

जेनरल व्याख्यानवाचस्पति फिक्कन्विरिट मूनिमार्थभोम जेनाचार्य
श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराज

निवेदन ।

जब हमने हमारी श्री लब्धिसूरीश्वर जैन ग्रन्थमाला की शुरुआत की थी तब हमें यह तनिक भी ख्याल न था कि, इतने थोड़े ही से समय में जैन साहित्य के प्रौढ ग्रन्थों के प्रकाशन का सौभाग्य हमें प्राप्त हो सकेगा ।

आज हम, हमारे पाठकों की सेवा में जैन साहित्य के एक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ को दे रहे हैं । अनेकों ग्रन्थों में विकीर्ण जैन न्याय के विचारों का इस ग्रन्थ में गुरुदेव श्री विजय-लब्धिसूरीश्वरजी महाराज ने बड़ी खूबी से सकलन किया है, जो निःसंदेह जैन न्याय के अभ्यासियों के लिये बड़े ही लाभ का है । अनेकों ग्रन्थों को देखने के सिवाय केवल एक ही ग्रन्थ से जैन दर्शन के अधिकांश तत्त्वों एवं विचारों का परिचय उन्हें आसानी से प्राप्त होगा । और यह ग्रन्थ जैन साहित्य के लिये भी गौरव की चीज होगा ॥

आज से करीब तीन वर्ष पूर्व हम ने इस मूल मात्र तत्त्वन्यायविभाकर को प्रकाशित किया था जिसको देव के अनेकों विद्वानों, पंडितों एवं दर्शनशास्त्रियों ने इस ग्रन्थ की उपादेयता की सराहना की थी और टीका, जो कि उस समय बन रही थी शीघ्र ही प्रकाशित करने की इच्छा व्यक्त की थी उसी इस इच्छानुसार आज यह ग्रन्थ स्वोपहृत न्यायप्रकाश नामक टीका के साथ प्रकाशित किया जा रहा है । अनेकों स्थानों पर जहां कि स्पष्टता की आवश्यकता महसूस होती थी टिप्पणीया भी लगायी गई है ।

इसके साथ साथ हम उदयप्रभसूरिजी कृत और हेमहसगणी के वार्त्तिक से युक्त आरभ-सिद्धि नामक ज्योतिषके ग्रन्थ को भी प्रकाशित कर रहे हैं, वह भी हमारे लिये गौरव की बात है ।

अब हम एक बात स्पष्ट करना चाहते हैं कि पुस्तक के अन्तिम पन्ने में छपे साहाय्य की रकम के व्यौरे को देव वाचको को यह संदेह होना संभव है कि, इतनी साहाय्य होने पर भी

यह मूल्य क्यों ? इसके जवाब में यह कहना हम उचित समझते हैं कि रकम केवल इस ही ग्रन्थ के प्रकाशन में नहीं परन्तु ग्रन्थमाला के साहित्यकार्य के लिये प्राप्त हुई है इसमें से हम उत्तरोत्तर जहाँ तक संभव होगा, साहित्य सेवा किया करेंगे। इस पुस्तक का मूल्य भी जब की लागत भी करीब छ. से अधिक होने जा रहा है, हमने केवल पाच ही रक्खा है जो पुस्तक के महत्त्व को और कलेवर को देयते अधिक नहीं कहा जा सकता। और उसमें भी वर्तमान विश्वयुद्ध ने तो चारों ओर महगाई का ही बोलबाला बना रक्खा है।

अन्त में हम हमारे आर्थिक सहायकों का जिनकी सहाय्य के आधार पर ही इतने विशालकाय ग्रन्थ का प्रकाशन सम्भव हो सका है, आभार मानते हैं और दूसरों के भी, जिन्होंने हमें विविध रूप से साहाय्य दी है, हम ऋणी हैं।

—प्रकाशक

प्रस्तावना ।

सुनिश्चितमेवैतद्विदुषां यदनादिनाऽनन्तेनाऽनेहसा दुरन्तसंसारकान्तारे नानाविधाधिव्या-
धुपाधिलक्षणमहादुःखदावानलसन्तप्तैर्निविडकर्मणा सुदृढं प्रवद्वैर्मृगतृष्णायमानविपयविपपानो-
न्मत्तैश्चक्रवदनवरतानेकयोनिसमुद्भवपरिश्रान्तैर्जीवैर्नान्तरेण महता पूर्वार्जितपुण्यप्रभावेण सघन-
कर्मवन्धप्रवन्धसन्धुक्षणदक्षं पीयूषपाथोघिसहोदरानन्तसुखमयनिर्वाणपुरीप्रापणसमर्थं मानुषं जन्म
लभ्यते, तल्लाभेऽपि नार्यक्षेत्रसमवायः सुलभः, तत्रापि नवा मिथ्यात्वतिमिरपरिहारेण सम्यक्-
श्रद्धाया अवाप्तिरिति ॥

सा चेयं श्रद्धा जगन्नयविश्रुताहृदभिहितानवयजीवादिपदार्थाभिरुचिलक्षणैव । यत इदमे-
वाहृतं दर्शनं याथात्म्येन पदार्थतत्त्वावबोधामिलापुकाणामादर्शभूतं दुर्गमभवचक्रपरिभ्रमणपरि-
च्छिन्नानां भवोदधेः परस्परं जिगमिषूणामनपायं तरणिकल्पञ्च । नात्र दर्शने दर्शनान्तरेष्विव
पक्षपाताभिनिवेशेन पदार्थस्वरूपनिरूपणं परस्परविरुद्धतया प्रतिपादितमस्ति, नवा कोऽपि पदार्थ-
श्चरात्मकोऽचरात्मको वा चारुतया न चर्चितः । पारङ्गताश्चास्मिन् दर्शने महान्तस्साधवः प्रति-
भावंतो न कापि कदापि सभासु सह दर्शनान्तरीयैर्विदमाना अमोघानेकान्तकुञ्चिकाप्रभावेण
मुद्रिताः पराजयमुद्रया जगति शासनस्यास्याहृतस्य विजयवैजयन्तीं प्रसारयाञ्चक्रुः । आरोपयच्च
जयलक्ष्मीं गले महात्मनां तेषामेव तदा तदा जयमालिकां यदा यदा समजनि दर्शनान्तरीयैर्वाद्दः ।
येषाञ्च महात्मनां चमत्कारिप्रकाण्डप्रतिभाप्रभावेणाद्यथावद्भवन्तोदरस्य प्राणसन्निभमाहृतशासनम-
विच्छिन्नं चकास्ति । यत्र चापेक्षावाङ्मक्षणं कुलिशं दुर्मतस्तम्बेरमाणामायत्तीकरणाय शोशुभ्यते
यस्य निगूढाभिप्रायपरिज्ञानेन हृदि निष्पक्षपाततासाम्राज्यं मिथ्यात्वदावानलप्रशमञ्च भविष्यति
दूरे समुत्सारितोऽपि भविष्यति संशयवादः, तदेवैविधं दर्शनं तत्त्वज्ञानरत्नस्थानितरसाधारण-
माकरं भ्रान्ताः कुट्टिकल्पनाहालाहलललाचितानसंधीतमानसाः निजार्थमात्रसंसिद्धयभिनिवेशिनः
सङ्कचितमतिप्रचारा एव पण्डितमन्यासंशयवादोऽयं विरुद्धवादोऽयं चक्रवादोऽयमिति मुपैव
कलङ्कयन्ति । ते च नितरां स्याद्वादसिद्धान्तानभिज्ञा एव । विलोकनीयाश्च तैः स्याद्वादप्रभाप्रवाहिणः
सुदुर्भेद्युक्तिजालजटिला जैनशासनाम्बरमणयो दूरीकृतकुदर्शनान्धकारा अपेक्षाविशेषेणाभ्यन्तरी-
कृतसकलशास्त्रार्था आहृतविचक्षणगीतार्थोदयाचलसमुज्ज्वलिमता प्रन्थमार्ताण्डा निरस्य पक्षपातति-
मिरदोषम् । स्याद्वादो हि वस्तुन्येकरिमन्नविरोधेनावस्थितानामनन्तधर्माणामपेक्षया व्ययस्थापनपरः,

यथाहोक्त्र पुरुषे पितृत्वपुत्रत्वभ्रातृत्वपतित्वपितृव्यत्वभागिनेयत्वादयो धर्मास्सामान्यतो विरुद्धा अपि पुरुषविशेषाद्यपेक्षयाऽविरोधेन वर्तन्ते तथैवात्मादयोऽपि निखिलाः पदार्थास्सापेक्षतया नित्यत्वानित्यत्वभेदाभेदैकानेकादिधर्माण एव, नत्वपेक्षामन्तरेण ते नित्या एवानित्या एव वा, परस्परं भिन्ना एवाभिन्ना एव वा, एकरूपा एवानेकरूपा एव वा । केवलमपेक्षापरिज्ञानविधुरा एव केचिदात्मा नित्य एवेति परे क्षणिक एवेति, अन्ये सामान्यरूप एवेति, अपरे विशेषरूप एवेति विवदन्ते अन्यतराङ्गज्ञानेन हस्तिनस्तद्रूपत्वमेवेति विषदमानजात्यन्धा इव । न च पारयन्ति पदार्थ-याथात्म्यावधारणाय । तदेवं दर्पणमिव पदार्थस्वरूपप्रकाशकं दुर्वादिभिरप्रकम्प्यं सरलहृदयानां कोविदानां सुविशदमिदमार्हतं दर्शनं महता पूर्वपुण्यप्रभावेणैव प्राणिभिः प्राप्यते । अवाप्य चार्हत-तत्त्वश्रद्धानरूपं दर्शनं ध्येयसिद्धेः परमनिदानभूताय ज्ञानाय चरणाय च प्रयतेत तयोरेव मोक्षं प्रति असाधारणकारणत्वात् । विहाय हि सन्मार्गं कुमार्गं परिभ्रमतो जीवानुत्पादयित्वा श्रद्धां व्यपोद्य च शङ्कां ज्ञानं तत्र दृढीकरोति प्रोत्साहयति च क्रियायाम् । ज्ञानपूर्विका च क्रिया पुरुषं परमसिद्धिं नयति । तस्माद्धिहस्य पक्षाविवोभे अप्यसाधारणं कारणम् ॥

आत्मा स्वरूपतोऽनन्तज्ञानवान् । तच्च ज्ञानं छद्मस्थानामनादिना कालेनाधृतं सत् ज्ञानप्राप्ति-साधनमनुसृत्य तत्क्षयोपशमतारतम्येनाकरोद्धृतमणेः प्रसाधनवैचित्र्येण प्रकाश इव न्यूनाधिकत्व-मनुभवति, तत्प्रतिबन्धकावरणस्यात्यन्तं क्षयेण चाविर्भवत्यनन्तं ज्ञानम् । आविर्भूतानन्तज्ञानाः केचित्तीर्थकृतः जगदुपकाराय सदेवमनुजायां पर्षदि देशनां दिशन्ति । तत्प्रभाविताश्च तीर्थकर-कल्परणभृदादिभिस्तदीयं ज्ञानसागररूपेण निबध्नन्ति यत्प्रभावेणात्पमेघसः सौकर्येण वस्तु-स्वरूपं यथार्थतया अवगच्छन्ति । ते निबन्धाः केचन प्रकरणरूपाः कतिचन सूत्ररूपां अपरे च सद्ग्रहणीरूपाः । एषामपि सुलभतयाऽवबोधाय टीकाभाष्यचूर्णवचूर्णादिरूपा बह्व्यो व्याख्या निबद्धा वर्तन्ते, तैस्तैः ग्रन्थैः परमपूज्याः पूर्वजा महापुरुषाः स्वीयमद्भुतं चमत्कृतिकरञ्च ज्ञानं जगति प्रसार्य यशोऽक्षयमर्जयाञ्चक्रुः ॥

यथा यथाऽवसार्पिणीकालः परिवृत्तिमेति तथा तथा तात्कालिकमनुजानां बुद्धेरपि परिवृत्ति-जायते करालव्यालसन्दृष्टपुरुषमतेरिव । कुतर्कविषयायुना प्रणुज्ञास्ते प्रबलान् सैद्धान्तिकान्निर्ण-यानधिक्षिपन्तः सरलहृदयानां चेतसि अश्रद्धालक्षणमामयमुत्पादयन्ति । तानेतान्नवयुगीयकुतर्क-सरीसृपसन्दष्टान् जनाननूपत्वापं प्रतिक्रियेव चिकिरिसतुं वर्त्मना नच्येनैव सैद्धान्तिकमुक्तीस्त-कांश्च सहकारीकृत्यार्थैल्या चिरन्तनैर्व्यावर्णितान्यपि तत्त्वानि बहुधाऽवश्यं व्यवस्थापनीया-न्येव । अत एव चेतोऽपि ग्रन्था विदुषां मान्याः प्रमाणभूता एव । ते च ग्रन्थाम्ममतितर्कस्याद्वाद-रत्नाकरेत्याद्यभिधानाः सम्बन्धानसमुज्ज्वलकरा वृहद्विप्रदा घादलक्षणत्वात्परिकर्मितमतेरेव सुमाद्या

न त्वाहृततत्त्वजिज्ञासूनामनधीतेतरदर्शनानां यालानाम् । निर्माय चैवं विधाननेकान् ग्रन्थरत्नान्
मध्यमयुगीया ग्रन्थकर्तार आहृतविज्ञानं जगति प्रसार्य किरणैस्तपनस्तिमिरमिव कुट्टिष्वा-
न्तमुन्मूल्याञ्चक्रुः अवापुश्चानन्तरं परम्परञ्च फलम् ॥

तथापि विनेयहितायान्तरेणापरदर्शनाध्ययनं तत्र तत्र ग्रन्थेषु विवेचितानामतिगहनतया
पदार्थानामेकत्र स्फुटतया निरूपणमप्यत्यावश्यकमेवेति मन्वानैरेतद्ग्रन्थकर्तृभिः परमदयालुभि-
र्ग्रन्थोऽयं सन्दृब्धः । अयं हि प्राधान्येन मोक्षकारणभूतं रत्नत्रयमाश्रित्य भागत्रयेणालङ्कृतः ।
एकैको भागोऽपि बहुभिः किरणैर्धिभूपितः । आहृताभिमनसिद्धान्तानां समासतो लीलयान्तेवा-
सिनो यथा धारयेयुस्तथा ऋजुमार्गेण सूत्रकल्पं मूलं जीवादितत्त्वानां तद्व्यवस्थापकन्यायानाञ्च
निरूपणरूपत्वात्तत्त्वन्यायविभाकराभिधानमादावारचितम् । अभिप्रायगर्भितत्वात्तस्य परिष्करण-
मन्तरा न किमपि वैशिष्ट्यं भवेदिति यथासम्भवं दलप्रयोजनप्रदर्शनपुरस्सरं न्यायवर्त्मना मूलार्थो
विशदतया व्यावर्णितो यस्य व्यावर्णनस्य न्यायप्रकाश इति मूलनिलीनन्यायानां प्रकाशकत्वाद्दन्वर्थं
नाम । व्याख्यायामस्यां यथासम्भवमत्तिसारस्येन न्यायपूर्णेन वर्त्मनाऽतिगम्भीरार्था विषयास्तथा
व्यावर्णिता यथाऽधीतव्याकरणकाव्यक्रोशा ऋजुमतयोऽपि दर्शनान्तरीयमुक्तावत्यादिग्रन्थाध्ययन-
रूपेक्षा एव न्यायाध्वनि प्रविशेयुः । व्याख्यायामस्यां पदार्थनिरूपणमपि पूर्वाचार्यसरणिमनु-
सृत्यैवारचितं कस्यापि हि ग्रन्थस्य व्याख्याया वा आविष्करणे प्राचीननामर्वाचीनानाञ्चोक्तेः सा-
क्षात्कारः तेषां सुगूढाभिप्रायपरिज्ञानञ्च सर्वेषामावश्यकमेव, अपरथा तेषां प्रयासः प्रामाणिकैर-
नादरणीय एव स्यादिति मन्वानैर्ग्रन्थकर्तृभिः । भावापि सरलाऽतिरमणीया च स्वीकृता । तथा
प्रायः प्राचीनानामुक्तयोऽपि अनूदिताः ॥

यद्यपि वर्त्तमानकालापेक्षया ग्रन्थस्यास्य व्याख्या वर्त्तमानदेशभाषामवलम्ब्य कृता चेत्सक-
लजनोपयोगिनी स्यात्तथापि तत्त्वज्ञानोपयोगिविषयाणां निरूपणं प्रचण्डदुर्वादिसिद्धान्तप्रभञ्जनञ्च
तादृशभाषया सुष्ठु कर्तुमशक्यमिति ग्रन्थोऽयं विद्वज्जनपर्वदि अनादरणीयो मा भूदिति च विभाव्य
यथाशक्यं सुलभयैव गीर्वाणभाषया व्याख्यातः । मूलस्य व्याख्यानं सुमनोहरेण वर्त्मना चमत्कृ-
तिकरेण पदार्थानां निरूपणं न्यूनाधिकभावपरिहारेण सरलशैल्या मतान्तररूपनञ्च दुष्परिहारेण
युक्तिजालेन कृतमस्ति । अतो दार्शनिकग्रन्थनिकरेष्वयं महारत्न इव साम्प्रतकालीनविद्वज्जनपरि-
कलितग्रन्थेभ्यः सर्वांशेनातिशायीत्यत्र नैव गुणैकमाहिणां विदुषां विरोधः । सोऽयं ग्रन्थः आहृता-
भिमत्तत्त्वानां सर्वेषां सम्यक्प्रकाशकत्वादागमपयोनिधिं प्रवेष्टुकामानां तरणिकल्पत्वाच्च महा-
विद्यालयादौ पाठ्यग्रन्थतया प्रवेशयितुमतीवोपयोगीति तत्तदध्यक्षेभ्यो निवेदयामः ॥

वदेतस्य ग्रन्थस्य टीकायाश्च कर्तारो जगदीतलजेगीयमानयशोराशेः प्रकाण्डपाण्डित्यमण्डित-

स्य संयमिवरेण्यस्य न्यायान्भोनिधेः श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरस्य प्रशिष्याः तदनन्यपट्टधरस्य शासनसार्वभौमस्य जैनाचार्यश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरस्य विनेयास्तत्पट्टालङ्कारभूताश्च सुविहितनामधेयाः श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वराः, ये स्वकीयमनोज्ञकविताचातुर्येण निरिलजनचेतोहारिनिर्वाणसुरामृततरसस्यन्द्रिकचिरव्याख्यानसरण्या च कविकुलकिरीटेति व्याख्यानवाचस्पतीति च दवीयसीं पदवीमवापुः । एभिर्धिरचिता अन्येऽपि संस्कृतभाषामया अनेके ग्रन्थाः पामरजनमनमलिनतामपनयन्तो जगति विश्रुता वरीवृतति । एषां प्रकृत्या शान्तस्वभावं निरुपमधर्मानुरागं जगति वर्तमानानामपि सर्वथा तद्व्यापारेष्वनासक्ततां सर्वदा शास्त्राध्यापनधिरचनसंलीनताञ्चाबलोकयतः कस्य वा सचेतसस्तेषु गौरवधिपणा न जागृयान् । एषां जीवनचरित्रं विशेषतो बुभुत्सुभिर्मद्विरचितो भाषामयः कविकुलकिरीटाभिधानो ग्रन्थोऽवश्यं लोचनगोचरो विरचनीयः ॥

मानवगणतापापनोदकस्यास्य ग्रन्थस्य संशोधनकर्मणि विहितश्रमो मद्गुरुभ्राता श्रीविक्रमविजयः मच्छिष्यो भद्रङ्करविजयश्च जनसमाजस्योपकारक इत्यत्र नास्ति संशयलेशः । प्रकाशनकर्मणि कृतद्रव्यसहाया धनिकवर्गा अपि भगवतः शासनस्य सहायका एवेति । विशेषतस्तु काशीस्थविश्वविद्यालयन्यायाध्यापकानां तार्किकरत्नानां श्रीमच्छ्रीशङ्करभट्टाचार्याणामन्तेवासी लब्धन्यायाचार्यप्रतिष्ठोऽस्मद्गुरुवर्याणां शिष्यमण्डलस्य विद्यया कृतसंस्कारो नारायणाचार्योऽस्मिन् कर्मणि कदापि न विस्मरणीयो येन महत्साहाय्यं दत्तम् ॥

सथा भूयांसमायासमङ्गीकृत्य संशोधकैः परिशीलितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे तेषां दृष्टिदोषान् अक्षरसंयोजकमुद्रकादिदोषाद्वा यत्र कचिदुपलभ्यमाना अशुद्धीरुपेक्ष्य गुणैकग्रहणा विपश्चिदपश्चिमाः समुत्सार्य मात्सर्यं स्वयमेवास्मिन्नुररीकृतनयनसमर्पणायासा विचारामृतवृत्तिं भजन्तस्तेषां परिश्रमं फलेभ्रहिं करिष्यन्त्येवेत्यवधारयन् सकलपदार्थवत्त्वज्ञं भगवन्तं जिनेश्वरमाराधयाम्यनेनं व्यापारेणेति ॥

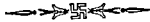
निवेदकः—

व्या० वा० आचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वराणां चरणोपासकः

भुवनविजयोपाध्यायः

सटीकस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य-विस्तरतोविषयानुक्रमः

प्रथमो भागः ।

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
प्रथमः किरणः ।			२१ उपायशब्दस्य बहुवचनान्तत्वे		
१ टीकामङ्गलम्	३	१	बीजम्	४	२२
२ टीकानामनिर्देशः	३	५	२२ क्षायिकसम्यक्श्रद्धादीनामेव		
३ मूलमङ्गलावतरणम्	३	११	मुक्त्युपायत्वमिति पूर्वपक्षनि-		
४ मूलमङ्गलम्	३	१७	राकरणम्	९	१२
५ अतिशयप्रदर्शनम्	४	६	२३ सम्यक्श्रद्धालक्षणम्	९	२७
६ वीरशब्दार्थवर्णनम्	४	१३	२४ सम्यक्त्वभेदप्रकारप्रदर्शनम्...	१०	६
७ शास्त्रारम्भादिसमर्थनार्थं पूर्वपक्ष	४	२०	२५ सम्यक्श्रद्धात्वेन लक्षणप्रण-		
८ अप्रविधाचार्यश्रीप्रदर्शनम् ...	५	१३	यने कारणम्	१०	९
९ सम्बन्धद्वयप्रदर्शनम्	५	१८	२६ तत्त्वपदसार्थक्यम्	१०	१०
१० अर्हद्गुरुश्रुतानां क्रमेण नमने			२७ लक्षणरथाभिरुचिशब्दार्थः ...	१०	१३
निबन्धनम्	५	२१	२८ तत्र तत्त्वानीति मूलस्यावतरणम्	१०	२६
११ द्विविधप्रयोजननिरूपणम्	५	२६	२९ तत्त्वविभागः	११	१
१२ श्लोकद्वयकृत्यवर्णनम्	६	६	३० तत्त्वानीति नपुंसकसमर्थनम्...	११	४
१३ मङ्गलशब्दार्थनिरूपणम्	६	१२	३१ जीवादिशब्दानां व्युत्पत्तिप्रद-		
१४ मङ्गलस्य विघ्नघ्नसहेतुतासमर्थनम्	६	२०	र्शनम्	११	७
१५ प्रथम मुक्त्युपायनिरूपणे हेतु-			३२ पुण्यादीनां जीवाजीवयोरन्त-		
द्भावनम्	७	५	र्भावशब्दा	११	१२
१६ उद्देश्यं विधेये चैवकारयोज			३३ तत्समाधानम्	११	१६
नया व्याख्यानम्	७	२७	३४ क्रमेणोपन्यासे कारणम्	११	२२
१७ श्रद्धादौ सम्यक्त्यनिरूपणम् ...	८	२	३५ क्रमेणोपन्यासे प्रकारान्तरेण-		
१८ सम्यगिति विशेषणफलम् ...	८	८	कारणाभिधानम्	१२	३
१९ सम्यक्श्रद्धादीनां क्रमेणोपन्यासे			३६ नद्यग्रहणप्रयोजनम्	१२	८
हेतुः... ..	८	१०	३७ पुण्यपापयोरजीवित्तर्भावशब्दा		
२० इन्द्रसमासफलप्रदर्शनम् ...	८	१९	समाधानञ्च	१२	१२
			३८ जीवसंख्याऽनैयत्यनिरूपणम्...	१२	१८

विषयः	पृ.	पं.
३९ अजीवविभागः	१२	२२
४० धर्मादिनिर्वचनम्	१२	२३
४१ तत्कमोपन्यासे कारणम्	१३	१
४२ पञ्चग्रहणप्रयोजनम्	१३	४
४३ अजीवपदव्युत्पत्तिः	१३	६
४४ धर्मादौ जीवसादृश्याभावाऽऽ शङ्का	१३	९
४५ तत्समाधानम्	१३	१३
४६ द्रव्यपदनिरुक्तिः	१३	२०
४७ द्रव्यत्वसम्बन्धाद्द्रव्यमित्यस्य निराकरणम्	१३	२३
४८ जीवादीनां साधर्म्यकथनम्	१४	१
४९ पदार्थनिराणं पदस्वेवान्त- र्भावः... ..	१४	६
५० उक्तन्यायेन पुण्यादीनामपि पदस्वन्तर्भाव इति व्याव- र्णनम्	१४	१९
५१ कालातिरिक्तानां पञ्चानां साधर्म्यम्	१५	५
५२ अस्तिकायशब्दार्थवर्णनम्	१५	१०
५३ जीवादीनामुत्पादविनाशप्रति- पादनम्	१५	१२
५४ कालस्योत्पादव्ययधौव्यात्मक- त्ववर्णनम्	१५	१५
५५ तथापि तस्य नास्तिकायत्व- मिति समर्थनम्... ..	१५	२१
५६ प्रदेशायवयवहृत्वलक्षणसाध- र्म्यस्य परमाणौ समर्थनम्	१५	२८
५७ पुण्यप्रभेदाः... ..	१६	८
५८ सातादीनां संक्षेपतस्वरूप- वर्णनम्	१६	१३
५९ पापविभागः	१७	४
६० ज्ञानावरणादीनां समासेन स्व- रूपवर्णनम्... ..	१७	८

विषयः	पृ.	पं.
६१ द्वयशीतिविधानां ज्ञानावरणी- यादिप्रकृतिकथनम्	१७	२७
६२ आश्रयविभागः	१८	६
६३ आश्रयशब्दार्थः	१८	९
६४ इन्द्रियपञ्चकादीनां नामग्राहं वर्णनम्	१८	११
६५ द्रव्याश्रयभावाश्रयप्रदर्शनम्	१८	१७
६६ इन्द्रियपञ्चकादीनां प्रवृत्ति- प्रदर्शनम्	१८	१९
६७ संवरभेदाः	१९	१
६८ पञ्चसमित्यादीनां नामनिर्देशः	१९	४
६९ निर्जराभेदाः	१९	१४
७० बाह्याभ्यन्तरतपसां नामानि...	१९	१६
७१ तपसस्संवैकिकदेशत्वशङ्का समाधानञ्च... ..	१९	१९
७२ बन्धभेदाः... ..	१९	२६
७३ प्रकृतियन्धादीनां स्वरूपप्रद- र्शनम्	२०	२
७४ मोक्षविभागः	२०	१४
७५ उपचारात्तद्वेद इति वर्णनम्	२०	१६
७६ प्रथमकिरणोपसंहारः... ..	२०	१९
द्वितीयः किरणः ।		
७७ जीवे प्रमाणाभाव इति पूर्वपक्षः	२०	२३
७८ मूले जीवलक्षणम्	२१	१०
७९ जीवे प्रमाणदर्शनम्	२१	१७
८० अहंप्रत्ययविषयत्वं न देहादी- नामिति निरूपणम्	२१	२३
८१ परदेहे आत्मानुमानम्	२२	४
८२ चेतनालक्षणो जीव इति लक्ष- णानुपपत्तिशङ्का... ..	२२	१२
८३ ज्ञानातिरिक्तात्मसाधनम्	२२	१७
८४ नित्यात्मानभ्युपगमेऽनुपपत्ति- प्रदर्शनम्	२२	२७

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
८५ बुद्धेरात्मस्वरूपत्यासम्भवमाश- क्य समाधानम्	२३	१६	११२ भाषापर्याप्तिनिरूपणम्... ..	३१	१८
८६ आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वे सर्वदा विषयदर्शित्वादिदोषनिराक- रणम्	२३	२६	११३ मनःपर्याप्तिनिरूपणम्	३२	४
८७ आत्मैकत्वनिराकरणम्... ..	२४	६	११४ पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपम्	३२	१४
८८ आत्मद्वैविध्यप्रदर्शनम्... ..	२४	२३	११५ एकेन्द्रियादिजीवानां पर्याप्ति- कथनम्	३२	१९
८९ आदौ संसारिग्रहणे कारणम्... ..	२४	२५	११६ सूक्ष्मजीवादिनिदर्शनम्	३३	२
९० संसारिणां विकल्पबाहुल्यमाद्- शयितुमादावेकविधत्ववर्णनम्	२५	६	११७ न कर्मधारयादिति नियमस्य काचित्कृत्य प्रदर्शनम्... ..	३३	८
९१ द्वैविध्यत्रैविध्यप्रदर्शनम्	२५	१३	११८ पृथिवीकायिकादिपु चेतनास- द्भावसमर्थनम्	३३	१३
९२ प्रकारान्तरेण द्वैविध्यप्रदर्शनम्	२५	१७	११९ पृथिवीकायिकादि जीवसिद्धिः	३३	१७
९३ द्विविधलिङ्गवर्णनम्	२६	१	१२० अत्कायिकजीवसाधनम्	३३	२१
९४ चानुर्विध्यप्रदर्शनम्	२६	५	१२१ तैजसां सचेतनत्वसाधनम्... ..	३३	२७
९५ पञ्चविधत्ववर्णनम्	२६	८	१२२ वायोस्तत्साधनम्	३४	२
९६ पङ्क्तिव्यवहारपणम्	२६	१२	१२३ असंक्षिपञ्चेन्द्रियनिदर्शनम्	३४	९
९७ विभागस्य परमावधिप्रदर्शनम्	२६	२०	१२४ नाहारादियोगात्संक्षिप्त इत्यभि- धानम्	३४	१०
९८ संसारिलक्षणम्	२६	२५	१२५ सम्प्रधारणसंज्ञावन्तो वा सं- क्षिप्त इत्यभिधानम्	३४	१३
९९ जीवपरिमाणम्	२७	४	१२६ लक्षणं भिन्नमभिन्नञ्च भवतीति प्रदर्शनम्	३४	१८
१०० विभुपरिमाणव्युदासः... ..	२७	७	१२७ संक्षिपञ्चेन्द्रियाणां दृष्टान्तः... ..	३४	२४
१०१ संसारिणां बहुविधत्वेऽपि मा- ध्यमिकप्रभेदनिरूपणम्	२८	१	१२८ चतुर्दशविधानामेषां प्राणित्वव- र्णनम्	३५	३
१०२ एकेन्द्रियपदेन चादरैकेन्द्रियप्र- हणमिति व्यावर्णनम्	२८	७	१२९ तत्रागमस्यापि प्रमाणत्वेनो- पन्यासः	३५	५
१०३ पर्याप्तिशब्दार्थः	२८	१७	१३० प्राणभेदप्रदर्शनम्... ..	३५	९
१०४ समाप्तेः पर्याप्तिशब्दार्थत्वनिरा- करणम्	२८	२४	१३१ मनोबलादीनां स्वरूपम्	३५	१४
१०५ विषयभेदनिवन्धनतद्भेदप्ररू- पणम्... ..	२९	८	१३२ आयुषो द्वैविध्यम्	३५	१८
१०६ आहारपर्याप्तिनिरूपणम्	२९	१५	१३३ कालायुषो द्वैविध्यम्	३५	२०
१०७ प्रवचनानुसारेण तन्निरूपणम्	३०	४	१३४ एकेन्द्रियादीनां प्राणसंख्यानि- यमनम्	३६	१
१०८ शरीरपर्याप्तिप्ररूपणम्... ..	३०	७	१३५ सिद्धानां भावप्राणाभिधानम्	३६	८
१०९ प्रवचनानुसारेण तत्प्ररूपणम्	३०	१७	१३६ असंसारिस्वरूपम्	३६	१६
११० इन्द्रियपर्याप्तिवर्णनम्... ..	३०	२७	१३७ जीवस्य संकीचविकासवत्त्व- कथनम्	३६	२०
१११ उच्छ्वासपर्याप्तिकथनम्... ..	३१	९			

विषया.	पृ.	पं.	विषया	पृ.	पं.
१३८ जीवनिरूपणोपसंहार....	३७	१	१६० लोकालोकाकाशमानम् ...	४२	८
तृतीयः किरणः ।			१६६ धर्मादीनां प्रयाणां त्रैविध्योक्ति	४२	१०
१३९ अजीघलक्षणम्...	३७	९	१६७ काललक्षणम् ...	४२	२३
१४० धर्मलक्षणम् ...	३७	१४	१६८ वर्त्तनालक्षणशब्दार्थः ...	४२	२४
१४१ क्रियालक्षणम् ...	३७	१५	१६९ द्रव्यकालप्रदर्शनम् ...	४२	२७
१४२ कारणत्रैविध्यम् ...	३७	२०	१७० वर्त्तनानुमेयतया कालव्यवस्था- पनम्...	४३	५
१४३ धर्मलक्षणपदकृत्यम् ...	३८	५	१७१ मनुष्यक्षेत्रात्परतो वर्त्तनाया न काललिङ्गत्वमित्यभिधानम् ...	४३	११
१४४ धर्मे प्रमाणप्रदर्शनायाशङ्का ...	३८	१०	१७२ नवपुराणादिपरिणामेन काल- साधनम् ...	४३	१४
१४५ प्रमाणोपदर्शनम्...	३८	१२	१७३ मानान्तराभिधानम् ...	४३	२१
१४६ गतिपरिणतानामित्यादिपूरणे फलप्रदर्शनम् ...	३८	१६	१७४ इतरनिमित्तत्वं वर्त्तनाया न सम्भवतीत्यभिधानं ...	४३	२३
१४७ साध्यकोटिस्थपदकृत्यम् ...	३८	१९	१७५ कालस्य द्रव्यत्वं द्रव्यलक्षणा व्याप्तिवारणम् ...	४३	२९
१४८ मानार्थव्यावर्णनम् ...	३८	२१	१७६ स्कन्धदेशप्रदेशमेवा अस्य ने- त्यभिधानम् ...	४४	१३
१४९ देश एव गत्यपेक्षाकारणमित्य- स्य समाधानम्...	३९	६	१७७ नैश्चयिकव्यावहारिकंमेवेन द्वै- विध्यवर्णनम् ...	४४	१५
१५० धर्मे प्रमाणान्तरप्रदर्शनम् ...	३९	१०	१७८ तत्र प्रमाणोपदर्शनम् ...	४४	२०
१५१ धर्मस्य प्रदेशोत्तानिरूपणम् ...	३९	१५	१७९ नैश्चयिकव्यावहारिककालस्वरू- पवर्णनम् ...	४५	५
१५२ धर्मस्य प्रदेशकल्पनेन औपचा- रिकीत्यस्य खण्डनम्।..	३९	१८	१८० कालस्योपवर्तितद्रव्यत्वसमर्थ- नम् ...	४५	१६
१५३ धर्मस्याकाशप्रतिष्ठत्वकथनम्...	३९	२३	१८१ वर्त्तनादियथायाणां चतुर्विधत्व- प्रदर्शनम् ...	४५	२५
१५४ अधर्मलक्षणं प्रमाणञ्च ..	४०	६	१८२ द्रव्याणां स्थितेश्चातुर्विधनिरू- पणम् ...	४६	१७
१५५ आकाशलक्षणम् ...	४०	१७	१८३ क्रियापर्यायाभिधानम्...	४६	२८
१५६ तत्रातिव्याप्याशङ्का समाधा- नञ्च ...	४०	१९	१८४ क्रियात्रैविध्यवर्णनम् ...	४७	६
१५७ अलोकेऽव्याप्तिवारणम् ...	४१	४	१८५ परिणामपर्यायनिरूपणम् ...	४७	११
१५८ आकाशे प्रमाणप्रदर्शनम् ...	४१	८	१८६ परत्वापरत्वपर्यायनिरूपणम् ..	४७	१८
१५९ युगपत्पदकृत्यम्...	४१	११	१८७ पुद्गलद्रव्यनिरूपणम् ...	४७	२३
१६० आवरणाभावस्यावकाशदातृत्व खण्डनम् ...	४१	१५			
१६१ आकाशस्यावगाहकान्तरापेक्षा धारणम् ...	४१	१६			
१६२ मानान्तरप्रदर्शनम् ...	४१	१८			
१६३ तस्यौपाधिकमेदकथनम् ...	४२	१			
१६४ अलोकाकाशासाधनम् ...	४२	३			

विषयाः	पृ. सं.	विषयाः	पृ. सं.
१८८ रूपशब्दवाच्या मूर्तिरित्यभिधानम् ४७	२५	२१० पुद्गलानां धर्मान्तरप्रदर्शनम्	५२ १४
१८९ चक्षुर्ग्रहणस्वरूपं रूपमिति वर्णनम् ४८	१	२११ शब्दस्वरूपम् ५२	१५
१९० रूपवत्त्वस्यादौ लक्षणत्वेनाभिधाने हेतुः ४८	३	२१२ शब्दस्य द्रव्यत्वसमर्थनम् ... ५२	१७
१९१ रूपरसगन्धस्पर्शानां न सर्वपुद्गलगुणत्वमिति मतखण्डनम् ... ४८	६	२१३ अन्धकारस्य पुद्गलपरिणामत्ववर्णनम्... .. ५३	१०
१९२ लक्षणान्तरप्रदर्शनम् ४८	१२	२१४ उद्योतस्य पुद्गलपरिणामत्ववर्णनम्... .. ५३	२१
१९३ पुद्गलानामयगाहक्षेत्रकथनम् ४८	१७	२१५ प्रमायास्तथात्ववर्णनम्... .. ५३	२३
१९४ पुद्गलानां चतुर्विधत्वप्रदर्शनम् ४८	२२	२१६ छायाया इव्यत्वसमर्थनम् ... ५३	२४
१९५ स्फुग्धस्वरूपम् ४८	२६	२१७ आतपस्य द्रव्यत्वसाधनम् ... ५४	२
१९६ अवयवावयविनोर्भेद इति पूर्वपक्षारचनम्... .. ४९	२	२१८ पृथिवीजलतेजोवायूनां परमाणुपरिणामविशेषत्वसमर्थनम् ... ५४	७
१९७ तत्खण्डनम् ४९	१२	२१९ अजीवनिरूपणोपसंहारः ... ५४	१९
१९८ अवयविनः स्वाश्रयेभ्यो नैकान्ते न भेद इति साधनम्... .. ४९	१९	चतुर्थः किरणः	
१९९ तत्र वृत्त्युपलब्धेरिति हेतौ व्यभिचारमाशङ्क्य तन्निराकरणम्... .. ४९	२१	२२० पुण्यलक्षणम् ५४	२६
२०० अवयवावयवव्यादीनां कथञ्चित्तादात्म्यमेव वृत्तिरिति वर्णनम् ५०	१	२२१ तत्पदप्रयोजनम्... .. ५४	२७
२०१ देशलक्षणकथनम् ५०	६	२२२ पुण्यपापयोर्यात्मगुणत्वनिराकरणम्... .. ५५	५
२०२ तद्भावावर्थाभिधानम् ५०	७	२२३ पुण्यपापकर्मसाधनम् ५५	१२
२०३ प्रदेशस्वरूपवर्णनम् ५०	१३	२२४ भूतातिरिक्तस्यैकस्य सुखदुःखहेतुत्वनिरासः ५५	२३
२०४ भेदादितः स्फुग्धोत्पत्तिकथनम् ५०	१५	२२५ कर्मणो मूर्त्तत्वसाधनम्... .. ५६	५
२०५ परमाणुस्वरूपम्... .. ५१	४	२२६ कर्मणशरीरव्यवस्थापनम् ... ५६	१७
२०६ तस्य सर्वान्तिमकारणत्वोपवर्णनम्... .. ५१	९	२२७ कार्यकारणभेदेन पुण्यस्य द्वैविध्यम्... .. ५६	२७
२०७ द्रव्यभावात्मना तस्य निरवयवत्वसाधयत्वव्यवस्थापनम् ... ५१	१२	२२८ पुण्यपापात्मककर्मसम्बन्धस्यानादित्वसमर्थनम्... .. ५७	३
२०८ परमाणोः संश्लेषसमर्थनम् .. ५१	२०	२२९ जीवस्य कर्मयोग्यपुद्गलग्रहणवर्णनम्... .. ५७	१२
२०९ परमाणोः प्रतिघात्यप्रतिघाति-त्वप्रतिपादनं ५२	३	२३० घात्यघातिभेदप्रदर्शनम्... .. ५७	१८
		२३१ द्रव्यभावपुण्यप्रतिपादनम् ... ५७	२६
		२३२ सातवेदनीयलक्षणं तत्पदस्यञ्च ५८	८
		२३३ उच्चैर्गोललक्षणम् ५८	१७

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
२३४ मनुजगतिलक्षणम्	५९	१	२६१ संहननस्वरूपम्... ..	६६	१४
२३५ आनुपूर्वीलक्षणम्	५९	१२	२६२ सपदकृत्यं वज्रर्षभनाराचसंहन- नलक्षणम्	६६	१७
२३६ ऋजुवक्रगतवर्णनम्	५९	२१	२६३ संस्थानस्वरूपम्... ..	६७	५
२३७ मनुष्यानुपूर्व्या लक्षणम्... ..	६०	१०	२६४ समचतुरस्रसंस्थाननामकर्मल- क्षणम्	६७	८
२३८ द्वेषगतिलक्षणम्... ..	६०	१८	२६५ प्रशस्तवर्णादिनामकर्मलक्षणानि	६७	१९
२३९ देवानुपूर्वीलक्षणम्	६०	२३	२६६ प्रशस्ताप्रशस्तवर्णादिकथनम्	६८	१२
२४० पञ्चेन्द्रियजातिलक्षणम्... ..	६१	४	२६७ पुद्गलानां व्यवहारनयेन चतु- र्विधपरिणामप्रदर्शनम्... ..	६८	२६
२४१ तत्पदकृत्यम्... ..	६१	११	२६८ निश्चयनयप्रदर्शनम्	६९	६
२४२ औदारिकशरीरलक्षणम्... ..	६१	२२	२६९ पराघातस्वरूपम्... ..	६९	१७
२४३ शरीरपर्याप्तावतिव्याप्तिवार- णम्	६१	२५	२७० उच्छ्वासानामकर्मलक्षणम्	६९	२०
२४४ वैक्रियशरीरलक्षणम्	६२	७	२७१ आतपनामकर्मलक्षणम्... ..	७०	६
२४५ आहारकशरीरलक्षणम्... ..	६२	१२	२७२ उद्योतनामकर्मस्वरूपं तत्पदप्र- योजनम्	७०	१२
२४६ तैजसशरीरलक्षणम्	६२	२०	२७३ शुभखगतिनामलक्षणं तत्पद- कृत्यञ्च	७०	१४
२४७ कार्मणशरीरलक्षणम्	६२	२४	२७४ अस्योद्दयः पक्ष्यादिष्वेवेति शं- कासमाधानम्	७०	१७
२४८ कार्मणशरीरसाधनम्	६३	४	२७५ तत्त्वार्थभाष्यानुसारेण लक्षणम्	७०	२१
२४९ देहशब्दस्य नपुंसकनिर्देशे कार- णम्	६३	११	२७६ निर्माणनामकर्मलक्षणम्	७१	२
२५० शरीरस्वामिनः... ..	६३	१७	२७७ तत्पदकृत्यम्	७१	७
२५१ औदारिकादिशब्दार्थैः... ..	६३	२२	२७८ त्रसनामकर्मलक्षणं तत्पदकृत्यञ्च	७१	१३
२५२ कार्मणभिन्नशरीराणामुपभोग वत्त्ववर्णनम्... ..	६४	१५	२७९ वादरनामकर्मलक्षणं तत्पदकृत्यञ्च	७१	१९
२५३ औदारिकाङ्गोपाङ्गनामकर्मलक्ष- णम्... ..	६४	२७	२८० सपदकृत्यं पर्याप्तनामकर्मलक्षणम्	७२	३
२५४ अङ्गुल्यादीनामुपाङ्गत्वप्रदर्श- ने निमित्तकथनम्... ..	६५	३	२८१ सपदकृत्यं प्रत्येकनामकर्मलक्ष- णम्	७२	११
२५५ लक्षणपदकृत्यम्... ..	६५	१०	२८२ स्थिरनामकर्मलक्षणं तत्पदकृत्यञ्च	७२	१७
२५६ वैक्रियाङ्गोपाङ्गनामलक्षणम्	६५	२१	२८३ शुभनामकर्मलक्षणं तत्पदप्रयोज- नञ्च... ..	७२	२३
२५७ आहारकाङ्गोपाङ्गलक्षणम्	६५	२४	२८४ सौभाग्यनामकर्मलक्षणं तत्पदकृ- त्यञ्च	७३	५
२५८ तैजसकार्मणयोर्नाङ्गोपाङ्गानिति वर्णनम्	६६	१	२८५ सपदकृत्यं सुस्वरनामकर्मलक्ष- णम्... ..	७३	१२
२५९ पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां नाङ्गोपाङ्ग- त्वमित्यभिधानम्... ..	६६	३			
२६० धनरपत्यादौ तत्समर्थनम्	६६	६			

विषया	पृ.	पं.
२८६ आदेयनामकर्मलक्षणम्...	७३	१४
२८७ यशःकीर्तिनामलक्षणम् ...	७३	२१
२८८ यशःकीर्योर्भेदप्रदर्शनम् ...	७३	२४
२८९ देवायुषो लक्षणम्...	७४	६
२९० आयुःस्वरूपम् ...	७४	७
२९१ तद्द्वैविध्यं तत्स्वरूपञ्च...	७४	९
२९२ आयुर्वन्धकानां कथनम्...	७४	१५
२९३ आयुषोऽवाधायानां भङ्गचतुष्टयप्रदर्शनम् ...	७४	२५
२९४ मनुजायुपस्तिर्यगायुपञ्च लक्षणम् ...	७५	१०
२९५ तीर्थकरनामकर्मलक्षणम् ...	७५	१६
२९६ गणधरत्वे निमित्तप्रदर्शनम्...	७५	२०
२९७ तीर्थकरकर्मणो निकाञ्चनाकथनम् ...	७६	१
२९८ कार्यकारणभेदभिन्नं पुण्यं प्रदर्श्य तत्कारणप्रदर्शनम्...	७६	५
२९९ तदर्धवर्णनम् ...	७६	९
३०० घातिकर्मभेदप्रदर्शनम्...	७७	२
३०१ पुद्गलविपाकित्वादिप्रदर्शनम्	७७	५
३०२ पुण्यनिरूपणोपसंहारः...	७७	१६

पञ्चमः किरणः

३०३ पापलक्षणम् ...	७७	२२
३०४ पुण्यातिरिक्तपापसाधनम् ...	७८	६
३०५ द्रव्यभावपापस्वरूपम् ...	७८	२१
३०६ भावार्थवर्णनम् ...	७९	१
३०७ मतिज्ञानावरणलक्षणम्...	७९	१३
३०८ तत्पदकृत्यम् ..	७९	२१
३०९ आवरणकर्मणां सतामसतां मत्यादीनामावारकत्वमिति समर्थनम्...	७९	२६
३१० मतिज्ञानावरणस्थितिकालदर्शनम् ...	८०	६

विषया	पृ.	पं.
३११ वाधाकालकथनम्...	८०	७
३१२ श्रुतज्ञानावरणलक्षणम् ...	८०	१५
३१३ तत्पदकृत्यम् ...	८०	१६
३१४ अवधिज्ञानावरणलक्षणम् ...	८१	७
३१५ तत्पदप्रयोजनवर्णनम् ...	८१	१०
३१६ मनःपर्यवावरणस्वरूपम्...	८१	२२
३१७ तद्भावायः...	८१	२५
३१८ फेवलज्ञानावरणस्वरूपम् ...	८२	१०
३१९ अभव्यस्य मनःपर्यवाद्यावरणसद्भावसमर्थनम्...	८२	१७
३२० दानान्तरायलक्षणम् ...	८३	२
३२१ सामग्रीसमवधानसमवधानयोरिति पदप्रयोजनाभिधानम्	८३	९
३२२ लाभान्तरायादिस्वरूपम् ...	८३	१६
३२३ सभ्यग्याचितेऽपीति पदसाधक्यसमर्थनम् ...	८३	२३
३२४ भोगान्तरायलक्षणम् ...	८३	२७
३२५ उपभोगान्तरायस्वरूपम् ...	८४	६
३२६ वीर्यान्तरायस्वरूपम् ...	८४	८
३२७ अस्योद्यन्यूनाधिकत्वप्रदर्शनम्	८४	११
३२८ चक्षुर्दर्शनावरणलक्षणम्...	८४	१६
३२९ अत्र तत्त्वार्थवृत्तिहारिभद्रटीकासंवादः ...	८४	२३
३३० अचक्षुर्दर्शनावरणलक्षणम् ...	८५	५
३३१ अवधिदर्शनावरणलक्षणम् ...	८५	१०
३३२ तत्पदकृत्यम् ...	८५	१३
३३३ फेवलदर्शनावरणलक्षणम् ...	८५	१९
३३४ तद्भावायः...	८५	२२
३३५ मनःपर्यवदर्शनं नास्तीत्यभिधानम्...	८६	५
३३६ निद्रास्वरूपम् ...	८६	११
३३७ भावार्थः पदकृत्यञ्च ...	८६	१३
३३८ निद्रानिद्रास्वरूपं तत्पदकृत्यञ्च	८६	२३
३३९ प्रचलालक्षणम् ...	८७	२
३४० तद्भावायः पदप्रयोजनञ्च ...	८७	३

विषया	पृ.	पं.	विषया:	पृ.	पं.
३४१ प्रचलाप्रचलालक्षणम् ...	८७	१२	३७३ अप्रत्याख्यानस्वरूपम्...	९५	४
३४२ स्व्यानद्धिस्वरूपम्...	८७	१६	३७४ अप्रत्याख्यानक्रोधादिस्वरूपम्	९५	१७
३४३ तद्भावावर्थः...	८७	१८	३७५ प्रत्याख्यानस्वरूपम् ...	९५	२४
३४४ दर्शनावरणस्य बन्धादिसंख्या- प्रदर्शनम् ...	८७	२५	३७६ प्रत्याख्यानक्रोधादिस्वरूपम् ...	९६	७
३४५ नीचैर्गोत्रलक्षणम्...	८८	४	३७७ संज्वलनक्रोधादिस्वरूपम् ...	९६	१३
३४६ तद्दलप्रयोजनम् ...	८८	६	३७८ हास्यमोहनीयस्वरूपम्...	९७	३
३४७ असातवदनीयस्वरूपम्...	८८	१७	३७९ रतिमोहनीयस्वरूपम् ...	९७	९
३४८ तत्पदप्रयोजनम् ...	८८	२०	३८० अरतिमोहनीयलक्षणम्...	९७	१४
३४९ मिथ्यात्वमोहनीयस्वरूपम् ...	८९	२	३८१ शोकमोहनीयलक्षणम् ...	९७	१८
३५० दर्शनमोहनीयभेदवर्णनम् ...	८९	३	३८२ भयमोहनीयलक्षणम् ...	९७	२४
३५१ स्थावरनामलक्षणम् ...	८९	११	३८३ जुगुप्सामोहनीयलक्षणम् ...	९८	६
३५२ तत्पदप्रयोजनम्...	८९	१२	३८४ पुरुषवेदस्वरूपम्...	९८	१०
३५३ सूक्ष्मनामकर्मलक्षणम्...	८९	२१	३८५ स्त्रीवेदस्वरूपम्...	९८	१७
३५४ तत्पदकृत्यम्...	९०	१	३८६ नपुंसकवेदस्वरूपम् ...	९८	२३
३५५ अपर्याप्तनामस्वरूपम् ...	९०	६	३८७ तिर्य्यंगतिलक्षणम् ...	९९	५
३५६ साधारणकर्मलक्षणम् ...	९०	१२	३८८ तिर्यंगानुपूर्वीलक्षणम् ...	९९	९
३५७ एकस्मिन् शरीरेऽनेकजीवप्रा- प्तिसमर्थनम् ...	९०	१४	३८९ एकैन्द्रियजातिलक्षणम्...	९९	१४
३५८ अस्थिरनामलक्षणम् ...	९०	२२	३९० द्वीन्द्रियादिजातिस्वरूपाणि ...	१००	६
३५९ अनुभनामस्वरूपम् ...	९१	२	३९१ कुलगत्यादिस्वरूपाणि...	१००	१७
३६० दुर्भगनामस्वरूपम् ...	९१	९	३९२ ऋपभनाराचादिसंहननलक्ष- णानि...	१०१	१४
३६१ दुःस्वरनामस्वरूपम् ...	९१	१५	३९३ ऋपभनाराचविषये मतान्तर- प्रदर्शनम् ...	१०१	२३
३६२ अनादियनामस्वरूपम् ...	९१	२०	३९४ सेवार्त्तिरूपणम् ...	१०२	७
३६३ अयशःकीर्तिनामलक्षणम् ...	९२	२	३९५ न्यग्रोधपरिमण्डलादिस्वरू- पाणि...	१०२	१३
३६४ नरकगतनामलक्षणम्...	९२	९	३९६ वामनस्य हुण्डस्य च स्वरूपम्	१०३	४
३६५ नरकायुर्लक्षणम् ...	९२	१४	३९७ पापहेतुकथनम् ..	१०३	१५
३६६ नरकानुपूर्वीस्वरूपम् ...	९२	२०	३९८ तदर्थवर्णनम् ...	१०३	१८
३६७ अनन्तानुबन्धिषड्शब्दार्थः ...	९३	२	३९९ पापनिरूपणोपसंहारः...	१०४	५
३६८ तत्रत्यपदानां भावार्थवर्णनम्	९३	५			
३६९ अनन्तानुबन्धिक्रोधस्वरूपम्...	९३	२१	पट्टः किरणः		
३७० अनन्तानुबन्धिमानस्वरूपम्...	९४	९	४०० आश्रयलक्षणम् ...	१०४	१४
३७१ " मायास्वरूपम्...	९४	१६	४०१ आश्रयस्य बन्धकारणत्वे शङ्का समाधानञ्च ...	१०४	२२
३७२ " लोमस्वरूपम्...	९४	२३			

विषया-	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
४०२ विवक्षामेदादाश्रयस्य द्विच- त्वारिंशद्विधत्वमिति समर्थ- नम् १०५	७		४३२ अप्रत्याख्यानिकीलक्षणम् ...	११४	२१
४०३ क्रियाश्रवभावतयं नाश्रवस्येति वर्णनम् १०५	१६		४३३ दृष्टिकीस्वरूपम् ११५	५	
४०४ द्रव्यभावाश्रवस्वरूपम् ... १०५	२६		४३४ सृष्टिकीस्वरूपम् ११५	१३	
४०५ स्पन्देन्द्रियाश्रवस्वरूपम् ... १०६	१०		४३५ प्राणीत्यिकीस्वरूपम् ११५	१८	
४०६ रसनेन्द्रियाश्रवस्वरूपम् ... १०६	१७		४३६ सामन्तोपनिपातिकीस्वरूपम्	११५	२२
४०७ घ्राणेन्द्रियाश्रवस्वरूपम् ... १०७	२		४३७ नैःशस्त्रिकीलक्षणम् ११६	६	
४०८ चक्षुरिन्द्रियाश्रवस्वरूपम् १०७	७		४३८ स्यादस्तिकीलक्षणम् ११६	१३	
४०९ क्रोधाद्याश्रवाः... .. १०७	१५		४३९ आन्नापनिकीलक्षणम् ११६	१८	
४१० हिंसाश्रवस्वरूपम् १०८	१		४४० विदारणिकीलक्षणम् ११६	२५	
४११ प्रमत्तस्वरूपम्... .. १०८	३		४४१ अनाभोगप्रत्ययिकीस्वरूपम्	११७	५
४१२ पदानां प्रयोजनानि १०८	१०		४४२ अनवकांक्षप्रत्ययिकीस्वरूपम्	११७	११
४१३ हिंसायां भङ्गप्रदर्शनम् ... १०८	१७		४४३ प्रायोगिकीस्वरूपवर्णनम् ... ११७	१८	
४१४ असत्याश्रवलक्षणम्... .. १०९	२		४४४ सामुदायिकीस्वरूपवर्णनम्... ११७	२५	
४१५ स्तेयाश्रवलक्षणम् १०९	१२		४४५ प्रेमप्रत्ययिकीस्वरूपवर्णनम्... ११८	४	
४१६ कर्मग्रहणेऽप्यस्तेयत्वसमर्थ- नम् १०९	१६		४४६ द्वेषप्रत्ययिकीस्वरूपवर्णनम्	११८	८
४१७ अद्यहाश्रवस्वरूपम् ११०	२		४४७ ईर्ष्यापथिकीस्वरूपवर्णनम् ... ११८	११	
४१८ मैथुनशब्दाप्रयोगे हेतुः ... ११०	६		४४८ तत्त्वार्थमाप्याभिमतसम्यक्त्व- मिथ्यात्वक्रिययोः स्वरूपम्	११८	१८
४१९ परिग्रहाश्रवस्वरूपम्... .. ११०	१६		४४९ शुभाशुभाश्रवप्रदर्शनम् ... ११८	२५	
४२० कायाश्रवस्वरूपम् १११	२		४५० आश्रवणिरूपणोपसंहारः ... ११९	४	
४२१ वागाश्रवस्वरूपम् १११	१२		सप्तमः किरणः		
४२२ मनआश्रवस्वरूपम् १११	१९		४५१ संवरलक्षणम् ११९	११	
४२३ कायिक्या लक्षणम् ११२	७		४५२ कर्मनिरोधस्य संवरत्वे शंका- समाधानञ्च ११९	१४	
४२४ आधिकरणिक्या लक्षणम्... ११२	१३		४५३ समित्यादीनां संवरत्वसमर्थ- नम्... .. ११९	२०	
४२५ प्रादोषिण्या लक्षणम्... .. ११३	१		४५४ संवरस्यात्मपरिणामविशेष- त्वकथनम्... .. १२०	८	
४२६ पारितापनिकीस्वरूपम् ... ११३	७		४५५ द्रव्यभावसंवरप्रदर्शनम् ... १२०	१२	
४२७ प्राणातिपातिकीस्वरूपम् ... ११३	१२		४५६ प्रकारान्तरेण संवरस्य द्वैवि- ध्यवर्णनम्... .. १२०	२०	
४२८ आरम्भिकीस्वरूपम् ११३	१८		४५७ तयोर्गुणस्थानप्रदर्शनम् ... १२१	९	
४२९ पारिग्रहिकीस्वरूपम्... .. ११४	२		४५८ गुणस्थानभेदाः... .. १२१	१५	
४३० मायाप्रत्ययिकीलक्षणम् ... ११४	७				
४३१ मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकीलक्षणम् ११४	११				

विषयाः	पृ	पं	विषया	पृ.	पं.
४५९ गुणस्थानानां सामान्येन स्वरूपवर्णनम् १२१	२०		४८२ अनिवृत्तिकरणनामप्रवृत्तिनिमित्तकथनम् १२७	९	
४६० गुणस्थानस्वरूपम् १२२	६		४८३ अन्तरकरणस्वरूपम् १२७	१७	
४६१ प्रथमगुणस्थानमेदप्रदर्शनम् १२२	१४		४८४ श्रेणिजन्योपशमसम्यक्त्वस्यस्वरूपम् १२८	१०	
४६२ व्यक्तमिथ्यात्वस्वरूपम् ... १२२	२२		४८५ कस्य सास्वादनगुणस्थानमित्यस्योत्तरम् १२८	१७	
४६३ तस्याधिकारिकथनम् १२३	१		४८६ सास्वादनस्य गुणस्थानत्वसमथनम् १२९	१	
४६४ मिथ्यादृष्टौ गुणस्थानसम्भववर्णनम् १२३	३		४८७ अत्र कर्मप्रकृतीनां बन्धवेदनासत्तानां व्यावर्णनम् १२९	५	
४६५ तथापि तस्य मिथ्यादृष्टित्वसमर्थनम् १२३	१०		४८८ मिथ्यगुणस्थानस्वरूपम् ... १२९	१०	
४६६ अव्यक्तमिथ्यात्वस्वरूपम् ... १२३	१८		४८९ भावार्थवर्णनम्... .. १२९	१४	
४६७ रत्नशेखरसूर्यमिप्रायप्रदर्शनम्... .. १२३	२४		४९० अत्र नायुषो बन्धो मरणं वेतिकथनम् १२९	२०	
४६८ स्वाशयवर्णनम् १२३	२७		४९१ मिथ्यगमने मतमेदप्रदर्शनम् १२९	२४	
४६९ मिथ्यात्वस्य चतुर्धा कालविभागं विधाय जीवेषु तत्प्रदर्शनम्... .. १२४	१		४९२ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ताभिधानम् १३०	२	
४७० अत्र कर्मप्रकृतीनां बन्धो वेदना सत्ता च कियतीनामित्यस्य कथनम् १२४	१२		४९३ चतुर्थगुणस्थानस्वरूपम् ... १३०	८	
४७१ द्वितीयगुणस्थानस्यरूपम् ... १२४	१७		४९४ तद्भावाार्थकथनम् १३०	१४	
४७२ तदर्थवर्णनम् १२४	२०		४९५ औपशमिकक्षायोपशमिकयोर्विशेषप्रदर्शनम् १३०	२४	
४७३ ग्रन्थिसमीपगमनतद्भेदौपशमिकसम्यक्त्वलाभादिवर्णनम्. १२४	२५		४९६ अस्योत्कृष्टस्थितिसमर्थनम् १३१	१	
४७४ अत्र कर्मप्रथिकमतसिद्धान्तमताभिधानम् १२५	१२		४९७ सम्यक्त्वोत्पत्तिनिदानप्रदर्शनम्... .. १३१	५	
४७५ उपशमसम्यक्त्वस्वरूपम् ... १२५	२३		४९८ निसर्गसम्यक्त्वादिस्वरूपवर्णनम् १३१	९	
४७६ तद्भेदवर्णनम् १२५	२८		४९९ सम्यक्त्वलाभकालकथनम्... १३१	१६	
४७७ करणत्रयस्वरूपम् १२६	८		५०० अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्तानां वर्णनम् १३१	१९	
४७८ आयुषो वर्जने कारणप्रदर्शनम् १२६	१६		५०१ पञ्चमगुणस्थानस्वरूपम् .. १३१	२४	
४७९ यथाप्रवृत्तिकरणाधिकारिकथनम् १२६	२१		५०२ विरताविरतैर्भङ्गाएकप्रदर्शनम्... .. १३२	१	
४८० अपूर्वकरणस्वरूपम् १२६	२४		५०३ जघन्यमध्यमोल्कृष्टदेशविरतिप्रदर्शनम्... .. १३२	१२	
४८१ अनिवृत्तिकरणस्वरूपम् .. १२७	४				

विषया.	पृ.	पं.	विषया	पृ.	पं.
५०४ द्वादशाणुव्रतनामकथनम् ...	१३२	१९	५३० प्रथमगुणव्रतस्य पञ्चातिचार-		
५०५ व्रतानामणुव्यकथनम् ...	१३२	२०	वर्णनम् १४४	१	
५०६ हिंसाया मेदप्रदर्शनम् ...	१३२	२३	५३१ द्वितीयगुणव्रतस्य पञ्चाति-		
५०७ प्रथमाणुव्रतस्वरूपम् ...	१३३	१३	चारदर्शनम् १४४	११	
५०८ द्वितीयाणुव्रतवर्णनम् ...	१३३	१९	५३२ तृतीयगुणव्रतस्य पञ्चाति-		
५०९ न्यासनिह्वयस्य पृथग्वचने			चाराः १४४	२६	
कारणकथनम् १३३	२७		५३३ प्रथमशिक्षापदव्रतातिचाराः	१४५	२३
५१० तृतीयाणुव्रतनिरूपणम् ...	१३४	६	५३४ कायदुष्प्रणिधानादीनामति-		
५११ चतुर्थाणुव्रतनिरूपणम् ...	१३४	१५	चारत्वसमर्थनम्... .. १४६	३	
५१२ पञ्चमाणुव्रतनिरूपणम् ...	१३४	२४	५३५ द्वितीयशिक्षाव्रतातिचाराः...	१४६	१८
५१३ प्रथमगुणव्रतस्वरूपम् ..	१३५	२	५३६ तृतीयशिक्षापदव्रतातिचाराः	१४७	१३
५१४ द्वितीयगुणव्रतम् १३५	१०		५३७ चतुर्थशिक्षापदव्रतातिचाराः	१४७	२७
५१५ तृतीयगुणव्रतम् १३५	२४		५३८ अतिचारत्वे मतान्तरप्रदर्श-		
५१६ अनर्थदण्डमेदप्ररूपणम् ...	१३५	२८	नम्... .. १४८	९	
५१७ शिक्षापदव्रतगुणव्रतयोर्भेद-			५३९ पञ्चमगुणस्थानस्योत्कृष्टस्थि-		
कथनम् १३६	२४		तिकथनम् १४८	१४	
५१८ शिक्षापदव्रतमेदा १३६	२९		५४० अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता-		
५१९ सामायिकस्वरूपम् १३७	२		नामभिधानम् १४८	१८	
५२० देशावकाशिकस्वरूपम् ...	१३७	१२	५४१ षष्ठगुणस्थानवर्णनम्... .. १४८	२३	
५२१ पोषधव्रतस्वरूपम् १३७	२१		५४२ विशुद्धिप्रकर्षप्रकर्षवर्णनम्...	१४९	६
५२२ पोषधोपवासमेदप्रदर्शनम्...	१३७	२७	५४३ गुणस्थानस्यास्यस्थितौ मत-		
५२३ अतिथिसंविभागस्वरूपम्...	१३८	१३	मेदप्रदर्शनम् १४९	८	
५२४ सम्यग्दृष्टिदेशविरतानामति-			५४४ भगवत्पनुसारेण पूर्वकोटिव्य-		
चारसम्भवसमर्थनम्... .. १३९	१६		वस्थाप्रदर्शनम्... .. १४९	११	
५२५ प्रथमव्रतस्य पञ्चातिचारव-			५४५ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्तानां		
र्णनम् १३९	२८		व्यावर्णनम् १४९	१४	
५२६ द्वितीयव्रतस्य पञ्चातिचार-			५४६ सप्तमगुणस्थानस्वरूपम् ...	१४९	१८
वर्णनम् १४०	७		५४७ अत्र निरालम्बनध्यानप्रारम्भ		
५२७ तृतीयव्रतस्य पञ्चातिचारप्र-			इति वर्णनम् १४९	२३	
दर्शनम् १४१	५		५४८ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ताना-		
५२८ चतुर्थव्रतस्य पञ्चातिचारप्र-			मभिधानम्... .. १५०	५	
दर्शनम् १४२	१		५४९ अष्टमगुणस्थानस्वरूपम् ...	१५०	१०
५२९ पञ्चमव्रतस्य पञ्चातिचार-			५५० स्थितिघातादिस्वरूपम् ...	१५०	१८
कथनम् १४३	३		५५१ गुणसंक्रमणस्वरूपम् १५१	७	

विषया	पृ	पं	विषया	पृ	पं
५५२ सक्रमयोग्यप्रकृत्यभिधानम्...	१५१	१२	५७३ मानादिनां प्रतिपन्नस्य विशंप		
५५३ अपूर्वस्थितिवन्धस्वरूपम् ...	१५१	२१	प्रदर्शनम्... ..	१५६	१
५५४ गुणस्थानस्यास्यकालमानम्	१५१	२४	५७४ किट्टिवेदनाद्धार्षणम् ...	१५६	५
५५५ अत्र जीवस्य क्षपकोपशमक-			५७५ कदा क्षीणकपायो भवतीत्य-		
त्वाभ्यां द्वैविध्यसमर्थनम् ...	१५१	२५	स्य प्रकाशनम्... ..	१५७	१९
५५६ अध्यवसायस्थानानामनुक्षण-			५७६ क्षीणकपायाद्वाया चरमसंख्ये-		
मधिकाधिकत्ववर्णनम् ...	१५१	२७	यभागे कर्त्तव्यप्रकटनम् ...	१५७	२३
५५७ क्षपकश्रेणिप्रतिपत्तुप्रदर्शनम्	१५२	११	५७७ केवलीभूधनवर्णनम् ...	१५८	२
५५८ अनन्तानुबन्धिनां त्रिसंयोज-			५७८ उपशमश्रेणिप्रारम्भककथनम्	१५८	२
नायाः वर्णनहेतु	१५२	१४	५७९ तत्र मतान्तरप्रदर्शनम् ...	१५८	४
५५९ तद्विसंयोजकानां वर्णनम् ...	१५२	१५	५८० अनन्तानुबन्ध्युपशमनानिरू-		
५६० अनन्तानुबन्धिनां क्षपणाय यो			पणम्	१५८	५
ग्यकरणाभिधानम्	१५२	१८	५८१ उपशमनास्वरूपम् ..	१५८	२०
५६१ उद्वलनासंक्रमाभिधानम् ...	१५३	१	५८२ मतान्तरेणानन्तानुबन्धिनां वि		
५६२ प्राप्तानिवृत्तिकरणरुत्वम् ...	१५३	६	संयोजनैवेतिवर्णनम्	१५८	२३
५६३ दर्शनमोहनीयक्षपणारम्भरू-			५८३ दर्शनत्रिकोपशमनानिरूपण		
प्रदर्शनम्	१५३	१०	तदधिकारिवर्णनञ्च	१५९	१
५६४ तत्रानिवृत्तिकरणाद्वायां कर्त्त-			५८४ चारित्रमोहोपशमनावर्णनम्	१५९	९
व्यवर्णनम्	१५३	१२	५८५ लोभवेदनाद्वाया विभागत्रय		
५६५ धद्वायुपः क्षपकश्रेण्यारम्भे			वर्णनम्	१६०	८
विशेषवर्णनम्	१५४	२२	५८६ उपशान्तमोहात्पतने हेतुद्वय		
५६६ अबद्वायुपस्तथात्वे चारित्र			प्रदर्शनम्... ..	१६०	२२
मोहनीयक्षपणारम्भस्य नि-			५८७ गुणस्थानेऽस्मिन् कर्मणां व-		
यम इति वर्णनम्... ..	१५४	३	न्धवेदनासत्तानां वर्णनम् ...	१६१	३
५६७ करणविशेषाणां तत्राभिधानम्	१५४	३	५८८ नयमगुणस्थानस्वरूपम् ...	१६१	८
५६८ षोडशकर्मक्षपणविषये मत-			५८९ तदर्थवर्णनम्	१६१	१४
भेदः	१५४	१४	५९० अत्र क्षपकेण क्षीयमानकर्मप्रकृ		
५६९ ततो नवनो कपायक्षपणवर्ण			तिवर्णनम्... ..	१६१	२३
नम्... ..	१५४	१६	५९१ उपशमकेनोपशम्यमानकर्मप्र		
५७० स्पर्धकवर्णनम्... ..	१५५	५	कृतिवर्णनम्	१६२	२
५७१ किट्टिकरणाद्धानिरूपणे किट्टि-			५९२ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता-		
स्वरूपवर्णनम्	१५५	२१	नां प्रदर्शनम्	१६२	३
५७२ स्थूलजातिभेदापेक्षया किट्टी-			५९३ दशमगुणस्थानस्वरूपम् ...	१६२	९
नां द्वादशधा कल्पनप्रदर्शनम्	१५५	२४			

विषयाः

पृ. पं.

विषया.

पृ. पं.

५९४ अत ऊर्ध्वं क्षपकोपशमकयोर्ग- न्तव्यस्थानस्याभिधानम् ...	१६२	१५
५९५ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता- संख्यावर्णनम् ...	१६२	१८
५९६ एकादशगुणस्थानस्वरूपम्	१६२	२२
५९७ आसंसारमेकस्थोपधेणिश्च- तुःकृत्व इति वर्णनम् ...	१६३	७
५९८ अत्रागमाभिप्रायप्रदर्शनम्...	१६३	१०
५९९ उपशमधेण्यारम्भकानाम- विरतादीनां कथमत्र मिथ्या- त्वादीनामुपशमनेत्यस्य स- माधानम्...	१६३	११
६०० उपशमक्षयोपशमयोर्विशेष- प्रदर्शनम्...	१६३	१४
६०१ तथात्वेऽपि न सम्यक्त्ववि- घात इति वर्णनम् ...	१६३	१६
६०२ अत्र कर्मणां बन्धवेदनास- त्तासंख्यावर्णनम् ...	१६३	२५
६०३ द्वादशगुणस्थानस्वरूपम् ...	१६४	१
६०४ क्षपकधेणिरामयमेकवारमेवे- त्यभिधानम् ...	१६४	८
६०५ केवलज्ञानप्राप्तिकथनम् ..	१६४	६
६०६ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता- संख्याकथनम् ...	१६४	८
६०७ तत्तद्गुणस्थानेषु कर्मप्रकृ- तिक्षयप्रदर्शनम् ...	१६४	११
६०८ त्रयोदशगुणस्थानस्वरूपम् ..	१६४	१६
६०९ सप्रभेदं योगवर्णनम् ...	१६४	१९
६१० केवलिनो योगत्रयस्य फलप्रद- र्शनम् ...	१६५	१
६११ सयोगिकेवलिनो भेदप्रदर्शनम्	१६५	४
६१२ एतद्गुणस्थानकालमानम्	१६५	७
६१३ समुद्घातवर्णनम् ...	१६५	११
६१४ तद्भेदाः ...	१६५	१४

६१५ केवलिसमुद्घातवर्णनम् ...	१६५	१९
६१६ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता- संख्यावर्णनम् ...	१६५	२५
६१७ चतुर्दशगुणस्थानस्वरूपम् ...	१६६	१
६१८ शैलेशीशब्दव्युत्पत्तिः ...	१६६	५
६१९ शैलेशीकमः ...	१६६	७
६२० अत्र कर्मक्षयप्रदर्शनम्...	१६६	१९
६२१ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता- संख्याप्रदर्शनम् ..	१६७	४
६२२ भेदपूर्वकं समित्यादीनां नि- रूपणम् ...	१६७	१०
६२३ समितिलक्षणं पदकृत्यञ्च...	१६७	१६
६२४ सपदकृत्यमीर्यासमितिलक्ष- णम् ...	१६७	२३
६२५ भाषासमितेर्लक्षणम् ...	१६८	२
६२६ प्यणासमितेर्लक्षणम् ...	१६८	६
६२७ आदाननिक्षेपणासमितेर्लक्ष- णम्...	१६८	१४
६२८ उत्सर्गसमितेर्लक्षणम् ...	१६८	१९
६२९ सप्रभेदं गुप्तिस्वरूपम् ...	१६८	२५
६३० सपदकृत्यं गुप्तिक्षेत्रम् ...	१६९	५
६३१ कायगुप्तिक्षेत्रम् ...	१६९	१२
६३२ तत्र शास्त्रीयनियमप्रदर्शनम्	१६९	१५
६३३ नियमान्तरस्यापि प्रदर्शनम्	१६९	२५
६३४ चागुप्तिक्षेत्रं तद्घटकप दार्थञ्च ...	१७०	७
६३५ भाषासमित्यतिव्याप्तिप- रिहारः ...	१७०	१५
६३६ मनोगुप्तिस्वरूपम्, ...	१७०	१९
६३७ परीपहस्वरूपम् ...	१७०	२५
६३८ परीपहशब्दव्युत्पत्तिः...	१७०	२६
६३९ सपदकृत्यं तद्वृत्तक्षेत्रम्...	१७१	२
६४० नयैः परीपहस्यामिष्यवर्णनम्...	१७१	४
६४१ नयैरेषामुत्पादकद्रव्यवर्णनम्	१७१	८

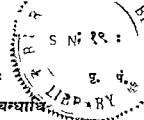
विषया	पृ.	पं.	विषया	पृ.	पं.
६५२ नयैस्तत्कालवर्णनम्	१७१	१९	६६५ अस्य चारित्रमोहनीयक्षयो-		
६५३ परिपहामेदप्रदर्शनम्	१७१	२४	पशमजन्यत्वकथनम्	१७६	४
६५४ क्षुधादयो न परीपहा इति			६६६ वधपरीपहस्वरूपम्	१७६	५
वर्णनम्	१७२	१०	६६७ अस्य चारित्रमोहक्षयोपश-		
६५५ क्षुत्परीपहस्वरूपम्	१७२	१३	जत्वकथनम्	१७६	१०
६५६ क्षुधासम्भवगुणस्थानप्रद-			६६८ याचनादिपरीपहस्वरूपाणि	१७६	१४
र्शनम्	१७२	२१	६६९ याचनापरीपहलक्षणम् ...	१७६	२०
६५७ पिपासापरीपहस्वरूपम् ...	१७२	२२	६७० अस्य चारित्रमोहक्षयोपश-		
६५८ शीतपरीपहस्वरूपम्	१७२	२७	मजत्ववर्णनम्	१७६	२२
६५९ उष्णपरीपहस्वरूपम्	१७३	२	६७१ अलाभपरीपहस्वरूपम् ...	१७६	२४
६५० दंशपरीपहादिस्वरूपम् ..	१७३	९	६७२ लाभान्तरायक्षयोपशमज-		
६५१ क्षुधादिपरीपहाणां चारित्र			न्यत्वमस्येति वर्णनम्	१७७	१
मोहनीयक्षयोपशमजन्यत्व			६७३ रोगपरीपहस्वरूपम्	१७७	२
वर्णनम्	१७३	१४	६७४ वृणस्पर्शपरीपहादिस्यरूपम्	१७७	११
६५२ चेदनीयक्षयोपशमजन्या इत्य-			६७५ मलपरीपह्निरूपणम्	१७७	२५
स्य भावाद्यैः	१७३	१९	६७६ चारित्रमोहक्षयोपशमजन्य-		
६५३ अयत्नपरीपहस्वरूपम्	१७४	३	त्वमेपामिति वर्णनं	१७८	२
६५४ अरतिपरीपहस्वरूपम्	१७४	९	६७७ सत्कारपरीपहाभिधानम् ...	१७८	४
६५५ स्त्रीपरीपहस्वरूपम्	१७४	१३	६७८ अस्य चारित्रमोहनीयक्ष-		
६५६ अयत्नादिपरीपहाणां चारि-			योपशमजन्यत्वकथनम्	१७८	९
त्रमोहनीयक्षयोपशमजन्य			६७९ प्रज्ञापरीपहवर्णनम्	१७८	१०
त्वकथनम्	१७४	१७	६८० अस्य ज्ञानावरणक्षयोपशम-		
६५७ चर्यापरीपहादिस्वरूपम् ...	१७४	२४	जत्ववर्णनम्	१७८	१४
६५८ चर्याद्विविधप्रदर्शनम्	१७५	५	६८१ अज्ञानपरीपहस्वरूपम् ...	१७८	१६
६५९ चर्यापरीपहस्य चारित्रमो-			६८२ अस्य ज्ञानावरणक्षयोपशम-		
हनीयक्षयोपशमजन्यत्व			जन्यत्वकथनम्	१७८	१९
वर्णनम्	१७५	८	६८३ सम्यक्त्वपरीपहस्वरूपम् ...	१७८	२१
६६० निपद्यापरीपहस्वरूपम् ...	१७५	१०	६८४ अस्य दर्शनमोहनीयक्षयोप		
६६१ अस्य चारित्रमोहनीयक्ष			शमजन्यत्ववर्णनम्	१७८	२४
योपशमजन्यत्वम्	१७५	१६	६८५ एकत्र जीव्ये मतसत्त्वसंस्था		
६६२ शक्त्यापरीपहस्यरूपम्	१७५	१८	कथनम्	१७८	२६
६६३ अस्य चारित्रमोहक्षयोपश-			६८६ सप्रमेदं यतिधर्मस्वरूपम् ...	१७९	४
मजत्वमिति वर्णनं	१७५	२२	६८७ सपद्कृत्यं यतिधर्मलक्षणम्	१७९	७
६६४ भाक्रोशपरीपहस्यरूपम् ...	१७५	२४	६८८ सप्रमेदं भावनास्वरूपम् ...	१७९	१८

विषया'	पृ. पं.	विषया'	पृ. पं.
६८९ सपदकृत्यं तद्दृक्षणम् ...	१७९ २२	७१९ ध्रुतद्वारविचारः ...	१८८ १६
६९० सप्रभेदं चारित्रस्वरूपम् ...	१८० ४	७२० ज्ञानद्वारेऽस्य द्वारस्यान्तर्भाव	
६९१ तद्भावार्थः ...	१८० ६	इति कथनम् ...	१८८ २१
६९२ चारित्रस्यानेकधा विभाग-		७२१ तीर्थद्वारविचारः ...	१८९ २
प्रदर्शनम्... ..	१८० १५	७२२ लिङ्गद्वारविचारः ...	१८९ ७
६९३ सामायिकस्वरूपम् ...	१८० २२	७२३ लिङ्गभेदप्रदर्शनम् ...	१८९ १०
६९४ लक्षणपदकृत्यम्... ..	१८० २७	७२४ शरीरद्वारविचारः ...	१८२ १४
६९५ अस्य गुप्तिभिन्नत्वसमर्थनम्	१८१ ६	७२५ क्षेत्रद्वारविचारः ...	१८९ २१
६९६ इत्वरकालसामायिकस्वरूपम्	१८१ ९	७२६ जन्मसद्भावशब्दार्थः...	१९० १
६९७ यावज्जीवकालसामायिक		७२७ कर्माकर्मभूमिप्रदर्शनम् ...	१९० ४
स्वरूपम्	१८१ १४	७२८ कालद्वारविचारः ...	१९० १०
६९८ छेदोपस्थापनस्वरूपम् ...	१८१ २३	७२९ कालभेदप्रदर्शनम् ...	१९० १८
६९९ निरतिचारस्वरूपम् ...	१८२ ७	७३० तेषां क्षेत्रप्रदर्शनम् ...	१९० १९
७०० सातिचारस्वरूपम् ...	१८२ ८	७३१ तत्सद्वरकालवत्क्षेत्र-	
७०१ परिहारविशुद्धिकस्वरूपम्...	१८२ १२	वर्णनम्	१९० २६
७०२ तपोविशेषप्रतिषेधनम् ..	१८२ २१	७३२ परिहारविशुद्धिसंयताश्रयेण-	
७०३ परिहारविशुद्धिकानां क्षेत्र		कालविचारः	१९१ ५
कालवर्णनम्	१८३ १५	७३३ सूक्ष्मसम्प्राययथाख्याता-	
७०४ सूक्ष्मसम्प्रायस्वरूपम् ..	१८३ २२	श्रयेण तद्विचारः	१९१ १४
७०५ तद्द्वैविध्यस्वरूपवर्णनम् ...	१८४ १	७३४ अपगतवेद्योरनयोस्संहरण-	
७०६ यथाख्यातस्वरूपम्	१८४ १२	समर्थनम्... ..	१९१ २४
७०७ एतद्द्वैविध्यस्वरूपवर्णनम्...	१८४ १७	७३५ उत्सर्पिण्यादिकालस्वरूपम्...	१९२ २
७०८ पट्टिशद्वारनामानि... ..	१८५ ३	७३६ अवसर्पिण्याः प्रथमं विभागो	
७०९ प्रहापनाद्वारविचारः...	१८५ १०	हेतुवर्णनम्	१९२ १४
७१० वेदद्वारविचारः... ..	१८५ २३	७३७ परिमाणेन सहारकाणां व्यु-	
७११ रागद्वारविचारः	१८६ १०	त्पत्तिः	१९२ १५
७१२ कल्पद्वारविचारः	१८६ १६	७३८ अरकेषु मनुष्याणां शरीरो-	
७१३ स्थितास्थितकल्पपरिचयः ..	१८६ २२	च्छायादिवर्णनम्... ..	१९२ २४
७१४ प्रकारान्तरेण कल्पद्वारवि		७३९ गतिद्वारविचारः	१९३ १२
चारः	१८७ ३	७४० देवलोकनामनिर्देशः ...	१९४ १२
७१५ चारित्रद्वारविचारः	१८७ ८	७४१ सौधर्मादिदेवलोकानां स्थि-	
७१६ प्रतिसेवनाद्वारविचारः ...	१८७ १८	तिव्यवस्था	१९४ १९
७१७ प्रतिसेवनापदव्युत्पत्तिः ...	१८७ २१	७४२ कल्पोपपन्नशब्दार्थः...	१९५ ३
७१८ ज्ञानद्वारविचारः	१८८ ७	७४३ विजयादिशब्दनिरुक्तिः ...	१९५ ८

वियया	पृ. पं.	वियया:	पृ. पं.
७४४ ज्योतिष्कादीनां नामनिर्देशः	१९५ १९	७७० उदीरणास्वरूपम् ...	२०२ १६
७४५ तेषां विमानप्रस्तारस्थानध- र्णनम् ...	१९५ २२	७७१ उपसम्पन्नानद्वारविचारः ...	२०३ ६
७४६ चन्द्रादीनां द्वैविध्यवर्णनम्	१९६ २	७७२ उपसम्पन्नानाध्यायः ...	२०३ १७
७४७ व्यन्तरक्षाध्वनिर्वचनम् ...	१९६ ६	७७३ संज्ञाद्वारविचारः ...	२०४ ४
७४८ मथनावासयोर्भेदकथनम् ...	१९६ १५	७७४ संज्ञास्वरूपभेदाश्च ...	२०४ ८
७४९ सयमद्वारविचारः ...	१९६ १९	७७५ आह्वारकद्वारविचारः ...	२०४ १७
७५० चारित्रद्वारादस्य भेदवर्णनम्	१९६ २२	७७६ मधद्वारविचारः ...	२०५ २
७५१ संयमस्थानस्याल्पबहुत्व- चिन्तायामसत्स्थापनया संयमस्थानप्रदर्शनम् ...	१९६ २८	७७७ आकर्षणद्वारविचार एकमवा- धयेण ...	२०५ १३
७५२ सन्निकर्षद्वारविचारः ...	१९७ ७	७७८ नानाभवाधयेण तद्विचारः	२०६ ४
७५३ सजातीयविजातीयपेक्षया सामायिकस्य हीनाधिकसम- त्ववर्णनम् ...	१९७ १४	७७९ कालमानद्वारविचार एक जीवापेक्षया ...	२०६ २३
७५४ छेदोपस्थापनीयादेः तदपे- क्षया तद्वर्णनम् ...	१९७ २७	७८० नानाजीवापेक्षया तद्विचारः	२०७ १२
७५५ तत्राल्पबहुत्वचिन्ता ...	१९८ १६	७८१ अन्तरद्वारविचार एकजीवा पेक्षया ...	२०८ ४
७५६ योगद्वारविचारः ...	१९८ २४	७८२ पृथक्त्वापेक्षया तद्विचारः ...	२०८ १२
७५७ उपयोगद्वारविचारः ...	१९९ २	७८३ समुद्घातद्वारविचारः ...	२०९ ४
७५८ कपायद्वारविचारः ...	१९९ १२	७८४ समुद्घातस्वरूपम् तद्वेदश्च	२०९ ८
७५९ लेद्याद्वारविचारः ...	१९९ २७	७८५ तेषु निमित्तभूतकर्मकथनम्	२०९ ११
७६० किरूपा लेद्वैत्यस्य समा धानम् ...	२०० ४	७८६ क्षेत्रद्वारविचारः ...	२०९ १६
७६१ लेद्याया भेदाः ...	२०० १०	७८७ स्पर्शानाद्वारविचारः ..	२१० ८
७६२ शुभाशुभलेद्याकथनम् ...	२०० १२	७८८ भावद्वारविचारः ..	२१० १५
७६३ परिणामद्वारविचारः ...	२०० १९	७८९ परिमाणद्वारविचारः ...	२१० २२
७६४ परिणामभेदकथनम् ...	२०१ १	७९० परिहारविशुद्धयादीनां परि- माणविचारः ...	२११ १३
७६५ क्रिञ्चिद्भूतपूर्वकोटिसाधनम्	२०१ १४	७९१ अल्पबहुत्वद्वारम् ...	२११ २५
७६६ बन्धद्वारविचारः ...	२०१ १८	७९२ संबन्धरूपणोपसंहारः ...	२१२ १०
७६७ आयुर्वन्धकाः के इत्यस्य समाधानम् ...	२०१ २२	अष्टमः किरणः	
७६८ वेदनाद्वारविचारः ...	२०२ ५	७९३ निर्ज्वरालक्षणम् ...	२१२ १७
७६९ उदीरणाद्वारविचारः ...	२०२ १२	७९४ तल्लक्षणभावाध्वर्णनम् ...	२१२ १८
		७९५ निर्ज्वराद्वैविध्यवर्णनम् ..	२१३ २
		७९६ धिपाकोदयस्वरूपम् ..	२१३ ९
		७९७ उदयावलिः कापेक्षयाद्वैविध्यम्	२१३ १३

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
७१८ प्रदेशोदयस्वरूपम् ...	२१३	१६	८२५ प्रतिक्रमणनिरूपणम् ...	२२१	४
७१९ पुनर्निर्जरायाः विभागः ...	२१३	२६	८२६ मिथननिरूपणम् ...	२२१	११
८०० सकामनिर्जरास्वरूपम् ...	२१४	११	८२७ विवेकनिरूपणम् ...	२२१	१२
८०१ अकामनिर्जरास्वरूपम् ...	२१४	१७	८२८ द्युत्सर्गस्वरूपम् ...	२२२	७
८०२ द्रव्यभाष्यनिर्जरास्वरूपम् ...	२१४	२३	८२९ प्रायश्चित्तान्तर्गततपोनिरू-		
८०३ तपसः स्वरूपम् ...	२१५	२	पणम् ...	२२२	१३
८०४ अलब्धवृत्तीनां कर्मणां तप-			८३० छेदस्वरूपम् ...	२२२	१८
सा क्षय इति वर्णनम् ...	२१५	९	८३१ मूलस्वरूपम् ...	२२३	५
८०५ याहातपोभेदप्रदर्शनम् ...	२१५	१८	८३२ अनवस्थाप्यस्वरूपम् ...	२२३	११
८०६ अनशनस्वरूपम् ...	२१५	२३	८३३ पाराञ्चितस्वरूपम् ...	२२३	२१
८०७ यावज्जीवस्य विभागः पादपो-			८३४ उपाध्यायस्यानवस्थाप्यान्तं		
पगमनभेदाश्च ...	२१६	३	मूलान्तं सामान्यसाधूनां		
८०८ इङ्गिनीस्वरूपम् ...	२१६	७	प्रायश्चित्तमित्यभिधानम् ...	२२४	७
८०९ भक्तप्रत्याख्यानस्वरूपम् ...	२१६	११	८३५ विनयस्वरूपम् ...	२२४	१५
८१० ऊनोदरिकास्वरूपकथनम् ...	२१६	१७	८३६ तद्भेदाः ...	२२४	२०
८११ वृत्तिसंक्षेपस्वरूपकथनम् ...	२१७	४	८३७ ज्ञानविनयस्वरूपम् ...	२२४	२२
८१२ रसत्यागवर्णनम् ...	२१७	१३	८३८ दर्शनविनयस्वरूपम् ...	२२५	२
८१३ विरसपदार्याभावशंकास-			८३९ चारित्रविनयस्वरूपम् ...	२२५	५
माधानम् ...	२१७	२०	८४० उपचारविनयस्वरूपम् ...	२२५	६
८१४ विकृतिभेदवर्णनम् ...	२१७	२२	८४१ सप्रभेदवैयावृत्त्यनिरूपणम्	२२५	१५
८१५ अनशनोदरिकारसत्यागानां-			८४२ सेवाया विषयः फलञ्च ...	२२५	२०
वृत्तिसंक्षेपाद्भिन्नत्वसम-			८४३ स्वाध्यायस्वरूपम् ...	२२६	४
यनम् ...	२१८	११	८४४ कालयेल्लास्वाध्यायभेदाः		
८१६ कायहेदशस्वरूपम् ...	२१८	१७	फलञ्च ...	२२६	६
८१७ संलीनतानिरूपणं भेदश्च ...	२१९	२	८४५ ध्यानस्वरूपम् ...	२२६	२०
८१८ इन्द्रियसंलीनतादीनां निरू-			८४६ लक्षणार्थस्फुटीकरणम् ...	२२७	४
पणम् ...	२१९	११	८४७ लक्षणेऽव्याप्तिशंका समाधा-		
८१९ आभ्यन्तरतपोविभागः ...	२१९	२१	नञ्च ...	२२७	१३
८२० सप्रभेदं प्रायश्चित्तस्वरूपम्	२१९	२५	८४८ ध्यानभेदाः ...	२२७	२४
८२१ प्रायश्चित्तलक्षणं पदकृत्यञ्च ...	२२०	४	८४९ आर्त्तध्यानलक्षणम् ...	२२८	५
८२२ तत्त्वार्थं नवविधत्वं प्राय-			८५० तद्भेदप्रदर्शनम् ...	२२८	८
श्चित्तस्येति कथनम् ...	२२०	१०	८५१ आर्त्तकार्यस्य विशेषणमुखेन		
८२३ आलोचनस्वरूपम् ...	२२०	१३	प्रदर्शनम् ...	२२८	१५
८२४ तद्भाष्यवर्णनम् ...	२२०	१६	८५२ अस्य ध्यात्ववर्णनम् ...	२२८	१८

विषया	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
८५३ रौद्रेर्ध्यानलक्षणम्	२२८	२२	८७८ तद्विचारः	२३६	५
८५४ तद्वेदनिरूपणम्	२२९	१	८७९ कर्मसाधनम्	२३६	२६
८५५ तत्कार्यप्रदर्शनम्	२२९	४	८८० कर्मणः पौष्टलिकत्वसमर्थ-		
८५६ तद्गघानुवर्णनम्	२२९	७	नम्	२३७	३
८५७ धर्मध्यानलक्षणम्	२२९	११	८८१ कर्मसमूहात्मककर्मणशरी-		
८५८ तद्वेदवर्णनम्	२२९	१३	रस्य मूर्तत्वेऽप्यप्रत्यक्षत्व-		
८५९ भावनानां धर्मध्यानभिन्नत्व-			समर्थनम्... ..	२३७	१६
समर्थनम्	२३०	२०	८८२ बन्धकारणकथनम्	२३८	६
८६० तद्गघानुवर्णनम्	२३०	२३	८८३ मिथ्यादृष्ट्यादीनां बन्धका-		
८६१ अस्य भावनाचलम्बनक्रमा-			रणसंरच्यारुथनम्	२३८	७
दीनां कथनम्... ..	२३०	२६	८८४ प्रमादस्वरूपं तद्वेतवध	२३८	१५
८६२ देशकालादीनां वर्णनम्	२३१	५	८८५ सप्रभेदं मिथ्यात्वस्वरूपम्... ..	२३९	१
८६३ शुक्लध्यानस्वरूपम् भेदश्च... ..	२३१	२१	८८६ आभिप्रहितकलक्षणम्	२३९	८
८६४ पृथक्त्ववितर्कस्वरूपम्	२३२	२	८८७ तत्पदकृत्यम्	२३९	१२
८६५ अस्य सविचारत्वकथनम्... ..	२३२	१४	८८८ अनाभिप्रहितकलक्षणम्... ..	२३९	१८
८६६ एकत्ववितर्कस्वरूपम्	२३२	१९	८८९ तत्पदकृत्यम्	२३९	२१
८६७ अस्याविचारत्ववर्णनम्	२३२	२६	८९० आभिनिवेशिकलक्षणम्	२४०	४
८६८ सूक्ष्मक्रियस्वरूपम्	२३३	२	८९१ तत्पदप्रयोजनम्... ..	२४०	५
८६९ ध्युपरतक्रियस्वरूपम्	२३३	१०	८९२ सांशयिकस्वरूपम्	२४०	१५
८७० भेदद्वयस्यास्य मनसोऽभा-			८९३ तद्भावावर्धवर्णनम्	२४०	१६
वेन ध्यानत्वं कथमिति शङ्का-			८९४ अनाभोगिकस्वरूपम्... ..	२४०	२२
समाधानम्	२३३	१४	८९५ तद्भावावर्धवर्णनम्	२४०	२३
८७१ शुक्लध्यानरयाधिकारिकथ-			८९६ द्वादशविधारतित्वरूपम्	२४१	४
नम्	२३३	२१	८९७ हिंसादीनां व्रतत्वशङ्का-		
८७२ अस्य भावनादेशकालासना-			निरासः	२४१	१२
दीनां वर्णनम्	२३४	१	८९८ पञ्चविंशतिविधकपायवर्ण-		
८७३ पर्येन्द्रियादिपट्टत्रिंशद्विधा-			नम्... ..	२४१	२२
नाश्रित्य ध्यानविचार.	२३४	१२	८९९ पञ्चदशयोगवर्णनम्	२४२	७
८७४ ध्युत्सर्गस्वरूपम्	२३५	९	९०० योगशब्दस्यानेकार्थप्रदर्शनम्	२४२	१०
८७५ अपरिग्रहप्रायश्चित्तविशेषा-			९०१ द्रव्यभावयोगवर्णनम्	२४२	१३
भ्यामस्य भेदकथनम्	२३५	१५	९०२ भावयोगस्य द्वैविध्यप्रदर्श-		
८७६ निर्जरानिरूपणोपसंहारः	२३५	२१	नम्... ..	२४२	१६
नवमः किरणः			९०३ प्रकारान्तरेण द्रव्यभावयोग-		
८७७ बन्धलक्षणम्	२३६	४	वर्णनम्	२४२	१७

विषया	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
९०४ शुभाशुभशुभाशुभरूपेण द्रव्य- योगस्य त्रैविध्यम् २४२	१९		९२२ उत्कृष्टजघन्यप्रदेशवन्धाधि- कारिवर्णनम् २४८	१६	
९०५ भावयोगस्य शुभाशुभरूप- तृतीयभेदो नास्तीति वर्णनम्	२४२	२१	९२३ प्रदेशवन्धस्य चतुर्विधत्व वर्णनम् २४८	१७	
९०६ मनोवाग्ययोगयोः काययो- गेन भिन्नत्वकथनम्... .. २४३	१६		९२४ ज्ञानदर्शनावरणवदनीयनाम- गोत्रान्तरारूपमूलप्रकृति- पटकानुत्कृष्टप्रदेशवन्धस्य साद्यादिभेदेन चतुर्विधत्व- वर्णनम् २४८	२१	
९०७ प्राणपानव्यापारम्यातिरि- क्तत्वनिरासः २४३	२२		९२५ जघन्येऽजघन्ये उत्कृष्टे च द्विप्रकारवन्धकथनम्... .. २४८	२८	
९०८ प्रकृतिवन्धस्वरूपम्... .. २४४	१३		९२६ मोहस्यायुपथ्य चतुर्विधप्रदे- शवन्धे द्विविधो बन्धः २४९	६	
९०९ स्थितिबन्धस्वरूपम्... .. २४५	१२		९२७ योगस्थानादीनां प्रकृत्यादि- कं प्रति कारणत्ववर्णनम् २४९	१४	
९१० रसवन्धस्वरूपम् २४५	२५		९२८ बन्धादीनामेकविधाध्यवसा- यसाध्यत्ववर्णनम् २५०	१	
९११ विपाकानुभवस्य द्वैविध्य- वर्णनम् २४६	२		९२९ करणानां भेदाः २५०	१०	
९१२ रसस्यैकस्थानिकत्वादिप्रद- र्शनम् २४६	६		९३० करणस्वरूपम्... .. २५०	२१	
९१३ अशुभप्रकृतीनामेकस्थानि- कत्वादिप्रदर्शनम् २४६	१२		९३१ बन्धनकरणस्वरूपम्... .. २५१	१२	
९१४ शुभप्रकृतिनामेकस्थानिक- रसाभाववर्णनम्... .. २४६	१३		९३२ चतुर्विधबन्धानां लक्षणा- न्तराणि २५१	२४	
९१५ सप्तदशविधकर्मभिन्नाशुभ- प्रकृतिनामप्येकस्थानिक- रसो नास्तिती वर्णनम् २४६	१४		९३३ स्थित्यनुसारेण ज्ञानावर- णीयादीनां भागवर्णनम् २५२	८	
९१६ शुभानामेकस्थानिकरसाभा- वे कारणवर्णनम् २४६	१९		९३४ शुभाशुभाध्यवसायानां प्रत्ये- कमसंख्येयलोकाकाशप्रदेश- परिमाणत्वेऽपि शुभानां विशे- पाधिकत्ववर्णनम् २५२	२५	
९१७ ज्ञानावरणादीनामनुभाग संख्यावर्णनम्... .. २४७	१४		९३५ अनुभागनिमित्ताध्यवसायेन नीरसकर्मपुद्गलेषु जीवप्रहण- समय एव ज्ञानावारकत्वादि- विचित्रस्वभावरसपरिणाम- वर्णनम् २५३	५	
९१८ प्रदेशवन्धस्वरूपम् २४७	१९		९३६ सङ्गमणकरणस्वरूपम् २५३	२१	
९१९ अष्टविधबन्धकादीनां दलि- कभागाभिधानम् २४७	२१				
९२० स्थित्यनुरोधेन भागे आयु- पेक्षया नामगोत्रयोस्संख्यात- गुणत्वापत्तेनिरासः २४८	८				
९२१ पर्व ज्ञानावरणाधपेक्षया मोहनीयभागस्य तन्निरासः... .. २४८	१२				

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
९३७ तद्वावार्थवर्णनम्	२५३	२३	९६१ उपशमनाकरणस्वरूपम् ...	२६०	९
९३८ सङ्क्रमणस्य चतुर्विधत्वकथ- नम्	२५४	४	९६२ तस्याः कृतकरणाकृतकरण- भेदवर्णनम्	२६०	१४
९३९ केषां न पतद्ग्रहत्वमित्य स्य वर्णनम्	२५४	९	९६३ कृतकरणोपशमनाभेदः ...	२६०	१९
९४० सकलकरणायोग्यप्रकृति- कथनम्	२५४	१५	९६४ अधिकारिवर्णनपूर्वकमौपश- मिकसम्यक्त्यलाभक्रमवर्ण- नम्	२६०	२२
९४१ ध्रुवाध्रुवसत्ताकक्रमप्रकृतयः, ध्रुवसत्ताकानाञ्च संक्रममधि- कृत्य साद्यादिचतुर्विधत्वम्	२५४	१८	९६५ आभोगं विना विरतिपरिणा- माङ्गष्टस्य पुनस्तां प्रपित्सो- रकृतकरणत्वं आभोगाङ्गष्ट- स्य तादृशस्य कृतकरणत्यमि- ति वर्णनम्	२६२	९
९४२ अध्रुवसत्कर्मणां साद्याध्रुव- त्वम्	२५४	२५	९६६ लक्षणे सक्रमणोद्धर्तनापव- र्त्तनाकरणायोग्यत्वस्यानमि- घाने कारणवर्णनम्	२६२	१५
९४३ सङ्क्रामकानां वर्णनम्	२५५	१	९६७ उदयपदार्थनिरुक्तिः	२६३	५
९४४ पतद्ग्रहध्रुवबन्धिनीनां चा- तुर्विध्यवर्णनम्	२५५	१४	९६८ ज्ञानावरणादिविंशतिप्रकृति भिन्नानां साधनादिकमुदीर- रणावदिति वर्णनम्	२६३	१०
९४५ स्थितिः सङ्क्रामाभिधानम् ...	२५५	२१	९६९ निश्चितस्वरूपम्	२६३	१५
९४६ अनुभागसङ्क्रामाभिधानम् ...	२५६	१	९७० देशोपशमनावर्णनम्	२६३	२३
९४७ पञ्चविधप्रदेशसङ्क्रामवर्णनम्	२५६	६	९७१ मोहनीयादीनां देशोपशम नामधिकृत्य प्रकृतिस्थानव- र्णनम्	२६४	१
९४८ उद्धर्तनाकरणस्वरूपम् ...	२५६	१४	९७२ निकाचनास्वरूपम्	२६४	२०
९४९ उद्धर्तनायोग्यानां वर्णनम् ...	२५६	१५	९७३ मूलप्रकृतिवन्धभेदवर्ण- नम्	२६४	२६
९५० अपवर्त्तनास्वरूपम्	२५७	२	९७४ तथाक्रमेणोपन्यासे हेतुवर्ण- नम्	२६५	१
९५१ उदयावलिकावाह्यस्थितेरप- वर्त्तनेति वर्णनम्	२५७	४	९७५ एतेषां परस्परं व्याप्यव्यापक- भाववर्णनम्	२६५	२३
९५२ उदयावलिकास्वरूपम्	२५७	५	९७६ एतेषामवान्तरभेदकथनम् ..	२६६	१४
९५३ अतीत्यापनावर्णनम्	२५७	७	९७७ तत्समर्थनम्	२६६	१८
९५४ उद्दीरणाकरणस्वरूपम्	२५७	२०	९७८ ज्ञानावरणस्वरूपम्	२६७	८
९५५ तत्प्रभेदाः	२५७	२३			
९५६ मूलप्रकृत्याश्रयेणोदीरकाणां वर्णनम्	२५८	११			
९५७ तदाश्रयेणोदीरणास्थानव- र्णनम्	२५८	१५			
९५८ स्थित्युदीरणावर्णनम्	२५८	२२			
९५९ अनुभागोदीरणावर्णनम्	२५८	२७			
९६० विपाकभेदाः पुद्गलविपाकि- त्यादिवर्णनञ्च	२५९	१६			

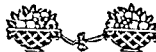
विषया पृ प

विषया पृ प

९७९ ज्ञानावरणस्य विशेषहेतुप्रदर्शनम्	२६७	१३
९८० दर्शनावरणस्वरूपम्	२६७	२०
९८१ वदनीयस्य स्वरूपम्	२६८	४
९८२ सदसद्देदनीयस्य हेतवः	२६८	७
९८३ मोहनीयस्य स्वरूपम्	२६९	२
९८४ दर्शनमोहनीयस्य हेतुवर्णनम्	२६९	७
९८५ आयुषस्वरूपम्	२६९	१८
९८६ आयुषो हेतवः	२७०	४
९८७ नामकर्मस्वरूपम्	२७०	१६
९८८ नामकर्महेतवः	२७०	१९
९८९ गोत्रकर्मस्वरूपम्	२७१	५
९९० तत्र हेतवः	२७१	९
९९१ अन्तरायकर्मस्वरूपम्	२७१	१६
९९२ तद्धेतवः	२७१	१९
९९३ मूलप्रवृत्तीनां स्थितिप्रदर्शनम्	२७२	४
९९४ बन्धतत्त्वोपसंहारः	२७२	२६
दशम किरण.		
९९५ मोक्षलक्षणम्	२७३	४
९९६ मोक्षे केपा भावना स्थितिरित्यस्य वर्णनम्	२७३	१०
९९७ आत्माभावो मोक्ष इति मतनिरासः	२७३	२३
९९८ मोक्षे ज्ञानसत्त्वसमर्थनम्	२७४	६
९९९ सङ्गहनयेन मोक्षकथनम्	२७४	१७
१००० व्यवहारनयेन तद्दर्शनम्	२७५	२
१ त्रियो मोक्षसमर्थनम्	२७५	७
२ ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष इति वर्णनम्	२७५	१५
३ अशेषविशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तिरित्यस्य समाधानम्	२७५	१९
४ आत्मनो विद्यापगुणा वदा		

चिदुचिच्छन्त इत्यनुमानयण्डनम्	२७६	१६
५ चैतन्यमात्रेऽवस्थान मोक्ष इत्यस्य निरासः	२७६	२३
६ अत्यन्तज्ञानसत्त्वानोच्छेदो मोक्ष इत्यस्य निरासः	२७७	१५
७ मुक्तस्वरूपम्	२७८	११
८ अनुयोगद्वाराणि	२७८	१६
९ सत्पदप्रकरणम्	२७८	२३
१० अत्रानुमानम्	२७९	३
११ मार्गणामेदा	२७९	२८
१२ तद्घटकशब्दार्थवर्णनम्	२८०	१
१३ गतिमार्गणोत्तरमेदा	२८१	१३
१४ नररूपदनिक्षेपवर्णनम्	२८१	१५
१५ इन्द्रियमार्गणोत्तरमेदा	२८२	४
१६ लब्धयपेक्षया एकेन्द्रियाणामपि पञ्चन्द्रियत्वसमर्थनम्	२८२	१४
१७ कायमार्गणोत्तरमेदा	२८२	२६
१८ तेषां स्वरूपप्रदर्शनम्	२८२	२७
१९ ऋक्षणवाटरपृथ्वीकायमेदा	२८३	१०
२० अण्कायमेदा	२८३	१७
२१ तेजस्कायमेदा	२८३	२०
२२ वायुकायमेदा	२८३	२२
२३ वनस्पतिकायमेदा	२८३	२४
२४ प्रसभदा	२८४	३
२५ योगमार्गणामेदा	२८४	१९
२६ वेदमार्गणोत्तरमेदा	२८५	२७
२७ कायमार्गणोत्तरमेदा	२८५	५
२८ श्रोधादीनां चतुष्पतिष्ठितत्वसमर्थनम्	२८५	६
२९ श्रोधादीनां आभोगनिर्वृत्तितादिमेदा	२८५	१३
३० ज्ञानमार्गणोत्तरमेदा	२८६	५
३१ ज्ञानस्य पञ्चधातादिमेदानुपपत्तिवर्णनम्	२८६	१३

विषया	पृ	पं.	विषया.	पृ	पं.
३२ तत्समाधानम्	२८७	७	५६ आहारकमार्गणावर्णनम् ...	२९६	४
३३ मतिज्ञानादौ ज्ञानत्वाज्ञानत्वे नियन्धनप्रदर्शनम्	२८८	१२	५७ आहारभेदनिरूपणम्... ..	२९६	६
३४ अत्रार्थे नयविचारः	२८८	२८	५८ अनाहारकाणां कथनम् ...	२९६	२२
३५ मार्गणाद्वारेऽज्ञानादिग्रहणे कारणकथनम्	२८९	४	५९ प्रोक्तमार्गणानु सिद्धसत्ता- विवेकः	२९७	४
३६ चारित्रमार्गणावर्णनम् ...	२८९	१३	६० नयेन तद्व्याख्यानम्... ..	२९७	६
३७ दर्शनमार्गणारूढनम्... ..	२८९	२०	६१ द्रव्यप्रमाणद्वारवर्णनम् ...	२९८	९
३८ अवधिदर्शनस्य कथं पर्याय विषयत्वमित्यस्योत्तरम् ...	२९०	६	६२ क्षेत्रचिन्तनम्	२९८	१६
३९ लेश्यामार्गणावर्णनम्... ..	२९०	१५	६३ स्पर्शानुद्धारवर्णनम्	२९९	४
४० कृष्णलेश्यावर्णनम्	२९०	१९	६४ कालद्वारवर्णनम्	२९९	१२
४१ लेश्याविभागप्रदर्शनम् ...	२९०	२१	६५ अन्तरद्वारवर्णनम्	२९९	१९
४२ नीललेश्यास्वरूपम्	२९१	६	६६ भागद्वारनिरूपणम्	३००	१
४३ कापोतलेश्यावर्णनम्	२९१	१३	६७ भावद्वारव्यावर्णनम्	३००	९
४४ तेजोलेश्यावर्णनम्	२९१	१९	६८ अल्पबहुत्वद्वारकथनम् ..	३०१	१
४५ पद्मलेश्यास्वरूपम्	२९२	६	६९ अव्यवहितपूर्वपर्यायनयाव लम्बनेन द्वारविवेकः... ..	३०१	१०
४६ शुक्ललेश्यास्वरूपम्	२९२	१२	७० तीर्थादिद्वारप्रदर्शनम्	३०२	१०
४७ भव्यमार्गणानिरूपणम्	२९३	२	७१ जिनाजिनसिद्धप्रदर्शनम् ...	३०२	१९
४८ भव्यत्वाभव्यत्वावगमनप्रकारः	२९३	५	७२ तीर्थातीर्थसिद्धवर्णनम् ...	३०३	३
४९ भव्यत्वस्य स्वाभाविकत्वेऽपि विनाशव्यवस्थापनम्... ..	२९३	१३	७३ एतेषामल्पबहुत्वविचार. ...	३०३	१६
५० कालक्रमेण भव्यसमुत्पेदे- शादानिधारणम्	२९३	१७	७४ गृहिलिङ्गसिद्धवर्णनम्	३०४	२
५१ सम्यक्त्वमार्गणावर्णनम् ...	२९४	४	७५ अन्यलिङ्गसिद्धाख्यानम् ...	३०४	१६
५२ सम्यक्त्वभेदप्रकाराः... ..	२९४	६	७६ श्वलिङ्गसिद्धकथनम्	३०४	२५
५३ दीपकसम्यक्त्वे आशङ्का समाधानञ्च	२९४	१७	७७ स्त्रीलिङ्गसिद्धकथनम्	३०५	८
५४ षेदकक्षयोपशमसम्यक्त्वयो- र्विशेषप्रदर्शनम्... ..	२९५	८	७८ प्रत्येकयुद्धसिद्धवर्णनम् ...	३०६	२
५५ संक्षिमार्गणावर्णनम्	२९५	१६	७९ स्वयंयुद्धसिद्धवर्णनम्	३०६	१०
			८० युद्धयोधितसिद्धवर्णनम् ...	३०६	२०
			८१ एकसिद्धवर्णनम्	३०६	२५
			८२ सम्यक्पृथङ्गानिगमनम् ...	३०७	७
			८३ प्रथमभागोपसंहारः... ..	३०७	२०

द्वितीयो भागः ।

विषयाः	पृ. पं.	विषयाः	पृ. पं.
प्रथमः किरणः ।		द्वितीयः किरणः	
८४ सम्यग्ज्ञानविभागः ३०९ ५		१०९ अननुगामिस्वरूपम् ३२० २	
८५ ज्ञानभेदस्य सयुक्तिकं निरूपणम् ३०९ ८		११० हीयमानस्वरूपम् ३२० ८	
८६ क्रमेणाभिधाने कारणवर्णनम् ३१० १		१११ यर्द्धमानस्वरूपम् ३२० १६	
८७ एषामेव प्रमाणत्वमिति व्यवस्थापनम् ३१० १४		११२ प्रतिपातिस्वरूपम् ३२० २१	
८८ सन्निकर्षस्य प्रमाणत्वव्यवच्छेदः ३१० २०		११३ अप्रतिपातिस्वरूपम् ३२१ ५	
८९ प्रमाणलक्षणवर्णनम् ३११ १३		११४ मनःपर्यवलयक्षणम् ३२१ ९	
९० अत्र लक्ष्यत्वलक्षणत्वयोरुद्देश्यविधेयभाववर्णनम् ... ३११ २१		११५ तत्पदकृत्यम् ३२१ ११	
९१ लक्षणपदकृत्यवर्णनम् ... ३१२ ९		११६ मनःपर्यवस्य दर्शनं नास्तीति समर्थनम् ३२१ २३	
९२ प्रमाणभेदप्रदर्शनम् ३१२ १४		११७ किरणोपसंहारः ३२२ १८	
९३ प्रत्यक्षपदव्युत्पत्तिः ३१३ ९			
९४ इन्द्रियजस्य परोक्षत्वप्रतिपादनम् ३१३ १७		११८ परोक्षलक्षणम् ३२३ ३	
९५ परोक्षपदव्युत्पत्तिः ३१४ १		११९ सांव्यवहारिकप्रत्यक्षलक्षणम् ३२३ ११	
९६ प्रत्यक्षपरोक्षभेदाः ३१४ ११		१२० तत्पदकृत्यवर्णनम् ३२३ १२	
९७ पारमार्थिकप्रत्यक्षलक्षणम्... ३१४ २७		१२१ वैशद्यकथनम् ३२४ ८	
९८ सकलज्ञानस्वरूपम् ३१५ ९		१२२ तद्भेदप्रदर्शनम् ३२४ १४	
९९ तदुत्पत्तौ नयप्रदर्शनम् ... ३१५ १३		१२३ इन्द्रियभेदः ३२४ २४	
१०० केवलज्ञानलक्षणम् ३१६ १		१२४ इन्द्रियाणां पृथिव्यादिस्वरूपत्वव्युदासः ३२५ १	
१०१ केवलज्ञाने प्रमाणम् ३१६ ७		१२५ द्रव्येन्द्रियभेदः... .. ३२५ १५	
१०२ तत्र कारणवर्णनम् ३१७ १		१२६ निवृत्तीन्द्रियभेदः ३२५ २०	
१०३ तद्भान् सर्वज्ञ इति वर्णनम् .. ३१८ १		१२७ उपकरणेन्द्रियस्वरूपम् ... ३२६ २	
१०४ विरुद्धज्ञानभेदाः... .. ३१८ १६		१२८ भावेन्द्रियभेदः... .. ३२६ १५	
१०५ अवधिलक्षणम् ३१८ २३		१२९ उपयोगेन्द्रियस्वरूपम् ... ३२७ २	
१०६ पदकृत्यानि ३१९ १		१३० इन्द्रियलाभक्रमः ३२७ १२	
१०७ क्षेत्रकालादिना तद्भेदवर्णनम् ३१९ ९		१३१ उपयोगस्य प्रत्यक्षकरणत्ववर्णनम् ३२७ १६	
१०८ प्रकारान्तरेणावधिभेदकथनम् ३१९ २०		१३२ ज्ञानस्यैव कारणफलभावसमर्थनम् ३२८ ६	
		१३३ मिलितानामिन्द्रियत्वव्यपदेश इति वर्णनम् ३२८ १६	

विषया	पृ.	पं.	विषया.	पृ.	पं.
१३३ एकदैकैवोपयोग इति वर्णनम्	३२८	२०	१५६ मनसो विभागः	३३७	२३
१३५ केवलज्ञानदर्शनयोगैर्गुणपद्म- योगद्वयवादिमतप्रदर्शनम्	३२९	२	१५७ सांख्यबृहदारिकभेदाः	३३८	९
१३६ क्रमोपयोगवादिमतप्रदर्शनम्	३२९	१२	१५८ अद्यग्रहलक्षणम्... ..	३३८	१४
१३७ सिद्धसेनदियाकरमतप्रद- र्शनम्	३३०	१३	१५९ व्यञ्जनशब्दार्थाः... ..	३३८	२०
१३८ चक्षुरादिभेदकथनम्	३३१	१०	१६० प्रकारान्तरेण व्यञ्जनावग्रह- वर्णनम्	३३९	२
१३९ चक्षुषो लक्षणम्	३३१	१४	१६१ नैश्चयिकापायग्रहस्वरूपम् ...	३३९	१२
१४० तस्य रूपग्रहणे जघन्योत्कृष्ट- तो दूरमानकथनम्	३३१	२७	१६२ चक्षुर्मनसोर्विषयेण सस्वन्ध- विशेषप्रदर्शनम्	३४०	१
१४१ चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वसमर्थ- नम्... ..	३३२	२	१६३ ईहालक्षणम्	३४०	१५
१४२ इतरेन्द्रियेष्वनुग्रहोपघात- प्रदर्शनम्... ..	३३२	५	१६४ अपायनिरूपणम्	३४१	८
१४३ अनुग्रहोपघातयोर्व्यभिचार- मुद्भाव्य समर्थनम्	३३२	१०	१६५ अस्य प्रमाणत्ववर्णनम् ...	३४१	१४
१४४ योग्यदेशावस्थितनियतवि- षयग्राहकत्ववर्णनम्	३३३	१	१६६ अपायस्य व्याप्यान्तरनि- रासः	३४१	२२
१४५ रूपरूपिणोः कथञ्चित्तादा- त्म्यमव सस्वन्ध इति वर्णनम्	३३३	२२	१६७ धारणास्वरूपम्... ..	३४२	५
१४६ रसनेन्द्रियस्वरूपम्	३३४	७	१६८ धारणाभेदाः	३४२	१०
१४७ रसभेदवर्णनम्... ..	३३४	१४	१६९ वासनाया उपचरितज्ञान- त्ववर्णनम्	३४२	१८
१४८ घ्राणलक्षणम्	३३४	२४	१७० अविच्युतेर्धारणारूपत्वमि- ति वदतां मतप्रदर्शनम् ...	३४३	१७
१४९ स्पर्शनलक्षणम्... ..	३३५	६	१७१ अद्यग्रहादीनां भेदाभेदवर्ण- नम्... ..	३४४	१२
१५० श्रोत्रलक्षणम्	३३५	१२	१७२ तेषामुत्पत्तिक्रमप्रदर्शनम् ...	३४४	२०
१५१ श्रोत्रस्य वृद्धस्पृष्टविषयत्व- वर्णनम्	३३५	१६	१७३ अद्यग्रहेद्दयोर्ज्ञानत्वसमर्थनम्	३४५	११
१५२ श्रोत्रस्य प्रातार्थप्रादित्व- समर्थनम्	३३६	२	१७४ मनिज्ञानलक्षणम्	३४६	५
१५३ इन्द्रियाणामवगाहना- वर्णनम्	३३६	१२	१७५ तत्पदानां प्रयोजनानि ...	३४६	६
१५४ मनोलक्षणम्	३३६	२०	१७६ श्रुतानुसारित्वलक्षणम् ...	३४६	९
१५५ मनसोऽप्राप्यकारित्व- विचारः... ..	३३७	३	१७७ श्रुतेनिश्चिताश्रुतनिश्चितत्व- वर्णनम्	३४६	१९
			१७८ मतिज्ञानस्य प्रकाराः ...	३४७	७
			१७९ मतिज्ञानस्योत्कर्षेण प्रकार- कथनम्	३४७	२३
			१८० धतज्ञानलक्षणम्	३४८	२
			१८१ तद्दलप्रयोजनवर्णनम्	३४८	४

विषयाः	पृ.	पं.
१८२ मतिश्रुतयोर्भेदकवर्णनम् ...	३४८	१५
१८३ स्फुटतरं तद्वर्णनञ्च ...	३४८	१७
१८४ श्रुतज्ञानभेदाः ...	३५०	७
१८५ अक्षरश्रुतलक्षणम् ...	३५०	१५
१८६ अनक्षरश्रुतलक्षणम् ...	३५१	१
१८७ संक्षिप्तश्रुतलक्षणम् ...	३५१	९
१८८ असंक्षिप्तश्रुतलक्षणम् ...	३५१	१५
१८९ सम्यक्श्रुतलक्षणम् ...	३५१	१७
१९० मिथ्यात्वश्रुतलक्षणम् ...	३५१	२३
१९१ सादिश्रुतस्वरूपम् ...	३५२	४
१९२ अनादिश्रुतस्वरूपम् ...	३५२	९
१९३ सपर्यवसितश्रुतस्वरूपम् ...	३५२	१५
१९४ अपर्यवसितश्रुतस्वरूपम् ...	३५२	१७
१९५ गमिकश्रुतस्वरूपम् ...	३५२	२२
१९६ अगमिकश्रुतस्वरूपम् ..	३५२	२५
१९७ अङ्गप्रविष्टस्वरूपम् ...	३५३	१
१९८ अनङ्गप्रविष्टस्वरूपम् ...	३५३	४
१९९ मतिश्रुतोपसंहारः ...	३५३	११
२०० सांख्यवहारिकप्रत्यक्षोप- संहारः ...	३५३	१९
२०१ किरणोपसंहारः ...	३५३	२५

तृतीयः किरणः

२०२ स्मृतिलक्षणम् ...	३५४	३
२०३ स्मृतिपरिकरप्रदर्शनम् ...	३५४	७
२०४ स्मृतेः प्रामाण्यव्यवस्थापनम्	३५४	२५
२०५ प्रत्यभिज्ञालक्षणम् ...	३५५	१५
२०६ स्मरणप्रत्यक्षाभ्यामस्या विशेषव्यवस्थापनम् ...	३५५	२०
२०७ संकलनात्मकत्वसमर्थनम् ...	३५६	८
२०८ प्रत्यभिज्ञादृष्टान्तप्रदर्शनम् ...	३५६	२५
२०९ उपमानस्य प्रत्यभिज्ञाया- मन्तर्भाविवर्णनम् ...	३५७	११
२१० तर्कप्रमाणनिरूपणम् .	३५८	१२

विषयाः	पृ.	पं.
२११ सदृष्टान्तं तद्दर्शनम् ...	३५८	१५
२१२ सामान्यलक्षणयायां प्रमाणा- भाव इति वर्णनम् ...	३५८	२४
२१३ क्रमभावनियमस्योदाहरण- प्रदर्शनम् ...	३६७	१८
२१३ साध्यलक्षणम् ...	३६७	२५
२१३ तत्पदप्रयोजनम् ...	३६८	३
२१३ नैयायिकाभिमततर्कनिरासः	३५९	१०
२१४ तर्कस्य प्रामाण्यसाधनम् ...	३५९	२०
२१५ वाच्यवाचकभावविषयतर्क- प्रदर्शनम् ..	३६०	१
२१६ तर्ककारणोपलम्भानुपलम्भ- प्रदर्शनम् ..	३६०	८
२१७ वाच्यवाचकभावसम्यन्ध- ज्ञानजननविधानवर्णनम् ...	३६०	२१
२१८ तदभिप्रायस्फुटीकरणम् ..	३६१	६
२१९ किरणोपसंहारः ...	३६२	१७

चतुर्थः किरणः

२२० अनुमानं स्वरूपयति ...	३६२	२२
२२१ ज्ञानद्वयादेवानुमानं न परा- मर्शोऽप्यपेक्षित इति वर्णनम्	३६२	२६
२२२ हेतुलक्षणवर्णनम् ...	३६३	६
२२३ त्रिरूपस्य हेतुरूपत्वव्युदासः	३६३	११
२२४ पञ्चरूपस्य हेतुरूपत्वव्यु- दासः ...	३६४	१०
२२५ सामान्यविशेष्यतोरविना- भाव इति समर्थनम् ...	३६५	२
२२६ व्याप्तिलक्षणम् ...	३६५	१६
२२७ व्याप्तेरुपयवृत्तित्वेऽपि हेतु- वृत्तेर्गमकताङ्गत्ववर्णनम् ...	३६५	२२
२२८ अन्ययोगव्यवच्छेदलघार्थ- स्फुटीकरणम् ...	३६६	५

विषया	पृ.	पं.	विषया	पृ.	पं.
२२९ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योर- न्यतरप्रयोगः कार्य इति वर्णनम् ३६६	३६६	११	२५२ अत्यन्ताभावलक्षणम्... .. ३७४	३७४	२३
२३० व्याप्तेर्द्वैविध्यप्रदर्शनम् ... ३६७	३६७	२	२५३ अभावस्य भेदेऽपि प्रत्यक्ष- प्रमाणेन ग्राह्यत्वमितिति- रासः ३७५	३७५	६
२३१ सहभावनियमरयोदाहरण- प्रदर्शनम् ३६७	३६७	८	२५४ विधिहेतुभेदाः ३७६	३७६	२
२३५ धर्मधर्मिणोः साध्यत्वेऽपेक्षा प्रदर्शनम्... .. ३६८	३६८	१९	२५५ व्याप्यविधिहेतुद्वयान्त. ... ३७६	३७६	९
२३६ धर्मिप्रसिद्धौ कारणप्रदर्शनम् ३६९	३६९	११	२५६ कार्यादिभेदानां व्याप्याद्वे- देन विभागे कारणवर्णनम् ३७६	३७६	१७
२३७ विकल्पाद्धर्मिसिद्धेः समर्थ- नम्... .. ३६९	३६९	१७	२५७ अस्य स्वभावोपलब्धिरिति नामान्तरमिति वर्णनम् ... ३७६	३७६	२१
२३८ प्रमाणादुभयाच्च धर्मिसिद्धे- र्निर्देशनवर्णनम् ३७०	३७०	१०	२५८ कार्यविधिहेतुद्वयान्त ... ३७७	३७७	७
२३९ हेतुविभागः ३७०	३७०	२५	२५९ कारणविधिहेतुद्वयान्तः ... ३७७	३७७	१५
२४० प्रत्येकस्य विधिप्रतिषेध- साधकत्ववर्णनम् ३७१	३७१	१	२६० न कारणं कार्यस्य गमकमिति यौद्धमतनिरासः ३७७	३७७	१७
२४१ विधिसाधकविधिहेतु- विभागः... .. ३७१	३७१	८	२६१ पूर्वचरविधिहेतुद्वयान्तः ... ३७८	३७८	५
२४२ प्रतिषेधविभागः ३७१	३७१	१७	२६२ कारणविधिहेतुतोऽस्य भेद इति समर्थनम् ३७८	३७८	७
२४३ प्रागभावादीनामनभ्युपगमे दोषाः ३७१	३७१	१९	२६३ उत्तरचरविधिहेतोर्मुदा- हरणम् ३७८	३७८	२३
२४४ नास्तित्वस्य भेदाभेदसम- र्थनम् ३७१	३७१	२६	२६४ सहचरविधिहेतोर्मुदाहरणम् ३७९	३७९	५
२४५ प्रागभावः कार्याज्यवहितपूर्व- क्षणपरिणाम इति मतवर्णनम् ३७२	३७२	१०	२६५ प्रतिषेध्यविरुद्धविधिहेतु- विभागः... .. ३७९	३७९	१५
२४६ स द्रव्यपर्यायात्मेति समर्थ- नम्... .. ३७२	३७२	२०	२६६ प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धवि- धिहेतोर्मुदाहरणम् ३७९	३७९	२३
२४७ ऋजुसूत्रव्यवहारान्याभ्यां तत्स्वरूपवर्णनम्... .. ३७३	३७३	६	२६७ प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्यविधि हेतोर्निर्देशनम् ३८०	३८०	७
२४८ प्रध्वंसाभावलक्षणम्... .. ३७३	३७३	१७	२६८ प्रतिषेध्यविरुद्धकार्यविधि हेतोर्निर्देशनम्... .. ३८०	३८०	१३
२४९ अत्रापि ऋजुसूत्रव्यवहारान- यप्रमाणैस्तद्वर्णनम् ३७३	३७३	२१	२६९ प्रतिषेध्यविरुद्धकारणवि- धिहेतोर्मुदाहरणम् ३८०	३८०	१७
२५० अन्योन्याभाप्रत्यक्षरूपम् ... ३७४	३७४	१०	२७० प्रतिषेध्यविरुद्धपूर्वचरा- दिहेतूनामुदाहरणानि ३८१	३८१	१
२५१ तत्पदप्रयोजनम् ३७४	३७४	१२	२७१ प्रतिषेध्याविरुद्धानुपलम्भ- रूपप्रतिषेधहेतुविभागः ... ३८१	३८१	११

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
२७२ स्वभावानुपलम्भरूपप्रतिषेध- हेतोर्दृष्टान्तः ३८१	१७		२९३ अत्र मतान्तरप्रदर्शनम् ३८९	१९	१९
२७३ निषेध्यमारोप्य निषिध्यत इति समर्थनम्... .. ३८१	२१		२९४ असिद्धलक्षणम्... .. ३९०	२०	१०
२७४ कारणानुपलब्धिनिदर्शनम्... .. ३८२	८		२९५ तस्य भेदः ३९०	२०	
२७५ पूर्वचराद्यनुपलब्धिनिदर्श- नानि ३८२	१७		२९६ उभयासिद्धनिदर्शनम् ३९०	२५	
२७६ विधिसाधकसाध्यविरुद्धानु- पलम्भरूपनिषेधहेतुविभागः ३८३	६		२९७ घाद्यसिद्धनिदर्शनम् ३९१	२	
२७७ कार्यादिहेतुत्रयाणां दृष्टान्ताः ३८३	१२		२९८ विशेष्यासिद्धादीनामत्रैवान्त- र्भाव इति वर्णनम् ३९१	६	
२७८ चतुर्थपञ्चमहेत्वोर्दृष्टान्तौ ... ३८४	१		२९९ प्रतिवाद्यसिद्धनिदर्शनम् ... ३९१	१५	
२७९ स्वार्थानुमानलक्षणम् ... ३८४	८		३०० अस्य हेत्वाभाससमर्थनम्... ३९१	२०	
२८० पदार्थानुमानस्वरूपम् ... ३८४	२४		३०१ विरुद्धलक्षणम्... .. ३९२	८	
२८१ उपचारोपयोगिकारणवर्णनम् ३८५	५		३०२ अष्टविधविरुद्धभेदाः... .. ३९२	१२	
२८२ प्रतिपाद्यवैचित्र्यात्परार्थानुमा- ने घचनभेद इति वर्णनम्... ३८५	१५		३०३ अनेकान्तिकस्वरूपम् भेदश्च ३९३	८	
२८३ प्रतिज्ञाशुद्ध्यादिपञ्चावयवा- न्तरप्रदर्शनम् ३८६	२		३०४ संदिग्धविपक्षवृत्तिकस्य दृष्टान्तः ३९३	१५	
२८४ प्रतिज्ञालक्षणम्... .. ३८६	१३		३०५ सर्वज्ञस्य वचनं विरुद्धमित्य- स्य निरासः ३९३	२०	
२८५ हेतुयचनलक्षणम् ३८६	२३		३०६ निर्णीतविपक्षवृत्तिकस्य दृष्टान्तः ३९४	८	
२८६ तस्य द्विविधत्वेऽपि सर्वत्र न तत्प्रयोगोऽन्यतरप्रयोगे- णोपपत्तेरिति वर्णनम् ... ३८७	११		३०७ व्याप्यत्वासिद्धेरत्रैवान्तर्भा- व इति वर्णनम्... .. ३९४	१२	
२८७ उदाहरणस्वरूपं दृष्टान्तलक्ष- णञ्च ३८७	२७		३०८ पक्षत्रयव्यापकहेत्वादीनाम- त्रैवान्तर्भाविकरणम् ३९५	१	
२८८ साध्यसाधनयोस्तदभावयो- श्च व्याप्यव्यापकभावनिषय- प्रदर्शनम्... .. ३८८	९		३०९ पक्षाभासविभागः ३९५	१५	
२८९ उपनयस्वरूपम् ३८८	१६		३१० प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणको- दाहरणम् ३९५	२४	
२९० निगमनस्वरूपम् ३८८	२६		३११ निराकृतसाध्यधर्मविशेष- णकोदाहरणम्... .. ३९६	५	
२९१ किरणोपसंहारः ३८९	६		३१२ प्रत्यक्षादिनिराकृतसाध्य- विशेषणकानामुदाहरणानि ३९६	१२	
			३१३ तर्कनिराकृतसाध्यविशेषण- कोदाहरणम् ३९७	१	
			३१४ अनभीप्सितसाध्यधर्मविशे- षणकोदाहरणम् ३९७	१९	
			३१५ अनुमानाभासस्वरूपम् ... ३९८	२	

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
३१६ तर्कभासस्वरूपम्	३९८	९	३३९ चञ्चनस्यागमत्वसमर्थनम् ...	४०६	५
३१७ प्रत्यभिज्ञाभासस्वरूपम् ...	३९८	१७	३४० आगमप्रमेदः	४०६	८
३१८ स्मरणाभासस्वरूपम् ...	३९९	४	३४१ शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्व- समर्थनम्... ..	४०६	१५
३१९ प्रत्यक्षाभासस्वरूपम् ...	३९९	८	३४२ यथार्थवक्तुः स्वरूपम्... ..	४०७	१०
३२० आगमाभासोऽप्रे इति वर्णनम्	३९९	२२	३४३ तत्पदसार्थक्यवर्णनम् ...	४०७	१२
३२१ दृष्टान्ताभासस्वरूपं मेदध... ..	४००	१	३४४ यथार्थवक्तृद्विविध्यम्... ..	४०७	२४
३२२ साधर्म्यदृष्टान्ताभासभेदाः... ..	४००	८	३४५ शब्दस्य स्वरूपम्	४०८	६
३२३ साध्यधर्मसाधनविकलतयो- दृष्टान्तौ	४००	१४	३४६ संकेतात्रेण शब्दस्यार्थप्र- तिपादकत्वनिघसः	४०८	९
३२४ संदिग्धसाध्यसाधनोभया- नां दृष्टान्ताः	४००	२४	३४७ शब्दार्थयोः सम्यन्धो न सं- भवतीति मतस्य निरासः ...	४०८	२०
३२५ अनन्वयदृष्टान्ताभासोदा- हरणम्	४०१	७	३४८ शब्दार्थयोर्योग्यतास्यः स- म्बन्ध इति समर्थनम्... ..	४०९	२
३२६ विपरीतान्वयदृष्टान्ताभासो- दाहरणम्... ..	४०१	१४	३४९ वक्तुगुणदोषप्रयुक्ते शब्दस्य यथार्थवायथार्थत्वे इति- वर्णनम्	४०९	१७
३२७ अनन्वयादित्रयाणां दृष्टान्त- त्वं नोचितमिति मतं प्रदर्श्य- निराकरणम्	४०२	४	३५० शब्दभेदा	४०९	२४
३२८ वैधर्म्यदृष्टान्तभासविभागः	४०२	२७	३५१ शब्दस्यापौद्गलिकत्वसाधक- हेतुनिरासः	४१०	५
३२९ असिद्धसाध्यव्यतिरेका- सिद्धसाधनव्यतिरेकौ... ..	४०३	७	३५२ पदघटकवर्णानां वाचकत्व- साधनम्... ..	४१०	१५
३३० असिद्धसाध्यसाधनोभय- व्यतिरेकः	४०३	१५	३५३ पदलक्षणम्	४१०	२२
३३१ संदिग्धसाध्यादिव्यतिरेकाः	४०३	२०	३५४ एकाक्षरपदानां पदत्वसम- र्थनम्	४१०	२६
३३२ अव्यतिरेकः	४०४	१२	३५५ वाक्यलक्षणम्... ..	४११	४
३३३ अप्रदर्शितव्यतिरेकः... ..	४०४	२०	३५६ यत्सत्तत्सर्वं परिणामीति साधनवान्यस्य वाक्यत्व- समर्थनम्... ..	४११	७
३३४ अव्यतिरेकादीनां दृष्टान्त- त्वसमर्थनम्	४०४	२६	३५७ वाक्यलक्षणनिष्कर्ष... ..	४११	१५
३३५ उपनयाभासः	४०५	४	३५८ आकांक्षायोग्यताऽऽसत्ती- नां लक्षणानि	४११	२०
३३६ निगमनाभासः	४०५	११	३५९ विशिष्टक्रमाणां वर्णानां वाच- कत्वमिति साधनम्... ..	४१२	३
३३७ किरणोपसंहार	४०५	१७			
पृष्ठः किरणः					
३३८ आगमलक्षणम्	४०५	२२			

विषया	पृ. पं	विषयाः	पृ. पं.
३६० पूर्णाधिप्रकाशकत्व एव शब्द- स्य प्रामाण्यमिति वर्णनम् ...	४१२ २४	३८३ अभेदासम्भयसंघटनम् ...	४२३ २
३६१ सप्तभङ्गीलक्षणम् ...	४१३ ८	३८४ तत्समन्वयः ...	४२३ ९
३६२ तत्पदानां कृत्यानि ...	४१३ १०	३८५ प्रथमवाक्यार्थकथनम् ...	४२४ १६
३६३ सप्तभङ्गवाक्यानि ...	४१४ १	३८६ अस्तित्वस्य नास्तित्वेनावि- नाभावित्वसाधनम् ...	४२४ २५
३६४ पदानामर्थवर्णनपूर्वकं प्रति- चार्यं प्रतिपादानां वर्णनम्	४१४ ४	३८७ एवकारार्थवर्णनम् ...	४२५ २१
३६५ सप्तविधवचनप्रवृत्तौ निमि- त्तवर्णनम्...	४१५ १८	३८८ क्वचित् क्रियासङ्गतस्याप्येष कारस्यायोगव्यवच्छेदकत्व- मिति वर्णनम्...	४२६ १७
३६६ सप्तविधधर्मप्रकाशनम् ...	४१५ २८	३८९ प्रथमवाक्यफलितार्थवर्णनम्	४२६ २५
३६७ धर्माणां परस्परं भेदव्याव- र्णनम् ...	४१६ ३	३९० प्रतियोगिवैयधिकरूप्यपद- प्रयोजनाभिधानम् ...	४२७ ६
३६८ क्रमापितत्वस्य धर्मान्वयित्व- साधनम्...	४१६ १२	३९१ औपादानिकबोधस्यावश्य- कत्वसमर्थनम्...	४२७ ९
३६९ सहापितत्वमवक्तव्यस्याव च्छेदकं भवतीति निरूपणम्	४१७ ५	३९२ द्वितीयवाक्यार्थविवेचनम्	४२७ १८
३७० भङ्गानामसांकेत्येण विषयनि- यमव्यावर्णनम् .	४१७ १३	३९३ तृतीयवाक्यार्थः ...	४२७ २६
३७१ तृतीयचतुर्थधर्मयोरतिरिक्त- त्वकथनम्...	४१८ ७	३९४ अत्र सम्मतिकारमतादर्शनम्	४२८ ३
३७२ सप्तभङ्गीभेदः ...	४१८ १९	३९५ तदनुसारेण वाक्यार्थवर्णनम्	४२८ १०
३७३ सक्कलादेशलक्षण पदकृत्यञ्च	४१८ २३	३९६ समनियतधर्मभेदेन सप्त ङ्गीभेदाभावनिरूपणम्...	४२८ १३
३७४ विकलादेशस्वरूपम्...	४१९ २३	३९७ अस्य पूर्वभङ्गद्वयातिरेकसा- धनम् ...	४२८ १९
३७५ अभेदे प्रयोजककथनम् ...	४२० ४	३९८ चतुर्थवाक्यार्थः...	४२९ ११
३७६ एकस्मिन् भङ्गे तत्समन्वयः	४२० १०	३९९ योगपद्यविवक्षायां शब्दा वाच्यत्वसाधनम् ...	४२९ २१
३७७ अत्र मलयगिरिचरणाना- माशयप्रदर्शनम्...	४२१ ११	४०० सांकेतितशब्दास्याप्यभाय इति वर्णनम् ...	४३० १
३७८ केचित्त्विति मतान्तरप्रदर्श- नम्...	४२१ २१	४०१ सेनादिशब्दा अप्येकार्था इति वर्णनम् ...	४३० ५
३७९ अपरे त्विति चापरमतसूचनम्	४२१ २९	४०२ पुष्पदन्तपदे तु विशेष इति । वर्णनम् ...	४३० १५
३८० सम्बन्धससर्गयोर्भेदप्रतिपा- दनम् ...	४२२ ५	४०३ अवाच्यतास्थिरीकरणम् ...	४३० २०
३८१ अभेदप्राधान्ये हेतुमादर्शनम्	४२२ १४	४०४ पञ्चमभङ्गवाक्यार्थवर्णनम्...	४३१ ७
३८२ अभेदोपचारे हेतुप्रदर्शानम्	४२२ २२	४०५ तत्तात्पर्यवर्णनम् ...	४३१ १३

विषय	पृ	पं	विषय	पृ.	पं.
४०६ पद्यभङ्गवाक्यार्थः... ..	४३१	२१	४२८ चिरोधयिचारः... ..	४३९	१८
४०७ तदर्धवर्णनम्	४३२	३	४२९ आगमाभासस्वरूपम्... ..	४४०	१४
४०८ सप्तमभङ्गवाक्यार्थ'	४३२	९	४३० किरणोपसंहारः	४४०	२३
४०९ वाक्येषु नयप्रदर्शनम्	४३२	१८	मसुमः किरणः		
४१० स्वत्वपरत्वविवेक'	४३३	३	४३१ प्रामाण्याप्रामाण्यविचारः	४४१	३
४११ स्वत्वपरत्वादिना सत्त्वाम् त्तयोरनभ्युपगमे दोषवर्ण नम्... ..	४३३	१४	४३२ ज्ञानमात्रस्य स्वरूपे प्रामाण्ये चिरोधस्य कारणम्	४४१	९
४१२ स्वरूपादिना सत्त्वमेव विदि- ष्टं पररूपासत्त्वमित्यस्य निरा करणम्	४३४	६	४३३ स्यात्मानि क्रियाचिरोधनि- रासः	४४१	१८
४१३ असदित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध- पर्युदासयोः स्वीकारवर्णनम्	४३४	११	४३४ विशेषमानकारणतातिरासः	४४२	६
४१४ सदसद्रूपस्य विलक्षणत्व- व्यवस्थापनम्	४३४	१९	४३५ प्रामाण्यनिर्णयः कथमित्या शंका	४४३	३
४१५ सत्त्वासत्त्वयोर्धर्मिणा भेदा भेदसमर्धनम्	४३५	३	४३६ तत्समाधानम्... ..	४४३	१३
४१६ जीवादीनां सत्त्वासत्त्वयोः स्वत्वपरत्वनिरूपणम्	४३५	२०	४३७ उत्पत्ति स्वत इतिमतोद्गा- घनम्	४४३	१७
४१७ अपरधर्माणामपि स्वरूपपर- रूपत्वमिति वर्णनम्	४३६	३	४३८ तत्रिरासः	४४३	२७
४१८ घटविशेषस्य स्वरूपसंघ टनम्	४३६	७	४३९ प्रामाण्यस्य परत उत्पत्तौ पूर्वं ज्ञानस्य किं स्वरूप मित्यस्योत्तरम्	४४४	१३
४१९ प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानम्	४३६	१६	४४० दोषाभावकारणत्वनिरासः	४४४	२२
४२० सम्यग्प्रतिमादर्शनम्	४३७	५	४४१ प्रामाण्यनिश्चयः स्वत एव त्याशंका	४४५	७
४२१ स्वद्रव्यपरद्रव्यनिरूपणम्	४३७	१४	४४२ समाधानम्	४४६	१२
४२२ अन्यथा दोषोद्धान्वनम् .	४३७	२०	४४३ प्रामाण्यप्राप्त्यस्य परस्य निरूपणम्	४४६	२०
४२३ क्षेत्रमादर्शयति... ..	४३८	७	४४४ प्रमाणविषयमाह	४४८	३
४२४ कालमादर्शयति	४३८	१५	४४५ सामान्यविशेषात्मकत्वस- र्थनम्	४४८	११
४२५ स्वरूपादौ किमवच्छेदकमि त्यस्य समाधिः	४३८	२२	४४६ सामान्ये वृत्तिविकल्पशंका, समाधानञ्च	४४९	४
४२६ सदसदात्मकत्वे चिरोधादि दोषोद्धान्वनम्	४३९	४	४४७ सामान्यविशेषयोरविनाभाव व्यवस्थापनम्	४४९	२०
४२७ तत्समाधानम्	४३९	१४	४४८ नित्यानित्यात्मकत्वसमर्थनम्	४५०	१२

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
४४९ एकान्तानित्यत्वे दोषोद्भाव- नम्... .. ४५१	४		४७१ तत्रानुमानप्रदर्शनम्... .. ४६३	१७	
४५० भेदाभेदात्मकत्वसमर्थनम्... .. ४५२	८		४७२ निर्विकल्पे वाचनिरासः... .. ४६३	२०	
४५१ भेदाभेदस्य जाल्यन्तरत्ववर्ण- नम् ४५२	२२		४७३ शब्दसंघटनापेक्षायां प्रस- क्तदोषनिरासः... .. ४६४	४	
४५२ उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्व- समर्थनम्... .. ४५३	१५		४७४ आरोपलक्षणं तद्भेदाच्च ... ४६४	१७	
४५३ अनुबेधविचारः... .. ४५४	५		४७५ विपर्ययलक्षणम् ४६४	२१	
४५४ अभिलाष्यानभिलाष्यात्मक- त्ववर्णनम् ४५४	१२		४७६ मीमांसकमतेन विवेक- स्यातिः ४६५	३	
४५५ सामान्यस्वरूपनिरूपणम् ... ४५५	१२		४७७ तन्मतेनेदं रजतमिति भा- न्तिसमर्थनम् ४६५	१२	
४५६ सामान्ये प्रमाणप्रदर्शनम् ... ४५५	२१		४७८ स्वप्नज्ञानचन्द्रद्वयज्ञानादीनां समर्थनम्... .. ४६५	२१	
४५७ ऊर्ध्वतासामान्यस्वरूपम् ... ४५६	६		४७९ तन्मतनिरासः... .. ४६६	३	
४५८ तत्र प्रमाणवर्णनम् ४५६	१०		४८० इदं रजतमिति ज्ञानस्याल- भ्यनकथनम् ४६६	३	
४५९ विशेषविभागः ४५६	२२		४८१ प्रवृत्तिसामान्ये कारणलाघवं स्वमते इति वर्णनम् ४६६	१०	
४६० पर्यायसमर्थनम् ४५७	२२		४८२ भेदाग्रहं विकल्प्य तन्निरासः ४६६	१८	
४६१ द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदसम- र्थनम् ४५९	१		४८३ स्वप्नादिज्ञानसमर्थनम् ... ४६७	१०	
४६२ गुणपर्याययोः कथञ्चिद्भेद- प्रदर्शनम्... .. ४६०	३		४८४ अख्यातिप्रदर्शनम् ४६७	२२	
४६३ प्रमाणफलप्रदर्शनम् ४६०	८		४८५ तद्द्रव्यदासः ४६८	२	
४६४ प्रमाणफलयोः कथञ्चिद्भेदा भेदवर्णनम् ४६०	१७		४८६ असत्ख्यातिवादिवौद्धमत- प्रदर्शनम्... .. ४६८	५	
४६५ केवलस्य व्यवहितफलप्रद- शनम् ४६१	१२		४८७ तन्निरासः ४६८	९	
४६६ करुणावतोऽपि माध्यस्थ्य- व्यवस्थापनम् ४६१	१७		४८८ प्रसिद्धार्थख्यातिवर्णनम् ... ४६८	१९	
४६७ मत्यादीनां व्यवहितफलप्रद- शनम् ४६२	५		४८९ तत्खण्डनम् ४६८	२४	
४६८ प्रमाणफलयोरेकान्ते भेदेऽ भेदे च दोषप्रदर्शनम्... .. ४६२	१६		४९० आत्मख्यातिवर्णनम् ४६९	८	
४६९ किरणोपसंहारः ४६३	४		४९१ तत्प्रतिविधानम्... .. ४६९	१०	
अष्टमः किरणः ।			४९२ आत्मा वासनया वहिरिव भातीत्यस्य निरासः... .. ४६९	११	
४७० प्रमाणस्य निश्चयात्मकत्वस मर्थनम् ४६३	१०		४९३ अनिर्वचनीयख्यातिवर्णनम् ४७०	३	
			४९४ तस्य निरासः... .. ४७०	५	
			४९५ स्वमतेन भ्रान्तेरालम्बना- शङ्का ४७०	१९	

विषया.	पृ. पं.	विषया.	पृ. पं.
४९६ तस्योत्तरम् ४७१	३	५१८ लौकिकशाब्दबोधस्याप्यपे-	
४९७ नास्मन्मतेऽस्तख्यातिप्रस-		क्षात्मकत्वमिति कथनं ... ४७७	२
किरिति वर्णनम् ४७१	७	५१९ अपेक्षया आवद्यकत्वसम-	
४९८ रजतमाने कारणप्रदर्शनम्... ४७१	११	र्थनम् ४७७	८
४९९ भ्रान्तेर्विपरीतख्यातिरूपते-		५२० घास्तविकवैज्ञानिकापेक्षयोः	
ति कथनम् ४७१	१३	प्रदर्शनम् ४७८	२
५०० इतरेषाममाने कारणम् ... ४७१	१५	५२१ सुनयत्वदुर्नयत्वविचारः ... ४७८	१२
५०१ अत्र वृद्धमतादर्शनम् ४७१	२४	५२२ नयस्य प्रमाणाप्रमाणाभ्यां	
५०२ बाध्यबाधकभावविचारः ... ४७२	२	भेदप्रदर्शनम् ४७८	२८
५०३ अनुमानादिविषयकविषयय-		५२३ भावार्थकथनम् ४७९	३
प्रदर्शनम्... .. ४७२	२०	५२४ नऽयोपिप्रतिज्ञात एवेति	
५०४ संशयस्वरूपम्... .. ४७३	८	कथनम् ४७९	१४
५०५ अनिश्चितेति पदस्य प्रयोज-		५२५ नयविभागः ४८०	४
नम्... .. ४७३	१६	५२६ नैगमादीनां सर्वाभिप्रायसं-	
५०६ सशयकारणप्रदर्शनम् ... ४७३	२०	ग्राहकत्वसमर्थनम् ४८०	६
५०७ भावार्थकथनम्... .. ४७३	२५	५२७ तेषां द्वेषा सङ्ग्रहः ४८०	२०
५०८ विरोधज्ञानस्य संशयकारण-		५२८ द्रव्यार्थिकनयाभिप्रायः ... ४८०	२५
त्वेनाकथने कारणम् ४७४	२	५२९ पर्यायार्थिकनयाभिप्रायः ... ४८१	६
५०९ अनध्यवसायस्वरूपम्... .. ४७४	१४	५३० गुणार्थिकस्य पर्यायार्थिके-	
५१० परोक्षविषयानध्यवसाय-		ऽन्तर्भाववर्णनम्... .. ४८१	१६
दृष्टान्तः ४७५	२	५३१ सामान्यविशेषयोर्द्रव्यपर्या-	
५११ संशयानध्यवसाययोर्भेदप्रद-		यान्तर्भावकथनम् ४८१	१८
र्शनम् ४७५	१३	५३२ व्यञ्जनपर्यायस्वरूपम् ... ४८१	२२
५१२ संशयानध्यवसाययोरारोप-		५३३ द्रव्यार्थिकस्य त्रैविध्यवादि-	
त्वसमर्थनम् ४७५	१८	सुरिनामनिर्देशः ४८२	१
५१३ अनध्यवसायस्य वस्तुत्व		५३४ जिनभद्रगणिकामाश्रमणानु-	
साधनम्... .. ४७५	२७	यायिमताभिधानम् ४८२	२
५१४ किरणोपसंहारः... .. ४७६	५	५३५ तर्कानुसारिणा मतप्रदर्शनम् ४८२	४
नवमः किरणः		५३६ द्रव्यास्तिकद्वैविध्यम्... .. ४८२	१०
५१५ नयस्वरूपम् ४७६	१४	५३७ नैगमनयाभिप्रायो न राश्यन्त-	
५१६ ज्ञानरूपस्य वाक्यरूपस्य च		रमित्यभिधानम्... .. ४८२	१७
नयस्य स्वरूपम्... .. ४७६	२१	५३८ नैगमस्वरूपम् ४८२	२२
५१७ अपेक्षात्वपरिचयः ४७७	१	५३९ निर्दुष्ट तल्लक्षणम् ४८३	१४
		५४० धर्मिविषयं तदुदाहरणम् ... ४८३	२३

विषयाः	पृ.	पं.
५४१ धर्मधर्म्युभयविषयमुदाहरणम्...	४८४	१०
५४२ अनेकधा नैगमव्यवस्था ...	४८४	१९
५४३ सङ्गहनयः सप्रभेदः ...	४८५	८
५४४ सङ्गहनयाभिप्रायः ...	४८५	२१
५४५ संप्रहाधान्तरभेदाः ...	४८६	११
५४६ व्यवहारनयस्वरूपम् ...	४८७	२
५४७ निष्कृष्टं लक्षणम् ...	४८७	११
५४८ तत्त्वार्थभाष्यानुरोधि लक्षणम्...	४८७	१५
५४९ तत्स्फुटीकरणम् ...	४८७	१८
५५० पञ्चवर्णो भ्रमर इत्यादीनां व्यवहाराननुगुणत्ववर्णनम् ..	४८८	६
५५१ ऋजुसूत्रस्वरूपम्...	४८८	१५
५५२ तच्छब्दार्थवर्णनम् ...	४८८	१९
५५३ निष्कृष्टलक्षणम्...	४८९	२
५५४ वर्त्तमानपर्यायस्य प्राधान्यसाधनम् ...	४८९	४
५५५ विधिनिषेधात्मकव्यवहारप्रदर्शनम् ..	४८९	६
५५६ कृतकरणापरिसमाप्तिदोषनिरासः ...	४८९	११
५५७ कृतस्य करणे क्रियवैफल्यपरिहारः ...	४८९	२०
५५८ अस्य सूक्ष्मस्थूलभेदप्रदर्शनम् ..	४९०	९
५५९ शब्दनयस्वरूपम् ...	४९०	१७
५६० ऋजुसूत्रापेक्षयाऽस्य विशेषितरत्ववर्णनम् ...	४९०	२०
५६१ कालादिभेदेन दृष्टान्तादर्शनम् ..	४९१	६
५६२ तदभिप्रायवर्णनम् ...	४९१	१४
५६३ समभिरूढनयस्वरूपम् ...	४९२	७
५६४ एतल्लक्षणम् ...	४९२	१४

विषयाः	पृ.	पं.
५६५ अर्थभेदव्याप्यत्वं संज्ञाभेदस्यैति समर्थनम्...	४९२	१५
५६६ अत्र प्रयोगः ...	४९३	१
५६७ समभिरूढदृष्टान्तप्रदर्शनम्	४९३	१३
५६८ एवम्भूतनयस्वरूपम् ...	४९३	२५
५६९ तन्निष्कृष्टार्थः ...	४९४	६
५७० व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थबोधकत्वसमर्थनम् ...	४९४	८
५७१ इतरथा संशयादिप्रसङ्गप्रदर्शनम् ...	४९४	१५
५७२ व्युत्पत्तिनिमित्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽतिप्रसङ्गे सम्प्रतिप्रदर्शनम् ...	४९५	३
५७३ एवम्भूतस्थोदाहरणम्...	४९५	८
५७४ एतन्मते सिद्धो न जीव इति समर्थनम् ...	४९५	१७
५७५ शब्दार्थप्रधाननयविभागः ...	४९५	२४
५७६ अर्थनयाभिप्रायवर्णनम् ...	४९६	४
५७७ शब्दनयतात्पर्यवर्णनम् ...	४९६	१९
५७८ अर्पितादिनयानामुक्तेष्वन्तर्भावकथनम् ...	४९६	२६
५७९ नयानां न्यूनाधिकविषयप्रदर्शनम्...	४९७	१४
५८० तदभिप्रायस्फुटीकरणम् ...	४९७	२०
५८१ नैगमनयाभासः ...	४९८	९
५८२ तत्स्फुटीकरणम् ...	४९८	१४
५८३ सङ्गहनयाभासः ...	४९९	२
५८४ व्यवहाराभासः ...	४९९	११
५८५ ऋजुसूत्रनयाभासः ...	४९९	१९
५८६ शब्दनयाभासः ...	५००	२
५८७ समभिरूढनयाभासः ...	५००	१०
५८८ एवम्भूतनयाभासः ...	५००	१६
५८९ यस्तुप्रतिपादकानां द्वैविध्यकथनम् ...	५०१	७

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
६३५ तद्भावार्थः	५१७	१४	६४२ तत्कर्त्तव्यवर्णनम्	५१८	२३
६३६ वादानर्हवर्णनम्	५१७	१४	६४३ तद्भावार्थः	५१८	२६
६३७ तद्भावः	५१७	१७	६४४ सभापतिस्वरूपम्	५१९	९
६३८ वादिप्रतिवादिस्वरूपं कर्त्त- व्यञ्च	५१७	२२	६४५ तत्रस्थपदप्रयोजनानि	५१९	१०
६३९ तत्फलितार्थः	५१७	२४	६४६ तत्कर्त्तव्यवर्णनम्	५१९	१९
६४० सभ्यस्वरूपम् तन्नियमञ्च ...	५१८	८	६४७ तत्फलितार्थवर्णनम्	५१९	२२
६४१ तत्पदप्रयोजनानि	५१८	१०	६४८ वादोपसंहारः	५२०	७
			६४९ ज्ञाननिरूपणोपसंहारः	५२०	११

तृतीयो भागः ।

प्रथमः किरणः

६५० चरणविभागः	५२१	९	६६९ तद्भिप्रायः	५२७	२०
६५१ करणचरणयोर्भेदः	५२१	२२	६७० चतुर्थव्रतविचारः	५२८	२
६५२ ज्ञानचरणयोगुणप्रधानभावः	५२१	१६	६७१ तत्स्पष्टार्थः	५२८	४
६५३ चरणभेदा'	५२२	४	६७२ पञ्चमव्रतविचारः	५२८	२०
६५४ केपाञ्चित्पृथगुपादाने कारण- वर्णनम्	५२२	११	६७३ तस्य भावार्थः	५२९	१
६५५ व्रतविभागः	५२३	२	६७४ पञ्चानां व्रतानां पञ्चपञ्च- भावनाः... ..	५२९	२०
६५६ पञ्चमीसमर्थनम्	५२३	४	६७५ प्रथमव्रतभावनाः	५२९	२१
६५७ व्रतशब्दार्थविचारः	५२३	१३	६७६ द्वितीयव्रतभावना	५३०	८
६५८ प्रथमव्रतविचारः	५२३	२४	६७७ तृतीयव्रतभावना'	५३०	१२
६५९ तत्पदार्थवर्णनम्	५२३	२६	६७८ चतुर्थव्रतभावनाः	५३१	४
६६० द्वितीयव्रतविचारः	५२४	१५	६७९ पञ्चमव्रतभावनाः	५३१	१४
६६१ अनृतभेदा	५२५	३	६८० ध्रमणधर्मभेदाः... ..	५३२	१
६६२ चतुर्विधानामुदाहरणानि ..	५२५	८	६८१ तदर्थः	५३२	३
६६३ द्वाचत्वारिंशद्भाषाहस्तान्त वर्णनम्	५२५	१९	६८२ क्षमास्वरूपम्	५३२	१४
६६४ सत्यभेदाः	५२५	२३	६८३ तदुत्तेजकवर्णनम्	५३२	२०
६६५ मृपाया दशभेदाः	५२६	१३	६८४ मार्दवस्वरूपम्... ..	५३३	१७
६६६ सत्यामृपाभेदाः	५२६	२०	६८५ मदस्थानवर्णनम्	५३३	२६
६६७ असत्यामृपाभेदाः	५२७	३	६८६ आर्जवस्वरूपम्... ..	५३५	१
६६८ तृतीयव्रतविचारः	५२७	१९	६८७ तद्भावार्थः	५३५	३
			६८८ शौचस्वरूपम्	५३५	१०
			६८९ तद्भेदमाह... ..	५३५	१६

विषयाः	पृ.	पं.	विषया	पृ.	पं.
५९० लौकिकैर्व्यपदेशप्रकारः ...	५०१	८	६१२ विनाशोऽप्यद्देतुक इति		
५९१ तत्त्वचिन्तकैर्व्यपदेशप्रकारः	५०१	२४	निरूपणम्... ..	५०८	२५
५९२ नयस्य फलप्रदर्शनम्... ..	५०२	८	६१३ स्वतंत्राणां नामादिनयनां मि-		
५९३ नयविचारविशेषफलप्रदर्श-			थ्यादृष्टित्वमिति वर्णनम् ...	५०९	१२
नम्... ..	५०२	१६	६१४ नामादीनां नयैः सह योजनम्	५१०	८
५९४ निक्षेपलक्षणं तद्भेदश्च ...	५०२	२३	६१५ किरणोपसंहारः... ..	५११	९
५९५ नामनिक्षेपलक्षणं पदवृत्त्यञ्च	५०३	२	दशमः किरणः		
५९६ नामस्य द्विविधता	५०३	८	६१६ वादस्वरूपम्	५११	१६
५९७ स्थापनालक्षणं तद्भेदश्च ...	५०३	१२	६१७ जयपराजयावपि वादस्य फले		
५९८ स्थापनाया उपयोगित्वसम-			इति साधनम्... ..	५११	२१
र्थनम्	५०३	१६	६१८ साधनं दूषणञ्च वचनं प्रमाण		
५९९ भावातिरिक्तनिक्षेपत्रय-			मेव स्यादिति वर्णनम्... ..	५१२	४
साफल्यसमर्थनम्	५०४	१०	६१९ तद्भावार्यः	५१२	६
६०० महानिशीथयचनाभिप्राय-			६२० जल्पवितण्डयोर्न कथान्तर-		
वर्णनम्	५०४	२१	त्वमिति कथनम्	५१२	१७
६०१ द्रव्यनिक्षेपलक्षणम्	५०५	१	६२१ तस्य स्फुटं वर्णनम्... ..	५१२	१८
६०२ भावनिक्षेपस्वरूपम्	५०५	९	६२२ कथारम्भकविभागः	५१३	८
६०३ नामस्थापनाद्रव्यनिक्षेपाणां			६२३ चादौ न विजिगीषुविषय इत्य-		
मिथो भेदसाधनम्	५०५	१०	स्य निराकरणम्... ..	५१३	१२
६०४ नामादित्रयणामपि वस्तुत्व-			६२४ जिगीषुत्वनिर्णिनीष्वोः		
समर्थनम्	५०६	५	स्वरूपम्	५१४	१
६०५ नामादित्रयभावनिक्षेपयो-			६२५ तत्त्वनिर्णिनीषुमेदा	५१४	९
विशेषवर्णनम्	५०६	१६	६२६ तद्भावार्यः	५१४	१२
६०६ सर्वं वस्तु चतुरूपविनाभूत-			६२७ तत्त्वनिर्णिनीषूणां निदर्शनम्	५१४	२१
मिति प्रदर्शनम्... ..	५०६	१९	६२८ तत्स्फुटीकरणम्	५१४	२५
६०७ नाम्नो वस्तुधर्मतदव्यवस्था-			६२९ आरम्भकप्रत्यारम्भकमेदाः	५१५	११
पनम्	५०७	२	६३० चतुरङ्गकवादिप्रतिवादिनः	५१५	१३
६०८ आकारमयत्व सर्वेषामिति			६३१ तत्फलितार्थः	५१५	२६
निरूपणम्... ..	५०७	११	६३२ प्रतिवादिविशेषाश्रयेणाङ्ग-		
६०९ द्रव्यात्मकत्वमपिलानामिति			नियमः	५१६	११
निरूपणम्	५०७	१८	६३३ तद्भावार्यः	५१६	१५
६१० सर्वं भावात्मकमिति वर्णनम्	५०८	७	६३४ क्षायोपशमिकज्ञानिवाद्यपेक्ष-		
६११ अत्र मतेऽनपेक्षस्यैवोत्पद्यमा-			याऽङ्गनियमः	५१६	२५
नत्वमिति साधनम्	५०८	९			

विषया.	पृ.	पं.	विषया:	पृ.	पं.
६३५ तद्भावार्थः	५१७	१४	६४२ तत्कर्त्तव्यवर्णनम्	५१८	२३
६३६ वादानर्हवर्णनम्	५१७	१४	६४३ तद्भावार्थः	५१८	२६
६३७ तद्भावः	५१७	१७	६४४ सभापतिस्वरूपम्	५१९	९
६३८ यादिप्रतिवादिस्वरूपं कर्त्त- व्यञ्च	५१७	२२	६४५ तत्रस्यपदप्रयोजनानि	५१९	१०
६३९ तत्फलितार्थः	५१७	२४	६४६ तत्कर्त्तव्यवर्णनम्	५१९	१९
६४० सभ्यस्वरूपम् तन्नियमश्च ...	५१८	८	६४७ तत्फलितार्थवर्णनम्	५१९	२२
६४१ तत्पदप्रयोजनानि	५१८	१०	६४८ वादोपसंहारः	५२०	७
			६४९ ज्ञाननिरूपणोपसंहारः	५२०	११

तृतीयो भागः ।

प्रथमः किरणः

६५० चरणविभागः	५२१	९	६६९ तदभिप्रायः	५२७	२०
६५१ करणचरणयोर्भेदः	५२१	१२	६७० चतुर्थव्रतविचारः	५२८	२
६५२ ज्ञानचरणयोर्गुणप्रधानभावः	५२१	१५	६७१ तत्स्यपदार्थः	५२८	४
६५३ चरणभेदाः	५२२	४	६७२ पञ्चमव्रतविचारः	५२८	२०
६५४ केपाञ्चित्पृथगुपादाने कारण- वर्णनम्	५२२	११	६७३ तस्य भावार्थः	५२९	१
६५५ व्रतविभागः	५२३	२	६७४ पञ्चानां व्रतानां पञ्चपञ्च भावनाः... ..	५२९	२०
६५६ पञ्चमीसमर्थनम्	५२३	४	६७५ प्रथमव्रतभावनाः	५२९	२१
६५७ व्रतशाब्दार्थविचारः	५२३	१३	६७६ द्वितीयव्रतभावना	५३०	८
६५८ प्रथमव्रतविचारः	५२३	२४	६७७ तृतीयव्रतभावनाः	५३०	१२
६५९ तत्पदार्थवर्णनम्	५२३	२६	६७८ चतुर्थव्रतभावनाः	५३१	४
६६० द्वितीयव्रतविचारः	५२४	१५	६७९ पञ्चमव्रतभावनाः	५३१	१४
६६१ अनुत्तमेदा	५२५	३	६८० श्रमणधर्मभेदाः... ..	५३२	१
६६२ चतुर्विधानामुद्राहरणानि ..	५२५	८	६८१ तदर्थः	५३२	३
६६३ द्वाचत्वारिंशद्भाषापाठग्रन्थ वर्णनम्	५२५	१९	६८२ क्षमास्वरूपम्	५३२	१४
६६४ सत्यभेदाः	५२५	२३	६८३ तदुत्तेजःकरणनम्	५३२	२०
६६५ मृषाया दशभेदाः	५२६	१३	६८४ मार्दवस्वरूपम्... ..	५३३	१७
६६६ सत्यामृषाभेदाः	५२६	२०	६८५ मदस्थानवर्णनम्	५३३	२६
६६७ असत्यामृषाभेदाः	५२७	३	६८६ आर्जवस्वरूपम्	५३५	१
६६८ तृतीयव्रतविचारः	५२७	१९	६८७ तद्भाषार्थः	५३५	३
			६८८ शौचस्वरूपम्	५३५	१०
			६८९ तद्भेदमाह... ..	५३५	१६

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
६९० सत्यस्वरूपम्...	...	५३१	२३	७१७ प्रयाजकादीनां स्वरूपाणि ...	५४३ १२
६९१ भाषासमितेरस्य भेदप्रदर्शनम्	५३६	७	७१८ तदभिप्रायाः ...	५४३ १७
६९२ संयमस्वरूपम्...	...	५३६	१४	७१९ उपाध्यायस्वरूपम् ...	५४४ १
६९३ तदभिप्रायवर्णनम्	५३६	१५	७२० तत्स्पष्टार्थवर्णनम् ...	५४४ ३
६९४ त्यागस्वरूपम्	५३६	२८	७२१ तपस्विश्रीशक्तयोः स्वरूपे ...	५४४ १४
६९५ तपोऽन्तर्गतादस्य भेदप्रदर्शनम्	५३७	६	७२२ तयोः स्फुटीकारः ...	५४४ १६
६९६ आकिञ्चन्यस्वरूपम्	५३७	१३	७२३ ग्लानस्वरूपम्...	५४४ २५
६९७ तद्भावाः	५३७	१४	७२४ तदभिप्रायः ...	५४४ २६
६९८ ब्रह्मचर्यस्वरूपम्	५३७	२०	७२५ गणकुलयोः परिचयः ...	५४५ ५
६९९ गुरुकुलवासफलम्	५३८	२	७२६ स्थविरपदविधिक्षितार्थकथनम्...	५४५ ७
७०० गुरुकुलवासस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम्...	...	५३८	५	७२७ जघन्यमध्यमोत्कृष्टगच्छवर्णनं तत्र संवासफलञ्च ...	५४५ १०
७०१ क्षमादीनां हेतुहेतुमद्भावकथनम्	५३८	२४	७२८ संघस्वरूपम् ...	५४५ २१
७०२ संयमस्वरूपं तद्भेदाश्च	५३९	६	७२९ तदर्थवर्णनम् ...	५४५ २२
७०३ तत्स्फुटीकरणम्	५३९	९	७३० साधुस्वरूपम् ...	५४६ २
७०४ नवविधानां संयमानां परिचय	५३९	१७	७३१ अष्टगुणैः सुवर्णतुल्यताऽस्येति वर्णनम् ...	५४६ ४
७०५ तद्भावाः कथनम्	५३९	२०	७३२ समनोहस्वरूपम् ...	५४६ १३
७०६ प्रेक्ष्योपेक्ष्यसंयमयोः स्वरूपम्	५४०	४	७३३ सामाचारिभिदाः ...	५४६ १५	
७०७ तद्भावप्रकाशनम्	५४०	७	७३४ ब्रह्मचर्यगुणस्वरूपम्...	५४६ २०
७०८ अपहृत्यप्रमृज्यसंयमयोः स्वरूपम्	५४०	१५	७३५ तदर्थकथनम् ...	५४७ १
७०९ तद्भावप्रकाशनम्	५४०	१८	७३६ वसतिगुणस्वरूपम् ...	५४७ ५
७१० कायवाङ्मनउपकरणसंयमाना स्वरूपाणि	५४१	४	७३७ फलप्रदर्शनपूर्वक भावाः वर्णनम् ...	५४७ ६
७११ तदीयो भावाः...	...	५४१	८	७३८ कथागुणस्वरूपम् ...	५४७ १७
७१२ वैयाहृत्यस्वरूपं	५४१	२१	७३९ तदभिप्रायः ...	५४७ १८
७१३ तत्फलं तद्भेदाश्च	५४१	२४	७४० निपद्यागुणस्वरूपम् ...	५४८ २
७१४ आचार्यस्वरूपम्	५४२	१४	७४१ तदर्थः ...	५४८ ३
७१५ आचार्यगुणाः	५४२	१७	७४२ इन्द्रियगुणसिक्त्वान्तरितगुणयोः स्वरूपे...	५४८ ७
७१६ तस्य सूत्रावाचकत्वे कारणम्	५४३	४	७४३ तदभिप्रायः ...	५४८ ९	
			७४४ पूर्वश्रीडितप्रणीतगुणयोः स्वरूपे ...	५४८ १७	

विषयाः	पृ.	पं.
७४५ तदर्थः	५४८	१९
७४६ आहारगुप्तिभूषणगुप्तयोः स्वरूपे	५४८	२४
७४७ तदभिप्रायः	५४९	१
७४८ ब्रह्मचर्यधर्मप्रभाववर्णनम् ..	५४९	११
७४९ ज्ञानादीनां स्वरूपाणि	५४९	१७
७५० तदर्थकथनम्	५४९	२०
७५१ तपसः स्मरणम्	५५०	६
७५२ क्रोधनिग्रहस्वरूपम्	५५०	९
७५३ तदर्थः	५५०	१०
७५४ चरणसंहरणम्	५५०	१३
७५५ किरणोपसंहारः	५५०	१६

द्वितीयः किरणः

७५६ चरणविभागः	५५१	३
७५७ पिण्डविशुद्धिविभागः	५५१	७
७५८ षोडशोद्गमदोषविवरणम्	५५१	१७
७५९ षोडशोपाज्जनादोष विवरणम्	५५३	१९
७६० दशोपणादोषवर्णनम्	५५५	४
७६१ पञ्चसंयोजनादोषाः	५५५	२३
७६२ समितिस्वरूपम्	५५६	११
७६३ तद्विवरणम्	५५६	१३
७६४ भावनास्वरूपम्	५५६	२१
७६५ तद्विवरणम्	५५६	२२
७६६ अनित्यभावनास्वरूपम्	५५७	८
७६७ सफलं तद्विवरणम्	५५७	१०
७६८ अक्षरणभावनानिरूपणम्	५५७	२१
७६९ फलेन सह तद्भाषार्थः	५५८	१
७७० संसारभावनानिरूपणम्	५५८	९
७७१ सफलं तद्विषयानम्	५५८	१२
७७२ एकरथभावनावर्णनम् ..	५५८	२७
७७३ तत्फलनिर्देशेन वर्णनम्	५५९	३
७७४ अन्यतयाभावनास्वरूपम्	५५९	१८
७७५ तत्स्पष्टीकरणम्	५५९	२०

विषयाः	पृ.	पं.
७७६ अशुचिभावनास्वरूपम्	५५९	२७
७७७ तद्भाषार्थः	५६०	१
७७८ आश्रयभावनास्वरूपम्	५६०	७
७७९ तदभिप्रायप्रकटनम्	५६०	९
७८० संवरभावनास्वरूपम्	५६०	१५
७८१ तदर्थप्रकाशनम्	५६०	१७
७८२ निर्जराभावनास्वरूपम्	५६०	२४
७८३ तदभिप्रायाधेदनम्	५६०	२६
७८४ तत्फलम्	५६१	२
७८५ लोकभावनास्वरूपम्	५६१	५
७८६ तद्भाषार्थः	५६१	७
७८७ तत्फलम्	५६१	१९
७८८ लोकस्वरूपम्	५६२	१
७८९ तत्संस्थानपरिमाणमेदानां वर्णनम्	५६२	८
७९० रज्जुप्रमाणकथनम्	५६२	१८
७९१ तद्भाषार्थः	५६२	१९
७९२ अधोभागवर्णनम्	५६२	२५
७९३ तद्भाषार्थः	५६३	१
७९४ रुचकस्वरूपम्	५६३	१०
७९५ रुचकस्य मध्यलोकमध्य- त्यदिग्विदिग्ययहारमूलत्य- कथनम्	५६३	१७
७९६ दिशः प्रदेशवर्णनम्	५६४	२
७९७ पृथिवीमेदेनाधोलोकवर्ण- नम्	५६४	१४
७९८ घर्मादीनामयस्थानप्रमाण वर्णनम्	५६४	१९
७९९ तानां सप्रतिष्ठत्यवर्णनम्	५६५	६
८०० तद्भाषार्थः	५६५	८
८०१ अधोलोके वासयोग्यानां वर्णनम्	५६६	३

विषया	पृ. पं.	विषया.	पृ. पं.
८०२ प्रत्येकपृथिव्यां सायुष्कवा- सयोग्यवर्णनम्... .. ५६६ ७		८२५ जम्बूद्वीपादिशाब्दार्थः ५७२ १	
८०३ तेषां लेश्यादिदुःखकथनम् .. ५६६ १४		८२६ मेरुपर्वतस्वरूपकथनम् ... ५७२ २०	
८०४ नारकास्तिवसाधनम् ... ५६७ १७		८२७ जम्बूद्वीपपरिमाणम्... .. ५७३ ६	
८०५ प्रथमपृथिव्यां भवनपति- स्थानवर्णनम् ५६८ ८		८२८ मेरोर्भूतलावगाहनामानम् .. ५७३ १४	
८०६ रत्नप्रभास्थौल्यकथनम् ... ५६८ १२		८३९ मेरुसमुच्छ्रायमानम्... .. ५७३ १७	
८०७ भवनस्वरूपोच्छ्रायादि- कथनम्... .. ५६८ १६		८३० तत्रस्थ वनवर्णनम् ५७३ १८	
८०८ भवनावासयोः सत्ताविषये मतान्तरप्रदर्शनम् ५६८ १९		८३१ तस्य काण्डत्रयकथनम् ... ५७३ २४	
८०९ असुरकुमारादीनां भवनसं- ख्यावर्णनम् ५६८ २१		८३२ सप्तक्षेत्रस्याभिधानम्... .. ५७४ २	
८१० भवनपतीनां स्थितिनिरू- पणम् ५६८ २५		८३३ नामव्युत्पत्तयः... .. ५७४ ६	
८११ क तत्र नारकाणां स्थितिनि- त्यस्य समाधानम् ५६९ १		८३४ तत्क्रमाभिधानम्... .. ५७४ १५	
८१२ शिष्टपृथिवीनां स्थौल्यवास- योग्यानां कथनम् ५६९ ६		८३५ क्षेत्रव्यवच्छेदकनिरूपणम् ५७४ २०	
८१३ तदर्थवर्णनम् ५६९ ८		८३६ वर्षवर्षधरादिसंख्यानियमः ५७५ ३	
८१४ व्यन्तरभवनप्रदर्शनम् ... ५६९ १५		८३७ कर्माकर्मभूमिप्रज्ञापनम् ... ५७५ १७	
८१५ तद्भाष्यप्रदर्शनम् ५७० १		८३८ तद्भाष्यार्थाभिधानम् ५७५ २०	
८१६ व्यन्तरशाब्दव्युत्पत्तिः... .. ५७० ५		८३९ कर्मभूमिवादी नियामक- कथनम्... .. ५७५ २६	
८१७ तेषामष्टमेदवर्णनम् ५७० १३		८४० विदेहवानुविध्यम् ५७६ ६	
८१८ पल्योपमस्वरूपप्रदर्शनम् .. ५७० १९		८४१ जम्बूद्वीपादीनां लवणसमु- द्रादीनां नामानि... .. ५७६ १३	
८१९ धानमन्तरवर्णनम् ५७० २४		८४२ तद्भाव विष्करणम् ५७६ १७	
८२० एषां देवविशेषत्वमिति कथ- नम् ५७१ ३		८४३ मानुषक्षेत्रकथनम् ५७७ ९	
८२१ तिर्यग्लोकस्वरूपम् ५७१ ९		८४४ तत्परिमाणम् ५७७ १२	
८२२ तदर्थवर्णनम् ५७१ ११		८४५ मनुष्यत्रैविध्यम् ५७७ १४	
८२३ सपरिमाणं द्वीपसमुद्रवर्ण- नम् ५७१ २१		८४६ मानुषक्षेत्रसंख्या ५७७ १५	
८२४ तिर्यग्लोकस्य मध्यलोकत्वे कारणनिरूपणम् ५७१ २५		८४७ मानुषोत्तरपर्वतस्वरूपम् ... ५७७ १७	
		८४८ नास्मात्परतो मनुष्याणां जन्ममरणे इत्यस्य विवरणम् ५७८ १	
		८४९ ज्योतिष्कनिवासयोग्यस्था नवर्णनम्... .. ५८८ १०	
		८५० तारकधिमानस्थानम्... .. ५७८ १५	
		८५१ सूर्यधिमानस्थानम् ५७८ १७	
		८५२ चन्द्रधिमानस्थानम् ५७८ २२	
		८५३ नक्षत्रप्रदस्थानम् ५७८ २४	

विषयाः पृ. पं.

विषयाः पृ. पं.

८५४ मनुष्यक्षेत्र एते गतिमन्तो नान्यत्रेति कथनम् तत्सं- ख्या च ५७८ २६	
८५५ ज्योतिष्काणां गतिविशेषः ५७९ ९	
८५६ तदर्थकथनम् ५७९ ११	
८५७ ऊर्ध्वलोकनिरूपणम् ५७९ १७	
८५८ तदभिप्रायाविकरणम् ... ५७९ १९	
८५९ तद्वासयोग्यनिरूपणम् ... ५८० १४	
८६० देवसत्तासाधनम् ५८० १९	
८६१ वैमानिकशाब्दार्थः ५८० २५	
८६२ कल्पोपपन्नदेवस्थानम् ... ५८१ ६	
८६३ तद्भववस्थावर्णनम् ५८१ १९	
८६४ द्वादशकल्पस्थानां स्थितिः... ५८२ ५	
८६५ तदर्थकथनम् ५८२ ११	
८६६ अहमिन्द्राणां निवासस्थानम् ५८२ १८	
८६७ तेषामायुषि ५८२ २४	
८६८ विजयादिवर्णनम् ५८३ ६	
८६९ विमानप्रस्तरनिरूपणम् ... ५८३ २०	
८७० विमानवर्णवर्णनम् ५८३ २३	
८७१ एषां प्रतिष्ठानवर्णनम् ... ५८४ २	
८७२ कल्पातीतदेवकथनम्... .. ५८४ १२	
८७३ सिद्धक्षेत्रकथनम् ५८४ १६	
८७४ तद्वाचार्थाभिधानम्... .. ५८४ १९	
८७५ सिद्धनिवासस्थानकम् ... ५८५ १०	
८७६ ऊर्ध्वलोकस्य देवलोकध- येण परिमाणवर्णनम्... .. ५८५ १५	
८७७ प्रसनाडिकास्वरूपम्... .. ५८५ २१	
८७८ बोधिदुर्लभभाषनास्वरूपम् ५८६ २	
८७९ तद्विशादार्थः ५८६ ५	
८८० धर्मस्वाख्यातभाषनास्वरू- पम्... .. ५८६ १५	
८८१ तद्वाच्यप्रतिपादनम् ५८६ १९	
८८२ मिथुप्रतिमास्वरूपम्... .. ५८६ २६	
८८३ तद्देववर्णनम् ५८७ ७	

८८४ मासिक्यादीनां सप्तानां व- र्णनम् ५८७ १०	
८८५ अष्टमीप्रतिमास्वरूपम् ... ५८७ २१	
८८६ तदर्थाभिधानम् ५८८ ३	
८८७ नवम्यादीनां स्वरूपम् ... ५८८ ७	
८८८ दशमीस्वरूपम्... .. ५८८ १०	
८८९ एकादशद्वादशप्रतिमावर्ण- नम्... .. ५८८ १९	
८९० तद्भावस्फुटीकरणम्... .. ५८८ २४	
८९१ पञ्चिन्द्रियनिरोधस्वरूपम् ... ५८९ ७	
८९२ तदर्थकथनम् ५८९ ८	
८९३ प्रतिलेखनास्वरूपम्... .. ५८९ १३	
८९४ कालत्रयाश्रयेण तद्दर्शनम् ५८९ १८	
८९५ उपधिमेदाभिधानम्... .. ५९० १२	
८९६ प्रतिलेखनावान्यप्रदर्शनम्... ५९० १६	
८९७ तत्स्फुटीकरणम् ५९० २१	
८९८ अङ्गप्रमार्जनारूपप्रतिलेखना- याक्यानि... .. ५९१ २	
८९९ गुप्तित्रयप्रतिपादनायावतर- णिका ५९१ ७	
९०० गुप्तिप्रदर्शनम्... .. ५९१ १६	
९०१ अभिग्रहस्वरूपं मेदाश्च ... ५९१ १९	
९०२ तदर्थः ५९१ २०	
९०३ द्रव्याद्यभिग्रहस्वरूपम् ... ५९१ २४	
९०४ तत्स्फुटीकरणम् ५९२ १	
९०५ किरणोपसंहारः... .. ५९२ १२	

दृतीयः किरणः

९०६ चारित्रिणां मेदाः ५९२ १९	
९०७ पुलकस्यरूपम्... .. ५९२ २३	
९०८ तद्विचरणम् ५९३ १	
९०९ तस्य मेदः ५९३ ८	
९१० लङ्घिपुलाकवर्णनम्... .. ५९३ १०	
९११ सेवापुलाकमेदः ५९३ १४	

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
९१२ सेवापुलाङ्गादिव्यरूपम् ...	५९३	१६	९४१ तदर्थवचनम् ...	५९८	२७
९१३ ज्ञानपुलाङ्गवर्णनम् ...	५९३	२३	९४२ उपशान्तमोहनिर्ग्रन्थस्वरू-		
९१४ दर्शनपुलाङ्गवर्णनम् ...	५९४	४	पम् ...	५९९	३
९१५ चारित्र्यपुलाङ्गवर्णनम् ...	५९४	१०	९४३ क्षीणमोहनिर्ग्रन्थस्वरूपम् ...	५९९	६
९१६ लिङ्गपुलाङ्गवर्णनम् ...	५९४	२३	९४४ पुनरस्य प्रकारान्तरेण भेद		
९१७ यथासूक्ष्मपुलाङ्गवर्णनम् ...	५९४	२४	कथनम् ...	५९९	१०
९१८ यकुशास्वरूपम् ...	५९४	२६	९४५ तेषां भेदानां स्वरूपाणि ...	५९९	१७
९१९ तत्प्रभेदः ..	५९५	६	९४६ भेदेष्वेव विशेषप्रदर्शनम् ...	६००	१
९२० प्रकारान्तरेण यकुशविभाग.	५९५	१३	९४७ स्नातकस्वरूपम् ...	६००	९
९२१ आभोगवकुशास्वरूपम् ...	५९५	२०	९४८ तत्स्फुटार्थः ...	६००	१२
९२२ अनाभोगवकुशास्वरूपम् ...	५९५	२१	९४९ अनुयोगद्वारविचारः ...	६००	२०
९२३ संवृतयकुशास्वरूपम् ...	५९५	२२	९५० संयमद्वारविचारः ...	६००	२४
९२४ असंवृतयकुशास्वरूपम् ...	५९५	२५	९५१ श्रुतद्वारविचारः ...	६०१	१
९२५ सूक्ष्मवकुशास्वरूपम् ...	५९५	२५	९५२ तदर्थः ...	६०१	५
९२६ यकुशनिगमनम् ...	५९५	२६	९५३ प्रतिसेवनाद्वारविचारः ...	६०१	११
९२७ कुशीलस्वरूपम् ...	५९६	६	९५४ तदर्थः ...	६०१	१५
९२८ तद्भेदवर्णनम् ...	५९६	१०	९५५ तीर्थद्वारविचारः ...	६०१	२१
९२९ तयोः स्वरूपम् ..	५९६	१३	९५६ तदर्थः ...	६०१	२२
९३० प्रकारान्तरेण कुशीलभेद			९५७ भगवत्पुन्यसारेण विशेषा-		
प्रदर्शनम् ...	५९६	२१	दर्शनम् ...	६०२	२
९३१ ज्ञानाचारभेदाः ...	५९६	२७	९५८ लिङ्गद्वारविचारः ...	६०२	७
९३२ दर्शनाचारभेदाः ...	५९७	१७	९५९ तदर्थः ...	६०२	१०
९३३ चारित्र्याचारभेदाः ...	५९७	२९	९६० लेख्याद्वारविचारः ...	६०२	१७
९३४ तपआचारभेदाः ...	५९८	१	९६१ तद्विशदार्थः ...	६०२	२१
९३५ प्रकारान्तरेण चारित्र्यप्रति-			९६२ उपपातद्वारविचारः ...	६०३	२
सेवनाकुशीलवर्णनम् ...	५९८	२	९६३ तदभिप्रायः ...	६०३	५
९३६ यथासूक्ष्मप्रतिसेवनाकुशील			९६४ स्थानद्वारविचार ...	६०३	१४
वर्णनम् ...	५९८	१२	९६५ तद्विशदार्थः ...	६०३	२४
९३७ कपायकुशीलभेदप्रदर्शनम्	५९८	१५	९६६ सम्यक्चरणनिगमनम् ...	६०४	१२
९३९ तदर्थवर्णनम् ...	५९८	१८	९६७ ग्रन्थोपसंहारः ...	६०४	२४
९४० निर्ग्रन्थस्वरूपम् ...	५९८	२३			

॥ अर्हम् ॥

जैनाचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरविरचितः

तत्त्वन्यायविभाकरः ॥

स्वोपलन्यायप्रकाशटीकायुतः ।

ॐ अर्हम्

जैनाचार्यश्रीमद्विजयलब्धिद्वारीश्वरविरचितः

तत्त्वन्यायविभाकरः ॥

स्वोपज्ञन्यायप्रकाशटीकायुतः

नयानेकवादप्रमाणप्रकाशं,

भुवि ज्ञानचारित्रदत्तावकाशम् ।

इलादुर्गरत्नं जिनें शान्तिनाथं,

नमामि प्रभाभासुर भावतोऽहम् ॥ १ ॥

प्राचां प्रौढनिगूढभावभरितान् वाचां विलासान् परान्, 5

श्रेष्ठ्या प्रविचार्य चारु गुरुभिर्दिष्टेन सद्वर्त्मना ।

तत्त्वन्यायविभाकरस्य कृतिना मोदाय टीकामिमा,

कुर्वे मञ्जुलयुक्तिजालजटिला न्यायप्रकाशाभिधाम् ॥ २ ॥

क स्याद्वादो महाम्भोषिरल्पशक्तिर्मतिः क मे ? ।

बाहुना तं तृतीर्षन्तं क्षमन्तां गुणवेदिनः ॥ ३ ॥ 10

इह हि शास्त्रारम्भे षड्विधे प्रवर्तमाना श्रेयस्वाम्यया विशिष्टस्वेष्टदेवतानमस्कार-
पुरस्कारेणैव प्रवर्तन्ते, स च नमस्कारो यद्यपि शरीरेण मनसा वा क्रियमाणो निखिल-
प्रबलप्रत्युत्समूहोन्मूलनपटिप्रतया प्रारिप्सितशास्त्रपरिसमाप्तये सम्पनीयते, तथाप्यशेषा-
न्तरायनिचयविधातनिमित्तमिष्टदेवतानमस्कारपूर्वकमेवान्तेवामिन प्रवर्तन्तामिति शिष्यान्
शिक्षयितुं द्रव्याद्यपकृष्टमद्गलादि विहाय नोआगमतो भावमद्गल प्रमुनमस्काररूपमादौ 15
निषण्णाति—

भक्तयुद्धेकनमतसुराधिपजिरःकोटीररत्नप्रभा-

द्योतिस्मेरपदाम्बुजं निरुपमज्ञानप्रभाभासुरम् ।

रागद्वेषतृणालिपावकनिभं वाणीसुधाम्भोनिधिं,

श्रीमद्वीरजिनेश्वरं प्रतिदिनं वन्दे जगद्बल्लभम् ॥ १ ॥

- भक्त्युद्रेकेति । भक्तिः—आराध्यत्वेन ज्ञानं, आराधना च गौरवितप्रीतिहेतुः क्रिया । तस्या उद्रेकोऽतिशयेनाविर्भावः, तेन नमन्तो ये सुराधिपा इन्द्रादयः, तेषां शिरसां कोटी-
 5 रेपु—मुकुटेषु यानि रत्नानि तेषां प्रभाणां द्योतनशीलं स्मेरं—विकसितं पदाम्बुजं यस्य तं, अनेन प्रभोः पूजातिशयः प्रकाशितः । तथा निरुपममतुलमनन्तमिति यावत्, तच्च तज्ज्ञानञ्च, तदेव प्रभा साकल्येनाखिलपदार्थप्रद्योतकत्वात्, तथा भासुरं—जाञ्चल्यमानं, अनेन ज्ञानातिशयो दर्शितः । तथा रागः—अभिष्वङ्गः, द्वेषः—अप्रीतिः, तावेव तृणालि-
 10 स्तृणव्रजः, रागद्वेषयोरतितुच्छत्वेन तृणतया रूपणम्, तस्मै पावकनिभः—हुताशनसंकाशस्तं, अनेनापायापगमातिशय उद्गाहितः । एवं पञ्चत्रिंशद्गुणालङ्कृता वाण्येव निरन्तरानन्दप्रद-
 त्वात्सुधा तस्या अम्भोनिधिरुत्पत्तिभूमिस्तम्, अनेन वागतिशय उक्तः, चतुर्त्रिंशदतिशया-
 15 तिमिका भावाहन्त्यरूपा कृत्स्नकर्मक्षयाविर्भूतानन्तचतुष्कसम्पद्रूपा वा श्रीसमृद्धिरस्यास्तीति श्रीमान् नित्ययोगे मनुप्, विशेषेणेरयति—क्षिपति कर्माणीति वीरः, तपसा विराजमानत्वात् तपोवीरेण युक्तत्वाद्वा वीरश्चतुर्विंशतितमतीर्थकृत्, यद्यपि निरुक्तन्युत्पत्त्या वीरपदेन
 20 तीर्थकर सामान्योपस्थितिसम्भवः, तथापि योगाद्रूर्ध्वलवतीति न्यायाद्व्यक्तिविशेष एव विवक्षितः, निश्चयनयैकभक्तौ सकलभक्तिसिद्धेः, आसन्नोपकारित्वेनास्यैव तात्पर्यविषय-
 त्वाच्च, स चासौ जिनेश्वरस्सामान्यकेवलितामपीश्वरस्तं, स्वस्यापि भक्त्युद्रेकं दर्शयति प्रति-
 दिनं वन्द इति, वन्दे—स्तौमि, अभिवाद्ये च, केवलानां स्तुतिबोधकानां नमस्कारबोधकानां
 वा धातूनामनुपादानात् । जगतां बल्लभो जगद्बल्लभस्तं सकलचराचरोपकारित्वादिति भावः ॥
 20 नन्विदं शास्त्रं नारम्भणीयं, अभिधेयशून्यत्वात् काकदन्तपरीक्षावत्, तथा प्रेक्षावतां
 ग्रन्थोऽयमनादेय एव, छद्मरुत्वे सति स्वतन्त्रतयाऽभिधीयमानत्वाद्द्रव्यापुरुषवाक्यवदित्येवं
 प्रवृत्तां सदिहानानां वा प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं वाच्योऽभिधेयः परमगुरुरूपदेशानुसारित्वञ्च
 सम्बन्धः प्रथमतः । यदाहुः—“श्रुत्वाभिधेयं शास्त्रादौ पुरुषार्थोपकारकम् । श्रवणादौ
 25 प्रवर्तन्ते तज्ज्ञानमादिनोदिताः । नाश्रुत्वा विपरीतं वा श्रुत्वाऽऽलोचितकारिणः ।
 काकदन्तपरीक्षादौ प्रवर्तन्ते कदाचने”ति, तथा ‘प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि
 प्रवर्तते । एवमेव प्रवृत्त्यर्थे चैतन्पेनास्य किं भवेदि’ति न्यायेन प्रयोजनमपि प्रकटनीयम्,
 अन्यथा प्रयोजनशून्यत्वाद् नैव प्रवर्तेरन् प्रेक्षावन्तस्तथा प्राच्यवाचकादि सम्बन्धवैधुर्येऽपि
 प्रवृत्त्यनुपपत्त्या मोऽपि वाच्य एवेति तद्वन्नभिधानप्रयुक्तप्रमथ्यमानाऽऽऽज्ञातकृममुन्मूल-

नाय, परम्परया विशिष्टादरनिमित्तार्हन्मूलताप्रख्यापनार्थञ्चादौ गुरुपर्वक्रमलक्षणसम्बन्धप्रदर्शनपुरस्सरमभिधेयादिकं स्वकीयग्रन्थनाम चोपनिबध्नाति—

प्रज्ञावैभवसंमदिष्णुकथकप्रौढोक्तिविद्रावण-

प्रख्यं जीवगणोपजीवकदयादृष्टिप्रकर्षोज्ज्वलम् ।

नत्वा श्रीकमलाख्यसूरिमसकृद्भ्यात्वा च जैनागमं,

तत्त्वन्यायविभाकरं सुललितं ग्रन्थं प्रकुर्वे मुदा ॥

प्रज्ञावैभवेति । प्रज्ञा-विशेषविपयिणी बुद्धिस्तस्याः वैभवेन-नवनवोन्मेषरूपेण सम्यग्मदिष्णुनां कथकानां-वावदूकानां याः प्रौढोक्तयः सामान्यविद्वद्बुद्धेद्यत्वात् तासां विद्रावणे-भङ्गने प्रख्यः-प्रसिद्धस्तं, एतेन गुरोः प्रतिभातिशयः स्वसमयस्थापनसामर्थ्यञ्चाविष्कृतम् । जीवगणस्योपजीविकायां-परिपालननिदानभूतायां दयायां दृष्ट्या-अवहितचेतसा प्रकर्षेणो-ज्ज्वलं-निर्मलं, अनेन चानेकनृपतीनामहिंसाधर्मप्रबोधनद्वारा दयाधर्मसंस्थापनकौशल्यं सूचितम् । ध्यानलक्षणकर्त्तव्यापेक्षया पूर्वकालभावित्वात्कत्वाप्रत्ययान्तं पदमाह-नत्वेति नमस्कृतिविषयमारचयेत्यर्थः । आचारश्रुतशरीरवचनवाचनमतिप्रयोगमतिसंग्रहपरिज्ञालक्षणाष्टविधसम्पदः श्रियस्तासां कमलमिव आश्रयत्वात्कमल इति आख्या सार्थकं नाम यस्य सूरेस्तं, असकृत्-चारवारं, ध्यात्वा-भक्तिश्रद्धाभ्यां मनोमन्दिरे संस्थाप्य, ग्रन्थरचनापेक्षया पूर्वकालभावित्वात् क्त्वाप्रत्ययः । चः पुनरर्थको न पुनः समुच्चायकः, एकक्षणावच्छेदेन नमनचिन्तनात्मकद्विविधक्रियाऽसम्भवेन पौर्वापर्येनैयत्यात्, गुरुपरम्परयैव जैनागमस्यात्मनो लाभेन तन्नमनस्य ध्यानपूर्वकालभावित्वस्यैवोचितत्वात् । अनेन गुरुपर्वक्रमलक्षणसम्बन्धः श्रद्धानुसारिणः प्रति प्रदर्शितः । जयन्तीति जिना रागद्वेषविजैतारस्तैः प्रोक्तमागमं-शास्त्रमनेनागमनमस्कारेण स्वकीयग्रन्थस्य समूलत्वं सूचितं, एतेन लङ्गस्थत्वे सति स्वतन्त्रतयाऽभिधीयमानत्वे हेत्वावसिद्धतोद्भाविता । तथा गुरोरप्युपास्यतया प्रथमं गुरुतमस्याहृतस्तदागमस्य च गुरुद्वारा प्राप्यमाणत्वात्सूरेस्ततो ग्रन्थस्यास्य मूलभूतस्याऽऽगमस्य प्रणामक्रम इत्यपि विनेयाः शिक्षिताः । तत्त्वानि जीवादीनि, न्यायास्तदधिगमकाः प्रमाणनयरूपास्तेषां विशिष्टाभाः स्वरूपप्रकारप्रमाणानि वस्तुयाथार्थ्यप्रकाशकत्वात्, तासामाकर इवाकरस्ताः करोतीति वा तत्त्वन्यायविभाकरस्तम् । एतेन तत्त्वन्याया अभिधेयास्वज्ञानं प्रयोजनं, तर्कानुसारिणः प्रत्युपायोपेयलक्षणसम्बन्धश्च प्रदर्शितः, अत्रेदम्बोधयम्, प्रयोजनं ग्रन्थकर्तृगतं श्रोतृगतञ्चेति द्विविधम्, अनन्तरपरम्परभेदतः प्रत्येकमपि पुनर्द्विविधम्, ग्रन्थकर्तृरनन्तरं प्रयोजनं सत्त्वानुग्रहः सर्वज्ञोदितपदार्थप्रतिपादनात् । परम्परन्तु मोक्षावाप्तिर्भेद्यमत्त्वानुग्रहप्रवृत्तस्य स्वर्ग-

प्रात्यादिपरम्परया परमपदस्यावश्यप्राप्तेः । श्रोतृणाञ्चानन्तरं प्रयोजनं ग्रन्थसारभूतपदार्थय-
थावत्परिज्ञानं, परम्परन्तु परमपदप्राप्तिरेव, यथावद्विदितपदार्थसार्थानां निःसारसंसारोद्देश-
जननात् परमपदप्राप्तयेऽङ्गीकृतप्रयत्नानां निःश्रेयसावाप्तेरिति । सुललितं शब्दतो लालित्य-
वन्तं, एतेनास्य ग्रन्थस्य बालानामनायासेन बोधजनकत्वमादर्शितम् । ग्रन्थं—वाक्यसन्दर्भरूपं
5 प्रकुर्वे—निबध्नामि । मुदा—आनन्देन नतु ह्येनेनेतिभावः ॥

ग्रन्थेनानेन श्लोकद्वयात्मकेनेष्टदेवतागुर्वागमानां नमस्कारोऽभिधेयाद्यभिधानेन शिष्य-
प्रवृत्तिप्रतिबन्धकशङ्काशङ्कुसमुद्धरणञ्च कृतम् । अनायासेन बालबोधप्रयोजकत्वोपदर्शकसुल-
लितपदेन तत्त्वन्यायानां महामतिभिः पूर्वसुरिभिर्गम्भीरवाक्यप्रबन्धैर्व्याख्यातत्वेऽपि साम्प्रत-
कालीनान्तेवासिनां मतिमान्द्यतया तैर्ग्रन्थैर्यथावदर्थोपगमो न भवेदिति मन्वानेन मया मन्द-
10 मतिनाऽपि मन्दतरमतीनां शिष्याणामार्थावगमनिमित्तं सरलवचनप्रकारेणामुना प्रथ्यन्ते त
इत्यपि भाव आधिष्कृतः ॥

ननु मद्गद्यतेऽधिगम्यते येन हितं तन्मद्गलं, मद्गं धर्मं लालि—समादत्त इति मद्गलं, मां
भवात्संसाराद्गलयति—अपनयतीति मद्गलं, माः—सम्यग्दर्शनादिलक्ष्मीर्गलयति प्रापयतीति वा
मद्गलमिति निरुक्तिभिर्हितप्रापकत्वधर्मप्रापकत्वसंसारापनायकत्वसम्यग्दर्शनादिप्रापकत्वरूपा—
15 र्थानां शास्त्रमात्रेऽस्मिन् सत्त्वेन तदादौ मद्गलकरणमनर्थकमिति चेन्न मद्गपतेऽलङ्कियते शास्त्र-
मनेन, मन्यते—ज्ञायते निश्चीयते विघ्नाभावोऽनेन, मोदन्ते—शेरते विघ्नाभावेन निष्प्रकम्पतया
सुप्ता इव जायन्तेऽनेन, शास्त्रस्य वा पारं गच्छन्त्यनेन, मा भूद्गलो विघ्नो यस्माच्छास्त्रस्येति
या मद्गलमिति निरुक्तिलब्धशास्त्रालङ्कारकत्वविघ्नाभावनिश्चायकत्वशास्त्रपारप्रापकत्वविघ्ननाश-
कत्वरूपार्थावलम्बनतः प्रभुप्रभृतिनमस्कारप्रतिपादकश्लोकद्वयस्य मद्गलत्वाभिधानात्, एतेन
20 शास्त्रस्य मद्गलस्य वाऽमद्गलत्वसंशीतिर्निरस्ता, व्युत्पत्तिभेदेनोभयत्रैव मद्गलत्वाक्षतेः । तदिदं
मद्गलं शास्त्रस्यादौ मध्ये पर्यन्ते च क्रियते, तत्रादौ मद्गलं शास्त्रस्याविघ्नेन पारगमनाय,
निर्विघ्नेन परम्परयोपागतस्य शास्त्रस्य स्थिरत्वापादनार्थं मध्ये, प्रान्ते च स्थिरीभूतस्य शिष्य-
परम्परायामव्यवच्छेदनिमित्तं बोध्यम् । यद्यपि ऋचिन्मद्गलाभावे विघ्नाभावद्वारा समाप्ति-
र्दृश्यते, तथा तत्सत्त्वेऽपि समाप्त्यभावः । तथापि स्वतः सिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य ग्रन्थस्य
25 समाप्त्या मद्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिं प्रत्यहेतुत्वमेव, विघ्नान्ताभावादपि समाप्त्युद्येन
मद्गलस्य वैयर्थ्यापत्तेः, तत्तत्समाप्तिं प्रति हेतुत्वे गौरवाभातो विघ्नध्वंसं प्रत्येव तस्य हेतुत्वं,
असम्पूर्णमद्गलघटितग्रन्थेषु च मद्गलेन विघ्ननाशेऽपि विघ्नप्राचुर्यान्न समाप्तिः, सम्पूर्णमद्गल-
रहितग्रन्थेषु तु निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनेन वाचिकमद्गलाभावेऽपि मानसिकादिमद्गलमनुमेय-
मेव, कार्यात्कारणानुमानस्य सर्वथादिसिद्धत्वान् । न च तत्र समाप्तिर्विघ्नध्वंसप्रयुक्तं किन्तु

विघ्नात्यन्ताभावप्रयुक्तैवेति चेन्न विनिगमनाविरहात्, न च मङ्गलादर्शनमेव विनिगमकमिति वाच्यम् । पर्वते धूमाद्बह्वधुमानानुपपत्तेर्वह्वयदर्शनात् । न चान्यत्र धूमसत्त्वेवद्देष्टत्वाद्गमोऽनुमीयत इति वाच्यम् तुल्यत्वाद् दृश्यते ह्यन्यत्र निर्विघ्नसमाप्तिसत्त्वे मङ्गलमपि । तस्मात्सिद्धं मङ्गलस्य विघ्नध्वंसहेतुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

ननु ग्रन्थेऽस्मिन्निरूप्यन्ते तत्त्वानि न्यायाश्च तत्तत्त्वज्ञानायेति तु युक्तं, पर तज्ज्ञानं किं 5
वैषयिकसुरार्थं निर्वाणप्राप्तिलब्धाऽऽत्मसुरार्थं वेत्याशङ्कायां सर्वेषु पुरुषार्थेषु मोक्षस्यैव प्राधान्यतया तत्र च कृतस्यैव यत्नस्य वस्तुतः फलवत्त्वात् तदेवाय ग्रन्थस्य तज्ज्ञानद्वारा परमं फलम् । तदुपायोपदेशस्यैव वास्तविकहितोपदेशत्वेनोपदेशरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे प्रथमं तदुपाय एव वक्तव्य इति मनसि निधायाऽऽह—

सम्यक्श्रद्धासंविचरणानि मुक्त्युपायाः ।

10

सम्यगिति । श्रद्धासंविचरणानां द्वन्द्वानन्तरं सम्यगितिपदेन कर्मधारयः, द्वन्द्वौ द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणपदस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्सम्यक्श्रद्धासम्यक्सवित् सम्यक्चरणानां लभः । मुक्त्युपायाः—मुक्तेरुपाया इति मुक्त्युपायाः नियतपुंलिङ्गोऽयमुपायशब्दः । मोक्षोपायोद्देशेन सम्यक्श्रद्धादीनि विधीयन्ते । ननु पुरुषार्थेषु प्रधानत्वात् मोक्ष एव प्रथमं प्रदर्शनीयस्तत्कुतस्तदुपायः प्रदर्शित इति चेन्न, उपायोपदेशमन्तरेण भूतार्थकल्पस्य मोक्षो- 15
पदेशस्य वैयर्थ्यात् । विषयार्थिसयोगसमुत्थस्य सुगमस्य दुःस्रोत्तरत्वेन क्षणिकदुःखप्रतीकार-
मात्रत्वेन च तदुद्देशात्तद्वैयर्थ्यं परिजिहीर्षन्तं परमसुरानन्दनिमित्ताभिलाषुकं प्रति तदुपदेशस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अभ्युदयहेतुधर्मार्थकामोपदेशो हि दुःखनिवृत्त्यर्थिनां न तदत्यन्ताभावप्रयोजक इति तस्य वस्तुतो न हितोपदेशत्वम् । ननु मुक्तिप्रसिद्धौ तदुपायोपदेशस्य युक्त्युक्तत्वेन तस्या एव निरूपणमादायुचितमितिचेन्न जिज्ञासुजिज्ञासाप्रमार्जनाशक्यत्वात्, तथा सति हि 20
मुक्त्युपायजिज्ञासोर्जिज्ञासाया निवृत्तिरकृता भवेत् । न च कथं न तेन जिज्ञासिता मुक्तिरिति वाच्यम्, लोकस्य भिन्नरुचिर्त्वात् कस्यापि मुक्तौ विप्रतिपत्त्यभावाच्च । न च तत्रापि भावाभावादिरूपेणास्त्येव विप्रतिपत्तिर्वादिनामिति वाच्यम् । सर्वेषां साक्षात्परम्परया वा कृत्स्न-
कर्मविप्रमोक्षारम्भकाया मुक्तेरविगानेनाभिप्रेतत्वात्, न च प्राङ्मुक्त्युपायनिर्देशाद्बन्धकारण-
निर्देशो न्याय्यो धन्यपूर्वकत्वान्मुक्तिरिति वाच्यम्, ससारकारागारावरुद्धस्य विना मोक्षका- 25
रणोपदेशमाश्रयसनासम्भवात् । शुनीर्थिकप्रणीतमोक्षकारणनिराकरणार्थत्वायेति दिष्टं ॥

अत एव सर्वं वाक्यं मातृधारणामितिन्यायेन सम्यक्श्रद्धासंविचरणान्येव मुक्त्युपाया इति मूलार्थः । तत्र चोद्देश्यविषेयभावस्य कामचारतया सम्यक्श्रद्धादीनामुद्देश्यत्वे तत्रैव-

- कारयोगे सम्यक्श्रद्धादीन्येव मोक्षोपाया नान्य इत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य, विधेयेन सह एवकारस्य च सम्बन्धे सम्यक्श्रद्धादीनि मुक्त्युपाया एवेत्ययोगव्यवच्छेदस्य च लाभः । श्रद्धादौ सम्यक्त्वं यथावदवस्थितार्थपरिच्छेदित्वं, तच्च निसर्गश्रद्धायामधिगमश्रद्धायाञ्च वर्तत एव, आद्यायां निमित्तान्तरनिरपेक्षतया द्वितीयायाञ्च गुर्वाद्युपदेशान्तरसापेक्षतयेति विशेषः ।
- 5 श्रद्धा—आस्थारूपा दृष्टिः, सा चेन्द्रियानिन्द्रियार्थोपलब्धिः सा च सम्यग्रूपोऽव्यभिचारिणी, इदमेव तत्त्वं—परमार्थो न भवतीतर इत्येवंरूपा, नयप्रमाणविकल्पहेतुको जीवादिपदार्थयाथात्म्यावगमः सम्यक्संविन् । अष्टविधकर्मनिवृत्तिं प्रत्युद्यतस्य ज्ञानवतस्सामायिकादिसदसत्क्रिया प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं मूलोत्तरगुणशाखाप्रशासं सम्यक्चरणम् । यस्य जीवस्य मिथ्यादर्शन-पुद्गलोदयस्तस्य श्रद्धासंविचरणानां मुक्तिं प्रत्यनुपायत्वेन व्यभिचारवारणाय सम्यक्त्वं तेषां
- 10 विशेषणमुपात्तम् । उत्तरोत्तरस्य सत्त्वे पूर्वपूर्वस्यावश्यम्भावनियमप्रकाशनाय श्रद्धासंविचरणानां तथाक्रमविन्यासो विहितः । यत्र च स्वयमुद्वादीनां झटिति सम्यक्सविदुदयस्तत्रापि निसर्ग-सम्यक्श्रद्धास्त्येवेति न तत्त्वरुचिलक्षणसम्यक्श्रद्धाया व्यभिचारः । ननु पूर्वसत्त्वे उत्तरसत्त्व-स्यानियमो यथा सम्यग्दर्शनसत्त्वे स्यान्नवा सम्यक्संविदिति, तदनुचितं, अज्ञानपूर्वकश्रद्धान-प्रसङ्गात्, अविज्ञातेषु जीवादिषु श्रद्धानासम्भवेन सम्यक्श्रद्धाया अभावप्रसङ्गात् मिथ्याज्ञान-
- 15 निवृत्तावुत्पन्नयामपि श्रद्धायां ज्ञानालाभे आत्मनो ज्ञानोपयोगाभावप्रसङ्गाच्चेति चेन्न यावति ज्ञाने ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावत् एवानैयत्योक्तेः, उपशमक्षयोपशमक्षयात्मककारणत्रय-जन्यसम्यक्श्रद्धातः क्षयक्षयोपशमात्मककारणद्वयजन्यसम्यक्संविदो भेदोऽस्त्येव कारणभेदात्, सम्यक्श्रद्धायास्सर्वद्रव्यपर्यायविषयकत्वात्, श्रुतात्मकसम्यक्संविदश्च सर्वद्रव्यविषयकत्वे सति कतिपयपर्यायविषयकत्वादपि तयोर्भेदः । समुदितानामेषां मुक्त्युपायत्वमिति सूचयितुं
- 20 द्वन्द्वसमासः कृतः । मोचनमष्टविधकर्मभ्यः प्रथग्भावो मुक्तिः—मुच्छेद मोचन इतिधातोर्भौवे क्तिप्रत्ययात् । तस्या उपायाः साधनानि, सम्यक्श्रद्धादिभिस्सामानाधिकरण्यादुपायशब्दाद् व्यक्तियहुत्वप्रयुक्तं बहुवचनम् । ननु सम्यक्श्रद्धादिभ्य इतरविनिर्मुक्तेभ्यो मुक्तिर्न भवत्येव, यथाहि भेषजे रोगापनयनार्थिनो रोगिणस्तत्र श्रद्धाया रोगापहारकत्वज्ञानस्य तदभ्यवहार-क्रियाप्रवृत्तेश्च विरहे नैव भवति रोगापनयस्तत्कथं त्रिप्वेककारणताबोधकमेकवचनं विहायो-
- 25 पायशब्दाद्ब्यक्तियहुत्वप्रयुक्तं बहुवचनमङ्गीकृतं, तथा च सति प्रत्येकं कारणताप्राप्तिप्रसङ्गः स्यादिति चेत्सत्यम्, प्रोक्तमेव तथा पूर्वाचार्यैः ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं’ इति, अत्र तु समासोदेव तत्रास्या समस्तपदसामानाधिकरण्यानुरोध्याद् बहुवचनमादृतम्, अत एवैकस्यैव सम्यग्दर्शनस्योत्पत्तौ निसर्गाधिगमयोर्द्वयोर्हेतुत्वं मा प्रसाद्भेदिति मन्वानैह-मास्वातिवाचकमुख्यैर्निसर्गाधिगमाभ्यामित्यनुत्त्वा ‘निसर्गाधिगमाद्वा’ इत्युक्तं टीकाक-

द्विरपि समासाकरणस्य प्रयोजनमप्येवमेवोक्तम् । न च तथा सति ' तत्र तत्त्वानि जीवा-
जीवपुण्यपापाश्रयसंवरनिर्जराबन्धमोक्षा नवेत्यादावपि समुदायस्यैव तत्त्वप्राप्तिर्न पुनः
प्रत्येकमिति वाच्यं, प्रत्येकं तत्प्रापकस्य नशब्दस्य तत्र सत्त्वात् । समुदायसमुदायिनोः
कथञ्चिदभेदात् कथञ्चिद्भेदेऽपि वा प्रत्येकावृत्तेस्समुदायावृत्तित्वेन प्रत्येकमपि कारणता
मभ्युपेत्य तथोक्तेः, प्रत्येकं स्वरूपयोग्यतारूपकारणतासत्त्वादितरविरहे फलोपधायकत्वल- 5
क्षणकारणसत्त्वप्रयुक्तकार्योत्पत्तिप्रसङ्गस्यापादयितुमशक्यत्वात् । फलोपधायकत्वलक्षणकारण-
त्वाभिप्रायेण मोक्षमार्ग इति त्रित्वावच्छेदेनैककारणत्वबोधकैकवचनस्यादृष्टत्वेनाविरोधात् ।
चरणसत्त्वे ज्ञानदर्शनयोरवश्यम्भावित्वेनानन्यथासिद्धिनियतपूर्ववृत्तिचरणेनैव कार्यनिर्वाहे
श्रद्धासविदोऽन्यथासिद्धिप्रसङ्गपरिहाराय प्रत्येकमपि कारणताबोधकत्वस्यावश्यकत्वात् ।
सम्पूर्णदर्शनस्यास्य मोक्षासाधारणकारणे रत्नत्रये तात्पर्येण तत्र गुरुत्वाभिमानेन बहुवचन- 10
स्योक्तत्वाच्चेति ॥

ननु श्वायिकसम्यक्श्रद्धादीनामेव मुक्तिहेतुत्वं तत्कथं सम्यक्श्रद्धादीना केवलाना मुक्त्यु-
पायत्वमुच्यते अतएव हि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षसाधनमित्यनुक्त्वा मोक्षमार्ग इत्यु-
मास्वातिवाचकमुख्यै सूत्रितम्, व्याख्यातञ्च भाष्यटीकाकृद्भिस्समस्तप्रत्यपायविद्युतः पाटलि- 15
पुत्रगामिमार्गवदेप त्रिविधः पन्था इति तन्न युक्तम्, एतानि समस्तानि मोक्षसाधनानीति
मोक्षमार्गपदस्य स्वयमेव सूत्रकृद्भिर्व्याख्यातत्वात् । साधनत्वातिरिक्तस्य मार्गपदार्थस्य वक्तु-
मशक्यत्वाच्च, न च श्वायिकसम्यग्दर्शनाद्यतिरिक्तदर्शनादीना व्यवहितत्वेनान्यथासिद्धत्वात्
साधनत्वमिति वाच्यम् । व्यवहितस्यापि कारणत्वाक्षतेः, अन्यथा कृत्स्नकर्मक्षयस्यैव कारण-
त्वप्रसङ्गात् । विशेषेण सामान्यस्यान्यथा सिद्धत्वासम्भवाच्च, नहि नीलदण्डेन दण्डस्यान्यथा- 20
सिद्धत्व कस्यापि सम्मतम् । न च कृत्स्नकर्मक्षय एव मोक्षस्तं प्रति श्वायिकसम्यक्त्वादीनाम-
व्यवहितत्वेन कारणत्व, तदितरेपान्तु व्यवहितत्वेन मार्गत्वमेवेति वाच्यम् । तस्यात्मस्वभाव-
रूपत्वेन स्थानत्वाभावात्सम्यग्दर्शनादीना तं प्रति मार्गत्वेन रूपणाऽसम्भवात् । अत एव च
भाष्यटीकाकृद्भिः कर्मक्षयलक्षणमोक्षपदार्थमुक्त्वाप्यथवेति कल्पान्तराबलम्बनेनेपत्राग्भाग-
धरणी मोक्षशब्देनाभिधातुमिष्टेत्युक्तमिति दिष्ट् ॥

ननु सम्यक्श्रद्धासविचरणेषु त्रित्वावच्छेदेन कारणत्वोक्तावपि समुदायिनामज्ञाने समुदा- 25
यज्ञानाभावेन तत्र कारणताया बोधासम्भवात्तत्रतिपत्त्यर्थं यथोद्रेग सम्यक्श्रद्धा लक्षयति—

तत्त्वेऽप्यास्था सम्यक्श्रद्धा ॥

तत्त्वेऽपि । तत्त्वेपु जीवादिषु आस्था-अभिहचिः सम्यक्श्रद्धेत्यर्थः । आस्था च

पौरुषेयो जीवस्य शक्तिविशेषो यामासाद्यायं सम्यग्दर्शनीत्युच्यते । नतु सम्यक्त्वमोहनीय-
कर्मपुद्गलद्रव्यं, आत्मपरिणामविशेषस्यैव मोक्षकारणत्वेन विवक्षितत्वात् । तत्रापनीतमिध्या-
स्वभावसम्यक्त्वपुञ्जगतपुद्गलवेदनस्वरूपं क्षायोपशमिकं पौद्गलिकं सम्यक्त्वम्, केवलजीवपरि-
णामरूपं पुञ्जत्रयस्य सर्वथा क्षयादुपशमाच्च जातं क्षायिकमौपशमिकञ्चापौद्गलिकम् ॥

- 5 तथा नैश्चयिकव्यावहारिकभेदेन सम्यक्त्वं द्विविधम्, तत्र यदेशकालसंहननानुरूपं
यथाशक्ति यथावत्संयमानुष्ठानरूपमविकलं मुनिवृत्तं तन्नैश्चयिकं सम्यक्त्वम्, व्यावहारिकं
तु न केवलं उपशमादिलिङ्गगम्यशुभात्मपरिणामः, किन्तु सम्यक्त्वहेतुरपि अर्हच्छासन-
प्रीत्यादिः । तदपि पारम्पर्येण शुद्धचेतसामपवर्गहेतुर्भवति, एवं त्रिचतुःपञ्चदशविधमपि
तद्भवतीति बोध्यम् ॥ न च सम्यग्दर्शनं विहाय सम्यक्श्रद्धा कथमुक्तेति वाच्यम् । तथो-
क्तावपि श्रद्धाया एवाभिप्रेतत्वात् । न च तत्त्वपदेन न जीवादीनां ग्रहणं भाववाचित्वा-
दिति वाच्यम्, भावस्य तदभिन्नत्वेनाध्यारोपाद् यथा ज्ञानमेवात्मेति । न च तर्ह्येष्वास्थे-
त्येवोच्यतामिति वाच्यं तत्त्वग्रहणमन्तरेण मिध्यावादिप्रणीतेषु सर्वार्थेषु श्रद्धाया सम्य-
क्श्रद्धात्वापत्तेः । तथा च तत्त्वाव्यभिचारिण्यभिनिवृत्तिः सम्यक्श्रद्धेति फलितार्थः । न
चाभिरुचिरभिलाषा, सा चात्मनो बहुश्रुतत्वप्रख्यापनार्थमधीताहृतदर्शनेषु मिध्यादृष्टिष्व-
प्यस्तीति वाच्यं, आत्मनः पौरुषेयशक्तिविशेषस्यैवाभिरुचिपदेन विवक्षितत्वात्, अन्यथा
लोभारिभिकाया अभिलाषाया क्षीणमोहकेवलिन्यभावेन तत्र सम्यक्त्वाभावप्रसङ्गात्, त-
स्याश्च शक्तेः यथाहृदागमं रागाद्यनुप्रेक्षात् सवेगात् विषयानभिष्वङ्गात् सर्वप्राणिषु कृपो-
दयादास्तिक्यबुद्धेश्चाभिव्यग्यमानत्वात् । इयञ्च शक्तिविशेषलक्षणाभिरुचिरान्तरश्रद्धेत्युच्यते,
तदुपकारितया तत्प्ररूपणप्रवणसूत्रशब्दराशिरपि सम्यक्श्रद्धानमुच्यते, तदुत्पादोपकरणतया
च कर्मविशेषः सम्यक्त्वाख्यां लभते । इयं सर्वद्रव्यभावविषयाऽभिरुचिरूपा सम्यक्श्रद्धै-
करूपमपि परोपदेशपरोपदेशरूपव्याख्यानिकभेदतो द्वैविध्यप्रभृते, उभयविशेषप्रति रस्यो
क्षयक्षयोपशमोपशमसात्वादनवेदकरूपनिमित्तभेदतश्च भेद आन्तरोऽवसेयः । तत्र परोपदेश
उपलक्षकः, आगमप्रतिमादर्शनशिक्षानिमित्तादीनाम्, तथा च परसहकारेण तत्त्वाव्यभि-
चारिजीवादिपदार्थाभिरुचिरधिगमसम्यक्श्रद्धा, यथाप्रवृत्त्यपूर्वा निवृत्तिकरणमात्रसहकारेण
25 तत्त्वाव्यभिचारिजीवादिपदार्थाभिरुचिर्निर्गमसम्यक्श्रद्धेति च विज्ञेया ॥

नतु तत्त्वेष्वास्था सम्यक्श्रद्धेत्युक्तं, तत्र कानि तत्त्वानि, येष्वभिरुचिस्सम्यक्श्रद्धा भवेत्
कियन्ति च तानि, यतस्तदियत्ताज्ञानाभावात्सम्यक्श्रद्धाऽपूर्णा भवेदित्याशंकायामाह—

तत्र तत्त्वानि जीवाजीवपुण्यपापाश्रवसंवरनिर्जराबन्धमोक्षा नव ।

तत्रेति तच्छब्देन तत्त्वेष्वास्था सम्यक्श्रद्धेति वाक्यस्य परामर्शः, त्रैलोक्यार्थो घटकत्वम्, तथा च तत्त्वेष्वास्था सम्यक्श्रद्धेति वाक्यघटकानि तत्त्वानि जीवादिभेदेन नवेत्यर्थः । अत्र तत्त्वशब्दस्य जीवादिभावबोधकस्य सामानाधिकरण्यानुरोधेन जीवादिपूषचरितत्त्वेऽपि विना मत्वर्थप्रत्यययोगमजहृद्भिन्नेन नपुंसकत्वं, जीवादिपु वर्त्तमानत्वादेव बहुवचनान्तत्वञ्च । भाववाचकत्वेऽपि वा धर्मधर्मिणोः कथञ्चिदभेदेन तद्बहुत्वप्रयुक्तं बहुवचनान्तत्वम् । जीवादिमोक्षान्तं यावद्बन्धः, तत्र कालत्रयेऽपि जीवनाजीवः, तद्विपरीतोऽजीवः, पुनाति प्रीणयत्यात्मानमिति पुण्यं पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं सद्देहादिकम्, तत्प्रतिद्वन्द्विरूपं पाति-रक्षत्यात्मानं शुभपरिणामादिति पापमसद्देहादिकम्, येन कर्माश्रयति, आश्रयणमात्रं वाऽऽश्रयः, येन संश्रियते संरुध्यते, सरोधनमात्रं वा सवरः, यया निर्जीर्यते निरस्यते, निरसनमात्रं वा निर्जरा, येन बध्यतेऽस्वतंत्रीक्रियते, बंधनमात्रं वा बन्धः, येन मोक्षयतेऽस्यते मोक्षणमात्रं वा मोक्षः । एतेषां लक्षणप्रभेदादयश्चापे बध्यन्ते । ननु पुण्यादयो न जीवाजीवाभ्यां पृथग्भूताः, यतः पुण्यपापबन्धाश्रवा अजीवरूपाः, सवरो निवृत्तिरूपो जीवपरिणामः, निर्जरा कर्मपार्थक्यापादकजीवपरिणामः शक्तिरूपः । मोक्षोऽपि समस्तकर्मक्षयरूपः, स्थानविशेषप्राप्तिरूपः, स्वस्वरूपावस्थितिरूपो वा जीवपरिणामविशेष एव । नैते जीवाजीवाभ्यामर्थान्तरभूता इति कथं जीवाजीवाभ्यां द्वैविध्यं परिहृत्य नवधा विभाग आदतः, मैवम्, जीवाजीवयोः परस्परोपश्लेषात्मकसंसारस्य प्रधानहेतूनां तदुपरमस्य वा परिज्ञानाभावे प्राप्यस्य मोक्षस्य परिज्ञानासम्भवेन तत्परिज्ञापनार्थं पृथग्गुपादानात् । सिद्धसिद्धिभ्यां व्याघातेन पर्यनुयोगानुपपत्तेः । जीवाजीवाभ्यां हि पुण्यादीन्युपलभ्यार्थान्तरतया पर्यनुयोगेऽर्थान्तरत्वस्यात एव सिद्धत्वाद् व्याघातः, अनुपलभ्य पर्यनुयोगेऽनुपलम्भादेव पर्यनुयोगे व्याघात इति, पर्यायार्पणं गौणीकृत्य द्रव्यार्पणप्राधान्येन जीवाजीवयोः कथञ्चिदन्तर्भावेऽपि द्रव्यार्पणं गौणीकृत्य पर्यायार्पणप्राधान्ये तत्र तेषामन्तर्भावासम्भवेन तदपेक्षया पृथग्गुपादानात् । नन्वस्तु तेषां पार्थक्यमेवंक्रमेण विन्यसने तु किं निबन्धनमिति चेदुच्यते, मोक्षशास्त्रं हीदम्, तथा क्रियमाणे मोक्षोपदेशे सावधिकमोक्षशब्दध्वणान्छ्रोतुरादाह स्वभावत एव जागृयान् कस्य कस्मान् कथं मोक्ष इति, तदपनोदनाय जीवस्य बन्धात् सवरनिर्जराभ्या मोक्ष इति वाच्यम् । तत्र केन कथं बन्ध इति जागृतेऽनुयोगेऽजीवेनाऽऽश्रयद्वारा बन्ध इत्यभिधानीयम् । तत्र त्रियन्तोऽजीवाः किं सर्वेषु बन्ध इति पृच्छायां, पद्मपाजीवाः, पुण्यपापात्मकपुद्गलविशेषैरेव बन्ध इति समाहिते सामान्यतो बन्धमोक्षपारणेपु हेयोपादेयत्वबुद्धिः सुलभतया श्यादतो मुस्त्याश्रयत्वेन प्राधान्याजीवस्य

- ततस्तद्विरुद्धस्याजीवस्य ततो मुक्तिप्रतिद्वन्द्वबन्धकारणत्वेन पुण्यपापाश्रवाणा मुक्तिकारणत्वेन
 सवरनिर्जरयोस्ततो मुक्तिप्रतिद्वन्द्वो बन्धस्य ततः परिशेषान्मोक्षस्य निर्देश इति क्रमविन्या-
 सहेतवो बोध्याः । यद्वा जीवसन्निष्कृतकर्मणा क्षयो हि मोक्षः, सोऽयात्मपरिणामविशेष
 एवेति प्राधान्याज्जीवस्य, कर्मणामजीवविशेषत्वेन तत्सामान्यज्ञानार्थमजीवस्य, पापात्मकरस्यैव
 5 कर्मणो विनाशे न मोक्षोऽपि तु पुण्यात्मकस्यापीति दर्शयितुमभ्यर्हितं पूर्वमितिन्यायेन च ततः
 पुण्यपापे, पुण्यपापयोः कथं सश्रेपः कथं च विनाश इति शंकासमाधानाय तत आस्रवस्तत्
 आगच्छत्कर्मनिरोधपूर्वकागतकर्मपरिशाटनस्य सुकरत्वात् सवरनिर्जरे, ततश्च प्रतियोगितया
 कर्मसश्रेपरूपधन्वस्य ततः परिशिष्टस्य मोक्षस्य निर्देश इति क्रमे सम्बन्धो विज्ञेयः । ननु
 द्वन्द्वोत्तरवद्बुवचनादेव तद्गतकपदार्थमात्रवृत्तिसख्याया बोधसम्भवेन नवत्वप्राप्तौ नवग्रहण न
 10 कर्तव्यमिति चेद्युक्तमेतत्तथापि प्राधान्येनैकैकरिम्न तत्त्वस्य प्रख्यापनाय तद्ग्रहणमन्यथा समुदाय
 एव तत्त्वप्राप्तिशङ्का स्यात् । आनुकूल्यप्राप्तिकूल्याभ्यामेतानि नवैव तत्त्वानि मोक्षोपयोगीनीति
 सूचयितुं वा तद्ग्रहणम् ॥ ननु पुण्यपापयोः कर्मलक्षणयोः पुद्गलात्मकतयाऽजीवेऽन्तर्भाव-
 सम्भवेन सप्तैव तत्त्वानीति चेन्मैवं, शुद्धपुद्गलानां पुण्यपापरूपत्वाभावात् किन्तु जीवेनाध्यव-
 सायविशेषेण परिगृह्य कर्मत्वेन परिणम्य चात्मसात्कृतानामेव, यावता न ते जीवेन परिगृह्यन्ते
 15 तावन्तं कालं ते पुद्गला एव न कर्मरूपा, अपि तु कर्मप्रायोग्या इति सूचयितुं पृथगुल्लेखान् ॥

अथ सम्यक्कृद्वाविपथीभूततत्त्वानामवान्तरप्रभेदाना बहुत्वात्तेषां सौलभ्येन बोधार्थं तत्त-
 त्तत्त्वनिरूपणावसरे तद्वेदानुक्त्वाऽत्रैव सामान्यतोऽन्तरेवस्तुनिर्देशात्मकमुद्देशमारचयति—

जीवा अनन्ताः ।

- जीवा इति । यद्यपि जीवानां सद्ग्रहप्रकारभेदा अत्रे वक्ष्यन्ते तथापि तेषां सख्याया
 20 इयत्ता नास्ति न भवन्त्यसख्याता अपीत्यभिप्रायेणानन्ता इत्युक्तम् ॥

अथाजीवान् विभजते—

धर्माधर्माकाशकालपुद्गलाः पञ्चाजीवाः ।

- धर्माधर्मेति । धर्माद्यस्वप्रवचनप्रसिद्धा रूढसज्ञा ज्ञेयाः, यद्वा स्वतो गतित्रियापरि-
 णतानां साच्चिद्व्याधानाद्धर्मः । तद्विपरीतोऽधर्मः । यस्मिन्नाकाशज्ञते स्वेः स्वैः पर्यायैर्द्रव्याणी-
 25 त्याकाशं, एव वाऽऽसमन्तात्काशत इत्याकाशं, परेषामवकाशदानाद्वाऽऽकाशं, मूर्त्तानामुप-
 चयानपचयाश्च कलयति प्रकाशयतीति कालः, पूरणगलनत्रियावत्त्वात् पुद्गला इति त्रियानि-
 मित्तास्सज्ञा बोध्याः, एषा द्वन्द्व इतरेतरयोगलक्षणः, न समाहारस्समुदायस्य प्राधान्यापत्तेः ।

प्रशस्त्रामिधानाद्धर्मस्यादौ भोक्षपूर्वमनोपकारित्वाद्वा, तत्प्रतिपक्षित्वे सति स्थितिकारणत्वाद्धर्मस्य' तदनन्तरं, ततस्त्राभ्यां परिच्छेद्यत्वात् सर्वधारत्वाच्चाकाशस्य, एमिरमूर्त्तत्वेन साधर्म्यात्ततः कालस्य, तन्निमित्तकनानापरिणामवत्त्वादमूर्त्तप्रतिपक्षित्वाच्च ततः पुद्गलस्य ग्रहणं बोध्यम् । न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं प्रत्येकमजीवत्वव्योतनार्थं, धर्मादयो गत्याद्युपग्रहान् प्रति वर्त्तमानास्वयमेव तथा परिणमन्ते न परप्रत्ययाधीना तेषां प्रवृत्तिरिति स्वातन्त्र्यं प्रकटयितुं च पञ्चेत्युक्तम् । अजीवा इति । न जीवा अजीवाः, 'नऽप्युक्तमिवयुक्तञ्च पद्मन्यसदृशाधिकरणे वर्त्तते' इति न्यायेन भावान्तर एवाजीवशब्दो नाभावमात्रे वर्त्तते, यथाऽनश्वशब्दो गर्दभे वर्त्तते । भावान्तरानात्मकस्याभावमात्रस्याप्रसिद्धत्वाच्च ॥ 5

नन्वनश्वशब्दस्य गर्दभे स्थितिर्युक्ता, जीवत्वसदृशोदरैकशफादिलक्षणसादृश्यसत्त्वाद् द्रव्यकर्णादितुरगविशेषलक्षणापेक्षया च प्रतिपेधात् । धर्मादौ तु तथाविधमादृश्याभावाजीवासाधारणचैतन्यज्ञान्यत्वमात्रेऽजीवशब्दो वर्त्तते इत्याशकायां साधर्म्यधर्मप्रतिपादनद्वारा सामान्यविशेषात्मकत्वमपि जीवादीनां प्रदर्शयितुमाह— 10

जीवेन सहैतान्येव पट् द्रव्याणि ।

जीवेनेति । तथा चैवामस्ति सादृश्यं, जीवेन सह द्रव्यत्वं हि सर्वेषां समानो धर्मः, न चात्र द्रव्यत्वमपि प्रतिपेध्यम्, तथा सति गगनकुसुमायमानत्वं धर्मादीनां स्यात् न चैतदिष्टं, जीवासाधारणधर्मप्रतिपेधस्यैवाभिमतत्त्वात्, तथा च जीवादीनां द्रव्यमिति सामान्यसंज्ञा, विशेषसंज्ञा च जीवो धर्मोऽधर्म इत्यादिरूपेति भावः । एतानीति, धर्मादय इति भावः, विधेयप्रधान्यात्पुद्गलशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वाद्वा नपुंसकनिर्देशः । एवशब्दो भिन्नक्रमो द्रव्येयत्वाबोधरूपट्पदेन सम्बद्ध्यते, तथा चैतानि पडेवेत्यर्थः । एतानि पडेव किमात्मकानीत्यत आह द्रव्याणीति । बाह्याभ्यन्तरनिमित्तकत्वाद्द्विगमैः स्वपर्यायैर्द्रव्यन्ते गम्यन्ते तांस्तान् पर्यायान् वा द्रवन्ति गच्छन्तीति द्रव्याणि, बाह्य निमित्तं द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणं, आभ्यन्तरञ्च स्वपरिणामविशेषः, तावेतौ मिलित्वोत्पाद्विगमयोर्हेतु भवतः नत्वन्यतरापाये, तथा चैतानि पर्यायद्रवणाद्द्रव्याणि न तु द्रव्यत्वसम्बन्धात्, द्रव्यत्वसम्बन्धात्पूर्वमेवामद्रव्यत्वापत्तेः, न हि दण्डसम्बन्धात् प्राग् देवदत्तो दण्डयासीत् । विन्तु यदा दण्डसम्बन्धस्तदैव । न च तथा प्रकृते द्रव्यताऽभिमता प्राग्द्रव्यत्वसम्बन्धान्, अभिमतत्वे वा तत्सम्बन्धाऽऽनर्थक्यमेव । यद्वा जातिः शब्दार्थ इत्यभ्युपगन्तुं द्रव्यास्तिकनयाभिप्रायेण द्रव्यस्वनिमित्ता द्रव्यसङ्गतेषां भवतु, तत्र द्रव्यत्वं वस्तुतः कथञ्चिद्भिन्नाभिन्नमिति न कोऽपि दोषः । एवशब्दस्य द्रव्याणीत्यनेनापि सम्बन्धः, तथा च जीवादीनि पट् द्रव्याण्येवेत्यपि लाभेन धर्मादिषु द्रव्यत्वा-

योगस्य व्यावृत्तिरिति । एतेन च जीवादीनां द्रव्यत्वं सामान्यविशेषात्मकत्वमुत्पादव्ययध्रौ-
व्यात्मकत्व गुणपर्यायवत्त्वं तत्त्वञ्च साधर्म्यं लभ्यत इति भावः ॥

ननु पडिति पदेनैवकार सयोज्य पडेव द्रव्याणीत्युक्तम्, तन्न युक्त नैयायिकादिभिः
पृथिवीजलतेजोवायुदिङ्मनसा द्रव्यतया गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावानाञ्च पदार्थ-
5 तयाऽभ्युपगतानां सत्त्वादित्याशङ्कयामाह—

दर्शनान्तराभिमतपदार्थानामत्रैवान्तर्भावः ।

दर्शनान्तराभिमतैति । नैयायिकादीनां दर्शनान्तरेषु तैरभ्युपगतानां पृथिव्यादिपदार्थानां
पटस्वेतेष्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः, तथाहि पुद्गला विचित्रशक्तिमन्तस्तथा च शक्तिवैचित्र्येण
परिणामवैचिन्यात्पृथिवीजलतेजोवायुरूपेण परिणमन्त इति सर्वथा तेषां विभिन्नजातीयत्वे
10 मानाभाव एव, तथा दिगपि नास्त्यतिरिक्ता रुचकप्रदेशावधिकविशिष्टाकाशप्रदेशैः सूर्योदया-
द्याश्रयेणाकाशप्रदेशैर्वा प्राच्यादिव्यवहारोपपत्तेः । द्रव्यमनसोऽपि चक्षुरादिवत्पुद्गलविशेषा-
त्मकत्वमेव । अथ गुणादीनपि पराभ्युपगतानन्तर्भावयति—

गुणपर्यायसामान्यविशेषादयत्पटस्वेव सङ्गच्छन्ते ।

गुणैति । गुणो रूपादि । पर्यायः कर्म क्रमभावितात् । आदिना समवायाभावयोर्भ-
15 हणम् । तथा च गुणकर्मसामान्यानि द्रव्यस्य पर्याया एव । विशेषस्त्वप्रामाणिक एव ।
समवायस्तु नास्त्येव, कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणसम्बन्धेनैव गुणादिविशिष्टपुद्गलुपपत्तेः । अभा-
चोऽपि नाधिकरणाद्द्रव्यात् सर्वथा भिन्नः, तादृशे प्रमाणाभावात्, एवञ्च पडेव द्रव्याणि
नाधिकानि नवा न्यूनानीति भावः ॥

नन्वेवमपि पडेव द्रव्याणीत्यनुपपन्नं तेभ्यो भिन्नानां पुण्यपापादीनां सत्त्वान्, उक्तं हि पूर्वं
20 'तत्र तत्त्वानि जीवाजीवपुण्यपापास्त्रसंवरनिर्जराबन्धमोक्षा नवे' ति इत्याशङ्कयामाह—

पुण्यपादितत्त्वानामप्ययमेव न्यायः ।

पुण्यपादितत्त्वानामपीति । अयमेव न्याय इति, उक्तदिशा पट्सु द्रव्येष्वेवान्तर्भावः
वरणीय इति भावः, पक्तिरेषा व्याख्यातप्रायैव ।

स्वयं मूलकारोऽन्तर्भावमभिधत्ते—

25 तत्र पुण्यपापाश्रवणपन्थानां पुद्गलपरिणामत्वात्पुद्गलेषु, संवरनिर्जरा-
मोक्षाणां जीवपरिणामत्वाज्जीवेष्वन्तर्भावः ।

तत्रेति । आस्रवो हि नैकरूपः किन्तु कर्मप्रापकक्रियाविशेषोऽथवसायविशेषो वा स्यात्
तत्र मूर्तस्यैवात्मनः क्रियावत्त्वात्क्रियाया मूर्त्तात्मकपुद्गलरूपत्वं, तत्क्रियाप्रयोजकाभ्यवसा-
यविशेषत्वे तु जीवपरिणामात्मकतया जीवात्मकत्वं, वन्धस्योपश्लिष्टकर्मरूपत्वात्पौद्गलिक-
त्वमिति भावः ॥

अथ कालं विहाय पञ्चानां साधर्म्यमाह—

5

कालं विहाय पञ्चास्तिकाया भवन्ति ।

कालमिति । अनागस्यानुत्पत्तेरुत्पन्नस्य च नाशात्प्रदेशप्रचयाभावेन कालेऽस्तिकायता
नास्तीत्यभिप्रायेणाह कालं विहायेति । कायो हि समुदायः, मनुष्यलोकव्यापी कालस्त्वे-
कसमयात्मकत्वेनैकोऽतो न तस्य कायरूपत्वमिति भावः । पञ्चेति, जीवधर्माधर्माकाशपुद्गला
इत्यर्थः । अस्तिकाया इति, सकलजीवादिद्रव्यध्रौव्यप्रतिपादकोऽव्ययोऽस्तिशब्दः । आपत्ति- 10
वाचकः कायशब्दः, आपत्तिर्नामाविर्भावतिरोभावौ, उत्पादविनाशाविति यावत् । एषञ्चो-
त्पादव्ययध्रौव्यात्मका इत्यर्थः । ननु पुद्गलानामुत्पादव्ययवस्वसंभवेऽपि जीवादीनां कथं
तदिति चेन्न जीवस्योत्पादविनाशिरीरसम्बन्धादुत्पादविनाशवत्त्वात् अनित्यज्ञानादिमत्त्वाद्वा,
धर्मादीनामपि तत्तद्रत्याशुपग्रहव्यापाराणां जिगमिषुचैत्रादिनिमित्तत आविर्भूतानां समुपरत-
गत्यादिव्यापारे च चैत्रादिके तिरोहितानाञ्च सम्बन्धेनोत्पादविनाशवत्त्वात् । न च मनुष्य- 15
लोकान्तर्वासीनः कालस्यैकसमयात्मकत्वात्परमसूक्ष्मत्वान्निर्विभागत्वाच्च न कायता, अत एव
नोत्पादविनाशित्वं, उत्पादविनाशाविनाशभूतञ्च ध्रौव्यं तदभावान् ध्रौव्यमपि न भवेदेवेति
समयात्मकः कालो वन्ध्यापुत्रवदसन्नेय स्यादिति वाच्यम्, यत्कायशब्देनोच्यते तदेवोत्पाद-
विनाशवदिति नियमाभावान् । किन्तु स्वरससिद्धयोरेवोत्पादविनाशयोः कायशब्देन प्रना-
शानान् । नहि शब्दसामर्थ्याद्भूतयोरपि तयो कल्पना समुचिता, तथा च कायशब्दप्रयोगा- 20
भावेऽपि स्वारसिकोत्पादविनाशौ तत्सहचरितं ध्रौव्यञ्च कालेऽप्यस्त्येवेति न दोषः । न चैवमपि
कुतो न काले कायशब्दः प्रयुज्यत इति वाच्यम् । प्रदेशानामवयवानां वा बहुत्वाभावात् ।
अध्यन्तरीशृतेवार्थो हि कायशब्दः, काया इव काया इति, यथौदारिकादिरीरनामकर्मो-
दवशात्पुद्गलैर्धीयन्ते इति कायाः तथा धर्मादीनामनादिपारिणामिकप्रदेशापयनात् कायत्वम् ।
तथा च प्रचीयमानाकारत्वं कायशब्दार्थः, न च मनुष्यरूपः, सोऽपि विभागे मति भवति, 25
विभक्त्याश्च धर्मादिद्रव्यप्रदेशाः, एषस्मिन्धर्मादिप्रदेशोऽपरस्य धर्मादिप्रदेशस्याप्रतिष्ठितत्वात् ।
तथा प्रविभक्तप्रदेशानां परस्परविच्छेदरूपत्वात्समुदायरूपत्वमेनादृशञ्च प्रचीयमानाकारत्वं
काले नास्तीति दिष्ट् । एषञ्च बालानिरिक्तानां प्रदेशाययवबहुत्वं साधर्म्यं कल्पितं, न पैकस्मिन्

परमाणौ अवयववहुत्वमव्याप्तमिति वाच्यम् प्रदेशावयववहुत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यधर्म-
वचस्य तदर्थत्वात्, तादृशो धर्मः पुद्गलत्वं परमाणवपीति नाव्याप्ति, कालेऽतिव्याप्ति-
वारणाय बहुत्वान्तम् । पर्यायार्थिकनयप्राधान्येनायमर्थ आहतः, वस्तुतस्तु तस्य द्रव्यावय-
वैर्निरवयवत्वेऽपि ' एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शश्चाणुर्भवती'ति स्वशास्त्रप्रसिद्ध्या भावावयवै-
5 रसावयवत्वमक्षतमेव । एव जीवादीनां पञ्चानां अरूपित्वममूर्तत्वं, धर्मादिचतुर्णामेकद्रव्यत्वं
निष्क्रियत्वं जीवादीनां त्रयाणां लोकाकाशस्य चासख्येयप्रदेशत्वं, सख्येयासंख्येयानन्तान्तमप्र-
देशत्वं पुद्गलानां, जीवपुद्गलानान्तवनेकद्रव्यत्वं क्रियावत्त्वं च साधर्म्यं विज्ञेयमिति दिक् ॥

अथ पुण्यस्य प्रभेदानाह—

पुण्यस्य तु सातोच्चैर्गोत्रमनुष्यद्विकसुरद्विकपञ्चेन्द्रियजातिपञ्चदेहा-
10 दिमत्रितनूपाङ्गादिमसंहननसंस्थानप्रशस्तवर्णचतुष्काशुल्लघुपराघातोच्छ-
वासातपोद्योतशुभस्वगतनिर्माणत्रसदशकसुरनरतिर्यगायुस्तीर्थकरनाम-
कर्मरूपेण द्विचत्वारिंशद्भेदाः ।

पुण्यस्येति । शरीरमानसानेकविधसुखपरिणामप्रापकं सातं वेदनीयकर्मोत्तरप्रकृतीदम्,
लोकपूजितकुलप्रसवनिदानं कर्मोच्चैर्गोत्रं गोत्रकर्मोत्तरभेदः, मनुष्यद्विकं मनुष्यगतिमनुष्या-
15 नुपूर्वैरूपमेवमेवसुरद्विकमपि । अयमात्मा पञ्चेन्द्रिय इति व्यवहारनिमित्तं कर्म पञ्चेन्द्रिय-
जातिः । पञ्चदेहा औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्भणरूपा । आदिमानां तिसृणामौदारिकवै-
क्रियाहारकाणां तनूनामद्गोपाङ्गानि शिरःप्रभृतीन्यङ्गुल्यादीनि च तन्निर्वर्तककर्माण्यादिमत्रि-
तनूपाङ्गानि । आदिमसंहननसंस्थाने, अस्थिवन्धनविशेषप्रयोजकं कर्म संहननं, आदिमसंहननं
वर्ष्मभनाराचसंज्ञं, शरीराकृतिनिवृत्तिप्रयोजककर्म संस्थानं, आदिमसंस्थानं समचतुरस्रनामे-
20 त्यर्थः । प्रशस्तवर्णचतुष्कं, शुक्लरक्तपीताः प्रशस्तवर्णाः, प्रशस्तो गन्धस्सुरभिः, कपायाम्ल-
मधुराः प्रशस्तरसाः, मृदुलघुस्निग्धोष्णा. प्रशस्तवर्णा एषां लाभप्रयोजकानि कर्माणि चत्वारि
प्रशस्तवर्णचतुष्कपद्महाणि । शरीराणामशुक्लघुत्वपरिणामनियामकं कर्माशुल्लघु । परत्रा-
सादिजनकं कर्म पराघातं, उन्मत्तनप्राप्तिहेतुरुन्मत्तासः । उज्ज्वलप्रकाशप्रापकं कर्मातपं, अनुष्ण-
प्रकाशप्रापकं कर्मोद्योतं, शुभान्तरिक्षगमनहेतुः कर्म शुभस्वगतिः, अङ्गोपाङ्गादिप्रतिनियत-
25 स्थानवृत्तित्वाप्रयोजकं कर्म निर्माणं, त्रसदादरपर्याप्तप्रत्येकस्थिरशुभमौभाग्यसुस्वरादेययज्ञः-
कीर्तिरूपाणि दश कर्माणि त्रसदशकपद्महाणि, सुराश्च नराश्च तिर्यञ्चश्च सुरनरतिर्यञ्चस्ते-
पामायुषि, तत्प्रयोजककर्माण्यत्र सुरनरतिर्यगायुषि । धर्मतीर्थप्रवर्तयितृपद्मप्रापकं कर्म तीर्थकर-
नाम, एषां द्वन्द्वस्तनः कर्मपदेन कर्मधारयः, तादृशकर्माणि रूपं स्वरूपं यस्य पुण्यस्य तत्ताद-

रायपञ्चकमन्तरायस्य, दर्शनावरणीयनवक दर्शनावरणीयस्य, मिथ्यात्वकपायपञ्चविंशतिरूपाः पञ्चविंशतिविधा मोहनीयस्य प्रकृतयः । नरकायुरायुषो नीचैर्गोत्रं गोत्रस्यासातं वेदनीयस्य प्रकृतिः । शेषाणि नरकगत्यानुपूर्वितिर्यग्गत्यानुपूर्वैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजात्यप्रथमसहननपञ्चकाप्रथमसखानपञ्चकाप्रशस्तवर्णचतुष्कोपघातकुलगतस्थावरदशकानि चतुर्विंशन्नामप्रकृतयो विज्ञेयाः ॥

साम्प्रतमाश्रवं विभजते—

आश्रवस्तु इन्द्रियपञ्चककपायचतुष्कात्रतपञ्चकयोगत्रिकक्रियापञ्चविंशतिभेदात् द्वाचत्वारिंशद्विधः ।

- आश्रवस्तिरति । कायवाङ्मनसा क्रियाविशेषो योगपरपर्याय आत्मकायाद्याश्रय
- 10 आश्रव उच्यते, स च यद्यपि सकपायस्याकपायस्य च भवति तथाप्यत्र सकपायस्यैवाश्रय विभजते, स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्ररूपमिन्द्रियपञ्चक, क्रोधमानमायालोभरूपं कपायचतुष्कं, हिंसाऽसत्यस्तेयाप्रह्लपरिग्रहरूपमत्रतपञ्चक, कायवाङ्मनोरूपं योगत्रिकं, कायिक्यधिकरणिकी प्रादोषिकीपारितापनिकीप्राणातिपातिक्यारभिकीपारिग्रहिकीमायाप्रत्ययिकीमिथ्यादर्शनप्रत्ययिक्यप्रत्याख्यानिकीट्टिःक्रिःसृष्टिःक्रीप्रातीत्यकीसामन्तोपनिपातिकीनैःशस्त्रिकीस्वाहस्तिक्याज्ञाप-
- 15 निकीविदारणिक्यनाभोगप्रत्ययिक्यननकाक्षप्रत्ययिकीप्रायोगिकीसामुदायिकीप्रेमप्रत्ययिकीद्वेषप्रत्ययिकीर्योपथिकीरूपाः क्रियापञ्चविंशतिः, एषा द्वन्द्व एता एव भेदो विशेषस्तस्मादित्यर्थः । यद्यपि योगेन्द्रियकपायात्रताना सकपायसम्बन्धिना क्रियास्वभावानतिवृत्तेः क्रियामात्रमेवाम्ब्रव प्रसक्तस्तथापि तेषां द्रव्याम्ब्रवत्प्रशुभाशुभाम्ब्रवपरिणामाभिमुखत्वात्, भावाम्ब्रवस्तु कर्मादान, तत्र पञ्चविंशतिक्रियाभिरिति तेषां पृथग्ग्रहण, तत्रात्रतपञ्चक सकलस्रवजालमूल,
- 20 तत्प्रवृत्तावेवास्त्रवेपु प्रवृत्तिस्तन्निवृत्तौ च सर्वोस्त्रवेभ्यो निवृत्ति, अत्र कपायचतुष्कं सहकारि, उभयोरनयो. सत्त्वे इन्द्रियपञ्चकमास्त्रवेपु प्रवर्तते तदनन्तरञ्च पञ्चविंशतिक्रिया आम्ब्रवकारणिका, प्रवर्तन्ते, सर्वत्र च कायवाङ्मनोयोगसहकारी भवति । तथा च क्रियापञ्चविंशतिः नैमित्तिकी, इतराणि तु निमित्तानि यथा स्पर्शनेन्द्रिय कारण स्पर्शनक्रिया कार्यं तस्मिन् सति सृष्टिकी क्रिया, मूर्च्छा कारण परिग्रहः कार्यं तस्मिन् सति पारिग्रहिकी
- 25 क्रिया, क्रोधः कारण प्रदोषः कार्यं तस्मिन् सति प्रादोषिकी क्रिया, मानः कारणमप्रणतिः कार्यं तस्मिन् सति प्रातीत्यकी क्रिया, कारणं माया कार्यं कौटिल्यं तस्मिन् सति मायाप्रत्ययिकी क्रिया, प्राणातिपातन. कारणं कार्यं प्राणातिपातिकी क्रिया इत्येव यथासम्यक् निमित्तनैमित्तिकभावो विज्ञेयः ॥

इदानीं सवरभेदानाह—

पञ्चसमितित्रिगुप्तिद्वाविंशतिपरीपहदशयतिधर्मद्वादश भावना-
पञ्चचारित्रभेदात्संवरस्सप्तपञ्चाशद्विधः ।

पञ्चेति । ईर्याभापेपणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गरूपाः पञ्चसमितयः । कायवाह्मनोनिग्रहात्मि-
कास्त्रिगुप्तयः । क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशावस्त्रारतिवनिताचर्यनैपेधिकशय्याऽऽत्रोशवधयाच- 5
नाऽलाभयोगवृणस्पर्शमलसत्कारप्रज्ञाऽज्ञानसम्यक्त्वरूपा द्वाविंशतिपरीपहाः । क्षान्तिमादेवा-
र्जवनिर्लोभतातपःसयमसत्यशौचाकिञ्चन्यद्रव्यचर्यरूपा दश यतिधर्माः । अनित्याशरणसंसारै-
वत्त्वान्यत्वाशुचित्वाश्रवसवरनिर्जैरालोकरभ्रावजोधिदुर्लभधर्मस्वाग्यातरूपा द्वादश भावनाः ।
सामायिकदोषेपस्थापनापरिहारविशुद्धिमूढमसपराययथाख्यातरूपाणि पञ्च चारित्राणि, एषा
द्वन्द्व एतान्येव भेदः प्रकारस्वरमात् । सवरः पूर्वोदिताऽऽश्रवस्य निरोधः, शुभाशुभकर्मप्रह- 10
णहेत्वात्मपरिणामाभाव इति यावत् । अर्थोऽयं सवरणं सवर इति व्युत्पत्त्या विज्ञेयः ।
सप्रियते कर्मानेनेति व्युत्पत्त्या तु सवरसमित्यादयः । समित्यादिभिर्हि कर्म सप्रियते, तथा
च शुभाशुभकर्मादानाभावे समित्यादयः करणमिति तात्पर्यम् ॥

अधुना निर्जरा विभजते—

चात्साभ्यन्तरपट्टरूपतपोभेदेन द्वादशप्रकारा निर्जरा ।

15

चाहेति । तपो हि द्विविधं चात्साभ्यन्तरश्चेति, तत्रानशनोदरिषावृत्तिसन्धेपरस-
त्यागवायुप्रेतसलीनतारूपं पट्टिधं चात्सं तपः । प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायध्यानोत्सर्ग-
रूपञ्च पट्टिधमाभ्यन्तरं मिलित्वा च द्वादशप्रकाराणि तपामि, एतान्येव च निर्जराशब्दा-
न्यातीति तस्या अपि द्वादशविधत्वं, यद्यपि चात्साभ्यन्तररूपाणि तपामि कर्मादानाभावा- 20
त्मवसवरवरणेष्वन्तर्गतानि, तस्मादेवामेव निर्जरात्वे मयैवदेशेनो निर्जरेति स्यात्तथा च
सवरवस्त्रे प्रधानं तद्वमिति नयत्वव्यापातस्तथापि कर्मसङ्घिष्टेनात्मना कर्माग्नासिद्धेनेष
सङ्घिष्टवर्मादिनेनापि भवितव्यमेवान्यथा यन्भयिनिर्मुक्तिस्तस्य न भवेदेश, ततश्च सङ्घिष्टकर्म-
प्रदानमत्यावश्यवगमान्दपि तेष्वमेव, तेषु च निर्जरा तस्या उपयोऽप्यस्य विधेयः, स
षोषावस्थापण्य, तस्य त्वागन्तुर्ननिरोधे सङ्घिष्टकर्मप्रदाने च सामर्थ्यादुभयाङ्गाया वीर्य-
मिति न षोऽपि दोषः ॥

25

मग्नति षण्ं विभजते—

प्रकृतिस्थितिरसप्रदेशभेदाचतुर्विधो बन्धः ।

- प्रकृतीति । जीवप्रदेशकर्मपुद्गलानां क्षीरोदकवत्परस्पराश्लेषो बन्धः । बन्धनं बन्धोऽस्व-
 तंत्रीकरणं, तच्चोभयोरपि पुद्गलात्मनोरिति क्रियाक्रियावृत्तोः कथञ्चिदभेदात् ज्ञानदर्शनाव-
 रणवेदनीयमोहनीयाऽऽयुष्कनामगोत्रान्तरायात्मकाष्टविधाः प्रकृतयो बन्धपद्वाच्या भवन्ति ।
 5 अथवाऽष्टविधकर्मजन्यास्वभावाः प्रकृतयः, यथा ज्ञानावरणीयस्यार्थानवगमो, दर्शनावरणीय-
 स्यार्थानालोचनं, वेदनीयस्य सुखदुःखसवेदनं, तत्त्वार्थाश्रद्धानासयमौ मोहनीयस्य, भवधार-
 णमायुषो नाम्नो नारकादिनामकरणं गोत्रस्य सदस्तत्कूलिनसंशब्दनं दानादिविघ्नकरणमन्त-
 रायस्येति । एतासां ज्ञानावरणीयादिप्रकृतीनामात्मप्रदेशेषु कालविभागेनावस्थानं स्थितिवन्धः,
 तत्प्रकृतिस्वभावादविच्युतिर्नियतकालमिति वा । नियतकालानां कर्मणां तीव्रमन्दादि-
 10 भावेन विपाकवत्ता रसबन्धोऽनुभावबन्धापरनामा कर्मपुद्गलगतसामर्थ्यविशेषानुभवो वा ।
 आत्मप्रदेशेषु कर्मपुद्गलद्रव्यपरिमाणनिरूपणं प्रदेशबन्धः, कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानां पर-
 माणुपरिच्छेदेनावधारणं वेति चतुर्विधो बन्ध इति भावः ॥

अथ मोक्षं विभजते—

- 15 **मोक्षस्तु सत्पदप्ररूपणाद्रव्यप्रमाणक्षेत्रस्पर्शनाकालान्तरभाग-
 भावात्पचद्भुत्वैर्नवविधः ॥**

मोक्षस्त्विति । कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः, तत्र वस्तुतो यद्यपि तारतम्याभावेन तस्य प्रभेदा न
 सभवन्त्येव, तथापि तद्वता सिद्धानामाश्रयेण व्याख्याप्रकारैस्तत्पदप्ररूपणादिभिर्भेदोऽवसेयः,
 मोक्षस्यात्मपरिणामतया परिणामपरिणामिनोः कथञ्चिदभेदादिति भावः ॥

- इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधरश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरण
 20 नलिनविन्ध्यस्तभक्तिभरणे तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरीणा विनिर्मितस्य तत्त्वन्याय
 विभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशव्याख्यायां तत्त्वोद्देशाख्य. प्रथमकिरणः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयकिरणः ॥

- ननु सर्वमिदं तदोपपद्यते जीवो नाम कश्चन पदार्थः प्रमाणपदं यद्यवतरेत्, यस्य मुक्तये
 तत्त्वोपदेशो भवेत्, तत्रैव च मानं न पश्याम, लोके हि यद्व्यन्तमप्रत्यक्षं तन्नास्त्येव यथा
 25 गगनारविन्दं, यत्त्वस्ति तत्प्रत्यक्षेण गृह्यत एव यथा घटादिकं, न चायाति जीवः कदाचन

१. मिया—अस्वतन्त्रीकरणस्या, क्रियायान् जनकतया दर्शनावरणानि । आश्रयतया चात्मा । यदि
 प्रकृतिसाक्षर स्वभाववाचित्वे न ज्ञानावरणादियाचित्त्वमित्युच्यते तदा स्वाहायवेति ॥

प्रत्यक्षगोचरतां, ततो नास्त्यात्मा, न चासावनुमानगम्यः, लिङ्गलिङ्गिनोः कचिदध्यक्षतोऽविना-
 भावप्रहेणैवानुमानप्रवृत्तेः, न च लिङ्गिनाऽऽत्मना कस्यापि सिद्धोऽस्ति प्रत्यक्षेणाविनाभावो
 लिङ्गस्य, तथा सति जीवस्य प्रत्यक्षत एव सिद्धावनुमाननैरर्थक्यं स्यात् । न चादित्यो गतिमान्
 देशान्तरप्राप्तेर्देवदत्तवदिति सामान्यतोदृष्टानुमानेनादृष्टाया अप्यादित्यस्य गतेरनुमानवदत्रापि
 जीवस्मिद्धवतीति वाच्यम्, दृष्टान्ते देवदत्तादौ सामान्यतो देशान्तरप्राप्तेर्गतिपूर्वकत्वमध्यक्षतो- 5
 ऽवधार्यैव सूयं तत्साधनात्, न चात्र तथा क्वचिदपि दृष्टान्ते जीवसत्ताऽविनाभूतं साधनं
 किमपि प्रत्यक्षेण लक्ष्यते । न चाप्यागमगम्यस्सः, वस्तुतस्तस्यानुमानादभिन्नत्वात्, न च
 कस्यचित्प्रत्यक्षो जीवो यस्य वचनमागमः स्यात्प्रमाणञ्च भवेत् । तथा च सर्वमिदं निरूप-
 णमरण्यरुदितनिभमित्याशङ्कायां जीवासाधारणधर्मात्मकलक्षणप्रदर्शनद्वाराऽऽत्मानं साधयति—

तत्र चेतनालक्षणो जीवः ।

10

तत्रेति । नवसु तत्त्वेषु मध्य इत्यर्थः । चेतना लक्षणमसाधारणो धर्मस्वरूपं वा यस्य
 सः, चेतनया लक्ष्यतेऽसाधिति वा चेतनालक्षणः, अत्र जीव इति लक्ष्यं, चेतनालक्षण इति
 लक्षणम् । चेतना—बुद्धिः—सवेदनं, सैषा जीवस्य पर्यायः, तदेव मामान्यं लक्षणम्, जीवो
 लक्ष्यः । सर्वजीववर्तिनी चेतना, सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तेष्वपि सर्वजघन्या साऽस्त्येव,
 त्रेलोक्यवर्तिनां सर्वपुद्गलानां कर्मतया परिणतानामपि सर्वात्मना चेतनां समावरीतुं सामर्थ्या- 15
 भावादतो न क्वाऽप्यव्याप्तिः । न वाऽसम्भवोऽचेतन आत्मेति विरुद्धत्वाद्भावणशब्द इति-
 यत् । एवञ्च चेतनैवात्मनि प्रमाणं, सुखदुःखादयो हि यथाऽऽत्मसंवेदनसिद्धास्तथा संज्ञयादिवि-
 ज्ञानमपि स्वसवेदनसिद्धमेव, यद्वि प्रत्यक्षं न तत्प्रमाणान्तरेण साध्यं भवति, न च सर्वे प्रत्यया
 निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति शून्यवादिनमनुमातारं प्रति प्रत्यक्षसिद्धमपि
 सप्रामनगरं विश्वं साध्यत एवेति वाच्यम्, तत्र बाधप्रमाणस्यैव निराकरणात्, अत्र त्वात्म- 20
 प्राह्णे प्रत्यक्षे बाधप्रमाणाभावात् । ज्ञातवानहं जानेऽहं ज्ञास्याम्यहमित्यादित्रैकालिककार्य-
 व्यपदेशविषयाहम्प्रत्ययत आत्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चाहम्प्रत्यय आनुमानिकोऽल्लिङ्गि-
 कत्वात् । नाप्यागमादिप्रमाणसम्भवस्तदनभिज्ञानामपि तस्योत्पादात् । न चास्य देह एव
 विषयो मृतदेहेऽपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि निराश्रयः अहमित्यादिज्ञानस्य गुणत्वेन गुणि-
 मन्तरेणासम्भवात्, न देहोऽत्र गुणी, मूर्त्तत्वाज्जडत्वाच्च ज्ञानस्य त्वमूर्त्तत्वाद् योधरूपत्वात् । 25
 न चाननुरूपाणां गुणगुणिभावो युज्यते, आकाशरूपादीनामपि तद्भावप्रसङ्गात् । तस्मादह-

१ कथमिदमेतदेषु, स्वरूपमिति तु कथमिदमेतदेषु । तथा च तद्व्यपदेशो भेदात्तदेषु इति
 भाव । तथा च जीवधर्मत्वमेव चेतन्यमपि जीव एव पर्यवर्णनाविनाभूतत्वादिति बोध्यम् ॥

- प्रत्ययमाहत्वादात्मा प्रत्यक्ष एव । तदपलापेऽश्रावणः शब्द इतिवत्प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षाभासः स्यात् । यथा च रूपादिगुणप्रत्यक्षाद् गुणी घट प्रत्यक्षः तथा सशयस्मृतिजिज्ञासादिज्ञान- विशेषाणां स्वसवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्गुणी जीवोऽपि प्रत्यक्षसिद्ध एव । तथेन्द्रियमपि न विहातृ, तदुपरमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात् । अतः प्रत्यक्षोऽयमात्मा स्वदेहे । परदेहे पुन-
- 5 रिष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्मात्मकत्वमनुमेयम् । परशरीर सात्मकं, इष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्ति- दर्शनात्स्वशरीरवत् । तथाऽस्ति देहस्य विधाता, आदिमत्प्रतिनियताकारत्वात् घटवद्, यत्पुनर- कर्तृकं तदादिमत्प्रतिनियताकारमपि न भवति यथाऽभ्र । मेर्वादौ व्यभिचारवारणायादिमदिति विशेषणम् । तथा इन्द्रियं साधिष्ठातृकं, करणत्वाद्दण्डादिवत्, देहादयस्सभोक्तृका भोग्यत्वात् वखादिवदित्यनुमानानि साधकानि बोध्यानि । न च विधात्रादिसाधकहेतूनां साध्यविरुद्ध-
- 10 साधकैव, घटादिकर्तृणां मूर्त्तिमत्त्वात्सघातरूपत्वादनित्यस्वभावत्वाच्च, सिपार्थयिपित्तश्चैतद्वि- परीतो जीव इति वाच्यम्, ससारिणो जीवस्यैव साधयितुमिष्टत्वेनादोपत्वात्, स हि अष्टविध- कर्मपुद्गलसघातोपगृहत्वात्सशरीरत्वाच्च कथंचिन्मूर्त्तत्वादिधर्मयुक्त एवेति दिक् ॥ नन्वरतु जीवः प्रत्यक्षसिद्धस्तथापि चेतनालक्षणो जीव इति लक्षणं न सम्भवति, तथा सति हि चेतनास्वरूपं जीव इत्युक्तं स्यात् तन्न न सम्भवति चेतनाया गुणत्वात्जीवस्य गुणित्वाच्च स्वरूपभेदात् तयोर्भेदे
- 15 तु जीवस्यैव चेतनागुणो न घटादेरित्यवधारणं न स्यात्, तयोश्चाभेदे य एव जीवस्यैव चेतना, यैव चेतना स एव जीव इति भेदनिबन्धनलक्ष्यलक्षणभावो न भवेदिति चेन्न तयोः कथञ्चिद्भिन्ना- भिन्नत्वेनोभयोपपत्तेः । ननु तथापि कथञ्चिद्भेदेन चैतन्याश्रयो जीवो वर्त्तत इति न सङ्गच्छते सर्वभावानां क्षणिकत्वेन नित्यस्य चैतन्याश्रयस्यासिद्धेः । यद्धि सत् तत्क्षणिकं यथा घट सञ्च विवादाध्यासित इति, अत्र मत्त्वमर्थत्रियाकारित्वं नहि सञ्चार्थो न चार्थक्रियाकारीति
- 20 सम्भवति, तथा च ज्ञानान्येव सन्तन्यमानानि क्षणिकानि सन्ति न ततोऽन्यो नित्यस्तदाश्रयो जीवो नाम कश्चिदिति चेन्न घटादीनां कालान्तरस्थायित्वेन क्षणिकत्वस्यासिद्ध्या सत्त्वस्य क्षणि- कत्वेन व्याप्यसिद्धेः, न च घटादौ सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासान्न कालान्तराव- स्थायित्वं, अन्यथा कालान्तरभाविजलाहरणादिकमिदानीमपि कुर्यान्न करोत्यतोऽसमर्थत्वेन पूर्वोत्तरकालयोर्नैको घट इति क्षणिकत्व सिद्धमेवेति वाच्यम्, सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धध-
- 25 माध्यासासिद्धेः । इदानीं जलाहरणं कुर्वतो घटस्य कालान्तरीयजलाहरणं प्रत्यपि सामर्थ्यात् । न च सति सामर्थ्ये कार्यमवश्यं करणीयमित्यस्ति नियमो सहकारिणाभालाभप्रयुक्तत्वात् करणाकरणयोः । तस्मान्न क्षणिकत्वव्याप्तं सत्त्वं, किञ्च नित्यात्मानभ्युपगमे क्षणिकत्वेन

१ आत्मा न प्रत्यक्ष इत्यत्रेति भावः ॥ २ जीवोऽस्ति तद्गुणप्रत्यक्षत्वात्तद्वदिति प्रयोगोऽपि बोध्यः ॥

३ अत एव च विरुद्धत्वम् । तत्र देवुमात्तं घटादीति ॥

ज्ञानानां स्मरणानुपपत्तिः, अन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणात्, न च नानात्वेऽपि ज्ञानानां कार्यकारण-
भावेन स्मरणं युज्यत इति वाच्यम्, उपाध्यायानुभूते शिष्यस्य स्मरणप्रसङ्गात्, तज्ज्ञानानां
कार्यकारणभावाविशेषात्, न च शरीरभेदाग्रहोऽपि नियामक इति वाच्यम्, एतज्जन्मनि
जातिस्मरणेन प्राग्जन्मानुभूतानां स्मरणासंभवात्, प्राग्भवीचरवज्ञानानां सर्वज्ञेनाप्रतिसं-
धानापत्तेश्च । कार्यकारणभावमात्रस्य स्मृतिहेतुत्वासंभवाच्च । कृतहान्यकृताभ्यागमप्रस
5
ज्ञाच्च, येन हि ज्ञानेन शुभाशुभं कर्माचरितं न तेन फलमुपभुज्यते येन तु न कृतं तेनो-
पभुज्यते चेति । शुभाशुभकर्मप्रवृत्त्यप्रवृत्तिप्रसङ्गेन परलोकाद्यनुष्ठानासंभवाच्च, न चैकज्ञानस्य
कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावेऽपि तत्सन्तानस्य स्थिरैकरूपस्य ते भविष्यत एवेति वाच्यम्, सन्तानस्य
विज्ञानानतिरेकात्, व्यतिरिक्तत्वेऽप्यचेतनत्वात्, व्यतिरिक्तचेतनत्वे तु जीवस्यैव नामान्तरे-
णाभ्युपगमप्रसङ्गात्, न च वासनासहकृतं ज्ञानमेव कर्तृ स्मर्तृ भोक्तृ च भवतीति किं तदति-
10
रिक्तसुखदुःखफलभोक्तृकल्पनयेति वाच्यम्, वासनाया अक्षणिकाया ज्ञानातिरिक्ताया त्वया-
नभ्युपगमात्, ज्ञानात् सुखदुःखयोरपि कारणस्वरूपफलभेदेनाभेदासम्भवाच्च । न खलु वनि-
तारूपादिज्ञानोत्पत्तौ या सामग्री वनितादिरूपा सैव सुखदुःखयोरपि, किन्तु रागादिवासना-
विशेषोऽपीति कारणभेदः, स्वपरप्रकाशकं ज्ञानं, अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये च सुखदुःखे इति
स्वरूपभेदः, प्रवृत्तिनिवृत्तौ च ज्ञानस्य फलं, तृष्णावैमुख्यादिजननं सुखदुःखयोरिति फलभेदः ।
15
तस्मान्ज्ञानभिन्नसुखदुःखादिफलभोक्ताऽतिरिक्त आत्मा सिद्ध इति ॥ ननु बुद्धिर्नात्मस्वरूप-
भूता तद्विरुद्धधर्माधिकरणत्वाद् घटपटादिवत्, न चासिद्धो हेतुर्बुद्धेरुत्पादविनाशधर्मकत्वात्,
आत्मनश्चानुत्पादविनाशधर्मकत्वादिति चेन्न, विरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि सर्वथा भेदासिद्धेः मे-
चकज्ञानवत्, तद्धि एकं, युगपदनेकपदार्थग्राहिशक्त्यात्मकं चातो विरुद्धधर्माध्यासः । न चाने-
कत्वधर्माधारा शक्तिरन्या, एकत्वधर्माधारश्च तज्ज्ञानमन्यदिति वाच्यम्, अनेका शक्तिस्तस्येति
20
व्यपदेशासम्भवात्, ततो भेदादर्थान्तरवत् । न च सम्बन्धाद्भवतीति वक्तुं शक्यं, अनेकया
शक्त्या सम्बन्ध्यमानस्यानेकरूपत्वापत्तेः । न चैकयैव शक्त्याऽनेकमर्थं गृह्णातीति वक्तुं शक्यं स-
र्वार्थग्रहणप्रसङ्गात्, तस्मात्तयोः कथञ्चिद्भिन्नाभिन्नत्वेन चेतनास्वरूपत्वं युक्तम्, सा च प्रतिजीवं
तारतम्यदर्शनाद्येतनात्वेनैकापि पर्यायाद्भिन्ना ततश्चात्मापि द्रव्यत एकोऽपि पर्यायभेदाद् भिन्न
इति विभावनीयम् । तच्च चैतन्यमेकरूपमपि कर्ममलदिग्धमनेकावस्थान्तरावस्कन्दि भवति,
25
एतेन यदात्मा ज्ञानरूपस्तदा सर्वदा विषयदर्शी भवेत्, जानानं हि जीवं ज्ञानस्वरूपमिति

१. एकमन्तानिकत्वेन स्मरण सम्भवतीत्याशयात्साहचर्येति, एकमन्तानिकत्वमपि हेतुत्वादिति भावः ।

२. अस्तुभ्यं हेतुरित्याशंसां शोषान्तरमाह वृत्तेति, श्वापत्तो वाधरमाह शुभेति ॥ ३. तथा च न स्थिरैक-
रूपत्वमत एव न व्यतिरिक्तत्वमिति भावः ॥ ४. उच्यते वक्ष्यमाणेन च वारणेनेत्यर्थः ।

वक्तुं शक्यमन्यथा ज्ञानस्वरूपो न जानीते चेति विरुद्ध वचन स्यात्, तथा विस्मृत्यनवबोध-
संशया अपि न भवेयुः स्याच्चात्मा सर्वदाऽज्ञोपविज्ञोपविज्ञानात्मक इति शङ्कापि परास्ता, प्रदे-
शाष्टकं विहाय चलत्वेनानवरतमर्थान्तरेषु परिणमनात्, एकार्थेऽनवस्थितोद्धान्तमनस्कत्वेन
चिरसुपयोगाभावात् । उपयोगस्थितिकालस्य स्वभावादेवोत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तपरिमाणत्वात् ।
5 आवरणस्वभावज्ञानावरणकर्मसद्भावात्कदाचिद्विज्ञानस्याव्यक्तबोधसंशयादीनाञ्चोपपत्तेश्चेति ॥

नन्वस्तु चेतनालक्षणो जीवस्स त्वेक एव निखिलजगच्छरीराण्यभिव्याप्य शश्वद्धर्तते,
नतु प्रतिशरीरं पृथगात्मास्तीत्याशकायामाह—

स द्विविधः ।

स इति । अयम्भावो यदि जीवो निखिलशरीराधिष्ठायकत्वैको भवेत् तर्हि समस्त-
10 शरीरभाविना सुखदुःखादीनामेकस्मिन्नेव शरीरेऽनुभूयेत, अन्यथा निखिलशरीराधिष्ठायक-
त्वमेव तस्य न भवेत्, दृश्यते हि वाल्यकौमाराद्यवस्थाभेदेऽपि जीवस्यैकत्वेन वाल्याद्यनुभूतस्य
स्थविरावस्थाया स्मरणं, न च तथैकेनानुभूतं सर्वैः स्मर्यते तस्मात्सर्वशरीरेषु भिन्न एवात्मा,
एवमात्मन एकत्वे सुप्तदुःखनिमित्तधर्माधर्मयोः सर्वसाधारण्येन कश्चिदेव सुरी न सर्वे,
कश्चिदेव दुःखी न सर्वे इति प्रत्यक्षसिद्धः प्रतिनियमो न भवेत्, न चैकस्येवाञ्चलस्य प्रसा-
15 रितस्य महतो वाच्यदिनिमित्तान् क्वचिदेव भागे कम्पनमनुभूयते तथा तत्तच्छरीरावच्छे-
देनैव सुप्तादिक भवति न सर्वत्रेति वाच्यम् । परम्परया तत्रापि सूक्ष्मकम्पनानुभवात्, योऽहं
चेतोऽभूवं सुरी, सोऽहं मैत्रो दुःखी सम्प्रति जात इति प्रत्यभिज्ञापत्तेश्च । न च नात्म्यैक्येऽपि
तत्तच्छरीरेष्वनुभूतसुप्तादीना स्मरणापत्तिर्दोषः, पूर्वपूर्वशरीरानुभूतानामात्मैक्येऽप्यस्मरणा-
दिति वाच्यम्, पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारस्य मरणगर्भवासादितीव्रतरदुःखैरभिभूतत्वात्,
20 जातिस्मरणेन केनापि स्मरणाच्च, नहि चैतज्ज्ञानादिकं कदापि कथमपि स्मरति मैत्रस्तस्मादात्मा
नैकोऽपि तु प्रतिशरीर भिन्नः परन्तु तेषां सुज्ञानाय प्रथमं तस्य द्वैविध्यं भाव्यमिति भावः ।

वेन प्रकारेण भेद इत्यत्राह—

संमार्यसंसारिभेदात् ।

संमारीति । ससारोऽष्टविधं कर्म, तदुपष्टम्भेनैवात्मनस्ससरणाद् चलवन्मोहो नारका-
25 द्यवस्था वा समारस्तशोगात्ससारी, न ससारी—अससारी निर्धृताशोपकर्मैत्यर्थः । तत्र ससारिणा

१ तथा च प्रयोग नानारूपा गुणि जीवा परस्पर भेदभाव, लक्षणादिभेदात्—यथा कुम्भादय, एतद् । दि
गुस्तु राबन्धमोक्षादयो भोगपद्यत इति ॥

विकल्पबाहुल्यात्, असंसारिणां संसारिपूर्वकत्वात् स्वसंवेद्यत्वाच्चादौ ग्रहणं, संसारिणो हि स्वसंवेद्याः, गत्यादिपरिणामानामनुभूतत्वात्, असंसारिणस्त्वत्यन्तपरोक्षास्तदनुभवस्याप्राप्तत्वादिति ।

कथं संसारिणां बहवो विकल्पा इत्याशङ्क्यां संसारिजीवानां प्रभेदप्रदर्शनमुखेन तान् दिङ्मात्रमुपदर्शयति—

5

अत्र चेतनत्वेन जीव एकविधः ।

अत्रेति । जीवप्रकारनिरूपणप्रसङ्ग इत्यर्थः । जीव इति संसारिजीव इत्यर्थे, असंसर्गोपेक्षयाऽयं विभागारम्भः, यद्वा जीवमात्रस्य द्विधैव विभागः सम्भवतीति ग्रन्थोऽयं पूर्वेणान्वितः । तथा चात्र यश्चेतनत्वेनैकविधो जीवः स द्विविधं इत्यर्थः । यद्यपि ईदृशाभिप्रायोऽत्रेतिषाक्यस्य जीवलक्षणानन्तरं योजने सुस्पष्टो भवति, तथापि जीवनानात्वसाधनार्थमेव 10 मुपन्यासः कृतः । तस्मिन्नेव प्रकारभेदनिरूपणसम्भवादिति बोध्यम् ।

तदन्तर्गतः संसारी जीवस्तु संसारित्वेनैकोऽपि त्रसंस्थावरभेदेन द्विविध इत्यभिप्रायेणाह—
त्रसंस्थावरभेदेन द्विविधः । पुंस्त्रीनपुंसकभेदेन त्रिविधः ।

अत्रेति । त्रसनामकर्मोदयाद्वृत्तिविशेषास्त्रया द्वीन्द्रियादयो नतूद्वेजनक्रियाविशिष्टाः गर्भोण्डजमूर्च्छितसुपुत्रादीनां त्रसत्वाभावप्रसङ्गात्, स्थावरनामकर्मोदयजनितविशेषाः 15 स्थावराः पृथिवीजलतेजोवायुवनस्पतयः । न तु स्थानशीला वायुतेजोऽभ्याममस्थावरत्वप्रसङ्गात्, अल्पाचतरत्वात् विशेषोपयोगसम्भवेनाभ्यर्हितत्वात्स्पष्टलङ्घ्यत्वाच्चादौ त्रमग्रहणम् । द्वैविध्यप्रदर्शनस्येदमुपलक्षणं तेन समनस्कामनस्कभेदेनापि द्वैविध्यं बोध्यम्, मनःपर्याप्तिलक्षणकरणनिर्वृत्तिमन्तरसमनस्काः द्रव्यभावमनोयुता इति यावत् । तत्रहिता अमनस्काः केवलं भावमनोयुता इति यावत् । प्रकारान्तरेण संसारिणः त्रिधा विभजते पुमिति । तत्तद्भेदोदया- 20

१. एवम्भूतनये हि दशविधप्राणधारी जीवोऽभिमतस्तत्र च गगार्येव, सिद्धस्तु न तथाविध, अनुमान प्राणीत्यादिव्यपदेशमात्रादिति भावः । क्वचल भावप्राणवत्कालोऽपि जीवा इत्याशयेनाह यद्वेति ॥ २ उपलक्षकोऽयं विभाग, तेनेन्द्रियानिन्द्रियसत्तायाकायस्ययोग्ययोगिवेदावेदमक्यायाक्यायतलदृशतेदृशान्यज्ञानिसाकारानाकारभेदेन विभागगम्भवेऽपि न क्षतिरिति ॥ ३ एवमप्रथमं द्विभेदमुक्त्वा नानात्वं प्रसाध्य किं सर्वथा जीवानाना एतेत्याशकनिवारणाय वस्तुनमेकानेकत्वभावरत्नेन तत्प्रदर्शनाय चात्रेतिग्रन्थोक्तिः । जीवव्यादिस्वभावे 25 नैकोऽपि संसारिस्तादितत्तदमस्वभावत्वेन तथातथाप्यपरिदग्ने, एकान्तैकत्वभावनायां तेषां वैविध्ययोगेन तथातथाभिधाने प्रवृत्तिर्न स्यादेवेति भावः ॥

पादितपुंस्त्रस्त्रीत्वनपुंसकत्वपरिणामवन्तः, लिङ्गं द्विविधं द्रव्यभावभेदात्, यद्रव्यलिङ्गं तदिह नाधिकृतं द्रव्यपरिणामत्वात्, आत्मपरिणामप्रकरणाद्येह भावलिङ्गमेव ग्राह्यम्, तच्चान्योऽन्याभिलाषपलक्षणं बोध्यम् । यद्वा शरीरशरीरिणो. कथञ्चिद्भेदेन द्रव्यलिङ्गमादायापि भेदोऽवसेयः ॥

5 चातुर्विध्यमादर्शयति—

नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवभेदेन चतुर्विधः । इन्द्रियभेदेन पञ्चविधः ।

नारकेति । तत्तद्रतिनामकर्मोदयप्रयुक्ततत्त्वावपरिणाममादायाऽऽत्मनोऽय विभागः । पञ्चविधत्वं प्रकटयति—इन्द्रियभेदेनेति । जातिनामकर्मोदयापादितैकेन्द्रियादिजातिपरिणामभाक्त्वात्पञ्चविधत्वं जीवानामिति भावः । मनसोऽनिन्द्रियत्वात् बाह्यपञ्चेन्द्रियविधुरस्य समनसो जीवस्याप्रसिद्धेऽत्र न मन आदाय षड्विधत्वशङ्का कार्येति ॥

अथ षोढा विभजते—

पृथिव्यग्नेजोवायुवनस्पतित्रसभेदेन षड्विध इत्येवं विस्तरत-
त्रिपष्टयधिकपञ्चशतविधोऽपि भवतीति विज्ञेयः ।

पृथिवीति । स्थावरान्तर्धसिपृथिव्यग्नेजोवायुवनस्पतित्रसनामकर्मोदयजनितपरिणामवन्त 15 एते षड्भेदा वेदितव्याः, तत्र सत्यां पृथिव्यां जलादिकं सुखेन घटादिभिर्गृहीतुं शक्यमिति सुप्तग्रहणहेतुत्वात्, विमानभवनप्रस्तारादिभावपरिणामेन स्थूलमूर्त्तित्वात्प्रतिनियतजलादुपकारनिर्वर्त्तकत्वाच्चादौ पृथिव्याः, विरुद्धभूततेजोव्यवधायकतयाऽऽवेयतया च जलस्य, पृथिव्यपरिपाकहेतुत्वात्तेजसः, तदुपकारकत्वाद्वायोः, पृथिव्यादिनिमित्तकत्वात्वनन्तगुणत्वाच्च वनस्पतेः, इन्द्रियाधिक्यादुपयोगबाहुल्याच्च त्रसस्य ग्रहणम् । इत्थमेव बहुधा विभागस्तम्भव 20 तीत्याहेत्येवमिति, इत्येवंक्रमेणेत्यर्थः । ननु विभागानां पराधिररितं नवेत्याशङ्कयामवधिमाह—विस्तरत इति, सप्तविधनारकाणां चतुर्विंशतिविधतिरश्चामेकोत्तरशतविधगर्भजमनुष्याणां नवाधिकनरतिरिधेदेनानां प्रत्येक पर्याप्तापर्याप्तभेदभाजामपर्याप्तिकोत्तरशतविधसमूर्च्छिमनुष्याणाञ्च मेलनया त्रिपष्टयधिरुपञ्चशतविधोऽपीत्यर्थः, विज्ञेय इति आगमादित्यादिः ॥

अथ प्रथमोक्ते द्वैविध्ये समारिलक्षणमाह—

25

सरुर्मा संसारी ।

सरुर्मेति । कर्मणा सहितः सरुर्मा, कर्मभावयोगेः पुत्रलैरधिभागो नोपश्लिष्ट इत्यर्थः ।

कर्मोपश्लिष्टस्य संसारिणां लक्षणं, तद्यैकेन्द्रियादारभ्य आ अयोगिकेवलिनस्सर्वत्रास्तीति न कुत्राप्यव्याप्तिः ॥

तस्य परिमाणमाह—

देहमात्रपरिमाणः ।

देहमात्रेति । देह एव देहमात्रं, तत्परिमाणं यस्य सो देहमात्रपरिमाणः । यस्य जीवस्य 5

यो देहस्स यावत्परिमाणकस्तावदेव जीवस्यापि परिमाणमित्यर्थः । एवञ्च तत्तच्छरीराकार-
परिमाणास्तत्तत्संसारिजीवा न सर्वेषामेकं परिमाणं नियतमिति भावः । एतेन विभुपरिमाण-
त्वमात्मनः प्रतिक्षिप्तं तत्तद्देहावच्छेदेनैव सुखदुःखानुभवात्, सर्वगतत्वेऽदृष्टवत् आत्मन-
स्सर्वत्र सत्त्वेन सर्वत्र तदुपभोगप्रसङ्गात्, एवञ्च यो यद्वापित्वेनोपलभ्यमानगुणस्स तत्तुल्य-
मान इति व्याख्या शरीरव्यापित्वमेव, तथा चानुमानं, आत्मा देहपरिमाणः, तद्वापित्वे- 10
नोपलभ्यमानगुणत्वादिति । न च मूलव्यापित्वेनोपलभ्यमानकपिसयोगवतो वृक्षस्य मूल-
समानमानत्वाभावेन व्यभिचार इति वाच्यम्, कपिसयोगस्य मूल एव वृत्तेः । न च मूले वृक्षे
कपिसंयोग इति प्रतीत्या वृक्षेऽपि तस्य सत्त्वमिति वाच्यम्, स्वाश्रयाश्रितत्वसम्बन्धेनैव वृक्षे
वृत्तित्वाभ्युपगमात्, संयोगस्य क्रमभावित्वेन सहभाविपर्यायत्वरूपगुणत्वासम्भवाच्च, न चात्मा 15
विमुर्नित्यमहत्वादाकाशवदिति विभुत्वं सिद्धप्रतीति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्, न च यद-
पकृष्टं तज्जन्यमिति व्याख्याऽऽत्ममहत्परिमाणं यद्यपकृष्टं स्यात्तर्हि जन्यं स्यादित्युक्तत्वेऽ
स्त्येवेति वाच्यम्, परमाणुपरिमाणस्याप्यपकृष्टत्वान्नित्यत्वाच्च व्यभिचारेण व्याप्त्यसिद्धेः । न
च प्रतिशरीरं परिमाणभेदे परिमाणनाशेनात्मनो नाशः स्यादिति वाच्यमिष्टापत्तेर्विशिष्टरूपेण
नाशोत्पादयोरभ्युपगमात्, शुद्धस्वरूपेणैव तस्य नित्यत्वात् । न चापकृष्टमहत्त्वेन सावयवत्वं
तस्माच्च कार्यत्वमात्मनः प्रसज्येतेति वाच्यम्, त्रिकालवर्तिन्यात्मनि कार्यत्वस्यासिद्धेः, सर्वथा 20
प्रागसत्सत्त्वरूपकार्यत्वस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धत्वाच्च । न चाकाशे व्यभिचारोऽवगाहनागुणस्य
सर्वाधारताया वा लोकावच्छेदेन सत्त्वेऽपि तत्तुल्यमानत्वाभावादिति वाच्यं तत्राप्यवगाहना-
गुणस्य सत्त्वादवगाहपदार्थाभावादेकावगाहनासुपलम्भान्, न च सर्वगतत्वेऽप्यात्मनः स्यादृष्ट-
निमित्तकदेहाभावादेवान्यत्र न सुखदुःखोपभोग इति वाच्यम्, अदृष्टस्य शक्यत्रामिद्धेः, न च
स्यात्मनि तस्य समवायात्स्वकीयत्वमिति वाच्यम्, समवायस्यैकत्वेन सर्वगतत्वेन च परकीया- 25
दृष्टानामपि स्वात्मनि समवायात्, समवाये मानाभावापेक्ष्यधिकमन्यप्रत्येभ्योऽवसेयम् ॥

अथ संसारिणां षट्पदा प्रभेदानामुक्तत्वेऽपि माध्यमिक्तं बोधविशेषाभावाच्च प्रभेद-
मधुना पक्षि—

स च सूक्ष्मैकेन्द्रियद्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियभेदेन
सप्तविधोऽपि प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तभेदतश्चतुर्दशविधः ।

स चेति । सूक्ष्माश्चैकेन्द्रियाश्च सूक्ष्मैकेन्द्रियाः, द्वे च त्रीणि च चत्वारि च द्वित्रिचत्वारि
तानि इन्द्रियाणि येषां ते द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, असंज्ञिनश्च संज्ञिनश्चासंज्ञिसंज्ञिनस्ते च ते
5 पञ्चेन्द्रियाश्चासाक्षिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः ततस्सर्वेषां द्वन्द्वः, त एव भेदो विशेषस्तेन जीवत्वैक-
विधोऽपि जीवस्सप्तविधो भवति, प्रकारप्रकारिणोः कथञ्चिद्भेदाभेदत्वादेकवचनं, एवंभू-
तोऽपि प्रत्येकं पुनः पर्याप्तापर्याप्तभेदमादाय चतुर्दशविधो भवतीति भावः, यद्यपि द्विविधा
एकेन्द्रियाः, सूक्ष्मा वादराश्चेति तथाप्यत्र सूक्ष्माणामेकेन्द्रियत्वाव्यभिचारेण सूक्ष्मपदेन
शास्त्रप्रसिद्धत्वान्नामैकदेशग्रहणेऽपि नामग्रहणसंभवाच्च सूक्ष्मैकेन्द्रियाणां ग्रहणम्, वादराणा-
10 न्वेकेन्द्रियत्वव्यभिचारित्वं द्वीन्द्रियाणामपि वादरत्वात्, ततो वादरमात्रग्रहणे वादरैकेन्द्रि-
यालाभात् लघुनिर्देशसम्भवे लाघवार्थिना गौरवेण निर्देशकरणाचौचित्याच्च वादरैकेन्द्रियेति-
शुरुभूतनिर्देशमपहायैकेन्द्रियेत्येवोक्तम् । सूक्ष्मवादरद्वित्रिचतुरिन्द्रियेत्यादिरूपेणोक्तौ तु सूक्ष्म-
मिन्द्रियं येषां वादरमिन्द्रियं येषामित्येवार्थो लभ्येत द्वे इन्द्रिये येषामित्यादिवत् समासानु-
रोधान्न चैतद्विदं तथापि वादरैकेन्द्रियालाभादतस्तथानिर्देशः कृत इति ध्येयम् ॥

15 ननु सप्तविधानां पर्याप्तापर्याप्तभेदेन चतुर्दशविधत्वमुच्यते तत्र पर्याप्तशब्दार्थो वाच्योऽ-
न्यथा तु न सुकरं भेदज्ञानमित्याशंकायां पर्याप्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमादर्शयति—

आत्मनः पौद्गलिकक्रियाविशेषपरिसमाप्तिः पर्याप्तिः ।

आत्मन इति । पौद्गलिको यः क्रियाविशेषस्तस्य परिसमाप्तिर्यथा साऽऽत्मनिष्ठा पर्याप्ति-
शब्दवाच्या शक्तिः—करणविशेषः । पर्यापनं समापनं पर्याप्तिरिति नार्थः किन्तु पर्यापनं यत्
20 इति व्युत्पत्त्या समाप्तिसाधनं ग्राह्यम् । एवं यस्याः शक्तेस्सत्त्वे जीव आहारादिग्रहणाय
समर्थो भवति सा, सा च शक्तिर्यैः पुद्गलोपचयैर्निर्वर्त्यते ते पुद्गलोपचया अपि जीवेन गृहीताश-
क्त्युत्पत्तिजननपरिणामाभिमुग्धाः पर्याप्तिशब्देनोच्यन्ते । एतद्विपरीता—अशक्तिः, तन्निर्वर्त्तक-
पुद्गलासम्बन्धो वाऽपर्याप्तिः, न च समाप्तिः पर्याप्तिशब्दवाच्या, एवचिदपि ग्रन्थेऽनुत्तवात्, न
च क्रियापरिसमाप्तिः पर्याप्तिरिति तत्रार्थभाष्ये श्रूयत इति वाच्यम् । अभिप्रायापरिज्ञानात्,
25 क्रियायाः परिममाप्तिर्यत इति व्युत्पत्तेः । अत एव भाष्यटीकायां “पर्याप्तिः पुद्गलरूपाऽऽत्मनः
कर्तुः करणविशेषः । येन करणविशेषेणाऽऽहारादिग्रहणसामर्थ्यमात्मनो निष्पद्यते, तच्च
करणं यैः पुद्गलैर्निर्वर्त्यते ते पुद्गला आत्मनाऽऽत्तास्तथाविधपरिणतिमात्रः पर्याप्तिशब्दे-

नोच्यन्त" इति दृश्यते । नचैवं न हि भाष्यकाराभिप्राय इति वाच्यम्, आसां युगपदा-
 रन्धानामपि क्रमेण समाप्तिरुत्तरोत्तरवृक्षमतरत्वादि' ति स्वयमेवोक्तत्वात्, न ह्यासामिति-
 पदेन समाप्तिरूपा पर्याप्तिर्विवक्षिता समाप्तेरारम्भासम्भवात्, क्रमेण समाप्तेरसंभवाच्च । अत
 एव सामर्थ्यवाचिपर्याप्तिशब्दस्य कथं नामकर्मरूपत्वमित्याशङ्क्यायामुक्तं ' पर्याप्तिनिर्वर्तकं
 पर्याप्तिनाम, अपर्याप्तिनिर्वर्तकमपर्याप्तिनामेति शक्तिप्रयोजकपुद्गलोपचयस्य नामकर्मत्व- 5
 माविष्कृतमिति सूक्ष्मधिया विचारणीयम् । तथा चात्मसम्बन्धी पुद्गलोपचयजन्यक्रियाविशेष-
 पूर्णताप्रयोजकशक्तिविशेषः, तादृशशक्तिनिमित्तकपुद्गलोपचयो वा पर्याप्तिरिति भावः ॥

अथ पुद्गलरूपायाश्शक्तिरूपाया वा पर्याप्तेः स्वरूपतो भेदाभावाद्धिपयभेदनिबन्धन एव
 तस्या भेद इत्याह—

आहारशरीरेन्द्रियोद्भवामभाषामनोरूपविषयभेदात् पर्याप्तिष्योदा । 10

आहारैति । तथा चाऽऽहारविषया पर्याप्तिः शरीरविषया पर्याप्तिरित्यादिक्रमेण पाठ्वि-
 ध्यं बोध्यम् । युगपदारब्धाः पठ्येतत्क्रमेणैव सिद्धिं यान्ति न समकालं व्युत्क्रमं वेति
 सूचयितुमयं क्रमः, उत्तरोत्तरपर्याप्तीनां घटुत्तरकालत्वात् ॥

अथाऽऽहारपर्याप्तिमाह—

शरीरादिपञ्चयोग्यदलिकद्रव्यादानक्रियापरिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः । 15

शरीरादीति । आत्मा हि सक्रियः, अन्यथा कायोत्पत्त्यनुकूलो यत्नो न स्यादेव, सा
 क्रियाऽऽत्मपरिस्पन्दरूपा, तथा चात्मा पूर्वदेहमुत्सृज्योपपातक्षेत्रे समागतः प्रथमक्षण एव
 कार्मणकाययोगाख्येन स्वपरिस्पन्देनौदारिकादिशरीरयोग्यान् पुद्गलान् गृह्णाति । तैजसकार्म-
 णशरीरेणैव प्रथमसमय एव औदारिकादिशरीरयोग्यपुद्गलाहरणाच्छक्त्युत्पत्तेश्चाऽऽहारपर्या-
 प्तिकेसामयिणी । धीर्यान्तरायक्षयोपशमेन वीर्यलब्धिर्भवति, तथा च यथायोग्यं सूक्ष्मवाद्- 20
 परिस्पन्दरूपक्रियासहितं सलेश्यवीर्यमुपजायते, इदमेव करणशब्दवाच्यं पर्याप्तिशब्दवाच्यं
 योगसंज्ञकञ्च, तत्र च त्रियाप्रधान्ये योगशब्दः प्रयुज्यते, वीर्यस्य मुख्यत्वे करणशब्दः पर्या-
 प्तिशब्दश्च प्रयुज्यते, त्रियायाः पौद्गलिकत्वेन पर्याप्तिसम्बन्धिपुद्गलानां नामकर्मत्वं, आहारप-
 र्याप्तिं विहाय शरीरपर्याप्त्यादित्रियाणां प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तेन समापनात्क्रियासहितं पर्याप्तिशब्दवा-

१. उल्लघान्यत्र पुद्गलोपचयत्र पुद्गलप्रहरणपरिणमनहेतुशक्तिविशेष इति । अन्यत्र च " आहारशरीरेद्वि-
 कृतागवभोगोऽदितिनिश्चिताः । होद् जभो दन्तियाभो करण एगा उ पञ्चती " इति ॥ २ अ गते तत्त्वत्वं च
 भाषानन पर्याप्तोरेवत्वमभ्युपगम्य पद्यथा पर्याप्तिदृश्य ॥

च्यं सलेश्यवीर्यमप्यन्तर्मुहूर्तेन समाप्यत इत्युच्यते तथा चौदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसभापा-
प्राणापानमनःकर्मभेदेनाष्टविधेषु पुद्गलेषु शरीरस्येन्द्रियाणामुच्छ्वासस्य भापाया मनसश्च योग्या-
नि यानि दलिकद्रव्याणि तेषां या आदानक्रिया—महणं तच्च परिसमाप्यते यया साऽऽहारपर्याप्ति-
रित्यर्थः । अत्र पर्याप्तीनामासा स्वरूपाणि तत्त्वार्थभाष्यानुसारेण निरूपितानि । प्रवचनाद्यनु-
5 सारेण तु बाह्याहारमहणखलरसरूपपरिणमनप्रयोजकात्मशक्तिविशेष आहारपर्याप्तिः ॥

अथ शरीरपर्याप्तिमाह—

गृहीतशरीरवर्गणायोग्यपुद्गलानां शरीराङ्गोपाङ्गतया रचनक्रि-
यासमाप्तिश्शरीरपर्याप्तिः ।

गृहीतेति । सामान्यतो गृहीतानां शरीरवर्गणागतयोग्यपुद्गलानां शरीराङ्गोपाङ्गतया
10 या रचनक्रिया—विरचनात्मिका क्रिया सा परिसमाप्यते यतः, स शक्तिविशेषश्शरीरपर्याप्तिः ।
लक्षणद्वयमिदं तत्त्वार्थोक्तमौदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीरत्रयेऽपि सङ्गच्छते । तत्राऽऽहारप-
र्याप्तिरौदारिकशरीरिणामाहारपुद्गलमहणखलरसीकरणप्रयोजिका, इतरेषां शरीरयोग्यपुद्गल-
महणप्रयोजिका, इयञ्च पर्याप्तिस्सर्वेषां समयप्रमाणा, उपपातक्षेत्रे प्रथमसमय एवाहारक-
त्वात्, औदारिकशरीरिणां शोषाः पर्याप्तयः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तेन कालेन निष्पाद्यन्ते, सर्वासां
15 पर्याप्तीनां च परिसमाप्तिकालेऽप्यन्तर्मुहूर्तप्रमाणः, अन्तर्मुहूर्तानामसख्यभेदभिन्नत्वात् ।
वैक्रियाहारकशरीरिणान्तु आहारेन्द्रियोच्छ्वासभापामनःपर्याप्तयः पञ्चाप्येकेनैव समयेन समा-
प्यन्ते, शरीरपर्याप्तिः पुनरन्तर्मुहूर्तेनेति भाव्यम् । प्रवचनादिषु तु रसीभूताहारस्य रसासृ-
ङ्मासमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लक्षणसप्तधातुरूपतया परिणमनहेतुः शक्तिविशेषश्शरीरपर्याप्तिः ।
इदं पूर्वोक्तञ्च लक्षणद्वयमौदारिकशरीर एव सगच्छते, इतरशरीरयोरसृङ्मासमेदसादिमयत्वाभा-
20 वात् । अत्र च तादृशशक्त्युत्पादनद्वारा शरीराङ्गोपाङ्गादिनामकर्माणि, साक्षात् निर्माणबन्धन
संघातनामकर्माणि केपाञ्चिन्मतेनाऽऽनुपूर्वीनामकर्म च निमित्तानि भवन्ति । एषां सत्कारूपेण
वर्तमानानामप्युदय एव शरीरादीना निष्पत्तेः । अङ्गोपाङ्गाना नियतस्थानवृत्तित्ताप्रयोज-
कत्वात्, गृहीताना गृह्यमाणानाञ्च शरीरपुद्गलानामन्योन्यसंश्लेषकारित्वात्, शरीरत्वेन परिण-
तपुद्गलानामन्योन्यसन्निधानेन व्यवस्थापकत्वाच्च । केपाचिन्मतेनानुपूर्व्यां अङ्गोपाङ्गाना निर्मा-
25 णनिर्मितानां प्रतिनियतस्थानवृत्तित्ताप्रयोजकत्वोपगमादिति ॥

अथेन्द्रियपर्याप्तिमाह—

त्वगादीन्द्रियनिर्वृत्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः ।

त्वगादीति । आदिना रसनघ्राणचक्षुश्रोत्राणां महणम्, तान्यपि द्रव्यरूपाण्येव प्रा-

ह्याणि तेषामेवोत्पादनेऽङ्गोपाङ्गनामकर्मण इन्द्रियपर्याप्तेश्च हेतुत्वात्, भावरूपाणान्तु निर्वर्त्तने इन्द्रियावरणक्षयोपशमस्यैव सामर्थ्यात्, जातिनामकर्मणस्त्वेकेन्द्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
समानपरिणतिलक्षणसामान्यं प्रति प्रयोजकत्वात्, तथा च स्वगादीन्द्रियाणां तत्तदिन्द्रियस्व-
रूपेण या निर्वर्त्तनक्रिया सा परिसमाप्यते यस्माच्छक्तिविशेषात्पुद्गलविशेषाद्वा सेन्द्रियप-
र्याप्तिः सर्वशरीरेन्द्रियव्यापिनी, धातुरूपतया परिणमितादाहारादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां 5
पञ्चानां वेन्द्रियाणां प्रायोग्यानि द्रव्याण्यादायैकद्विद्रव्यादीन्द्रियरूपतया परिणामयति यतस्से-
न्द्रियपर्याप्तिः प्रवचनाद्यनुसारेणौदारिकशरीरेन्द्रियविषया ॥

अथोच्छ्वासपर्याप्तिमाह—

श्वासोच्छ्वासयोग्यद्रव्यादानोत्सर्गशक्तिविरचनक्रियासमाप्तिः श्वा-
सोच्छ्वासपर्याप्तिः ॥

10

श्वासोच्छ्वासेति । श्वासोच्छ्वासयोग्याना द्रव्याणा श्वासोच्छ्वासरूपाणामिति यावत्,
तेषां यावादानोत्सर्गो—महणमोक्षणरूपौ तद्विषयिणी या शक्तिर्लब्धिर्या च श्वासोच्छ्वासनाम-
कर्मसाध्या तदनुकूला या विरचनक्रिया सा समाप्यते यतश्शक्तिविशेषात्पुद्गल्लोचयद्याद्वा सा
श्वासोच्छ्वासपर्याप्तिरित्यर्थः । यद्यपि सर्वा लक्ष्ययः क्षायोपशमिका एव न त्वौदयिक्यस्तथापि
वैक्रियाहारकादिलक्ष्यय औदयिका अपि सभवन्ति, तत्र वीर्यान्तरायक्षयोपशमस्यापि निमित्त- 15
त्त्वेन क्षायोपशमिकत्वव्यपदेश इति बोध्यम् ॥

अथ भाषापर्याप्तिमाह—

भाषायोग्यद्रव्यपरिग्रहविसर्जनशक्तिनिर्माणक्रियापरिसमाप्तिर्भाषा-
पर्याप्तिः ॥

: भाषायोग्येति । भाषायोग्यानां द्रव्याणां ये परिग्रहविसर्जनेऽवलम्बनविसर्गौ तद्विष- 20
यिणी या शक्तिः—सामर्थ्यविशेषः—अवलम्बनपूर्वकोत्सर्जनहेतुसामर्थ्यविशेषः, तस्य या
निर्माणक्रिया सा परिसमाप्यते यथा सा भाषापर्याप्तिरित्यर्थः । अत्र वीर्यलब्धेस्सकाशाद्दुप-
जायमानस्सलेश्यवीर्यविशेषः, सूक्ष्मयादरपरिस्पन्दरूपक्रियाविशेषो वाग्योगापरनामाऽपि
सहकारिकारणं विशेष्यम् । पर्याप्त्या हि भाषायोग्यपुद्गलमहणपरिणामने भवतः वाग्योगेन च

१ एषानामिन्द्रियाणां प्रायोग्यान् पुद्गलान् गृहीत्वाऽनामोमनिर्वर्त्तनेन वीर्येण तद्भावयनसार्थकमिन्द्रिय-
पर्याप्तिरिति प्रकृत्यनायाम् ॥

परिणतपुद्गलावलम्बनं निसर्गैसामर्थ्यविशेषश्च भवति, मन्दशक्तेर्नगरपरिभ्रमणाय चष्टवल्-
म्बनवद् वाग्योगावलम्बनं बोध्यम् ॥

अथ मनःपर्याप्तिमाह—

मनस्त्वयोग्यद्रव्याहरणविसर्जनशक्तिजननक्रियापरिसमाप्तिर्भनः—

5 पर्याप्तिः ॥

मनस्त्वयोग्येति । मनस्त्वयोग्यानि यानि द्रव्याणि तेपामाहरणविसर्जने—अवलम्बन-
मोक्षणे तद्विपरिणी या शक्तिः तज्जननक्रियायास्तदनुकूलक्रियायास्समाप्तिर्यत इत्यर्थः । मनः-
पर्याप्त्या हि मनोयोग्यान् मनोवर्गणास्कन्धानादत्ते परिणमयति च ततश्चिन्तनार्थमवलम्ब्य
मुञ्चति च मनोयोगेन । एवं च प्रथममनेकपुद्गलप्रहणं ततः शरीरपर्याप्तिः तदनु इन्द्रिय-
10 पर्याप्तिस्ततः आसोच्छ्वासपर्याप्तिस्ततो भाषापर्याप्तिस्ततो मनःपर्याप्तिरिति क्रमः, परन्तु
पर्याप्तिकार्यारम्भ उत्पत्तिप्रथमसमय एव, निष्ठा तु द्वितीयादीनामनुक्रमेण भवति तस्मात्स्व-
स्वकार्यपूर्णतां यावत्ता अप्यपूर्णा एव कथ्यन्त इति बोध्यम् ॥

एवमवगते पर्याप्तिप्रभेदे पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपमाह—

स्वस्वयोग्यपर्याप्तिपूर्णत्वभाजः पर्याप्ताः । स्वस्वपर्याप्तिपूर्णताविकला
15 अपर्याप्ताः ॥

स्वस्वेति । यस्य यस्य यावत्तः पर्याप्तयोऽभिमतस्तावत्पर्याप्तिकार्यपूर्णताभाजस्ते ते
पर्याप्ता उच्यन्त इत्यर्थः । एतद्विपरीतास्वपर्याप्ता इत्याह स्वस्वेति ।

केषां जीवानां कति पर्याप्तयो भवन्तीत्यत्राह—

तत्रैकेन्द्रियस्याद्याश्चतस्रः । द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां पञ्च ।
20 संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां पद् पर्याप्तयः ॥

तत्रेति । पद्वत्सु पर्याप्तियु मध्य इत्यर्थः । आद्याश्चतस्र इति आहारशरीरेन्द्रियोच्छ्वास-
रूपाश्चतस्र इत्यर्थः, भाषामनसोस्तस्याभावात् । पञ्चेति, तेषां मनसोऽभावेन मनःपर्याप्तिर्ना-
स्तीति भावः । पद्पर्याप्तय इति, मनसोऽपि सत्त्वादिति भावः । एताभिश्च स्वस्वयोग्य-
पर्याप्तिभिरपर्याप्ता एव ये कालं कुर्वन्ति तेऽप्याद्यपर्याप्तित्रयं समाप्य ततोऽन्तर्मुहूर्तेनायुर्बन्धा
25 तदनन्तरमवाधाकालरूपमन्तर्मुहूर्तं जीवित्वैव च म्रियन्त इत्यप्यवधेयम् ॥

अथ पर्याप्तापर्याप्तभेदभाजस्सूक्ष्मादिसप्तविधान् जीवान् दिङ्मात्रेण निर्दशयति—

सूक्ष्माश्च निगोदादिवर्तिनः । वादराः स्थूलपृथिवीकायिकादयः । द्वी-
न्द्रियाः क्रिम्पादयः । त्रीन्द्रियाः पिपीलिकादयः । चतुरिन्द्रिया भ्रमरादयः ॥

सूक्ष्माश्चेति । सूक्ष्मजीवानां पृथिव्यादिपञ्चकायप्रभेदत्वेऽपि सूक्ष्मतरत्वादेकस्मिन् शरी-
रेऽप्यनन्तानां सद्भावाच्च निगोदस्य सूक्ष्मपृथ्वीकायिकाद्यपेक्षया प्रथममुपादानं, आदिना च 5
सूक्ष्माणां पृथिवीकायिकादीनां ग्रहणम् । वादरैकेन्द्रियान्निर्दशयति-वादरा इति, पृथिव्येव कायः
पृथिवीकायः, स्थूलश्चासौ पृथिवीकायश्च स्थूलपृथिवीकायः, स विद्यत एषान्ते स्थूलपृथिवी-
कायिकास्त आदिर्येषामिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । न च स्थूलः पृथिवीकायो येषामिति
बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थलाभे 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर'
इति न्यायेन कर्मधारयान्मत्वर्थो न कार्य इति वाच्यम्, असुच्यत इति व्याकरणमहा- 10
भाष्यप्रयोगान् कृष्णसर्पवद्वल्मीकमित्यादिलौकिकप्रयोगाद्योक्तनियमस्य क्वाचित्कत्वात् ।
आदिनाऽप्यायिकतेजस्कायिकायुकायिकवनस्पतिकायिकानां ग्रहणम् । स्पर्शेन्द्रियमात्रत्वा-
देषामेकेन्द्रियत्व बोध्यम् । यद्यपि पृथिवीकायिकादिषु नोपयोगादीनि जीवलक्षणानि व्यक्तानि
तथापि हृत्पूरकव्यतिमिश्रमदिरातिपानपित्तोद्याकुलीकृतान्तःकरणस्याव्यक्तचेतनेवात्रापि
चेतनाऽव्यक्ताऽभ्युपगन्तव्या । न च तत्राव्यक्तचेतनालिङ्गानि श्वासोच्छ्वासादीनि सन्ति न 15
त्वन्न किमपीति वाच्यम्, अर्शोमांसाङ्कुरवत्समानजातीयलतोद्भेदादीनां चेतनाचिह्नानां
सत्त्वात्, कठिनपुद्गलात्मकानामश्मादीनामपि शरीरानुगतस्थितवत्सचेतनत्वं बोध्यम् ॥ अत्र
पृथिवीकायिकादिजीवेष्विमानि प्रमाणानि विशेषानि, सन्ति पृथिवीकायिका जीवास्तद-
धिष्ठितशरीरोपलब्धेर्गवाश्वादिवत् । केनचिद्भिसन्धिमतोऽऽहृतमिदं शरीरं, कफरुधिराहो-
पाह्लादिपरिणतेः, अन्नादिबत् । उत्सृष्टमपि केनचिद्भिसन्धिमतो, आहृतत्वाद्भ्रमलवत् । 20
आपः सचेतनाः शस्त्रानुपहतत्वे सति द्रवत्वात्, हस्तिशरीरोपादानकललवत् । तत्रैवानु-
पहतद्रवत्वात्, अण्डकमध्यस्थितकललवत् एवं च्छेद्यत्वाद्भेद्यत्वादुत्प्रेष्यत्वाद्भोग्यत्वाद्भेद्य-
त्वाद्सनीयत्वात्पर्शनीयत्वाद्दृश्यत्वादित्यादयो हेतवो बोध्याः । सर्वेषां पुद्गलद्रव्याणां द्रव्य-
शरीराभ्युपगमाभ्रानैकान्तत्वं हेतूनाम् । तथा सचेतना हिमादयः अप्कायत्वादितरोदकवत्,
जीवशरीराण्यहारादयः, छेद्यत्वादिभ्यः । अहारादौ प्रकाशपरिणाम आत्मसंयोगाविर्भूतः 25
शरीरस्थत्वात् रसोतदेहपरिणामवत्, अहारादीनामूष्मा आत्मसम्प्रयोगपूर्वकः शरीरस्थत्वा-
ज्जबरोष्मवत् । सचेतनं तेजः यथायोग्याहारोपादानेन वृद्धिविशेषवत्त्वान् पुरुषाद्भवत्, वृक्षा
जीवशरीराणि, अक्षाद्युपलब्धिभाषात्वाण्यादिसंपानवत्, कदाचिन् सचित्ता अपि वृक्षा जीव-

शरीरत्वात्पाण्यादिसघातवत्, मन्दविज्ञानसुखादिमन्तो वृक्षा अव्यक्तचेतनानुगतत्वात्सुप्तादि-
 पुरुषवत् । चेतनावान् वायुः, अपरप्रेरिततिर्यगनियमितगतमत्त्वाद् गवाश्वादिवदित्यादीनि ।
 द्वीन्द्रियाग्निदर्शयति त्रिम्यादय इति । आदिनाऽपादिकनूपुरकगण्डूपदशङ्गशुक्तिकाशम्बू-
 काजल्लूकाप्रभृतीनां ग्रहणम्, एषा स्पर्शनरसन इन्द्रिये भवतः । त्रीन्द्रियाणां निदर्शनमाह
 5 त्रीन्द्रिया इति । आदिना रोहणि कोपचिकाकुशुतुम्बुरुकादीनां ग्रहणम्, एतेषां स्पर्शनरस-
 नघ्राणानीन्द्रियाणि । चतुरिन्द्रियानाह चतुरिन्द्रिया इति । आदिना वटरसारङ्गमक्षिका-
 पुत्तिकदेशादयो प्राणाः, स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुष्येपामिन्द्रियाणि ॥

असंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां निदर्शनमाह—

असंज्ञिपञ्चेन्द्रिया मनोहीना अगर्भजा मीनादयः ।

- 10 असंज्ञीति । सज्ञा हिताहितप्राप्तिपरिहारयोगुणदोषविचारणात्मिका साऽस्त्येषामिति
 सज्ञिनः, न त्वाहारभयमैथुनपरिग्रहसज्ञासम्बन्धात्सज्ञिनः, सर्वेषामेव प्राणिनां दशविधसज्ञा-
 भ्युपगमात्, अत एव सज्ञा न ज्ञानरूपा विवक्षिता निवर्त्याभावात्, सर्वेषां प्राणिनां ज्ञाना-
 त्मकत्वात्, यद्वा कालिकीहेतुदृष्टिवादोपदेशाख्यासु तिसृषु सज्ञासु कालिकीसज्ञा सम्प्रधार-
 णाख्या गृह्यते, येन सुदीर्घमपि कालमनुस्मरति भूतमागामिनश्चानुचिन्तयति कथं कर्तव्यं
 15 किमनुष्ठेयमिति सा दीर्घकालिकी सम्प्रधारणेत्युच्यते तद्वन्तस्सज्ञिनः, तथा च सम्प्रधारण-
 सज्ञा मनोरूपैव । न सज्ञिनोऽसंज्ञिमस्ते च ते पञ्चेन्द्रियाश्चासंज्ञिपञ्चेन्द्रिया इति व्युत्पत्तिः,
 अमुनाऽभिप्रायेणैव मनोहीना इत्युक्तम् । अत्र मनोहीना इत्यसंज्ञिनः पर्यायकथनमेव न तु
 लक्षणमभेदान्, अथवा लक्षण भिन्नमपि भवति यथा वने प्रभूताम्भोजसौरभादिलक्षणेन
 महात् जलाशयो लक्ष्यते, तथाऽभिन्नमपि भवति यथाऽमिरुष्णत्वेन लक्ष्यते तथात्र बहिर्वे-
 20 र्तिनाऽनुभवसिद्धेन सम्प्रधारणसज्ञानिरुह्रूपासंज्ञित्वेन मनोहीनत्वमनुमीयत इति बोध्यम् ।
 ते च निखिलनारकदेशगर्भव्युत्क्रान्तमनुष्यतिथैर्भिन्नास्सर्वेऽपि विज्ञेयाः, मीनादय इति,
 आदिना सम्मूर्च्छिममनुष्यपद्वादीनां ग्रहणम् ॥

अथ संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां दृष्टान्तमाह—

संज्ञिपञ्चेन्द्रिया देवमनुजादयः ॥

- 20 संज्ञिपञ्चेन्द्रिया इति । देवमनुजादय इति, मनुजपदेन सम्मूर्च्छिमभिन्ना प्राणाः, आदिना
 नारका गर्भव्युत्क्रान्तिकगोमहिष्यादयो गृह्यन्ते ॥

। ननु पृथिव्यप्तेजोवायुप्रभृतीनां कथं जीवत्व परैरनभ्युपगमादित्याशङ्कायां प्राणवतां जीवत्वस्योभयवादिसिद्धतया तद्दिदर्शयिपुराह—

एत एव प्राणिनः ।

एत एवेति । एवशब्दो भिन्नक्रमः तथा चैते—चतुर्दशविधाः प्राणिन एव—प्राणवन्ते एवातो जीवत्वमेवामिति भावः, अत्र प्रमाणान्युपदर्शितान्येव पूर्वमागमाश्च “पुदविकाह्या 5 णं भंते ! किं सागारोवओगोवउत्ता अणागारोवओगोवउत्ता गोयमा ! सागरोवओगोवउत्तावि, अणागारोवओगोवउत्तावि” इत्यादयो द्रष्टव्याः ।

के तत्र प्राणा येन तद्वत्त्वमेपां भवेदित्यत्राह—

तत्र प्राणा द्रव्यभावभेदेन द्विविधाः । द्रव्यप्राणाः पञ्चेन्द्रियमनो-
वाक्कायबलोच्छ्वासायूपि दश । अनन्तज्ञानदर्शनचारित्रवीर्पात्मकाश्चत्वारो 10
भावप्राणाः ॥

तत्रेति । तत्पदेन प्राणिनः परामर्शः, घटकत्वं सप्तमर्थः, तथा च प्राणिघटकीभूता इत्यर्थः । तत्राद्यस्य भेदमाह—द्रव्यप्राणा इति । मनोवाक्कायानां द्वन्द्वानन्तरं बलेन तत्पुरुषः, तत्र द्रव्यभावमनसोव्यापारविशेषो मनोबल, गृहीतयोग्यपुद्गलद्रव्याणां भापात्वेन परिणमनोत्तरं मनोयोगेन विसर्जनशक्तिः, शब्दोच्चारणरूपजीवशक्तिविशेषो वा वाग्वलं, 15 शरीरद्वारा पदार्थग्रहणपरित्यागरूपः जीवव्यापारः, तदनुकूलजीवनिष्ठशक्तिविशेषो वा काय-
बलं, गृहीतयोग्यपुद्गलानां शरीरयोगेनोच्छ्वासनिश्वासरत्वेन परिणमन्यावलम्बनपूर्वकपरित्याग
उच्छ्वासात्मकः प्राणः । आयुस्तु द्रव्यकालतो द्विविधम् । कर्मपुद्गलविशेषो द्रव्यायुः । तत्सा-
हाय्येन नियतकालं जीवनं कालायुः, तत्र नैति जीवो मृत्युं द्रव्यायुपसमाप्तिमन्तरेण ।
कालायुश्चापवर्त्तनीयानपवर्त्तनीयभेदतो द्विविधम् । आयुर्वन्धावसरे जीवप्रदेशेष्वध्यवसा- 20
यमान्यादतिचिरलतयोपात्तानामायुषां शस्त्राद्यभिघातेन नियतकालादवर्गावेव यदा समापनं
भवति तदपवर्त्तनीयायुरित्युच्यते । मन्दपरिणामप्रयोगोपचितमपवर्त्त्यं, अध्यवसानादि-
विशेषोपात्तजनमविरचितस्थितेरुपत्तापादनमपवर्त्तनेति यावत् । तीप्रतराध्यवसायात्तीप्र-
परिणामप्रयोगोपचितानामायुषां भङ्गकप्रसङ्गेऽपि गाढबन्धनत्वाग्निक्वचितवन्धात्मनियमाद् 25
यदा नियतकालादवर्गात् भङ्गाभावस्तदनपवर्त्तनीयायुः प्रोच्यत इति ॥

अथ केषां कियन्तः प्राणा इत्यत्राह—

१ एतेन यो जीवति स तावन्नियमाज्जीव, अनैवस्यायु कर्माभावेन जीवनभावादिति श्यामिर्दार्ढिता, यद्यु जीव स स्याज्जीवति, स्यान्न जीवति, सिद्धस्य केनचिन् नयन जीवनाभावात्, 'गिश्चो पुणरज्जीवो जीवणपरिणामरटिभोत्ति' इति वचनादिति बोध्यम् ।

स्पर्शकायोच्छ्वासायुष्येकेन्द्रियाणाम्, रसवाग्भ्यां सह पूर्वोक्ता द्वीन्द्रियाणाम्, घ्राणेन सहैते त्रीन्द्रियाणाम्, चक्षुषा सहैत एव चतुरिन्द्रियाणाम्, श्रोत्रेण सहामी असंज्ञिनाम्, मनसा सहैते संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणाम्, अनन्तज्ञानदर्शनचारित्रवीर्याणि चत्वारि सिद्धानां भावप्राणाः ॥

- 5 स्पर्शेति । स्पर्शनेन्द्रियकायबलोच्छ्वासायुर्लक्षणाश्चत्वारः प्राणा एकेन्द्रियाणां पृथिव्यादीनामित्यर्थः । रसेति । स्पर्शनरसनेन्द्रियकायवाग्बलोच्छ्वासायुस्स्वरूपाः पद्प्राणा इत्यर्थः । श्रोत्रेणेति । इन्द्रियपञ्चकफायवाग्बलोच्छ्वासायुर्लक्षणाः नव प्राणा असंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणामित्यर्थः । मनसेति । पूर्वोक्ता दशविधाः प्राणासंज्ञिनां भवन्तीत्यर्थः । सिद्धानान्तु निर्धूताखिलकर्मत्वात् कर्मप्रभवद्रव्यप्राणानामभावात्तेषां भावप्राणा एवेत्याह अनन्तेति । द्वन्द्वादौ श्रुतमनन्तपदं ज्ञाने
- 10 दर्शने चारित्रे वीर्ये चान्वेति, अनन्तं ज्ञानं सकलज्ञेयप्राहि समस्तज्ञानावरणक्षयप्रभवं, अनन्तं दर्शनं अशेषदर्शनावरणीयक्षयसमुद्भृत्मितं, अनन्तं चारित्रं सकलमोहक्षयाविर्भूतं, अनन्तं वीर्यं निखिलवीर्यान्तरायकर्मप्रध्वंसविलसितं । ज्ञानदर्शनचारित्रवीर्याणि जीवमात्रसाधारणानि परन्तु ससारिणामनादितस्तत्कर्मावृत्तत्वेन यथाक्षयोपशमं न्यूनाधिकानि भवन्ति, मुक्तानान्तु कृत्स्नकर्मक्षयादाविर्भूतानि एतान्येव प्राणभूतानीति भावः ॥

- 15 अधासंसारिणं लक्षयति—

निर्धूताशेषकर्मा असंसारी, स एव सिद्धो जिनाजिनतीर्थादिभेदभिन्नश्चरमशरीरत्रिभागोनाकाशप्रदेशावगाही च ॥ इति जीवनिरूपणम् ॥

- निर्धूतेति । निर्धूतानि निःशेषीकृतान्यशेषाण्यष्टविधानि ज्ञानावरणीयादिकर्माणि येन स निर्धूताशेषकर्मा । निर्धूतयत्किञ्चित्कर्मण्यतिप्रसङ्गवारणयाशेषेति । तत्र यो विशेषस्तमाह—
- 20 स एवेति । अससार्येवेत्यर्थः । जिनाजिनेति । एतत्तत्त्वमग्रे बक्ष्यते । चरमशरीरेति । यथा प्रदीपतेजोऽवयवाः स्वल्पेऽवकाशे सकोचं महति च विकासं भजन्ते तथैव लोकाकाशप्रदेशमितस्यात्मनोऽपि प्रकृष्टसकोचप्राप्तिदशायां लोकस्यैकस्मिन्नसख्येयभागे स्थितिः, उत्कृष्टविकासकाष्ठावलम्बिनः केवलिनस्समुद्रावदशायां सर्वलोकेऽवगाहोऽन्यत्र चानेकविधा मध्यभावस्थेति वस्तुस्थितिः । परन्तु सर्वस्य संसारिणोऽनन्तानन्तपरमाणुजन्यकार्मणशरीरेणाना-
- 25 दितस्संसृष्टतथा स्वभावतोऽपि वा नैकादिप्रदेशावगाहित्वं किन्त्वसंख्येयप्रदेशावगाहित्वमेव, सिद्धानां योगनिरोधकाले च शरीरसुपिराणां पूरणात् तृतीयभागहीनावगाहत्वं, अतः परमनावरणवीर्यस्यापि भगवतो न संकोचः, स्वभावश्चायमेतावानेव सहार इति न स्वभावे पर्यनुयोगः, कारणाभावात्प्रयत्नाभावेनोपसंहाराभावाच्चेति ॥

प्रकरणरूपत्वाद्स्य ग्रन्थस्य विस्तरेणाभिधानमनुचितमिति जीवनरूपणमुपसहरति इतीति, उक्तदिशेति भावः, समाप्तमिति शेषः ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसुरीश्वरपट्टधरश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनयिन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलङ्घिसूरिणा विनिर्मितस्य
तत्तन्त्यायविभाकरस्य स्थोषज्ञाया न्यायप्रकाशव्याख्याया जीवनरूपणा-
रयो द्वितीयकिरणस्समाप्त ॥

5

अथ तृतीयकिरणः ॥

अथ द्वितीय तत्त्व निरूपयितुं तद्दृक्षणमाह—

चेतनाशून्यं द्रव्यमजीवः ॥

चेतनेति । चेतनाशून्यत्वे सति द्रव्यत्वमजीवस्य लक्षणं, जीवेऽतिप्रसङ्गवारणाय विशेषे 10
पण, न भावोऽभाव इतिवच्चेतनाभावमात्रस्याजीवत्वप्रसङ्गवारणाय विशेष्यम्, तत्राजीव-
स्य पञ्चविधत्व पूर्वमुक्तमेव ॥

सम्प्रति प्रथम धर्मं लक्षयति—

गत्यसाधारणहेतुर्द्रव्य धर्मः ॥

गत्यसाधारणेति । गतिर्गमनक्रिया, क्रिया च बाह्याभ्यन्तरनिमित्तापेक्षत्वे सति देशान्तर- 15
प्राप्तिहेतुत्वे सति द्रव्यपर्यायरूपा । तत्राभ्यन्तर निमित्त द्रव्यस्य क्रियापरिणामशक्तिः, बाह्य
तु नोदनाभिधातादिः, एतेन च क्रियाया कथञ्चिद्द्रव्यभिन्नत्वमन्यथोपरमाभावप्रसङ्गः, द्रव्यप-
र्यायत्वाच्च नात्यन्तिकभेदः, अन्यथा द्रव्यस्य निश्चलत्वप्रसङ्गः । ज्ञानादीनामपि बाह्याभ्यन्तर-
निमित्तापेक्षत्वे सति द्रव्यपर्यायत्वात्तद्वारणाय देशान्तरप्राप्तिहेतुत्वे सतीत्युक्तम् । सा च जीव-
पुद्गलयोरेव, तयोरेव देशान्तरप्राप्तिदर्शनात् । ता प्रत्यसाधारणहेतुभूतं द्रव्य धर्म इत्यर्थः, तत्र 20
कारणं त्रिविधं निर्वर्त्तकनिमित्तपरिणामिभेदानात्, यथा घटं प्रति कुलाडो निर्वर्त्तक कारण, दण्डा-
दिक निमित्त, मृत्विण्ड परिणामि, तथा जीवपुद्गलानां गतिं प्रति गतिक्रियाविष्टं तदेव जीव-
पुद्गलद्रव्यं निर्वर्त्तकं तदेव च गतिपरिणामि परिणामिकारणं, धर्मद्रव्यञ्च निमित्तमिति । निमित्तं
कारणञ्च प्रायोगिकवैयर्थ्यसिद्धिभयक्रियावद् यथा दण्डादि, तद्वत् केवल वैयर्थ्यसिद्धिक्रियावदपि,

१ आत्मपणे प्रयोग आत्मा मन्त्रिको देहपरिष्पन्ददर्शनार्थप्ररूपवदिति न च देहपरिष्पन्दे तु प्रबलो न क्रि-
येति वाच्यमन्त्रिके नभसि तद्वत्प्रभवदक्रिय आत्मन्यपि तदगम्भकात्, तथाऽऽत्मा मन्त्रिय कर्तृत्वात् कृत्यान्त्रदियपि
प्रयोगो न पासिद्धो हेतु कर्त्ताऽऽत्मा स्वधर्मफलभोक्त्वादिद्यनुमानतस्तस्मिन्नेति ॥

एतदेव निमित्तकारणमसाधारणकारणमपेक्षाकारणमुच्यते, द्रव्यगतक्रियापरिणाममपेक्ष्य धर्मादीनां जीवादिगत्यादिक्रियापरिणतेः परिपोषणात्, ईदृक्परिपोषणस्यान्यासाधारणत्वात्, धर्माद्यखिलद्रव्येषु वैस्रसिकक्रियायाः सद्भावेन प्रायोगिकक्रियापेक्षया निष्क्रियत्वेन धर्मादिषु दण्डादिबन्निमित्तकारणत्वप्रसङ्गस्य निर्व्यापारत्वेनाकारणत्वप्रसङ्गस्य च नावकाशः । तथा
5 च जीवादावतिप्रसङ्गभङ्गाय हेत्वन्तम् । कस्यचिन्मते जीवविशेषगुणे रूढस्य धर्मस्य व्या-
वृत्त्यर्थं द्रव्यपदम् । गतिमन्त्वे सति द्रव्यत्वमित्युक्तौ जीवपुद्गलयोरतिव्याप्तिरिति गत्यसा-
धारणहेतुत्वे सतीत्युक्तम् । गतिहेतुत्वे सति द्रव्यत्वमित्युक्तौ कालादिसमवायानां
कार्यमात्रकारणत्वे कालादावतिव्याप्तिवारणायपेक्षाकारणत्वापरपर्यायमसाधारणकारणत्व-
मुक्तम्, अपेक्षाकारणत्वे सति द्रव्यत्वमित्युक्तावधर्मादावतिव्याप्तिरिति गतीति ॥

10 ननु निखिलमिदं तदा सद्गच्छते यदा लक्ष्यभूतं धर्मद्रव्यं प्रमितं स्यात्, न ह्यप्रमितं
लक्षयितुं शक्यमतिप्रसङ्गात्, तस्माच्छून्यमिदं जल्पनमित्याशङ्कायां तत्प्रमिणोति—

तत्र प्रमाणं जीवपुद्गलानां गतिर्याह्यनिमित्तापेक्षा गतित्वाज्जलस्थम-
त्स्यादिगतिवदित्यनुमानम् ॥

तत्रेति । तच्छब्देन लक्ष्यभूतधर्मद्रव्यपरिग्रहः, सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वं, तस्य च प्रमाणपद-
15 वाच्यप्रमितिकरणत्वैकदेशे प्रमितावन्वयस्तथा च लक्ष्यभूतधर्मद्रव्यविशेष्यकप्रमित्यसाधा-
रणकारणमित्यर्थस्तस्य चाप्रेतनेनानुमानपदेनान्वयः । जीवपुद्गलानामिति । गतिपरिणता-
नामित्यादिः, अन्यथा धर्मद्रव्यस्य बलात्तत्र गतिजनकत्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः, गतिपरि-
णतानां गतिं प्रति पोषकत्वाभ्युपगमात्, अनवरतगतिप्रसङ्गाच्च । र्वाह्यनिमित्तापेक्षेति,
आन्तरनिमित्तजीवादिशक्तिमादाय सिद्धसाधनवारणाय चाह्वेति । गतौ परिणामिकारणं
20 जीवादिकं निर्धर्तककारणञ्चादाय सिद्धसाधनवारणाय कारणपदमुपेक्ष्य निमित्तपदग्रहणं
कृतम् । यथा च स्वयमेव सञ्जातजिगमिपस्य मत्स्यस्य गतौ जलमनुपघातकं सन्निमित्तत-
योपकारकं तथा स्वभावेन परिणतजीवपुद्गलगतिरप्यनुपघातकं किञ्चन द्रव्यं निमित्ततयोप-
कारकमपेक्षत एव, गतित्वस्योभयत्र समानत्वात्, न च तादृशं द्रव्यमाकाशं भवितु-
मर्हति, अवगाहनामात्रगुणत्वात्, नह्यन्यस्य धर्मोऽन्यस्य भवितुमर्हति तथा च सत्यप्रेजो-

१ तदुक्तं ' परिणामो गतेर्धर्मो भवेत्पुद्गलजीवयो । अपेक्षाकारणालोके मीनस्येव जलं सदा ' इति । तथा यद्यच्छुद्धपदवाच्यं तत्तदस्ति, यथा स्तम्भादि, तथा धर्मोपि, शुद्धपदवाच्यत्वं च प्रमाणान्तरनाथितविषयत्वाख्यं दोषरहितत्वेन, न च खपुष्पादिषु केनापि सकेतितैस्त्वादिशुद्धपदवरेनेनान्त, वृद्धपरम्परयातसंकेतविषयाणां मेव शुद्धपदानां वाच्यत्वस्येह हेतुत्वेन विवक्षणादिति ॥

गुणा द्रवदहनादयः पृथिव्या एव प्रसज्येरन् । आकाशस्यैव निमित्तत्वेऽलोकाकाशेऽपि गमनप्रसङ्गाच्च । न च कारणत्वमन्वयव्यतिरेकगम्य, यथा जलादिसङ्गावे मत्स्यादीना गतिस्तदभावे च तदभाव इति, तथा च धर्मद्रव्यसत्त्वेऽपि जलाभावे मत्स्यादीना गत्यभावाद्द्वयभिचारेण न कारणत्वं गतौ तस्यापि तु जलस्यैवेति वाच्यम्, सत्यपि भूम्यादावधिकरणे गगनस्य सर्वाधारत्वमिदं सत्यपि ज्ञपादिगतौ जलादीना कारणत्वे सर्वेषा गतिसामान्यं प्रति निमित्तान्तरस्यापेक्षितत्वात् । न च देशान्तरप्राप्तिहेतुर्द्रव्यपरिणामविशेषो गतिस्तथा च देश एव गत्यपेक्षाकारणमस्त्विति वाच्यम्, देशविशेषाणा देशत्वेनानुगतरूपेण कारणत्वासम्भवात् तथासति ह्यलोकेऽपि गमनं प्रसज्येत, तत्तद्वृत्तिं प्रति तत्तद्देशत्वेन कारणत्वे त्वनन्तकार्यकारणभावकल्पनाप्रसङ्गः स्यात्, न च धर्मस्यापि न धर्मत्वेन कारणत्वमतिप्रसङ्गात्, अपि तु तत्तत्प्रदेशत्वेनैवेति तथापि गौरव दुर्वारमेवेति वाच्यम्, लोकालोकविभागान्यथानुपपत्त्यापि धर्मद्रव्यस्यावश्यकत्वे तस्यैव गतित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वाभ्युपगमात् पुद्गलस्कन्धातिरिक्तस्याकाशातिरिक्तस्य वा देशस्याभावेन तयोर्गतिपरिणामिकारणत्वेनावगाहानुगुणत्वेन च गत्यपेक्षाकारणत्वासम्भवाच्चेति ॥

अस्यास्तिकायत्वात्प्रदेशेयत्तामाविष्करोति—

असंख्येयप्रदेशात्मको लोकाकाशव्यापी च ॥

असंख्येयेति । शास्त्रसंख्यबहाराथं प्रदिश्यन्त इति प्रदेशाः, द्रव्यपरमाणुमूर्त्तिव्यवच्छिन्नाः, कदापि ये न वस्तुव्यतिरेकेणोपलभ्यन्ते भागास्ते प्रदेशाः । असंख्येया प्रदेशा येपान्ते असंख्येयप्रदेशा तदात्मको धर्मो न संख्येयप्रदेशात्मको नाप्यनन्तप्रदेशात्मक इति भावः । न च धर्मादीना निरवयत्वेन तत्र प्रदेशकल्पना सिद्धो माणवक इतिवदौपचारिकीति वाच्यम्, प्रत्याभावेदात्, मुख्यप्रत्ययार्त्तिसहविशेषाद्ध्यवसानरूपान्माणवके हि सिंह इति गौणप्रत्ययोऽध्यारोपरूपो भिन्न उपलभ्यते, न च तथा पुद्गलेषु धर्मादिषु च प्रदेशप्रत्ययो भिन्नोऽस्ति, उभयत्रावगाहभेदतुल्यत्वात्, न च परमाणुषु मुरयः प्रदेशप्रत्यय इति यान्यम्, अनादिरमभ्योऽप्रदेशो हि परमाणुरिति वचनात् । ननु धर्मादीन्याकाशावर्तिक स्वात्मप्रतिष्ठान्युत जलादिबिषदाधारान्तरप्रतिष्ठानि, आधारान्तरप्रतिष्ठत्वेऽप्येकदेशेन सर्वात्मना वेत्याशङ्क्यायामाह—लोकाकाशव्यापी चेति । आकाशप्रतिष्ठानि लोकाकाशमभितो व्याप्य च प्रतिष्ठिता नीति भावः । यद्यपि निश्चयतयेन सर्वमेव वस्तु स्वात्मन्येव प्रतिष्ठितं तथापि व्यवहारनया-

१ न चेदापि अन्तरेक्षणान्तत्वाणोऽशास्त्रैः तत्र प्रेक्षाणैः द्विधादिभिरनुद्गलवत्त्वमवस्था तत्तन्वयस्य वा प्रयत्नादिति ॥

भिप्रायेणाकाशप्रतिष्ठं विद्ध्येयम् । धर्मादयो यत्र लोकयन्ते स लोकः, लोकश्चासावाकाशश्च
लोकाकाशस्तं व्याप्नोतीति लोकाकाशव्यापी, धर्माधर्मयोर्लोकाकाशोऽवगाहो न त्वलोक
इति भावः ॥

अथ यत्र गतिस्तत्रानुश्यं स्थितेरपि भावाद्व्यपेक्षाकारणेनेत्र स्थितिं प्रत्यप्यपेक्षाकार-
5 णेन केनापि भवितव्यमिति मन्वानस्तादृशद्रव्यसाधनार्थं प्रथमं तत्स्वरूपमाह—

स्थित्यसाधारणहेतुर्द्रव्यमधर्मः । प्रमाणश्चात्र जीवपुद्गलानां स्थिति-
र्वाह्यनिमित्तापेक्षा स्थितित्वात्तरुच्छायास्थपान्थवदित्यनुमानम् । असं-
ख्येयप्रदेशात्मको लोकाकाशव्यापी च ॥

स्थित्यसाधारणेति । अत्रापि पूर्ववत् स्थितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितासाधारणकार
10 णत्व लक्षणं पदकृत्यश्चावसेयम् । स्थितिस्त्वदेशाद्प्रच्यवनहेतुर्गतिनिवृत्तिरूपा । अधर्मे मानमा-
विष्करोति प्रमाणश्चेति, स्थितिपरिणतानामित्यादिः, अन्यथाऽधर्मस्य निर्वर्त्तककारणत्वापत्तेः ।
वाह्यनिमित्तापेक्षेति, निर्वर्त्तकपरिणामिक्रियाद्वयवन्निमित्तकारणत्रयव्यतिरिक्तकारणान्तरसा-
पेक्षेत्यर्थः । दृष्टान्तमाह—तरुच्छायास्थेति तरुच्छायायां पान्थस्थितिवदिति भावः । प्रदे-
शेयत्तामाह—असंख्येयेति । अस्याप्याधार वृत्तित्वश्चाह—लोकाकाशेति । अत्र पूर्ववदेव
15 विचारो विभावनीयः ।

अथ तृतीयमाकाशद्रव्य लक्ष्यति—

अवगाहनागुणमाकाशम् ॥

अवगाहनेति । अवगाहनमनुप्रवेशस एव गुणो यस्य तदाकाशमिति विग्रहः, अव-
गाहनागुणत्व आकाशस्य लक्षणम् । नन्विदमवगाहन पुद्गलादिद्रव्यसम्बन्धि गगनसम्बन्धि
20 च, सयोगवत्तथा च तत्कथमाकाशस्यैव गुणः, उभयगुणत्वे चातिव्याप्त्यापत्त्या तत्कथं
लक्षणं भवितुमर्हतीति चेन्मैवम्, लक्ष्यं ह्याकाशं प्रधानमवगाहत्वात् अवकाशदानेनोपकार-
कत्वाच्च, पुद्गलादिद्रव्यन्त्ववगाहक, तथा च स्वानुकूलवकाशदातृत्वसम्बन्धेनावगाहनाव-

१ यद्यत्कार्यं तत्तदपेक्षाकारणवयथा घटादिकार्यम् । तथा चासौ स्थितिरपि यच्च तदपेक्षाकारण सोऽ
धर्मास्तिकाय । न च नास्त्वधर्मास्तिकायोऽनुपलभ्यमानत्वाच्छाविपाणवदिति वाच्यम्, दिगादीनाम
सिद्ध्यापत्तेर्वादिन । न च दिगादिप्रत्ययलक्षणकार्यदर्शनतस्तेऽनुमीयन्त इति वाच्यम्, तुल्यत्वात्, न च
नासौ कदाचिद्दृष्ट इति वाच्य, दिगादिष्वपि तुल्यत्वात् । न चास्य सर्वदा सर्वस्य सन्निहितत्वेन सदा स्थिति
स्यादिति वाच्यम्, दिगादिष्वपि तुल्यत्वात् । न च निमित्तान्तरापेक्षणादिगादितो न सर्वदा कार्यत्वत्तिप्रसङ्ग इति
वाच्यमधर्मास्तिकायेनापि स्वपरगतविभ्रसाप्रयोगव्यापारपेक्षणादुक्तदोषासम्भवादिति भावः ॥

स्वमाकाशस्य लक्षणं बोध्यम् । तत्र धर्माधर्मप्रदेशा हि आ लोकान्ताहोकाकाशप्रदेशनिर्वि-
भागवर्तित्वेनावस्थिताः, तस्मादन्तरवकाशदानेन धर्माधर्मयोरुपकरोति, धर्माधर्मप्रदेशाना-
माकाशप्रदेशाभ्यन्तरवर्तित्वात्, अलोके च तदसम्भवात् । पुद्गलजीवानान्तु सयोगविभागै-
श्रोपकरोति तेषां क्रियावत्त्वात् । न चालोकाकाशे लक्षणमिदमव्याप्तमिति वाच्यम्, तत्रा-
प्यवगाहानुकूलवकाशदातृत्वस्वभावस्य सत्त्वात्, अवगाहकाभावादेव नावगाहः, नहि 5
हंसस्यावगाहकस्याभावेऽवगाहस्य जलस्य हीयत इति ॥

अथाऽऽकाशे प्रमाणमादर्शयति—

मानन्तु द्रव्याणां युगपदवगाहोऽसाधारणवाह्यनिमित्तापेक्षो युगप-
दवगाहत्वादिकसरोवत्तिमत्स्यादीनामवगाहवदित्यनुमानम् । लोकालोक-
भेदेन तद्विविधम् ॥

10

मानन्त्विति । द्रव्याणामिति, अवगाहमानानामित्यादिः । अनेकद्रव्याणामेकदा योऽ-
वगाहस्तस्यैव पक्षत्वेसूचनस्य युगपदवगाह इत्युक्तं, अन्यथा स्थूलानामेव द्रव्याणां प्रतिघातात्
सूक्ष्माणां परस्परवगाहप्रदत्वेन तादृशावगाहेऽसाधारणवाह्यपरमाण्वन्तरसापेक्षत्वस्य सिद्ध-
त्वेन सिद्धसाधनत्वापत्तेः । तथा च सर्वेषां युगपदवगाहं प्रत्यसाधारणं निमित्तं गगनातिरिक्तं
न किमपि भवतीत्याकाशसिद्धिः । न चावरणभाव एव तादृशोऽस्तिवति वाच्यम्, सर्वथाऽधि- 15
करणानात्मरूपाभावस्यापसिद्धान्तत्वेन तदधिकरणात्मकस्यैवाकाशत्वात् । न चाकाशस्यापि
धर्मादीनामिवावगाहदायि द्रव्यान्तर स्यादिति वाच्यम् ततोऽधिकव्यापिद्रव्यान्तराभावात् ।
धर्मिप्राहकप्रमाणेन तस्यावगाहत्वेनैव सिद्धेऽत्र । एवमेव यद्यद्द्रव्यं तत्तत्साधारणमिति व्या-
प्त्याऽस्ति गगनं द्रव्याणां साधारत्वान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानादपि सर्वाधारत्वेनाकाशसिद्धिः ।
न च तस्यापि द्रव्यत्वेन साधारत्वं स्यात्तथा चानवस्थेति वान्यम्, धर्मिप्राहकमानेनाधार- 20
मात्रस्वरूपतयैव सिद्धेः । न चाकाशे द्रव्यत्वसत्त्वेऽपि साधारत्वाभावेन व्यभिचार इति
वाच्यम्, धर्मिसिद्धेः पूर्वं व्यभिचारास्फुरणात्, तदुत्तर तत्सफूर्त्तैरकिञ्चित्करत्वादिदिति ॥

१ न च धर्माधर्मावधारो मत्रिष्यत विमतिरिक्तेनाकाशेनेति वाच्यम् । तयोर्गतिस्थितिगाधकत्वात्,
न ह्यन्यसाध्य कार्यमन्य प्रमाथयति, अनिप्रसङ्गात् । न च युगपिद्वानामेव पुण्ड्रयदरादीनामाध्याधेयमात्र
दर्शनाद्युनगिद्वानो न धर्माधर्माकाशानामाध्याधेयभाव इति वाच्यम्, युगपिद्वयभावेऽपि पक्षी रेखोदादी
तर्हानात् । न चाकाशस्यारकाशदानुत्वे नित्यादिना गवादीनां प्रतिघातो न स्यादिति वाच्यम्, मूर्खानां स्पृष्टा-
नामन्धोऽन्यप्रतिषेधत्वात् । सुखानामन्यान्यप्रवेतशक्तियोगात्, अन्योन्यप्रवेतयाग्यानावरकाशदृग्ग्राह्यस्य
साधना गामर्ष्यहानिभावादिति ॥

धर्मिमाहकमानेनाकाशस्यैकत्वे सिद्धे तस्योपाधिनिमित्तं भेदमाह—लोकालोकेति, लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति द्विविधमित्यर्थः, धर्माद्यन्त्रिंशत् नभो लोकाकाशस्तद्विपरीतोऽलोकाकाश इति भावः । ननु लोकाकाश एव भवतु किमलोकाकाशेनेति चेन्न लोको विद्यमानविपक्ष, व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदाभिधेयत्वाद्घटविपक्षकपटत्रदित्यनुमानेन तत्सिद्धेः, न च घटादिवरेवा लोक इति वान्यम्, नत्रा निषेधसदृशस्यैव बोधनात्, तस्माद्धर्माद्याघारात्मकलोकाकाशस्य विपक्षोऽलोकाकाशमेव भवितुमर्हतीति बोध्यम् ॥

लोकाकाशमानं वक्तुं परिच्छेदकलोकस्वरूपप्रदर्शनद्वारा परिच्छेद्यमान स्पष्टयति—

चतुर्दशरज्जुप्रमाणः पञ्चास्तिकायात्मको लोकस्तद्व्याप्योऽसंख्येयप्रदेशाऽऽत्मको लोकाकाशः । तद्विज्ञोऽलोकाकाशोऽनन्तप्रदेशात्मकः । धर्मादयस्त्रयोऽपि स्कन्धदेशप्रदेशभेदेन त्रिविधाः । पूर्णं द्रव्यं स्कन्धः । माध्यमिकौपाधिकभागा देशाः । केवलप्रज्ञापरिकल्पितसूक्ष्मतमो भागः प्रदेशः ॥

चतुर्दशेति । लोको हि भुवन, तद्य पञ्चास्तिकायात्मक, चतुर्दशरज्जुपरिमितञ्च, तेन व्याप्य—परिच्छिन्नः, तत्र परिच्छिन्न इत्यनुकत्वा व्याप्य इति वचन पञ्चास्तिकायेषु परिच्छेदकतया व्यापकस्य ग्रहणार्थं, तादृशश्च धर्मो वा स्याद्धर्मो वा, तथा च तावत्प्रदेशत्वमेवास्यापीत्याशयेनाह—असंख्येयप्रदेशात्मक इति । अलोकाकाशमाह—तद्विज्ञ इति । लोकाकाशभिन्न इत्यर्थः । अनन्तप्रदेशात्मक इति, एतदपेक्षया च समस्ताकाशस्यानन्तप्रदेशात्मकत्वमित्यपि बोध्यम् । अथ धर्मादीना त्रयाणा विशेषमाह—धर्मादय इति । अपिना जीवोऽपि तथैवेति सूचितम्, स्कन्धमाह—पूर्णमिति निरिजस्वस्वप्रदेशपरिपूर्णसंख्येयप्रदेशात्मकमिति यावत् । माध्यमिकेति, पूर्णसमुदायादेकादिप्रदेशहीना आह्वयादिप्रदेश बुद्धिपरिकल्पिता विभागा देशा उच्यन्त इत्यर्थ । केवलेति । केवलज्ञानेन परिकल्पित. सूक्ष्मतमो निर्विभागो भाग केवलप्रज्ञयापि दुर्भेद्य प्रदेश इत्यर्थः ॥

अथ कालस्य धर्मादिद्रव्यपञ्चकपरिणामत्वेन तदन्तर्भूतत्वे पदार्थान्तरत्वे वा सर्वथा तत्स्वरूपनिर्वचनस्यावश्यकत्वेन त लक्षयति—

वर्त्तनालक्षणः कालः ॥

वर्त्तनालक्षण इति । तत्र कालस्य पर्यायात्मकत्वे वर्त्तना लक्षणं स्वरूपं यस्य स इति व्युत्पत्त्या वर्त्तनास्वरूप काल इत्यर्थो बोध्यः । तत्र च वर्त्तना सादिसान्तादिचतुर्भेदभिन्नाया स्थित्या यत्किञ्चित्प्रकारेण द्रव्याणा वर्त्तन, सैव कालव्यपदेशभाक् । तत्र च परिणामक्रियापरत्वापरत्वानामप्युपलक्षक वर्त्तनापद, तेषामपि कालव्यपदेशभाक्त्वान् । एतेषाञ्च द्रव्यप-

यायत्वात् कथञ्चिद् द्रव्याभिन्नत्वेन द्रव्याभेदवर्तिवर्तनादिविवक्षया कालोऽपि जीवाजीव-
तयोदितः, न तु पृथग्भूतं द्रव्यं, वर्तनादिपर्यायाणां द्रव्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, कालस्यास्ति-
कायत्वप्रसङ्गाच्च । अयमेव द्रव्यकालः । ईदृशाभिप्रायेणाऽऽगमः “ किमयं मंते ! कालेत्ति
पवुच्चई ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव ” इति ॥

यदि सर्वद्रव्यवर्ती वर्तनादिपर्यायः कालनाम्ना पृथग् द्रव्यं माभूत्, परन्तु सूर्यादिचारा- 5
भिव्यङ्ग्यो मनुष्यक्षेत्रवर्ती परमाणुवत्कार्यानुमेय श्शुद्धपदवाच्यत्वात्सत्त्वेनानुमीयमानो लोक-
प्रसिद्धः कालाभिधानप्पद्रव्यतया कथं न सिद्धयेदिति विभाव्यते तदा वर्तनया लक्ष्यतेऽनुमी-
यते योऽसौ वर्तनालक्षणः काल इत्यर्थो वाच्यः । एकस्मिन्नविभागिनि समये धर्मादीनि द्रव्याणि
स्वकीयपर्यायैरादिमदनादिमद्भिरुत्पादव्ययध्रौव्यविकल्पैर्वर्तन्त इति तद्विषया वृत्तिवर्तना ।
सा च तुल्यजातीयानां भावानां युगपद्भाविन्यत्र विवक्षिता, तस्या एव कालापेक्षत्वात्, माक 10
न्दादिपु मञ्जरिकादिवत् । एतेन मनुष्यक्षेत्रात्परत ऊर्ध्वाधोलोकयोश्च काललिङ्गानां वर्तना-
दीनां सत्त्वेन कुतो न तत्र कालोऽभ्युपगम्यत इति शङ्का परास्ता, तत्र भावानां वर्तनायाः
कालानपेक्षत्वात्तत्र सतां पदार्थानां स्वयमेवोत्पद्यमानत्वाद्दिनद्यमानत्वाद्द्वर्त्तमानत्वाच्च । सजा-
तीयेषु सर्वेषु युगपत्तदनुद्भवत् । विवक्षितेन नवपुराणादिना तेन तेन रूपेण परमाण्वादिप-
दार्थानां शशद्भवनं सा वा वर्तना, तथा च स्वयमेव वर्त्तमानानां पदार्थानां या वर्त्तनशीलता सा 15
बाह्यनिमित्तान्तरसापेक्षा कार्यत्वाद्द्वटादिवदिति वर्त्तनशीलत्वनिरूपितापेक्षाकारणत्वेन काल-
सिद्धिर्भवति । न च सा वर्तना समयपरिणतिस्त्रभावा दुरधिगमा चेति कथं तस्य पक्षत्व-
मिति वाच्यम्, व्यावहारिकस्य पाकस्य तण्डुलविष्टेदनलक्षणस्योदनपरिणामस्य दर्शनात्, प्रति-
समयं प्रथमसमयादारभ्य सूक्ष्मपाकाभिनिर्वृत्तेरिव सर्वेषामपि द्रव्याणां स्वस्वपर्यायाभिनिवृत्तौ
प्रतिसमयं वर्त्तनाया अनुमीयमानत्वादास्ति कालो नवपुराणादिपरिणामान्वयथानुपपत्तेरिति ॥ 20
तथा ह्यःश्वोऽद्यादिकालवचनान्यपि घाह्यार्थनिबन्धनानि, असमस्तपदत्वाद्रूपदिशब्दवत्, ह्य-
आदिकालवचनानि यथार्थानि यथाभ्युपगममात्रैस्तथाभिधीयमानत्वात्, प्रमाणावगम्यः प्रमे-
योऽर्थ इत्येवंविधवचनवदित्वाद्यनुमानानि भाव्यानि । न चादित्यगतिनिबन्धना वर्त्तना,
तद्गतापि वर्त्तनाय दर्शनेनापरहेतुत्वप्रसङ्गात् । नचाऽऽकाशप्रदेशनिमित्त, नस्याधिकरणत्वात्,
तस्मात्कालोऽस्त्येवायमेव चाद्वाकाल उच्यते । एवञ्च यत्र कालस्तत्र वृत्तिवर्तनाद्याकारेण 25
परिणमते नान्यत्रेति नियमः । न च घाह्यद्वीपेषु भावाना वृत्तिः कालापेक्षा वृत्तिशब्दवाच्यत्वा-
दिद्वत्यशुसुमवृत्तिवदिति तत्रापि कालसिद्धिरिति वाच्यम्, अलोकरय वृत्तौ समयवृत्तौ च
व्यभिचारात्, तथा चोत्पादव्ययध्रौव्यव्यतिरेकेण मत्त्वस्य गुणपर्यायव्यतिरेकेण च द्रव्यत्व-
स्यासम्भवात् कालस्यापि सत्त्वं द्रव्यत्वञ्च मिदमेव । ननु कालस्याविभागित्यात् परमनिरु-

- द्वैकसमयरूपत्वात्समुच्छिन्नपूर्वापरकोटित्वाद्दृष्टिकायत्वाभावेन प्रदेशशून्यत्वात्प्रागभावप्रध्वं-
साभावावस्थयोरसत्त्वेनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वं गुणपर्यायवत्त्वञ्च कथमिति चेदुच्यते, जिनव-
चनस्य प्रधानोपसर्जनीकृतेतररूपद्रव्यपर्यायोभयनयावलम्बित्वादेकस्यापि समयस्य निष्प्रदे-
शस्य द्रव्यपर्यायावयवद्वयवृत्तित्वमेव, द्रव्यार्थरूपेण प्रतिपर्यायमुत्पादव्ययधर्मापि स्वरूपानन्य-
5 भूतक्रमाक्रमभाव्यनाद्यपर्यवसानानन्तसख्यापरिणामपर्यायप्रवाहव्यापिनमेकमेवात्मानमात-
नोति, अतीतानागतवर्त्तमानावस्थाश्चपि कालः काल इत्यविशेषश्रुते सधैदा ध्रौव्याशावलम्ब-
नात्, तथा च श्रोभावेन विनश्याद्यत्वे प्रादुर्भवति, अद्यत्वेनापि विनश्य ह्यस्त्वेनोत्पद्यते, काल-
त्वेन तु श्रोऽद्यह्यःपर्यायेषु सभित्वादन्यव्यरूपत्वाद् ध्रुव एवेति, पर्यायार्थतया त्वत्यन्तविविक्तरू-
पत्वात्पर्यायाणा प्रत्युत्पन्नमात्रविषयत्वाद्तीतानागतयोरभावादेव न दृष्टो नापि वर्त्स्वन्निति तेन
10 प्रकारेणासत्त्व, तथा च स्यात्सत्त्वं स्यान्नास्तित्वमिति व्यवस्थानात् गुणपर्यायवाश्च काल इति ॥

इत्थमवधृते कालस्वरूपे तत्प्रमाणे च तस्यास्तिकायत्वाभावेन स्कन्धदेशप्रदेशा न सन्ति
किन्तु एकविध एव स इत्याह—

स च वर्त्तमानस्वरूप एक एव । सोऽपि निश्चयव्यवहाराभ्यां द्विविधः ॥

- स चेति । वर्त्तनया लक्ष्यमाणोऽद्वाकाल इत्यर्थः, न तु वर्त्तनास्वरूपात्मा कालः, तस्य
15 जीवाजीवरूपत्वात् । एक एवेति वर्त्तमानैकसमयात्मक इत्यर्थः । अस्य द्वैविध्यमादर्शयति-
सोऽपीति । वर्त्तमानैकसमयात्माऽद्वाकालविशेषः—प्रमाणकालोऽपीत्यर्थः । नैश्चयिको व्याव-
हारिकश्चेति द्विविधः कालस्समयरूप इति भावः । अद्वाकालविशेष—प्रमाणकालोऽतीतोऽ'
नागतो वर्त्तमानश्चेति त्रिविधः । तत्र विद्यमानैकसमयात्मको वर्त्तमानो नैश्चयिकः । तमव-
धीकृत्य भूतस्समयराशिरतीतः । तमेव समयं वर्त्तमानमवधीकृत्य यो भावी समयराशि
20 सोऽनागतः कालः । वर्त्तमानसमयान्यः सर्वोऽपि कालो व्यावहारिक इति भावस्तदुक्त-
“अद्वाकालस्यैव भेदः प्रमाणकाल उच्यते । अहोरात्रादिको ब्रह्मप्रमाणविस्तारस्यैभ्यः ॥ तथा,
अत्र प्रमाणकालोऽस्ति प्रकृतस्स प्रतन्यते । अतीतोऽनागतो वर्त्तमानश्चेति त्रिधा स च ॥ अव-
धीकृत्य समयं वर्त्तमानं विवक्षितम् । भूतस्समयराशिर्यः कालोऽतीतः स उच्यते ॥ अवधीकृत्य

१ तत्रानागत कालोऽनादित्वानन्तत्वाभ्या समानोऽपि समयाधिक वर्त्तमानसमयस्य तत्र प्रवेशात्, नचा
तीते इतो न तस्य प्रवेश इति वाच्यम् । अतीतस्य विनष्टरूपतयाऽविनश्वररूपस्य तस्य तत्र प्रवेशसम्भवात्,
किन्त्वविनश्वरेऽनागत एवेति । अतीत कालश्चानागतकालात्समयेन न्यून । केचित्तु अतीताद्गतोऽनागताद्वाया
अनन्तगुणत्व समत्वे चदानीं समयातिक्रमे समयोना स्यात्, अनन्तगुणत्व तु नानन्तेनापि कालन गतेनासौ क्षीयत
इति वदन्ति ॥

समयं वर्तमानं विवक्षितम् । भावी समयराशिर्यः कालस्स स्यादनागतः ॥ वर्तमानः पुन-
र्वर्तमानैकसमयात्मकः । असौ नैश्चयिकस्सर्वोऽप्यन्यस्तु व्यावहारिकः ” ॥ इति जम्बूद्वीपप्रश्न-
त्तिवृत्त्याद्यभिप्रायः ॥

तत्र नैश्चयिकं कालमाह—

वर्त्तनादिपर्यायस्वरूपो नैश्चयिकः । ज्योतिश्चक्रभ्रमणजन्यस्समयाव- 5
लिकादिलक्षणः कालो व्यावहारिकः ॥

वर्त्तनादीति । वर्त्तनादिपर्यायैः स्वरूप्यते लक्ष्यते यस्स नैश्चयिक इत्यर्थः, वर्त्तनादिलिङ्गक
इति यावत्, आदिना क्रियापरिणामपरत्वापरत्वानां ग्रहणम् । व्यावहारिकं कालमाह—ज्यो-
तिश्चक्रेति, ज्योतिषां विमानविशेषाणां चक्रं समुदायस्तस्य भ्रमणेन जन्यो व्यङ्ग्यः, सूर्यादि-
चारव्यङ्ग्य इति भावः । समयावलिकादिलक्षण इति, योगिनापि यः कालविशेषो विभक्तुं न 10
शक्यतेऽतिसूक्ष्मत्वात्स कालविशेषः समय उच्यते । असंख्येयसमयसमुदायसमितिसमागम-
निष्पन्नाऽऽवलिका । आदिना मुहूर्त्तदिवसाहोरात्रपक्षमाससंवत्सरयुगपत्यसागरोत्सर्पिणी-
परावर्त्ता ग्राह्याः । एतेषां विशेषो बोधः प्रवचनादवसेयः । कालस्यायं विभागकलाप उपचा-
रार्थं कल्पितोऽवसेयः, समयस्यैकरत्वेन विभागाभावात् समूहस्य चामुख्यत्वेनैव विभागा-
सम्भवाच्च । परन्तु कालस्य समूहयुद्धयङ्गीकृतस्य विभागो वेदितव्यः ॥ 15

अथ कालो नास्तिकायपञ्चकव्यतिरिक्तः किन्तु जीवाजीवद्रव्यपर्याय एव वर्त्तनादि-
क्रियारूपः । स च वर्त्तितुर्भावादनर्थान्तरं कालस्तत्परिणामत्वात्, कलनं संशुद्धनं पर्यायाणा-
मिति व्युत्पत्तेः । तथा च तेन तेन रूपेण सादिसान्तादिरूपेण नवपुराणादिरूपेण वा वर्त्त-
नैव द्रव्यसम्बन्धित्वाद् द्रव्यकाल उच्यते, जीवाजीवौ वा पर्यायपर्यायिणोरभेदोपचारात् । न
एतद् वर्त्तनापरिणामादिभ्यो भिन्नं द्रव्यमस्ति, समयावलिकादिरूपोऽपि नृक्षेत्रगः कालो न 20
जीवाजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः, सूर्यादिक्रियैव हि परिणामवती कालो नान्यः । पर्यायरूपत्वेन
तस्यैकत्वेऽपि किञ्चिन्मात्रविशेषविधिवक्ष्या द्रव्यकालोऽद्वाकाल इत्यादिव्यपदेशः । तस्मात्त-
दुपचरितं द्रव्यमुच्यते इत्याशयेनाह—

यस्तुतस्तु कालोऽयं न द्रव्यात्मकः । किन्तु सर्वद्रव्येषु वर्त्तनादिपर्या-
याणां सर्वदा सद्भावाद्दुपचारेण कालो द्रव्यत्वेनोच्यते । वर्त्तनादिपर्या- 25
याश्च वर्त्तनामित्यापरिणामपरत्वापरत्वरूपेण चतुर्विधाः । तत्र मादिसा-

न्तसाद्यनन्तानादिसान्तानाद्यनन्तभेदभिन्नेषु चतुःप्रकारेष्वेकेनापि केन-
चित्प्रकारेण द्रव्याणां वर्तनं वर्तनेत्युच्यते । इयं वर्तना प्रतिसमयं
परिवर्तनात्मिका, नातो विवक्षितैकवर्तना द्विसमयं यावदपि स्थितिं
कुरुते । अतो या वर्तनायाः परावृत्तिस्सा पर्यायत्वेनाभिधीयते । भूत-
5 काले भूता भविष्यति भविष्यन्त्यो वर्तमानकाले च भवन्त्यो या द्रव्याणां
चेष्टास्सः क्रियापर्यायः । प्रयोगविस्रसापरिणामाभ्यां जायमाना नवीनत्व-
प्राचीनत्वलक्षणा या परिणतिस्स परिणामः ॥

वस्तुतस्त्विति । न द्रव्यात्मक इति, अपि तु पर्यायात्मक इति भावः । तर्हि द्रव्यकाल
इति, कथमित्यत्राह—किन्त्विति, तथा च पर्यायपर्यायिणोरभेदोपचारादिति भावः । अथ
10 कालस्वरूपानुपकारभूतान् वा वर्तनादीन्निदर्शयति वर्तनादीति । तत्र द्रव्याणां वर्तनं वर्तना ।
देशान्तरप्राप्त्यादिलक्षणा चेष्टा क्रिया । द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन परिस्पन्देतरप्रयोग
जपर्यायस्वभावः परिणामः । यदाश्रयतो द्रव्यं परापरव्यपदेश्यं ते परत्वापरत्वे,
परत्वं पूर्वभावित्वमपरत्वं पश्चाद्भावित्वमिति । यद्यपि परत्वापरत्वे प्रशंसाकृते क्षेत्रकृतेऽपि
भवतः । यथा परो धर्मोऽपरोऽधर्म इति, अत्र परत्वं ज्ञानत्वमपरत्वमज्ञानत्वं । एकदि-
15 ककालावस्थितयोरयं परोऽयमपर इति, अत्र परत्वं विप्रकृष्टत्वं सन्निकृष्टत्वमपरत्वं
बोध्यम्, तथापि कालप्रसङ्गेन पूर्वपश्चाद्भावित्वरूपे एवात्र ग्राह्ये । अथ वर्तनां स्वरूप-
यति—तत्रेति चतुर्विधेषु पर्यायेष्वित्यर्थः । द्रव्याणां स्थितिश्चतुर्विधा, सादिसान्ता,
साद्यनन्ता, अनादिसान्ता, अनाद्यनन्ता चेति । आसु केनचिद्रूपेण द्रव्यस्य वर्तनमि-
त्यर्थः, तत्र द्रव्यं चेतनाचेतनभेदाद्विविधम् । सचेतनस्य सुरत्वनारकत्वतिर्यक्त्वमनुष्यत्व-
20 पर्यायमधिकृत्य सादिसान्ता स्थितिः । प्रत्येकं सिद्धत्वापेक्षया साद्यनन्ता सिद्धानां । भव्यत्व-
माश्लित्य भव्यानामनादिसान्ता, सिद्धत्वप्राप्तौ भव्यत्वनिवृत्तेः । अभव्यत्वसुररीकृत्याभव्य-
जीवानामनाद्यनन्ता विज्ञेया । अचेतनेषु द्व्यणुकादिस्कन्धानां सादिसान्ता स्थितिः, उत्कृष्ट-
तोऽप्येकेन द्व्यणुकत्वादिपर्यायेण पुद्गलद्रव्यस्यासंख्येयकालमात्रस्थितेः । अनागताद्वाया
भविष्यत्कालरूपाया साद्यनन्ता, अतीताद्वाया अतिक्रान्तकालरूपाया अनादिसान्ता, धर्मा-
25 धर्माकाशादीनां अनाद्यनन्ता बोध्या । प्रोक्तचतुर्विधस्थित्यन्यतरूपेण स्वयमेव वर्तमानानां
पदार्थानां समयाश्रया वर्तनशीलता वर्तनेति भावः । इयमिति, समयाश्रयेत्यर्थः । तस्मादेव
कापि वर्तना न द्विव्यादिसमयवर्तिनी अत एव परिवर्तनशीला तदेव परिवर्तनं पर्याय उच्यते
इत्याह—नात इति । क्रियापर्यायमाख्याति—भूतकाले भूता इति । करणं हि क्रिया स द्रव्य-

परिणामविशेषो यथा वर्त्तमानत्वमतीतत्वमनागतत्वश्चेति, आकाशप्रदेशापत्यामङ्गुली वर्त्तते
 अतीताऽनागता चेति अङ्गुलीनिष्ठा वर्त्तमानत्वातीतत्वानागतत्वपर्यायाः कालाश्रयाः क्रियारूपा
 द्रव्यस्य, समयानाश्रयत्वेऽतीत एव वर्त्तमानोऽनागतश्च स्यात्, एवमनागतो वर्त्तमानश्च
 सङ्कीर्येत, न चैतदिष्टम्, ततश्च समयभेदेन भूतसमयराश्यपेक्षया भूता अङ्गुल्यादीनां क्रियाः,
 वर्त्तमानसमयापेक्षया भवन्त्यः, अनागतसमयराश्यपेक्षया भविष्यन्त्यः क्रियाः पर्याया 5
 उच्यन्ते, सा क्रिया त्रिधा प्रयोगविस्त्रसामिश्रजन्यभेदात्, तत्र प्रयोगजा जीवक्रियापरिणाम-
 सम्प्रयुक्ता शरीराहारवर्णगन्धरसस्पर्शसंस्थानविषया, विस्त्रसाजन्या प्रयोगमन्तरेण केवल-
 मात्मद्रव्यपरिणामरूपा, परमाण्वन्द्रेन्द्रधनुःपरिवेपादिरूपा विचित्रसंस्थाना च, मिश्रजन्या तु
 प्रयोगविस्त्रसाभ्यामुभयपरिणामरूपत्वाज्जीवप्रयोगसहचरिता चेतनद्रव्यपरिणामा कुम्भस्त-
 म्भादिविषयेति बोध्या । एवंरूपत्वेऽपि क्रियायाः पदार्थानां भूतत्वभविष्यत्ववर्त्तमानत्व- 10
 विशिष्टा गतिक्रियारूपाः क्रियापर्यायत्वेन ग्राह्याः, कालानुकूलत्वात् । अथ परिणाममाह-
 प्रयोगेति । स्पष्टं, तदुक्तं “ द्रव्याणां या परिणतिः प्रयोगविस्त्रसादिजा । नवत्वजीर्णताया
 च परिणामस्स कीर्तित ” इति । यद्यपि परिणामः क्रियाविशेष एव तथापि परिणामेन
 स्थितेस्सङ्गहात्क्रियातो भेदेनोत्कीर्तनम् । न च परिणाम एवोच्यतां किं क्रियया, तस्या अपि
 तत्रान्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । द्रव्याणां द्वैविध्यप्रकाशनाय तदुपादानात्, द्रव्यं हि द्विविधं 15
 परिस्पन्दरूपमपरिस्पन्दरूपमिति, तत्र परिस्पन्दः क्रिया, अपरिस्पन्दः परिणाम इति ॥

अथ परत्वापरत्वपर्यायमाह—

यदाऽश्रयतो द्रव्येषु पूर्वापरभावित्वव्यपदेशस्तः परत्वापरत्वपर्यायः ॥

यदेति । कालोपकारप्रकरणात्कालकृते परत्वापरत्वेऽत्र ग्राह्ये न क्षेत्रप्रशंसाकृते, बाल-
 वृद्धयोः पुरुषयोः सन्निकृष्टे पर इति विप्रकृष्टेऽपर इति व्यवहारः कालकृतपरत्वापरत्वाभ्यां 20
 भवतीति पूर्वापरभावित्वप्रयोजके परत्वापरत्वे पर्यायविशेषौ कालापेक्षे इति भावः ॥

अथ पदं पुद्गलद्रव्यं निरूपयति—

रूपवन्तः पुद्गलाः ॥

रूपवन्त इति । रूपमस्त्येपामेषु वेति रूपवन्तः, पुद्गला इति, अत्र यद्बुवचनं परमाणु-
 भेदात्कण्ठभेदाच्च तेषां भिन्नत्वप्रतिपादनार्थम् । अत्र रूपशब्दवाच्या मूर्तिः सा रूपादि- 25
 संस्थानपरिणामा, रूपरसगन्धस्पर्शः परिमण्डलत्रिभोजेनचतुरग्यातचतुरग्यात्पाकृतिभिश्च यः
 परिणामरसा मूर्तिः । यदि धर्माधर्मसिद्धानां प्रतिविदिष्टसंस्थानपरिणामवत्त्वेनातिप्रसङ्ग इति

विभाष्यते तर्हि रूप चक्षुर्ग्रहणलक्षणं ग्राह्यम् । रूपव्यतिरेकेण पुद्गलानामनुपलब्धेर्द्रव्यार्था-
देशतो रूपपरिणामात्पुद्गलद्रव्यमभिन्न, पर्यायार्थादेशाच्च कथञ्चिद्भेदः ततश्च कथञ्चिद्भेदा-
भेदसम्बन्धेन रूपवत्त्व पुद्गलद्रव्यस्य लक्षणं बोध्यम् । मूर्त्तिमत्त्वस्य रूपवत्त्वस्य च प्राप्त्यर्थं
सर्वससारिजीवग्रहणयोग्यस्पर्शवत्त्वलक्षणं विहाय रूपवन्त इत्युक्तं, तेन यद्रूपवद्द्रव्यं तन्मूर्त्ति-
5 मदिति लभ्यते, यद्यपि स्पर्शरसगन्धा अपि मूर्त्तिं न व्यभिचरन्ति तथापि स्पर्शादिशब्दान-
भिधेयत्वात्तद्भाषो न भवेदेवेति तदाभासार्थमेव तथोपादानम् । एतेन सर्वत्र रूपरसगन्धस्पर्शाना
सत्त्वेन केपाञ्चिदेव परमाणूना रूपवत्त्वं केपाञ्चिदेव गन्धवत्त्व रसवत्त्व स्पर्शवत्त्वमिति
भिन्नजातीयत्व परमाणूना व्युद्भूतं, यत्र रूपपरिणामस्तत्र सर्वत्र स्पर्शरसगन्धाना सत्त्वाद्दु-
क्तानुत्कटभेदेन च गुणानामुपलब्ध्यनुपलब्ध्युपपत्तेरिति ॥

10 एवञ्च पुद्गलमात्रस्य रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाद्रूपवत्त्वमिव रसवत्त्वगन्धवत्त्वस्पर्शवत्त्वरू-
पाणि व्यभिचारादिविधुराणि लक्षणानि सम्भवन्तीत्यभिप्रायेणाह—

एते रसगन्धस्पर्शवन्तोऽपि । लोकाकाशव्यापिनः । ते च स्कन्धदेश-
प्रदेशपरमाणुभेदेन चतुर्विधाः ॥

एत इति । पुद्गला इत्यर्थः । कथञ्चिद्भेदाभेदादत्रापि मतुप् बोध्यः । अथवा नित्ययोगे
15 मतुप्, रूपादिभिर्नित्यसम्बद्धा इत्यर्थः । तेनेन्द्रियसम्बन्धात्पूर्वमपि पुद्गला रूपाद्याकारभाज
एव, न केवलं द्रव्यस्वभावा मूर्त्तिरेव चक्षुरादिग्रहणमासाद्य रूपादिव्यपदेशमश्रुते इति बोध्यम् ।
नन्वेवा पुद्गलाना कावगाहो लोकेऽलोकेऽपि वेत्याशङ्क्यामाह—लोकाकाशेति । असख्येय-
प्रदेशात्मके लोकाकाश एवावगाहो न त्वलोके, धर्मास्तिकायविरहेण लोकाद्बहिर्गमनासम्भवा-
दिति भावः । ननु लोकाकाशेऽपि किं सर्वात्मनाऽवगाहो घटजलाशयवद्वा एकदेशेनोच्यते—
20 परमाणुर्हि स्वयं प्रदेशरूपः, प्रदेशान्तररहितोऽतस्तस्यैकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाहः, द्व्यणुकस्य
परिणामवैचित्र्यादेकस्मिन् द्वयोश्च यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु च, एवंक्रमेण चतुरणुकादीना,
सख्येयासख्येयानन्तप्रदेशाना स्कन्धानामेकसख्येयासख्येयप्रदेशेष्ववस्थानमिति । अथैवा
स्कन्धादिविभागमाह—ते चेति । पुद्गलास्सक्षेपतोऽवद्वा बद्धाश्चेति द्विविधा, अवद्वा.
परमाणव एते निरवयवाः, बद्धाश्च स्कन्धा सावयवाः, स्कन्धापेक्षया देशप्रदेशभेदौ, तत्र
25 स्कन्धः स्थौल्यभावेन ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापाराऽऽस्कन्धनात् स्कन्ध इति परमाणुसघातरूपः ॥

तदाह—

कृत्स्नतया परिकल्पितपरमाणुसमूहः स्कन्धः ॥

कृत्स्नतयेति । विशिष्टरचनावान् पूर्ण परमाणुसघातः स्कन्ध इत्यर्थः, यथा घटादिः,

देशप्रदेशवारणाय पूर्ण इति, विशकलितपरमाणुव्रजवारणाय विशिष्टरचनावानिति, एतेनावय-
 विन. परमाणुसघातात् सर्वथा भिन्नत्व व्युदस्तम्, नन्ववयवावयविनौ भिन्नौ भिन्नप्रतिभासत्वा-
 त्सह्यविन्ध्यवत्, न चासिद्धो हेतुस्साध्यधर्मिणि तत्सद्भावनिश्चयात्। न चानेकपुरुषप्रतिभास-
 विषये एकस्मिन्नर्थे भिन्नप्रतिभासत्वसत्त्वेन व्यभिचार इति वाच्यम्, एकपुरुषापेक्षया भिन्नप्र-
 तिभासत्वस्य हेतुत्वात्। न चैकेन पुरुषेण क्रमेण दृष्टे एकस्मिन्नेव घटे हेतोस्सत्त्वेन व्यभि- 5
 चार इति वाच्यम्, भिन्नलक्षणत्वे सत्त्वेकपुरुषापेक्षया भिन्नप्रतिभासत्वस्य हेत्वर्थत्वात्, अस्ति
 हि घटकपालादौ विभिन्नलक्षणत्वं भिन्नप्रतिभासत्वञ्च। न च ययोर्ये तादात्म्यं न तयोरभिन्न-
 देशत्वं, यथा सह्यविन्ध्ययोः। अभिन्नदेशत्वञ्चावयवावयविनोस्ततस्तादात्म्यमेवेति वाच्यम्,
 अवयवावयविनोरभिन्नदेशवासिद्धेः, घटादेर्हि कपालो देशस्तस्य च तदवयव इति देशस्य भिन्न-
 त्वमेवेति। न च कथञ्चित्तादात्म्यस्य प्रत्यक्षतः प्रतीतेस्सर्वथा भेदपक्षो बाधित इति वाच्यम्, भेद- 10
 स्यैव पूर्वसिद्धत्वात् तादात्म्यस्य पूर्वसिद्धत्वाभावात्, कार्यकारणत्वधर्मधर्मित्वाधिकरणाद्येत्व-
 विभिन्नक्रियात्वादिभिर्भेदस्य सिद्धेस्तस्मादवयवावयविनोर्भेद एवेति चेन्मैवम्, वृत्त्यनुपपत्तेः,
 सा हि वृत्तिः प्रत्याश्रयमेकदेशेन सर्वात्मना वा स्यात्, तत्र न होकस्य प्रत्याश्रयमेकदेशेन वृत्तित्वं,
 निरंशत्वात्, नवा सामस्येन, अवयविनां बहुत्वापत्ते स्वावयवेषु प्रत्येकं सर्वात्मना वर्तमान-
 त्वात्, न चाप्यवयविनः प्रदेशवत्त्वं न्याय्यं, तत्रापि वृत्तिविकल्पेनानवस्थानात्, एकदेश- 15
 सर्वात्मभिन्नवृत्तितया अप्रसिद्धत्वात्। न च समवाय एव प्रकारान्तरं वर्तत इति वाच्यम्,
 समवैतीति समवाय इति सम्प्रत्ययात् तत्रापि प्रत्याश्रयमेकदेशेन सर्वात्मना वेति विकल्पस्य
 निष्प्रत्यूहत्वात्, तत्र च दोषस्योक्तत्वात्। तस्मादवयविनः स्वाश्रयेभ्यो नैकान्तेन भेदस्तत्र
 वृत्त्युपलब्धेः। यतो यस्यैकान्तभेदस्तत्र तस्य न वृत्त्युपलब्धिर्धर्या विन्ध्यस्य हिमवति।
 स्वाश्रयेषु त्ववयव्यादेर्वृत्त्युपलब्धेर्नैकान्तेनान्यत्वम्। अतस्सर्वथा भेदस्य बाधितत्वेन भिन्न- 20
 प्रतिभासत्वहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वम्। न च घटे तत्सर्वथा भिन्नस्यापि जलस्य वृत्त्युपल-
 ष्या व्यभिचार इति वाच्यम्। तत्र वृत्तेरसंयोगस्य परिणामविशेषस्य सयोगिभ्यां घटजला-
 भ्यां सर्वथा भेदासिद्धेः। अन्यथा सयोगाभावप्रसङ्गात्। ताभ्या हि भिन्नस्य संयोगस्योत्पत्तौ
 जलस्य कथं घटे संयोग इति व्यपदेशो यतस्म तत्रैव वृत्तिर्भवेत्। संयोगस्य ताभ्यां जननात्तथा
 व्यपदेश इति तु तस्य कालादितोऽपि जननात्तत्रापि तथा व्यपदेशप्रसङ्गतो व्युदसनीयः। 25
 तस्मान्न संयोगिभ्या संयोगोऽर्थान्तरभूत इति नोक्तद्वैतौ व्यभिचारः, सर्वथाऽर्थान्तरभूतस्य

१ कार्यकारणादिभेदस्य सर्वे स्वीकृतत्वेन पूर्वसिद्धत्वादित्यर्थः। २ तत्प्रत्यक्षस्य विशादपत्त्वेन तादा-
 स्ये ताप्ये हेतौ तादृश्यागिदेरित्यर्थः। ३ एकस्यावयव्यादेर्भागाभागेन भेदत्रयवत् द्वौ वृत्तिर्न भवतीति भावः।

कचिदपि घृत्यनुपलब्धेर्न विरोधोऽपि । ननु तर्ह्यवयवावयव्यादीनां का वा श्रुतिरिति चेत्कथञ्चित्तादात्म्यमित्युच्यते, न च तथासति तवापि श्रुतिविकल्पदोषप्रसक्तिरिति वाच्यम्, पदार्थानां भेदाभेदशयलैरुवस्तुस्वरूपत्वेनावयवादिभ्योऽन्यव्यादेस्तादात्म्यस्याशक्यविवेचनत्वेन तद्विषयानववाशात् । एवमेव गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरसामान्यतद्वतोरपि घृत्युपपत्तिर्ज्ञेयैति दिक् ॥

5 अथ देशमाह—

प्रदेशादर्वाचीनस्कन्धभागा देशाः ॥

प्रदेशादर्वाचीनेति । अयम्भावः, इन्द्रणुकादिन्नमेणानन्तानन्तपरमाणुकावसानाः सघात-विशेषात्समुत्पन्ना बहवस्स्कन्धा भवन्ति, तत्र स्वेषु स्वेषु स्कन्धेषु प्रदेशात्मकमेक परमाणुं पूर्णञ्च स्कन्धं विहाय तदपृथग्भूता द्वित्र्यादिपरमाणुसंघाता देशा उच्यन्ते, न तावत्तदपृथग्भूत
10 एकः परमाणुर्देशस्तस्य प्रदेशत्वात्, यथा घटस्य प्रीवोदरपृष्ठादयो देशाः । तदपृथग्भूतानान्तु प्रीवादीनां स्कन्धान्तरत्वमेवेति ॥

अथ प्रदेशमाह—

केवलप्रजागम्यस्कन्धानुवर्तिसूक्ष्मतमो भागः प्रदेशः ॥

केवलप्रज्ञेति । योऽयं भागोऽतितरा सूक्ष्मः स्कन्धादपृथग्भूतः केवलप्रज्ञैव गम्यस्स प्रदेश
15 इत्यर्थः । यथा घटस्यापृथग्भूतसुसूक्ष्म एकः परमाणुभागः । स्कन्धोऽयं भेदात्सङ्घाताद् भेद-सङ्घाताभ्याञ्च जायते, तत्र भेद-सङ्घातानां वाह्याभ्यन्तरपरिणामकारणसन्निधाने सति विदारणं, यथा पूर्णस्कन्धादेकस्याणोर्भेद एकाणुभेदात्तद्व्यूनस्कन्धो जायते, एवं द्वित्र्यादिपरमाणुभेदरूपेण यावद्विप्रदेशस्कन्धैर्भाव्यम् । पृथग्भूतानामेकीभावः सघातः, यथा द्वयोः परमाण्वोस्संघातात् द्विप्रदेशो द्विप्रदेशस्याणोश्च सघातात्त्रिप्रदेशस्सन्ध इत्यादिप्रकारेण जायते, एकसामयिका-
20 भ्यां भेदसघाताभ्याञ्च द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते यथाऽन्यस्य परमाणोस्सघातेनान्यतः स्कन्धाद्भेदेनेति । एव परिप्राप्तवन्धपरिणाम एव स्कन्ध, तत्र च केषाञ्चित्स्कन्धानां बन्धो जीव-व्यापारसम्प्रयुक्तो यथौदारिकशरीरजतुकाष्ठादिविषयः । केषाञ्चित्स्कन्धानां प्रयोगनिरपेक्षो वैसृष्टिक आदिमदनादिमद्भिन्नः, तत्राद्यो विद्युदुल्कामेषादिविषयः स्निग्धरूक्षगुणनिमित्तः, अपरञ्च धर्माधर्माकाशविषयः, केषाञ्चित्च स्कन्धानां जीवप्रयोगसहचरिताचेतनद्रव्यपरिणति-
25 लक्षणो यथा स्तम्भकुम्भादिविषयः । तथा स्कन्धा अन्त्यस्थौल्या आपेक्षिकसौक्ष्म्यस्थौल्या इत्थमनित्यसंस्थानाञ्च, यथा निखिललोकव्यापी महास्कन्धोऽन्यस्थूलतावानवयवविकास-सम्पेक्षैव बोध्यम्, प्रवचने त्वस्य सूक्ष्मपरिणामत्वमुक्तम् । वदरादौ चामलकापेक्षया वदरं सूक्ष्म

चणकापेक्षया च स्थूलमिति, वृत्तत्रयसचतुरस्राऽऽयतपरिमण्डलादिरूपमित्थं सस्थानं, ततोऽ-
न्यदनित्थं सस्थानं, वृत्तादिरूपेण निरूपयितुमशक्यत्वादिति ॥

अथ परमाणुमादर्शयति—

स एव पृथग्भूतश्चेत्परमाणुरिति व्यवह्रियते । अयं परमाणुस्सर्वा-
न्तिमकारणं द्रव्यानारभ्यः कार्यलिङ्गकश्च ॥

5

स एवेति । प्रवेश एवेत्यर्थः, स्कन्धादिति शेषः । एतेन परमाणोर्भेदादेवोत्पादोनसघाता-
न्नापि भेदसघाताभ्यामिति सूचितम् । इदञ्च पर्यायनयाभिप्रायेण कार्यत्वोपवर्णनं विज्ञेयम्,
स्नेहरौक्ष्यादिविगमात्स्थितिक्षयतो द्रव्यान्तरेण भेदात्स्वभावगत्या च द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादु-
पजायमानत्वात् । द्रव्यनयापेक्षयात्वाह—अयमिति । सर्वान्तिमकारणमिति, सर्वेषां द्व्यणुका-
दिद्रव्याणां कारणं, सर्वमेव हि द्रव्यं विदार्यमाणमसंभवद्देदपरमाणुपर्यवसानं जायते, न 10
पुनरत्यन्ताभावरूपं निरुपाख्यमिति भावः । द्रव्यानारभ्य इति, स्वतो द्रव्यावयवद्वारेणाभेदाः,
द्रव्यान्तरावयवद्रव्यभिन्नत्वात् । रूपादिभिस्तु स्याद्देदवान्, न च परमाणुरसन् निष्प्रदेश-
त्वाद्गगनकुसुमवदिति वाच्यम्, सावयवद्रव्याभावात् सावयवप्रतिक्षेपेण चावश्यमनवयवेन
सता वस्तुनैव भवितव्यं स चादिमप्रदेशोऽणुरित्युच्यते, न च परमाणुः सावयव सस्था
नित्वात् कलशादिवदिति वाच्यम्, असिद्धेः, सस्थानस्य द्रव्यावयवप्रयुक्तत्वाद्द्रव्यावयवा 15
सिद्धौ तदसिद्धेः, नाप्यसन्परमाणुरसस्थानित्वादिति वाच्यम्, आकाशादौ व्यभिचारात् ।
तथा च परमाणुर्द्रव्यात्मना स्यान्निरवयवो भावात्मना च स्यात्सावयवः, रूपाद्यवयववत्त्वात्
तथा द्रव्यार्थादेशात्स्यात्कारणं, पर्यायार्थादेशाच्च स्यात्कार्यं स्कन्धभेदादुपजायमानत्वात्त एव
च स्यान्नित्यमनित्यञ्च । कार्यलिङ्गकश्चेति । अणूनामस्तित्वं कार्यलिङ्गादवसेयं, कार्यलिङ्गं हि
कारणं, नासस्तु परमाणुषु शरीरेन्द्रियमहाभूतादिलक्षणस्य कार्यस्य प्रादुर्भावः । ननु सर्वा- 20
न्तिमकारणत्वेन परमाणोर्निरवयवत्वात्कथमणुकयोः सहतौ द्व्यणुकत्वन्वो जायते, सश्रेपास-
भवात्, सश्रेपो हि तयोरेकदेशेन सर्वात्मना वा स्यात्, नाद्यः सावयवत्वापत्तेः, नान्त्यः सक्-
लस्यापि जगत एकपरमाणुमात्रत्वापत्तेरिति चेन्न, अनेकवस्तुविषये निरवशेषाभिधायित्वेन
प्रसिद्धस्य सर्वशब्दस्य द्रव्यात्मनैकस्मिन् परमाणौ प्रयोगासम्भवात् । एकदेशशब्दस्यापि
नानात्वेन निश्चितस्य पदार्थस्य कस्यचिद्भागाभिधायिनो निर्भागपरमाणुविषये प्रयोगासंभवाच्च । 25
श्वयं हावयवभूतः परमाणुः परमाणुना सह भेदेन योगमायाति, न त्वण्यन्तरमाविशति, तस्य
सश्रियत्वेन परमाणुस्थाकाश एवाऽऽवेदानात्, न च परमाणवावनाचेदो योगो न समभवति द्व्यणु-

- लवत् परस्परमनाश्रिष्टत्वादिति वाच्यम्, आवेशतो योग इत्यनुक्तेः किन्तु निरवयवत्वात्, तस्य च द्रव्यप्रदेशान्तरं न संयुक्तमपि तु स्वयमेवेति न कश्चिद्दोषः । अपि च योगसम्प्राप्तिलक्षणो न चासौ प्रदेशैरेव क्रियते, निष्प्रदेशस्यापि स्वयं प्राप्तौ विरोधाभावात् । एवं परमाणव एते प्रतिघातिनोऽप्रतिघातिनश्च तत्र प्रतिघातस्त्रिविधो बन्धलक्षण उपकाराभावलक्षणो वेगलक्षण-
 5 श्चेति । वैन्यपरिणामप्रतिघातः स्निग्धरुक्षत्वप्रयुक्तबन्धतः, लोकादन्यत्र जीवाजीवानां गतेः प्रतिघात उपकाराभावान्, आगच्छता वैस्मिकवेगवता परमाणुना परमाणोः प्रतिघातो वेगात् वेगवतोरेवाण्वोः प्रतिघातात्, एकस्मिन्नेवाकाशप्रदेशेऽनन्तानामपि परमाणूनामवगाढत्व मप्रतिघातपरिणामात्, व्याप्तैकापवरके प्रदीपप्रभयेवान्यप्रदीपप्रभाणां, शीततमश्शब्दपुद्गला-
 10 नामप्रतिघातित्वदर्शनात् । इत्थञ्च परिणामविशेषात्प्रतिघातित्वमप्रतिघातित्वञ्च सम्भवति पुद्गलेषु, यथा शब्दस्तावत् तिरस्कृतोऽपि कुड्यादिभिरप्रतिहन्यमानः श्रवणपथमभ्युपैति, स एव कदाचिदुह्यमानत्वाद्वायुना प्रतिहन्यते प्रतिघातस्थितेनानुपलभ्यमानत्वात्, अनुघात-
 स्थितेनोपलभ्यमानत्वाच्चेति दिक् ॥

अथ पुद्गलानां न केवलं स्पर्शादय एव धर्मा अपि तु 'शब्दादयोऽपीत्याह—

शब्दान्धकारोद्योतप्रभाच्छायाऽऽत्तपादिपरिणामवान् ॥

- 15 शब्देति । प्रत्यर्थनियतसङ्गतवर्णादिविभागवान् ध्वनिः शब्दः, अनादिवृद्धपरम्परा-
 सकेतप्रसिद्धिवशात् प्रत्यर्थनियतत्वं, परस्परापेक्षातः स्वाभिधेयैकार्थकारितया शिविकोद्वा-
 हकवत् सङ्गतत्वं वर्णपदवाक्यानि, अव्यक्तशब्दश्च विभागस्तद्वान् ध्वनिरेव शब्दस्य च
 पुद्गलपरिणामत्वात्प्रतिविशिष्टपरिणामानुगृहीतः पुद्गलद्रव्यरूप एव, अत एव मूर्त्तत्वं द्रव्या-
 न्तरविक्रियापादनसामर्थ्याच्च । न च शब्दो न पुद्गलपरिणामो निश्चिद्रभवनाभ्यन्तरतो
 20 निर्गमनात्, तत्र बाह्यतः प्रवेशात्, व्यवधायकाभेदनादेश्च दर्शनात्, यस्तु पुद्गलस्वभावो
 न तस्यैवंदर्शनं, यथा लोष्टादेः, तथादर्शनं च शब्दस्य, ततो न पुद्गलस्वभावत्वमिति
 वाच्यम्, पुद्गलस्वभावत्वेऽपि तद्विरोधात् सूक्ष्मस्वभावत्वाद्धि तस्य निश्चिद्रनिर्गमनादयो
 न विरुद्धेयन् स्नेहादिस्पर्शादिषु, कथमन्यथा पिहितकलशाभ्यन्तरतस्तैलजलादेर्वैर्हिनि-

१ बन्धपरिणामोऽन्योऽन्याङ्गाङ्गिभावपरिणाम, न तु नैरन्तर्येण परस्परसयोगमात्रं, तथा सति प्रतिघातो न स्यादेव । अनन्तानामपि परमाणूनां सयोगवृत्त्यैकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽप्रतिघातेन वृत्तेरिति भावः । २ एकस्मिन् परमाणौ कथं प्रतिघातित्वाप्रतिघातित्वे विरुद्धे स्त इत्याशकार्यां सदृष्टान्तमाहेत्येति । ३ स्वयं विशेषणानामर्थमादानादीति । ४ शब्दस्य मूर्त्तपुद्गलपरिणामत्वादेवेत्यर्थः । शब्दस्य मूर्त्तत्वे हेत्वन्तरमाह द्रव्यान्तरेति, चशब्दो हेत्वन्तरसमुच्चायक, तेन प्रतीपशयित्वाद्द्वाराणुविधायित्वादित्यादयो हेतवो प्राप्याः ॥

गमनं स्निग्धतादिविशेषदर्शनादनुमीयेत । कथं वा पिहितनिश्चिद्रसृष्टादेर्जलाभ्यन्तरनि-
हितस्यान्तर्दशीतस्पर्शापलम्भात्सलिलप्रवेशोऽनुमीयेत, तदभेदनादिकं वा तस्य निश्चिद्रतया
प्रेक्षणात्कथमुत्प्रेक्षेत, तस्मात्स्नेहादिस्पर्शादिभिर्व्यभिचारी हेतुः । न च शब्दो न पुद्गलस्व-
भावः, अस्पर्शत्वात् सुखादिवदिति बाधकसद्भावात् पुद्गलस्वभावत्वं शब्दस्येति वाच्यम्,
हेतोरसिद्धत्वात्, यतः कर्णशृङ्गुल्यां कटकटायमानस्य प्रायशः प्रतिघातहेतोः श्रवणाद्युपधा- 5
तिनः शब्दस्य प्रसिद्धिरस्पर्शत्वकल्पनामस्तङ्गमयति । न च शब्दस्य पुद्गलपर्यायत्वे चाक्षुषत्व-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, गन्धपरमाणुपददृश्यत्वात्, एतेन शब्दस्याकाशगुणत्वं निरस्तं मूर्त्तत्वात्,
नहि रूपादयो व्योमगुणा इति व्यवहारः शोभते तस्मात् पुद्गलानामेव तथाविधः परिणामः
शब्दव्यपदेशमश्रुते, तथा च परिणामपरिणामिनोरभेदेन स्याद्रव्यं स्याद्गुण इति विज्ञेयम् ।
अन्धकारस्तावत्पुद्गलपरिणाम एव भित्त्यादिवद् दृष्टिप्रतिरोधकारित्वात्, पटादिवदा- 10
वारकत्वात्, न तु तेजोऽभावरूपः, व्यवधानक्रियासामर्थ्यात् भित्त्यादिवत्, अभावरूपत्वे
हि निष्क्रियत्वेन व्यवधानक्रियाकर्तृत्वं न स्यात्तस्य, न च यत्कार्यद्रव्यं न तत्तैजसेन
प्रकाशेन विरुध्यते, विरुध्यते च तमः, ततो न द्रव्यकार्यं तदिति वाच्यम्, तेजःप्रकाशयोरे-
कत्वेनाभ्युपगमात्, जलादिवद्रव्यस्य च तद्विरोधकत्वेनोक्तेहेतोरसिद्धत्वात् । न च तेजःप्रकाश-
योरेकत्वं न सम्भवति, धाराधरे निरन्तरधारं वर्षत्यलिन्दकादिप्रतिष्ठापितेन प्रदीपेन 15
बहिरपि प्रद्योतनात्, अन्यथा जलपातेन प्रशान्ततया बहिःप्रकाशो न दृश्येतेति वाच्यं, तथा
विधत्वमपरित्यजतां प्रदीपसम्बन्धिनां पुद्गलानां जलबिन्दुसम्पर्केण तथाविधत्वपरित्यागात्
तत्समकालमेव प्रदीपशिरसा विकीर्णानां कृशानुपुद्गलानामपराणां तदाकाशदेशप्राप्तेः तेषाञ्च
परिणामविशेषतो बडवानलावयवानामिव जलपातेन शमयितुमशक्यत्वात्, तथा च परि-
णामवैचित्र्यात् पुद्गलानां विरोधाविरोधपरिणामभाक्त्वेन नास्माकं कश्चन विरोध इति । 20
एवमुद्योतोऽपि चन्द्रग्रहनक्षत्रादीनां शीतप्रकाशः, स आह्लादकत्वात् प्रकाशकत्वाच्च जला-
ग्न्योरिव मूर्त्तद्रव्यपरिणाम एव, पद्मरागादीनां प्रकाशोऽप्युद्योतोऽनुष्णाशीतत्वात्पुद्गल-
परिणामः । प्रभा च सूर्याचन्द्रमसोस्तेजस्विपुद्गलानाञ्च प्रकाशरश्मिभ्यो निर्यदुपप्रकाशः सोऽपि
विरलप्रकाशरूपत्वात् पुद्गलपरिणाम एव । एव छायापि द्रव्यं क्रियावत्त्वाद्भटवत् छाया
गच्छतीति प्रत्ययात्तस्य क्रियावत्त्वम् । देशादेशान्तरप्राप्त्युपलम्भतोऽपि तत्सिद्धेः । न च वार- 25
कद्रव्येण तेजसः सान्निध्यनिपेधे वारकद्रव्यगतक्रियायाः तेजोऽभावरूपायां छायायामारोपेण
छाया गच्छतीति व्यवहार इति वाच्यम्, मुख्यक्रियाया वाधाभावे आरोपासम्भवान्, तस्या

१ दृष्टेर्व्यवधानकरणे नामर्थ्यादिसर्थे । २ उदात्तस्थानस्थानमेव प्रदीपपुद्गलानां जलेन विरोधो, न
ततो बहिर्निर्यतानामिति, स्याद्विरोधस्यादविरोधेति भाव ।

गतिमत्त्वे बाधकाभावात्, एवं शिशिरत्वादाप्यायकत्वाच्च जलवातादिवद् द्रव्यत्वसिद्धेः ।
एवमातपोऽपि दिवाकरविमानास्त्वभावतः शीतलादपि समुपजायमान उष्णप्रकाशरूपः पुद्गल-
परिणाम एव तापजनकत्वात्, स्वेदहेतुत्वाद्दुष्णत्वात्कृशानुवदिति ॥

ननु पृथिव्या गन्धरसरूपस्पर्शवत्त्वाज्जलस्य रसरूपस्पर्शवत्त्वात्तेजसो रूपस्पर्शवत्त्वाद्वा-
5 योस्पर्शमात्रवत्त्वाच्च पुद्गलपरिणामत्वं स्पर्शरसगन्धवर्णवतामेवागमे पुद्गलत्वप्रतिपादनात्,
एषां च पृथिव्यादीनां विजातीयपरमाण्वारब्धत्वादित्याशङ्क्यायामाह—

परमाणूनां परिणामविशेषा एव पृथिवीजलतेजोवायवः ॥

इत्यजीवनिरूपणम् ॥

परमाणूनामिति । परिप्राप्तवन्धपरिणामाः परमाणव एव स्कन्धरूपाः पृथिव्यादयः,
10 एवं पृथिव्यादयः परमाणुपरिणामविशेषाः स्पर्शादिमत्त्वात्, ये न तत्पर्याया न ते स्पर्शवन्तो
यथाऽकाशादयः, स्पर्शादिमन्तश्च पृथिव्यादयस्तस्मात्परमाणुपर्याया इति तत्परिणामविशेषत्व-
सिद्धिः, न च स्पर्शादिमत्त्वं पक्षैकदेशसिद्धम्, जलादौ गन्धाद्यभावादिति वाच्यम्, स्पर्शव-
त्त्वेन गन्धानुमानात्, क्वचिज्जलादौ गन्धाद्युपलब्धेः । न च तत्संयोगिनां पार्थिवद्रव्याणां
संयोगेन तद्गुणत्वेन गन्धोपलब्धिस्तत्रेति वाच्यम्, साध्यसमत्वात्, तत्र तद्वियोगकालादर्श-
15 नात्, क्वचिद्गुणद्वैतस्वभावत्वेनैवानुपलब्धेः । एवं तेजोऽपि स्पर्शादिस्वभावकं, तद्वत्कार्यत्वाद्
घटवत्, स्पर्शादिमतां हि काष्ठादीनां कार्यं तेजः, तत्परिणामाच्च, उपभुक्तस्य ह्याहारस्य
स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मविपरिणामः, पित्तं च जठराग्निरुच्यते तस्मात्स्पर्शादिमत्तेजः ।
तथा वातश्च प्राणादिः, ततो वायुरपि स्पर्शादिमानिति भावः । अथाजीवनिरूपणं निगमयतीतीति ।

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कार श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर
20 चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा विनिर्मितस्य तत्त्व-
न्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञार्या न्यायप्रकाशव्याख्यायामजीवनिरूपणो नाम
तृतीयः किरणः ॥

अथ चतुर्थः किरणः ॥

तदेवं जीवाजीवौ लक्षणप्रकाराभ्यां समासतोऽभिधाय क्रमायातं पुण्यत्त्वं निरूपयितुं
25 तल्लक्षणमाह—

पौद्गलिकसुखोत्पत्तिजनकं कर्म पुण्यम् । पौद्गलिकमेतत् ॥

पौद्गलिकेति । पौद्गलिकसुखोत्पादहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थः, पापेऽतिव्याप्ति-

वारणाय सत्यन्तं कालादिसमवायेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय विशेष्यम् । मुक्तिसुखवारणाय
 पौद्गलिकेति सुरविशेषणम् । यदि मोक्षसुखजनके कर्मत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरतः
 पौद्गलिकेति व्यर्थमित्युच्यते तदा पौद्गलिकसुरपदेनेष्टगतिजातिशरीरेन्द्रियविषयादयो
 विवक्षितास्तथाच शोभनगतिवर्णाद्यनुगुणं शुभानुभावञ्च पुण्यमिति फलितार्थः ।
 ननु पश्चादयो देवदत्तगुणाकृष्टासन्तो देवदत्तमुपसर्पन्ति तम्प्रति नियमेनोपसर्पणाद् 5
 आसादिवदिति प्रासादेराकर्षणं यथा प्रयत्नेनात्मगुणेन भवति तथा पश्चादीनां देवदत्तात्म-
 गुणाभ्यां धर्माधर्माभ्यां भवतीति न्यायादितंत्रान्तरीयैर्धर्माधर्मात्मरूपुण्यपापयोरामगुण-
 त्वाभ्युपगमाद्नापि किं पुण्यं गुणो वा पुद्गलविशेषो वेति शंकायामाह-पौद्गलिकमेत-
 दिति । एतत्पुण्यं पौद्गलिक पुद्गलपरिणामत्वात्पौद्गलिकमित्यर्थः । पश्चादेराकर्षणं हि लोके
 रज्ज्वादिना संयोगेन दृष्टं, अदृष्टेन त्वेवामाकर्षणं कथं वा स्यान्न संयोगेन द्रव्ययोरेव 10
 संयोगाभ्युपमात्, न समवायेन असिद्धेः, नापि स्थाश्रयसंयोगेन, अदृष्टाश्रयस्यात्मनो त्रिभुत्व-
 स्याप्रमाणत्वेन पश्वादिना संयोगासम्भवादिति भावः । ननु नास्त्येव पुण्यं पापं वा कर्म,
 कायाकारेण परिणतेभ्यो भूतेभ्य एव सुरदुःखाद्युत्पादसंभवादिति चेन्न, शरीराकारपरिणत-
 पुद्गलानां साधारण्येन सुखदुःखवैषम्यस्य जीवेषु दृष्टस्यानुपपत्तेः, दृश्यते हि सुखित्वं कस्य-
 चिदेव कदाचिदेव दुःखित्वञ्च तथा, भूतानामेव तत्रिबन्धनत्वे वैचित्र्यमिदं न स्यादेव, न 15
 चैतद्वैषम्यं निर्निमित्तं, तथात्वे परमाणुवन्नित्यं सत्त्वं गगनकुसुमादिवन्नित्यमसत्त्वं वा स्यान्न तु
 कादाचित्कत्वं, न चाकस्मिन्कत्वमेव कादाचित्कत्वमिति वाच्यम्, कारणनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वस्या-
 कस्मिन्कत्वे निरन्तरोत्पत्तिप्रसङ्गात्, सामग्रीवैकल्यस्य वा प्रतिबन्धकस्य वा कस्यचिद्भावात्,
 कारणोत्पत्तिभ्यां रहितत्वमेव तदिति चेत्तदा तयोर्नित्यत्वं वा, अत्यन्तासत्त्वं वा स्यात्,
 भवतु नित्यत्वमिति चेन्न तयोरुत्पादविनाशित्वेनानुभवात्, अत एव च नात्यन्तासत्त्वं, अथ 20
 नान्यस्मात् कस्मादपि भवनमपि तु स्वस्मादित्याकस्मिन्कत्वमिति चेदसतः स्वपदार्थत्वे
 तस्मात्कस्यचिदप्युत्पत्त्यभावात्, यदि सत् सदेव तर्हि किमुत्पत्त्या, सत्त्वार्थमेवोत्पत्तेर्गवेषणात्,
 तस्मादवश्यं कारणेन केनापि भवितव्यमेव, भवतु तर्हि भूतातिरिक्त किञ्चिदेकमेव तत्कारण-
 मविलक्षणान्नादपि कारणात् कार्यवैचित्र्यस्य प्रदीपादौ दर्शनात्, प्रदीपो हि प्रकाशकारी तैलवि-
 नाशकारी वर्तिविकारकारी चेति, तथापि वैचित्र्यानुपपत्तेः, सर्वे मुग्धिनो वा स्युर्दुःगिनो वा, 25
 दृश्यते च सुप्तादिर्वैचित्र्यं, तदवश्यमेव त्रिचित्रस्य कर्मणः फलमभ्युपेयम् । अस्त्येव प्रदीपादा-
 वपि वैचित्र्यं, येन रूपेण प्रकाशकारी प्रदीपादिर्न तेन रूपेण वर्तिविकारकारी प्रतिभ्रणं

१. आरोग्यचिद्विन्ताशरहात्मभोगनोपप्रश्रयामोक्षरूपेण मुक्षेपु मोक्षमेव सत्तत्तन गुणम्, परंपरा
 दु रात्रयीधरमात्रस्यात् गुणभित्वात्तत्रन्यथाच, तदरात्रो न गुणमेतदेव च पौद्गलिक गुणमिति भावः ॥

- पर्यायभेदात्, न च स्रक्चन्दनवनितादयस्सुरस्य हेतवो विपाहिकण्टकादयस्तु दुःखस्येति प्रत्यक्षा एव सुरदुःखहेतवः किमदृष्टेन निमित्तान्तरेणेति वाच्यम्, व्यभिचारात् तादृग्-
नितादिपदार्थसत्त्वेऽपि पुत्रादिवियोगव्यधितस्य सुराभावात् सुखेऽपि दुःखेऽपि तारतम्य-
दर्शनात्, नेतददृष्टं कर्मणि हेतुमन्तरेण युज्यते, तदेव पुण्यपापात्मकं बहुविभेदमदृष्टं कर्मत्यु-
च्यते, ननु काणत्वसञ्जत्वादिशरीरादिवैलक्षण्येन यदि कर्म साध्यते तर्हि कार्यस्य मूर्त्तत्वेन
कर्मापि मूर्त्तं स्यादिति चेत्सत्यमस्माभिः प्रयत्नेन साध्यितव्यस्य भवतैव साधनात् मूर्त्तमेव
हि कर्म, तत्कार्यस्य शरीरादेर्मूर्त्तत्वात्, यस्य यस्य कार्यं मूर्त्तं तत्तत्कार्यस्य कारणमपि मूर्त्तम्,
यथा घटस्य परमाणवः, यथा मूर्त्तं कार्यं न तस्य कारणं मूर्त्तं यथा ज्ञानस्यात्मा । तथा मूर्त्तं
कर्म, तत्सम्बन्धे सुखादिसवित्तेः, यत्सम्बन्धे सुरादि सवेद्यते तन्मूर्त्तं दृष्टं यथाऽशनाद्याहारः,
यथा मूर्त्तं न तत्सम्बन्धे सुखादि सविदरितं, यथाऽऽकाशसम्बन्धे, एवं यत्सम्बन्धे वेदनोद्भवः
तन्मूर्त्तं दृष्टं यथाऽनलः, भवति च वेदनोद्भवः कर्मसम्बन्धे तस्मात्तन्मूर्त्तं, तथा मूर्त्तं कर्म,
आत्मनो ज्ञानादीनाञ्च तद्वर्माणां व्यतिरिक्तत्वे सति बाह्येन स्रगादिना बलस्याधीयमानत्वाद्
यथा स्नेहाद्याहितयलो घटः, आधीयते च बाह्यैर्मिथ्यात्वादिहेतुभूतैर्वस्तुभिः कर्मण उपचय-
लक्षणं बलं, तस्मात्तन्मूर्त्तं, एवं मूर्त्तं कर्म, आत्मादिव्यतिरिक्तत्वे सति परिणामित्वात्, क्षीर-
वत्, न चायं हेतुरमिदः, कर्मकार्यस्य शरीरादेः परिणामित्वदर्शनात्, यस्य कार्यं हि परि-
णामि सोऽपि परिणामी, यथा दध्नस्तक्रादिभावेन परिणामात्म्यसोऽपि परिणामित्वमिति ।
न चाभ्रादिविकाराणां यथा वैम्वसिकी विचित्ररूपतया परिणतिरभ्युपगम्यते तथा परिदृश्य-
मानं शरीरमेव काणत्वसञ्जत्वसुरित्वदुःखित्वादिभावैर्विचित्रतया परिणमति किमन्तर्गुह्यना
कर्मणेति वाच्यम्, कर्मणोऽपि शरीरत्वात्, तद्धि केवलं श्रद्धागतरमभ्यन्तरञ्च जीवसंश्लिष्टत्वात्,
यथा च बाह्यतनोरभ्रादिविकारवद्वैचित्र्यमभ्युपगम्यते तथैव कर्मतनोरपि तदभ्युपगमस्य
न्याय्यत्वात् । न च बाह्यतनोस्तस्वीकार उचितो दृश्यत्वात्, कर्मरूपायास्तु सर्वथाऽप्रत्यक्ष-
त्वाद्वैचित्र्यं कथमिच्छाम इति वाच्यम्, मरणकाले दृश्यमानस्थूलशरीरस्य सर्वथा विप्रमुक्तस्य
जन्तोर्भवान्तरगतस्थूलशरीरग्रहणहेतुसूक्ष्मकर्मशरीरस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा देहान्तरग्रहणानु-
पपत्तेर्मरणानन्तर सर्वस्याप्यशरीरत्वादयत्नेनैव ससारव्यवच्छित्तिः स्यात् । न च मूर्त्तस्य कर्म-
णोऽमूर्त्तेनात्मना सम्बन्धो न स्यादिति वाच्यम्, मूर्त्तस्य घटस्यामूर्त्तेनाकाशेन सम्बन्धात्,
संसारिणो जीवस्य सर्वथाऽमूर्त्तत्वाभावाच्च । तस्मात्सिद्धं कर्म विचित्रं मूर्त्तञ्चेत्यलं प्रसङ्गेन ॥

तत्र पुण्यमिदं कार्यकारणभेदेन द्विविधं, सुपात्रदानादिभिर्बुद्धयमाणैः कारणैस्सातोच्चै-

गौत्रादिकमनुभूयते जीवैः, तत्र सुपात्रदानादिकं कारणात्मकं पुण्यं, सातीषिर्गौत्रादिकन्तु कार्यात्मकं, आत्मशुभाध्यवसायस्य तु पुण्यत्वमौपचारिकममूर्त्तत्वात्, मूर्त्तस्यैव घन्धकत्वाच्च । तदिदं पुण्यपापात्मकं कर्म संतत्याऽनाद्यं, ससारस्यानादित्वात्, अन्यथा पूर्वं जीवस्य पश्चात्कर्मणस्सम्भवः, पूर्वं वा कर्मणः पश्चाज्जीवस्य, उभयोरपि वा युगपद्धान्यः, तत्रैकोऽपि पक्षो न सम्भवति, निर्हेतुकत्वेनात्मनः प्रथम सम्भवासम्भवात्, तस्यानादिसिद्धत्वेऽपि पश्चात् कर्मघन्धो 5 न सम्भवत्येव, कारणाभावात् । निष्कारणं वा सम्भवे मुक्तस्यापि कर्मघन्धापत्तेः, तथा प्रथमं कर्मसमुद्भवोऽपि न न्याय्यः, कर्त्तृजीवस्य तदानीमभावात्, अक्रियमाणस्य कर्मत्वायोगात्, कारणं विनैव तस्य समुद्भवे नाश्याप्यकारणत्वापत्तेः । तथा न युगपदुत्पत्तिसम्भवः, उभयस्यापि निर्हेतुकत्वात्, युगपदुत्पन्नयोस्तयोः कर्त्तृकर्मभासस्य सव्येतरगोविपाणयोरिवसम्भवात् । तस्मादनादिरेव जीवकर्मणोः सम्बन्धः । न च जीवकर्मसयोगसन्तानस्यानादित्वे जीवनम- 10 सोरिवानन्तत्वमपि स्यादिति वान्यम्, वीजाङ्कुरादीनां सतानस्यानादेरपि सान्तत्वदर्शनात्, दृश्यते हि वीजाङ्कुरयोर्मध्येऽन्यतरस्यानिवर्तितकार्यस्यैव व्युत्पेद इति । तथा च मिध्यात्वाविरतिकपाययोगरूपैर्घन्धहेतुभिर्जीवोऽप्रविधेषु औदारिकादिकर्मवर्गणापुद्गलेषु कर्मशरीर-ग्रहणयोग्यान् पुद्गलानादत्ते, कर्मतया च ग्रहणममय एव तान् परिणमय्य शुभाशुभपरिणामानुसारेण कर्मपुद्गलेषु स्थितिरसादीन् निष्पाद्य क्षीरोदकवशात्प्रदेशैस्सह सश्लेषयति । एवम्भूत 15 एव तस्य स्वभावो यत् कर्मवर्गणागत कर्मयोग्यमेव द्रव्यमेकक्षेत्रावगाढमेव रुचकप्रदेशभिन्नेः सर्वैरपि स्वप्रदेशै रागद्वेषद्विषयस्वरूपत्वाज्जीवो गृह्णाति न तु स्वात्मभिन्नप्रदेशावगाढ कैश्चिदेव प्रदेशैर्गृह्णाति । तत्र कर्मराशिश्च घात्यघातिभेदेन द्विविधः, अनन्तज्ञानदर्शनचारित्र्यीयात्मकात्मगुणानां सर्वथा देशेन वा प्रतिहननममर्थं कर्म घातिकर्मेषुच्यते, ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्कनामगोत्रान्तरायरूपाष्टविधमूलप्रकृतिभूतकर्मसु ज्ञानदर्शनावरणमोहनीयान्तरायच- 20 तुष्टयमात्मनो ज्ञानादिगुणघातकत्वाद्ज्ञानाद्यशुभविपाकजनकरत्वाद्याशुभरूपं पातिकर्म । वेदनीयायुष्कनामगोत्रचतुष्टयन्तु शुभाशुभविपाकजनकरत्वाद्ज्ञानाद्यविघातकत्वाच्च शुभाशुभरूपमघातिकर्म, तत्र यन्नुभं कर्म तत्पुण्यमशुभन्तु पापम्, एतद्योभयमपि न मेवादिभावेन परिणतस्वन्धवदतिघादरं, सूक्ष्मेण कर्मवर्गणाद्रव्येण निष्पन्नत्वान्नापि परमाणुवदतिमूक्षमिति विशेष्यम् ॥

द्रव्यभावभेदेन द्विविधपुण्यमध्ये यत्पौद्गलिक पुण्यत्वेनात्र वर्गिनं तदेव द्रव्यपुण्यमित्याह— 25

इदमेव द्रव्यपुण्यमुच्यते । द्रव्यपुण्यनामकर्मोत्पत्तिहेतुरात्मनःशु-
भाध्यवसायो भावपुण्यम् ॥

इदमेवेति । पौद्गलिकमेवेत्यर्थः, भाषणुण्यमाह—द्रव्यपुण्येति । येनाऽऽत्मनोऽध्यवसायविशेषेण द्रव्यात्मकपुण्यस्य निष्पत्तिः सोऽध्यवसायो भावपुण्यनामेत्यर्थः ॥

अथ मूलप्रकृतिबन्धानामष्टविधकर्मणामुत्तरप्रकृतिबन्धेषु यानि पुण्यरूपाणि द्विचत्वारिंशद्विधानि पूर्वोक्तानि प्रत्येक तेषां स्वरूप निरूपयितुमुपक्रमते—

5 आयुर्नामगोत्रकर्मभिन्नमनुकूलवेदनीयं कर्म सातम् । वेदनीयायुर्नामकर्मभिन्नं गौरवजनकं कर्म उच्चैर्गात्रम् । मानुपत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकं कर्म मनुजगतिः ॥

आयुरिति । आयुर्नामगोत्रकर्मभिन्नत्वे सत्यनुकूलवेदनीयत्वे च सति कर्मत्वं सातवेदनीयस्य लक्षणम् । उच्चैर्गात्रादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषेण । अनुकूलवेदनीयं कर्म सातमित्येतावन्मात्रोक्तौ सर्वस्यैव पुण्यात्मककर्मणोऽनुकूलत्वेनाहादादिरूपेण वेदनीयत्वादतिव्याप्तिरिति प्रथम सत्यन्तं, असातवेदनीयेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीय सत्यन्तम् । कर्मत्वानुक्तौ सातानुकूलाध्यवसाये कालादिसमवाये वातिव्याप्तिरतस्तदुपात्तम् । देवादिषु गतिषु कर्तुरात्मनश्शरीरमनोद्वारेणाऽऽगन्तुकानेकमनोद्भवव्यक्षेत्रकालभावसम्बन्धसमासादितपरिपाकावस्थ बहुभेदे सुरपरिणतिरूपमिष्ट यदुदयाद्भवति तत्सातवेदनीयमिति भावार्थः । पञ्चदशसागरोपमकोटीकोट्योऽस्य परा स्थितिः, पञ्चदशवर्षज्ञतान्यबाधा, जघन्या कापायिकी द्वादशमुहूर्ता, अन्तर्मुहूर्तमबाधा, इयञ्च सन्निपञ्चेन्द्रियस्यैव । अकपायिकी तु जघन्यत उत्कृष्टतोऽपि सयोगिकेवल्यादौ समयद्वयमात्र स्थितिः । उच्चैर्गात्रस्वरूपमाह—वेदनीयेति । वेदनीयायुर्नामकर्मभिन्नत्वे सति गौरवजनकत्वे च सति कर्मत्वं लक्षणार्थः । सातादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषेण द्वयम् । गौरवजनकत्वे सति कर्मत्प्रस्य सद्देवनीयवतो देवायुष्कस्य तीर्थकरनामकर्मणश्च गौरवदर्शनात् तत्र तत्र सत्त्वादतिव्याप्तिव्युदासाय प्रथम सत्यन्तम् । नीचैर्गात्रेऽतिव्याप्तिरतो द्वितीय सत्यन्तम् । अध्यवसायविशेषे कालादौ वाऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । यदुदयाज्जीव आर्यदेशे मगधादौ हरिश्वाद्युत्कृष्टजातिषु सन्मावृकलेषु प्रमुसमीपाऽऽस्थानेषु समवमानसत्कार्मश्रयार्थादींश्च लभते तदुच्चैर्गात्रमिति भावार्थः । अस्य परा स्थितिर्विंशतिसागरोपमकोटीकोट्यः । अबाधाकालो वर्षसहस्रद्वयम् । जघन्या त्वष्टौ मुहूर्ता अन्तर्मुहूर्तमबाधा चेति ।

१ जीवस्याध्यवसायवशाद्ग्रहणकाले शुभाशुभादिविशेषणाविशिष्टानां कर्मणा ग्रहणसमय एव शुभत्वमशुभत्व वा भवतीति पुण्यकर्मनिष्पत्तावध्यवसायो हेतुरिति भावः ॥ २ शोधितमिध्यात्वपुद्गलरूपसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदानाकेषाञ्चिन्मते पुण्यरूपत्वेऽपि मोहनोपभेदत्वेन विपर्यासहेतु वात्पापरूपत्वमिति तदुपेक्ष्य द्विचत्वारिंशद्विधत्वं पुण्यस्यात्रोक्तम् ॥ ३ बाहुभ्यां देवेषु मनुजेषु च सातोदय कदाचिदसातोदयोऽपि, तिर्यक्षु नारकेषु बाहुत्वनासातोदय कदाचिदसातोदयोऽपि ॥

मनुजगति लक्षयति मानुपत्वेति, मानुपत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकत्वे मति कर्मत्वं लक्षणार्थः ।
 आत्मनो हि ससारस्थस्य मानुपत्वदेवत्वनारकत्वतिर्यक्त्वरूपाश्चतुःपर्याया गतिप्रयुक्ताः । तत्र
 यस्य कर्मण उदयादेक कश्चन पर्यायं विहाय मानुपत्वपर्यायपरिणामवान् भवति तत्कर्म
 मनुजगतिरिति भावः । सातादावतिप्रसङ्गवारणाय विशेषणम् । कालादावतिप्रसङ्गमद्वाय
 विशेष्यम्, परिणतिप्रयोजककर्मत्वमात्रोक्तौ देवगत्यादावतिव्याप्तिरतो मानुपत्वपर्यायेति । 5
 पराभिमतमानुपत्वजातिव्युदासाय पर्यायेति । मानुपत्वपर्यायप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वस्य
 मनुजानुपूर्व्यादौ सत्त्वात्तद्वारणाय परिणतीति, आनुपूर्व्याः परिणामेऽप्रयोजकत्वात्परिणाम-
 योग्यस्यैव तत्स्थानप्रापकत्वादिति । अस्या उत्कृष्टा स्थितिः पञ्चदशमागरोपमकोटीकोटयः,
 पञ्चदशवर्षशतान्वयाथा, जघन्या तु सागरोपमस्य द्वौ मत्तभागौ पत्योपमासख्येयभागेन
 न्यूनौ, अवाप्तावन्तर्मुहूर्त्तम् ॥

10

मनुष्यानुपूर्वी वक्तुकामः प्रथममानुपूर्वीमादर्शयति—

यक्रगत्या स्वस्योत्पत्तिस्थानं गच्छतो जीवस्यानुश्रेणि गतिनियामकं
 कर्म आनुपूर्वी ॥

यक्रगत्येति । अयमत्र भावः, जीवानां पुद्गलानाञ्च सर्वदिगवच्छेदेन गतिरस्ति । सा
 च स्वाभिमुक्त्याकाशप्रदेशानां पंक्तिमनुसृत्यैव न विरुद्धदिगवच्छेदेन गतिः । तत्र भवान्तर- 15
 संक्रान्त्यभिमुखो जीवो मन्दप्रियावस्थात्कर्मणो यानाकाशप्रदेशानवष्टभ्य शरीरवियोगं विद्-
 धाति प्रदेशान् तानेयाभिन्दन् देशान्तरं प्रयाति, विभेणित्यभावात् । त्रिधा च श्रेणिः, एका
 पूर्वापरायताकाशप्रदेशश्रेणिः, अन्या च दक्षिणोत्तरायता, इतरा तूर्ध्वाध आयता, आलो-
 कान्तम् । तास्वैव जीवानां पुद्गलानाञ्च गतिर्न ता विभिद्य कदाचिदपि ते प्रयान्ति ।
 तत्र जीवः कर्मायंत्तत्वाद्भ्रूयान्तरप्राप्तौ यत्रां गतिमपि प्रपद्यते, भवान्तरसंक्रान्तौ 20
 ऋजुवक्रभेदेन गतेर्द्विविध्यान् । यक्रगतौ च तावदेकद्वित्रियिमहुरूपास्त्रिधा गतयो
 भवन्ति, आद्या द्विसमया, द्वितीया त्रिसमया तृतीया तु पतुस्समया भवति । तत्र-
 जुंगतौ गच्छतो यथा षष्ठीवर्षस्य न नासारज्जुरपेशिता, अपि तु तस्य यत्रतया नेयस्य ण्य,
 तथैव ऋज्यां गतौ जनिस्थानं प्राप्तुरात्मनो नानुपूर्व्यपेशिता, किन्तु यक्रगत्यां प्रवृत्तस्य,
 तथा च यत्रया गत्या स्वस्योत्पत्तिस्थानं गच्छतो जीवस्य भेष्यनुसारिगतिनियामककर्मत्वमा- 25

१ यदपि जैतस्य विभेणित्येति नेर्दिन्दुत्पत्तिर्वा ३ एता एतानि मन्तरगण्यन्त एतेष्वंशेषु
 दशोऽंशोऽन्तर्द्वयं तिस्रोऽंशेषु ऊर्ध्वं चऽनुषेधेन गतिरिति भावः ॥ २ मनुजानो गतेभेदेन ऋजुवक्र
 कर्मापत्तयदिति ॥

नुपूर्व्या लक्षणम् । तत्र कर्मत्रानुक्तौ धर्मास्तिकायादावतिव्याप्तिः, चक्रगत्येत्यनुक्तौ ऋजुग-
त्यैवोत्पत्तिस्थानं प्राप्तुरात्मनः श्रेण्यनुसारि गतिनियामकपूर्वायुष्कर्मण्यतिव्याप्तिरतस्तत्पदम् ।
तथा च चक्रारम्भकाले पूर्वायुष्कस्य नाशादप्रायुष्कप्राप्तिश्च न तत्र पूर्वायुष्कं गतिनिया-
मकं, नाप्यप्रायुष्कं, गत्यारम्भोत्तरं प्राप्तेः, किन्त्वानुपूर्व्येव तादृशीति न दोषः । जीवस्ये-
5 त्यनुक्तौ पुद्गलानामपि परप्रयोगापेक्षया चक्रगतिमम्भवेन तत्रानुश्रेणिगमनप्रयोजकप्रयोक्तृ-
कर्मण्यतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणाय तस्योपादानम् । न च ऋजुगत्यामिव चक्रगत्यामपि नानु-
पूर्व्यपेक्षितेति वान्यम्, पूर्वकायुष एवर्जुगतौ प्रयोजकत्वात्, चक्रगत्यान्तु पूर्वकायुषः क्षीणत्वे-
नानुपूर्व्या प्रयोजकत्वात् ॥

अथ मानुषानुपूर्वालक्षणमाह—

10 मनुष्यत्वोपलक्षिताऽऽनुपूर्वी मनुष्यानुपूर्वी । इमे मनुष्यद्विकशब्द-
वाच्ये देवत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकं कर्म सुरगतिः ॥

मनुष्यत्वोपलक्षितेति । मानुषोपपातक्षेत्रं गच्छतो जीवस्य श्रेण्यनुसारिगतिनियाम-
कानुपूर्वत्वं मनुष्यानुपूर्वालक्षणं । अत्रानुपूर्वीपदं धर्मास्तिकाये, मानुषपदं च देवाद्यानुपू-
र्व्यामितिप्रसङ्गवारणायोपात्तम् । चक्रगत्येति पदन्त्वसम्भववारणाय । अस्याः परा स्थितिः
15 पञ्चदशसागरोपमकोटीकोट्यः । पञ्चदशवर्षशतान्यवाधा, जघन्या तु सागरोपमस्य द्वौ सप्त-
भागौ पत्योपमासख्येयभागेन न्यूनौ, अन्तर्मुहूर्तश्चावाधाकालः । मनुजगतिर्मनुजानुपूर्वी च
पूर्वोदितविभागवाक्यघटकमनुष्यद्विकशब्दवाच्येत्याह—इमे इति, मनुष्यगतिमनुजानुपूर्व्यावि-
त्यर्थः । देवगतेः स्वरूपमाह—देवत्वेति । देवत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्ष-
णार्थः । पदकृत्यं मनुजगतिवद्विभाषनीयम् । दशसागरोपमकोटीकोट्योऽस्या. परा स्थितिः ।
20 दशवर्षशतान्यवाधा, जघन्या तु सागरोपमसहस्रस्य द्वौ सप्तभागौ पत्योपमासख्येयभा-
गेन न्यूनौ, अवाधा त्वन्तर्मुहूर्तकालः ॥

देवानुपूर्वालक्षणमाह—

देवत्वोपलक्षिताऽऽनुपूर्वी सुरानुपूर्वी । इमे सुरद्विके । पञ्चेन्द्रियश-
ब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतसहस्रपरिणत्यात्मकजातिविपाकोदयवेद्यं कर्म पञ्चे-
25 न्द्रियजातिः ॥

१ तत्रानुपूर्वीनामकर्मणो बोध्य, किन्तु पूर्ववर्गायुरनुभवन्तुत्पत्तिस्थान प्राप्त पुरस्कृतमापुरासादयतीति भावः ॥ २ चक्रयाऽ-तर्कस्येति दोष । पूर्वभयोत्तरकालीना तिर्थगायुत्तरपत्तिस्थानप्राप्तिपूर्वभाविनी गतिरन्तर्गति ॥

देवत्वोपलक्षितेति । देवोपपातक्षेत्रं वक्रगत्या गच्छतो जीवस्थानुश्रेणितिनियामका-
 नुपूर्वात्वं लक्षणार्थः । प्राग्वदेव पदानां कृत्यं बोध्यम् । स्थितिरपि परा जघन्या च देवगति-
 वदेव । इमे इति देवगत्यानुपूर्व्यावित्यर्थः । सुरद्विके इति । विभागवाक्यस्थसुरद्विकपदवाच्ये
 इति भावः ॥ पञ्चेन्द्रियजातेः स्वरूपमाह—पञ्चेन्द्रियेति । अयं पञ्चेन्द्रिय इति, पञ्चेन्द्रियशब्दस्य
 प्रवृत्तौ निमित्तभूता या सदृशपरिणतिरूपा जातिस्तदात्मकविपाकोदयेन विश्लेष्यं यत्कर्म 5
 सा पञ्चेन्द्रियजातिरित्यर्थः । पञ्चेन्द्रियत्वजातिसद्भावाद्धि पञ्चेन्द्रियोऽयमिति शब्दः प्रयुज्यते
 ततस्तादृशजातिरूपविपाकोदयेन यत्कर्म विज्ञायते कारणतया सा पञ्चेन्द्रियजातिरिति भावः ।
 जातिनामकर्मैदं सज्ञाव्यवहारनिमित्तजातौ प्रयोजकं न तु द्रव्यात्मकपञ्चेन्द्रियेषु, तत्रेन्द्रियप-
 र्याप्तिनामकर्मणः प्रयोजकत्वात्, नापि भावात्मकपञ्चेन्द्रियेषु तत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमस्यैव
 सामर्थ्यात् । तथा च पञ्चेन्द्रियसज्ञाव्यवहारनिबन्धनजातिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थः । 10
 कालादिवारणाय विशेष्य, सातादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम्, जातिप्रयोजकत्वे सति
 कर्मत्वस्य एकेन्द्रियादिजातिषु सत्त्वात्तद्वारणाय निबन्धनान्तम् । पञ्चपदमप्यत एव । जाति-
 पदानुपादाने पञ्चेन्द्रियाणामपि पञ्चेन्द्रियसज्ञाव्यवहारनिबन्धनत्वात् तत्प्रयोजकेऽङ्गोपाङ्गनाम-
 कर्मणि इन्द्रियपर्याप्तौ चातिव्याप्तिरतस्तदुपादानम्, जातिर्नामाव्यभिचारिणा सादृश्येनैकीकृ-
 तोऽर्थः । अस्याः परा स्थितिर्विशतिसागरोपमकोटीकोट्यः, वर्षसहस्रद्वयमवाधा च । जघन्य 15
 तु सागरोपमस्य द्वौ सप्तभागौ पत्न्योपमासह्येयभागेन न्यूनौ, अगधा त्वन्तर्मुहूर्त्तकालः ॥

अधौदारिकादिशरीरनामकर्मस्वरूपमाख्याति—

औदारिकशरीरयोग्यगृहीतपुद्गलानां शरीरतया परिणमनप्रयोजकं
 कर्मौदारिकशरीरम् । वैक्रियपुद्गलानां शरीरत्वेन परिणमनहेतुः कर्म
 वैक्रियशरीरम् । आहारकपुद्गलानां देहतया परिवर्त्तनसमर्थं कर्माऽऽहारक- 20
 शरीरम् ॥

औदारिकेति । शीर्यत इति शरीर प्रागवस्थातश्चयापचयाभ्यां प्रतिक्षणं विनाशीत्यर्थः ।
 असारस्थूलद्रव्यवर्गेणारब्धमौदारिकं, उत्तरशरीरापेक्षयाऽल्पद्रव्यं स्थूलं शिथिलनिचयञ्च ।
 यस्य कर्मण उदयादौदारिकवर्गेणापुद्गलान् गृहीत्वौदारिकशरीरत्वेन परिणमयति तत्कर्मौदा-
 रिकशरीरमित्यर्थः । न चैवं शरीरपर्याप्तिरपि तादृशत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गृहीत- 25
 पुद्गलानां शरीरतया परिणतेः शरीरनामकर्मणैव माध्यत्वान्, आरब्धाङ्गसमाप्तेश्च पर्याप्ति-
 नामकर्मसाध्यत्वेनातिव्याप्त्यभावात् । उक्तञ्च “ ननु देहोच्छ्वासनामकर्मभ्यामेव सिद्धयतः ।

देहोच्छ्वासौ किमेताभ्यां पर्याप्तिभ्यां प्रयोजनम् ? अत्रोन्यते पुद्गलानां गृहीतानामिहात्मना । साध्या परिणतिर्देहतया तन्नामकर्मणा । आरब्धाङ्गसमाप्तिस्तु तत्पर्याप्त्या प्रसाध्यते । एवं भेदः साध्यभेदादेहपर्याप्तिकर्मणो ” रिति । विशेष्यविशेषणपदकृत्यं पूर्ववदेष । वैक्रियशरीरनामकर्मादावतिव्याप्तिवारणायौदारिकशरीरयोग्येति । प्रहणमन्तरेण परिणमनासम्भवेन गृही-
 5 त्व्युक्तम् । शरीरतयेत्यनुक्तावौदारिकशरीरवन्धनेऽतिव्याप्तिरिति तस्योपादानम् । वन्धनस्य गृहीतानां गृह्यमाणानाञ्चौदारिकादिशरीरवर्गणापुद्गलानां परस्परसंश्लेषमात्रकारित्वादिति । अस्य च जघन्या परा च स्थितिः पञ्चेन्द्रियजातिबद्धोध्या । अथ वैक्रियशरीरनामाह—
 वैक्रियेति । विचित्रशक्तिरुद्रव्यनिर्मापितं बहुतरद्रव्यं सूक्ष्मं घननिचयं च वैक्रियं । तथा च यस्य कर्मण उदयात् वैक्रियवर्गणापुद्गलान् गृहीत्वा वैक्रियशरीरत्वेन परिणमयति तद्वैक्रिय-
 10 शरीरनामकमेति भावः, पदकृत्यं पूर्ववत् । परा स्थितिरस्य पञ्चेन्द्रियजातिवत् । जघन्या तु सागरोपमसहस्रस्य द्वौ सप्तमागौ पत्स्योपमासंख्येयभागेन न्यूनौ, अबाधाऽन्तर्मुहूर्त्तम् । आहारकशरीरमाचष्टे—आहारकेति । शुभतरशुक्लविशुद्धद्रव्यवर्गणाप्रारब्धं प्रतिविशिष्टप्रयो जनायाऽन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकमाहारकं शरीरं सूक्ष्मपरिणामपरिणतं बहुतरपुद्गलद्रव्यारब्धञ्च । सर्वे लक्षणविचाराः प्राग्बद्धाव्याः । अस्योत्कृष्टा स्थितिः सागरोपमकोटीकोटेरन्तः, अबाधा
 15 त्वन्तर्मुहूर्त्तम्, जघन्यापि तथैव ॥

तैजसशरीरमभिधाति—

तैजसवर्गणागतपुद्गलानां शरीरतया परिवर्तकं कर्म तैजसशरीरम् ।
 कर्मणवर्गणागतपुद्गलानां शरीरत्वेन परिवर्तनहेतुः कर्म कर्मणशरीरम् ।
 इमानि पञ्चदेहानि ॥

20 तैजसवर्गणेति । तेजोगुणोपेतद्रव्यवर्गणासमारब्धं तैजसशरीरं, यदा यस्योत्तर-
 गुणलब्धि रूपाभा भवति तदा रोपप्रसन्नताप्रसङ्गे शरीरमिदमुष्णशीतगुणं शापानुग्रह-
 सामर्थ्याविर्भावकञ्च भवति, यदा तु न सोत्पन्ना तदा तु केवलं सतताहृताहारपाचकं
 भवति । लक्षणं पदकृत्यञ्च पूर्ववत् । अस्य परा जघन्या च स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् ।
 अथ कर्मणस्वरूपमाह—कर्मणवर्गणेति । जीवप्रदेशैर्दुर्गधाम्बुवदन्योन्यं त्रिष्टया अनन्ता
 25 ये कर्मप्रदेशास्तदात्मकं कर्मणं निखिलशरीरहेतुभूतं भवान्तरगतौ तैजसशरीरयुतं सजीव-

१ अद्यप्यत्र बन्धनसंघातनामकर्मणी शरीरनामकर्मणो न प्रकृत्यन्तरमिति मत्वा न पृथगुपन्यस्ते, तथापि परस्परवियोगस्याविवरभावैरेकत्वरूपस्य तत्कार्यस्य दर्शनतो भवत एवैते इत्यतिव्याप्तिरादर्शिता ॥ २ इदम कर्मणैव कर्मणमिति व्युत्पत्त्या, तथा च न कर्मभ्य पृथक्कर्मणमत्र । कर्मणा निर्देत कर्मणमिति विप्रहेत्वाह कर्मणनामकर्मणस्त्विति ॥

सहायश्च । शरीराभ्यामेताभ्यां जीवस्य गमनागमने प्रवेशनिर्गमने च स्याताम् । अत्यन्त-
 सूक्ष्मत्वाच्च भवान्तरगमनकालेऽपि नैतयोश्चक्षुर्विषयत्वम् । कार्मणनामकर्मणस्तु समानवर्गणा-
 पुद्गलमयत्वेऽपि स्वकार्यभूतात्कार्मणशरीरादन्यत्वमेव कार्मणशरीरस्य कारणभूतत्वात् ।
 यद्यपि सर्वेषामेव शरीराणां कर्मजन्यत्वं कर्मसमूहरूपत्वञ्च तथाप्यौदारिकादिनामकर्म-
 निमित्तकत्वादौदारिकादिसंज्ञाविशेषात् स्थौल्यादिलक्षणात् तिर्यङ्मनुष्यादिस्वामिभेदात् 5
 सामर्थ्यभेदाच्च मृद्रूपकारणाविशेषेऽपि मृतसमूहाविशेषेऽपि च घटशरावादिभेदवत्तेषां परस्परं
 वैषम्यमस्त्येव । न च नास्त्येव कार्मणं शरीरं निमित्ताभावात्वरविषाणवदिति वाच्यं प्रदीप-
 वत्स्वरस्यैव निमित्तनिमित्तभावात्, मिथ्यात्वाधिरत्यादीनां निमित्तत्वाच्च । अन्यथा निर्हेतुकस्य
 विनाशहेतोरप्यभावादनिमोक्षप्रसङ्ग आपद्येत । न च कार्मणस्यौदारिकादिवद्विशरणधर्मत्वा-
 भावात्कथं शरीरत्वमिति वाच्यम्, निमित्तवशात्तस्यापि सततं चयापचयधर्मत्वादिति । लक्षणं 10
 कृत्यञ्च प्राग्वत् । अस्याप्युत्कृष्टजघन्यस्थिती पञ्चेन्द्रियवदेव । प्रसङ्गादाह-इमानीति । यद्यपि
 देहशब्दः पुल्लिङ्गे रूढस्तथापि कार्यभूतशरीराणां पञ्चविधत्वं पुण्यकर्मविभागवाक्यस्थकर्म-
 बोधकपञ्चदेहशब्दवाच्यत्वमेवा पञ्चविधकर्मणाञ्च सूचयितुं ' कायो देहः क्लीचपुंसो ' रिति
 कोशानुरोधेन च नपुंसकनिर्देशः कृतः । तथा च कार्यभूतानीमान्येव पञ्चशरीराणि, कारण-
 भूतानीमानि पञ्चनामकर्माणि विभागवाक्यस्थपञ्चदेहशब्दवाच्यानीति भावः । 15

शरीराणामेषां कार्यभूतानां स्वामिनमाह—

तत्राद्यं शरीरं तिर्यङ्मनुष्याणाम् । द्वितीयं देवनारकिणाम् । तृतीयं
 चतुर्दशपूर्वधरस्यैव । तुर्यपञ्चमे संसारिणां सर्वेषां । कार्मणं विहायान्या-
 न्युपभोगयन्ति ॥

तत्रेति । पञ्चानां शरीराणां कर्मजन्यत्वाविशेषेऽपि कर्मसमूहात्मकाविशेषेऽपि च कारण- 20
 भेदाद्देवत्वस्वामिभेदादपि भेदेन पञ्चस्वेषु शरीरेषु आद्यस्थौदारिकशरीरस्य तिर्यङ्मनुष्याः
 स्वामिन इति भावार्थः । उदारं प्रधान तीर्थकरादिभिरङ्गीकरणात्, उत्कृष्टप्रमाणं बोदारं अप्स्थि-
 तवनस्पतेः सातिरेकयोजनमहम्प्रमाणत्वात्, शुक्रशोणितानुपादानप्रभृति प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरां
 व्यवस्थां स्वकीयपर्याप्त्याद्यपेक्षां प्राप्नोतीति बोदारं तदेवौदारिक, तच्च गर्भजानां सम्मूच्छेद-
 नजानाञ्च भवतीति भावः । द्वितीयमिति वैत्रियमित्यर्थः । विशिष्टा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं 25
 वैक्रियं, समुपलब्धवैक्रियलब्धेरिच्छानुविधानादेकं भूत्वाऽनेकं भवति प्रतिहननशीलं

- भूत्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मावस्थामनुप्राप्तं सद्प्रतिपाति भवति, एककालमेव च सर्वानभिहित-
लक्षणान् भावान् वेदयते नेत्रमौदारिकादीनि, ईदृशं शरीरमौपपातिकं देवानां नारकाणामेव
भवधारकमुत्तरवैक्रियभेदभिन्नञ्चेति भावः । तृतीयमिति, आहारव्ययार्थः । प्रतिविशिष्टप्र-
योजनसाधनायाऽऽहृत्यते कार्यपरिममात्रेण पुनर्मुच्यते इत्याहारकं शुभद्रव्योपचितं शुभपरि-
5 णाममव्यापाति च चतुर्दशपूर्वधरस्यैव भवति । पूर्वं प्रणयनात् पूर्वाणि, चतुर्दशमंख्यायुक्तानि
पूर्वाणि चतुर्दशपूर्वाणि, तानि धारणाज्ञानेनाऽऽलम्ब्यते इति चतुर्दशपूर्वधरः, एवंविधश्चतु-
र्दशपूर्वधर एव सञ्जातलब्धिः श्रुतज्ञानगम्ये कस्मिन्नित्येति गहने सद्विहानः तदर्थनिश्चयार्थं
क्षेत्रान्तरितस्य भगवतोऽर्पितः पादमूलमौदारिकशरीरद्वारा गमनमसम्भवीति मन्वानो लब्धि-
प्रत्ययमाहारकशरीरमुपजनय्य तत्राशु गत्वाऽभिवन्ध्य प्रष्ट्वा च विच्छिन्नसंशयो भूत्वा तमेव
10 देशं पुनरागत्य प्रागौदारिकमनुप्रविशति विद्यायाऽऽहारकं शरीरमिति भावः । तुर्यपञ्चमे इति
तैजसकार्मणे इत्यर्थः । ससारिणां सर्वेषामिति । अस्मिन्नेव जन्मनि समुद्भव इति नियमा-
भावात्सर्वत्राप्रतिहतशक्तित्वात् सतैजस कार्मणं सर्वजन्मसु भवति, कार्मणसहचरितमिदं
तैजस कार्मणभेद उष्णलक्षणं रसाद्याहारपाकजनकं प्राणम्, लब्धिप्रत्ययं तैजसन्तु न
सर्वेषां, किन्तु तपोविशेषानुष्ठानात्समुद्भूतशक्तेः कस्यचिदेव । कार्मणन्तु नियमतस्सर्वेषां, इद-
15 श्रौदारिकादीनां धीजं कार्यकारणरूपञ्चेति भावः । ननु शरीराण्युपभोगवन्ति भवन्ति तत्र
सर्वेषामेव किं शरीराणामुपभोगवत्स्वसुत पेपाद्यिदेवेत्याशंकायामाह—कार्मणमिति । कार्मण-
भिन्नशरीरचतुष्टयेन जीवस्सुखदुःखोपभोगं कर्मबन्धनं तद्वेदनं तन्निर्जराञ्च विदधाति, अत-
स्तान्युपभोगवन्ति न तु कार्मणं, सुप्ताद्युपभोगस्यासख्येयमामयिकत्वात्, चतुस्समयपरे
विग्रहे एवास्य स्नातंत्र्येण भावात्, न विशिष्टकर्मबन्धस्तदानीमभिव्यक्तबन्धकारणभावात्
20 स्पष्टहिंसाद्ययोगात्, न च विशिष्टानुभावेन वेद्यते कर्म, कर्मविग्रहस्याल्पकालत्वात्, उदीरणा-
द्ययोगात्, नवा निर्जरणं, उपकरणभावात् प्रतिविशिष्टभोगाद्यपेक्षया कार्मणं विहायेत्युक्तं,
न तेन तत्रोपभोगमात्रव्युदासः, किन्तु अभिव्यक्तसुखदुःखकर्मानुबन्धानुभवनिर्जराक्षणो-
पभोगस्यैव व्युदास इति भावः ॥

अथौदारिकाङ्गोपाङ्गनामकर्म वक्तुमादावङ्गोपाङ्गानि दर्शयति—

- 25 अङ्गानि शिरःप्रभृतीन्यष्टौ उपाङ्गानि तदवयवाङ्गुल्यादीनि, एतन्नि-
मित्तमौदारिकशरीरसम्बन्धिकर्मौदारिकाङ्गोपाङ्गनाम ॥

अङ्गानीति । प्रभृतिपदेन वक्षःपृष्ठबाहूदरपादानां ग्रहणम्, बाहुद्वयं पादद्वयञ्चादाया-

ष्टत्वमद्धानां भाव्यम् । उपाङ्गान्याह—उपाङ्गानीति । तदवयवाङ्गुल्यादीनीति, तेषामष्टानामवयवान्यङ्गुल्यादीन्युपाङ्गानीत्यर्थः । अङ्गुलयो बाहुपादयोरुपाङ्गभूताः, आदिपदेन शिर-
 आदीना ललाटतालुनयनकर्णादय उपाङ्गतया प्राह्याः । यद्यप्यङ्गनिदर्शनभूतशिरसोऽनुगुण-
 मुपाङ्गतया तदवयवललाटादीनामेव कथन युक्तं तथापि तथोक्तावेकस्यैव शिरस उपाङ्गं
 दर्शित भवेत्, अङ्गुल्यादीनीत्युक्तौ तु पाणिपादयोरुभयोरेकपदेन दर्शितं स्यादिति ग्रन्थला- 5
 घवैपिणा मया तथैवोक्तम्, तत्पदेनाष्टाङ्गाना बुद्धिस्थाना परामर्शसम्भवात् । तथाङ्गुल्यादी-
 नामप्यवयवभूतानि पर्वरेखादीन्यङ्गोपाङ्गानि, एवञ्चाङ्गानि चोपाङ्गानि चाङ्गोपाङ्गानि चेति
 द्वन्द्व एकपदशेषेऽङ्गोपाङ्गानि, यदुदयादौदारिकशरीरत्वेन परिणताना पुद्गलानामङ्गोपाङ्गविभा-
 गेन परिणतिर्भवति तदौदारिकाङ्गोपाङ्गनामेत्यर्थः, औदारिकशरीरसम्बन्ध्यङ्गोपाङ्गनिष्पत्ति-
 प्रयोजकत्वे सति कर्मत्व लक्षण विशेषणविशेष्यपदकृत्य पूर्ववत्, वैक्रियाङ्गोपाङ्गनामकर्मादाव- 10
 तिप्रसक्तविच्छेदाद्यौदारिकशरीरसम्बन्धीति, औदारिकशरीरसम्बन्धिकर्मत्वमित्युक्तौ कार्मण-
 शरीरादावतिप्रसङ्गस्तस्यापि तत्कारणत्वेन तत्सम्बन्धिर्भवेत्यात् । औदारिकशरीरसम्बन्धिनः
 प्रयोजककर्मत्वमित्युक्तौ तु वर्णगन्धादिनाम कर्मण्यतिव्याप्तिर्नर्णशीनामौदारिकशरीरसम्बन्धि-
 त्वादतोऽङ्गोपाङ्गेति पदम् । औदारिकशरीरवदस्य परा जघन्या च स्थितिर्वोच्ये ॥

वैक्रियाङ्गोपाङ्गलक्षणमाह—

15

तादृशं वैक्रियशरीरसम्बन्धि कर्म वैक्रियाङ्गोपाङ्गनाम । तादृशमेवाऽऽ-
 हारकशरीरसम्बन्धि कर्माऽऽहारकाङ्गोपाङ्गनाम । इमान्यादिमघ्नितनूपा-
 ङ्गानि । तैजसकार्मणयोस्त्वात्मप्रदेशतुल्यसंस्थानत्वान्न भवन्त्यङ्गोपाङ्गानि ।
 एवमेकेन्द्रियशरीराणामप्यङ्गोपाङ्गानि न भवन्ति घनस्पत्यादिषु शाग्यादी-
 नामङ्गत्यादिव्यवहारो न चास्तधिकः, किन्तु भिन्नजीवस्य शरीराण्येव ते ॥ 20

तादृशमिति । अङ्गोपाङ्गनिमित्तमित्यर्थः । वैक्रियशरीरसम्बन्ध्यङ्गोपाङ्गनिष्पत्तिप्रयो-
 जकत्वे सति कर्मत्व लक्षणार्थः । निष्पत्तिपदानुपादाने पर्याप्तनामनर्मण्यारब्धाङ्गसमापकेऽ
 तिन्यामिरवस्तदुपादानं, अन्यपदप्रयोजन पूर्ववद्भाष्यम् । परा जघन्या चास्य स्थितिर्वैक्रिय-
 शरीरवत् । अथाऽऽहारकाङ्गोपाङ्गनामकर्माभिपत्ते—तादृशमेवेति । अत्रापि आहारकशरीर-
 सम्बन्ध्यङ्गोपाङ्गोत्पत्तिनिदानत्वे सति कर्मत्व लक्षणं कृत्यत्र पूर्ववदेव । उभयविधा स्थितिर- 25
 स्याप्याऽऽहारकशरीरवदेव भाव्या । विभागवाक्येऽमून्येवादिमघ्नितनूपाङ्गसध्दनोक्तानीत्याह-
 इमानीति । आदिमा यास्तिग्यस्तनवस्तासामुपाङ्गानि अङ्गोपाङ्गाभिधानि इमान्येवेत्यर्थः ।

ननु शरीरत्वाविशेषात्तैजसकर्मणयोर्न कथमङ्गोपाद्धानीत्यग्राह—तैजसवार्मणयोस्त्विति ।
 आत्मप्रदेशतुल्यसस्थानत्वादिति जीवप्रदेशसखानानुरोपित्वादित्यर्थ । प्रयोजनाभावात्प्रमा
 णाभावाच्चान्तर्गति विहायान्यत्रैतयोस्स्वातयेणात्तमानत्वादिति भाव । नन्वौदारिकशरीर-
 भावा पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतीनामप्यङ्गोपाद्धानि सन्ति नवेरयाशङ्क्यामाह—एवमेकेन्द्रि-
 5 यशरीराणामपीति । यथा तैजसकर्मणयोर्नाङ्गोपाद्धानि तथा एकेन्द्रियाणां पृथिव्यादीना
 यानि शरीराणि तेषामपि नाङ्गोपाद्धानि भवन्तीति भाव । ननु कथं वनस्पतीनां शरीराणां
 मङ्गोपाद्धारहितत्व मूलस्कन्धशाखाप्रशाखात्प्रक्षपत्रपुष्पफलादीनामवयवत्वादित्याशङ्क्यामाह—
 वनस्पत्यादिष्विति । आदिपदेन वायुतेजोचलपृथिवीनां ग्रहणम्, पश्चात्पूर्व्या निर्देश,
 वनस्पतौ मूलादिष्ववयवत्प्रस्य लोकरप्रसिद्धतया तस्यैव प्रथममुपन्यासात् । प्रैत्येकनामकर्म
 10 प्रभावाच्छाखादीनां भिन्नबीजशरीरत्वमेव न त्वङ्गोपाद्धारत्व गृह्यस्येति भाव । वन्धनसंघात
 नामकर्मणोस्तु शरीरविषयत्वादेव शरीरनामकर्मन्तर्भूततया नात्र तयो पृथगुप-न्यास कृत ॥

अथ शारीरिकपुद्गलानां गृहीतानां गृह्यमाणानाञ्च परस्परसंश्लेषे सति अन्योन्यसन्निवनेन
 च व्यवस्थापिते सति सहन्यमानपुद्गलानां सहनानुपकारि भवति तस्मात्सहननस्वरूपमाह—

अस्थिरचनाविशेषः सहननम् । उभयतो मर्कटवन्धवद्वयोरस्थनोः
 15 पट्टाकृतिनाऽपराऽस्थना परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थित्रयभेदिकीलिकात्मका
 न्यास्थिविशिष्टत्वप्रयोजक कर्म वज्रर्पभनाराचम् । इदमादिमसहननम् ॥

अस्थीति । अस्थना बन्धविशेष इति भावार्थ । वज्रर्पभनाराचलक्षणमाह—उभयत
 इति । अत्र वज्रशब्द कीलिकावचन, ऋपभशब्द परिवेष्टनपट्टवचन, नाराचशब्दस्तु
 उभयपार्श्ववच्छेदेन मर्कटवन्धनवचन । तथा च पट्टाकृतितृतीयास्थिपरिवेष्टितोभयपार्श्वव-
 20 च्छेद्यमर्कटवन्धवद्व्यास्थिद्वयोपरि तदस्थित्रयभेदिकीलिकाकल्पान्यास्थिविशिष्टत्वप्रयोजकत्वे
 सति कर्मत्व लक्षणार्थ, विशेषणविशेषणयो फल पूर्ववत् । कर्मप्रकृतिप्रत्येकूक्त वज्रनाराच
 कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय पट्टाकृतितृतीयास्थिपरिवेष्टितेत्युक्तम् । ऋपभनाराचकर्मण्यतिव्याप्ति
 धारणाय पट्टाकृतितृतीयास्थिपरिवेष्टितोभयपार्श्ववच्छिन्नमर्कटवन्धवद्व्यास्थिद्वयप्रयोजककर्म
 त्वमनुक्त्वा तदस्थित्रयभेदीत्याद्युक्तम्, अस्योत्कृष्टा स्थितिर्देवगतविवज्जघन्या तु मनुजगतविवत् ।

१ जीवप्रदेशनुरोधि तैजस शरीर नतो यदव तस्या तस्या योनौ औदारिकशरीरानुरोधेन वैक्रियशरीरा
 नुरोधेन च जीवप्रदेशानां सस्येन तदव तैजसशरीरस्यापि एव कर्मणस्यापि भव्यम् ॥ २ वृक्षादौ मूला
 दिपु प्रथमसख्येया अपि जीव परस्पर त्वभिन्नशरीरा प्रबलरामुपोपचितप्रत्येकनमकमपुद्गलोदयत
 परस्पर सहता श्लेषद्रव्यसपकम ह म्यात् परस्परविमिनसपववर्तिरिवलयाशयेनाह प्रत्येकेति ॥

नामकर्मैदं षड्विधसहनेषु प्राथमिकं तदेव च विभागवाक्योदितादिमसहनेनशब्देन वाच्यमित्याहेदमिति । सहनेन षड्विधमपि औदारिकशरीर एव नान्येषु तेषामस्थ्यादिरहितत्वात् ॥

अथ षड्विधेषु शरीराकृतिविशेषरूपसंस्थानेषु समचतुरस्रसंस्थानस्यादिमस्य प्रयोजकं नामकर्म वक्तुमादौ संस्थानपदार्थमाह—

आकारविशेषसंस्थानम् । सामुद्रिकलक्षणलक्षितचतुर्दिग्भागोपलक्षितशरीरावयवपरिमाणसादृश्यप्रयोजकं कर्म समचतुरस्रसंस्थानम् । इदमादिमसंस्थानम् । तीर्थकरास्सर्वे सुराश्चैतत्संस्थानभाजः ॥ 5

आकारविशेष इति । अवयवरचनात्मिका शरीराकृतिरित्यर्थः । समचतुरस्रसंस्थाननामकर्मैह—सामुद्रिकेति । समाः शरीरशास्त्रोक्तप्रमाणलक्षणाविसर्वादिन्यः चतस्रोऽस्रयचतुर्दिग्भागोपलक्षिताः शरीरावयवा यस्य तच्छरीरं समचतुरस्रं भवति, तथा च सामुद्रिकलक्षणलक्षितचतुर्दिग्भागोपलक्षितशरीरावयवपरिमाणसादृश्यप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वलक्षणार्थः । यस्य कर्मण उदयात् औदारिकादिशरीराकृतिरूपधोमध्येषु समप्रविभागो नान्यूनानधिकमानोन्मानप्रमाणेनाविकलावयवतया स्वाहुलाप्रशतोच्छ्रायेण च युक्ता भवति तत्समचतुरस्रनामकर्मैत्यर्थः । चतुर्दिग्भागोपलक्षितेतिपदं न्यप्रोधपरिमण्डलादावतिप्रसङ्गभङ्गार्थम् । इदमिति, समचतुरस्रसंस्थानं विभागवाक्योदितादिमसंस्थानपदवान्यमित्यर्थः । संस्थानमिदं केषामित्यत्राह—तीर्थकरा इति । च शब्दोऽनुक्तममुच्यार्थः, तेन गणधरादिमद्भटः । अस्योक्तृष्टा स्थितिर्देवगतिवज्जघन्या तु मनुजगतिषत् ॥ 10

प्रशस्तवर्णादिनामकर्मणो लक्षणमाह—

शरीरवृत्त्याह्लादजनकवर्णोत्पत्तिहेतुभूतं कर्म प्रशस्तवर्णनाम । शरीरवृत्त्याह्लादजनकगन्धोत्पत्तिनिदानं कर्म प्रशस्तगन्धनाम । शरीरेष्याह्लादजनकरसोत्पत्तिकारणं कर्म प्रशस्तरसनाम । शरीरवृत्त्याह्लादजनकस्पर्शात्पादनिदानं कर्म प्रशस्तस्पर्शनाम । इमानि प्रशस्तवर्णचतुष्कशब्दवाच्यानि । तत्र शुक्लरक्तपीतनीलकृष्णाः पञ्च वर्णाः । आग्रास्त्रयः प्रशस्ताः । अन्त्यौ द्वावप्रशस्तौ । सुरभ्यसुरभिभेदेन गन्धो द्विविधः । आद्यदशस्तः, अन्त्योऽशस्तः । रमः कपायाम्लमधुरतिक्तकटुरूपेण पञ्चविधः । आद्यान्त्रयदशुभाः अन्त्याऽशुभाः । स्पर्शांऽपि मृदुलघुस्निग्धोष्णकटिनगुम्बस्त्वशीतभेदादष्टविधः । आग्राश्चत्वारः प्रशस्ताः, अन्त्या-

स्त्वप्रशस्ताः । शरीरस्यागुरुलघुपरिणामप्रयोजकं कर्म अगुरुलघुनाम । सर्वेषां जीवानामेतत् । परत्रासप्रजाप्रहननादिप्रयोजकं कर्म पराघातनाम । उच्छ्वासनिःश्वासप्राप्तिप्रयोजकं कर्मोच्छ्वासनाम ॥

शरीरवृत्तीति । स्वशरीरवृत्तीत्यर्थः । वर्ण्यतेऽलङ्कियते गुणवत्क्रियते शरीराद्यनेनेति वर्णः

- 5 शुद्धादिः । यदुदयादौदारिकादिशरीरेषु आह्लादजनकस्य नेत्रानन्दकरस्य वर्णस्योत्पत्तिस्तत्प्रशस्तवर्णनामेत्यर्थः । अप्रशस्तवर्णनामकर्मण्यतिव्याप्तिनिरासायाह्लादजनकेति, प्रशस्तगन्धनामादिकर्मण्यतिव्याप्तिव्युदासाय वर्णेति । असभववारणाय शरीरवृत्तीति । अस्य पञ्चेन्द्रियवत्परा जघन्या च स्थितिर्विज्ञेया । प्रशस्तगन्धनामाह—शरीरवृत्तीति, गन्ध्यते आघ्रायत इति गन्धः, लक्षणपदकृत्यं स्थितिश्च प्रशस्तवर्णवद्बोध्या । प्रशस्तरसनामाह—शरीरे-
- 10 ष्विति । कृत्यं स्थितिश्च प्रशस्तवर्णवदेव । प्रशस्तस्पर्शनामाह—शरीरवृत्तीति इदमपि प्रशस्तवर्णवद्बोध्यम्, इमानीति, प्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शनामकर्माणीत्यर्थः, प्रशस्तेति, विभागवाक्यस्थेत्यादिः । वर्णादयः कतिविधास्तेषु के प्रशस्ता इत्याशंकायामाह—तत्रेति । स्फटिकादाविव शुक्लः, हिङ्गुलकादाविव रक्तः, हरिद्रादाविव पीतः, प्रियङ्गुपर्णादाविव नीलः, कज्जलादाविव कृष्णो वर्णो भाव्यः । आद्यास्त्रय इति शुक्लरक्तपीतवर्णा इत्यर्थः, प्रशस्ता इति प्रायश
- 15 आशयव्रज्ञात्प्राणिना बह्वभासस्तस्सुरात्मकात्मपरिणामोपकारिण इति भावः । अन्त्याविति, नीलकृष्णावित्यर्थः, अप्रशस्ताधिति । अनिट्रौ द्वेष्यौ सन्तौ स्वाशयापेक्षया दुःखात्मकात्मपरिणामोपकारिणाधिति भावः । गन्धभेदमाह—सुरभीति । श्रीखण्डादाविव सुरभिः, लघुनादाविव दुरभि । आद्य इति, सुरभिरित्यर्थः, शस्त इति, सौमुख्यकारित्वादिति भावः । अन्त्य इति दुरभिरित्यर्थः, अशस्त इति वैमुख्यकारित्वादिति भावः । रसभेदमाह—
- 20 रस इति । अपक्वकपित्थादाविव कपायः, आम्लवेतमादात्रियाम्ल शर्करादाविव मधुरः, कोशातक्यादाविव तिक्त, शुण्ठ्यादाविव कटुः, लवणो मधुरान्तर्गत इत्येके, ससर्गज इत्यपरे । आद्या इति कपायाम्लमधुग इत्यर्थः । अन्त्याविति तिक्तकटू इत्यर्थः । स्पर्शभेदानाह—स्पर्शोऽपीति । हंसरूतादाविम मृदु, अर्कतूलादाविव लघुः, घृतादाविव स्निग्धः, बह्वयादाविवोष्णः, पापाणादाविव कठिनः, वज्रादाविव गुरु, भस्मादाविव रूक्षः, मृणाला-
- 25 दाविव शीतः । आद्या इति मृदुलघुस्निग्धोष्णा इत्यर्थः, अन्त्या इति कठिनगुरुरूक्षशीता इत्यर्थः । अथागुरुलघुनामकर्मस्वरूपमाह शरीरस्येति । चत्वारो हि परिणामाः पुद्गलाना गुरुत्व-लघुत्वगुरुलघुत्वागुरुलघुत्वभेदान्, यस्य कर्मण उदयात्सर्वप्राणिना शरीराणि स्वस्वापेक्षया नैकान्तेन लघूनि, तथात्वे वायुना विक्षिप्यमाणाना धारणासभवात्, न चैकान्तेन गुरूनि,

बोद्धुमशक्यत्वात्, किन्त्वगुरुलघुपरिणामपरिणतानि भवन्ति तदगुरुलघुनामकर्मैत्यर्थः । यद्-
 ध्वं तिर्यग्वा प्रक्षिप्तमपि पुनर्निसर्गादधो निपतति तद्गुरुद्रव्यं यथा लेद्वादि । यत्तु निसर्गत
 एवोर्ध्वगतिस्वभावं द्रव्यं तल्लघु यथा दीपकलिकादि । यत्तु नोर्ध्वगतिस्वभावं नाप्यधोगति-
 स्वभावं किन्तु स्वभावेनैव तिर्यग्गतिधर्मकं तद्द्रव्यं गुरुलघु यथा वाय्वादि । यत्पुनरु-
 र्ध्वाधस्तिर्यग्गतिस्वभावानामेकतरस्वभावमपि न भवति सर्वत्र वा गच्छति तदगुरुलघु 5
 यथा व्योमपरमाण्वादि । व्यावहारिकनयमिदं । निश्चयतस्तु एकान्तेन गुरुस्वभावं किमपि
 वस्तु नास्ति, गुरोरपि लेद्वादे परप्रयोगादूर्ध्वादिगमनदर्शनात्, नैकान्तेन लघुस्वभावं, अति-
 लघोरपि वाय्वादेः कस्ताडनादिनाऽधोगमनादिदर्शनात् । अतो नैकान्तेन गुरु लघु वा
 किमपि वस्त्वस्ति । किन्तु यत्किमप्यत्र लोके औदारिकवर्गणादिकं भूमूधरादिकं वा वादरं
 वस्तु तत्सर्वं गुरुलघु, शेषं तु भाषाऽऽनपानमनोवर्गणादिकं परमाणुद्वयणुकव्योमादिकञ्च 10
 सर्वं वस्त्वगुरुलघ्विति बोध्यम् । एवञ्च निश्चयनयेन कस्यापि शरीरस्य लघुत्वाभावात्
 गुरुत्वाभावाच्च गुरुलघुत्वमेव कार्मणातिरिक्तस्य, तत्रागुरुलघुत्वप्रयोजकं कर्म सर्व-
 शरीरिणामित्याशयेनाह—सर्वेषामिति । एतदिति, अगुरुलघुनामकर्मैत्यर्थः, भवतीति
 शेषः । अत्रागुरुलघुपदेन लघुगुरुपरिणामद्वयस्यैव निरासो बोध्यः, न तु अगुरुलघुनाम-
 परिणामस्यैकस्य ग्रहणम् । व्यवहारनयापेक्षया त्वन्योऽन्यापेक्षया शरीराणि लघूनि गुरूणि 15
 अगुरुलघून्यपि भवन्तीति विज्ञेयम् । अस्य पञ्चेन्द्रियवदेवोत्कृष्टा जघन्या च स्थितिर्भाष्या ।
 अथ पराघातस्वरूपं निरूपयति—परत्रासेति । यदुदयादोजस्वी दर्शनमात्रेण वाक्सौम्र-
 वेन वा नृपसभामपि गतः मभ्यानामपि श्लोभमापादयति प्रतिपक्षप्रतिघातञ्च विधत्ते
 तत्पराघातनामेत्यर्थः । कृत्यं विशेपणविशेष्ययोः पूर्ववत् । स्थिती चोभयविधे पञ्चेन्द्रिय-
 वत् । उच्छ्वासनामकर्म निरूपयति उच्छ्वासेति । ऊर्ध्वगामी वायुरुच्छ्वासः, अधोगतिमान 20
 वायुर्निश्वासः प्राणापानापरनामानाद्येतौ, तौ चानन्तप्रदेशस्त्वन्यपुद्गलपरिणामजन्यौ, तयोः
 प्राप्तिर्लब्धिः तत्प्रयोजकं कर्म उच्छ्वासनामकर्म । उच्छ्वासनिःश्वासग्रहणमोक्षणलब्धेरुच्छ्वा-
 सनामकर्मसाध्यत्वादौदयिकीनामपि लब्धिना सम्भवान्, तादृशलब्धेर्व्यापारण एव च
 श्वासोच्छ्वासपर्याप्तेर्हेतुत्वादिति भावः । उच्छ्वासनिःश्वासलब्धिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्ष-
 णार्थः । पदकृत्यं स्पष्टम्, उभयविधा स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् ॥ 25

१ निश्चयनये औदारिकवर्गणादिकान्तेन तदव्यापि वादरूपत्वाद्गुरुत्वनि, कार्मणमनोभाषादिद्रव्याणि
 त्वगुरुत्वनि, वादरनामकर्मदियवत्तिनीवाना शरीराणि तादराभ्यन्यानि गुरुत्वनि, मूत्रमनामकर्मदियवत्तिनीव-
 शरीराणि सूक्ष्मपरिणतानीनामगुरुत्वनि । तथा च गुरुत्वमुक्त शरीरं प्रतीत्य नारकादधो गुरुत्वमुक्त, जीवं
 कार्मण्य प्रतीत्यागुरुत्वमुक्ता इति ॥

अथाऽऽत्पादिनामकर्माण्याचष्टे—

स्वरूपतोऽनुष्णानां शरीराणामुष्णत्वप्रयोजकं कर्माऽऽत्पनाम् ।
तच्च भानुमण्डलगतभूकायिकानाम् । गात्राणामनुष्णप्रकाशप्रयोजकं
कर्माद्योतनाम् । तच्च यतिदेवोत्तरवैक्रियचन्द्रग्रहतारारत्नादीनाम् । प्रश-
5 स्तगमनहेतुः कर्म शुभखगतिनाम् ॥

स्वरूपत इति । यस्य कर्मण उदयाज्जनुशरीराणि स्वभावेनानुष्णान्यपि उष्णप्रकाश-
रूपमुष्णत्वं लभन्ते तदात्पनामकर्मत्वर्थः । स्वरूपतोऽनुष्णशरीरसम्भूतोष्णप्रकाशप्रयोजक-
कर्मत्वं लक्षणार्थं । वह्निशरीरोष्णस्पर्शस्य स्पर्शनामकर्मोदयजन्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय
स्वरूपतोऽनुष्णेति । तादृशकर्मोदयः कुत्रेत्यत्राह—तच्चेति । भानुमण्डलादिगतानां पृथिवी-
10 कायिकानामेवेत्यर्थो विपाकाभिप्रायेणेदम्, न तु वह्नौ तद्विपाकः, प्रवचने प्रतिषेधात्,
तत्रोष्णत्वस्योष्णस्पर्शनामोदयेन प्रकाशकत्वस्य चोत्कटलोहितवर्णनामोदयेन सभवात् ।
स्थिती च पञ्चेन्द्रियवत् । उद्योतनामस्वरूपमाह—गात्राणामिति । शरीरवृत्त्यनुष्णप्रकाश-
प्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं, कृत्यं पूर्ववत्, अस्य विपाकस्थानमाह—तच्चेति । विहितो-
त्तरवैक्रियाणां मुनिदेवानां तथा चन्द्रादीनामित्यर्थः । स्थिती पंचेन्द्रियवदेव । अथ शुभ-
15 खगतिनामाह—प्रशस्तेति । प्रशस्तगमनहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्, विशेषणविशे-
ष्यकृत्यं प्राग्वत् । कुखगतावतिव्याप्तिवारणाय प्रशस्तेति, हंसगजवृषादीनामिव प्रशस्ता
गतिर्माहा, सिद्धजीवपुद्गलाना गतिस्तु स्वाभाविकी, न चास्य कर्मण उदयः पक्ष्यादि-
ष्वेव श्यान्न मनुजादौ तेपामाकाशे गत्यभावात् शुभखगतिरिति वाच्यम्, विहायसस्सर्व-
गतत्वेन गतिमात्रस्याकाश एव भावात्, न च तर्हि शुभगतिनामेत्येवोच्यतां किं खपदेन
20 व्यावर्त्त्याभावादिति वाच्यम्, सशयव्यवच्छेदार्थं तद्विशेषणोपादानान्, अन्यथा देवत्वादि-
पर्यायपरिणतिप्रयोजककर्मणश्शङ्कया पौरुषकत्याशङ्का म्यादिति भावः । तत्रार्थभाष्ये तु
लब्धिश्चिक्षुर्द्धिप्रत्ययस्याकाशगमनस्य जनकं विहायोगतिनामेति दृश्यते । व्याख्या च
लब्धिर्देवादीना देवोत्पत्त्यविनाभाविनी, शिक्षया ऋद्धिः शिक्षर्द्धिः, तपस्विनां प्रवचनम-
धीयानानां विद्याद्यावर्त्तनप्रभावाद्वाऽऽकाशगमनस्य, लब्धिश्चिक्षुर्द्धिहेतोर्जनकं विहायोगति-
25 नामेति । अस्य परा स्थितिर्देवगतिवत्, जघन्या तु मनुजगतिवत् ॥

१ यतिदेवैर्मूलशरीरापेक्षयोत्तरकाऽऽ क्रियमाण वैक्रिय यतिदेवोत्तरवैक्रियमुत्पन्न इत्याशयेनाह विहितेति ॥

२ गतिर्द्विधा भावगति कर्मगतिथेति, आद्या पश्चास्तिरायाना, परिणामाभ्यस्त्यात् कर्मगतिर्द्विधा विदा-
योगति चरुनगतिथेति, विदायोगतिनामोदयवेदना जीव प्रथमगतिमन्त, चलनगतिं प्रतीत्य मर्ने जीवा पुद्ग-
लाद्य, विदास्तु विद्विषेप्रगमनकाल एव न पश्चादिति बोध्यम् ॥

अथ निर्माणनामकर्माचष्टे—

जातिलिङ्गाङ्गप्रत्यङ्गानां प्रतिनियतस्थानसंस्थापनाप्रयोजकं कर्म निर्माणनाम ॥

जातीति । जातिरेकेन्द्रियादिस्तत्र स्वस्वजात्यनुसारेणेति यावत्, लिङ्ग रुयादीना यदसाधारणं चिह्नं, तस्याङ्गाना प्रत्यङ्गानाञ्च प्रतिनियतस्थानेषु या संस्थापना व्यवस्था तत्र 5 प्रयोजक यत्कर्म तन्निर्माणनामकर्मैत्यर्थं, जातिलिङ्गाङ्गप्रत्यङ्गविषयकप्रतिनियतस्थानव्यवस्थाप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थं । अङ्गोपाङ्गनामकर्मादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतिनियतस्थानव्यवस्थेति पदम् । तदिव कर्म सूत्रधारसन्निभम्, तदभावे हि निर्वर्तितानामप्यङ्गोपाङ्गनामादिकर्मणा शिरउरआदीना नियतस्थानवृत्तितानियमो न स्यादिति भावः, अस्यो 10 भयविधा स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् ॥

20

अथ त्रसनामकर्माभिधत्ते—

उष्णाद्यभितप्तानां स्थानान्तरगमनहेतुभूतं कर्म त्रसनाम ।

उष्णादीति । उष्णादीत्युपलक्षण तथा च मति कारण इति भावः । इदञ्च विहायो गत्यादावतिप्रसङ्गभङ्गाय । विशेषणविशेष्यपदफल पूर्ववत् । न च गर्भाण्डनमूर्च्छितसुप्तादीना त्रसत्वं न स्यात्, भयहेतुप्राप्तावपि चलनाभावात्तथा चाव्याप्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि 15 स्थानान्तरगमनयोग्यताया भावात् । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती चोध्ये ॥

वादरनामाह—

चक्षुर्वेद्यशरीरप्रापकं कर्म वादरनाम ॥

चक्षुर्वेद्येति । अत्र चक्षुर्वेद्यत्वं नाम स्थूलतापरिणामो विवक्षितः, तथा च यस्योदयात् पृथिव्यादेरेकैकस्य जन्तुशरीरस्य चक्षुर्मौहत्वाभावेऽपि चक्षुः ममुदाये स्थूलतरपरिणामभा- 20 वाचक्षुषा ग्रहणं भवति तद्वादरनामेति भावः । सूक्ष्मनामकर्मादावतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्वेद्येति । चक्षुर्महणयोग्यशरीरनिर्वर्तकत्वे सति कर्मत्व लक्षणार्थस्तेन प्रत्येक पृथिव्यादिशरीराणां प्रत्येक चक्षुर्वेद्यत्वाभावेऽपि स्थूलतरपरिणामयोग्यत्वान्नाव्याप्तिः । त्रिशुद्धावधिचेद्यशरीरप्रापकसूक्ष्मनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय चक्षुरिति । अस्य स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् ॥

१ जीवविशालस्येच्छरोरुपुडलप्यप कायिदभिम्यक्ति दगयति न च नीवविशालिहमणशरीरे स्वशक्ति प्रकटनमसङ्गतमिति वाच्यम् बोधादजीवाप विनाऽपि उपगनरसरार त्रभ्रतदिन्ननदर्शनात्, कर्मशक्त्ये-
चिन्नत्वात् ॥

पर्याप्तनामकर्माह—

स्वयोग्यपर्याप्तिनिर्वर्तनशक्तिसम्पादकं कर्म पर्याप्तनाम ॥

स्वयोग्येति । यदुदयादात्मा स्वस्वयोग्याः पूर्वोदिता पर्याप्तीः प्राप्नोति तत्पर्याप्तनाम-
 कर्मेत्यर्थः । स्वयोग्यपर्याप्तिनिर्वर्तनशक्तिसम्पादकत्वे सति कर्मत्व लक्षणार्थः । स्वयोग्याया
 5 पर्याप्तेः पूर्णतानिर्वर्तिका याश्शक्तय पर्याप्तिसञ्ज्ञास्तासा सम्पादकमित्यर्थः । स्वयोग्यपर्याप्त्या-
 त्मकशक्तिसम्पादकत्वे सति कर्मत्वस्यापर्याप्तनामकर्मेणि सत्त्वादतिव्याप्तिरतः पर्याप्तिनिर्वर्त-
 नेति शक्तेर्विशेषणम्, अपर्याप्तानामपि पर्याप्तयो भवन्ति, परन्तु परिपूरिमता नासादयन्ति,
 अपर्याप्ता एव ते म्रियन्त इति न दोषः । अस्यापि स्थिती पञ्चेन्द्रियवद्देव ॥

अथ प्रत्येकनामकर्म वक्ति—

10 **प्रतिजीवं प्रतिशरीरजनकं कर्म प्रत्येकनाम ॥**

प्रतिजीवमिति । जीव जीवं प्रतीत्यर्थः, तथा च प्रतिजीवं भिन्नभिन्नशरीरनिर्वर्तकत्वे
 सति कर्मत्व लक्षणम् । भिन्नभिन्नेति पदन्तु साधारणनामकर्मेणि व्यभिचारवारणाय ।
 तस्योदयो नारकामरमनुष्यद्वीन्द्रियादिषु पृथिव्यादिषु कपित्थादिवृक्षेषु च, कपित्थादिवृक्षाणा
 मूलस्कंधादौ प्रत्येकमसंख्येयजीवत्वेऽपि शरीराणामन्यान्यत्वात् कोऽपि विरोधः । पञ्चेन्द्रि-
 15 यवत्परा जघन्या च स्थिति ॥

स्थिरनामकर्म लक्षयति—

शरीरावयवादीनां स्थिरत्वप्रयोजकं कर्म स्थिरनाम ॥

शरीरेति । यस्योदयाच्छिरोऽस्थिदन्तादीनां शरीरावयवानां स्थिरता भवति तत्स्थि-
 रनामकर्मेत्यर्थः । शरीरावयवस्थैर्यथाप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्, अङ्गोपाङ्गनामकर्मादौ
 20 व्यभिचारवारणाय स्थैर्येतेति । अस्य परा स्थितिर्देवगतिवदपरा तु मनुजगतिवत् ॥

शुभनामकर्माभिधत्ते—

उत्तरकायनिष्ठशुभत्वप्रयोजकं कर्म शुभनाम ॥

उत्तरेति । नाभेरुपरितनावयवममूह उत्तरकायः, तत्र यच्छुभत्वं पादादौ स्पर्शेन
 परस्य शुभभावोत्पादान् पवित्रता शिर आदीनां तन्निदानभूत कर्मेत्यर्थः । सातादौ पुण्य-

कर्ममात्रे शुभत्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वस्य सत्त्वाद्ब्यभिचारवारणायोत्तरशरीरनिष्ठेति ।
स्थिरनामकर्मवदस्य स्थिती ॥

अथ सौभाग्यनामकर्माऽऽख्याति—

अनुपकारिण्यपि लोकप्रियतापादकं कर्म सौभाग्यनाम ॥

अनुपकारिण्यपीति । अनुपकर्त्ता यो लोकानां प्रियो भवति यदुदयात्तसौभाग्यना- 5
मेत्यर्थः । प्रियत्व च मनस आहादकारित्वं, प्रशस्तवर्णादावतिप्रसङ्गवारणायानुपकारिण्य
पीति । अनुपकारिण्यपि पुत्रादौ मोहनीयनिग्रन्धनप्रियत्वसम्भवेन तत्र व्यभिचारनिरसनाय
लोकेति । देवगतिवत्परा स्थितिर्मेतुजगतिवज्जयन्त्या ॥

सम्प्रति सुस्वरनाम सूचयति—

कर्णप्रियस्वरवत्त्वप्रयोजकं कर्म सुस्वरनाम । वचनप्रामाण्याभ्युत्था- 10
नादिप्रापकं कर्माऽऽदेयनाम ॥

कर्णेति । यस्योदयात् उच्चरितश्शब्दो मधुरो गम्भीर उदारो भूय प्रीतिकरश्च भवति
तत्सुस्वरनामेत्यर्थः । दुस्स्वरनामकर्मणि व्यभिचारवारणाय कर्णप्रियेति । सौभाग्य
वदस्य स्थिती । आदेयनामाचष्टे वचनेति । यस्य वचन युक्तिरिक्तमपि प्रामाण्यमास्कुन्दति
यदुदयात् यस्य च दर्शनमात्रेण लोकोऽभ्युत्थानादि समाचरति तदादेयनामेत्यर्थः । स्थिती 15
च सौभाग्यवत् ॥

यश कीर्तिनाम वक्ति—

यशःकीर्त्युदयप्रयोजकं कर्म यशःकीर्तिनाम । एतदिगमनात्मिका
कीर्तिः । सर्वदिगमनात्मकं यशः । दानपुण्यजन्या कीर्तिः । आर्यजन्यं
यश इति वा । इमानि त्रसदशकानि ॥

20

यश इति । यस्योदयेन यश कीर्त्ता भवतस्तद्यश कीर्तिनामेत्यर्थः । न चास्योदयेऽपि
क्वचिन्न यश कीर्त्ता भवत इति वान्यम् । सद्गुणमध्यस्थपुण्यापेक्षयैव तदुदयाभ्युपगमात् ।
तेन केनचिद्यश कीर्तिभ्यां कीर्तितं एवायश कीर्त्या कीर्तितोऽपि न क्षतिः । उत्कृष्टस्य
स्थितिर्देवगतिवत् जयन्त्या तु मुहूर्त्ता अष्टौ, अथाथा चान्तर्मुहूर्त्तवाल । ननु यश कीर्त्यां.
पर्यायत्वात्कथं द्वन्द्वाभयेन भेद उच्यते इत्यप्राह—एकेति, एतदिग्न्यापिनी पुण्यगुणरयाति 25

कीर्तिरित्यर्थः, सर्वेति, सर्वदिग्ग्यापिनी गुणख्यातिर्यश इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाह—दानेति, अथवा पराक्रमतपस्यागाद्युद्धृतयशसा यत्कीर्त्तनं श्लाघनं सा यशःकीर्तिरिति तृतीयातत्पुरुषोऽपि भाव्यः । त्रसनामकर्मप्रभृति यशःकीर्तिनामपर्यन्तं यावत् दश नामकर्माणि विभागा-
वाक्योक्तत्रसदशकशब्दवाच्यानीत्यभिप्रायेणाह इमानीति ॥

5 अथ देवायुषो लक्षणमाह—

देव भवनिवासकारणायुः प्रापकं कर्म देवायुः ॥

देव भवेति । भवः संसारः, चतुर्गतिको देवमनुष्यतिर्यङ्मरकभेदात् । तत्र भवनिवासे
आभ्यन्तरं कारणमायुः । तत्र यस्य भावादात्मनो जीवितं यदभावाच्च मरणमुच्यते तदायुः
यत्सन्निधानाद्वा जीवेन शेषप्रकृतय उपभोगायाऽऽनीयन्ते तदायुःसोपक्रमनिरुपक्रम-
10 भेदभिन्नं पौद्गलिकञ्च । आगमोक्तैरुपक्रमैरध्यवसायाद्यैर्बहुना कालेन वेद्यमपि यदल्पकालेन
भुज्यते तत्सोपक्रममायुः । तच्च बन्धनसमये श्रुथं बद्धं शक्यार्पवर्तनं तथा । यत्तु बन्धसमये
गाढं बद्धं क्रमवेद्यरुलं अशक्यापवर्त्तनं, अध्यवसानादिभ्यो निर्गतञ्च तन्निरुपक्रमम् । तत्रा-
नपवर्त्यायुष औपपातिका अन्त्यदेहाः, तीर्थकरचक्रवर्त्यैर्धचक्रवर्त्तिनोऽसङ्ख्येयवर्षायुषो
मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाश्च । शेषा मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाः सोपक्रमा निरुपक्रमाश्चापवर्त्यायुषोऽ-
15 नपवर्त्यायुषश्च भवन्ति । तत्रायुषो बन्धकाः सम्यङ्मिथ्यादृष्टिविरहिता मिथ्यादृष्टेरारभ्या-
प्रमत्तगुणस्थानं यावत् पट्टसु स्थानेषु जन्तवोऽजपन्वोऽकृष्टाध्यवसायविशेषभाजः पृथुकपाया-
स्साद्यध्रुवायुर्विकल्पयुजः । अप्रमत्तगुणस्थानवर्त्तिनस्तु निष्ठापका एव । तथा नारकदेवासंख्येय-
वर्षायुष्कृतिर्यङ्मनुष्याः पणमासावशेषायुषोऽयमभवजीवितं बध्नन्ति । शेषास्तु निजायुष-
स्तृतीये नवमे सप्तविंशोऽवशेषायुषोभोगे तद्बध्नन्ति । तत्रापि पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिद्वित्रिचतु-
20 र्त्रियाणां निरुपक्रमायुषाश्च पञ्चेन्द्रियाणां नियमतस्तृतीये, सोपक्रमायुषाश्च पञ्चेन्द्रियाणां
तृतीये नवमे सप्तविंशे वा भागोऽवशेषोऽवशिष्टान्तर्मुहूर्तायुषि वा बन्धो बोध्यः । इयमेव भव-
स्थितिः । एवञ्च देवभवनिवासे हेतुभूतं यदायुः तत्प्रापकं कर्म देवायुर्नामेत्यर्थः । देवभव-
निवासहेत्वायुःप्रापकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थः, मनुष्यायुरादौ व्यभिचारवारणाय हेत्वन्तं
देवपदमप्यत एव । अस्य परा स्थितिलयस्त्रिंशत्तन्मागरोपमा, पूर्वकोटित्रिभागोऽवाधा, जपन्या
25 च दशवर्षसहस्राणि, अवाधा एतन्मुहूर्तम् । आयुषोऽवाधायां भद्रचतुष्टयं पूर्वकोट्यायुष्को
मनुजस्त्रिभागावशेषे आयुष्युत्कृष्टस्थितिकमागामिदेवमवायुषं यदा बध्नाति तदोत्कृष्टस्थि-

१. येषवर्षायुषस्तेषां विपत्तस्त्रयश्च्यदिभिः शुद्धिपानादिभिर्वायुषपर्यन्ते, इति स कर्मत्त्वस्यासत्तमुहूर्ता-
रुपभोगोऽवर्त्तना, तेन न कर्मण कृत्वाशाकृताः भागमादिप्रगति । २. एते गोरकमा निरुपक्रमाव ।

त्युत्कृष्टावाधात्मक प्रथमो भङ्ग । स एव जघन्यमध्यमायुष्को वा मनुजोऽन्तर्मुहूर्त्तावशिष्ट
 आयुष्युत्कृष्टस्थितिकमागामिदेवमवायुष वध्नाति यदा तदोत्कृष्टस्थितिजघन्यावाधात्मको
 द्वितीय । पूर्वकोऽन्यायुष्को मनुजो यदा पूर्वकोटिप्रभागावशेष आयुषि दशसहस्रप्रमाण
 जघन्यस्थितिक देवायुर्ध्नाति तदा देवायुरपेक्षया जघन्यस्थित्युत्कृष्टावाधात्मकस्तृतीय ।
 जघन्यायुष्कोऽन्तर्मुहूर्त्तावशिष्ट आयुषि दशवर्षसहस्रात्मक यदा देवायुर्ध्नाति तदा जघ 5
 न्यस्थितिजघन्यावाधात्मको भङ्गश्चतुर्थ इति ॥

अथ मनुजायुराह—

मनुजभयनिवासनिदानायुः प्रापकं कर्म मनुजायुः । तिर्यग्भयनिवा-
 सहेत्वायुःप्राप्तिजनकं कर्म तिर्यगायुः ॥

मनुजभवेति । स्पष्ट लक्षणम्, त्रिपत्योपमा परा स्थिति । जघन्या तु क्षुद्रकभवप्रमाणा, 10
 अवाधाऽन्तर्मुहूर्त्तकाल । तिर्यगायुराह—तिर्यगिति, लक्षणं स्पष्टम् । यावत्वायु परि-
 समाप्ति कदापि मृत्युसमीहाभावादिदमाहादननक्त्वाच्छुभम् । तिर्यग्गतितिर्यगापुर्व्यां तु
 सङ्घिष्टाप्यवसायैरात्मसात्त्रियमाणत्वेनागुभत्वात्पापामके इति । परा स्थिति त्रिपत्योपमा,
 अपरा चान्तर्मुहूर्त्तम् ॥

तीर्थकरनामकर्माह—

अष्टमहाप्रातिहार्याद्यतिशयप्रादुर्भयननिमित्तं कर्म तीर्थकरनाम ॥

15

अष्टेति । 'अशोकवृक्ष सुरपुष्पवृष्टिर्दिव्यध्वनिश्चामरमासनञ्च । भामण्डल दुन्दुभि
 रातपत्र सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणां'मिति श्लोकेऽष्टौ प्रातिहार्याणि प्रतिपादितानि प्राहाणि ।
 अष्टमहाप्रातिहार्याद्यतिशयप्रादुर्भयननिमित्तत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । विशिष्टैर्द्वियुक्तानां चक्र
 धरत्वादीनामुर्गेर्गोत्रेऽतिव्याप्तिवारणायाष्टविधप्रातिहार्यादीति । गणधरत्वन्तु श्रुतज्ञानावरण 20
 क्षयोपसर्गमिमित्तत्वात् तीर्थकरनामवत् गणधरनामकर्मोपसख्यानापत्ति । न च तीर्थकर-
 स्यापि श्रुतज्ञानावरणक्षयोपसर्गो वा चक्रधरादीनामिदोर्गेर्गोत्रविशेषो वा निमित्तमस्त्विति
 पाच्य तीर्थप्रवर्त्तनफलत्वेन तीर्थकरनामकर्मणोऽभ्युपगमादिति । अस्योत्कृष्टा स्थिति मागरो
 पमकोटीनोटेरन्त । अवाधान्तर्मुहूर्त्तमेवमेव जघन्या स्थितिरपि मिश्रिन्यूनान् ॥ एतेऽकर्म

१ एतच्चम मनुजगिस्थ एव पुण्य श्री ननुगधा वा तीर्थकरभवपृष्टन्तुनीयमव प्राप्य वध्नाति
 कपोऽय निष्ठावनाह्वयपारोक्ष्य अनिष्ठावनाह्वयानु गृहीयमवतरागरि जघ यनोऽप्यतस्मागदीयमकोटी
 कोटिप्रमाणवन् तत्र निष्ठावनाह्वयकर्ममिदं कर्ममयपरि । निष्ठावनाह्वय गृहीयमवतराह्वय कपो

विशतेः स्थानकानामाराधनात् सम्पत्त्वशालिना नृगतावेव तृतीये भवे निकाच्यते । केव-
लोत्पत्त्यनन्तरमस्योदयः, धर्मोपदेशनादिभिश्चैतद्गलान्या वेद्यत इति ॥

तदेव द्विचत्वारिंशद्विधानि पुण्यकर्माण्यभिधायतद्धेतूनामध्यवसायविशेषप्रभवसुपात्र-
दानादीनामपि पुण्यफलदत्त्वेन पुण्यरूपत्वमित्यभिमन्यमान पुण्यस्य द्वैविध्यमादर्शयति—

- 5 पुण्यमिदं कार्यकारणभेदेन द्विविधम् । एतानि कर्माणि कार्यरूपाणि
जीवानुभवप्रकाराणि । एतेषां हेतवस्तु सुपात्रेभ्यो निरवद्यान्नवसतिवा-
सोजलसंस्तारकादीनां प्रदानं, मनसश्शुभसंकल्पः, वाक्काययोश्शुभव्या-
पारः, जिनेश्वरप्रभृतीनां नमनादय इति दिक् । इति पुण्यनिरूपणम् ॥

- पुण्यमिदमिति । पवित्रीकरणनिदानं पुण्यमिदमित्यर्थः । एतानीति सातादिविचत्वा-
10 रिंशद्विधानि कर्मप्रकृतिग्रन्थानुसारीणि कर्माणि भूतव्रत्यनुकम्पादिकलकानि कार्यरूपाणि जीवैः
सुखादिरूपेणानुभवनीयानीत्यर्थ । कारणात्मकपुण्यमाह—एतेषामिति । द्वाचत्वारिंशद्विधानां
कर्मणामित्यर्थः । हेतव इति नमनादय इत्यग्नेतनेनान्वयः, भवन्तीति शेषः । सुपात्रेभ्य इति, सम्य-
ग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपस्तम्पन्नेभ्य इत्यर्थ, निरवद्यास्यान्नस्य सुरभिलवणस्निग्धमधुरत्वादिभि-
रच्युतस्य शालित्रीहिगोधूमादिनिष्पन्नस्याशनस्य, वसतेर्वाससो जलस्य संस्तारकादीनाञ्च
15 प्रदानम्—अनसूयाऽविपादादरपरमप्रीतिकुशलाभिप्रायदृष्टफलानपेक्षानिरुपधित्वानिदानत्वादि-
गुणयुतदातृकृतातिसर्गः, पुण्योपचयनिर्जराहेतुः, मनसः शुभसंकल्प इति, अनभिध्यादिधर्म-
शुक्लध्यानध्यायित्वादय इत्यर्थः, वाक्काययोः शुभव्यापार इति, अहिंसाऽस्तेयादयश्शुभः काय-
योगः, असावद्यादिवचनमागमविहितभाषणं च शुभवाग्योगः, योगैरेभिस्त्रिभिश्शुभकर्मण
आखवो भवति । जिनेश्वरेति तीर्थपत्याचार्योपाध्यायादीनामित्यर्थः, यद्यपि वस्तुतो मनोवाक्का-
20 याना शुभव्यापारस्यैव द्विचत्वारिंशद्विधस्य पुण्यस्य कारणत्वं तथापि किञ्चिद्विस्तरण
सामान्यशेमुपीकाणा बोधाय तस्यैव प्रपञ्च आदर्शितः । न च पुण्यस्यापि पापवत्पारतन्त्र्या-
विशेषोपपत्त्योर्भेदोऽनुचित इति वाच्यम् । इष्टानिष्टनिमित्तभेदात्तत्सिद्धेः । इष्टगतिजातिशरी-
रेन्द्रियविषयादीना हि निर्वर्त्तकं पुण्यम् । अनिष्टगत्यादीनां निर्वर्त्तकं पापमिति वैचित्र्यं
सुप्रसिद्धमेवेति ॥

धर्मकरभवेऽपूर्वकरणस्य संख्येयभागा, तत ऊर्ध्वं व्यपच्छेद केवलज्ञानोत्पत्तौ चाष्टमहाप्रातिहायारिरूपे सुरेन्द्रकृते
पूजोपचारे सति सदेवमनुजागुराया परिपदि रगनिपरिहारेण धर्मदशनया श्रुतचारित्र्यधर्मप्रकरणशुभ्या
चतुर्विंशता देहसौगन्ध्यादिभिरतिशयं पथत्रिशता मुद्दिबचनातिशयैस्तद्वेद्यत इति भाव ॥

तत्र कर्मप्रकृतयः सामान्यतो द्विविधाः, घातिका अघातिकाश्चेति, ज्ञानदर्शनावरण-
मोहान्तराया घातिका, अपरा अघातिकाः । घातिकास्तु सर्वघातिका देशघातिकाश्चेति
द्विविधाः । तत्र कैवल्यदर्शनावरणनिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धिनिद्राप्रचलाकेवलज्ञानावरण-
द्वादशकपायमिध्यात्वाख्या विंशतिप्रकृतयस्सर्वघातिकाः । ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणत्रया-
न्तरायपञ्चकसज्ज्वलननोकपायसङ्गका देशघातिनः । एवं शरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणसंघातसंस्थान- 5
संहननस्पर्शरसगन्धवर्णागुरुलघुपराघातोपघाताऽऽतपोद्योतप्रत्येकसाधारणस्थिरास्थिरशुभाशु-
भनामकर्माणि पुद्गलविपैकप्रदानि, आनुपूर्वी तु क्षेत्रविपाककरा, आयुर्भवधारणफलं, अव-
शिष्टाः प्रकृतयो जीवविपाकहेतवो बोध्याः । एवं नारकादिचतुर्गतिषु नरकगतौ तावत्सा-
तपञ्चेन्द्रियवैक्रियतदङ्गोपाङ्गतैजसकार्मणवर्णचतुष्कागुरुलघुपराघातोच्छ्वासनिर्माणत्रसबादर —
पर्याप्तप्रत्येकस्थिरशुभनामानि कर्माणि उदयापेक्षया वर्त्तन्ते । तिर्यग्गतौ मनुष्यत्रिकासुरत्रिका- 10
ऽऽहारद्विकतीर्थकरनामकर्माणि विनाऽन्यानि वर्त्तन्ते । मनुजगतौ सुरत्रिकतिर्यगायुरातपना-
मानि पञ्चविहायान्यानि वर्त्तन्ते । देवगतौ तु मनुजप्रिकतिर्यगायुरौदारिकद्विकातपाद्धारक-
द्विकतीर्थकरनामानि वर्जयित्वा श्रेयाणि वर्त्तन्त इत्यादि विषयधातुल्याभिप्रायेण दिगित्युक्तम् ।
दिङ्मात्रेणात्र पुण्यतत्त्वं व्यापयितं विस्तरस्तु प्रवचने द्रष्टव्यमिति भावः ॥ पुण्यतत्त्ववर्णनं
निगमयति इतीति ॥

.15

इति तपोगच्छन्नभोगिणीध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारध्रीमद्विजयकमलमूरीश्वर
चरणनलिनचिन्म्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिस्वरिणा विनिर्मितस्य
तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशाख्यात्यायां पापनिरूपण नाम
चतुर्थः किरणः ॥

अथ पञ्चमः किरणः

20

अथायसरसद्गत्या पापतत्त्वं निरूपयितुमुपक्रमते—

दुःखोत्पत्तिप्रयोजकं कर्म पापम् ॥

दुःखोत्पत्तीति । विरोधिद्रव्योपनिपाताद्भिमतवियोगानिष्टमंयोगानिष्टध्वजादेः पीडा-

१. केवलदर्शनज्ञानयोस्त्वर्थात्मनाऽऽवरणान्दनयोस्त्वर्थापातित्व न तु दर्शनज्ञानमात्रावरणत्वात्, तपापे-
जीवस्यात्रोक्तत्वात्ते । २. स्वस्वविषयानां सर्वात्मना पापकृतागम्भवादिनि भावः । अपत्तिवस्तु न
ज्ञानादिगुण पापयन्ति, किन्तु सर्वदेहापत्तिनिमित्तम् । वेद्यमानात्तद्वैतव्यवहारस्य दर्शयन्ति, यथा श्री-
रामदासीनश्चैत इत्यात्मनो ॥ ३. शरीररन्ध्रगतपुद्गलानां विषयसिद्धिप्रदानात् । क्षेत्रेति, आद्यत्वात् एव
एवमिष्टिप्रदर्शनात्, विषयगतवेद्यत्वात् उदाहरति भावः । भवेति, स्वलोक्यभव एवैदमीत्यर्थं, मान्य-

- लक्षण आत्मनः परिणामो दुःखमित्यर्थः । दुःखोत्पत्तिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्व लक्षणं विशेष-
णानुपादाने सातादौ विशेष्यानुपादाने कालादिसमवाये व्यभिचारादुभयम् । न चेदृशदुःखो-
त्पत्तिप्रयोजकत्वे कर्मत्वस्यासातवेदनीय एव सत्त्वान्मतिज्ञानावरणादावव्याप्तिः । उक्तञ्च
तत्त्वार्थसूत्रकृता—“दुःखशोकापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थानान्यसद्वेदनीयस्ये”ति,
5 ज्ञानदर्शनावरणादीना प्रदोपनिह्वादिजनकत्वेन न दुःखोत्पत्तिहेतुत्वमिति वाच्यम् । मतिज्ञाना-
वरणादीनामपि परस्परया दुःखोत्पत्तिहेतुत्वात् साक्षाद्धि फल प्रदोपनिह्वादादयः । ननु पुण्य-
मेकमेवास्तु न पापम्, न च दुःखोत्पत्तिः कस्यापि न स्यादिति वाच्यम् । पुण्यस्य तारतम्येन
तदुपपत्तेः । परा काष्ठामासादितस्य पुण्यस्यातिशयसुर फलं, तस्यैव च तारतम्ययोगेनापकर्पात्
सुरस्यापि हान्या तदपेक्षया तत्सुरस्य दुःखत्वम्, एवमेव परमजघन्यस्य पुण्यलेशस्य नरकदुःख
10 फलमिति कस्यापि दोषस्याभावात्पापलक्षणप्रणयनमसगतमिति चेन्मैवम्, विनिगमनाविरहेणो-
भयस्यापि सिद्धे । अनुभूयते हि सुरदुःखयोर्वैजात्यम्, तच्च विजातीयमनुरूपं कारणमन्त-
रेण कथं हि भवेत्, तस्मादस्ति सुरस्यानुरूप कारण पुण्यं दुःखस्यानुरूपञ्च कारण पापमिति ।
न च पुण्यपापे न सुरदुःखयोरनुरूपे कारणे, सुखदुःखयोरानुपपरिणामत्वात् पुण्यपापयोश्च
पौद्गलिकत्वादिति वाच्यम्, सर्वथा कार्यानुरूपत्वस्य कारणेऽनिष्टत्वात् कार्यानुरूपत्वस्य
15 वा, अपि तु सकलमपि वस्तु परस्पर तुल्यातुल्यरूपमेव । अत्र तु कार्यस्य सुरादे कारण-
पुण्यादिपर्यायत्वादनुरूपत्वं प्रोक्तम् । न च कथं सुखदुःखे पुण्यपापयोः पर्याय इति वाच्यम्,
सुर प्रति जीवपुण्यसयोगस्य दुःख प्रति जीवपापसयोगस्य हेतुत्वेन च सुखदुःखयोः पुण्य-
पापपर्यायत्वात् । तथा च यथा सुख शुभशिवकल्याणादिशब्दैर्व्यपदिश्यते तथा पुण्यमपि, यथा
दुःखश्चाशुभाशिवकल्याणादिशब्दैर्व्यपदिश्यते तथा पापमपीति सिद्धं पुण्यातिरिक्तं पापमिति ॥

- 20 ननु किं दुःखस्यात्मपरिणामविशेषस्यामूर्त्तत्वेन पापमिदमप्यमूर्त्तं स्यात्पापपर्यायत्वाद्दुःख-
स्य, किंवा पापस्य बन्धकत्वेन मूर्त्तत्वात्तत्पर्यायभूतं दुःखमपि मूर्त्तं स्यादित्याशङ्क्यामाह—

**पौद्गलिकमेतत् । इदमेव द्रव्यपापमुच्यते । द्रव्यपापनामककर्मा-
त्पत्तिकारणात्मा शुभाध्यवसायो भावपापम् ॥**

स्मिन् भवे गतय इवेति भाव । जीवेति, नीत्र एवादर्शनिवाहानित्वाचारिनिवादात्तत्त्वसुखिचदुःखित्व
कारिण्य इति भाव ॥

१ विजायतीयकार्यदर्शनेनानुरूपेण विजातीयकारणेन भविन्नव्यमेधेत्याशयेनाहानुभूयत इति । २
नन्वव तर्हि कथमनुरूपविजातीयकारणानुमानमुच्यते, सवस्य सर्वेण तुल्यातुल्यरूपत्वादित्यत्राहाप्रतिविति,
तथा च सुखस्य पापपर्यायत्वाद्दुःखस्य पुण्यापर्यायत्वात्सुखदुःखे प्रति पापपुण्येऽनुरूप, तयो पुण्यपाप
पर्यायत्वाच्च ते प्रति तेऽनुरूपे इति भाव ॥

पौद्गलिकमेतदिति । एतद् दुःखोत्पत्तिप्रयोजकभूतं कर्मदमित्यर्थः, पौद्गलिकं मूर्त्तमे-
वेत्यर्थः । तथा च मूर्त्तपापपर्यायत्वेऽपि दुःखस्य न मूर्त्तत्वं जीवस्यापि तत्र हेतुत्वात्,
जीवो हि तत्र परिणामिकारणममूर्त्तश्चातस्तत्परिणामभूतं दुःखमप्यमूर्त्तमेवेति भावः, ननु
कर्मबन्धे नियतो हेतुर्योगः, स च मनोवाक्काययोगात्मकश्शुभोऽशुभो वा भवेत्, तत्रा-
शुभकर्मबन्धेऽशुभो योगो हेतुश्शुभकर्मबन्धे च शुभो योगो हेतुः, योगश्च मनोवाक्कायानां 5
परिस्पन्दो द्रव्ययोगरूपः, तथा चाध्यवसायविशिष्टेनात्मना परिस्पन्दद्वारा कर्म बध्यते,
तस्मात् कर्मपरिस्पन्दयोर्निबन्धनं जीवाध्यवसायः, स च भावयोगरूपस्तस्य शुभत्वे भाव-
पुण्यत्वमशुभत्वे भावपापत्वमित्याशयेनाह—इदमेवेति, पौद्गलिकरूपापकर्मैत्यर्थः, एवञ्चदो
भिन्नक्रमः, तथा च पौद्गलिकं पापकर्म द्रव्यपापमेवोच्यत इत्यर्थः, तेन क्रियात्मकद्रव्ययो-
गस्य पापत्वेऽपि न क्षतिः । अथ भावपापमाह—द्रव्यपापेति, स्पष्टम् ॥ 10

तत्र वक्ष्यमाणप्राणातिपातादिपापबन्धहेतुभियोगव्यापारैरर्जितमशुभं कर्म द्व्यशीतिप्र-
कारैर्जीवेनानुभवनात्तत्प्रकारान् क्रमेण लक्षयितुं मतिज्ञानावरणं प्रथमं लक्षयति—

**इन्द्रियानिन्द्रियजन्याभिलापनिरपेक्षबोधाऽऽवरणकारणं कर्म मति-
ज्ञानावरणम् ॥**

इन्द्रियेति । इन्द्रिय चक्षुरादिगनिन्द्रियं मनः, इन्द्रियेतरद्वा, तथा तदुभयमेभिर्जन्या ये 15
बोधा विशेषविषया अभिलापनिरपेक्षास्तेपामान्छादनकारि यत्कर्म तन्मतिज्ञानावरणमित्यर्थः ।
यथेन्द्रियनिमित्तो बोधः, मनोरहितानामेकाक्षादीनां, अनिन्द्रियमनोनिमित्तः स्मृतिनिश्चि-
तस्य धारणरूपः, इन्द्रियभिन्नमत्यज्ञानात्परणीयक्षयोपशमजन्यमविभक्त्यरूपमोषज्ञानमनिन्द्रिय-
निमित्तबोधरूपम्, तथा जाग्रदवस्थाकालीनः चक्षुरादीन्द्रियमनोनिमित्तको रूपरसादिबोधः
इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकः, एवम्भूतानामभिलापनिरपेक्षाणां विशेषबोधात्मकानामावरणकार- 20
णं कर्मेति भावः । तथा चेन्द्रियानिन्द्रियजन्याभिलापनिरपेक्षबोधावरणकारणत्वे सति
कर्मत्वं लक्षणार्थः । विशेष्यं कालादिवारणाय विशेषणं सातादिवारणाय । श्रुतज्ञानावरणी-
येऽतिव्याप्तिवारणाय अभिलापनिरपेक्षेति । धारणाज्ञानावरणीयादावव्याप्तिवारणायानिन्द्रि-
येति । रूपचाक्षुषादिज्ञानावरणीयेऽव्याप्तिवारणायैन्द्रियेति, दर्शनावरणीयादावव्याप्तिवार-
णाय विशेषविषयकज्ञानत्राचिवोधपदम् । अवधिज्ञानावरणीयादावव्याप्तिवारणाय जन्या- 25
न्तम् । नन्वावरणकर्मेदं सता मत्यादीनामारारकमसतां वा ? नाशः प्राप्तात्मलाभत्वात्,
सत्त्वेनैवावरणस्यानुपपत्तेः । नान्त्यः, तथा सति न स्यादेवावरणम्, नहि स्वरूपिणादिव-
दसदाश्रियते इति चेन्न, आदेशवचनात्, कथञ्चित्सतामावरणं कथञ्चिन्नासतामिति । द्रव्या-

थीदेशेन हि सतां मत्यादीनामावरणं, पर्यायार्थीदेशेन चासताम् । यदि त्वेकान्तेन सतामा-
 वरणं तदा क्षायोपशमिकत्वमेपां न स्यात्, अथैकान्तेनासतां तदापि तन्नोपपद्यते, असत्वात्
 सत एवावरणदर्शनाच्च, नमसो हि सतो मेघपटलादिनाऽऽवरणं दृश्यते, न च कुटीभूतानि मत्या-
 5 दीनि कानिचित्सन्ति, येषामावरणान्मत्याद्यावरणानामावरणत्वं भवेत्, किन्तु मत्याद्यावरण-
 सन्निधाने जीवो मत्यादिज्ञानपर्यायैर्नोत्पद्यत इत्यतो मत्याद्यावरणानामावरणत्वमिति ।
 देशघातीदम्, अस्योत्कृष्टा स्थितिस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः । वर्षसहस्रत्रयञ्चावाधाकालः ।
 वाधाकालस्तु यत्प्रभृति ज्ञानावरणादिकर्मोदयावलिकाप्रविष्टं यावच्च निःशेषमुपक्षीणं
 तावद्भवति । तच्च कर्मबन्धकालादारभ्य त्रिषु वर्षसहस्रेष्वतीतेषु दयावलिकां प्रविशति, स
 रत्स्ववाधाकालो यतस्तत्कर्म नानुभूयते तावन्तं कालमिति । जघन्या तु अन्तर्मुहूर्त्तकालः ।
 10 अवाधाप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव ॥

श्रुतज्ञानावरणलक्षणमाह—

मतिज्ञानसापेक्षशब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणावरणकारणं कर्म श्रुतज्ञानावरणम् ॥

मतिज्ञानेति । मतिज्ञानसापेक्षं मतिज्ञानापेक्षाकारणकं, शब्दो द्रव्यश्रुतमुपचारात्
 तत्सस्पृष्टो वाच्यवाचकभावेन सम्बद्धो योऽर्थस्तद्विषयकं ग्रहणं श्रुतानुसारि च, तदावरण-
 15 कारणं कर्मोत्तर्यः । तथा च मतिज्ञानसापेक्षश्रुतानुसारिसाभिलाषज्ञानावरणकारणत्वे सति
 कर्मत्वं लक्षणम् । विशेष्यविशेषणयोः कृत्यं पूर्ववत् । साभिलाषज्ञानावरणकारणत्वे सति
 कर्मत्वस्य शब्दोल्लेखसहितेहादिज्ञानावरणकारणे मतिज्ञानावरणविशेषेऽतिव्याप्तिरिति श्रुतानु-
 सारीति पदमीहादीनां श्रुतानुसारित्वाभावेन न तत्र दोषः, न च मतिज्ञानसापेक्षसाभिलाष-
 20 ज्ञानावरणहेतुत्वे सति कर्मत्वमित्युक्तावीहादीनां मतिज्ञानसापेक्षत्वेन तत्र नातिव्याप्तिरिति-
 वाच्यम्, अवग्रहादिरूपमतिज्ञानसापेक्षत्वादीद्वादे । न चेहादीनां कथं न श्रुतानुसारित्वं
 सकेतकालादौ निशमितशब्दानुसरणमन्तरेण तत्र शब्दाभिलाषसम्भवादिति वाच्यम्,
 व्यवहारकाले शब्दानुसरणं चिनापि पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतीनां प्रकृतिदर्शनात्, नहि तदा-
 नीमपि पूर्वगृहीतं सकेतं श्रुतं वाऽनुस्मृत्य प्रवर्त्ततेऽपि त्वभ्यासपेटवादेव, श्रुतानुसारिसाभि-

१ मतिज्ञानस्य साभिलाषानभिलाषरूपत्वेऽपि व्यवहारकाले तद्वैतकालप्रवृत्तस्य धुनप्रत्ययसम्बन्धिनो वा
 शब्दस्थानानुसरणादश्रुतानुसारित्व, धुनज्ञाने तादृशशब्दानुस्मरणस्यावश्यकत्वेन श्रुतानुसारित्वमिति भावः ॥
 न चैकेन्द्रियाणां सामर्थ्यभावेन श्रुतानुसारित्वागम्भवान्प्रतज्ञानाभावेन तदावरणमपि न स्यात्, इष्टं तत्र
 तदुभयमिति वाच्यम्, भावधुनस्य तत्रापि स्वीकारेण दोषाभावात्, न चैवं तत्रयाधुनज्ञानावरणेऽप्याप्तिरिति
 वाच्यम्, पर्यायनयेन धुनानुसारिसाभिलाषज्ञानवृत्तिसंज्ञानवशाद्वास्तव्यधर्मवद्वरणकारणत्वे सति कर्मत्वस्य
 विषययो दोषाभावादिति भावः ॥

लापज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मत्वमित्युक्तौ यद्यपि न कोऽपि दोषस्तथापि साभिलाषज्ञाने मतिज्ञानस्य हेतुत्वमात्रप्रदर्शनपरं मतिज्ञानसापेक्षेति पदम् । यद्वाऽश्ररादिश्रुतविशेषेषु येऽव-
प्रहादयः समुपजायन्ते ते चाश्रुतानुसारित्वे मतिज्ञानतया व्यपदिश्यन्ते श्रुतस्य मतिपूर्व-
कत्वात्, यस्तु तेषु श्रुतानुसारी ज्ञानविशेषः स श्रुतज्ञानत्वेनेति सूचयितुं वा तत्पदम् ।
अस्योभयविधा स्थितिर्मतिज्ञानावरणवत्, देशघातीदम् ॥

5

अथावधिज्ञानावरणलक्षणमाचष्टे—

इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमूर्त्तद्रव्यविषयप्रत्यक्षज्ञानावरणनिदानं क-
र्मावधिज्ञानावरणम् ॥

इन्द्रियेति । इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमूर्त्तद्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणनिदानत्वे सति कर्मत्वमवधिज्ञानावरणस्य लक्षणम् । विशेषणविशेष्यपदकृत्यं प्राग्वत् । मतिज्ञानावरणा-
दावतिव्याप्तिवारणाय निरपेक्षान्तं प्रत्यक्षविशेषणम्, तस्य घटादिरूपयत्किञ्चिन्मूर्त्त-
द्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणनिदानकर्मत्वात्, यदि प्रत्यक्षपदेन पारमार्थिकप्रत्यक्षग्रहणात्
दोष इत्युच्यते तर्हि तत्सूचनायैव तदुपादानं विज्ञेयम् । न च तथात्वेऽपि मनःपर्यवावरणा-
दावतिव्याप्तिः, तस्य मूर्त्तमनोद्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणकर्मत्वात्, केवलज्ञानावरण-
स्यापि सकलमूर्त्तद्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणकर्मत्वाच्चेति वाच्यम्, यावन्मूर्त्तमात्र-
द्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मत्वस्य लक्षणार्थत्वात् । हीयमानरुचर्धमान-
कानवस्थितावधिज्ञानावरणविशेषेष्वपि उत्कृष्टावधिग्रहणेन लक्षणं द्रव्यार्थिकप्राधान्याद्योज-
नीयम् । पर्यायनयप्राधान्यविवक्षायान्तु यावन्मूर्त्तद्रव्यमात्रविषयकप्रत्यक्षज्ञानवृत्तिज्ञानत्व-
साक्षाद्वाप्यधर्मवदावरणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्, तादृशो धर्मोऽवधित्वमेव, नत्वनुगा-
मित्वादिकं, तेन विभङ्गज्ञानावरणादौ नाव्याप्तिः । देशघातीदम् । स्थिती मतिज्ञानावरणवत् ॥ 20

मनःपर्यवावरणस्वरूपमाह—

इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षसंज्ञिपञ्चेन्द्रियमनोगतभावज्ञापकप्रत्यक्षज्ञा-
नावरणसाधनं कर्म मनःपर्यवावरणम् ॥

इन्द्रियानिन्द्रियेति । इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षसंज्ञिपञ्चेन्द्रियमनोगतभावज्ञापकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । मनुष्यक्षेत्रवर्षिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियैः काययोगेन
गृहीतानि मनोयोग्यद्रव्याणि चिन्तनानुगुणं मनोयोगेन मनस्त्वेन परिणमन्त्याऽवलम्ब्य-

मानानि द्रव्यमनासि तद्रता ये भावाश्चिन्तानुकूलपरिणामास्तेषा ज्ञापकात्मक यत्प्रत्यक्षज्ञान तदावरणकारणं कर्मत्यर्थः । अत्रापिन्द्रियानिन्द्रियपदं पारमार्थिकप्रत्यक्षज्ञापनायैव, अन्यथा मन प्रणिधानहेतुकत्वादिनिन्द्रियनिरपेक्षत्वकथन पूर्वत्रात्र चासङ्गतं स्यात् सङ्घिपञ्चेन्द्रियपदेन मनूप्यक्षेत्रवर्तिसङ्घिपञ्चेन्द्रिया ग्राह्यास्तेन तद्गृहिर्वर्तिना मनोगतभावज्ञानं मनःपर्यविनो 5 न भवतीति सूचितम्, सङ्घिपञ्चेन्द्रियमनोगतभावमात्रज्ञापकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मत्वं वाच्य तेन न केवलज्ञानावरणेऽतिव्याप्तिरालोचितबाह्यार्थज्ञानन्वनुमानात् । यावद्भावज्ञापकेत्यादि तु न वाच्यम्, ऋजुमतिमनं पर्यवावरणेऽव्याप्तेः, देशघातीदम् । स्थिती मतिज्ञानावरणवत् ॥

अथ केवलज्ञानावरणमाह—

10 मनइन्द्रियनिरपेक्षलोकालोकवर्तिसकलद्रव्यपर्यायप्रदर्शकप्रत्यक्षज्ञानावरणसाधनं कर्म केवलज्ञानावरणम् । इति ज्ञानावरणीयपञ्चकम् ॥

मनइन्द्रियनिरपेक्षेति । अत्रापि मनइन्द्रियनिरपेक्षेति प्रत्यक्षविशेषणमव्यवहितात्मद्रव्यसमुत्थत्वेन पारमार्थिकप्रत्यक्षत्वसूचनपरम् । अशेषद्रव्यपर्यायमाहिप्रत्यक्षज्ञानावरण हेतुकत्वे सति कर्मत्व तु लक्षणम् । सर्वघातीदम्, उभयविधा स्थितिरपि मतिज्ञानावरणवत् । अत्रात्मनो ज्ञस्वभावस्य प्रकाशरूपस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमक्षयसमुद्भवा प्रकाशविशेषा 15 मतिज्ञानाद्रव्यपदेऽया पर्याया इति बहुविकल्पास्तत्र च मत्यादिज्ञानावरणादयोऽपि बहुविकल्पा भवन्तीति बोध्यम् । नन्वभव्यस्य मन पर्यवज्ञानशक्ति केवलप्राप्तिसामर्थ्यञ्चास्ति न वा ? चेदस्ति, अभव्यत्वानुपपत्तिर्यदि नास्ति तर्हि कथं तत्र तदावरणसद्भाव, उभयसामर्थ्याभावादिति चेन्नादेशवचनादुक्त हि द्रव्यार्थादेशेन सतोस्तयोरावरणम् । पर्यायाधिकनयेनासतोऽपीति । न च द्रव्यार्थादेशेनाभव्यस्य तयो सत्त्वे भव्यत्वापत्तिरिति 20 वाच्यम् । सम्यक्त्वादिपर्यायव्यक्तियोगार्हस्यैव भव्यत्व तद्विपरीतस्याभव्यत्वमिति नियमात् न तु मन पर्यवकेवलज्ञानसामर्थ्यवतो भव्यत्वं तद्विपरीतस्याभव्यत्वमिति नियम इति न कोऽपि दोष । इमान्येव विभागवाक्ये पूर्वोक्ते ज्ञानावरणीयपञ्चकपदेनोक्तानीति सूचयतीतीति ॥

१ ऋजुमतिमन पर्यवज्ञान हि पञ्चेनेन चिन्तित इत्यादिगामायाकाराध्यवसायनिबन्धनकतिपयपर्याय विशिष्टमनोद्रव्यपरिच्छित्तिरूपम् तत्र गुणवर्णवर्णानुप्रकत्वादितत्पर्यायविषयवत्वमिति न तदावरणस्यात्तिर्मात्रपदेन मनाभिप्रद्रव्यभावस्यैव व्यवच्छेदादिति भावः ॥

सम्प्रति दानान्तरायमभिधत्ते—

सामग्रीसमवधानासमवधानयोस्सतोर्दानसामर्थ्याभावप्रयोजकं कर्म
दानान्तरायः ॥

मामग्रीति । अन्तर मध्य दातृदेयादीना तदेति ईयते वाऽनेनेत्यन्तराय । यस्मिन्म-
ध्येऽवस्थिते दात्रादेर्दानादिक्रियाऽभावो दानादीच्छाया वहिर्भावो वा सोऽन्तरायः । दान- 5
स्यान्तरायो दानान्तरायः । अन्तर्धीयतेऽनेनात्मनो दानादीत्यन्तराय । अन्तर्धानमात्मनो
दानादिपरिणामस्येति वाऽन्तराय । दाने सामग्र्य, देयद्रव्य प्रतिमाहको दानफलवेत्तृत्व-
मित्यादयस्तासा समवधानेऽसमवधाने वा यत्कर्मोदित दानक्रियायास्तत्सामर्थ्यस्य वा प्रति-
रोधकं तादृश कर्म दानान्तराय उच्यते इत्यर्थः । सामग्रीसमवधानासमवधानयोस्सतोरिति
पदमस्यस्य दानान्तरायभूतं कर्म दानसामर्थ्यादर्शनादित्यनुमाने कचिद्देयवस्त्वाद्यभावेन 10
दानसामर्थ्याभावसत्त्वेन व्याप्त्यसिद्ध्या तयो प्रयोज्यप्रयोजकभाववैधुर्यशकानिरसनार्थ-
मुपात्तम्, नत्वव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषव्युदासाय, प्रसक्त्यभावात् । एवमप्येऽपि भाष्यम् ।
विशेषणविशेष्यकृत्यं पूर्ववत्, लाभान्तरायादावतिप्रमद्गवारणाय दानेति । मतिज्ञाना-
वरणस्येवास्य स्थिती विज्ञेये ॥

लाभान्तरायमाह—

15

सम्यग्याचितेऽपि दातृसकाशादलाभप्रयोजकं कर्म लाभान्तरायः ।
अनुपहृताद्गस्यापि ससामग्रीकस्यापि भोगासामर्थ्यहेतु कर्म भोगान्-
तरायः । एकशो भोग्यं भोगो यथा कुसुमादयः । अनुपहृताद्गस्यापि मसा-
मग्रीकस्याप्युपभोगासामर्थ्यहेतुः कर्मोपभोगान्तरायः । अनेकशो भोग्य-
मुपभोगो यथा यनितादयः । पीनाद्गस्यापि कार्यकाले सामर्थ्यविरहप्रयो- 20
जकं कर्म धीर्यान्तरायः, इत्यन्तरायपञ्चकम् ।

सम्यगिति । सर्वदाऽर्थिप्रार्थनानुगुण दातृसकाशाद् यस्य कर्मण उदयप्रभावेण याच-
केन सविनयं याचितेऽपि अल्पमपि न लभ्यते घस्तु तत्कर्म लाभान्तराय इत्यर्थः । अत्रापि
सम्यग्याचितेति पदं प्रयोज्यप्रयोनकभावरक्षायै । अन्यथाऽस्यालाभ निश्चित्योग्योऽलाभ-
त्वादित्यत्र याचनसामर्थ्याभावस्य प्रयोत्तवत्वमिद्धा मिद्धमाधनत्वापत्तेर्लाभान्तरायस्यासिद्धि 25
प्रसङ्ग स्यात् । दानान्तरायादावतिव्याप्तिवारणाय लाभेति । स्थिती च मतिज्ञानावरणम् ।
भोगान्तराय लक्षयति—अनुपहृताद्गस्यापीति । निम्बिलाद्गमभृतोऽपि मान्यन्दनादि-

सामग्रीसमवधानेऽपि यदुदयान्न भुङ्क्ते माल्यादीनि तत्कर्म भोगान्तराय इत्यर्थः । प्रयोज्यप्रयो-
जकभावरक्षार्थमनुपहृताङ्गस्यापि सामग्रीकस्यापीति च पदम् । भोगपदन्तु दानान्तरायादाव-
तिव्याप्तिवारणाय । स्थिती मतिज्ञानावरणवत् । भोगोपभोगयोः पर्यायतान्युद्सनार्थं भोगश-
ब्दार्थमाह—एकश इति एकवार सकृदेवेति यावत् । तन्निदर्शनमाह—यथेति । कुसुमादयो
5 ह्येकदा भुक्ता न पुनर्भोगाय त एवोपयुज्यन्त इति सकृद्भोगसाधनत्वात्ते भोगा उच्यन्त इति
भावः । उपभोगान्तरायमाह—अनुपहृताङ्गस्यापीत्यादिना । स्पष्टम्, स्थिती ज्ञानावरणवत्,
उपभोगपदार्थमाह—अनेकश इति घट्टुवारमित्यर्थः पुन पुनरिति भावः, निदर्शनमाह—वनितादय
इति । अथ वीर्यान्तरायमाचष्टे—पीनाङ्गस्यापीति । हृष्टपुष्टाङ्गस्येत्यर्थः, निरामये वपुषि सत्यपि
कार्यकाले यौवनावस्थायामपि वर्त्तमानोऽल्पशक्तिर्भवति, साध्येऽपि प्रयोजने यदुदयान्न
10 प्रवर्त्तते तत्कर्म वीर्यान्तराय इत्यर्थः । लक्षणविचारः पूर्ववदेव । स्थिती मतिज्ञानावरणवत् ।
अस्योदयाधिक्यं पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिषु द्वीन्द्रियादारभ्य चरमसमयलक्षणस्थं यावत्
तत्क्षयोपशमजनिततारतम्याद्वीर्यस्य वृद्धिः । उत्पन्नकेवले भगवति तु सर्ववीर्यान्तरायक्षयः ।
एते पञ्चान्तराया विभागवाक्येऽन्तरायपञ्चकशब्देनोक्ता इत्याह—इतीति । एते पञ्चापि
देशघातिनः ॥

15 अधुना चक्षुर्दर्शनावरण वक्ति—

चक्षुषा सामान्यावगाहिवोधप्रतिरोधकं कर्म चक्षुर्दर्शनावरणम् ।
तद्भिन्नेन्द्रियेण मनसा च सामान्यावगाहिवोधप्रतिरोधकं कर्माचक्षुर्दर्श-
नावरणम् ॥

चक्षुषेति । चक्षुर्जन्यसामान्यमात्रविषयकबोधप्रतिरोधकत्वे सति कर्मत्व चक्षुर्दर्शनाव-
20 रणस्य लक्षणम् । विशेष्यविशेषणकृत्य पूर्ववत् । अचक्षुर्दर्शनावरणादौ व्यभिचारवारणाय
चक्षुर्जन्येति, मतिज्ञानावरणविशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यमात्रविषयकेति । मात्रपदम
प्यत एव । दर्शनमुपलब्धिः सामान्यार्थग्रहणं स्कन्धावारोपयोगवत्तदहर्जातयालदारकनप-
नोपलब्धिबद्धा व्युत्पन्नस्यापि । चक्षुषा दर्शनं चक्षुर्दर्शनमिति तत्त्वार्थवृत्तिः, चक्षुर्दर्शनावरणीय-
क्षयोपशमतोऽवबोधव्यापृतिमात्रसार, सूक्ष्मजिज्ञासारूपमवग्रहप्राग्जन्म, मतिज्ञानावरणक्ष-
25 योपशमसम्भूत, सामान्यमात्रग्राहवमहव्यङ्ग्यं स्कन्धावारोपयोगवत्तदहर्जातयालदारकनप-
नोपलब्धिबद्धा व्युत्पन्नस्यापि । चक्षुषा दर्शनं चक्षुर्दर्शनमिति तत्त्वार्थ-

१ दर्शनं हि पञ्चभिरिन्द्रियैर्भवति, चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेनेतरेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वेन चक्षुर्दर्शनमचक्षु
दर्शनमितीन्द्रियाभ्रयणादर्शनस्य द्वैविध्यात्तदपेक्षया द्वैविध्यमावरणस्य एका सद्ग्राह्यसम्भवात्, मनस्त्वितिन्द्रिय
मतस्तद्दर्शनस्याचक्षुर्दर्शनेन सद्ग्राहोऽत प्रथम चक्षुर्दर्शनावरणमाह ॥

हारिभद्रटीका । उभयविधव्याख्यानेन विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतनिःशेषविशेष-
विमुखसद्विषयकं दर्शनमिति लभ्यते । विशुद्धनयेनेदम् । उपचारनयेन तु दृष्टिर्दर्शनं सामा-
न्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यबोधः, यथा वनमिदमिति । एवं पूर्वपूर्वज्ञानमुत्तरोत्तर-
विशेषविषयकज्ञानापेक्षया दर्शनमवधेयम् । देशघातीदम् । अस्य स्थिती मतिज्ञानावरणवत् ।
अचक्षुर्दर्शनावरणस्वरूपमाह, तद्भिन्नेन्द्रियेणेति । चक्षुर्भिन्नेन्द्रियेणेत्यर्थः, चक्षुर्दर्शनावरणवारणाय 5
तद्भिन्नेति । मनसेति, मनोजन्येत्यर्थः, तथा च चक्षुर्भिन्नेन्द्रियमनोऽन्यतरजन्यसामान्य-
मात्रावगाहिविधोषप्रतिरोधकत्वे सति कर्मत्वमचक्षुर्दर्शनावरणस्य लक्षणम् । कृत्यं पदानां स्पष्ट-
मेव । देशघातीदम् । स्थिती अपि मतिज्ञानावरणवत् ॥

अवधिदर्शनावरणमाचष्टे—

मूर्त्तद्रव्यविषयकप्रत्यक्षरूपसामान्यार्थग्रहणावरणहेतुः कर्मावधिद- 10
र्शनावरणम् ॥

मूर्त्तद्रव्येति । अवधिज्ञानं हि मूर्त्तद्रव्यमात्रविषयकप्रत्यक्षरूपं तस्मिन् यत्सामान्यार्थ-
ग्रहणं तदावरणहेतुः कर्म अवधिदर्शनावरणमित्यर्थः । चक्षुर्दर्शनावरणादौ व्यभिचारवारणाय
प्रत्यक्षान्तं, तस्य यावन्मूर्त्तमात्रविषयकदर्शनावरणरूपत्वाभावात् । अवधिज्ञानावरणादौ
व्यभिचारवारणाय सामान्यार्थग्रहणेति । तथा चावधिज्ञानिनामवध्युपयोगे यत्सामान्यार्थग्र- 15
हणं तदावरणकारणं कर्मेति भावः । अत्र सर्वत्र दर्शनमनाकारं ज्ञानं साकारं बोध्यम् ।
स्थिती अपि मतिज्ञानावरणवत्, देशघातीदम् ॥

अथ केवलदर्शनावरणस्वरूपमाह—

समस्तलोकालोकवर्त्तिमूर्त्तामूर्त्तद्रव्यविषयकगुणभूतविशेषकसामा-
न्यरूपप्रत्यक्षप्रतिरोधकं कर्म केवलदर्शनावरणम् । इति दर्शनावरणचतु- 20
ष्टकम्, दर्शनलब्धिप्रतियन्धकम् ॥

समस्तेति । सकलानि यानि लोकालोकवर्त्तिनि मूर्त्तामूर्त्तद्रव्याणि तद्विषयः गौणीकृताः
विशेषा यस्मिन् तादृशं यत्सामान्यविषयकं प्रत्यक्षं तदावरणकारणं कर्मेत्यर्थः । केवलदर्शन-

१. नन्ववधिदर्शनिन उक्तदृष्टोऽप्येकवस्तुगतस्य रूपेया अकारुषेया पर्याया जपन्त्यन्धत्वार पर्याया
उक्ता पर्यायाश्च विशेषा एव, त च ज्ञानस्यैव विषया न दर्शनस्य, तथा चावधिदर्शनस्यैवामात्रावधिदर्शना-
वरणमेवाप्रतिद्विमिति चेन्नयम् पर्यायैरपि पञ्चदशोदघनादिभिर्मुदादिगन्मान्यमेव तथा विधिष्यते न
पुनस्तेन एषान्तेन ध्यतिरिप्यन्ते अतो मुन्वाया सामान्य गौणतया विशेषा अपि दर्शनस्य विषय
इति न दर्शनाप्रतिद्वि ॥

मिदं केवलज्ञानोत्तरभावि, चक्षुर्ज्ञानादीनि तु चक्षुर्ज्ञानादिपूर्वभावीनि, गौणीकृतसकलविशेष-
विषयकसामान्यप्रधानविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं, अनाकारस्यास्य
दर्शनस्य प्रत्यक्षत्वेनोत्कीर्त्तनं ज्ञानोत्तरकालभावित्वस्याव्यवहितात्मद्रव्यसमुत्थत्वस्य निखि-
लसामान्यविशेषविषयकत्वस्य च सूचनाय, केवलं गुणप्रधानभावापेक्षया च तयोर्विशेषः ।

- 5 सर्वधातीदम् । अस्यापि जघन्योत्कृष्टा स्थितिर्मैतज्ज्ञानावरणवत् । अथ मनःपर्यवदर्शनं नास्त्येव,
मनोभावविषयकत्वेन सामान्यविषयकबोधानात्मकत्वेन साकारत्वात्तस्य, अतो दर्शनावरणानि
चतुर्विधान्येव, तान्येव च विभागवाक्ये दर्शनावरणचतुष्कपदेनोक्तानीत्याह—इतीति । चत्वा-
रीमानि दर्शनावरणानि दर्शनस्योद्गममेव प्रतिरुन्धन्ति तस्माद्दर्शनचतुष्कं दर्शनलब्धिप्रतिबन्ध
कमित्याह—दर्शनेति । तल्लब्धिरेव यदा प्रतिरुद्धा तदा कुतस्तदुपयोग इति भावः ॥

10 अथ निद्रां लक्षयति—

चैतन्याविस्पष्टतापादकं सुखप्रबोधयोग्यावस्थाजनकं कर्म निद्रा । चैत-
न्यस्याविस्पष्टतापादकं दुःखप्रबोध्यावस्थाहेतुः कर्म निद्रानिद्रा ॥

- चैतन्येति । चैतन्यस्य याऽविस्पष्टता तमसाऽऽवृत्तघटवदवस्थानं, निद्रोदयाद्धि जीवस्त-
मोऽवस्थायामवस्थितो भवति, तस्या आपादकं सुखेनानायासेन योऽयं प्रबोधः, नखच्छो-
टिकादिमात्रेणैवावबोधस्तद्योग्यावस्था निद्रावस्थेत्युच्यते तज्जनकं कर्मापि निद्रा कारणे
15 कार्योपचारादत एव न जहल्लिङ्गत्वं निद्राशब्दस्येति भावार्थः । चैतन्याविस्पष्टतापादकत्वे सति
कर्मत्वस्य निद्रानिद्रायां सत्त्वात्तद्वारणाय सुरप्रबोधयोग्यावस्थाजनकत्वे सतीति । शुभ-
कर्ममात्रस्य सामान्येनात्मनः सुरप्रबोधयोग्यावस्थाजनकत्वसंशयव्युदासाय चैतन्यस्यावि-
स्पष्टतापादकत्वे सतीत्युक्तं न शुभकर्म चैतन्यस्याविस्पष्टतापादकमतो न दोषः । यद्यपि
20 पापकर्म चैतन्याविस्पष्टतापादकं, तथापि न निद्रातिरिक्त तत्सुरप्रबोधयोग्यावस्थाजनक-
मतो न दोषः । अस्या उत्कृष्टा स्थितिः त्रिशत्सागरोपमकोटीकोटयो वर्षसहस्रत्रितयञ्चावाधा,
जघन्या तु सागरोपमस्य त्रयस्सप्तभागा. पर्योपमासख्येयमागेन न्यूना अन्तर्मुहूर्तञ्चा-
वाधा । निद्रानिद्रां लक्षयति—चैतन्यस्येति । चैतन्याविस्पष्टतापादकत्वे सति दुःखप्रबोधयो-
ग्यावस्थापादकत्वे च सति कर्मत्वं लक्षणार्थः, मिथ्यात्त्रमोहनीयादिकर्मणां दुःखप्रबोधयोग्या-
25 वस्थापादकत्वाच्चैतन्यस्याविस्पष्टतापादकत्वाच्चात्रातिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रबोध्यावस्थापा-
दकत्वे सति कर्मत्वस्य विवक्षितत्वे चैतन्यस्याविस्पष्टतापादकत्वे सतीति पदं न देयमेव,
अन्यपदप्रयोजनं पूर्ववत् । निद्रातोऽतिशायिनी निद्रेति मध्यमपदलोपिसमासेन निद्रानिद्रा
निष्पन्नेति बोध्यम् । अस्याः स्थिती निद्रावत् ॥

अथ प्रचलामाह—

उपविष्टस्योत्थितस्य वा चैतन्याविस्पष्टतापादकं कर्म प्रचला ।

उपविष्टस्येति । प्रचलयत्यात्मानमिति प्रचला, स्वाभावस्थाविशेषोऽयम् । अवस्थायाम-
स्यामुपविष्ट ऊर्ध्वस्थितो वा प्रचलयति विघूर्णयत्यात्मानं, अत्र चैतन्यस्याविस्पष्टता च विनि-
वृत्तेन्द्रियत्वात्पीतिलवमात्रनिदाना नेत्रगात्रक्रियाफला विज्ञेया, ईदृशविपाकप्रापकं कर्मापि 5
प्रचलेत्युच्यते तथा चोपवेशनोत्थानकालावच्छिन्नस्थितिमत्पुरुषसम्बन्धिस्वापप्रयुक्तचैतन्यावि-
स्पष्टतापादकत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । निद्रादावतिव्याप्तिवारणाय सम्प्रन्ध्यन्तम् । प्रचलाप्र-
चलादावतिव्याप्तिवारणाय स्थितिमत्रिति । निद्रादावतिव्याप्तिवारणायोपवेशनोत्थानकाला-
वच्छिन्नेति । निद्राया निद्रानिद्राया च पुरुषो हि शेते । शोकश्रममदादिप्रभवेयं प्रचला ।
स्थिती निद्रावत् ॥

10

प्रचलाप्रचलामाह—

चङ्गममाणस्य चैतन्याविस्पष्टतापादकं कर्म प्रचलाप्रचला ॥

चङ्गममाणस्येति । चङ्गमणकालावच्छिन्नपुरुषसम्बन्धिस्वापप्रयुक्तचैतन्याविस्पष्टतापा-
दकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्, कृत्यं स्पष्टम् । स्थिती अपि निद्रावत् ॥

स्त्यानर्द्धिमाह—

15

जाग्रदवस्थाऽध्यवसितार्थसाधनविषयम्यापावस्थाप्रयोजकं कर्म स्त्या-
नर्द्धिः, इति दर्शनलब्ध्याचारकं निद्रापञ्चकम् ॥

जाग्रदवस्थेति । स्त्याना पिण्डीभूता ऋद्धिरात्मशक्तिरूपा यस्या सा स्त्यानर्द्धिः,
स्त्यानगृद्धिरपि नामान्तर, स्त्याना बहुत्वेन सघातमापन्ना गृद्धिरभिकाङ्क्षा, जाग्रदवस्थाऽध्यव-
सितार्थसाधनविषया यस्या स्वाभावस्थाया सा स्त्यानगृद्धिः । ईदृशावस्थापन्नस्य प्रथमसहन- 20
नस्योत्कर्षतः । वेदशाब्दव्यलमदृशी शक्तिरुपनायते प्रवचने प्रसिद्धोऽयमर्थः । तथा च जाग्र-
दवस्थाध्यवसितार्थसाधनविषयकार्यापावस्थाप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं निद्रादिवारणाय
विषयकान्तम् । निद्रावदेवास्या उभयविधा स्थितिः । निद्रापञ्चकमिदं प्राप्ताया दर्शनोपलब्धे-
रुपपातं करोतीत्याह—इतीति, न तु दर्शनावरणचतुष्टयवन्मूलन एव दर्शनलब्धिमुपहन्तीति ।
अप्रेदं विज्ञेयं दर्शनावरणं वन्दे उदये मत्ताया च यदाचित्तुर्था षोडश नवधा प्राप्यते यदा 25
बन्धादिषु चतुर्था विषक्ष्यते तदा पूर्वोदित दर्शनावरणचतुष्टय विज्ञेयम् । तदेव निद्रापञ्च-

लाभ्यां षोढा भवति तदा तु दर्शनावरणपटुमुच्यते । तदेव च निद्रादिपञ्चभिर्युतं नवधा भवत्येतदेव च विभागे दर्शनावरणनवकमित्युक्तमिति ॥

अथ नीचैर्गोत्रमाह—

नीचकुलजन्मनिदानं तिरस्कारोत्पादकं कर्म नीचैर्गोत्रम् ॥

- 5 नीचकुलेति । नीचकुलं हीनजात्यादिः, चण्डालमौष्टिकव्याधादयः । तत्र यजन्माऽऽ-
 विर्भावस्तन्निदानं निन्दादितिरस्कारोत्पादकञ्च यत्कर्म तन्नीचैर्गोत्रमित्यर्थः । नीचकुलजन्मनि-
 दानत्वे सति तिरस्कारोत्पादकत्वे च सति कर्मत्वं लक्षणम्, विशेषणविशेष्यकृत्यं पूर्ववत् ।
 सामान्येन पापकर्ममात्रस्य तिरस्कारोत्पादकत्वात्नीचकुलजन्मनिदानत्वे सतीत्युक्तम् । न
 केवलं नीचैर्गोत्रं नीचकुलस्योत्पत्तौ निबन्धनं तथा च सति तत्रोत्पादानन्तरं तस्याभावप्रस-
 10 न्नेन संक्रमणोद्घर्त्तनादिकं तदानीं तस्य न स्यात्, अतस्तिरस्कारोत्पादकत्वे च सतीत्युक्तं, तेन
 न निमित्तकारणमात्रमिदं दण्डादिबन्धत्, येन संक्रमणोद्घर्त्तनादिकं न स्यात्, अपि त्वसम-
 वायिकारणतुल्यं, तेन नीचकुलजस्यापि नोच्चैर्गोत्रोदयविरोधः । तदानीं नीचकुलजन्मनिदा-
 नतिरस्कारोत्पादककर्माभावात् । उच्चैर्गोत्रोदये हि न तिरस्कारो भवतीति । अस्य विंशतिसा-
 गरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरवाधा वर्षसहस्रद्वयम्, जघन्या त्वष्टौ मुहूर्त्ताः, अथापा
 15 चान्तर्मुहूर्त्तम् ॥

असातवेदनीयं लक्षयति—

दुःखविशेषोपलब्धिकारणं कर्मासातवेदनीयम् ।

- दुःखविशेषेति । दुःखं जन्मजरामरणप्रियविद्योगानिष्टसंयोगव्याधिघन्धादिजन्यं
 शारीरिकं बहुविधं मानसं वाऽतिदुःखं परिणतिविशेषरूपं तदुपलब्धेः कारणं यत्कर्म तद-
 20 सातवेदनीयमित्यर्थः । विशेष्यविशेषणदलप्रयोजनं स्फुटम् । दुःखविशेषपदेन च वैलक्षण्य-
 योधकेन दुःखं प्राणिनां केवलपुण्यापकर्षमात्रजनितं न भवति किन्तु स्वानुरूपकर्मप्रकर्षज-
 नितं वेदनाप्रकर्षानुभवरूपत्वात्, अन्यथा दुःखमिदं पुण्यमम्पाद्येष्टाहारापचयमात्रादेव
 भवेत्, न तु पापोपचयसम्पाद्यानिष्टाहारादिरूपविपरीतवाह्यसाधनप्रकर्षमपेक्षेतेति, दुःख-
 विशेषानुभूतेः सकलपापकर्मसाधारण्येऽपि वेदनीयोत्तरप्रकृतेरेव साक्षात्तद्वेतुत्वमिति च
 25 सूच्यते । त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्योऽस्य परा स्थितिः, जघन्या सागरोपमस्य त्रयसप्तमागाः
 पत्न्योपमासंख्येयभागेन न्यूनाः, सूक्ष्मसंपराये जघन्या द्वादश मुहूर्त्ताः ॥

अथ मिथ्यात्वमोहनीयमाख्याति—

तत्त्वार्थश्रद्धाप्रतिबन्धकं कर्म मिथ्यात्वमोहनीयम् ॥

तत्त्वार्थेति । मिथ्यात्वं नाम दर्शनाख्यस्य मोहनीयस्य त्रिभेदस्य मिथ्यात्वसम्यक्त्व-
मिश्ररूपस्यैको भेदः, तच्च सर्वज्ञप्रणीततत्त्वार्थेषु श्रद्धावैमुख्यकारित्वेन बन्धकत्वेन च मोह-
नीयम् । सम्यक्त्वमिश्रभेदौ त्वध्यवसायविशेषेण शोधितस्य तस्यैव परिणामविशेषौ, तन्मि- 5
थ्यात्वमाभिप्रहिकानामिप्रहिकसाज्ञयिकादिभेदेनानेकविधमपि यथावस्थितवस्तुतत्त्वश्रद्धा-
ननिरोधकत्वेनैकरूपतया विवक्षितम् । अस्य परा स्थितिः सप्ततिसागरोपमकोटीकोट्यः,
अवाधाकालस्तप्तवर्षसहस्राणि, जघन्या तु सागरोपमस्य सप्तभागाः पत्योपमासख्येयभागेन
न्यूनाः, अवाधा चान्तर्मुहूर्त्तम् ॥

स्थावरनामाचष्टे—

10

प्रातिकूल्येऽपि स्थानान्तरगमनाभावप्रयोजक कर्म स्थावरनाम ॥

प्रातिकूल्येऽपीति । प्रातिकूल्ये सत्यपि स्थानान्तरगमनाभावप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं
लक्षणार्थः । न च स्थानान्तरगमनाभावे न प्रयोजकं कर्म, सिद्धाना धर्मादीनाञ्च
कर्माभावेऽपि स्थानान्तरगमनाभावादिति वाच्यम्, प्रातिकूल्यप्रयुक्तं यत्स्थानान्तरगमनं
तदभावे कर्मण एव प्रयोजकत्वात्, अत एव न तेजोवाय्वोरव्याप्ति । नहि तयोगैर्मनं प्राति- 15
कूल्यप्रयुक्तं, किन्तु स्वाभाविकं, अतः प्रातिकूल्यप्रयुक्तस्थानान्तरगमनाभावस्तयोरप्यस्त्येव
तत्र च कर्मैव प्रयोजकमिति भावः । स्थावरनामकर्मोदयादेव पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतीना
स्थानशीलत्वम् । विशतिसागरोपमकोटीकोट्योऽस्य परा स्थितिर्वर्षसहस्रद्वयमवाधा ।
सागरोपमस्य सप्तभागाः पत्योपमासख्येयभागेन न्यूना जघन्या, अवाधा त्वन्तर्मुहूर्त्तम् ॥

सूक्ष्मनाम स्वरूपयति—

20

सूक्ष्मपृथिव्यादिकायेषूपत्तिनिदानं कर्म सूक्ष्मनाम । यथा सर्वलोक-
वर्तिनां निगोदादीनाम् ॥

सूक्ष्मेति । यदुदयादितरजीवानुग्रहोपपातायोग्यसूक्ष्मशरीरनिवृत्तिः तत्कर्मैति भावः ।
यस्य कर्मण उदयान्नियतमेवैकैकस्य वा समुदिताना वटूना वा जन्तुशरीराणामदृश्यत्वं न चतु-

१. तेजोवाय्वोरस्तु स्थावरनामकर्मोदयेऽपि घटन स्वाभाविकमेव न पुनरुपपाद्यभिनापैव द्वारिद्रयादीनामिव
विनिवृत्तिमिति ॥

प्राहृत्यं तादृशं कर्मेति तात्पर्यार्थं । वादरशरीरन्तु कदाचिददृश्यं कदाचिच्च दृश्यमतो नियत-
मेवेत्युक्तम् । तथा च नियतादृश्यशरीरप्राप्तिहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । अस्योत्कृष्टस्थिति-
रष्टादशसागरोपमकोटीकोम्य , अष्टादशवर्षसहस्राण्यवाधा । जघन्या तु स्थावरनामवत् ।
निदर्शनं सूक्ष्मनामकर्मभाजानाह यथेति ॥

5 अपर्याप्तनाम वक्ति—

एकेन्द्रियादीनां यथास्वं श्वासोच्छ्वासादिपर्याप्त्यपरिपूर्णताप्रयोजकं
कर्म अपर्याप्तनाम । यथा लब्धपर्याप्तानाम् ॥

एकेन्द्रियादीनामिति । यस्योदये सति स्वयोग्या श्वासोच्छ्वासादिपर्याप्तयः परिपूर्णता
नासाद्यन्ति, अपर्याप्त एव जीवो म्रियते तदपर्याप्तनामकर्मत्वर्थं । यथायोग्यमित्यस्योदा-
10 हरणमेकेन्द्रियादीनामिति, तदेवाह यथेति । अस्य स्थिती अपि सूक्ष्मनामकर्मवत् ॥

अथ साधारणकर्माऽऽविष्करोति—

अनन्तजीवानामेकशरीरवत्त्वनिदानं कर्म साधारणनाम । यथा कन्दादौ ॥

अनन्तेति । यस्य कर्मण उदयादनन्ताया जीवानां शरीरमेक भवति तत्साधारण-
नामकर्मत्वर्थं । ननु प्रथममुत्पत्तिदेशमुपयातेन प्राणिना तच्छरीरस्य निष्पादितत्वात्सर्वात्म
15 नाऽन्योन्यानुगमनेन क्रोडीकृतत्वाच्च कथं तत्रान्येषां जीवानामवकाश, सत्यपि चावकाशे
येन तच्छरीरं निष्पादितमन्योऽन्यानुगमनेन च क्रोडीकृतं स एव तत्र प्रधानं, तस्यैव च
पर्याप्तापर्याप्तव्यवस्था प्राणापानादिपुद्गलोपादानञ्च स्यान्न शेषाणामिति चेन्नैवम्, तथा
विधकर्मोदयसामर्थ्येन समकमेव सर्वेषामुत्पत्तिदेशप्राप्ते, तच्छरीराश्रयपर्याप्तिनिर्वर्तनस्य
प्राणापानादियोग्यपुद्गलग्रहणस्य च सर्वज्ञैरुक्तत्वात् । प्रत्येकनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय
20 नन्तजीवानामिति । निदर्शनमाह यथेति । अस्य स्थिती सूक्ष्मवत् ॥

अस्थिरनामाह—

प्रयोगशून्यकाले भ्रूजिह्वादीनां कम्पनहेतुः कर्म अस्थिरनाम ॥

प्रयोगेति । भ्रूजिह्वादीनामिति शरीरावयवद्योतकम् । प्रयोगकाले यच्छरीरावयवानां
कम्पनं न तत्कर्मं निमित्तं, अपि तु जीवपरिणामप्रयुक्तं, तस्मात्प्रयोगशून्यकाल इत्युक्तं, तथा
25 च प्रयोगशून्यकालीनशरीरावयवास्थिरत्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वमिति लक्षणम् । विहायोग-
त्यादिव्यभिचारनिरासरं वा प्रयोगशून्यकाल इति पदम् । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती ॥

अशुभनाम लक्ष्यति—

नाभ्यधोऽवयवाशुभत्वप्रयोजकं कर्म अशुभनाम ॥

नाभ्यधोऽवयवेति । नाभ्यधोऽवयवाशुभत्वप्रयोनकत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । नाभेर-
धस्तनै पादाद्यवयवैर्हि स्पृष्ट परो रूप्यतीति तेषामशुभत्वमवसेयम् । कामिन्या पादेनापि
स्पृष्ट परो न रूप्यति किन्तु तुप्यत्येवेति व्यभिचार इति न च वाच्यम्, ततोपस्य मोह- 5
नीयनिबन्धनत्वात् । हुण्डसस्थानादावतिव्याप्तिवारणाय नाभ्यधोऽवयवेति, हुण्डस्य तु सर्वा-
वयवाशुभत्वप्रयोनकत्वान्नातिव्याप्ति । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती ॥

दुर्भगनामस्वरूपमाह—

स्वस्य दृष्टमात्रेण परेषामुद्वेगजनकं कर्म दुर्भगनाम ॥

स्वस्येति । य प्राणी दृष्टमात्रोऽप्युपकारकृदपि रूपादिगुणोपेतोऽपि परेषामुद्वेगको 10
मनसोऽप्रियो भवति यत्कर्मप्रभावात्तद्दुर्भगनामेत्यर्थ । मरुपे सुगुणेऽपि च स्वस्मिन् परस्यो
द्वेगजनकत्वे सति कर्मत्व लक्षणम्, हुण्डादिकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय मरुप इत्यादिदल भाव्यम् ।
अस्यापि स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् ॥

दुस्स्वरनामाभिधत्ते—

अमनोहरस्वरवत्त्वप्रयोजकं कर्म दुस्स्वरनाम । यथा गुरोर्द्रादीनाम् ॥ 15

अमनोहरेति । यस्योदयादमनोहरस्वरवान्—दीनहीनस्वरो भवति श्रूयमाणोऽप्यमुगमाव-
हति स्वर तदुस्स्वरनामेत्यर्थ । मुस्स्वरनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणार्थममनोहरेति । अस्य
स्थिती पञ्चेन्द्रियनातितुल्ये । येषामीदृश कर्म दृश्यत इत्यग्राह यथेति ॥

अनादेयनाम निर्वैकि—

उचितवक्तृत्वेऽप्यग्राह्यतादिप्रयोजकं कर्म अनादेयनाम ॥ 20

उचितवक्तृत्वेऽपीति । यस्य प्रभावतो युक्तमपि ब्रुवाण परिहार्यवक्तो भवति, अर्ह-
णार्हस्याप्यर्हणा नाचरति लोकस्तद्नादयनामेत्यर्थ, निष्प्रभोपतन्तीरनिर्वर्त्तक कर्मानादेय
नामेति वेचित् । उचितवक्तृत्वमन्वि भवतनाद्यग्राह्यताप्रयोनकत्वमन्व लक्षणार्थ । उचित
वक्तृत्वमन्वधीति पदन्तु पूर्वोक्तनीत्याऽभिव्यक्तवारणाय । अस्यापि स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् ॥

अयशःकीर्तिनामाह—

ज्ञानविज्ञानादियुतत्वेऽपि यशःकीर्त्यभावप्रयोजकं कर्म अयशः-
कीर्तिनाम । इति स्थावरदशकम् ॥

ज्ञानविज्ञानेति । व्यावहारिकं यथार्थज्ञान ज्ञान, शास्त्रसंस्कृतं ज्ञान विज्ञान, यतो ज्ञाना-
5 दियोग्यगुणपूर्णोऽपि यो न यशःकीर्तिमान् परन्त्वश्राध्यो भवति तदयशः कीर्तिनामेत्यर्थः ।
ज्ञानविज्ञानादियुतत्वेऽपीत्यस्य सार्थकता पूर्ववद्भाष्या । स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् । स्थावरनाम
प्रभृति यावदयशः कीर्तिकर्माणि विभागवाक्यस्थथावरदशकपदवाच्यानीत्याहेतीति ॥

नरकगतिनाम निरूपयति—

नारकत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकं कर्म नरकगतिः ॥

10 नारकत्वेति । लक्षणन्तु नारकत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजककर्मत्वम् । कृत्यञ्च मनुजगति-
वत् । अस्योत्कृष्टा स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् । जघन्या तु सागरोपमसहस्रस्य द्वौ सप्तभागौ
पत्न्योपमासह्येयभागेन न्यूनौ, अवाधा त्वन्तर्मुहूर्त्तम् ॥

नरकायुषो लक्षणमाचष्टे—

आयुःपूर्णातां यावन्नरकस्थितिहेतुः कर्म नरकायुः ॥

15 आयुःपूर्णातामिति । यावत्स्वयोग्यायुःपूर्णत्व नरकस्थितिहेतुत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् ।
नरकञ्च तीव्रशीवोष्णादिपीडाकर स्थानम् । नरकगतावतिव्याप्तिवारणाय यावत्स्वयोग्यायुः-
पूर्णत्वमिति पदम् । नरकगतेरायु पूर्णत्वेऽपि सत्ताया वर्त्तमानत्वान्न दोषः । त्रयस्त्रिंशत्साग-
रोपमाणि परा स्थितिरवाधा च पूर्वकोटिनिभागः, जघन्य दशसहस्रमवाधा चान्तर्मुहूर्त्तम् ॥

नरकानुपूर्वालक्षणमाह—

20 यलान्नरकनयनानुगुणं कर्म नरकानुपूर्वा । इति निरयत्रिकम् ॥

यलादिति । प्रकृष्टं पापफलमुपभोक्तु नरान्—गुरुपापकारिणः प्राणिनः कायन्ति शब्द-
यन्तीति नरकास्त्वद्गतौ प्रजतो जीवस्य द्विसमयादिना विप्रहेण अनुश्रेणिनियता गमनपरिण-
तिर्यतस्सा नरकानुपूर्वाति भावः । स्पष्टमन्यत् । उत्कृष्टा स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् । जघन्या तु
नरकगतिवत् । इमान्येव विभागवाक्ये निरयत्रिकपदेनोक्तानीत्याहेतीति ॥

25 सम्प्रति चारित्रमोहनीयस्य कपायधेदनीयनोकपायधेदनीयरूपेण द्वैविध्यात्कपायस्य च
क्रोधमानमायालोमात्मकस्य प्रत्येकमनन्तानुग्रन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनभेदेन षोडश-

विधत्वात्तान् क्रमेणाभिधातुमादौ अनन्तानुबन्धिशब्दं निर्वक्ति—

अनन्तानुबन्धिनश्चानन्तसंसारमूलनिदानमिध्यात्वहेतुका अनन्त-
भवानुबन्धस्वभावा आजन्मभाविनो नरकगतिप्रदायिनः सम्यक्त्व-
घातिनः ॥

अनन्तानुबन्धिनश्चेति । अनन्तः संसारश्चतुर्गतिरूपस्तमनुबन्धन्त्यनुसन्धतीत्येवं- 5
शीला ये जीवपरिणामविशेषाः क्रोधादयस्तेऽनन्तानुबन्धिनः, यद्यप्येतेपामितरकपायविर-
हितानामुदयो नास्ति तथापि अवश्यमनन्तभवभ्रमणमूलकारणमिध्यात्वोदयापेक्षकत्वादेते-
पामिवैतन्नाम । न पुनः सहजोदयानामन्यकपायाणामपि, तेपामवश्यं मिध्यात्वोदयापेक्ष-
कत्वाभावात् एतदेवाह—अनन्तसंसारेति । अनन्तस्वरूपसंसारस्य मूलकारणं यन्मिध्यात्वं 10
तदेव हेतुर्येषामित्यर्थः । मिध्यात्वसत्त्वे हि नियतमविरतिस्तत्सत्त्वे प्रमादस्तत्सत्त्वे 10
चावश्यं कपाया इति मिध्यात्वं कपायहेतुरिति भावः । कपायस्य च कर्मशरीरयोग्य-
पुद्गलग्रहणे प्रधानहेतुत्वादवश्यं तत्सत्त्वे भवसम्बन्ध इत्याशयेनाहानन्तभवानुबन्धस्वभावा
इति । क्रोधादय एकैका अपि अनन्तसंसारानुबन्धिन इत्यर्थः । अनुबन्धः सम्बन्धः
परस्पराश्लेषरूपः । एपामवधिमाहाऽऽजन्मभाविन इति । यावज्जीवभाविन इत्यर्थः ।
इष्टानिष्टवियोगसंयोगाभिलषितालाभाद्यन्यतमहेतुना क्रोधादयस्समुत्पन्ना न शाम्यन्त्यामरणं 15
भवान्तरमप्यनुबन्धन्ति, अविद्यमानपश्चात्तापपरिणामास्तीब्रानुशया अत एवैपामाजन्मभावित्व-
मिति भावः । तत्फलमाह नरकेति । तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपमिध्यात्वस्योदयात् सम्यक्त्वस्य
संभव एव नास्तीति क्रोधादय एते स्वाभाविकस्यात्मनस्सम्यक्त्वस्य घातका इत्याशये-
नाह सम्यक्त्वघातिन इति ॥

अधुनाऽनन्तानुबन्धिक्रोधस्वरूपमाह—

20

एवम्भूतं प्रीत्यभावोत्पादकं कर्म अनन्तानुबन्धिक्रोधः ॥

एवम्भूतमिति । अनन्तानुबन्धित्वे सति प्रीत्यभावोत्पादकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् ।
यदुदयाज्जीवोऽनन्तानुबन्धिनं स्वपरोपघातनिरनुग्रहाहितकौर्यपरिणामममर्पाप्रीतिमन्युत्पद्-
वाच्यं क्रोधमवाप्नोति तत्कर्मापि अनन्तानुबन्धिक्रोध उच्यते इति भावः । न चानन्तानुब-

१. प्रायेणानन्तानुबन्ध्युदये मृतो नरकगतायेव गच्छति, तेनानन्तानुबन्ध्युदयवता मिध्यादर्शा केषामिदुपरि-
तनप्रैवेयकेपूतास्तावपि न क्षति ॥ २. अनन्तानुबन्धिपूरितेषु न मिध्यान्वधायोपशामस्तदभावाच्च न सम्भवत्वमि-
त्युपचारेण सम्यक्त्वघातकत्वमेव न मुख्यत, तैरेव सम्यक्त्वस्याप्यन्येन मिध्यात्वस्य वैयर्थ्यात्ते । कपायाणां
केवलज्ञानावरणहेतुत्वाभावेऽपि कपायशयस्य तदेतुन्ववदनन्तानुबन्धिना शयोपशामे सम्यक्त्वलाभो विषेयः ॥

न्धिपदं प्रीत्यभावे विशेषणं तस्यैव तादृशत्वान्न तु कर्मण इति वाच्यम्, तदनुकूलत्वेन कर्म-
णोऽपि तथात्वाभ्युपगमात् । आद्यसत्यन्तमत्राप्रत्याख्यानक्रोधादावतिप्रसङ्गवारणाय, द्वितीय-
ज्ञानन्तानुबन्धिमानादावतिप्रसङ्गवारणाय । अस्य परा स्थितिः त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः ।
वर्षसहस्रत्रितय चावाधा, जघन्या सागरोपमस्य च चत्वारो भागाः पत्योपमासख्येय-
5 भागन्यूनाः । अय पर्वतराजितुल्यः क्रोध शिलायामुत्पन्नाया राजेर्यावच्छिलारूपमवस्थान
तद्बहुत्पन्नानन्तानुबन्धिक्रोधस्य यावत्तत्र भवे जीवति तावदनुवृत्तिस्तदनुमरणाच्च प्रायो नरक-
प्रापकत्वात्तुल्यत्व भाव्यम् । क्षमया प्रतिहन्यतेऽयम् ॥

अनन्तानुबन्धिमानस्वरूपमाह—

तादृशं नम्रताविरहप्रयोजकं कर्म अनन्तानुबन्धिमानः ॥

10 तादृशमिति । अनन्तानुबन्धीत्यर्थः । यदुदयादनन्तानुबन्धिन जालाद्युत्सेकावष्टम्भात्
पराप्रणतिरूप नम्रताविरहं गच्छति तत्कर्मानन्तानुबन्धिमान इत्यर्थः । कृत्यं पूर्ववद्ब्रह्मम् ।
स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत् । शैलस्तम्भसमानोऽय मानः । कुतश्चित्कारणात्समुत्पन्नोऽ
नन्तानुबन्धिमान आमरणात् व्यपगच्छति, जाल्यन्तरानुबन्धी निरनुनयोऽप्रत्यवमर्शश्चेति
भाव्यम् । माद्वेन प्रतिहन्यतेऽयम् ॥

15 अथानन्तानुबन्धिमायामाह—

ईदृक् सरलताभावप्रयोजकं कर्म अनन्तानुबन्धिमाया ॥

ईदृगिति । अनन्तानुबन्धीत्यर्थः । यदुदयतोऽनन्तानुबन्धिनी वञ्चनाद्यात्मकात्मपरिणति-
रूपां सरलत्वाभावात्मिका मायामाप्नोति तत्कर्मानन्तानुबन्धिमायेति भावः । अनन्तानु-
बन्धित्वे सति सरलत्वाभावादिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्, आदिना प्रणिध्युपधिनिवृ-
20 त्यादीना सद्ब्रह्म, कृत्यं प्राग्वत् । स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत्, घनवशमूलसदृशीयं
माया, उपायशतेनापि ऋजूकर्तुमशक्यत्वात् । इयं आर्जवेन प्रतिहन्यते ॥

अनन्तानुबन्धिलोभं लक्षयति—

ईदृशं द्रव्यादिमूर्च्छाहेतुः कर्मानन्तानुबन्धिलोभः ॥

ईदृशमिति । अनन्तानुबन्धीत्यर्थः । यस्योदयादनन्तानुबन्धिनमनुग्रहप्रवणद्रव्याद्यभि-
25 काद्भावेऽशरूपमसतोपात्मकजीवपरिणामविशेषं लोभमेति तत्कर्मानन्तानुबन्धिलोभ इति भावः ।

अनन्तानुबन्धित्वे सति द्रव्यादिमूर्च्छादिहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं, कृत्यं पूर्ववत् । लोभोऽयं
लाक्षारगसदृशः, सन्तोषेण प्रतिहन्यते । स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत् ॥

सम्प्रत्यप्रत्याख्यानक्रोधाद्यभिधानायाऽप्रत्याख्यानस्वरूपमाह—

प्रत्याख्यानावरणभूता वर्षावधिभाविनस्तिर्यग्गतिदायिनस्सर्वदेश-
विरतिघातिनश्चाप्रत्याख्यानाः ॥ 5

प्रत्याख्यानावरणभूता इति । देशसर्वविरतिभेदतः प्रत्याख्यानं द्विविधं । प्रत्या-
ख्यानं नाम प्रतिषेधस्याचार्यसन्निधावाख्यानं भावतः, न हन्मि यावज्जीवं सर्वान् प्राणिन
इत्यादिरूपतः । अल्पं प्रत्याख्यानमप्रत्याख्यानं देशविरतिरूपं तदप्यावृण्वन्तीत्यप्रत्याख्या-
नावरणास्त एवात्राप्रत्याख्यानशब्देनोक्ताः । तदेवाह प्रत्याख्यानावरणभूता इति देशतोऽपि
प्रत्याख्यानस्यावरणभूता इत्यर्थः । एषामुदये हि विरतिर्न भवत्येव । किमेतेऽनन्तानुबन्धि- 10
वदाजन्मभाविन इत्यत्राह वर्षावधिभाविन इति । जघन्येनाष्टमासस्थितिका उत्कर्षेण वर्ष-
स्थितिका इति भावः । न चानन्तानुबन्धिक्रोधमनुसृत्य मृतानां नरकेपूत्पत्तिरिवाप्रत्याख्या-
नावरणक्रोधमनुसृत्य मृतानां, किन्तु क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकादिविधिव्यसनवशीकृतति-
र्यग्गतावेवेत्याह तिर्यग्गतिदायिन इति । किमेपां कार्यमित्यत्राह सर्वदेशविरतिघातिन इति ।
देशतस्सर्वतश्च विरतिं निरुन्धन्तीति भावः ॥ 15

एकप्रन्येन संक्षेपकामोऽप्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभानां स्वरूपाण्युपदर्शयति—

एतद्विशिष्टाः पूर्वोक्तस्वरूपाः क्रोधादयोऽप्रत्याख्यानक्रोधादयः ॥

एतद्विशिष्टा इति । अप्रत्याख्यानसहिता इत्यर्थः । पूर्वोक्तस्वरूपा इति प्रीत्यभावोत्पा-
दककर्मत्वनप्रताविरहप्रयोजककर्मत्वसरलताभावप्रयोजककर्मत्वद्रव्यादिमूर्च्छाहेतुकर्मत्वरूपा-
इत्यर्थः । क्रोधादय इति । किन्त इत्यत्राहाप्रत्याख्यानक्रोधादय इति आदिनोभयत्र मान- 20
मायालोभानां महणम् । लक्षणं प्रयोजनञ्च पूर्ववद्गमम् । स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत् ।
प्रमेण भूराज्यस्थित्वाभमेपविपाणकर्ममरागमदृशा एते ॥

प्रत्याख्यानावरणक्रोधादीनमिधातुं प्रत्याख्यानावरणस्वरूपमाह—

सर्वविरत्यावरणकारिणो मासचतुष्टयभाविनो मनुजगतिप्रदायिन-
स्माधुधर्मघातिनः प्रत्याख्यानाः ॥ 25

१. प्रायोवादादिषु विमुक्ति, अप्रत्याख्यानभावप्रयोदयवत्प्रत्ययवत्प्रता विवेकमनुसृत्य च मुरेत्प्रत्यय-
प्रत्याख्यानावरणद्वयवत्प्रता देवविरतिनां देवविरतिप्रत्याख्यानभावप्रयोदयवत्प्रता मन्विरतिहेतवना मनुवर्णनेषु पुने ॥

सर्वविरत्यावरणकारिण इति । सर्वविरतिरूपं प्रत्याख्यानमावृण्वन्तीति भावः । अस्यो-
दये हि विरत्यविरतिर्भवति, उत्तमचारित्रलाभस्तु न भवति । अवधिमाह मासचतुष्टयभाविन
इति । उत्कर्षेण्यमुक्तिः, जघन्येन तु अहोरात्रं विज्ञेयम् । कुत्रैषा जन्मप्रदत्वमित्यत्राह
मनुजगतिप्रदायिन इति मनुजेपूर्वपत्तिं लभत इति भावः । कार्यमाह साधुधर्मघातिन इति
5 साधुधर्मपरिणामोत्पत्तिं नाशयन्तीत्यर्थः ॥

प्रत्याख्यानावरणक्रोधचतुष्टयस्वरूप सक्षेपेणाह—

ईदृशाः क्रोधादय एव प्रत्याख्यानक्रोधादयः ॥

ईदृशा इति । प्रत्याख्यानावरणभूता इत्यर्थः । क्रोधादय एवेति पूर्वोक्तस्वरूपाः क्रोधा-
दय एवेत्यर्थः । प्रत्याख्यानक्रोधादय इति प्रत्याख्यानावरणभूताः क्रोधमानमायालोभा
10 इत्यर्थः । लक्षण प्रयोजनञ्च प्राग्वत् । स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत्, क्रमेणैते बालुकारा-
जिद्वारस्तम्भगोमूत्रिकारज्जनरागसदृशाः ॥

सञ्चलनक्रोधादीन्निर्वक्तुमादौ सञ्चलनस्वरूपमाचष्टे—

ईपत्सञ्चलनकारिणः पक्षावधयो देवगतिप्रदायिनो यथाख्यातचा-
रित्रघातिनस्सञ्चलनाः । ईदृशाश्च क्रोधादय एव सञ्चलनक्रोधादयः ॥

15 ईपत्सञ्चलनकारिण इति । परीपहोपसर्गादिसपाते सति चारित्रिणमपि स=ईपद्-
ञ्चलयन्तीति सञ्चलनाः, एषामुदये हि यथाख्यातचारित्रलाभो न भवति, अकपायचारित्र-
लाभो न भवतीति भावः । एषामप्यवधिमाह पक्षावधय इति । उत्कर्षेणैदम् पाक्षिकप्रतिक्रमण-
काले प्रकर्षतो विध्यापनात्, जघन्येन तु पश्चात्तापोत्पत्त्यनन्तरमेव व्यपगच्छन्तीति भावः ।
ईदृशं क्रोधादिकमनुमृतानां का गतिरित्यत्राह देवगतिप्रदायिन इति । तेषां कार्यमाह यथा-
20 ख्यातेति । उपशान्तक्षीणकपायस्य यथाख्यातचारित्रावाप्तेरिति भावः । सक्षेपतस्सञ्चलनक्रो-
धादिस्वरूपमुपदर्शयति ईदृशाश्चेति । सञ्चलनात्मकाश्चेत्यर्थः । चक्षब्दः प्रकारभेदसमाप्तिद्योतक ।
क्रोधादय एवेति लक्षणं पूर्ववत् । उत्कृष्टा स्थितिः प्राग्वत्, जघन्या तु सञ्चलनक्रोधस्य
मासद्वय संञ्चलनमानस्य मासः, सञ्चलनमायाया अर्धमासः, सञ्चलनलोभस्यान्तर्मुहूर्त्तम्,
सर्वेषामबाधाकालोऽन्तर्मुहूर्त्तम् । क्रमेणोदकराजितृणस्तम्भनिर्लेपनहरिद्रारागसदृशा एते ॥

१. सञ्चलना न केवल यथाख्यातोपघातिन किन्तु शय्यचारित्राणामपि देशोपघातिनो भवन्ति, यतस्तेषा
मुदये शेषचारित्रमपि सातिचारं भवतीति भावः ॥ २. व्यवहारनयापेक्षयाऽयं कालनियम, बाहुबलिप्रभृतीनामन्येषां
संघतादीनाम सञ्चलनस्य पक्षात्परतोऽपि मागवपादिकाले प्रत्याख्यानावरणानामप्रत्याख्यानावरणानामनन्तानुब-
न्धिनामान्तर्मुहूर्त्तादिकाऽ स्थितिध्वन्यात् ॥

अथ चारित्रमोहनीयस्यापरभेदं नोरुपायाख्यं पूर्वोदितकपायसहचारिण कपायोद्दीपक
सहचारिकपायसमफलं नवविध क्रमेणाऽऽख्यातुमुपक्रमते—

हास्योत्पादकं कर्म हास्यमोहनीयम् ॥

हास्योत्पादकमिति । यस्योदयेन सनिमित्तमनिमित्तं वा हसति रङ्गावतीर्णनटवत्
तत्कर्म हास्यमोहनीयमित्यर्थ । हास्योत्पादकत्वे सति कर्मत्व लक्षण, कृत्य सुस्पष्टम् । उत्कृष्टा 5
स्थितिरनन्तानुबन्धिकोधवत्, जघन्या तु सागरोपमस्य द्वौ सप्तभागौ पत्योपमासख्येयभाग-
न्यूनौ, अन्तर्भुङ्क्तञ्चावाधा ॥

रतिमोहनीयमाह—

पदार्थविषयकप्रीत्यसाधारणकारणं कर्म रतिमोहनीयम् ॥

पदार्थेति । पदार्थविषयकप्रीत्यसाधारणकारणत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । लोभादावति- 10
व्याप्तिवारणयासाधारणेति । सौभाग्यनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविषयकेति । स्थिती
हास्यमोहनीयवत् ॥

अरतिमोहनीयमाचष्टे—

पदार्थविषयकोद्वेगकारणं कर्म अरतिमोहनीयम् ॥

पदार्थविषयकेति । पदार्थविषयकोद्वेगकारणत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । दुर्भगनाम- 15
कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविषयकेति । स्थिती हास्यमोहनीयस्येव ॥

शोकमोहनीयं वक्ति—

अभीष्टविद्योगादिदुःग्रहेतुः कर्म शोकमोहनीयम् ॥

अभीष्टविद्योगादीति । अभीष्टविद्योगादिजन्यदुःग्रहेतुत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । पदु-
दयान् प्रियविषययोगादौ स्वोरस्ताडमाभन्दति, परिदेवते, भूषिष्ठे च लुडति, दीर्घं निःश्रमिति, 20
तच्छोकमोहनीयमित्यर्थ । असातेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्यान्तम् । स्थिती हास्यमोह-
नीयवत् ॥

भयमोहनीयमाचष्टे—

भयोत्पादासाधारणं कारणं कर्म भयमोहनीयम् ॥

भयोत्पादेति । यस्योदयेन सनिमित्तमनिमित्तं वा त्रस्यति, वेपते, उद्विजते, तद्भय-
मोहनीयम् । भयोत्पादासाधारणकारणत्वे सति कर्मस्य लक्षणम् । पराघातेऽतिव्याप्तिवारणा-
यासाधारणेति स्वनिखिलभयकारणमित्यर्थः, पराघातेन तु सभ्यादीना परेपामेव भयं भवति
अनेन तु स्वस्येति भावः, स्थिती हास्यमोहनीयवत् ॥

5 जुगुप्सामोहनीयमाख्याति—

धीभत्सपदार्थावलोकनजातव्यलीकप्रयोजकं कर्म जुगुप्सामोहनीयम् ॥

धीभत्सेति । यदुदयात् पुरीपादिवीभत्सपदार्थेषु जुगुप्सावान् भवति, शुभाशुभद्रव्य-
विषयक वा व्यलीकमुपजायते, तज्जुगुप्सामोहनीयमित्यर्थः । स्थिती हास्यमोहनीयवत् ॥

पुरुषवेदस्वरूपमाचष्टे—

10 स्त्रीमात्रसंभोगविषयकाभिलापोत्पादकं कर्म पुरुषवेदः ॥

स्त्रीमात्रेति । उद्विक्तश्रेष्मण आम्रफलाभिलाषेव यस्योदये पुंसः स्त्रियामभिलाषा
भवति, वृणाम्निज्वालासमान स पुरुषवेद इत्यर्थः । नपुंसकवेदेऽतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति ।
पुरुषवेदमोहाग्नेर्भृशं ज्वलतस्समासादितप्रतिक्रियस्याश्वेव प्रशमो जायते समासादितवृणपुल-
कस्येव, नातीव स्थानुरनुबन्धः । उत्कृष्टा स्थितिरस्य हास्यमोहनीयवत् जघन्या त्वष्टौ
15 वर्षाणि, अवाधाऽन्तर्मुहूर्त्तकालः ॥

स्त्रीवेदमाह—

पुरुषमात्रसंभोगविषयकाभिलापोत्पादकं कर्म स्त्रीवेदः ॥

पुरुषमात्रेति । पित्तद्रव्योदये मधुराभिलाषावत् यस्योदये पुंस्यभिलाषा स्त्रियास्तमुप-
जायते दृढतरत्तदिरादिकाण्डप्रवृद्धज्वालाकलापञ्जलनवत्, घट्टतरकालावस्थायी चिरप्रशाम्यः
20 समापणस्पर्शनेन्धनाभिबर्धितस्स स्त्रीवेदः । नपुंसकवेदेऽतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्, स्थिती
हास्यमोहनीयवत् ॥

नपुंसकवेदमाख्याति—

पुंस्त्रीसंभोगविषयकाभिलापोत्पादकं कर्म नपुंसकवेदः । इति कपा-
पपञ्चविंशतिः ॥

25 पुंस्त्रीति । पित्तश्रेष्मोदये मज्जिकाभिलाषावत् यस्योदये पण्डकस्य स्त्रीपुंसयोरभिलाषा-
समुदेति महानगरशाहदहनसन्निभकरीपशुशानुबन्तर्विजृम्भमाणदीततरकरनिकरो घट्टतर-

कालप्रशमः स नपुंसकवेदः । स्त्रीपुरुषवेदयोरतिव्याप्तिवारणाय पुंस्त्रीति । स्थिती हास्यमोह-
नीयस्येव । इमान्येव पञ्चविंशतिकर्माणि विभागवाक्यघटककपायपञ्चविंशतिपदमाहाणी-
त्याह—इतीति । षोडशकपाया नवनोकपायाश्चेति मिलित्वेत्यर्थः ॥

अथ तिर्यग्गतिमाह—

तिर्यक्त्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकं कर्म तिर्यग्गतिः ॥

5

तिर्यक्त्वेति । तिर्यक्त्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं तिर्यग्गतिलक्षणम्, कृत्यं
मनुजगतिवत्, स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् ॥

तिर्यगानुपूर्वीस्वरूपमाह—

तिर्यग्गतौ बलान्नयनहेतुकं कर्म तिर्यगानुपूर्वी । इति तिर्यग्द्विकम् ॥

तिर्यग्गताविति । बलान्तिर्यग्गतिनयनहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । मनुजानुपूर्व्यादा-
वतिव्याप्तिवारणाय तिर्यगिति । स्थिती च पञ्चेन्द्रियवदेव । इमे एव विभागवाक्यघटकतिर्य- 10
ग्द्विकपदबोधे इत्याह इतीति ॥

एकेन्द्रियजातिनाम निरूपयति—

एकेन्द्रियव्यवहारहेतुः कर्म एकेन्द्रियजातिः । अस्याः स्पर्शेन्द्रियमेव ॥

एकेन्द्रियेति । यदुदयादयं पृथिवीकायिकादिरेकेन्द्रिय इति संज्ञां लभते व्यपदिश्यते
च, तादृशं कर्मेत्यर्थः । एकेन्द्रियव्यवहारकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । द्वीन्द्रियजात्यादि- 15
वारणाद्यैकेति । अत्र द्रव्येन्द्रियमद्भोपाङ्गनामेन्द्रियपर्याप्तिनामसामर्थ्याद्भवति । भावरूपन्तु
तत्रदिन्द्रियावरणक्षयोपशमसामर्थ्याद्भवति, जातिनाम तु व्यवहारनिबन्धनसमानपरिणतौ

१. मनु व्यवहारशब्दप्रयोग, तथा चैकेन्द्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिबन्धनभूतजातिविपाकवेद्यकर्मप्रकृतिरेकेन्द्रि-
यादिजातिरिति लक्षणार्थं, तच्च न युक्तं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन वापि जात्यसिद्धेरितरथा ह्यर्थादिपदप्रवृत्तिनि-
मित्ततया हृत्वादिजातेरपि मिद्धि स्यात् तथाप्येकेन्द्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया तादृशजातिस्वीकारे नार-
कादिव्यवहारनिवामकतया पञ्चेन्द्रियत्वव्याप्यनारकत्वादिजातिमिद्धौ गतिनाम्नो वैयर्थ्यापत्तेर्भेदो नैव, अपकृष्ट-
चैतन्यादिनियामकतयैकेन्द्रियत्वादिजातिसिद्धे, न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया, सा च जातिरेकेन्द्रियादिव्यवहारनि-
बन्धना, लाघवात्तन्निबन्धनतया च जानिनामसिद्धिः । नारकत्वादिकं तु न जातिरूपम्, तिर्यक्त्वस्य पञ्चेन्द्रिय
त्वादिना साद्भ्यात् । मानुपत्वावच्छेदेन पञ्चेन्द्रियत्वे तिर्यक्त्वाभावगामानाधिकरण्यस्यैकेन्द्रियत्वावच्छेदेन तिर्यक्त्वे
पञ्चेन्द्रियत्वाभावसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् तदुभयस्य च तिर्यक्त्वपञ्चेन्द्रियत्वावच्छेदेन वृत्ते, रिन्तु सुखदुःख-
विशेषोपभोगनियामकपरिणामनिशेषतया नारकत्वादीना तन्नियामकत्वेन गतिनाम्न भावकत्वादिति ॥

निबन्धनमिति भाव्यम् । इय जाति कीदृशेन्द्रियव्यवहारप्रयोजिकेत्याशङ्क्यामाहास्या इति, पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्व तथा चैकेन्द्रियजातिनामप्रयुक्तं स्पर्शेन्द्रियमेवेत्यर्थः, केवलस्पर्शेन्द्रियापेक्षया योऽयमेकेन्द्रियव्यवहारस्तत्र प्रयोजकमिदं कर्मेति भावार्थः । उत्कृष्टाऽस्य स्थिति पञ्चेन्द्रियवत्, जघन्या तु देवगतिवत् ॥

5 द्वीन्द्रियादिजातिनाम लक्षयति—

द्वीन्द्रियव्यवहारकारणं कर्म द्वीन्द्रियजातिः । स्पर्शरसने । त्रीन्द्रियव्यवहारसाधनं कर्म त्रीन्द्रियजातिः । स्पर्शरसनघ्राणानि । चतुरिन्द्रियव्यवहारनिदानं कर्म चतुरिन्द्रियजातिः । स्पर्शरसनघ्राणचक्षुषि ॥

द्वीन्द्रियेति । द्वीन्द्रियव्यवहारकारणत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । कृत्य पूर्ववत् । कीदृशेन्द्रियव्यवहारे प्रयोजकमित्यत्राह—स्पर्शरसन इति, अस्या इत्यनुपज्यते, शिष्टं स्पष्टम् । अस्या उत्कृष्टा स्थितिरष्टादशसागरोपमकोटीकोट्यः, अष्टादशवर्षशतान्यधाधा, जघन्या तु देवगतिवत् । त्रीन्द्रियजातिनामाचष्टे—त्रीन्द्रियेति । लक्षणं कृत्यञ्च पूर्ववदेव । अस्या व्यवहारे निबन्धनानीन्द्रियाण्याह स्पर्शेति, अस्या इत्यनुपज्यते । स्थिती चास्या द्वीन्द्रियजातिवत् । चतुरिन्द्रियजातिनामाख्याति—चतुरिन्द्रियेति । स्पष्ट लक्षणं कृत्यञ्च । अस्या व्यवहारे निबन्धनानीन्द्रियाण्याह स्पर्शरसनेति । स्थिती च द्वीन्द्रियजातिवत् ॥

15 निबन्धनानीन्द्रियाण्याह स्पर्शरसनेति । स्थिती च द्वीन्द्रियजातिवत् ॥

अथ कुत्सगत्यादीन्याह—

अप्रशस्तगमनप्रयोजकं कर्म कुत्सगतिः । यथा खरोप्ट्रादीनाम् । स्वावयवैरेव स्वपीडाजनननिदानं कर्म उपघातनाम । शरीरनिष्ठाप्रशस्तवर्णप्रयोजकं कर्म अप्रशस्तवर्णनाम । यथा काकादीनाम् । शरीरनिष्ठाप्रशस्तगन्धप्रयोजकं कर्म अप्रशस्तगन्धनाम । यथा लशुनादीनाम् । शरीरवृत्त्यप्रशस्तरसप्रयोजकं कर्म अप्रशस्तरसनाम । यथा निम्नादीनाम् । शरीरवृत्त्यप्रशस्तस्पर्शप्रयोजकं कर्म अप्रशस्तस्पर्शनाम । यथा बबुलादीनाम् । इत्यप्रशस्तवर्णचतुष्कम् ॥

अप्रशस्तेति । अप्रशस्तगमनप्रयोजकत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । यद्वशेन च खरोप्ट्रटोलादीनामिषाप्रशस्तगमनमङ्घ्रिनामुपजायते सा कुत्सिता विहायोगति कुत्सगतिः । नरपगत्यादिलक्ष्यताद्युदासाय लक्ष्ये खेति । शुभरगतावतिव्याप्तिवारणायाप्रशस्तेति । स्थिती च पञ्चेन्द्रियवत् । निदर्शनमाह यथेति । उपघातनाम निरूपयति—स्वावयवैरेवेति । स्वशरी-

25 टोलादीनामिषाप्रशस्तगमनमङ्घ्रिनामुपजायते सा कुत्सिता विहायोगति कुत्सगतिः । नरपगत्यादिलक्ष्यताद्युदासाय लक्ष्ये खेति । शुभरगतावतिव्याप्तिवारणायाप्रशस्तेति । स्थिती च पञ्चेन्द्रियवत् । निदर्शनमाह यथेति । उपघातनाम निरूपयति—स्वावयवैरेवेति । स्वशरी-

रावयवैरेव प्रतिजिह्वागलवृन्दलम्बकचौरदन्तादिभिश्शरीरान्तर्धर्मानैर्यदुदयादुपहन्यते जन्तु-
 स्तदुपघातनामेत्यर्थः । शरीराङ्गोपाङ्गघातकं स्वपराक्रमविजयाद्युपघातजनकं वोपघातनामेति
 तत्त्वार्थभाष्यम् । असातादावतिव्याप्तिवारणाय स्वावयवैरेवेति । पञ्चेन्द्रियवदेवास्य स्थिती ।
 अप्रशस्तवर्णनामाह—शरीरनिष्ठेति । शरीरनिष्ठाप्रशस्तवर्णप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् ।
 अप्रशस्तो वर्णोऽतिवीभत्सदर्शनः कृष्णादिवर्णः । प्रशस्तवर्णान्मन्यतिव्याप्तिवारणाय प्रशस्ता- 5
 न्तम् । पुद्गलनिष्ठाप्रशस्तवर्णे कर्मणोऽप्रयोजकत्वेनाप्रशस्तवर्णनामकर्म फलानुमेयं न भवेदिति
 शरीरनिष्ठेति । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती । अप्रशस्तवर्णनामकर्मोदयवतो दृष्टान्तमाह यथेति ।
 अप्रशस्तगन्धनामाचष्टे—शरीरेति । कुथितमृतमूपकादिदुर्गन्धताऽप्रशस्तगन्धः । शिष्टं सर्व-
 मप्रशस्तवर्णवत् । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती, निदर्शनमाह यथेति । अप्रशस्तरसनामामिधत्ते—
 शरीरवृत्तीति । लक्षणं पूर्ववत् स्थिती च । दृष्टान्तमाह यथेति । अथाप्रशस्तस्पर्शनामाह— 10
 शरीरवृत्तीति । लक्षणं स्पष्ट कृत्यञ्च, स्थिती पूर्ववत् दृष्टान्तमाह यथेति । विभागवाक्ये एत
 एवाप्रशस्तवर्णचतुष्कपदेनोक्ता इत्याह इतीति ॥

ऋपभनाराचादिसहननान्याह—

उभयतो मर्कटबन्धाकलितास्थिसंचयवृत्तिपट्टबन्धसदृशास्थिप्रयोजकं
 कर्म ऋपभनाराचम् । उभयतो मर्कटबन्धमात्रसंबलितास्थिसन्धिनिदानं 15
 कर्मनाराचम् । एकतो मर्कटबन्धविशिष्टास्थिसन्धिनिदानं कर्मार्धनारा-
 चम् । केवलकीलिकासदृशास्थिवद्धास्थिनियमप्रयोजकं कर्म कीलिका ॥
 परस्परपृथक्स्थितिकानामस्थानां शिथिलसंश्लेषनिदानं कर्म सेवार्त्तम् ।
 इति संहननपञ्चकम् ॥

उभयत इति । उभयतो मर्कटबन्धसंबलितास्थिसंचयवृत्तिपट्टसदृशास्थिप्रयोजकत्वे 20
 सति कर्मत्वं लक्षणम् अत्र तादृशास्थिमात्रप्रयोजकत्वे सतीति वाच्यमन्यथा वञ्चर्पभनाराचे
 व्यभिचारापत्तेः । नाराचे व्यभिचारवारणाय पट्टसदृशास्थीति । अस्योत्कृष्टा स्थितिर्द्वा-
 दशसागरोपमकोटीकोट्य, द्वादशवर्षशतान्यवाधा, पञ्चेन्द्रियवज्जघन्या । अस्य कर्मणः स्थाने
 वञ्चस्थार्धं ऋपभस्थार्धं नाराचस्थार्धमिति कृत्वाऽर्धवञ्चर्पभनाराचनाम पठन्ति तत्त्वार्थभाष्य-
 काराः । कर्मप्रकृतिप्रत्येक्यत्र पट्टहीनं वञ्चनाराचनाम पठितम् । नाराचसहननमाचष्टे— 25
 उभयत इति । उभयतो मर्कटबन्धमात्रसंबलितास्थिसन्धिनिदानत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्,
 वञ्चर्पभनाराचादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् । अर्धनाराचे व्यभिचारवारणायोभयत इति ।
 चतुर्दशसागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः चतुर्दशवर्षशतान्यवाधा, जघन्या पञ्चेन्द्रियवत् ।

- अर्धनाराचमाचष्टे—एकत इति । एकपार्श्वमात्रावच्छेदेन मर्कटबन्धविशिष्टास्थिसधिनदानत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । नाराचादिवारणायैकपार्श्वमात्रावच्छेदेनेति । अत एव मात्रपदमपि, षोडशसागरोपमकोटीकोट्योऽस्य परा स्थितिरचाधा च षोडशवर्षशतानि जघन्या पञ्चेन्द्रियवत् । कीलिकामाह—केवलेति । केवलकीलिकासदृशास्थियद्वास्थिनियचयप्रयोजकत्वे सति
- 5 कर्मत्व लक्षणम् । वज्रपर्मनाराचे व्यभिचारवारणाय केवलेति । उत्कृष्टा स्थितिरस्याष्टादशसागरोपमकोटीकोट्य , अष्टदशवर्षशतान्यवाधा जघन्या तु पञ्चेन्द्रियस्येव । अथ सेवार्त्तमाख्याति—परस्परेति । परस्परपृथक्स्थितिकानामस्थना शिथिलसंश्लेषनिदानत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । अस्य सहननस्योदये सति जीवो नित्यमेव स्नेहाभ्यङ्गादिरूपा परिशीलनामाकाक्षति । अस्यैव च सृपाटिकेति तत्त्वार्थे नामान्तरम् । विंशतिसागरोपमकोटीकोट्योऽस्य
- 10 परा स्थिति । वर्षसहस्रद्वयञ्चावाधा, जघन्या पञ्चेन्द्रियवत् । इमानि सहननानि औदारिक शरीर एव भवन्ति । विभागवाक्येऽप्रथमसहननशब्दाव्यान्येतान्येवेत्याह इतीति ॥

अथ न्यग्रोधपरिमण्डलादिसंस्थानान्याह—

- नाभेरूर्ध्वं विस्तृतिवाहुल्यसङ्गक्षणनिदान कर्म न्यग्रोधपरिमण्डलम् । नाभ्यधोभागमात्रस्य प्रमाणलक्षणवत्त्वप्रयोजकं कर्म सादिः । सलक्षण
- 15 पाण्यादिमत्त्वे सति निर्लक्षणवक्षःप्रभृतिमत्त्वप्रयोजकं कर्म कुब्जं ॥

- नाभेरूर्ध्वमिति । नाभेरूर्ध्वमेवेत्यर्थ । यथा न्यग्रोधो वृक्ष उपरि सपूर्णवयवोऽंशस्तु हीनस्तथेदमपि कर्म नाभेरुपरि विस्तारबहुलस्य सपूर्णलक्षणादिमत्त्वस्य चाधस्तद्हीनस्य शरीरस्य प्रयोजकमिति भाव । नाभेरूर्ध्वभागमात्रावच्छेदेन विस्तृतिवाहुल्यसङ्गक्षणनिदानत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । समचतुरस्रसंस्थानवारणाय नाभेरूर्ध्वभागमात्रावच्छेदेनेति । नाभेरूर्ध्वनिखिलभागमात्रावच्छेदेनेत्यपि वाच्य तेन यदिरुञ्चित्पाण्यादीना विस्तृतिवाहुल्यसङ्गक्षणप्रयोजकत्वे कुब्जनापकर्मणि सात्त्विकमिति । स्थिती चर्षभशरत्त्ववत् । सादिमाचष्टे—नाभ्यधोमागेति । येन नाभेरधस्तादेव सर्वेऽवयवा ममीचीनेन लक्षणेन च युतास्तदित्यर्थ । नाभ्यधस्सर्वभागमात्रावच्छेदेन सुप्रमाणलक्षणवत्त्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्व लक्षण समचतुरस्रेऽतिव्याप्तिवारणाय नाभ्यधस्सर्वभागमात्रावच्छेदेनेति । इदमेव साचिस्वातिशब्दाभ्या
- 25 व्यवहित्यते । स्थिती तु नाराचसहननवत् । कुन्तमभिधत्ते—सलक्षणोति । यत कन्धराया उपरितनावयवा हस्तपादश्च समचतुरस्रलक्षणयुक्त अधस्तनकायस्तु लक्षणविसवादी तत्त्वर्म कुब्जम् । सलक्षणपाण्यादिमत्त्वे सति निर्लक्षणवक्षःप्रभृतिमत्त्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वम् । आदिना पादकन्धरोपरितना अवयवा प्राया , प्रभृतिना च तद्विना । हुण्डेऽतिव्याप्तिवार-

पापाद्यं सत्यन्तं, समचतुरस्त्रादावतिप्रसक्तिवारणार्थं द्वितीयं सत्यन्तम् । पाण्यादिमत्त्वञ्च प्रयोजकतासम्बन्धेन । अर्धनाराचसस्थानवदस्य स्थिती ॥

वामनं हुण्डञ्चाभिधत्ते—

एतद्वैपरीत्यहेतुः कर्म वामनम् । सर्वावयवाशुभत्वनिदानं कर्म हुण्डम् । इति पञ्चसंस्थानानि । एते पापानुभवप्रकाराः ॥ 5

एतदिति । निर्लक्षणपाण्यादिमत्त्वे सति सलक्षणवक्षःप्रभृतिमत्त्वप्रयोजकत्वे च सति कर्मत्वं लक्षणम् । समचतुरस्त्रादौ साद्यादौ ऋणेण व्यभिचारवारणाय सत्यन्तद्वयं । कीलिकावदस्य स्थिती । हुण्डमाह—सर्वेति । सर्वावयवाशुभत्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । अशुभनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय सर्वेति । यद्यशुभपदेनात्र लक्षणविस्तारादिर्गृह्यते सदा नाशुभनामकर्मण्यतिप्रसक्तिः किन्तु न्यप्रोधादावेवेति बोध्यम् ॥ स्थिती च सेवार्त्तवत् । 10 इतीति । विभागवाक्यान्तर्गताप्रथमसंस्थानशब्दवाच्यानीति शेषः । इमानि द्व्यशीतिविधानि पापकर्माणि प्राणातिपातादिहेतुभिर्धेदेन जीवेनानुभूयन्ते इत्याह एत इति । द्व्यशीतिविधा कर्मविशेषा इत्यर्थः ॥

पापहेतून् दर्शयति—

पापबन्धहेतवस्तु प्राणातिपातमृपावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहाप्रश- 15
स्तक्रोधमानमायालोभरागद्वेषकलहाभ्याख्यानपिशुनताऽऽरतिरतिपरपरि-
चादमायामृपावादमिध्यात्वशल्यानि । इतिपापतत्त्वम् ॥

पापबन्धहेतवस्तु इति । नियतपुद्गिणो हेतुशब्दः । यद्यपि जीवस्याशुभाध्यवसायवि-
शिष्टा वाक्कायमनसामशुभव्यापारा बन्धहेतवस्तथापि तानेव विशेषतो दर्शयति, यद्वा
व्यापारस्य शुभाशुभत्वं न शुभाशुभकर्मकारणत्वेन, शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणादिबन्धहेतुत्वा- 20
भ्युपगमात् । किन्त्वशुभपरिणामनिवृत्तत्वादवस्ताने वाह प्राणातिपातेत्यादिना । प्राणानाम-
तिपातो विनाशः पातनं शातनं वा प्रमत्तयोगाद्भव्यतो भावतश्च । मृपावादो विद्यमानस्या-
पलापः, अविद्यमानप्रकाशनं शास्त्रप्रतिपिद्धवागनुष्ठानञ्च । अदत्तादानं, परैरदत्तस्य परिगृही-
तस्य वा पदार्थसार्थस्य स्वेच्छया ग्रहण धारणञ्च । मैथुनं मोहकर्मोदयाद्भूततीत्रकायादि-
परिणामयोः स्त्रीपुंसयोर्मिथुनभावः परस्परऽऽश्लेषः सुगोपलम्भकः । परिग्रहो वाहाभ्यन्वरेषु 25
लोभानुरक्तचित्तशुच्या अभिलाषा । अप्रशस्ताः क्रोधमानमायालोभरागद्वेषाः, प्रशस्तास्त्वेते न
पापानुकूलाः । कलहो राटिः, अभ्याख्यानं प्रकटममक्षेपारोपणं पिशुनता दौर्जन्यम्, मोहनी-

पौद्गलिकोऽयमिति । कायो हि जीवस्य निवासभूतः पुद्गलद्रव्यसघातः, तद्योगाजीवस्य यो वीर्यपरिणामस्स काययोगः, आत्मयुक्तकायायत्ता वाग्वर्गणायोग्यस्कन्धा विसृज्यमाना वाकरणतामापद्यन्ते तत्सम्बन्धाच्चात्मनो या वीर्यपरिणतिः स वाग्योगः, जीवेन सर्वप्रदेशैर्गृहीता मनोवर्गणायोग्यस्कन्धाः करणभावमालम्बन्ते तत्सम्बन्धाच्चात्मनः पराक्रम-
 5 विशेषो मनोयोगः, इत्येव योगत्रिकैरात्मप्रदेशेषु कर्मप्रापिका क्रिया द्रव्याश्रव उच्यते, तदनुकूलाध्यवसायस्तु भावाश्रव इत्याशयेनाह—आत्मप्रदेशेष्विति । शेषं स्पष्टम् । तथा साम्प्रतयिककर्मबन्धभाजां सत्स्वपीन्द्रियादिषु तुल्यतया निमित्तेषु तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावेभ्यो वीर्यविशेषादधिकरणविशेषाच्चाल्लवाणां विशेषो विज्ञेयः ॥

पूर्वोदितानामाश्रवभेदानां स्वरूपमनुक्रमेणोपवर्णयितुमारभते—

10 **स्पर्शविषयकरागद्वेषजन्याश्रवः स्पर्शेन्द्रियाश्रवः ॥**

स्पर्शेति । स्पर्शेऽशीतादिरूपेणाष्टविधः स्पर्शेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयः, तद्विषयकौ यो रागद्वेषौ आनुकूल्यप्रातिकूल्याभ्यां प्रीत्यप्रीती तज्जन्यः कर्मबन्धानुगुण आत्माध्यवसायो वा योगक्रियाविशेषो वा स्पर्शेन्द्रियाम्बु उच्यत इत्यर्थः । तथा च स्पर्शविषयकरागद्वेषान्यतर-
 15 वारणाय विशेष्यम् । रसनेन्द्रियाम्बुदावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शविषयकेति ॥

रसनेन्द्रियाश्रवमाह—

रसविषयकरागद्वेषजन्याश्रवः रसनेन्द्रियाश्रवः ॥

रसविषयकेति । अम्लादिभेदेन पञ्चविधा रसाः रसनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयाः तद्विषयकौ यो रागद्वेषौ आनुकूल्यप्रातिकूल्याभ्यां प्रीत्यप्रीती तदन्यतरजन्यः कर्मबन्धानुगुणो
 20 जीवाध्यवसायविशेषो योगविशेषो वाऽऽश्रवः रसनेन्द्रियाम्बु इत्यर्थः, रसविषयकरागद्वेषान्यतरजन्यत्वे सत्याश्रवत्वं रसनेन्द्रियाश्रवस्य लक्षणम्, कृत्यं प्राग्बत् ॥

१. परिणामस्य तीव्रमन्दभावे कर्मबन्धोऽपि तीव्रो मन्दश्च भवति, सिद्धस्य गोर्षातिनश्च प्राणातिपाते समानेऽपि कर्मबन्धो न दुस्त्य, शौर्याभिनिवेशिनो बहुल कर्मबन्धात् । शातभावोऽभिसन्धाय प्राणातिपातादी प्रवृत्ति, भ्रशातभावोऽभिसन्धाय तत्र प्रवृत्ति, वीर्यान्तरायकर्मभयोपशमजन्य सामर्थ्यविशेषो ब्रह्मर्षभनाग ब्रह्महृत्तनीयोपेक्ष त्रिष्टुष्टादीनां सरस्वमिहपाटनदिरूप तद्विशेषादपि कर्मबन्धवितेषु । अधिकरण दुर्गतिप्रापकं निर्वर्तनासंयोजनादिभेदं कर्मबन्धविशेषहेतुरिति ॥

प्राणेन्द्रियाश्रवमाह—

गन्धविषयकरागद्वेषजन्याश्रवः प्राणेन्द्रियाश्रवः ॥

गन्धेति । सुरभ्यसुरभिरूपघ्राणजप्रत्यक्षयोग्यगन्धविषयकानुकूल्यप्रातिकूल्यप्रयुक्तप्रीत्य-
प्रीतिजन्याश्रवो घ्राणेन्द्रियाश्रव इत्यर्थः । गन्धविषयकरागद्वेषान्यतरजन्यत्वे सत्याश्रवत्वं
लक्षणं, कृत्यं पूर्ववत् ॥

5

चक्षुरिन्द्रियाश्रवं श्रोत्रेन्द्रियाश्रवश्चाचष्टे—

रूपविषयकरागद्वेषजन्याश्रवश्चक्षुरिन्द्रियाश्रवः । शब्दविषयकराग-
द्वेषजन्याश्रवः श्रोत्रेन्द्रियाश्रवः । इतीन्द्रियपञ्चकाश्रवः ॥

रूपेति । श्वेतादिरूपेण पञ्चप्रकारं चक्षुर्पेहणयोग्यं यद्रूपं तद्विषयकानुकूल्यप्रातिकूल्य-
प्रयुक्तरागद्वेषान्यतरजन्य आश्रवश्चक्षुरिन्द्रियाश्रव इत्यर्थः, रूपविषयकरागद्वेषान्यतरजन्यत्वे 10
सत्याश्रवत्वं लक्षणं कृत्यं प्राग्वत् । श्रोत्रेन्द्रियाश्रवमाचष्टे—शब्दविषयकेति । मच्चित्ताचित्त-
मिश्रात्मकत्रिविधशब्दविषयकरागद्वेषान्यतरजन्याश्रव इत्यर्थः । लक्षणं कृत्यञ्च स्फुटम् ।
एत एव विभागवाक्ये इन्द्रियपञ्चकपदेनोक्ता इत्याह इतीति ॥

अथ क्रोधायाश्रवमाह—

प्रीत्यभावप्रयुक्ताश्रवः क्रोधाश्रवः । अनम्रताजन्याश्रवो मानाश्रवः । 15
कापट्यप्रयुक्ताश्रवो मायाश्रवः । सन्तोषशून्यताप्रयुक्ताश्रवो लोभाश्रवः ।
इति कपायचतुष्काश्रवः ॥

प्रीत्यभावेति । प्रीत्यभावः क्रौर्यपरिणामः, क्रोधोऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदः, तत्प्रयुक्त
आश्रवः शुभागुभाष्यवसायः क्रियाविशेषो वा क्रोधाश्रव इत्यर्थः । मानाश्रवमाह—अनम्र-
तेति । मानोऽनम्रता, अम्रणतिस्तत्रन्याश्रव इत्यर्थः । म च श्रुतजात्यादिगर्बावलम्बना- 20
श्रवति । मायाश्रवमाचष्टे—कापट्येति । माया कापट्यं परविप्रलम्बः, उद्यमयोगस्तत्रन्यः
शुभागुभाष्यवसायो वा जीवक्रियाविशेषो वा मायाश्रव इत्यर्थः । लोभाश्रवमभिपद्यते—
सन्तोषेति । लोभः सन्तोषशून्यता तृष्णापिपामाभिष्वङ्गाख्यादलक्षणस्तत्रन्यः शुभागुभा-
ष्यवसायो वा क्रियाविशेषो वा लोभाश्रव इत्यर्थः । विभागवाक्ये, एत एव कपायचतुष्क-
पदेन भाषा इत्याहेतीति ॥

25

अधुना दिसाश्रवमाह—

योदयाच्चित्तोद्वेगोऽरतिस्तत्फला विषयेषु मोहनीयोदयाद्या चित्ताभिरतिः साऽरतिरतिः, परपरि-
वादः परनिन्दा, मायया सह मृषा मायामृषा, मिथ्यात्वशल्यञ्च, अनेकधा प्राणिगणशलना-
च्छल्यं, मिथ्यात्वं तत्त्वाभ्रद्धान, तदेव शल्य । एते द्वयशीतिविधपापकर्मणां हेतवः ।
इति पापतत्त्वमवसितमित्याहेतीति ॥

- 5 इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारश्रीमद्विजयकमलमूरीश्वर
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा विनिर्मितस्य
तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशश्याख्याया पापतत्त्वनिरूपणो
नाम पञ्चमः किरणः ॥

अथ षष्ठः किरणः ॥

- 10 ननु निरूपितं पुण्यपापरूपं कर्म, सम्प्रति तदनन्तरमुद्दिष्ट आस्रवो निरूपणीयः । तत्र
स किं स्वरूपो जीवो वा तत्पर्यायो वा अजीवो वा तत्पर्यायो वा स्यात्, चेतनाचेतनात्मक-
पदार्थद्वयातिरिक्तस्याभावात्, जीवतत्पर्यायान्यतररूपत्वे जीव एव, अजीवतत्पर्यायान्यतर-
रूपत्वे चाजीव एव भवेदित्याशङ्कायां लक्षणं निरूपयन् पदार्थं सूचयति—

शुभाशुभकर्मग्रहणहेतुराश्रवः ॥

- 15 शुभाशुभेति । शुभाशुभरूपे ये कर्मणी पुण्यपापात्मकेऽप्टविधे, तयोर्द्वहणमुपादानं
बन्धात्मकं तत्र हेतुः साक्षात्कारणं शुभाशुभाध्यवसायविशेषः परम्पराकारणञ्चेन्द्रियकपाया-
व्रतयोगक्रियाः, द्विविधो हेतुरास्रवपदार्थ इत्यर्थः । तथा च प्रतिक्षणं कर्मग्रहणन्यायवृत्तस्व-
भावत्वाद्भवस्थजीवस्यावश्यं केनचिद्धेतुना भाव्य, निर्हेतुकस्य कार्यस्यानुत्पत्तेः । तथा च
सति यस्तत्र हेतुः स आश्रवः, स चार्हदर्शनवन्दनसर्वविरतितपःस्वाध्यायवीतरागप्रणि-
धानधर्मध्यानादिप्रशस्तानुष्ठानान् प्राणातिपातमृषावादकपायाद्यप्रशस्तकर्मभ्यश्च भवति, भवति
20 हि यथाकर्म सत्कृत्यासत्कृत्याभ्यामसतोरपि शुभाशुभाध्यवसायादिरूपयोः शुभाशुभाश्रवयोर-
विर्भावः, सतोश्च वृद्धिरिति भावार्थः, ननु शुभाशुभकर्मणामादानात्मकस्य बन्धस्य कारण-
माश्रव इत्यायातं, तद्य न सभवति, बन्धाभावे आश्रवासभवादन्वया मुक्तस्यापि तदापत्तेः ।
यथास्रवमन्तरेणापि बन्ध इष्यते तर्हि कथमाश्रवस्य बन्धहेतुत्वं तदभावेऽपि जायमानं प्रति
25 तस्य हेतुत्वासम्भवादिति चेन्मैवम्, उभयोरप्यन्योऽन्य कार्यकारणभावाभ्युपगमात्, न च
तर्हि बन्धाभावे नाश्रवस्तदभावे च न बन्ध इति परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, बन्धा-

श्रवयोः कार्यकारणभावप्रवाहस्यानादितयोत्तरोत्तर प्रति पूर्वपूर्वस्य कारणत्वाभ्युपगमेन तद-
नवकाशात्, बीजाङ्कुरयो कार्यकारणभाववन् । ननु बन्धास्त्रययोरेतावता समतैव स्यान्न तु
विशेषस्तथा चाऽऽश्रवहेतुर्वन्ध इत्यपि बन्धस्य लक्षण स्यान्न चैतदस्ति, कपायाद्यनुविद्धस्य
जीवस्य नूतनकर्मपुद्गलैः सह सम्बन्धो बन्ध इति लक्षणश्रवणादिति चेन्न, शरीरस्य स्नेहा-
भ्यङ्गाद्रेणुसंश्लेषवदास्त्रवस्योत्पत्त्यनन्तरमेव बन्धहेतुत्वात्, न चैव बन्धस्य साक्षादाश्रवं 5
प्रति हेतुत्वं, क्षेत्रकालादिसहकार्यपेक्षयोदयावस्थाप्राप्तस्यैव कर्मणोऽर्थक्रियाकारित्वात्, न तु
वद्वन्मात्रेणास्त्रव जनयितुमलम् । सोऽयमास्त्रवः पूर्वं द्विचत्वारिंशद्विध प्रोक्तः । तत्र यद्यपि
मनोवाक्कायाना शुभाशुभरूपा ये वीर्यान्तरायक्षयोपशमजन्या वीर्यप्राणोत्साहपराक्रमचेष्टा-
शक्तिसामर्थ्यादिशब्दान्या योगास्त एवास्त्रवाः, तत्र कायात्मप्रदेशपरिणामोऽशुभो हिंसा-
स्तेयान्नस्त्रादिरूपः, एतद्विपरीतशुभो गमनादिक्रियाहेतुः काययोगः । भाषायोग्यपुद्गलात्म- 10
प्रदेशपरिणामोऽशुभस्तावद्यानृतपरुपपिशुनादिरूपः, शुभ एतद्विपरीतरूपो वाग्योगः । मनो-
योग्यपुद्गलात्मप्रदेशपरिणामोऽशुभोऽभिध्याव्यापादेर्ष्यासूयादिरूपः, शुभश्चैतद्विपरीतरूपो म-
नोयोग इति, तथापि विवक्षाभेदाद्विचत्वारिंशद्विधाः प्रोक्ताः । अयमाश्रवस्सकपायस्याकपा-
यस्यापि भवति, तत्राकपायस्य वीतरागस्यैकसमयस्थितिकर्मण एवास्त्रवो भवति, सकपा-
यस्य मिथ्यादृष्ट्यादिसूक्ष्मसम्परायान्तस्य तु ससारपरिभ्रमणकारणकर्मण एवास्त्रवो भवतीति 15
षोध्यम् । यद्यपीन्द्रियकपायाद्यतयोगाना क्रियास्त्रभावानतिवृत्तेः क्रियात्रचनेनैवैषा गताथैता,
व्यापाराभाव इन्द्रियादीनामकिञ्चित्करत्वात्, तथापि क्रियास्त्रभावत्वमेतेषा न नियत,
नामस्थापनाद्रव्येन्द्रियादौ क्रियाभावात्, यद्वा नैवमेकान्ततस्तानि क्रियास्त्रभावान्येवेति, किन्तु
द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यतस्यात्क्रियास्त्रभावानतिवृत्तिः, पर्यायार्थिकगुणभावे
द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्स्यात्क्रियास्त्रभावातिवृत्तिरिति । शुभाशुभाश्रवपरिणामाभिमुखत्वादिन्द्रिय- 20
कपायाप्रताना द्रव्यास्त्रवत्वं, भावास्त्रवः कर्मादान, तत्र पञ्चविंशतिक्रियाभिरास्त्रवति कर्मत्ये-
तदर्थमिन्द्रियकपायाप्रतानामुपादानम् ॥

वस्तुतस्तु कायवाद्मनसा क्रिया आस्त्रवास्तेषा गतीन्द्रियकपायलेद्यायोगोपयोगज्ञान-
दर्शनचारित्र्यवेदादिपरिणामवतो जीवस्य धर्मरूपत्वात्ते जीवात्मका, कायवाद्मन-प्रभञ्जत्वा-
द्यत्स्वरूपा वा, एतदेषाभिप्रेत्याह—

पौद्गलिकोऽयम् । आत्मप्रदेशेषु कर्मप्रापिका क्रिया द्रव्याश्रवः, कर्मो-
पार्जननिदानाध्यवसायो भावाश्रवः ॥

प्रमादिकर्तृकप्राणवियोगजन्याश्रवो हिंसाश्रवः ॥

- प्रमादिकर्तृकेति । प्रमादिपुरुषकर्तृको यः प्राणवियोगस्तज्जन्याश्रवो हिंसाश्रव इत्यर्थः । कषायविकथेन्द्रियनिद्राऽऽसवैः प्रमादमुपगतः प्रमादी, तत्र पोडशविधाः कषयास्तत्परिणत आत्मा प्रमादी स्त्रीभक्तजनपदराजवृत्तान्तप्रतिवद्धा विकथा, रागद्वेषाविष्टचेताः स्यादिविक-
- 5 थापरिणतः प्रमादी, स्पर्शनादीन्द्रियद्वारकरागद्वेषसमासादितपरिणामविशेष आत्मा प्रमादी दर्शनावरणकर्षोदयजन्यपञ्चविधनिद्रापरिणामविशिष्ट आत्मा प्रमादी । आसवो मद्यं मधु-
वारशीघ्रमदिरादि, तदभ्यवहाराद्विह्वलतामुपेतः प्रमत्तः । प्रमादिकर्तृकः, प्रमत्तव्यापारजन्यः । प्राणाः पञ्चेन्द्रियाणि आयुःकायवाह्मनःप्राणापानाश्चेति द्रव्यपरिणामरूपा दशविधा यथासंभवं जीवेष्ववस्थिताः, तेषां वियोग आत्मनः पृथक्करणं, तज्जन्याश्रव इति भावः ।
- 10 प्राणिनः स्वतो निरवयवत्वेन पृथक्करणासम्भवात् प्राणवियोग इत्युक्तम्, तथा च प्राणवियोगपूर्वकः प्राणिवियोग इति तात्पर्यम् । न च प्राणानामात्मनोऽन्यत्वेन तद्वियोगे नात्मनः किञ्चिद्भवतीत्यधर्माभाव इति वाच्यम्, जीवस्य तत्सम्बन्धिनः प्राणवियोगे दुःखोत्पाददर्शनात् । शरीरिणोऽन्यत्वेऽपि पुत्रकलत्रादिवियोगे सन्तापदर्शनात् । बन्धापेक्षया कथञ्चिच्छरीरशरीरिणोऽनन्यत्वाच्च । केवलं प्राणवियोगमात्रस्य हिंसात्वाभावात्प्रमादिपुरुषकर्तृकेत्युक्तम् ।
- 15 तथा च प्रमत्त एव हिंसको नाप्रमत्त इति प्रतिपादितम् । प्रमत्तो ह्याप्तागमनिरपेक्षो दूरोत्सारितपारमर्षसूत्रोद्देशः स्वच्छन्दप्रभावितकायादिवृत्तिरज्ञानबहुलः प्राणिप्राणापहारमवश्यन्तया करोति । तत्र सोऽयं प्राणवियोगो हिंसापरनामा द्रव्यभावभेदेन द्विविधः, अत्र चतुर्भेदाः, कदाचिद्द्रव्यतः प्राणातिपातो न भावतः, कदाचिद्भावातो न द्रव्यतः, कदाचिद्द्रव्यतो भावतश्च । कदाचिच्च न द्रव्यतो न वा भावत इति । यो हि ज्ञानी श्राद्धः स्वीकृतजीवस्व-
- 20 त्स्वः कर्मक्षपणार्थं प्रवृत्तचरणमम्पन् काञ्चिद्धर्मक्रियामधितिष्ठन् प्रवचनमावृभिरनुगृहीतः पादन्यासमार्गावलोकितपिपीलिकादिमत्स्वः समुत्क्षिप्तं चरणमक्षेप्तुमसमर्थः कदाचित् पिपीलिकादेरुपरि पादं न्यस्यति, उत्क्रान्तप्राणश्च प्राणी भवति तदास्यात्यन्तशुद्धाशयस्य दयादत्तावधानविमलचेतसः द्रव्यप्राणव्यपरोपणमात्राभास्ति हिंसकत्वम् । द्वितीये व्याधस्य प्रमत्तस्याकृष्टधनुषो लक्ष्यमृगमुद्दिश्य विमार्जितशिलीमुत्सस्य कदाचिच्छरपातस्थानादपसृते सारश्ले
- 25 चेतसोऽशुद्धत्वाद् द्रव्यतोऽविनष्टेष्वपि प्राणिषु व्याधस्य हिंसारूपेण परिणतत्वाद्भवत्येव भावतो हिंसा । तृतीये तत्रैव भृगो यदा म्रियते तदा द्रव्यभावाभ्यां हिंसकत्वम् । चतुर्थे तु श्ले-
शीकरणवर्तिनरिसद्धाश्च, तेषां योगाभावेन द्रव्यभावहिंसाऽसंभवादतो द्वितीये तृतीय एव कल्पे हिंसकत्वं न प्रथमचतुर्थयोरिति दिक् ॥

असत्याश्रवं लक्षयति—

अयथावद्वस्तुप्रवृत्तिजन्याश्रवोऽसत्याश्रवः ॥

अयथावदिति । अयथावद्वस्तुप्रवृत्तिर्नाम—ये पदार्था यथार्था न भवन्ति तेषु यथार्थ-
तया वाक्यायमनसां प्रवर्त्तनम्, तज्जन्य आश्रव इत्यर्थः । अत्र प्रवृत्तिग्रहणेन कायजन्यानां
पाणिनेत्रौष्ठपादाद्यवयवक्रियाणां अलीकानां परवञ्चनोपयुक्तानां, वाग्जन्यानां असद्वचनानां, 5
मनोजन्यानामसद्विचाराणाञ्च सद्ब्रह्मः । ज्ञानग्रहणेन वचनग्रहणेन वाऽन्यतमस्य सद्ब्रह्मः
स्यान्न तु सर्वेषाम् । नास्त्यात्मा, नास्ति परलोकः, इत्यादिवचनानि, इयामाकतन्दुलप्रमा-
णोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रप्रमाणो वा आदित्यवर्णो निष्क्रियो वाऽथमात्मेत्यादिवचनानि, अश्वं यो गां
ब्रवीति गामश्वमेतादृशान्यपि वचनानि, हिंसापारुष्यारुन्तुदवचांसि च शास्त्रगर्हितत्वेनायथा-
वद्वस्तुविषयकाण्येवेति न क्वाप्यन्यामिरप्रशस्तार्थत्वादिति ॥ 10

स्तेयाश्रवं निरूपयति—

स्वाम्यचितीर्णपदार्थस्वायत्तीकरणजन्याश्रवः स्तेयाश्रवः ।

स्वामीति । स्वामिनाऽवितीर्णानां पदार्थानां यत्स्वायत्तीकरणं तज्जन्याश्रव इत्यर्थः ।
स्वामिपदं जीवतीर्थंकरगुरूणामुपलक्षक, तेन स्वामिनाऽदत्तस्य तृणादेः, जीवेनादत्तस्य वा
पुष्पफलादेस्तीर्थंकरप्रतिपिद्धस्याधाकर्मिकाहारादेः, गुरुभिरननुज्ञातभोग्यादीनामपि सद्ब्रह्मः । 15
न चाष्टविधं कर्मान्येनादत्त प्रहीतुः स्तेयत्व स्यादिति वाच्यम्, दानादानप्रवृत्तिनिवृत्तियोग्य-
वस्तुष्वेव तदुपपत्त्या कर्मण्यसम्भवात् । अन्यथा स्वाम्यचितीर्णतिपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः, कर्मणः
सूक्ष्मत्वेन करादिना भ्रह्णविसर्जनासम्भवाच्च । न च कथं तर्हि शुभाशुभकर्मणामादानं सद्ब्र-
ह्म इति वाच्यम्, शरीराहारशब्दादिविषयेषु रागद्वेषादिपरिणामेन कर्मवन्धरथैवाऽऽदान-
रूपत्वात् । न च नित्यकर्मवन्धप्रसङ्ग इति वाच्यम्, गुण्यादिभिस्सवरणान् । स्वामिनेति पदेन 20
केनाप्यपरिगृहीतस्य ग्रहणं स्तेयमिति व्युदस्तं, अपरिगृहीतस्य ज्ञास्त्रेणानुज्ञातस्य पदार्थस्य
ग्रहणे शासने स्तेयत्वानुक्तेः, ननु शास्त्रस्य परत्वाभावात् परप्रदत्तानेपणीयादेर्ग्रहणे कथं
स्तेयत्वमिति चेन्मैवम्, शास्त्रं हि ज्ञानमात्मपरिणामविशेषः, परिणामपरिणामिनोरभेदेन च
शास्त्रस्यापि परत्वं निष्प्रत्य्यूहमेव ॥

अम्रह्माश्रवमाह—

सति वेदोदये औदारिकवैक्रियशरीरसंयोगादिजन्याश्रवोऽब्रह्माश्रवः ॥

सति वेदोदय इति । वेदोदये सति औदारिकवैक्रियशरीरसंयोगादिजन्यत्वे सति
 आश्रवत्वं लक्षणम् । आदिना पारस्परिकेश्रववचनचिन्तनानां ग्रहणम् । वेदमोहोदयविरहि-
 5 तेनानुष्ठितवन्दनादिकालीनशरीरसंयोगस्यास्रवनिमित्तत्वाभावसूचनाय वेदोदये सतीति । दैव-
 मैथुनाश्रवसमहाय वैक्रियेति । मानुषाद्यब्रह्मसमहायौदारिकेति । मैथुनस्य स्त्रीपुंयोग एव
 प्रचुरप्रयोगात् कर्मप्रयुक्तपुरुषद्वयादिविलक्षणसंयोगजन्याश्रवेऽन्यासिस्त्यादिति मैथुनशब्दं
 विहाय सामान्यतः शरीरसंयोग एवोक्तः । तेन स्त्रीपुंसयोः पुरुषयोः स्त्रियोश्च संयोगस्य
 विलक्षणस्य लाभः । अत्र वेदोदयवतोऽपि सतोऽन्यथा पुरुषादिसंयोगेऽब्रह्माश्रवप्रसङ्गवार-
 10 णाय वेदोदये सतीत्यस्य वेदोदयप्रयुक्तत्वमर्थः, अन्वयश्चास्य संयोगे, उक्तसंयोगस्य वेदो-
 दयप्रयुक्तत्वाभावात् दोषः । न चैकस्य हस्तादिसघट्टनादितोऽब्रह्माश्रवो न स्यादिति वा-
 च्यम्, स्त्रीपुंसयो रत्यर्थे संयोगे परस्परकृतस्पर्शाभिमानादिवात्रापि करादिसघट्टनान् स्पर्शा-
 भिमानस्य तुल्यत्वात् । यथैकस्यापि पिशाचवशीकृतत्वात्सद्वितीयत्वं तथैकस्यापि वेदमोहो-
 दयाविष्कृतकामपिशाचवशीकृतत्वात्सद्वितीयत्वसिद्धेः ॥

15 अथ परिग्रहाश्रवमाख्याति—

द्रव्यादिविषयाभिकाङ्क्षाजन्याश्रवः परिग्रहाश्रवः । इत्यत्रतपञ्चकाश्रवः ॥

द्रव्यादीति । बाह्यानां चेतनाचेतनानां रागादीनामाभ्यन्तराणामुपधीनां च सरक्षणार्जन-
 संस्कारादिलक्षणव्यापृतिर्द्रव्यादिविषयाभिकाङ्क्षा लोभपरिणतिरूपा विवेकभ्रंशिका तज्जन्या-
 श्रव इत्यर्थः । तत्र बाह्यो विषयो वास्तुक्षेत्रधनधान्यशय्यामनयानकुप्यद्विचतुःपाद्गाण्डादिः,
 20 आभ्यन्तरश्च रागद्वेषत्रोधमानमायालोभमिथ्यादर्शनहास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सावेदाख्य-
 श्रतुर्दंशविधः, आदिनोपधीनां ग्रहणम् । न च यथाऽऽध्यात्मिकरागादौ जीवपरिणामस्वरूपे
 सङ्गः परिग्रह इत्युच्यते तथैव ज्ञानदर्शनचारित्र्येऽपि सङ्गः परिग्रहः स्यादिति वाच्यम्
 ज्ञानदर्शनचारित्र्यवतोऽप्रमत्तस्य मोहाभावेन परिग्रहासम्भवात्, ज्ञानादीनामहेयत्वेनात्मस्वभा-
 वानतिवृत्त्याऽपरिग्रहत्वाच्च । कर्मोदयतन्त्रत्वेन रागादीनामनात्मस्वभावत्वात् । शास्त्रसम्भतेषु
 25 चारित्र्योपयोग्युपशय्याहारादिषु काङ्क्षाया आश्रवाहेतुत्वेन रागद्वेषमोहाभिप्रायकमभीतिपदम् ।
 द्रव्यपदं द्रव्यक्षेत्रकालभावात्मकचतुर्बिधपरिग्रहसूचकम् । इमे हिंसायाश्रवा विभागवाक्येऽ
 प्रतपञ्चकपदयोर्ध्या इत्याहेतीति ॥

अधुना कायाश्रवमाह—

शरीरचेष्टाजन्याश्रवः कायाश्रवः ॥

शरीरेति । शरीरपदमौदारिकादिकायसप्तकान्यतमपरं यथौदारिककाययोग औदारिकमिश्रकाययोगो वैक्रियकाययोगो वैक्रियमिश्रकाययोग आहारककाययोग आहारकमिश्रकाययोगः कर्मणकाययोगः, तत्र प्रथमद्वितीयौ तिर्यङ्मनुष्याणामेव, केवलिसमुद्घातकाले 5 चाद्यः प्रथमाष्टमसमययोरिष्टः, द्वितीयः केवलिसमुद्घाते द्वितीयपष्ठसप्तमसमयेषु, तृतीयो नारकदेवानां तिर्यङ्मनुष्याणाञ्च विभूतिप्राप्तानाम्, चतुर्थं औदारिकेण सह ग्रहणकाले, देवनारकयोस्त्वपर्याप्तावस्थायाम् कर्मणेन सह, पञ्चमं ऋद्धिप्राप्तस्य साधोरेव, षष्ठं औदारिकेण सह ग्रहणकाले, सप्तमः पुनर्विग्रहसमापत्तौ केवलिसमुद्घाते वा त्रिचतुर्थपञ्चमसमयेषु भवति । तत्र यथासम्भवमेभिर्जन्याश्रवः कायाश्रव इति भावः ॥ 10

अथ वागाश्रवं प्रतिपादयति—

वाक्क्रियाजनिताश्रवो वागाश्रवः ॥

वागिति । शरीरनामकर्मोदयाद्वीर्यान्तरायक्षयोपशमादिनिमित्तकाभ्यन्तरवाग्लब्धिसन्निध्ये सति वाक्परिणामागिमुरस्यात्मनो वाग्वर्गणालम्बनापेक्षप्रदेशपरिस्पन्दप्रभवाश्रव इत्यर्थः । तत्र वाग्योगश्रुतुर्धा सत्यो यथा पापाद्विरमणीयमिति, असत्यो यथा पापं नाम 15 नास्ति किञ्चिदिति, सत्यानृतो यथा इमा गावश्चरन्तीति, अत्र पुंसामपि सम्भवात्, असत्यामृषा यथा हे देवदत्त ! प्रामं गच्छेत्यादि ॥

सम्प्रति मनआश्रवं प्ररूपयति—

मनश्चेष्टाजन्याश्रवो मनआश्रवः । इति योगत्रिकाश्रवः ॥

मनश्चेष्टेति । वीर्यान्तरायानिन्द्रियावरणक्षयोपशमादिमनोलब्धिसन्निधाने मनोवर्गणा- 20 लम्बनापेक्षपरिणामोन्मुखात्मप्रदेशपरिस्पन्दप्रसूताश्रव इत्यर्थः । तत्रैकेन्द्रियाणां काययोगो वाह्मनोव्यापाराभावात्, द्वित्रिचतुरिन्द्रियासक्षिपञ्चेन्द्रियाणां कायवाग्योगौ, संक्षिपञ्चेन्द्रि-

१. वैक्रियमिधं औदारिकेण कर्मणेन वा सह भवति, तत्र कर्मणेन मिधं देवनारकानामपर्याप्तावस्थायाम् प्रथमसमयादनन्तरं, पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्याणाञ्च वैक्रियलक्षिमतां वैक्रियारम्भकाले वैक्रियपरित्यागकाले वा औदारिकेण मिधमिति भावः ॥ २. तिर्यङ्मनुष्यस्य चतुर्दशपूर्वविद् आहारकं परित्यज्य औदारिकमुपादानस्याऽऽहारकं प्रारम्भमाणस्य वा भवतीति भावः ॥

याणां मनोवाक्काययोगाः, उपशान्तकपायक्षीणमोहयोश्च मनोवाक्काययोगाः प्रथमन्तरेण केव-
लिनो वाक्काययोगौ इत्येवं यथासम्भवं समुदिताः कायादयः क्वचित् क्रियाहेतवः क्वचिच्चैकैका
अपीति बोध्यम् । एत एव विभागवाक्ये योगत्रिकपदवाच्या इत्यभिप्रायेणाह इतीति ॥

अधेन्द्रियकपायाग्रतैः संकीर्णांशुद्धा वा क्रिया एकास्रवत्वं प्रतिपद्यन्ते ताश्चात्मनः
5 समिध्यात्वकपायकर्मणः क्रियारूपाः परिणामाः पञ्चविंशतिरेवेति ताः क्रमेण व्याचिख्या-
सुराद्यां कायिकीनामक्रियामाह—

अनुपरतानुपयुक्तभेदभिन्ना कायजन्यचेष्टा कायिकी ॥

अनुपरतेति । कायेन निर्वृत्ता क्रिया कायिकी, साऽनुपरतानुपयुक्तभेदतो द्विधा, अनु-
परतकायिकी नाम प्रदुष्टमिध्यादृष्ट्यादेः वाङ्मनोनिरपेक्षा पराभिभवाद्यात्मककायोद्यमक्रिया,
10 स्वामी त्वविरतमिध्यादृष्ट्यादिः, अनुपयुक्तकायिकी नाम प्रमत्तसंयतस्य सुबहुप्रकाराऽनेक-
कर्तव्यतारूपा दुष्प्रयोगकायक्रिया, अस्या अधिकार्येणुपयुक्तसंयत इति भावः ॥

आधिकरणिकीमाह—

संयोजननिर्वर्त्तनभेदभिन्ना नरकादिप्राप्तिहेतुर्विपशस्त्रादिद्रव्यजनिता
चेष्टा आधिकरणिकी ॥

15 संयोजनेति । अधिक्रियते येनाऽऽत्मा दुर्गतिप्रस्थानं प्रति तदधिकरणं परोपघातिकूट-
गलपाशादिद्रव्यजातं, तेन निर्वृत्ताऽऽधिकरणिकी, द्विविधा सा संयोजननिर्वर्त्तनभेदात् ।
संयोजनं विपगरटहलकूटधनुर्ग्रामिमुष्ट्यादीनां सम्बन्धनम् । निर्वर्त्तनं मूलोत्तरगुणभेदात्
द्विधा । तत्र मूलगुणनिर्वर्त्तनं, पञ्चानामौदारिकादिशरीराणां मूलतो निष्पादनं, उत्तरगुण-
निर्वर्त्तनन्तु पाणिपादाद्यवयवकरणम् । अथवाऽसिद्धक्तितोमरादीनामादित एव करणं मूल-
20 गुणनिर्वर्त्तनम् । सेवामेव पानोच्चवलीकरणपरिवारादिसंपादनमुत्तरगुणनिर्वर्त्तनम् । विपश-
स्त्रादिद्रव्यजनितेति पदं द्रव्याद्रव्येषु वा जनितेति विप्रहृभेदेन संयोजननिर्वर्त्तनार्थवर्जनपर-
मेवेति बोध्यम् । नवमगुणस्थानं यावद्भवत्येपा क्रिया ॥

.प्रादोषिकी क्रियामाह—

१. कायिक्यां सत्यामवश्यमधिकरणिकी, कायस्याभ्यधिकरणत्वात्, तस्या अपि कायिक्याः प्रद्वेषमन्त-
रेणासंभवेन प्राद्वेषिक्याऽपि सह परस्परमविनाभाव, पारितोषनिक्यास्तरवे निगूणामाद्यानामवश्यंभावः, एवं
प्राणतिपातिक्यास्तरवे चतसृणामवश्यंभावात् विंशत्य । तत्र कस्यापि आवश्यकत्रिक्रियत्वं कस्याप्याद्यत्रु क्रिय-
त्वं कस्यापि च परक्रियत्वं भाष्यम् ॥

जीवाजीवविषयकद्वेषजनकक्रिया प्रादोषिकी ॥

जीवाजीवेति । प्रकृत्यो दोषः प्रादोषः क्रोधादिस्तत्र भवा, सा द्विविधा जीवप्रादोषिकी, अजीवप्रादोषिकी चेति, आद्या पुत्रकलत्रादिस्वपरजनविषया, द्वितीया क्रोधोत्पत्तिनिमित्त-
भूतस्थानुकण्टकटपचञ्चकलशर्करादिगोचरेति भावः, आनन्दमगुणस्थानमेवा । अस्या एव
प्रादोषिकीत्यपि नामान्तरमेतत्सूचनायैव मूले क्रोधेत्यनुक्त्वा द्वेषपदोपादानम् ॥ 5

पारितापनिकीं वक्ति—

स्वपरसन्तापहेतुः क्रिया पारितापनिकी ॥

स्वपरेति । इयमपि स्वपरपरितापहेतुकत्वेन द्विविधा । तत्र स्वहस्तेन परहस्तेन वा
पुत्रकलत्रादिवियोगदुःखभारतिपीडितस्यात्मनस्ताडनशिरस्फोटनादिना स्वपारितापनिकी ।
पुत्रशिष्यादिताडनादिना तु परपारितापनिकी, एषा चानिष्टृत्तिनादरगुणस्थानं यावत् ॥ 10

प्राणातिपातिकीं निरूपयति—

स्वपरप्राणवियोगप्रयोजिका क्रिया प्राणातिपातिकी ॥

स्वपरेति । प्राणातिपातः प्राणिविनाशनं तत्प्रधाना क्रिया प्राणातिपातिकी । सा द्विविधा
स्वहस्तेन परहस्तेन च, गिरिशिखरपातजलभ्रमलनप्रवेशशस्त्रपाटनप्रभृतेः स्वपरहस्ताभ्या-
मात्मविषयकरणकारणे । मोहलोभक्रोधाविष्टैः परस्य स्वपरहस्तप्राणच्यावनमिति । आपञ्चम- 15
गुणस्थानं यावदियम् ॥

आरम्भिकीमाचष्टे—

जीवाजीवमेदभिन्ना जीवाजीवघातात्मिका चेष्टाऽऽरम्भिकी ॥

जीवाजीवेति । आरम्भः पृथिव्यादिकायोपघातलक्षणः शुष्ककृणादिच्छेदलेम्पनादिर्वा
तत्र भवा क्रियाऽऽरम्भिकी । जीवेतरविषयेयम् । जीवमाग्रस्य जीवेन स्वपरहस्तादिना अजी- 20
वेन दण्डादिना योऽयं घातः प्राणवियोगरूपः, तथाऽजीवम्यालेख्यादौ स्थापनाघातमकथेतना-
विपुतस्य जीवेन स्वपररूपेणाजीवेन दण्डास्त्रादिरूपेण योऽयं घातः—विनाशस्तदात्मिका
क्रियेत्यर्थः । औपपन्नगुणस्थानमेवा ॥

१ आरम्भिकीरूपे पारिप्रहितपरस्वमसत्त्वं वा, अस्वरूपेऽर्थात् आरम्भिकी इत्येव, आरम्भिकीरूपे
नियमेन मायाप्रादोषिकी स्यात्, वैरीत्येन तु न नियमः । आरम्भिकीरूपे निष्पत्तौ न प्रत्यक्ष
प्रत्याख्यानिश्चयेन नियमः, वैरीत्येन तु नियमः ॥

पारिग्रहिकीमभिधत्ते—

जीवाजीवविपयिणी मूर्च्छानिर्वृत्ता क्रिया पारिग्रहिकी ॥

जीवाजीवेति । जीवाजीवविपयकमूर्च्छानिर्वृत्तक्रियात्व लक्षणम् । विविधोपायैरर्थोपा-
र्जनरक्षणमूर्च्छापरिणामः पारिग्रहस्तत्र भवा पारिग्रहिकी । इयञ्च जीवाजीवभेदेन द्विविधा ।

5 ओपञ्चमसौ ॥

मायाप्रत्ययिकीमभिधत्ते—

मोक्षसाधनेषु मायाप्रधाना प्रवृत्तिर्मायाप्रत्ययिकी ॥

मोक्षसाधनेति । मोक्षसाधनविषयकमायिकप्रवृत्तित्वं लक्षणम् । मोक्षसाधनेषु ज्ञाना-
दिषु स्वपरवञ्चनाभिलाषुकस्य या मायाहेतुका चेष्टा सेत्यर्थः । सप्तमगुणस्थानं यावदियम् ॥

10 मिध्यादर्शनप्रत्ययिकीमाह—

अभिगृहीतानभिगृहीतभेदभिन्ना अयथार्थवस्तुश्रद्धानहेतुकव्यापार-
वती क्रिया मिध्यादर्शनप्रत्ययिकी ॥

अभिगृहीतेति । मिध्यादर्शनं विपरीततत्त्वप्रतिपत्तिरूप प्रत्ययः कारणमस्या इति
विग्रहः । तत्राभिगृहीता जीवादीनां हीनाधिकपरिमाणादिप्रख्यापकदर्शानुमन्तुपुरुषविपयिणी,
15 अनभिगृहीता कुट्टिमताविश्वस्तजीवविपयिणी, अभिगृहीतभिन्नत्वबोधकेनानभिगृहीतपदेन
तृतीया सदिधापि प्राह्या, सा च शास्त्रैकाग्रक्षरविषयकसशयप्रभवा । अयथावद्वस्तुश्रद्धानमे-
व हेतुर्यस्य व्यापारस्य तादृशव्यापारवती तादृशव्यापाराभिन्नव्यापारप्रयोजिका या क्रिया
अनुमोदनाद्यात्मिका सेत्यर्थः । विपरीततत्त्वप्रतिपत्त्यादौ हि अनुमोदनादिकं अयथार्थवस्तु-
श्रद्धानवानेव करोति कारयति चेति भावः । आतृतीयमसौ ॥

। २

20 अप्रत्याख्यानिकीमाह—

जीवाजीवविपयिणी चिरत्यभाचानुकूला क्रियाऽप्रत्याख्यानिकी ॥

जीवाजीवेति । सयमविधातकारिक्पायादीनां न प्रत्याख्यानं परिहारो यस्या साऽप्रत्या-

१. पारिग्रहिकीमस्त्व आरम्भिकीमायाप्रत्ययिक्यार्थानियमनं सत्त्वम्, मिध्यादर्शनप्रत्ययिक्यप्रत्याख्या-
निक्योस्तु न नियमः । यस्य च मायाप्रत्ययिकी तस्य मिध्यादर्शनप्रत्ययिकी, अप्रत्याख्यानिकी म्याप्रत्या-
अनयोध सत्त्व मायाप्रत्ययिकी नियमतो वर्तते । अप्रत्याख्यानिकान्तरं तु मिध्यादर्शनप्रत्ययिक्या एवा-
नियमो बोध्यः ॥ २. इयमप्रमत्तस्य कदाचिरप्रवचनमातिन्त्यरक्षणार्थं भवति, न शेषका इति ॥

ख्यानिकी । जीवः प्राणी, अजीवो जीवेतरस्तौ विषयौ यस्याः सा, विरत्यभावोऽप्रत्या-
ख्यातपापकर्मणस्तदनुकूला क्रियाऽप्रत्याख्यानिकीत्यर्थः । संयमघातिकर्मोदयवशान्निवृत्त्य-
भावानुकूलक्रियेति भावः । चतुर्थगुणस्थानं यावदेषा ॥

दृष्टिकीं निरूपयति—

प्रमादिनो जीवाजीवविषयदर्शनादरात्मिका क्रिया दृष्टिकी ॥ 5

प्रमादिन इति । दृष्टिरेव दृष्टिकी, रागादिकलुपितस्य जीवाजीवावलोकनम् । जीवा-
जीवास्तुरङ्गस्यन्दनप्रभृतयस्तद्विषयकं यद्दर्शनं तत्रादरात्मिका प्रमादिनः क्रियेत्यर्थः । प्रमा-
दिन इतिपदेनाप्रमादिकर्तृकदर्शनादरस्य व्युदासः, तथा च प्रमादप्रयुक्तजीवाजीवविषयक-
दर्शनादरक्रियात्वं लक्षणम् । न चेन्द्रियाश्रवे गतार्थत्वादस्याः पृथग्ग्रहणं निरर्थकमिति
वाच्यम्, 'पूर्वत्रेन्द्रियविज्ञानग्रहणात्, इह तु तत्पूर्वकपरिस्पन्दग्रहणादशेषात् । पष्ठगुण- 10
स्थानं यावदसौ ॥

स्पृष्टिकीमभिधाति—

सदोपस्य जीवाजीवविषयकं स्पर्शनं स्पृष्टिकी ॥

सदोपस्येति । प्रमादिन इत्यर्थः । रागद्वेषमोहाकुलितचेतसो योपिदाद्यङ्गस्पर्शनक्रिये-
त्यर्थः । दोषप्रयुक्तजीवाजीवसम्बन्धिस्पर्शनक्रियात्वं लक्षणम् । दोषप्रयुक्तस्वविशेषकृत्यं 15
प्राग्बत् । आपष्ठमसौ ॥

प्रातीत्यिकीमाख्याति—

प्रमादात् प्राक्स्वीकृतपापोपादानकारणजन्यक्रिया प्रातीत्यिकी ॥

प्रमादादिति । प्रातीत्य पूर्वपापोपादानकारणमधिकरणमाश्रित्य निष्पन्ना क्रिया । प्रमा-
दप्रयुक्तप्राक्स्वीकृतपापोपादानकारणजन्यक्रियात्वं लक्षणम् । आपञ्चममियम् ॥ 20

सामन्तोपनिपातिकीमाह—

कारुण्यवीरवीभत्सादिरसप्रयोक्तृणां प्रेक्षकाणाञ्च सानुरागिणां ना-
ट्यादिजन्या क्रिया सामन्तोपनिपातिकी ॥

कारुण्येति । नैकविधनाटकादिषु कारुण्यादिरसप्रयोक्तृणां नाट्यादिकर्तृणां, अनुरागेण
प्रेक्षकाणाञ्च नाट्यादिजन्या क्रिया, स्त्रीपुरुषपशुसम्पातदेशेऽन्तर्मलोत्सर्गकरणं वा, स्वकीये 25

भ्रातृपुत्रशिष्यादौ, अजीवे स्वप्रतिमादौ समन्ततः सर्वदिग्भ्य आगत्य स्तुतिकारकलोकैः
स्तूयमाने या तुष्टिः प्रमोदः सा पुनः सामन्तोपनिपातिकीत्यर्थः । समन्तात्सर्वत उपनिपत-
नमुपनिपात आगमनं रुयादीना सपात्यसत्त्वानां वा यत्र देशे भोजनादौ वा स समन्तोप-
निपातस्त्वत्र भवा क्रिया सामन्तोपनिपातिकी । आपञ्चममेपा ॥

5 नैःशस्त्रिकीं लक्षयति—

यन्त्रादिकरणकजलनिस्सारणधनुरादिकरणकशरादिमोचनान्यतर-
रूपा क्रिया नैःशस्त्रिकी ॥

यन्त्रादीति । राजाद्यनुज्ञया यन्त्रादिद्वारा कूपादिभ्यो जलादीना निष्कासनं, धनुरादि
द्वारा वा शरादीनां मोचनमित्यर्थः । मनुष्यादीनामिष्टकाशकलादीनाञ्च यन्त्रादिभिः कोट्टा-
10 दिरक्षार्थादिविधीयमानतथाविधदार्वादिनिष्पादितैर्गोफणादिभिश्च निसर्जनं मोचनं नैःशस्त्रिकी
नैसृष्टिकीत्यपरनाम्नी क्रियेत्यर्थः । आपञ्चमं भवत्येपा ॥

स्वाहस्तिकीमाह—

सेवकयोग्यकर्मणां क्रोधादिना स्वेनैव करणं स्वाहस्तिकी ॥

सेवकयोग्येति । क्रोधादिना गाढाभिमानादिनाऽन्यपुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्यक्रियायाः स्वेनैव
15 करणम्, जीवाजीवाभ्या जीवस्य मारणं, स्वहस्तेन जीवाजीवयोस्ताडनं वा, स्वाहस्तिकी-
त्यर्थः । आपञ्चममेपा ॥

आज्ञापनिकीमाचष्टे—

अर्हदाज्ञोच्छ्रुत्त्वेन जीवादिपदार्थनिरूपणजीवाजीवान्यतरविषयक-
साध्याज्ञाप्रयोजकक्रियान्यतररूपाऽऽज्ञापनिकी ॥

20 अर्हदिति । भगवदर्हत्प्रणीताज्ञोच्छ्रुत्त्वेन स्वमनीषया जीवादिपदार्थाना निरूपणम्, जीवस्य
वाऽजीवस्य वा साधयेष्वाज्ञापनम् । अर्हत्प्रणीताज्ञानिरपेक्षस्वातंत्र्यप्रयुक्तपदार्थनिरूपणजीवा-
जीवान्यतरविषयकसाध्याज्ञापनान्यतरत्वे सति क्रियात्व लक्षणम् । अस्या एव च नयन-
क्रिया आनयनिकीति च नामान्तरम् । पञ्चमगुणस्थान यावदेपा । आद्यपक्षे तु प्रथममेव ॥

विदारणिकीमाह—

25 पराऽऽचरिताप्रकाशनीयसाध्याप्रकाशकरणं विदारणिकी ॥

पराऽऽचरितेति । परैराचरितानामप्रकाशनीयानां सावधानां प्रकाशकरणमित्यर्थः । जीवानामसङ्क्रुण्णैरीदृशस्त्वं तादृशस्त्वमित्येवं वर्णनं, अजीवानां वेदशमेतदिति प्रतारणबुद्धया भणनमित्यपि विदारणिकी । पष्टगुणस्थानं यावदसौ ॥

अनाभोगप्रत्ययिकीं निरूपयति—

अनवेक्षितासंमार्जितप्रदेशे शरीरोपकरणनिक्षेपोऽनाभोगप्रत्ययिकी ॥ 5

अनवेक्षितेति । अनबलोकिते रजोहरणेनाप्रमार्जिते देशे शरीराणां गमनागमनोद्भवादिभिरुपकरणानामुपध्यादीनाञ्च निक्षेपणं स्थापनमित्यर्थः । आभोग उपयोगस्तद्विपरीतोऽनाभोगस्तेनोपलक्षिता क्रियाऽप्यनाभोगा न विद्यते वाऽऽभोगो यस्या सा अनाभोगा क्रिया, आद्वादशमसौ ॥

अनवकाहूप्रत्ययिकीमाह—

10

जिनोदितकर्त्तव्यविधिषु प्रमादादनादरकरणमनवकाहूप्रत्ययिकी ॥

जिनोदितेति । अवकाहा स्वपरयोरपेक्षणं सा न भवतीत्यनवकाहा सा प्रत्ययः कारणं यस्यास्ताऽनवकाहूप्रत्यया सैवानवकाहूप्रत्ययिकी, जिनोक्तकर्त्तव्येषु विधिषु प्रमादादिहपरलोकापेक्षयाऽनादरकरणमित्यर्थः । प्रमादप्रयुक्तजिनविहितकर्त्तव्यविधिविषयकानादरक्रियात्वं लक्षणार्थः । इहलोके परलोके च यानि विरुद्धानि तानि यो भजते तस्यापीयं क्रिया कथितेति घोष्यम् । पष्टं यावदियम् ॥ 15

प्रायोगिकीमाचष्टे—

आर्त्तरौद्रध्यानानुकूला तीर्थकृद्विगर्हितभापणात्मिका प्रमादगमनात्मिका च क्रिया प्रायोगिकी ॥

आर्त्तेति । प्रयोगस्य—धावनवल्गनादिकायव्यापारहिंस्रपरुषानृतभापणादिवाग्ब्यापाराभिद्रोहेर्ष्याभिमानादिमनोव्यापाररूपस्य करणं प्रायोगिकी । आर्त्तरौद्रध्यानानुकूलेति मनोव्यापारः, तीर्थकृद्विगर्हितभापणात्मिकेति वाग्ब्यापारः, प्रमादगमनात्मिकेति कायव्यापारः सूचितः । आपञ्चममियम् ॥ 20

सामुदायिकीं निरूपयति—

इन्द्रियस्य देशोपघातकारिसर्वोपघातकार्यन्यतररूपा क्रिया सामुदायिकी ॥ 25

इन्द्रियस्येति । इन्द्रियसम्बन्धिदेशविघातकारिसर्वविघातकारिक्रियात्वं लक्षणम् । अस्याः समादानक्रियेत्यपि नामान्तरम् । यावत्पञ्चमगुणस्थानमेवा ॥

प्रेमप्रत्ययिकी लक्षयति—

पररागोदयहेतुः क्रिया प्रेमप्रत्ययिकी ॥

- 5 पररागेति । येन वाग्व्यापारेण परस्य रागोदयस्सा क्रियेत्यर्थः, प्रेमोत्पादकवाणीव्यवहारो वा प्रेमप्रत्ययिकी क्रिया । पष्ठगुणस्थानं यावदियम् ॥

द्वेषप्रत्ययिकीमभिधत्ते—

क्रोधमानोदयहेतुः क्रिया द्वेषप्रत्ययिकी ॥

क्रोधेति । स्वस्य परस्य वा क्रोधमानयोरुत्पादिका क्रियेत्यर्थः । आपठं भवत्येवा ॥

- 10 ईर्यापथिकीमाख्याति—

अप्रमत्तसंयतस्य वीतरागच्छद्मस्थस्य वा सोपयोगं गमनादिकं कुर्वतो या सूक्ष्मक्रिया सेर्यापथिकी । इति क्रियापञ्चविंशतिः ॥

समाप्तमाश्रयतत्त्वम् ॥

- 15 अप्रमत्तसंयतस्येति । ईरणमीर्या गमनं सैव पन्था मार्गो यस्य तदीर्यापथं, गमनाद्वारकं कर्म, तस्य बध्यमानस्य वेद्यमानस्य वा निमित्तभूता या क्रिया सा निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारादीर्यापथिकी क्रिया । सा च केवलयोगप्रत्ययबन्धरूपा । शैलेइयवस्थाऽर्वाग्वर्तिकेवलिनं छद्मस्थवीतरागणाञ्च भवतीति भावः । इयञ्च सयोगिगुणस्थानं यावद्भवति, इमा एव विभागवाक्ये क्रियापञ्चविंशतिपदेनोक्ता इत्याहेतीति । एतासु प्रेमद्वेषप्रत्ययक्रियास्थाने सम्यक्त्वमिध्यात्वक्रिये तत्त्वाभेदाध्यकारेणोक्ते, तयोञ्च या शुद्धमिध्यात्वमोहदलिकानुभवप्रवृत्तप्रशमादिलिङ्गगम्यजीवादिपदार्थत्रिपयकध्रुवारूपा, जिनसिद्धगुरूपाध्याययतिजनयोग्यपुष्पधूपप्रदीपचामरातपत्रनमस्कारवस्त्राभरणान्नपानशय्यादानाद्यनेकवैद्यावृत्त्यामिव्यङ्गया, शुद्धमम्यक्त्वादिभावसंवर्धनहेतुर्देवादिजन्मसद्वेद्यबन्धकारणं सम्यक्त्वक्रिया । सा च सामान्येन सरागजीवस्वामिकत्वाद्दत्र प्रेमप्रत्ययिकीत्युक्ता । मिध्यात्वक्रिया तु सम्यक्त्वक्रिया विपरीताऽभिगृहीताभिनिविष्टादिमिध्यादृष्टिस्त्रामिहत्वेनात्र द्वेषप्रत्ययिकीति प्रोक्तेति ध्येयम् ।
- 25 सोऽयमाहवः सरस्तुल्यस्यात्मनः परिणामविशेषः कर्मोदकप्रवेशे रन्ध्रं तत्र प्राणातिपातादिनि-

वृत्त्यादयः सत्यादयोऽपरिमहत्व धर्मध्यानादयश्च शुभा आम्नवा* द्विचत्वारिंशद्विधस्य पुण्यस्य,
तत्प्रत्यनीकाश्चाशुभाभवा द्व्यशीतिविधस्य पापस्य भवन्ति । क्रियानिरूपण निगमयतीतीति ॥

आस्रवतत्त्व समासतो निरूपितमित्याशयेनाह समाप्तमिति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारध्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलघ्विसूरीणा विनिर्मितस्य 5
तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञाया न्यायप्रकाशव्याख्यायामास्रवनिरूपणो
नाम षष्ठ किरणस्तमात् ॥

अथ सप्तमः किरणः ।

इत्थ सक्षेपतो द्वाचत्वारिंशद्विधानाश्रवानाख्याय कर्मग्रहणकारणभूताश्रवस्य प्रतिद्वन्द्वि-
भूतमपूर्वकर्मप्रवेशनिषेधफलकं सवर लक्षणप्रकाराभ्यामभिधातु तद्भ्रणमाचष्टे— 10

समित्यादिभिः कर्मनिरोधः संवरः ॥

समित्यादिभिरिति । समितिर्बन्धयमाणस्वरूपा सेवादियेषा गुप्तिपरीपहादीना तैरुपायै
कर्मणामागन्तुकाना यो निरोधो निवारण स सवर इत्यर्थः । उपात्तकर्मणा प्रध्वसस्तु तपसा
विपाकेन वा भवति । नन्वास्रवनिरोधो हि सवरः, उक्तञ्च ' आस्रवनिरोध सवर ' (५-१)
इति, आस्रवाश्रेन्द्रियकपायादिरूपा न कर्मात्मकास्तथा च कथं कर्मनिरोधस्तवर उच्यते इति 15
चेत्सत्यम्, कर्मागमनिमित्त आश्रवे निरुद्धे तत्पूर्वकस्यानेकदु ग्नीजजनकस्य कर्मणोऽपि
स्थगनात्कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया तत्र प्रयोज्योपचारात्तयोत्तरेविरोधात् । प्रयोजक-
स्यैव वाऽऽश्रवनिरोधस्यात्र प्रयोज्योपचारतः कर्मनिरोधत्वोक्ते । विनोपचार निरुद्धत्वेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या वा कर्मनिरोधपदेनाश्रवनिरोधस्यैव प्राप्ते । तथानभिधानन्तु कर्मनिरोधस्या
श्रवनिरोधप्रयुक्तत्वसूचनाय । एव समित्यादयोऽप्याश्रवनिरोधे हेतुत्वेन सवरशब्दवाच्या 20
भवन्ति । प्रायश्चेष्टारूपत्वात्समितयोऽपि गुप्तिविशेषा एव । चेष्टा हि कायवाह्मनोव्यापार,
तत्रैर्यादाननिश्रेपोत्सर्गा कायव्यापारे, षण्णा मनोव्यापार वाग्व्यापारे च भाषाऽन्तर्गता
भवति । सुत्वबोधार्थमेव समिते पृथगुपादानम् । तत्र रागद्वेषपरिणामात्मकार्त्तरीद्राप्यब-
सायान्निवृत्त्येहिकामुष्मिक्विषयेषु निराकृताभिलाषस्य पुनो मनसो गुप्तत्वेन रागादिप्रत्यय
कर्म नाम्नोप्यति, अप्रियादिवचनेषु वाग्व्यापारविरतस्य यथा शास्त्र वाग्व्यवहरतो वाचो 25
गुप्तत्वान्नाप्रियवचनादिहेतुक् कर्माश्रेण्यति तथा कायोऽमर्गमान परित्यक्तद्विसादिदोष-
विषयकक्रियाकलापकस्य समयविहितत्रियानुष्ठायिन कायस्य गुप्तत्वाद्वाहनवत्गनानवलोकि
तमूचक्रमणादिनिमित्त न कर्माश्रेण्यतितम् । क्षमामार्दवाज्वेशौचैर्यतिधर्मैः क्रोधमानमायालो-

भानां सपरिकराणां निग्रहात्संभवावाप्तिः । सत्यत्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि चारित्रानुयायीनि ।
 संयमेष्वपि सप्तदशप्रकारेषु केचिद् व्रतान्तःपातिनः केचिच्चोत्तरगुणान्तर्भूताः ।-तपस्तत्तरगु-
 णान्तःपात्येव । संवृण्वतो हेतुभूता भावना अपि उत्तरगुणानुयायिन्यः । यथास्वमापतिता
 परीपहा अपि सम्यक्सहनेन संवरहेतवः । हिंसाऽसत्यादीनां तत्संश्लेषविशेषाहितकलुषस्य
 5 कर्मास्त्रवनिमित्तत्वात्तन्निरोधे सति विरतस्य कर्म न निमित्ततामापतति । आधाकर्मादिपरि-
 भोगनिमित्तञ्च कर्मास्त्रवणं हिंसादिपरित्यागे नैव भवतीति समित्यादयस्संवरहेतवः ॥

समित्यादिजन्यकर्मनिरोधस्य संवररूपत्वे किमात्मकोऽयमित्यत्राह—

सोऽयमात्मपरिणामो निवृत्तिरूपः ॥

सोऽयमिति । समित्यादिजन्यसंवरोऽयमित्यर्थः । कर्मोपादानहेतुभूतपरिणामाभावस्य
 10 संवररूपत्वेन परिणामनिवृत्त्यात्मा जीवस्य परिणामविशेषोऽयं संवर इति भावः ॥

अस्यापि द्रव्यभावभेदतो द्वैविध्यमादर्शयति—

कर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसंवरः ॥

कर्मपुद्गलेति । संसारकारणस्य कर्मपुद्गलस्य यदादानं-प्रहणं तद्विच्छेदे द्रव्यात्मककर्म-
 1 पुद्गलानां संवरणरूपत्वाद्द्रव्यसंवर इति भावः ॥

15 भावसंवरपूर्वकत्वादस्य भावसंवरमाह—

भवहेतुक्रियात्यागस्तन्निरोधे विशुद्धाध्यवसायो वा भावसंवरः । स
 पुनर्द्विविधो देशसर्वभेदात् ॥

भवहेत्विति । भवसंसारः, आत्मनो गत्यन्तरप्राप्तिस्तद्हेतुभूता ये आत्मनः क्रियावि-
 शेषास्तेषां निवृत्तिः, तन्निवृत्तौ जीवस्य शुद्धशुद्धतरशुद्धतमा अध्यवसायास्तेऽपि परिणाम-
 20 निवृत्तिरूपत्वाद्भावसंवरा इति भावः । ननु संवरो निखिलाश्रवद्वारनिरोधात्मकः, सकला-
 श्रवच्छिद्राणाञ्च गोपनेच्छा न सर्वेषां सम्भवति, अखिलपरिस्पन्दनिराकरणस्याल्पशक्ति-

१. प्राणातिपातादिभ्य आश्रवद्वारेभ्यो मनोवाक्कायैर्यावज्जीवं तदकरणीयत्वादिपरिणाम इति भावः ।
 स्पृशदर्शिनो हि समित्यादिमन्त मुनिमुपलभ्य संश्लेषमिति व्यपहरन्ति, तस्मादयं व्यपहारसंवरः । नैवाधिक
 संवरनिमित्तान्शरीरकारेण संवरनष्टं व्यपदिश्ये, अत एव समित्यादयोऽपि पञ्चदशद्वादशार्धवित्तपञ्चभेदा-
 ह्यमुष्येन सप्तपञ्चाशद्विधा व्यपहारगंभरा उच्यन्ते । नैवाधिकसंवरस्तु समुच्छिन्नप्रक्रियेभ्यस्तद्विच्छेदस्य भवति
 तदन्तरेणैव मुक्तिरुत्पद्यते ॥

कानामसंभवात्, योगत्रयस्य परिस्पन्दस्वभावत्वाच्च, किन्तु वज्रर्पभनाराचसंहननभाजां परारुमविशिष्टानामेव तत्सामर्थ्यसंभवः, तथा च कथं सर्वेषां संवरसम्भव इत्याशङ्कयामाह स पुनरिति । नहि यावदाश्रयद्वारनिरोधस्यैव संवररूपत्वं ब्रूमो येनोक्तदोषः स्यादपि तु यत्किञ्चिदाश्रयद्वारनिरोधोऽपि संवर एव, स एव देशसंवर उच्यते, सकलाश्रयद्वारनिरोधस्तु सर्वसंवरः, स च पूर्णशक्तिकानामेव भवति, देशसंवरस्तु योगत्रयस्य परिस्पन्दस्वभावत्वेऽपि 5 तत्त्वज्ञानां संसारपारावारपारजिगमिपूर्णां सामायिकादिचारित्रभाजां सम्भवत्येवेति भावः ॥

तत्र ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकात्मगुणानां शुद्धशुद्धिप्रकर्षाप्रकर्षाभ्यां वैचित्र्याद्देशसंवरं गुणप्रकर्षादितारतम्यापेक्षया विभावयति—

देशसंवरश्च त्रयोदशगुणस्थानं यावद्भवति । सर्वसंवरस्त्वन्तिमगुणस्थान एव, निखिलाश्रवाणां निरुद्धत्वात् । इतरत्र तु न तथा ॥ 10

देशसंवर इति । निखिलाश्रवनिरोधरूपसर्वसंवरस्य त्रयोदशगुणस्थानेष्वसम्भवादाह— सर्वसंवरस्त्विति । अन्तिमेति । चतुर्दशेत्यर्थः । हेतुमाह निखिलेति । प्रथमादिगुणस्थानेषु कुतो नेत्यत्राहेतरत्रेति, त्रयोदशसु गुणस्थानेष्वित्यर्थः । तथेति सर्वाश्रवाणां निरोध इत्यर्थः ॥

तत्र किमिदं गुणस्थानं, कतिविधञ्चेत्यत्र प्रथमं विभागमुक्त्वा ततो गुणस्थानस्वरूपमाह—

तत्र मिथ्यात्वसास्वादनमिश्राविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणा 15 निवृत्तिकरणसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहक्षीणमोहसयोग्ययोगिभेदाद्यतु- र्दशविधानि गुणस्थानानि ॥

तत्रेति । मिथ्यात्वं सास्वादनं मिश्रमविरतं देशविरतं प्रमत्तमप्रमत्तमपूर्वकरणमनिवृ- त्तिकरणं सूक्ष्मसंपरायमुपशान्तमोहं क्षीणमोहं सयोग्ययोगि, चेत्येतेषां द्वन्द्वः ततो भेदश- च्चेन पृथीतत्पुरुषसमासः । मिथ्यादर्शनोदयप्रयुक्तं मिथ्यादृष्टिगुणस्थानम् । मिथ्यादर्शनो- 20 द्याभाषकालीनानन्तानुबन्धिकपायोदयप्रयुक्तं सास्वादनगुणस्थानम् । सम्यग्मिथ्यात्वोदय- प्रयुक्तं मिश्रगुणस्थानम् । सम्यक्त्वसमानाधिकरणचारित्रमोहोदयप्रयुक्तमविरतसम्यग्दृष्टिगु- णस्थानम् । प्राणीन्द्रियविषयविरत्यविरतिपरिणामो देशविरतगुणस्थानम् । संयतस्य प्रमाद- वशेन किञ्चित्प्रसृतितचारित्रपरिणामः प्रमत्तसंयतगुणस्थानम् । संयतस्य प्रमादविरतेणावि- चलितसंयतनिवृत्तिरप्रमत्तसंयतगुणस्थानम् । उपशमकश्रपस्त्रेपचारसमानकालीनापूर्वकरणपरि- 25 णामोऽपूर्वकरणगुणस्थानम् । स्थूलभावेनोपशमश्रयसमकालीनानिवृत्तिपरिणामोऽनिवृत्तिकर-

गुणस्थानम् । सूक्ष्मभावेन कपायोपशमक्षयपरिणाम सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानम् । सर्वमो-
होपशमप्रयुक्तमुपशान्तमोहगुणस्थानम् । सर्वमोहक्षयप्रयुक्तं क्षीणमोहगुणस्थानम् । योगका-
लीनघातिकर्मक्षयोदितज्ञानाद्यतिशयस्सयोगिगुणस्थानम् । योगविरहकालीनज्ञानाद्यतिशयोऽ
योगिगुणस्थानमिति चतुर्दशविध गुणस्थानमिति भाव ॥

5 गुणस्थानस्वरूपमाह—

ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकानां जीवगुणानां यथायोगं शुद्धशुद्धिप्रकर्षा-
प्रकर्षकृतास्स्वरूपभेदा गुणस्थानानि ॥

ज्ञानदर्शनेति । गुणा ज्ञानदर्शनचारित्ररूपा जीवस्वभावविशेषा , स्थीयते अस्मिन्निति
स्थान ज्ञानादीनामेव शुद्धशुद्धिप्रकर्षप्रकर्षकृत स्वरूपभेद , गुणाना स्थान गुणस्थानमिति
10 गुणस्थानशब्दार्थबोधकमिदं मूलमिति बोध्यम् । यत्र यत्रापूर्वगुणाविर्भावस्तत्तद्गुणस्थानमिति
भावार्थ । एतानि भव्यजीवानां नि श्रेणिरिव सिद्धिसौधमारुरुक्षणा गुणाद्गुणान्तरप्राप्तिरूपाणि
विश्रामधामानि चतुर्दशसख्याकानि ॥

अथ प्रथमगुणस्थानं वक्ति—

मिथ्यात्वगुणस्थानञ्च व्यक्ताव्यक्तभेदेन द्विविधम् । कुदेवकुगुरुकु-
15 धर्मान्यतमस्मिन् देवगुरुधर्मवुद्धिर्व्यक्तमिथ्यात्वम् । इदञ्च सक्षिपञ्चेन्द्रि-
याणामेव ॥

मिथ्यात्वगुणेति । मिथ्यात्व व्यक्ताव्यक्तभेदमिन्न विपर्यस्तदृष्टिरूप, तास्य्यात्तद्व्यप-
देश इति न्यायेन तद्योगाज्जीवोऽपि मिथ्यात्वं, अर्शाद्यन्तेन वा मिथ्यात्व, मिथ्यात्व
वानित्यर्थ । तस्य यो गुणाना ज्ञानादीना शुद्धशुद्धिप्रकर्षप्रकर्षकृत स्वरूपविशेष
20 तदात्मक स्थान मिथ्यात्वगुणस्थानमित्यर्थ । अस्य सक्षिपञ्चेन्द्रियतद्भिन्नजीवसम्बन्धित्वेन
द्वैविध्यमित्याशयेनाह व्यक्ताव्यक्तभेदेनेति । व्यक्ताव्यक्तहेतुनेत्यर्थ । तथा च व्यक्तमि-
थ्यात्वत्रतोऽव्यक्तमिथ्यात्ववत्तश्चेति तद्विविधमिति भाव । तत्र किं व्यक्तमिथ्यात्व तदाह—
कुदेवेति । देवगुरुधर्माभासरूपेषु देवगुरुधर्मवुद्धिरित्यर्थ , तेन यद्येषा कुत्सितत्वं तर्हि कथ
देवगुरुधर्मशब्दप्रयोग इति शङ्का परारता । उपलक्षणमेतत् तेन जिनोपदिष्टजीवादिपदार्थेषु
25 अश्रद्धा मिथ्याश्रद्धा विपरीतरूपणा सशयकरणमनादरञ्च गृह्यन्ते । तथाऽधर्मधर्मान्मा-
र्गमार्गातीवजीवासाधुसाध्वमूर्त्तमूर्त्तषु दशसु धर्माधर्ममार्गान्मार्गजीवाजीवसाधुसाधुमूर्त्तमू-
र्त्तसप्ताना, आभिप्रहिकानाभिप्रहिकाभिनिवेशिकसाशयिकानाञ्च मिथ्यात्वाना महणम् ।

अनाभोगिक च मिथ्यात्वमव्यक्तमिथ्यात्ववत् एवेति ध्येयम् । केपा व्यक्तमिथ्यात्वमित्य-
 त्नाह—इदञ्चेति । एतदनेकद्वित्रिचतुरस्रिपञ्चेन्द्रियाणा व्यक्तेदः, तत्र व्यक्तमिथ्यात्व-
 क्रियाया अभावात् । ननु ज्ञानदर्शनचारित्रात्मका हि गुणाः, ज्ञानादीना विपर्योसेन
 मिथ्यादृष्टौ कथं गुणस्थानसम्भव इति चेदुच्यते, तत्त्वेष्वास्धारूपजीवगुणस्य सर्वतो
 भावेन घातिनो मिथ्यात्वमोहनीयस्य विपाकोदयतो वस्तुप्रतिपत्तिरूपा दृष्टिर्यद्यपि विप- 5
 र्यस्ता तथापि काचिन्मनुष्यपञ्चादिप्रतिपत्तिरन्ततो निगोदावस्थायामपि तथाभूताव्यक्त-
 स्पर्शमात्रप्रतिपत्तिरविपर्यस्ता भवति चन्द्रप्रभाकरप्रभाया सधनघनपटलसमाच्छादितायामपि
 काचित्प्रभेव । नहि तयोः प्रभा नूतनजलधरघनपटलेनैकान्तेन तिरस्कृता विनश्यति,
 दिनरजनिविभागाभावप्रसङ्गात् । तथा प्रबलमिथ्यादर्शनकर्मोदयेऽपि काचिदविपर्यस्ता दृष्टि-
 र्भवतीत्येतदपेक्षया मिथ्यादृष्टेरपि गुणस्थानसम्भव उक्तः । न च कथमसौ मिथ्यादृष्टिरेव, 10
 कथचिदविपर्यस्तप्रतिपत्त्यपेक्षया सम्यग्दृष्टित्वादिति वाच्यम्, जिनोदितैकाक्षरेऽप्यनादरे
 मिथ्यादृष्टित्वेनाप्रतिपन्नतत्त्वानामेपा सुतरा मिथ्यादृष्टित्वात् । न च जिनोदितसकलपदार्था-
 भिरोचनात्कतिपयपदार्थानामरोचनाच्च सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरेवायमिति वाच्यम् । एकस्मिन्नपि
 वस्तुनि पर्याये वा एकान्तेन विप्रतिपत्तिं प्रतिपन्नस्यास्य मिथ्यादृष्टित्वात् । मतिदौर्वत्यादिना
 तत्रैकान्तेन सम्यक्परिज्ञानमिथ्यापरिज्ञानाभावत एकान्तेन श्रद्धानविप्रतिपत्त्यभाववत् एव 15
 सम्यङ्मिथ्यादृष्टित्वादिति विभावनीयम् ॥

अव्यक्तमिथ्यात्वमाचष्टे—

अव्यक्तो मोहोऽव्यक्तमिथ्यात्वम् । इदमनादि । व्यक्तमिथ्यात्व-
 प्राप्तुरेव मिथ्यात्वगुणस्थानं भवेदिति केचित् । अस्य स्थितिर्भव्यजीव-
 माश्रित्यानादिसान्ता । सादिसान्ता च पतितभव्यस्य । अभव्यमाश्रि- 20
 त्यानाद्यनन्ता ॥

अव्यक्त इति । अत्र मिथ्यात्वं न विपर्यस्तबुद्धिरूपम् अव्यवहारराशिवृत्तित्वात् ।
 किन्तु दर्शनप्रतिषेधकमोहनीयप्रकृतिरूपमित्याशयेनोक्तमव्यक्तो मोह इति । इदञ्चाव्यक्तमि-
 थ्यात्वं जीवेन सहानादिकालीनमित्याह—इदमिति । ननु मिथ्यादृष्टयस्सर्वाण्यपि जीवस्था-
 नानि यद्यपि लभन्ते तथापि प्राप्तव्यक्तमिथ्यात्वबुद्ध्य एव व्यवहारराशिर्वर्तिनो जीवाः प्रथम- 25
 गुणस्थानं लभन्त इति रत्नशेखरसूरीणामभिप्राय दर्शयति व्यक्तमिथ्यात्वेति । एव शब्देना-
 व्यवहारराशिर्वर्तिनामन्येषाम्प्राप्तव्यक्तमिथ्यात्वमाजा व्युदासः । गुणस्थानचर्हिभूतस्य ससारिणो
 जीवस्य कस्याप्यभावादव्यक्तमिथ्यात्वभाचोऽपि प्रथमगुणस्थानान्तर्गता एवेति प्रत्यष्टदाशयः ।

- मिध्यात्वस्य कालचिन्तायामाह—अस्येति । मिध्यात्वस्येत्यर्थः । चतुर्धा हि तस्य कालविभागस्सम्भवति, अनाद्यनन्तानादिसान्तसाद्यनन्तसादिसान्तभेदात् । तत्र भव्यजीवमाश्रित्याह—भव्यजीवमाश्रित्येति । जातिभव्येतरभव्यजीवमाश्रित्येत्यर्थः, अनादिसान्तेति । अनादिमिध्यादृष्टेर्भव्यजीवस्य सम्यक्तवावाप्तौ सत्यां मिध्यात्वस्य सान्तत्वादिति भावः । पतितभव्यस्येति ।
- 5 अनादिमिध्यादृष्टेस्सम्यक्त्ववतः केनचिदपि कारणेन पुनः पतितस्य यन्मिध्यात्वं तस्य तत्सादित्वात् तत्र च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त उत्कर्षेणार्हदादिप्रचुराशातनापापबहुलतयाऽपार्ध-पुद्गलपरावर्त्तं यावदुपित्वा पुनरपि सम्यक्त्वलाभे सान्तत्वाच्च । यस्तु पुनरभव्यस्तस्य मिध्यात्वमनाद्यनन्तं, अनादिकालात्तस्मिन् सद्भावात्, आगामिकालेऽपि च तदभावासम्भवादित्याशयेनाह—अभव्यमाश्रित्येति । त्रयाणामेव भङ्गानां कण्ठतः प्रतिपादनात्साद्यनन्तत्वं तस्य न
- 10 संभवतीति सूचितम्, प्रतिपतितसम्यग्दृष्टीनां मिध्यात्वस्यैव सादित्वेन तेषामवश्यं पुनस्सम्यक्त्वलाभेन मिध्यात्वस्यानन्तत्वासम्भवादिति भावः । एतादृशस्वामिकत्वेन प्रथमगुणस्थानकमपि तावत्कालप्रमाणमवसेयम् । अत्रस्थो जीवो बन्धयोग्यकर्मप्रकृतिषु विशत्युत्तरशत-सख्याकासु तीर्थकृत्कर्माहारकद्वयं च विहायान्यासां बन्धकः । उदयप्रायोग्यकर्मप्रकृतीनां द्वाविंशत्युत्तरशतसंख्याकानां मध्यान्मिश्रसम्यक्त्वाऽऽहारकद्विकतीर्थकृत्कर्मैति पञ्चप्रकृतीना-
- 15 मनुद्येन शेषाणां वेदयिता, अष्टचत्वारिंशदधिकशतसत्ताकश्च भवति ॥

अथ द्वितीयगुणस्थानस्वरूपं निरूपयति—

उपशमसम्यक्त्वपतितस्यानवाप्तमिध्यात्वस्य सर्वथा यदपरित्यक्त-सम्यक्त्वतयाऽवस्थानं तत्सास्वादनगुणस्थानम् । समयादिपडावलिका-कालपर्यन्तमिदम् ॥

- 20 उपशमेति । उपशमसम्यक्त्ववान् हि जीवो यदा शान्तानामनन्तानुबन्धिनां क्रोधादीनामन्यतमे उदीर्णे सत्युपशमसम्यक्त्वात्पतितो भवति परन्तु स यावन्मिध्यात्वं नोपयाति तावन्मध्ये पायसमुक्तवान्तस्य कञ्चन समर्थं क्षीरान्नरसस्वादानुवृत्तिरिव तस्य सम्यक्त्वरसानुवृत्तिर्भवति, एवम्भूततया तस्य यदवस्थानं तत्सास्वादनगुणस्थानं, सम्यक्त्वरसास्वादेन सह वर्त्तत इति सास्वादनस्तस्य गुणस्थानमिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । सासादनगुणस्थानं सासादनगुण-
- 25 स्थानञ्चेत्यस्यैव नामान्तरम् । तद्येत्थमवसेयम्, ससारमहासागरान्तःपतितो जीवो मिध्यादर्शन-मोहनीयनिदानानि यावदनन्तपुद्गलपरावर्त्ताननेकशारीरिकमानसिकदुःखलक्षणाण्यनुभूय कथमपि

१. सम्यक्त्वगुणनिमित्तत्वात्तीर्थकरनामबन्धस्याहारकद्वयस्याप्रमत्तयतिसम्बन्धिर्गमनिमित्तत्वाच्चेति भावः ॥

भव्यत्वपरिपाकेनानाभोगनिर्वर्तिनेनाध्यवसायविशेषेण यथाप्रवृत्तिकरणेनाऽऽयुर्वर्जानि ज्ञाना-
 वरणीयादिकर्माणि सर्वाण्यपि पल्योपमासख्येयभागन्यूनैकसागरोपमकोटीकोटिस्थितिकानि
 करोति, अत्र चान्तरे गुरुतरकठोरतरुग्रन्थिवद्भेदः कर्मपरिणामजन्यो जीवस्य घनरागद्वेषपरि-
 णामरूपोऽऽभिन्नपूर्वो ग्रन्थिर्भवति, यथाप्रवृत्तिकरणेन कर्म क्षपयित्वा ग्रन्थिमिमं यावद्भव्या-
 अप्यनेकशः समागच्छन्ति । ततो ग्रन्थिभेदविधानासमर्थाः पुनरपि कर्माण्युत्कृष्टस्थितिकानि 5
 संश्लेषवशा बध्नन्ति । यः पुनर्महात्मा कश्चिदासन्ननिर्वृत्तिसुखो दुर्धर्षवीर्यवानपूर्वकरण-
 स्वरूपेण परमविशुद्धिविशेषेण विधाय भेद तद्वन्धेः मिथ्यात्वमोहनीयकर्मस्थितेरन्त-
 र्मुहूर्त्तमुदयक्षणादुपरि गत्वाऽनिवृत्तिकरणसङ्घितेनान्तर्मुहूर्त्तकालमानं तत्प्रदेशवेद्यदलिका-
 भावरूपमन्तरकरणं करोति, कृते च तस्मिन् कर्मणस्तस्य स्थितिद्वयं भवति, एकाऽ-
 न्तर्मुहूर्त्तमानाऽन्तरकरणादधस्तनी प्रथमा, तत उपरितनी द्वितीया, तत्र प्रथमस्थितौ 10
 मिथ्यादृष्टिरेव, मिथ्यात्वदलिकवेदनात्, अन्तर्मुहूर्त्तेनापगतायाश्च तस्यामन्तरकरणस्याद्य
 एव समये औपशमिकं सम्यक्त्वमवाप्नोति, मिथ्यात्वदलिकवेदनाभावात् । तस्याञ्चोप-
 शान्ताद्धायामान्तर्मुहूर्त्तिकथां जघन्येन समयशेषायामुत्कर्षेण पढावलिकाशेषायां कस्य-
 चित्तुंसः केनचिन्निमित्तविशेषेणानन्तानुबन्ध्युदयो भवति, तदानीमसौ सास्वादनगुणस्थाने
 वर्त्तते, उपशमश्रेणिप्रतिपतितो वा सास्वादनत्वं यातीति कर्मग्रन्थिकमतम्, सिद्धान्तमते तु 15
 श्रेण्यास्तमाप्तौ प्रतिपततः प्रमत्तगुणस्थानेऽप्रमत्तगुणस्थाने वाऽवतिष्ठते, कालगतस्तु देवे-
 ष्वविरतो भवतीति । सास्वादनोत्तरकालञ्चाऽवश्यं मिथ्यात्वोदयाद्यं मिथ्यादृष्टिर्भवतीति ।
 स क्रियन्तं कालमस्मिन् गुणस्थाने वर्त्तत इत्यग्राह—समयादीति । जघन्येनैकः ममय उत्क-
 र्षेण पढावलिकाप्रमाणं, तत ऊर्ध्वं मिथ्यात्वोपगमात्, आवलिका चाऽसंख्यातसमयसमुदा-
 यरूपेति भावः ॥

20

तत्र किं तावदुपशमसम्यक्त्वं यस्मात्पतितोऽनवाप्तमिथ्यात्वससास्वादनगुणस्थानभाग्भ-
 वतीत्यग्राह—

अनादिकालानुवृत्तमिथ्यात्वप्रथमरूपायचतुष्कोपशमनजन्यं सम्य-
 कत्वमुपशमसम्यक्त्वम् । तद् द्विविधमन्तरकरणजन्यं स्वश्रेणिजन्यञ्चेति ।
 उपशमसम्यक्त्वं करणत्रयापेक्षम् ॥

25

अनादिकालेति । अनादिकालादनुवृत्तं यन्मिथ्यात्वं यच्च प्रथमरूपायचतुष्कमनन्ता-
 नुबन्धिप्रौढमानमायालोभरूपं तस्योपशमेन जन्यं यत्सम्यक्त्वं तदुपशमसम्यक्त्वमित्यर्थः ।
 एकस्यापि बोधादेरुदये प्रतिपातात् । एतस्य सम्यक्त्वस्य द्वैविध्यमाह—अन्तरेति । तत्रापूर्व-

करणेनैव कृतग्रन्थिभेदस्य मिथ्यात्वपुद्गलराशेरकृतमिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वरूपत्रिपुञ्जस्यानिवृ-
त्तिकरणेनोदीर्णे मिथ्यात्वे क्षीणेऽनवाप्तेऽनुदीर्णे चान्तरकरणादन्तर्मुहूर्त्तकालं यावत् सर्वथा
मिथ्यात्वावेदकस्यान्तरकरणौपशमिकसम्यक्त्वं भवति । उपशमश्रेणि प्रपन्नस्य तु मिथ्यात्व-
स्यानन्तानुबन्धिनाञ्चोपशमे स्वश्रेणिगतमुपशमसम्यक्त्वं भवतीति बोध्यम् । नन्वन्तरकरण-
5 जन्ममुपशमसम्यक्त्वमुक्तं तत्र किं नामान्तरकरणमिति शङ्कायामुपशमसम्यक्त्वोपयोगि-
करणत्रयप्रदर्शनद्वारेण तद्दिदर्शयिषुः प्राहोपशमेति ॥

तत्र किं नाम करणत्रयमित्यत्राह—

करणत्रयन्तु यथाप्रवृत्त्यपूर्वानिवृत्तिकरणरूपम् । आयुर्वर्जसप्तकर्मण-
10 स्थितिं पत्योपमासंख्येयभागहीनैककोटीकोटीपरिमाणां विधायामिन्न-
पूर्वघनीभूतरागद्वेषात्मकग्रन्थिसमीपगमनानुकूलाध्यवसायो यथाप्रवृत्ति-
करणम् । घनीभूतरागद्वेषग्रन्थिभेदनप्रयोजकापूर्वाध्यवसायोऽपूर्वकरणम् ।
मिथ्यात्वस्थितेरन्तर्मुहूर्त्तमुदयक्षणादुपर्यतिक्रम्योपरितनीं विष्कम्भयि-
त्वान्तर्मुहूर्त्तपरिमाणं तत्प्रदेशवेद्यदलिकाभावप्रयोजकाध्यवसायोऽनिवृ-
त्तिकरणम् । तादृशतत्प्रदेशवेद्यदलिकाभावोऽन्तरकरणम् ॥

15 करणेति । यथाप्रवृत्तिकरणमपूर्वकरणमनिवृत्तिकरणञ्चेत्यर्थः । यथाप्रवृत्तिकरणस्वरूप-
माह आयुरिति । आयुष उक्तृष्टस्थितेस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमरूपत्वात्सागरोपमकोटीकोट्यन्तर्गत-
त्वेन तद्विन्नत्वमुक्तम्, एवञ्च यादृशाध्यवसायविशेषादनाभोगनिर्वर्त्तितान् तद्विन्नानि
ज्ञानावरणादिकर्माणि निखिलान्यपि पृथक्पृथक्पत्योपमासंख्यातभागहीनैकसागरोपमकोटी-
20 कोटीस्थितिकानि भवन्ति, ततश्च कर्कशकर्मपटलापहस्तितवीर्यविशेषैरसुमद्भिः कर्मपरिणाम-
जनितो दुर्भेदोऽभिन्नपूर्वो घनरागद्वेषरूपो ग्रन्थिः प्राप्यते तादृशाध्यवसायविशेषो यथाप्रवृत्ति-
करणमित्यर्थः । अधिकारी चास्य तथाभ्यग्यत्वपरिपाकी किञ्चिन्नृणापार्धपुद्गलपरावर्त्तावशेष-
संसारशुद्धपाक्षिकः, कृष्णपाक्षिकोऽभव्यो वा । आद्यो ग्रन्थिभेदं विधाय सम्यक्त्वं प्राप्नोति ।
द्वितीयस्त्वकृत्वा तद्भेदं पुनः परावर्त्तते । अस्यैवाथाप्रवृत्तकरणमपूर्वप्रवृत्तकरणमिति च
25 नामान्तरम् । ग्रन्थि समतित्रामतो यत्करणं तदाह—घनीभूतेति । ये समुदञ्जितादभ्रदुर्वार-

१. अनादिकालादारभ्य यावद्ग्रन्थिस्थानं तावत्प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणं भवति, कर्मक्षपणनिबन्धनस्याप्यवसाय-
मात्रस्य सर्वदैव भावत्, अतना कर्मप्रकृतीनामुदकप्रसातानां सर्वदैव क्षपणात् । ग्रन्थि समतित्रामतोऽदूर्त्तरण-
प्राक्तनादिनुदतराध्यवसायरूपेण तेनैव ग्रन्थेर्भेदार । अभिगुणगम्यत्वे नीवेऽनिवृत्तिकरणं भवति ता-
एवातिशुद्धनाप्यवसायादनन्तरं सम्यक्त्वलाभात् ॥

वीर्यप्रसरा उत्कर्षतोऽपार्थपुद्गलपरावर्त्तान्तर्भाविसंसारित्तेनासन्ननिवृत्तिसुरा अनुभूतपूर्वं त
 प्रन्थि येनाध्यवसायविशेषेण भिन्दन्ति सोऽध्यवसायो जीवस्यापूर्वकरणमुच्यते । अस्य प्रथम-
 समये विशुद्धिर्जघन्याऽल्पा च, तस्यैवोत्प्लानन्तगुणा, द्वितीयसमये जघन्याऽनन्तगुणा
 इत्येवं क्रमेण यावदन्तर्मुहूर्त्तपरिसमाप्ति भाव्यम् । अथ तृतीयमनिवृत्तिकरणमभिधत्ते-मिध्या-
 त्वेति । यादृशप्रतिष्ठतरविशुद्ध्याध्यवसायमारूढो जीवः स्वाद्ध्यायास्सख्येयेषु भागेषु गतेषु 5
 एकस्मिन् च संख्येयतमे भागेऽवशिष्टे उदयक्षणादुपरि मिध्यात्वस्थितेरन्तर्मुहूर्त्तमतिक्रम्योपरि-
 तनीञ्च विष्कम्भयित्वाऽन्तर्मुहूर्त्तकालपरिमाणे तत्प्रदेशवेद्यदलिकाभाध करोति सोऽध्यव-
 सायविशेषोऽनिवृत्तिकरणमित्यर्थः । आसन्नसम्यक्त्वे जीवेऽनिवृत्तिकरण भयति । अनेन च
 मिध्यात्वकर्मणः स्थितिद्वयं जायत इति विज्ञेयम् । यत्र प्रविष्टानामरिखिलाना जीवाना समान-
 वालीनानामेकाध्यवसायस्थानान्निवृत्तिर्व्यावृत्तिर्न भवति तदनिवृत्तिकरण, अत्र हि प्रथमे 10
 समये ये वर्तन्ते वृत्ता वर्त्तिष्यन्ते च सर्वेषा तेषामेकमेवाध्यवसायस्थानम्, द्वितीये समयेऽपि
 तथैव, किन्तु प्रथमसमयभाविशिशोधिस्थानापेक्षयाऽनन्तगुणमध्यवसायस्थानमेवमेव यावद-
 निवृत्तिकरणचरमसमय त्रिभाव्यम् । अनिवृत्तिकरणाद्ध्यायास्सख्येयेषु भागेषु गतेषु एकस्मिन् च
 संख्येयतमे भागेऽवशिष्टे मिध्यात्वस्थान्तरकरण करोति, अपूर्वकरणेऽनिवृत्तिकरणे च स्थिति-
 पातरसघातगुणश्रेणिगुणसन्नमा भवन्ति । करणत्रयञ्च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तकालमानम्, करण- 15
 त्रयकालोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तप्रमाण एव, अन्तर्मुहूर्त्तस्यासख्येयभेदत्वादिति ॥

इत्थ संक्षेपेण करणत्रये निरूपिते सुज्ञानमेवान्तरकरणमपीति तत्स्वरूपमाह-तादृशेति ।
 अन्तर्मुहूर्त्तकालमानेत्यर्थः । तत्रिप्पादनकालोऽप्यन्तरकरणकाल एव, सोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तपरिमाणः,
 प्रथमस्थिते- किञ्चिद्भूयोऽभिनवस्थितिघन्याद्ध्याया तु समानः, तथाहि प्रथमस्थित्यन्तरकरणे द्वे
 अपि अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे युगपदारभते । अन्तरकरणप्रथमसमय एव चान्य स्थितिबन्धं मिध्या- 20
 त्वस्यारभ्य स्थितिघन्यान्तरकरणे युगपदेव परिममापयति । अन्तरकरणे च त्रियमाणे
 गुणश्रेणिसम्बन्धिनः संख्येया भागाः प्रथमद्वितीयस्थित्याश्रितासिष्ठान्ति, एकन्तु गुण-
 श्रेणयास्संख्येयतम भागमन्तरकरणदलिकेन सहोत्करति । तदित्य अन्तरकरणस्थितैर्मिध्या-
 दलिकं कर्मपरमाण्वात्मक गृहीत्वाद्यः प्रथमस्थितौ उपरि द्वितीयस्थितौ च प्रक्षिपति,
 एव प्रतिसमय तावत्प्रक्षिपति यावदन्तरकरणसत्त्वं सफलमपि तदलिकमन्तर्मुहूर्त्तेन 25
 क्षीयते, अन्तरकरणादपसनी स्थितिः प्रथमा स्थितिपरितनी स्थितिर्द्वितीयेत्युच्यते,
 तत्र प्रथमस्थितौ वर्त्तमान उदीरणाप्रयोगेण प्रथमस्थितिमत्कं दलिकं ममाकृप्योदयममये
 यत्प्रतिक्षिपति सोदीरणा, यत्तु द्वितीयस्थितेः ममाकृप्योदयममये उदीरणाप्रयोगेण ममाकृप्योदय-
 समये प्रक्षिपति साप्युदीरणैव, आगाल इति नामान्तरेण प्रमिद्धा । उदयोदीरणाभ्या

प्रथमस्थितिमनुभवंस्तावद्गच्छति यावदावलिकाद्विकं शेषं तिष्ठति, प्रथमस्थितेरावलिकाद्विक-
कशेषे त्वागालो व्यवच्छिद्यते केवलमुदीरणैव प्रवर्त्तते । प्रथमस्थितावावलिकाशेषीभूताया-
मुदीरणपि व्यवच्छिद्यते, ततः केवलेनैवोदयेन तामावलिकामनुभवति, तस्यामपि चापगत-
यामुदयोऽपि मिथ्यात्वस्य न भवति दलिकाभावात् । तस्मिन्नेव समये उपशान्ताद्ध्यायां
5 प्रविशति तत्र प्रविष्टस्य प्रथमसमय एव मोक्षवीजभूतमौपशमिक सम्यक्त्वमवाप्नोतीति
तात्पर्यार्थः । प्रथमस्थितिचरमसमये द्वितीयस्थितिगतं दलिकमनुभागभेदेन त्रिधा करोति
शुद्धमर्धशुद्धमशुद्धञ्चेति । तत्र शुद्धं सम्यक्त्वं देशघाति, देशघातिरसोपेतत्वात् । अर्धशुद्धं
मिश्रमोहनीयमशुद्धन्तु मिथ्यात्वमेतदुभयं सर्वघाति, सर्वघातिरसोपेतत्वात् ॥

अथ श्रेणिगतं सम्यक्त्वमौपशमिकमुच्यते—

10 श्रेणितो मिथ्यात्वमोहनीयानन्तानुबन्धिचतुःकपायाद्युपशमनतः
श्रेणिजन्योपशमसम्यक्त्वं भवति ॥

श्रेणित इति । यदि चतुर्थपञ्चमपष्ठसप्तमान्यतमगुणस्थानेऽनन्तानुबन्धिदो दर्शनमो-
हस्य च सर्वोपशमनायामुपशमसम्यक्त्वयुक्त उपशमश्रेणि जीवस्सम्पद्यते तस्य यदौपशमिकं
सम्यक्त्वं तच्छ्रेणिजन्योपशमसम्यक्त्वमुच्यते इति भावः ॥

15 ननु द्विविधमुपशमसम्यक्त्व लभमानाः सर्वे किमारोहका एव स्युरुतास्ति कश्चिद्विशेष
इत्याशङ्कयामाह—

उभयविधसम्यक्त्वात्पततः सास्वादनगुणस्थानं भवति ॥

उभयविधेति । अरित विशेषः, कोऽसौ विशेष इत्याह पतत इति । न सर्वे आरोहका
एव, किन्तु पतन्तीति भावः । ननु तर्हि किं तेषां गुणस्थानं भवतीत्यत्राह—सास्वादनेति ।
20 सास्वादनमपीति भावः, अत्र तु सास्वादनमुभयविधसम्यक्त्वात्पतत एव भवति नान्येषामिति
सूचयितुं तद्योक्तिरिति भाव्यम् । उपशमश्रेणितः प्रतिपतन् कश्चिदनन्तानुबन्ध्युदये सास्वा-
दनगुणस्थानं लभते । गुणस्थानमिदं प्रतिपतत एव भवति न आरोहतः, मिथ्यात्वगुणस्थान
न्तु प्रतिपतनोऽपि, मिश्रादीनि च प्रतिपतत आरोहतश्च । एकादशं दशमादारोहत एव, ततोऽपि
आरोहणाभावात् ततोऽधःपातनियमात् द्वादशादीनि सर्वाणि आरोहत एव, तेभ्यः प्रतिपाता-

१ आन्तमौहूर्त्तस्यामुपशमाद्याया जघन्यतस्ममयशेषायामुत्पद्यत एवावलिकाशेषायां सत्या कस्यचि-
न्महाविभीषिणोत्थानकल्पोऽनन्तानुबन्ध्युदयो भवति, तदुदये चासौ सास्वादनसम्यक्त्वात्पततगुणस्थाने वर्त्तते ।
मिथ्यात्वस्याप्याप्यप्राप्तत्वात्तद्व्यक्तमुपशमगुणस्य वेदनादस्य गुणस्थानस्य गुणस्थानत्वमिति भावः ॥

भावात् । प्रथमादन्यानि गुणस्थानानि भव्यस्यैव । ननु सास्यादनादितरेषां गुणस्थानानामूर्ध्व-
 मूर्ध्वमारोहरूपतया गुणस्थानत्वं युक्तं, मिथ्यात्वस्याप्यव्यक्तमिथ्यात्वतो व्यक्तमिथ्यात्व-
 प्रास्याऽऽरोहणस्वरूपत्वेन तथात्वं सास्यादनस्य सम्यक्त्वात्प्रपातरूपस्य कथं गुणस्थानत्वमिति
 चेन्न मिथ्यात्वगुणस्थानापेक्षयाऽस्याऽऽरोहणरूपत्वात् अपार्थपुद्गलपरावर्त्तावशेषसंसारणां
 भव्यानामेवैतद्गुणस्थानेऽधिकारात् । अत्रस्थो जीव एकोत्तरशतबन्धकः, मिथ्यात्वनरक- 5
 त्रिकैकेन्द्रियादिजातिचतुष्कस्थावरचतुष्काऽऽतपहुण्डसेवात्तनपुंमकवेदरूपपोडशप्रकृतिव्यव-
 च्छेदात् । तथा सूक्ष्मत्रिकाऽऽतपमिथ्यात्वोदयव्यवच्छेदान्नरकानुपूर्व्यनुदयाच्चैकादशोत्तरशत-
 वेदयिता । तीर्थकृत्सत्ताऽसम्भवात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतसत्ताकश्च भवति ॥

तृतीयं मिश्रगुणस्थानं सम्यङ्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानापराभिधं निरूपयति—

मिश्रमोहनीयकर्मोदयादन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकोऽर्हदुदिततत्त्वेपु द्वेषाभावो 10
 मिश्रगुणस्थानम् । यथाज्ञापारिचितनारिकेलद्वीपनिवासिमनुजस्यान्ने ।
 अत्र जीवो नायुर्वभाति न वा म्रियते । अपि तु सम्यक्तत्वं मिथ्यात्वं
 चाऽवश्यं याति ॥

मिश्रेति । मिश्रमोहनीयकर्मोदयादर्शनमोहनीयप्रकृतिविशेषोदयात् जीवेऽन्तर्मुहूर्त्तकालं
 लब्धौपशमिकसम्यक्त्वेन मिथ्यात्वमोहनीयं कर्म शोधयित्वा कृतत्रिपुञ्जमध्येऽर्धविशुद्धपुञ्जो- 15
 दयतोऽर्धविशुद्धं यत्समतया सम्यक्तत्वं मिथ्यात्वञ्च भवेयेन नार्हदुदिततत्त्वेपु कश्चन द्वेषो न
 वा प्रीतिस्तन्मिश्रगुणस्थानमित्यर्थः, मिश्रत्वञ्चाऽस्योभयभावयोरेकरूपत्वात्, जात्यन्तरमेतत्
 षड्वापरयोस्संयोगेन जातस्य जात्यन्तराश्चतरवत्, दधिगुडसंयोगेन रसविशेषवच्च । सम-
 तायां निदर्शनमाह—यथेति । तस्य ह्यत्रे न द्वेषो न वा प्रीतिस्तद्वदिदमिति भावः । गुणस्था-
 नेऽत्र जीवः किं करोतीत्यत्राह—अत्रेति । अस्मिन् गुणस्थाने इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अपि- 20
 त्विति । अस्यान्तर्मुहूर्त्तस्थितिकत्वाद्भावान्तरगमनमावश्यकं तत्रैव चायुर्वन्धो मरणश्चेति भावः ।
 एवं क्षीणमोहे सयोगिन्यपि न मरणसम्भवश्चेपाणि मरणयोग्यानि गुणस्थानानि, तत्रापि
 मिथ्यात्वसास्यादनाविरतसुम्यगृष्टिरूपाणि गुणस्थानानि जीवेन सहोपयान्ति परभवं,
 नापराण्यष्टाविति योष्यम् । अत्र मिथ्यात्ववत् एव मिश्रगमनमिति सिद्धान्तमतम्, वार्त्तमन्धि-
 कमते तु विहितविभागस्य सम्यक्त्ववत्तत्सम्यक्त्वप्रच्युनस्याष्टविंशतिसत्कर्मणो मिथ्या- 25

१. एतासां मिथ्यात्वप्रत्ययत्वात्प्रथमेषु बन्ध., यत्र एता प्रायो नारकैकेन्द्रिकनेन्द्रिययोग्यादप्यन्ता-
 शुभास्त्वपि मिथ्यादृष्टिरेव भवन्तीति ॥

विनो वाऽर्धविशुद्धः पुञ्जो यदोदेति तदाऽर्धविशुद्धा भगवदर्हदुदिततत्त्वश्रद्धा जायत इत्यत-
 ५ स्सम्यक्त्वात्प्रच्युतस्यापि मिश्रगमनमिति ॥ एतद्गुणस्थानस्थो जीवश्चतुस्सप्ततेर्यन्धकः, तिर्यक्-
 त्रिकस्थानार्द्धिकिकदुर्भगदुःस्वरानादेयानन्तानुबन्धिभ्याकृतिमध्यसहननचतुष्कनीचैर्गोत्रोद्यो-
 ताप्रशस्तविहायोगतिस्त्रीवेदव्यवच्छेदान्मनुष्यदेवायुपोरबन्धाच्च । वेदयिता शतस्य, मिश्रोदया-
 ५ हेवमनुष्यतिर्यैगानुपूर्व्येनुदयादनन्तानुबन्धिस्थावरैकेन्द्रियविकलत्रिकोदयव्यवच्छेदाच्च । सप्त-
 चत्वारिंशदुत्तरशतसत्ताकश्च भवति, तीर्थकृतसत्ताभावात् ॥

अथ चतुर्थं गुणस्थानमाह—

सम्यक्त्वे सत्यप्रत्याख्यानानावरणकपायोदयेन सावद्ययोगात्सर्वथाऽ-
 विरमणमविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानम् । उत्कृष्टतो मनुजभवाधिकपट्टपट्टि-
 १० सागरोपमस्थितिकमिदम् । सम्यक्तत्रश्च भव्यसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां निसर्गादु-
 पदेशाद्वा भवति । उत्कृष्टतोऽपार्धपुद्गलपरावर्त्तावशिष्टसंसारानामेत-
 द्भवेत् । जघन्यतस्तद्भवमुक्तिगामिनोऽपि ॥

सम्यक्त्वे सतीति । यत्राप्रत्याख्यानकपायोदयाज्जीवः सावद्ययोगप्रत्याख्यानं सुन्दर-
 मिति जानन्नपि न पालयति केवलं सम्यक्त्वमात्रमनुभवति तादृशमित्यर्थः । इदमुक्तं भवति
 १५ यो हि पूर्वोदितौपशमिकसम्यग्दृष्टिः शुद्धदर्शनमोहपुञ्जोदयवर्ती वा क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिः,
 क्षीणदर्शनसप्तको वा क्षायिकसम्यग्दृष्टिरविरतिप्रत्ययं दुरन्तनरकादिदुःखकलक कर्मबन्धं,
 सावद्ययोगविरतिञ्च परममुनिप्रणीतसिद्धिसौधाध्यारोहनिश्रेणिकल्पा जानन्नपि न विरति-
 मभ्युपगच्छति न च तत्पालनाय यततेऽप्रत्याख्यानानावरणोदयेन विघ्नितत्वात्, ते ह्यल्प-
 मपि प्रत्याख्यानमावृण्वन्ति, स इहाविरतसम्यग्दृष्टिरुच्यते इति । मिथ्यात्वमोहनीयस्यो-
 २० दीर्णस्य क्षयादनुदीर्णस्योपशमाच्च निर्वृत्तं सम्यक्त्वं क्षायोपशमिकसम्यक्त्वमुच्यते, यदुद-
 यमागतं मिथ्यात्वं तद् वेदितत्वात्क्षीणं, यत्तु शेष सत्तायामनुदयगतं घर्त्तते तदुपशान्तमुप-
 शान्तं नाम विष्कम्भितोदयभावमपनीतमिथ्यात्वस्वभावञ्च शेषमिथ्यात्वं, अत्र च मिथ्या-
 २५ त्वमिध्रपुञ्जावाभित्य विष्कम्भितोदय शुद्धपुञ्जाभित्यापनीतमिथ्यात्वस्वभावमिति योध्यम् ।
 यद्यप्यौपशमिकेऽपि उदीर्णमिथ्यात्वस्य क्षयोऽनुदीर्णस्य चोपशमोऽस्ति तथाप्यत्र क्षायोप-
 शमिनसम्यक्त्वे मिथ्यात्वं प्रदेशोदयेन वेद्यते, तत्र तदपि नेति विशेपोऽवसेयः । अत्र
 शोधितमिथ्यात्वपुद्गला यथावस्थिततत्त्ववच्यभ्यवसायात्मनदृष्टेः सम्यक्त्वाधारवा न भवन्त्य-
 तस्तेऽप्युच्यते सम्यक्त्वमुच्यन्ते इत्यपि योध्यम् । अनन्तानुबन्धिकपायचतुष्कस्थानान्तरे
 मिथ्यात्वमिध्रसम्यक्त्वपुद्गलश्रुणे त्रिविधेऽपि दर्शनमोहनीये सर्वथा क्षीणे सति शायिक सम्य-

कत्वं भवति ॥ अस्य गुणस्थानस्योत्कृष्टां स्थितिमाह—उत्कृष्टत इति मनुजभवेति । क्षायोपशमि-
 कमाश्रित्येदम्, क्षायिकमाश्रित्य तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि । तथाहि कश्चिदितः
 स्थानादुत्कृष्टस्थितिप्वनुत्तरविमानेपूपन्नः, तत्र चाऽविरतसम्यग्दृष्टित्वेन त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-
 माणि स्थितस्तत्रश्रुत्याऽत्राऽप्याऽऽयातो यावद्द्यापि विरति न लभते तावत्तद्भावेनैव स्थित इति
 मनुष्यभवसम्बद्धकतिपयवर्षाधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमत्वं विज्ञेयम् । कस्य कथं सम्यक्त्वमुप- 5
 जायत इत्यत्राह—भव्येति । भव्यसंज्ञिपञ्चेन्द्रियप्राणिनो यथावद्भूगवदुदितेषु जीवादिपदार्थेषु
 निसर्गादासादितमुनिर्मलत्वगुणरूपात्मस्वभावात्, उपदेशाद्वा सद्गुरूपदिष्टास्त्रश्रवणाद्वा सम्य-
 क्श्रद्धास्वरूपं सम्यक्त्वं समुन्मिपतीति भावः । दशविधमेतत् सम्यक्त्वमात्रस्य निसर्गोपदे-
 शाह्वासूत्रबीजाभिगमविस्तारक्रियासक्षेपधर्मप्रयुक्तत्वात् । उपदेशादिकमन्तरेण क्षयक्षयोपश-
 मादिना जीवाजीवादिपदार्थविपयिणी रुचिर्निसर्गसम्यक्त्वम् । परोपदेशप्रयुक्तजीवादिपदार्था- 10
 मिरुचिरुपदेशसम्यक्त्वं, सर्वज्ञाज्ञयैव धर्मोत्पन्नविपया रुचिराज्ञासम्यक्त्वं, सूत्राध्ययनाभ्या-
 सजन्यविशिष्टज्ञानतो जीवादिविपयिणी रुचिस्सूत्रसम्यक्त्वं, एकेन पदेनानेकपदार्थप्रतिसन्धान-
 नद्वारा प्रसरणशीला रुचिर्बीजसम्यक्त्वं, अर्थतः सकलसूत्रविपयिणी रुचिरभिगमसम्यक्त्वं,
 सर्वप्रमाणनयजन्यसर्वद्रव्यभावविपया रुचिर्विस्तारसम्यक्त्वं, दर्शनज्ञानचारित्रतपोविनयाद्य-
 नुष्ठानविपयिणी रुचिः क्रियासम्यक्त्वं, अनभिगृहीतकुट्टेः प्रवचनानिष्णातस्य निर्वाण- 15
 पदमात्रविपयिणी रुचिः संक्षेपरुचिः, धर्मपदवाच्यविपयकरुचिर्धर्मसम्यक्त्वमिति ॥ कदा
 तद्भवतीत्यत्राह—उत्कृष्टत इति । सम्यग्दृष्टीनां सर्वेषां किञ्चिन्न्यूनापार्धपुद्गलपरावर्त्तमात्रमेव
 संसारस्यावशेषात्, सोऽपि तीर्थकरादिकृताज्ञातनावहुलानामेव, न तु सर्वेषामिति भावः ।
 जघन्यत इति, तस्मिन्नेव भवे मुक्तिगामिनोऽपीत्यर्थः ॥ अत्रस्थो जीवसप्तसप्ततेर्वन्धकस्तीर्थकृदा-
 युर्द्विकस्य च बन्धात् । चतुरत्तरशतस्य वेदयिता मिश्रोदयव्यवच्छेदात् । आनुपूर्वाचितुष्क- 20
 सम्यक्त्वोदयाच्च । अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताकञ्च । उपशमकस्तु चतुर्धादेकादशं यावत्सर्वत्राप-
 तत्वारिंशदधिकशतसत्ताकः श्रपकस्य तु सत्ता तद्गुणस्थाने दर्शयिष्यते ॥

सम्प्रति पञ्चमं गुणस्थानं दर्शयति—

प्रत्याख्यानकपायोदयात्सर्वसावस्यस्यैकदेशाद्विरतस्य जघन्यमध्यमो-
 त्कृष्टान्यतमवद्विरतिधर्मावाप्तिर्देशविरतगुणस्थानम् ॥ 25

प्रत्याख्यानेति । सर्वसावशेष्यो विरतिमभिलपनोऽपि वेराग्योपचयवतो जीवस्य
 सर्वविरतिघातकप्रत्याख्यानावरणकपायोदयाप्रोत्पद्यते मर्षविरतिमामर्ष्यम्, अपि तु जघ-

- न्यमध्यमोत्कृष्टास्वेकतमा देशविरतिरेव जायते यत्र तद्देशविरतगुणस्थानमित्यर्थः । विरता-
विरते ह्यष्टौ भङ्गाः, व्रतानि यो न जानाति नाभ्युपगच्छति न च पालनार्थं यतते,
यथाऽविरतास्सर्वे । यो न जानाति न चाभ्युपगच्छति परं तु पालयति यथाऽज्ञान-
तपस्वी । यो न जानाति, अभ्युपगच्छति न तु पालनार्थं यतते यथाऽज्ञपार्थ-
5 स्थसाधुः । यो न जानाति, अभ्युपगच्छति पालयति च यथाऽगीतार्थः । यो जानाति,
नाभ्युपगच्छति, न च पालनाय यतते यथा श्रेणिकादयः । यो जानाति नाभ्युप-
गच्छति पालयति यथा—अनुत्तरदेवः । यो जानाति स्वीकुरुते न च पालयति यथा सविप्र-
पाक्षिकः । यो जानाति स्वीकरोति पालयति च यथा व्रतीति । तत्र प्रथमादिसप्तभङ्गेषु
व्रतपरिपालनेऽपि निष्फलत्वेनाविरत एव भवति, सम्यग्ज्ञानमहणपूर्वकपालन एव साफ-
10 ल्यात् । आद्यचतुर्षु हि सम्यग्ज्ञानाद्यभावः, तत्रस्त्रिषु सम्यग्ज्ञानसत्त्वेऽपि सम्यग्भ्युपगम-
पालनाद्यभावः । अन्तिमे तु देशतः पापाद्विरतो देशविरतोऽपि भवति । यावद् द्वादशव्रत-
मेकद्विभ्यादिव्रतधारणात् । यत्र परमेष्ठिनमस्कारमात्रनियमधारणमाकुटीस्थूलहिंसादित्यागो
मद्यमांसादित्यागश्च सा जघन्या देशविरतिः । यत्र धर्मयोग्यतागुणा गृहस्थोचितानि पट् कर्माणि
द्वादशव्रतपालनं सदाचारश्च भवति सा मध्यमा । सचित्ताहारवर्जनं सदैकासनभोजनमनिन्द्य-
15 ब्रह्मचर्यैव्रतपालनं महाव्रताङ्गीकारस्पृहा च यत्र भवति सोत्कृष्टा देशविरतिरिति बोध्यम् ॥
सर्वसावद्यस्यैकदेशाद्विरतस्येति, अवद्यं पापं तेन सह वर्त्तत इति सावद्यं, हिंसाचौर्यादि-
गर्हितं कर्म, सर्वेभ्यः सावद्येभ्यो विरतः प्रमत्तसयतादिरपीत्येकदेशेनेत्युक्तम्, प्राणाति-
पाताद्यन्यतमो देशः, निरपराधविनाशनादिरूपतदेकदेशो वा ताभ्यां विरत एकद्वयाद्यणु-
व्रतधरः श्रावको द्वादशव्रतधारीति भावः, तानि च व्रतानि अणुव्रतानि पञ्च गुणव्रतानि
20 त्रीणि चत्वारि च शिक्षाव्रतानि । तत्राणूनि लघूनि व्रतानि प्राणातिपातादिविरमणरूपा-
णीत्यणुव्रतानि महाव्रतापेक्षयैवामरूपत्रिपयत्वात्सर्वविरतापेक्षयाऽल्पगुणिपुरुषानुष्ठानरूपत्वाद्वा
महाव्रतनिरूपणोत्तरकालमेवैषां निरूपणीयत्वादानु पश्चाद्दृष्ट्यमानानि यानि व्रतानि तान्यणु
व्रतानि, महाव्रतप्रतिपत्त्यसमर्थायैतन्निरूपणस्यावश्यकत्वात् । तत्र हिंसा प्रमादप्रयुक्तप्राणव्य-
परोपणरूपा स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्वैविध्यमभ्रुते, स्थूलत्वं यन्मिध्यादृष्टीनामपि हिंसात्वेन प्रसिद्धं
25 त्रसविपयकत्वाद्वा, सूक्ष्मत्वञ्च पृथिव्यादिविपयम्, तथैव मृपावादादायपि मान्यम्, तेभ्यस्थू-
लेभ्यो विरतिः पञ्चाणुव्रतशब्दवाच्या । साऽपि व्रतभङ्गेन भाव्या बाहुल्यात्, सामान्येन
विरताविरतभेदेन भ्राद्धानां द्वैविध्येऽपि विशेषतो द्विविधत्रिधादिभङ्गभेदेनाष्टविधास्ते
तथाहि—द्विविधं कृतं कारितं चेति, त्रिविधं मनसा वाचा कायेन, यथा स्थूलहिंसादिकं स्वयं
न करोम्यन्यैर्वा न कारयामि मनसा वाचा कायेनेत्यभिप्रायान् प्रथमः, नास्त्यस्यानुमति
30 निषेधः, अपत्यादिपरिग्रहस्य सद्भावात्तैर्हिंसादिकरणे तस्यानुमतिप्राप्तेः, यद्यनुमतिरप्यस्य

स्यात्स्यादविशेषः प्रव्रजिताप्रव्रजितयोस्तद्विषये । द्विविधं द्विविधेनेति द्वितीयो भङ्गः,
 अस्योत्तरभङ्गात्प्रयः, तत्र द्विविधं स्थूलहिंसादिकं न करोति न कारयति द्विविधेन मनसा
 वचसेत्येकः, मनसा कायेनेत्यपरः, वाचा कायेनेत्यन्यः, तत्राद्ये मनसाऽभिसन्धिरहित एव
 हिंसादिकं वाचाऽनुवन्नेवासंज्ञिवत्कायेन दुश्चेष्टितादीनि करोति, द्वितीये मनःकायाभ्यामभिस- 5
 न्धिदुश्चेष्टितादि परिहरन्नेवानाभोगाद्वा वाचैव हन्मि घातयाभि चेति श्रूते । तृतीये च मनसै-
 वाभिसन्धिकृत्य करोति कारयति च । अत्र सर्वत्र त्रिभिरनुमतिरत्येव । द्विविधमेकेनेति
 तृतीयः, अत्राऽप्युत्तरभङ्गात्प्रयः, द्विविधं करणं कारणञ्चैकविधेन मनसा वा वचसा वा कायेन
 वेति । एकविधं त्रिविधेनेति चतुर्थः, अत्र चोत्तरो द्वौ भङ्गौ, तत्रैकविधं करणं वा कारणं
 वा मनसा वाचा कायेन चेति । एकविधं द्विविधेनेति पञ्चमः, उत्तरभङ्गाश्च पट् एकविधं
 करणं वा कारणं वा मनोवाग्भ्यां वा मनःकायाभ्यां वा वचःकायाभ्यां वेति । एकविध- 10
 मेकविधेनेति षष्ठः, अवान्तरभङ्गात्पट्, एकविधं करणं वा कारणं वा एकविधेन मनसा वा
 वाचा वा कायेन वेति, इत्येवं मूलभङ्गाः पट् । उत्तरगुणान् गुणव्रतशिक्षाव्रतरूपानाश्रित्य
 सामान्येनैक एव भेदो विवक्षित इति सप्तमोऽविरतश्चाष्टम इति । तत्र स्थूलानां निरपरा-
 धानां निरपेक्षं सङ्कल्पपूर्वकं प्राणिनां प्राणव्यपरोपणरूपां हिंसां प्रत्याख्यातीतीदं प्रथम-
 मणुव्रतम्, श्राद्धानां सूक्ष्मपृथिव्यादिप्राणिवधाज्जिघृत्स्यभावेन स्थूलानामित्युक्तम्, कृष्याद्यार- 15
 म्भजन्यद्वीन्द्रियादिजीवप्राणव्यपरोपणस्य शरीरकुटुम्बनिर्वाहान्यथानुपपत्त्या सम्भवेन सङ्क-
 ल्पपूर्वकमित्युक्तम् । सापराधे गुरुलाघवचिन्तनपूर्वकतत्रवृत्तिनिवृत्तिमम्भवेनानियमात् निर-
 पराधिनामित्युक्तम्, निरपराधेऽपि बाह्यमानमहिपवृषहयादौ पाठादिप्रमत्तपुत्रादौ च वध-
 वन्धादिकरणान्निरपेक्षमित्युक्तम् । इत्यहिंसाणुव्रतं प्रथमम् । निरिलिखद्विपदचतुष्पदापदद्रव्य-
 विषयकालीकानि रक्षणार्थमन्यन्यस्तस्यापलापवचनं देयादेयविषयकमुत्कोचमत्सरादिप्रयुक्तं 20
 प्रमाणपूर्वकं वचनञ्च द्विष्टाशयोद्भूतत्वात्स्थूलासत्यरूप तस्माद्विरमण द्वितीयमणुव्रतम्, यथा
 कन्यालीकं द्विपाद्विषयकं, वस्तुतोऽतथाभूतां द्वेपादिना विषयकन्येयं दुःश्रीलेयमविषयकन्येयं
 सुश्रीलेयमित्यादिरूपेण कथनमेकविधमलीकं, गवालीकं चतुष्पाद्विषयमत्राप्यतथाभूतां गां
 षडुक्षीरेयमत्पक्षीरेयमित्यादिरूपेण वर्णनं द्वितीयमलीकं, भूम्यलीकमपदद्रव्यविषयं, इहापि
 परकीयां भूमिमात्मीयामिति स्त्रीयां परकीयामिति उपरं क्षेत्रमनूपरमनूपरञ्चोपरमिति वदत- 25
 स्तादृशवचनं तृतीयमलीकं, न्यामनिद्वयो रक्षणायान्यसमर्पितानां सुवर्णादीनामपलापवचनरूपं
 चतुर्थम्, अपदद्रव्यविषयकालीकेऽस्यान्तर्भावमम्भवेऽपि न्यासनिद्वयस्य महापापत्वात्स्थ-
 गुक्तिः, अदत्तादानेऽस्याऽन्तर्भावमम्भवेऽपि त्रियाप्राधान्यात्तस्मात्स्य वचनप्राधान्येनात्रोक्तिः ।
 वृट्साक्ष्यं लभ्यदेयविषये प्रमाणीकृतस्योत्कोचमत्सरादिनाऽऽहमत्र माश्रीत्येवं वृट् वदतमादृशं

- वचनं पञ्चमम्, अस्य इतरपापसमर्थनरूपत्वेन पूर्वालीकेभ्यः पार्थक्येनोपन्यासः । मृपावादे हि क्रोधमानमायालोभरागद्वेषहास्यभयक्रीडाग्रीडारत्यरतिदाक्षिण्यमौखर्यविपादादिभि सम्भवति, सत्यमपि पीडाहेतुश्चेन्मृपावाद एव, सद्भयो हित सत्यमिति व्युत्पत्त्यर्थाभावात् । स च मृपावात्ः स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधः, स्थूलश्चाद्रस्य परिहार्य एव, स पञ्चविध उपर्युक्त एव,
- 5 सूक्ष्ममृपावादे तु यतना । असत्यभेदा भूतनिह्ववादयः । एतद्गतफलन्तु विश्वासयशस्वार्थसिद्धिप्रियाऽऽदेयाऽमोघवचनतादीति द्वितीयमणुव्रतम् ॥ चौर्यव्यवहारनिमित्तस्य अदत्तस्य परद्रव्यस्य ग्रहणान्निवृत्तिस्तृतीयमणुव्रतम् । अदत्ता च स्वामिजीवतीर्थकरगुरुभिर्भोग्या । यथा यद्वस्तु तत्स्वामिनाऽवितीर्णं तत्स्वाम्यदत्तं, यच्च स्वकीयस्यापि सचित्तफलादेर्विदारण तत्फलजीवेन निजप्राणानर्पणाज्जीवादत्तं, सयतानामाधाकर्मादि श्रावकाणाञ्च प्रासुकमनन्त-
- 10 कायभक्ष्यादिकं तीर्थकरणानुज्ञातत्वात्तीर्थकरादत्त, सर्वदोषमुक्तमपि यद्गुरुनभिमन्त्र्य भुज्यते तद्गुर्वदत्तमुच्यते । अत्र स्वाम्यदत्तेनाधिकारः, तच्च द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदात्, अत्यन्तस्थूलविषयं कनकादिकं क्षेत्रफलादावल्पमपि फलादिकं वा दुष्टाध्यवसायपूर्वकं ग्रहण स्तैन्यव्यवहारकारणत्वात्स्थूलं तद्भिन्नञ्च सूक्ष्मं स्वाम्यननुज्ञया वृणकाद्यादिग्रहणरूपम् । तत्र श्राद्धस्य सूक्ष्मे यतना स्थूलात्तु निवृत्तिः । फलञ्चास्य व्रतस्य सर्वजनविश्वाससाधुवाद्-
- 15 समृद्धिवृद्धिर्धैर्यैर्धर्मस्वर्गादिकमिति तृतीयमणुव्रतम् ॥ स्वकीयकलत्रमात्रसन्तोषः स्वीयान्ययोपित्परित्यागो वा श्राद्धानां चतुर्थं मैथुनाणुव्रतम् । अन्ययोपित्पदेन स्वान्यमनुप्याणा देवानां तिरश्चाञ्च योपितः परिग्रहः, अपरिगृहीता देव्यस्तिरश्च्यश्च काश्चिद्यद्यपि सद्गृहीतुः परिणेतुश्चाभावेन वैश्याकल्पा एव भवन्ति, तथापि परजातीयभोग्यत्वात्परदारो एव ता इति वर्जनीया । मैथुनं हि सूक्ष्मस्थूलभेदभिन्न, कामोदयेनेन्द्रियाणामीपद्विकारस्सूक्ष्मम् ।
- 20 योगैरौदारिकादिस्त्रीणां सम्भोगस्थूलम्, यद्वा ब्रह्मचर्यं द्विधा सर्वतो देशतश्च, तत्र योगत्रयेण निखिलयोपिता सर्वथा सद्गत्यागः सर्वतो ब्रह्मचर्यं, तदितरत्तु देशतः । तत्र सर्वतोऽज्ञकौ देशतः, तच्च स्वदारसन्तोषरूपं वा परदारवर्जनरूपं वा । गृहिणस्वदारसन्तोषे ब्रह्मचारिकल्पत्यमेव परदारगमने च वधवन्धादयो दोषाः स्फुटा एवेति चतुर्थमणुव्रतम् । नवविधपरिग्रहेऽऽयाससर्वतस्त्यागासमर्थेन श्रावकेण्यत्ताकरणं पञ्चममणुव्रतम् ।
- 25 तत्र धनधान्यक्षेत्रवास्तुरूप्यमुवर्णकुप्यद्विपदचतुष्पदरूपा नव परिग्रहाः । परिग्रहविरतिर्द्विधा सर्वदेशभेदात् । मूर्च्छायासमर्षया सर्षभावेपु त्यागसर्वतः, तदितरो देशतः, तत्र सर्वतस्तत्प्रतिपत्तेःश्रावकस्य सामर्थ्याभावे देशतः इच्छाप्रसरनिरोध कार्यः । इच्छाप्रसरो हि समाधिना ह्याभात्रिकोऽतस्तदियत्ताकरण महते गुणाय भवति, यथा यथा ह्यलो लोभ परिग्रहारम्भश्च तथा तथा मुख प्रवर्धते धर्मस्य च ससिद्धिर्भवति । एतद्गतस्य सन्तोषसौन्द-

लक्ष्मीस्थैर्यजनप्रशंसादिफलमिह परत्र च नरामरसमृद्धिसिद्ध्यादीति पञ्चममणुव्रतम् । एते-
 पामणुव्रतानां परिपालनाय भावनाभूतानि गुणव्रतानि त्रीणि भवन्ति । दिग्ब्रतं भोगोप-
 भोगव्रतमनर्थदण्डविरमणञ्चेति । नानाविधा दिशश्शास्त्रेऽभिहिताः, तत्र सूर्योपलक्षिता या
 सा पूर्वा तदनुक्रमेण दक्षिणादिका भाव्याः, तत्र दिक्सम्बन्धिव्रतं दिग्ब्रतं, एतावत्सु पूर्वादि-
 दिग्विदिग्भागेषु गमनादि मयाऽनुष्ठेयं न परत इत्येवम्भूतं दिग्ब्रतम् । गुणव्रतप्रतिपत्ति- 5
 मन्तरेणाणुव्रतानां तथाविधविशुद्धिविरहेणेदं गुणव्रतमुच्यते, अनेन चावगृहीतक्षेत्राद्बहिः
 स्थावरजङ्गमाभयदानलोभाभ्योधिनिग्रहणादिर्महालाभो भवति । गृहस्थो ह्यारम्भपरिग्रहपर-
 त्वाद्यत्र यत्र याति भुङ्क्ते शेते व्यापारं वा कुरुते तत्र तत्र तन्नायोगोलकवज्जीवोपमई करोतीति
 तस्यैव हिंसादिपापस्थाननिवर्त्तकमेतत्, न साधूनाम्, समितिगुस्यादिप्रधानव्रतशालित्वात्तेपा-
 मिति प्रथमं गुणव्रतम् । भोगोपभोगमानव्रतं द्वितीयं, तत्र भोगसकृदेव भोगयोग्यो यथाऽ 10
 ज्जमाल्यताम्बूलादि, पुनः पुनर्भोगयोग्य उपभोगो यथा वनितावस्त्रालङ्कारगृहशयनादि, तत्र
 यथाशक्ति परिमाणकरणं भोगोपभोगमानव्रतम्, तत्र श्रावकेण निसर्गतो निरवद्याहारभोजिना
 भवितव्यम्, तस्मिन्नसति सचित्तपरिहारः कर्त्तव्यः, तत्राप्यसामर्थ्येऽतीव सावधान्मद्या-
 मिपानन्तकायादीन् विहाय प्रत्येकमिश्रसचित्तादीनां परिमाणन्तु कर्त्तव्यमेव, तथा विना
 महोत्सवादिकारणविशेषेणातीव चेतोविकारासक्तिजनापवादनिमित्तास्त्युद्धटवेपवाहनाल- 15
 ङ्कारादिकमपि श्रावको वर्जयेत्, एवमतिमालिन्यातिस्थूलहृत्स्वसच्छिद्रवृक्षादिपरिधानेऽपि
 कुचेलत्वकार्पण्यादिलोकापवादहास्यप्रसङ्गेन निजसम्पत्तिवयोवासास्थानकुलादियोग्यं वेपमा-
 रचयेत् । उचितवेपादौ च प्रमाणनियमनमनुष्ठेयम् । एवं दन्तकाष्ठाभ्यङ्गतेलोद्बर्त्तनमज्जनव-
 स्त्रविलेपनाभरणपुष्पफलधूपासनशयनभवनादेस्तथौदनसूपस्नेहशकाकेपायाण्डरसाद्याद्यशनपान-
 यादिमस्त्रादिमादेस्त्यक्तुमशक्यस्य व्यक्त्या प्रमाणं कार्यं शेषञ्च त्याज्यम्, इत्येवं भोजन- 20
 माश्रित्योक्तम् । कर्मतोऽपि श्रावकेण मुख्यतो निरवद्यकर्मप्रवृत्तिमता भवितव्यम् । तदशक्ता-
 षप्यत्यन्तसावद्यविवेकिजननिन्द्याऋयविक्रयादिकर्म वर्जनीयं, शेषकर्मणामपि प्रमाणं करणी-
 यम् । इत्यञ्चेदं व्रतं भोक्तुं योग्येषु परिमाणकरणेन इतरेषु तु वर्जनेन भवतीति द्वितीयं
 गुणव्रतम् । अनर्थदण्डविरमणं तृतीयं, अर्थः प्रयोजनं गृहस्थस्य क्षेत्रवस्तुधनधान्यं शरीर-
 पालनादिविषयं तदर्थमारंभो भूतोपमर्होऽर्थदण्डः, दण्डो निग्रहो यातना विनाश इति 25
 पर्यायाः । अर्थेन प्रयोजनेन दण्डोऽर्थदण्डः, स चैवम्भूत उपमर्दनलक्षणो दण्डः क्षेत्रादि
 प्रयोजनमपेक्षमाणोऽर्थदण्ड उच्यते, स्वस्वीयस्वजनादिनिमित्तं हि विधीयमानो भूतोपमर्दस-
 मप्रयोजनत्वादर्थदण्डो भवति, तद्विपरीतोऽनर्थदण्डः, तद्देदान्तु चत्वारोऽप्यन्यपापकर्मोपदेस-
 हिंसकार्पणप्रमादाचरणभेदान् । तत्राप्रशस्तं यदाचरौद्रभेदभिन्नं स्थिराप्यवसानरूपं ध्यानं

- तदपध्याने, एतत्परिमाणद्वान्तर्मुहूर्त्तम् । पापप्रधानं तद्धेतुभूतं वा कर्म पापकर्म, यथा कृप्यादिकम्, तस्योपदेशस्तत्प्रवर्त्तनवाक्यं पापकर्मोपदेशः, यथा क्षेत्रं कृप, वृषवृन्दं पण्ड्य ह्यान् दमय क्रथय शत्रून्, यंत्र वाहय, शस्त्रं सज्जय, इत्यादिरूपा उपदेशाः । तथा समापतितो वर्षाकालो दीयता बह्लरेप्पग्निः, सज्जीक्रियता हलफलकादि, अतिक्रामति चापकाले
- 5 मृताः केदार ग्राह्यन्ता सार्धदिनत्रयमध्ये, उष्यन्ताश्च व्रीहयः, जातावस्था कन्यका विवाहता शीघ्रं, प्रत्यासीदन्ति प्रवहणपूरणदिवसाः प्रगुणीक्रियन्तां प्रवहणानीत्यादि सर्वोऽपि पापोपदेश उत्सर्गतश्चावकेण त्याज्यः, अपवादस्तु दाक्षिण्यादिविषये यतना कार्यौ । तथा हि सकानामायुधानलविपादीनामर्षणं दानं हिंसकार्पणं, एवम्भूताः पदार्था उत्सर्गतो न देया अपवादस्तु यतना विधेया । तथा प्रमादेन प्रमादस्य वाऽऽचरणं प्रमादाचरणम्, प्रमादाश्च
- 10 मद्यविषयकपायनिद्राधिकथारूपाः पञ्चविधास्तदाचरणमपि वक्ष्यमेव । एवमेव घृतादिपात्राणामनाच्छादन सत्यपि जन्तुरहिते स्थाने सचित्तस्योपरि स्थितिकरणं गमनं वस्त्रादिनिक्षेपणं वा, पनककुन्ध्वाद्याक्रान्तमुष्यश्रवणादेः परित्यजन, अयतनया कपाटागीलादानादि, वृथा पत्रपुष्पादिटोटनमृत्खटीवर्णिकादिमर्दनवह्युद्दीपनगवादिघातदानशस्त्राद्यापारणनिष्ठुरमर्मभाषण हास्यनिन्दाकरणादि, रात्रौ दिवाप्ययतनया वा स्नानकेशप्रथनरन्धनरण्डनदलनभूरनन-
- 15 मृदादिमर्दनलेपनवस्त्रधापनजलगालनादि च प्रमादाचरणम्, श्लेष्मादीना व्युत्सर्गो स्थगनाद्ययतनापि प्रमादाचरणम्, मुहूर्त्तानन्तर तत्र समूर्च्छिममनुष्यसमूर्च्छनतद्विराधनादिमहादोषसम्भवात्, एवमधिकरणभूतस्य शस्त्रादेः मलमूत्रादेश्चाऽव्युत्सर्जनमपि । स्वकार्ये कृतेऽपि ङ्वलदिन्धनप्रदीपादेरविध्यापनमपि तथा, अग्निविध्यानापेक्षया तदुद्दीपने बहुजीवविराधनाया प्रतिपादनात् । अपिहितप्रदीपचुल्हकादिधारणचुल्लकोपरि चन्द्रोदयाप्रदानाद्यपि
- 20 तथा, अशोधितेन्धनधान्यजलादिव्यापारणमपि तथा । एरमेप चतुर्विधोऽप्यनर्थदण्डोऽनर्थहेतुर्निरर्थकश्च, तथा ह्यपध्यानेन नास्ति काचिदिष्टसिद्धिः प्रत्युत चित्तोद्वेगवपुःक्षीणता शून्यताघोरदुःकर्मबन्धदुर्गत्याद्यनर्थ एव, अतोऽशक्यपरिहार जात्वपध्याने क्षणमात्रं स्यात्तदाऽपि सद्य एव परिहायै मनोनिग्रह य तनया, पापोपदेशहितप्रदाने च स्वजनादावन्यथा निर्वाहादर्शनाहुःशक्यपरिहारे, अन्येषु तु पापाशनर्थफले एव । प्रमादाचरितेऽपि मुधैवाय-
- 25 तनादिनिमित्तो हिंसादिदोषः, यतना त्रिना च प्रवृत्तौ सर्वानर्थदण्ड एव, अतस्सदयतया सर्वव्यापारेषु सर्वशक्त्या श्रावकेण यतनाया यतनीयमिति तृतीयं गुणव्रतम् ॥ शिक्षापदव्रतं, शिक्षणं शिक्षा, अभ्यासस्तस्यै तस्या वा पदानि शिक्षापदानि तान्येव व्रतानि शिक्षापदव्रतानि, एतेषा नित्याभ्यसनीयत्वेन गुणव्रतानामपि शिक्षाव्रतेष्वन्तर्भावस्सम्भवति तथापि गुणव्रताना प्रायो यावज्जीवकत्वात् स्वल्पकालिकत्वाच्च शिक्षापदव्रताना भेदः, एतानि

चतुर्विधानि, सामायिकं देशावकाशिकं पोषधोपवासोऽतिथिसंविभागश्चेति, आद्ये द्वे प्रतिनि-
यतदिवसानुष्ठेये पुनः पुनरुच्चारणीये, अपरौ द्वौ प्रतिनियतदिवसानुष्ठेयौ । तत्र सामायिकं,
समो रागद्वेषवियुक्तो यस्य सर्वभूतान्यात्मवत्पश्यति तस्य प्रतिक्षणमपूर्वापूर्वकर्मनिर्जरा-
हेतुभूताया विशुद्धेरायो लाभस्समायः स एव सामायिकम्, वाचिककायिकसावद्यकर्ममुक्त-
म्यात्तरौद्रध्यानरहितस्य च प्राणिनो घटीद्वयकालं यावत्समत्वं सामायिकं, मनोवाक्कायचेष्टा- 5
परिहारमन्तरेण तदसम्भवाद्द्विषेणद्वयम् । समस्य रागद्वेषत्रिमुक्तस्य सत आयो ज्ञाना-
दीनां लाभः प्रज्ञमसुखरूपः, समानां वा मोक्षसाधनं प्रति सदृशसमर्थानां सम्यग्दर्शनज्ञानचा-
रित्राणामायो लाभस्समायः, समाय एव सामायिकं, विनयादेराकृतिगणत्वात् ठूळ प्रत्ययः ।
समायः प्रयोजनमस्येति वा सामायिकम् । सामायिकस्य श्रावकोऽपि यतितुल्यो भवत्यत एव
तदानीं देवपूजादौ नाधिकारः, सामायिके सति भावस्तवस्य प्राप्तत्वेन तदर्थं द्रव्यस्तवस्था- 10
नावश्यकत्वात् । सामायिकविधिस्तु तत्तद्वन्धेभ्यो ज्ञातव्यः । व्रतमिदं बहुनिर्जराफल-
कत्वेन प्रत्यहं श्रावकेणानुष्ठेयम् । इति प्रथमं शिक्षापदव्रतम् । देशावकाशिकं, दिग्गत-
गृहीतस्य दिक्परिमाणस्य यावज्जीवं संवत्सरं चतुर्मासीं वा यावत् दशदिक्षु योजनशता-
द्यधिकसंकल्पितगमनादेः मुहूर्त्तप्रहरदिनाहोरात्रादिं यावत् संकोचनं गृह्णत्यास्थानादेः
परतो निषेधनरूपम् । देशे दिग्गतगृहीतपरिमाणस्य विभागेऽवकाशोऽवस्थानं देशावकाशः, 15
सोऽत्रास्तीति देशावकाशिकम् । सर्वव्रतानां संश्लेषकरणावश्यकत्वेन तत्तद्व्रतसंश्लेषकरणस्य
भिन्नभिन्नव्रतत्वे द्वादशसंख्याविरोधेन च व्रतमिदं अणुव्रतादिसंश्लेषकरणरूपमपीति सर्व-
व्रतसंश्लेषकरणरूपमिति भाव्यम् । तथैवैतदतिचारोऽपि तत्तदनुसार्थतिचाराणामुपलक्षको
हेयः । यद्वा प्राणातिपातादिग्रतान्तरसंश्लेषकरणेषु वधवन्धादय एवातिचाराः, दिग्गत-
संश्लेषकरणे तु क्षेत्रस्य सश्लिप्तत्वात् प्रेष्यप्रयोगादयोऽतिचाराः, मित्रातिचारसम्भवाच्च 20
दिग्गतसंश्लेषकरणस्यैव साक्षाद्देशावकाशित्वमुक्तमिति द्वितीयं शिक्षापदव्रतम् ॥ पोषधप्रतनं,
अष्टमीचतुर्दशीपूर्णिमाऽमावास्यालक्षणपूर्वतिथिषु आहारशरीरसत्काराव्रतसावद्यकर्मणां त्यागः
पोषधव्रतम्, पोषधोपवासस्य चतुर्विधत्वात्, तत्र धर्मस्य पोष पुष्टिं धत् इति पोषधः,
स एव व्रतं पोषधव्रतं, पोषधोपवास इत्युच्यते, प्रोक्तपूर्वदिवसानुष्ठेयो व्रतविशेषः पोषध-
स्तेनोपवासनमवस्थानं पोषधोपवासः, अथवा पोषधोऽष्टम्यादिपूर्वदिवसः, उपावृत्तदोषस्य 25
सतो गुणैराहारपरिहारादिरूपैः उप-सह वास उग्रामः पोषधोपवासः पोषधोपवासः । व्यु-
त्पत्तिमात्रमिदम्, प्रवृत्तित्तु पोषधोपवासशब्दस्योपर्युक्ताहारादिचतुष्कवर्जनेषु । तथा च पोष-
धोपवास आहारशरीरसत्काराव्रतान्यापाररूपविषयभेदाद्यनुर्था, पोषधशब्दोऽपि तत्र प्रयु-

- ज्यते, तत्रापि प्रत्येक देशसर्वभेदादृथा भवति, तत्राऽऽहारपोपधो देशतो विवक्षितविकृतेर-
 विकृतेराचाम्लस्य वा सकृदेव द्विरेव वा भोजनमिति, सर्वतस्तु चतुर्विधस्याप्याहारस्याऽहोरात्रं
 यावत्प्रत्याख्यानम्, शरीरसंस्कारपोपधो देशतश्शरीरसंस्कारस्यैकतरस्याऽकरणम्, सर्वतस्तु
 सर्वस्यापि तस्याऽकरणम्, अन्नहत्यागरूपब्रह्मचर्यपोपधोऽपि देशतो द्विवैव रात्रावेव सकृदेव
 5 द्विरेव वा स्त्रीसेवा मुक्त्वा ब्रह्मचर्यकरणम्, सर्वतस्त्वहोरात्र यावद् ब्रह्मचर्यपालनम् ।
 अव्यापारपोपधस्तु देशतो एकतरस्य कस्यापि कुव्यापारस्याऽकरणम्, सर्वतस्तु सर्वेषां
 कृपिसेवावाणिज्यपाशुपाल्यगृहकर्मादीनामकरणम् । तत्र देशतः कुव्यापारनिषेधे सामायिक
 तु करोति न वा, सर्वतः कुव्यापारनिषेधे तु नियमात्तत्करोति । अकरणे तु तत्फलेन
 वंच्यते । सर्वतः पोपधत्रनञ्च चैत्यगृहे वा साधुमूले वा गृहे वा पोपधशालाया वा त्यक्तमणि-
 10 सुवर्णाद्यलंकारो व्यपगतमालाविलेपनवर्णक परिहृतप्रहरण प्रतिपद्यते, तत्र च कृते पठति-
 पुस्तक वाचयति, धर्मध्यान ध्यायति यथैतान् साधुगुणानह मन्द्भाग्यो न समर्थो धारयितु-
 मिति । एतेषां चाहारादिपदानां चतुर्णां देशसर्वभेदानामेकद्वयादिसंयोगजा अशीतिर्भङ्गा
 भवन्ति, तदेतत्सर्वमन्यग्रन्थेभ्योऽऽसेयमिति तृतीयं शिक्षापदव्रतम् ॥ अथाऽतिथिसविभाग
 व्रतं, न विद्यन्ते सततप्रवृत्त्या विशदंकारानुष्ठानतया तिथयो दिनविभागा यस्य सोऽतिथिः,
 15 उक्तञ्च ' तिथिपूर्वोत्सवासर्वे त्यक्त्वा येन महात्मना । अतिथिं त विजानीयाच्छेषमभ्यागत
 विदुः ' रिति । तस्य सद्गतो विभागोऽतिथिसविभागः, तथा च तिथिपूर्वादिलौकिकपूर्व-
 परित्यागाद्भोजनकाल उपस्थितेभ्यः साधुभ्यो न्यायागतानां कल्पनीयानामत्रपानादीनां देश-
 कालधर्मासंस्कारप्रमयुक्तेन परया भक्त्याऽऽत्मानुग्रहबुद्ध्या यदीयते सोऽतिथिसविभाग-
 स्तरूप व्रतमिति । आदिनात्र वस्त्रपानादीनां ग्रहणम्, न च शास्त्रे वस्त्रादिदातार आहारदा-
 20 तृश्रवणमिव न श्रूयन्ते न वा वस्त्रदानस्य फलमिति वाच्यम्, भगवत्पदादौ वस्त्रादिदानस्य
 साक्षादुक्तत्वात्, सयमोपकारित्वाच्च तेषाम् । अत्र वृद्धोक्ता सामाचारी-पोपध पारयता धाय-
 केण नियमात्साधुभ्यो दत्त्वा पारयितव्यमन्यदा पुनरनियमो दत्त्वा वा पारयति पारयित्वा

१ अत्रागतव्यावृत्ते साधुभ्यः स्तयन्त पदम् । अथायेनाऽऽगतानामपानादीनां व्यावर्तनाय न्यायागतानां
 मिति द्विपक्षत्रियविद्वेषाणो स्तयन्तपुत्रान्-नाय, स्ववृत्तिषु प्रायो लोहवपराहया प्रसिद्धेव अत्र्यनीय
 व्यवच्छेदाय कल्पनीयानामिति उद्गमादिदोषार्जितानामिति तदर्थः । अत्रपानादीनामित्यत्रादिनां ध्वराग्री
 पयादिपरिग्रह, इदं विदोषण द्विरप्यादि-व्यच्छेदणम् । अदेशाशालामत्कारात्मव्यवच्छेदाय दत्तान्
 सत्त्वात्मकमयुक्तेति, तत्र तानात्रोद्दिशद्वैकृद्गुणादूमादिनिर्घातिभार देव मुनिशुभ्रिभिरिति वाच्यं,
 विपुद्विपक्षारिणाम् भद्रा अभ्युधानागतदानवन्दनापुत्रवमदि संस्कार पाकस्य येय दिपरिवाच्या प्रदान
 क्रमः, तंयुक्तेरर्थः । अत्रप्राप्ती भक्तिरुपमनिश्चयमाह परया भक्तयेन, यद्यपुमहबुद्ध्या प्रदानपारणायाऽऽ-
 त्मानुग्रहवदपि ॥

वा ददाति, तस्मान् पूर्वं साधुभ्यो दत्त्वा पश्चात्पारयितव्यम् । कथम् ? यदा भोजनकालो भवति तदाऽऽत्मनो विभूषां कृत्वा प्रतिश्रयं च गत्वा साधून्निमंत्रयते ' भिक्षां गृहीते 'ति । साधूनाञ्च तं प्रति का प्रतिपत्तिः ? उच्यते, तदैकः पटलमन्वो मुरान्तकमपरो भाजनं प्रत्युपेक्षते, मा अन्तरायदोषाः स्थापनादोषा वा भवन्तु इति । यदि स च प्रथमायां पौरुष्यां निमंत्रयते, अस्ति च नमस्कारसहितप्रत्याख्यानीयस्ततस्तद्गृह्यते, अथ नास्त्यसौ तदा न 5 गृह्यते यतस्तद्दोषव्यं भवति, यदि पुनर्वाढं लभेत् तदा गृह्यते संस्थाप्यते च, यो बोद्धाट-पौरुष्यां पारयति पारणकवानन्यो वा तस्मै तद्दीयते, पश्चात्तेन श्रावकेण सह संधाटको व्रजति, एको न वर्त्तते प्रेषयितुम्, साधू पुरतः श्रावकस्तु मार्गं गच्छति, ततोऽसौ गृहं नीत्वा तावासनेनोपनिमंत्रयते, यदि निविशेते, तदा भव्यं, अथ न निविशेते तथापि विनयः प्रयुक्तो भवति, ततोऽसौ भक्तं पानञ्च स्वयमेव ददाति, भाजनं वा धारयति, स्थित एवाऽऽ- 10 स्ते यावद्दीयते, साधू अपि पश्चात्कर्मपरिहारार्थं सावशेषं गृहीतः, ततो वन्दित्वा विसर्जयति, अनुगच्छति च कतिचित्पदानि, ततः स्वयं मुञ्जे । यदि पुनस्तत्र प्रामादौ साधवो न भवन्ति तदा भोजनवेलायां द्वारावलीकनं करोति, विशुद्धभावेन च चिन्तयति । यदि साधवोऽभविष्यन् तदा निस्तारितोऽभविष्यमिति, एष पोषघपारणके विधिः, अन्यथा तु दत्त्वा मुञ्जे मुक्त्वा वा ददातीति द्वादशत्रयानि श्रावकाणाम् । एतानि च निरतिचारतया परिपालितानि 15 विशेषतो गृहिधर्मो भवतीत्यतिचारा विज्ञेयाः, तत्र पञ्च पञ्चातिचाराः प्रतिव्रतं भवन्ति । ननु सञ्चलनकपायोद्यप्रभत्वादतिचाराणामप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदययतां सम्यग्दृष्टिदेशविरतानां ते कथं सम्भ्रन्ति, सञ्चलनरूपायोद्यवतस्सर्वविरतस्यैव तेषां संभवात्, देशविरतेरल्पीयस्त्वात् कुन्धुशरीरे श्रणाद्यसम्भवत्, इति चेन्मैत्रम्, उपामकदशादिषु प्रतिव्रतमतिचारपञ्चकाभिधानात् सर्वविरतौ सञ्चलनोदयेऽतिचारा भवन्ति शेषाणामुदये मूलच्छेद्यमेव 20 स्यादित्यभिप्रायेण सर्वविरतातिचारहेतुत्वेन सञ्चलनोदयस्य शास्त्रे प्रोक्तत्वात्, न तु सञ्चलनोदयमात्रजन्यत्वमतिचाराणाम्, ' सञ्चये वि अ अइआरा सञ्चलणं तु उदयओ हुंति । मूलच्छिन्नं पुण होइ वारमण्हं कमायाणं ' इति । सर्वविरतेऽस्मृतीयानामुदये मूलच्छेदो देशविगतेर्द्वि-शीयानां सम्यक्त्वस्य प्रथमान्तरमिति गाथापञ्चार्थस्याभिप्रायवर्णनेऽपि यथा मञ्चलनोदये सर्व-विरतिरवोप्यते तत्रातिचाराश्च भवन्ति तथा प्रत्याख्यानावरणोदये देशविरतिस्तदतिचाराश्च, 25 अप्रत्याख्यानोदये सम्यक्त्वं तदतिचाराश्च भवन्तु न्यायस्य समानत्वात्, त्रिचित्रो मुदयः कपायाणां, ततोऽसौ गुणलाभस्याप्रतिबन्धस्तदतिचाराणाञ्च निमित्तं भवति मञ्चलनोदयव-दिति । तत्र प्रथमप्रतस्य प्रकृष्टप्रोषोदयान् षषः, धन्धः, छविच्छेदः, अतिभारोपणं, भक्तपानव्यवच्छेदधेति पञ्चानिचारा भवन्ति, श्रोधायतुष्पदादीनां लगुढादिना ताडनं षषः, प्रपल-

- कपायोदयादेव विज्ञेयस्तेन विनयग्रहणार्थं स्वपुत्रादीनां ताडनेऽपि न क्षतिः । तेषामेव रज्ज्वा-
दिना नियंत्रणं बन्धः, सोऽपि पुत्रादीनां क्रियत इति प्रबलक्रोधादेवेति भाव्यम् । छविइशरीरं
त्वग्वा, तस्याच्छेदः, छविच्छेदः, कर्णनासिकागलकम्बलपुच्छादिकर्त्तनम्, अयमपि क्रुध इत्येव
तेन पादबल्मीकोपहतपादस्य पुत्रादेस्तत्करणेऽपि नातिप्रसङ्गः । अतिशयितो भारोऽतिभारः,
5 चोदुमशक्य इत्यर्थः, तस्यारोपणं गोकरभरासभमनुष्यादेः स्कन्धे पृष्ठे शिरसि वा स्थापनं, इहापि
क्रोधाहोभाद्वेति विज्ञेयम् । अशनपानादीनां निषेधः क्रोधाद्भक्तपानव्यवच्छेदः, एते पञ्चाऽति-
चारा नाममात्रेणोक्ता विस्तरस्तु तत्तद्व्यन्धेभ्योऽवसेयः, एवमग्रेऽपि, सहसाभ्याख्यानं मिथ्यो-
पदेशो गुह्यभाषणं कूटलेखो विश्वस्तमंत्रभेदश्चेति द्वितीये व्रते पञ्चातिचाराः, अविमृश्यास-
होपाध्यारोपणं सहसाभ्याख्यानं यथा चौरस्त्वं पारदारिको वेत्यादि । अन्ये त्वस्य स्थाने रहस्या-
10 भ्याख्यानं पठन्ति, तदा रह एकान्तस्तत्र भवं रहस्यं, रहस्येनाभ्याख्यानमसद्व्यारोपणं यथा
वृद्धायै वक्ति-अयं ते मर्ता तरुण्यामतिप्रसक्तः, तरुण्यै वक्ति-अयं ते भर्ता प्रौढचेष्टितायां
मध्यमवयसि प्रसक्त इत्यादि रहस्याभ्याख्यानमिति । असदुपदेशो मिथ्योपदेशः, प्रतिपन्न
सत्यव्रतस्य हि परपीडाकरं वचनमसत्यमेव, ततः प्रमादान् परपीडाकरणे उपदेशोऽतिचारः,
यथा बाह्यन्तां सरोष्ट्रादयो हन्यन्तां दस्यव इत्यादि, यद्वा यथास्थितोऽर्थस्तथोपदेशः साधी-
15 यान्, विपरीतस्तथार्थोपदेशो यथा परेण सन्देहापन्नेन पृष्ठे न तथोपदेशः, यद्वा विवाहे
स्वयं परेण वाऽन्यतराभिसन्धानोपायोपदेश इति । यन्न सर्वस्मै कथनीयं तस्यानधिकृतेनैवा-
कारेद्धितादिभिर्हार्त्वाऽन्यस्मै प्रकाशनं गुह्यभाषणं, यथा-एते हीदमिदं च राजविरुद्धादिकं
मंत्रयन्ते अथवा गुह्यभाषणं पैशुन्यं, यथा द्वयोः प्रीतौ सत्यामेकस्याकारादिनोपलभ्याभि-
प्रायमित्तरस्य तथा कथयति यथा प्रीतिः प्रणश्यति, अस्याप्यतिचारत्वं रहस्याभ्याख्यानवत्
20 हास्यादिनैवेति । अन्यसदृशाश्रममुद्राकरणं कूटलेखः, एतच्च यद्यपि कायेनासत्यां वाचं
न वदामि नवा वादयामीत्यस्य वा व्रतस्य भङ्ग एव तथापि सहसाकारानाभोगादिनाऽति-
क्रमादिना वाऽतिचारः, अथवाऽसत्यमित्यमत्यभणनं मया प्रत्याख्यातं, इदं पुनर्लेखनमिति

१. ननु बन्ध दशो नातिचाराः, भावकेण हिंसाया एव प्रत्याख्यातं वात् हिंसाविरतेरप्यविदत्त्वाच्च तेषामपि
प्रत्याख्यातत्वे च तत्करणे विरतिवण्टनाद् व्रतभङ्ग एव स्यात् तथा मतेयत्ताभङ्गोऽपि स्यात्प्रतिपन्नमतिचाराणा-
माधिक्यादिनि चेन्मैवम्, हिंसामात्रस्य प्रत्याख्यातत्वेऽपि तेषामप्यर्थतः प्रत्याख्यातत्वात् हिंसोपायसत्तायाम् ।
न च तत्करणे व्रतभङ्ग एव नातिचार इति वाच्यम्, देशस्यैव भङ्गनादेशस्यैव पालनादतिचाराभ्युपदेशात् ।
द्विनिर्धं हि प्रतिपन्नतृत्या बहिर्दृष्टा च, यदा मारयामीति विज्ञेयविरदकालीनक्रोधादिप्रयुक्तनिरपेक्षवधादिप्रवृत्ति
हिंसाऽभावश्च तदा निर्दयतया विरत्यनपेक्षप्रवृत्तितयाऽन्तर्दृष्टया तस्य भङ्गे हिंसाया अभावाच्च बहिर्दृष्टया
पालनमिति ॥ २. अविमृश्यासिर्दिवं महताकारः, असावधानताऽनाभोग, व्रतभङ्गाय केनचित्मंत्रणे कृतोऽ-
प्रनिषेधादतिक्रम, गमनादिभ्यापोर स्थितिक्रम, क्रोधाद्बन्धव्यादावतिचार, और्वहिंसादौ स्थानाचार इति ॥

भावनया व्रतसापेक्षस्यातिचार एव । विश्वासमुपगतानां मंत्रणस्य प्रकाशकरणं विश्वस्तमंत्र-
 करणम्, अस्यानुवादरूपत्वेन सत्यत्वाद्यद्यपि नातिचारता घटते तथापि मंत्रितार्थप्रकाशन-
 जनितलज्जादितो मित्रकलत्रादेर्मरणादिसम्भवेन परमार्थतोऽस्यासत्यत्वात् कथञ्चिद्बद्ध-
 रूपत्वेनातिचारतैव । गुह्यभाषणे गुह्यमाकारादिना विज्ञायानधिकृत एव गुह्यं प्रकाशयति,
 इह तु स्वयं मंत्रयित्वा मन्त्रं भिनत्तीत्यनयोर्भेद इति ॥ स्तेनाहृतप्रहः स्तेनप्रयोगः 5
 मानविप्लवः, शत्रुराज्यगमनं, प्रतिरूपव्यवहार इति तृतीयव्रतस्यातिचाराः । चोरानी-
 तपदार्थानां मूल्यादिना प्रहणं स्तेनाहृतप्रहः, स्तेनाहृतं हि काणक्येण मुधिकया वा
 प्रच्छन्नं प्रहणं चौरा भवति, यतो नीतिः 'चौरश्चौरापको मन्त्री भेदज्ञः काणककृषी ।
 अन्नदः स्थानदश्चेति चौरस्तप्तविधः स्मृतः' इति ततश्चौर्यकरणाद्गतमङ्गः, वाणिज्यमेव
 क्रियते मया न चौरिकेत्यध्यवसायेन व्रतसापेक्षत्वाच्चाभङ्ग इति भङ्गाभंगरूपः प्रथमोऽ- 10
 तिचारः । स्तेनानामभ्यनुष्ठानं हरत यूयमित्यादिरूपेण, स्तेनोपकरणानां वा कुशिका-
 कर्त्तरिकाघर्षेरिकादीनामर्पणं विक्रयणं वा स्तेनप्रयोगः । अत्र च यद्यपि चौर्यं न करोमि
 न कारयामीत्येवं प्रतिपन्नव्रतस्य स्तेनप्रयोगो व्रतभङ्ग एव, तथापि 'किमधुना यूयं नि-
 र्व्यापारास्तित्तत, यदि वो भक्तादि नास्ति तदाऽहं तददामि, भवदानीतमोपस्य वा यदि
 विक्रायको न विद्यते तदाऽहं विक्रेष्ये' इत्येवंविधवचनैश्चोरान् व्यापारयतः स्वकल्प- 15
 नया तद्व्यापारणं परिहरतो व्रतसापेक्षस्यासावतिचार इति द्वितीयोऽतिचारः । मानस्य कुड-
 वादिपलादिहस्तादेः हीनाधिकत्वहरणं मानविप्लवः, हीनमानेन दानमधिकमानेन च प्रहणं
 तत्त्वतश्चौर्यमेव, न चैवं श्रावकस्य युज्यत इति तृतीयोऽतिचारः । विरुद्धयो राक्षोर्यद्राज्यं
 तत्र राज्ञाननुष्ठाते गमनं शत्रुराज्यगमनम् । शत्रुराज्यगमनस्य यद्यपि स्वस्वामिनाऽननु-
 स्थातस्यादत्तादानरूपत्वेन तदनुष्ठातृणाञ्च चौर्यदण्डयोगेनादत्तादानरूपत्वाद्गतमङ्ग एव 20
 तथापि शत्रुराज्यगतिं कुर्वता मया वाणिज्यमेव कृतं न चौर्यमिति भावनया व्रतसापेक्षत्वा-
 ह्लोके च चोरोऽयमिति व्यपदेशाभावादतिचारता, उपलक्षणत्वाद्वाजनिपिद्वयस्तुप्रहणमपि
 तथेति चतुर्थोऽतिचारः । सहस्रवस्तुना व्यवहरणं प्रतिरूपव्यवहारः, यथा ग्रीहीणां पलञ्चि,
 घृतस्य वसा, तैलस्य मूत्रं, द्विहोः गदिरादिवेष्टः चणरादिवेष्टे गुन्दादि वा, कुङ्कुमस्य
 कृत्रिमं तन् कुसुम्भादि वा, मञ्जिष्ठादेश्चित्रकादि, तथा विधाय विक्रयणं, यद्वाऽपहृताना 25
 गवादीनां सशृङ्गाणां अग्निपक्षालिङ्गीफलम्बेदादिना शृङ्गाण्यधो मुग्गानि प्रमुग्गानि तिर्यग्-
 लितानि वा विधायान्यत्वमिव तेषामापाद्य मुग्गेन धारणविक्रयादि करोतीति पञ्चमः ।
 मानविप्लवः प्रतिरूपक्रिया च परव्यसनेन परधनमहणरूपत्वाद्बद्ध एव, केवलं ग्वाप्रम्वननादि-
 कमेव चौर्यं प्रसिद्धं मया तु वणिज्जैव कृतेनि भावनया व्रतभङ्गोद्यतत्वात्तिचार इति ॥

- कपायोदयादेव विज्ञेयस्तेन त्रिनयमग्रहणार्थं स्रपुत्रादीनां ताडनेऽपि न क्षतिः । तेपामेव रज्ज्वा-
दिना नियत्रणं बन्धः, सोऽपि पुत्रादीनां क्रियत इति प्रबलक्रोधादेवेति भाव्यम् । छविशरीर
त्वग्वा, तस्याभ्रुदेः, छविच्छेदः, कर्णनासिकागलकम्बलपुच्छादिकर्त्तनम्, अयमपि क्रुध इत्येव
तेन पादवल्मीकोपहतपादस्य पुत्रादेस्तत्करणेऽपि नातिप्रसङ्गः । अतिशयितो भारोऽतिभारः,
5 वोढुमशक्य इत्यर्थः, तस्यारोपणं गोकरभरासभमनुष्यादेः स्कन्धे घृष्टे शिरसि वा स्थापनं, इहापि
क्रोधाहोभाद्वेति विज्ञेयम् । अशनपानादीनां निषेधः क्रोधाङ्गकपानव्यवच्छेदः, एते पञ्चाऽति-
चारा नाममात्रेणोक्ता विस्तरस्तु तत्तद्वन्धेभ्योऽवसेयः, एवमग्रेऽपि, सहसाभ्याख्यानं मिथ्यो-
पदेशो गुह्यभाषणं कूटलेखो विश्वसंग्रमभेदश्चेति द्वितीये व्रते पञ्चातिचाराः, अविमृश्यास-
होपाधारोपणं सहसाभ्याख्यानं यथा चौरस्त्व पारदारिको वेत्यादि । अन्ये त्वस्य स्थाने रहस्या-
10 भ्याख्यानं पठन्ति, तदा रह एकान्तस्तत्र भवं रहस्य, रहस्येनाभ्याख्यानमसदध्यारोपणं यथा
वृद्धायै वक्ति-अग्रं ते भर्ता तरुण्यामतिप्रसक्तः, तरुण्यै वक्ति-अग्रं ते भर्ता प्रौढचेष्टितायां
मध्यमवयसि प्रसक्त इत्यादि रहस्याभ्याख्यानमिति । असद्रुपदेशो मिथ्योपदेशः, प्रतिपन्न
सत्यव्रतस्य हि परपीडाकर वचनमसत्यमेव, ततः प्रमादात् परपीडाकरणे उपदेशोऽतिचारः,
यथा बाह्यन्तां खरोष्ट्रादयो हन्यन्तां दस्यव इत्यादि, यद्वा यथास्थितोऽर्थस्तथोपदेशः साधी-
15 यान्, विपरीतस्त्वयथार्थोपदेशो यथा परेण सन्देहापनेन घृष्टे न तथोपदेशः, यद्वा विवाहे
स्वयं परेण वाऽन्यतराभिस्त्वानोपायोपदेश इति । यन्न सर्वस्मै कथनीय तस्यानधिकृतैर्नैवा-
कारेङ्गितादिभिर्ज्ञात्वाऽन्यस्मै प्रकाशनं गुह्यभाषणं, यथा-एते हीदमिदं च राजविरुद्धादिक
मंत्रयन्ते अथवा गुह्यभाषणं पैशुन्यं, यथा द्वयोः प्रीतौ सत्यामेकस्याकारादिनोपलभ्याभि-
प्रायमितरस्य तथा कथयति यथा प्रीतिः प्रणश्यति, अस्याप्यतिचारत्वं रहस्याभ्याख्यानवत्
20 हास्यादिनैवेति । अन्यसदृश्राक्षरमुद्राकरणं कूटलेखः, एतच्च यद्यपि कायेनासत्यां वाचं
न वदामि नवा वाद्यामीत्यस्य वा व्रतस्य भङ्ग एव तथापि सहसाकारानाभोगादिनाऽति-
क्रमादिना वाऽतिचारः, अथवाऽसत्यमित्यमस्यभणनं मया प्रत्याख्यातं, इदं पुनर्लेखनमिति

१. ननु बन्ध द्यो नातिचारः, भावकेण हिंसाया एव प्रत्याख्यातत्वात् हिंसाविरतेस्त्वण्डितत्वाच्च तेषामपि
प्रत्याख्यातत्वे च तत्करणे विरतिवण्डनाद् व्रतभङ्ग एव स्यात् तथा व्रतेवत्ताभङ्गोऽपि स्यात्प्रतिव्रतमतिचाराणां
माधिक्यादिति चे-मैवम्, हिंसागतस्य प्रत्याख्यातत्वेऽपि तेषामप्यर्थतः प्रत्याख्यातत्वात् हिंसोपायत्वात्तेषाम् ।
न च तत्करणे व्रतभङ्ग एव नातिचार इति वाच्यम्, देशस्यैव भ्रान्तोद्देशस्यैव पालनादतिचारव्यपदेशात् ।
द्विविधं हि व्रतमन्तर्गत्या बहिर्वृत्त्या च यदा मार्यामीति विक्लविरहकालीनक्रोधादिप्रयुक्तनिरपेक्षवधादिप्रवृत्ति
हिंसाऽभावश्च तदा निर्देयतया विरत्यनपेक्षप्रवृत्तिनाऽन्तर्गत्या तस्य भगो हिंसाया अभावाच्च बहिर्वृत्त्या
पालनमिति ॥ २. अविमृश्यास्त्वं सहसाकारः, असावधानताऽनाभोगः, व्रतभङ्गाय केनचित्प्रमत्तणे कृतेऽ
प्रतिषेधादतिव्रतम्, गमनादिव्यापारं व्यतिक्रमः, क्रोधाद्बन्धनधादावतिचारः, जीवहिंसादी स्वनाचार इति ॥

भावनया व्रतसापेक्षस्यातिचार एव । विश्वासमुपगतानां मंत्रणस्य प्रकाशकरणं विश्वस्तमंत्र-
 करणम्, अस्यानुवादरूपत्वेन सत्यत्वाद्यद्यपि नातिचारता घटते तथापि मंत्रितार्थप्रकाशन-
 जनितलज्जादितो मित्रकलत्रादेर्मरणादिसम्भवेन परमार्थतोऽस्यासत्यत्वान् कथञ्चिद्बुद्ध-
 रूपत्वेनातिचारतैव । गुह्यभाषणे गुह्यमाकारादिना विज्ञायानधिकृत एव गुह्यं प्रकाशयति,
 इह तु स्वयं मंत्रयित्वा मन्त्रं भिनत्तीत्यनयोर्भेद इति ॥ स्तेनाहृतप्रहः स्तेनप्रयोगः 5
 मानविप्लवः, शत्रुराज्यगमनं, प्रतिरूपव्यवहार इति तृतीयव्रतस्यातिचाराः । चोरानी-
 तपदार्थानां मूल्यादिना ग्रहणं स्तेनाहृतप्रहः, स्तेनाहृतं हि काणक्येण मुधिकया वा
 प्रच्छन्नं ग्रहणं चौरा भवति, यतो नीतिः 'चौरश्चौराको मन्त्री भेदज्ञः काणककयी ।
 अन्नदः स्थानदश्चेति चौरस्तप्तविधः स्मृतः' इति ततश्चौर्यकरणाद्गतभङ्गः, वाणिज्यमेव
 क्रियते मया न चौरिकेत्यध्यवसायेन व्रतसापेक्षत्वाच्चाभङ्ग इति भङ्गाभंगरूपः प्रथमोऽ- 10
 तिचारः । स्तेनानामभ्यनुष्ठानं हरत यूयमित्यादिरूपेण, स्तेनोपकरणानां वा कुशिका-
 कर्त्तरिकाघर्षेरिकादीनामर्पणं विक्रयणं वा स्तेनप्रयोगः । अत्र च यद्यपि चौर्यं न करोमि
 न कारयामीत्येवं प्रतिपन्नव्रतस्य स्तेनप्रयोगो व्रतभङ्ग एव, तथापि 'किमधुना यूयं नि-
 र्व्यापारास्तिस्रस्त, यदि वो भक्तादि नास्ति तदाऽहं तद्दामि, भवदानीतमोपस्य वा यदि
 विक्रायको न विद्यते तदाऽऽहं विक्रेष्ये' इत्येवंविधवचनैश्चोरान् व्यापारयतः स्वकल्प- 15
 नया तद्वापारणं परिहरतो व्रतसापेक्षस्यासावतिचार इति द्वितीयोऽतिचारः । मानस्य कुड-
 वादिपलादिहस्तादेः हीनाधिकत्वकरणं मानविप्लवः, हीनमानेन दानमधिकमानेन च ग्रहणं
 तत्त्वतश्चौर्यमेव, न चैवं श्रावकस्य युज्यत इति तृतीयोऽतिचारः । विरुद्धयो राज्ञोर्यद्वाज्यं
 तत्र राज्ञाननुज्ञाते गमनं शत्रुराज्यगमनम् । शत्रुराज्यगमनस्य यद्यपि स्वस्वामिनाऽननु-
 ज्ञातस्यादत्तादानरूपत्वेन तदनुष्ठातृणाञ्च चौर्यदण्डयोगेनादत्तादानरूपत्वाद्गतभङ्ग एव 20
 तथापि शत्रुराज्यगतिं कुर्वता मया वाणिज्यमेव कृतं न चौर्यमिति भावनया व्रतसापेक्षत्वा-
 ह्नोके च चोरोऽयमिति व्यपदेशाभावादतिचारता, उपलक्षणत्वाद्वाजनिपिद्धवस्तुग्रहणमपि
 तथेति चतुर्थोऽतिचारः । सदृशवस्तुना व्यवहरणं प्रतिरूपव्यवहारः, यथा ग्रीहीणां पलञ्जि,
 घृतस्य वसा, तैलस्य मूत्रं, हिङ्गोः खदिरादिवेष्टः चणकादिवेष्टं गुन्दादि वा, कुङ्कुमस्य
 कुत्रिमं तन् कुसुम्भादि वा, मञ्जिष्ठादेश्चित्रकादि, तथा विधाय विक्रयणं, यद्वाऽपहृतानां 25
 गवादीनां सशृङ्गाणां अग्निपक्कालिङ्गीफलस्वेदादिना शृङ्गाप्यधो मुखानि प्रगुणानि तिर्यग्-
 लितानि वा विधायान्यत्वमिव तेषामापाद्य सुखेन धारणविक्रयादि करोतीति पञ्चमः ।
 मानविप्लवः प्रतिरूपक्रिया च परव्यंसनेन परधनग्रहणरूपत्वाद्बुद्ध एव, केवलं स्वात्तननादि-
 कमेव चौर्यं प्रसिद्धं मया तु वणिकलैव कृतेति भावनया व्रतरक्षणोद्यतत्वादतिचार इति ॥

परविवाहकरणं, अनात्तागमः, इत्वरात्तागमः, अनङ्गक्रीडनं, कामतीव्ररागश्चेति पञ्चाति-
 चाराश्रुतुर्थत्रते । स्वस्वापत्यव्यतिरिक्तानां कन्याफललिप्सया स्नेहसम्बन्धादिना वा परिणय-
 नविधानं परविवाहकरणम् । इदञ्च स्वदारमन्तोपवता स्वकलत्रात्परदारवर्जकेन च स्वकलत्र-
 5 वेद्याभ्यामन्यत्र मनोवाकायैर्मैथुनं न कार्यं न च कारणीयमिति यदा प्रतिपन्नं तदा परविवाह-
 करणं मैथुनकारणमर्थतः प्रतिपिद्धमेव भवति तद्दृष्टी तु मन्यते, विवाह एवायं मया विधीयते
 न मैथुनं कार्यते इति व्रतसापेक्षत्वादिति चारः । कन्याफललिप्सा च सम्यग्दृष्टेरव्युत्पन्नावस्थायां
 मिध्यादृष्टेस्तु भद्रकावस्थायामनुग्रहार्थं व्रतदाने सा संभवतीति । अनात्तागमः, अनात्ता—अपरि-
 गृहीता वेद्या स्वैरिणी प्रोपितभर्तृका कुलाङ्गना वाऽनाथा, तस्या गम आसेवनम्, अनाभोगा-
 दिनाऽतिचारोऽयं स्वदारसन्तोषिणः । इत्वरात्तागमः, इत्वरी प्रतिपुरुषमयनशीला वेद्येत्यर्थः,
 10 सा चासावात्ता च कश्चित्कालं भाटीप्रदानादिना सङ्गृहीता, इत्वरात्ता, इत्वरकालं वाऽऽत्ता
 इत्वरात्ता तस्या गम आसेवनमित्त्वरात्तागमः, अयञ्च भाटीप्रदानत्वादित्वरकालस्वीकारेण स्व-
 कलत्रीकृत्य वेद्यां सेवमानस्य स्वबुद्धिकल्पनया स्वदारत्वेन व्रतसापेक्षत्वात् भङ्गः, अल्पकाल-
 परिग्रहाच्च वस्तुतोऽन्यकलत्रत्वाद्भङ्ग इति भङ्गाभङ्गरूपत्वादिति चारः, अयमपि स्वदारसन्तोषिण
 एव, न तु परदारवर्जकस्य, इत्वरात्ताया वेद्यात्वेनात्तायास्त्वनाथतयैवापरदारत्वात् शेषा-
 15 स्त्वतिचारा द्वयोरपि ॥ अनङ्गक्रीडनं, अनङ्गः कामः, स च पुंसः स्त्रीपुंनपुंसकेषु सेवनेच्छा
 हस्तकर्मादीच्छा वा, वेदोदयात् योपितोपि योपिन्नपुंसकपुरुषासेवनेच्छा हस्तकर्मादीच्छा वा,
 नपुंसकस्याऽपि नपुंसकपुरुषस्त्रीसेवनेच्छा हस्तकर्मादीच्छा वा, एषोऽनङ्गो नान्यः कश्चित्, तेन
 तस्मिन् वा क्रीडनं रमणमनङ्गक्रीडनम्, अथवा स्वलिङ्गेन कृतकृत्योऽपि काष्ठपुस्तकलमृत्ति-
 काचर्मादिघटितैराहार्यैः प्रजननैर्योपितामवाच्यदेशं पुनः पुनः कुञ्जाति केशाकर्षणप्रहारदान-
 20 दन्तनरत्नदर्शनादिप्रकारेण मोहनीयकर्मावेशात्तथा क्रीडति यथा बलवान् रागः प्रसूयते, यदा
 अङ्गं देहावयवो मैथुनापेक्षया योनिर्मैहनञ्च, तद्व्यतिरिक्तान्यनङ्गानि, कुचकक्षोरुवदनदीनि तेषु
 क्रीडनमनङ्गक्रीडनमिति । कामतीव्ररागः, कामे तीव्रो रागः, अतीवाऽऽग्रहः परित्यक्तान्यसकल-
 च्चापारस्य मैथुनेऽन्वयवसायता, योपामुत्सकश्चोपस्थान्तरेषु अचित्प्रतया प्रक्षिप्य लिङ्गं महतीं चैवं
 25 निश्चलो मृत इवास्ते चटक इव चटकां मुहुमुहुर्घोषामारोहति, जातबलक्षयञ्च वाजीकरणा-
 न्युपयुक्ते इति । अत्र च श्रावकोऽत्यन्तपापभीरुतया ब्रह्मचर्यं चिकीर्षुरपि यदा वेदोदयासहि-
 ष्णुतया तद्विधातुं न शक्नोति तदा यापनामात्रार्थं स्वदारसन्तोषादि प्रतिपद्यते, मैथुनमात्रेण च

१. ननु स्नापत्यविवाहेन कथं न दोषः ? परविवाहनवदिति चैत्यम्, निजकन्याया परिणयनाभावे
 स्वच्छन्दचारिणीत्वप्रसङ्गेन शासनोपघातसम्भवात्, कृते तु विवाहे पतिनियन्तत्वेन तदसम्भवादिति । इत्यपि
 कल्पे तत्र विशिष्टमन्तोषाभावात्स्वयं पुन कलत्रान्तरस्य विवाहन परकलत्रविवाहन स्वदारसन्तोषवतोऽतिचार
 इति केचित् ॥

यापनायां सम्भवन्त्यामनङ्गक्रीडनकामतीव्ररागावर्धतः प्रतिपिद्धौ, तत्सेवने च न कश्चिद्गुणः
 प्रत्युत तात्कालिकी छिदा राजयक्ष्मादयश्च रोगा दोषा एव भवन्ति, एवं प्रतिपिद्धाचर-
 णान्ङ्गो नियमावाधनाच्चाभङ्ग इत्यतिचारावेतौ ॥ धनधान्यसंख्यातिक्रमः, क्षेत्रवास्तुसंख्या-
 तिक्रमः, रूप्यस्वर्णसंख्यातिक्रमः, गोमनुष्यादिसंख्यातिक्रमः, कुप्यसंख्यातिक्रमश्चेति पञ्च
 पञ्चमव्रतातिचाराः । धनधान्यादीनां यावज्जीवं चतुर्मासादिकालावधि वा यत्परिमाणं गृहीतं 5
 तस्योद्धेघनरूपा एते, अतिचारा एते न साक्षात् गृहीतसंख्यातिक्रमरूपाः किन्तु बन्धन-
 योजनदानगर्भभावैः पञ्चभिर्हेतुभिः स्वबुद्ध्या व्रतभङ्गमकुर्वत एव । तत्र धान्यस्य बन्ध-
 नात्संख्यातिक्रमो यथा—कृतधनधान्यपरिमाणस्य कोऽपि लभ्यमन्यद्वा धनं धान्यं च ददाति
 तच्च व्रतभङ्गमयाचतुर्मास्यादिपरतो गृह्यतो घनादिविक्रये वा कृते ग्रहीष्यामीति भावनया
 बन्धनात्त्रियंत्रणात् रज्जादिसंयमनात् सत्यङ्कारदानादिरूपाद्वा स्वीकृत्य तद्देह एव स्थापय- 10
 तोऽतिचारः । क्षेत्रवास्तुनो योजनान् क्षेत्रयास्वन्तरमीलनाद्गृहीतसंख्यातिक्रमोऽतिचारो
 भवति, तथाहि एकमेव क्षेत्रं वास्तु चेत्यभिग्रहवतोऽधिकतरतद्भिलापे सति व्रतभङ्गमयात्
 प्राक्तनक्षेत्रादिप्रत्यासन्नं तद् गृहीत्या पूर्वेण सह तस्यैकत्वकरणार्थं वृत्तिभित्त्याद्यपनयने च
 तत्तत्र योजयतो व्रतसापेक्षत्वात्कथञ्चिद्विरतिवाधनाच्चाऽतिचारः । रूप्यसुवर्णस्य दानान्-
 यितरणाद् गृहीतसंख्याया अतिक्रमो यथा केनाऽपि चातुर्मासाद्यधिना रूप्यादिसंख्या 15
 विहिता, तेन च तुष्टराजदेः सकाशात्तदधिकं तद्बन्धं, तच्चान्यस्मै व्रतभङ्गमयाद्ददाति,
 पूर्णेऽवधौ ग्रहीष्यामीति भावनयेति व्रतसापेक्षत्वात् कथञ्चिद्विरतिवाधनाच्चातिचार इति ।
 गोमनुष्यादेर्गर्भतः संख्यातिक्रमो यथा केनाऽपि संवत्सराद्यधना द्विपदचतुष्पदानां परि-
 माणं कृतं, तेषां च संवत्सराद्यधिमध्य एव प्रसवेऽधिकद्विपदादिभावाद्ब्रतभङ्गः स्यादिति
 तद्भ्यास्तिक्यत्यपि काले गते गर्भग्रहणं कारयतो गर्भस्थद्विपदादिभावेन बहिर्गततद्भावेन च 20
 कथञ्चिद्ब्रतभङ्गादतिचारः । कुप्यस्य भावतसंख्यातिक्रमो यथा कुप्यस्य या संख्या कृता
 तस्याः कथञ्चिद् द्विगुणत्वे भूते सति व्रतभङ्गमयात्तेषां द्वयेनैकैकं महत्तरं कारयतः पर्याया-
 न्तरकरणेन संख्यापूर्णात्स्वाभाविकसंख्यावाधनाच्चातिचार इति उक्ता अणुव्रतानां पञ्च पञ्चा-
 तिचारास्संक्षेपेण ॥

१. धनं गरिमधरिममेयपरिच्छेयभेदाच्चतुर्धा, यदाह—' गणिम जाइफलफोकलाई धरिमं तु कुंडुम-
 शुबाइ । मेज्जे चोपडलोणाइ रयणवत्याइ परिच्छेज्ज ' इति, धान्यं चतुर्विंशतिधा, सप्तदशधा वा ।
 सस्योत्पत्तिभूमि क्षेत्र सेतुत्वेत्तमालकभेदाधिधा, अरषट्जलासेच्य सेतुत्वेन, वारिदजलनिष्पाद्यधान्यं
 केतुक्षेत्रं, उभयजलनिष्पाद्यसस्यमुभयतमक । वास्तु गृहादि प्राग्मनगगदि च, गृहादि तेषां एतत् भूगृहादि
 उच्छ्रितं प्रासादादि उभयविधमुभयं । रूप्यं रजतं स्वर्णं उभयमपि घटितमघटितघानेकप्रकारम् । कुप्यं
 कांस्यलोहतामसीसकादिकम् ॥

- ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्षु निश्चिनमानोद्भवनरूपास्त्रयः क्षेत्रवृद्धिः स्मृतिभ्रंशश्चेति पञ्च प्रथमः
 गुणत्रतस्यातिचाराः, दिग्घ्नत्रिपयस्य पूर्वादिदेशस्य क्षेत्रस्य ह्रस्वस्य पश्चिमादिक्षेत्रान्तर-
 परिमाणप्रक्षेपेण दीर्घाकरण क्षेत्रवृद्धि, यथा केनाऽपि पूर्वापरदिशोः प्रत्येकं योजनशतं
 5 स्या तु दशोत्तर योजनशत करोति, उभाभ्यामपि प्रकाराभ्या योजनशतद्वयरूपस्य परिमाण-
 स्याव्याहृतत्वादित्येवमेकत्र क्षेत्र वर्धयतो त्रतसापेक्षत्वादतिचारश्चतुर्थ । स्मृतिभ्रशो योजन-
 शतादिरूपदिकपरिमाणविषयस्यातिव्याकुञ्चनप्रमादित्वमत्यपाटवादिना भ्रंसः, तथाहि केन-
 चित्पूर्वस्या दिशि योजनशतरूपं परिमाण कृतमासीत् गमनकाले च स्फुटतया न स्मरति शतं
 वा पचाशद्वेति, यदि पञ्चाशतमतिक्रामति तदाऽतिचारः, शतमतिक्रामतस्तु भङ्गः, सापेक्षत्वा-
 10 श्रिरपेक्षत्वाच्च तस्मात्समर्तव्यमेव गृहीतत्रन, स्मृतिमूलं हि सर्वमनुष्ठानमिति पञ्चमोऽतिचारः॥
 सचित्तः सचित्तप्रतिबद्धः, समिभ्र, अभिपवः, दुष्पकाहार इति द्वितीयगुणत्रतस्य
 पञ्चाऽतिचाराः, चित्तेन सह वर्तते इति सचित्त, येन सचित्तस्य परिहारः परिमाण वा
 कृतमनाभोगादिना सचित्तमधिकसचित्त वा सादतस्तस्य सचित्ताहाररूपः प्रथमोऽतिचारः ।
 सचित्तप्रतिबद्धसचेतनवृक्षादिसम्बद्ध, गु-नादि एककलादिर्ना सचित्तान्तर्बीजः सर्जुरादिः
 15 तदाहारो हि सचित्ताहारवर्जकस्यानाभोगादिना सात्र्याहारप्रवृत्तिरूपत्वादतिचारः, अथवा
 बीज त्यक्ष्यामि सचेतनत्वात्तस्य, कटाहं त्वचेतनत्वाद्ब्रह्मक्षयिष्यामीति धिया पकं खर्जुरादि
 फलं मुखे प्रक्षिपतस्सचित्तवर्जकस्य सचित्तप्रतिबद्धाऽऽहारो द्वितीयः । समिभ्रः अर्धपरि-
 णतजलादिराद्रकदाडिमरीजूरकविर्मटिकादिमिश्रभ्रूणादिर्वा निलमिश्रो यवधानादिर्वा, एत-
 दाहारोऽप्यनभोगातिक्रमादिनाऽतिचारः । अथवा सम्भवत्सचित्तव्यवस्थापककणिकादे-
 20 पिष्टत्वादिनाऽचेतनमिति बुद्ध्याऽऽहारः समिभ्राहारो त्रतसापेक्षत्वादतिचार इति
 तृतीयः । अभिपव सुरासौवीरकादि सुरामध्यायमिष्यन्दिष्टवृष्यद्रव्योपयोगो वा, अयमपि
 सावद्याहारवर्जकस्यानाभोगादिनाऽतिचार इति चतुर्थ । दुष्पकाहारः अर्द्धस्त्रिबन्धुशुकतन्दु-
 लयवगोधूमस्थूलमण्डककङ्कडुकफलादिरैहिकप्रत्यवायकारी यावता चाशेन सचित्तस्तावता
 परलोकमप्युपहन्ति, पृथुकादेर्दुष्पकतया सम्भवत्सचेतनावयवत्वात्पकेनाचेतन इति भुञ्जान
 25 स्यातिचार इति पञ्चम, अमी पञ्च भोजनमाश्रित्य त्यक्तव्या, भोगोपभोगोत्पादक व्यापार-
 माश्रित्य तु पञ्चदशातिचारा धर्मसप्रहादिप्रत्येभ्योऽनसेयाः ॥ कन्दर्प, कौत्कुच्यं, भोगभूरिता,

१ स्मृतिभ्रसाधनाभोगाद्वा यदि परिमाणमतिक्रान्तो भवत्तदा ज्ञाते तेन निर्वर्तितव्य परतश्च न गन्तव्यम्
 अयोऽपि न विसर्जनीय । अथ नाश्या कोऽपि प्रवेत्तदा यत्नेन लब्ध स्य विसृज्य गतेन वा तन्न गृह्यते तीर्थ
 यात्रादिधर्मेनिमित्तं तु नियमितक्षेत्रात्परतोऽपि साधोरिवेश्यासमित्युपयोगन गच्छतो न दोष, धनार्जनाद्यैहिक
 फलार्थमेवाधिकगमन्तस्य नियमनादिति सम्प्रदाय ॥

संयुक्ताधिकरणत्वं, मौख्यञ्चेति पञ्चातिचारासृतीयगुणव्रतस्य । तत्र हेतुः कामप्रधानो वाक्प्रयोगः कन्दर्पो मोहोदीपकं वा कर्मैति भावः । सामाचारी चात्र स्वस्य परस्य वा मोहोद्रेकजनकं हि वाक्यं श्रावकेण न वक्तव्यम्, अट्टहासोऽपि न कल्पते कर्तुं, यदि नाम हसितव्यमिति तदेवं प्रमादात्कुर्वतोऽतिचारः । कुत्सितं कुचति कुचभ्रूनयनोपनासाकरचरणमुखविकारैस्संकुचतीति कुत्कुचः, कुदिति कुत्सायां निपातः, तस्य भावः कौत्कुच्यं, अनेकप्रकारा भण्डा- 5 दिविडम्बनक्रियेत्यर्थः । अथवा कौकुच्यमिति नामत्वे कुत्सितः कुच. संकोचादिक्रियाभाक् तद्भावः कौकुच्यमिति विग्रहः । तत्र परे येन हसन्ति, आत्मनश्च लाघवं भवति तादृशं श्रावकस्य न वक्तुं चेष्टितुं वा कल्पते, प्रमादात्तथाचरणे चातिचारः । भोगभूरिता भोगस्थोपभोगस्य च स्नानपानभोजनचन्दनकुंकुमकस्तूरिकावस्त्राभरणानादेः स्वस्वीयकुटुम्बव्यापारणापेक्षयाऽधिकत्वम् । भोगबहुत्वस्य प्रमादविषयात्मकत्वात्प्रमादाचरितस्यातिचारः । अत्र सामा- 10 चारी-यद्युपभोग्यानि तैलामलकादीनि बहूनि गृह्णाति तदा तल्लौल्येन बहवः स्नातुं तडागादौ व्रजन्ति, ततश्च पूतरकादिवधोऽधिकः स्यात् स्यादेवं ताम्बूलादिष्वपि विभाषा, न चैवं कल्पते, तत्र को विधिरुपभोगे ? स्नानेच्छुना तावद्गृह एव स्नातव्यं, नास्ति चेत्तत्र सामग्री तदा तैलामलकैः शिरो धर्षयित्वा, तानि च सर्वाणि शाटयित्वा तडागादीनां तटे निविष्टोऽञ्जलिभिः स्नाति, तथा येषु पुष्पादिषु कुण्ठ्यादयस्सम्भवन्ति तानि परिहरति, एवं सर्वत्र वाच्यमिति । 15 संयुक्ताधिकरणत्वं, अधिक्रियते दुर्गतावात्माऽनेनेत्यधिकरणं उदूखलादि, संयुक्तञ्च तदधिकरणञ्चेति विग्रहः । उदूखलेन मुसलं, हलेन फालः, शकटेन युग, धनुषा च शर इत्यादिरूपमित्यर्थः तद्भावस्संयुक्ताधिकरणत्वम्, एतच्च हिंस्रप्रदानव्रतस्यातिचारः । अत्रापि सम्प्रदायः श्रावकेण हि संयुक्तान्यधिकरणानि च न धारणीयानि, संयुक्ताधिकरणं हि यः कश्चिदादीत, वियुक्ते तु तत्र परः सुखेन प्रतिपेधितुं शक्यत इति । मौख्यं, मुरमस्यास्तीति मुरमस्तद्भावो 20 मौख्यं, धाष्टर्षप्रायमसम्भ्यासम्बद्धबहुप्रलपितम्, अयं पापोपदेशस्यातिचारः, मौख्यं सति पापोपदेशसम्भवात्, अपध्यानाचरितव्रते त्वनाभोगादिनाऽपध्याने प्रवृत्तिरतिचार इति गुणव्रतस्यातिचाराः ॥ योगदुष्प्रणिधानं, स्मृत्यनवधारणं, अनादरञ्चेति शिक्षापदव्रतस्य प्रथमस्यातिचाराः । योगदुष्प्रणिधानं त्रिविधं, कायदुष्प्रणिधानं वचोदुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानमिति, कायस्य सावये प्रवर्तनं कायदुष्प्रणिधानं शरीरावयवानां पाणिपादादीनामनिभृततावस्थान- 25 मित्यर्थः, वर्णसंस्काराभावोऽर्थानवगमश्चापलञ्च उचोदुष्प्रणिधानम्, क्रोबलोभद्रोहाभिमानेर्ष्यादयः कायव्यासङ्गसम्भ्रमश्च मनोदुष्प्रणिधानमिति त्रयोऽतिचाराः । स्मृतेस्सामायिककरणावसरविषयायाः कृतस्य वा सामायिकस्य प्रथमप्रमादयोगादनवधारणं स्मृत्यनवधारणम्, मया कदा

- सामायिकं कर्त्तव्यं, कृतं मया सामायिकं न वेत्येवंरूपस्मरणभ्रशोऽतिचारो मोक्षानुष्ठानस्य स्मृतिमूलत्वादिति चतुर्थः । अनादरोऽनुत्साहः, प्रतिनियतवेलायां सामायिकस्याकरणं, यथाकथञ्चिद्वा करणानन्तरमेव पारणञ्चेति पञ्चमोऽतिचारः । ननु सति कायदुष्प्रणिधानादौ सामायिकस्य निष्फलत्वेन यस्तुन एवाभावः स्यात्, अतिचारस्तु तन्मालिन्यरूप एव
- 5 भवतीति सामायिकस्यैवाभावेऽयमतिचारः कथं स्यादतो भङ्गरूपा एवैते नातिचारा इति चेदुच्यते, अनाभोगादतिचारत्त्रमिति । ननु द्विविधं त्रिविधेनेति सावद्यप्रत्याख्यान सामायिकं, तत्र च कायदुष्प्रणिधानादौ प्रत्याख्यानभङ्गात्सामायिकाभाव एव तद्भङ्गजनितञ्च प्रायश्चित्तं विधेयं स्यात्, मनोदुष्प्रणिधानञ्चाशक्यपरिहार मनसोऽनवस्थितत्वाद्दत्तसामायिकप्रतिपत्तेरसकाशात्तदप्रतिपत्तिरेव श्रेयसी, यदाहुः—‘अविधिकृताद्वरमकृतमिति, नैवम्,
- 10 यतः सामायिकं द्विविधं त्रिविधेन प्रतिपन्नं, तत्र च मनसा वाचा कायेन च सावद्यं न करोमि न कारयामीति पदं प्रत्याख्यानानीत्येकतरप्रत्याख्यानभङ्गेऽपि शेषसद्भावाग्निमध्यादुष्कृतेन मनोदुष्प्रणिधानमात्रमुद्देशं न सामायिकात्यन्ताभावः, सर्वविरतिसामायिकेऽपि तथाभ्युपगत, यतो गुप्तिभङ्गे मिध्यादुष्कृतं प्रायश्चित्तमुक्तम्, अतो न प्रतिपत्तेरप्रतिपत्तिर्गरीयसीति । किञ्च सातिचारादप्यनुष्ठानादभ्यासतः कालेन निरतिचारमनुष्ठानं
- 15 भवतीति सूर्यः । बाह्या अपि ‘अभ्यासो हि कर्मणा कौशलमावहति, न हि सकृन्निपातमात्रेणोदविन्दुरपि प्राणिनि म्लानतामादधाती’ति, न चाविधिकृताद्वरमकृतमिति युक्तमस्यासूयावचनत्वात्तस्माद्धर्मानुष्ठानं निरन्तरं कार्यमेव, किन्तु तत्कुर्वता सर्वशक्त्या विधौ यतनीय, इदमेव श्रद्धालोर्लक्षणमिति ॥ प्रेष्यप्रयोगः प्रेष्यानयनं शब्दानुपातन रूपानुपातन पुद्गलप्रेरणञ्चेति पञ्चातिचारा द्वितीयशिक्षापदव्रतस्य, प्रेष्यस्य भृत्यादेर्विषक्षितक्षेत्राद्बहिः
- 20 प्रयोजनाय व्यापारणं प्रेष्यप्रयोगः । स्वयं हि गमने दिवसप्रहरमुहूर्त्तौदिपरिमाणस्य देशावकाशिकस्य व्रतस्य भङ्गः स्यादित्यन्यस्य प्रेषणं, गमनागमनादिव्यापारजनितप्राण्युपमर्दो मा भूदित्यभिप्रायेण हि तद्व्रतं गृह्यते स तु स्वयं कृतोऽन्येन वा कारित इति न कश्चित्फले विशेषः, प्रत्युत स्वयं गमने ईर्यापथविशुद्धेर्गुणः, परस्य पुनरनिपुणत्वादीर्यासमित्यभावे दोष इति प्रथमोऽतिचारः । प्रेष्यानयनं विषक्षितक्षेत्राद् बहिःस्थितस्य सचेतनादिद्रव्यस्य
- 25 प्रेष्येण विषक्षितक्षेत्रे प्रापणम् । स्वयं गमने हि व्रतभङ्गः स्यात् परेण त्वानयने न भङ्ग इति बुद्ध्या यदाऽऽनाययति सचेतनादिद्रव्यं तदाऽतिचार इति द्वितीयः । शब्दानुपातनं श्रुत्कासितादेशश्रोत्रेऽवतारणम्, यथा विहितस्वगृहवृत्तिप्राकारादिव्यवच्छिन्नभूप्रदेशाभिग्रहप्रयोजनं उ.पन्ने विषक्षितक्षेत्राद्बहिर्गतभङ्गभयात्स्वयं गन्तुं यहिस्थितञ्चाह्वातुमशक्नुवन् वृत्तिप्राकारादिप्रत्यासन्नवर्त्तीभूय कासितादिशब्दमाह्वानीयानां श्रोत्रेऽनुपातयति, ते च

तच्छ्रवणात्तत्समीपमागच्छन्तीति शब्दानुपातननामाऽतिचारः । रूपानुपातनं यथा रूपं-
शरीरसम्बन्धि, उत्पन्नप्रयोजनः शब्दमनुच्चारयन् आह्वानीयानां दृष्टावनुपातयति, तद्दर्शनाच्च ते
तत्समीपमागच्छन्तीति रूपानुपातननामातिचारः । पुद्गलप्रेरणं पुद्गलाः परमाणवः तत्संघात-
समुद्भवा यादरपरिमाणं प्राप्ता लोष्टादयोऽपि, तेषां क्षेपणं, विशिष्टदेशाभिप्राहे हि सति
कार्यार्थी परमृद्गमननिषेधाद्यदा लोष्टकान् परेषां बोधनाय क्षिपति पातसमनन्तरमेव ते 5
तत्समीपमनुधावन्ति ततश्च तान् व्यापारयतः स्वयमगच्छतोऽप्यतिचारो भवतीति पञ्चमः ।
अत्रायद्वयमव्युत्पन्नबुद्धित्वेन सहसाकारादिना वा, अन्यत्रयन्तु मायापरतयाऽतिचारतां
यातीति विवेकः । अत्र दिग्गतसक्षेपकरणमणुव्रतादिसक्षेपकरणस्याप्युपलक्षणं तेषामपि
सक्षेपस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वादिति विज्ञेयम् । ननु सर्वत्रातिचारा दिग्गतसंक्षेपकरणस्यैव
श्रूयन्ते न व्रतान्तरसंक्षेपकरणस्य तत्कथं व्रतान्तरसक्षेपकरणं देशावकाशिकत्रतमिति चेदुच्यते 10
प्राणातिपातादिव्रतान्तरसक्षेपकरणेषु घघबन्धादय एवातिचाराः, दिग्गतसंक्षेपकरणे तु
सक्षिप्तत्वात्क्षेत्रस्य प्रेष्ठ्यप्रयोगादयोऽतिचाराः, भिन्नातिचारसम्भवाच्च दिग्गतसंक्षेपकरणस्यैव
देशावकाशित्वं साक्षादुक्तमिति ॥ अप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य च संस्तारः, अप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य चा-
दानं, अप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य च हानं, अनादरः, अस्मृतिश्चेति पञ्चातिचाराः तृतीयस्य शिक्षा-
पदव्रतस्य । तत्राप्युपेक्ष्याप्रमृज्य च संस्तारः, सस्तीर्यते प्रतिपन्नपोपधव्रतेन दर्भकुशकम्बली 15
वज्रादिरिति संस्तारः, संस्तारशब्दश्च शय्योपलक्षणम्, तत्र शय्या-शयनं सर्वाङ्गीणं वसतिर्वा,
संस्तारश्चार्धतृतीयहस्तप्रमाणः, स च प्रत्युपेक्ष्य प्रमार्ज्यं च कर्त्तव्यः, प्रत्युपेक्षणं चक्षुषा
निरीक्षणम्, प्रमार्जनश्च रजोहरणवस्त्रप्रान्तादिना तस्यैव शुद्धीकरणम् । अधाप्युपेक्ष्याप्रमृज्य
च संस्तारकं करोति तदा पोपधव्रतमतिचरतीति प्रथमोऽतिचारः । अप्रत्युपेक्ष्याप्रमार्ज्यं चादानं,
आदानं यष्टिपीठफलकादीनां ग्रहणम्, तदपि यष्ट्यादीनां निक्षेपस्योपलक्षणं तेनोभयमपि 20
प्रत्युपेक्ष्य प्रमृज्य च कार्यम्, अप्रत्युपेक्षितस्याप्रमार्जितस्यादानं निक्षेपश्चातिचार इति द्वितीयः ।
अप्रत्युपेक्ष्याप्रमार्ज्यं च हानं-उत्सर्गस्त्याग इति यावत्, तच्चोच्चारप्रश्रवणखेलसिङ्घाणका-
दीनां प्रत्युपेक्ष्य प्रमृज्य च स्थंडिलादौ कार्यम्, अप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य चोत्सर्जनमतिचार इति
तृतीयः । इह चाप्रत्युपेक्षणेन दुष्प्रत्युपेक्षणमप्रमार्जनेन च दुष्प्रमार्जनं सद्ब्रह्मते, नचः
कुत्सार्थस्यापि दर्शनात् यथा कुत्सितो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इत्यादिः । अनादरः-अनुत्साहः 25
पोपधव्रतप्रतिपत्तिकर्त्तव्यतयोरिति चतुर्थः । अस्मृतिः अस्मरणं तद्विषयैवेति पञ्चमः ॥
सचित्ते स्थापनं, सचित्तस्थगनं, मत्सरः, काललंघः, अन्यापदेशश्चेति चतुर्थस्य शिक्षापद-
व्रतस्य पञ्चातिचाराः, तत्र सचित्ते सचेतने पृथिवीजलकुम्भोपचुलीधान्यादौ स्थापनं
साधुदेयभक्तादेर्निक्षेपणं तच्चादानबुद्ध्या मातृस्थानतो निक्षिपतीति प्रथमः । सचित्तेन कन्द-

हृत्क्षणीलाङ्गलक्षणैरन्वितो ज्ञानध्यानधनो मौनी सम्यक्त्वमिधमिध्यात्वानन्तानुबन्धिचतु-
 ष्टयलक्षणसप्तकातिरिक्तैरुविज्ञतिप्रकृतिरूपस्य मोहनीयस्य प्रज्ञमाय क्षयाय वा निरालम्बन-
 ध्यानप्रवेशप्रारम्भ कुरुते । के ते नोकपाया इत्यत्राह—नोकपाया इति । हास्यादय इत्यादिना
 रत्यरतिशोकभयजुगुप्सा प्राह्याः, वेदत्रयञ्चेति, पुत्रीनपुंसकरूपमित्यर्थः । स्थितिमस्य गुण-
 5 स्थानस्याह—अन्तरिति । जघन्या त्वेरुः समयः । अत्र वर्त्तमानो जीवः शोकारत्यस्थिरा-
 शुभायशोऽसातव्यवच्छेदादाहारकद्विकवन्धाच्चैकोनपट्टेर्बन्धकः । तथा यदि देवायुरपि न
 वध्यते तदाष्टपञ्चाशतो बन्धकः । एवं सत्यानर्द्धिप्रिकाहारकद्विकोदयव्यवच्छेदात् पट्सप्ततेर्वेद-
 यिता, अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताकश्च भवति ॥

इदानीमष्टम गुणस्थानं प्रदर्शयति—

10 स्थितिघातरसघातगुणश्रेणिगुणसंक्रमापूर्वस्थितिवन्धात्मकानामर्था-
 नां विशुद्धिप्रकर्षादपूर्वतया निर्वर्त्तनमपूर्वकरणगुणस्थानम् ॥

स्थितिघातेति । स्थितेर्घातः स्तोककरण करणविशेषेण, एवं रसघातोऽपि, गुणाना
 श्रेणिरनन्तगुणवृद्धिकरणम्, गुणेन सरुमणं—नयन गुणसक्रम., अपूर्वायास्थितेर्लघुतया
 बन्धोऽपूर्वस्थितिवन्ध । एतेषा विशुद्धिविशेषादिदम्प्रथमतया करण यत्नेत्यर्थः । अपूर्वम-
 15 भिनवमनन्यसदृश करण स्थितिघातरसघातगुणश्रेणिगुणसक्रमस्थितिवन्धाना पञ्चाना पदा-
 र्थाना निर्वर्त्तन यत्र तदपूर्वकरणमिति व्युत्पत्तेः ॥

स्थितिघातादीना किं स्वरूपमित्याशङ्क्यामाह—

प्रचुरमानाया ज्ञानावरणीयादिकर्मस्थितेरपवर्त्तनाभिधकरणेन तनू-
 करणं स्थितिघातः । प्रचुररसस्य तेनैव करणेन तनूकरणं रसघातः । तेनैव
 20 करणेनावतारितस्य दलिकस्य प्रतिक्षणमसंख्येयगुणवृद्ध्या विरचनं
 गुणश्रेणिः ॥

प्रचुरमानाया इति । गरीयस्या ज्ञानावरणादिकर्मणा स्थितेरपवर्त्तनाकरणेनास्पीकरण-
 मित्यर्थः । रसघातस्वरूपमाह—प्रचुररसस्येति । कर्मपरमाणुगतस्निग्धलक्षणस्य प्रचुरीभूतस्य
 रसस्येत्यर्थः, तेनैव करणेनापवर्त्तनाकरणेनेत्यर्थः, पूर्वगुणस्थानेष्वेतौ द्वावपि विशुद्धवत्पतया-

ऽल्पावेव करोत्यस्मिंस्तु विशुद्धिवृद्धित बृहत्प्रमाणतयेमावपूर्वो करोति । गुणश्रेणिस्वरूपमा-
चष्टे—तेनैव करणेनेति । अपवर्त्तनाकरणेनैवोपरितनस्थितेर्विशुद्धिवशादवतारितस्य दलिक-
स्यान्तर्मुहूर्त्तं यावदुदयक्षणादुपरि द्रुततरक्षपणाय प्रतिक्षणमसख्येयगुणवृद्ध्या शुद्धयपकर्षतः
पूर्वगुणस्थानेषु दलिकरचनामाश्रित्य लघीयस्तया कालतो द्राघीयस्तया दलिकस्याल्पस्याप-
वर्त्तनाकरणेन कृतस्य कालतो ह्रस्वतरतया दलिकरचनामाश्रित्य च पृथुतरतया बहुतरस्य ५
तस्य यद्विरचन सा गुणश्रेणिरित्यर्थः ॥

गुणसक्रमस्वरूपमाह—

बध्यमानशुभप्रकृतिष्वबध्यमानाशुभप्रकृतिदलिकस्य विशुद्धितो
नयनं गुणसंक्रमः ॥

बध्यमानेति । गुणेन प्रतिसमयमसख्येयलक्षणेन गुणकारेण सक्रमो बध्यमानप्रकृति 10
व्यतिरिक्तप्रकृतिदलिकः बध्यमानासु शुभप्रकृतिषु प्रक्षिप्य बध्यमानप्रकृतिरूपतया तस्य
परिणमन गुणसक्रम , अपूर्वकरणादारभ्य षट्त्वारिंशदशुभप्रकृतीना सक्रमो भवति, ताश्च
प्रकृतयो मिथ्यात्वात्पनारकायुर्वर्त्तना मिथ्यादृष्टियोग्यास्त्रयोदश, अनन्तानुबन्धितिर्यगायुरु
द्योतवर्जास्सास्वादनयोग्या एकोनविंशति , मध्यमकपायाष्टकास्थिराशुभायश्च कीर्त्तिशोका-
रत्नसातवेदनीया । तत्र मिथ्यात्वात्पनानन्तानुबन्धिनाञ्चापूर्वकरणादवांगेव सक्रम , अत एवा- 15
विरतसम्यग्दृष्ट्यादयश्च क्षपयन्ति । आतपोद्योते च शुभे, अशुभप्रकृतीनामेव गुणसक्रमात् ।
आयुषाञ्च परप्रकृतौ सक्रमासभवादिह तद्वर्जन बोध्यम् । निद्राद्विकोपघाताप्रशस्तवर्णादि-
नवकहास्वरतिजुगुप्साना त्वपूर्वकरणे स्वस्ववन्वयसञ्छेदादारभ्य गुणसक्रमो भवति तदेत-
दुक्त बध्यमानशुभप्रकृतिष्वबध्यमानाशुभप्रकृतिदलिकस्येति ॥

अपूर्वस्थितिबन्धमाख्याति—

20

विशुद्धिप्रकर्षेण गुर्व्याः ऋर्मस्थितेर्लघुतया बन्धनमपूर्वस्थितिबन्धः ।
अन्तर्मुहूर्त्तकालमेतत् । अत्रस्थो जीवः क्षपक उपशमकश्चेति द्विविधः ॥

निशुद्धिप्रकर्षेणेति । प्राक्कर्मणामशुद्धत्वाद्द्राघीयस्तया बद्धाया स्थितेर्विशुद्धिवशात् पत्यो
पमासख्येयभागेन हीनहीनतरहीनतमतया बन्धनमपूर्वस्थितिबन्ध इत्यर्थः । अस्य गुणस्था-
नस्य कालमानमाह—अन्तरिति । जघन्यतस्त्वेकसमय । अत्र श्रेणिद्वय दर्शयितुमाह— 25
अत्रस्थ इति । क्षपणार्हत्वादुपशमनार्हत्वाच्च क्षपणोपशमनाभावेऽपि राज्यार्हकुमारस्य राज-
वत् तथोच्यत इति बोध्यम् । गुणस्थानेऽस्मिन् त्रैकालिकानेकजीवापेक्षया प्रतिसमय यथो-

- पत्रपुष्पफलादिना तथाविधयेव बुद्ध्या स्वगनं पिधानमिति द्वितीयः । मत्सरः कोपः
 यथा साधुभिर्याचितः कोपं क्रमेति, सद्यपि मार्गितं न ददाति अथवाऽनेन तावद्रङ्गेण
 याचितेन दत्तं, किमहं ततो न्यून इति मात्सर्याद्ददाति । अत्र परोन्नतिवैमनस्यं मात्सर्यं, इति
 तृतीयः । कालस्य साधूचितभिक्षाममयस्य लघो-लघनमतिक्रमः, अयं भावः कालं न्यून-
 5 मधिकं वा ज्ञात्वा साधवो न ग्रहीष्यन्ति, ज्ञास्यन्ति च यथाऽयं ददातीत्येवं विकल्पतो
 दानार्थमभ्युत्थानमतिचार इति चतुर्थः । अन्यस्य परस्य सम्बन्धीद् गुह्यगण्डादीत्यपदेशः
 व्याजोऽन्यापदेशः अयं भावः परकीयमेतत्तेन साधुभ्यो न दीयत इति साधुसमक्षं भणनं,
 जानन्तु साधवो यद्यस्यैतद्भक्त्यादिकं भवेत्तदा कथमस्मभ्यं न दद्यादिति साधुसम्प्रत्ययार्थम्
 अथवास्माद्दानात् मम मात्रादेः पुण्यमस्त्विति भणनमिति पञ्चमः । इत्येवमतिचारा आभो-
 10 नेनापि विधीयमाना अतिचारा एवेत्युपासकदशाङ्गवृत्तिः । धर्मविन्दुयोगशास्त्रवृत्त्यादौ तु
 यदाऽनाभोगादिनाऽतिक्रमणादिना वा एतानाचरति तदाऽतिचाराः अन्यथा तु भङ्गा एवेति
 भावितमिति संक्षेपः । विस्तरस्तु अन्यग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः ॥

अस्योत्कृष्टां स्थितिमाह—

उत्कर्षतो देशोनपूर्वकोटिं यावत्स्थितिकमिदम् ॥

- 15 उत्कर्षत इति । गर्भस्थो हि किल नवमासान् सातिरेकान् गमयति, जातोऽपि चाष्टौ
 वर्षाणि यावद् विरत्यनर्हो भवति तत ऊर्ध्वं देशविरतिं प्रतिपद्य पूर्वकोटिं जीवति तत उक्तं
 देशोनेति, किञ्चिद्नववर्षनवकलक्षणेन देशोनेत्यर्थः । यतिधर्मासमर्थस्यागारिण इयं देशविरति-
 भवति । अत्रस्थो जीवोऽप्रत्याख्यानकपायचतुष्कमनुष्यत्रिकाद्यसंहननौदारिकद्वयबन्धव्यव-
 च्छेदात्सप्तपट्टेर्बन्धकः । अप्रत्याख्यानकपायनरतिर्येगानुपूर्वीद्वयनरत्रिकदेवत्रिकवैक्रिय-
 20 द्वयदुर्भंगानादैयायशोरूपसप्तदशप्रकृतीनामुद्यव्यवच्छेदात्सप्तशरीतेर्वेदयिता, अष्टत्रिंशदधिक-
 शतसत्ताकश्च भवति ॥

अधुना पट्टं गुणस्थानं निरूपयति—

- संज्वलनकपायमात्रोद्यप्रयुक्तप्रमादसेवनं प्रमत्तसंयतगुणस्थानम् ।
 प्रमादाश्च मदिराकपायविषयनिद्राविकथानामानः पञ्च । देशविरत्यपेक्ष-
 25 याऽत्र गुणानां विशुद्धिप्रकर्षोऽविशुद्ध्यपकर्षश्च, अप्रमत्तसंयतापेक्षया तु

१ वर्षाणामष्टौनामप्ये वत्तमानानां परिग्रहक्षेत्रत्वेन देशतस्तर्षतो वा चरणपरिणामो न भवति, पाष्णा
 सिकानो वज्रस्तामिर्ना चरणप्रतिपत्तिस्त्वाधर्मभूता कादाचित्कीति बोध्यम् ॥

विशुद्ध्यपकर्षोऽविशुद्धिप्रकर्षश्च । एतदन्तर्मुहूर्त्तमानमिति केचित् । पूर्व-
कोटिं यावदित्यन्ये ॥

संज्वलनेति । यो हि सर्वसावद्येभ्यस्सम्यगुपरतोऽपि केवलसंज्वलनरूपायस्य तीव्रो-
द्यान्मदिरादिपञ्चविधप्रमादेऽन्यतम सर्वाङ्गाऽन्तर्मुहूर्त्तं सेवते तस्येदं गुणस्थानमित्यर्थः,
अन्तर्मुहूर्त्तादुपरि सप्रमादश्चेत् तस्मादधःपतनमेव स्यात्, प्रमादरहितश्चेदप्रमत्तगुणस्थानमारो- 5
हति । के ते प्रमादा इत्याह—प्रमादाश्चेति । देशविरतगुणपेक्षयैतद्गुणानां विशुद्धिप्रकर्षोऽ-
शुद्ध्यपकर्षश्च, अप्रमत्तसयतगुणापेक्षया तु विपर्ययः, एवं सर्वगुणस्थानेषु भाव्यमित्यभिप्राये-
णाह—देशविरत्यपेक्षयेति । अस्य स्थितौ मतभेदं दर्शयत्येतदिति, परतो गुणस्थानान्तर-
गमनात् मरणाद्वेति भावः, जघन्यतस्त्वेकस्समयस्तदूर्ध्वं मरणभावेनाधोगमनादिति । अष्ट-
वर्षाणां पूर्वकोटिं यावदुत्कर्षतः प्रमत्तता स्यादिति केपाञ्चिनमतमादर्शयति—पूर्वकोटिमिति । 10
पष्ठसप्तमयोर्देशोनपूर्वकोटिं यावत्स्थितेर्व्यवस्था भगवतीसूत्रे त्वेव—प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थाने प्रत्येक-
मन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे एव, ते च पर्यायेण जायमाने देशोनपूर्वकोटिं यावदुत्कर्षेण भवतः, महान्ति
चाप्रमत्तापेक्षया प्रमत्तान्तर्मुहूर्त्तानि कल्पन्ते, एव चान्तर्मुहूर्त्तानां प्रमत्ताद्धानां मेलने देशोन-
पूर्वकोटीकालमानं भवतीति दृश्यते । अत्र जीव प्रत्याख्यानावरणकपायचतुष्कव्यवच्छेदा-
न्निपट्रेर्बन्धकः । तिर्यग्गतितिर्यगायुर्नीचैर्गोत्रोद्योतप्रत्याख्यानरूपाष्टप्रकृत्युदयव्यवच्छेदादाहा- 15
रकद्वयोदयाच्चैकाशीतेर्वेदयिता, अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताकश्च भवति ॥

एतर्हि सप्तमं गुणस्थानमाह—

संज्वलनकपायनोकपायाणां मन्द्रोदयतः प्रमादाभावोऽप्रमत्तसंयत-
गुणस्थानम् । नोकपाया हास्यादयप्पड् वेदत्रयश्च । अन्तर्मुहूर्त्तस्थितिक-
मिदम् ॥

20

संज्वलनेति । यत्र हि महाव्रती साधुः संज्वलनाभिधक्रीधादीनां कपायचतुष्टयानां
नोकपायाणां नवविधानाञ्च मन्द्रोदयतोऽतीव्रविपाकोदयेन पूर्वोदितपञ्चविधप्रमादरहितो
भवति तदप्रमत्तसयतगुणस्थानमित्यर्थः । अत्र नष्टाखिलप्रमादो महाव्रतादिभिरष्टादशस-

१. ननुदेशविरतादिवत्प्रचुरमपि बाल न कथं प्रमत्तत्व भजेत । यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमेव तदिति निश्चय
स्यादिति चेन्न, सङ्केशस्थानापेक्ष हि प्रमत्तत्व सङ्केशस्थानानि च सख्यव्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि, यावदुप-
शमश्रेणि क्षपकश्रेणि वा मुनिनारोहति तावदवश्यं स्वभावादेवान्तर्मुहूर्त्तं सङ्केशस्थानेषु स्थित्वा विशोधिस्थाने
याति तत्रापि तावत्कालमेव स्थित्वा सङ्केशस्थानं याति, एवमव निरन्तरं परावृत्तौ देशोनपूर्वकोटिं यावत्क-
रोतीत्येकजीवाश्रयेणोत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमिति भावः ॥

त्तरमधिकवृद्ध्याऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति । आद्यक्षण
 १ एवैतद्गुणस्थानप्रपन्नत्रैकालिकनानात्रीवाश्रयेण जघन्यादीन्युत्कृष्टान्तानि असंख्येयलोकाकाश-
 प्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति, ततोऽधिकाधिकानि द्वितीयादिक्षणेषु तु स्युः । स्व-
 भावविशेषाच्च द्वितीयादिसमयेषु अध्यवसायस्थानानां वृद्धिः । अत्र च प्रथमसमयजघन्या-
 ५ ध्यवसायादनन्तगुणविशुद्धं प्रथमसमयोत्कृष्टाध्यवसायस्थानम् । तस्माच्च द्वितीयसमयजघन्या-
 ध्यवसायस्थानमनन्तगुणविशुद्धम्, ततश्च तदुत्कृष्टमनन्तगुणविशुद्धमित्येवं यावद् द्वि-
 चरमसमयोत्कृष्टाध्यवसायस्थानाच्चरमसमयजघन्याध्यवसायस्थानमनन्तगुणविशुद्धं तस्मादपि
 तदुत्कृष्टमनन्तगुणविशुद्धमिति । अस्यैव च निवृत्तिवाच्यसम्परायमिति नामान्तरम् ।
 अनेकजीवानामेतद्गुणस्थानं युगपत्प्रविष्टानां परस्परमध्यवसायस्थानव्यावृत्तेः । एकसमयगतानि
 १० चामून्यध्यवसायस्थानानि परस्परं पट्टस्थानपतितानीति दिक् ॥ अथ क्षपकश्रेणिरुपशमश्रे-
 णिश्च बोधायोच्यते संक्षेपतः प्रसङ्गात् । वर्षाष्टकोपरि वर्त्तमानो वज्रपभनाराचसंहननवाम्
 शुद्धध्यानार्पितमना अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतमः पुमान् क्षपकश्रेणिप्रति-
 पत्ता भवति । केवलं यद्यप्रमत्तसंयतः पूर्वचित्तिर्हि शुक्लध्यानोपगतः, शेषस्तु सर्वोऽपि धर्म-
 ध्यानोपगतः । सम्प्रति प्रथममनन्तानुबन्धिनां विसंयोजना प्रोच्यते, श्रेणिप्रतिपत्तुरवश्यं पूर्व-
 १५ मनन्तानुबन्धिनो विसंयोजनाया आवश्यकत्वात् । अनन्तानुबन्धिनां विसंयोजकश्चतुर्ग-
 तिको जीवस्त्रातोऽपि देवो नैरयिको वाऽविरतसम्यग्दृष्टिः, तिर्यक्पञ्चेन्द्रियः सर्वाभिः पर्याप्तिभिः
 पर्याप्तोऽविरतसम्यग्दृष्टिर्देशविरतो वा, मनुष्यस्त्वविरतसम्यग्दृष्टिर्देशविरतसर्वविरतो वा
 भवति । तत्र यथासम्भवं विशुद्धपरिणामोऽनन्तानुबन्धिनां क्षपणाय यथाप्रवृत्त्यपूर्वानिवृत्ति-
 करणानि करोति, अन्तरकरणं तु न करोत्यत एव प्रथमस्थितिमपि न करोति, उपशमोऽपि
 २० न भवति, तेषां गुणसंक्रमश्चात्रापूर्वकरणप्रथमसमयात्प्रवर्त्तते । तथाहि तादृशसमय एव दलि-
 कमनन्तानुबन्धिनां शेषकपायात्मकपरप्रकृतौ स्तोत्रं संक्रमयति, द्वितीये समये ततोऽसंख्येय-
 गुणं, तृतीये च ततोऽप्यसंख्येयगुणमेवमेव यावदपूर्वकरणचरमसमयम् । एव गुणसंक्रमः ।
 अपूर्वकरणे उद्बलनासंक्रमानुबद्धगुणसंक्रमेणानन्तानुबन्धिनश्शेषप्रकृतिरूपतया व्यवस्था-

१. यद्यप्यत्र कालत्रयापेक्षणात् अनन्तजीवैरस्य प्रतिपन्नत्वात्प्रतिपत्त्यमानत्वाच्चैतद्गुणस्थानं प्रतिपन्नाना-
 मनन्ताध्यवसायस्थानानि प्रसभ्यन्ते तथापि बहूनामेतत्स्थानप्रतिपत्तुणामेकाध्यवसायस्थानवर्तित्वादपि न दोषः ।
 अध्यवसायस्थानानां भिन्नत्व एव तथा सम्भवात् ॥ २. अनन्तभागवृद्धपसंख्यातभागवृद्धिसंख्यातभागवृद्धि संख्ये-
 यगुणवृद्धपसंख्येयगुणवृद्धचमनन्तगुणवृद्धिरूपदस्थानप्रतिपत्तानीत्यर्थः ॥ ३. प्रथमस्थितिसदृश स्थित्यपेक्षया
 वृद्धतरस्य द्वितीयादिस्थितिलक्षणानां विशेषविशेषहीनानां यद्वातनं देन निष्पन्नो य उद्बलनासंक्रमस्त-
 दनुबन्धिनः इत्यर्थः ॥

पनेन विनाशयति । उद्वलनासंक्रमे तु प्रथमतः पल्योपमासंख्येयभागमात्रं स्थितिरण्डमन्त-
मुहूर्त्तेन कालेनोत्किर्यते । उत्कीरणं नाम घनदलान्वितस्याल्पदलोत्तारणं, तदेव चोद्वलनमु-
च्यते । ततो द्वितीयं स्थितिखण्डं प्रथमस्थितिरण्डाद्विशेषदीनतरं पल्योपमासंख्येयभागमात्र-
मन्तमुहूर्त्तेन कालेन विनाशयति, एवं प्रत्येकमन्तमुहूर्त्तेन कालेनोत्कीर्यमाणानि पल्योपमा-
संख्येयभागमात्राणि स्थितिखण्डानि पूर्वपूर्वस्थित्यपेक्षया विशेषतो हीनानि विनाशयति, 5
इत्येवंरूप उद्वलनासंक्रमः । अनिवृत्तिकरणं च प्राप्तो गुणसंक्रमानुविद्धोद्वलनासंक्रमेणाघस्ता-
दावलिकामात्रं मुक्त्वोपरि निरवशेषानन्तानुबन्धिनो विनाशयति, आवलिकामात्रं तु स्तिबुक-
संक्रमेण वेद्यमानासु प्रकृतिषु सक्रमयति, ततोऽन्तमुहूर्त्तात्परतोऽनिवृत्तिकरणपर्यवसाने शेषकर्म-
णामपि स्थितिघातरसघातगुणश्रेणयो न भवन्ति, किन्तु स्वभावस्थ एव भवति चतुर्विंशतिस-
त्कर्मा । तदेवं क्षपिताऽनन्तानुबन्धिचतुष्को दर्शनमोहनीयक्षपणाय यतते, तदारम्भको मनुष्यो 10
जिनकालसम्भवी वर्षाष्टकोपरि वर्त्तमानो वज्रर्षभनाराचसहननश्च भवति । दर्शनमोहक्षपणार्थं
यथाप्रवृत्त्यादीनि त्रीणि करणानि करोति, अनिवृत्तिकरणाद्ध्यायाश्च वर्त्तमानो दर्शनत्रिकस्य
स्थितिसत्कर्म तावदुद्वलनासंक्रमेणोद्वलयति यावत्पल्योपमासंख्येयभागमात्रमवतिष्ठते, ततो मि-
ध्यास्वदलिकं सम्यक्त्वमिश्रयोः प्रक्षिपति, तच्चैवं, प्रथमममये स्तोत्रं द्वितीयसमये ततोऽ-
स्त्वेष्यगुणमेवं यावदन्तमुहूर्त्तचरमसमयं, आवलिकागतं मुक्त्वा शेषं द्विचरमसमयसंक्र- 15
मितदलिकादसंख्येयगुणं सक्रमयति, आवलिकागतन्तु स्तिबुकसंक्रमेण सम्यक्त्वे प्रक्षि-
पति, एवं मिध्यात्वं क्षपितम् । ततोऽन्तमुहूर्त्तेन सम्यक्त्वमिध्यात्वमप्यनेनैव क्रमेण सम्य-
क्त्वे प्रक्षिपति, ततस्सम्यक्त्वमिध्यात्वं क्षपितम् । ततस्सम्यक्त्वमपवर्त्तयितुं तथा लग्नो
यथाऽन्तमुहूर्त्तेन तदप्यन्तमुहूर्त्तमात्रस्थितिकं जातं, तच्च क्रमेणानुभूयमानमनुभूयमानं
सत् समयाधिकावलिकाशेषं जातं, ततोऽनन्तरसमये तस्योदीरणव्यवच्छेदस्ततो विपाकानु- 20
भयेनैव केवलेन वेदयति यावच्चरमसमयं, ततोऽनन्तरसमयेऽसौ क्षायिकसम्बन्धट्टिर्जायते ।
इह यदि वद्वायुः क्षपकश्रेणिमारभते तदाऽनन्तानुबन्धिश्चयानन्तरञ्च मरणसम्भवतो व्युपरमते,
ततः कदाचिन्मिध्यात्वोदयाद्भ्योऽप्यनन्तानुबन्धिन उपचिनोति, तद्वीजस्य मिध्यात्वस्या-
विनाशात् । क्षीणमिध्यादर्शनस्तु नोपचिनोति मिध्यात्वाभावात् । क्षीणसप्तकोः पूर्ववद्वायु-
राशित्य सर्वगतिभागभवति यदि तिर्यङ्मनुष्यो वा भवति तदाऽसंख्येयवर्षायुष्केष्वेव । 25
वद्वायुष्कोऽपि यदि तदानीं काल न करोति तथापि सप्तके क्षीणे नियमादवतिष्ठते, न तु
चारित्रमोहक्षपणाय यत्नमादधाति, अथ क्षीणसप्तको गत्यन्तरं संज्ञामन् कतितमे भवे

- मोक्षमुपयातीति चेदुच्यते तृतीये चतुर्थे वा भवं इति । तथा क्षीणसप्तकः पूर्ववद्वायुष्णोऽपि यदि तदानीं कालं न करोति तर्हि कश्चिद्वैमानिकेष्वेव बद्धायुष्कश्चारित्रमोहनीयोपशमार्थमपि यतते, न शेषभवेपु बद्धायुष्कः । यदि पुनरबद्धायुः क्षपकश्रेणिमारभते ततः सप्तके क्षीणे नियमादनुपरतपरिणाम एव चारित्रमोहनीयक्षपणाय यतते । यतमानश्च तत्र
- 5 यथाप्रवृत्त्यादीनि त्रीणि करणानि करोति, अप्रमत्तगुणस्थाने यथाप्रवृत्तिकरणमपूर्वगुणस्थानेऽपूर्वकरणमनिवृत्तिबादरसम्परायेऽनिवृत्तिकरणम् । तत्रापूर्वकरणे स्थितिघातादिभिरप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानानावरणकपायाष्टकमनिवृत्तिकरणाद्वाप्रथमसमये पत्योपमासख्येयभागमात्रस्थितिकं यथा भवेत्तथा क्षपयति । अनिवृत्तिकरणाद्वायाश्च सख्येयेषु भागेषु गतेषु स्त्यानर्द्धित्रिकनरकतिर्यग्गतिनरकतिर्यगानुपूर्व्यैरुद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिस्थावरातपोद्योतसूक्ष्मसाधारणानां षोडश-
- 10 प्रकृतीनामुद्वलनासक्रमेणोद्वल्यमानानां पत्योपमासख्येयभागमात्रा स्थितिर्जाता, ततो बध्यमानासु प्रकृतिषु तानि षोडशापि कर्माणि गुणसक्रमेण प्रतिसमयं प्रक्षिप्यमाणानि निःशेषतोऽपि क्षीणानि भवन्ति, इहाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानानावरणकपायाष्टकं पूर्वमेव क्षपयितुमारब्धं परं तत्राथापि क्षीणं केवलमपान्तराल एव पूर्वोक्तं प्रकृतिषोडशकं क्षपितं पश्चात्तदपि कपायाष्टकमन्तर्मुहूर्त्तेन क्षपयतीत्येव सूत्रादेशः । अन्ये त्वाहुः षोडशकर्माण्येव पूर्वं क्षपयितु-
- 15 मारभते केवलमपान्तरालेऽष्टौ कपायान् क्षपयति पश्चात् षोडशकर्माणीति । ततोऽन्तर्मुहूर्त्तेन नवानां नोकपायाणां चतुष्णौ सञ्चलनानाञ्चाऽन्तरकरणं करोति । तच्च कृत्वा नपुंसकवेददलिकमुपरितनस्थितिगतमुद्वलनविधिना क्षपयितुमारभते । तथाऽन्तर्मुहूर्त्तेन पत्योपमासख्येयभागमात्रं भवति, ततःप्रभृति बध्यमानासु प्रकृतिषु गुणसक्रमेण तदलिकं प्रक्षिपति, तद्यैवं प्रक्षिप्यमाणमन्तर्मुहूर्त्तेन निःशेषं क्षीणम् । अधस्तनस्थितिदलिकं च यदि नपुंसकवे-
- 20 देन क्षपकश्रेणिमारुढस्ततोऽनुभवतः क्षपयति, अन्यथा त्वावलिकामात्रं तद्भवति, तच्च वेद्यमानासु प्रकृतिषु स्तिव्युरुसक्रमेण सक्रमयति । तदेवं क्षपितो नपुंसकवेदः । ततोऽन्तर्मुहूर्त्तेन स्त्रीवेदोऽप्यनेयं क्रमेण क्षिप्यते, ततः षट् नोकपायान् युगपत्क्षपयितुमारभते, ततःप्रभृति च तेषामुपरितनस्थितिगतं दलिकं न पुरुषवेदे सक्रमयति किन्तु सञ्चलनमोघ एव, एतेऽपि च पूर्वोदितविधिना क्षिप्यमाणा अन्तर्मुहूर्त्तेन निःशेषं क्षीणास्तत्तमय एव च

१. यदि रामे नरके वा गच्छति तदा स्वर्गमयान्तरितो नरकभयान्तरितो वा तृतीयेन मोक्षगुणानि, यदि तु तिर्यग्नु मनुष्येपु योत्पयो तदाऽस्यमगद्वेयवर्षागुणेष्वेव, न गच्छेत्तत्रागुणेषु, तदाऽज्ञाननर देवभवं तदव्युत्था मनुष्यमव ततो मोक्ष यान्ति चतुर्थेनैव मोक्षमनम् । इदं प्र सिद्ध, शीणग सख्येय षट्पथ पथमभवेऽपि मोक्षमनध्वनम् । २. न्युक्तेदेन श्रेणिनाञ्चरुदित्थम् ।

पुवेदस्य वन्धोदयोदीरणव्यवच्छेदः, समयोनावलिक्राद्विक्रमद्व मुत्तवाऽशेषदलिकक्षयञ्च,
 ततोऽसाविदानीमवेदको जातः, क्रोधं च वेदयतस्तस्य क्रोधाद्धायास्त्रयो विभागा भवन्ति,
 अश्वकर्णकरणाद्धा किट्टिकरणाद्धा किट्टिवेदनाद्धा चेति, तत्राश्वकर्णकरणाद्धायां वर्त्तमानः
 प्रतिमयमनन्तान्यपूर्वस्पर्धकानि चतुर्णामपि संजलनानामन्तरकरणादुपरितनस्थितौ करोति,
 अथ किमिदं स्पर्धकमुच्यते—इह तावदनन्तान्तैः परमाणुभिर्निष्पन्नान् स्कन्धान् जीवः 5
 कर्मतया गृह्णाति तत्र चैकैकस्मिन् स्कन्धे यः सर्वजघन्यरसः परमाणुस्तस्याऽपि रस केवलि-
 प्रहया छिद्यमानः सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणान् रसभागान् प्रयच्छति अपरस्तानत्येकाधिका-
 नन्यस्तु द्व्यधिकानेवमेकोत्तरया वृद्ध्या तावन्नैयं यावदन्त्यपरमाणुरभव्यानन्तगुणान् सिद्धा-
 नन्तभागोनाधिकान् रसभागान् प्रयच्छति, तत्र जघन्यरसा ये केचन परमाणवस्तेषा समुदा-
 यस्तमानजातीयत्वादेका वर्गणेत्युच्यते, अन्येषा त्वेकाधिकरसभागयुक्ताना समुदायो द्वितीया 10
 वर्गणा, अपरेषा तु द्व्यधिकरसभागयुक्ताना समुदायस्त्वृतीया वर्गणा, एवमनया दिशैकैक-
 रसभागवृद्धानामणूना समुदायरूपा वर्गणस्तिद्वानन्तभागकला अभव्यानन्तगुणा वाच्याः ।
 एतासाञ्च समुदायः स्पर्धकमित्युच्यते । इत ऊर्ध्वमेकोत्तरया निरन्तरया वृद्ध्या प्रवर्धमानो
 रसो न लभ्यते किन्तु सर्वजीवानन्तगुणैरेव रसभागैः, ततस्तेनैव क्रमेण ततःप्रभृति
 द्वितीयं स्पर्धकमारभ्यते, एवमेव च तृतीयमेव तावद्वाच्यं यावदनन्तानि स्पर्धकानि, एतेभ्य 15
 एव चेदानीं प्रथमादिवर्गणा गृहीत्वा विशुद्धिप्रकर्षवशादनन्तगुणहीनरसाः कृत्वा पूर्ववत्स्पर्ध-
 कानि करोति, न चैवभूतानि पूर्वं कदाचनापि कृतानि ततोऽपूर्वाणीत्युच्यन्ते, अस्या चाश्व-
 कर्णकरणाद्धाया वर्त्तमानः पुंवेद समयोनावलिक्राद्विकेन कालेन क्रोधे गुणसक्रमेण संक्रमयन्
 चरमसमये सर्वसक्रमेण सक्रमयति, तदेव क्षीणः पुवेदः, अश्वकर्णकरणाद्धायाञ्च समाप्ताया
 किट्टिकरणाद्धायाञ्च वर्त्तमानश्चतुर्णामपि संजलनानामुपरितनस्थितिदलिकस्य किट्टीः करोति, 20
 किट्ट्यो नाम पूर्वस्पर्धकेभ्य प्रथमादिवर्गणा गृहीत्वा विशुद्धिप्रकर्षवशादत्यन्तहीनरसाः कृत्वा
 तासामेकोत्तरवृद्धित्वागेन बृहदन्तरालतया व्यवस्थापनम् । यथा यासामेव वर्गणानाम-
 सत्स्वरूपनयाऽनुभागभागाना शतमेकोत्तरादि ताऽऽसीत् तासामेव विशुद्धिप्रकर्षादनुभाग-
 भागाना दशकस्य पञ्चदशकादेश्च व्यवस्थापनमिति । एताश्च किट्ट्यः परमार्थतोऽनन्ता
 अपि स्थूलजातिभेदापेक्षया द्वादश कल्पन्ते, एकैकस्य कपायस्य तिस्रस्तिस्रः, तद्यथा, प्रथमा 25

१ पुवेदिन प्रारम्भकस्यैतत् । यदा नपुसकवेदी प्रारम्भक तदा प्रथम स्त्रीवेदनपुपकवेदी युगपत्क्षपयति,
 तत्क्षयमय एव पुवेदनन्धव्यवच्छेदः । तत पुवेदहास्यरत्के युगपत्क्षपयति । यदा स्त्रीवेदी प्रारम्भक तदा
 प्रथम नपुपकवेद ततस्त्रोवेद क्षपयति तस्त्रयसमकालमेव च पुवेदवन्धव्यवच्छेदः, तत पुवेदहास्यपद्वयो
 युगपत्क्षय इति ॥ २ पुवेदिन इत्यर्थः ॥

- द्वितीया तृतीया च, एवं क्रोधेन क्षपकश्रेणि प्रतिपन्नस्य द्रष्टव्यम् । यदा तु मानेन प्रतिपद्यते तदोद्धलनाविधिना क्रोधे क्षपिते सति शेषाणां त्रयाणां पूर्वक्रमेण नव कीदृः करोति, मायया चेत्प्रतिपन्नस्तर्हि क्रोधमानयोरुद्धलनविधिना क्षपितयोः सतोः शेषद्विकस्य पूर्वक्रमेण पट् कीदृः करोति, यदि पुनर्लोभेन प्रतिपद्यते तत उद्धलनविधिना क्रोधत्रिके क्षपिते सति
- 5 लोभस्य किट्टित्रिकं करोति, एष किट्टिकरणविधिः ॥ किट्टिकरणाद्धायां निष्ठितायां क्रोधेन प्रतिपन्नः सन् क्रोधस्य प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः । ततोऽनन्तरसमये द्वितीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः । ततस्तृतीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्याव-
- 10' त्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तिसृष्वपि चामूपु किट्टिवेदनाद्धासूपरितनस्थितिगतं दलिकं गुणसंक्रमेणापि प्रतिसमयमसंख्येयगुणवृद्धिलक्षणेन संज्वलने माने प्रक्षिपति, तृतीयकिट्टिवेदनाद्धायाश्चरमसमये संज्वलनक्रोधस्य बन्धोदयोदीरणानां युगपद्भवच्छेदः, सत्कर्माऽपि च तस्य समयोनावलिकाद्विकवद्धं मुक्त्वाऽन्यत्रास्ति सर्वस्य माने प्रक्षिप्तत्वात्, ततो मानस्य प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावदन्त-
- 15 भूहूर्त्, क्रोधस्याऽपि च बन्धादौ व्यवच्छिन्ने सति तस्य दलिकं समयोनावलिकाद्विकेन कालेन गुणसंक्रमेण संक्रमयन् चरमसमये सर्वं संक्रमयति, मानस्यापि च प्रथमकिट्टिदलिकं प्रथमस्थितीकृतं वेद्यमानं समयाधिकावलिकाशेषं जातं, ततो मानस्य द्वितीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, ततस्तृतीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च
- 20 तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तस्मिन्नेव च समये मानस्य बन्धोदयोदीरणानां युगपद्भवच्छेदः, सत्कर्मापि च तस्य समयोनावलिकाद्विकवद्धमेव, शेषस्य क्रोधशेषस्येव मायायां प्रक्षिप्तत्वात्, ततो मायायाः प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावदन्तभूहूर्त् संज्वलनमानस्य च बन्धादौ व्यवच्छिन्ने सति तस्य दलिकं समयोनावलिकाद्विकेन कालेन गुणसंक्रमेण मायायां सर्वं प्रक्षिपति, मायाया अपि
- 25 च प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतं प्रथमस्थितीकृतं वेद्यमानं समयाधिकावलिकाशेषं जातं, ततो मायाया द्वितीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, ततस्तृतीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तस्मिन्नेव च समये मायाया बन्धोदयोदीरणानां युगपद्भवच्छेदः, सत्कर्मापि च तस्याः

समयोनावलिकाद्विकवद्धमात्रमेव, शेषस्य गुणसंक्रमेण लोभे प्रक्षिप्तत्वात् ततो लोभस्य प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावदन्तर्मुहूर्त्तं, संज्वलनमायायाश्च वन्धादौ व्यवच्छिन्ने सति तस्या दलिकं समयोनावलिकाद्विकेन कालेन गुणसंक्रमेण लोभे सर्वं संक्रमयति, संज्वलनलोभस्य च प्रथमकिट्टिदलिकं प्रथमस्थितिकृतं वेद्यमानं समयाधिकावलिकामात्रं शेषं जातं, ततो लोभस्य द्वितीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थिति- 5 गतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च, तां च वेद्यमानस्वृतीयकिट्टिदलिकं गृहीत्वा सूक्ष्मकिट्टीः करोति तावद्यावद् द्वितीयकिट्टिदलिकस्य प्रथमस्थितिकृतस्य वेद्यमानस्य समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तस्मिन्नेव च समये संज्वलनलोभस्य वन्धव्यच्छेदो वादरकपायो- दयोदीरणव्यवच्छेदोऽनिवृत्तिवादरसम्परायगुणस्थानकव्यवच्छेदश्च युगपज्जायते ततस्सूक्ष्म- किट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तदानीमसौ सूक्ष्मसम्प- 10 राय वच्यते, पूर्वोक्ताश्चावलिकास्वृतीयकिट्टिगताः शेषीभूतास्सर्वा अपि वेद्यमानासु परप्रकृ- त्तिषु स्तिवुकसंक्रमेण संक्रमयति प्रथमद्वितीयकिट्टिगताश्च यथास्यं द्वितीयस्वृतीयकिट्टिमन्तर्गता वेद्यन्ते, सूक्ष्मसम्परायश्च लोभस्य सूक्ष्मकिट्टीर्वेद्यमानः सूक्ष्मकिट्टिदलिकं समयोनावलिका- द्विकवद्धं च प्रतिसमयं स्थितिघातादिभिस्तावत्क्षपयति यावत्सूक्ष्मसम्परायाद्धायाः संख्येया भागा गता भवन्त्येकोऽवशिष्यते, ततस्तस्मिन् संख्येये भागे संज्वलनलोभं सर्वापवर्त्तनयाऽ- 15 पवर्त्त्य सूक्ष्मसम्परायाद्धासमं करोति, सा च सूक्ष्मसम्परायाद्धाऽद्याप्यन्तर्मुहूर्त्तमाना, ततः प्रभृति च मोहस्य स्थितिघातादयो निवृत्ताः, शेषकर्मणान्तु प्रवर्त्तन्त एव, तां च लोभस्याप- वर्त्तितां स्थितिमुदयोदीरणाभ्यां वेद्यमानस्तावद्गतो यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तत उदीरणा स्थिता, तत उदयेनैव केवलेन तां वेदयते यावच्चरमसमयं, तस्मिन्श्च चरमसमये ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्कयशःकीर्त्युर्ध्वैर्गोत्रान्तरायपञ्चकरूपाणां पोडशकर्मणां वन्ध- 20 व्यवच्छेदः, मोहनीयस्योदयसत्ताव्यवच्छेदश्च भवति, ततोऽसौ क्षीणकपायो जायते, तस्य च शेषकर्मणां स्थितिघातादयः पूर्ववत्प्रवर्त्तन्ते यावत्क्षीणकपायाद्धायाः संख्येया भागा गता भवन्त्येकसंख्येयो भागोऽवतिष्ठते, तस्मिन्श्च ज्ञानावरणपञ्चकान्तरायपञ्चकदर्शनावरण- चतुष्टयनिद्राद्विकरूपाणां पोडशकर्मणां स्थितिसत्कर्म सर्वापवर्त्तनयाऽपवर्त्त्य क्षीणकपायाद्धासमं करोति, केवलं निद्राद्विकस्य स्वस्वरूपापेक्षया समयन्यून सामान्यतः कर्मरूपतया तु तुल्यं, 25 सा च क्षीणकपायाद्धाऽद्याप्यन्तर्मुहूर्त्तमाना, ततः प्रभृति च तेषां स्थितिघातादयः स्थिताः, शेषाणान्तु भवन्त्येव, तानि च पोडशकर्मणि निद्राद्विकहीनानि उदयोदीरणाभ्यां वेद्यमा- नस्तावद्गतो यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तत उदीरणा निवृत्ता, तत आवलिकामात्रं यावदुदयेनैव केवलेन तानि वेदयते यावत्क्षीणकपायाद्धाया द्विचरमसमयम्, तस्मिन्श्च द्विचर-

मसमये निद्राद्विकं स्वरूपसत्तापेक्षया क्षीणं, चतुर्दशानां च प्रकृतीनां चरमसमये क्षयः, ततोऽनन्तरसमये केवली जायत इति क्षपकश्रेणिः ॥ अथोपशमश्रेणिस्तदारम्भकोऽप्रमत्त-संयत एव, उपशमश्रेणिपर्यवसाने त्वप्रमत्तप्रमत्तसंयतदेशविरताविरतानामन्यतमो भवति, अन्ये त्वविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतमोऽनन्तानुबन्धिन. कषायानुपशमयति दर्शनत्रिकादिकं तु सयम एव वर्त्तमान इत्याहुः । तत्र प्रथममनन्तानुबन्धिनामुपशमनाऽभिधीयते, अविरतादीनामन्यतमोऽन्यतमस्मिन् योगे वर्त्तमानस्तेजःपद्मशुक्लेऽन्यतमलेऽयायुक्तः साकारोपयोगयुक्तोऽन्तःसागरोपमकोटीकोटिरिथितसत्कर्मा करणकालात्पूर्वमप्यन्तर्मुहूर्त्तयावद्विशुद्धमानचित्तसन्ततिरवतिष्ठते, तथावतिष्ठमानश्च परावर्त्तमानाः प्रकृतीः शुभा एव वध्नाति, नाऽशुभाः, प्रतिसमयञ्चाऽशुभानां कर्मणामनुभागमनन्तगुणहान्या करोति शुभानाञ्चाऽनन्तगुणवृद्ध्या, स्थितिवन्धेऽपि च पूर्णे सत्यन्यं स्थितिवन्धं पूर्वंपूर्वस्थितिवन्धापेक्षया पत्योपमासख्येयभागहीनं करोति, पूर्णे चान्तर्मुहूर्त्ते क्रमेण प्रत्येकमान्तर्मुहूर्त्तकानि त्रीणि यथाप्रवृत्त्यादीनि करणानि करोति, चतुर्थी तूपशमाद्वां, करणवक्तव्यता च सर्वापि कर्मप्रकृतेरवसेया, अनिवृत्तिकरणाद्धायाश्च संख्येयेषु भागेषु गतेषु एकस्मिन् भागेऽवतिष्ठमानेऽनन्तानुबन्धिनामधस्तादावलिङ्गामात्र मुक्त्वाऽन्तर्मुहूर्त्तमानमन्तरकरणमभिनवस्थितिवन्धाद्धासमेनान्तर्मुहूर्त्तेन करोति, अन्तरकरणदलिकं चोत्कीर्यमाणं बध्यमानासु परप्रकृतिषु प्रक्षिपति प्रथमस्थित्यावलिङ्गागतं च दलिकं स्थित्युक्तक्रमेण वेद्यमानासु परप्रकृतिषु प्रक्षिपति, अन्तरकरणे च कृते द्वितीयसमयेऽनन्तानुबन्धिनामुपरितनस्थितिलिकमुपशमयितुमारभते, तथा हि प्रथमसमये स्तोत्रं, द्वितीयसमये ततोऽसख्यातगुणं, तृतीयसमयेऽपि ततोऽसख्येयगुणं यावदन्तर्मुहूर्त्तेन साकल्यतोऽनन्तानुबन्धिन उपशमिता भवन्ति, उपशमना नाम यथा रेणुनिकरः सलिलविन्दुनिवहैरभिपिच्य्याभिपिच्य द्रुषणादिभिर्निकुट्टितो निस्पन्दो भवति तथा कर्मरेणुनिकरोऽपि विशुद्धिवारिपूरेण परिपिच्य परिपिच्यानिवृत्तिकरणरूपद्रुषणनिकुट्टितः सक्रमणोदयोदीरणानिधत्तनिकाचनाकरणानामयोग्यो भवति, अन्ये त्वनन्तानुबन्धिनामुपशमनां न मन्यन्ते किन्तु विसंयोगजान्-क्षपणां, सा च

१ या प्रकृतयोऽन्यस्या प्रकृतेर्बन्धमुदय वा विनितार्थ स्वकीय बन्धमुदयमुभयं वा दर्शयन्ति ता परावर्त्तमाना । तत्र ज्ञानावरणपरमन्तराद्यप्यधक दर्शनावरणचतुष्टय परापाततीर्थकोच्छ्वासमिथ्यात्वभयजुगुप्सामुद्वेगवृषपातनिर्माणनैजसवर्णादिचतुष्कार्मणानि चेत्येतेन त्रिशतप्रकृतयो बन्धमुदययात्रित्यापणवर्त्तमानाः, आसा बन्धस्योदयस्य वा शेषप्रकृतिभिर्बध्यमानाभिर्वेद्यमानाभिर्वा ह-नुमशक्यत्वात् । शेषा बन्धमाभित्यैकनवतिसंख्या उदयापिधया साम्यत्रत्यसम्यङ्गिमथ्यात्वसहितान्निवति परवर्त्तमाना ॥ योऽय कषाया निद्रापयक च स्त्रीदये सजातीयप्रकृत्युदयनिरोधात्परावर्त्तमाना स्थिरशुभारिधात्प्रभप्रकृतयो बन्धं प्रति पयावर्त्तमाना, ॥ इतरणु बन्धोदयाभ्यामपि परावर्त्तमाना इति ॥

प्रागेवोक्ता, संप्रति दर्शनत्रिकस्योपशमना भण्यते, इह क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिः संयमे वर्त्तमानोऽन्तर्मुहूर्त्तेन दर्शनत्रिकमुपशमयति, उपशमयञ्च पूर्वोक्तकरणत्रयनिर्वर्त्तनेन विशुद्धया वर्धमानोऽनिवृत्तिकरणाद्धाया असख्येयेषु भागेषु गतेष्वन्तरकरणं करोति, तच्च कुर्वन् सम्यक्त्वस्य प्रथमस्थितिमन्तर्मुहूर्त्तमानां स्थापयति मिध्यात्वमिश्रयोश्चावलिकामात्रं उत्कीर्यमाणञ्च दलिकं त्रयाणामपि सम्यक्त्वस्य प्रथमस्थितौ प्रक्षिपति, मिध्यात्वमिश्रयोः प्रथमस्थितिद- 5
लिकं सम्यक्त्वस्य प्रथमस्थितिदलिकमध्ये स्तिबुकसक्रमेण सक्रमयति, सम्यक्त्वस्य पुनः प्रथमस्थितौ विपाकानुभवत. क्रमेण क्षीणायामुपशमसम्यग्दृष्टिर्भवति, उपरितुनदलिकस्य चोपशमना त्रयाणामपि मिध्यात्वादीनामनन्तानुबन्धिनामुपरितनस्थितिदलिकस्येवावसेया, एवमुपशान्तदर्शनत्रिकः प्रमत्ताप्रमत्तपरिवृत्तिशतानि कृत्वा चारित्रमोहमुपशमयितुकामः पुनरपि यथाप्रवृत्त्यादीनि त्रीणि करणानि करोति, केवलमिह यथाप्रवृत्तिकरण- 10
मप्रमत्तगुणस्थानेऽपूर्वकरणञ्चापूर्वकरणगुणस्थाने अनिवृत्तिकरणञ्चानिवृत्तिवादरसपरायगुणस्थानके अपूर्वकरणे च स्थितिघातादिभिर्बिंशुद्भय ततोऽनन्तरसमयेऽनिवृत्तिकरणे प्रविशति, अनिवृत्तिकरणाद्धायाश्च सख्येयेषु भागेषु गतेषु दर्शनसप्तकर्जितानामेकविंशतेर्मोहनीयप्रकृतीनामन्तरकरणं करोति, तत्र यस्य वेदस्य सञ्जलनस्य चोदयोऽस्ति तयोः स्वोदयकालमाना प्रथमस्थितिं करोति शेषाणान्त्वेकादशकपायाणामष्टाना च नोकपायाणामावलिकामात्रं, 15
वेदत्रिकसञ्जलनचतुष्कोदयकालमानमन्तरकरणगतदलिकप्रक्षेपस्वरूपञ्च कर्मप्रकृतिटीकातोऽवसेयम्, अन्तरकरणञ्च कृत्वा ततो नपुंसकवेदमन्तर्मुहूर्त्तेनोपशमयति, तथाहि प्रथमसमये स्तोत्रं, द्वितीयसमये ततोऽसख्येयगुणं, एवञ्च प्रतिसमयमसख्येयगुणं तावदुपशमयति यावच्चरमसमयं, परप्रकृतिषु च प्रतिसमयमुपशमितदलिकापेक्षया तावदसख्येयगुणं प्रक्षिपति यावद् द्विचरमसमयम्, चरमसमये तूपशम्यमानं दलिकं परप्रकृतिषु सक्रम्यमाणदलिका- 20
पेक्षयाऽसख्येयगुणं द्रष्टव्यम् । उपशान्ते च नपुंसकवेदे स्त्रीवेदं प्रागुक्तविधिनाऽन्तर्मुहूर्त्तेनोपशमयति, ततोऽन्तर्मुहूर्त्तेन हास्यादिपदं तस्मिन्चोपशान्ते तत्समयमेव पुरुषवेदस्य

१. अनन्तामुदन्विवर्जना द्वादशाना त्रयाणां नव नोकपायाणामित्यर्थः ॥ २. स्त्रीवेदनपुंसक वेदयोर्दयकालसर्वस्तोत्रं, स्वस्थाने तु परस्पर तुल्यं ततः पुरुषवेदस्य सख्येयगुणं तत्सञ्जलन-
कोधस्य विशेषाधिकं, ततोऽपि सञ्जलनमानस्य विशेषाधिकं, ततोऽपि सञ्जलनमायायास्ततोऽपि
सञ्जलनलोमस्येति स्तोदयकालप्रमाणं वेद्यम् । अन्तरकरणसदृशदलिकप्रक्षेपविधियेषां कर्मणा तदानीं बन्ध उदयश्च
विद्यते तेषामन्तरकरणसदृशदलिकं प्रथमस्थितौ द्वितीयास्वतौ च प्रक्षिपति, यथा पुरुषवेदादौ पुरुषवेदस्य ।
येषां वेचलमुदय एव तेषामन्तरकरणमत्कश्चिन्नं प्रथमस्थितौ प्रविशति, यथा स्त्रीवेदस्य । येषाम् तु केवल
बन्ध एव तेषां तदलिकं द्वितीयस्थितौ प्रविशति, यथा सञ्जलनकोधोऽसञ्जलनमानादीनाम् । येषां पुनर्न
बन्धो नाप्युदयस्तेषां दलिकं परप्रकृतौ प्रक्षिपति यथा द्वितीयतृतीयकपायाणामिति ॥

- बन्धोदयोदीरणाव्यवच्छेदः, ततः समयोनावलिकाद्विकेन पुवेदमुपशमयति, ततो युग
 पदन्तर्मुहूर्त्तमात्रेणप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणक्रोधौ, तदुपशान्तौ च तत्समयमेव संज्वलन-
 क्रोधस्य बन्धोदयोदीरणाव्यवच्छेदः, ततस्समयोनावलिकाद्विकेन सज्वलनक्रोधमुपशमयति
 ततोऽन्तर्मुहूर्त्तेनाऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणमानौ युगपदुपशमयति, तदुपशान्तौ च तत्स-
 5 मयमेव सज्वलनमानस्य बन्धोदयोदीरणाव्यवच्छेदः, ततस्समयोनावलिकाद्विकेन संज्वलन-
 मानमुपशमयति, ततो युगपदन्तर्मुहूर्त्तेनाऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणमावे उपशमयति, तदुप-
 शान्तौ च तत्समयमेव सज्वलनमायाया बन्धोदयोदीरणाव्यवच्छेदः, ततोऽसौ लोभवेदको
 जातः, लोभवेदनाद्धायाश्च त्रयो विभागास्तद्यथा—अश्वकर्णकरणाद्धा किट्टिकरणाद्धा किट्टिवेद
 नाद्धा च, तत्राद्योर्द्वयोस्त्रिभागयोर्वर्त्तमानः संज्वलनलोभस्य द्वितीयस्थितेः सकाशादलिकमा-
 10 कृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च, अश्वकर्णकरणाद्धायाश्च वर्त्तमानः प्रथमसमय एव त्रीनपि
 लोभानप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसज्वलनरूपान् युगपदुपशमयितुमारभते । विशुद्धया वर्ध-
 मानश्चापूर्वाणि स्पर्धकानि करोति सज्वलनमायायाश्च बन्धादौ व्यवच्छिन्ने सति ततः समयो
 नावलिकाद्विकेन सज्वलनमायामुपशमयति, एवमश्वकर्णकरणाद्धाया गताया किट्टिकरणाद्धाया
 प्रविशति, तत्र च पूर्वस्पर्धकेभ्योऽपूर्वस्पर्धकेभ्यश्च द्वितीयस्थितिगतं दलिकं गृहीत्वा प्रतिसमय-
 15 मनन्ता. किट्टीः करोति । किट्टिकरणाद्धायाश्चरमसमये युगपदप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणलो-
 भावुपशमयति तदुपशान्तौ च तत्समयमेव सज्वलनलोभमन्धव्यवच्छेदो वादरसंज्वलनलोभो-
 दयोदीरणाव्यवच्छेदश्च, ततोऽसौ सूक्ष्मसंपरायो भवति, तदा चोपरित्तनस्थितेः सकाशात्क-
 तिपयाः किट्टीः समाकृष्य प्रथमस्थितिं सूक्ष्मसंपरायाद्धातुल्या करोति वेदयते च, सूक्ष्मस-
 म्परायाद्धा चाऽन्तर्मुहूर्त्तमाना, शेषं च सूक्ष्म किट्टीकृतं दलिकं समयोनावलिकाद्विकवर्द्धं
 20 चोपशमयति, सूक्ष्मसम्परायाद्धायाश्च चरमसमये सज्वलनलोभ उपशान्तौ भवति, ततोऽ-
 नन्तरसमयेऽसारुपशान्तमोहो भवति, स च जघन्नेनैरसमयमुत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तं यावदुप-
 तिष्ठते तत ऊर्ध्वं नियमादसौ प्रतिपतति, प्रतिपातश्च द्विधा भवक्षयेणाद्धाक्षयेण च, तत्र
 भवक्षयो म्रियमाणस्य, अद्धाक्षय उपशान्ताद्धाया समाप्ताया । अद्धाक्षयेण च प्रतिपतन्
 यथैवारूढस्तथैव प्रतिपतति, यत्र यत्र बन्धोदयोदीरणा व्यवच्छिन्नास्तत्र तत्र प्रतिपतता
 25 सता तेन ता अद्धाक्षयेणारभ्यन्त इति यावत्, प्रतिपतश्च तावत्प्रतिपतति यावत्प्रमत्तसयत्-
 गुणस्थान, कश्चित्पुनस्ततोऽप्यधस्तनं गुणस्थानद्विकं याति कोऽपि सास्वादनभावमपि, यः

१. पथानुपूर्व्या पतित प्रमत्तगुणस्थानमागत्य तत्र विभ्रम्य प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानकयो प्रभूतानि
 सदृशाणि यावत्परिवृत्तो कृत्वा कश्चिदेशपरितारितासम्बन्धटिगुणस्थानद्विकमपि गच्छदिति भाव । २. येन
 मतेनाऽनन्तानुबन्धिनामुपशमना भवति तेषां मतेन कश्चित्सास्वादनभावमपि गच्छेदिति भाव ॥

पुनर्भवक्षयेण प्रतिपतति स नियमोऽनुत्तरविमानसर्वार्थसिद्धवाप्तिपूतपद्यते, उत्पन्नश्च प्रथम-
समय एव सर्वाण्यपि बन्धनादीनि करणानि प्रवर्त्तयतीति विशेष इत्युपशमश्रेणिः ॥
अस्मिन्नष्टमगुणस्थाने जीवः निद्राद्विकदेवद्विकपञ्चेन्द्रियत्वप्रशस्तविहायोगतित्रसनवकवैक्रिया-
हारकतैजसकार्मणवैक्रियाद्गोपाङ्गाहारकाङ्गोपाङ्गाद्यसंस्थाननिर्माणतीर्थकृत्ववर्णचतुष्कागुरुलघू-
पघातपराघातोच्छ्वासरूपद्वात्रिशश्रृकृतिव्यवच्छेदान् पड्विंशतिवन्धकः । अन्यसंहननत्रिकस- 5
म्यक्त्वोदयव्यवच्छेदाद् द्वासप्ततेर्वेदयिता, अष्टत्रिशदधिकशतसत्ताकश्च भवति ॥

अधुना नवमं गुणस्थानमाचष्टे—

अन्योऽन्याध्यवसायस्थानव्यावृत्त्यभावविशिष्टसूक्ष्मसम्परायापेक्ष-
स्थूलकपायोदयवत्स्थानमनिवृत्तिकरणगुणस्थानम् । अन्तर्मुहूर्त्तकालमेतत् ।
अत्रस्थोऽपि द्विविधः क्षपक उपशमकश्चेति । क्षपकश्रेणिस्थः क्षपकः, अयं 10
दर्शनावरणीयप्रकृतित्रिकं नामप्रकृतित्रयोदशकं मोहनीयप्रकृतिविंशति
श्चात्र क्षपयति । उपशमश्रेणिस्थ उपशमकः । मोहनीयप्रकृतिविंशतिमे-
वोपशमयत्ययम् ॥

अन्योऽन्येति । युगपदेव यत्स्थानप्रविष्टानामनेकेषामपि जीवानां परस्पराध्यवसायस्था-
नानि न व्यावृत्त्यन्ते तथा सूक्ष्मसम्परायापेक्षया यत्र स्थूलकपायोदयो भवेत् तादृशम्- 15
निवृत्तिकरणगुणस्थानमित्यर्थः । युगपदेतद्गुणस्थानं प्राप्तानामनेकेषामपि जीवानामन्योऽन्य-
मध्यवसायस्थानस्य निवृत्तिर्नास्ति यत्र, यदीयगुणस्थानाद्धायामान्तर्मुहूर्त्तिकायां प्रथमसमया-
दारभ्य प्रतिसमयमनन्तगुणविशुद्धं यथोत्तरमध्यवसायस्थानं भवति, यावन्तश्चाऽन्तर्मुहूर्त्ते
समयास्तावन्त्येवाऽध्यवसायस्थानानि तत्प्रविष्टानां भवन्ति नाऽधिकानि, एकसमयप्रविष्टानां
सर्वेषामप्येकाध्यवसायस्थानत्वात्, तथा सूक्ष्मकिट्टीकृतकपायोदयापेक्षया स्थूलः कपायोदयो 20
भवति तादृशमनिवृत्तिकरणगुणस्थानमिति भावः । अस्योत्कृष्टकालमाह—अन्तरिति । जघन्य-
तस्त्वेकसमयः । अत्रापि जीवद्वैविध्यं दर्शयति—अत्रस्थोऽपीति । क्षपकस्वरूपमाह—क्षपकेति ।
कपायाष्टकादीनां क्षपयितेत्यर्थः । काः कर्मप्रकृतीः क्षपयतीत्यत्राह—अयमिति । दर्शना-
वरणीयत्रिकमिति, निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलारत्नानिर्द्धिरूपमित्यर्थः, नामेति, नरकद्विकतिर्विगिद्ध-
कसाधारणोद्योतसूक्ष्मनामैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजात्यातपस्यावररूपमित्यर्थः । मोहनीयेति, अ-
प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानरूपायनपुंसकस्त्रीवेदहाम्यरत्यरतिभयसो रुजुगुप्सापुरुषवेदसंवलनक्रोध- 25

मानमायारूपामित्यर्थः । उपशमकस्वरूपमाह—उपशमेति । कपायाष्टकादीनामुपशमयितेत्यर्थः । मोहनीयेति । अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनक्रोधमानमायाऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानलोभहास्यपट्टवेदत्रयरूपविंशतिप्रकृतिमेवेत्यर्थः । अत्रस्थो जीवो हास्यरत्नरतिभयशोकजुगुप्साव्यवच्छेदाद् द्वाविंशतेर्बन्धकः । अत्र पङ्क्तिप्रकृतिभ्यो हास्यादिपट्टप्रकृतिविगमे विंशतेरवशेषा-
 5 यद्यपि द्वाविंशतेर्बन्धकत्वमनुपपन्न तथापि नानाजीवापेक्षया तथोक्तिः, एकजीवापेक्षया तु चतसृणामेवापगमः । हास्यपट्टोदयव्यवच्छेदाच्च पट्टपट्टेर्वेदयिता, त्र्युत्तरशतसत्ताकश्च, मानान्तपञ्चत्रिंशत्प्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदात् ॥

साम्प्रतं दशमं गुणस्थानस्वरूपमाह—

मोहनीयविंशतिप्रकृतीनां शमनात् क्षयाद्वा सूक्ष्मतया लोभमात्राव-
 10 स्थानस्थानं सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानम् । अन्तर्मुहूर्त्तमानमेतत् ॥

मोहनीयेति । विंशतिप्रकृतिरूपे मोहे शान्ते क्षीणे वा सूक्ष्मखण्डीभूतातिदुर्जयसञ्चलनलोभमात्रावस्थानस्य स्थानमित्यर्थः, शमनात् क्षयादिति पदाभ्यामत्रस्थोऽपि जीवः क्षपक उपशमकश्चेति द्विविध इति सूचितम् । अत्र क्षपकश्रेण्या समागत उपशमश्रेण्या समागतश्च सञ्चलनलोभ क्रमेण क्षपयत्युपशमयति चेत्यर्थः । सूक्ष्मतयेति—अनिवृत्तिवादरेण
 15 किट्टीकृतत्वादिति भावः । अस्य कालनियममाह—अन्तरिति । उपशान्तकपायस्तु सञ्चलनलोभमुपशमय्येकादशगुणस्थानं यातीति । क्षपकस्तु लोभ क्षपयित्वोर्ध्वं द्वादशगुणस्थानं यातीति च विज्ञेयम् । सूक्ष्मसम्परायाद्वाचरमसमये तस्य लोभस्य क्षयो चोपशमो वा भवतीति विभावनतोऽन्तर्मुहूर्त्तमानमुक्तम्, अत्रस्थो जीवः पुवेदसञ्चलनचतुष्कवन्धव्यवच्छेदात्सप्त
 20 दशकर्मप्रकृतेर्बन्धक, त्रिवेदत्रिसञ्चलनोदयव्यवच्छेदात् पट्टेर्वेदयिता, मायासत्ताव्यवच्छेदाद्-
 द्व्युत्तरशतसत्ताकश्च ॥

उपशमश्रेणिद्वारा समायातस्योपशान्तसञ्चलनलोभस्य प्राप्त्यं गुणस्थानमेकादशमाह—

उपशमश्रेण्या सर्वकपायाणामुदयायोग्यतया व्यवस्थापनस्थानमुप-
 शान्तमोहगुणस्थानम् । अत्राष्टाविंशतिमोहनीयप्रकृतीनामुपशमो भवति,
 उपशान्तमोहस्तृत्तरूपेणाऽन्तर्मुहूर्त्तकालमत्र तिष्ठति । तत ऊर्ध्वं निय-
 25 मादसौ प्रतिपतति । चतुर्धारं भवत्यासंसारमेवा श्रेणिः ॥

उपशमश्रेण्येति । उपशमश्रेण्या सर्वेषा क्रोधादीना कपायाणा विद्यमानानामपि भ्रम-

च्छन्नाग्निरिव सक्रमणोद्धर्तनादिक्ररणायोग्यतया यत्र व्यवस्थापन तादृशमुपशान्तमोहगुण-
 स्थानमित्यर्थः, इदमेव चोपशान्तकपायवीतरागच्छद्वास्थगुणस्थानमित्यप्युच्यते, क्रोधमानमाया-
 लोभोदयविगमात्, ज्ञानावरणीयादिघातिकर्मोदयावस्थानाच्च । सूक्ष्मस्यापि सञ्चलनलोभस्य
 सर्वथोपशमनादष्टाविंशतिमोहनीयप्रकृतीनामुपशमो जात इत्याशयेनाह—अत्रेति । एतद्गुण-
 स्थान उपशमयितुस्त्रिस्थितिकालनियममाह—उपशान्तमोहस्त्विति । जघन्येनैकस्मय इत्यपि 5
 बोध्यम् । अन्तर्गुहूर्तानन्तरमसौ फ यातीत्यत्राह—तत उर्ध्वमिति । उपशान्तस्यावश्यमुदय-
 नियमेनोदिते च चारित्रमोहनीये न्यवत्येवेति भावः । ननूपशमश्रेणिरेकेनाससार कतिवार
 कर्तुं शक्यत इत्यत्राह—चतुर्ारमिति । एकस्मिन् भवे त्कर्मोदो द्वौ वारायुपशमश्रेणि
 प्रतिपद्यते परन्तु तस्य नियमेन तस्मिन् भवे न क्षपकश्रेणि, यस्त्वेकवारमुपशमश्रेणि प्रति-
 पद्यते तस्य क्षपकश्रेणिर्भवेदपि, आगमाभिप्रायेण तु एकस्मिन् भवे एकामेव श्रेणि प्रतिपद्यत 10
 इति ध्येयम् । ननूपशमश्रेणिमविरतादय एवारभन्ते ते च यथासम्भव मिध्यात्वानन्तानुबन्ध्य-
 प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणानामुपशमाम्भवन्ति, अन्यथा तेषामुदये सम्यक्त्वादिलाभ एव
 न स्यात् ततः कथमिदानीमुपशमस्तेषामुच्यत इति चेन्न पूर्वं हि तेषा क्षयोपशम एवासीत्
 नोपशमस्तत इदानीमुपशमः क्रियते । ननु क्षयोपशमोऽप्युदिते कर्मांशे क्षीणोऽनुदिते चोप-
 शान्ते भवति उपशमोऽपि धैर्यभूत इति तयोर्विशेषाभाव इति चेन्न क्षयोपशमे तदावार- 15
 कस्य कर्मणः प्रदेशतोऽनुभवनात्, उपशमे तु सर्वथा तदभावात्, ननु यदि सत्यपि क्षयोपशमे
 मिध्यात्वानन्तानुबन्ध्यादिकपायाणा प्रदेशानुभवोऽस्ति तर्हि कथं न सम्यक्त्वादियुग-
 विघात, तदुदये नियमेन सतोऽपि सम्यक्त्वादेरपगमात्, यथा साम्यादनसम्यग्दृष्टेरिति
 चेन्न प्रदेशानुभवस्य मन्दानुभावत्वात्, मन्दानुभावो ह्युदयो न म्वाचार्यगुणविघातमाघानु-
 मलम्, यथा चतुर्हानिनो गनिज्ञानावरणादीना विपाकतोऽप्युदयः । तथाहि मतिज्ञानावरणा- 20
 दिक कर्म भ्रुवोदय भ्रुवोदयत्वात्तदुदय विपाकतोऽनुभवनीय, विपाकानुभवापेक्षयैव भ्रुवो-
 दयत्वाभिधानात्, अथ तत्कालरतुर्हानिनो न मत्यादिज्ञानविघातदृद् भवति, तदुदयस्य
 मन्दानुभावत्वात्, तदुदय विपाकतोऽप्यनुभूयमान मन्दानुभावोदयत्वाच्च म्वाचार्यगुणविघाताय
 प्रभवति, तदा प्रदेशतोऽनुभूयमानमनन्तानुबन्ध्याद्यपि सुतरा तद्गुणविघाताय न भविष्यति,
 तदुदयस्यातीव मन्दानुभावत्वादिनि ॥ अत्रस्थो नीव एकप्रवृत्तेर्धैर्य, एकोनपष्टिप्रवृत्तेर्धै- 25
 यिता, अष्टप्रवृत्तिर्दधिकशनसत्ताश्च भवेदिति ॥

अथ क्षपकश्रेणिमाभितस्य विहीनमन्त्रान्गोमस्य तत प्राप्य स्थान द्वादशमाघष्टे—

क्षपकश्रेण्या कषायनिस्सत्तापादकं स्थानं क्षीणमोहगुणस्थानम् । क्षपकश्रेणिश्चाभवमेकवारमेव भवति । एतदनन्तरमेव सकलत्रैकालिकवस्तुस्वभावभासककेवलज्ञानावाप्तिः । आन्तर्मूर्च्छितिकमिदम् ॥

- क्षपकश्रेण्येति । क्षपकश्रेण्या कषायणा सर्वेषां यत्र सत्ताराहित्यकरणं तादृशं स्थानं क्षीणमोहगुणस्थानमित्यर्थः, अस्या श्रेण्या आभवमेकैव सभव इत्याह—क्षपकश्रेणिश्चेति—अत्र चोपान्त्यसमये निद्राप्रचले क्षीणमोहस्यान्त्यसमये च चक्षुर्दर्शनावरणादि दर्शनचतुष्कज्ञानावरणपञ्चकान्तरायपञ्चकानि क्षपयति, ततोऽशेषसामान्यविशेषावभासिकेवलज्ञानवान् भवतीत्याह—एतदनन्तरमेवेति । कालमानमस्याह—आन्तरिति । एतद्गुणवर्ती जीवो दर्शनचतुष्कज्ञानावरणान्तरायदशकोर्बैर्गोत्रयशोरूपोदशबन्धव्यवच्छेदादेकस्य सातवेदनीयस्य बन्धकः, सबन्धनलोभर्षभनाराचनाराचोदयव्यवच्छेदात्सप्तपञ्चाशत्प्रकृतेर्वेदयिता, लोभसत्ताक्षपकत्वादेकोत्तरशतसत्ताकश्च भवति । तथा चतुर्थगुणस्थान एकप्रकृतेः पञ्चम एकस्याः सप्तमेऽष्टौ नवमे पट्त्रिंशत्प्रकृतीना द्वादशे सप्तदशप्रकृतीना क्षय इति कृत्वा क्षीणमोहान्ते त्रिपष्टिप्रकृतीना स्थितिक्षयः शेषाः पञ्चाशीतिप्रकृतयो जरद्वयप्रायाः सयोगिगुणस्थाने भवन्तीति ॥

- 15 अधुना त्रयोदश गुणस्थानमाह—

योगत्रयवतः केवलज्ञानोत्पादकं स्थानं सयोगिगुणस्थानम् । इदञ्चोत्कृष्टतो देशोनपूर्वकोटिप्रमाणम् । जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तम् ॥

- योगत्रयवत इति । मनोवाक्याययोगात्मकयोगत्रयवतः केवलज्ञानोद्भवप्रयोजकस्थानमित्यर्थः । योगो नाम वीर्यान्तरायश्रयश्रयोपशमसमुद्गतलब्धिविशेषाविर्भूतो जीवस्य वीर्यविशेषः स्वामोत्साहपराक्रमचेष्टाशक्तिसामर्थ्यादिपर्यायः । स द्विविधः, सकरणोऽकरणश्चेति । ज्ञेयदृश्येष्वखिलस्तुपूपयुञ्जानस्य केवलिनः केवलज्ञानदर्शनयोर्योऽसावप्रतिघो वीर्यविशेषः सोऽकरणः, स नात्र विवक्षितः । मनोवाक्यायकरणको योगस्त्वत्र विवक्षितः, तैर्योगैरुपेतः केवली सयोगिकेवलीत्युच्यते, केवलिनोऽपि मनोवाक्यायजा योगा भवन्ति । तत्र

१. नारकायुष स्थित्यभाव । २. तिर्यगायुष स्थित्यभाव । ३. दर्शनमोहनीयसप्तकस्य क्षय देवायुष स्थित्यभाव । ४. नरकतिर्यग्मिद्वकमाधारणोद्योतसूक्ष्मनिकलत्रिकैकेन्द्रियजातिस्थाननिर्दिष्टिकातपस्थावरमध्यमाक्षयावनपुसकस्त्रीवेदहास्यादिवत् पुवेदगज्वरनकोधमानमायानामित्यर्थः । ५. राश्वलनलोभनिद्रादिवशानांतरायदशदर्शनावरणीयचतुष्कक्षय कर्ममथे तु राश्वलनलोभस्य दशमान्ते क्षयः ॥

काययोगो गमनागमननिमेषोन्मेषादिषु । वाग्योगो धर्मदेशनादिषु । मनोयोगोऽनुत्तरदेवैर्मनः-
पर्यववद्भिर्वा मनसा पृष्टस्य मनसैव देशनायां, ते हि भगवत्प्रयुक्तानि मनोद्रव्याणि अव-
धिज्ञानेन मनःपर्यवज्ञानेन वा पश्यन्ति, दृष्ट्वा च ते विवक्षितवस्त्वालौचनाकारान्यथानु-
पपत्त्याऽलोकस्वरूपादिकमपि बाह्यमर्थं पृष्टमवगच्छन्तीति । सयोगिकेवत्ययं तीर्थकृत्तीर्थ-
कृच भवति । येन हि पूर्वस्मिन् भवेऽर्हसिद्धप्रवचनगुरुस्वविरबहुश्रुततत्परिवपु वात्सल्या- 5
दिभिर्विशतिपुण्यस्थानकैस्तीर्थकृत्कर्माऽर्जितं तस्यात्रोदयात्रिभुवनाधिपतिर्जिनेन्द्रस्तीर्थकरश्चतु-
स्त्रिंशदतिशयैर्युक्तस्तीर्थप्रवर्तको भवति । यस्य तु न तीर्थकृत्कर्म स इतरः सामान्यकेवली, केव-
लिनामत्र गुणस्थाने स्थितिमाह—इदञ्चेति । चतुरशीतिलक्षेण चतुरशीतिलक्षे गुणिते लब्धा संख्या
पूर्वमुच्यते तेषां कोटिः—पूर्वकोटितत्प्रमाणं देशोन्मस्य गुणस्थानस्य कालमानमित्यर्थः ।
देशोनेति, किञ्चिद्दूनवर्षनवकलक्षणदेशोनेत्यर्थः । जघन्यकालमानमाह—जघन्यत इति । 10
अत्रेदमवसेयं यस्याऽऽयुपरिस्थितिवेदनीयादिकर्मणस्तकाशाञ्ज्यूना भवति तदा स कर्मणां समी-
करणार्थं समुद्घातं करोति नेतरः । तत्र वेदनादिभिरेकीभावमुपगतेन जन्तुना बहूनां वेद-
नीयादिकर्मप्रदेशानां कालान्तरानुभवयोग्यानामुदीरणाकरणेनाकृष्योदये प्रक्षिप्यानुभूय च
निर्जरीकरणं समुद्घातः, स च सप्तधा वेदनारूपायमरणवैक्रियतैजसाहारककेवलभेदात् । वेद-
नासमुद्घातादयत्पडनुक्रममसातवेदनीयकपायान्तर्मुहूर्त्तावशिष्टायुर्वैक्रियशरीरनामतेजसशरीर- 15
नामाहारकशरीरनामकर्माश्रयाः प्रत्येकमान्तर्मुहूर्त्तिकाः, केवलिसमुद्घातस्तु सदसद्वेद्याशुभ-
शुभनामोच्चनीचैर्गोत्रकर्माश्रयोऽष्टसामयिकः । आहारककेवलिसमुद्घातातिरिक्ताः पञ्चैके
न्द्रियाणां, एष्वेव वैक्रियवर्जिताश्चत्वारो विकलेन्द्रियाणामसंक्षिपञ्चेन्द्रियाणाञ्च, सर्वे च
मनुष्याणां भवन्ति । अन्तर्मुहूर्त्तावशेषायुः केवली वेदनीयायुपोस्तुल्यताकरणाय नानादिक्षु
आ लोकान्तमात्मप्रसारणया दण्डरूपाटमन्यनान्तरालपूरणानि चतुर्भिस्समयैः कुर्वन् व्यापी- 20
भूत्वा चतुर्भिश्चोपसंहरन् स्वशरीरस्थो भवति, परं तदानीं मनोवाग्योगौ न व्यापारयति । तत्र
प्रथमाष्टमसमययोरौदारिकान्नायोगः, द्वितीयपष्ठसप्तमसमयेषु औदारिकमिश्रकाययोगः तृतीय-
चतुर्थपञ्चमसमयेषु च केवलं कार्मणकाययोगो भवति । अत एव तदानीमनाहारकश्च ।
समुद्घाताच्च निवृत्तो योगत्रयमपि व्यापारयति । ततो योगनिरोपाय ध्यानं ध्यायति ।
अत्रस्थो जीव एकविधवन्धकः, ज्ञानान्तरायदर्शनचतुष्टयोदयव्यवच्छेदाद् द्विचत्वारिंशत्प्रकृ- 25
तीनां वेदयिता, निद्राप्रचलाज्ञानान्तरायदर्शनचतुष्टयरूपोदशप्रकृतीनां सत्ताव्यवच्छेदात्प-
ञ्चाशीतिसत्ताको भवति ॥

योगप्रतिरोधि शैलेशीकरणप्रयोजकं स्थानमयोगिगुणस्थानम् । आदि-
महस्वपञ्चस्वरोच्चारणाधिकरणकालमात्रमानमेतत् । इति चतुर्दशगुण-
स्थानानि ॥

योगेति । योगनिरोधवस्वारूपा या शैलेशी तत्करणप्रयोजकं यत्स्थानं तदयोगि-
गुणस्थानमित्यर्थः, लेश्याविधुरपरमप्रकर्षप्राप्तयथाख्यातचारित्रस्य शीलस्य ईशः शैलेशोऽ-
योगिकेवली, तस्य त्रिभागेन संकुचिताऽऽत्मदेहस्य इयं शैलेशी, मेरुशैलेशः तस्येव या निष्प्र-
कम्पावस्था भगवत्तसा शैलेशीति वा व्युत्पत्तिः । अत्र पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽपि योगः प्रत्येकं
सूक्ष्मबादरभेदेन द्विधा, केवलोत्पत्तेरनन्तरं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तकालमुत्कर्षेण देशेनपूर्वकोटिं
विहृत्याऽन्तर्मुहूर्त्तांशेषोपायुक्तस्ययोगिकेवली शैलेशीं प्रतिपित्सुः शुक्लध्यानविशेषध्यायी प्रथमं
बादरकाययोगाश्रयेण स्थूलवाङ्मनोयोगयुग्मं सूक्ष्मीकरोति । ततस्सूक्ष्मवाक्चित्तयोरवष्टम्भेन
बादरकाययोगं सूक्ष्मत्वं नयति । ततस्सूक्ष्मकाययोगे तिष्ठन् सूक्ष्मवाक्चित्तयोर्निर्ग्रहं करोति,
ततश्च तत्रैव तिष्ठन् सूक्ष्मक्रियमनिवृत्तिशुक्लध्यानं ध्यायन् सूक्ष्मकाययोगं स्वात्मनैव निरु-
णद्धि, अन्यस्यावष्टम्भभूतस्य योगान्तरस्याभावात्, तन्निरोधानन्तरं समुच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति
शुक्लध्यानं ध्यायन् अ इ उ ऋ लृ इत्यादिमहस्वपञ्चस्वरोच्चारणाधिकरणकालमानं शैले-
शीकरणमारभते, योगलेश्याकलङ्कविप्रमुक्तयथाख्यातचारित्रस्वामिसम्बन्धिनी या त्रिभागो-
नस्वदेहावगाहनायामुदरादिन्द्रपूरणप्रयुक्तसंकुचितस्वप्रदेशस्यात्मनोऽत्यन्तस्थिराऽवस्थितिस्सा
शैलेशी तस्यां करणं—पूर्वरचितशैलेशीसमयसमानगुणश्रेणिकस्य वेदनीयनामगोत्राख्यस्या-
घातिकर्मत्रितयस्यासंख्येयगुणया श्रेण्याऽऽयुःशेषस्य तु यथास्वरूपस्थितया श्रेण्या निर्जरणं
शैलेशीकरणं, तत्राऽसौ प्रविष्टोऽयोगिकेवली भवति । अत्रौदारिकद्विकारिधरद्विकविहायोगति-
द्विकप्रत्येकत्रिकसंस्थानपट्कागुरुलघुचतुष्कवर्णचतुष्कनिर्माणकर्मतेजसकार्मणद्वयप्रथमसंहनन-
स्वरद्विकैरुवेदनीयरूपत्रिंशत्प्रकृत्युदयव्यचच्छेदो बोध्यः, मुक्त्युपान्त्यसमये देहपञ्चकवन्धनप-
ञ्चकर्मघातपञ्चकाङ्गोपाङ्गत्रयसंस्थानपट्कवर्णपञ्च करसपञ्चकसंहननपट्करुपर्शाष्टकगन्धयनी-
चैर्गोत्रानादेयदुर्भगागुरुलघूपघातपराघातनिर्माणपर्याप्तोन्च्छ्वासायशोविहायोगतिद्वयशुभाशुभ-
स्थैर्याऽस्थैर्यदेवगत्यानुपूर्वीप्रत्येकसुस्वरदुःस्वरैकवेदनीया ह्यामप्रतिप्रकृतयः श्रयमुपयान्ति, अ-
न्त्यसमये चैकवेद्यादेयपर्याप्तत्रमवादरमनुष्यायुर्थशोमनुष्यगत्यानुपूर्वीसौभाग्योशैर्गोत्रपञ्चेन्द्रि-
यत्वतीर्थकृत्नामानीति त्रयोदशप्रकृतीः क्षयं नीत्वा कर्ममन्वन्धविमोक्षलक्षणसहकारि-

१. प्रविष्टैलङ्गादिमापायां एकारौकारथोरपि हस्वत्वात्तद्वारणायादिमेति ॥ २. अत्र केषित्
मनुष्यानुपूर्वा द्विचरमगमये व्यवच्छेद उदयभावात्, उदयतीनां हि सिन्धुवङ्गक्रमभावात्तत्सङ्गो
चरमगमये दक्षिणं दश्यत एवेति युक्तताया चरमगमये प्यवच्छेद-, आनुपूर्वीनाम्नान्तु येनप्रिया-

समुत्थस्वभावविशेषादूर्ध्वं गच्छन् प्राप्तसिद्धत्वनामा ऋजुश्रेण्या यावत्तत्काशप्रदेशेष्वि-
 हावगाहस्तावद्भ्य एत्र प्रदेशेभ्य ऊर्ध्वमप्यवगाहमानो विवक्षितसमयाच्चान्यसमयान्तरमस्पृशन्
 लोकान्तं प्रवृत्तिं न परतोऽपि, धर्मास्तिकायाभावात् तत्र गतइशाश्रय कालमवतिष्ठत इत्य-
 मिप्रायेणोक्तमादिमेति । एतद्गुणस्थानस्थो जीवोऽप्यवक, उपर्युक्तत्रयोदशप्रकृतिवेदयिता ।
 अन्यसमयद्वयात्पूर्वं पञ्चाशीतिसत्ताक, उपान्त्यसमये त्रयोदशप्रकृतिसत्ताक, चरमसमये 5
 त्वसत्ताको बोध्य । गुणस्थानेष्वपु बहुत्रकन्यत्वऽपि सक्षेपेण प्रत्यगौरवमिष्या प्रोक्तमित्या-
 शयेनोपसहरतीति, विस्तरतस्त्वागमेभ्योऽवगन्तव्य इति भाव ॥

इत्थं प्रसङ्गतो गुणस्थानानि सवरस्य विभावनार्थं निरूप्याश्रयता कर्मणा निरोधसाध-
 नभूतास्समित्यादय त्रमेण निरूपयितुमुपपन्नमते—

उपयोगपूर्विका प्रवृत्तिस्समितिः । सेर्याभापैपणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्ग- 10'
 भेदेन पञ्चधा । स्वपरवाधापरिहाराय युगमात्रनिरीक्षणपूर्वक रत्नत्रय
 फलकं गमनमीर्या । कर्कशादिदोपरहितहितमितानवद्यासन्दिग्धाभिद्रो-
 हशून्यभाषणं भाषा । सूत्रानुसारेणान्नादिपदार्थान्वेषणमेपणा । उपधि
 प्रभृतीनां निरीक्षणप्रमार्जनपूर्वकग्रहणस्थापनात्मकक्रियाऽऽदाननिक्षेपणा ।
 जन्तुशून्यपरिशोधितभूमौ विधिना मृत्रपुरीषादिपरित्यजनमुत्सर्गः ॥ 15'

उपयोगेति । उपयोगपूर्वकत्वे सति प्रवृत्तित्त्र लक्षण स्वपरप्राणिपीडापरिहारेच्छया
 गमनादिप्रवृत्तिरिति भाव । उद्दामीनप्रवृत्तिवारणाय विशेषण ज्ञानादिवारणाय विशेष्यम्,
 ईर्यादिपञ्चानामेव समितित्त्रात् । योगक्रियारूपप्रवृत्तेर्विनिर्क्षणाच्च ज्ञानादिरूपरत्नप्रवृत्तौ न दोष ।
 उपयोगपूर्वकत्वस्य माकाङ्क्षावादाकाङ्क्षावारणाय वा प्रवृत्तिपदम् । ता विभक्तये सेति, समिति
 रित्यर्थ । पञ्चानामीर्यादीना तान्त्रिकी सहाऽन्वर्था विज्ञयेति भाव ॥ अथर्याममिति स्वरू 20
 पयति—स्वपरेति । स्वस्य परस्य वा यथा वाधा न भवत् तथा पुरतो युगमात्र प्रेक्षमाणो
 बीजापरितादिप्रदेशार् परिहरन यद्गमन करोति यथा च रत्नत्रय सुरक्षित भवत्सेर्याममिति
 रित्यर्थ । स्वपरवाधापरिहारप्रयोज्ययुगमात्रनिरीक्षणपूर्वक सति रत्नत्रयफलकत्व सति
 च गमत्त्र लक्षणम् । स्वपरवाधापरिहारप्रयाययुगमात्रनिरीक्षणपूर्वकगनित्वस्य मत्काराण
 भिन्नापुरुषरूपसत्त्वगनौ गतत्वात्तद्धारणाय रत्नत्रयफलकत्व मतीति । धर्मार्थं प्रयतमानस्य 25

द्विचरन भवापानरात्मनः नराण्य तन भवत्स्वस्य दुःखामममत्त तन्मत्तार वाशावववत् इपरमममय एव
 मनुष्यानुत्प्राप्त्यस्तमय उद एति द्विचरमममय त्रिगमनिप्रवृत्तानो चरमममय द्व दगन्तं गत्तभ्यवत् उद
 इति वदन्ति ॥

गमने व्यभिचारवारणाय स्वपरवाधापरिहारप्रयोज्ययुगमात्रनिरीक्षणपूर्वकत्वे सतीत्युक्तम् ॥
 भापासमितिलक्षणमाह—कर्कशादीनि । हितं स्वस्य परस्य वा मोक्षपदप्रापणसमर्थं, मिहस-
 नर्थकबहुप्रलपनशून्यं प्रयोजनमात्रसाधनं वचनं, अनवयं जीवनिकायानामनुपघातकं,
 असंदिग्धं स्फुटार्थं व्यक्ताक्षरं वा अभिद्रोहशून्यं क्रोधमायालोभैरयुक्तं, एवंविधं कर्कशादिदोष-
 5 शून्यञ्च भाषणं भापासमितिरित्यर्थः । अहितामितावद्यसंदिग्धादिवचनवारणाय तत्तत्पद-
 ग्रहणमवसेयम् । एषणासमितिमाचष्टे—सूत्रेति । आगमानुसारेणाशनखाद्यस्वाद्यभेदभिन्न-
 स्यान्नस्य, आरनालतण्डुलक्षालनादेरुद्रमादिदोषपरिशुद्धस्य पानस्य, रजोहरणादिचतुर्दश-
 विधोपधीनां स्थविरकल्पयोग्यानां जिनकल्पयोग्यानां द्वादशविधानां आर्थिकायोग्यानां
 पञ्चविंशतिविधानामुपधीनां गवेषणैषणासमितिरित्यर्थः । सूत्रानुसारेणेत्यनेन दोषवर्जनम-
 10 भिमत्तं, तत्राधाकर्मोदेशिकादिपोडशगृहस्थहेतुका उद्गमदोषाः, धात्रीपिण्डदूतीपिण्डादि-
 पोडशसाधुजन्या उत्पादनादोषाः, उभयजन्याश्च शङ्कितप्रक्षितादयो दशैषणा दोषाः,
 एभिर्दोषै रहिता अन्नादयः श्रुतचरणधर्मसाधकाः । तथा चोद्गमादिदोषरहितान्नादि-
 पदार्थान्वेषणमेषणासमितिलक्षणम् । वनीपककर्तृकभक्त्याेषणायां व्यभिचारनिरासायोद्गमादि-
 दोषरहितेति ॥ आदाननिक्षेपणासमितिमाख्याति—उपधीति । उपधयश्चतुर्दशविधा द्वादश-
 15 विधाः पञ्चविंशतिविधाश्च, प्रभृतिपदेन पीठफलकाद्यौपग्रहिकोपकरणानां ग्रहणं, एतेषामुप-
 योगाय निरीक्ष्य स्थिरतरं प्रमूज्य च रजोहरणेन ग्रहणस्थापनारूपा क्रिया आदाननिक्षेपणा-
 समितिरित्यर्थः । निरीक्षणप्रमार्जनपूर्वकोपधिविषयग्रहणस्थापनात्मकक्रियात्वमस्या लक्षणम्,
 उदासीनपुरुषकृतोपधिविषयग्रहणस्थापनात्मकक्रियावारणाय निरीक्षणप्रमार्जनपूर्वकेति ॥
 उत्सर्गसमितिस्वरूपप्रकाशनायाऽऽह—जन्तुशून्येति । स्थावरजङ्गमजन्तुशून्यायां परिशोधित-
 20 भूमानुज्जितव्यवस्तुयोग्यायां विधिना निरीक्षणप्रमार्जनात्मकेन मूत्रपुरीपादीनां परित्याग
 उत्सर्गसमितिरित्यर्थः । आदिना वस्त्रपात्रादीनां ग्रहणम् । तथा च जीवाविराधनेन योग्यभूमौ
 विधिना मूत्रपुरीपादित्यजनं लक्षणार्थः, सर्वत्र रत्नत्रयफलत्वं विवक्षणीयं, तेन पूजाद्यभि-
 लापुकानुष्ठितोक्तक्रियाणां व्युदासः । इति चेष्टावतां सवरसिद्धिफलवत्यः क्रिया उक्ताः ॥

अथ कायादिनिरोधात् संवरफलिका गुमीराह—

25 योगस्य सन्मार्गगमनोन्मार्गगमननिवारणाभ्यामात्मसंरक्षणं गुप्तिः ।
 सा च कायद्याद्गमनोरूपेण त्रिधा । अग्रनासननिक्षेपादानचक्रमणेषु चेष्टा-
 नियमः कायगुप्तिः । उपसर्गपरीपहभावाभावेऽपि शरीरे नैरपेक्ष्यं, योग-
 निरोद्धुस्मर्चथा चेष्टापरिहारोऽपि कायगुप्तिः । अर्धचन्द्रचिकारादिसंकेत-

हुंकारादिप्रवृत्तिरहितं शास्त्रविरुद्धभाषणशून्यं वचोनियमनं वाग्गुप्तिः ।
अनेन सर्वथा वाङ्निरोधस्सम्यग्भाषणञ्च लभ्यते । भाषासमितौ सम्य-
ग्भाषणमेव । सावद्यसंकल्पनिरोधो मनोगुप्तिः ॥

योगस्येति । कायवाद्मनोरूपस्य योगस्य ये सन्मार्गगमनोन्मार्गगमननिवारणे ताभ्या-
मात्मसरक्षणं गुप्तिरित्यर्थः । योगसम्बन्धिसन्मार्गोन्मार्गप्रवृत्त्यप्रवृत्तिप्रयुक्तात्मसरक्षणत्वं 5
लक्षणं, तेन वाचि मनसि च गमनागमनयोरसत्त्वेन नाव्याप्तिशङ्का । रागद्वेषापरिणतपुरुष-
कर्तृकत्वमपि निवेशनीयम्, तेन निविडग्रन्थनबद्धतस्करादिकर्तृकयोगसम्बन्धिनिग्रहस्य
व्युदासः । योगानां सर्वथा निरोधस्तःप्रवृत्तिद्वारा मुक्तिमार्गानुकूलपरिणामो वा गुप्तिरिति
ध्येयम् । सर्वथा कायादिचेष्टानिरोधस्यापत्र विवक्षितत्वेन गुप्तेर्व्यापकत्वान्न व्याप्ये-
र्यासमित्यादावतिव्याप्तिशङ्कासम्भवः, परिमितकालविषयस्सर्वयोगनिग्रहोऽपि गुप्तिस्तत्रास- 10
मर्थस्य कुशलेषु प्रवृत्तिस्समितिरिति भेदात् । तस्या विभागमाचष्टे सा चेति । तत्र
कायगुप्तिं निरूपयति शयनेति । शयनादिविषयककायक्रियानियमत्वं लक्षणं, नेत्रपरिष्प-
न्दादिस्वाभाविकक्रियायाः कुतूहलेन कृतस्य नियमस्य वारणाय शयनादिविषयकेति । शय-
नादिविषयकमानसिकनियमवारणाय कायत्रियेति । उच्छ्वसलपुरुषानुष्ठितशयनादिविषयक-
नियमवारणाय नियमपदेन शास्त्रीयो नियमो ग्राह्यः । तथा च निशीथिनीप्रथमयामा- 15
दनन्तरं गुर्वनुज्ञानात्सप्रमाणाया वसतौ स्वावकाशनिरीक्षणप्रमार्जनपूर्वकं सस्तरणपट्टद्वय-
मास्तीर्य सपाद कायमूर्ध्वमधश्च प्रमुञ्चानुज्ञापितसस्तरकावस्थानोऽनुष्ठितसामायिकविधि-
र्वाभवाहूपधान आकुचितजानुस्ताम्रचूडवद्विहायसि प्रसारितजङ्घ. प्रमार्जितपृथ्वीतलन्यस्तपादो
षा संकोचसमये भूयः प्रमार्जितसन्दंशक उद्धर्तनकाले च रजोहरणेन प्रमुष्टकायो नात्यन्त-
तीव्रनिद्राशयीत । यत्र भुवि विवक्षितमासनं तत्रावेक्षणप्रमार्जने विधाय बहिर्निपद्यामास्तीर्य 20
निविशेत्, निविष्टोऽप्याङ्घ्रिप्रसारणादिकं पूर्वेणैव विधिना कुर्वात्, वर्षादिषु च वृत्तिका-
पीठिकादिकमनेनैव विधिनावेक्ष्य प्रमुञ्च्य च तत्र सनिवेशनं कुर्वात् । दण्डकोपकरणचेष्टा-
भोजनादिविषयौ निक्षेपादानावपि वीक्षणप्रमार्जनपूर्वकौ निर्दुष्टौ स्याताम् । गमनमपि
प्रयोजनवतो युगमात्रप्रदेशविन्यस्तदृष्टेर्जावपरित्यागेन मन्दं मन्दं पदं न्यसतं प्रशस्तं स्यादि-
त्यादिरूपाः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयाऽशास्त्रीया व्यवस्था अवगन्तव्याः, एतन्मध्येऽपि नियमाः 25

१. गुप्तेर्व्यापकत्वञ्च यस्मिन्निग्रहस्य नियमाद्भूतं गुप्तमेव हि प्रतीचाराप्रतीचाराभ्याम्प्या प्रतीचारी नाम
वाचिरो वचिको व्यापारः तथा च यस्मिन्निग्रहस्य गमनमात्मानादिगमनाः प्रवृत्तस्य गुप्ताऽप्य भवान् । यत्तु
कायवाची निरुध्य शुभं मन उदीरयत् धर्मप्यानापुगयुक्तचित्तो भवति स गुप्त उच्यते न तु ममिन् क्वत्वात्प्रवाचर
क्वत्वात्स्येति बोध्यम् ॥

- शास्त्रीयाः प्रदर्शयन्ते उपसर्गेति, उपसर्गा देवादिऋतोपद्रवाः परीपहा अत्रे षडक्ष्यमाणाः
 क्षुधादयः, तेपा भावेऽभावे वा स्वीये शरीरे यन्नैरपेक्ष्यमभिमानाभावस्सा कायगुप्तिरित्यर्थः,
 सति ह्यभिमाने तद्वारणायासती कायचेष्टा स्यादेवेति नियमभङ्गस्त्यादिति भावः । अपरमपि
 नियममाह—योगेति । योगः शरीरवाङ्मनोरूपस्तस्य निरोद्धु केवलिनः कायोत्सर्गभाजो वा
 5 यस्सर्वथा कायचेष्टापरिहारस्साऽपि कायगुप्तिरित्यर्थस्तदुक्तम् ' कायक्रियानिवृत्तिः कायोत्सर्गे
 शरीरगुप्तिस्स्या 'दिति । यद्यपि कायव्यापारो मनोव्यापारससृष्ट एव, तथापि कायचेष्टायास्सा-
 क्षात्कायेनैव निष्पादितत्वात् बहिरुपलक्ष्यमाणत्वाच्च प्राधान्येन विवक्षा ॥ वाग्गुप्तेस्वरूप-
 माह—अर्थवदिति । न केवल वचोनियमनमात्र वचोगुप्तिः, सार्थकभ्रूविकारादिसहितवचो-
 नियमस्य वाग्गुप्तित्वापत्तेरित्यत आहार्थवदित्यादि । कस्मैचित्प्रयोजनाय कृतैर्भ्रूविकारादिस-
 10 क्लैतैर्हुकारादिप्रवृत्तिभिश्च रहितमित्यर्थः । आद्येनादिना नेत्रमुखकरादिनर्तनस्य, द्वितीयेन च
 शरलोष्टोत्क्षेपादेर्ग्रहणम् । यद्वा शास्त्रानुसारिभाषणमपि वाग्गुप्तिर्भवतीत्याह—शास्त्रविरुद्ध-
 भाषणशून्यमिति । ननु शास्त्रविरुद्धभाषणशून्यमित्यनेन शास्त्रानुसारिभाषणरूपवचोलाभेन
 योगनिरोद्धुस्सर्वथा मौनरूपाया गुप्तौ लक्षणमिदमव्याप्तमतिव्याप्तञ्च भाषासमितावित्यत्राह—
 अनेनेति । तथा च नियमनशब्दस्य शास्त्रानुसारिवचनेऽवचने च रूढत्वेन नान्यासि ।
 15 सम्यग्भाषणञ्चेति । सम्यगुपयुक्तस्य लोकागमाविरोधेन भाषणमित्यर्थः, ननु भाषासमितौ
 कथमतिव्याप्तिपरिहार इत्यत्राह—भाषासमिताविति । एवशब्देनाभाषणस्य व्युदासः ।
 भाषणाभाषणरूपत्वाद्वाग्गुप्तेर्भाषणमात्रस्वरूपभाषामित्यपेक्षया वैलक्षण्य व्यापकत्व चात
 एव शास्त्रानुसारिभाषणरूपमित्यनुक्त्वा शास्त्रविरुद्धभाषणशून्यमित्युक्तम् । उक्तञ्च ' अनृता-
 दिनिवृत्तिर्वा मौन वा भवति वाग्गुप्ति ' रिति ॥ अथ मनोगुप्तिमाह—सावचेति । अवच
 20 गर्हितं पापं तेन सहितो यस्सकल्पश्चिन्तनमार्त्तैरौद्रध्यायित्व चित्तचाञ्चल्य वा तस्य निरो-
 धोऽकरणमित्यर्थः । सावद्यसकल्पनिरोधत्व लक्षणम्, अनेन च निरवद्यसकल्पस्सराग-
 सयमादौ, ससारहेतौ च सकल्पनिरोधश्च मनोगुप्तिरिति लभ्यते । न सर्वथा मनोनिरोधोऽ
 सम्भवात् योगनिरोधावस्थामन्तरेण तदसम्भवात् ॥

अथ समितिगुप्त्योस्सवरहेतुत्वमभिधायानन्तरोद्दिष्टस्य परीपहस्य स्वरूपमुपदर्शयति—

- 25 प्रतिबन्धकसमवधाने सत्यपि समभावादविचलनं परीपहः ॥

प्रतिबन्धकेति । समन्तादापत्तिषु मविधिभक्तपानाद्यलाभादिषु समभावाद् वैगुण्य-
 मनत्रलभ्याविचलनं निष्प्रकम्पचित्तयाऽवस्थानं परीपह इत्यर्थः । परिपूर्वात्सहेर्भावेऽकार-
 परिपहण परीपहः, क्षुधादिजय इत्यर्थः । न ताद्यद्यप्रत्यय पचादिनिबन्धन कर्त्तरि तस्य

विधानात् । न कर्मसाधनो घञ्, सहैरुपधावृद्धिप्रसङ्गात्, नाऽपि पुंसि संज्ञायां घः, तस्य
 क्ररणाधिकरणयोर्विधानात् । प्रतिबन्धकसमवधानेऽपि साम्यतया क्षुधादिजन्यदुःखसहनत्वं
 लक्षणम् । क्लेशेन दुःखसहनस्य परीपहत्वाभावात्साम्यतयेति । परीपहपदवाच्यानां क्षुधादि-
 जयानामात्यन्तिकनिवृत्तिसाधनसम्यग्दर्शनादितोऽच्यवनं कर्मनिर्जरणञ्च प्रयोजनम् । तत्र
 परीपहाः सोढव्याश्च नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रनयेनाविरतदेशविरतविरतानां भवन्ति, त्रया- 5
 णामपि परीपहवेदनीयासातादिकर्मोदयजनितस्य क्षुधादेस्तत्सहनस्य च यथायोगं सकामा-
 कामनिर्जरहेतोस्सम्भवात् । शब्दसमभिरूढैवम्भूतानां मतेन विरतस्यैव भवन्ति निरुपचरित-
 परीपहशब्दवृत्तेस्तत्रैव सम्भवात् । उत्पादकमेपां द्रव्यं नैगमनयेन जीवो जीवाः, अजीवोऽ-
 जीवाः, जीवाजीवौ, जीवा अजीवः, जीवोऽजीवाः, जीवा अजीवाश्चेत्यष्टौ । संग्रहणये
 जीवोऽजीवो वा, न द्वित्ववहुत्वे । व्यवहारेऽजीव एव, शेषाणां मतेन जीव एव परिपहमा- 10
 णस्यैव परीपहत्वात्परिपहणस्योपयोगात्मकस्य जीवस्वाभाव्येन जीवद्रव्यत्वात् । गुणसंहति-
 रूपस्यैव द्रव्यत्वाच्च । तत्तल्लक्षणनिरूपणावसरे कर्मप्रकृतयः पुरुषाश्च वक्ष्यन्ते । एषणीयस्य
 अनेपणीयस्य चाग्रहणात् ग्रहणे वाऽपरिभोगात् नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराणां मतेन सहनं
 भवति, स्थूलदर्शनामेपामन्नादिपरिहारस्यैव क्षुधादिमहनत्वेनेष्टत्वात्, शेषाणां मतेन तु
 नाभुञ्जानस्यैव तत्सहनमपि तु प्रासुकमन्नादिकल्पश्च गृह्यतो भुञ्जानस्याऽपि भवति भाव- 15
 प्रधानत्वात् । यदाभित्य क्षुधादिर्भवति तद्वस्त्वेव परीपह इति नैगमः, क्षुधादिजनिता वेदना
 तदुत्पादकश्च परीपह इति सङ्ग्रहव्यवहारौ, वेदनां प्रतीत्य जीवे परीपह इति ऋजुसूत्रः,
 परीपहोपयुक्त आत्मेव परीपह इति शब्दसमभिरूढैवम्भूताः । एकजीवापेक्षया जघन्यो-
 क्तृष्टत एपां वर्त्तनाऽप्रे वक्ष्यते । नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराणां मतेन वर्षलक्षणं कालमाभित्य
 परीपहो भवति उत्पादकवस्तूनामपि परीपहत्वोक्तेः, ऋजुसूत्रमतेऽन्तर्मुहूर्त्तं, वेदनाया उपयो- 20
 गात्मिकायास्तावन्मानत्वात् । शब्दादिनयमतेन एकसमयस्तन्मतेनोपयोगात्मरूपर्यायस्य
 प्रतिसमयमन्यान्यत्वात् ॥

परीपहभेदश्च सम्यन्धितया कतिविध इत्याशङ्कायां तं विमज्जते—

स च क्षुत्पिपामाशीतोष्णदंशावन्त्रारतिवनिताचर्यानिपेधिकशर्याऽऽ-

१. अपेयादिना पुरषेणोदीरितत्वाद्जीवो निमित्त, बहुमिस्तथात्वे जीवा, जीवप्रयोगरहितेन गृह्यतावप-
 चेतनेनोदीरितत्वाद्जीव, बहुभिरजीवेस्तथात्वेऽजीवाः, रूपधेन बाणदिना तथात्वे जीवाऽजीवौ, अनेके.
 पुरषैरेवेन शिवादिना तथात्वे जीवा अजीवश्च, रूपधेरेकेणादिमिस्तथात्वे जीवोऽजीवाश्च, बहुमित्तंपरै-
 र्बहुभिराणादिमिस्तथात्वे तु जीवा अजीवधेनि भावः । न द्वित्ववहुत्वे इति, सामान्यमहित्वात्स्य तपरदेति
 भावः । अजीव इति, कर्मण एव कारणत्वेन च सर्वत्रव्यतीतिनिमित्तत्वादिभिः ॥

क्रोशवधयाचना ऽलाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारप्रज्ञा ऽज्ञानसम्यक्त्वरूपेण
 द्वाविंशतिविधः। सत्यामप्यतिशयितक्षुद्वेदनायां सविधिभक्ताद्यलाभेऽपि
 क्षुधोपसहनं क्षुत्परीपहः। सत्यां पिपासायामदुष्टजलाद्यभावेऽपि तृत्परि-
 पहणं पिपासापरीपहः। प्रचुरशीतवाधायामप्यत्यल्पैरेव वस्त्रादिभिर्दशी-
 5 तोपसहनं शीतपरीपहः। प्रभूतोष्णसन्तप्तोऽपि जलावगाहनाद्यनासे-
 वनमुष्णपरीपहः।

स चेति। परीपहश्चेत्यर्थः, द्वाविंशतिविध इत्यनेन सम्बन्धः। ननु सहनस्वरूप-
 स्य परीपहस्याविशेषेण कथं द्वाविंशतिविधत्वमित्यत्राह—क्षुदिति। तथा च परिसोढयानां
 क्षुधादीनां द्वाविंशतिविधत्वेन तत्साध्यसहनस्याऽपि द्वाविंशतिविधत्वमिति भावः। सम्य-
 10 क्त्वरूपेणेति, साध्यत्वादिति शेषः। न च परिपहन्त इति कर्मव्युत्पत्त्या व्युत्पन्नेन
 बाहुलकप्रत्ययान्तेन परीपहशब्देन क्षुधादय एव वाच्या इति वाच्यम्। क्षुधादीनां सवर
 रूपत्वाभावात्। तज्जयस्यैव तथात्वात् सवररूपस्यैव परीपहस्य वाच्यत्वात्। अत एव सर्वत्र
 मूले जयपरत्येनैव परीपहा लक्षिता इति ॥ अथातिदुस्सहत्वात्क्षुद्वेदनायास्तत्सहनरूपक्षुत्परी-
 पहमेवादौ लक्षयति—सत्यामपीति। अनज्ञानाध्वरोगतपस्वाध्यायश्रमवेलातिक्रमावमौर्दर्यास-
 15 द्वेद्योदयादिभ्यो जटरविदाहिन्या शरीरेन्द्रियहृदयसक्षोभिकायां क्षुद्वेदनायां समुदितायां तस्याः
 सहनं क्षुत्परीपह इति भावः। क्रोधादिजन्यक्षुधुपसहनस्य परीपहत्ववारणाय सविधिभक्ता-
 द्यलाभेऽपीति, एतेनास्य विशेषणस्यातिशयताद्योतकत्वेन साम्यताया लाभात् साम्यताप्रयुक्त-
 क्षुधोपसहनत्वस्यैव लक्षणार्थत्वेन क्रोधादिजन्यक्षुधोपसहने क्रोधप्रयुक्तत्वस्यैव सत्त्वा-
 20 न्नातिव्याप्तिरेवमप्रलक्षणेष्वपि भाव्यम्, शास्त्रप्रतिपादितेन भक्तेन तां शमयतोऽनेप-
 णीयञ्च समुत्सृजतः क्षुत्परीपहः, लक्षणन्तु सविधिभक्ताद्यलाभेऽपि क्षुधोपसहनत्वमेवेति
 ध्येयम्। क्षुधायाश्चतुर्दशरूपि गुणस्थानेषु सम्भवस्तत्कारणस्य वेदनीयस्य मद्राषादिति ॥
 बुभुक्षापीडितस्य पिपासासभवात्तज्जयरूप पिपासापरीपहमाह—सत्यामिति। स्नानाव-
 गाहपरिषेकत्यागिनोऽतिलवणस्निग्धरूक्षविरुद्धाहाराऽऽतपानशनपित्तग्वरादिमिरुदितो शरीरे-
 25 न्द्रियशोषिका पिपासां भुङ्गिन्नसामर्थ्यवती प्रत्यनाद्रियमाणस्य, निद्रापेऽपि विहारविपु
 हृदेष्वासन्नेष्वप्यप्यायिकजीवपरिहानेन जलमनादधानस्य, मिश्राकालेऽप्यनेपणीयजलारान-
 भिलापुक्स्य पिपासामहने जायत इति भावः। अदुष्टजलाद्यभावेऽपि तृत्परिपहणत्वं लक्षणं,
 शृत्यमूह्यम्। पिपासेयं सर्वेष्वपि गुणस्थानेषु सम्भविनीति ॥ शीतपरीपहमाह—प्रचुरेति।
 महत्यपि शीते जीर्णवसने नावल्पानि धामासि गृह्णाति, शीतत्राणायाऽऽगमोत्तेन विधिनैपणी-
 यमेव कृत्पादि गवेपयेत्परिमुञ्जीत या, नापि शीतार्तो ज्वलन ज्वालयेत्, नान्यज्वालित वा

सेवेत, एवमनुतिष्ठता शीतोपसहनं कृतं भवेदिति भावः । सर्वेषु गुणस्थानेषु शीतं सम्भवति ॥
उष्णपरीपहमाचष्टे—प्रभूतेति । पटीयो नैदाघदिवाकरकरनिकरसन्तप्तकलेवरस्य वृष्णानश-
नपित्तरोगघर्मश्रमार्दितस्य स्वेदशोपदाहाभ्यर्दितस्य जलावगाहनव्यजनवातावलेपनकदलीपत्रा-
द्यासेवनविमुग्गस्य पूर्वानुभूतशीतलद्रव्यप्रार्थनापेतान्तरङ्गस्योष्णवेदनाप्रतीकारक्रियानादरस्य
चारित्रिणश्चारित्रक्षणायोष्णतासहनमुष्णपरीपह इति भावः, प्रभूतोष्णसन्तापेऽपि जलाव- 5
गाहनाद्यनासेवनत्वं लक्षणम् । चारित्रिकवृत्तत्वं सर्वत्र वाच्यमन्यथा पूजाद्यभिलाषिणाऽनु-
ष्ठिततादृशानासेवनस्याप्युष्णपरीपहत्वप्रसक्तिः स्यात्, उष्णोऽयमखिलेषु गुणस्थानेषु सम्भवी ॥

दंशपरीपहं निर्वक्ति—

समभावतो दंशमशकाद्युपद्रवसहनं दंशपरीपहः । एते वेदनीयक्षयो-
पशमजन्याः । सदोपवस्त्रादिपरिहारेणाल्पमूल्याल्पवस्त्रादिभिर्वर्त्तनम- 10
वस्त्रपरीपहः । अमीतिप्रयोजकसंयोगसमवधाने सत्यपि समतावलम्बन-
मरतिपरीपहः । कामबुद्ध्या रुष्याद्यङ्गप्रत्यङ्गादिजन्यचेष्टानामवलोकन-
चिन्तनाभ्यां विरमणं स्त्रीपरीपहः । एते च चारित्रमोहनीयक्षयोपशम-
जन्याः ॥

समभावत इति । दंशमशकमत्स्यवृश्चिकादिक्षुद्रसत्त्वैर्वाप्यमानोऽपि निजकर्मविपाक- 15
मनुचिन्तयन्न तत्स्थानादपगच्छेत्, न च तदपनयनाय धूमविद्यामंत्रौपधादीनि प्रयुञ्जीत,
न वा व्यजनादिभिर्निवारयेत्, तथा च दंशाद्युपद्रवजयस्स्यात्, समभावतो दंशाद्युपद्रवसह-
नत्वं लक्षणम् । दंशाद्युपद्रवोऽपि निग्लेषु गुणस्थानेषु सम्भवति । एषां क्षुधादीनां पद्धानां
वेदनीयोदये समवतारात् तेषां जयाश्चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्या इत्याहेत इति, वेदनीये
मति क्षयोपशमजन्याः, अर्थात् चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्या इत्यर्थः, सहनस्य चारित्र- 20
रूपत्वादिति भावः, एवमपेऽपि । उक्तञ्च भगवतीटीकायां “ एतेषु पीटव वेदनीयोत्था,
तदधिसहनन्तु चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिमम्भवमधिसहनस्य चारित्ररूपत्वादिति ” ति,
सहनस्य केवलं चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्यत्वेन वेदनीयचारित्रावरणक्षयोपशम-
जन्या इत्यनुक्त्वा केवलं वेदनीयक्षयोपशमजन्या इत्युक्तं, क्षुधादौ तज्जये च कारणप्रदर्शनाय
तथोपन्यासः कृतः । क्षान्तावरणवेदनीयमोहनीयाऽन्तरायात्मकप्रकृतिचतुष्टयोदय एव द्वारि- 25

१. यदपि क्षीनोष्णयोरेकद्वैत्रागम्भवस्तथापि भवत्यन्तरे क्षीने तथापि प्राप्तिगतिषु च युगपदेवेदस्य
पुंशगम्भवत्क्षी, एकदिग्बच्छेदेन क्षीनस्वापरदिगच्छेदेनोष्णस्य गम्बन्धादिनि नाशश्चम्, यत्नहनशीने-
ष्णोरेकाधदन्त, ततोर्वागत्यागम्भशा, एवविपम्परिहास्य वा प्रविष्ट तस्त्विनामभारदिति बोध्यम् ॥

- क्षतीना जेयाना क्षुधादीनामवतारो यथायोग भवति । एते पञ्चैव परीपहा वेदनीये सति चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्या इति न वाच्यमन्येषामपि भावात् किन्तु क्रम परीपहाणामुद्दिश्येत्मुक्तमिति भाव ॥ अथावस्त्रपरीपहमाह—सदोपेति । उद्गमादिदोषविशिष्टवस्त्रादिपरिहारेणेत्यर्थ । इदञ्चाल्पमूल्यानामल्पवस्त्राणां सदुष्टानामप्राह्यताज्ञापनाय । अल्पमूल्येति ।
- 5 इदञ्च निर्दुष्टवहुमूल्याल्पवस्त्रपरिग्रहव्युदासाय । अन्यथा परिग्रहादिदोष प्रसज्येत । अल्पवस्त्रेति । इदञ्च निर्दुष्टाल्पमूल्यनिरर्थकबहुवस्त्रसङ्ग्रहनिराकरणाय । एवञ्च सर्वथा वस्त्रशून्यतायामेवाऽवस्त्रपरीपहत्व निराकृत । लक्षण स्पष्टम्, अस्य सभवो नवमगुणस्थान यावत् । चारित्रमोहनीयस्य सम्भवात् । नाग्निमगुणस्थानकेषु, तत्र मोहनीयस्य क्षीणत्वादिति ॥ अरतिपरीपहमभिधत्ते—अप्रीतीति । सूत्रोपदेशेन विहरतस्तिष्ठतो वा सयमविषयकधृति-
- 10 पैपरीत्यमुत्पद्यते, एतादृशाप्रीतिप्रयोजकसंयोगसम्भवेऽपि सम्यग्धर्माराधनरतिमता भवितव्य तथासत्परतित्रिजयो भवेदिति भाव । अप्रीतिप्रयोजकसंयोगसमवधानाऽसमवधानकालीनसाम्यभावावलम्बनत्तलक्षणम् । क्षुत्परीपहादिव्युदासाय कालीनान्तम् । नवमगुणस्थान यावदियमरति ॥ स्त्रीपरीपहमाह—कामबुद्धेति । कामबुद्ध्या स्त्रीणामङ्गप्रत्यङ्गसंस्थानहसितललितवस्त्रमादिचेष्टानां यद्विलोकन चिन्तनं वा, ताभ्यां सर्वथा विरमणमित्यर्थः । काम-
- 15 प्रयुक्तस्याद्यङ्गप्रत्यङ्गादिचेष्टावलोकनचिन्तनप्रवृत्तिराहित्यं लक्षणम् । धर्मोपदेशबुद्ध्या रुपाद्यङ्गाद्यवलोकने दोषाभावात्कामबुद्ध्येत्युक्तम् । अवलोकनमात्रोक्तौ चिन्तनस्य, तन्मात्रोक्तौ चावलोकनस्य व्युदासासम्भवाद्बुभयोर्ग्रहणम् । नवमगुणस्थानं यावत्कामबुद्ध्या स्याद्यङ्गाद्यवलोकनादिसम्भवः चारित्रमोहनीयोदयसम्भवात्, अग्निमेषु स्थानेषु न सभवः मोहनीयस्य क्षयणदुपशमाद्वा तस्मादयं परीपहश्चारित्रमोहनीये सति चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्य
- 20 इत्यभिप्रायेणाह—एते चेति । अवस्त्रारतिस्त्रीपरीपहाश्चेत्यर्थ । चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्या इति यथाक्रम जुगुप्साया अरतिमोहनीयस्य पुवेदस्य च क्षयादुपशमाद्वा परीपहा एते भवन्तीति भावः ॥

चर्यापरीपहमाह—

- एकत्र निवासासमत्वपरिहारेण सनियम ग्रामादिभ्रमणजन्यकलेशादि-
- 25 सहनं चर्यापरीपहः । वेदनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् । स्त्रीपशुपण्डकवर्जिते स्थाने निवासादनुकूलप्रतिकूलोपमर्गसम्भवेऽप्यविचलितमनस्कत्वं निष्यापरीपहः । चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् । प्रतिकूलसंस्तारकवसतिसेवनेऽनुद्विग्नमनस्कत्वं शय्यापरीपहः । अयञ्च वेदनीयक्षयोपशमजन्या ।

निर्मूलं समूलं वा स्वस्मिन् कुप्यत्सु जनेषु समतावलम्बनमाक्रोशपरीपहः ।
चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् । परप्रयुक्तताडनतर्जनादीनां काय-
विनश्वरत्वविभावनया सहनं वधपरीपहः । वेदनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् ॥

एकत्रेति । निसंगतामुपगतस्य संयतस्य छेदक्षमस्य देशकालप्रमाणोपेतमध्वगमनम-
नुभवतो यानवाहनादिगमनमस्मरतरसम्यग्रज्यात्रोपमुञ्जतश्चर्यापरीपहो भवति, चर्या चरणं 5
द्विविधं द्रव्यतो भावतश्च, प्रामानुषामविहरणं द्रव्यतश्चर्या, एकस्थानस्थस्याऽपि तत्र निर्ममत्वं
भावतश्चर्या सैव परीपहः, एतदुभयप्रदर्शनायैकत्रनिवासममत्वपरिहारेणेत्युक्तम् । सनियम-
मिति । एकरात्रं प्राप्ते पञ्चरात्रं नगरेऽवस्थातव्यमित्यादिनियमपूर्वकमित्यर्थः । सर्वेषु गुणस्था-
नेषु प्रामादिभ्रमणजन्यक्लेशादिसम्भवो वेदनीयोदयादतश्चर्यापरीपहस्य वेदनीये सति चारि-
त्रमोहनीयक्षयोपशमजन्यत्वमित्याशयमाविष्करोति वेदनीयेति ॥ निपद्यापरीपहं वक्ति-स्तीति । 10
निपीदन्त्यस्यामिति निपद्या स्थानं, स्त्रीपशुपण्डकविवाजितम्, विदितसयमतत्त्वस्य स्त्रीपश्वादि-
वर्जितस्थानवासिनोऽनुकूलप्रतिकूलोपगमसम्भवेऽपि तत्प्रदेशादविचलतो मन्त्रविद्यादिप्रतीकारा-
ननपेक्षमाणस्य प्रागनुभूतसुखास्तरणादिस्पर्शसुरमविगणयतोऽविचलितमनस्कत्वं निपद्यापरी-
पह इति भावः । नैपेधिकीति केचिदत्र पठन्ति, निपेधनं निपेधः पापकर्मणां गमना
दिक्रियायाश्च प्रतिपेधः, स प्रयोजनं यस्यास्ता नैपेधिकी शून्यागारदमशानादिका स्वाध्या- 15
यभूमिः, सैव परीपहो नैपेधिकीपरीपह इति व्याख्यायन्ति । अस्या निपद्याया याव-
न्नवमगुणस्थानं सम्भवः, अतश्चारित्रमोहनीयस्य क्षयोपशमतो जायतेऽयं परीपह इत्याह-
चारित्रेति ॥ शय्यापरीपहं निरूपयति —प्रतिकूलेति । संस्तारकपट्टकादीनां कठिनत्वादिप्राति-
कूल्यादिसतेश्च पांसूत्करादिप्रचुरत्वाद्वा पूर्वानुभूतनवनीतसनिभमद्दुःशयनरतिमननुस्मरतोऽ-
त्रानुद्विग्नमनस्कता शय्यापरीपह इत्यर्थः । प्रतिकूलसस्तारकरसतिसेवनजन्योद्वेगराहित्यं 20
लक्षणम् । जन्यान्तं निपद्यापरीपहव्यावृत्तये । निपद्यापरीपहस्तूपसर्गजन्योद्वेगराहित्यरू-
पोऽयञ्चोच्चावचपांसूत्करप्राचुर्यजन्योद्वेगराहित्यरूप इत्यनयोर्द्वैपम्यमवसेयम् । वेदनीयोदय-
प्रयुक्तत्वाच्छय्याया निरितिलेषु गुणस्थानेषु सम्भवसमभावावलम्बनेन चारित्रमोहनीयक्षयो-
पशमतश्च तज्जयो जायत इत्याशयेनाह—अयञ्चेति शय्यापरीपहश्चेत्यर्थः ॥ आक्रोशपरीपहं
स्वरूपयति—निर्मूलमिति । आक्रोशनमनिष्टवचनमाक्रोशस्तस्य परीपहः परितस्महनमाक्रोशप- 25

१. चर्या हि प्रामादिषु सभरणमतो विहाररूपा, निपद्या तु प्रामादिषु प्रतिपन्नमापकन्यादे स्वाध्यायादिनि-
मित्तं शय्यातो विविक्तोपशये गरा निपदनमिति अवस्थानरूपमित्यनयोर्विरोध चर्यायां वलनं नो यदाऽ
निकृत्तनस्तरिणान एव विभामभोत्रनायर्थमित्यत्रकाल शय्याया आनेऽवमनत्वात् न तथा शय्याया विरोध
इति बोध्यम् ॥

रीपहः । स्वस्मिन्निर्मूलं समूलं वा जनेषु कुप्यत्सु, कुप्यन्ति चेत्समूलं शिक्षयन्ति हि मामेते, नैव च मया कार्यमेवं पुनरिति, निर्मूलञ्चेत्तर्हि सुतरां कोप एव न मया कार्योऽस्त्यत्वादिति चानुचि-
 न्तनया सौम्यताऽवलम्ब्यते चेत्तदा तस्याऽऽक्रोशजयो जायत इति भावः । हेतुसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां
 5 कुप्यज्जनविषयकसमतापरिग्रहत्वं लक्षणम् । आक्रोशस्य चारित्रमोहनीयोदयप्रयुक्तत्वेन नवम-
 गुणस्थानं यावत्सम्भवेन तज्जयस्तःक्षयोपशमजन्य इत्याशयेनाह—चारित्र्येति । वधपरीपहं
 लक्षयति—परप्रयुक्तेति । दुरात्मकैः परैश्चौरम्लेच्छशबरपरुषपूर्वापकारिद्विपङ्गिहान्तरैः पार्ष्णि-
 पाणिलत्ताकशादिभिः कृतानां प्रद्वेषतस्ताडनतर्जनबन्धनाकर्षणादीनां दह्यमानेनाऽपि सुगन्ध-
 मेवोत्सृजता चन्दनेनेव पौद्गलिकमनित्यमिदं शरीरमात्मनोऽन्यदेव, आत्मा पुनर्नित्यतया
 न शक्यत एव ध्वंसयितु, अतस्त्वकृतफलमुपनतमिदं ममेति विभावयता सम्यक्सहनं
 10 वधपरीपह इति भावः । परप्रयुक्ताडनतर्जनादिसहनत्वं लक्षणम् । वधस्य वेदनीयोदय-
 प्रयुक्तत्वेनाखिलगुणस्थानेषु सम्भवात् चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्यत्वं तज्जयस्येत्याशयमा-
 विष्करोति वेदनीयेति ॥

याचनापरीपहमभिधत्ते—

स्वधर्मदेहपालनार्थं चक्रवर्तिनोऽपि साधोर्याचनालज्जापरिहारो याच-
 15 नापरीपहः । चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् । याचितेऽपि वस्तु-
 न्यप्राप्तौ विपादानवलम्बनमलाभपरीपहः । लाभान्तरायक्षयोपशमज-
 न्योऽयम् । रोगोद्भवे सत्यपि सम्यक्सहनं रोगपरीपहः ।

स्वधर्मैति । स्वधर्मार्थं देहस्य पालनाय, न तु पुष्ट्यर्थं, परेण लभ्यान्नपानवस्त्रपात्रप्रति-
 श्रयादेश्चक्रवर्तिनापि सता साधुनाऽवश्यमेव याचनं कार्यं, नतु दीक्षितः श्रीमानपि लज्जाऽ-
 20 याचनताऽऽद्विषेत्, तथा च सति याचनाविजयः कृतस्त्यादिति भावः । स्वधर्मदेहपालनप्रयुक्त-
 साधुकर्तृकयाचनालज्जापरिहारत्वं लक्षणम् । रङ्गादिकृतलज्जापरिहारपरिहाराय कर्तृकान्तम् ।
 देहपुष्ट्यभिलाषेण साधुकृतयाचनालज्जापरिहारवारणाय स्वधर्मदेहपालनप्रयुक्तेति । चारित्र-
 मोहोदय एव याचनालज्जासम्भवेन यावन्नवमगुणस्थानं सम्भवात् तत्क्षयोपशमजन्यस्तज्जय
 इत्यभिप्रायेणाह—चारित्र्येति ॥ अलाभपरीपहमाचष्टे—याचितेऽपीति । वस्तुन्यावश्यके याचितेऽ
 25 पि परेणाऽदत्तेऽन्नवस्त्रादिके परगृहे बहस्ति, तद्यस्य तु स्वं स सत्कदाचिद्दाति, कदाचिच्च
 न, कस्तत्रास्माकमपरितोपो यन्न यच्छतीत्यादिरूपेण विचारयन् यद्यधिकृतान्तरङ्गो भवेत्
 तदाऽलाभपरीपहस्यादिति भावः । याचितधस्त्वलाभप्रयुक्तविपादानवलम्बनत्वं लक्षणम् ।
 इतरपरीपहवारणाय प्रयुक्तान्तम्, तावन्मात्रोक्तौ तु विपादावलम्बनेऽतिव्याप्तिस्त्यादौ

विपादानवलम्बनत्वमुक्तम् । अलाभस्य लाभान्तरायोदयनिबन्धनत्वाद्यावद्द्वादशगुणस्थान
सम्भवेन तत्क्षयोपशमादस्य परीपहस्यावतार इत्याह लाभान्तरायेति । रोगपरीप-
हमाचष्टे-रोगोद्भव इति । उपरातिमारकामश्वासादिमहद्भोगोद्भवेऽपि गच्छनिर्गता जिनक-
ल्पिकादयश्च न चिकित्साविधापने प्रवर्तन्ते, किन्तु सम्यगेव तदधिसहन्ते स्वकृतक-
र्मणः फलमिदमुदितमिति चिन्तयन्तः । गच्छवासिनस्त्वरूपधहुत्वालोचनया सम्यक्सहन्ते, 5
प्रवचनोक्तेन वा विधिना चिकित्सामपि कारयन्ति, एवञ्च रोगजयः स्यादिति भावः ।
यथाशास्त्रानुष्ठानमुद्भूतरोगसहनत्वन्तु लक्षणम् । सर्वथा चिकित्सावैधुर्यमेव कार्यमिति निय-
माभावसूचकं यथाशास्त्रानुष्ठानमिति पदम्, तच्च सम्यक्पदेन लभ्यते । वेदनीयोदयप्रयु-
क्तत्वेन रोगस्याखिलगुणस्थानेषु सम्भवोऽवसेयः ॥

तृणस्पर्शपरीपहमाह—

10

जीर्णशीर्णसंस्तारकाधस्तनतीक्ष्णतृणानां कठोरस्पर्शजन्यक्लेशसहन्
तृणस्पर्शपरीपहः । शरीरनिष्ठमलापनयनानभिलापो मलपरीपहः । वेद-
नीयक्षयोपशमजन्या एते । भक्तजनानुष्ठितातिसत्कारेऽपि गर्वपरादसु-
खत्वं सत्कारपरीपहः । अयञ्च चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्यः । बुद्धि-
कुशलत्वेऽपि मानापরিग्रहः प्रज्ञापरीपह । ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यः । 15
बुद्धिशून्यत्वेऽप्यखिन्नत्वमज्ञानपरीपहः । ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यः ।
इतरदर्शनचमत्कारदर्शनेऽपि स्वदेयतामान्निध्याभावेऽपि जैनधर्मश्रद्धा-
तोऽविचलनं मम्यक्त्वपरीपहः । दर्शनमोहनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् ॥

जीर्णशीर्णेति । गच्छनिर्गताना गच्छवासिनाञ्च यतीनामशुपिरतृणस्य हि दर्भादेः परि-
भोगोऽनुज्ञातः, तत्र येषा शयनमनुज्ञातं ते तान् दर्भान् भूमावीपदाद्रैतादियुक्तायामास्तीर्य दर्भा- 20
णामुपरि सस्तारकोत्तरपट्टौ च विधाय शेरते, चौरापहतोपकरणो वाऽऽयन्तजीर्णत्वात्प्रतनु-
सस्तारकपट्टको वा तदुपरि शेते, तत्र च शयानस्य यद्यपि कठिनतीक्ष्णामभागैस्तृणैरत्यन्तपीडा
समुपजायते तथापि परुषदर्भादितृणस्पर्शं मम्यक्सहेत, एवञ्च मति तृणपरीपहस्यादिति
भावः । वधपरीपहादिवारणाय तृणानामित्यन्तम् । वेदनीयोदयप्रयुक्तत्वेन तृणस्पर्शवेदनायाः
निम्निलगुणस्थानेषु सम्भवोऽवसेयः ॥ मलपरीपहं निरूपयति-शरीरनिष्ठेति । शरीरनिष्ठो 25
यो धर्मश्रुसम्बन्धजन्यो घनपरागग्रजः स्थिरतामापन्नो धीष्णोष्मणा चार्द्रता मनोऽन एव
दुर्गन्ध उद्वेगकरश्च तस्यापनयणाय न कदापि जलापघगाहनाभिलाप. कार्यः, मत्वेव

- मलपरीपहः स्यादिति भावः । लक्षणं स्पष्टम् । अस्यापि मलस्य वेदनीयोदयप्रयुक्तत्वं निरालगुणस्थानसम्भवित्वं विज्ञेयम् । एषां रोगतृणस्पर्शमलपरीपहाणा वेदनीये सति चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्यत्वमित्याह—वेदनीयक्षयोपशमजन्या इति, वेदनीये सति चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्या इत्यर्थः ॥ सत्कारपरीपह वक्ति—भक्तजनेति । भक्तजनैरनुष्ठिता
- 5 भक्तपानवस्त्रपात्रादिभिः कृतासत्काराः, सद्भूतगुणोत्कीर्तनवन्दनाभ्युत्थानासनप्रदानादिव्यवहाराश्च, एभिर्न मानमुद्वहेत्, नोत्कर्षाद्याकुलं चेतः कुर्यात्, अकृते वा सत्कारादौ न विपादमुपयायात् ततश्च सत्कारस्य परिसहर्तं स्यादिति भावः । भक्तजनानुष्ठितसत्कारसम्बन्धिगर्वपराङ्मुखत्वं लक्षणम् । भक्तजनानुष्ठितेति स्वरूपविशेषणं, प्रज्ञापरीपहादिवारणाय सम्बन्ध्यन्तम् । सत्कारसम्बन्धिमानस्य चारित्रमोहनीयोदयप्रयुक्ततया नवमगुणस्थानं यावत्सम्भवेन तत्क्षयोपशमजन्यस्तपरीपह इत्याहायञ्चेति ॥ अथ सम्यग्ज्ञानात्मकमोक्षमार्गाच्चयवनफलकं प्रज्ञापरीपहमाचष्टे—बुद्धिकुशलत्वेऽपीति । बुद्ध्यतिशयप्राप्तौ हि न गर्वमुद्वहेत्, प्रज्ञाप्रतिक्षेपेणाप्यबुद्धिकत्वेन परीपहो भवति, नाहं किञ्चिज्ज्ञाने मूर्खोऽह सर्वैः परिभूत इत्येवं परितापमुपागतस्य कर्मविपाकोऽयमिति मत्वा तदकरणात्तज्जयो भवतीति भावः । विज्ञानप्रयुक्तमदनिरासत्वं लक्षणम् । सत्कारपरीपहवारणाय विज्ञानप्रयुक्तेति । एतादृशप्रज्ञाया
- 15 ज्ञानावरणक्षयोपशमतन्त्रत्वेन द्वादशगुणस्थानं यावत्सम्भवात् तत्क्षयोपशमे सति मानाभावजन्यत्वं तस्य परीपहस्येत्याविष्करोति ज्ञानावरणेति ॥ अज्ञानपरीपहमाह—बुद्धिशून्यत्वेऽपीति । बुद्धिसोपाङ्गं चतुर्दशपूर्वैकादशाङ्गरूपं श्रुतं तद्वैधुर्येण मनोमालिन्यं न विदध्यात् केवलं ज्ञानावरणोदयविवृम्भितमेतत् स्वकृतकर्मपरिभोगतस्तपोऽनुष्ठानतोवापैतीति भावयतोऽज्ञानस्य जयो भवेदिति भावः । बुद्धिशून्यताप्रयुक्तत्वेदापरिग्रहत्वं लक्षणम्, अज्ञानस्य
- 20 ज्ञानावरणोदयविलसितत्वेन यावद् द्वादशगुणस्थानं सभवात्तत्क्षयोपशमतस्तद्विजय इत्याह ज्ञानावरणेति ॥ अथान्तिमं सम्यक्तत्त्वपरीपहमभिधत्ते—इतरदर्शनेति, दर्शनान्तरियाणां प्रसङ्गाद्बुद्धिदर्शनेऽपि निजदेवतासासीप्याभावेऽपि सा जैतृधर्मश्रद्धातत्सर्वथाऽविवचनमित्यर्थः । इतरदर्शनचमत्कारस्य देवतासान्निध्याभावादन्यतरप्रयुक्तजैतृधर्मश्रद्धाशीथित्याभाववत्त्वं लक्षणम् । अथद्वया दर्शनमोहनीयोदयप्रयुक्तत्वेन यावन्नवमगुणस्थानं सम्भवात् तत्क्षयोपशमजन्यस्तज्जय इत्याह—दर्शनेति । आवश्यकं तत्त्वार्थं चाऽत्राऽसम्यक्त्वपरीपहं अदर्शनपरीपहामिध पठन्ति ॥ ज्ञेया ध्रुवाद्य एते उत्कृष्टं एकत्र प्राणिनि विंशतिर्वसन्ते, शीतोष्ण-
- 25

१ नयुगस्त्रेदागुपशमसंज्ञेऽनितृतितादरमम्परायो भवति, तन्ममतागरे एव यतो दर्शनमोहस्य प्रदत्तान् उदयाऽस्ति न तु संसर्ग, ततस्तत्प्रत्ययस्तस्यैवपरिपहस्तस्यास्ति, एतन्मम्परायव तु मोहस्येऽपि न सुभोऽपि तदुदय, नतो न तन्निष्पत्तपरोपहगम्भव इति भावः ॥

योश्चर्यानिपद्ययोश्चैकत्रैकदाऽसम्भवात्, जघन्यतस्त्वेक एव । एवमसंकल्पोपस्थितान् क्षुधादीन्
सहमानस्यासंक्षिप्तचेतसो रागादिपरिणामास्त्रवाभावान्महान्संवरो भवतीति ॥

निरूपितेषु समितिगुप्तिपरीपद्देषु चतुर्थं संवरहेतुं यतिधर्ममाचष्टे —

मोक्षमार्गानुकूलयतिप्रयत्नो यतिधर्मः । स च क्षान्तिमार्दचार्यवनि-
ल्लोभतातपस्संयमसत्यशौचाकिञ्चन्यत्रह्यचर्यभेदाद्दशविधः । एतल्लक्षणा- 5
न्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥

मोक्षमार्गेति । मोक्षमार्गानुकूलत्वे सति यतिप्रयत्नत्वं लक्षणम् । क्षमादिसमुद्दयस्य संवर-
धारकत्वार्द्धमत्वं तच्चागारिधर्मोऽपि, अतो यतीत्युक्तमनेन तस्यालक्ष्यत्वं ह्यपितम्, यतिधर्मं
इत्युक्तत्वाद्यतिस्वरूपरक्षकचारित्र्यव्युदासः, सति हि चारित्र उत्तमधर्मप्रवृत्तिर्भवेत्,
तत्र गुप्तिः प्रवृत्तिनिग्रहाय, तत्रासमर्थानां प्रवृत्तिनिग्रहोपायदर्शनाय समितयः, मोक्षमार्गा- 10
त्सम्यग्दर्शनादितोऽलक्ष्यवनार्थं क्षमाद्यर्थश्च परीपहाः, प्रमादनिवृत्त्यर्थं यतिधर्माः, परीपहानुकू-
लतया भावनाः, कर्मनिर्जरणार्थश्च चारित्राणीति विज्ञेयम् । तथा च प्रमादनिवृत्तिद्वारा यति-
धर्मस्य मोक्षमार्गानुकूलत्वमवसेयम् । यद्यपि सर्वं एव गुप्त्यादयः कर्मनिर्जरणार्थाः, तथापि
चारित्रे सति तथा, अतश्चारित्रस्यैव तत्र प्राथमिकहेतुत्वमुक्तम् । स कतिविध इत्यत्राह—
स चेति । अग्रे वक्ष्यन्त इति सम्यक्चरणनिरूपण इत्यर्थः ॥ 15

ननु क्रोधाद्यनुत्पत्तिः क्षमादिविशेषगुणानामवलम्बनाद्भवति तत्र कस्मात्क्षमादीनामव-
लम्बनमित्याशङ्क्यामाह—

मोक्षप्रवृत्त्युत्तेजकं चिन्तनं भावना । अनित्याशरणसंसारैकत्वान्य-
त्वाशुचित्वाऽऽश्रवसंवरनिर्जरालोकस्वभावयोर्धिदुर्लभधर्मस्वाग्यातभेदा-
द् द्वादशधा सा । एतल्लक्षणान्यप्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥ 20

मोक्षप्रवृत्तीति । मोक्षप्रवृत्तौ मोक्षानुकूलप्रवृत्तौ उत्तेजकं प्रतिबन्धकमवधानकालीन-
कार्यजनकं यच्चिन्तनं—अनित्यत्वादिरूपेण द्वादशधाऽनुचिन्तनं सा भावनेत्यर्थः । मोक्षानुकूल-
प्रवृत्त्युत्तेजकत्वे सति चिन्तनत्वं लक्षणम् । असत्प्रवृत्तिचिन्तनव्युदासाय सत्यन्तम् ।
समित्यादौ स्थितस्यापि फदाचिद्दिव्यश्रेयस्कालभावेभ्यो मोक्षप्रवृत्तेर्मौलिन्यतायां सजाताया-

१. सापेक्षनिरपेक्षत्वाभ्यामय मुक्तिमन्बन्धनुष्ठानविशेषो द्विविध, गुह्यगच्छादिगह्यमपेक्षमानो य
प्रसज्यां पालयति तस्य धर्मसापेक्षो गच्छकालक्षण, इतरस्तु निरपेक्षस्य त्रिनक्त्यादिदृष्ट्या, तत्र सापेक्ष-
यतिधर्मां मूलेष्वा भाष्या ॥

मियमुत्तेजिका भवतीति भाव्यम् । अस्याः प्रकारभेदान् प्रकटयति—अनित्येति । एषामपि स्वरूपाणि सम्यक्चरणनिरूपणे प्रोच्यन्त इत्याह एतदिति ॥

अथ चारित्रलक्षणमभिधत्ते—

कर्माष्टकशून्यताप्रयोजकमनुष्ठानं चारित्रम् । तच्च सामायिकच्छेदोप-
5 स्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातभेदेन पञ्चविधम् ॥

कर्माष्टकेति । चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमसद्भावे चर्यते तदिति चारित्रं कर्मसाधनं, अष्टविधकर्म द्रव्यक्षेत्रकालभवभावपरिवर्तनात्मकससारस्य कारणभूतं, तस्य या शून्यताऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिः, तस्याः प्रयोजकं यदनुष्ठानं, बाह्याभ्यन्तरक्रियाविशेषोपरमसहचरितमनुष्ठानं परस्परं प्रकर्षाप्रकर्षयोगिक्रियाविशेषरूपं तच्चारित्रमिति भावार्थः, तच्च संयतासंयतादिषु सूक्ष्म-
10 साम्परायिकान्तेषु प्रकर्षाप्रकर्षयोगि, वीतरागेषु परमोत्कृष्टं विज्ञेयम् । कर्माष्टकशून्यताप्रयोजकत्वे सत्सुनुष्ठानत्वं लक्षणम् । असदनुष्ठानव्यावृत्तये सत्यन्तम् । गुप्त्याद्यात्मधर्मविशेषेषु व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । गुप्त्यादयश्चारित्रप्रकर्षानुकूलाः, अत एव च कर्माष्टकशून्यत्व उपचाराद्धेतवः । यद्यपि समित्यादयः क्रियात्मकाः कर्मशून्यतायां प्रयोजकास्तथापि ते चारित्रापेक्षिणः किञ्चिदेव कर्म विरहयन्ति न सर्वाणि, चारित्रं तु कर्मणामष्टविधानामपि
15 विरहे प्रयोजकीभूतयोग्यतावदिति न कोऽपि दोषः । ननु यैः क्षुधादिभिः परिसहनीयैरक्षुब्धा विपश्चितोऽभिनवानि कर्माणि नोपचिन्वन्ति पूर्णप्रचितानि च निर्जरयन्ति ततः कर्मनिर्जरणार्थमाहितसामर्थ्यं चारित्रं चारित्रमोहनीयोपशमक्षयक्षयोपशमलक्षणात्मविशुद्धिलब्धिसामान्यापेक्षयैकं, प्राणिपीडापरिहारेन्द्रियदर्पनिग्रहशक्तिभेदाद् द्विविधं, उत्कृष्टमध्यमजघन्यविशुद्धियोगात्रिविधं, विकलज्ञानविषयकसरागवीतरागसकलाबोधगोचरसयोगायोगविकल्पाच्च-
20 तुर्विधमेवं सामायिकादिभेदेन पञ्चविधमपि, तत्र स्फुटावबोधार्थं पञ्चधैव विभजते तथेति ॥

अथ सामायिकं लक्षयति—

छेदोपस्थापनादिचतुष्टयभिन्ना सर्वसावद्ययोगविरतिः सामायिकम् । तद्विविधम् । इत्वरकालं यावज्जीवकालश्चेति । भाविष्यपदेशयोग्यं स्वल्पकालं चारित्रमित्वरकालं । प्रथमान्तिमतीर्थकरतीर्थयोरेवैतत् । भाविष्य-
25 पदेशाभावेन यावज्जीवं संयमो यावज्जीवकालम् । इदञ्च मध्यमद्वाविंशति तीर्थकरतीर्थान्तर्गतसाधूनां विदेहक्षेत्रवर्तिनाञ्च ॥

छेदोपस्थापनादीति । छेदोपस्थापनादिचतुष्टयभिन्नत्वे सति सर्वसावद्ययोगविरतित्वं

लक्षणम् । छेदोपस्थापनादिवारणाय सत्यन्तम् । यतिधर्मान्तर्गतसयमस्तु सप्तदशविधश्चारित्रा-
 पेक्ष इति भेदः, अवद्यं गार्हितं पापं, सहावद्येन वर्तते इति सावद्यो योगः कायिकादिव्यापारः,
 सर्वेभ्यः सावद्ययोगेभ्यो विरमणं, रागद्वेषविरहितः समः तस्य—आयो गमनं, सर्वक्रियोप-
 लक्षकमेतत्, सर्वैव क्रिया हि साधोररक्तद्विष्टस्य निर्जरफलेव भवति । समाय एवेति विप्रहे
 स्वार्थे विनयादित्वाद्ब्रह्मप्रत्यये सामायिकशब्दनिष्पत्तिः । सर्वसावद्ययोगविरतिस्वरूपमेव 5
 सामायिकं, विशुद्धतराध्यवसायविशेषविशिष्टा तादृशविरतिरेव छेदोपस्थापनादिः । न च निवृ-
 त्तिपरत्वात्सामायिकस्य गुणित्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, योगप्रवृत्तेरत्र सद्भावात्, न च प्रवृत्तिरूपत्वे
 समितित्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् सामायिके चारित्रे, यतत एव समितिपु प्रवृत्त्युपदेशेन तत्कारणरू-
 पत्वात् । तद्विभजते तदिति । अथेत्वरकाल लक्षयति भाविव्यदेशयोग्यमिति । भाविव्यपदेशयो-
 ग्यत्वे सति स्वल्पकालचारित्रत्वं लक्षणम् । प्रत्रय्याप्रतिपत्त्यनन्तरमधीतशस्त्रप्रतिज्ञाध्ययनादेश्छे- 10
 दोपस्थाप्यसयमारोपणे क्रियमाणे सामायिकव्यपदेशविगमादिति भावः । छेदोपस्थापनादि-
 वारणाय सत्यन्तम्, तथा च स्वल्पकालेति इत्वरशब्दार्थवर्णनपरमेव, न तु व्यावर्त्तकम् ।
 इत्वरकालसंयतस्य छेदोपस्थाप्यचारित्रप्रहणादर्वाद् इत्स्य चारित्रेऽव्याप्तिवारणाय योग्येति ।
 क्वेदं चारित्रं भवतीत्यत्राह—प्रथमेति । यावज्जीवकालमाह—भाविव्यपदेशेति । इत्वरस्य हि
 भाविव्यपदेश उक्तो नेतरेषाम् । यस्तु भाविव्यपदेशं नाश्नुते यावज्जीवञ्च भवति स संयमो 15
 यावज्जीवकालिक इति भावः । सामायिक एव सन् चतुर्यामं चतुर्महात्रनानि मनोवाक्पायैर्यः
 पालयन् यावज्जीव वर्त्तते स यावज्जीवकालिकसामायिकसयन इति यात् । प्रत्रय्याप्रतिपत्ति-
 कालादारभ्याऽऽप्राणप्रयाणकालमवतिष्ठत एवम्भूतं चारित्रमिति भावः, यथाव्यातस्यापि भावि-
 व्यपदेशाभावेन यावज्जीव सयमरूपत्वात्तद्व्युदासाय सामायिकत्वं वाच्यम्, सामायिकत्वं मा-
 मायिकपदव्यपदेशयोग्यत्वमित्यर्थस्तेन तस्यापि विशुद्धिविशेषविशिष्टनिरक्तसामायिकत्वेऽपि 20
 न क्षतिः । केपामयं सयम इत्यत्राह इदञ्चेति । एषामुपस्थापनाया अभावादिति भावः ॥

छेदोपस्थापनमाख्याति—

पूर्वपर्यायोच्छेदे सत्युत्तरपर्यायारोपणयोग्यं चारित्रं छेदोपस्थापनम् ।
 तत्र निरतिचारसातिचारभेदेन द्विविधम् । शैशकादेरधीतविशिष्टाध्ययन-

१. भाविव्यपदेशयोग्यताविशिष्टचारित्रसंयमोपस्थापनायां (यागो न चारित्रस्य, तस्येदानीं विप्रद्वयता
 तत्र सत्वात्, तेन प्रतप्रहणकत्वे सामायिक यावज्जीव्ये कर्मोतीवरेणामायिकस्य गृहान्त्येऽपि उपस्थाप
 नायां मुषनोऽपि न प्रतिज्ञालोच्य, तत्तान्दधत्काभावादि शरायेन सामायिकव्यपदेशविगमादियुक्तम्, इत्वर
 सामायिकव्यपदेशविगमादिति भावः, तस्यैव प्रकृतत्वादिति ॥

विदो यदारोप्यते तन्निरतिचारम् । ऋण्डितमूलगुणस्य पुनर्नृतारोपणं
सातिचारम् । उभयमपि प्रथमान्तिमतीर्थं करतीर्थकाल एव ॥

पूर्वपर्यायोच्छेद इति । सामान्यसामायिकपर्यायोच्छेदोत्तरकालं यद् विशुद्धतर-
सर्धसायद्योगविरत्यवस्थापन-विविक्तमहान्तारोपणं तद्योग्य चारित्रं छेदोपस्थापनमि-
त्यर्थः । पूर्वपर्यायोच्छेदेनोत्तरपर्यायारोपणयोग्यत्वे सति चारित्त्व लक्षणम् । सामायिकादि-
वारणाय पूर्वपर्यायोच्छेदेनेति पूर्वपर्यायश्च चारित्रस्यैव विज्ञेयः । अस्य विभागमाह-तथेति ।
निरतिचारस्वरूपमाह-शैक्षकादेरिति । आदिना तीर्थान्तरसकामतो ग्रहण तस्य हि चतु-
र्भहान्तधारिणः पञ्चमहाव्रतारोपणं भवति । सातिचारस्वरूपमाचष्टे-रुण्डितेति । मूलगुण-
हन्तुः पुनर्नृतारोपणमित्यर्थः । उभयत्रिधमपि छेदोपस्थापनं क भवतीत्यत्राह-उभयमपीति ।
चारित्रमिदं भरतैरावतेप्राद्यन्ततीर्थं करतीर्थयोर्भेदप्रति नान्यत्रेति भावः ॥

परिहारविशुद्धिकमाख्याति—

तपोविशेषविशिष्टं परिशुद्धिमच्चारित्रं परिहारविशुद्धिकम् । तदपि
निर्विशमानकं निर्विष्टकायिकश्चेति द्विविधम् । निर्विशमानकाः प्रकान्तचा-
रित्रोपभोक्तारः, निर्विष्टकायिकाश्च समुपभुक्तप्रकान्तचारित्रकायिकाः ।
एते चाऽऽद्यान्तिमतीर्थं करतीर्थकाल एव ॥

तपोविशेषेति । परिहरण परिहारः प्राणिवधात्रिष्टित्तस्तपोविशेषो वा तेन विशिष्टा
शुद्धिर्यस्मिन् तत्परिहारविशुद्धिकमिति विग्रह । अस्य भेदमाह तदपीति परिहारविशुद्धिकम-
पीत्यर्थः, निर्विशमानकं परिशुज्यमानकमित्यर्थः । निर्विष्टकायिकमुपभुक्तमित्यर्थस्तपोविशेषो-
पभोगकालीनञ्चारित्रमुपभुक्ततपोविशेषकालीनञ्चारित्र चेति तद्विविधमिति भावः । तपोविशेष
सूचयितु निरुक्तरूपेण तयो स्वरूपमनुक्तत्वा तदनुष्ठायिपुरुषस्वरूपनिरूपणद्वारा निरुक्तमपि
सूचयति-निर्विशमानकाश्चेति । प्रकान्तेति तपोविशेषसहकृतेत्यर्थः, एवमप्येऽपि । अत्रेदम्बो-
ध्यम्-उभयविधानामेषा तपो जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन त्रिविधमपि प्रत्येक शीतकाल उष्ण-
काले वर्षाकाले च भवति तत्राऽतिरुक्षे ग्रीष्मकाल एकोपवासरूपं चतुर्थं जघन्यं, उपवा-
सद्वयरूपं षष्ठं मध्यममुत्तमञ्चोपवासत्रयरूपमष्टमम् । ग्रीष्मत किञ्चित्सुकरे शिशिरे जघन्य
षष्ठं मध्यममष्टममुत्कृष्टञ्चोपवासचतुष्टयरूपं दशमम् । साधारणे काले वर्षासु जघन्यमष्टम
मध्यम दशममुत्कृष्टञ्चोपवासपञ्चकरूपं द्वादशं तपो भवति, त्रिष्वपि कालेषु पारणे त्वाचाभ्रं,

संस्पृष्टादिसप्तभिक्षासु प्रथमद्वयं वर्जयित्वा पञ्चानां भिक्षाणा ग्रहः पुनरपि विवक्षितदिने
 पञ्चानां मध्ये द्वयोरभिग्रहो भवति । तत्र तपोविशेषमुपगतानां नवानां गणो भवति, तत्र
 परिहाराचारिणश्चत्वारोऽनुपरिहारिणश्चत्वारः कल्पस्थित एको वाचनाचार्य इति । सर्वेषां
 श्रुताद्यतिशयपरिपूर्णत्वेऽपि तेष्वेकः कल्पत्वात्कल्पस्थितोऽवस्थाप्यते । पूर्वोदितं तपो येऽनु-
 तिष्ठन्ति ते परिहाराचारिणः, पूर्वोक्तभिक्षाभिग्रहयुक्ता नियताचाम्लभक्ता अनुपरिहारिणस्ते- 5
 षामेव वैद्यावृत्त्यकराः, कल्पस्थितोऽपि नियताचाम्लभक्त एव । परिहाराचारिणश्च यावत्
 पण्मासांस्तपश्चरित्वाऽनुपरिहारिकत्व, अनुपरिहारिणो निर्विशमानकृत्रापरपर्यायं परिहारा-
 चारित्वश्च यावत् पण्मास भजन्ते । मासद्वादशकानन्तर वाचनाचार्योऽप्येवं पाण्मासिकं
 परिहारतपः करोति तदाऽष्टसु सप्तानुपहारिका एकः कल्पस्थितो भवति, एवमयं कल्पोऽष्टा-
 दशमासप्रमाणो विज्ञेयः । ततश्च ते पुनरमुमेव कल्पं जिनकल्प गच्छं वाऽनुसरन्ति । तत्र 10
 येऽन्यवधानेन जिनकल्पानुसारिणस्ते यावत्कथिकाः परिहारविशुद्धिका इतरे त्वित्वराः,
 इत्वरानां देवमानुपतिर्यग्योनिककृता उपसर्गास्सद्योघातिन आतङ्का अतीवाविपद्या वेदनाश्च
 न प्रादुर्भवन्ति, कल्पप्रभावात् । यावत्कथिकानान्तु सम्भवेयुरपि जिनकल्पिकानामुपसर्गादि-
 सम्भवात् । कल्पोऽयं तीर्थकरपार्थं तत्समीपासेवकस्य पार्थं वा प्रतिपद्यते नाऽन्यस्य पार्थं ।
 तथा चैतेषां यच्चारित्रं तत्परिहारविशुद्धिकमिति । एते परिहारविशुद्धिकाः कस्मिन् क्षेत्रे 15
 काले वा सम्भवन्तीत्यत्राह—एते चेति । जन्मतः सद्भावतश्च भरतेऽत्रैरवतेष्वेव, सहरणा-
 भावान्न महाविदेहादिषु । जन्मतोऽवसर्पिण्या प्रथमचरमतीर्थपतितीर्थयोः तृतीये चतुर्थे
 वाऽऽरके, सद्भावतः पञ्चमेऽपि, उत्सर्पिण्या जन्मतो द्वितीये तृतीये चतुर्थे च, सद्भावत-
 स्तृतीये चतुर्थे आरके, नोत्सर्पिण्यवसर्पिणीरूपे तु चतुर्थारकप्रतिभागकाले न सम्भवन्त्येव,
 महाविदेहक्षेत्रे तेषामभावादिति भावः । विशेषस्त्वरिमन् चारित्रेऽन्यतो विज्ञेयः ॥ 20

सूक्ष्मसम्परायस्वरूपमभिधत्ते—

अत्यन्तकृशकपायवचारित्रं सूक्ष्मसम्परायम् । इदं संक्लिष्टयमानकं
 विशुद्धयमानकं चेति द्विप्रकारम् । उपशमश्रेणीतः प्रपततः प्रथमम्,
 द्वितीयं तु श्रेणिमारोहतः ॥

अत्यन्तेति । ससारभ्रान्तिहेतुः कपायो लोभरूपोऽस्ति सूक्ष्मतया वेदनाविपर्यत्वेन यत्र 25
 वर्त्तते तच्चारित्रं सूक्ष्मसम्परायमित्यर्थः । अत्यन्तसूक्ष्मरूपायमानकालीनचारित्रत्वं लक्षणम् ।

१. अत एव प्रथमतीर्थपतितीर्थे परिहाराकल्पाऽयं देवान्पूर्वोक्तद्वय परम्परयाऽनुभवे, च(मनीर्थपति-
 तीर्थे च देवान्पर्यगतद्वय, न तु तृतीया पूर्वोक्ती, न वा तृतीय वर्त्तमानमिति ॥

- कृत्यं स्पष्टम् । तद्विभजते इदमिति । उपशान्तकपायाग्निरल्पप्रत्ययलाभान्मुद्रवस्त्रादिषु ममत्व-
 चायुना सन्धुक्षमाणश्वरणेन्यनमामूलतो दहन् सङ्घिश्यमानाध्यवसायरलेन प्रतिविशिष्टाध्यव-
 सायात्तं प्रच्यावयति अत इदं सकलिद्वयमानकं चारित्रमुच्यते, तद्योपशमश्रेणीतः पततो भव-
 तीत्याशयेनाह—उपशमश्रेणीन इति । तद्योपशम्या अनन्तानुबन्धिनो मिथ्यात्वत्रयं नपुंसक-
 5 स्त्रीवेदौ हास्यादिपदकं पुवेदोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणाः सज्वलनाश्च । आरम्भकोऽस्याः
 श्रेणेरप्रमत्तसयतः । अविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरतानामन्यतम इति केचित् ॥ अनुक्षणं विशु-
 द्धाध्यवसायवत्चारित्रं विशुद्धमानकमुच्यते तद्य श्रेणिमारोहत् एव भवतीत्याह—द्वितीय-
 न्त्विति । क्षप्यास्वनन्तानुबन्धिनो मिथ्यात्त्रिकमप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणा नपुंसकस्त्री-
 वेदौ हास्यादिपदकं पुवेदस्ज्वलनाश्च, क्षपकश्रेण्यामारोहकश्चाविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरता-
 10 नामन्यतमो विशुध्यमानाध्यवसायः ॥

यथाख्यातसयमलक्षणमाह—

- निष्कपायं चारित्रं यथाख्यातम् । इदमप्युपशमश्रेणिमुपयातस्य कपा-
 याणामुपशमादनुदयाच्चाऽन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकम् । क्षपकश्रेणिमधिगतस्य तु
 कपायाणां सर्वथा क्षयाज्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकालीनमुत्कृष्टतश्च देशो-
 15 नपूर्वकोटिप्रमाणं बोध्यम् । आद्यं प्रतिपाति, द्वितीयमप्रतिपाति ॥

- निष्कपायमिति । कपायरहितत्वे सति चारित्रत्व लक्षणम् । सिद्धावस्थाया व्यभिचार-
 वारणाय विशेष्यम् । उपशमकक्षपकवृत्तित्वादस्यापि द्वैविध्यमिति मनसिकृत्याह—इदमपीति ।
 एकादशगुणस्थानवर्तिनो हि सर्वथा कपायाणामुपशमनाद्दुदयाभावाच्चाऽऽद्यमिदं यथाख्यातचा-
 20 रित्रं केवलमन्तर्मुहूर्त्तकालीनमुत्कृष्टतः, ततो नियमेन च्यवनादिति भावः । क्षपकश्रेण्या समाया-
 तस्य तु द्वादशादिगुणस्थानवर्तिनः सर्वथा कपायाणा क्षयात्तादृशं चारित्र द्वितीय जघन्येनान्त-
 र्मुहूर्त्तस्थितिकमुत्कृष्टतो देशोनपूर्वकोटिप्रमाणं भवतीत्याह—क्षपकेति । तत्राद्यचारित्रस्य कपाय-
 सत्तासमानाधिकरणत्वात्तस्य च नियमेनोदयसम्भवात् यस्माद्गुणस्थानाद्यया रीत्या समागतस्तथैव
 प्रतिपत्तीत्याशयेनाह—आद्यमिति । क्षपकश्रेणीतः कपायाणा सर्वथा क्षयेण प्रतिपाताभावो द्विती-
 यचारित्रवत् इत्याह—द्वितीयमिति । इदमेव चारित्रं मोक्षाव्यवहितसाधन सामायिकादयोऽप्य-
 25 त्रागमने क्रमेण श्रेणिकल्पत्वादसाधारणकारणान्येव । गुप्त्यादयस्तु पञ्चविधचारित्रनैर्मस्या-
 पादकतया परम्परयोपकारीभूता इति दिक् ॥

१. यथाख्यातचारित्र द्विविध छद्मस्थकेवलित्वाभिभेदात्, छद्मस्थसम्बन्धि च द्विविध मोहक्षयसमुत्स्य,
 तद्युपशमप्रभव चेति । कवलिसम्बन्धपि द्विविध समोपयोगिकेवलित्वादिदि ।

सम्प्रति प्रसङ्गादेतेषां विशेषप्रतिपत्त्यर्थं सामायिकादिसयमिन आश्रित्य पट्त्रिंशत्प्रकारेण विवेचयितुकामस्तान् प्रकारान्नामप्राहमादौ वक्ति—

तत्र द्वाराणि प्रज्ञापनावेदरागकल्पचारित्रप्रतिसेवनाज्ञानतीर्थलिङ्ग-
शरीरक्षेत्रकालगतिसंयमसन्निकर्षयोगोपयोगकपायलेइयापरिणामबन्ध-
वेदनोदीरणोपसम्पद्धानसंज्ञाऽऽहार भवाकर्षकालमानान्तरसमुद्धातक्षेत्र- 5
स्पर्शनाभावपरिणामाल्पबहुत्वेभ्यः पट्त्रिंशद्विधानि ॥

तत्रेति । द्वाराणीत्यस्य पट्त्रिंशद्विधानीत्यमेतन्नेनान्वयः ॥

अथादौ प्रज्ञापनाद्वारमाह—

तत्र प्रज्ञापनाद्वारे—सामायिकसंयत इत्वरिको यावत्कथिकश्चेति 10
द्विविधः । छेदोपस्थापनीयस्सातिचारी निरतिचारी चेति द्विविधः । परि-
हारविशुद्धिको निर्विशमानो निर्विष्टकायिकश्चेति द्विविधः । सूक्ष्मसम्पराय-
संयत उपशमश्रेणीतः प्रच्यवमानः, उपशमक्षपकश्रेण्यन्यतरारूढश्चेति
द्विविधः । यथाख्यातोऽपि छद्मस्थः केवली चेति द्विविध इति बोध्यम् ॥

तत्रेति । सामायिकसयमस्तेन सयत इत्यर्थः । इत्वरिक इति । भाविष्यपदेशान्तर- 15
योग्याल्पकालिकसयमयुक्त इत्यर्थः । स च प्रथमान्तिमतीर्थसाधुबोधः । यावत्कथिक इति ।
व्यपदेशान्तरायोग्यथावज्जीवसयमभृत्, मध्यमतीर्थकृद्विदेहक्षेत्रसम्बन्धिसाधुरिति भावः ।
सातिचारीति । अतिचारवानारोप्यमाणसयमवानित्यर्थः । निरतिचारीति । अतिचारविधुर
आरोप्यमाणपुनर्प्रतिक इत्यर्थः । सोऽयं शैक्षकः पार्श्वनाथतीर्थान्तिमतीर्थ सक्रममाणश्च ।
निर्विशमान इति । प्रकान्तचारित्रभोकेत्यर्थः । निर्विष्टकायिक इति । उपमुक्तप्रकान्तचारित्र 20
इत्यर्थः । इतरत्पष्टम् ॥

वेदद्वारमाह—

वेदद्वारे—सामायिको नवमगुणस्थानावधि वेदको वेदत्रयवांश्च ।
नवमान्ते तूपशमात्क्षयाद्वा वेदानामवेदकोऽपि भवेत् । एवं छेदोपस्थाप-
नीयोऽपि । पारित्यारिकः पुरुषवेदो वा पुंनपुंसकवेदो वा स्यात् । सूक्ष्मस- 25
म्परायो यथाख्यातश्चावेदक एवेति ॥

वेदद्वार इति । सामायिक इति, यावन्नयमगुणस्थानं सामायिकसंयतव्यपदेशः, नयमे च वेदानामुपशमः क्षयो वा भवति, अतस्तद्वधि सवेदः, वेदत्रयवानपि । उपशान्ते वा क्षीणे वा वेदे तदानीमवेदकोऽपीति भावः । इदमेवानिदिशत्यन्यत्रापि एवमिति । पारिहारिक इति तपोविशेषयुक्तः परिहारविशुद्धिक इति यावत् । परिहारविशुद्धिकलञ्चेः स्त्रियोऽभावात् 5 स्त्रीवेदकः । पुंनपुंसकवेदो वेति । पुरुष एव सन् यो वद्धितकत्वादिभावात्पुंसकवेदको, न तु जन्मनपुंसकवेदक इत्यर्थः । अस्योपशमक्षपकश्रेण्योरभावेनावेदको नेति भावः । सूक्ष्मसम्प-
राय इति । उपशमक्षपकश्रेणिद्वय एवैतयोर्भावेनावेदकावेवेति भावः । एवञ्चोपशान्तवेदकौ वा क्षीणवेदकौ धैतौ स्यातामिति तात्पर्यम् ॥

रागद्वारमाह—

10 रागद्वारे—सामायिकादिचत्वारस्संयतास्सरागा एव । यथाख्यातसं-
यतस्त्वरग एवेति ॥

रागद्वार इति । सामायिकादीति । सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्म-
सम्परायसयतास्सरागा एव सकपाया एवेत्यर्थः । अराग एवेति, अकपाय एवेत्यर्थः, उप-
शान्तकपायवीतरागः क्षीणकपायवीतरागश्चेति भावः ॥

15 कल्पद्वारमाह—

कल्पद्वारे—सामायिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्याताः स्थितकल्पेऽस्थितक-
ल्पे च, छेदोपस्थापनीयस्थितकल्प एव भवेत् । परिहारविशुद्धिकोऽपी-
दृश एव । अस्थितकल्पो मध्यमतीर्थकरतीर्थेषु विदेहे चेति ॥ अथवा
सामायिको जिनकल्पस्थधिरकल्पकल्पातीतेषु भवेत् छेदोपस्थापनीयपरि-
20 हारविशुद्धिकौ न कल्पातीते । सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातौ तु कल्पातीत
एव स्याताम् ॥

कल्पद्वार इति । दशविधसाधुसमाचारः कल्पः, स च सततं प्रथमचरमजिनसाधु-
भिरवश्यमासेव्यते, अतस्तततासेव्यमानस्त कल्पः स्थितकल्पः । साधुसमाचारेषु दश-
स्वाद्याश्रत्वारो नियतं मध्यमजिनसाधुभिरासेव्यन्ते नेतरे, इत्यस्थितकल्पा उच्यन्ते ।
25 सामायिक इति, एषा चतुर्विंशतितीर्थकरतीर्थेषु सत्त्वेनेति स्थितकल्पेऽस्थितकल्पे च

१. कालश्चभावात्साधुसंविधपरिणामिन, तत्रायसाधु ऋजुजडा अन्त्यगाधु वक्रजडा मध्यमास्तु
ऋजुप्राज्ञा, तत्र ऋजुजडा यावन्मात्र परिस्फुटेन वचसा वार्यते तावन्मात्रमेवैते वर्जयन्ति न सामर्थ्यलभमिति

भवन्तीति भावः । छेदोपस्थापनीय इति । छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकयोस्तु महाविदेहे मध्यमतीर्थकरतीर्थेषु चासत्त्वेनास्थितकल्पस्य चात्रैव भावात् स्थितकल्प एव तौ भवत इति भावः । ईदृश एव स्थितकल्पवृत्तिरेवेत्यर्थः ॥ कल्पस्य जिनकल्पस्थविरकल्परूपेण द्वैविध्यात्तमप्याश्रित्याह—अथवेति । कल्पातीतः, जिनकल्पस्थविरकल्पाभ्यामन्य इत्यर्थः, छेदोपस्थापनीयेति । स्यातामिति परेणान्वयः । कल्पातीत एवेति । न जिनकल्पे न वा स्थविरकल्पे स्यातां, जिनकल्पस्थविरकल्पधर्माणामभावादिति भावः ॥

चारित्रद्वारमाह—

चारित्रद्वारे—सामायिकः पुलाको वकुशः कपायकुशीलो वा स्यात् । एवं छेदोपस्थापनीयोऽपि । परिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्परायौ कपायकुशीलावेव । यथारूपातस्तु निर्ग्रन्थः स्नातको वेति ॥

चारित्रद्वार इति । सामायिक इति, पुलाकत्रकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकरूपेण पञ्चनिर्ग्रन्थभेदा अग्रे वक्ष्यन्ते । तानाश्रित्येयं विचारणा घोष्या, पुलाकादिपरिणामस्य चारित्रत्वात् । सामायिकच्छेदोपस्थापनीयौ प्रतिसेवनाकुशीलावपि स्यातां, न तु कपायकुशीलाविति केचित् । कपायकुशीलावेवेति । न तु पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकरूपाविति भावः । यथारूपातस्त्रिति । उपज्ञानतक्षीणमोहो निर्ग्रन्थः सयोगायोगकेवली च स्नातक इति भावः ॥

प्रतिसेवनाद्वारमाश्रित्याह—

प्रतिसेवनाद्वारे—सामायिकच्छेदोपस्थापनीयौ मूलोत्तरगुणप्रतिसेवकावप्रतिसेवकौ च भवतः । परिहारविशुद्धिकोऽप्रतिसेवकः । एवं सूक्ष्मसम्पराययथारूपातावपि विज्ञेयाविति ॥

प्रतिसेवनाद्वार इति । अत्र परिनिर्वृत्युपमर्गपूर्वकादेव पेयुधातोः पितुधातोर्वा पत्वविधानेन प्रतिपूर्वकस्य पत्राप्राप्तेः प्रतिसेव्यत इति प्रतिसेवनेत्येव व्युत्पत्तिः, इदमेव द्वारं

तेषां दशाया समाचार आहृत, अत्यसाधवथ उक्त्वेन किमप्यहृत्यं प्रतिवेद्यापि न कथयन्ति नालोचयन्ति चेति एवामपि दशाया समाचार आहृत, तथाविधमामधोममरथन एवंने तथा प्रवर्त्तन्ने न ह्यन, तथा चरणं न गन्ति मध्यमास्तु दहस्यति यत्प्रतिषेधित तदन्वयमालोचयन्ति, तज्जानीय नर्वायभ्युष बर्द्धयन्ति, अतस्तेषां पत्रुं नियमः कृत इति ॥

विराधनाद्वारमित्यप्युच्यते । मूलोत्तरगुणप्रतिसेवकाविति । इमौ प्रतिसेवकावप्रतिसेवकौ च, यदि प्रतिसेवकौ तदा मूलगुणानां प्राणातिपातविरमणादीनामनाश्रवाणामन्यतमं प्रतिसेवेताम् । संज्वलनकपायोदयात्संयमप्रतिकूलार्थस्य कस्यचित्सेवना प्रतिसेवना । तथोत्तरगुणानां दशविधप्रत्याख्यानानामन्यतमं प्रतिसेवेतामिति भावः । उपलक्षणञ्चैतत् तेन पिण्ड-
5 विशुद्धपादीनां विराधकत्वमपि सम्भाव्यते ॥

ज्ञानद्वारमाचष्टे—

ज्ञानद्वारे—सामायिकादिचतुर्णां द्वे वा त्रीणि वा चत्वारि वा ज्ञानानि भवन्ति । यथाख्यातस्यैकादशद्वादशगुणस्थानयोश्चत्वारि ज्ञानानि, ऊर्ध्वगुणस्थानयोः केवलज्ञानं भवतीति ॥

10 ज्ञानद्वार इति । द्वे वेति । आभिनिबोधिकज्ञानश्रुतज्ञाने इत्यर्थः । त्रीणि वेति । आमिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानानि, आभिनिबोधिकश्रुतमनःपर्यवज्ञानानि वेत्यर्थः । चत्वारि वेति, आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानानीत्यर्थः । चत्वारि ज्ञानानीत्युक्तपेणेति शेषः, तथा च छद्मस्थवीतरागयथाख्यातचारित्रिणो द्वे वा त्रीणि वा चत्वारि वा ज्ञानानि भवन्तीति भावः । ऊर्ध्वगुणस्थानयोरिति, सयोग्ययोगिगुणस्थानयोरित्यर्थः ॥

15 अथ ज्ञानप्रसङ्गेन मध्य एव ज्ञानविशेषभूतस्य श्रुतस्य प्रकारं विभावयति—

श्रुतद्वारे—सामायिकच्छेदोपस्थापनीययोर्जघन्यतोऽष्टौ प्रवचनमातर उत्कर्षतस्तु यावच्चतुर्दशपूर्वं श्रुतम् । परिहारविशुद्धस्य जघन्यतो नवमपूर्वस्याचारवस्तु । उत्कृष्टतस्त्वपूर्णदशपूर्वं यावत् । सूक्ष्मसम्परायिकस्य तु सामायिकस्येव । यथाख्यातस्य निर्ग्रन्थस्य सामायिकस्येव । स्नातकस्य
20 श्रुतं नास्तीति ॥

श्रुतद्वार इति । तथा च ज्ञानद्वार एव श्रुतद्वारस्यान्तर्गततया नाधिकद्वारशङ्का कार्या । आचारवस्त्विति । नवमस्य पूर्वस्य तृतीयाऽऽचारवस्तुनामाधिकारविशेष इति भावः । अपूर्णदशपूर्वमिति । देशेनदशपूर्वमित्यर्थः । सामायिकस्येवेति । जघन्यतोऽष्टौ प्रवचनमातर उत्कृष्टतस्तु यावच्चतुर्दशपूर्वमित्यर्थः, श्रुतं नास्तीति, केवलज्ञानित्वादिति भावः ॥

१. परिहारविशुद्धिकोऽपूर्वमागम नाधीते, यतस्तत्कल्पमधिकृत्य प्रपृहीतोचितयोगाऽऽराधनात् एव कृतकृत्यता भजते, पूर्वाधीतस्तु विस्रोतसिकाशमनिमित्तं नित्यमेवैकाम्रमनास्तस्यच्च प्रायोऽनुस्मरतीति ॥

तीर्थद्वारमाह—

तीर्थद्वारे-तीर्थेऽप्यतीर्थेऽपि सामायिको भवेत् । अतीर्थं तु तीर्थकरः
प्रत्येकबुद्धश्च स्यात् । छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकौ तीर्थ एव । सूक्ष्म-
संपराययथाख्यातौ सामायिक इवेति ॥

तीर्थद्वार इति । स्पष्टम् ॥

5

लिङ्गद्वारमाह—

लिङ्गद्वारे-सामायिकच्छेदोपस्थापनीयसूक्ष्मसंपराययथाख्याता द्रव्यत-
स्वलिङ्गे ऽन्यलिङ्गे गृहिलिङ्गेऽपि । भावतस्तु स्वलिङ्ग एव भवेयुः । परिहार-
विशुद्धिकस्तु द्रव्यतो भावतश्च स्वलिङ्ग एवेति ॥

लिङ्गद्वार इति । लिङ्गं द्विधा, द्रव्यभावभेदात्, भावलिङ्गं ज्ञानादि, द्रव्यलिङ्गं तु द्विधा 10
स्वपरलिङ्गभेदात्, स्वलिङ्गं रजोहरणादिकं, परलिङ्गं द्विविधं कुतीर्थिकलिङ्गं गृहस्थलिङ्ग-
श्चेति । स्पष्टमन्यत् ॥

शरीरद्वारमाह—

शरीरद्वारे सामायिकच्छेदोपस्थापनीययोरौदारिकतैजसकर्मणानि,
औदारिकतैजसकर्मणवैक्रियाणि, औदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसकर्म- 15
णानि वा शरीराणि भवन्ति । शोषाणान्त्यौदारिकतैजसकर्मणानीति ॥

शरीरद्वार इति । कर्मणवैक्रियाणीति । पृथपेक्षयाऽत्र वैक्रियस्यैवाधिक्यप्रदर्शनाय
क्रमोत्पन्नम् । शोषाणामिति, परिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसंपराययथाख्यातानामित्यर्थः । ग्रीण्येष
शरीराणि भवन्तीति भावः ॥

क्षेत्रद्वारमाह—

20

क्षेत्रद्वारे—जन्मसद्भावावाश्रित्य सामायिकच्छेदोपस्थापनीयसूक्ष्मस-
म्पराययथाख्याताः कर्मभूम्यां संहरणापेक्षया त्यकर्मभूमौ भवेयुः । परि-
हारविशुद्धिकस्तु कर्मभूमायेव भवेत् । नास्य संहरणं भवेदिति ॥

- क्षेत्रद्वार इति । जन्मसद्भावविति । जन्म—उत्पत्तिः, सद्भावो विवक्षितक्षेत्रादन्यत्र
 तत्र वा जातस्य तत्र चरणभावेनास्तित्वम् । कर्मभूम्यामिति । अकर्मभूमौ जन्मतो न भवन्ति,
 तत्र जाताना चारित्राभावात्, अत्रैते चत्वारः स्वयं विहरन्ति, परकृतविहारापेक्षया तु कर्म
 भूमावकर्मभूमौ वेत्यपि बोध्यम्, पञ्चभरतपञ्चमहाविदेहपञ्चैरावतानि कर्मभूमय । हेमवत-
 5 हरिवर्षदेवकुरुत्तरकुरुत्तरन्यकैरण्यवतानि पञ्चभिर्गुणितानि पट्टकर्मभूमय इति । सहरणापे-
 क्षयेति, सहरण नाम क्षेत्रान्तराक्षेत्रान्तरे देवादिभिर्नयनम् । अकर्मभूमाविति, कर्मभूमावपीति
 बोध्यम् । कर्मभूमावेवेति, तत्रैव जायते विहरति चेति भावः । नास्येति, एतद्द्विधमतो
 देवादिभिस्सहर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

कालद्वारमाह—

- 10 कालद्वारे—सामायिक उत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां नोत्सर्पिण्यवस-
 र्पिण्यामपि काले स्यात् । तत्र यत्सर्पिण्यां स्यात्तदा जन्मतो दुष्प-
 मादुष्पमसुपमासुपमदुष्पमारूप अरकत्रये, सद्भावतस्तृतीयतुर्ययोः,
 सहरणतो यत्र कापि स्यात् । यद्यवसर्पिण्यां तदा जन्मसद्भावान्यां
 तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु पूर्वकमविपरीतेष्वरकेषु, सहरणतस्सर्वेषु स्यात् ।
 15 यदि नोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यां तदा महाविदेहे दुष्पमसुपमासदृशारके
 स्यात् । एवं छेदोपस्थापनीयोऽपि, परन्तु जन्मसद्भावोपेक्षया नोत्सर्पिण्य-
 वसर्पिण्यां न स्यात् ॥

- कालद्वार इति । उत्सर्पिण्यवसर्पिणी नोत्सर्पिण्यवसर्पिणी चेति त्रिविधः कालः ।
 तत्राद्यौ द्वौ कालौ भरतैरावतक्षेत्रयोः, तृतीयो महाविदेहहेमवतादिषु भवति । जन्मतो
 20 दुःपमेति, द्वितीयतृतीयचतुर्थरूप इत्यर्थः । तत्र द्वितीयस्यान्ते जायते तृतीये चरण
 प्रतिपद्यते, तृतीयचतुर्थयोस्तु जायते चरणं प्रतिपद्यते चेति बोध्यम् । सद्भावमाभित्य
 तु तस्य तृतीयचतुर्थयोरेव सत्तेत्याह सद्भावत इति । तयोरेव चरणप्रतिपत्तेरिति
 भावः । यत्र कापीति, पट्टपपीति भावः । पूर्वकमविपरीतेष्विति, सुपमदुष्पमा-
 दुष्पमसुपमादुष्पमारूपेष्वित्यर्थः । सहरणतस्त्विति, देवादिभिरसहरणावच्छेदेनेत्यर्थः ।
 25 सर्वेष्विति, अरकेष्विति शेषः, यस्य कस्यचिदरकस्य सदृशः कालो यत्र तत्रापीत्यर्थः ।
 सुपमसुपमायाः सदृशः कालो देवकुरुत्तरकुरुषु, सुपमासमकालो हरिवर्षैरन्यकेषु,
 सुपमदुष्पमासमानकालो हेमवतैरण्यवतेषु, दुष्पमसुपमातुल्यकालो महाविदेहेषु, दुष्पमा-
 दुष्पमदुष्पमासन्निभः कालो न कापि क्षेत्र इति बोध्यम् । छेदोपस्थापनीयस्य प्रायः सामा-

यिकतुल्यत्वेऽपि तत्र यो विशेषस्तमाहैवमित्यादिना, प्राय इति शेषः । छेदोपस्थापनीयः प्राय एवमेव सामायिकवदेवेत्यर्थः । प्रायश्शब्दसूचित विशेषमाह परन्त्विति । छेदोपस्थापनीयस्य चतुर्विधारकतुल्यारकवत्सु क्षेत्रेषु नो जन्म न वा सद्भाव, सहरणतस्तु स्यात्सद्भाव इति भावः ॥

परिहारविशुद्धिसंयतमधिकृत्याह—

परिहारविशुद्धिसंयत उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः काले स्यान्न तु नोउत्स- 5
र्पिण्यवसर्पिणीकाले । उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्यथायोगं द्वितीयतृतीयचतु-
र्थपञ्चमारकेषु ॥

परिहारविशुद्धिसंयत इति । परिहारविशुद्ध्या संयम इत्यर्थः । उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः काल इति । उत्सर्पिण्यवसर्पिणीसहजे काल इत्यर्थः, उत्सर्पिणीनामने कालेऽवसर्पिणी नामके काले चेति भावार्थः । यथायोगमिति । उत्सर्पिण्या जन्मतो दुष्पमादुष्पमसुपमा- 10
सुपमदुष्पमारूपेषु, सद्भावतस्तु दुष्पमसुपमासुपमदुष्पमारूपयोरवसर्पिण्या जन्मतस्तुपमदु-
ष्पमादुष्पमसुपमारूपयोस्सद्भावतस्तुपमदुष्पमादुष्पमसुपमादुष्पमारूपेष्वरकेऽपि भावः ॥

अथ सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातानाश्रित्याह—

सूक्ष्मसम्परायो जन्मसद्भावाभ्यां कालत्रये, अरकमाश्रित्य तु यथा- 15
योगं सामायिकवत्स्यात् । यथाख्यातोऽप्येवम्, संहरणतस्तु सर्वेष्वरकेषु ॥

कालत्रय इति । उत्सर्पिण्यवसर्पिणीनोऽत्सर्पिण्यवसर्पिणीरूपे कालत्रय इत्यर्थः । अरकेषु कथमित्यत्राहारकमाश्रित्येति । यथायोगं सामायिकवदिति । सामायिको हि उत्सर्पिण्या जन्मतो द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु भवति, अयमपि तथैव, सामायिकस्मद्भावापेक्षया तृतीयचतुर्थयोः । अयन्तु सद्भावतो द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु, द्वितीयस्यान्ते जायते तृतीये तु चरणं प्रतिपद्यते, तृतीयचतुर्थयोस्तु जायते चरणं प्रतिपद्यते च, चरणभावेन सद्भावविवक्षणे 20
तृतीयचतुर्थयोरेवायमपि । अवसर्पिण्या सामायिको जन्मसद्भावाभ्यां तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु, अयं तु जन्मतस्तृतीयचतुर्थयोः, सद्भावापेक्षया तृतीयचतुर्थपञ्चमेऽपि यथायोगशब्दार्थ इति भावः ॥ इदमेव यथाख्यातेऽप्यतिदिशति यथाख्यातोऽपीति, उभयोरसहरण स्यात्प्रवेत्या-
शङ्कामाह सहरणतमित्येति । ननु सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातोरपगतवेदत्रान् पथं सहरणं, शीघ्रवेदानां सहरणस्य शान्ते त्रिविद्धत्वान्ति मत्तयम्, सामायिकादिषु पथं सद्भावो यदा 25
सूक्ष्मसम्परायो यथाख्यातो वा भवति नदा भूतमहरणमाश्रित्यैवमुक्तत्वेनादोषादिति ध्येयम् ॥

का इमा उत्सर्पिण्यादय इत्यत्राह—

रूपरसाद्युत्कर्षप्रयोजकः काल उत्सर्पिणी । रूपरसादिहानिप्रयोजकः
कालोऽवसर्पिणी । तत्रावसर्पिण्यां सुपमसुपमासुपमासुपमदुष्पमा-
दुष्पमसुपमादुष्पमादुष्पमदुष्पमारूपाप्पडरका भवन्ति । उत्सर्पिण्यां
5 च्युत्क्रमतप्पडरकास्त एव ॥

रूपेति । उत्सर्पति वर्धत अरकापेक्षया, उत्सर्पयति वा भावानिश्च्युत्सर्पिणीति विप्र-
हः । रूपरसादीनामुत्कर्षः क्षेत्रे भवति स च कालहेतुकस्तस्माद्रूपरसाद्युत्कर्षप्रयोजकीभूतो
यः कालस्सोत्सर्पिणीत्युच्यत इति भावः । आदिना जीवगतानामनुभवानुःप्रमाणशरीरा-
दीनां ग्रहणम् । सूक्ष्माद्भासागरोपमाणां दशभिः कोटीकोटीभिर्निष्पन्नोऽयमुत्सर्पिणीकाल-
10 विशेषः । अवसर्पिणीस्वरूपमाह रूपरसेति । अवसर्पति हीयत अरकापेक्षया, अवसर्प-
यति भावान् रूपादीनित्यवसर्पिणीति विप्रहो लक्षणं स्पष्टम् । अयमपि कालविशेष उत्सर्पिणी
परिमाण एव । यत्र तु भावा रूपादिस्वरूपा न हीयन्ते न वा वर्द्धन्ते तादृशः काल-
विशेषो नोत्सर्पिण्यवसर्पिणीत्युच्यते । मूले तु सुस्पष्टत्वात् पृथग्लक्षिता । अथावस-
र्पिणीं विभजते तत्रेति । सुपमसुपमाया अतिशोभनत्वेन तस्या एव प्रथमं निर्दिद्विषया
15 क्रममुद्घ्वंयावसर्पिण्येवादौ विभक्ता । सुपमसुपमेति । शोभनासमा यथा यत्रेति सुपमा,
अत्यन्तसुपमत्वाद्दीप्तया सुपमसुपमेति । सर्वथा दुष्पमानुभावरहित एकान्तसुपमारूपो
सागरोपमचतुष्कोटीकोटिरूपोऽयं कालः । सुपमेति । सागरोपमाणां कोटीकोटित्रयात्मिका
सुपमसुपमापेक्षया हानिमती बोध्या । सुपमदुष्पमेति । दुष्टास्तमा यत्र सा दुष्पमा, सुपमा
चासौ दुष्पमा चेति विप्रहः । सुपमानुभावबहुलाऽल्पदुष्पमानुभावा सागरोपमाणां कोटी-
20 कोटिद्वयप्रमाणाऽवसेया । दुष्पमसुपमेति, दुष्पमा चासौ सुपमा चेति कर्मधारयः, दुष्प-
मानुभावबहुलाऽल्पसुपमानुभावा द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रन्यूनैकसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणा
भवति । दुष्पमेति । इयमेकविंशतिवर्षसहस्रमाना दुष्पमानुभावा । दुष्पमदुष्पमेति । अस्या
अपि मानमेकविंशतिवर्षसहस्राणि, सर्वथा सुपमानुभावरहिताऽतिदुष्पमानुभावा चेति पद्भंगा
अवसर्पिण्या द्रष्टव्याः । अत्र सुपमसुपमायां मनुष्याणां गठयूतत्रितयं शरीरोच्छ्रायस्त्रीणि
25 च पत्न्योपमान्यायुः शुभपरिणामोऽपि कल्पवृक्षादिरनेकश्च, तत एषां परतो भागेष्वनन्तगुणा

१. अत्र कालस्वरूपतो नित्य इति न तस्य हानिदृश्यतेऽन्यथाऽहोरात्र सर्वदा त्रिंशन्मुहूर्तसंक्रमणं
न स्यात्, किन्तु अनन्तगुणपरिहाणिभिर्वर्णगन्धरगस्पशादिभिर्हीयमानोऽनन्तगुणवृद्धिभिस्तैर्वर्धमान कालो-
हीयमानकालो वर्धमानकालोऽप्युच्यत इति द्रव्यतो नित्यत्वं पर्यायतोऽनित्यत्वमित्याशयेन रूपरसाद्युत्कर्षेत्वादि
रूपेण लक्षणं प्रणीतमिति ॥

परिहाणिः, सुपमाया गव्यूतद्वयं समुच्छ्रायः पत्योपमद्वयमायुः कल्पवृक्षादिश्च । सुपमदुष्प-
 मायामेकगव्यूतसमुच्छ्राय एकपत्योपमायुः कल्पवृक्षादिः । दुष्पमसुपमायां पूर्वकोट्यायुः पंच-
 शतधनुस्समुच्छ्रायः दुष्पमाया दुःपमदुष्पमायाञ्चानियत शरीरोच्छ्रायादिः, तथाप्येवं भण्यते
 दुष्पमायान्तु प्रारम्भे वर्षशतमायुः सप्तहस्तसमुच्छ्रायः, दुःपमदुष्पमाया पर्यन्ते तु हस्तप्रमाणं
 वपुः षोडशवर्षाणि परमायुर्नैरवशेषौपधिपरिहाणिश्चेति बोध्यम् । उत्सर्पिण्यामपि त एव 5
 भागास्तावन्मानास्तत्पररूपाः पूर्वोदितक्रमविपरीतक्रमा भवन्तीत्यभिप्रायत आहोत्सर्पिण्या-
 मिति । एवञ्च विंशतिसूक्ष्माद्भासागरोपमकोटीकोटीप्रमाणद्वादशारकरूपमवसर्पिण्युत्सर्पिण्योः
 कालचक्रं पञ्चसु भरतेषु पञ्चस्रैरवतेषु चानाद्यनन्त परिवर्त्तते । कुरुषु तु सुपमसुपमातुल्यः
 कालः, हरिरम्यकेषु सुपमातुल्यः, हैमव्रतैरप्यवतेषु सुपमदुष्पमानिभः, यद्वृक्षादादन्तरद्वीप-
 सहितपञ्चविदेहक्षेत्रेषु दुष्पमसुपमासदृश इति दिक् ॥ 10

सम्प्रति गतिद्वारमाह—

गतिद्वारे—सामायिकछेदोपस्थापनीयो मृत्वा देवगतिं यायाताम् ।
 तत्रापि वैमानिक एव । तत्रापि जघन्यतः प्रथमदेवलोकमुत्कृष्टतस्त्वनु-
 उत्तरविमानं यावत् । विराधकक्षेत्र्यः कोऽपि भवनपतिः स्यात् । परिहार-
 विशुद्धिको वैमानिक एव स्यात् । तत्रापि जघन्यतस्सौधर्मकल्प उत्कृष्ट- 15
 तस्सहस्रारकल्पे स्यात् । सूक्ष्मसम्परायोऽनुत्तरविमाने स्यात् । यथाख्या-
 तसंयतो देवगतौ स्याद्येत्तदाऽनुत्तरविमान एव स्यादथवा सिद्धिगतिं
 यायादिति ॥

गतिद्वार इति । तत्रापीति देवगतावपीत्यर्थं, वैमानिक एवेत्यत्रैवशब्देन भवनयासि
 यानमन्तरज्योतिर्केपूपादो व्युद्गस्यते । तत्रापीति, वैमानिकेऽपीत्यर्थं । प्रथमदेवलोक- 20
 मिति सौधर्मदेवलोकरुमित्यर्थः । एतत्सर्पं सयमाविराधनया बोध्यम् । देवलोके स्थितित्तु

१. ननुपुत्र शरीरस्य स्वावगात्रमूलोप्रादुपरितननम प्रदेशावगदित्र, तत्रयथा भगवत्याया एवति
 कथमनतभागपरिहाणि, एतमायुष पर्यया एवममशोनादिक्या भगवत्याया एव आयु स्थितेरमदवातमम
 यातनकस्वात्कथमन-तेरायु पर्यवेहाति, उच्यते प्रथमारक प्रथमममशोपममुहृष्ट शरीराणव भवति, ततो
 द्वितीय दिगमवोत्सालाया यापतामेकनभ प्रनरायगादिभुनपर्ययाणी ह्यानस्यावपुडलनन्तक हायमान
 इष्टममापरहानायाधेवदानरावपरकवात्, तनायपर्येव यामपयनन्त इति, नभ प्रनरायगादस्य पुत्रमो-
 पचवसाप्यन्त, एव प्रतिगमय होयमानरिषानरथनकारणेभूत्न्यनन्तव्यायु कर्मदतिक्रमि परिहायने,
 एव कालेदातो कर्षेदातेदारदवातनि य नवस्थितिद्वारेण शदपुपनरा एव अनस्येदन न इति ॥

जघन्येन द्वे पत्योपमे, उत्कर्षेण तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणीति । तद्विराधकश्चेद्भवनपतीनाम-
न्यतमेपु देवेषूपत्तिः, विराधितसयमस्य भवनपत्याद्युत्पादस्य शास्त्रानुमतत्वादित्याशये-
नाह विराधकश्चेदिति । सयमाविराधकत्वे त्वाह परिहारविशुद्धिक इति, स्पष्टमन्यत् ।
संयमविराधकश्चेद्भवनपत्यन्यतमेपूपद्यते, देवलोके स्थितिरपि जघन्येन द्वे पत्योपमे, उत्क-
५ र्षेणाष्टादशसागरोपमाणीति । अनुत्तरविमान इति, अजघन्योत्कृष्टत इति भावः । अयम-
विराधना प्रतीत्याहमिन्द्रतयोत्पद्यते, विराधना प्रतीत्य तु यः कोऽपि भवनपतिः स्यादिति
बोध्यम् । अनुत्तरविमान एवेति, अजघन्योत्कृष्टत इति भावः उभयोरपि संयतयोर्देव-
लोके स्थितिरजघन्योत्कृष्टतस्य त्रिंशत्सागरोपमाणीत्यपि बोध्यम् । यदा तु न देवगतौ
तदात्वाहाधवेति ॥

10 के देवलोकाः के वा भवनपतय इति प्रसङ्गेनोदितायामाशंकाया अमे वक्ष्यमाणानपि
सक्षेपतोऽत्र वक्ति—

तत्र सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकमहाशुकसहस्राराऽऽ-
नतप्राणताऽऽरणाऽऽच्युतभेदेन द्वादशविधा देवलोकाः कल्पोपपन्नदेवा-
नाम् । तदुपरि सुदर्शनसुप्रतिबद्धमनोरमसर्वभद्रविशालसुमनससौमन-
15 सप्रीतिकरादित्यभेदेन नव त्रैवेयकाः । तदुपरि विजयवैजयन्तजयन्ताप-
राजितसर्वार्थसिद्धभेदेन पञ्चानुत्तराः । उभये कल्पातीतानाम् ॥

तत्रेति । देवा हि सामान्येन विमानवासिज्योतिष्कव्यन्तरभवनपतिभेदेन चतुर्विधाः ।
विमानवासिनोऽपि कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्चेति द्विविधाः । एवंविधाना देवाना निवास-
योग्यस्थानं देवलोक इत्याशयेन तत्स्थानान्याह—सौधर्मत्यादिना । ज्योतिष्गोपरितनप्रस्ता-
20 रादसख्येययोजनाध्वानमारुह मेरूपलक्षितदग्निभागार्धं प्राग्व्यत्रस्थितः प्राचीप्रतीच्यायत
उदग्दक्षिणविस्तीर्णोऽर्धचन्द्रावृत्तिर्भास्वरः परिक्षेपत आयामविष्कम्भाभ्याश्चासख्येययोनन-
कोटीकोटयो लोकान्तविस्तारसर्वरसनमयोऽशोकसप्तपर्णचम्पञ्चूतसौधर्मावतसफोपशोभित-
शम्रावाससौधर्मः कल्प । तस्योपरि चोदग्व्यवस्थित ईपदुपरितनगोत्रा समुच्छ्रिततरो
मध्यव्यवस्थिताद्वृष्टिकरजतचतारूपेशानावतसषविभूपित गेज्ञानकल्पः । सौधर्मस्योपरि
25 बहूनि योननान्यतिक्रम्य सौधर्मकल्पघमनत्कुमारः । अस्योपरि माहेन्द्रः कल्प गेज्ञानकल्पवत् ।
मनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोः परे बहूनि योननान्यतीत्य मध्यवर्ती मन्त्रनिशाङ्गाकृतिप्रसङ्ग-
स्वरः । एवगुपर्युपरि लान्तकमहाशुम मद्यगाराग्रयः कल्पा, तदुपरि बहूनि योजनान्यतित्रम्य
सौधर्मेशानकल्पद्वयवदानतप्राणतनामानौ द्वौ कल्पौ, तदुपरि समभ्रेणिव्यवस्थितौ मनत्कुमार-

माहेन्द्रवद्वाराणाञ्च्युताविति द्वादश देवलोकाः ॥ तत्र कीदृशानां देवानां निवास इत्य-
 त्नाह—कल्पोपपन्नदेवानामिति । दीव्यन्तीति देवाः, प्राग्भवोपात्तपुण्यप्राग्भारोपननविशिष्ट-
 भोगसुराः प्राणिविशेषा, तत्र कल्पा इन्द्रादिदशतया कल्पनात् कल्पाः, कल्पाः आचारा,
 ते चात्रेन्द्रसोमानिकत्रायस्त्रिंशदादिव्यवस्थारूपाः, तान् प्रतिपन्नाः कल्पोपपन्नाः, ते च ते
 देवाश्च कल्पोपपन्नदेवा वैमानिकविशेषोपास्तेषामेते लोका इत्यर्थः । तदुपरीति द्वादश- 5
 देवलोकोपरीत्यर्थः, नव प्रैवेयका इति । लोकपुरुषस्य प्रीवाप्रदेशे भवा प्रैवेयकास्ते नव
 यथागमं व्यवस्थितास्सुदर्शनादिशब्दवाच्या नवविधा इत्यर्थः । तदुपरीति प्रैवेयको-
 परीत्यर्थः । अभ्युदयविग्रहेतूनां जयान्, कर्मणा विजितप्रायतयोपरिथितपरमकल्याण-
 त्वाद्वा प्रतनुकर्मपटलावच्छिन्ना विजयवैजयन्तजयन्ताः, अभ्युदयविग्रहेतुभिर्न परा-
 जिताः क्षुधादिभिर्वा न पराजिता अपराजिताः, सांसारिकसर्वकर्मव्यपरिसमाप्त्याऽनन्त- 10
 रजन्मनि सकलकर्मक्षयलक्षणमोक्षस्य भावित्वेन सिद्धप्रायास्सर्वार्थसिद्धा एतेषां विमान-
 विशेषा अप्येतन्नामका एव । मूले तु विमानविशेषाणां नामान्यभिहितानि । अनुत्तरा
 इति, न विद्यन्ते उत्तराणि प्रधानानि विमानानि येभ्यस्तेऽनुत्तराः, देवलोका अपि
 अनुत्तरा उच्यन्ते इति भावार्थः । विमानान्येतानि न परस्परमुपर्युपरि भवन्ति परन्तु
 मध्ये सर्वार्थसिद्धविमान परितश्चत्वारीति । उभय इति प्रैवेयका अनुत्तराश्चेत्यर्थः । 15
 कल्पातीतानामिति, इन्द्रादिदशतया कल्पनाविरहिणामित्यर्थः, तेषां सर्वेषामपि अह-
 मिन्द्रत्वादिति भावः । तथा च पङ्क्तिशतिर्बैमानिका विशेष्याः ॥

अथ ज्योतिष्कादिदेवभेदानाह—

चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारकाः पञ्च ज्योतिष्काः । पिशाचभूतयक्षराक्ष-
 सकिन्नरकिम्पुरुपमहोरगगन्धर्वा अष्टविधा व्यन्तराः । असुरनागसुपर्णा- 20
 विशुदमिद्वीपोदधिदिवपवनस्तनितकुमारभेदेन दशविधा भवनपतयः ॥

चन्द्रेति । नवत्यधिकसप्तशतयोजनानि भूभागादूर्ध्वं तारकविमानप्रस्तार । ततो दश-
 योजनानामुपरि सूर्यविमानप्रस्तारः । ततोऽशीतियोजनानामूर्ध्वञ्चन्द्रविमानप्रस्तारः । तदुपरि

१. ये इन्द्रतुल्यतया एतैर्बैमानादिभ्यश्चरन्ति ते मानानिका, ये तु मन्त्रिण्य परपरेण साहाय्यकारिण
 उदात्ताचारसमताभीरवो गृहपतयश्चमन्त्रिण्यपरिमाणस्यपविशा कर्मयोर्देव सम्यग्रष्टयोऽपि मिथ्याष्टयोऽ-
 पि सम्यग्रष्टिपाष्टयोऽपि, अनुत्तरोपगतानिस्तु सम्यग्रष्टय एव, विमानाधिरतयस्तु सम्यग्रष्टय एव,
 मूलभूतोपिनाद्रेतुनीर्ध्वं दशयाननारिद्वाराऽप्यानुपपन्ते । सामानिकदत्ता न विमानाधिरतय, देशीनानि मूल
 विमानैश्चेदेष एव तदुत्तरिण्येभ्य स्थानम् । त्रिनवमो गणदी तेषां विहागजानां चक्रविमाने मण्डित्वात् ।
 गणपमहिषीसिहागनमण्डनवदिति बोध्यम् ॥

- विशतियोजनान्यारुह्य नक्षत्रप्रहाणां विमानप्रस्तारः । एतद्विमानवर्तिनोऽपि चन्द्रादय उच्यन्ते ।
 ते च द्विविधा मनुष्यक्षेत्रवर्तिनो मानुपोत्तरपर्वतात्परतो यावत्स्वयम्भूरमणसमुद्रं वर्तिन-
 श्चेति । तत्र प्रथमे मेरोः प्रादक्षिण्येन सर्वदा भ्रमणशीलाः, अपरे च सदावस्थानस्वभावाः, अत
 एव घण्टावस्वस्थानस्था एव तिष्ठन्ति । ज्योतिष्का इति, चोतयन्ति जगत् प्रकाशयन्तीति
 5 ज्योतीषि विमानानि, तेषां लोका ज्योतिष्काः, तेषु भवा अपि ज्योतिष्का इति भावः ।
 अथ तृतीयदेवभेदान्वयन्तरानाह पिशाचेति । देवत्वावान्तरतत्तन्नामकर्मोदयप्रयुक्ता एते
 देवभेदा व्यन्तराः, विविधमन्तरं शैलान्तरं कन्दरान्तरं वनान्तरं वाऽऽश्रयरूपं येषां ते
 व्यन्तराः, विगतं अन्तरं विशेषो मनुष्येभ्यो येषां ते वा व्यन्तराः, मनुष्यानपि
 चक्रवर्तिवासुदेवप्रभृतीन् भृत्यवदुपचरन्ति केचिद्व्यन्तरा इति मनुष्येभ्यो विगतान्तरा
 10 इति विग्रहः । चतुर्थदेवभेदानाहासुरेति । कुमारशब्दोऽसुरादिभिः प्रत्येकं योज्यः । एते
 हि देवाः कान्तदर्शनास्कुमारा मृदुमधुरललितगतयश्शृङ्गाराभिजातरूपविक्रियाः कुमार-
 वचोद्धनरूपवेषभाषाऽऽभरणप्रहरणावरणपातयानवाहका उल्वणरागाः क्रीडनपराश्चेत्यतः
 कुमारा उच्यन्ते । भवनपतय इति । भवनानां पतयस्तन्निवासित्वास्त्वामिनो भवनप-
 तयः । नागकुमाराद्यपेक्षया बाहुल्यतो भवननिवासित्वं द्रष्टव्यम् । प्रायो हि ते भवनेषु
 15 कदाचिदावासेषु वसन्ति । असुरकुमारास्तु प्राचुर्येणावासेषु कदाचिद्वचनेषु । बहिर्वृत्ता-
 न्यन्तस्समचतुरम्राण्यधःकर्णिकासस्थानानि भवनानि, कायमानस्थानीया महामण्डपा
 विचित्रमणिरत्नप्रभाभासितमकलदिकचक्रा आवासा इति, विस्तरस्त्वन्यत्र निभालनीयः ॥

अथ सयमद्वारमाचष्टे—

- संयमद्वारे—सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्प-
 20 रायाणां प्रत्येकं संयमस्थानान्यसंख्यातानि । यथाख्यातस्य त्वेकमेव
 संयमस्थानमिति ॥

- संयमद्वार इति । सयमद्वारित्रं तस्य स्थानानि विशुद्धिप्रकर्षाप्रकर्षवृत्तभेदाः, ते च
 प्रत्येकं सर्वाकाशप्रदेशाप्रगुणितमर्वाकाशप्रदेशपरिमाणाः पर्यवोपेता भवन्तीति, तेन चारित्र-
 द्वारादस्य नाभेदशङ्का कार्या, सयमस्थानस्यात्र विचार्यमाणत्वात् । असंख्यातानीति, सूक्ष्मसम्प-
 25 रायस्य त्वान्तर्मोहूर्तिकान्यसंख्येयानि सयमस्थानानि क्षयोपशमवैविध्याद्भवन्ति, तद्द्वयाया
 अन्तर्मुहूर्त्तमानत्वात् तत्र प्रतिममयं सयमविशुद्धिदिशेषस्य भावादिति विशेषो योष्यः ।
 एकमेव सयमस्थानमिति । एकस्मिन्नेव समये कपायाणामुपशमेन क्षयेण वा परणशुद्धेर्नि-
 र्विशेषत्वादिति भावः । अत्र सयमस्थानस्याल्पवस्तुत्वचिन्तायां सयमस्थानानि मर्वाण्येक-

विंशतिरसद्भावस्थापनया, तत्र यथाख्यातस्य प्रथममजघन्योत्कृष्टमेक, ततोऽधस्तनानि चत्वारि तस्मादसख्येयगुणानि सूक्ष्मसम्परायस्य, ततोऽधस्तनानि चत्वारि विहायाष्टौ पराणि ततोऽसख्येयगुणानि परिहारविशुद्धिकस्य, लक्षानि चत्वारि पूर्वोदितान्यष्टौ ततोऽधस्तनानि चत्वारि चेति षोडशपूर्वोभ्योऽसख्यातगुणानि सामायिकछेदोपस्थापनीययोः, एतानि च द्वयोरपि तुल्यान्वेवेति विज्ञेयम् ॥

5

सन्निकर्षद्वारमभिधत्ते—

सन्निकर्षद्वारे—सामायिकसंयतस्य चारित्रपर्याया अनन्ताः । एवं यथाख्यातपर्यन्तानां सर्वेषां बोध्याः । सामायिकस्सामायिकान्तराद्धीनस्समानोऽधिकोऽपि स्यात् । हीनाधिकत्वे च पट्टस्थानपतितत्वं स्यात् । एवं छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकापेक्षयाऽपीत्थमेव भाव्यम् । सूक्ष्म- 10
सम्परायिकयथाख्यातापेक्षया त्वनन्तगुणहीनचारित्रपर्यायवान् स्यात् ॥

सन्निकर्षद्वार इति । चारित्रपर्याया इति, सर्वविरतिरूपपरिणामस्य चारित्रस्य पर्याया भेदास्ते च बुद्धिकृता विषयकृता वा बोध्याः । बोध्या इति, चारित्रपर्याया अनन्ता इत्यनु-
पज्यते । ननु सामायिकादीनां सर्वेषां चारित्रभेदस्यानन्तत्वाविशेषेण साम्यतापत्त्या स्वस्व-
सजातीयेभ्यस्वविजातीयेभ्यो वा हीनाधिकभावोऽस्ति नवेत्याशकायामाह सामायिक इति । 15
सामायिकान्तरादिति, स्वसजातीयादित्यर्थः । हीन इति, विशुद्धसयमस्थानसम्बन्धित्वेन
विशुद्धतरपर्यायापेक्षयाऽविशुद्धसयमस्थानसम्बन्धित्वेनाविशुद्धतराः पर्याया हीनाः, तद्योगा-
त्सयतोऽपि हीन इति भावः । समान इति, षोडशविशुद्धिकपर्याययोगात्समान इत्यर्थः ।
अधिकोऽपीति, विशुद्धतरपर्याययोगादधिक इत्यर्थः, पट्टस्थानपतितत्वमिति । वस्तूना-
मनन्तासख्यातसख्यातभागैः, सख्यातासंख्यातानन्तगुणैश्च वृद्धिर्वा हानिर्वा भवति, 20
सर्वविरतिविशुद्धिस्थानादीनां वस्तूनां वृद्धिर्वा हानिर्वा विचिन्त्यमाना पट्टस्थानगता
प्राप्त्येते यथा अनन्तभागवृद्धिरसंख्यातभाग वृद्धिः, सख्यातभागवृद्धिः, सख्यातगुणवृद्धिः,
असख्यातगुणवृद्धिः, अनन्तगुणवृद्धिश्च, एवं हानावपीति । स्वविजातीयसयतापेक्ष-
यात्पेक्षमेव हीनाधिकत्वं स्यादित्याहैवमिति । इत्थमेवेति, हीनस्समानोऽधिकोऽपि स्यात्
हीनाधिकत्वे च पट्टस्थानपतितत्व स्यादित्यर्थः । विजातीययत्सयतापेक्षया सामायिकस्य 25
विशेषस्तमधिकृत्याह सूत्रेति । अनन्तगुणेति तथात्रिधविशुद्धिविरहादिति भावः ॥

छेदोपस्थापनीय आद्यत्रयचारित्र्यपेक्षया सामायिकचत्स्पात् । अन्य-

द्वयापेक्षयाऽपि तथैव । एवमेव परिहारविशुद्धिकोऽपि । सूक्ष्मसम्पराय
 आद्यत्रयापेक्ष्यानन्तगुणाधिक एव । सूक्ष्मसम्परायान्तरापेक्षया तुल्योऽ-
 नन्तगुणेन हीनोऽधिकोऽपि स्यात् । यथाख्यातापेक्षयाऽनन्तगुणहीनः ।
 यथाख्यातस्तु विजातीयसंयतापेक्षयाऽनन्तगुणेनाधिक एव, सजातीया-
 5 पेक्षया तु तुल्य एवेति ॥

आद्यत्रयचारित्र्यपेक्षयेति—सामायिकछेदोपरिस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकरूपसजातीय-
 विजातीयसयतापेक्षयेत्यर्थः । सामायिकवदिति, हीनाधिकसमत्वानि भवेयुर्हीनाधिकत्वे तु
 पदस्थानपतितत्वञ्च भवेदिति भावः । अन्त्यद्वयापेक्षयापि तथैवेति, सूक्ष्मसम्पराययथा-
 ख्यातरूपविजातीयसयतापेक्षयाऽनन्तगुणहीनचारित्रपर्यायवानित्यर्थः । परिहारविशुद्धि-
 10 कोऽपि सामायिकतुल्य एवेत्याह एवमेवेति । अनन्तगुणाधिक एवेति । सामायिकछेदोप-
 स्थापनीयपरिहारविशुद्धिकानां तथाविधविशुद्धपर्यायाभावेनाऽयमनन्तगुणाधिक एव, न हीनो
 न वा समान इति भावः । सजातीयसयतान्तरापेक्षया तु हीनाधिकतुल्यतास्सुरेवेत्याह—
 सूक्ष्मेति । यथाख्यातापेक्षया तु कथमित्यत्राह—यथाख्यातेति । अनन्तगुणहीन इति,
 अनन्तगुणेन हीन एवेत्यर्थः समत्वे वाऽयमपि यथाख्यात एव स्यादिति भावः ।
 15 यथाख्यातोऽपि विजातीयचारित्र्यपेक्षयाऽधिक एवान्यथा स्वरूपहान्यापत्तेः, सजाती-
 यान्तरापेक्षया तुल्य एव, परस्पर तारतम्याभावादित्याशयेनाह यथाख्यातस्त्विति । अल्प-
 बहृत्वचिन्तायान्तु सामायिकछेदोपरिस्थापनीययोर्जघन्याश्चारित्रपर्यायाः परस्पर तुल्यास्सर्वे-
 भ्यस्तोकाश्च । परिहारविशुद्धिकसयतस्य जघन्याश्चारित्रपर्याया अनन्तगुणास्तर्यैवोत्कर्षका-
 श्चारित्रपर्याया अनन्तगुणाः, सामायिकछेदोपरिस्थापनीययोश्चैतयोरुत्कर्षकाश्चारित्रपर्याया द्वयो-
 20 रपि तुल्याः परिहारतस्त्वनन्तगुणाः, सूक्ष्मसम्परायस्य जघन्यकाश्चारित्रपर्याया अनन्तगुणा-
 स्तर्यैव चोत्कर्षकाश्चारित्रपर्याया अनन्तगुणाः, यथाख्यातसयतस्याजघन्योत्कृष्टकाश्चारित्र-
 पर्याया अनन्तगुणा इति ॥

योगद्वारमाह—

योगद्वारे—आद्यश्चत्वारस्संयता योगत्रयवन्तः । यथाख्यातस्तु
 25 सयोगी अयोगी चेति ॥

योगद्वार इति । योगत्रयवन्त इति, मनोवाक्यायरूपयोगत्रयवन्तो न त्वयोगिन इत्यर्थः ।
 सयोगीति, एकदशद्वादशत्रयोदशगुणस्थानान्तर्भावेण योगत्रयवानित्यर्थः । अयोगीति
 चतुर्दशगुणस्थानान्तर्भावेण योगत्रयाभाववानित्यर्थः ॥

उपयोगद्वारमाख्याति—

उपयोगद्वारे—आद्यास्त्रयो यथाख्याताश्च साकारनिराकारोपयोग-
वन्तः स्युः सूक्ष्मसम्परायस्तु साकारोपयोग्येवेति ॥

उपयोगद्वार इति । उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेदं प्रति व्यापार्यते जीव एभिरित्युपयोगा
बोधरूपा जीवस्य स्वतत्त्वभूता व्यापाराः, ते च द्विधा—साकारा अनाकाराश्च, तत्राकारः, 5
प्रतिवस्तु प्रतिनियतो ग्रहणपरिणामरूपो विशेषः, सहाकारेण वर्तन्त इति साकाराः,
सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषांशप्राहिण इत्यर्थः । तद्विपरीतास्वनाकाराः सामान्यांश-
प्राहिण इत्यर्थः । आद्या इति । सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिका यथाख्याताश्च
साकारोपयोगवन्तो निराकारोपयोगवन्तश्च । साकारोपयोग्येवेति, नाऽनाकारोपयोगयुक्त-
स्तस्य तथास्वभावत्वादिति भावः ॥

10

कपायद्वारं वक्ति—

कपायद्वारे—सामायिकस्तकपाय एव । छेदोपस्थापनीयोऽप्येवम् ।
परन्तु श्रेणिगतयोस्तु प्रथमं चत्वारः कपायाः, ततः क्रोधादिषु क्रमेण
प्रथमादीन् विहाय त्रयो द्वावेको वा स्यात् । परिहारविशुद्धिकस्तु
सकपाय एव श्रेणिप्राप्त्यभावात् । सूक्ष्मसम्परायस्संज्वलनलोभकपाय- 15
वान् यथाख्यातस्त्वकपायीति ॥

कपायद्वार इति । सकपाय एवेति एवशब्देनाकपायत्वव्यवच्छेदः । तथात्वेऽपि यो
विशेषस्तमाह परन्त्विति । श्रेणिगतयोरिति । उपशमश्रेणि वा क्षपकश्रेणि वा प्रविष्टयो-
स्सामायिकछेदोपस्थापनीययोरित्यर्थः । प्रथममिति, श्रेणिप्रतिपत्तिपूर्वमित्यर्थः । चत्वार
इति, संज्वलनक्रोधमानमायालोभरूपा इत्यर्थः, तत इति, श्रेणिना संज्वलनक्रोधादिके 20
उपशान्ते क्षीणे चेत्यर्थः । क्रमेणेति, क्रोधं विहाय त्रयः, क्रोधमानौ विहाय द्वौ,
क्रोधमानमाया हित्वैको वा स्यादित्यर्थः । सकपाय एवेति । संज्वलनक्रोधमानमायालोभ-
लक्षणचतुःकपायवानेव, न तु तस्य त्रयो द्वावेको वा कपायो भवेदित्यर्थः । किमयमेवमेव
भवेदित्यत्राह श्रेणीति, उपशमक्षपकान्यतरश्रेणिप्राप्त्यभावात्, तथास्वभावत्वादिति भावः ।
यथाख्यातस्त्विति । उपशान्तकपायवान् क्षीणकपायवान्वा स्यादिति भावः ॥

25-

छेद्याद्वारमभिधत्ते—

छेद्याद्वारे—सामायिकछेदां उपस्थापनीयां पञ्चविधछेद्यायन्ती ।

परिहारविशुद्धिकः शुभलेडयात्रयवान् । सूक्ष्मसम्परायशुक्लमात्रलेडया-
वान् । यथाख्यातस्तु परमशुक्ललेडयावान्, चतुर्दशगुणस्थाने तु लेडया-
रहित इति ॥

- लेडयाद्वार इति । कृष्णादिद्रव्यमाचिव्यप्रयुक्तजीवपरिणामविशेषो लेडया । योगनिमि-
5 च्चेयं, तेन महान्वयव्यतिरेकानुविधानान् । तत्रापि योगघटकद्रव्यरूपा, न तु योगनिमित्त-
कर्मद्रव्यस्वरूपा, योगनिमित्तकर्मणो घात्यघात्यन्यतरात्मकत्वान्, तत्र च घातिस्वरूपत्वे
यथाख्याते सयोगिनि परमशुक्ललेडयाया असत्त्वप्रसङ्गः, अपातिस्वरूपत्वे तु चतुर्दशगुणस्था-
नस्ये यथाख्याते लेडयायाः सत्त्वप्रसङ्गश्च स्यान् । अयोगिनो योगपरिणामाभावे लेडया-
परिणामाभावाद्योगपरिणाम एव लेडया, योगघटकरेण चास्याः कपायाणामुदयोपबृंहक-
10 त्वमनुभागहेतुत्वञ्च, इयं भावलेडया, द्रव्यलेडया तु कृष्णादिद्रव्यात्मिका, सा च कृष्णनील-
कापोततेजःपद्मशुक्लभेदान् पोढा । कृष्णद्रव्यसम्बन्धप्रयुक्ताविशुद्धपरिणामः कृष्णलेडया, एव
नीलनीललोहितलोहितपीतशुक्लद्रव्यप्रयुक्तत्वं नीलादिलेडयानां भाव्यम् । कृष्णनीलकापोता
अशुभाश्लेषाशुभाः । पङ्क्तिभेदस्यानन्ताविति, सरूपायमेवाश्रित्येदम् । शुभलेडयात्रयवा-
निति, तेजःपद्मशुक्ललेडयायानिति भावः । भावलेडयापेक्षया प्रशस्ता एते । परमशुक्ललेडया-
15 वानिति, अतिविशुद्धपरिणामत्वान् शुक्लध्यानस्य तृतीयो भेदस्तत्रोपयोगिनी, परमशुक्ललेडये-
त्युच्यते, एकादशद्वादशगुणस्थानस्थयोः केवलं शुद्धा । चतुर्दशे तु नास्ति लेडयेत्याह—चतुर्द-
शेति । योगाभावादिति भावः ॥

परिणामद्वारमाह—

- परिणामद्वारे—सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिका वर्द्धमा-
20 नहीयमानस्थिरपरिणामवन्तः । सूक्ष्मसम्परायः श्रेण्यां वर्द्धमानो हीयमा-
नश्च स्थान स्थिरपरिणामवान् । तत्कालस्तु जघन्यतस्समय एक उत्कृष्ट-
तोऽन्तर्मुहूर्त्तपरिमाणः । एवमाद्यानां कालो ज्ञेयः । यथाख्यातस्तु न
हीयमानपरिणामवान् । वर्द्धमानपरिणामकालस्तु जघन्यत उत्कृष्टतश्चा
न्तर्मुहूर्त्तमानमिति । स्थितिस्तु जघन्येनैकस्समयः । उत्कृष्टतस्त्रयोदश-
25 गुणस्थानस्थस्य किञ्चिद्दूनपूर्वकोटिपर्यन्ता बोध्येति ॥

१. पूर्वप्रतिपदस्तु सर्वास्वपि कथञ्चिद्भवति तत्रापि नात्यन्तसङ्घिष्टास्तु वर्त्तते, तथा भूतास्तु वर्त्तमानो न
प्रभूत कालमवतिष्ठते, किन्तु स्वोकम्, तत्र प्रवृत्तिस्तु कर्मवशादिति ॥

परिणामद्वार इति । त्रिविधः परिणामश्शुद्धेर्वर्धमानहीयमानस्थिरभेदात् । शुद्धेरुत्कर्ष-
 प्राप्तिर्वर्धमानपरिणामः, अपकर्षप्राप्तिर्हीयमानपरिणामः, अवस्थानञ्च स्थिरपरिणामः । त्रिवि-
 धोऽप्ययं परिणामस्सामायिकलेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकानां भवतीत्याह सामायिकेति ।
 न स्थिरपरिणामवानिति, गुणस्थानकस्वभावादिति भावः । ननु सूक्ष्मसम्परायसंयतस्य वर्ध-
 मानहीयमानपरिणामौ कियत्कालं भवत इत्यत्राह तत्कालस्त्विति, वर्धमानो हीयमानश्च काल 5
 इत्यर्थः । जघन्यत इति । तावेकसमयवर्तिनावित्यर्थः । प्रतिपत्तिसमयानन्तरमेव मरणस-
 म्भवादिति भावः । सिंहावलोकनन्यायेन सामायिकादित्रयाणां परिणामकालमाहाऽऽद्या-
 नामिति । काल इति, वर्धमानकालो हीयमानकालोऽवस्थितकालो वेति भावः । तत्र वर्धमान-
 परिणामकाले बाधिते कपायेणैकसमयमनुभवनाज्जघन्येनैकस्ममयः, वर्धमानपरिणामस्या-
 न्तर्मुहूर्त्तकालावस्थानस्वभावत्वादुत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तः । एवमेव हीयमानावस्थितपरिणामौ बोध्यौ । 10
 यथाख्यातस्य वर्धमानावस्थितपरिणामावेवेत्याह यथाख्यातस्त्विति । प्रत्येक कालमानमाह
 वर्धमानेति । यः केवलज्ञानमुत्पादयिष्यति यश्च शैलेर्गी प्रतिपन्नस्तस्यैवं बोध्यः, तदुत्तरकालं
 तद्व्यवच्छेदात् । एकस्समय इति, उपशमाद्धायाः प्रथमसमयानन्तरमेव मरणादिति भावः ।
 किञ्चिद्गतेति, नववर्षेनेत्यर्थः । पूर्वकोट्यायुपः पुरुषस्य जन्मतो जघन्येन नवसु वर्षेषु
 गतेषु केवलज्ञानमुत्पद्यते, ततोऽसौ तदूनां पूर्वकोटीमवस्थितपरिणामश्शैलेर्गी यावद्विहरति 15
 शैलेऽद्याञ्च वर्द्धमानपरिणामः स्यात्, अतो देशेनेत्युक्तमिति भावः ॥

बन्धद्वारमाचष्टे—

बन्धद्वारे-सामायिकादयस्त्रयोऽष्टौ कर्मप्रकृतीरायुर्वर्जसप्तकर्मप्रकृतीर्वा
 यधन्ति । सूक्ष्मसम्परायो मोहनीयायुर्वर्जपदकर्मप्रकृतीर्वधनाति । यथाख्या-
 तस्तु एकादशद्वादशत्रयोदशगुणस्थानेषु वेदनीयमेव यधनाति । चतुर्दशे 20
 तु बन्धरहित एवेति ॥

बन्धद्वार इति, अष्टौ कर्मप्रकृतीरिति, आयुर्वर्धकाले परिपूर्णा इति शेषः । आयुर्व-
 र्जेति, त्रिभागाद्यष्टायाुपामेव जीवानामायुर्वेन्वक्तया विभागद्वयादौ नायुर्वेन्वक्तव्यमिति

१. आयुषि बन्धमिति नियमेनाष्टावपि प्रकृतयो बन्धन्ते, मोहनीये तु बन्धमाने अष्टौ, आयुर्वर्जास्वस वा,
 ज्ञानदर्शनावगणनामगोत्रान्तरायेषु बन्धमानेषु, अष्टौ, सप्त पद पद च मोहनीयायुर्वर्जास्त्वसम्पराये प्रबन्धन्ते,
 वेदनीये तु बन्धमानेऽष्टौ सप्त पदेका च, तत्रैका वेदनीयस्या उपशान्तादित्रियु स्थानेषु तत्राष्टविधबन्धना.
 अप्रमत्तानां, सप्तविधबन्धना अनिश्रुतिबादरान्ता. पद्विधबन्धनास्त्वसम्पराया, एत मराणा मोह-
 नीशोदयादिनि बोध्यम् ॥

तादृशमाश्रित्यायुर्वर्जित्युक्तम् । मोहनीयायुर्वर्जति । अप्रमत्तत्वाद्वाद्दरकपायोदयाभावाच्चेति भावः । वेदनीयमेवेति, बन्धहेतुषु योगानामेव सत्त्वादिति स्पष्टार्थः । बन्धरहित एवेति, बन्धहेतूनां सर्वेषामभावादिति तात्पर्यार्थः ॥

वेदनाद्वारमाह—

5 वेदनाद्वारे-सामायिकाद्याश्चत्वारोऽष्टौ कर्मप्रकृतीरनुभवन्ति । यथाख्यातस्तु निर्ग्रन्थावस्थायां मोहवर्जसप्तकर्मप्रकृतीनां वेदको मोहनीयस्योपशान्तत्वात्क्षीणत्वाद्वा । स्नातकावस्थायां घातिकर्मप्रकृतिक्षयाच्चतसृणां वेदक इति ॥

वेदनाद्वार इति । अष्टाविति, नियमेनेति शेषः । मोहवर्जति, तत्र हेतुमाह
10 मोहनीयस्येति, उपशमश्रेण्या क्षपकश्रेण्येति भावः ॥

उदीरणाद्वारमाह—

उदीरणाद्वारे-सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिका अष्टौ सप्त
पञ्चा कर्मप्रकृतीरुदीरयन्ति । सूक्ष्मसम्पराय आयुर्वेदनीयवर्जपदकर्म-
प्रकृतीरायुर्वेदनीयमोहवर्जपञ्चकर्मप्रकृतीर्वोदीरयति । यथाख्यातस्तु द्वे वा
15 पञ्च वा कर्मप्रकृतीरुदीरयति चतुर्दशगुणस्थाने त्वनुदीरक इति ॥

उदीरणाद्वार इति । उदयावलिकातो बहिर्बर्त्तिनीनां स्थितीनां दलिकं कपायैस्सहिते-
नासहितेन वा योगसंज्ञकेन वीर्यविशेषेण समाकृष्योदयावलिकायां प्रवेशनमुदीरणा, तस्याः
पञ्चस्थानानि, सप्ताष्टौ पद पञ्च द्वे इति । अष्टाविति, प्रमत्तगुणस्थानं यावत्परिपूर्णा अष्ट-
प्रकृतिरित्यर्थः । सप्तैति, केवलमनुभूयमानभवायुष्कावलिकावशेषे सत्यायुष आवलिका-
20 प्रविष्टत्वेनोदीरणाया अभावादिति भावः । पञ्चैति, अप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिच्चादरा वेदनीय-
युर्वर्जानां पण्णां कर्मणामुदीरकाः, न तु वेदनीयायुषोः, तदुदीरणायोग्याध्यवसायाभावात्
अतिविशुद्धत्वादिति भावः । सूक्ष्मसम्पराय इति, यावन्मोहनीयमावलिकाशेषं न भवति
तावत् पण्णां, आवलिकाशेषे च मोहनीये तस्याप्युदीरणाया अभावात्पञ्चानामुदीरक इति

१. मोहनीयस्योदयेऽष्टानामुदय, मोहनीयवर्जानां त्रयाणां घातिकर्मणामुदयेऽष्टानां सप्तानां वा तत्राष्टानां
सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानं यावत् सप्तानामुपशान्तमोहे क्षीणमोहे वा, वेदनीयायुर्नामगोत्राणामुदयेऽष्टानां सप्तानां
चतसृणां बोधय, सूक्ष्मसम्परायं यावदष्टानां उपशान्तमोहे क्षीणमोहे वा सप्तानां चतसृणामेतासामेव वेदनीया-
दीनां सयोगिकैवलिन्ययोगिकैवलिनि चेति ॥

भावः । द्वे वेति, क्षीणमोहे ज्ञानदर्शनावरणान्तरायेष्वावलिकामात्रावशिष्टेषु तेषामुदीरणाया
अभावान्नामगोत्रलक्षणे द्वे एव कर्मणी उदीरयतीति भावः । पञ्च वेति, उपशान्तमोहे वेद्य-
मानस्यैवोदीरणानियमेन मोहनीयस्योदयाभावेनोदीरणाया अभावद्वेदनीयायुपोश्च पूर्वोक्त-
कारणेनाभावात्, क्षीणमोहे मोहस्य क्षीणत्वाच्च पञ्चानां कर्मणामुदीरक इति भावः ।
अनुदीरक इति, उदीरणाया योगसव्यपेक्षत्वेन तत्र योगाभावादिति भावः ॥

5

उपसम्पद्धानद्वारमाचष्टे—

उपसम्पद्धानद्वारे—सामायिकस्सामायिकत्वं त्यजन् छेदोपस्थापनी-
यत्वं सूक्ष्मसम्परायत्वमसंयतत्वं वा प्राप्नुयात् । छेदोपस्थापनीयत्वं
त्यजन् सामायिकत्वं परिहारविशुद्धिकत्वं सूक्ष्मसम्परायत्वमसंयतत्वं वा
प्राप्नुयात् । परिहारविशुद्धिकः परिहारविशुद्धिकत्वं त्यजन् पुनर्गच्छाद्या- 10
श्रयणाच्छेदोपस्थापनीयत्वं देवत्वोत्पत्तावसंयतत्वं वा भजेत् । सूक्ष्म-
सम्परायस्तत्त्वं श्रेणिप्रतिपातेन त्यजन् पूर्वं सामायिकश्चेत्तत्त्वं छेदोप-
स्थापनीयश्चेत्तत्त्वं श्रेणिसमारोहणतो यथाख्यातत्वं वा यायात् । यथा-
ख्यातसंयतस्तु तत्त्वं त्यजन् श्रेणिप्रतिपाततो सूक्ष्मसम्परायत्वं असंयमं
वा प्रतिपद्यते, उपशान्तमोहत्वे मरणाद्देवोत्पत्तिं स्नातकत्वे तु सिद्धि- 15
गतिं प्रतिपद्यत इति ॥

15

उपसम्पद्धानद्वार इति । उपसम्पत् छेदोपस्थापनीयत्वादीनां सामायिकादेः प्राप्तिः, हानं
तस्यैव सामायिकत्वादीनां त्यागस्ते अधिकृत्य विचार इत्यर्थः । छेदोपस्थापनीयत्वमिति
चतुर्यामघर्मात्पञ्चयामघर्मसंक्रमे पार्श्वनाथशिष्यवत् तथा शिष्यको वा महाप्रतारोपण इति
भावः । सूक्ष्मसम्परायत्वमिति, श्रेणिप्रतिपत्ति इति भावः । असंयतत्वमिति भावप्रतिपा- 20
तादिति भावः । त्यजन्निति, यथाऽऽदिदेवतीर्थमापुरजितस्वामितीर्थं प्रतिपद्यमानः, अजित-
स्वामिज्ञाने छेदोपस्थापनीयत्वाभावादिति भावः । परिहारविशुद्धिकत्वमिति परिहारविशु-
द्धिकसंयमे हि छेदोपस्थापनीयसंयतस्यैव योग्यता, अन एव सामायिकस्य स्वरभाव-
परित्यागे परिहारविशुद्धिकत्वप्राप्तिर्मूले नोक्तेति भावः । सूक्ष्मसम्परायत्वं श्रेण्यारोहण-
ज्ञापप्रतिपाताद्यासंयतत्वं सयतासंयतत्वं वा प्रतिपद्यत इत्याह सूक्ष्मसम्परायत्वमिति, मन्त्रं 25
शिष्टम् । तत्त्वमिति, सूक्ष्मसम्परायत्वमित्यर्थः । श्रेणिप्रतिपातेनेति, अद्वाश्रयेण भवद्भ्यं
योपशमश्रेणीतः प्रतिपातेनेत्यर्थः, येन सयमेन सूक्ष्मसम्परायत्वमाप्तः तत्त्वं पतत्र-
नीत्याशयेनाह पूर्वमिति । श्रेण्यां वर्द्धमानः सूक्ष्मसम्परायो यथाख्यातरमेवाजोर्द- 30

25

श्रेणिसमारोहणत इति । तत्त्वं त्यजन्निति, यथाख्यातत्वं त्यजन्नित्यर्थः, श्रेणीप्रतिपातत इति उपशमश्रेणीत प्रतिपातादित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

सज्ञाद्वारमाचष्टे—

संज्ञाद्वारे—सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकासंज्ञोपयुक्ता
5 नोसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, संज्ञोपयुक्ता आहारादिष्वसक्ताः, नोसंज्ञो-
पयुक्ता आहारादिष्वसक्तिरहिताः । सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातौ तु
आहारादिकर्तृत्वेऽपि नोसंज्ञोपयुक्तौ स्यातामिति ॥

संज्ञाद्वार इति । जीवस्सज्ञायतेऽनयेति सज्ञा, वेदनीयमोहोदयाश्रिता ज्ञानदर्शना-
वरणक्षयोपशमाश्रिता च विचित्राहाराद्यभिलाषादिक्रिया, सा चोपाधिभेदाद्दशविधा, आहार-
10 भयपरिग्रहमैथुनक्रोधमानमायालोभौषलोकाभेदात् । सामायिक इति, सज्ञोपयुक्ता इति
वेदनीयमोहोदयादिनिमित्तसङ्गावादिति भावः । नोसज्ञोपयुक्ता भवनिमित्तोपशमप्रभावादिति
भावः । सरागत्वे निरभिष्वङ्गतायास्सर्वथाऽभाव इति नियमाभावादिति तात्पर्यम् । नोसज्ञो-
पयुक्ता इति, ज्ञानप्रधानोपयोगवन्तः, आहाराद्युपभोगेऽपि तत्रानभिष्वक्ताः नीरागत्वादिति
भावः । सज्ञोपयुक्तशब्दार्थमाह सज्ञोपयुक्ता इति, नोसज्ञोपयुक्तशब्दार्थमाह नोसज्ञोपयुक्ता
15 इति, स्पष्टमवशिष्टम् ॥

आहारकद्वारमाह—

आहारकद्वारे—सामायिकाश्चत्वार आहारका एव, यथाख्यातस्त्वयो-
दशगुणस्थानं यावदाहारकश्चतुर्दशगुणस्थाने केवलिसमुद्घाततृतीयचतु-
र्थपञ्चमसमयेष्वनाहारक इति ॥

20 आहारकद्वार इति । औदारिकवैक्रियाहारकपुद्गलादानमाहारस्त करोतीत्याहारकः ।
तत्तद्भवयोग्यपुद्गलादानस्यावश्यकत्वात्सामायिकादीनामाहारकत्वमेवेत्यभिप्रायेणाह सामायिका
इति, सामायिकत्वादिविशिष्टा इत्यर्थः, यथाख्यातस्सयोग्यन्तमाहारक एवेत्याह यथाख्यात
इति । अष्टसामयिके समुद्घाते तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु केवलकामैणयोग्युतत्वेनाहार-
प्रहणासम्भवादानाहारक, अयोगिनश्शैलेइयवस्याया ह्रस्वपञ्चस्वरोच्चारणप्रमाणमात्रमाना-
25 याश्च तथेति भावः ॥

१ तत्राहारसज्ञा वेदनीयोदयात् भयपरिग्रहमैथुनक्रोधमानमायालोभसज्ञा मोहोदयात् ओपसज्ञा
ज्ञानवरणीयात्पक्षयोपशमात् लोक स्वच्छन्दपरिकल्पितविकल्पस्य, लोकसज्ञा च ज्ञानावरणीयक्षयोपशमात्
मोहोदयाच्च भवति ॥

भवद्वारमाह—

भवद्वारे—सामायिको जघन्यतः एकं भवमुत्कृष्टतोऽष्टौ भवान् गृही-
यात् । एवं छेदोपस्थापनीयोऽपि । परिहारविशुद्धिको जघन्यत एकमु-
त्कृष्टतस्त्रीन् । एवं यथाख्यातं यावदिति ॥

भवद्वार इति । सामायिक उत्कृष्टपरिणामतो यदि क्षपकश्रेणिमारोहेत्तदा तस्मिन्नेव 5
भवे सिद्धतीत्याह जघन्यत इति । यदि तु श्रेणिमनारूढो जघन्येन सामायिकचारित्रं
स्पृशेत्तदाऽऽष्टौ भवग्रहणानि तस्य स्युरित्याशयेनाहोत्कृष्टत इति । जघन्यत एकमिति,
परिहारविशुद्धिकस्तत्त्वं विहाय छेदोपस्थापनीयत्वमवाप्य विशुद्धिविशेषेण क्षपकश्रेणिमा-
रोहति चेत्तदेदमिति भावः । देवलोकगमनञ्चेद्भवेत्तदा मनुष्यो भूत्वा तेनैव भवेन सिद्ध-
तीत्याशयेनाहोत्कृष्टतस्त्रीनिति । एवमिति यथाख्यातस्तु तद्भाव एव मृत्वाऽनुत्तरदेवत्वविशेष- 10
माप्य पुनर्मनुष्यो भूत्वा यदि सिद्धयेत्तदा भवत्रयं बोध्यम् ॥

आकर्षद्वारमभिधत्ते—

आकर्षद्वारे—सामायिक एकभवमाश्रित्य जघन्यत एकचारं, उत्कृष्ट-
तद्दशतपृथक्त्वचारं सामायिकसंयतत्वं प्राप्नोति । छेदोपस्थापनीयो जघ-
न्यत एकवारमुत्कृष्टतो विंशतिपृथक्त्वचारं छेदोपस्थापनीयत्वं प्राप्नु- 15
यात् । परिहारविशुद्धिको जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतस्त्रिवारं प्राप्नु-
यात् । सूक्ष्मसम्परायो जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतश्चतुरो वारान् प्रति-
पद्यते, यथाख्यातस्तु जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतो द्विवारं यथाख्यातत्वं
प्राप्नुयादिति ॥

आकर्षद्वार इति । आकर्षणमाकर्षः प्रयमतया मुक्तस्य वा सामायिकत्वादेर्ग्रहणमि- 20
त्यर्थः । स चैकं भयं नानाभवांश्राभित्य विचार्यते तत्रैकभवाश्रयेण सामायिकस्य जघन्यत
एक आकर्ष उत्कर्षेण चाकर्षाणां शतपृथक्त्वं भवति परतस्तु प्रतिपातोऽन्याभो वेत्याशयेनाह
सामायिक इति । पृथक्त्वं द्विप्रभृत्यानवभ्य उच्यते, शतपृथक्त्वमिति, शतद्वयादारभ्य याव-
न्नवशतमित्यर्थः । विंशतिपृथक्त्ववार्गमिति, पद्मगादिविंशतय आकर्षाणां भवन्तीति भावः ।
त्रिवारमिति, एकस्मिन् भवे उत्कर्षेण वारत्रयमेव परिहारविशुद्धिकत्वोच्छेरिति भावः । 25
प्राप्नुयादिति परिहारविशुद्धिकत्वमिन्यादिः । चतुरो वारानिति, एकभवे उपशमश्रेणिद्वयम-
भवे प्रत्येकं संदिश्यमानविशुद्धयमानलक्षणसूक्ष्मसम्परायद्वयभावात् चत्वार आकर्षास्तस्य

श्रेणिसमारोहणत इति । तत्त्व त्यजन्निति, यथाख्यातत्त्व त्यजन्नित्यर्थः, श्रेणीप्रतिपातत इति उपशमश्रेणीत. प्रतिपातादित्यर्थ । स्पष्टमन्यत् ॥

सज्ञाद्वारमाचष्टे—

संज्ञाद्वारे—सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकास्संज्ञोपयुक्ता
5 नोसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, संज्ञोपयुक्ता आहारादिष्व्वासक्ताः, नोसंज्ञो-
पयुक्ता आहारादिष्व्वासक्तिरहिताः । सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातौ तु
आहारादिकर्तृत्वेऽपि नोसंज्ञोपयुक्तौ स्यातामिति ॥

संज्ञाद्वार इति । जीवस्संज्ञायतेऽनयेति सज्ञा, वेदनीयमोहोदयाश्रिता ज्ञानदर्शना-
वरणक्षयोपशमाश्रिता च विचित्राहाराद्यभिलाषादिक्रिया, सा चोपाधिभेदाद्दशविधा, आहार-
10 भयपरिग्रहमैथुनक्रोधमानमायालोभौषलोकभेदात् । सामायिक इति, संज्ञोपयुक्ता इति
वेदनीयमोहोदयादिनिमित्तसद्भावादिति भावः । नोसंज्ञोपयुक्ता भवनिमित्तोपशमप्रभावादिति
भावः । सरागत्वे निरभिष्वङ्गतायास्सर्वथाऽभाव इति नियमाभावादिति तात्पर्यम् । नोसंज्ञो-
पयुक्ता इति, ज्ञानप्रधानोपयोगवन्तः, आहाराद्युपभोगेऽपि तत्रानभिष्वक्ताः निरागत्वादिति
भावः । संज्ञोपयुक्तशब्दार्थमाह संज्ञोपयुक्ता इति, नोसंज्ञोपयुक्तशब्दार्थमाह नोसंज्ञोपयुक्ता
15 इति, स्पष्टमवशिष्टम् ॥

आहारकद्वारमाह—

आहारकद्वारे—सामायिकाश्चत्वार आहारका एव, यथाख्यातस्त्रयो-
दशगुणस्थानं यावदाहारकश्चतुर्दशगुणस्थाने केवलिसमुद्घाततृतीयचतु-
र्थपञ्चमसमयेष्वनाहारक इति ॥

20 आहारकद्वार इति । औदारिकवैक्रियाहारकपुद्गलादानमाहारस्त करोतीत्याहारकः ।
तत्तद्भवयोग्यपुद्गलादानस्यावश्यकत्वात्सामायिकादीनामाहारकत्वमेवेत्यभिप्रायेणाह सामायिका
इति, सामायिकत्वादिविशिष्टा इत्यर्थः, यथाख्यातस्सयोग्यन्तमाहारक एवेत्याह यथाख्यात
इति । अष्टसामयिके समुद्घाते तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु केवलकार्मणयोग्यतत्वेनाहार-
प्रहणासम्भवादानाहारकः, अयोगिनश्शैलेद्यवस्थाया ह्रस्वपञ्चस्वरोच्चारणप्रमाणमात्रमाना-
25 याश्च तथेति भावः ॥

१. तत्राहारसज्ञा वेदनीयोदयात्, भयपरिग्रहमैथुनक्रोधमानमायालोभसज्ञा मोहोदयात् ओषसज्ञा
ज्ञानवरणीयाल्पक्षयोपशमात् लोक स्वच्छन्दपरिकल्पितविकल्परूप, लोकसज्ञा च ज्ञानावरणोपक्षयोपशमात्
मोहोदयाच्च भवति ॥

भवद्वारमाह—

भवद्वारे-सामायिको जघन्यतः एकं भवमुत्कृष्टतोऽष्टौ भवान् गृही-
यात् । एवं छेदोपस्थापनीयोऽपि । परिहारविशुद्धिको जघन्यत एकमु-
त्कृष्टतस्त्रीन् । एवं यथाख्यातं यावदिति ॥

भवद्वार इति । सामायिक उत्कृष्टपरिणामतो यदि क्षपकश्रेणिमारोहेत्तदा तस्मिन्नेव 5
भवे सिद्धतीत्याह जघन्यत इति । यदि तु श्रेणिमनारूढो जघन्येन सामायिकचारिभ्रं
स्पृशेत्तदाऽऽष्टौ भवप्रहणानि तस्य स्युरित्याशयेनाहोत्कृष्टत इति । जघन्यत एकमिति,
परिहारविशुद्धिकस्तत्त्वं विहाय छेदोपस्थापनीयत्वमत्राप्य विशुद्धिविशेषेण क्षपकश्रेणिमा-
रोहति चेत्तदेदमिति भावः । देवलोफगमनश्चेद्भवेत्तदा मनुष्यो भूत्वा तेनैव भवेन सिद्धय-
तीत्याशयेनाहोत्कृष्टतस्त्रीनिति । एवमिति यथाख्यातस्तु तद्भावं एव मृत्वाऽनुत्तरदेवत्वविशेष- 10
माप्य पुनर्मनुष्यो भूत्वा यदि सिद्धयेत्तदा भवत्रयं धोषम् ॥

आकर्षणद्वारमभिधत्ते—

आकर्षणद्वारे-सामायिक एकभवमाश्रित्य जघन्यत एकवारं, उत्कृष्ट-
तद्दशतपृथक्त्वद्वारं सामायिकसंयतत्वं प्राप्नोति । छेदोपस्थापनीयो जघ-
न्यत एकवारमुत्कृष्टतो विंशतिपृथक्त्वद्वारं छेदोपस्थापनीयत्वं प्राप्नु- 15
यात् । परिहारविशुद्धिको जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतस्त्रिवारं प्राप्नु-
यात् । सूक्ष्मसम्परायो जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतश्चतुरो वारान् प्रति-
पद्यते, यथाख्यातस्तु जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतो द्विवारं यथाख्यातत्वं
प्राप्नुयादिति ॥

आकर्षणद्वार इति । आकर्षणमाकर्षः प्रथमतया मुक्तस्य वा सामायिकश्चादेर्महणमि- 20
त्यर्थः । स चैकं भयं नानामुखाभ्यामित्य विचार्यते तत्रैवभयाश्रयेण सामायिकस्य जघन्यत
एक आकर्ष उक्त्वेण आकर्षणां जतपृथक्त्वं भवति परतस्तु प्रतिपानोऽलामो चेत्याशयेनाह
सामायिक इति । पृथक्त्वं द्विप्रभृत्यानवभ्य उच्यते, जतपृथक्त्वमिति, जतद्वयादारभ्य याव-
न्नवजतमित्यर्थः । विंशतिपृथक्त्वमागमिति, पञ्चापादिदिग्गतय आकर्षणां भवन्तीति भावः ।
त्रिवारमिति, एकस्मिन् भवे उक्त्वेण वारत्रयमेव परिहारविशुद्धिकश्चोक्तेरिति भावः । 25
प्राप्नुयादिति परिहारविशुद्धिकत्वमित्यादिः । चतुरो वारानिति, एकभवे उदशमभेदिद्वयम-
भवे प्रत्येकं सङ्घिश्यमानविशुद्धरमानन्भनगूहनमपरायद्वयभावात् चत्वार आकर्षणस्य

सम्भवन्तीति भावः । प्रतिपद्यत इति सूक्ष्मसम्परायत्वमित्यादिः । द्विवारमिति, उपशम-
श्रेणिद्वयसम्भवादिति भावः ॥

अथ नानाभवावच्छेदेन विचारयति—

अनेकभवाश्रयेण सामायिकस्य जघन्यतो द्विवारं उत्कृष्टतस्सहस्र-
5 पृथक्त्वमाकर्षा भवन्ति । छेदोपस्थापनीयस्य जघन्यतो द्विवारमुत्कृष्टतो
नवशतादूर्ध्वं सहस्रावध्याकर्षा भवन्ति । परिहारविशुद्धिकस्य जघन्यतो
द्विवारमुत्कृष्टतस्सत्ताकर्षाः, सूक्ष्मसम्परायस्य जघन्यतो द्विवारमुत्कृष्टतो
नवाकर्षाः, यथाख्यातस्य जघन्यतो द्विवारमुत्कृष्टतः पञ्चाकर्षा भवन्तीति ॥

अनेकभवाश्रयेणेति । अनेकभवत्वस्य प्रथमाधारभूतभवद्वये जघन्यतः प्रतिभवमेकस्यै-
10 वाकर्षस्योक्तत्वाद्नेकभवापेक्षया जघन्यतो द्वावेवाकर्षा भवत इत्यभिप्रायेणाह जघन्यतो
द्विवारमिति । सहस्रपृथक्त्वमिति सहस्रद्वयादारभ्य यात्रन्नवसहस्रं सहस्रपृथक्त्वमुच्यते ।
सामायिकस्य हेकभवे आकर्षाणां शतपृथक्त्वकथनात् भवानामुत्कृष्टतश्चाष्टत्वाच्छतपृथ-
क्त्वेऽष्टभिर्गुणिते सहस्रपृथक्त्व भवतीति भावः । नवशतादूर्ध्वमिति । आकर्षाणां पङ्क्ति-
शतितरेकभवेऽस्य भवति, भवाश्चास्योत्कर्षेणाष्टौ, तथा चाकर्षास्ता अष्टाभिर्गुणिताः पष्टपधिक-
15 नवशतानि भवन्ति । समवमात्राश्रयणेनेदमुक्तम्, अन्यथा सामायिकस्य नवानां शताना-
मेकभवीयानामष्टभिर्गुणने शतद्वयाधिकसप्तसहस्राणि बोध्यान्येवमन्येपामपि ज्ञेयं । उत्कर्ष-
तस्समेति । भवैकावच्छेदेनाकर्षाणां त्रित्वात् भवस्यापि त्रित्वादेकत्र तेषां त्रयं द्वितीये द्वयं
तृतीयेऽपि द्वयमित्येवं विकल्पनया सप्ताकर्षा इति भावः । नवाकर्षा इति । अस्यैकस्मिन्
भवे आकर्षचतुष्कस्योक्तत्वाद्भवत्रयस्याभिधानाच्चैकत्र चत्वारो द्वितीयेऽपि चत्वारस्तृतीये
20 चैक इति कृत्वा नवाऽऽकर्षा भवन्तीति भावः । पञ्चाकर्षा इति, अस्यैकत्र भवे द्वावाकर्षा
भवत्रयश्चेत्यत एकत्र द्वौ द्वितीये द्वौ तृतीये चैक इति पञ्चाकर्षा इति भावः ॥

कालमानद्वारमाचष्टे—

कालमानद्वारे—सामायिकस्य संयमकालमानं जघन्येनैकस्समयः ।
उत्कृष्टतो देशोननववर्षन्यूनपूर्वकोटिं यावत् । एवमेव छेदोपस्थापनीयस्य ।
25 परिहारविशुद्धिकस्य जघन्येनैकस्समयः, उत्कृष्टत एकोनत्रिंशदूर्ध्वन्यून-
कोटिं यावत् । सूक्ष्मसम्परायस्य जघन्येनैकस्समयः । उत्कृष्टतोऽन्तर्मुह-
र्त्तम् । यथाख्यातस्य तु सामायिकस्येव स्यादिति ॥

कालमानद्वार इति । मानशब्देन पूर्वोदितकालद्वारापेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यमादर्शितम् । एकस्समय इति, सामायिकत्वप्राप्तिमनन्तरं मरणसम्भवमभिप्रेत्येदमवसेयमेवमप्रेऽपि भाव्यम् । उक्तरूपेण देशोनेति, गर्भसमयान्तर्भावेणेदम् । तद्बहिर्भावेण जन्मसमयादारभ्य त्वष्टवर्षन्यूनपूर्वकोटिं यावत्स्यात् जन्मतोऽष्टवर्षान्ते चरणप्रतिपत्तेरिति भावः । सामायिका-
च्छेदोपस्थापनीयस्याविशेषाद्वाहैवमिति । एकोनत्रिंशद्वर्षन्यूनेति । देशोननववर्षजन्मपर्यायेण 5
केनापि चारित्रं पूर्वकोट्यायुषा गृहीतं तस्य च विंशतिवर्षप्रत्रयापर्यायस्य दृष्टिवादोऽनुज्ञात-
स्ततश्चासौ परिहारविशुद्धिकं प्राप्तस्तथाष्टादशमासमानमध्यविच्छिन्नतत्परिणामेन तेनाजन्म
पालितमित्येवमेकोनत्रिंशद्वर्षाणां पूर्वकोटिं यावत्तस्यादिति भावः । अन्तर्मुहूर्त्तमिति,
तत्स्थानस्य तावत्प्रमाणत्वादिति भावः । क्षीणमोहापेक्षयोत्कर्षेण देशोननववर्षन्यूनपूर्वकोटि-
र्बोध्या । सर्वमिदमेकजीवापेक्षयाऽवसेयम् ॥ 10

नानाजीवापेक्षया त्वाह—

अनेकजीवापेक्षया तु सामायिकास्सर्वदा भवेयुः । छेदोपस्थापनीया
जघन्यनस्सार्धद्विशतवर्षपर्यन्तमुत्कृष्टतः पञ्चाशद्व्यक्षकोटिसागरोपमं या-
वत्स्युः । परिहारविशुद्धिका जघन्येन किञ्चिद्दूतद्विशतवर्षकालमुत्कृष्टतः
किञ्चिद्दूतद्विपूर्वकोटिकालपर्यन्तं स्युः ॥ 15

अनेकजीवापेक्षयेति । सर्वदा भवेयुरिति । प्रत्येकं तेषां बहुकालस्थितिकत्वात् महा-
विदेहापेक्षयेतदिति हेतुम् । सार्धद्विशतवर्षपर्यन्तमिति । उत्तमर्षिण्यामादितीर्थकरशासनस्य
सार्धशतद्वयवर्षमानत्वेन तत्र छेदोपस्थापनीयसंयतस्य भावादिनि भावः । पञ्चाशद्व्यक्षेति ।
अवसर्षिण्यामादितीर्थकरशासनस्य पञ्चाशद्व्यक्षकोटिसागरोपममानत्वेन तत्र छेदोपस्थापनीय-
सयतसद्भावादिति भावः । जघन्येन किञ्चिद्दूतेति । उत्तमर्षिण्या प्रथमजिनममीपं केनचिद्वर्ष- 20
शतायुष्केण परिहारविशुद्धिकसयमः परिगृहीतस्तञ्जीवितान्ते तस्यान्तिकेऽपरेण वर्षशतायु-
ष्केण न एव सयमो गृहीतस्तत्र न परिहारविशुद्धिकस्य प्रतिपत्तिरिति, तीर्थकरस्य तीर्थ-
करादृष्टीतपरिहारविशुद्धिकसयतस्य याऽन्तिक एव तद्गृहीतुं शक्यत्वान् । ततश्च वर्षशतद्वयं
जानं, तत्राप्येकोनत्रिंशद्वर्षेषु व्यतीतेष्वेवैतन्नाश्रितप्रतिपत्त्या मेलनतोऽष्टपञ्चाशद्वर्षाणि जानानि,
अतस्तन्यूनद्विशतवर्षकालं भवतीति भावः । किञ्चिद्दूतेति । अवसर्षिण्यामादिमजिनस्यान्तिके 25
पूर्वकोट्यायुष्कः किञ्चित्परिहारविशुद्धिकस्य प्रथमजिनस्यान्तिके च नञ्जीवितान्ते तादृशं प्यान्य-
स्तत्प्रतिपत्तः पुनस्तदभावेन पूर्वकोटिद्वयं जानं, तत्र येकोनत्रिंशत्सयस्य न्यूनताकरणे तथा

भावादिति भावः । सूक्ष्मसम्परायाणा जघन्येनैकस्समय उत्कृष्टेणाऽन्तर्मुहूर्त्तसमयो यथाख्या-
तानान्तु सामायिकवदेवाऽतस्तेपामेकजीवापेक्षयाऽत्र विशेषाभावान्मूले कण्ठतो नोक्ताः ॥

अन्तरद्वारमाह—

अन्तरद्वारे—एकस्य संयमग्रहणानन्तरमन्यस्य संयमग्रहणे जघ-

5 न्यत एकस्समय उत्कृष्टतस्संख्यातवर्षाण्यन्तरकालः । एवं यथाख्यातप-
र्यन्तं बोध्यः ॥

अन्तरद्वार इति । स्पष्टोऽयं पाठः । एकजीवमाश्रित्य तु विशेषोऽय सामायिकस्य
सामायिकत्वं त्यक्त्वा पुनर्ग्रहणे जघन्यमन्तरमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्स्वनन्तकालमेव सर्वेषामपि
ज्ञेयम् । इदमुत्कृष्टमन्तर तीर्थंरगणधरादिमहापुरुषाणा घोराशातनया प्रवचनोद्गाहकाना
10 भवतीति भाव्यम् ।

पृथक्त्वापेक्षया त्वाह—

सामायिकैश्चान्यः कालो नास्त्येव । छेदोपस्थापनीयैश्चान्यः कालो
जघन्येन त्रिपष्टिसहस्रवर्षाण्युत्कृष्टतोऽष्टादशकोटाकोटिसागरोपमः ।
परिहारविशुद्धिरहितः कालो जघन्येन चतुरशीतिसहस्रवर्षाण्युत्कृष्टतोऽ
15 ष्टादशकोटाकोटिसागरोपमः । सूक्ष्मसम्परापरहितः कालो जघन्येनैक-
स्समयः । उत्कृष्टतप्पमासाः । यथाख्यातरहितः कालो नास्त्येवेति ॥

सामायिकैरिति । त्रिपष्टिसहस्रवर्षाणीति । अवसर्षिण्या दुष्पमा यावच्छेदोपस्थाप-
नीयस्यम प्रवर्त्तते, ततस्तस्या एवैकविंशतिसहस्रवर्षमानायामेकान्तदुःपमायामुत्सर्षिण्या
श्रैकान्तदुःपमाया दुष्पमायाश्च तत्प्रमाणायामेव तदभावस्यादेवश्रैकविंशतित्रयेण त्रिपष्टिब-
20 र्षसहस्राण्यन्तरमुक्तमिति भावः । अष्टादशकोटाकोटिसागरोपम इति । उत्सर्षिण्या चतुर्विं-
शतितमजिनतीर्थे छेदोपस्थापनीयस्य प्रवृत्तेस्ततोऽतीते च क्रमतो द्वित्रिचतुस्सागरोपमकोटी-
कोटिप्रमाणे सुषमदुःपमादिसमात्रयेऽवसर्षिण्याश्रैकान्तसुषमादित्रये क्रमेण चतुस्त्रिद्विसागरो-
पमकोटीकोटिप्रमाणेऽतीतप्राये प्रथमजिनतीर्थे छेदोपस्थापनीयस्य प्रवर्त्तते इत्येव छेदोपस्था-
पनीयस्यान्तर भवति । चतुरशीतिवर्षसहस्राणीति । दुष्पमैकान्तदुष्पमयोरवसर्षिण्या
25 एकान्तदुःपमादुष्पमयोरुत्सर्षिण्याश्च प्रत्येकमेकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणत्वेन चतुर्विंशतिगुणिते च
तावत्प्रमाणकालान्तर भवति, तत्र च परिहारविशुद्धिकस्याभावादिति भावः । अष्टादशकोटा-

कोटिसागरोपम इति । छेदोपस्थापनीयस्योत्कृष्टवदयं बोध्यः, पण्मासा इति मुक्तिविरह-
कालस्य तावन्मात्रत्वादिति भावः ॥

समुद्धातद्वारं वक्ति—

समुद्धातद्वारे—सामायिकछेदोपस्थापनीययोर्वेदनाकपायमरणवैक्रिय-
तैजसाऽऽहारकाप्पट् समुद्धाता भवन्ति । परिहारविशुद्धिकस्य वेदना 5
कपायमरणात्मकास्त्रयः । सूक्ष्मसम्परायस्य न कोऽपि । यथाख्यातस्य
केवलिसमुद्धात एव भवेदिति ॥

समुद्धातद्वार इति । वेदनाद्यनुभवज्ञानेन सहैकत्वमापन्नो जीवः यहन् वेदनीयादि-
कर्मप्रदेशान् कालान्तरानुभवयोग्यानुदीरणाकरणेनाकृष्योदये प्रक्षिप्यानुभूय च तेपा स्वप्रदेश-
सम्प्लिष्टानां निर्जरणं समुद्धातः । स च सप्तविधो वेदनाकपायमरणवैक्रियतैजसाहारककेवलि 10
भेदात् । ते च यथाक्रमं अमातवेदनीयकपायाख्यचारित्रमोहनीयान्तर्मुहूर्त्ताविशेषायाः कर्म-
वैक्रियतैजसाहारकशरीरनामसदसद्वेद्यशुभाशुभनामोच्चैर्नीचैर्गोत्रकर्माश्रयाः । आद्याप्पट् समु-
द्धाताः प्रत्येकमान्तर्मुहूर्त्तिकाः, अन्यस्त्वष्टसामयिकः, तत्रान्तिमं विहायाऽन्ये पट् सामायिक-
छेदोपस्थापनीययोस्सम्भवन्ति तन्निमित्तसम्भवादित्याशयेनाह सामायिकेति । स्पष्टमन्यत् ॥

क्षेत्रद्वारमाह—

15

क्षेत्रद्वारे—सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्प-
राया लोकस्याऽऽख्यातभागे स्युः । यथाख्यातस्त्वसंख्यातभागे, असंख्या-
तभागेषु केवलिसमुद्धातापेक्षया सर्वलोकख्यातश्च स्यादिति ॥

क्षेत्रद्वार इति । क्षेत्रमवगाहनाक्षेत्रं तदाश्रयतो विचारे प्रवृत्ते सामायिकादिचतुर्णां

१. तत्र वेदनापीडितो जीव स्वप्रदेशानन्तानन्तकर्मसङ्घट्टितान् शरीराद्बहिरपि विक्षिपति तेषु प्रदे-
शैर्वेदनजटरादिरन्प्राणि कर्णस्वन्धाद्यान्तरालानि चापूर्वाऽऽद्यामनो विस्तारतश्च शरीरमात्र क्षेत्रमभिव्याप्यान्त-
र्मुहूर्त्तं यावदवतिष्ठते, तस्मिन्धान्तर्मुहूर्त्तं प्रभूतामानवेदनीयकर्मपुद्गलपरिघाट् करोति । एवमेव कपायसमु-
द्धातोऽपि भाव्य । मरणसमुद्धातगत आयु कर्मपुद्गलान् परिघाटयति, वैक्रियत्विश्रमांश्च तद्गत स्वप्रदेशान्
शरीराद् बहिरर्णिकास्य शरीरविष्वम्भयत्कल्पमानमागमन मरुथेययोननप्रमाणं दण्डं निवृत्तति ततो यथा-
स्थूतान् वैक्रियशरीरनामकर्मपुद्गलान् प्राग्वत् घाटयति । एव तैजसाहारकसमुद्धातौ भाव्यौ । केवलिसमु-
द्धातगत केवली तु गदसद्वेयादिकर्मपुद्गलपरिघाटनं करोतीति ॥

लोकस्यासख्येयभागमात्रावगाहित्वादाहासख्यातभागे स्युरिति । तथाचासंख्येयभागेऽसख्ये-
येषु भागेषु भवेयुर्न सख्येयभागे नवा सख्येयेषु भागेषु नवा च सर्वलोक इति भावः ।
असख्यातभाग इति, तस्य दण्डकपाटकरणकाले लोकासख्येयभागवृत्तित्वं, तदवगाहस्य
5 तावन्मात्रत्वादिति भावः । असख्यातभागेऽपि, अधिकरणकाले बहोर्लोकस्य व्याप्तत्वेन
स्तोकस्य चाव्याप्ततयोक्तत्वाद्लोकस्यासख्येयेषु भागेषु वर्त्तत इति भावः । लोकाऽऽपूरणे च
सर्वलोके वर्त्तत इत्याह केवलीति ॥

स्पर्शनाद्वारमाचष्टे—

स्पर्शनाद्वारे—सामायिकादयो यावत्सु भागेषु लोकस्य स्युस्ते तावतो
भागान् स्पृशेयुः । समीपतरवर्त्तिपार्श्वभागस्पर्शनेन च किञ्चिदधिकान-
25 नपीति ॥

स्पर्शनाद्वार इति । येषा यथावगाहना उक्तास्तथा तेषा स्पर्शना अपीत्याह सामा-
यिकादय इति । तत्रापि किञ्चिद्विशेषमाह समीपतरेति । क्षेत्रमवगाहनाविषय स्पर्शना त्वव-
गाहक्षेत्रस्य तत्पार्श्वतरवर्त्तिनश्चेत्येतयोर्विशेषः ॥

भावद्वारमभिधत्ते—

20 भावद्वारे—सामायिकाश्चत्वारः क्षायोपशमिकभावे स्युः । यथाख्या-
तस्त्वौपशमिके क्षायिके च स्यादिति ॥

भावद्वार इति । यद्यपि परिहारविशुद्धिकेतेरेषा केषाञ्चित् क्षपकश्रेणिसम्भवस्तथापि
सञ्जयलनलोभस्य दशम यावद्भावात् क्षायिको भाव इत्यत आह सामायिका इति । यथा-
ख्यातस्त्विति, एकादशगुणस्थानापेक्षयौपशमिकत्व तद्दूर्ध्वगुणस्थानापेक्षया तु क्षायिक-
10 त्वमिति भावः ॥

परिमाणद्वारमाह—

परिमाणद्वारे—सामायिकाः प्रतिपद्यमानापेक्षयैकस्मिन् काले कदा-
चिद्भवेयुः कदाचिच्च न । यदा भवेयुस्तदा जघन्येनैको द्वौ त्रयो वा, उत्कृ-
ष्टतो द्विसहस्राद्याचन्नवसहस्रम् । पूर्वप्रतिपन्नापेक्षया जघन्यत उत्कृष्ट-
15 तश्च द्विसहस्रकोटीतो यावन्नवसहस्रकोटि भवेयुः । छेदोपस्थापनीयास्तु
प्रतिपद्यमानापेक्षया कदापि स्युः कदापि न । यदा स्युस्तदा जघन्येनैको

द्वौ त्रयो चोत्कृष्टतो द्विशताद्यावन्नवशतम् । प्रतिपन्नापेक्षया तु कचिन्न
स्युः कचिच्च जघन्येनोत्कृष्टतश्च द्विशताद्यावन्नवशतकोटि स्युः ॥

परिमाणद्वार इति । यावन्नवसहस्रकोटीति, कोटीसहस्रपृथक्त्वमित्यर्थः । यद्यपि
सर्वसंयतानामेतावन्मात्रमानत्वेनास्यैव तावन्मानत्वे इतरसंयतमानमादाय संयतानामाधिक्य-
शङ्का स्यात् तथापि कोटीसहस्रपृथक्त्वस्य द्वित्रयादिकोटीसहस्ररूपं कल्पयित्वा इतरेषां संख्या- 5
याः प्रवेशेनोक्तमानातिरेकसम्भवो व्युदसनीयः । द्विशतादिति, द्विशतकोटीतो यावन्नवशत-
कोटीत्यर्थः, कोटीशतपृथक्त्वमिति यावत् । इदञ्च छेदोपस्थापनीयसंयतपरिमाणमादिमतीर्थ-
करतीर्थान्याश्रित्य सम्भवति, जघन्यन्तु सम्यङ् नावगम्यते, यतो दुष्पमान्ते भरतादिपु
दशसु क्षेत्रेषु प्रत्येकं तद्व्यस्य भावाद्द्विशतिरेव तेषां श्रूयते । केचित्पुनराहुः, इदमप्यादि-
तीर्थकराणां यस्तीर्थकालस्तदपेक्षयैव समवसेयम्, कोटीशतपृथक्त्वञ्च जघन्यमल्पतरं उत्कृ- 10
ष्टञ्च बहुतरमिति ॥

परिहारविशुद्धसादीनां परिमाणं विचारयति—

परिहारविशुद्धिका अप्येवमेव, किन्तु प्रतिपन्नापेक्षया जघन्येनैको द्वौ
त्रयः, उत्कर्षेण च द्विसहस्राद्यावन्नवसहस्रम् । सूक्ष्मसम्परायाश्च कचिन्न
स्युः कचिच्च जघन्येनैको द्वौ त्रयः, उत्कृष्टतः क्षपकश्रेण्यामष्टोत्तरशतमु- 15
पशमश्रेण्यां चतुःपञ्चाशत्स्युः । प्रतिपन्नापेक्षया कचिन्न स्युः कचिच्चघन्ये-
नैको द्वौ त्रयः, उत्कृष्टतो द्विशतान्नवशतं यावत्स्युः, यथाख्यातास्तु
सूक्ष्मसम्परायवत् । प्रतिपन्नापेक्षया तु जघन्येनोत्कृष्टतश्च द्विकोटीतो
यावन्नवकोटि भवेयुरिति ॥

परिहारविशुद्धिका इति । एवमेवेति, प्रतिपद्यमानकं प्रतीत्य स्यात्सन्ति स्यान्न सन्ति, 20
यदि सन्ति तदा छेदोपस्थापनीयवज्जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा, उत्कृष्टतश्चतुःपृथक्त्वम् । प्रति-
पन्नापेक्षया त्वेषां वैशिष्ट्यमस्तीत्याह—किन्त्विति । सूक्ष्मसम्पराययदिति क्वचित्पुः क्वचिन्न
स्युः, यदि स्युस्तदा क्षपकश्रेण्यपेक्षयाऽष्टोत्तरशतं, उपशमश्रेण्यपेक्षया तु चतुःपञ्चाशत्स्युरिति
भावः । प्रतिपन्नापेक्षया त्वाह प्रतिपन्नेति । कोटीपृथक्त्वमिति यावत् ॥

अथाऽल्पमहुत्वद्वारमाह—

25

अल्पमहुत्वद्वारे—पञ्चसु संयतेषु सर्वेभ्योऽल्पास्तूक्ष्मसम्परायाः, तेभ्यः
परिहारविशुद्धिकाः संख्यातगुणाः, तेभ्यो यथाख्यातास्तसंख्यातगुणाः,

तेभ्योऽपि छेदोपस्थापनीयास्संख्यातगुणाः, तेभ्योऽपि च सामायिकास्संख्यातगुणा बोध्या इति । इति पट्टत्रिंशद् द्वाराणि । इति संवरतत्त्वम् ॥

- अल्पबहुत्वद्वार इति । सर्वेभ्योऽल्पा इति, तत्कालस्याऽल्पत्वात् शतपृथक्त्वप्रमाणत्वाच्चेति भावः । परिहारविशुद्धिका इति, तत्कालस्य सूक्ष्मसम्परायापेक्षया बहुत्वात् सहस्रपृथक्त्वमानत्वाच्चेति भावः । यथाश्रयता इति । कोटीपृथक्त्वमानत्वादिति भावः । छेदोपस्थापनीया इति फोटीशतपृथक्त्वमानत्वादिति भावः । सामायिका इति, फोटीसहस्रपृथक्त्वमानत्वादिति भावः । इतीति सर्वत्रैतिशब्दस्तत्तद्द्वारसमाप्तिद्योतक इति बोध्यम् । इत्थं सामान्येन द्वाराणि वर्णितानीत्याहेतीति । एवमेव चास्रबदोपानबलेपसाधनः परिस्पन्दवतोऽपि चरणकुशलस्य प्रायः कर्मागमद्वारसंवरणरूपस्संवरो दिङ्मात्रेणोपपादित इत्याह इतीति ॥
- 10 इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधरश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनसशयस्तात्मभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरीणा विनितमितस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्योपज्ञायां न्यायप्रकाशव्याख्यायां संवरनिरूपणं नाम सप्तम. किरणः ॥

अथाष्टमः किरणः

- 15 अवसरसङ्गत्या संवरे सति निर्जरायाः फलवत्त्वेन प्रयोज्यतासङ्गत्या वा सवरनिरूपणानन्तरमभिधीयमानां निर्जरां लक्षयति—

क्रमेण चद्वर्कर्मपुद्गलानां तपोविपाकान्यतरेण विध्वंसो निर्जरा ॥

- क्रमेणेति । तपो बाह्याऽभ्यन्तरतया द्विविधं, तेन हि नूतनकर्मणां प्रवेशाभावः पूर्वसञ्चितकर्मणां च परिक्षयो भवति, तत्राऽऽद्यस्संधररूपो द्वितीयश्च निर्जरारूपः, तस्मात्तप उभयस्याऽपि हेतुः । विपाको गतिनामादिकर्मणां नामानुगुणमुदयोऽनुभवः, ताभ्याश्च जीवेन बद्धानां कर्मपुद्गलानां ज्ञानावरणादिरूपाणां विध्वंसः कर्मपरिणतेर्विगमो जायते, सर्वैर्निर्जरेत्यर्थः । अवस्थानहेत्वभावेन ह्यनुभूताः कर्मपुद्गला न पुनरावरणादिरूपेणाऽवतिष्ठन्ते, तथा च तपोविपाकान्यतरजन्यबद्धकर्मविध्वंसत्वं लक्षणम् । जन्यान्तन्तु तत्र कारणत्वप्रतिपादनपरमेव । तदपि कारणमसाधारण विज्ञेयम् ॥

१. विवादाध्यासित. पुरुषो निर्जर्णघातिचतुष्क. केवलज्ञानवत्त्वात् उभयसादिसिद्धतादृक्पुरुषवत् इत्यन्वयव्यतिरेकिण, अन्वयासिद्धौ वा यो न जीर्णघातिचतुष्को नामौ केवलज्ञानवान् यथाऽस्मदादिरिति केवलव्यतिरेकिणो वाऽनुमानात् निर्जराऽस्मदादिभिरवसोयते, आसागमाच्च । सर्वशेन तु स्वानुभवप्रत्यक्षेणेति ॥
२. महात्रतादिषु हेत्वन्तरेषु सत्त्वपि तपस एव प्रधानतया निर्जराऽहत्वादिति भावः ॥

विपाकजाविपाकजभेदेन तस्या द्वैविध्यमादर्शयति—

विध्वंसोऽयं विपाकोदयेन प्रदेशोदयेन च द्विधा भवति । विपाकोद-
यश्च मिथ्यात्वादिहेतुककर्मपुद्गलानां जघन्योत्कृष्टस्थितितीव्रमन्दानुभा-
वानां स्वभावेन करणविशेषेण वोदयावलिकाप्रविष्टानां रसोदयपूर्वकानु-
भवनम् । अनुदयप्राप्तकर्मप्रकृतिलिकमुदयप्राप्तसमानकालीनसजातीय- 5
प्रकृतौ संक्रमयानुभवनं प्रदेशानुभवः ॥

विध्वंसोऽयमिति । विपाकोदयेनेति, विपचनं उदयावलिकाप्रवेशो विपाकः, अप्रश-
त्तपरिणामानां कर्मणां तीव्रतया शुभपरिणामानाञ्च मन्दतया व्यत्ययेन वा नानाप्रकारः
पाको वा विपाकः, स एवोदयस्तेनेत्यर्थः । प्रदेशोदयेन चेति, सक्रमणेनेत्यर्थः । मिथ्या-
त्वादीति, मिथ्यादर्शनाविरतिकपाययोगैर्बद्धाना ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयगुणकनाम- 10
गोत्रान्तरायात्मकानां कर्मपुद्गलानामित्यर्थः । जघन्येति, जघन्यस्थितिकानामुत्कृष्टस्थितिकानां
मन्दानुभावानां तीव्रानुभावानामित्यर्थः । अध्यवसायादिवैचित्र्यत इयं विचित्रताऽवसेया ।
स्वभावेनेत्यादिनोदयावलिकाप्रवेशो हि शुद्धप्रायोगिकभेदेन द्विविधः, अवाधाकालक्षयेणोद-
यावलिकाप्रवेशश्शुद्धः, उदीरणाकरणेनोदयावलिकाप्रवेशः प्रायोगिक उच्यत इति सूचितम् ।
स्वभावेन, अवाधाकालक्षयेण करणविशेषेणोदीरणाकरणेन । रसोदयपूर्वकमनुभवनमिति, 15
रससहितस्यानुसमयमिच्छयाऽनिच्छया वाऽनुभूतिरिति भावः । प्रदेशोदयस्वरूपमाहानु-
दयेति । यत्कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं यलादुदयप्राप्तायां
स्वसमानकालीनायां स्वसजातीयायाञ्च प्रकृतौ सक्रमय्य वीर्यविशेषत आघ्नपनसादि-
पाकवद्वेद्यते स प्रदेशोदय इत्यर्थः, नत्रापि रसोऽस्त्येवेति सूचयितुं प्रदेशोदय इत्यनुक्त्वा
प्रदेशानुभव इत्युक्त, अनुभावो रसो ह्येय इत्युक्त्याऽनुभवशब्देन रसप्रतीतेः । स्वासमान- 20
कालीनायां प्रकृतौ सक्रमो न सम्भवतीति सूचयितुं समानकालीनेति पदम्, भिन्नजातीया-
याञ्च प्रकृतौ तत्र भवतीति सूचयितुं सजातीयेत्युक्त, साजात्यञ्च मूलप्रकृतिविभाजकता-
वच्छेदकधर्मेण । तेन कर्मत्वेन सजातीयत्वेऽपि ज्ञानावरणादौ दर्शनावरणादेर्न सङ्गम
इति भावः ॥

उभयविधापि निर्जरा पुनरियं द्विविधेत्याह—

25

सेयं सकामाकामभेदाभ्यां द्विधा । मन्यगृष्टिदेशविरतसर्वविरतानां
साभिलाषं कर्मक्षयाय कृतप्रयत्नानां यः कर्मणां विध्वंसः सा सकामा ।

मिथ्यादृष्टीनामैहिकसुखाय कृतप्रयत्नानां तपस्यादिना कर्मणां विध्वं-
सोऽकामा ॥

- सेयमिति । सा तपोविपाकान्यतरजन्या, इय निर्जरा, कामनासहितत्वात्सकामा,
तद्विशेषरहितत्वात्साकामेति द्विविधेति भावः । तत्र कामोऽभिलाषः, तपःपरीपहजयादिना
5 कर्म क्षपयामीत्येव रूपो बुद्धिविशेषः, तेन सहिता सकामा, साक्षात्परम्परया वा
तपःपरीपहादिजन्यो विपाको मोक्षसाधनमिति भावः, तत्र देवेषु तावदिन्द्रसामानिका-
दिस्थानान्यवाप्नोति, मनुष्येषु च चक्रवर्तिवलयदेवमहामण्डलिकादिपदानि लब्ध्वा ततः
सुखपरम्परया मोक्षमवाप्स्यति, तपःपरीपहकृतो निखिलकर्मक्षयस्वरूपो विपाकस्तु
साक्षान्मोक्षयैव भवतीति । नास्ति कामो बुद्धिविशेषो जनकतया यस्यामित्यकामा,
10 नरकतिर्यङ्मानुपदेवेषु ज्ञानावरणादिकर्मणः फलभूताद्विपच्यमानादाच्छादनादिरूपाद्या कर्म-
निर्जरा साऽकामा, न हि नारकादिभिस्तपः परीपहो वाऽभिलषितस्तदर्थम् । तत्र सकामा-
माचष्टे सम्यग्दृष्टीति । सम्यग्दर्शनमात्रभाक्, शक्यनुगुण द्वादशविधधर्मस्वैकदेशोपाप्य-
नुष्ठाता सम्यग्दर्शनभाक्च देशविरतः । ससम्यक्त्वः साधुधर्मानुष्ठायी यावज्जीव सर्वेभ्यः
प्राणातिपातादिभ्यो विरतस्सर्वविरतः, तेषामित्यर्थः । साभिलाष बुद्धिविशेषपूर्वकमि-
15 त्यर्थः । कर्मक्षयाय कृतप्रयत्नानामिति, आनुपङ्गिकदेवत्वादौ निःस्पृहताया मुख्याय कर्म-
क्षयाय प्रवर्त्तमानानामिति भावः । सम्यग्दृष्ट्यादीना निर्जरा न समा, अपि तु यथोत्तरम-
सख्येयगुणा इति भाव्यम् ॥ अकामामाख्याति, मिथ्यादृष्टीनामिति, सम्यग्दृष्टिविरहिताना-
नामित्यर्थः, ऐहिकसुखाय कृतप्रयत्नानामिति, ये केचन मिथ्यादृष्टिविशेषास्वर्गार्थं वयं तप-
स्याम इत्यभिसन्धिमन्तोऽपि प्रवर्त्तन्ते तेषामपीति भावः । तादृशाभिसन्धेरज्ञानरूपत्वाद्का-
20 मत्वमेव, तपस्यादिनेति, तपस्त्वादिरूपेण तेषामभिमतेनेत्यर्थः ॥

निर्जरेयं कर्मपुद्गलद्रव्यध्वसरूपत्वाद्द्रव्यनिर्जरेत्युच्यते, तन्निमित्तात्माध्यवसायो भाव-
निर्जरेत्युच्यत इत्याह—

आत्मप्रदेशेभ्यः कर्मणां निर्जरणं द्रव्यनिर्जरा, निर्जरानिमित्तशुभा-
ध्यवसायो भावनिर्जरा ॥

- 25 आत्मप्रदेशेभ्य इति । विश्लेषावधौ पञ्चमी, निर्जरणं पृथक्करणम्, न तु विध्वंसः,
पञ्चम्यनुपपत्तेः । आत्मप्रदेशेषु कर्मसम्बन्धाभाव इति भावः ॥

१. निर्जरात्वेनैकविधापि साऽष्टविधकर्मापेक्षयाऽष्टविधाऽपि । द्वादशविधतपोजनितत्वेन च द्वादश
विधाऽपि, अकामशुश्रूषासातीतातपदशमशकसहनब्रह्मचर्यधारणायनेकविधकारणजनितत्वेनानेकविधापि, द्रव्यती

ननु तपसा निर्जरा भवतीत्युक्तं तत्र किन्तप इत्यत्राह—

शरीरवृत्तिरसादिधातुकर्मान्यतरसन्तपनं तपः ॥

शरीरवृत्तिः । तप्यन्तेऽनेन बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नानशनप्रायश्चित्तादिना यानि शरीरनिष्ठानि रसासृद्ध्यांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि मिथ्यादर्शनाद्यर्जितकर्माणि चेति तपोऽनशनौदि, तथा च शरीरनिष्ठरसादिकर्मान्यतरसन्तापप्रयोजकप्रवृत्तित्वं लक्षणम् । शरीरवृत्तिरसादीनि कर्माणि च सन्तप्यन्ते नीरसीक्रियन्तेऽनेनेति व्युत्पत्तेः, विपाकस्य नीरसीकरणप्रयोजकत्वेऽपि प्रवृत्तिरूपत्वाभावात्तातिप्रसक्तिः, साक्षात्कर्मसन्तापकस्य धातुक्षयपूर्वकं संगत्यागशरीरलाघवेन्द्रियविजयसयमरक्षणादिद्वारा कर्मसन्तापकस्य च संप्रहायान्यतरत्युक्तम् । न चालब्धवृत्तीनां कर्मणां तपसा क्षयाभ्युपगमे तेषां निष्फलत्वं स्यात्, अनुपभुक्तानां क्षयानुपपत्तिश्च, उपपत्तौ वोपभुज्यमानानामपि क्षयापातादिति वाच्यम्, कारणस्य नियमेन कार्यजनकत्वानभ्युपगमान्, अन्यथा कुशलस्थादपि वीजादङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । मण्यादिसमवहितवह्निना दाहापाताद्य किन्तु सहकारिवैकल्यशक्तिप्रतिबन्धादिना कारणस्य कार्याजनकत्वेन कर्मणामपि द्रव्यक्षेत्रादिसहकारिविरहान् प्रथमकर्मन्तरेण शक्तिप्रतिबन्धाद्वा घृत्स्यलाभः । तादृशानाञ्च कर्मणां तपसा क्षय इति न कोऽपि दोषः । भोगेन कर्मणः क्षय इति कूसर्गः, स च तपसस्तत्त्वज्ञानाद्वा क्वचित् कथञ्चित् क्षयाभ्युपगमेनापोद्यत इति नासम्भ- 15
वो लक्षणस्येति दिक् ॥

तत्र तपसो बाह्याभ्यन्तररूपेण द्वैविध्यस्य प्रदर्शितत्वादधुना बाह्यं तद्विभजते—

तत्र बाह्यतपांसि अनशनोनोदरिकावृत्तिसंक्षेपरसत्यागकायक्लेशसंलीनतारूपेण पद्भिधानि ॥

तत्रेति । अनशनादिरूपे तपसि बाह्यत्वं अन्नादिबाह्यद्रव्यनिमित्तकत्वात् परप्रत्यक्ष- 20
विषयत्वात् प्रायो बाह्यशरीरतापकत्वात् तीर्थिकगृहस्थानुष्ठेयत्वाच्चेति विज्ञेयम् ॥

सम्प्रत्यनशनं लक्षयति—

इत्वरं यावज्जीवं वाऽऽहारपरित्यागोऽनशनम् ॥

ब्रह्मदेवार्जुन कर्मणामेव द्विविधाऽपि वा । ननु निर्जराभोगयो क प्रविशेत् १ उच्यते दत्तन. कर्मणो निर्जरा, सर्वज्ञान मोक्ष इति ॥ २. तथा महाजलाधरस्य नवीनजलागमनमार्गे निरुद्धे शिपमाने जने भरप-
शदिना निष्कामिते रक्षित्वादिना कर्मण शोधन भवेत् तथा प्रविशेत् शिपान्कर्मण निरोध संवदस्य नि
दादशधिषेन तरगा भवद्योतिगचित् कर्म निचयंन इति भव ॥

- इत्वरमिति । इत्वर परिमितकाल यथा नमस्कारसहितादि षण्मासपर्यन्तं महावीर-
स्वामितीर्थे, सवत्सरपर्यन्तं श्रीनाभेयतीर्थे, यावदष्टौ मासान् द्वाविंशतिमध्यमतीर्थकरतीर्थेषु ।
पादपोषगमनेद्विनीभक्तप्रत्याख्यानभेदतो यावज्जीवमनशनं त्रिविधम् । अत्राद्यमपि निर्व्या-
घातसव्याघातभेदेन द्विविधम् । प्रम्रज्याशिवापदादिक्रमतो जराजर्जरितशरीरस्य चतुर्विधा-
5 हारप्रत्याख्यानपूर्वकं जन्तुशून्यस्थण्डिलमाश्रित्य निपत्यैकस्मिन्नेव पार्श्वे प्रशस्तध्यान भृत्वा
परिस्पन्दशून्यतया जीवोत्क्रमणं यावद्वर्त्तनं निर्व्याघातम् । आयुसद्भावेऽपि समुपजातव्या-
धिनीत्पन्नमहावेदनेन यदुपक्रान्तिः क्रियते तत्सव्याघातम् । श्रुतविहितक्रियाविशेषविशिष्ट
मरणमिद्विनी, इयञ्च यः प्रम्रज्यादिप्रतिपत्तिक्रमेणैवाऽऽयुषः परिहाणिमवबुध्याऽऽत्तनिजोप-
करणः स्थावरजङ्गमप्राणिविवर्जितस्थडिलशायी एकाकीकृतचतुर्विधप्रत्याख्यानश्रद्धायाया
10 उष्णमुष्णाच्छाया सक्रामन् सचेष्टः सम्यग्ज्ञानपरायणः प्राणाञ्जहाति तस्य बोध्यम् ।
गच्छान्तर्बर्त्ति सन् कदाचिन्नविधस्य कदाचिच्चतुर्विधस्य पर्यन्ते च सर्वथाऽऽहार-
प्रत्याख्यानं कुर्वन् समाश्रितमृदुसस्तारक उत्सृष्टशरीरोपकरणममत्वस्वयमेवोद्वाहितन-
मस्कारो निकटवर्त्तिसाधुदत्तनमस्वारो बोद्धर्त्तनपरिवर्त्तनादिकं कुर्वाणस्तमाधिना यत्काल
करोति तद्भक्तप्रत्याख्यानम्, एवमेवाऽनशनं विविच्य शास्त्रोक्त विश्लेष्यम्, तथा चेत्वरयाव-
15 जीवान्यतरस्वरूपाहारपरित्यागोऽनशनमिति भावः ॥

ऊनोदरिकांमाचष्टे—

स्वाहारपरिमाणादल्पाहारपरिग्रहणमूनोदरिका ॥

- स्वाहारेति । यस्य पुरुषस्य यावदाहारपरिमाणं ततोऽल्पस्याऽऽहारस्य ग्रहणं, उत्कृष्टा-
वकृष्टपरिमाणौ वर्त्तयित्वा मध्यमेन कवलेन पुंसो द्वात्रिंशत्कवले स्त्रियोऽष्टाविंशतिकवले
20 प्रमाणे आहारेऽष्टसंख्याकेन, द्वादशसंख्याकेन षोडशकेन चतुर्विंशतिकेन, एकेनापि न्यूनेन
वा वर्त्तनमूनोदरिकेति भावः । अत्राऽनशनादौ च सम्यक्त्व विशेषणीयं तच्च यथागमात्मकं,

१. पादपोषगमनमविचार इद्विनीभक्तप्रत्याख्याने सविचारे, चष्टात्मकेन कायसम्बन्धिना वर्त्तमानत्वा
त्सविचार तद्विपरीतमविचार, इद्विनीभक्तप्रत्याख्याने सपरिकर्म स्थानानपदनत्ववर्त्तनादिना विश्रामणा
दिना च वर्त्तमानत्वात् एकत्र स्वयमभ्येन वा कृतस्य अन्यत्र तु स्वय विहितस्योद्धर्त्तनादिवच्छात्मक
परिकर्मणोऽनुज्ञानात् । अपरिकर्म पादपोषगमन निष्प्रतिकर्मताया एव तत्राभिधानात् ॥ २. अयं भाव
25 एककवलादरभ्य यावदष्टौ कवला जघनमध्यमोत्कृष्टविशिष्टा अल्पाहारो नोदरिका नवभ्य कवलेभ्य आरभ्य
यावद्दुःशकवलास्तादृशा अपार्धानोदरिका, नयोदशभ्य आरभ्य यावत् षोडशकवलास्तादृशा त्रिभागीनोद
रिका, सप्तदशभ्यो यावच्चतुर्विंशतिकवला प्राप्सो नोदरिका पञ्चविंशतिरारभ्य यावदेकत्रिंशत्कवला किञ्चिद्गु
दरिका उच्यन्ते, एव स्त्रीणामपि पुरुषानुसारेण भाव्यमिति ॥

तेन नृपसमुत्तस्करादिकृताहारनिरोधादेर्व्यवच्छेदः, उपहतभावस्य हि पुंसोऽभक्षणादिकं न संयमरक्षणाय न वा कर्मनिर्जरायै समर्थम् ॥

अथ वृत्तिसक्षेपमाह—

नानाविधाभिग्रहधारणेन भिक्षावृत्तेः प्रतिरोधनं वृत्तिसंक्षेपः ॥

नानाविधेति । अभिग्रहो नियमस्स चागमविहितः, अनेकविधा येऽभिग्रहास्तेषां 5 धारणेनावलम्बनेनेत्यर्थः, नियमाश्च भिक्षाविषयाः उत्क्षिप्तनिक्षिप्तान्तप्रान्तचर्यादिरूपा द्रव्य-क्षेत्रकालभावप्रविभक्ताः । यथा पटलकादिक कडुच्छकादिनोपकरणेन दानयोग्यतया दायके-नोत्क्षिप्तं यदि लप्स्ये तदा ग्रहीष्यामीत्यादिरूपाः, तानवलम्ब्यापरभिक्षाया यत्प्रतिरोधनं स वृत्तिसंक्षेपः, दत्तीना नियमेन एका दत्तिमद्य ग्रहीष्यामि द्वे वा तिस्रो वेत्यादिरूपेणेतरासां दत्तीनां प्रतिरोधोऽपि वृत्तिसंक्षेपस्तत्र दत्तिः पात्रकादौ पटलकादीनां यदेकमुखेन प्रक्षेपः 10 सा । हस्तेन कडुच्छकेनोदङ्किकया वा यदुत्क्षिप्य ददाति सा भिक्षेति विशेषः ॥

रसत्यागस्वरूपं वक्ति—

रसवत्पदार्थेषु द्वित्र्यादीनां त्यागपुरस्सरं विरसरूक्षाद्याहारग्रहणं रसत्यागः ॥

रसवदिति । गुणविशेषवाचिनो रसत्यागपदघटितरसशब्दस्यात्र गुणपरत्वमेव, 15 रसवत्पदार्थपरित्यागस्यैवाभिमतत्त्वान्, शुद्धः पट इत्यादिवदतो रसत्याग इति लक्ष्यनिर्देशो द्रव्यत्यागपुरस्कारणैव रसपरित्याग इति सूचयितु रसवत्पदार्थेष्वित्युक्तं, न सर्वेषामेव रसवतां परित्यागो रसत्यागोऽपि तु द्वित्र्यादीनामपीत्याशयेनाह द्वित्र्यादीनामिति, अनशनेऽपि द्वित्र्यादिपदार्थपरित्यागोऽस्त्येव, तस्य सर्वपदार्थपरित्यागरूपत्वादित्याशंका-यामाह विरसरूक्षादीति । न च रूपरसगन्धस्पर्शबन्तः पुटला इति नियमेन सर्वेषामेव 20 पदार्थानां रसवत्त्वाद्द्विरसेति कथमिति वाच्यम्, प्रकृष्टरसशून्यताया एव विवक्षितत्वा-दिति भावः । विरस विकृतिमिरसस्पृष्ट, रूक्ष प्रकृष्टरसशून्यम् । चित्तविकारहेतुभूता हि पदार्था मद्यमांसमधुनवनीतात्मकाः क्षीरदधिघृततैलगुडाधगाह्याश्च विकृतिरूपाः । मद्य हि गुड-पिष्टद्राक्षासर्जुरादिसम्भवं गणनातीतजीवोत्पत्तिस्थान जीवस्यास्यातन्त्य विधत्ते, तेन चात्मान्तः कृत्याकृत्यविवेकभ्रष्टो यिनष्टमृद्विसंस्कारो गर्हितमाचरत्येव । मास प्राणिशरीरावयवरूपमनन्त- 25 जन्तुप्रसवनिदानं प्राणव्यपरोपणमन्तरा, दुष्टप्रापं, प्राणानिपातश्चातिदुःखप्रदत्वेन कृनकारितानु-

- मतिभिस्सर्वथा परिहरणीयम् । मांसञ्च घृण्यतमत्वादवश्यं गाद्धर्महेतुत्वात्त्याज्य एव ।
 अन्नादयस्तु न तादृशाः! मधु च माश्लिककौतिकभ्रामररूपं त्रिविधमपि विना प्राणातिपातेन
 न सम्भवतीति तदपि त्याज्यमेव । गोमहिष्यजाविकसम्बन्धिनवनीतमपि घृण्यत्वात्परि-
 हार्यमिति, प्रत्याख्यानमेतेषां द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया विवक्षितम् । गोमहिष्यजाविकोप्ली
 5 सम्बन्धित्वेन क्षीरविकृतिरपि पञ्चधा । दधिविकृतिस्तु करभीवर्जा चतुःप्रकारा । घृत-
 विकृतिरपि दधिविकृतिवच्चतुर्धा । तिलातसीसिद्धार्थककुसुम्प्रकाख्यानि तैलानि । इक्षुविका
 रात्मिका गुडविकृतिः रण्डशर्करावर्जा । घृताद्यवगाहनिष्पन्नाश्शष्कुलीप्रभृतयोऽवगाह्याः,
 एतासां रसविकृतीनां प्रत्याख्यानं तपः, तत्रापि मांसादिचतुर्णां सर्वथा परित्यागः कार्य
 एव, क्षीरादिविकृतिषु सर्वेषां परित्यागस्तपस्तप्रासामर्थ्ये द्वित्र्यादिपरिग्रहेऽपि न तपो
 10 व्याहन्यते, तप्तायःपिण्डप्रक्षिप्तघृतादिविन्दुवदित्येतत्सूचनाय द्वित्र्यादीनां त्यागपुरस्सरमि-
 त्युक्तमिति बोध्यम् । न चानशनोनोदरिकारसत्यागानां वृत्तिपरिसख्यानावरुद्धत्वेन पृथङ्
 निर्देशोऽनुचितो भिक्षाचरणे नियमकारित्वस्य सर्वत्राविशेषादिति वाच्यम्, विशेषात्,
 भिक्षाचरणे प्रवर्त्तमानो हि साधुरेतावत्क्षेत्रविषयां कायचेशां कुर्वीत, कदाचिच्चथाशक्ति
 विषयगणनार्थं वृत्तिपरिसख्यानं क्रियते । अनशनन्त्वभ्यवहर्त्तव्यनिवृत्तिः, ऊनोदरिकारस-
 15 परित्यागावभ्यवहर्त्तव्यैकदेशनिवृत्तिपरावतो महान्भेद इति ध्येयम् ॥

सम्प्रति कायक्लेशं लक्षयति—

केशोल्लुञ्चनादिक्लेशसहनं कायक्लेशः ॥

- केशेति । कायसम्बन्धी क्लेशः कायक्लेशः, सोऽपि यथातथारूपो न कायक्लेशात्मकं
 तपोऽत उक्तं केशोल्लुञ्चनादीति । आदिना कायोत्सर्गवीरोक्तदुःकासनैरुपाध्वं दण्डायतशयना-
 20 तापनाऽप्रावृतादीनां ग्रहणम्, तथा चागमानुसारिकेशोल्लुञ्चनादिजन्यक्लेशसहनत्वं लक्षणम् ।
 संसार्थवस्थायां हि शरीरात्मनोरन्योन्यानुगतत्वेनाभेदात् सति कायक्लेशे तद्वाराऽऽत्मनोऽपि
 क्लेशोत्पत्त्या कर्मनिर्जराणादेषां तपोरूपत्वं, विनैकत्वपरिणतिमात्मनस्सुखदुःखासम्भवात् ।
 स्वमात्रकृतकायक्लेशरूपत्वाद्बुद्धिपूर्वकत्वाच्चास्य स्वपरनिमित्तकात् यादृच्छिकोपनताच्च धुर्धा-
 दितो विशेषोऽवसेयः ॥

१. सर्वेऽप्रणातागमानुसारिकेशोल्लुञ्चनाऽऽतापानशननादिकायक्लेशो विसिष्टेष्टकलसाधक, आगमोदि
 तत्त्वे सति कायक्लेशत्वात् २. क्षमलादिसेवनवीरासननिष्प्रतिक्रियादिवदित्यनुमानेन केशोल्लुञ्चनादिकायक्लेश-
 स्य कर्मविच्छेदेहेतुत्व सिद्धपतीत्याशयेनाह संसार्थवस्थायामिति ॥

अथ सलीनतामाचष्टे—

इन्द्रिययोगकपायादीन्नियम्य विविक्तस्थानासेवनं संलीनता, सा चतुर्विधा इन्द्रियकपाययोगविविक्तचर्याभेदात् ॥

इन्द्रियेति । विविक्तं—विजनं—घाधाविवर्जितं स्थानं प्रतिश्रयशय्याफलकासनपीठादिकं तस्याऽऽसेवनं । शरीरोपघातकरैः स्थूलसूक्ष्मजन्तुमहितैः स्त्रीपशुपण्डवादियुतैश्च प्रतिश्रयादि- 5 भिरसम्यक्त्वादीनां घाधा स्यादतस्तद्रहितस्थानाऽऽसेवनमित्यर्थः । तदप्यासेवनं सस्वान्तानीन्द्रियाणि सम्यग् योगान्निष्फलेभ्यः क्रोधादिकपायकदम्बकं चोदयनिरोधप्राप्तोदयवैफल्यकरणभ्याञ्च विज्ञेयमिति भावः । सा च सलीनता ज्ञानदर्शनचारित्रसस्थापिका इन्द्रियकपाययोगनियमनपूर्वकत्वाद्द्विविक्तस्थानसम्बन्धित्वाच्च चतुर्विधा भवतीत्याशयेनाह सेति ॥

ता एव क्रमतो लक्षयति—

10

प्राप्तेन्द्रियविपयेष्वरक्तद्विष्टताभावः इन्द्रियसंलीनता । अनुदितक्रोधस्योदयनिरोधः प्राप्तोदयस्य नैष्फल्यकरणं कपायसंलीनता । कुशलाकुशलयोगानां प्रवृत्तिनिवृत्ती योगसंलीनता । शून्यागारादौ निर्वाधे रुपादिवर्जिते स्थाने स्थितिर्विविक्तचर्यासंलीनता ॥

प्राप्तेन्द्रियेति । विशद मूलं व्याख्यातप्रायश्च । पट्टिधादप्यस्माद्वाह्यतपसो बाह्याभ्य- 15 न्तरोपधिषु निर्ममव प्रत्यहमल्पाहारोपात्प्रणीताहारवर्जनाच्च शरीरलाघवं, उन्मादानुद्रेकादिन्द्रियजयः, चर्याजनितजन्तूपरोधाभावात्सयमरक्षणं निस्सङ्घतादिगुणयोगादनशनादितपोऽनुतिष्ठतश्शुभध्यानव्यवस्थितस्य कर्मनिर्जरणश्चावश्यं जायत इति बोध्यम् ॥

अथातिशयेन कर्मनिर्दहनक्षमं क्रमिकं स्वप्रत्यक्षभूतमन्तःकरणव्यापारप्रधान प्रधानतो यद्विद्वैव्यानपेक्षमितरतीर्थिकानभ्यस्तमनशनादिभ्योऽन्तरङ्गभूतमान्तरं तपो विमजते— 20

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायध्यानोत्सर्गाप्पडाभ्यन्तरतपांसि ॥

प्रायश्चित्तेति । आभ्यन्तरतपासीति । मोक्षप्राप्तावन्तरङ्गाणि आभ्यन्तरकर्मतापकानि आभ्यन्तरैरेवान्तर्मुग्धैर्भगवद्भिर्ज्ञायमानानीमानि तपासीति भावः ॥

अथ प्रत्येक परिज्ञापयितुं प्रायश्चित्तं निरूपयति—

अतिचारविशुद्धिजनकानुष्ठानं प्रायश्चित्तम् । तयाऽऽलोचनप्रति- 25

मणमिश्रविवेकव्युत्सर्गतपञ्छेदमूलानवस्थाप्यपाराश्रितभेदाद्दशविधम् ॥

अतिचारेति । प्रायस्साधुलोकः, यस्मिन् कर्मणि तस्य चित्तं तत्प्रायश्चित्तं, प्रायो
 वाऽपराधः, तस्य चित्तं शुद्धिः यस्मादनुष्ठितात्तत्प्रायश्चित्तमपराधविशुद्धिकलकानुष्ठानमि-
 त्यर्थः, तदेव तस्य स्वरूपमित्याशयेनोक्तमतिचारेति, अतिचारविशुद्धिजनकत्वे सत्यनुष्ठानत्वं
 5 लक्षणं, प्रमादजन्यो मूलोत्तरगुणविपयको हि दोषोऽतिचारस्सोऽयमस्पोऽपि चित्तमालिन्यं
 विदधात्येव, अतस्तच्छुद्धौ प्रायश्चित्तमभिमतमिति भावः । यद्यप्यतिचारस्य कस्यचिद्भवति
 निवृत्तिः प्रमादजनमात्रादपि, यथा श्रुतोपदिष्टव्यापारानुयायिनो मोक्षार्थं यतमानस्यावश्य-
 करणीयेष्वलन्तोपयुक्तस्य व्यस्तस्थूलातिचारस्य सूक्ष्मास्त्रवप्रमादक्रियाणाम् । तत्रानुष्ठानत्वा-
 भावाद्द्वयान्निसङ्गत्वापि मानसानुष्ठानरूपत्वात्तस्य न दोष, एवमेव पश्चात्तापादावपि
 10 विज्ञेयम्, तद्विभागमाह तत्रेति । तत्त्वार्थे तु मूलानवस्थाप्यपाराश्रिताना स्थाने परिहारो-
 पस्थापने पठित्वा नवविधत्वं प्रायश्चित्तस्य दृश्यते ॥

अथाऽऽलोचनमाचष्टे—

गुर्वभिमुखं समर्यादं स्वापराधप्रकटनमालोचनम् ॥

गुर्वभिमुखमिति । मर्यादया मायामदादिदोषरहितेन कार्यमकार्यञ्च सत्यतया भगता
 15 बालेनेव स्वापराधस्य स्वेनाऽऽसेधितक्रमेणाऽऽलोचनार्हाय गुरवे प्रकटनमालोचनाप्रायश्चित्त-
 मित्यर्थः । गुरुणाऽनुज्ञातस्त्रयोग्यभिक्षावस्त्रपात्रशय्यासंस्तारकपादप्रोञ्जनादीनि आचार्यो-
 पाध्यायस्यविरवालग्लानशैक्षकक्षपकाममर्थप्रायोग्यवस्त्रपात्रभक्तपानौषधादीनि वा गृहीत्वा,
 उच्चारभूमेर्विहारान्ना, चैत्यवन्दननिमित्तं, पूर्वगृहीतपीठकलादिप्रत्यर्पणनिमित्तं, बहुश्रुतापूर्व-
 सविप्रवन्दनप्रत्यय, सशयव्यवच्छेदाय, श्राद्धस्वज्ञात्यवसन्नविहाराणां श्रद्धावृद्धयर्थं, साधर्मि-
 20 काणा सयमोत्साहनिमित्तं हस्तशतात् पर दूरमासन्नं वा गत्वा च समागतो यथाविधि
 गुरुसमक्षमालोचयेदिति भावः । आलोचना चैयमावश्यकेषु यातायातेषु सूयुक्तस्यादुष्टभाव-
 त्वादतिचारविधुरस्याप्रमत्तस्य छद्मस्थस्य यतेर्द्रष्टव्या, सातिचारस्य त्वन्यप्रायश्चित्तसम्भवात् ।
 केवलज्ञानिनश्च कृतकृत्यत्वेनालोचनाया अयोगात् । छद्मस्थस्याप्रमत्तस्य तु यथाशास्त्र

१. विहायायोग्यवस्था सर्वास्तु सरागधीतरागायवस्थास्तु भवस्थतोवाना कर्मबन्धवैचित्र्य सूर्य भाद्र
 केचिदागुर्वजसप्रविधमर्मापार्जका वेचिन्मोडाशुर्वर्जवद्विधकर्माञ्जना वेचिध द्विसमयस्थितिकैकविधकर्मबन्धना
 इति, तथाच विराधनायात्पम्भवेन भिक्षाटनादिविहितानुष्ठानमपि आलोचनाप्रतिष्ठाणादिप्रायश्चित्तसमिचित
 भवतीति भाव ॥ २. तत्र परिहारशब्देन मूत्रप्रायश्चित्तमुपलक्षितम्, उपस्थापनपदेन चानवस्थाप्यपाराधिके
 सद्गृहीते, परिहारश्च मासादिक पण्णासान्त इति ॥

प्रवृत्त्या निरतिचारत्वेऽपि चेष्टासूक्ष्मप्रमादनिमित्तसूक्ष्माश्रवसम्भवेन तच्छुद्धार्थमालोचनाऽऽ-
वश्यकीति विज्ञेया ॥

प्रतिक्रमणमाह—

अतिचारात्प्रतिनिवर्त्तनं प्रतिक्रमणम् ॥

अतिचारादिति । यन्मिध्यादुष्कृतिमात्रेणैव शुद्धिमासादयति न च गुरुसमक्षमालोच्यते 5
तदहं प्रायश्चित्तं प्रतिक्रमणम् । यथा सहसाऽनुपयुक्तेन यदि श्रेष्ठादि प्रक्षिप्यते न च हिंसा-
दिका दोषा आपद्यन्ते तर्ह्यालोचनामन्तरेणापि मिध्यादुष्कृतप्रदानेन शुद्धयति, तत्प्रतिक्र-
मणमिति भावः । समितिप्रसंग्याणां सहसाऽनाभोगतो वा कथमपि प्रमादे सति अन्यथाकरणे
प्रतिक्रमणं मिध्यादुष्कृतप्रदानलक्षणं प्रायश्चित्तं क्रियत इति तात्पर्यम् ॥

मिश्रमाचष्टे—

10

उभयात्मकं मिश्रम् ॥

उभयात्मकमिति । आलोचनविशिष्टप्रतिक्रमणमित्यर्थः । यस्मिन् पुनः प्रतिसेविते
यदि गुरुसमक्षमालोचयति आलोच्य गुरुसन्दिग्धः प्रतिक्रामति—पश्चाच्च मिध्यादुष्कृतमिति
ब्रूते तदा शुद्धयति तदालोचनप्रतिक्रमणलक्षणोभयार्हत्वान्मिश्रं, नानाप्रकारान् शब्दादीनि-
न्द्रियविषयीभूतान् विषयाननुभूय कस्यचिदेवं संशयस्याद्यथा शब्दादिषु विषयेषु रागद्वेषौ 15
गतोऽहं नवेति ततस्तस्मिन् संशयविषये पूर्वं गुरुणां पुरत आलोचनं तन्नन्तरं गुरुसमा-
देशेन मिध्यादुष्कृतदानमित्येवंरूपं प्रायश्चित्तं भावयतो मिश्रं प्रतिपद्यते, यदि हि निश्चित
भवति यथाऽमुकेषु शब्दादिषु विषयेषु रागं द्वेषं वा गत इति, तत्र तपोऽहं प्रायश्चित्तं,
अथेवं निश्चयो न गतो रागं द्वेषं वेति तत्र स शुद्ध एव न प्रायश्चित्तविषय इति भावः ॥

विवेकं व्याख्याति—

20

गृहीतवस्तुनोऽवगतदोषत्वे परित्यजनं विवेकः ॥

१. सहसाकारतो वाऽनाभोगतो वा यदि मनसा दुधिनितं वचसा दुर्भाषिनं कथेन दुधेर्गिनं यदीर्षया
कथा कथयन् प्रैरे, भाषायामपि यदि गृहस्पभाषया दृष्टरस्त्रेण वा भाषेत्, एषणःयां भक्षयानवपेण-
बेलायामनुपयुक्तो भाषोपचरणस्मादने निशेषे वाऽप्रमादयिनाऽप्रयुक्तोऽपि स्थितिऽपि उच्यते तदानीं परिष्ठादिना च
न च हिंसादिदोषमापन्नः, तथा यदा कन्दर्पा हासो वा श्रीभक्तरीरज्जनपदकथाकरणे वा श्रेयमानमायागेषु गमनं
विषयेषु वा अन्तर्दिनप्रपन्नो शानदर्शनचारित्रप्रतिष्ठाविनयाकरणे च तदा प्रतिक्रमणं प्रायश्चित्तमिति भावः ॥

- गृहीतेति । यथाऽऽथाकर्मणि गृहीते परित्याग एव कृते शुद्धिमासादयति नाऽन्यथा, सोऽयं परित्यागो विवेकात्मकं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अशठभावेन साधुना सधितुरुद्रतादि-
 भ्रमतो गृहीतमशनादिकं ततो भ्रमेऽपगते शठभावेनाऽशठभावेन वाऽर्धयोजनातिक्रमेण नीते
 आनीते वाऽशनादिके तत्र विवेक एव प्रायश्चित्तमिति भावः, अत्र शठ इन्द्रियमायावि-
 5 कथात्रीडादिभिः कर्म कुर्वन्, ग्लानभयादिकारणतस्त्यशठः ॥

व्युत्सर्गमभिधत्ते—

गमनागमनादिषु विशिष्टचित्तैकाग्र्यपूर्वकं योगन्यापारपरित्यागो
 व्युत्सर्गः ॥

- गमनागमनादिधिति । विशिष्टचित्तैकाग्रतापूर्वकं योगन्यापारनिरोधः कायोत्सर्गा-
 10 परनामा यः प्रायश्चित्तविशेषः प्राणातिपातादिभावद्यन्हुले गमनागमनदुस्स्वप्ननौसन्तरणा-
 दिविषये भवति स व्युत्सर्ग इति भावः ॥

तपो निरूपयति—

छेदग्रन्थजीतकल्पान्यतरानुसारेण गुर्वनुशिष्टानुष्ठानविशेषस्तपः ॥

- छेदग्रन्थेति । सचित्तपृथिवीकायादिसहृदने समापतिते छेदग्रन्थानुसारेण जीतक-
 15 ल्पानुसारेण वा पणमासात्सानो निर्विकृतिकादिको यस्तपोविशेषो दीयते तत्तपःप्राय-
 श्चित्तमित्यर्थः ॥

छेदमाह—

तपसा दुर्भेद्यस्य दिवसमासादिक्रमेण श्रमणपर्यायापनयनं छेदः ॥

- तपसेति । विशोधयितु तपसा मुनेरशक्यस्य यन्महाव्रतारोपणकालादारभ्याहोरात्र-
 20 पञ्चकादिना क्रमेण श्रमणपर्यायछेदन क्रियते स छेदः, तपोदुर्दमश्च पणमासक्षपकोऽन्यो

१ रात्रिदिवपञ्चकादारभ्य रात्रिदिवपञ्चकादिवृद्ध्या तावत्त्रेय यावत् पण्मासम् । उत्तारक शास्त्र
 छेदग्रन्थ स च पञ्चिध निशीथ महानिशीथ दशाधुतस्क धो गृहत्वल्पो व्यवहार पञ्चकल्पधेति । जीतमाचरित
 तस्य कल्पो वर्णना जीतकल्प तदप्रतिप दक जिनभद्रगणिः उमाश्रमणरचितोऽष्टपञ्चाशद्वापामय छेदधृतविशेष ॥
 २. व्रतपर्यायछेदनामात्र छेद सर्वपर्यायछेदस्तु न भवति तथात्वे च मूलमेव स्यात् । यथा शेषाङ्गर-
 क्षार्थे व्याधिदूषितमत्र छिद्यते एव व्रतशेषपर्यायरक्षार्थे अतिचारानुमानन दूषित पर्याय एव छिद्यत इति
 भावः ॥

वा विकृष्टतपःकरणसमर्थस्तपसा गर्वितो भवति किमनेन तपसा ममेत्यभिसन्धिमान् तपः
करणासमर्थो वा ग्लानासहबालवृद्धादिस्तथाविधतपःश्रद्धानरहितो वा निष्कारणतोऽपवाद-
रुचिर्वेति ध्येयम् ॥

मूलमाह—

प्रारम्भतः पुनर्महाव्रतारोपणं मूलम् ॥

5

प्रारम्भत इति । यस्मिन् समापत्तिते निरवशेषपर्यायोच्छेदमाधाय पुनर्महाव्रतारोपणं
क्रियते तादृशं प्रायश्चित्तं मूलमित्यर्थः । आकृष्ट्या पञ्चेन्द्रियवधे विहिते दर्पेण मैथुने सेविते
मृपावादादात्तादानपरिग्रहेषु प्रतिसेवितेषूत्कृष्टेषु अनाकृष्ट्या पुनः पुनस्सेवितेषु वा मूलाभि-
धानमेतत्प्रायश्चित्तं भवतीति भावः ॥

अनवस्थाप्यमाचष्टे—

10

अकृततपोविशेषस्य दुष्टतरस्य कियत्कालं व्रतानारोपणमनवस्था-
प्यम् ॥

अकृतेति । येन पुनः प्रतिसेवितेनोत्थापनाया अप्ययोग्यो न स्थाप्यते व्रतेषु कञ्चि-
त्कालं, यावन्नाद्यापि प्रतिविशिष्टं तपश्चीर्णं भवति पश्चाद्य चीर्णतपास्तदोषोपरतौ व्रतेषु
स्थाप्यते तदनवस्थाप्यं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मुष्टियष्टिप्रभृतिभिस्स्वस्य परस्य स्वपरपक्षगतस्य 15
वा घोरपरिणामतः प्रहरणेनातिसङ्घिष्टचित्ताध्यवसायो न स्थाप्यते व्रतेषु यावदुचितं तपो
न कृतं स्यात्, उचितश्च तपः कर्म उत्थाननिपदनाद्यशक्तिपर्यन्तं, स हि यद्देशानाद्यपि कर्तुंम-
शक्तस्तदाऽन्यान् प्रार्थयते, आर्याः ! उत्थातुमिच्छामीत्यादि, ते तु तदा तेन सह संभाषण-
मकुर्वाणास्तत्कृत्यं कुर्वन्ति, एतावति तपसि कृते तस्योपस्थापना क्रियत इति बोध्यम् ॥

अथ पाराश्रितमाह—

20

राजवधाद्वितीर्थकराद्याशातनाकरणेन यावद् द्वादशवर्षमतिचारपार-
गमनतो राजप्रतियोधादिप्रवचनप्रभावनया पुनः प्रव्राजनं पाराश्रितम् ॥

१. एष मूलोत्तरगुणभङ्गवर्गं वास्तदर्थसंनकारं स्युषदसिपिगामाचारोक्षे नतोर्गवित्तु च मूलं
प्रायश्चित्तं बोध्यम् । नरनदसमप्रायश्चित्तान्तापि मिश्रोमूलं च प्रवचनं, अहृतकरं स्ताचारस्य हृतकरण-
रतोपाध्यायस्य स्वनवस्थाप्यं प्रायश्चित्तमिति ॥

राजप्रधादीति । यस्मिन् प्रतिसेविते लिङ्गक्षेत्रकालतपसा पारमञ्चति तत्पाराञ्चितं, पारमन्त प्रायश्चित्ताना तत् उत्कृष्टतरप्रायश्चित्ताभावादपराधाना वा पारमञ्चति गच्छतीत्येव शीलं पाराञ्चि, तदेव पाराञ्चिकमिति नामान्तरम् । राजवधस्वलिङ्गिघातादिसेवनाभिरिद प्रायश्चित्तमापद्यते, एतद्याचार्याणामेव जघन्यत पण्मासानुत्कृष्टतो द्वादशवर्षाणि यावद्भवति 5 ततश्चाऽतिचारपारगमनानन्तर प्रव्राज्यते । प्रव्राजनश्च राजप्रतिबोधोधादिप्रवचनप्रभावेण तस्य भवतीति भावार्थः । तद्दशत्रिंशत् प्रायश्चित्तं देश कालं शक्तिं महानन सयमविराधनाञ्च कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षाञ्च प्राप्य विशुद्ध्यर्थं यथाहं दीयते चाचर्यते च । तत्रोपाध्यायस्य पाराञ्चिकयोग्यापराधसम्भवेऽपि अनवस्थाप्यमेव प्रायश्चित्तं न तु पाराञ्चितं, अनवस्था- 10 प्यान्तस्यैवोपाध्यायस्य शास्त्रे प्रतिपादनात् सामान्यसाधूनामपि अनवस्थाप्यपाराञ्चितयो ग्यापराधसम्भवे मूलान्तमेव प्रायश्चित्तं, तच्चानवस्थाप्यमाशातनानवस्थाप्यमाश्रित्य जघ- न्यतो यावत् पण्मासान् वर्षमुत्कर्षेण प्रतिसेवनानवस्थाप्यापेक्षया तु जघन्यतो वर्षमुत्कृ- 15 ष्टतो द्वादशवर्षाणि भवति । तीर्थंकरप्रवचनगणधराद्यधिक्षेपकारी-आशातनानवस्थाप्य, हस्त- ताडनसाधर्मिकान्यधार्मिकस्तैन्यकारी प्रतिसेवनानवस्थाप्य इति ॥

अधुना विनय निरूपयति—

15 ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारान्यतमो विनयः, तत्र नम्रतापूर्वकं ज्ञाना भ्यासो ज्ञानविनयः । जिनेन्द्रोक्तपदार्थेषु निःशङ्कितत्वं दर्शनविनयः । श्रद्धयाऽनुष्ठानेन च चारित्रप्ररूपणं चारित्रविनयः, गुणाधिकेष्वाभ्युत्था माद्यनुष्ठानमुपचारविनयः ॥

20 ज्ञानदर्शनेति । अनाशातनाभक्तिबहुमानकीर्तिप्रकाशनात्मको विनय कर्मरजोहारक- त्वात् स च ज्ञानाशातनाभक्तिविषयभेदाच्चतुर्विध तथा च ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारान्यतमविष- यकानशातनादिमर्यं विनयस्य लक्षणम् । ज्ञानलाभायाऽऽचारविशुद्धये सम्बन्धाराधनाय च विनयो भवति । ज्ञानविनयमाह-उत्प्रेति, अनलसेन शुद्धमनसा देशकालादिविशुद्धिविधान-

१. मूले राजवधारीत्यनन प्रतिषवनापाराञ्चिक तीर्थंकरादीत्यनेनाशातनापाराञ्चिकश्च सूचित । आद्ये नादिनामात्यप्राकृतगृहस्थादीना वध सङ्ग्रह द्वितीयेन च सङ्ग्रहताचायगणधरमहातपस्विनाम् ॥ २ जघ य मिदमाशातना पाराञ्चिकस्य अस्योत्कर्षा द्वादशमासा । प्रतिषवनापाराञ्चिकस्य तु जघन्य सवत्सरकाल उत्कर्षतस्तु द्वादशवर्षाणीति ॥ ३ अनाशातना तीर्थकरादीना सर्वेषाऽहलेना तेष्वोचितोपचाररूपा भक्ति तेष्वेवान्तरभ वप्रतिबन्धो बहुमान तथामेव सद्भूतगुणोकीर्तना कीर्तिप्रकाशनम् । तीर्थकरसिद्धकुलग्ण सधन्निशाधमप्यानज्ञानज्ञान्याचायस्थावरोपा याद्यगिना सम्ब धीनीति विनयपदानि प्रवोदन् तेषां अनाशातना धुपधिभेदेन चतुर्भिर्गुणनात् द्विपञ्चाशद्भेदा भवन्तीति ॥

विकक्षणेन सबहुमानं यथाशक्ति सेव्यमाना ये मत्यादयस्तेषु योऽभ्यासः ग्रहणधारणस्मरणा-
 दिज्ञानविनय इति भावः । दर्शनविनयमाह—जिनेन्द्रोक्तेति, भगवद्विरुपदिष्टाः पदार्थाः यथा-
 लक्षणा एव वचन्ते नान्यथावादिनो जिना इति निःसंशयता, तथाऽहंत्प्रणीतस्य धर्मस्या-
 चार्योपाध्यायस्थविरकुलगणसंघसाधुसमनोज्ञाना चानाशातना प्रज्ञमसवेगनिर्वेदानुकम्पाऽऽ-
 स्तित्वयानि च दर्शनविनय इति भावः । चारित्रविनयमाह—श्रद्धयेति । सामायिकादिपञ्च- 5
 विधचारित्रेषु श्रद्धा तत्पूर्वकमनुष्ठानं यथावत्प्ररूपणञ्च चारित्रविनय इत्यर्थः । उपचारवि-
 नयमाह—गुणाधिकेप्सिति । उपचरणमुपचारः श्रद्धामहितो व्यवहारो नैकविधस्मः, प्रत्यक्षे-
 ष्वाचार्यादिषु अभ्युत्थानाभिगमनाङ्गलिकरणवन्दनानुगमनादिरात्मानुरूप परोक्षेष्वपि
 कायवाङ्मनोभिरङ्गलिक्रियागुणसकौर्त्तनानुस्मरणादिरूप उपचारविनयः । गुणैः मम्यग्-
 ज्ञानदर्शनेर्देशविधिसामाचारीसम्पद्धिश्चाधिका ये तेष्वित्यर्थः । शिष्टजनाचरिता विशिष्टक्रिया 10
 सामाचारी स्वार्थिक्रम्यन्तेन सामाचार्यशब्देन स्त्रीत्वविवक्षायां निष्पन्नोऽयं शब्दः । सा च
 प्रतिलेखनाप्रमार्जनभिक्षेर्थाऽऽलोचनभोजनपात्रकषाघनविचारस्थडिलावश्यकभेदतः प्रतिदिन-
 प्रभवा दशविधा भवतीति ङिक् ॥

मप्रति वैयाच्यमाह—

प्रभुसिद्धान्तोदितसेवाद्यनुष्ठानप्रवृत्तिमत्त्वं वैयाच्यम् । तत्राचार्यो- 15
 पाध्यायतपस्विशैक्षकगलानकुलगणसंघसाधुसमनोजभेदाद्दशविधम् । एत-
 ल्लक्षणान्यत्रे वक्ष्यन्ते ॥

प्रभिति । कामचेष्टाया द्रव्यान्तराद्वा व्यावृत्तस्य प्रवचनप्रेरितक्रियाविशेषानुष्ठान-
 परस्य भावः तथापरिणामः कर्म वा वैयाच्यम् । प्रवचनेषु कथितानि यानि सेवादि-
 रूपाण्यनुष्ठानानि तत्र या प्रवृत्तिस्तथाविधपरिणामस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । सेवा च क्षेत्रवसति- 20
 प्रत्यवेक्षणभक्तपानवस्त्रपात्रभेषजशरीरशुद्धूपणतदादेशगमनविद्यामत्रप्रयोगादिविषया, समा-
 ध्याधानविचिक्रित्साभावप्रवचनवात्सल्यसनाधत्वादिफलवती च । वैयाच्यस्याभ्यासाऽऽचार्या-
 दिविषयकत्वाद्दशविधत्वमिति ज्ञापनायाऽऽह—तत्रेति, वैयाच्यमधीत्यर्थः, समनोज्ञभेदादिति,
 समनोज्ञाना भेदादिति चिप्रहः, तथाचाऽऽचार्यादीनां भेदाद् वैयाच्यमपि दशविधमित्यर्थः,
 वैयाच्ययोग्याना दशविधत्वाद्दशविधमपि दशविधमिति भावार्थः, उद्दंष्ट्र त्रियायाः प्राधान्य- 25

१. आचार्यादीन्वयपञ्चसारादीनां दशविधसाधुना नत्रमप्युच्यते इति भावः नुच्यते, चमद्व्युत्पत्त्यर्थम्
 तद्दशानुष्ठानप्रवृत्तिसंज्ञितवर्गः भावः नुच्यते ताः २२५ २२५ २२५ २२५ २२५ २२५ २२५ २२५ २२५ २२५

पक्षे । क्रियाक्रियावतोरभेदपक्षे यथाश्रुतमपि सम्यगेव । तत्र किरूपा आचार्यादय इत्यत्राह एतदिति, लक्षणानि स्वरूपाणि अग्रे सम्यक्चरणनिरूपणे ॥

स्वाध्यायमाह—

कालादिमर्यादयाऽध्ययनं स्वाध्यायः ॥

- 5 कालादीति । आ मर्यादया शास्त्रप्रतिपादितयाध्ययनं पठनं आध्यायः सुष्ठु शोभन आध्यायः स्वाध्यायः, तत्र हि अस्वाध्यायिकं संयमघाल्युत्पातनिमित्तदेवताप्रयुक्तसंप्रामाशरीररूपेण पञ्चविधं परसमुत्थं, एषु स्वाध्यायं विदधतस्साधोस्तीर्थकृदाज्ञाभङ्गादयो दोषा भवन्ति । अत ईदृश कालं विहाय उचितकालेषु अध्ययनं स्वाध्याय उच्यते । आदिना पौरुष्यपेक्षा ग्राह्या, तथाच कालवेलापरिहारेण पौरुष्यपेक्षयाऽध्ययनं स्वाध्याय इत्यर्थः । स
- 10 च वाचनाप्रच्छन्नापुनरावर्त्तनाऽनुप्रेक्षाधर्मकथाभेदतः पञ्चविधः, शिष्येभ्यः कालिकस्योत्कालिकस्य वाऽऽलापकप्रदानं निरवद्यप्रन्थार्थोभयप्रदानं वा वाचना, गृहीतवाचनेनापि शिष्येण सति सशये पुनः प्रष्टव्यमिति पूर्वाधीतसूत्रादेशशङ्कितादौ प्रश्नः प्रच्छन्ना, स्वोन्नतिपरातिसन्धानतोपहाससघोषप्रहसनदिभिर्बर्जितः सशयोन्मूलनाय निश्चयदाटव्यं वा पर प्रत्यनुयोग इति भावः । प्रच्छन्नया विशोधितस्य सूत्रादेर्विस्मरणं मा भूदिति तस्य द्रुतबिलम्बित-
- 15 दिदोपशून्यं घोपादिविशुद्धं गणनं परावर्त्तना, सूत्रवदर्थेऽपि विस्मरणसम्भवेन तस्य मनसा विचिन्तनमनुप्रेक्षा, इत्थमभ्यस्तश्रुतेन कृतं धर्मस्य श्रुतरूपस्य व्याख्यानं धर्मकथा । प्रज्ञातिशयप्रशस्ताध्यवसायप्रवचनस्थितिसशयोच्छेदपरवादिशंकानिरासपरमसवेगतपोद्बलतिचारविशुद्ध्यादयोऽस्य फलमिति ॥

अधुना ध्यानस्वरूपमभिधत्ते—

- 20 चेतसो योगनिरोधपूर्वकैकविषयस्थिरतापादनं ध्यानं, योगनिरोधः केवलानां ध्यानम् ॥

चेतस इति । ध्यानशब्दो त्रिवक्षाभेदेन भावकर्तृकरणमाधनः, तत्र ध्येयं प्रत्यङ्ग्यावृत्तस्य भावमात्रेणाभिधाने ध्यानिर्ध्यानमिति भावसाधनः, ध्यायतीति ध्यानं बाहुलकल्प्युद्-

1. यत्र भेदश्चैव तत्रैव भेदो वा १, क्रियायाः सम्पत्तयेऽप्येव वाच्यम् । यदा तु तादृशां प्रणामानां तादृशानिर्ध्यानेन क्रियायाः क्रियायत्तयाः स्थायत्वात् तदाऽऽन्वयाद्य एव ध्यायन्तृत्वम् इति यथाश्रुतं आचार्यादिरूपनया वैराग्यस्यावगमनं सम्यगेवेति भावः ॥

प्रत्ययेन कर्तृसाधनः । करणप्रशंसापरायामभिधानप्रवृत्तौ समीक्षितायां यथा साध्वसिः छिन-
 तीति प्रयोक्तृनिर्वर्त्ययोस्मतोरप्युद्यमननिपतनतंत्रत्वाच्छेदनस्यासौ कर्तृधर्माधारोपः क्रियते
 तथा दिध्यासोरप्यात्मनः ज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषतंत्रत्वाद् ध्यानादिपरिणामस्य
 कर्तृत्वं युज्यते, पर्यायपर्यायिणोर्भेदाच्चास्य करणत्वमपि । एकविषयस्थिरतापादनमिति । “ एको-
 ऽन्यार्थेऽसहाये च प्रथमे केवले तथे ” ति कोशादेकशब्दस्य बह्वर्थत्वेऽपि संख्यावाच्यत्रैकशब्दः । 5
 वीर्यविशेषाद्धि निरावाधे स्थाने प्रज्वालिता दीपशिखेव चेतस एकस्मिन्विषये स्थिरतापादनं
 अनियतक्रियार्थस्य नियतक्रियाविशेषकर्तृत्वेनावस्थापनम्, तत्र वाक्काययोरपि निरोध एवेति
 प्रोक्तं योगनिरोधपूर्वकेति वाक्कायनिरोधपूर्वकेत्यर्थः, अथवा मनोवाक्कायनिरोधपूर्वकेति तदर्थः,
 चेतश्शब्दस्य चिन्तापरपर्यायस्य ज्ञानमर्थः, तस्यैव ह्येकस्मिन्नर्थे स्थापनं ध्यानमुच्यते
 व्यप्रत्वे च तस्य ज्ञानत्वमेव नतु ध्यानत्वं, तथा च योगत्रयनिरोधपूर्वकं ज्ञानस्यैकविषयस्थि- 10
 रतापादनं ध्यानमिति फलितार्थः । व्यापकमिदं लक्षणं लक्षणस्थानां केवलानाञ्च ध्यानेष्विति
 सूचयितुमुक्तं योगनिरोध इति, योगनिरोधात्मकं केवलानां ध्यानमप्येतादृशमेवेत्यर्थः । तत्रापि
 योगत्रयनिरोधपूर्वकं ज्ञानस्यैकविषयस्थिरतापादनस्य मन्त्रात् । नन्वेकस्मिन्नर्थे चित्तस्यैक-
 क्रियाकर्तृत्वेन यद्यवस्थापनत्वस्यैव ध्यानत्वं तर्ह्यव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिषु अर्थसङ्गमे द्रव्या-
 त्पर्याये पर्यायाच्च द्रव्ये सङ्गमरूपे शुद्धध्यानविशेषेऽन्यात्तमेकविषयकत्वाभावादिति चेन्मैवम्, 15
 एकशब्दस्य प्राधान्यवाचित्वात्, अस्ति हि सङ्गमे तस्य तस्य प्राधान्यम् । तदिदं ध्यानमौ-
 न्तमौर्हृत्सिकमेव, न दिवसमासादिपरिमाणं, ततःपरं दुर्ध्यानत्वाद् इन्द्रियोपघातप्रसङ्गात्
 अत एव न प्राणपानविनिग्रहो ध्यानं, तदुद्भूतवेदनाप्रकर्षेण शरीरपातप्रसङ्गात्, नापि मात्रा-
 फालपरिगणनं ध्यानं, वैचर्येण ध्यानस्वरूपहानिप्रसङ्गात् । ध्यानश्चेदं गुप्यादिभिर्भवति ।
 अन्यसंहननिनां तावत्कालमध्यवसायधारणसामर्थ्याभावादुत्तमसंहननवानेवाधिकारी, उत्तम- 20
 संहननानि वक्ष्यन्भनाराचवञ्जनाराचनाराचार्थनाराचरूपाणीति ॥

नन्वनेन ध्यानेनाऽऽर्त्तादयस्संगृहीता नवेति शङ्कायां सामान्येनोक्तं ध्यानं विमजमा-
 नस्सर्वाणुस्यूतत्वं लक्षणस्याऽऽविष्करोति—

तदार्त्तरौद्रधर्मशुद्धभेदेन चतुर्विधम् ॥

१. तथाच मनएकाग्रतालम्बनं ध्यानं, ध्यानाभ्यासक्रिया भावना उक्तप्रकारद्वाराहिता या मनधेष्टा सा चिन्तेति
 सूच्यते । २. योगनिरोध एव केवलिनो ध्यानं न तु चित्तारस्थानं, चित्तस्यैतन्मात्रत्वं योगधीदारिकादिद्योत-
 संयोगसमुत्था भात्मपरिणामविशेषोपस्थापना एव । ३. गतगततिलवप्रमाण कालविशेषा मुद्रासं तदन्तर एवध्यानं
 उपस्थापनां, तत्परतो भावना चिन्ता वा भवेत् बहुवस्तुसंगमे सपि सुचिरमपि ध्यानप्रसङ्गो वा भवेत् त्वेवमेव
 ध्यानं दिग्गादिमानं भवेदिति भावः ॥

तदिति । ध्यानमित्यर्थं शोकाऋन्दनविलापादिलक्षणमार्त्तम् । उत्सन्नवद्धादिलक्षणं रौद्रम् । जिनप्रणीतभावश्रद्धानादिलिङ्ग धर्मम् । अवाधाऽममोहनादिलक्षणं शुद्धमिति, विस्तरस्तु यथाक्रममिति ॥

अथाऽऽर्त्तं लक्षयति—

5 इष्टानिष्टवियोगसंयोगरोगनिदानान्यतमविषयकं सोद्वेगचिन्तनमार्त्तम् । पष्टगुणस्थानं यावदिदं भवति ॥

इष्टानिष्टेति । ऋतं दुःखं शारीर मानसञ्चाऽनेकप्रकार, अथवाऽर्दनमार्त्तिस्तत्र भवमार्त्तम् । तद्वि चतुर्विधं, तत्र प्रथममिष्टाना मनोहराणा विषयाणा वियोगे सति तत्प्राप्त्यर्थं सोद्वेगचिन्तन अर्थान्तरचिन्तनादाधिम्येन प्रकृतेऽवरोध, ते कथं नाम मे स्थुरित्येव विचिन्तनरूपम् । द्वितीय, अनिष्टाना शब्दस्पर्शरसगन्धाना विषयाणा सयोगे—इन्द्रियसम्बद्धे सोद्वेगचिन्तन तद्वियोगाय, कथमहमेभ्यो विमुच्येयेति चेत्तसो निश्चलीकरणम् । तृतीयं, रोगस्य प्रकुपिताना पत्रनपित्तश्लेष्मणा सन्निपातेन सजातस्य शूलज्वरादिरूपस्य प्रतिचिकीर्षां प्रत्यागूर्णस्थानवस्थितमनस धैर्योपरमात् सोद्वेगचिन्तनम् । चतुर्थं पुन, निदान कारण मोक्षसुख विरह्य्य पुनर्भवविषयकमुत्पाय हेतुभूतं कामोपहतचेतसा तद्विषयकं सोद्वेगचिन्तनमिति ।

15 चतुर्विधमपीदमार्त्तं कृष्णनीलकापोतलेऽद्यावलाधानमज्ञानप्रभवं पौरुषेयपरिणामसमुत्थ पापप्रयोगाधिष्ठित परिभोगप्रसङ्गं नानासङ्कल्पासङ्ग धर्माश्रयपरित्यागि कपायाश्रयोपस्थानमनुपशमप्रवर्धन प्रमादमूलमकुशलकर्मादान कटुकविपाकासद्वेद्य तिर्यग्भवगमनपर्यवसानं क्रन्दन शोचनपरिदेवनताडनादिलिङ्गगम्य विज्ञेयम् । ध्यानस्यास्य ध्यातार दर्शयति पष्टेति, अविरतास्संयतासयता, प्रमत्तसयताश्चाऽस्य ध्यातारः केचित्प्रमत्तसयता निदानं वर्जयित्वा

20 प्रमादोदयोद्रेकादार्यत्रय विदधति नाप्रमत्तसयतादयोऽस्य ध्यातार इति भावः ॥

अथ रौद्रमाह—

हिंसाऽस्तत्यस्तेयसंरक्षणान्यतमानुबन्धिचिन्तनं रौद्रम् । आपञ्चममेतत् ॥

१ अमनाऽवस्तुगम्यन्धेन मन्वस्य तद्वियोगाय मृति मनाऽवस्तुसयोगेन मन्वस्य इत्यामनो विद्यागाथं मृति प्राणा भेद शलाकारागदिन्दनाया नियामप्रणिधानं तात्त्वेदनाया अनादेऽपि असम्प्रयोगचिन्ता द्वितीये भेद इष्टवस्तुनामिष्टवदनाया त्रिधागाध्यवसानं तृतीया भेद, निषवितकामभोगसम्प्रयोगमन्वस्य तत्रिभोगमृत्तिसमन्वादाऽधनुर्था भेद इत्याय कचित् ॥

हिंसेति । रोदयतीति रुद्रः क्रूरस्तस्येदं कर्म रौद्रं तत्र भवं वा । तदपि चतुर्विकल्पं, हिमानुबन्धिचिन्तनं—हिंसानिमित्तं चिन्तनमाद्यं, असत्यनिमित्तं द्वितीयं, स्तेयनिमित्तं तृतीयं, चतुर्थन्तु संरक्षणानुबन्धि विषयाणां शत्रुादीनां तदानीं मनमः परितोषकराणां पश्चाद्य भृशं भीकरफलानां तत्साधनभूतानाञ्च धनधान्यादीनां सरक्षणानुबन्धिध्यानमित्यर्थः । तदिदं अतिकृष्णनीलकापोतलेऽयानलाधानं प्रमादाधिष्ठान, नरकगतिफलावमानं मारणाभिलाष- 5 मरणेहाऽपरन्यसनप्रमत्ततानिर्देयत्वपरच्छेदकारित्वादिलिङ्गगम्यं, तीव्रपधन्धसंछिष्टाध्यवसाय-प्रसवमवसेयम् । अस्य ध्यातारमाचष्टे आपश्चममेतदिति । देशविरतं यावदित्यर्थः । आर्त्त-गौत्रे ध्याने प्रकृष्टतरगाद्वेषानुगतत्वात् नरकादिचतुर्गतिकससारस्यैव हेतु भयतो न जातुचिन्मुक्तिहेतु इत्यवधेयम् ॥

मन्प्रति धर्मध्यानमाह—

10

आज्ञापापविपाकसंस्थानान्यतमविषयकं पर्यालोचनं धर्मध्यानम् ।
अप्रमत्ततः क्षीणमोहं यावत् ॥

आज्ञेति, धर्मः क्षमादिदशलक्षणकः, उत्तमबन्धिध्यान धर्मध्यानम् । तद्यतुर्धिषं, आज्ञाविषयकपर्यालोचनं, अपायविषयकपर्यालोचनं, विपाकविषयकपर्यालोचनं, सस्थान-विषयकपर्यालोचनञ्चेति । तत्रोपदेष्टुरभावेऽपि मन्दबुद्धित्वेऽपि कर्मोदयात्सूक्ष्मत्वाद्य 15 वस्तूना लिङ्गनिर्देशनालाभेऽपि अवितथवादिनः क्षीणरागद्वेषामर्थज्ञा अन्यधामन्तमन्यथा न जानन्त्येव न भावन्त एव तत्कारणाभावात् अतस्त्वयथा मत्यमिद् तच्छासनं ससार-सागरोत्तारपञ्चेत्याहा प्रमाणीकृत्यार्थापधारणमाज्ञाविषयक पर्यालोचनरूपं प्रथमं धर्मध्या-नम् । रागद्वेषकपायेन्द्रियवशीभूताना प्राणिनां शारीरमानसदुःखचिन्तन द्वितीयम्, रागद्वेषा-

१. एवेन्द्रियवशीनां यथवेधबन्धनदहनान्ननाराणादिप्रणिधानं, विदुनासम्पत्सद्रूपानादिचिन्तनप्रणिधानं, परतोपापानिरेषपरद्वेषहरणप्रणिधानं, शस्त्रादिविषयतापनपरिपापान्त्यव्यमचमिति चतुर्विधं रौद्रध्यानमिति याव ॥ २. अपयोपायशैवातीवविपाकविरागमवसरथाऽऽह हेतुविषयानि चेति चतुर्विधं तद्विषयं दशविधं तत् । बुद्धमनोवैषम्यव्यापारणामनस्य यथ हेतु स्वदिक्षेपभूतस्वकल्पबन्धा दोषपरिबर्जनस्य बुद्धात्प्रवृत्ति-रादापादविषयम् । तेषामेव बुद्धात्तत्त्वात्स्वाकरणमुपय य रूपमनुभवः स्वदिक्षेपकल्पबन्धा उपादविषयं । अर्मेन्द्रियप्रदेशात्मकमाकारानाकारोपयोग्यत्वात् । दूरदृष्टकर्म ह्येवमागि वादितात्तत्त्वं अवधारणम् । धर्म-धर्मोक्तसंज्ञासुप्रसन्नानामन्तवशात्सात्मकत्वादिभ्यश्चाऽऽपीतिभ्यम् । विगतविषय टीकाद मूलमेव । प्रेय हरहन कर्मैकतोगोर्गर्भ पुन प्रमुभावा भव य पारपृष्टपटोयपरमूत्रपुगीप प्रतप्रनिबद्धगुणं प्रहरपुरकाशांस्वप्रमत्त वमनं, न यथाऽत्र विविज्यन्ता हरहनकमपत्तपुनवधेननवधेननं य नलायभूत शालापी प्रविषयता इति नरा शरीरशरीरसंज्ञोचनं भवति चिन्तम् । गन्ध नविषयानु गेहायमुच्यते । आकाशविषयमपि तत्रैव अगमविषयप्रतिपत्ती तत्रैवगुणविषुदे पुन इतः प्रादप्रपकागमय कश्चिदेदं प्रत्यक्षं यत्तद्विषयानु-विचिन्तन हेतुवैषम्यमिति ॥

- दिभिः प्रदुष्टान्तःकरणा जन्तवो मूलोत्तरप्रकृतिविभागसम्भूतजन्मजरामरणगहनविपिनपरि-
 भ्रमणपरिश्रमप्रभवप्रभूतदुःसाकुलास्सांसारिकसुगस्पृहालयशरीरेन्द्रियाद्याश्रवणप्रवाहप-
 तिता मिथ्यात्वाज्ञानाविरतिपरिणता यथायोगमार्त्तरीन्द्रध्यानविशेषाभ्यां पर्याप्तं कर्मजाल-
 मादाय दीर्घकालं नरकादिगतिष्वपार्यैर्युज्यन्ते । केचिदिहापि कृतवैरानुबन्धा. परस्परमा-
 5 क्रोशवधवन्धाद्याक्रोशभाजः क्लिश्यन्त इत्येवं प्रत्यवायप्रायेऽस्मिन् ससारे उद्वेगार्थमपा-
 यानां विचिन्तनं द्वितीयं धर्मध्यानम् । विपाकः वर्मफलानुभवस्तद्विवेकं प्रति प्रणिधानं
 विपाकविषयकपर्यालोचनं, तत्र ज्ञानावरणाद्यप्रविधं कर्म प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशभेदभिन्न-
 मिष्टानिष्टविपाकपरिणामं जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्थितिकं नरकादिविधिविपाकं, तद्यथा ज्ञाना-
 वरणाधुर्मधस्त्वं, दर्शनावरणाच्चक्षुरादिवैकल्यं निद्राशुद्धवश्च, असद्वेद्याद् दुःखं सद्वेद्यात्सुखानु-
 10 भवः, मोहनीयाद्विपरीतप्राहिता चारित्रविनिवृत्तिश्च, आयुषोऽनेकभवप्रादुर्भावः, नान्नोऽशुभ-
 प्रशस्तदेहादिनिर्वृत्तिर्गोत्रादुच्चनीचकुलोत्पत्तिः, अन्तरायादलाभ इति, एवं निरुद्धचेतसः कर्म-
 विपाकानुस्मरणं तृतीयं धर्मध्यानं । लोकद्रव्यसंस्थानस्वभावावधानं सस्थानविषयकपर्यालो-
 चनम्, लोकस्य द्रव्यस्य च सस्थानमाकारविशेषः, लोकस्याधोमुखमहसस्थानमधोलोकः, तदु-
 र्ध्वं झल्लर्याकृतिस्तिर्यग्लोकः, स च ज्योतिर्व्यन्तराकुलोऽसख्येयद्वीपसमुद्रपरिवेष्टितः ऊर्ध्वलोक
 15 ऊर्ध्वाकृतमृदङ्गाकृतिरुत्कृष्टशुभपरिणामोपेतः कल्पोपपन्नकल्पातीतदेव्यापृत इत्येवं विचा-
 रणा, द्रव्याणां तावद् धर्माधर्मौ लोकाकारौ गतिस्थितिहेतू, आकाशमवगाहलक्षणं, आत्मान
 उपयोगलक्षणाऽशरीरादर्थान्तरभूता अरूपाः कर्तार उपभोक्तारो निजकर्मणां शरीराकारा
 मुक्तौ त्रिभागहीनाकाराः, कालो वर्त्तनादिपरिणामी समयात्मकः, पुद्गलद्रव्यं शरीरादि-
 कार्यं, द्रव्यञ्चोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमनन्तधर्मात्मकं नित्यानित्यैकानेकभेदाभेदसदसदादिस्वरूप-
 20 मित्येवं प्रणिधानं चतुर्थं धर्मध्यानमित्यर्थः, ननु भावनानां धर्मध्यानेऽन्तर्भावस्तज्जातीयत्वा-
 दिति चेन्न, अनित्यादिविषयविचिन्तनस्य ज्ञानरूपत्वे भावनान्यपदेशात्, एकाप्रचिन्तानिरोध-
 रूपत्वे धर्मध्यानत्वादित्येवं प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ध्यानोपरमकालभावित्वाच्च भावनानां ततो-
 र्धान्तरत्वात् । अस्य ध्यातारमाहाप्रमत्त इति, सर्वप्रमादै रहिता अप्रमत्तास्तेभ्य आरभ्य
 क्षीणमोहपर्यन्तवर्तिनोऽस्य ध्यातारः, अत्र लक्षणघटकतया ध्यानकारणभूतो ध्यातव्यवस्तु-
 25 निर्देशो धर्मध्यानावान्तरभेदः, अप्रमत्त इत्यादिना ध्यातारश्च प्रदर्शिता उपलभ्यकतया ।
 तेन ज्ञानदर्शनपारित्रवैराग्यविषया भावनाः, योग्यदेशनालाऽऽसनविशेषा वाचनाद्यालम्बनं
 मनोनिरोधादिश्रमः, अनित्यत्वादिभावनः लेख्याविशेषः श्रद्धानादिलिङ्गं मुरलोपादिफलं
 च गृह्यते । सदा हि ज्ञानविषयकोऽभ्यामोऽशुभव्यापारनिरोधेन चैनम एकस्मिन् विषयेऽ-
 वस्थापको विशुद्धिकृद् भवनिर्वेदकृष्ण भवति, एवं च ज्ञानेन ज्ञातपरमार्थो निष्कर्म्यं

ध्यायायति । शङ्कादिदोषरहितत्वात्प्रशमस्यैर्यादिगुणगणोपेतः तत्त्वान्तरेऽभ्रान्तचित्तो दर्शन-
 शुद्ध्या ध्यानाय प्रवर्त्तते, चारित्र्यभावनयोपात्तकर्मक्षपणमनुपात्ताशुभानादानं सम्यक्तत्वादि-
 शुभकर्मादानमयत्वेन ध्यानञ्च प्राप्नोति, जगत्तत्त्वस्य सम्यग्ज्ञानाद्विषयस्नेहसङ्गाभावादिह
 लोकादिसप्तभयराहित्यादिहपरलोकाकांक्षावैधुर्यात् तथाविधक्रोधद्विराहित्याच्च वैराग्यभावि-
 तमना ध्याने निश्चलो भवति, अपरिणतयोगादीना युवत्यादिव्यतिरिक्तापेक्षया विजयो देशो 5
 ध्यानयोग्यदेशः, युवत्यादियुतदेशस्तु सर्वदा वर्ज्य एव । परिणतयोगानां सुनिश्चलमनसां
 तु जनाकीर्णो जनशून्यो वा देशो ध्यानाय कल्पते । यत्र काले मनोयोगादिस्वास्थ्यमुत्तमं
 लभते स एव ध्यानकालो न तु दिवमनिशावेलाविशेषाः । या काचिन्निपण्णतादिरूपा देहा-
 वशा प्रकृतध्यानानघरोधिनी स एवाऽऽसनविशेषो ग्राह्यो न त्विदमेवासनं कार्यमिति
 नियमः । श्रुतधर्मानुगताना वाचनप्रच्छन्नपरिवर्त्तनानुचिन्तनादीना चारित्र्यधर्मानुगतानां सामा- 10
 यिकादिसामाचारीणा सम्यगासेवनया वर वर्मध्यानं समारोहति, योगनिरोधप्रमस्तु धर्म-
 ध्याने न नियमितः परन्तु यथा स्वास्थ्य भवेत्तथा कार्यः । धर्मध्यानोपरमेऽपि सदा साधु-
 नाऽनित्याशरणैकत्वसंसारभावनाः सचित्तादिप्पनभिष्वङ्गभवननिर्देशादिस्थिरतायै भावनीयाः ।
 अत्र स्थितस्य क्रमविशुद्धाः पीतपद्मशुक्लेश्यास्तीजमन्दादिभेदा अनुकूला भवन्ति । आग-
 मोपदेशाऽऽज्ञानिसर्गतस्तीर्थकरप्ररूपिताना द्रव्यादिपदार्थाना श्रद्धानमस्य लिङ्गं, सूत्रमागमः, 15
 तदनुसारेण कथनमुपदेशः, अर्थ आज्ञा, निसर्गः स्वभावः । तथा जिनसाधुगुणोत्कीर्तन-
 प्रशंसादानविनयसम्पन्नः श्रुतशीलसयमरतो धर्मध्यायीति विज्ञायते, तथैवं ध्यायतस्सुरलो-
 कादिकं भवतीति धर्मध्याने निमित्तानि विज्ञेयानि । क्षीणमोह यावदिति, उपशान्तमोह-
 क्षीणमोहयोस्तु शुद्धे ध्याने वक्ष्यमाणे प्राथमिकद्विभेदे अपि भवत इत्यपि बोध्यम् ॥

अथान्तिमं शुद्धध्यानमाह—

20

आज्ञाद्यविषयकं निर्मलं प्रणिधानं शुक्लम् । तच्च पृथक्त्वचित्तकैकत्व
 वितर्कसूक्ष्मक्रियञ्च्युपरतक्रियभेदेन चतुर्विधम् ॥

आज्ञादीति । आज्ञापायाद्यविषयनिर्मलप्रणियानस्व लक्षण आर्त्तादिवारणाय निर्म-
 लेति, धर्मध्यानव्यावृत्तये आज्ञात्रिपयइति, तादृशज्ञानवारणाय प्रणिधानमिति । लक्षणे-
 नास्य भेदाप्राप्तेः ऋणतस्तमाह तच्चेति । पृथक्त्वचित्तमात्रं, पृथक्त्वेन भेदेन—रिस्तीर्ण- 23
 मावेन वितर्कः श्रुत यस्मिस्तत्पृथक्त्वचित्तं, एतत्त्वचित्तं द्वितीयं, एतत्त्वेनाभेदेन वितर्को
 व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा यस्य नदेकरवितर्कं, सूक्ष्मक्रियं तृतीयं, सूक्ष्मा त्रिया यस्मिन्तत्सूक्ष्म-
 क्रियं, अत्रोच्छ्रामनिष्ठासादिकावात्रिया सूक्ष्मा भवति, च्युपरतक्रियं तुर्यं, च्युपरता योगा-
 भावान् क्रिया यस्य तद्च्युपरतक्रियमिति विमहः ॥

अथ प्रत्येक तेषां भावमाह—

पूर्वविदां पूर्वश्रुतानुसारतोऽन्येषां तमन्तरेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिसहितमेकद्रव्य उत्पादादिपर्यायाणामनेकनयैरनुचिन्तनं पृथक्त्ववितर्कम् । इदं सविचारम् ॥

- 5 पूर्वविदामिति । एकस्मिन् द्रव्ये पुद्गलात्मादिरूप उत्पादव्ययधौव्यमूर्त्तामूर्त्तनित्यानित्यादियथायोग्यपर्यायाणां नानानयैर्द्रव्यास्तिकादिभिरनुचिन्तनं स्मरण, कथमित्यत्राह पूर्वविदा पूर्वश्रुतानुसारेण, अन्येषां मरुदेव्यादीनां तमन्तरेणापि स्त्रियः पूर्वश्रुतानधिकारात् । एतेन पूर्वज्ञानस्यैकान्तनियमो नास्तीति सूचितम्, पूर्वं प्रणयनात् पूर्वाणि चतुर्दश, तद्विदुः पूर्वविदस्तेषां पूर्वविदा, पुनः कथंभूतं चिन्तनमित्यत्राहार्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिसहितमिति ।
- 10 अर्थो ध्येयः—द्रव्यं पर्यायो वा, व्यञ्जनं तस्य वाचकं वचनं, योगः कायवाङ्मनःकर्मलक्षणः, अन्यो योगो योगान्तरं तेषां सक्रान्तिः परिवर्त्तनं द्रव्यं विहाय पर्यायं पर्यायं विहाय द्रव्यं यदुपैति साऽर्थसङ्क्रान्तिः, एकं श्रुतवचनमुपादाय वचनान्तरमालम्ब्यते तदपि विहायान्यदिति व्यञ्जनसङ्क्रान्तिः, काययोगं त्यक्त्वा योगान्तरं गृह्णाति तत्र त्यक्त्वाऽन्ययोगमिति योगसङ्क्रान्तिः, अर्थव्यञ्जनयोगान्तरसहितत्वादिदं ध्यानं सविचारमुच्यते
- 15 इत्याशयेनाह्नेदमिति । सविचारमिति, सह विचारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्त्या वर्त्तते इति सविचारम् । योगान्तरसङ्क्रान्तिरूपत्वादस्य ध्यानस्य योगत्रयव्यापारवत्सम्भव इत्यपि पदेनानेन सूच्यते ॥

अथ द्वितीयप्रकारभावमाह—

- पूर्वविदां पूर्वश्रुतानुसारेणाऽन्येषां तद्विद्वन्नश्रुतानुसारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिरहितमेकद्रव्ये एकपर्यायविषयानुचिन्तनमेकत्ववितर्कम् । इदन्त्वविचारम् ॥

- पूर्वविदामिति । व्याख्यातोऽर्थः, तद्विद्वन्नश्रुतानुसारेणेति, अत्र मरुदेव्यादीनां द्रव्यश्रुताभावेऽपि यत्किञ्चित् श्रुतमस्त्येवेति—सूचयितुं तमन्तरेणेत्यनुक्तं वा तद्विद्वन्नश्रुतानुसारेणेत्युक्तम् । अर्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिरत्र नास्तीत्याहार्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिरहितमिति, एकद्रव्य इति, अभेदेनेति शेषः, अभेदेनैकद्रव्ये पर्यायविषयकालोचनमित्यर्थः, द्रव्याभिन्नपर्याय विषयः पर्यायाभिन्नद्रव्यविषयकं चेति यावत् । अर्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिरहितत्वादेवेदं ध्यानमविचारमुच्यते इत्याह्नेदमिति ॥

अथ सूक्ष्मक्रियमाह—

सूक्ष्मकायक्रियाप्रतिरुद्धसूक्ष्मवाङ्मनःक्रियस्य सूक्ष्मपरिस्पन्दात्मक-
क्रियावद्धानं सूक्ष्मक्रियम् । इदमप्रतिपाति, प्रतिपाताभावात् ॥

सूक्ष्मकायक्रियेति । मोक्षगमनप्रत्यासन्नसमये केवलिनो मनोवाग्योगद्वये निरुद्धे
सत्यर्धनिरुद्धकाययोगस्योच्छ्वासनिःश्वासलक्षणा तन्वी क्रियैव यत्र तथाविधं सूक्ष्मक्रियात्मकं 5
ध्यानमित्यर्थः । प्रथमं मनोयोगनिग्रहे ततो वाग्योगनिग्रहे ध्यानमिदं भवति । ध्यातुरस्य
परिणामविशेषस्य प्रवर्धमानत्वेनेदं ध्यानमप्रतिपातीत्युच्यते, इत्याहेदमिति, हेतुमाह प्रति-
पाताभावादिति, परिणामविशेषस्येत्यादिः ॥

अथ व्युपरतक्रियमाचष्टे—

निरुद्धसूक्ष्मकायपरिस्पन्दात्मकक्रियस्य ध्यानं व्युपरतक्रियम् इद- 10
मप्यप्रतिपाति । आद्ये द्वे एकादशद्वादशगुणस्थानयोरन्त्ये द्वे केवलिन
एव त्रयोदशचतुर्दशगुणस्थानक्रमेण ॥

निरुद्धेति । शैलेश्यवस्थावस्थितानां मनोवाकाययोगत्रयरहितानां यद्धानं तद्गुणपरतक्रिय-
मुच्यते । ननु शुद्धध्यानस्यान्तिमभेदद्वये मनमोऽभावेन मनोविशेषरूपध्यानत्वं कथमस्तीति 15
येन मनोमात्रस्य ध्यानरूपत्वाभावात् किन्तु मुनिभ्रलस्यैव योगस्य तथात्वान् तस्य केवलि-
नससयोगिनससूक्ष्मक्रियात्मके ध्यानेऽक्षतेः, कायात्मकयोगस्य मुनिभ्रलत्वान् न च तथाऽप्य-
योगिनो ध्याने चतुर्थे योगस्यापि कायस्याभावेन तत्राऽनुपपत्तितादवस्थमिति वाच्यम्,
कुन्त्यालकभ्रमणवन्मनःप्रभृतिनियोगोपरमेऽपि पूर्वप्रयोगाद्धानोपपत्तेः, द्रव्यमनमोऽभावेऽपि
भावमनमसस्त्वेन ध्यानमम्भवात्, चेतनो ज्ञानरूपत्वेनेकत्रिपयस्थिगीभूतज्ञानपरिणामरूप-
ध्यानस्यात्राप्यक्षुण्णत्वात् ॥ प्रवर्धमानपरिणामविशेषवद्वादिदमप्यप्रतिपातीत्याहेदमपीति । 20
शुद्धध्यानस्याधिकारिणमाहाते इति । पृथक्त्ववितर्कत्ववितर्के इत्यर्थः, एकादशद्वादश-
गुणस्थानयोरिति । यथाक्रममिति दोषः, तथाच पृथक्त्ववितर्कमेकादशे, एकत्ववितर्क-
द्वादशे इत्यर्थः । अन्तिमावधिप्रदर्शनपरमिदं, नामिमगुणस्थानवर्तिनी इमे भवत इति भावः ।
तेन पृथक्त्ववितर्कस्याऽपूर्वगुणस्थानादिवर्तिनसमम्भवेऽपि न क्षतिः । एकत्ववितर्कस्तु द्वादश-
गुणस्थान एव । अपूर्वगुणस्थानाद्वादशमिमदमपीति केचित् । अन्त्ये द्वे इति सूक्ष्मक्रिय- 25

व्युपरतक्रिये इत्यर्थं, सूक्ष्मक्रियं संयोगिनो व्युपरतक्रियमयोगिन इति तात्पर्यम् । अत्र भावनादेशकालासनविशेषा धर्मध्यानवत् । ध्यानव्या अवान्तरभेदा ध्यातारश्च भूल एव प्रदर्शिताः, क्षान्तिमार्दवार्जवादीन्यालम्बनानि, मनोयोगनिग्रहस्ततो ध्यायोगनिग्रहस्ततः काययोगनिग्रह इति भवान्तकाले केवलिन आश्रित्य योगनिग्रहक्रमः, छद्मस्थस्त्रिभुवनविषयमन्तः-
 5 करण प्रतिवस्तु त्यागलक्षणक्रमेण सकोच्याणौ विधायाऽतीव निश्चलशुद्धं ध्यायति, जिनस्तु चरमद्वयध्याता ततोऽपि प्रयत्नविशेषान्मनोऽपनीयाविद्यमानान्तःकरणौ भवति । तत्राऽपि शैलेशीमप्राप्तोऽन्तर्मुहूर्त्तनाऽऽद्य शैलेश्याश्च द्वितीयं ध्यायति । आश्रवद्वारापायान् ससाराशुभानु भाव अनन्तभवसन्तान वस्तुविपरिणामश्च चिन्तयतीति भावना, आद्यद्वयभेदापेक्षयाऽस्य भावना, शुद्धलेश्या प्रथमत्रयभेदेऽन्तिमे च लेश्याविरहो बोध्यः । अवघासमोहविवेक-
 10 व्युत्सर्गा लिङ्गानि । शुभाऽऽस्रवनिर्जरानुत्तरामरसुप्तानि द्वयोश्शुद्धयोः अन्त्ययोस्तु परमनिर्वाणं फलमिति बोध्यम् ॥

अत्र ध्याने षोडशपादात्मक एकेन्द्रियविकलेन्द्रियस्थावरसञ्चयसङ्घिमनुजगतित्रसकाय-
 पञ्चेन्द्रिययोगत्रयकपायचतुष्टयाहारकानाहारकोपशमक्षयोपशमक्षायिकसम्यक्त्ववेदत्रिकज्ञान-
 त्रिकदर्शनत्रिकभव्याभव्यमिध्यात्वसारसदनमिश्राविरतिदेशविरसिगतित्रिकाज्ञानत्रिकलेश्या-
 15 पट्टकेवलज्ञानदर्शनसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्परायथाख्यातमनःपर्य-
 वान् पट्टत्रिंशद्विधानाश्रित्य विचार्यमाणे, एकेन्द्रियविकलेन्द्रियस्थावरासङ्घिना मनसोऽभावेन नैकविधमपि ध्यान सम्भवति, मनुजगतित्रसकायपञ्चेन्द्रियक्षायिकसम्यक्त्वभव्येषु प्रत्येकं षोडशविधध्यानस्य सम्भव, योगत्रयाहारकत्वयो पञ्चदशविधध्यानसामानाधिकरण्यस्य सम्भव, व्युपरतक्रियात्मकध्यानविशेषसामानाधिकरण्यासम्भवात् । उपशमसम्यक्त्वकपाय-
 20 चतुष्टयवेदत्रिकेषु त्रयोदशविधध्यानसहचारित्वस्य सम्भवः, क्षीणमोहादिगुणस्थानेष्वेवामस-
 म्भवेन तत्स्थानभाव्येकत्ववितर्कसूक्ष्मत्रियव्युपरतक्रियैस्सहचारित्वासम्भवात् । ज्ञानत्रिक-
 दर्शनत्रिकसङ्घिवेषु चतुर्दशविधध्यानसहवृत्तित्वसम्भव, मनोविरहकालभाविसूक्ष्मक्रिय-
 व्युपरतक्रियध्यानविशेषसहवृत्तित्वासम्भवात् । अनाहारकत्वकेवलज्ञानदर्शनेषु सूक्ष्मक्रिय-
 व्युपरतक्रियध्यानविशेषसामानाधिकरण्यमेव । त्रयोदशचतुर्दशगुणस्थानभावित्वात्तेषाम् ।
 25 इतरध्यानाना मनोत्रिपयकत्वाच्च । पञ्चसु लेश्यासु क्षायोपशमिकसम्यक्त्वे च द्वादशध्यानसह-

१ काययोग एव सूक्ष्मक्रियस्य भावात् एकत्ववितकस्य कायक इमनोऽन्त्यतमया एव भारत पृथक्त्व वितर्कस्य तु मनोवाक्यययोग्यापारवत एव भावाद्दति भद्रे विशय ॥ २ अणोरपीत्यर्थ ॥ ३ भावि नारकाद्यपक्षयति भाव ॥

चारित्वं, शुक्लध्यानसामानाधिकरण्याभावात् । शुक्लेद्रयायाश्च व्युपरतक्रियातिरिक्तध्यानवि-
शिष्टत्वं, अयोगिनि लेद्रयावैधुर्यात् । सामायिकलेदोपस्थापनीययोर्निदानातिरिक्तार्त्तभेदत्रयं धर्म-
ध्यानचतुष्टयं पृथक्त्ववितर्कश्च भवति । परिहारविशुद्धिकस्याऽनन्तगोक्तानि पृथक्त्ववितर्कविर-
हितानि भवन्ति श्रेणिप्राप्त्यभावात् । सूक्ष्ममम्परायस्य पृथक्त्ववितर्कं धर्मचतुष्टयं वा । दशम-
गुणस्थानमात्रवृत्तित्वात्तस्य यथाख्यातस्य चतुर्विधं शुक्लध्यानं धर्मध्यानं वा । मनःपर्यवहानिनो 5
निदानातिरिक्तमार्त्तत्रयं धर्मचतुष्टयं शुक्लस्याद्यद्वयश्च भवति । गतित्रिकाज्ञानत्रिकाविरतिदेश-
विरत्यभव्यताभिध्यात्वसास्त्रादनमिश्रभावानां ध्यानाष्टरुसाहचर्यं, धर्मशुक्लाभावादिति दिक् ॥

अथाऽभ्यन्तरतपोभेदस्यावान्तरमन्तिमं व्युत्सर्गमाह—

अनेपणीयस्य संसक्तस्य चाऽन्नादेः कायकपायाणाश्च परित्यजनमुत्सर्गः॥

इति निर्जरातत्त्वम् ॥

10

अनेपणीयस्येति । विविधस्योत्सर्गो व्युत्सर्गः, व्युत्सर्जनं व्युत्सर्गः । स द्विविधः,
वाह्य आभ्यन्तरश्चेति । अनेपणीयस्य संसक्तस्यान्नपानोपध्यादेर्वाह्यद्रव्यस्य शास्त्रोदितविधिना
परित्यागो वाह्यव्युत्सर्गः । आभ्यन्तरस्तु पर्यन्तकाले कायस्य संसारपरिभ्रामककपायाणां
करणत्रिकैः कृतकारितानुमतिभिश्च परित्यागः, तदेतदभिप्रायेण ममुच्चित्य तत्स्वरूपमाहानेप-
णीयस्येति । न चाऽपरिमहाद्स्य गतार्थत्वमिति वाच्यम्, तस्य धनहिरण्याद्यमूर्च्छोविषयक- 15
त्वात् । नच प्रायश्चित्तान्तर्गतोऽयमिति वाच्यम्, तस्य प्रतिद्वन्द्वपतिचारसापेक्षत्वात्, अस्य
तु निरपेक्षत्वात् । नचाऽनेकत्रास्य वचनमनर्थकमिति वाच्यम् षचित्मावद्यप्रत्याख्यानात्,
षचिन्निरवद्यस्यापि नियतकालं प्रत्याख्यानात् षचिष्वाऽनियतकालमिति निवृत्तिधर्मस्य पुरुष-
शक्त्यपेक्षत्वादुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षादुत्साहोत्पादनार्थत्वाच्च न पौनरुक्त्यमिति भावः । अध
निर्जरां निगमयतीतीति ॥

20

इति तपोगच्छनभोमणि-धीमद्विजयानंदस्त्रीभ्यरपट्टधर-धीमद्विजयमलस्त्रीभ्यरचरण-
नलिनसन्ध्यस्तात्मभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलक्ष्मिस्त्रीणा विनिर्मितस्य
तत्स्यन्यायविभाकरस्य स्थोत्रज्ञायां न्यायप्रकाशश्याख्यायां निर्जराभिरुपणं
नामाष्टमःकिरणः ॥

अथोक्त आगन्तुककर्मनिरोधकस्सवरो बद्धकर्मविध्वंसिका निर्जरा च, तत्र किमात्मकः कर्मणां बन्धः केन वा स इत्याकांक्षायामुपोद्घातसङ्घत्या घट्टकर्मणामित्यादिनिर्जरालक्षणेन बन्धस्य स्मृतत्वात्प्रसङ्गसङ्घत्याऽवसरसङ्घत्या वा बन्ध निरूपयितुकामः प्रथमं बन्ध लक्ष्यति—

आत्मप्रदेशैश्शुभाशुभकर्मसम्बन्धो बन्धः ॥

- 5 आत्मप्रदेशैरिति । सहार्थे तृतीया, आत्मप्रदेशैस्सह शुभाना पुण्यरूपाणामशुभाना पापात्मकानाञ्च कर्मणा पुद्गलविशेषाणा सम्बन्धो नीरक्षीरवत्परस्परश्लेषः कथञ्चिद्देहाभेदरूपस्तदतिरिक्तसम्बन्धाभावात् सम्बन्धनरूपत्वाद्बन्ध इत्यर्थः । आत्मना सहैव सम्बद्धाना कर्मपुद्गलाना सम्बन्धो बन्ध उच्यते न घटादिना पुद्गलसम्बन्धस्येति सूचयितुमात्मेत्युक्त, प्रदेशेन सहाऽपि बन्ध इति सूचयितुं प्रदेशैरिति । अत्र शुभाशुभकर्मसम्बन्धस्यैवबन्धरूपत्व विवक्षित, न तु शुभाशुभात्मककर्मवर्गणानामित्यभिप्राय सूचयितुं शुभाशुभकर्मसम्बन्ध इति, अत एव पुण्यपापाभ्या बन्धस्य पृथगुपादानं कृतम् । वस्तुतः कर्मणश्शुभरूपत्वमशुभरूपत्वञ्चेति द्वैविध्यमेव, उभयविधेनाऽपि कर्मणा सम्बन्धो बन्धो भवतीति सूचयितुं शुभाशुभेति, कर्मपदेन कर्मयोग्यपुद्गला ग्राह्या, जीवग्रहणपूर्वं तेषा कर्मपरिणामाभावात् । शुभाशुभकर्मपदेनोत्तरप्रकृतिबोधोत्तस्यैव बन्धो लक्षितो न मूलप्रकृतिबन्धस्तथाचाऽव्याप्तिस्तत्र स्यात्तद्वारणायआत्मप्रदेशैः कर्मसम्बन्धो बन्ध इत्येव लक्षणदारीर विज्ञेयम् । अयञ्च भावबन्ध उच्यते । यस्तु प्रयोगबन्धो विस्त्रसाबन्धश्च द्रव्यबन्धरूपस्य नेह्विविधक्षितोऽप्रकृतत्वात् । आत्मप्रदेशी पुद्गलसम्बन्धस्य न बन्धत्व, मुक्तात्मना जीवने सह पुद्गलसम्बन्धसत्त्वात्, पुद्गलाना व्यापकत्वात् लोकस्याञ्जनचूर्णपूर्णसमुद्गलवत्पुद्गलैः परिपूर्णत्वात् कर्मपदोपादाने च कर्मयोग्यपुद्गलानामेव ग्रहेण तत्सम्बन्धस्य तत्र विरहान्न क्षतिः, रागादिगुणयोगाद्धि जीवः कायादियोगेन कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलस्कन्धानादाय कर्मरूपतया परिणमय्याऽऽत्मसात्करोति नान्य इति, आत्मप्रदेशैरित्यनेन जीवस्वप्रदेशावगाढमेव दलिकं गृह्णाति न त्वनन्तरपरस्परप्रदेशावगाढ, तत्राऽपि एकस्मिन् जीवप्रदेशे यद्बगाढं ग्रहणप्रायोग्यं दलिकं तदेकमपि सर्वैरेवात्मप्रदेशैर्गृह्णाति तस्य सर्वप्रदेशाना शृङ्खलावयवानामिव परस्पर सचदत्त्वात्, व्याप्रियमाणे चैकप्रदेशेऽनन्तरपरस्परतया तद्ग्रहणप्रायोग्यं सर्वप्रदेशानामपि व्याप्रियमाणत्वात्तथा सर्वत्रापि सर्वप्रदेशेष्वपि सर्वान् ग्रहणप्रायोग्यान्वगाढान् स्कन्धान्सर्वैरेवाऽऽत्मप्रदेशैर्गृह्णातीत्यप्यर्थस्सूचितः । ननु कर्मैव नास्ति कुतस्तस्य जीवप्रदेशैस्सम्बन्ध इति चेन्न, आत्मा स्वरूपेण शब्दव्यक्तानवधान् तत्त्वभावत्वात्, यो

१. प्रयोगेण भावबन्धो रूपबन्धश्च भवति तत्र प्रयोगबन्धो द्रव्यबन्धो नेह विवक्षितस्तेन भवन्धस्य प्रयोगबन्धस्यैव न क्षतिरितिभावः ॥

यत्स्वभावस्य शश्वत्तद्वान् यथोष्णस्वभावो वह्निरशश्वदौष्ण्यवान् ज्ञानस्वभावश्चाऽऽत्मा-
 ततस्सोऽपि शश्वत्तद्वानित्यनुमानेन शश्वद्विज्ञानवतः स्वगोचरज्ञानप्रतिबन्धदर्शनेन तत्प्रति-
 बन्धकज्ञानावरणादिकर्मसिद्धेः, भूताविष्टपुरुषस्य स्वज्ञानप्रतिबन्धकभूतवत् । तच्च कर्म-
 पौद्गलिकमेव, नात्मगुणरूपं, अमूर्त्तरनुग्रहोपघाताभावात् आकाशं ह्यमूर्त्तं दिगादीनाम-
 मूर्त्तानां नानुग्राहकं न बोधघातकश्च दृष्टं तथैवामूर्त्तं कर्म कथममूर्त्तस्यात्मनोऽनुग्रहोपघातयो- 5
 हंतुर्भवेत् । न च तथापि कथं मूर्त्तेन कर्मणाऽमूर्त्तस्यात्मनो बन्धो नहि पुद्गलेनामूर्त्तेन अमूर्-
 त्तानामाकाशादीनामनुग्रहोपघातौ दृष्टाविति वाच्यम्, आत्मनः कर्मसम्बन्धस्यानादित्वेनैका-
 न्तिकामूर्त्तत्वासिद्धेः । अत एवामूर्त्तस्य ज्ञानस्य कथं मूर्त्तेन ज्ञानावरणीयेन प्रतिबन्ध इति
 शंकापि परास्ता कथञ्चिन्मूर्त्तादात्मनो ज्ञानस्य सर्वथा भेदाभावेन तस्याऽपि कथञ्चिन्मूर्त्त-
 त्वात् । एवञ्च निखिलकर्मात्मकस्य कर्माधारभूतस्य सर्वेषामौदारिकादिशरीराणां कारणभू- 10
 तस्य प्रवाहतोऽनादिरूपस्य आमोक्षं जीवादिनाभूतस्य कर्मणशरीरस्य मिध्यात्वादिप्रसूतस्य
 सिद्धौ तच्छरीरयुक्तो जीवः कर्मप्रायोग्यवर्गणा औदारिकादिवर्गणाश्च गृह्णन् योगवान्
 कपायस्नेहानुलिप्तः कर्मरजोभिरौदारिकादिशरीरैश्च कथञ्चिदभेदेन सम्बन्धयते, अत एव च
 तद्वच्छिन्नस्यात्मनस्तुष्टुदुःखानुभवः, स्ववीर्येणौदारिकादिपुद्गलानां चेतनतया परिणमित-
 त्वात् । अन्यथा शरीरस्य जीवादत्यन्तभेदात्तद्वन्छेदेन तस्य सुगुदुःखसंवेदनं न स्यादिति । 15
 न च कर्मणशरीरस्य मूर्त्तत्वे औदारिकादिशरीरवत्तस्यैन्द्रियकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, मूर्त्त-
 मात्रस्यैन्द्रियकत्वमिति नियमाभावात्, अत्यन्तसूक्ष्मतया परिणतत्वेन तस्य वैक्रियादिशरी-
 रस्येव चर्मचक्षुषामतीन्द्रियत्वोपपत्तेः । कर्मणशरीरवत्त्व एव जीवो भवान्तरं प्राप्नोति,
 नान्यथा, औदारिकादिशरीरस्य तद्भव एव त्यागात् शरीरान्तरस्य चाभावात् । न चाऽशरी-
 रस्यैव भवान्तरप्राप्तिरिति वाच्यम्, सदेहस्यैव तस्याऽत्र गमनदर्शनेनाऽन्यत्राऽपि तथाऽनुमा- 20
 नान्, अत एव पूर्वप्रयोगादेवाशरीरस्य मुक्तस्य गमनमुक्तं, न चाऽचेतनस्य कथं देशान्तरप्राप-
 णसामर्थ्यमिति वाच्यम् चेतनाधिष्ठितस्याचेतनस्याऽपि पोतादेरिव देशान्तरप्रापणसामर्थ्या-

१. अग्निलक्ष्मणशान्तिस्वभावस्यात्मनो ज्ञानं सप्रतिबन्धक, स्वगोचरज्ञानप्रतिबन्धदर्शनं च भूताविष्टपुरुष-
 ज्ञानवत् इत्यनुमाने तेन भूताविष्टपुरुषज्ञानप्रतिबन्धकभूतवत् निखिलज्ञानस्वभावस्यात्मनोऽपि ज्ञानस्य
 प्रतिबन्धकं कर्म सिद्धयति तेन च कर्मणशरीरमारभ्यते, तदभाव औदारिकादिशरीरसम्बन्धादिभिः, 25
 हि मूर्त्तामूर्त्तयोर्पदाकाशयोरीश्वरीश्वरीकादिशरीरात्मनो परस्परानुग्रहसम्भवति । न च कथं कर्मणशरीर-
 स्यात्मानामूर्त्तेन सम्बन्ध, अनादिवाक्यादात्मना बध्मिणादात्मस्यैवाभ्युपगम्यमानत्वेन तत्र पर्यनुयोगा
 सम्भवात् । जीवकर्मयोगस्यानादित्वेऽपि बीजादुरसोर्भेदनिवर्तितस्यैव कल्पयित्वाद्य. तन्मम ननाद्यत्
 तपस्यसंयमाप्यावाग्नं स्याच्छिष्यत इति बोध्यम् ॥

पलम्भात् । तस्मात्कार्मणशरीरेणानादिसम्बद्धस्याऽऽत्मनस्ससारिण औदारिकादिशरीरसम्बन्धाद्बन्धसिद्धिरिति ॥

ननु कारणमन्तरेण न कापि कार्यं दृष्टं, बन्धश्च कार्यं तेनापि सकारणेन भवितव्यं, यद्यकस्मात्स तर्हि मोक्षोऽपि तथैव स्यात् न च तौ तथा, तदर्थं क्रियायाः विरोधप्रसङ्गात्
5 अतो बन्धकारणनिर्देशोऽवश्यं वाच्य इति तत्कारणान्याह—

स च मिथ्यात्वाविरतिकपाययोगैर्यथायोगं समुत्पद्यते ।

स चेति । बन्धश्चेत्यर्थः । ननु बन्धकारणता मिथ्यात्वादीनां समुदाये वा स्यादवयवे वा स्यादित्याशङ्कयामाह यथायोगमिति । तथाच न सर्वेषामेव हेतुत्वमपि तु मिथ्यादृष्टे-
श्रत्वारः समुद्रिता बन्धहेतवः, सास्वादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टीनाम-
10 विरत्यादयस्त्रयः, सयतासयतस्याविरतिमिश्रौ कपाययोगौ च, प्रमत्तसंयतस्य, अप्रमत्तादीनां चतुर्णां च कपाययोगौ, शान्तक्षीणकपायसयोगकेवलित्नां योग एव, अयोगकेवलित्नां न बन्धहेतुः । तत्रापि मिथ्यात्वादीनि अवान्तरभेदविशिष्टानि प्रत्येकं बन्धकारणानि, नहि सर्वाणि मिथ्यात्वादीनि एकत्र जीवे युगपत्सम्भवन्ति नाऽपि हिंसादयः सर्वे परिणामा इति यथायोगशब्दरहस्यार्थः । यद्यपि तत्त्वार्थे प्रमादमपि गृहीत्वा पञ्चहेतुकत्वं
15 बन्धस्योक्तं, तथाऽप्यत्र कर्मप्रन्धानसारेण चातुर्विध्यमुक्तम्, तत्र प्रकर्षेण माद्यत्यनेनेति प्रमादः, विषयक्रीडाभिष्वङ्गः, यत्नारब्धेऽप्यनुत्थानशीलता वा । प्रचुरकर्मन्धनप्रभवनिरन्तराविष्यातशारीरमानसानेकदुःखहुतवहज्वालाकलापपरीतमशेषमेव ससारवासगृह पश्यंस्तन्मध्यवर्त्यपि, सति च तन्निर्गमनोपाये वीतरागप्रणीतधर्मचिन्तामणौ यस्माद्विचित्रकर्मो-
दयसाविध्यजनितत्परिणामविशेषापादप्रयत्नैव तदुभयमधिगण्य विशिष्टपरलोकक्रियाविमुक्त
20 एवाऽऽस्ते जीवस्स रज्जु प्रमादस्तत्र हेतवोऽष्टौ, अज्ञानं—मूढतारूपम्, किमेवं स्यादन्यथावेत्यादिरूपस्सशयः, विपर्यस्तताप्रतिपत्तिरूपं मिथ्याज्ञानं, रागो द्वेषो विस्मरणशीलता लक्षणस्मृतिभ्रंशः, अहंरप्रणीतधर्मानादरात्मकोऽनुद्यमः, मनोवाक्यायानां दुष्टताकरणमिति, प्रमादोऽयं मद्यविषयकपायादिभिर्जायत इति मिथ्यात्वादिचतुर्विधेष्वेव यथायथमन्तर्भाव इति कृत्वा लाघवार्थिना मूलकारेण प्रयङ्गोक्त इत्यवधेयम् । एते चत्वारो बन्धस्य सामान्य-
25 हेतवो विशेषहेतवस्तु प्रदोषनिर्हयादयोऽप्यवेदयिष्यन्ते इति दिक् ॥

तत्र मिथ्यात्वादीनामवान्तरभेदापेक्षया बन्धस्य सप्तपञ्चाशद्विधत्वात्तानाख्यातुमाशौ मिथ्यात्वं निर्वेक्ति—

तत्रायथार्थश्रद्धानं मिथ्यात्वम् । तच्चाऽऽभिग्रहिकानाभिग्रहिकाऽऽभिनिवेशिकसांशयिकानाभोगिकभेदेन पञ्चविधम् ॥

तत्रेति । मिथ्यात्वादिकतुष्टय इत्यर्थे । यथार्थश्रद्धा हि सम्यग्दर्शनं, तद्विपरीतं मिथ्यात्वं, तत्त्वार्थश्रद्धानाभावेऽतत्त्वाभ्यवसायरूपः, न तु विपर्यस्तश्रद्धानं विवञ्चितं, सांशयिकादावसम्बन्ध्यमानत्वात् तथा च तेषामसम्प्रपतया सम्यग्दर्शनविपरीतत्वान्नासद्ब्रह्मः । तद्विभजते 5 तथेति ॥

अथाऽऽभिग्रहिकमाचष्टे—

कुदर्शने सदृशनजन्यं श्रद्धानमाभिग्रहिकम् ॥

कुदर्शन इति । कुदेवकुगुरुकुधर्ममये दर्शने सदृशनमिति मान्यता । इदमेव दर्शनं समीचीनं नान्यदित्येवं वा यच्छ्रद्धानं, दर्शनाभासे तस्मिन् प्राणत्वमतिस्तदभिग्रह आग्रहस्त- 10 त्रिष्टुत्तत्वादाभिग्रहिकं मिथ्यात्वमुच्यते इति भावः । कुदर्शनविशेष्यरुसदर्शनत्वप्रकारकज्ञानजन्यश्रद्धानत्वं लक्षणम् । सदृशने सदृशनत्वप्रकारकज्ञानजन्यश्रद्धानवारणाय कुदर्शनविशेष्यकेति । कुदर्शनं दर्शनमिति श्रद्धानस्य मिथ्यारूपत्वाभावात्सदिति, कुदर्शनं तुच्छमिति ज्ञानजन्यसदृशनश्रद्धानेऽतिप्रसक्तिनिवारणाय सदृशनत्वप्रकारकेति । अर्हदर्शनं सत्यमन्यद्वेति सांशयिकमिथ्यात्वे व्यभिचारवारणाय जन्यश्रद्धानमिति । एवमपेऽपि यथा- 15 सम्भवमूढम् ॥

अनाभिग्रहिकमभिधत्ते—

सर्वदर्शनविशेष्यकसमत्वप्रकारकप्रतिपत्तिप्रयोजकं श्रद्धानमनाभिग्रहिकम् ॥

सर्वदर्शनेति । सर्वानि दर्शनानि समीचीनान्येवेति मन्वानसमर्थेन साम्यतया भदां 20 विद्धाति सा श्रद्धा अनाभिग्रहिकमिथ्यात्वमिति भावः । तथा मन्वानो यदा मन्देग्धि तदा सांशयिकं मिथ्यात्वं भवति तद्वारणाय श्रद्धानपदम् । अप्र तादृशप्रतिपत्तिजन्यं भदानं

१. सध्वमिदमुपलक्षणं तेन सदृशनस्यमिदृशजन्यत्वप्रकारकज्ञाननिबन्धनश्रद्धानत्वमिति मरुद । एतेनसांशयिकत्वेन देवगुरुधर्मात्मिका श्रद्धानपदतया तेषां दर्शना एवेति न न्यूनता बोधः ॥

२. एवं देवगुरुधर्मात्मिका मरुद विधेयम् ॥

जनकमप्यनाभिग्रहिकं भवतीति सूचयितुं पूर्वेन जन्यतयाऽत्र च जनकतया लक्षणमभिहित-
मिति ध्येयम् ॥

आभिनिवेशिकमाख्याति—

तत्त्ववेत्तृत्वेऽप्यतदर्थेषु तदर्थताऽभिग्रह आभिनिवेशिकं ॥

- 5 तत्त्ववेत्तृत्वेऽपीति । शास्त्रतात्पर्यबाधप्रतिसन्धानत्वेऽपीत्यर्थः । तेन श्रीजिनभद्रसिद्ध-
सेनादिप्रावचनिकप्रधानविप्रतिपत्तिविषयके पक्षद्वयेऽप्यन्यतरस्य वस्तुनः शास्त्रबाधितत्वात्
तदन्यतरश्रद्धानवतो नाभिनिवेशित्वप्रसङ्गः । तेषां स्वाभ्युपगतार्थे शास्त्रतात्पर्यबाधप्रति-
सन्धानेऽपि पक्षपातेन तत्प्रतिसन्धानाभावान् किन्त्वविच्छिन्नप्रावचनिकपरम्परया स्वाभ्यु-
पगतार्थानुकूलत्वेन शास्त्रतात्पर्यस्यैव प्रतिसन्धानान् । अतदर्थेषु अतथाभूतेष्वर्थेषु, तदर्थता-
10 भिग्रहः—दुष्टाभिनिवेशेन तथाश्रद्धानमित्यर्थः, गोष्ठामहिलादयो हि दुरभिनिवेशविष्ठा-
वितधियश्शास्त्रतात्पर्यबाध प्रतिसन्धायैवान्यथा श्रद्धते । अभिनिवेशे दुष्टत्वञ्च सम्यग्बकृ-
वचनानिवर्त्तनीयत्, तेन सम्यग्दृष्टेरपि अनाभोगात्प्रज्ञापकदोषाद्वा अन्यथा श्रद्धानसम्भवेऽपि
नाभिनिवेशिकत्वम्, तेषामभिनिवेशस्य सम्यग्बकृवचननिवर्त्तनीयत्वादिति भावः ॥

साशयिकं वक्ति—

- 15 अर्हत्तत्त्वधर्मिकसत्यत्वसंशयजनकं मिथ्यात्वं सांशयिकम् ॥

- अर्हत्तत्त्वेति । भगवत्प्रोक्तानि जीवादितत्त्वानि सत्यानि नवेत्येवंरूपस्य सशयस्य जनकं
तज्जन्य वा यन्मिथ्यात्वं तत्साशयिकमित्यर्थः । अन्यप्रोक्ततत्त्वेषु सत्यत्वसशयस्य जनकं
न तादृङ्मिथ्यात्वमित्यतोऽर्हदिति यद्यपि सूक्ष्मार्थाद्विषयसशयस्ताधूनामपि सम्भवति
तथापि स आगमोदितभगवद्बचनप्रामाण्यपुरस्कारेण निवर्त्तते, स्वरमबाहितयाऽनिवर्त्तमानञ्च
20 स साशयिकमिथ्यात्वरूपसमन्ननाचारापादक एव, अत एवाकाशमोहोदयादृक्त्वप्रमिद्धिरिति ॥

अथानाभोगिकमिथ्यात्वमाह—

दार्शनिकोपयोगशून्यनीधानां मिथ्यात्वमनाभोगिकम् ॥

- दार्शनिकेति । विशेषज्ञानविकलानामित्यर्थः, ते च विचारशून्या एवेन्द्रियादयो वा,
अन्ततस्पर्शोपयोगस्यैकेन्द्रियादावपि सत्त्वादुपयोगशून्यजीवाप्रसिद्धिप्रदुक्तामम्बवन्प्राप्य
25 दार्शनिकेति । तत्राऽऽभिग्रहिकाभिनिवेशिके विषयांस्वरूपत्वेन साजुषधद्वेषमूलयाद्रूपिणी,

शेषाणि च त्रीणि नात्यन्तानर्थसम्पादकानि विपरीतावधारणरूपत्वाभावेन सुप्रतीकारत्वात् इति ॥

अविरतिमाख्याति—

हिंसाद्यव्रतेभ्यः करणैर्योगैश्चाऽविरमणमविरतिः । तस्याश्च मनः पञ्चेन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसरूपपञ्चविध- 5 जीवहिंसातश्चाप्रतिनिवर्तनरूपत्वाद्द्वादशविधत्वम् ॥

हिंसाद्यव्रतेभ्य इति । अविरमणमविरतिः, केभ्यः, अव्रतेभ्यः, तथाचाऽव्रतेभ्योऽविरमणमविरतिः । अकरणं हि विरतिः करणञ्चाऽविरतिस्तथा च कैः करणमतिकरणाकांक्षा जायते, तत्राऽऽह—करणैर्योगैश्चेति । इन्द्रियैर्मनोवाक्कायरूपयोगैश्चेत्यर्थः, यदि कायेनैवेन्द्रियाणामपि ग्रहणं भवतीत्युच्यते तदा करणैः कृतकारितानुमतिभिरित्यर्थः । अव्रतानि कानी- 10 त्यग्राह हिंसादीति । आदिनाऽसत्यस्तेयाऽव्रणपरिग्रहाणां ग्रहणम्, यद्यपि हिंसादिभ्योऽविरमणमेवाव्रतं तथापि हिंसादीनामपि अविरतिं प्रत्यनुकूलतयाऽमतत्वोक्तिः, न च हिंसाद्योव्रतरूपा अपि स्युस्तद्विषयकविरमणरूपत्वाद्भवत्येति वाच्यम्, अत्यन्तप्रतिकूलतया विरतिं प्रति तथाकथनस्यानुचितत्वात् एवञ्च हिंसाद्यव्रतेभ्यः कृतकारितानुमतिमनोवाक्कायान्यतमेनाविरमणमविरतिरिति भावः । हिंसाद्यव्रतमस्य कृतकारितानुमतिमनोवाक्कायान्यतमेन 15 करणमितियावत् । तस्या द्वादशविधत्वं द्वादशस्थानप्रदर्शनद्वारा प्रकटयति तस्याश्चेति, अचिरतेश्चेत्यर्थो द्वादशविधत्वमित्यनेनाऽस्य सम्बन्धः । कथं द्वादशविधत्वमित्यत्राह मन इति । मनसस्वस्वविषयेभ्योऽप्रतिनिवर्तनमित्येका पञ्चेन्द्रियाणां घ्राणरसनचक्षुश्श्रोत्रस्पर्शानां स्वस्वविषयेभ्योऽप्रतिनिवर्तनानीति पञ्च, पञ्चिष्वजीवहिंसादिभ्योऽप्रतिनिवर्तनानीति षट् मिलित्वा च द्वादशविधत्वमिति भावः ॥ 20

कषायमाह—

कषायः पूर्वोदितपञ्चविंशतिविधः । चेदग्नयहास्यपट्टकात्मकनोरूपायः कषायसह्गामित्वात्कषायपदवाच्यः ॥

कषाय इति । पूर्वोदितेति पावनिरूपणोदितेत्यर्थः । तथाचाऽन्तानुषन्धिप्रोधमानमायालोभाः, अपत्याख्यानक्रोधमानमायालोभाः, प्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभाः, मन्वलयन- 25 क्रोधमानमायालोभा इति षोडशविधः कषायः । पुंस्त्रीनपुंसकहास्यरत्परतिशोकभयजुगु-

प्सारूपो नवविधो नोकपाय इति मेलनतः कपायः पञ्चविंशतिविध इति भावः । ननु नवविधनोकपायस्य कथं कपायत्वमित्यत्राह वेदत्रयेति पुंस्त्रीनपुंसकेतिवेदत्रयेत्यर्थः, हास्य-पट्टकेति, हास्यरत्नरतिभयशोकजुगुप्सापट्टकेत्यर्थः । कपायसहगामित्वादिति कपायेण सहैव वर्त्तमानत्वादित्यर्थः, दिग्दर्शनमिदं, तेन यद्गोपो यः कपायस्तत्सहचारिणां हास्यादीनामपि 5 तद्गोपत्वेन तत्कार्यकारित्वात्कपायत्वं तत्राप्यल्पकार्यकारित्वाच्च नोकपायत्वमितिवोध्यम् ॥

चतुर्थं योगमाचष्टे—

योगो मनोवाक्कायव्यापारः । तत्र सत्यासत्यमिश्रव्यवहारविषयक-मनोवाग्व्यापारा अष्टौ, तथौदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियवैक्रियमिश्राऽऽ-हारकाऽऽहारकमिश्रकर्मणशरीरजन्यव्यापारास्तप्तेति पञ्चदशयोगाः ॥

- 10 योग इति । युज्यतेऽनेनेतियोगः, तत्र यद्यपि बन्धेऽभीप्सितालब्धवस्तुलाभे मेलने संयोगे शब्दादीनां प्रयोगे समुदायशब्दस्यावयवार्थसम्बन्धे द्रव्यतो बाह्ये मनोवाक्कायव्या-पारे भावतोऽध्यवसायविशेषे च योगशब्दो वर्त्तते तथापि प्रकृतोपयोगिनं तदर्थं सूचयितुं मनोवाक्कायव्यापार इत्युक्तत्वान्मनोवाक्कायव्यापार एवात्र विवक्षितः । सोऽयं योगो द्विविधः, द्रव्ययोगो भावयोगश्चेति । जीवेनागृहीतानि गृहीतानि वा स्वव्यापाराप्रवृत्तानि मनोवाग्गा- 15 विद्रव्याणि द्रव्ययोगः । जीवस्य परिणामविशेषो वीर्यस्थामादिशब्दवान्यो भावयोगः । अयमपि द्विधा प्रशस्तोऽप्रशस्तश्चेति । तत्र प्रशस्तसम्यक्त्वादिरात्मनोऽपवर्गेण योजनात्, अप्रशस्तो मिथ्यात्वादिरष्टविधकर्मभिर्योजनात् । यद्वा मनोवाक्कायप्रवर्त्तकानि द्रव्याणि मनोवाक्कायपरिस्पन्दःतमको योगश्च द्रव्ययोगः, एतदुभययोगहेतुरध्यवसायो भावयोगः । तत्र द्रव्ययोगश्शुभोऽशुभो शुभाशुभश्च व्यवहारनयमात्रपेक्षया विधिमतिक्रम्य दानादि- 20 वितरणचिन्तनात्मकमनोयोगस्तथैव दानादिधर्मोपदेशात्मकवाग्योगस्तथैव जिनपूजावन्दनादि-कायपरिस्पन्दःतमककाययोगश्च शुभाशुभो भवति । भावयोगस्तु शुभो वाऽशुभो वा न शुभाशुभरूपः, आगमे शुभाशुभात्मकाध्यवसायस्थानस्य तृतीयस्यानुक्तत्वात् । तदेव योगा अनुपयुक्तस्य कर्मवन्धायोपयुक्तस्य च कर्मनिर्जराकारिणो भवन्ति । सोऽयं योगः स्वरूपे-णैकोऽपि मनोवाक्कायलक्षणमहकारिभेदात्रिविधः, मनसा करणेन योगो मनोयोगो वाचा 25 करणेन योगो वाग्योगः कायेन करणेन योगः काययोग इति । म वीर्ययोगो वीर्यान्तराय-क्षयक्षयोपशमममुत्थलद्विधविशेषप्रत्ययोऽभिसन्धनभिमन्धिपूर्वकत्वात्सकरणः, अकरणञ्च भवति । तत्रालेइयस्य षेवलिनः ष्टस्नयोर्ह्येदृश्ययोरर्थयोः षेवल्लानं षेयलदर्शनज्ञो-पयुञ्जानस्य योऽसायपरिस्पन्दोऽप्रतिधो वीर्यविशेषः सोऽकरणः । स च नेहाधिक्रियते वीर्या-

न्तरायक्षयोपशमजन्यवीर्यविशेषस्यैव सकरणस्य कर्ममन्त्रकस्याधिकृतत्वात् । तत्रौदारिकादि
 शरीरस्यात्मनोवीर्यपरिणतिविशेष काययोगः, औदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीरव्यापाराहृत-
 वाग्द्रव्यपुञ्जसाचिव्याज्जीवव्यापारो वाग्योगः, मनसा करणेन युक्तस्य जीवस्य योगो जीव-
 पर्यायो दुर्वलस्य यष्टिकाद्रव्यवदुपष्टम्भकरो मनोयोग । सोऽयं मनोव्यापारो वाग्व्यापारश्च
 प्रत्येक सत्यमृपासत्यमृपाऽमत्यमृपाभेदेन चतुर्विधत्वादुभयमेलनेनाष्टविधमनोवाग्जन्यो योग 5
 इत्याशयेनाह सत्यासत्येति । मिश्रं सत्यमृपारूपो व्यवहारोऽमत्यमृपारूपः । काययोगस्य
 भेदमाह तथेति तत्र शुद्धा औदारिकवैक्रियाऽऽहारककर्मणश्च व्याख्याता औदारिकमिश्र-
 स्तुच्यते औदारिक एवापरिपूर्णं मिश्र इति, यथा गुडमिश्र दधि न गुडतया नापि दधितया
 व्यपदिश्यते ताभ्यामपरिपूर्णात्वादिपितु मिश्र इति तद्वदत्रापि औदारिकमिश्रमौदारिकत्वेन
 कर्मणत्वेन वा न व्यपदिश्यते किन्तु औदारिकमिश्रतथेति, एव वैक्रियाऽऽहारकमिश्रावपि । 10
 यद्वा शुद्धा औदारिकाद्यास्तत्पर्याप्तकस्य मिश्रास्त्वपर्याप्तकस्येति । तत्रोत्पत्तावौदारिकायः
 कर्मणेन, औदारिकशरीरिणश्च वैक्रियाऽऽहारककरणकाले च वैक्रियाहारकाभ्यां मिथो
 भवतीत्यौदारिकमिश्रः । देवाद्युत्पत्तौ कर्मणेन वैक्रियमिश्रः कृतत्रैकियस्य चौदारिक-
 प्रवेशाद्वायामौदारिकेण । आहारकमिश्रस्तु साधिताऽऽहारककायप्रयोजनः पुनरौदारिक-
 प्रवेशे औदारिकेणेति । कर्मणस्तु विग्रहे केवलिसमुद्घाते चेति । एतेभ्यो जन्या 15
 व्यापारा सप्त कायव्यापारा इतिमिलित्वा पञ्चदशयोगा भवन्तीति भावः । ननु मनोवाग्योगाः
 काययोगविशेषा एव, शरीरिणा कस्याञ्चिदप्यस्थायया काययोगस्यानिवृत्ते, अशरीरिणाभेव
 तन्निवृत्त्यभ्युपगमात् तथा च मनोवाग्योगास्तद्भिन्ना न सन्तीति चेदुच्यते, एकस्यैव काय-
 योगस्योपाधिभेदात्तथाव्यवहारान् । येन काययोगेन हि मनोवाग्द्रव्याणामुपादानं करोति
 स काययोगः, येन सरम्भेण वचोद्रव्याणि मुञ्चति स वाग्योगः, येन तु मनोद्रव्याणि 20
 चिन्ताया व्यापारयति स मनोयोग इति । तथाच मनोवाग्योगौ काययोग एव, कायेनैव
 तद्द्रव्यग्रहणात्, प्राणापानवत् यथाहि प्राणापानव्यापारः कायेनैव तद्द्रव्यग्रहणात्कायिकयो-
 गात्त भिद्यते तथा मनोवाग्योगावपि, न चेत्तथा, प्राणापानयोगोऽपि योगान्तरं स्यात्त चैत-
 दिष्ट, तस्मात्काययोग एवाऽयं तद्वदिमावपि । न च मनोवाग्योगवत्प्राणापानव्यापारं किमिति-
 नोक्तं, काययोगत्वस्याविशेषात्, अन्यथा प्राणापानव्यापारवत्तौ पृथग् न वाच्यानुपाधि- 25
 भेदेनापि, उपाधिभेदेन योगचतुष्टयस्यैव वक्तव्यत्वौचित्यादितिषाच्यम् लोकलोकोत्तररूढस्य
 व्यवहारस्य निरूप्यं तावेषोक्तत्वात् कायव्यापारातिरिक्ततया हि वाग्व्यापारो मनोव्यापा-
 रश्च स्पष्टतया दृश्यते लोके, यथा वाचः स्वाध्यायाचरणं परप्रबोधनादिकं मनसश्च धर्मध्या-
 नादिकं व्यापारः, नैवं प्राणापानयोस्तयो स्तनुयोगान्तर्वर्तितावैव व्यवहारान् न च जीव-

प्सारूपो नवविधो नोकपाय इति मेलनतः कपायः पञ्चविंशतिविध इति भावः । ननु नवविधनोकपायस्य कथं कपायत्वमित्यत्राह वेदत्रयेति पुंस्त्रीनपुंसकेतिवेदत्रयेत्यर्थः, हास्य-पट्टकेति, हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सापट्टकेत्यर्थः । कपायसहगामित्वादिति कपायेण सहैव वर्त्तमानत्वादित्यर्थः, दिग्दर्शनभिदं, तेन यद्दोषो यः कपायस्तत्सहचारिणां हास्यादीनामपि 5 तद्दोषत्वेन तत्कार्यकारित्वात्कपायत्वं तत्राप्यल्पकार्यकारित्वाच्च नोकपायत्वमितिवोध्यम् ॥

चतुर्थं योगमाचष्टे—

योगो मनोवाक्कायव्यापारः । तत्र सत्यासत्यमिश्रव्यवहारविषयक-मनोवाग्व्यापारा अष्टौ, तथौदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियवैक्रियमिश्राऽऽ-हारकाऽऽहारकमिश्रकर्मणशरीरजन्यव्यापारास्सप्तेति पञ्चदशयोगाः ॥

- 10 योग इति । युष्यतेऽनेनेतियोगः, तत्र यद्यपि बन्धेऽभीप्सितालब्धवस्तुलाभे मेलने संयोगे शब्दादीनां प्रयोगे समुदायशब्दस्यावयवार्थसम्बन्धे द्रव्यतो बाह्ये मनोवाक्कायव्या-पारे भावतोऽध्यवसायविशेषे च योगशब्दो वर्त्तते तथापि प्रकृतोपयोगिनं तदर्थं सूचयितुं मनोवाक्कायव्यापार इत्युक्तत्वान्मनोवाक्कायव्यापार एवात्र विवक्षितः । सोऽयं योगो द्विविधः, द्रव्ययोगो भावयोगश्चेति । जीवेनागृहीतानि गृहीतानि वा स्वव्यापाराप्रवृत्तानि मनोवाग्-
15 दिद्रव्याणि द्रव्ययोगः । जीवस्य परिणामविशेषो वीर्यस्थामादिशब्दवाच्यो भावयोगः । अयमपि द्विधा प्रशस्तोऽप्रशस्तश्चेति । तत्र प्रशस्तस्सम्यक्त्वादिरात्मनोऽपवर्गेण योजनात्, अप्रशस्तो मिध्यात्वादिरष्टविधकर्मभिर्योजनात् । यद्वा मनोवाक्कायप्रवर्त्तकानि द्रव्याणि मनोवाक्कायपरिस्पन्दात्मको योगश्च द्रव्ययोगः, एतदुभययोगहेतुरध्यवसायो भावयोगः । तत्र द्रव्ययोगश्शुभोऽशुभो शुभाशुभश्च व्यवहारनयमात्रापेक्षया विधिमतिक्रम्य दानादि-
20 वितरणचिन्तनात्मकमनोयोगस्तथैव दानादिधर्मोपदेशात्मकवाग्ययोगस्तथैव जिनपूजाबन्धनादि-कायपरिस्पन्दात्मककाययोगश्च शुभाशुभो भवति । भावयोगस्तु शुभो वाऽशुभो वा न शुभाशुभरूपः, आगमे शुभाशुभात्मकाध्यवसायस्थानस्य तृतीयस्यानुक्तत्वात् । तदेव योगा अनुपयुक्तस्य कर्मग्रन्थायोपयुक्तस्य च कर्मनिर्जराकारिणो भवन्ति । सोऽयं योगः स्वरूपे-णैकोऽपि मनोवाक्कायलक्षणसहकारिभेदात्रिविधः, मनसा करणेन योगो मनोयोगो वाचा
25 करणेन योगो वाग्योगः कायेन करणेन योगः काययोग इति । न वीर्ययोगो वीर्यान्तराय-क्षयक्षयोपशमसमुत्थलविधिविशेषप्रत्ययोऽभिमन्थनभिसन्धिपूर्वकत्वात्मकरणः, अकरणप्र भवति । तत्रालेइयस्य षेवलिनः कृत्स्नयोर्ह्येदृश्ययोरर्थयो. षेवलहानं षेवलदर्शनश्रो-पयुञ्जानस्य योऽसायपरिस्पन्दोऽप्रतिषो वीर्यविशेषः सोऽकरणः । स च नेहाधिक्रियते वीर्या-

न्तरायक्षयोपशमजन्यवीर्यविशेषस्यैव सकरणस्य कर्मसम्बन्धकस्याधिकृतत्वात् । तत्रौदारिकादि
 शरीरस्यात्मनोवीर्यपरिणतिविशेषः काययोगः, औदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीरव्यापाराहृत-
 वाग्द्रव्यपुञ्जसाचिव्याज्जीवव्यापारो वाग्योगः, मनसा करणेन युक्तस्य जीवस्य योगो जीव-
 पर्यायो दुर्बलस्य यष्टिकाद्रव्यवदुपष्टम्भकरो मनोयोगः । सोऽयं मनोव्यापारो वाग्व्यापारश्च
 प्रत्येकं सत्यमृपासत्यमृपाऽसत्यमृपाभेदेन चतुर्विधत्वादुभयमेलनेनाष्टविधमनोवाग्जन्यो योग 5
 इत्याशयेनाह सत्यासत्येति । मिश्रः सत्यमृपारूपो व्यवहारोऽसत्यमृपारूपः । काययोगस्य
 भेदमाह तथेति तत्र शुद्धा औदारिकवैक्रियाऽऽहारककर्मणशब्दा व्याख्याता औदारिकमिश्र-
 स्तुच्यते औदारिक एवापरिपूर्णो मिश्र इति, यथा गुडमिश्रं दधि न गुडतया नापि दधितया
 व्यपदिश्यते ताभ्यामपरिपूर्णत्वादपितु मिश्र इति तद्वदत्रापि औदारिकमिश्रमौदारिकत्वेन
 कर्मणत्वेन वा न व्यपदिश्यते किन्तु औदारिकमिश्रतयेति, एवं वैक्रियाऽऽहारकमिश्रावपि । 10
 यद्वा शुद्धा औदारिकाद्यास्तत्पर्याप्तकस्य मिश्रास्त्वपर्याप्तकस्येति । तत्रोत्पत्तावौदारिककायः
 कर्मणेन, औदारिकशरीरिणश्च वैक्रियाऽऽहारककरणकाले च वैक्रियाहारकाभ्यां मिश्रो
 भवतीत्यौदारिकमिश्रः । देवाद्युत्पत्तौ कर्मणेन वैक्रियमिश्रः कृतवैक्रियस्य चौदारिक-
 प्रवेशाद्वायामौदारिकेण । आहारकमिश्रस्तु साधिताऽऽहारककायप्रयोजनः पुनरौदारिक-
 प्रवेशे औदारिकेणेति । कर्मणस्तु विप्रहे केवलिसमुद्घाते चेति । एतेभ्यो जन्मा 15
 व्यापारा सप्त कायव्यापारा इतिमिलित्वा पञ्चदशयोगा भवन्तीतिभावः । ननु मनोवाग्योगाः
 काययोगविशेषा एव, शरीरिणां कस्याश्चिदप्यत्रस्थायां काययोगस्यानिवृत्तेः, अशरीरिणामेव
 तन्निवृत्त्यभ्युपगमात् तथा च मनोवाग्योगास्तद्भिन्नान् न सन्तीति चेदुच्यते, एकस्यैव काय-
 योगस्योपाधिभेदात्तथाव्यवहारात् । येन काययोगेन हि मनोवाग्द्रव्याणामुपादानं करोति
 स वाययोगः, येन सरम्भेण वचोद्रव्याणि मुञ्चति स वाग्योगः, येन तु मनोद्रव्याणि 20
 चिन्तायां व्यापारयति स मनोयोग इति । तथाच मनोवाग्योगौ काययोग एव, कायेनैव
 तद्रव्यग्रहणात्, प्राणापानवत् यथाहि प्राणापानव्यापारः कायेनैव तद्रव्यग्रहणात्कायिकयो-
 गात् भिद्यते तथा मनोवाग्योगावपि, न चेत्तथा, प्राणापानयोगोऽपि योगान्तरं स्यात्तत्र चैत-
 दिष्टं, तस्मात्काययोग एवाऽयं तद्वदिमावपि । न च मनोवाग्योगरत्प्राणापानव्यापारः विमिति-
 नोक्तः, काययोगत्वस्याविशेषात्, अन्यथा प्राणापानव्यापारवत्तौ पृथग् न वाच्यावुपाधि- 25
 भेदेनापि, उपाधिभेदेन योगचतुष्टयस्यैव वक्तव्यत्वौचित्यादिनिवाचन्यम् । लोकोक्तोत्तरम्द्रव्य
 व्यवहारस्य मिश्रवर्धं तावेयोक्तवान् कायव्यापारानिरिक्ततया हि वाग्व्यापारो मनोव्यापा-
 रश्च स्पष्टतया दृश्यते लोके, यथा वाचः स्वाध्यायाचरणं परप्रबोधनादिकं मनमश्व धर्मप्या-
 नादिकं व्यापारः, नैवं प्राणापानयोस्तयो स्तनुयोगान्तर्यर्त्तितयेव व्यवहारान् न च जीवय-

- त्यसाविति प्रतीतिजननादिकं प्राणापानफलमस्तीति वाच्यम्, एवंविधप्रयोजनमात्रस्य सर्वत्र विद्यमानत्वेन धावनवल्गनादिव्यापाराणामपि योगत्वप्रसङ्गात् तस्माद्विशिष्टव्यवहाराङ्गभूत-परप्रत्ययनादिकलत्वाद् बाह्यमनोयोगावेव पृथग्वाच्यौ तदेवं तनुयोगो बाह्यनिसर्गविषये व्याप्रियमाणो वाग्योगो मनने व्याप्रियमाणो मनोयोगो भवति वाग्विषयो योगो वाग्योगः
 5 मनोविषयो योगो मनोयोग इतिव्युत्पत्तेः। यद्वा काययोगगृहीतवाग्द्रव्यसमूहसाचिव्यात्तन्नि-सर्गार्थं यो जीवव्यापारविशेषस्त वाग्योगो वाचा सहकारिकारणभूतया जीवस्य योगो वाग्योग इति व्युत्पत्तेः, काययोगगृहीतमनोद्रव्यसमूहसहकारेण वस्तुचिन्तनाय योऽयं जीवस्य व्यापारः स मनोयोगो मनसा सहकारिकारणभूतेन जीवस्य योगो मनोयोग इति व्युत्पत्तेः, अस्मिन् पक्षे च मनोवाग्योगौ काययोगाद्भिन्नावेव, बाह्यमनोद्रव्यनिसर्गचिन्त-
 10 नादिकाले सतोऽपि काययोगस्याविवक्षणादितिदिक् ॥

तदेवं सप्रभेदान् बन्धहेतून्भिधाय प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशरूपेण चातुर्विध्यस्य बन्धस्य पूर्वोक्तस्वरूपस्य प्रथमं प्रकृतिबन्धमधुना लक्षयति—

रक्तद्विष्टात्मसम्बद्धानां कार्मणस्कन्धानां परिणामविशेषेण स्वस्वयो-
 ग्यकार्यव्यवस्थापनं प्रकृतिबन्धः ॥

- 15 रक्तद्विष्टेति । रागो मायालोभकपायलक्षण-स्ताभ्यां केवलयोगेन वा युक्तेनात्मना सम्बद्धानां गृहीतानामित्यर्थः, अत एव रक्तद्विष्टसंबद्धानामित्यनुक्त्वा रक्तद्विष्टात्मसंबद्धानामित्युक्तं तेनाकपायिबन्धस्यापि संग्रहः । अनेनात्मनि कर्मसम्बन्धे हेतुरादर्शितः, रागादिस्नेहगुणयोगादात्मनि कर्मपुद्गलद्रव्यं लगतीति । कार्मणस्कन्धानामिति, कर्मयोग्यस्कन्धानामित्यर्थः । एतेन क्षेत्रान्तराव-
 20 गाढाः कर्मपुद्गला न ग्रहणयोग्या भिन्नदेशस्थानां ग्रहणयोग्यत्वाभावादिति सूचितम्, यत्र ह्याकाशे जीवोऽवगाढस्तत्र य आकाशप्रदेशा आत्मन्याश्रितास्तत्र ये कर्मपुद्गला रागादि-स्नेहयोगत आत्मनि लगन्ति त एव कर्मपुद्गला जीवानां सङ्ग्रहयोग्या इति गूढार्थः । परि-

१. विशिष्टो हेतुरादर्शित, तेन मिथ्यादर्शनाविरत्यादीनां कर्मबन्धहेतुत्वेऽपि न क्षति, उक्त्य 'बन्-
 तिदु सं लोके यथा सुखमुत्तमं त्रिभुवने । तज्जानीहि कथायाणां बुद्धिभयहेतुजं सर्वं' इति । तत्र राग-
 द्वेषहेतुबन्धस्य मात्पर्यायिकबन्ध उच्यते, केवलयोगहेतुको बन्ध ईर्यायिकबन्ध उच्यते, स चोग्रान्त-
 क्षीणमोहसयोगिक्वलिनां भवति, वेदनीयस्यैकस्यैव च स बन्धो विज्ञेय इति । २. अनाधितानां तद्भाषपरि-
 णामाभावादिति भावः । ३. न तु गतिसमापत्ता इत्यर्थ, गतिपरिणता हि ते वेगवत्त्वात् गच्छेयुरेव, नत्या-
 त्मनि स्थिप्यन्त इति भावः ॥

णामविशेषेणेति, अध्यवसायविशेषेणेत्यर्थं । आत्मा हि सर्वप्रकृतिप्रायोग्यपुद्गलान् सामान्येनादाय तानध्यवसायविशेषेण ज्ञानावरणीयत्वादिरूपेण परिणमयति तथापरिणमने हेतुरध्यवसायविशेष उक्त । स्वस्वयोग्यकार्यव्यवस्थापनमिति । तेषां पुद्गलानां स्वस्वयोग्यकार्यकरणसमर्थतयाऽऽरचनमित्यर्थः । केपाञ्चित्पुद्गलानां ज्ञानावरणसमर्थत्वेन केपाञ्चिद्दर्शनावरणसमर्थत्वेन केपाञ्चिदसुरदुःखानुभवसमर्थतया केपाञ्चिद्दर्शनचारित्रमोहकतया केपाञ्चिदायुधेन केपाञ्चिद्गतिशरीराद्याकारेण केपाञ्चिद्गोत्रत्वेन केपाञ्चिद्विद्वान्तरायत्वेन व्यवस्थापनमितिभावः । स्थित्यनुभागप्रदेशबन्धानां यस्समुदायस्स प्रकृतिबन्ध इत्यपि लक्षणं कपायप्रयुक्तप्रकृतिबन्धे सङ्गच्छते न तूपशान्तमोहादौ केवलयोगवशाद्बन्धमाने प्रकृतिबन्धे तत्र स्थित्यनुभागाभावात् यदि तु तत्रापि समयद्वयस्थिति बन्धनानुभागोऽपि विद्यत इति विभाव्यते तदा लक्षणमिदं युज्यत एवेति बोध्यम् ॥

10

अधुना स्थितिबन्धमाह—

प्रविभक्तानां कर्मस्कन्धानां विशिष्टमर्यादया स्थितिकालनियमनं स्थितिबन्धः ॥

प्रविभक्तानामिति । ज्ञानावरणीयत्वादिरूपेण प्रविभक्तानामित्यर्थः, विशिष्टमर्यादयेति, यथा ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायवेदनीयानां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य सप्ततिमोहनीयस्य नामगोत्रयोर्विंशतिरायुपस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमणि परास्थितिर्जघन्या च द्वादशमुहूर्त्तो वेदनीयस्य नामगोत्रयोरष्टौ शेषाणामन्तर्मुहूर्त्तमित्येव रूपेणेति भावः, इत्थं यत्स्थितिकालस्य नियमनं स स्थितिबन्ध इत्यर्थः । स्थितिरियं द्विधा कर्मत्वेनावस्थितिरूपाऽनुभवयोग्या चेति, तत्राद्यभेदमधिकृत्य जघन्योत्पृष्टप्रमाणमभित्तिं, द्वितीया चावाधाकालहीना येया कर्मणा यावत्सगरोपमकोटीकोट्यस्तेषां तावन्तिवर्षशतान्यनाधानालं तत्र च स्वोदयत कर्मणाञ्चिदपि वाधा जीवस्य नोत्पादयति, नवा तत्र वेद्यदलिकनिक्षेपं किन्तु तत् उर्ध्वमेव, तथाचावाधाकालहीनाऽनुभवयोग्या स्थितिरिति भाव्यम्, विशेषप्रकृतीनां स्थितिस्तु तत्तन्निरूपण एवोक्तेति ॥

20

अथ रसयन्धमाचष्टे—

परिपाकमुपयातानां विशिष्टकर्मस्कन्धानां शुभाशुभविपाकानुभव नयोग्यावस्था रसयन्धः ॥

25

परिपाकेति । रसयन्धोऽनुभावयन्धोऽनुभागयन्ध इति पर्यायाः । परिपाकमुपयातानां

- फलं दातुमभिमुखीभूतानां विशिष्टकर्मस्कन्धानां ज्ञानावरणीयत्वादिना व्यवस्थापितकर्म-
स्कन्धानां शुभाशुभविपाकानुभवनयोग्यावस्था रसबन्ध इत्यर्थे, विपाकानुभावो हि द्विविधः
शुभोऽशुभश्चेति शुभप्रकृतीनां शुभो रसः शुभाध्यवसायनिष्पन्नत्वात्, अशुभप्रकृतीनाञ्चा-
शुभोऽशुभाध्यवसायनिष्पन्नत्वात्, तत्राशुभप्रकृतीनां तादृशतादृशकपायनिष्पायः कटुकः
5 कटुकतरः कटुकतमोऽतिकटुकतमः शुभप्रकृतीनाञ्च मधुरो मधुरतरो मधुरतमोऽतिमधुरतरश्च
रसो यथासख्यमेकद्वित्रिचतुस्थानिको भवति, निम्बरसरदिहुरसवच्च, निम्बादीनामिध्वादीनां
हि सहजोऽङ्गवधितः कटुको मधुरश्च रस एकस्थानिक उच्यते स एव भागद्वयप्रमाणस्थान-
ल्यां कथितोऽर्धावर्धितः कटुकतरो मधुरतरश्च द्विस्थानिको भवति, भागत्रयप्रमाणश्च कथितः
कटुकतमो मधुरतमस्त्रिस्थानिको भागचतुष्टयप्रमाणो विभिन्नस्थाने कथितश्चतुर्थभागान्तोऽति-
10 कटुकतमोऽतिमधुरतमश्च भवति, एवं कर्मापि । इयमुपमा सर्वजघन्यस्पर्धकरसस्य जघ-
न्यात्मिका विज्ञेया । स्पर्धकान्यसख्यानि भवन्ति, उत्तरोत्तरस्पर्धकानि चानन्तगुणरसानि,
अशुभानां निम्बोपमवीर्यो य एकस्थानिको रसस्तस्मादनन्तगुणवीर्यो द्विस्थानिकस्ततोऽप्यन-
न्तगुणवीर्यस्त्रिस्थानिकस्तस्मादप्यनन्तगुणवीर्यश्चतुस्थानिकः । शुभप्रकृतीनां सर्वासां पुनरे-
कस्थानिको रसो नास्त्येव, इतिपञ्चसप्तहाभिप्रायः, दानलाभभोगोपभोगवीर्यान्तरायाणां
15 पञ्चानां मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानावरणानां चतुर्णां चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणानां त्रयाणां
मुंवेदसञ्चलनक्रोधमानमायालोभानां मेलनया सप्तदशविधानां कर्मणामेवैकस्थानिकरसवच्च
तद्विज्ञानाशुभप्रकृतीनामपि एकस्थानिको रसो न भवति, अनिवृत्तिज्ञादरासख्येयभागेभ्यः
परत एव तत्प्राप्तिसभवेन तत्र च सप्तदशप्रकृतीर्धिना शिष्टानां बन्धस्यैवाभावात् केवलज्ञान-
दर्शनावरणयोस्तत्र बन्धेऽपि सर्वघातित्वेन तयोर्द्विस्थानिकरसवच्चेनैव निर्वर्त्तनात् । शुभा-
20 नामेकस्थानिकरमाभावे कारणन्तु सङ्घेऽस्थानानि विशोधिस्थानानि च प्रत्येकमसख्येयलो-
काकाशप्रदेशप्रमाणानि, प्रासादमारोहतामारोहणे मोपानस्थानानि यावन्ति, तावन्त्येव यथा-
ऽवतरतामपि, तथा यान्येव क्षपकभिन्नो विशुद्धिसङ्घेऽस्थानान्यारोहति सष्टिइयमानस्तावत्स्था-
नान्यवरोहति तेष्वेवावतारान् विशुद्धिस्थानानि तु विशेषाधिकानि क्षपकश्रेणिकामारोहतः क्षप-
कस्य विशुद्धिस्थानेषु पुनस्सङ्घेऽभावात्ततो निर्वर्त्तनाभावात् अतस्तानि विशुद्धिस्थानान्येव, न तु
25 सङ्घेऽस्थानानि तस्माद्विशुद्धिस्थानानामधिकत्व तथाचात्यन्तविशुद्धौ वर्त्तमानदशुभप्रकृतीना
चतुस्थानिक रममभिनिर्वर्त्तयति, अत्यन्तसष्टेऽरो वर्त्तमानस्य शुभप्रकृतयो बन्ध एव नागच्छन्ति ।
या अपि वैकियतैजमकर्मणाद्याशुभा नरनप्रायोग्यासष्टिष्टोऽपि यन्नाति तासामपि स्वभाव-
तस्सर्वसष्टिष्टोऽपि द्विस्थानिकमेव रस विदधाति । येषु मध्यमाध्ययमायस्थानेषु शुभप्रकृतयो
बध्यन्ते तेषु तामां द्विस्थानिकपर्यन्त एव रसो बध्यते नैकस्थानिको मध्यमपरिणामत्वादेव ।

तत्र गिरिरेखासदृशैरनन्तानुबन्धिभिः कपायैरशुभप्रकृतीनां चतुस्स्थानिकरसबन्धः, आतपशो-
 पिततडागमहीरेखासदृशैरप्रत्याख्यानां परणैस्त्रिस्थानिकरसबन्धः, बालुकारेखासदृशैः प्रत्या-
 ख्यानावरणैर्द्विस्थानिकरसबन्धः, जलरेखासदृशैस्सज्जलनाभिधैः कपायैः पूर्वोदितसप्तदशाशु-
 भप्रकृतीनामेकस्थानिकरसबन्धः । शुभानान्तु बालुकाजलरेखासदृशैः कपायैश्चतुस्स्थानि-
 करसबन्धः, महीरेखासदृशैस्त्रिस्थानिको रसबन्धः, गिरिरेखासदृशैर्द्विस्थानिको रसबन्धः, 5
 आसामेकस्थानिकरसबन्धो नास्त्येव । तत्रानुभागो रागद्वेषपरिणामग्रशेन जीवेन कर्मरूप-
 तया परिणमितस्याऽऽत्मप्रदेशैस्सश्लेषमुपगतस्य पुनरप्यावेष्टनपरिवेष्टनरूपतयाऽतिगाढतर
 वद्धस्याऽनाधाकालातिरुमेणोत्तरकालवेदनयोग्यतया सचितस्योत्तरोत्तरस्थितिषु प्रदेशान्या
 रसवृद्ध्याऽवस्थापितस्य समानजातीयप्रकृत्यन्तरदलिकर्मणोपचयं नीतस्येत्पाकाभिमुखी-
 भूतस्य विशिष्टपाकमुपागतस्यात्पव फल दातुमभिमुखीभूतस्य सामग्रीशुद्धादुदयप्राप्तस्य वद्धेन 10
 जीवेन निष्पादितस्याऽनाभोगिकरीयेण बन्धसमय एव ज्ञानावरणीयादितया व्यवस्थापितस्य
 प्रदोषनिहवादिविशेषप्रत्ययैरुत्तरोत्तर परिणामं प्रापितस्य परनिरपेक्षमुदयप्राप्तस्य परेण बोध्य-
 मुपनीतस्य स्वपररूपेण बोध्यमुपनीयमानस्य कर्मणः काश्चिद्रति स्थितिं भव वा प्राप्य स्वय,
 पर वा पुद्गलपरिणाम प्राप्य भवति, तत्र ज्ञानावरणीयस्य दर्शत्रिधः, दर्शनावरणीयस्य नन-
 विधः, वेदनीयस्याष्टत्रिधः, मोहनीयस्य पञ्चत्रिधः, आयुषश्चतुर्विधः शुभाशुभनामकर्मण- 15
 श्चतुर्दशविधः, मोत्रस्याष्टविधः, अन्तरायस्य पञ्चविध इति । तदेव वृत्तस्थितिकस्य स्वरिम्न्
 काले परिपाकमितस्य या शुभाशुभाकारेणानुभूयमानावस्था म रसबन्ध इति दिक् ॥

अथ प्रदेशबन्धमाह—

प्रकृत्यादित्रयनिरपेक्षं दलिकसंग्याप्राधान्येन कर्मपुद्गलानां ग्रहणं
 प्रदेशापन्धः ॥

20

प्रकृत्यादीति । तत्राष्टत्रिधन-व्येनेकाध्यवसायेन गृहीतस्याष्टौ भागाः सप्तविधबन्धकस्य
 सप्तभागाः पञ्चविधबन्धकस्य षड्भागाः, एकविधबन्धकस्यैको भाग इति दलितानां भागाः, तत्र

१. धार्मिकव्यवहारमावर्णयति इति । पश्चात्तस्मिन् प्रकृत्यादित्रयनिरपेक्षं दलिकसंग्याप्राधान्येन कर्मपुद्गलानां ग्रहणं
 विषयस्योपगतं वर्णयति । तत्राष्टत्रिधन-व्येनेकाध्यवसायेन गृहीतस्याष्टौ भागाः सप्तविधबन्धकस्य सप्तभागाः
 पञ्चविधबन्धकस्य षड्भागाः, एकविधबन्धकस्यैको भाग इति दलितानां भागाः, तत्र
 २. धार्मिकव्यवहारमावर्णयति इति । पश्चात्तस्मिन् प्रकृत्यादित्रयनिरपेक्षं दलिकसंग्याप्राधान्येन कर्मपुद्गलानां ग्रहणं
 विषयस्योपगतं वर्णयति । तत्राष्टत्रिधन-व्येनेकाध्यवसायेन गृहीतस्याष्टौ भागाः सप्तविधबन्धकस्य सप्तभागाः
 पञ्चविधबन्धकस्य षड्भागाः, एकविधबन्धकस्यैको भाग इति दलितानां भागाः, तत्र

- हि जीवो यदाऽऽयुषो बन्धकालेऽष्टविधबन्धको भवति, तदाऽनन्तस्कन्धात्मकस्य शेषकर्मापेक्षया आयुषोऽल्पस्थितिकत्वेन गृहीतस्य कर्मद्रव्यस्य सर्वस्तोको भाग आयुष्कृतयापरिणमति । तत आयुष्कभागपेक्षयाधिकस्वस्थाने तुल्यस्थितिकत्वेन तुल्यो नामगोत्रयोर्भागः, ततस्तयोरपेक्षया विशेषाधिकस्वस्थाने तुल्यस्थितिकत्वेन तुल्योऽन्तरायावरणयोर्भागः, ततस्तयोरधिको
- 5 मोहनीयस्य भागः, ततो वेदनीयभ्याधिकः, सुखदुःखजननस्वभावस्य वेदनीयस्य तद्भावपरिणतपुद्गलानामाधिक्यत एव स्वकार्यजननसमर्थत्वात् शोषाणान्तु स्वल्पत्वेऽपि तत्सम्भवात् । वेदनीयाच्छेषकर्मणा भागस्य हीनाधिकत्वे स्थितिविशेष एव निबन्धनम्, यथा नामगोत्रादेरायुष्काद्यपेक्षया स्थितेराधिक्ये तयोर्भागस्याधिकत्व हीनत्वे च हीनत्वमिति । यद्यपि स्थित्यनुरोधेन भागो भवन्नायुपसकाशाज्ञानामगोत्रयोर्भागस्य सख्यातगुणत्व स्यात्तथापि गत्यादि-
- 10 निरिलकर्मकलापानामायुष्कोदयमूलत्वेनायुषः प्रधानत्वाद् बहुपुद्गलद्रव्यं तत् । तयोर्भागस्य विशेषाधिकत्वन्तु नामगोत्रयोस्सततबन्धित्वेन, आयुष्क हि कादाचित्कबन्धि, ततोऽल्पद्रव्यम् । यद्यपि च ज्ञानावरणाद्यपेक्षया मोहनीयभागस्य सख्यातगुणस्थितिकत्वेन सख्यातगुणत्वं प्राप्तं न विशेषाधिकत्व तथापि चारित्रमोहनीयस्य कपायलक्षणस्य चत्वारिंशत्सागरोपमकोटीकोटीस्थितिकत्वेनैतदपेक्षया तद्भागस्यविशेषाधिकत्वमुक्तं, दर्शनमोहनीयद्रव्यं तु
- 15 सर्वपातित्वेन चारित्रमोहनीयदलिकादनन्तभाग एव वर्त्तत इति न किञ्चित्तेन वर्धत इति । तत्राल्पतरप्रकृतिबन्धसर्वोत्कृष्टयोगव्यापारघान् पर्याप्तस्सहीजीव उत्कृष्टप्रदेशबन्धं करोति, बहुतरप्रकृतिबन्धको मन्दयोगोऽपर्याप्तकोऽसही जघन्यप्रदेशबन्धं विधत्ते । तथा प्रदेशबन्धश्चतुर्विधं उत्कृष्टोऽनुत्कृष्टो जघन्योऽजघन्यश्चेति । सर्वबहवः कर्मस्कन्धा यदा गृह्यन्ते स उत्कृष्टः प्रदेशबन्धः, ततस्स्कन्धहानिमाश्रित्य यावत्सर्वस्तोककर्मस्कन्धग्रहणं तावत्सर्वोऽप्यनुत्कृष्टः, यदा सर्वस्तोककर्मस्कन्धग्रहणं स जघन्यः, तत एकस्कन्धवृद्धिमाश्रित्य यावत्सर्वबहुस्कन्धग्रहणं तावत्सर्वोऽप्यजघन्यः । तत्र ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयनामगोत्रान्तरायलक्षणमूलप्रकृतिपट्टेऽनुत्कृष्ट एव प्रदेशबन्धः साधनादिध्रुवाध्रुवरूपेण चतुर्विधः, प्रकृतिपट्टस्योत्कृष्टप्रदेशबन्ध क्षपकस्योपसमकस्य वा सूक्ष्मसम्परायस्य सर्वोत्कृष्टयोगे वर्त्तमानस्यैकं द्वौ वा समयौ यावत्प्राप्यते, मोहनीयायु कर्मद्वयस्याग्रन्धकत्वात्तस्य, उत्कृष्टयोगेनैवोत्कृष्टप्रदेशबन्धलाभो-
- 25 त्कृष्टयोगस्य, उत्कृष्टयोगावस्थानकालस्य तावन्मानत्रादेकद्विसमयस्याग्रग्रहणम् । तथाचोत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधायोपशान्तमोहावस्थाञ्चारुता पुनः प्रतिपत्योत्कृष्टयोगाद्वाऽस्मादेव प्रतिपत्य यदा पुनरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं करोति तदाऽमौ मादिः । एतत्स्थानमप्राप्तपूर्वाणामनादिर्निरन्तर बध्यमानत्वात् । ध्रुवोऽभ्ययाना भयानां त्रध्रुव इति । जघन्येऽजघन्ये उत्कृष्टे च साद्यध्रुवलक्षणो द्विप्रकारो बन्धः । उपरि यर्णितसूक्ष्मसम्पराय उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्ताद्विस्तृतप्रथमतया बध्यमा-

नत्वात् । उपशान्ताद्यवस्थायां पुनरनुत्कृष्टबन्धगमने च स नावश्यं भवतीत्यधुवः । जघन्यः पुनरमीपां पटूर्णनां प्रदेशबन्धोऽपर्याप्तस्य सर्वमन्दवीर्यलब्धिकस्य सप्तविधबन्धकस्य सूक्ष्मनिगोदस्य भवाद्यसमये लभ्यते, द्वितीयादिसमये त्वसख्येयगुणवृद्धेन वीर्येणास्य वर्धमानत्वात्, द्वितीयादिसमयेष्वयमप्यजघन्यं बध्नाति, पुनस्संख्यातेनासंख्यातेन वा कालेन पूर्वोक्तजघन्ययोगं प्राप्य स एव जघन्यप्रदेशबन्धं करोति पुनरप्यजघन्यमित्येवं जघन्याजघन्ययोः प्रदेशबन्ध- 5
योस्संसरतामसुमतां द्वावपि साद्यधुवौ भवतः । मोह आयुषि च चतुर्विधे प्रदेशबन्धे साद्यधुवलक्षणो द्विविधो बन्धो भवति । मिथ्यादृष्टिस्सम्यग्दृष्टिर्वाऽनिवृत्तिवादरान्तस्सप्तविधबन्धकाल उत्कृष्टयोगे वर्त्तमानो मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्ध, पुनरनुत्कृष्टयोगं प्राप्यानुत्कृष्टं प्रदेशबन्धं करोति पुनरुत्कृष्टं पुनरप्यनुत्कृष्टमित्येवमुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशयोस्ससरतां जन्तूनां द्वावपि बन्धौ साद्यधुवौ भवतः, जघन्याजघन्यौ त्वेतःप्रदेशबन्धौ सूक्ष्मनिगोदादिषु संसरताम- 10
सुमतां कर्मपटून्िरूपण उपर्येव भावितौ तद्वदेवात्रापि । आयुष्कस्य त्वधुवबंधित्वादेव तत्प्रदेशबन्ध उत्कृष्टादिचतुर्विकल्पोऽपि साद्यधुव एव भवतीति, एवंरूपेण कर्मपटून्लानामेव प्रकृतिस्थितिरसनिरपेक्षं दलिकसख्याप्राधान्येनैव यद्ग्रहणं करोति स प्रदेशबन्धो विज्ञेयः । तत्र योगस्थानानि कारणं प्रकृतयः प्रदेशाश्च तत्कार्यं, स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानानि कारणं स्थितिविशेषास्तत्कार्यं, अनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि कारणमनुभागस्था- 15
नानि तत्कार्यं, तथा प्रकृतिप्रदेशबन्धयोगे एव प्रधान कारणं, मिथ्यात्वाविरतिकपायाणामभावेऽपि उपशान्तमोहादिगुणस्थानेषु वेदनीयस्य प्रकृतिप्रदेशबन्धसद्भावात् । स्थित्यनुभागबन्धयोस्तु कपायजनितजीवाध्यवसायविशेषः कारणं तदभावे उपशान्तमोहादिषु तयोरभावात् मिथ्यात्वाविरत्यभावेऽपि प्रमत्तादौ कपायसद्भावेन तयोस्सत्त्वाच्च । मिथ्यादृष्टिगुणस्थानवर्त्ता मिथ्यात्वादिचतुःप्रत्ययैर्हानावरणादिकर्म सास्वादनमिश्राविरतिदेशरितिलक्षणेपु 20
मिथ्यात्ववर्जैस्त्रिभिः, प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिवादादरसूक्ष्मसम्परायेषु कपाययोगाभ्यां, उपशान्तमोहश्रीणमोहसयोगिषु योगेन यथायोग बध्नाति । इति मूलप्रकृत्याश्रयेण सामान्येन बन्धा उक्ताः, उत्तरप्रकृत्याश्रयेण तु कर्मप्रकृत्यादितोऽवसेया इति दिक् ॥

ननु जीवो रागाद्याविष्टो यत्कर्म बध्नाति तदध्यवसायविशेषेण, तत्र किं चतुर्विधमपि बन्धमेकेनैवाध्यवसायेन बध्नाति, उन त्रिभिन्नेन, तत्र यद्येकेन तर्हि कथमेकेन बन्धव- 25
चिन्त्यं, यदि त्वनेकेन तर्हि तादृशतादृशाध्यवसायविगमे तादृशतादृशबन्धाभावप्रसक्त्या कदाचिद्भागिणोऽपि प्रकृतिबन्धमात्रं कदाचित्स्थितियन्धमहितं, कदाचिन्नयं कदाचिन्नतुष्टयमपि स्यान्नतु चतुष्टयनियमो न चैतदिष्टमित्याशंकायामाह—

बन्धाश्चेते चत्वार एकविधाध्यवसायविशेषेण जायन्ते सङ्गमोद्वर्त्त-
नादिकरणविशेषाश्च ॥

बन्धाश्चेत इति । एकविधेति, तथाचैकेनैवाध्यवसायेन चतुर्विधो बन्धो युगपज्जायत
इत्यर्थः, न च कथं कार्यवैचित्र्यमिति वाच्यम्, योगस्य प्रकृतिप्रदेशबन्धयोः कपायस्य
5 स्थितिरसबन्धयोर्निमित्तत्वेन विचित्रैकाध्यवसायेन विचित्रकार्योत्पत्तौ बाधकाभावात् तथाच
योगेन कपायेण च सामान्येन गृहीतानां कर्मपुद्गलानां विचित्राध्यवसायविशेषादेकविधाज्ञा-
नावरणीयत्वादिभेदेन स्थितिमत्त्वेन रसवत्त्वेन प्रदेशवत्त्वेन च परिणमनं जायत इति भावः ।
न केवल बन्धा एवैते एकविधाध्यवसायेन जायन्ते किन्तु करणविशेषा अपीत्याह सङ्गमेति ॥

क्रियन्ति करणानीत्यत्राह—

10 करणविशेषाश्च बन्धनसङ्गमोद्वर्त्तनापवर्त्तनोदीरणोपशमनानिधत्ति-
निकाचनाभेदादष्टविधाः ॥

करणविशेषाश्चेति । दात्रादिद्रव्यकरणे क्षेत्रकरणे कालकरणे भावकरणे निष्पादने संय-
मव्यापारे समाचरणे करणकारणानुमोदनरूपे करणत्रिके जीववीर्यविशेषेऽपि च करण-
शब्दप्रवृत्तेरत्र जीववीर्यविशेषप्रवृत्तौ विशेषपदमुक्तम् । बध्यते येन, संक्रम्यन्ते येन,
15 उद्वर्त्त्येते यया, अपवर्त्त्येते यया, उदीर्येते यया, उपशम्यते यया, निधीयते यया, निकाच्यते
ययाऽऽत्मपरिणत्याऽध्यवसायरूपयेति तत्तच्छब्दव्युत्पत्तिरवसेया । तत्र बन्धनकरणाध्यव-
सायास्सर्वस्तोकास्तेभ्य उदीरणाध्यवसाया असंख्येयगुणास्ततोऽपि संक्रमाध्यवसाया असं-
ख्येयगुणा उद्वर्त्तनापवर्त्तने सक्रमभेदावतस्तत्रान्तर्भावः । तत उपशान्तोपशमनाध्यवसाया
असंख्येयगुणास्ततोऽपि निधत्त्यध्यवसायास्ततोऽपि निकाचनाध्यवसाया इति ॥

20 अथ करणस्वरूपमादर्शयति—

तत्र बद्धात्मनो वीर्यपरिणामविशेषः करणं । वीर्यश्चात्र योगकपाय-
रूपं विवक्षितम् ॥

तत्रेति । बद्धात्मन इति, सलेश्यस्येत्यर्थः, तेनायोगिनां सिद्धानाञ्च व्यावृत्तिसिद्धी-
र्यस्य बन्धाद्यहेतुत्वात् । वीर्यपरिणामविशेष इति । क्षाधिकक्षायोपशमिरूपवीर्यलब्धिजन्यो
25 वीर्यविशेष इत्यर्थः, अयञ्च छद्मस्थानां सयोगिनाञ्च भवति, उभयेषामपि स बुद्धयुद्धिपू-
र्वकत्वाभ्यां द्विविधः, धावनवत्गनादिक्रियासु नियुज्यमानो बुद्धिपूर्वकः, भुक्ताहारस्य धातु-

मलत्वादिपरिणामापादक एकेन्द्रियादीनां तत्तत्क्रियाप्रयोजकश्चावुद्धिपूर्वकः, तत्रापि क्षायोपश-
मिकवीर्यलब्धिजन्यं छाद्मस्थिक वीर्यमकपायिसकपायिभेदतो द्विविधमुपशान्तमोहक्षीणमोहा-
नामकपायिकं सूक्ष्मसम्परायान्तानाञ्च सकपायिकं विज्ञेयं, तथाच बन्धाद्यनुकूलतया मनो-
वाक्यासहकृतः कपायसहकृतश्च स्थूलसूक्ष्मपरिस्पन्दो वीर्यपरिणामविशेष उच्यते इति भावः ।
तत्तत्क्रियासहिताना मनोवाक्यायान्तान्तु योगात्मकत्वमितरस्य कपायात्मन्त्वमेतौ कपाय-
योगौ च वीर्यमुच्यत इत्याशयेनाह-वीर्यञ्चेति । अत्र बन्धादिप्रकरणे, योगः परिणामाल-
म्बनग्रहणसाधनं प्रकृतिप्रदेशबन्धयोर्निमित्तं, कपायस्थितिरसबन्धहेतुः कपायाः क्रोधमान-
मायालोभास्तज्जनितो जीवस्याध्यवसायविशेषः कपायशब्देनेहोच्यते । एतस्य वीर्यविशेषस्य
योगस्य विषयेऽविभागवर्गणासर्धकान्तरस्थानानन्तरोपनिधापरम्परोपनिधावृद्धिममयजीवा-
ल्पबहुत्वप्ररूपणाः कर्मप्रकृत्यादितोऽरसेयाः ॥

अथ करणविशेषान् लक्षयितुमुपक्रमते—

कर्मणामात्मप्रदेशैस्सहान्योऽन्यानुगमनप्रयोजकवीर्यपरिणामो बन्ध-
नकरणम् । अत्र योगात्मकवीर्येण प्रकृतिप्रदेशयोः कपायैश्च स्थित्यनुभा-
गयोर्वन्धो जायते ॥

कर्मणामिति । जीवप्रदेशैस्सहान्योऽन्यानुगतीक्रियतेऽष्टप्रकारं कर्म येन वीर्यविशेषेण
तद्बन्धनकरणमित्यर्थः । जीवो हि योगेनौदारिकादिशरीरयोग्यान् पुद्गलस्सन्धान् गृह्णाति,
तत्र योगानां जघन्यमध्यमोत्कृष्टत्वे पुद्गलानामपि स्तोकमध्यमप्रभृतानां ग्रहणं जायते, ग्रह-
णयोग्याः पुद्गलस्सन्धा अन्यतो विज्ञेयाः । स्वप्रदेशावगाढं ग्रहणयोग्यं दलिकमेकमपि
सर्वैरेवात्मप्रदेशैः शृंसलावयवानामिव परस्पर सम्यङ्गैर्गृह्णाति पुद्गलद्रव्याणाञ्च परस्परं
सम्बन्धस्नेहतो विज्ञेयः । तथाच बन्धनकरणसामर्थ्याद्बध्यमानाना मूलोत्तरप्रकृतीना
ज्ञानावारकत्वादिस्वभाववैचित्र्याद्भेदो भवति । दृष्टश्चेत्तत्तृणदुग्धादीना स्वभाभेदाद्बस्तुभेद-
स्तथात्रापि कर्मत्वेन तुल्यत्वेऽपि स्वभावभेदाद्भेदः । अयञ्च प्रकृतियन्धः, कर्मणा ज्ञाना-
वारकत्वादिस्वभावस्यैव प्रकृतित्वान्, यथा मोदकस्य घातविनाशकर्त्तादिस्वभावः प्रकृतिः ।
तथाचाविषक्षितस्थितिरसप्रदेशः प्रकृतियन्धोऽविषक्षितरसप्रकृतिप्रदेशः स्थितियन्धोऽ
विषक्षितप्रकृतिस्थितिरसप्रदेशो रसयन्धोऽविषक्षितप्रकृतिस्थितिरसः प्रदेशबन्ध इत्यपि बन्धप-

१. अन्मप्रदेशाधामह्येयास्तन्तु सर्वप्रकृतिपुद्गला बन्धन्ते एकैकोऽन्यात्मप्रदेशोऽनन्तर्ज्ञानावरणादिकर्म-
स्व-पैर्बन्ध । अनन्तानन्तप्रदेशा कर्मवर्णनादां पुद्गला बन्धन्ति । न सम्बन्धप्रदेशा नवाऽसम्बन्धप्रदेशा
नात्मनन्तप्रदेशा । अनन्ते राशौ पुनरन्तपुद्गलप्रशुषणदन्तानन्त इति व्यरहार इति ॥

- तुष्टयलक्षणमूहाम् । कर्मणां स्थितिश्च मोदकस्य द्वित्रिदिनावस्थानरूपेव प्रतिनियतकालाव-
स्थानरूपा, तस्य स्निग्धमधुरादिरसवत्कर्मणोऽपि रसः शुभाशुभादिः, तथा तस्य प्रदेशा
यथैकद्विप्रसृत्यादिप्रमाणास्तथा कर्मणोऽपि बहुतरबहुतमादिरूपा अवसेयाः । तत्र प्रकृतिप्र-
देशबन्धौ योगतः स्थितिरसबन्धौ कपायत इत्याहात्रेति । युक्तिः पूर्वमेवोक्ता । प्रकृतिबन्धः
5 पूर्वमादर्शितः साद्यध्रुवादिश्च । प्रदेशबन्धोऽपि जन्तुनाष्टविधबन्धकेन यदेकेनाध्यवसायेन
विचित्रतागर्भेण गृहीतं दलिकं तस्याष्टौ भागा भवन्ति, सप्तविधबन्धकस्य सप्तभागाः, षड्विध-
बन्धकस्य षड्भागा एकविधबन्धकस्य त्वेको भाग इति मूलप्रकृतिभागविभागा उक्ताः, तत्रो-
त्तरप्रकृतीनान्तु ज्ञानावरणीयस्य स्थित्यनुसारेण पूर्वोदितरूपेण यो मूलभाग आभजति तस्या-
नन्ततमो भागः केवलज्ञानावरणाय दीयते, तस्यैव भागस्य सर्वघातिप्रकृतियोग्यत्वात्, शेषस्य
10 भागचतुष्टयं विधाय मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानावरणेभ्य एकैको भागो दीयते । दर्शनाव-
रणस्यापि यो मूलभागः प्राप्तस्तस्यानन्ततमं भागं षोडश विधाय सर्वघातिभ्यां निद्रापञ्चक-
केवलदर्शनावरणाभ्यां दीयते, शेषस्य भागत्रयं विधाय चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणेभ्य एकैको
भागो दीयते । अन्तरायस्य प्राप्तं मूलभागं निखिलमपि पञ्चधा कृत्वा दानान्तरायादिभ्यो
दीयते, सर्वघात्यवान्तरभेदाभावात् । मोहनीयस्य लब्धभागेऽनन्ततमं सर्वघातिप्रकृतियोग्यं
15 द्विधा कृत्वा दर्शनमोहनीयचारित्रमोहनीयाभ्यां प्रयच्छति । दर्शनमोहनीयस्य प्राप्तो
भागस्सर्वोऽपि मिथ्यात्वमोहनीयस्यैव भवति चारित्रमोहनीयभागन्तु द्वादशधा विभज्याद्य-
द्वादश कपायेभ्यो दीयते । मोहनीयशेषभागं द्विधा कृत्वा कपायमोहनीयाय नोकपाय-
मोहनीयाय च दीयते । कपायमोहनीयभागं चतुर्धा विधाय सञ्चलनक्रोधादिभ्यः, नोकपाय-
मोहनीयभागं पञ्चधा कृत्वा वध्यमानवेदाय वध्यमानहास्यादियुगलाय भयजुगुप्साभ्याञ्च
20 दीयते, नान्येभ्यो वन्धाभावात् । तथा वेदनीयायुगोत्रेषु यो मूलभाग आभजति
स एषां स्वस्वैकप्रकृतेर्वध्यमानाया उपढौकते द्विप्रभृतीनाममीपां युगपद्वन्धाभावात् ।
नाम्नो भागस्तु यदा यदा यावत्यो वन्धमायान्ति तावतीभ्यस्तदा तदा समानतया
विभज्य दीयते । विस्तरोऽन्यत्र ॥ अनुभागस्य कारणं कापायिका अध्यवसायाः, ते च
द्विधाः, शुभा अशुभाश्च, शुभैः क्षीरगण्डरसोपमाहादजनकभाग कर्मपुद्गलानामाधत्ते
25 निम्बकोशातकीरसोपमाहाशुभैः, ते च शुभा अशुभा वाऽध्यवसायाः प्रत्येकमसह्येय-

१. मिथ्यात्वादिचतुष्टयस्य सामान्येन कर्मबन्धहेतुत्वेऽपि प्राथमिककारणत्रयाभावेऽप्युपशान्तमोहा-
दिशुभस्थानवेषु योगबलनो वेदनीयस्य पन्धात् योगाभिवेनायोगिगुणस्थानं बन्धाभावात् प्रकृतिप्रदेशबन्धयो-
र्योग एव प्रधान कारणमवसीयते, कर्मणे जपन्वीकृष्टरूपतया स्थितिर्बन्धोत्तरकालीनस्थितियेव न रूपम-
नुभवमथ क्रोधादिरूपकपायचरितजीवाध्यवसायविशेषामककपायाद्भवतीति भाव ॥

लोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः शुभाः केवलं विशेषाधिकाः । यानेव ह्यनुभागबन्धाध्यव-
सायान् क्रमिकान् संक्लिश्यमानः क्रमेणाधोऽध आस्कन्दति तानेव विशुध्यमानः क्रमेणो-
र्ध्वमूर्ध्वमारोहतीति सोपानारोहणावतरणतुल्यानामुभयेषां साम्येऽपि क्षपकस्याध्यवसाय-
विशेषे वर्तमानस्य श्रेणिमारोहतस्तेभ्यः प्रतिपाताभावेन शुभानामशुभाभेक्षया विशेषत
आधिक्यम् । एवञ्च येन केनाप्यध्यवसायेनानुभागनिमित्तेन जीवो योग्यपुद्गलादानसमये 5
कर्मपरमाणौ प्रत्येकं रसस्य निर्धिभागान् भागान् सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणानुत्पादयति,
कर्मवर्गणान्तःपातिनः कर्मपरमाणवो हि जीवग्रहणपूर्वं प्रायो नीरसा एकस्वरूपा आसन्
यदा तु जीवेन गृह्यन्ते ते तदानीं ग्रहणसमय एव कापायिकाध्यवसायेन तादृशतादृशरसा
विभागा ज्ञानावारकत्वादिविचित्रस्वभावा आपद्यन्ते, जीवानां पुद्गलानाञ्च शक्तेरचिन्त्य-
त्वात्, न चेद्गमसम्भवि, गोगृहीतशुष्कतृणादिपरमाणूनामत्यन्तनीरसानामपि क्षीरादिरूप- 10
त्वेन सप्रधातुत्वेन च परिणामदर्शनात्, ते च रसा विभागाः कर्मपरमाणुषु क्वचित्स्तोकाः,
क्वचित्तेभ्यः प्रभूताः, क्वचिच्च प्रभूततमा भवन्ति, अत्र वर्गणास्पर्धाकादिविचाराः कर्मप्र-
न्धेभ्यो द्रष्टव्याः । स्थितिवन्धेऽपि संक्लेशस्थानानि विशोधिस्थानान्यपि सर्वत्रासंख्येयगुण-
तया पूर्ववदेव भाव्यानि, तत्र मूलप्रकृतीनां जघन्योत्कृष्टा च स्थितिरग्रेऽस्माभिर्वक्ष्यते मूल
एव सा च कर्मरूपतयाऽवस्थानस्वरूपा विज्ञेया, अनुभवप्रायोग्या तु सैवावाधाकालहीना, 15
येषां कर्मणां यावत्यस्सागरोपमकोटीकोट्यस्तेषां तावन्ति वर्षशतान्यवाधाकालो विज्ञेयः ।
अवाधाकालहीनञ्च कर्मदलिकनिपेकः, जघन्यस्त्ववाधाकालोन्तर्मुहूर्त्तम् । बन्धकानाश्रित्य
जघन्योत्कृष्टस्थितिधिवेचना कर्मप्रकृत्यादितः कार्या । एवं स्थितिस्थानादिप्ररूपणान्यपि ।
इत्येवं बन्धनकरणविचारो दिशा दर्शित इति ॥

अथ सङ्क्रमणकरणं स्वरूपयति—

20

अन्यकर्मरूपतया व्यवस्थितानां प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशानामन्य-
कर्मरूपतया व्यवस्थापनहेतुर्वार्यविशेषस्संक्रमणम् ॥

अन्यकर्मैति । तथा तथा बध्यबन्धकभावे जीवकर्मणोर्हि परस्परं सव्यपेक्षत्वम् ।
जीवाध्यवसायविशेषमाश्रित्य कर्मवर्गणान्तःपातिनो जीवस्वप्रदेशागाढाः पुद्गला ज्ञानावरणीया-
दिकर्मरूपतया परिणमन्ते, जीवोऽपि स्वप्रदेशावगाढतथाविधकर्मविषाकोदयात्तथापरिणमते । 25
तत्र सङ्क्रेशसञ्ज्ञितेन विशोधिसञ्ज्ञितेन वा येन धीर्यविशेषेणान्यकर्मरूपतया व्यवस्थितानां-
विवक्षितवध्यमानप्रकृत्यादिव्यतिरिक्ततया स्थितानां प्रकृत्यादीनां—अन्यकर्मरूपतया—बध्य-
मानासु प्रकृत्यादिषु मध्येऽवध्यमानप्रकृत्यादिदलिकं प्रक्षिप्य बध्यमानप्रकृतिरूपतया, बध्य-

- मानानां वा प्रकृतीनामितरेतररूपतया परिणमयति स वीर्यविशेषस्सङ्क्रमणमित्यर्थः । यथा
 बध्यमानसातवेदनीयेऽवध्यमानसातवेदनीयस्य, उच्चैर्गोत्रे वा तादृशे नीचैर्गोत्रस्य तादृ-
 शस्येत्यादि । तथा बध्यमाने मतिज्ञानावरणीये बध्यमानस्यैव श्रुतज्ञानावरणीयस्य श्रुतज्ञाना-
 वरणीये वा तादृशे तादृशमतिज्ञानावरणीयस्येत्यादि । सोऽयं सङ्क्रमः प्रकृतिस्थित्यनु-
 5 भागप्रदेशरूपविषयभेदाच्चतुर्विध इति सूचयितुं प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशानामित्युक्तम् ।
 दर्शनत्रिकस्य बन्धं विनापि सक्रमाद् बन्धघटितं सक्रमलक्षणं नोक्तम् । मिथ्यात्वस्यैव हि
 बन्धो न सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोः, विशुद्धसम्यङ्गदृष्टिः सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोः,
 पतद्ब्रह्मरूपबन्धाभावेऽपि मिथ्यात्वं सङ्क्रमयति, सम्यक्त्वे च सम्यङ्मिथ्यात्वम् । सक्रम्य-
 माणप्रकृतेराधारभूता प्रकृतिः पतद्ब्रह्म उच्यते, किन्तु कृतेऽन्तरकरणे प्रथमस्थितौ समयोना-
 10 वलिकात्रिकशेषायां बध्यमानेष्वपि सञ्चलनेषु चतुर्धैपि प्रकृत्यन्तरदलिकसंक्रमाभावात्तदानीं
 न तेषां पतद्ब्रह्मत्वं, तथान्तरकरणे कृते द्वयोरवलिकयोः प्रथमस्थितिसत्कयोः पुंवेदस्य प्रकृत्य-
 न्तरसक्रमाभावेन न पतद्ब्रह्मत्वं, मिथ्यात्वे क्षपिते सम्यङ्मिथ्यात्वस्य सम्यङ्मिथ्यात्वयोश्च क्षपित-
 योस्सम्यक्त्वस्योद्दलितयोस्तु सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वस्य न पतद्ब्रह्मत्वमित्यादिकं
 विभावनीयम् । दर्शनमोहनीयचारित्रमोहनीययोरायुषां मूलप्रकृतीनाञ्च परस्परं न सङ्क्रमः ।
 15 यो यस्मिन् दर्शनमोहनीये वर्तते न तस्यान्यत्र संक्रमोऽविशुद्धदृष्टित्वात् । तथा परप्रकृतिषु
 सक्रान्तं दलिकमावलिकामात्रकालं बन्धावलिकागतमुदायावलिकागतमुद्घर्त्तनावलिकागतञ्चो-
 द्घर्त्तनादिसकलकरणायोग्यम्, दर्शनमोहनीयत्रिकवर्जमुपशान्तमोहनीय सकलकरणायोग्यं
 द्रष्टव्यम् । तत्र सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वनरकद्विकमनुजद्विकदेवद्विकवैक्रियसप्तकाहारकसप्त-
 कतीर्थैकरोचैर्गोत्ररूपाश्चतुर्विंशतिप्रकृतय आयुश्चतुष्टयञ्चाध्रुवसत्ताकम् । शेषं पुनस्त्रिंशदुत्तरं
 20 प्रकृतिशतं ध्रुवसत्कर्म, ततोऽपि सातासातवेदनीयनीचैर्गोत्रमिथ्यात्वरूप प्रकृतिचतुष्टयमप-
 सार्यते, ततोऽवशिष्टास्सर्वा ध्रुवसत्कर्मप्रकृतयः पृथ्विशत्युत्तरशतसख्यास्सङ्क्रममधिकृत्य
 साद्यादिरूपतया चतुर्विधा अपि भवन्ति । आसां हि सक्रमस्सक्रमविषयप्रकृतिबन्धव्यवच्छेदे
 न भवति, तामां पुनर्बन्धारम्भे भवत्यतोऽसौ सादिः । तत्तद्बन्धव्यवच्छेदस्यानमप्राप्तस्य पुनर-
 नादिः, अभव्यस्य वदादिदपि व्यवच्छेदाभावेन ध्रुवः । कालान्तरे व्यवच्छेदसम्भवेन भव्यस्य
 25 र्त्रध्रुवः । अध्रुवसत्कर्मणामध्रुवसत्कर्मत्वादेव भ्रममस्साद्यध्रुवः सातासातवेदनीयनीचैर्गो-
 त्राणान्तु परावर्त्तमानत्वात्साद्यध्रुवोऽनसेयः, बध्यमाने सातेऽसातस्य, असाते वा तादृशे
 सातस्य, उच्चैर्गोत्रे तथाऽविधे नीचैर्गोत्रस्य, नीचैर्गोत्रे तादृशे उच्चैर्गोत्रस्य सक्रमो नान्यदाऽत

१. इदमिथ्यात्वपुद्गलना मदनकीदवस्थानीयानामौप विधेपङ्कलीनीपशयिगम्यपुत्राजनेन विशेषि-
 स्थानेन शुद्धांविशुद्धांशुद्धकरणदिपि भाव ॥

एषा सक्रमस्य सादित्वमध्रुववच्च । मिध्यात्वस्य तु सक्रमो विशुद्धसम्यग्दृष्टेर्भवति, विशु-
 द्धसम्यग्दृष्टित्वञ्च कादाचित्कमतस्तस्य सक्रमो साद्यध्रुव एवेति । मिध्यादृष्ट्यादिप्रमत्ता-
 न्तास्सातवेदनीयस्य सक्रामकाः, परतस्सक्रम्यमाणप्रकृत्याधारभूतासातवेदनीयस्य बन्धा-
 भावात्रेतरे तत्सक्रामका, अपि तु तत्र साते बध्यमानेऽसातस्यैव सक्रम । अनन्तानुबन्धिना
 मिध्यादृष्ट्यादयोऽप्रमत्तस्यतान्तास्सक्रामका न परे, परतस्तेषामुपशमनाऽक्षयाद्वा । मिध्या- 5
 दृष्ट्यादयोऽपूर्वकरणान्ता यशःकीर्त्तस्सक्रामका नेतरे, परत केवलायास्तस्या एव बन्धेन
 पतद्ब्रह्माभावात् । अनन्तानुबन्धिवर्जद्वादशकपायाणा नोकपायाणाञ्च मिध्यादृष्ट्यादयो
 निवृत्तिवादसम्परायान्तास्सक्रामका न परे, परतस्तेषामुपशमनाऽक्षयाद्वा । मिध्यात्व-
 सम्यङ्मिध्यात्वयोरविरतसम्यग्दृष्ट्यादय उपशान्तमोहपर्यवसानास्सक्रामकाः, न परे, परत-
 स्तयोस्सत्ताया अभावात् । सम्यङ्मिध्यात्व पुनर्मिध्यादृष्टिरपि सक्रमयति, सम्यक्त्वस्य 10
 मिध्यादृष्टिरेव सक्रामको नान्ये, मिध्यात्वे वर्त्तमानस्यैव सक्रामकत्वात् । उच्चैर्गोत्रस्य मिध्या-
 दृष्टिसाखादनौ, अन्येषा नीचैर्गोत्राबन्धकत्वात् । इतरासा मतिज्ञानावरणीयादिप्रकृतीना
 सूक्ष्मसम्परायपर्यवसाना मिध्यादृष्ट्यादयस्सक्रामका न परे परतो बन्धाभावेन पतद्ब्रह्मा-
 भावादिति । एवं ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणनवकपोडशकपायभयजुगुप्सातैजससप्तकवर्णा-
 दिविंशतिनिर्माणगुरुलघूपघातान्तरायपञ्चकलभणा. पतद्ब्रह्मा ध्रुवबन्धिन्यस्तपष्टिप्रकृत- 15
 यस्साद्यनादिध्रुवाध्रुवरूपचतुर्भेदाः । अभव्यमव्यापेक्षया ध्रुवाध्रुवत्वे, स्वस्वबन्धव्यवच्छेदे
 पतद्ब्रह्मत्वाभावेन तत्र सक्रमासभवाद्बन्धारम्भे च हेतुत पतद्ब्रह्मत्वेन सादित्व तत्तद्बन्ध
 व्यवच्छेदस्थानमप्राप्तस्यानादित्व, शेषास्त्वध्रुवबन्धिन्योऽष्टाशीतिसख्याः प्रकृतयोऽध्रुवबन्धि-
 त्वादेव पतद्ब्रह्मत्वमधिकृत्य साद्यध्रुवा भावनीया । मिध्यात्वस्य पुनर्ध्रुवबन्धित्वेऽपि यस्य
 सम्यक्त्वमिध्यात्वे विद्येते स एव ते तत्र सक्रमयति नान्य इति तस्य साद्यध्रुवपतद्ब्रह्मत्वं 20
 भाव्यम्, विशेषोऽत्र कर्मप्रकृत्यादितोऽवसेय । अष्टमूलप्रकृतीनामष्टपञ्चाशदधिकशत-
 सख्याकोत्तरप्रकृतीनाञ्च या स्थितिर्ह्रस्वीभूता सती दीर्घाकृता दीर्घाभूता सती ह्रस्वी-
 कृता पतद्ब्रह्मप्रकृतिस्थितिषु वा मध्ये नीत्वा निवेशिता स स्थितिसक्रम उच्यते,
 तत्र स्थितीनामन्यत्र निवेशन न साश्रादशक्यत्वादपितु स्थितियुक्तपरमाणुद्वारैर्बु,
 ततो मूलप्रकृतीना परस्पर सक्रमाभावात् तासा प्रकृत्यन्तरनयनलक्षणस्थितिसङ्गमो 25
 न भवति किन्तु द्वावेवोद्वर्त्तनापवर्त्तनालक्षणौ सङ्गमौ, ह्रस्वीभूतस्य दीर्घाकरण-

१. तथाय कर्मपरमाणूना ह्रस्वस्थितिकालतामपहाय क्षीर्घस्थितिकालतया व्यवस्थापन तेषामेव दीर्घ
 स्थितिकालतामपहाय ह्रस्वस्थितिकालतया व्यवस्थापन पुन मकम्यमणप्रकृतिस्थितीना पतद्ब्रह्मप्रकृती नीत्वा
 निवेशनमिति भाव्यम् ॥

- मुद्वर्तना, दीर्घाभूतस्य ह्रस्वीकरणमपवर्त्तनेति । एवमनुभागसक्रमोऽपि मूलोत्तरप्रकृति-
 विषयः, लक्षणन्तु यस्तासां रसो ह्रस्वीभूतससन् दीर्घाकृतो दीर्घाभूतससन् ह्रस्वीकृतोऽन्यप्रकृति-
 स्वभावेन परिणमितो वा स सर्वोऽध्यनुभागसक्रमः, परन्तु मूलप्रकृतीनां परस्परं सङ्क-
 5 माभावेनान्यप्रकृतिस्वभावपरिणामरूपरससङ्कमो न भवति । एवं यत्संक्रमप्रायोग्यं कर्म-
 दलिकमन्यप्रकृतिरूपतया परिणम्यते स प्रदेशसङ्कमः, स चोद्वलनाविध्यातयथाप्रवृत्तगुण-
 सर्वसङ्कमभेदेन पञ्चविधः, घनदलगन्वितस्याल्पदलस्योत्किरणमुद्वलनं, यासां प्रकृतीनां
 गुणप्रत्ययतो भवप्रत्ययतो वा बन्धो न भवति तासां सक्रमकरणं विध्यातसङ्कमः ।
 अपूर्वकरणप्रभृतयोऽवध्यमानाशुभप्रकृतीनां सम्बन्धिकर्मदलिकं प्रति समयमसङ्ख्येयगुणतया
 बध्यमानासु प्रकृतिषु यत्प्रक्षिपन्ति स गुणसङ्कमः । सर्वेषामपि ससारस्थानां जीवानां ध्रुव-
 10 बन्धिनीनां बन्धे परावर्त्तमानप्रकृतीनान्तु स्वस्वभवबन्धयोग्यानां बन्धेऽबन्धे वा यत्सङ्कमः
 प्रवर्त्तते स यथाप्रवृत्तसक्रमः । चरमसमये यत्परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते दलिकं स सर्वसङ्कम-
 उच्यते । अत्र सर्वेषां विशेषः कर्मप्रकृत्यादितो विज्ञेय इति दिक् ॥

अधुनोद्वर्त्तनामाचष्टे—

कर्मस्थित्यनुभागयोः प्रभृतीकरणप्रयोजकवीर्यपरिणतिरुद्वर्त्तना ॥

- 15 कर्मेति । स्थित्यनुभागमात्रविषयेमुद्वर्त्तनेतिसूचनाय कर्मस्थित्यनुभागयोरित्युक्तमेव-
 मेवोत्तरलक्षणे विज्ञेयम् । उद्यावलिक्वातो ग्रहिवर्त्तनीनां स्थितीनामुद्वर्त्तना भवति उद्या-
 वलिकागतास्तु सकलरुणायोग्याः । तथाऽनाधाकालादुपरितन्य एव स्थितयः उद्वर्त्तयते,
 बध्यमानप्रकृत्यबाधया समाना हीना वा या पूर्वबद्धप्रकृतीनां स्थितिस्साऽनाधाकालान्तः
 प्रविष्टवान्नोद्वर्त्तयते । तथाचाबाधान्तःप्रविष्टा निरलिख्य अपि स्थितय उद्वर्त्तनापेक्षया
 20 परित्याग्या भवन्ति, तत्रोत्कृष्टाऽवाधोत्कृष्टातीत्यापनेत्युच्यते, अतीत्यापना उद्वर्त्तनीया ।
 समय्येन्नोत्कृष्टाऽवाधोत्कृष्टातीत्यापना भवति, द्विसमय्येन्नोत्कृष्टाऽवाधोत्कृष्टातीत्यापना
 नोत्कृष्टातीत्यापना, एवं प्रति समयहान्या तावदतीत्यापना भवन्ति यावज्जघन्याऽवाधाऽन्तर्मु-
 हूर्त्तप्रमाणा, ततोऽपि जघन्यतराऽतीत्यापना यावदुद्यावलिक्वा तावद्वाच्या, उद्यावलिक्वागतातां
 तु स्थितीनामनुद्वर्त्तनीयत्वान् । कर्मदलिकनिश्चेषविचारस्तु कर्मप्रकृत्यादितो बोध्य इति दिक् ॥

१. उद्वर्त्तनापवर्त्तनरूपी संकमो तु भवत इति भावः । २. यथाऽनन्तानुबन्धिचतुष्टयसम्यक्त्व-
 मित्यास्ववेदिकनरकद्विकैकियसप्तकाहारकसप्तकमनुजद्विशेषैर्गत्राणां पक्षोपमासङ्ख्येयमात्रप्रमत्तमुद्वर्त्तन
 कालेन स्थितितण्डमुत्किरति पुनस्तथैव द्वितीय प्रथमसण्डाद्विशेषहीन, एवमेव पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्विशेषतो
 हीनानि स्थितितण्डानि यावद् द्विचरमस्थितितण्डमन्तमुद्वर्त्तकालेनोत्कीर्यन्त इति ॥

अथापवर्त्तनामाह—

कर्मस्थित्यनुभागयोर्हस्वीकरणप्रयोजकवीर्यविशेषोऽपवर्त्तना ॥

कर्मस्थितीति । कर्मपरमाणूना दीर्घस्थित्यनुभागवता दीर्घस्थित्यनुभागावपहृत्य ह्रस्व-
स्थितिरसवत्तया व्यवस्थापने प्रयोजकीभूतवीर्यविशेष इत्यर्थः । उद्यावलिकाया बाह्यान् सम-
यमात्रद्विसमयमात्रादिस्थितिभेदानपवर्त्तयति । उद्यवतीनामनुद्यवतीना प्रकृतीनामुद्यसमया- 5
दारभ्यावलिकामात्रा स्थितिरुद्यावलिकेति विज्ञेया । ते चापवर्त्तमानास्थितिविशेषा यावद्भाव-
वलिकाहीना सर्वा कर्मस्थितिस्तावद्भवन्ते । उद्यावलिकाया उपरितनी या समयमात्रा
स्थितिस्तस्या दलिकमपवर्त्तयन्नुद्यावलिकाया उपरितनौ द्वौ त्रिभागौ समयोनावतिक्र-
म्याधस्तने समयाधिके तृतीये भागे निक्षिपति, एष जघन्यो निक्षेपो जघन्या चातीत्यापना,
यदाचोद्यावलिकाया उपरितनी द्वितीया स्थितिरपवर्त्तयते तदातीत्यापना प्रागुक्तप्रमाणा 10
समयाधिका भवति निक्षेपस्तु तावन्मात्र एव । एवं तृतीया यदापवर्त्तयते तदा प्रागुक्तमा-
नाऽतीत्यापना द्विसमयाधिका भवति निक्षेपस्तु तावानेव । एवमतीत्यापना प्रतिममय
तावद्द्वितीयतया यावदावलिका परिपूर्यते निक्षेपविषयाणा स्थितीनाञ्च समयाधिक आव-
लिकात्रिभाग एवानुवर्त्तते, तत परमतीत्यापना सर्वत्र तावन्मात्रैव प्रवर्त्तते, निक्षेपस्तु
यावद्द्वयधावलिकातीत्यापनाऽवलिकारहिताऽपवर्त्तमानस्थितिसमयरहिता च सकलापि 15
कर्मस्थितिस्तावद्द्वर्धते । इत्येव निर्याघातापवर्त्तना विज्ञेया । सख्याघाताऽपवर्त्तनोद्धर्त्तना
पवर्त्तनयोस्सयोगेनाल्पबहुत्वं कर्मप्रकृत्यादिभ्यो विज्ञेयम् । एवमनुभागोद्धर्त्तनापवर्त्तनादिकमपि
तत एवाऽवगन्तव्यम् । उद्धर्त्तनापवर्त्तने सक्रमभेदावेव स्थित्यनुभागश्रये इत्यलं विस्तरेण ॥

सम्प्रत्युदीरणामाह—

अनुदितकर्मदलिकस्योद्यावलिकाप्रवेशनिदानमात्मवीर्यमुदीरणा ॥ 20

अनुदितेति । येन योगसहकवीर्यविशेषेण कपायसहितेन तद्रहितेन बोद्ध्यावलिका-
घर्त्तित्तिनीभ्यस्थितिभ्य परमाण्वात्मक दलिकमपकृष्योद्यावलिकाया प्रक्षिप्यते स एष
वीर्यविशेष उदीरणेत्यर्थः । सापि प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदतश्चतुर्धा । प्रत्येकमपि मूलो-
त्तरप्रकृतिविषयत्वाद्द्विविधम् । अष्टधा च मूलप्रकृतिविषया, बन्धनादीना पृथगविवक्षि-

१ अपवर्त्तना च स्थित्यनुभागविषयव, न प्रकृतिप्रदेशविषयत्वात्तदप्यनोक्त स्थित्यनुभागवतामिति । के ते
स्थितिविशेषा यानपवर्त्तयतीत्यत्राहोद्यावाल्काया इति उद्यावलिकागतास्तुनिखिलकरणयोग्यत्वेनापवर्त्तना
नर्हत्वात् बाह्यामिति ॥

- तत्त्वे द्वाविंशत्यधिकशतमुदयममकक्षतयोत्तरप्रकृतीना भवति, पृथक् तद्विवक्षायान्तु अष्टपञ्चाशदधिकशतभेदास्तेषाम् । ज्ञानावरणदर्शनावरणनामगोत्रान्तरायाणा मूलप्रकृतीना अनादित्वं ध्रुवत्वमध्रुवत्वञ्च । वेदनीयमोहनीययोश्चतुर्विधत्वमपि । तत्र ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणा यावत्क्षीणमोहगुणस्थानकस्य समयाधिकावलिकाशेषो न भवति तावत्सर्वजीव-
- 5 वानामुदीरणाया अत्रश्यभावेन, नामगोत्रयोश्च यावत्सयोगिचरमसमय तावत्सर्वेषामवश्यं भावेनानादित्वं, ध्रुवत्वमभव्यापेक्षयाऽध्रुवत्वञ्च भव्यापेक्षयेति । वेदनीयस्य यावत्प्रमत्तगुणस्थानक मोहनीयस्य सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकं यावदुदीरणाया भावेनाप्रमत्तादिगुणस्थानकेभ्यः प्रतिपत्ततो वेदनीयस्योपशान्तमोहगुणस्थानकाच्च प्रतिपत्ततो मोहनीयस्योदीरणाया स्सादित्वं, तत्स्थानमप्राप्तस्यानादित्वं, ध्रुवत्वाध्रुवत्वे पूर्ववत् । आयुरुदीरणायास्सादित्वम-
- 10 ध्रुवत्वञ्च । पर्यन्तावलिकायामायुपो नियमेनोदीरणाया अभावाद्भ्रुवत्व पुनरपि भवोत्पत्तिप्रथमसमये प्रवर्त्तमानत्वाच्च सादित्वं । उत्तरप्रकृतीनान्तु कर्मप्रकृत्यादिभ्यो ज्ञातव्याः । ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणा क्षीणमोहान्तास्सर्वेष्युदीरकाः । मोहनीयस्य सूक्ष्मसम्पराया-ता उदीरकाः । वेदनीयस्य प्रमत्तगुणस्थानकपर्यन्तास्सर्वेष्युदीरकाः । आयुपोऽचरमावलिकप्रमत्तान्ता उदीरकाः, नामगोत्रयोस्तु सयोगिकेवलिपर्यवसानास्सर्वेष्युदीरका इति ।
- 15 अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् । तथा ज्ञानावरणवेदनीयायुर्गोत्रान्तरायाणामेकैकमुदीरणास्थानं, यथा ज्ञानावरणान्तराययो पञ्चप्रकृत्यात्मकमेकैकं, वेदनीयायुर्गोत्राणा वेद्यमानैकप्रकृत्यात्मकं, नैतासा द्वि-यादिका प्रकृतयो युगपदुदीर्यन्ते युगपदुदयाभावात् । दर्शनावरणणीये चक्षुर्दर्शनावरणादीना पञ्चाना चतसृणा वा प्रकृतीना युगपदुदीरणा भवति । मोहनीये एकस्या द्वयोश्चतसृणा पञ्चाना पण्णामष्टाना ननाना दशाना वा ।
- 20 नामकर्मणो दशोदीरणास्थानानि एकचत्वारिंशत्-द्विचत्वारिंशत्-पञ्चाशत्-एकपञ्चाशत्-द्विपञ्चाशत्-त्रिपञ्चाशत्-चतु-पञ्चाशत् पञ्चपञ्चाशत् षट्पञ्चाशत्-सप्तपञ्चाशच्चेति । विशेषस्त्वन्यतो द्रष्टव्य इति प्रकृत्युदीरणा । स्थित्युदीरणाया प्रथमं लक्षणमुच्यते, उदयो हि द्विविधः, सम्प्राप्त्यसम्प्राप्तिभेदात् कालक्रमेण कर्मदलिकरस्योदयहेतुद्रव्यक्षेत्रादिसामग्रीससम्प्राप्तौ य उदयस्स सम्प्राप्त्युदय, अकालप्राप्त कर्मदलिकमुदीरणाप्रयोगेण वीर्यविशेष-
- 25 संहितेन समाकृत्य कालप्राप्तेन दलिनेन सहानुभूयते सोऽसम्प्राप्त्युदय, तथाचासम्प्राप्त्युदय एवोदीरणा या स्थितिरप्राप्तकालापि सती उदीरणाप्रयोगेण सम्प्राप्त्युदये प्रक्षिप्ता दृश्यते केवलचक्षुषा सा स्थित्युदीरणेति । भेदादिकमन्यतो द्रष्टव्यम् । अनुभागोदीरणाया सप्ताद्विभेदा, स्थानपातिभेदात् स्थानं चतुर्विध एकद्वित्रिचतुस्स्थानभेदात्

एतच्च पूर्वमुपदर्शितम् घातिसंज्ञा तु सर्वघातिदेशघात्यघातिभेदतस्त्रिविधा । तथा शुभकर्मणामनुभागः क्षीरखण्डरसोपमः, अशुभकर्मणान्वशुभो घोपातकीनिम्यरसोपमः । स्वविषय या पूर्णतया ग्रन्थितास्सर्वघातिन्यः, केवलज्ञानदर्शनावरणमाद्यद्वादशकपाया मिध्यात्वं निद्रापञ्चकञ्चेति विशतिः । एता हि प्रकृतयो यथायोगमात्मघात्यं गुण सम्यक्त्वं ज्ञानं दर्शनं चारित्रं वा सर्वात्मना घातयन्ति । मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानावरणानि चक्षुरचक्षु- 5 रवधिदर्शनावरणानि सज्वलनकपाया नोकपाया अन्तरायाश्च पञ्चविंशतिप्रकृतयो देश-घातिन्यः । ज्ञानादिगुणैकदेशविघातित्वात् । केवलज्ञानदर्शनावरणीयाभ्यामावृतयोरपि केवलज्ञानदर्शनयोर्मन्दमन्दतरादिविशिष्टप्रकाशरूपाणा मतिज्ञानादिचक्षुर्दर्शनादीनां ज्ञान-दर्शनैकदेशरूपाणा विघातकत्वात् आद्यद्वादशकपायक्षयोपशमसमुत्थचारित्रलञ्चेरतिचार-सम्पादकतया देशतो विघातकत्वात् सर्वद्रव्यैकदेशविषयकदानादिविघातकारित्वाच्च । 10 नामगोत्रवेदनीयायुरन्तर्गतास्तु प्रकृतयो हन्तव्याभावात् किमपि धनन्तीति ता अघातिन्यः । सर्वघातिनीनां रसो हि ताम्रभाजनवन्निश्चिद्रो घृतवदतिस्निग्धो द्राक्षावत्तनुप्रदेशोपचितः स्फटिकाभ्रवन्निर्मलः सकलस्वविषयघातित्वेन सर्वघाती । देशघातिनीनान्तु रसः कश्चि-द्वंशदलनिर्मापितकटवदतिस्थूलच्छिद्रशतवत्सकुलः, कश्चित्कम्बलवन्मध्यमविवरशतसंकुलः, कोऽपि मसृण्वासोवदतिसूक्ष्मविवरसवृत्तोऽल्पस्नेहो विमलश्च स्वविषयैकदेशघातित्वाद्देश-घाती भवति । अघातिनीनां रस उभयविलक्षणः । विपाकोऽपि पुद्गलक्षेत्रभवजीवविपाक- 15 भेदाद्यतुर्विधः । पुद्गलानधिकृत्य यस्य रसस्य फलदानाभिमुख्यं स पुद्गलविपाकः । स च सस्थानपट्टसंहननपट्टकातपशरीरपञ्चकाद्गोपाङ्गत्रयोद्योतनिर्माणस्थिरास्थिरवर्णादिचतुष्काशु-लघुशुभाशुभपराधातोपघातप्रत्येकसाधारणान्ना पट्टप्रशत्प्रकृतीनाम् । क्षेत्रे गत्यन्तरसक्र-मणहेतुनभःपथे यस्य रसस्य फलदानाभिमुख्यं स रसः क्षेत्रविपाको यथा चतसृणामानु- 20 पूर्वाणाम् । भवे नरकादिरूपे स्वयोर्ये यस्य रसस्य फलदानाभिमुख्यं स भवविपाको यथा चत्वार्यायुषि परभवे सन्नमेणाप्युदयाभावात् । गतीनान्तु परभवे सक्रमादुदयेन स्वभवव्य-

१. अघातिन्यो न कश्चन ज्ञानादिगुण घातयन्ति केवल सर्वघातिनीभिस्सह वेद्यमानास्सर्वघातिरस विपाकं दर्शयन्ति देशघातिनीभिस्सह वेद्यमाना देशघातिरस, चौरैस्सह वर्तमानोऽचौरो यथा चौर इवाभायते तद्वदितिभावः ॥ २. शरीरतया परिणतेषु पुद्गलेषु यासां विपाकस्तां पुद्गलविपाकिन्य इतिभावः ॥ ३. ननु विभ्रहृगत्यभावेऽपि सक्रमकरणेनानुपूर्वाणामुदयो विद्यत इति कथं क्षेत्रविपाकिन्यस्ता, न गतिवज्जीवविपाकिन्य इति चेदुच्यते विद्यमानेऽपि सक्रमे यथा तासां क्षेत्रप्राधान्येन स्वकीयो विपाकोदयो न तथाऽन्यासां मिति क्षेत्रविपाकिन्य एवति ॥ ४. यथा मोक्षगामिनोऽशेषा गतयो मनुष्यभवे क्षय यान्तीति भव प्रति गतीना न नैयत्यमितिभावः ॥

भिचारित्वान्न भवविपाकित्वम् । जीवमेवाधिकृत्य यो रसोऽनुग्रहोपघातादिसम्पादनाभिमुखो
 भवति स जीवविपाकः । यथा ज्ञानावरणपञ्चकं दर्शनावरणनवकं वेदनीयद्वयं दर्शन-
 मोहनीयत्रिकं पञ्चविंशतिमोहनीयप्रकृतयोऽन्तरायपञ्चकं गतिचतुष्टयं जातिपञ्चकं विहा-
 योगतिद्विकं त्रसत्रिकं स्थावरत्रिकं सुस्वरदुस्स्वरसुभागदुर्भगादेयानादेययशःकीर्त्ययशःकीर्त्ति-
 5 तीर्थकरोच्छ्वासनामानि गोत्रद्वयञ्चेत्यष्टसप्ततिप्रकृतयः । उद्योग्यतापेक्षयाऽष्टसप्ततिरिति,
 बन्धयोग्यतामाश्रित्य तु सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वपरिहारेण पदसप्ततिर्बोध्या । प्रत्ययसाधना-
 दिस्वामित्वप्ररूपणा अन्यतो विज्ञेया । एव साधनादिस्वामित्वप्ररूपणात्मिकाप्रदेशोदीरणापि ॥

अधुनोपशमनामाख्याति—

कर्मणामुदयोदीरणानिधत्तिनिकाचनाकरणायोग्यत्वेन व्यवस्थापना-
 10 हेतुर्वीर्यपरिणतिरुपशमना । उदयश्च यथास्थितियद्धानां कर्मपुद्गलाना-
 मयाधाकालक्षयात्संक्रमापवर्त्तनादिकरणविशेषाद्बोदयसमयप्राप्तानामनु-
 भवनम् ॥

कर्मणामिति । यादृशवीर्यविशेषतः कर्मणामुदयस्योदीरणानिधत्तिनिकाचनानाम-
 योग्यतया व्यवस्थापनं भवति तादृशवीर्यपरिणतिरुपशमनेत्यर्थः । कर्मणामुपशमना द्वि-
 15 विधा, कृतकरणाऽकृतकरणा चेति, यथाप्रवृत्त्यपूर्वानिवृत्तिकरणसाध्यक्रियाविशेषकृता कर-
 णकृता, यथाप्रवृत्त्यादिकरणक्रियाविशेषमन्तरेणापि वेदनानुभवनादिकरणैर्योपशमना साऽकृ-
 तकरणेत्यर्थः, द्वैविध्यमिदं देशोपशमनाया एव, न सर्वोपशमनायास्तस्या करणेभ्य
 एव भावात् । अकरणकृतोपशमनाया अकरणाऽनुदीर्णरूपभेदभिन्नायास्तस्य प्रत्यनुयोगस्य
 व्यवच्छिन्नत्वेन कृतकरणोपशमनाऽत्र किञ्चिद्विचार्यते कृतकरणोपशमना देशसर्वविषयभेदतो
 20 द्विविधा, सर्वविषयोपशमना गुणोपशमना प्रशस्तोपशमनेति नामद्वयवती देशविषयोपशमना
 अगुणोपशमनाऽप्रशस्तोपशमना चेति नामद्वयवती । तत्र सर्वोपशमना मोहनीयस्यैव, शेषक-
 र्माणान्तु देशोपशमना । पञ्चेन्द्रियससङ्गी सर्वपर्याप्तः उपशमलच्छुपदेशश्रवणलब्धिकरणत्रयहेतु-
 प्रकृत्योगलब्धिप्रक्रियुक्तो वा करणकालात्प्रागपि यावदन्तर्मुहूर्त्तं प्रतिसमयमनन्तगुणवृद्ध्या
 विशुद्धयाऽवदायमानचित्तसन्ततिरभव्यसिद्धिकविशोधिकमतिक्रम्य वर्त्तमानो मनिभ्रुताज्ञान-
 25 विभङ्गज्ञानानामन्यतमस्मिन् साकारोपयोगे वर्त्तमानो मनोवाक्यायान्यतमयोगे वा वर्त्तमानो
 विशुद्धलेख्यान्यतमयुक्तः कृतान्तस्तागरोपमकोटीकोटिप्रमाणरिधित्वायुर्जसप्तकर्मा चतुस्स्था-

१. यद्यपि सर्वो एव प्रकृतयः परमाधनस्याशास्त्रपर्याया वा जीवस्यैवानुग्रहोपघातयः पूर्व-नीति
 जीवविपाकित्वं एव तथापि मुख्यतया क्षेत्रभवपुद्गलेषु तद्विपाकस्य विवक्षितत्वात्, तथा प्रोच्य इति ॥

नकाशुभकर्मानुभागस्य द्विस्थानकर्कारी द्विस्थानकशुभकर्मानुभागस्य च चतुस्थानकर्कारी
 ज्ञानावरणीयादिसप्तचत्वारिंशद्भ्रुवप्रकृतीस्वस्वभवप्रायोग्याः परावर्त्तमानमध्यस्था अतिवि-
 शुद्धपरिणामत्वेनायुर्वर्जाश्शुभा एव बध्नन् वध्यमानप्रकृतीनां, स्थितिमन्तस्सागरोपमकोटी-
 कोटिमात्रप्रमाणां बध्नन् जघन्यमध्यमोत्कृष्टयोगवशतः प्रदेशप्रं जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपेण
 बध्नन् परिपूर्णं च स्थितिबन्धे पूर्वस्थितिबन्धापेक्षयापल्योपमासंख्येयभागन्यूनमन्यं स्थिति- 5
 बन्धं कुर्वन् तथैवान्यमन्यं स्थितिबन्धं विदधत् वध्यमानानां प्रकृतीनामनुभागशुभानां द्विस्था-
 नकं प्रतिसमयमनन्तगुणहीनं बध्नन् शुभानाञ्च चतुस्थानकं प्रतिसमयमनन्तगुणवृद्धं कुर्वन्नेवमे-
 वमेव यावदन्तर्मुहूर्त्तपरिसमाप्तिं व्यापृतः परिणामविशेषाणि प्रत्येकमान्तर्मूर्त्तिकानि समुदाये-
 नाप्यान्तर्मूर्त्तिकानि त्रीणि यथाप्रवृत्त्यपूर्वानिवृत्तिकरणानि विधायान्तर्मूर्त्तिकीमुपशमाद्धा-
 मवाप्नोति । करणत्रयनिरूपणा अन्यतोऽवगन्तव्या, अनिवृत्तिकरणाद्ध्यास्संख्येयेषु भागेषु 10
 गतेषु संख्येयतम एकस्मिंश्च भागोऽवशेषेऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रमधो मुक्त्वा मिध्यात्वस्यान्तरकरणं
 करोति, अन्तरकरणं नामोदयक्षणादुपरि मिध्यात्वस्थितिमन्तर्मुहूर्त्तमानामतिक्रम्योपरितनीञ्च
 विष्कम्भयित्वा मध्येऽन्तर्मुहूर्त्तमानं तत्प्रदेशवेद्यदलिकाभावकरणं, तन्निष्पादनकालोऽप्यन्तरकर-
 णकाल एव, सोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः प्रथमस्थितेः किञ्चिन्न्यूनोऽभिनवस्थितिबन्धाद्ध्या समानः ।
 तथा हि प्रथमस्थित्यन्तरकरणे द्वे अपि अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे युगपदारभते, अन्तरकरणप्रथम- 15
 समय एव चान्यं स्थितिबन्धं मिध्यात्वस्यारभते स्थितिबन्धान्तरकरणे च युगपत् समापयति ।
 अन्तरकरणे च क्रियमाणे गुणश्रेणेस्संख्येयतमं भागमन्तरकरणदलिकेनोत्कृतिरति, उत्कीर्यमाणञ्च
 दलिकं प्रथमस्थितौ द्वितीयस्थितौ च प्रक्षिपति । अन्तरकरणादधस्तनी स्थितिः प्रथमोपरि-
 तनी च द्वितीयेत्युच्यते, तत उदयोदीरणाभ्यां प्रथमस्थितिमनुभवन् तावद्गतो यावदावलि-
 काद्विकं शेषम् । तत्र स्थितस्य पूर्वप्रवृत्तो द्वितीयस्थितेस्सकाशादुदीरणाप्रयोगेण दलिकं 20
 समाकृष्योदये प्रक्षेपरूप आगालोऽत्र न भवति किन्तु केवलमुदीरणैव । साऽपि तावदेव
 यावदावलिकाशेषो न भवति । ततस्सापि नियत्ते ततः केवलेनैवोदयेन तामावलिकामनु-
 भवति तस्यामप्यपगतायां मिध्यात्वस्योदयोऽपि निवर्त्तते तदलिकाभावात् तस्मिंश्चापगते
 उपशान्ताद्धासभागमस्तत्र प्रथमसमय एव चोपशमसम्यक्त्वं लभते । अत्रोदयोदीरणादीनां
 निवृत्तेरीदृशोपशमनाकरणाध्यवसाय एवोपशमनेत्युच्यते । परं तत्रोपशमिकलाप्रथमसम- 25
 यादारभ्य मिध्यात्वदलिकं प्रतिसमयं यावदन्तर्मुहूर्त्तं सम्यक्त्वसम्यङ्मिध्यात्वयोरस-
 क्रमयति, प्रथमस्थितिचरमसमये द्वितीयस्थितिगतदलिकस्यानुभागभेदेन शुद्धमिथाशुद्धतया
 विभक्तत्वात् । अयं गुणसरुम उच्यतेऽन्तरकरणस्थितेनौपशमिकमम्यक्त्वलक्षणप्रशस्तगु-
 णान्वितेन क्रियमाणत्वात् । इत्येवं सम्यक्त्वोत्पादो निरूपितः । ईदृशोपशमिकसम्य-

- क्त्वयुतो न चारित्रमोहोपशमाय यतते किन्तु वेदकसम्यग्दृष्टिः क्षायोपशमिकस-
म्यग्दृष्ट्यपरनामा, स चाविरतो देशविरतस्सर्वविरतो वा विशोध्यद्धाया वर्त्तमान एव,
सकलेशाद्धाया वर्त्तमानस्तु न चारित्रमोहनीयोपशमनाय प्रवर्त्तते । तत्राविरतो यथाप्रवृ-
त्त्यपूर्वकरणे विधाय देशविरतस्सर्वविरतो वा भवति देशविरतस्तु करणद्वयं कृत्वा
5 सर्वविरतिमवाप्स्यति, अनयोः प्रतिपत्त्यनन्तर यावदन्तर्मुहूर्त्तं वर्धमानपरिणामनिय-
मात् तावन्माना उदयावलिकाया उपरि गुणश्रेणिं प्रतिसमयं दलिकरचनापेक्ष्यानन्त-
गुणश्रेण्युद्गामारचयति तत परं कोऽपि वर्धमानपरिणामः कोऽपि च हीयमानपरिणामः कोऽ-
प्यवस्थितपरिणामश्च भवति । वर्धमानपरिणाम उर्ध्वमपि वर्धमाना गुणश्रेणिं करोति हीय-
मानो हीयमानामवस्थितोऽवस्थिता । परिणामहासेन देशसर्वविरतिपरिणामात् आभोगमन्तरेण
10 परिभ्रष्टास्सन्तः पुनः पूर्वप्रतिपन्ना देशविरतिं सर्वविरतिं वा प्रतिपद्यमाना अकृतकरणा एव
प्रतिपद्यन्ते, ये त्वाभोगेनैव मिथ्यात्वं गताः पुनस्तत्प्रतिपत्त्यः करणपुरस्सरमेव प्रतिपद्यन्ते
तदेव कृतकरणाकृतकरणदेशविरतिसर्वविरतिलाभो विज्ञेयः । एव चारित्रमोहोपशमनाऽन्यत्र
द्रष्टव्या । एवमुपशान्तमोहनीयप्रकृतयस्सक्रमणोद्घर्त्तनापवर्त्तनोदीरणानिधिसिद्धिकाचनाकरणा-
नामयोग्या भवन्ति, दर्शनमोहनीयत्रिके तूपशान्तेऽपि सङ्क्रमापवर्त्तने भवतः, तत्र सम्य-
15 क्त्वे मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोः सङ्क्रमः, अपवर्त्तना तु त्रयाणामपि । यद्यप्युपशान्ते मोहे
सक्रमणोद्घर्त्तनापवर्त्तनान्यपि करणानि न भवन्ति ततो लक्षणे तदनभिधानान्यूनता तथापि
सर्वविधोपशमनासप्रहायैतानि विहाय लक्षणमाचरितमन्यथा देशोपशमनासङ्ग्रहो न
स्यादिति । इति सर्वोपशमना सक्षेपत आदर्शिता । यथाप्रवृत्तापूर्वकरणाभ्या प्रकृत्यादीना
देशोपशमना प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशदेशोपशमनारूपेण प्रत्येकं मूलप्रकृत्युत्तरप्रकृतिविषय-
20 कत्वभेदभिन्नेन चतुर्विधा । देशोपशमना सर्वेषां कर्मणा भवति, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रिया-
सङ्घिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्गानरकदेवा मनुष्याश्च यथासंभवमपूर्वकरणगुणस्थानपर्यवसाना
देशोपशमनया मूलप्रकृतिमुत्तरप्रकृतिं चोपशमयितुं समर्थाः । देशोपशमनयोपशमिताना
कर्मणामुद्घर्त्तनापवर्त्तनासप्रमणरूपाणि करणानि प्रवर्त्तन्ते नान्यानि । दर्शनत्रिकोपश-
मना विरतास्वापूर्वकरणान्तसमयं यावद्देशोपशमना कुर्वन्ति, अनन्तानुषन्धिना विस-

१. केचन कथयित्परिणामद्वारादेशविरतोऽविरतिं सर्वविरतो वा देशविरतिं प्रतिपन्नस्वर भूयोऽपि पूर्वं
प्रतिपन्ना देशविरतिं सर्वविरतिं वा करणरहितोऽपि प्रतिपद्यते एवमहृत्करणेऽनेकशो गमागमं करोतीति
भावः ॥ २. यस्त्वाभोगप्रतिपत्त्या नष्टकरणे देशविरतेस्सर्वविरतेषां परिश्रमे मिथ्यात्वव्यगणनस्य भूयो
ऽपि अध्यानात्तर्मुहूर्त्तस्यैव उरुकर्येन प्रभूतन वाप्येन पूर्वप्रतिपन्नामपि देशविरतिं सर्वविरतिं वा करण
द्वयपुरस्सरमेव प्रतिपद्यत इतिभावः ॥ ३. गुणस्थानमध्ये पूर्वकिं ॥

योजने चातुरौतिका अपि स्वापूर्वकरणान्तिमसमय यावदेशोपशमका । शेषचारित्र-
मोहनीयप्रकृतीनामुपशमनायां क्षपणाया वा यावदपूर्वकरणगुणस्थानचरमसमयं तावदेशो-
पशमना । शेषप्रकृतीनाञ्च सर्वोपशमना न भवत्येव किंतु देशोपशमनैव सापि चाऽ-
पूर्वकरणगुणस्थानं यावत् । अधिक कर्मप्रकृत्यादिभ्यो विज्ञेयमितिदिक् ॥ लक्षणान्त-
र्गतोदीरणादीना करणविशेषत्वेन ज्ञातत्रादुदयपदार्थं निर्वक्ति-उदयञ्चेति । स्थितिक्षेपेण 5
प्रयोगेण वा द्विविधोदयो भवति, उदयहेतूनां द्रव्यक्षेत्रकालभवभावरूपाणा प्राप्तौ स्थि-
तेरवाधाकालरूपाया नाशे सति च यः कर्मपुद्गलानां स्वभावत उदयः प्रवर्त्तते स स्थिति-
क्षेपेणोदयः । यः पुनरुदयेऽन्यस्य प्रवर्त्तमाने करणविशेषरूपप्रयोगेणोदयो भवति स
प्रयोगेणोदय इत्याशयेनोक्त कर्मपुद्गलानामित्यादिना । प्रायो यत्रोदयस्तत्रोदीरणा
यत्रोदीरणा तत्रोदय इति, उदयस्योदीरणासहभावितावज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्टया- 10
न्तरायपञ्चकसञ्चलनलोभवेदत्रयसम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वरूपविशतिप्रकृतिं मुक्त्वा शेषाणा
उदीरणावदेव साधनादिकं भवति । एतासान्तु स्वस्वोदयपर्यवसान उदीरणामन्तरेणापि
केवलेनोदयेनावलिकाकालमात्रमनुभवन भवति । विशेषोऽत्रान्यतोबिलोकनीय इति ॥

अथ निघण्टिमाह—

कर्मणामुद्वर्त्तनापवर्त्तनान्यकरणायोग्यत्वेन व्यवस्थापनानुकूलवीर्य- 15
विशेषो निघण्टिः ॥

कर्मणामिति । येन वीर्यविशेषेण कर्मणामुद्वर्त्तनापवर्त्तनाभिन्नानि करणानि न
प्रवर्त्तन्ते प्रवर्त्तते च ते तादृशो वीर्यविशेषो निघण्टिनामेत्यर्थः । देशोपशमनावद्देवस्वामि-
नावस्यापि । यत्रगुणश्रेणिस्तत्र प्रायो देशोपशमनानिघण्टिनिकाचनायथाप्रवृत्तसङ्गमा अपि
सम्भवन्ति, तत्र गुणप्रदेशाप्र स्तोके ततो देशोपशमनाया असख्येयगुण ततो निघण्टम- 20
सख्येयगुण ततो निकाचितमसख्येयगुण ततोऽपि यथाप्रवृत्तसक्रमेण सक्रान्तमसख्येयगुणं
भवति । स्वामिनस्तु सर्वेऽप्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियासक्षिसक्षिपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्गनारकदेवा मनुष्याश्च
यथासम्भवमपूर्वकरणपर्यवसानास्सर्वकर्मणा देशोपशमनास्वामिनः । अथ प्रसङ्गाद्देशोपश-
मना किञ्चिद्विचार्यते । देशोपशमना मूलप्रकृतीनामष्टानामपूर्वगुणस्थानकादूर्ध्वं गत्वा पतता
प्रवर्त्तमाना सादिः, तस्स्थानमप्राप्तानामनादिः, ध्रुवाऽभन्याना, भव्याना त्वध्रुवा देशो- 25

१. मूलोत्तरप्रकृतिविषयउदयो ध्रुवाध्रुवस्यानादिरूपतधनुर्विध ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणामुदय क्षीण
मोहान्तसमय यावद् मोहस्थोपशान्तमोहगुणस्थानक यावद् वेदनीयनामगोत्रायुषा सयोगान्तसमय याव-
द्भाव्य, तत्र स्थित्युदयमधिकत्वाद् स्थितिश्चयणति । अनुभागमधिकत्वाद् प्रायो यत्रेति ॥

- पशमनामधिकृत्य मोहनीयस्य चतु पञ्चपदसप्ताष्टैकविंशतिभेदेन पट्प्रकृतिस्थानानि, शेषाणि तु अनिवृत्तिवादरे प्राप्यमाणत्वाद् न सम्भवन्ति । मिथ्यादृष्टिास्वादनसम्यङ्मिथ्यादृष्टि-
वेदकसम्यग्दृष्टीनामष्टाविंशतिस्थान, उद्धलितसम्यक्त्वस्य मिथ्यादृष्टेः सम्यङ्मिथ्यादृष्टेर्वा
सप्तविंशतिस्थानम् । उद्धलितसम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वस्यानादिमिथ्यादृष्टेर्वा पञ्चविंशतिस्थान,
5 पञ्चविंशतिसत्कर्मणो मिथ्यादृष्टेस्सम्यक्त्वमुत्पादयतोऽपूर्वकरणात्परतः पञ्चविंशतिस्थान वेदि-
तव्य मिथ्यात्वप्रदेशोपशमनाया अभावात् । तथानन्तानुबन्धिनामुद्धलनेऽपूर्वकरणात्परतो
विद्यमानस्य चतुर्विंशतिस्थान, चतुर्विंशतिसत्कर्मणो वा चतुर्विंशतिस्थानं । क्षपितसप्तकस्यै-
कविंशतिस्थानमिति । नामकर्मणस्तु त्र्युत्तरशत द्व्युत्तरशत पणवतिः पञ्चनवति, त्रिनवतिः,
चतुरशीतिद्व्यंशतीतिश्रेति देशोपशमनायोग्यानि । तत्रादिमानि चत्वारि यावदपूर्वकरणगुण-
10 स्थानकचरमसमय तावद्वेदितव्यानि न परतः, शेषाणि त्रीणि एकेन्द्रियाणा भवन्ति श्रेणि
प्रतिपद्यमानानान्तु न सम्भवन्ति शेषाणि स्थानानि अपूर्वकरणगुणस्थानकात्परतो लभ्यन्त इति
तानि देशोपशमनाऽयोग्यानि । ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणामेकैक प्रकृतिस्थान
देशोपशमनायोग्य तत्र ज्ञानावरणान्तराययो पञ्चप्रकृत्यात्मक, दर्शनावरणस्य नवप्रकृत्या-
त्मक, वेदनीयस्य द्विप्रकृत्यात्मक आयुषो द्वे प्रकृतिस्थाने द्वे प्रकृती एका च, तत्राबद्धपरभ-
15 वायुष्कस्यैका, बद्धपरभवायुषस्तु द्वे, गोत्रस्य द्वे प्रकृतिस्थाने देशोपशमनायोग्ये, एका द्वे
चेति, अनुद्धलितोषैर्गोत्रस्य द्वे, उद्धलितोषैर्गोत्रस्यैकेति ॥

एव स्थित्यनुभागप्रदेशदेशोपशमनास्थित्यनुभागप्रदेशसक्रमवत्प्रायो भवत्यतस्साऽन्यत्र
द्रष्टव्या ॥

अथ निकाचनामाह—

- 20 करणसामान्यायोग्यत्वेनावश्यवेद्यतया व्यवस्थापनाप्रयोजकवीर्यवि-
शेषो निकाचना ॥

करणेति । येन वीर्यविशेषेण कर्माणि सकलकरणायोग्यत्वेनावश्यवेद्यतया च व्यव-
स्थापयति स वीर्यविशेषो निकाचनेत्यर्थ । इयमपि भेदादितो देशोपशमनातुल्येवावसेयेति ॥

- इत्येवं चतुर्विध बन्ध करणानि च लक्षयित्वाऽथ मूलोत्तरभेदभिन्न प्रकृतिबन्ध पुण्य-
25 पापनिरूपणे निरूपितोत्तरभेद सम्प्रति मूलभेददर्शनेन साङ्ग विधातुकाम आह—

तत्र मूलप्रकृतियन्धश्च ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नाम-
गोत्रान्तरायभेदेनाष्टविधः ॥

तत्रेति । ज्ञानदर्शनयोर्द्वन्द्वोत्तरमावरणशब्देन तत्पुरुषस्तत्सर्वेषां द्वन्द्वः । ज्ञानं दर्शनं हि जीवस्य स्वतत्प्रभूतं तदभावे जीवत्वस्यैवायोगात् चेतनालक्षणत्वाज्जीवस्य, ज्ञानदर्शनयोरपि मध्ये ज्ञानं प्रधानं, तद्वशादेव सकलशास्त्रादिविचारसन्ततिप्रवृत्तेः । किञ्च सर्वा अपि लब्धयो जीवस्य साकारोपयुक्तस्य जायन्ते न दर्शनोपयोगयुक्तस्य । अपिच यस्मिन् समये सकलकर्म विमुक्तो जीवस्सजायते तस्मिन् समये ज्ञानोपयोगयुक्त एव, न दर्शनोपयोगयुक्तः, दर्शनो- 5 पयोगस्य द्वितीयसमये भावात् । ततो ज्ञान प्रधानं तदावरणं ज्ञानावरणं कर्म, ततस्तत्प्रथममुक्तं । तदनन्तरं च दर्शनावरणं, ज्ञानोपयोगाच्छ्रुतस्य दर्शनोपयोगात् । एते च ज्ञानदर्शनावरणे स्वविपाकमुपदर्शयती यथायोगमवश्यं सुखदुःखरूपवेदनीयकर्मविपाकोदयनिमित्ते भवतः, तथा हि ज्ञानावरणमुपचयोत्कर्षप्राप्तं विपाकतोऽनुभवन् सूक्ष्मसूक्ष्मतरवस्तुविचारासमर्थं मात्मानं जानानः खिद्यते भूरिलोकः, ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमपादवोपेतश्च सूक्ष्मसूक्ष्मतराणि 10 वस्तूनि निजप्रज्ञया विन्दानो बहुजनातिशायिनमात्मानं पश्यन् सुखं वेदयते । तथाऽतिनिश्चि- लदर्शनावरणविपाकोदये जात्यन्यादिरनुभवति दुःखसम्मोहं वचनगोचरातिक्रान्तं, दर्शनावरणक्षयोपशमपटिष्ठतापरिकरितश्च स्पष्टचक्षुराद्युपेतो यथावद्वस्तुनिकुरुष्व सभ्यगवलोकमानो वेदयतेऽमन्दमानन्दसन्दोहम् । तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं दर्शनावरणानन्तरं वेदनीयग्रहणम् । वेदनीयञ्च सुखदुःखे जनयतीत्यभीष्टानभीष्टविषयसम्बन्धे चावश्यं ससारिणा रागद्वेषौ, तौ च 15 मोहनीयहेतुकौ, तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं वेदनीयानन्तरं मोहनीयग्रहणं, मोहनीयमूढाश्च जन्तवो बह्वारम्भाः परिग्रहप्रभृतिकर्मादानासक्ता नरकाद्यायुष्कमारचयन्ति, ततो मोहनीयानन्तरमायु- र्ग्रहणम् । नरकाद्यायुष्कोदये चावश्यं नरकगत्यादिनामान्युदयमायान्ति, तत आयुरनन्तरं नामग्रहणम् । नामकर्मोदये च नियमादुच्चनीचान्यतरगोत्रकर्मविपाकोदयेन भवितव्यमतो नामग्रहणानन्तरं गोत्रग्रहणम् । गोत्रोदयेन चोच्चैःकुलोत्पन्नस्य प्रायो दानलाभान्तराया- 20 दिक्षयोपशमो भवति राजप्रभृतीनां प्राचुर्येण दानलाभादिदर्शनात् । नीचैःकुलोत्पन्नस्य तु दान- लाभान्तरायाद्युदयो नीचजातीनां तथा दर्शनात्, तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रानन्तरमन्तरा- यग्रहणमिति । यस्य ज्ञानावरणीयं तस्य नियमेन दर्शनावरणायमस्ति यस्य दर्शनावरणाय- मस्ति तस्यापि नियमेन ज्ञानावरणीयमस्ति । यस्य ज्ञानावरणीयं तस्य नियमेन वेदनीय- मस्ति, यस्य वेदनीयमस्ति तस्य केवल्यपेक्षया ज्ञानावरणीयं नास्ति, तद्विज्ञापेक्षया चास्ति 25 तत् । मोहक्षये सति यावदनुत्पन्नकेवलज्ञानं तस्य क्षपकस्य ज्ञानावरणीयमस्ति मोहनीयञ्च नास्ति, अक्षपकस्य नृभयमस्ति । मोहनीयसत्त्वे ज्ञानावरणस्यावश्यम्भावनियमात् । ज्ञानावरणेन सह वेदनीयवदायुर्नामगोत्राणामपि भाव्यम् । अन्तरायस्य तु दर्शनावरणायव-

- त्परस्परं व्याप्यव्यापकभावो विज्ञेयः । दर्शनावरणीयेन समं शेषकर्मणां भावाभावविचारो ज्ञानावरणीयप्रदेव । वेदनीयेन महाक्षीणमोहापेक्षया नियमेन मोहनीयमस्ति क्षीणमोहापेक्षया तु मोहनीय नास्ति, यस्य तु मोहनीयमस्ति तस्य नियमेन वेदनीयमस्ति । एवं वेदनीयेन सहायुर्नामगोत्राणां परस्परं व्याप्यव्यापकभावो विज्ञेयः । अन्तरायस्तु
- 5 वेदनीयसत्त्वेऽकेवलिनः नियमेनास्ति, केवलिनान्तु नास्ति । अन्तरायसत्त्वं च वेदनीय नियमेन वर्तते । यस्य मोहनीयमस्ति तस्य नियमेनायुरस्ति यस्यायुरस्ति तस्याक्षीणमोहस्य मोहनीयमस्ति क्षीणमोहस्य तु नास्ति । एवमेव यस्य मोहनीय तस्य नामगोत्रान्तरायाणि नियमात्सन्ति, यस्य तु तानि सन्ति तस्याक्षीणमोहस्य मोहनीयमस्ति परस्य नास्ति । यस्यायुरस्ति तस्य नियमेन नामगोत्रे यस्य नामगोत्रे तस्य नियमेनायुरस्ति । यस्य त्वायुस्तस्यान्तरायः
- 10 केवल्यपेक्षया नास्ति, अकेवल्यपेक्षयात्वरिति । नामगोत्रयोश्च परस्परं व्याप्यव्यापकभावनियमः, नामसत्त्वेऽन्तरायस्तु क्वचित् स्यात्क्वचिन्न स्यात् । अन्तरायसत्त्वे तु नामावश्यमस्ति । एव गोत्रान्तराययोरपि भाव्यमिति ॥

ज्ञानावरणीयादीनामवान्तरभेदा एव प्रकृतिबन्धस्योत्तरभेदा विंशतियुत्तरशतरूपा इत्याह—

एषामवान्तरभेदा विंशत्युत्तरशतात्मका बोध्याः । विवृताश्चैते पुण्य-

- 15 पापतत्त्वयोः । उदये च सम्यक्त्वमोहनीयमिश्रमोहनीयसहिता द्वाविंशत्युत्तरशतभेदा भवन्ति । सत्तायान्त्वष्टपञ्चाशदुत्तरशतभेदाः स्युः । विवृताश्चैते सर्वे कर्मग्रन्थे ॥

- एषामिति । ज्ञानावरणीयादिकर्मणामित्यर्थः । के ते भेदा इत्यत्राह विवृता इति, एते—भेदाः, उदये कियन्तो भेदा इत्यत्राहोदये चेति । अयं भावः, बन्धोदययोश्चिन्त्यमानयोर्बन्धननामानि सघातननामानि च स्वस्वशरीरान्तर्गततया विवक्ष्यन्ते, न तु पृथक्कृतया, तथा वर्णचतुष्टयस्योत्तरभेदाः क्रमेण पञ्चद्विपञ्चाष्टसख्याका बन्धोदययोर्न पृथक् विवक्षणीयाः परन्तु वर्णगन्धरसस्पर्शाश्चत्वार एव । बन्धे चिन्त्यमाने च सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वे न गृह्येते तयोर्बन्धाभावात् । तथा च बन्धचिन्तने बन्धनपञ्चकसघातनपञ्चकवर्णादिपोडशकानि सत्तागतनाम्नस्त्रिनवतेरपनीयन्ते शेषास्सप्तपष्टिर्गृह्यन्ते, मोहनीयप्रकृतयश्च
- 25 सम्यक्त्वसम्यङ्मिव्यात्रहीनाप्यष्टिशतितस्तत्सर्वप्रकृतिसख्यायोगे बन्धे विंशत्युत्तरशतं प्रकृतयो भवन्ति । उदये च चिन्त्यमाने सम्यक्त्वमिश्रे अप्युदयमायात इति ते अपि परिगृह्येते, तस्मादुदये द्वाविंशतमित्यभिप्रायेणोक्तं सम्यक्त्वेत्यादि । सत्तायां कियन्त इत्यत्राह

सत्तायान्विवति । सत्तायान्तु चिन्त्यमानायां बन्धनपञ्चकसंघातनपञ्चकवर्णादिवोदशकञ्च संयोज्य प्रकृतीनामष्टचत्वारिंशं शतं विज्ञेयम् । यदा तु पुनर्गर्गर्पिशिवशर्मभृत्याचार्याणां मतेनाष्टपञ्चाशदधिकं प्रकृतिशतं सत्तायामधिक्रियते तदा बन्धनानि पञ्चदश विवक्ष्यन्ते ततोऽष्टचत्वारिंशदधिकस्य प्रकृतिशतस्योपरिबन्धनगततादृशप्रकृतयोऽधिकाः प्राप्यन्ते तदा भवत्यष्टपञ्चाशदुत्तरं प्रकृतिशतमितिभावः । तदेतत्सर्वं कर्मग्रन्थादौ दर्शितमित्याह विवृता 5 इति, श्रीविजयदेवेन्द्रसूरिमहर्षिकृते, कर्मग्रन्थे-कर्मविपाकादिग्रन्थपट्ट इतिभावः ॥

अथ ज्ञानावरणस्वरूपमाह—

आत्मनो विशेषबोधावरणकारणं कर्म ज्ञानावरणम् ॥

आत्मन इति । सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषग्रहणात्मको यो बोधस्तज्ज्ञानं तदावरणकारणं यत्कर्म तज्ज्ञानावरणमित्यर्थः । सामान्यविशेषात्मकवस्तुनिष्ठविशेषविषयक- 10 बोधावरणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं, अत्र सामान्यविशेषात्मकेति विशेषणं वस्तुनस्सामान्यविशेषात्मकत्वमिति दर्शयितुं । तेन सामान्यरूपत्वमेव विशेषरूपत्वमेव वा वस्तुनस्स्वरूपमिति पक्षो निरस्तो दर्शनावरणवारणाय वस्तुनिष्ठविशेषविषयकेतिपदम् । अत्र विशेषहेतवो ज्ञानस्य ज्ञानवतां ज्ञानसाधनानाञ्च प्रदोषो निह्ववो मात्सर्यमन्तराय आसादन- 15 मुपघातश्च । मत्यादिज्ञानपञ्चकं मोक्षं प्रति मूलसाधनमित्युक्तौ कस्यचिदनभिव्याहार्यो योऽन्तर्दोर्जन्यपरिणामः स प्रदोषः । यत्किञ्चिन् परनिमित्तमभिसन्धाय ज्ञानिनो ज्ञानस्य वाऽपलापो निह्ववः । दानयोग्याय दानार्हमपि भावितं ज्ञानं यस्मान्न दीयते तन्मात्सर्यम् । कालुष्यादिना ज्ञानस्य व्यवच्छेदकरणमन्तरायः । मनसा वचसा कायेन वा ज्ञानस्य ज्ञानिनो वाऽनादर आसादनम्, प्रशस्तज्ञानदूषणमुपघात इति । इत्थमेव च दर्शनविषया हेतवो दर्शनपदप्रक्षेपेणैत एव भाव्याः ॥ 20

अथ दर्शनावरणस्वरूपमाह—

आत्मनस्सामान्यबोधावरणसाधनं कर्म दर्शनावरणम् ॥

आत्मन इति । सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यग्रहणात्मको यो बोधो दर्शनं

तदावरणकारण कर्मैत्यर्थः । वस्तुनिष्ठसामान्यविषयकबोधोधावरणकारणत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् ॥ ज्ञानदर्शनावरणयोरालस्यस्वपनशीलतानिद्रादरप्राणातिपातादयोऽपि हेतवोऽवसेयाः ॥

वेदनीय लक्षयति—

सुखदुःखानुभवप्रयोजकं कर्म वेदनीयम् ।

- 5 सुखेति । यद्यपि वेदनीयत्वमनुभवयोग्यत्व तच्च सर्वकर्मणा तथापि पङ्कजादिशब्दवदस्य शब्दस्य रूढिविषयत्वात्मातासातरूपमेव कर्म वेदनीयमुच्यते शास्त्रव्यवहारात् । अत एव चानुभवप्रयोजकमित्यनुक्त्वा सुखदुःखानुभवप्रयोजकमित्युक्तम् । तत्र दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनानि स्वपरोभयस्थान्यसद्वैद्यस्य भूतत्रत्यनुकम्पादानसरागसयमादियोगक्षान्ति शौचानि मद्भैद्यस्य हेतवः । विरोधिद्रव्योपनिपातादभिलषित्तयिद्योगादनिष्ठश्रवणान्निष्ठुर-
- 10 श्रवणादात्मनः पीडालक्षणः परिणामो दुःखम् । अनुप्राहकवान्धवादिसम्बन्धविच्छेदे वैकल्यविशेष शोकः । परीवादपरिभयपरुषवचनादिश्रवणनिमित्तापेक्षः कलुषान्त करणस्य तीव्रानुशयपरिणामस्तापः । परितापजन्याश्रुपातप्रचुरविलापाङ्गविकाराद्यभिव्यङ्गयमाक्रन्दनम् । प्राणिप्राणयिद्योजनं वधः । सकलेशप्रवर्णं स्वपरानुग्रहभिलाषविषयमनुकम्पाप्रचुर परिदेवनम् । यद्यपि शोकादयस्सर्वे दुःखजातीया एव तथापि यथा गौरित्युक्ते
- 15 अनिर्ज्ञातविशेषे तत्प्रतिपादनाय खण्डमुण्डशुकलाद्युपादानं क्रियते तथा दुःखमित्युक्ते विशेषाज्ञानात्कृतिपयविशेषप्रदर्शनेन तद्विवेकप्रतिपत्तये शोकादीनामुक्तिर्गोचरा । एतानि च दुःखादीनि कदाचित् क्रोधाद्याविष्टेनात्मना स्वस्मिन् कषायवशात्कदाचित्परस्मिन् जनयति कदाचिच्चाधमर्णसमवाये सत्युत्तमर्णस्य तन्निरोधपरस्य भुजिक्रियानिवृत्तावुभयत्र क्षुत्कृतानि दुःखादीनि सम्भवन्ति । आयुर्नामगोत्रोदयवशाद्भवन्तीति भूतानि प्राणिनः, अहिसादिप्रता-
- 20 भिसम्प्रदाः घृतिनस्तेऽनुग्रहार्थीकृतचेतसोऽनुकम्पनमनुकम्पा । परानुग्रहबुद्ध्याऽऽत्मीयवस्त्वतिसर्जनं दानम् । सञ्जलनकषायसहवर्त्तिनः पुरुषस्य प्राणिवधाद्युपरतिस्सरागसयमः, आदिना सयमासयमाकामनिर्जराबालतपोयोगा ग्राह्याः । अनात्यन्तिकीविरतिस्सयमासयमः । विषयनिवृत्तिञ्चात्माभिप्रायेणाकुर्वन्तः पारतन्त्र्याद्भोगनिरोधोऽकामनिर्जरा । यथार्थप्रतिपत्त्यभावादज्ञानिनस्तपो बालतपः । लोकाभिमतनिर्गद्यक्रियानुष्ठानं योगः । मनो-
- 25 वाकायैर्धर्मप्रणिधानात्कोधनिवृत्तिः क्षान्तिः । लोभतृष्णादिभिरुपरमइशौचमित्येवं कारणैस्सद्वैद्य भवतीति ॥

१ दुःखशोकवधास्तापक्रन्दने परिदेवनम् । स्वान्याभयस्थाः स्युरगद्वैद्यस्यामी इहाभवा ॥ २. देवपूजा-
गुरुपास्तिपाप्रदानदयाश्रमा । सरागमयमो दससयमाऽकामनिर्जरा । शीघ्रं चान्तपथैः । गद्वैद्यस्य स्युराभवा ॥

मोहनीयं कर्म स्वरूपयति—

रागद्वेषादिजनकं कर्म मोहनीयम् ॥

रागेति । मोहयति सदसद्विकलं करोत्यात्मानमिति मोहनीयम् । मोहाय-हेयोपादेय-
विवेकाभावाय चित्तव्याकुलतायै मिथ्यात्वकपायविषयाभिलाषाय वा योग्यं मोहनीयम् ।
अत एवात्मा रक्तो द्विष्टश्च भवतीत्याशयेन रागद्वेषादिजनकत्वे सति कर्मत्व लक्षणमुक्तं, 5
यावदेव हि मोहनीय तावद्दोषाः, तत्क्षये चावश्यम्भावी कर्मक्षयोऽतो रागद्वेषयोः प्रधानं
कारणमिदम् । आदिना कामगुणा ग्राह्याः, वेदस्य मोहनीयान्त पतितत्वात् । केवलानां
श्रुतस्य सधस्य धर्मस्य देवानाञ्चावर्णवादा दर्शनमोहनीयस्य हेतवः । केवलानां विषयेऽवा-
स्तविकदोषोद्भावने, असंभ्यवाकप्रयोगो निन्दप्रकटनमित्यादयः केवल्यवर्णवादाः । तीर्थक-
रोपदिष्टयथास्थितज्ञेयानुसारिणि साङ्गोपाङ्गे श्रुतेऽविदग्धप्राकृतभाषाप्रचुरमिदं व्रतकायप्राय- 10
श्चित्तप्रमादोपदेशपुनरुक्तताबहुलं कुत्सितापवादप्रायमित्यादिभाषणं श्रुतावर्णवादः । चतु-
र्विधे सधे सयतादिविषये सचित्तादिव्यवहारपरायणाः परिषेखवाह्यशौचाचारा जन्मा-
न्तरकृतकर्मोदयजन्यकेशोल्लुञ्चनातापनादिदुःखानुभविनः कलहकारिणोऽमहिष्णवः प्राग-
द्वचदाना भूयोऽपि दुःखिता एव भविष्यन्तीत्येवरूपा अवर्णवादाः, एवमेव श्रावकप्रभृति-
सघादिषु भाव्यम् । क्रोधादिकपायोदयादात्मनश्शब्दादिविषयेषु गार्ध्यादयस्तीव्रपरिणामा- 15
श्चारित्रमोहनीयस्य हेतवो भाव्याः ॥

अथायुपस्वरूपमाह—

गतिचतुष्टयस्थितिप्रयोजकं कर्म आयुः ॥

१. वीतरागे श्रुते मधे धर्मे सर्वसुरेषु च । अवर्णव दित्वा तीव्रमिथ्यात्वपरिणामिता । सर्वज्ञसिद्धदे
वापह्नवो धार्मिकदूषणम् । जन्मार्गदर्शनानर्थोऽऽग्रहोऽसयत्पूजनम् । असमीक्षितकारित्वं गुर्वादिष्ववमानना ।
इत्यादयो दृष्टिमोहस्याश्रवा परिकीर्तिता ॥ २. कपायोदयतस्तीव्र परिणामो य आत्मन । चारित्रमोहनी-
यस्य स आश्रव उदीरित ॥ उत्प्रासन सकदर्पापहासोहासशीलता, बहुप्रलापो दैन्योक्तिहास्यस्यामी स्युरा-
श्रवा, देशादिदर्शनात्सुनय चित्रे रमणखलने । परचितावर्जना चेत्याश्रवा कीर्तिता रते ॥ असूयापापशीलत्व
परेषा रतिनाशनम् । अकुशलप्रोत्सहन चारतेराश्रवा अमी ॥ परसोकादिष्वरण स्वशोकोत्पादशोचने । रोद-
नादिप्रसक्तश्च शोकस्वैते स्युराश्रवा ॥ स्वय भयपरीणाम परेषामथ भाषणम् । प्रासन निर्देयत्व च भय प्रत्याश्रवा
अमी ॥ चतुर्वर्णस्य सधस्य परिव्रादुशुगुमने । सदाचारजुगुप्सा च जुगुप्साया स्युराश्रवा ॥ ईर्ष्या
विषादगार्ध्ये च मृपावादोऽतिवक्रता । परदाररतासक्ति स्त्रोवेदस्याश्रवा ह्मे ॥ स्वदारमानमतोपोऽनीर्ष्या
मन्दकपायता । अववाचारशीलत्व पुत्रेदस्याश्रवा इति ॥ स्त्रीपुमानङ्गसेवेषा कपायास्तीव्रकामना । पाखण्डि
स्त्रीव्रतभंग पंडवेदाश्रवा अमी ॥ साधूना गर्हणा धर्मोन्मुखता विप्रकारिता । मधुमासविरतानामविरत्य
निवर्णनम् ॥ विरताविरताना चान्तरायकरण मुहु । अचारित्रगुणारणन तथा चारित्रदूषणम् ॥ कपा
अनोक्तपायाणामन्यस्थानामुदीरणम् । चारित्रमोहनीयस्य रामान्येनाश्रवा अमी ॥

गतिचतुष्टयेति । देवतिर्यङ्मनुजनरकरूपगतिचतुष्टयेत्यर्थः । स्वस्वकृतकर्मभिः प्राप्त-
नारकादिगतितो निर्गन्तुमिच्छतोऽपि जन्तोः प्रतिबन्धकतया यदा गच्छति न तु निष्क-
मणायवकाशं ददाति स्थितिपर्यन्तश्च तत्रैव तं स्थापयति तदायुःकर्मैत्यर्थः । गतिचतुष्टयस्थि-
तिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । प्रभूतप्राणिप्राणव्यपरोपणमनवरतखण्डनीपेपणी-

- 5 चुल्ल्युदकुम्भप्रमार्जनीव्यापारो बाह्याभ्यन्तरवस्तुषु ममत्वं कुणपाहाराभ्यवहारित्वं कपा-
योदयात्तीव्रपरिणामो मिथ्यादर्शनश्लिष्टाचारत्वमुत्कृष्टमानत्वं शैलभेदसदृशरोपस्तीप्रलोभा-
नुरागपरपरितापप्रणिधानवधबन्धनाभिनिवेशानृतवचनप्रस्वादानाविरतमैथुनोपसेवास्थिरवैराव-
शेन्द्रियनिरनुग्रहस्वभावकृष्णलेश्यापरिणामरौद्रध्यानादयो नरकायुषो हेतवः । मनोवा-
क्कायशठत्वमिथ्यात्वावष्टम्भाधर्मदेशनाकूटकर्मनीलकापोतलेश्यापरिणामार्सध्यानादयस्तिर्यगा-
10 युषो हेतवः । अल्पारम्भपरिग्रहस्वभावमार्द्वार्जवमिथ्यादर्शनालिङ्गितातिविनीतता बाल-
काराजिसदृशरोपस्वागताद्यभिलाषलोकयात्राऽनुग्रहौदासीन्यगुरुदेवतातिथिपूजासंविभागशील-
ताकापोतलेश्यापरिणामधर्मध्यानादयो मनुष्यायुषो हेतवः । सरागसंयमो देशविरतिरकाम-
निर्जरावालतपःकल्याणमित्रसम्पर्कधर्मश्रवणतपोभावनापात्रदानतपनलेश्यापरिणामाव्यक्तसा-
मायिकाविराधितसम्यग्दर्शनादयो दैवायुषो हेतव इति ॥

15 सम्प्रति नामकर्माऽऽचष्टे—

नरकगत्यादिनानापार्यायप्रयोजकं कर्म नामकर्म ॥

नरकेति । यद्धि जीवं नारकोऽयं तिर्यग्योनिकोऽयं मनुजोऽयं देवोऽयं एकेन्द्रि-
योऽयं द्वीन्द्रियोऽयं त्रीन्द्रियोऽयं चतुरिन्द्रियोऽयं औदारिकोऽयं वैक्रियोऽयं हस्तवानयं पादवा-
नयमित्यादिव्यपदेशैरनेकधा नामयति—करोति तन्नामकर्मैत्यर्थः । कायवाङ्मनःकौटिल्यं

१. पंचेन्द्रियप्राणिवधो बह्वारंभपरिग्रहौ । निरनुग्रहता मोसभोजने स्थिरवैरता ॥ रौद्रध्याने मिथ्या-
त्वानन्तानुबन्धकपायता । कृष्णनीलरपोताश्च लेश्या अनृतभाषणम् ॥ परद्रव्यापहरणं मुहुर्मैथुनसेवनम् ।
अवशेन्द्रियता चेति नरकायुष आश्रवाः ॥ उन्मार्गदेशना मार्गप्रणाशो गूढचित्तता । आसंध्यानें गश-
त्वत्वं मायारंभपरिग्रहौ ॥ शीलव्रते तातिचारो नीलकापोतलेश्यत्वं । अप्रत्याख्यातकपायास्तियैगयुष
आश्रवाः ॥ अन्धौ परिग्रहारंभौ सदृजे मार्द्वार्जवे । कापोतपीतलेश्यात्वं धर्मध्यानानुरागिता । प्रत्याख्यान-
कपायत्वं परिणामध मध्यमः । संविभागविधायित्वं देवतागुरुपूजनम् ॥ पूर्वोक्तपत्रियात्पापी ज्ञानप्रज्ञाप-
पनीयता । लोकयात्रासु माध्यस्थ्यं मानुषायुष आश्रवाः ॥ सरागसंयमो देशसंयमोऽनामनिर्भराकल्याणमित्र-
संपर्कं धर्मध्रवणशीलता ॥ पात्रे दानं तपः धर्मा रत्नत्रयाविराधना । गृह्युकाले परीणामो लेश्यो-
पस्यतयोः ॥ बालं तपोऽग्निनोयादि साधनोऽंबनानिच । अश्रवणतपोमायिकतत्वं देवस्यायुष आश्रवाः ॥

विसंवादो मिथ्यादर्शनं मायाप्रयोगो पिशुनताऽस्थिरचित्तादयश्चाशुभस्य हेतवः । कायवा-
ङ्मनोरुजुत्वमविप्रलम्भो धार्मिकदर्शनसम्भ्रमस्ससारभीरुता प्रमादवर्जनं सद्भावार्पणं सम्य-
क्त्वमार्जवाद्यश्च शुभस्य हेतव इति ॥

अथ गोत्रमाख्याति—

उच्चनीचजातिव्यवहारहेतुः कर्म गोत्रम् ॥

5

उच्चेति । गूयते सशब्दत उच्चावचैश्शब्दैर्यत् तद्वोत्रं, उच्चनीचकुलोत्पत्तिलक्षणपर्यायविशे-
पवेद्य कर्म, पूज्योऽयमपूज्योऽयमित्यादिव्यपदेशरूपां गा प्रायतेऽर्थाविसवादेन पालयति यत्तद्
गोत्रम् । तथाचोच्चनीचान्यतरविषयकव्यवहारासाधारणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् ।
उभयगोत्रसद्गहायान्यनरेति । तिर्यग्मत्यादावतिव्याप्तिवारणायसाधारणेति । तत्र परनिष्ठय-
थार्थायथार्थान्यतरदोषोद्भावनेच्छा, स्वनिष्ठयथार्थायथार्थान्यतरगुणोद्भावनाभिप्रायः, सदस- 10
द्गुणच्छादनोद्भावने जातिकुलरूपबलश्रुताङ्गैश्वर्यतपोमदपरावज्ञानोःप्रासनकुत्सनादयो नीचै-
र्गोत्रस्य कारणानि । आत्मनिन्दापरप्रशंसे गुणोत्कृष्टेषु विनयेन वृत्तिर्विज्ञानादिभिरुत्कृष्ट-
स्यापि सतस्तत्कृतमद्विब्रहो जातिकुलरूपबलवीर्यज्ञानैश्वर्यतपोविशेषवतोऽपि स्वोत्कर्षाप्रणि-
धान परावज्ञानौद्वत्यनिन्दास्तवोपहासपरपरिवादनिवृत्तिरित्यादय उच्चगोत्रस्य हेतवः ॥

अथाष्टममन्तरायकर्म लक्षयति—

15

आत्मनो वीर्यादिप्रतिबन्धकं कर्मान्तरायकर्म ॥

आत्मन इति । दावृत्तिगृहीतोरन्तर्मध्ये एत्योदयद्वीर्यं प्रत्युत्पन्नं वस्तु यदुपहन्यते
आगामिनो वा लब्धव्यस्य मार्गं उपहन्यते च तदन्तरायं कर्मेत्यर्थः । आदिना भोगोपभोग-
दानलाभा गृह्यन्ते । वीर्यादीनां विप्रकरणं ज्ञानप्रतिषेधसत्कारोपघातादयोऽस्य हेतवः ।
अत्र प्रदोषादयो विशेषहेतवो ज्ञानावरणादीनां प्रदेशबन्ध एव हेतव इति न नियम, एभि- 20

१. मनोवाकायवक्त्व परया विप्रतारणम् । मायाप्रयोगोमिथ्या व पैशुन्य चलचित्तना ॥ सुवणादि
प्रतिच्छन्दकरणं कृत्साक्षिता । वर्णमन्धरसस्पर्शान्यथोपपादनानि च । अज्ञोपाद्मन्यावनानि यत्रपत्रकर्म च ।
कूटमानतुल्यकर्मन्यनिन्दाऽत्मप्रशसनम् ॥ हिंसावृत्तस्तेयाःप्रक्षमहारम्भपरिग्रहा ॥ पहाससम्भवचनमुचिर्वेपादि
नामद ॥ मौखवाक्कोशौ सोभाम्योपघाताः कामणकिया । परकौतूहलतपाद परहास्यविडम्बने ॥ भेदया
दीनामलकारदानं दागामिदीपनम् । देवादिभ्याश्चान्ध्यादिचौर्यलीप्रस्यायता ॥ चेत्यप्रतिश्रयारामप्रतिमाना विना
शनम् । अन्नरादिकिया चेत्यशुभस्य नाम्न आश्रव । एतएवान्यथारूपस्तथा संसारभीरुता । प्रमादहान
सद्भावार्पणं क्षान्त्यादयोऽपि च ॥ दर्शने धार्मिकणाश संभ्रम स्वागतकिया । परोपकारसारत्वमाधवा शुभनामानि ॥
२. परस्य निन्दानुपहासास्तद्गुणलोपनम् । सदमहोपकथनमत्यन्तसु प्रवासनम् ॥ सदददपुण्यता च
स्वदोषाच्छादनं तथा । जात्यादिभिर्मदधेति नीचैर्गोत्राधवा अमी ॥ नीचैर्गोत्राधवविपर्यायो विगतमवर्ता ।
वाकायचित्तर्यनय उच्चैर्गोत्राधवा अमी ॥

ज्ञानावरणे षड्यमाने युगपदितरेषामपि कर्मणां बन्धात्तथापि अनुभागविशेषे नियमेन हेतु-
तया विशिष्य हेतवो दर्शिताः ॥

अथ मूलकारो मूलप्रकृतीनां स्थितिमाह—

ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणां त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटि-
5 कालं यावत्, मोहनीयस्य सप्ततिसागरोपमकोटीकोटिकालं यावत्, विंश-
तिसागरोपमकोटीकोटिकालं यावन्नामगोत्रयोः, आयुषश्च त्रयस्त्रिंशत्सा-
गरोपमकालं यावत्परास्थितिर्योऽध्या । एवमेव वेदनीयस्य द्वादशमुहूर्त्ता,
नामगोत्रयोरष्टमुहूर्त्ता, शेषाणाञ्चान्तर्मुहूर्त्तमपरा स्थितिरिति ॥

॥ इतिबन्धतत्त्वम् ॥

ज्ञानेति । त्रिंशदिति । उत्कृष्टसङ्घेसे स्थितस्य मिथ्यादृष्टेरियं परास्थितिः ।
10 सप्ततिसागरोपमेति । मिथ्यात्वापेक्षयेयम् । सम्यङ्मिथ्यात्वस्योत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमान-
त्वात्, कपायस्य चत्वारिंशत्सागरोपमकोटिकोटिप्रमाणत्वात् । नोकपायाणाञ्च विंशति-
सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणत्वात् । विंशतीति । नरकतिर्यग्गत्येकेन्द्रियादिजात्यपेक्षयेयम् ।
नीचैर्गोत्रापेक्षया च गोत्रस्य तावती स्थितिः । त्रयस्त्रिंशदिति । देवनरकायुषोऽपेक्ष-
येयम् । तत्र ज्ञानावरणादिचतुर्णामवाधाकालश्च त्रीणि वर्षसहस्राणि; एतद्धीना कर्म-
15 स्थितिरनुभवयोग्या—कर्मदलिक्रनियेकः, ज्ञानावरणीयादिकं हि कर्म उत्कृष्टस्थितिकं बद्धं
सद्बन्धसमयादारभ्य त्रीणि वर्षसहस्राणि यावन्न किञ्चिदपि जीवस्य चार्थां स्योदयत उत्पा-
दयति, तावत्कालमध्ये दलिकनियेकस्याभावात् तत ऊर्ध्वं हि दलिकनियेकः, नियेको नाम
कर्मपुद्गलानामनुभागरचना, स नियेकः प्रथमस्थितौ प्रभूतो द्वितीयस्थितौ विशेषहीन इत्येवं
20 क्रमेण यावन्नरमसमयं रचना । द्वादशमुहूर्त्ता इति, सातवेदनीयस्य सकपायस्येदं, इतरस्य
तु प्रथमसमये बन्धो द्वितीयसमये वेदनं तृतीयसमये त्वकर्मोभवनमिति, अष्टमुहूर्त्ता इति,
यशःकीर्त्युचैर्गोत्रापेक्षयेदम् । शेषाणामिति ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयायुरन्तरायाणा-
मित्यर्थः । पञ्चानां ज्ञानावरणानां चत्वारिंशत्सागरोपमकोटीनां चतुर्णां दर्शनावरणानां उद्यापेक्षया
मन्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोःसंज्वलनलोभस्य पञ्चानामन्तरायप्रकृतीनां तिर्यगायुष्यापेक्षयेयं
स्थितिरिति । इतरासान्तु प्रकृतीनां जघन्योत्कृष्टस्थितयस्तत्प्रकृतिनिरूपण एवोक्ता इति
25 दिक् । अथ बन्धतत्त्वं निगमयतीतीति ॥

इति तपोगच्छनमोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर
चरणनलिनधिन्वयस्तनभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण लब्धिसूरीणा विनिर्मितस्य तत्त्व-
व्यायविभाकरस्य स्योपज्ञायां न्यायप्रकाशव्याख्यायां बन्धनिरूपणनामा

॥ नवमः किरण. समाप्त. ॥

अथ दशमः किरणः ॥

तदेवं बन्धविगमोपायभूतसवरनिर्जरानिरूपणोत्तरकालं बन्धं प्ररूप्य तत्प्रतिद्वन्द्विभूत-
मवसरप्राप्तमोक्षतत्त्वं निरूपयति—

कृत्स्नकर्मविमुक्त्याऽऽत्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः ॥

कृत्स्नेति । कृत्स्नं निरालयत्कर्म मूलोत्तरप्रकृतिभेदभिन्नं तस्य या विमुक्तिरात्म- 5
प्रदेशेभ्योऽत्यन्तमपगमस्तयाऽऽत्मनो यत्स्वात्मन्यवस्थानं स्वस्वभावेन वर्त्तनं स मोक्ष
इत्यर्थः । विमुक्तिपदेन कृत्स्नस्य कर्मपुद्गलस्य कर्मत्वेन रूपेण क्षयोऽत्र विवक्षितो न
द्रव्यत्वेन, तन्मुखेन तस्य नित्यत्वात्, कर्मत्वेनैव तस्य नाशात्, कर्मयोग्यपुद्गलेष्व्वात्मना
परिगृहीतेष्वेव कर्मत्वपर्यायोत्पादेन तस्मादत्यन्तमपगतेषु तेषु तत्पर्यायनाशेन तद्रूपेण तेषामपि
नाशात् । ननु पौद्गलिककर्मप्रकृतीनामेव किं निरासो मोक्षः, उतौपशमिकक्षयोपशमिकौद- 10
यिकक्षायिकपारिणामिकानां भावानामपीत्याशकायामाहाऽऽत्मन इति, तथा च स्वस्य
यत्स्वरूपं तस्मिन्नवस्थानं वर्त्तनमित्यर्थः, तेन केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनानि जीवस्य स्वरूपं
तद्रूपेणाऽऽत्मनोऽवस्थानं मोक्षं, एते च भावाः क्षायिका, औपशमिकक्षयोपशमिकौदयि-
कानान्तु सर्वथा अभाव एवेति सूचितम्, कथमेवमभाव इत्यत्राह विमुक्त्येति, कर्मत्वेन
पुद्गलसत्त्वे ह्युपशमादयः सम्भवन्ति, तस्यैव विमुक्त्या तदाधारणां तेषां सम्भव एव 15
नास्ति, यस्तु न तदाधारः क्षायिकादिर्भावसोऽस्त्येव त्रिविधदर्शनमोहनीयादीनामात्यन्तिक-
क्षयेणैव केवलसम्यक्त्वादीनां भावादिति भावः । एतेन सर्वथाऽऽर्त्ताभावो मोक्ष
इति निरस्तं मोक्षाधारपदार्थत्वाऽऽऽशयकत्वात् । न च केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनानामेव यदि
सत्त्वं तर्ह्यनन्तवीर्यमुद्रादीनामपि निवृत्तिप्रसङ्ग इति वान्यम् । तदविनाभावित्वेन तेषा-
मवैवाऽन्तर्गतत्वात्, अनन्तसामर्थ्याभावे हि नानन्तावधोपस्सभवति, सुप्तमपि च न 20
ज्ञानातिरिक्तं किञ्चिदपि तु ज्ञानविशेषरूपमेव, एवं सिद्धत्वास्तित्वादिभावा अपि तद-
विनाभाविन एव, भव्यत्वन्तु केवलसम्यक्त्वादिनिष्पत्तिविनाशित्वेन तदुत्पत्तौ नास्त्येवेति
भावः । नन्वात्माभाव एव मोक्षः, तथा हि ससारो नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवत्वमेव, नान्यः,
नारकादिपर्यायभिन्नश्च न कोऽपि जीवः, फदाचिदपि तद्भिन्नत्वेन जीवस्यानुपलभ्ये., ततो
नारकादिभावनाशे जीवस्य स्वस्वरूपनाशात्सर्वथा जीवाभाव एव प्राप्त इति चेत्, पर्याय- 25
मात्रनाशे पर्यायिणस्सर्वथा नाशस्यानिष्टत्वात्, नहि वनककुण्डलादिपर्यायनाशे स्वर्णस्य

१. धर्मिणमात्मानं विना सदनुष्ठानमोक्षादीनां विचारायोग्यत्वात् नहि बन्ध्यामुत्पत्त्याभावे तन्निष्ठ
गुरुपुरुषत्वादीन् कथिदारमते चिन्तयितुमिति भावः ॥

- नाशः कस्यापीष्टः । न च ससारः कर्मकृतः, ततस्तन्नाशे ससारो नश्यति तथा तन्नाशे च जीवस्यापि नाश एवेति वाच्यम्, कारणव्यापकयोरेव कार्यव्याप्यनिवर्तकत्वात् ससारश्च कर्मकार्यमतस्तन्नाशे तन्नाशो युक्तः, जीवस्तु तु न कर्मकृतः, अनादिकालप्रवृत्तत्वात् अतः कर्मनाशे न तस्य नाशः । विकारानुपलम्भाच्च न सर्वथा विनाशधर्मा, दृश्यन्ते हि मुद्रा-
 5 दिना ष्टस्तस्य घटस्य कपाललक्षणा विनाशधर्माः, न तथा जीवस्यातो नित्यत्वं तद्धर्मत्वाच्च मोक्षस्यापि नित्यत्वम् ॥ ननु स्वात्मन्यवस्थानमित्यनेन ज्ञानादिमत्त्वं मुक्तस्योक्तं तत्र सङ्गच्छते ज्ञानकारणाभावान्, ज्ञाने हि शरीरेन्द्रियादिक कारणं मुक्तस्य तदभावान्न ज्ञानं भवितुमर्हतीति चेन्न व्याप्त्यसिद्धेः, न हि शरीरेन्द्रियादीनि ज्ञानस्य कारणं व्यापकं वा, येन तन्निवृत्तौ तस्यापि निवृत्तिः स्यात्, ज्ञानस्यात्मस्वभावत्वेन शरीरादिनिवृत्तावपि न तन्निवृत्तिः, तस्मादस्ति
 10 मुक्तो जीवस्स च ज्ञानरहित इति विरुद्धं वचनमेव । स्वात्मनि देहे प्रत्यक्षानुभवादेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वसिद्धेः, इन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि तद्वापारोपलब्धार्थानुस्मरणादिन्द्रियसत्त्वेऽपि चान्यमनस्कतायामनुपलम्भान् । अदृष्टाश्रुतानामप्यर्थाना तथाविधक्षयोपशमपाटवाद्द्वयाख्यानाद्यवस्थायां कदाचित्स्फुरणाच्च तस्मात्सर्वदा प्रकाशमय एव जीवः, पर ससार्यवस्थाया ल्बन्धस्थः किञ्चिन्मात्रमवभासयति क्षीणाक्षीणावरणच्छिद्रैश्चावभासनात्, सच्छिद्रकुड्याद्यन्त-
 15 रितप्रदीपवत् । मुक्तावस्थायाञ्च सर्वावरणक्षयात्सर्वमर्थं प्रकाशयति, विगतकुड्याद्यावरणप्रदीपवत्, न तु जीवस्य तदानीं प्रकाशाभावः, इति सिद्धं तदानीं ज्ञानस्वरूपत्वम् । एव सुरादिस्वरूपत्वमपि भाव्यम् ॥ अत्र कृत्स्नकर्मविमुक्त्याऽऽत्मनस्त्वात्मन्यवस्थानमित्यनेन सङ्गहनयेन मुक्तिरुक्ता, तेन ह्यावरणोच्छिद्य व्याङ्ग्यं सुरा मुक्तिरिष्यते, ससारदशाया जीवस्वभावस्य सेन्द्रियदेहाद्यपेक्षाकारणस्वरूपावरणेनाच्छाद्यमानत्वात् प्रदीपस्यापवरकावस्थितपदार्थप्रका-
 20 शकत्वस्वभावस्येव तदावारकवृहत्तरावादिना । तदपगमे तु प्रदीपस्येव जीवस्यापि विशिष्ट-प्रकाशस्वभावोऽयत्नसिद्ध एवेति । न च शरीराद्यभावे ज्ञानसुरादीनामभावात्प्रसङ्ग इति वाच्य-मप्रयोजकत्वात्, अन्यथा शरावाद्यभावे प्रदीपादेरभावात्प्रसङ्गस्यात्, न च शरावादेः प्रदीपाद्य-

१. आत्मा हि सामान्यतो निखिललोकलोकवर्तिपदार्थाना सम्बन्ध परिच्छेदनिपुण, पर च कर्म पटलावृततज्ज्ञानस्यादसमदादीना विषयेषु सशयाऽज्ञानविषयेया अतीतादिविप्रकृष्टादिपदार्थेष्वसम्बन्धप्रतीतिधाविर्भवति, नि शेषतया ज्ञानावरणादिकर्ममलापगमे च प्रतिबन्धराभावेन निखिलपदार्थानस्वभावताया न कोऽपि विरोध इति भाव ॥ २. एव सुखस्वरूपोऽप्यात्मा, यथा संसारिणः सुरादु से परस्परानुपकते न तथा मुक्तात्मन, दुःखमूलस्य शरीरस्याभावात्, आत्मस्वरूपत्वाच्च सुरस्य । न चेद सुरा दुःखाभावरूपम, सुरये बाधकाभावात् रागान्मुक्तोऽह मुक्ती जात इत्यादी मुनीति पदस्य पीनहत्यापत्ते ईदृशजडह्यात्मतत्त्वस्य माक्षस्य पुनामुपादेयत्वासभावात् सात्तारिक्तमुलस्य दुःखरूपत्वादेवात्मनिकमुत्त विशेषलिप्तयेव सुसुक्ष्मा प्रवृत्तेः अभिप्रायेणह-एव सुरादिस्वरूपत्वमपि भाव्यमिति ॥

जनकत्वान्न दोष इति वाच्यम्, तथाभूतप्रदीपपरिणत्यजनकत्वे शरावादेस्तदनावारकत्वप्रस-
 द्धान् । व्यवहारनयेन तु स्वीकृतपुंस्त्रीशरीरस्यात्मनस्सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां साध्यः कर्मणां क्षयो
 मुक्तिरिष्यते, अन्यव्यतिरेकाभ्यां तयोस्तं प्रति कारणत्वात्, न च कर्मक्षयस्य मुक्तिर्वेऽ
 पुमर्थत्वं स्यादिति वाच्यम्, मुक्तेरसाक्षात् दुःखहेतुनाशोपायेच्छाविपयत्वेन परमपुरुषार्थ-
 त्वाविरोधात् । दुःखे हि द्वेषे तद्धेतून् नियमेन द्वेषित ततस्तन्नाशहेतुषु ज्ञानादिषु प्रवर्त्तते, 5
 ततो नाशोपायेच्छा जायत इति । न च सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यामित्युक्तं तत्र युक्तं सम्यग्दर्शन-
 स्यापि हेतुत्वादिति वाच्यम् द्वयोरप्यनयोर्ज्ञानदर्शनयोस्सहचारित्वात् । ननु स्वीकृतपुंस्त्री-
 शरीरस्यात्मन इत्युक्तं तत्र स्वीकृतपुंशरीरस्य तु सम्यग्ज्ञानक्रियासम्भवाद्युक्तं मोक्षाधि-
 कारित्वं स्त्रीणान्तु न तथा, तासां ज्ञानदर्शनयोस्सभवेऽपि चारित्र्यासंभवात्, वस्त्रपरिभोगस्या-
 वश्यकत्वात्, अन्यथा विवृताङ्गस्थाः पुरुषाणामभिभवनीया लोके गर्हणीयाश्च भवेयुः, 10
 वस्त्रपरिभोगे च परिग्रहवचनेन समयमाभाव एव स्यादिति चेन्न, वस्त्रसंसर्गमात्रस्य परिग्रह-
 त्थासंभवात्, मूर्च्छाविशिष्टस्यैव तादृशस्य परिग्रहत्वात्, अन्यथा भरतचक्रवर्त्तिनो निष्परि-
 ग्रहत्ववर्णनं केवलोत्पाद्भ्यासगतं स्यात्, जिनकल्पप्रतिपन्नस्य कस्यचित् साधोस्तुपारकणा-
 नुपक्ते शीते पतति सति केनाप्यविपलमद्य शीतमिति विचिन्त्य तस्य शिरसि वस्त्रे प्रक्षिप्ते
 परिग्रहत्वापातप्रसङ्गात्, तामामपि सम्यग्दर्शनादिप्रकर्षसम्भवाच्चेति दिक् । स च 15
 सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां भवति, क्रियारहितस्य ज्ञानस्य तद्गहितायाः क्रियाया वाऽसमर्थत्वात्,
 न च प्रत्येकं कारणताविरहे कथं समुदाये कारणत्वमिति वाच्यम्, प्रत्येकं देशोपकारित्वात्
 समुदायस्य च सम्पूर्णोपकारित्वादिति दिक् ॥

ननु धर्माधर्मयोर्मुक्तौ तावदात्यन्तिकी निवृत्तियुक्ता, अन्यथा तदनुपपत्तेः, तन्निवृत्तौ च
 तत्फलभूतानां बुद्ध्यादीनामपि निवृत्तिरावश्यक्ये निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायात्, 20
 मुक्तस्यात्मनोऽन्तःकरणसयोगाभावेन न तत्कार्यस्य बुद्ध्यादेरुत्पत्तिः, तथाचाशेषविशेषगुण-
 निवृत्तिर्मुक्तौ सिद्ध्यत्येवेति चेन्नप्रपत्तेः, को हि निवारयति मुष्पावदष्टहेतुकानां आत्मान्तः-

१. ननु ज्ञानमेव प्रधानं मोक्षकारणं न क्रिया, तस्या अपि ज्ञानकार्यत्वात् न हि मोक्षं प्रति कारणं,
 तदपान्तरालभाविना सर्वगयमक्रियादीन मयि, तस्मान्मदेव मोक्षं प्रति प्रधानं कारणमिति चेन्न ज्ञानस्य
 परस्परसोपकारकत्वे क्रियाया एवानन्तर्येण प्रधानकारणत्वमिति, अव्ययत्वात् तस्यैव प्रधानं
 कारणं च, सुगमत्वात्पि तौ द्वयोरप्यनुवृत्तौ द्वयोरपि प्राधान्यस्यैवित्यन्तु अजान्तरादे भवन्त्या अपि
 क्रियाया मोक्षसाधनत्वे केवलादि ज्ञानमोक्षकारणत्वं, अकारणकत्वान्नोपपत्त्यात् । द्वयोरपि मद्वयस्यै च
 कारणं ज्ञानं कारणं भवेत्तदिति, न च द्वयैव कारणं भवतु न ज्ञानमिति कारणम् तथाप्युक्तमिति दिक्-
 तोऽपि मोक्षपत्तेः, तस्मान्ज्ञानक्रियासंभवात् मुक्तिरिति भावः ॥

- परणसंयोगजानाञ्च बुद्ध्यादीना निवृत्तिम्, किन्तु कर्मक्षयहेतुकानां प्रशममुखान्तज्ञानादीनां निवृत्तिमेव निवारयाम्, तथा च मुक्तौ कथञ्चिद् बुद्ध्यादिविशेषगुणाना निवृत्तिः कथञ्चिद-
निवृत्तिर्व्यथतिष्ठते । न च ज्ञानत्वावच्छिन्न एवाहप्रान्तःकरणादिहेतुत्वात्तन्मुक्तौ तदजन्य-
ज्ञानाद्यनुपपत्तिरिति वक्तुं युक्तम्, परैरीश्वरज्ञानादिव्यावृत्तये जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ
5 दानात्, तस्य च ध्वंसप्रतियोगिरूपत्वेन । ध्वंसाप्रतियोगिज्ञानादीनां मुक्तावनुपपत्त्य
भावात् । न च जन्यत्वेन ज्ञानादीनां मुक्तावपि ध्वंस आवश्यक इति वाच्यम् । जन्यत्वेन
ध्वंसहेतुत्वे मानाभावात्, प्रतियोगिनो विशिष्य हेतुत्वेऽपि मुक्तज्ञानादीनां ध्वंसाहेतुत्वकल्पन
एव लाघवात् । न चोपयोगस्य ससारदशायामन्तर्मुहूर्त्तादिकालनाशयत्वदर्शान्मुक्तावपि
फालान्नाशप्रसङ्ग इति वाच्यम् । केवलज्ञानादीनां कालानाशयत्वात्तुपयोगस्य क्षणिकत्वेऽपि
10 प्रवाहत्तस्तदानन्त्यस्य च सिद्धान्तसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु अहप्रान्तःकरणसयोगकर्मक्षयादयो न
ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तभूताः । अपि तु आविर्भावतिरोभावावेति पूर्वमेवोक्तम् । न चात्मनो
बुद्ध्यादिगुणाः कदाचिद्बुच्छिद्यन्ते, सन्तानरूपेण जायमानत्वात् प्रदीपवत्, अमीपा जन्मनो
निरन्तरं सर्वानुभवसिद्धत्वात्प्रसिद्धिः, साध्यविपर्ययेण व्याप्तेरसिद्धत्वा न विरुद्धं, विपक्षे
गगनादौ हेतोरसत्त्वेन च नानैकान्तिक इति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात्, सन्तानपदेन पितृ-
15 पुत्रपौत्रादिक्रमेण पुरुषसम्प्रदायो गोत्राद्यपरनामा सन्तानो विवक्षितः, उत उपादानोपादेय-
भावेनोत्तरोत्तरकार्यपरम्परोत्पादः, अथवा सामान्येन सजातीयकार्यकारणप्रवाह इति, तत्र
नाद्यस्तस्य पुरुषेणैव प्रसिद्धया गुणादौ तदसम्भवात् । न द्वितीय, तेषामात्मोपादेयत्वेन
स्वीकृततया परस्परमुपादानोपादेयभावानङ्गीकारात् । नान्त्यो बुद्ध्यादिभ्यो विजातीयान-
मिच्छादीनामप्युत्पत्तिदर्शनेन सजातीयकार्यकारणोत्पत्त्यभावात् । स्मृत्यादीनाञ्च भवदभिप्राये-
20 णाप्रमाणतया विजातीयानामपि सम्यग्ज्ञानादिभ्यस्सकारोद्बोधद्वारेणोत्पत्तेः । पाकजपरमाणु-
रूपादीनाञ्चैवविधसन्तानरूपेणोत्पत्तावपि भवताऽत्यन्तोच्छेदानभ्युपगमात्, ससारस्य चैव
रूपस्याप्यत्यन्तोच्छेदाभावेन व्यभिचारात्, मुक्तावनित्यबुद्ध्यादीनामत्यन्तोच्छेदस्यास्माभिरपि
स्वीकृतत्वेन सिद्धसाधनाच्च ॥ तथा स्वस्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानमात्मनो मोक्ष इति कपिल-
मतमपि प्रमाणवाधितं, चैतन्यविशेषेऽनन्तज्ञानादौ स्वरूपेऽवस्थानस्य मोक्षत्वसाधनात् । न
25 ह्यनन्तज्ञानादिकमात्मनोऽस्वरूप सर्वज्ञत्वादिविरोधात् । प्रधानस्य सर्वज्ञत्वादिस्वरूपं
नात्मन इति चेन्न, तस्याचेतनत्वादाकाशादिवत्, ज्ञानादेरप्यचेतनत्वाद्चेतनप्रधानस्वभावत्व
युक्तमेवेति चेत्कुतस्तदचेतनत्वसिद्धिः, अचेतना ज्ञानादय उत्पत्तिमत्त्वाद् घटवदित्यनुमाना-
दिति चेन्न, हेतोर्बुद्धिनिष्ठप्रतिबिम्बहेतुबिम्बचैतन्यलक्षणेनानुभवेन व्यभिचारात्, तस्य चैत-
नत्वेऽप्युत्पत्तिमत्त्वात् । न च कथमुत्पत्तिमाननुभव इति वाच्यम्, बुद्ध्यादिवत्परापेक्ष-

त्वात् । परापेक्षो ह्यसौ बुद्ध्यध्यवसायापेक्षत्वात्, बुद्धिप्रतिविम्बितमर्थं पुरुषश्चेतयत
इति वचनात् । बुद्ध्यध्यवसितार्थानपेक्षत्वेऽनुभवस्य सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य पुंसोऽनुभव-
प्रसङ्गात्, सर्वदा सर्वदर्शित्वापत्तेस्तदुपायानुष्ठानवैयर्थ्यमेव स्यात्, यदि पुनरनुभवसामान्य-
मात्मनो नित्यमनुत्पत्तिमदेवेति मतं तदा ज्ञानादिसामान्यमपि नित्यत्वाद्नुत्पत्तिमद्भवे-
दिति तत्र हेतुरसिद्धः । न च ज्ञानादिविशेषाणामुत्पत्तिमत्त्वान्नासिद्ध इति वाच्यम्, 5
तर्ह्यनुभवविशेषाणामप्युत्पत्तिमत्त्वाद्बन्धविचारापत्तेः । न चानुभवस्य न विशेषास्तन्तीति
वाच्यं, वस्तुत्वविरोधात् । सकलविशेषरहितत्वे हि ररविषाणवदनुभवोऽपस्त्वेव भवेत् । न
चात्मनानेकान्तः, तस्यापि सामान्यविशेषात्मकत्वादन्वयाऽवस्तुत्वापत्तेः । कालात्ययाप-
दिष्टश्चोत्पत्तिमत्त्वहेतुः, ज्ञानादीनां स्वसवेदनप्रत्यक्षत्वाद्येतेनत्वप्रसिद्धेः, न च चेतन-
ससर्गादचेतनस्यापि ज्ञानादेश्चेतनत्वप्रतीतिः प्रत्यक्षतो भ्रान्तैवेति वाच्यम्, शरीरा- 10
देरपि चेतनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् चेतनससर्गाविशेषात् । न च शरीराद्यसम्भवी बुद्ध्यादे-
रात्मना ससर्गविशेष इति वाच्यम्, कथञ्चित्तादात्म्यातिरिक्तस्य ससर्गस्याभावात् । ततो
नाचेतना ज्ञानादयः स्वसविदितत्वात्, अनुभववत्, ते स्वसविदिताः परसवेदानान्यथा-
नुपपत्तेः, तथाचात्मस्वभावा ज्ञानादयः चेतनत्वाद्नुभववत्, इति न चैतन्यमात्रेऽवस्थानं
मोक्षः, अनन्तज्ञानादिचैतन्यविशेषेऽपस्थानस्य मोक्षत्वप्रतीतेरिति ॥ नन्वत्यन्तज्ञान- 15
सन्तानोच्छेद एव मोक्षः, तथाहि बन्धस्य ससारिणो मोक्ष इति वक्तव्यं बन्धश्च रागा-
दिभिः, स चैकान्तनित्य आत्मनि न सभवति विकारापत्तेः, तस्मान्नात्मनो बन्धो नवा
मोक्षस्तयोरनुपपत्त्या च तादृशात्मनोऽभाव एव युक्तः, ज्ञानस्य कार्यतया विकारित्वेन
रागादियोगेन बन्धसम्भवात् कथञ्चिद्भावनावलेन तद्विगमाद्य मोक्ष उपपद्यते, अयमेव
च तस्य मोक्षो यद्विनाश इति चेन्न, ज्ञानस्य क्षणिकत्वादुत्पत्त्यनन्तर विनापि विनाशकं 20
तद्विनाशात्, न च रागादिभिर्ज्ञानक्षणस्य बन्ध आपादयितुं शक्यते, एकान्तनित्यस्येव
एकान्तानित्यस्याप्यविकार्यतया रागादियोगचियोगासम्भवात् । ततो बन्धाभावात्कथं मोक्षः ।
ननु ज्ञानस्य तदसम्भवेऽपि तत्सन्तानस्यैकत्वाद्क्षणिकत्वाच्च रागादियोगाद्बन्धो भावना-
द्यतिशयाच्च सन्तानानुत्पत्तिलक्षणो मोक्षश्च सभवति, सन्तानञ्च ज्ञानानामनादिः कार्यकारण-
प्रयाह इति चेन्न ज्ञानव्यतिरिक्तस्यैकस्याक्षणिकस्य परमार्थमत्तयाऽभ्युपगम्यमाने नामा- 25

१. अर्थं भाव वस्तुमानज्ञानक्षणः कर्म बन्धनं न प्राग् धर्मोपात्त भगवो बन्धायोगात् न वा तद, तद भाविनोत्सन्धेतरमोविपक्षयोरिव तदगंभवात् नापि पधात्, उत्पन्नानन्तर निरन्वय स्वमेव द्वितीयविधुण-
वस्थासंभवेन तदनुपपत्तिरिति ॥ २. ननु मा भूत् एकैक्यो ज्ञानभण नां बन्धो रागाद्युपादेश वा, नन्वतानस्य
रोक्षस्य तात्पर्यमनुवर्तमानस्यागौ ह्यसिद्धि शक्यते नन्विधि ॥

न्तरेणात्मनोऽभ्युपगतत्वेन तस्यैव बन्धमोक्षयोरुपपादितत्वात्, न च नित्यस्याधिकार्यतया तदनुपपत्तिरिति घान्यम एकान्तनित्यताया निरासेन परिणामिनित्यस्यैवास्माभिरङ्गीकारात् । तस्मादात्माभाव इति रिक्तं वचः । यद्यस्माभिरपि मन्तानस्य सष्टिसत्तयैवाभ्युपेयते तर्हि सन्तानिनां ज्ञानक्षणानामेव वस्तुसत्त्वं तेषाञ्चानेकत्वक्षणि कृत्राभ्यामेकस्यैव बन्धमोक्षयोर-
 5 नुपपत्त्याऽन्यस्य बन्धोऽन्यस्य मोक्ष इति स्यात्, तथाचानुगतस्यैकस्याभावेन मोक्षप्रवृत्तिर्न स्यात्, एवं सन्तानिभ्यस्सन्तानस्याभिन्नत्वेऽपि पूर्वोक्तदोष एव । नवा सन्तानस्यानागता-
 नुत्पादलक्षणमोक्षस्सगच्छते, ज्ञानक्षणस्य ज्ञानक्षणान्तरजननस्वभावत्वादिति ॥

एवं स्वरूपतो मोक्षमभिधाय तत्त्वभेदपर्यायेऽपर्यायत्वा कार्येति नियममनुसरन् तद्वे-
 दान् प्रदर्शयितुकामः सिद्धान्ते सिद्धानां सत्पदप्ररूपणादिभिर्निरूपणदर्शनेन स्वयमपि तथैव
 10 विदधातुं सिद्धानवतारयति—

तद्वान् मुक्तः ॥

तद्वानिति । कृत्स्नकर्मक्षयप्रयुक्तस्वरूपावस्थानपर्यायवान्मुक्त इत्यर्थः । तेन पर्याय-
 पर्यायिणोः कथञ्चिद्भेदात्सत्पदप्ररूपणादिभिस्सिद्धभेदे वाच्ये तदभिन्नमोक्षात्मकपर्याय-
 स्याऽपि भेदः प्रज्ञापित एवेति भावः ॥

15 तत्र मुक्ताः कतिविधा इत्यत्राह—

सोऽनुयोगद्वारैस्सिद्धान्तप्रसिद्धैस्सत्पदप्ररूपणादिभिर्नवभिर्निरूप-
 णादुपचारेण नवविधः ॥

स इति । मुक्त इत्यर्थः । अनुयोगद्वारैरिति, विधिनिषेधाभ्यामर्थप्ररूपणारूपैर्न्याख्या-
 प्रकारैरित्यर्थः । सिद्धेषु परस्परं वस्तुतो वैलक्षण्याभावेन कथंनवविधत्वमित्याशंकायामा-
 20 होपचारेणेति । नवभिः प्रकारैर्विचार्यमाणत्वादेव नवविधत्व तेषां न तु वस्तुतो नवविधत्व-
 मिति भावः ॥

तत्राद्यां सत्पदप्ररूपणामाह—

गत्यादिमार्गणाद्वारेषु सिद्धसत्ताया अनुमानेनागमेन वा निरूपणं
 सत्पदप्ररूपणा ॥

25 गत्यादीति । सत्ताभिधायकं पद सत्पदं तस्य प्ररूपणा सत्पदप्ररूपणा, विद्यमानार्थो-
 भिधायिपदस्य तत्त्वकथनमिति भावः, असत्यप्यर्थे बाह्ये शशविपाणादिपदप्रयोगात् बाह्यार्थे

सत्यपि घटपदप्रयोगदर्शनान्मोक्षशब्दः सिद्धशब्दो वा घटपदवद् विद्यमानार्थाभिधायको वा शशशृङ्गवद्विद्यमानार्थाभिधायको वेत्याशङ्क्यामाह सिद्धसत्ताया इत्यादि । मोक्षादिशब्दस्य विद्यमानार्थाभिधायकत्वमाप्तोपदेशात्, असमस्तपदत्वहेतोरनुमानाद्वा निरूपणमित्यर्थः, अनुमानप्रयोगश्च मोक्षशब्दसिद्धशब्दो वा विद्यमानार्थाभिधायी, असमस्तत्वे सति पदत्वाद्घटादिपदवदिति । शशशृङ्गादिपदे व्यभिचारवारणाय विशेषणम् । अनर्थकवर्णममुदाये व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । अत्र पदत्वं न मुत्तिङन्तत्वरूपं, द्योतकेषु निपातेषु तादृशपदत्वसत्त्वेन साध्याभावाद् व्यभिचारपत्तेः । किन्तु स्वार्थप्रत्यायने शक्तिमत्त्वपदान्तरघटितवर्णान्तरापेक्षारहितं परस्परस्वघटितवर्णसहकारिवर्णसङ्घातरूपं तदेव चासमस्तं पदं, राजपुरुष इत्यादिसमस्ते पदत्वव्यवहारस्तु मुत्तिङन्तत्वात्, न तूक्तलक्षणतः, स्वार्थप्रत्यायने समस्तपदसमुदाये शक्यभावात् । यदि कैकदेशसमुदाययोः कथञ्चित्तादात्म्येन तत्रापि स्वार्थप्रत्यायनशक्तिमत्त्वं वर्ततेऽन्यथाऽर्थवत्त्वाभावे नामसंज्ञाऽप्रवृत्तौ विभक्त्यनुपपत्तिरस्यदिति विभाव्यते तदापि न तस्य पदत्वं, पदान्तरघटितवर्णान्तरसापेक्षत्वात् । न च पदलक्षणे पदस्य घटितत्वेनात्प्राश्रयापत्तिरिति वाच्यम् । पदलक्षणे मुत्तिङन्तरूपस्य पदार्थवान्तर्गतत्वात् । अत एव हि घटादिशब्दानां पदत्वमन्यथा घटधातूत्तरस्याप्रत्ययस्य कर्त्रर्थकत्वेन शक्तिमत्त्वात्पदत्वप्राप्तौ पदान्तरघटितवर्णान्तरापेक्षत्वेन पदत्वं न स्यात्, तथा चेदं पदत्वं न शशशृङ्गादिशब्देषु वर्तते पदान्तरघटितवर्णान्तरापेक्षत्वात्, अर्थवत्त्वं पुनरस्त्येव, अन्यथा नामसंज्ञाऽप्राप्त्या विभक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गः स्यात्, एवञ्च मोक्षशब्दस्य योऽयं विद्यमानोऽर्थस्म एव कृत्स्नकर्मक्षयरूपो मोक्ष इति निश्चीयते । यद्यपि मोक्षशब्दस्य विमुक्तिरूपस्य कारागारान्मोक्षो जात इत्यादि प्रतीत्या प्रमिद्धिरस्ति तथापि सर्ववन्धश्रयस्यैव तत्पदस्य मुख्यार्थतया तस्य सिद्धिर्विदक्षिता, उक्तप्रतीती तु यत्किञ्चिद्वन्धविमुक्तिराचरुत्वं मोक्षपदस्य लक्षणिकं, असति प्रतिबन्धके शब्दार्थसकोचस्यान्याय्यत्वात् । अतो न सिद्धमाधनत्वापत्तिः । तथा च तादृशपर्यायवतां सिद्धानामपि विद्यमानत्वं सिद्धमेव, पर्यायमाश्रय साधिकरणत्वादिति मन्वानो गत्यादिचतुर्दशमार्गणामु ते क मन्तीत्याशंकायां मनुजादिगत्यादावेष तेषां सिद्धिरिति शास्त्रो यन्निरूपणं मेव मत्पदप्ररूपणेति दर्शयति गत्यादीत्यनेन वाक्येन । तथा च सिद्धमत्ताया अनुमानेनागमेन वा गत्यादिमार्गणाद्वारेषु सिद्धमत्ताया आगमेन निरूपणं सत्पदप्ररूपणेति योजना कार्या, प्रथमयोजनाया भावस्तु प्रदर्शित एव, द्वितीययोजनाया भावमाह्वयतु गत्यादिमार्गणा विभागेन स्वरूपेण च दर्शयति—

तत्र गतीन्द्रियस्वापयोगवेदरूपायज्ञानसंगमदर्शनलेद्याभङ्गमभ्य-
पत्यसंस्काररूपपाश्र्वतुर्दश मूलभूता मार्गणाः ॥

- तत्रेति । गतीति, गम्यते प्राप्यते स्वकर्मरजसा समाकृष्टैर्जन्तुभिरिति गतिः, तत्तन्नाम-
 कर्मोदयान्नारकत्वादिपर्यायपरिणतित्तद्विपाकवेद्यकर्मप्रकृतिरपि, कारणे कार्योपचारात् । ननु
 सर्वेऽपि पर्याया जीवेन प्राप्यन्त इति सर्वेषामपि गतित्वप्रसङ्गो नैव, यतो विशेषेण व्युत्पा-
 दिता अपि शब्दा रूढितो गोशब्दवत्प्रतिनियतमेवार्थं विपयीकुर्वन्तीत्यदोषः । तथा च नारक-
 5 त्यादिरेवात्र शास्त्रीयरूढ्या गतिशब्दवाच्यो न ग्रामादिगमनक्रिया, नापि यानादिक्रियेति-
 भाव । इन्द्रियेति । इन्द्रियेति इति धातोरिन्दनादिन्द्रो जीव, आवरणाभावे सर्वविषयो-
 पलब्धिभोगलक्षणपरमैश्वर्ययोगात्, तस्य लिङ्ग-चिह्नमविनाभावलिङ्गसत्तासूचनात्, इन्द्रिय-
 विषयोपलम्भाद्धि ज्ञापकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धावुपयोगलक्षणो जीव इति जीवत्वसिद्धिरिति ।
 इन्द्रेण दृष्टं स्रष्टं जुष्टं दत्तमिति वेन्द्रियम् । आत्मना दृष्ट्वा स्वविषये नियोजनात्, आत्मकृत-
 10 शुभाशुभकर्मणा चक्षुरादीना सर्जनात् । इन्द्रियद्वारेणास्य विज्ञानोत्पादात्, विषयग्रहणायात्मना
 विषयेभ्यः समर्पणाच्च । अत्र यज्जीवलिङ्गं तत्सर्वमिन्द्रियमिति न नियमः परन्तु यद्विन्द्रियं
 तत्तथाविधमिति, यथा ये वृक्षास्त आम्रा इति न नियमः किन्तु य आम्रास्ते वृक्षा इति ।
 इन्द्रियविशेषचर्चा अग्रे करिष्यते । कायेति, चीयते उपचयं नीयते यथायोगमौशरिकवि-
 र्गणागणैर्येस्स कायः, योगेति, युज्यते इति योगो मन आदिर्धावनवल्गनादिक्रियासु धीर्यान्त-
 15 रायक्षयोपशमजन्यपर्यायेण व्यापार्यमाणत्वात् तत्तत्क्रियास्ववलम्बनरूपत्वाद्दीर्घशक्तिस्थामादि-
 पदवाच्यसामर्थ्यविशेषो योगः । वेदेति, अङ्गोपाङ्गनिर्माणादिनामकर्मोदयजन्यशरीरवृत्त्या-
 कारविशेषो वेदः । कपायेति कृपन्ति विलिखन्ति कर्मक्षेत्र सुखदुःखफलयोग्यं कुर्वन्तीति
 कपाया औणादिक आयप्रत्ययो निपातनाच्च ऋकारस्याकारः । कलुपयन्ति शुद्धस्वभावं सन्त
 20 जीवा अनेनेति कपं कर्म भवो वा तस्यऽऽयो लाभ एवा यतस्ते कपायाः मोहनीयकर्मपुद्गलो-
 दयसम्पाद्यजीवपरिणामविशेषा. क्रोधादयः । ज्ञानेति ज्ञातिर्ज्ञान, ज्ञायते वस्तु परिच्छिद्यतेऽ
 नेनेति ज्ञानं, यथास्थितार्थपरिच्छेदनं, यद्वा ज्ञातिर्ज्ञानमावरणक्षयाद्याविर्भूत आत्मपर्यायवि-
 शेषः, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषाशग्रहणप्रवणः, ज्ञायतेऽनेनास्माद्वा ज्ञानं तदा-
 चरणस्य क्षयः क्षयोपशमो वा । सयमेति, सयमनं सयमः, सावद्ययोगात्सम्यग्-
 25 परमणम्, सयम्यते निदम्यते आत्मा पापव्यापारसम्भारादनेनेति सयम शोभना यमाः
 प्राणातिपातानृतभाषणादत्तादानाब्रह्मपरिमहविरमणलक्षणा यस्मिन्निति सयमश्चारिणम् ।
 दर्शनेति, दृष्टिर्दर्शन सामान्यविशेषात्मकवस्तुवृत्तिसामान्यविषयकबोधः, अनाकारात्मको
 बोधो वा, दृश्यतेऽनेन वा दर्शनं दर्शनावरणक्षयः क्षयोपशमो वा । लेश्येति । लिश्यते
 प्राणी कर्मणा यया सा लेश्या, कर्मयन्वस्थितिविधात्री, कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यादात्मनः

परिणामविशेषः । भव्येति, मुक्तियोग्यो भवतीति भव्यः परमपदयोग्यतावान्, विवक्षित-
पर्यायेण भविष्यतीति वा भव्यः, अनादिपरिणामिकभव्यभावयोगी । सम्यक्त्वेति,
सम्यक्शब्दः प्रशंसार्थोऽविरुद्धार्थो वा सम्यगित्यस्य भावः सम्यक्तत्वं प्रशस्तो मोक्षा-
विरोधी वा प्रशंससंबेगादिलक्षण आत्मधर्मस्तत्त्वार्थश्रद्धानं वा मिथ्यात्वमोहनीयक्षयो-
पशमादिजन्यम् । संक्षीति, संज्ञा भूतभवद्भाविभावस्वभावपर्यालोचनं सा विद्यते यस्य स 5
संक्षी, विशिष्टस्मरणादिरूपमनोविज्ञानसहितेन्द्रियपञ्चकसमन्वितः प्राणी, संज्ञा देवगुरु-
धर्मपरिज्ञानं सा विद्यते यस्य स संक्षीति वा । आहारकेति, आहरणमाहारः, ओजोलोम-
प्रक्षेपरूपः, तमाहारयतीत्याहारकः । मूलभूता इति, उत्तरभेदा अग्रे वक्ष्यन्त इति भावः,
मार्गणा इति, मार्ग्यन्ते आभिरिति मार्गणाः, पर्यालोचनाहेतुभूता अन्वयिधर्माः, पदार्था-
न्वेपणस्थानानि वेत्यर्थः ॥ 10

अधोत्तरमार्गणा आचष्टे—

नरकतिर्यङ्मनुष्यदेवभेदेन चतस्रो गतिमार्गणाः ॥

नरकेति । नरकगतितिर्यङ्गतिमनुष्यगतिदेवगतिभेदेनेत्यर्थः । नरान् कायन्ति शब्द-
यन्ति—योग्यतानतिक्रमेण जन्तूनाकारयन्ति स्वस्थस्थान इति नरकाः पापकर्मणां यातनास्था-
नानि तत्र गतिस्तद्योग्यपर्यायविशेषो नारकत्वरूपः, नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात्तरक- 15
पदनिक्षेपात्पोढा, तत्र नामस्थापने प्रसिद्धे, आगमतो नोआगमतश्च द्रव्यनरको द्विधा, आगम-
तोऽनुपयुक्तो क्षाता, नोआगमतो क्षशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता इहैव भवे तिर्यग्भवे केचना-
शुभकारित्वाद्दशुभासत्त्वाः कालकसौकरिकादयः । अथवा यानि कानिचिद्दशुभानि स्थानानि
चारकादीनि याश्च नरकप्रतिरूपा वेदनाम्तास्सर्वा अपि द्रव्यनरकतयाभिधीयन्ते, यद्वा कर्म-
द्रव्यनोर्कर्मद्रव्यभेदाद्द्रव्यनरको द्वेधा, तत्र नरकवेदानि यानि बद्धानि कर्माणि तानि कैकम- 20
विकस्य यद्वायुष्कस्याऽभिमुखनामगोत्रस्य चाश्रयेण द्रव्यनरकरूपाणि भवन्ति । नोर्कर्मद्रव्यनर-
कास्तु इहैव येऽशुभा रूपरसगन्धस्पर्शस्ते । क्षेत्रनरकस्तु नरकावकाशकालमहाकालरौरव-
महारौरवप्रतिष्ठानाभिधानादिनरकाणां चतुरशीनिलभ्रसस्यानां विशिष्टो भूभागः, कालनर-
कस्तु यत्र यावती स्थितिः । भावनरकाश्च ये जीवा नरकायुष्कमनुभवन्ति ते, तथा नरक-
प्रायोग्यकर्मोदयः । एतद्विषयमपि भावनरकत्वेनाभिधीयत इति । तिरोऽश्नन्ति गन्धन्तीति 25
निर्यञ्जो व्युत्पत्तिनिमित्तश्चैतत् प्रवृत्तिनिमित्त तु तिर्यङ्गतिनाम । तिर्यङ्गनामकर्मोदयनि-
ष्पाद्यतिर्यक्त्वलक्षणपर्यायविशेषसिनिर्यङ्गतिः, मनुजगतिनामकर्मोदयममापादितमनुष्यत्व-

लक्षणपर्यायविशेषो मनुजगतिः, देवगतिनामकर्मोद्यप्रभवदेवत्वलक्षणपर्यायविशेषो देवगति-
रित्येवं गतिमार्गणोत्तरभेदाश्चत्वार इति भावः ॥

इन्द्रियमार्गणोत्तरभेदानाह—

एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदेन पञ्चेन्द्रियमार्गणाः ॥

- 5 एकैति । तत्रेन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुश्श्रोत्राणि, द्रव्यभावभेदेन तानि द्विविधानि,
निवृत्त्युपकरणभेदेन द्रव्येन्द्रियमपि द्विविधम्, भावेन्द्रियमपि लब्ध्युपयोगभेदेन द्विविधम्,
निवृत्तिर्नाम प्रतिविशिष्टरसंस्थानविशेषः, सापि बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधा, बाह्या पर्पटिका-
दिरूपा सा च विचित्रा न प्रतिरूपनियतरूपतया वक्तुं शक्यते, आभ्यन्तरनिवृत्तिस्तु
सर्वेषामपि समाना कदम्बपुष्पाद्याकारा, स्पर्शनेन्द्रियस्य तु बाह्याभ्यन्तरभेदा नास्ति । उपकरणं
10 शक्तिविशेष आभ्यन्तरनिवृत्तिनिष्ठः कथञ्चिदर्थान्तरभूतः, कथञ्चिदभेदाच्च द्रव्यादिना तस्य
विघातसम्भवः । लब्धिस्तत्तदिन्द्रियविषयतस्तत्तदिन्द्रियावरणक्षयोपशम, शेषेन्द्रियाणि
लब्धिप्राप्तावेव भवन्ति, श्रोत्रादीन्द्रियस्य स्वस्वविषये शब्दादौ परिच्छेद्यव्यापार उपयोगः,
स चैकस्मिन् काले एकेनैव केनापीन्द्रियेण भवति, तस्मादुपयोगमाश्रित्य सर्वेऽपि जीवा
एकेन्द्रियाः, एकेन्द्रियद्वीन्द्रियादिव्यपदेशस्तु निवृत्त्युपकरणलब्धीन्द्रियाणि प्रतीत्य, एवं
15 लब्धीन्द्रियमाश्रित्य सर्वे पृथिव्याद्योऽपि जीवा पञ्चेन्द्रिया बकुलचम्पकतिलकविरहकादीना
वनस्पतिविशेषाणां रसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रलक्षणेन्द्रियसम्बन्ध्युपलम्भदर्शनेन तदावरणक्षयोपश-
मसम्भवानुमानान्, दृश्यते हि शृङ्गारितकामिनीवदनार्पितचारुमदिरारागगणहूपेण बकुलस्य,
तिलकस्य कामिनीकटाक्षविशेषेण, विरहकस्य पञ्चमोद्गारश्रवणेन पुष्पपल्लवादिसम्भवः ।
बाह्येन्द्रियापेक्षया तु एकेन्द्रियादिव्यवहारः । न च बकुलादीनामेकैको रसनादीन्द्रियोपलम्भ
20 एषोक्तः कथं सर्वविषयोपलम्भसम्भव इति वाच्यम्, मुख्यतया तत्सम्भवेऽपि गौणवृत्त्या
शेषेन्द्रियोपलम्भसम्भवात्, शृङ्गारितस्वरूपतरुणीगणहूपार्पणात् तस्याश्च तनुलतासपर्शाधर-
रसचन्दनादिगन्धशोभनरूपमधुरोष्णपलक्षणानां पञ्चानामपीन्द्रियविषयाणां सम्भवादिति ।
द्रव्येन्द्रियापेक्षया त्वेकेन्द्रियमार्गणा द्वीन्द्रियमार्गणा श्रीन्द्रियमार्गणा चतुरिन्द्रियमार्गणा
पञ्चेन्द्रियमार्गणेति इन्द्रियमार्गणाः पञ्चविधा इति भावः ॥

25 अथ कायमार्गणाभेदमाह—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसभेदेन षट् कायमार्गणाः ॥

पृथिवीति । पृथिवीकायाः कायतेजस्कायवायुकायवनस्पतिकायत्रसकायरूपाः षडित्यर्थः ।
पृथिव्येष कायो यस्य सः पृथिवीकाय, स द्विविधस्मूहमवाद्भेदात्, तत्र

सूक्ष्मत्वं वादरत्वञ्च सूक्ष्मतादरनामकर्मोदयापेक्षं, सूक्ष्मास्सकललोकव्यापिनस्समुद्ररूपर्याप्त-
 प्रक्षिप्तगन्धावयववत्, प्रतिनियतस्थानवर्तिनो वादराः, सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः पर्याप्तापर्याप्त-
 भेदेन द्विविधाः, पर्याप्तिर्नाम पुटलोपचयजडशक्तिविशेषः, तत्प्रभेदास्स्वरूपाणि च पूर्वतो
 विज्ञेयानि, तत्रैकेन्द्रियाणां चतस्रो विकलेन्द्रियाणां पञ्च सद्भिनां षडिति बोध्याः, लब्ध्या
 करणेन च स्वयोग्यपर्याप्तिपूर्णाताभाजस्सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः पर्याप्तसूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, 5
 लब्ध्या करणेन वा स्वयोग्यपर्याप्तिपूर्णाताविकलास्तेऽपर्याप्तसूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, येऽपर्या-
 त्ता एव सन्तो म्रियन्ते ते लब्ध्यपर्याप्तकाः, ये पुनश्शरीरेन्द्रियादीनि न तावन्निर्वर्तयन्ति,
 अथ चावश्यं निर्वर्तयिष्यन्ति ते करणापर्याप्ताः, वादरपृथिवीकायिका अपि श्लक्ष्णखरभे-
 दतो द्विविधाः, श्लक्ष्णा चूर्णितलोष्टरूपा मृदुपृथिवी, तदात्मकजीवा अप्युपचारेण श्लक्ष्ण-
 वादरपृथिवीकायिका उच्यन्ते ते च कृष्णनीललोहितहारिद्रशुक्रपाण्डुपानकमृत्तिकाभेदेन 10
 सप्तविधाः । देशविशेषे घूलिरूपा सती पाण्डु इति प्रसिद्धा मृत्तिका पाण्डुमृत्तिका, जीवो-
 प्युपचारेण तादृशाः, नद्यादिपूरप्लाविते देशे पूरेऽपगते भूमौ श्लक्ष्णमृदुरूपो यो जलमला-
 परपर्यायः पङ्कस्ता पानकमृत्तिका, उपचारात्तद्युक्तो जीवोऽपि तथा । ररवादरपृथिवीका-
 यिनास्तु अनेकविधा अपि मुख्यतया शर्करामालुकोपलादिभेदेन चत्वारिंशद्विधाशशास्त्रे
 प्रोक्तास्ते तत एवाऽवगन्तव्याः । सक्षेपतस्तु पर्याप्तापर्याप्तभेदेन द्विविधास्ते, साकल्पेन पर्या- 15
 प्तिर्विशिष्टपर्यादीन् वाऽसम्प्राप्ता अपर्याप्ता, उच्छ्वासापर्याप्तपर्याप्त्या मृतत्वेन स्पष्टतरवर्णोदि
 विभागाप्राप्तेस्तद्विपरीतास्तु पर्याप्ताः ॥ आपः कायो येषां तेऽप्तायाः, तेऽपि सूक्ष्मवादर-
 भेदेन द्विविधाः प्रत्येकञ्च पर्याप्तापर्याप्तभेदतो द्विविधाः । वादराप्तायिनाः करवर्तीतोष्णक्षार-
 रक्षप्रकट्मलत्रणवरुणकालोदपुष्परक्षीरघृतेक्षुरमोदादयः । तेजःकायो येषां ते तेजःकायाः,
 तेऽपि पूर्ववत् सूक्ष्मवादरपर्याप्तापर्याप्तभेदेन चतुर्विधा । शुद्धमन्त्रालाद्धारविद्युदु- 20
 र्तामुर्मुसालान्निर्घातसर्पसमुत्थसूर्यवान्तमणिनिस्सर्पाधिरेभिप्रभृतिभेदतो वादरतेजःकाया
 भवन्ति । वायु कायो येषान्ते वायुकायिकास्तेऽपि पूर्ववत्तुर्धा । प्राचीनायाचीनोशीचीनदक्षिणो-
 र्घ्रांशस्तिर्यग्दिग्गन्तस्थितोत्कलिकामण्डलिरागुत्तामसास रक्षेणनतनुशुद्धवान्तातोत्कलि-
 कपलकण्टरीभेदेन वादरवायुकायिका विज्ञेयाः । यनस्परतिः कायो येषान्ते यनस्परति- 25
 कायाः, सूक्ष्मवादरभेदभिन्नाः, पर्याप्तापर्याप्तभिन्नास्सूक्ष्मासर्मयलोकापन्ना अचक्षुर्माया अने-
 काकाराश्च । वादरात्ममामतो द्विविधा प्रत्येकमाधारणभेदान्, पत्रपुष्पफलमूलम्बन्धादीन्
 प्रति प्रत्येक जीवो येषान्ते प्रत्येकजीवाः, माधारणास्तु परस्परानुपिदानन्तजीवमपातरूप-
 न्नितावस्थानास्तत्र प्रत्येकशरीरा वृष्टमुत्तमुन्मत्तासगीवर्गुणत्रयपरिणोपभित्तलकफहृ-
 जेति द्वादशविधाः प्रत्येकजीवा । सर्वेऽप्येते यनम्पतिचीरात्ममामतत्पोटा भवन्ति, अय-

- वीजमूलवीजपर्ववीजस्कन्धवीजवीजरहसम्मूर्च्छनजभेदात् । अप्रवीजाः कुरण्टादयः, मूल-
 वीजा उत्पलादयः, पर्ववीजा इक्ष्वादयः, स्कन्धवीजाः सहक्यादयः, वीजरुहाशाल्यादयः,
 सम्मूर्च्छनजास्तृणादयः । सर्वोऽपि वनस्पतिकार्यो द्विविधः पर्याप्तापर्याप्तभेदादिति । त्रसा
 द्विविधा, गतित्रसा उदारत्रसाश्चेति, तेजोवायवो गतित्रसाः सञ्चलनधर्मत्वात् परन्तु
 5 ते नात्र विवक्षिताः, त्रसनामकर्मोदयप्रभवानामेव विवक्षितत्वात् । ते चोदारत्रसा एव,
 उक्तञ्च तत्त्वार्थं “ तेजोवायु द्वीन्द्रियादयश्च त्रसा ” इति । तेजोवायवोः क्रियातल्लसत्वं,
 द्वीन्द्रियादीना लघ्वित इति भावो भाष्यटीकाकृद्भिराविष्कृतः, उदारा द्वीन्द्रियत्रीन्द्रिय-
 चतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रिया, व्यक्तश्वासोच्छ्वासादिप्राणयोगात्, उदारा अपि पर्याप्तापर्याप्तभेदेन
 द्विविधाः, कृमिशखादयो द्वीन्द्रियाः कुन्धूपिपीलिकादयस्त्रीन्द्रिया, भ्रमरमक्षिकादयश्चतु-
 10 रिन्द्रियाः, नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवाः पञ्चेन्द्रियास्सर्वे त्रसा एव न त्वेकेन्द्रिया इव त्रसा-
 रस्थावराश्च । तत्र नरकावासेषु भवा नारकाः । तिर्यङ्चो गवादयो जलचरस्थलचरखे-
 चरभेदभिन्नाः । सम्मूर्च्छिमा गर्भजाश्चेति मनुष्या द्विविधाः, कर्मभूम्यकर्मभूम्यन्तरद्वीपेषु
 ये मनुष्या गर्भव्युत्क्रान्तास्ते गर्भजाः, एषा पुरीपमूत्रश्रेष्मसिषाणवान्तपित्तशोणितशुक्रमृत-
 शरीरपूयस्त्रीपुसयोगशुक्रपुद्गलविच्युतिनगरनिर्धमननिखिलापवित्रस्थानेषु ये सम्मूर्च्छितास्ते
 15 सम्मूर्च्छिमा । एतेऽपर्याप्ता एव । सम्मूर्च्छिमभिन्ना मनुजास्तु पर्याप्ता अपर्याप्ता अपि ।
 देवास्तु चतुर्निकाया. चतुर्विधोत्पत्तिस्थानत्वात् व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकभवनवासिभेदात्
 विवेचिता एते पूर्वमेव तेऽपि पर्याप्तापर्याप्तभेदभिन्ना इति दिक् ॥

योगमार्गणाभेदमाह—

मनोवाक्कायास्तिस्रो योगमार्गणाः ॥

- 20 मन इति । मन प्रायोग्याणि द्रव्याण्यात्मप्रदेशे काययोगेनादाय मनस्त्वेन परि-
 णमितानि वस्तुचिन्ताप्रवर्त्तकानि च मनसि तैस्सहकारिकारणभूतैस्सहितो जीववीर्यविशेषो
 मनोयोगः । सत्यादिभेदतस्स चतुर्विधः । भाषापुद्गलग्रहणोत्तर भाषापरिणाममापन्नाः पुद्गल
 वागित्युच्यते, तत्सहकारिकारणको योगो जीवशक्तिविशेषो वाग्योगः, सोऽपि पूर्ववदेव
 चतुर्विधः । केवल कायावष्टम्भजन्यस्सामर्थ्यविशेषः काययोग । स चौदारिकादिभेदेन
 25 सप्तविधः । अवान्तरभेदाना स्वरूपाण्यन्यत्र पूर्वे वा द्रष्टव्यानि ॥

अथ वेदमार्गणाभेदमाचष्टे—

पुंस्त्रीनपुंसकभेदेन तिस्रो वेदमार्गणाः ॥

पुमिति । त्रयोऽपि वेदां द्रव्यभावभेदेन द्विविधाः । पुरुषस्य रुयभिलापो भाववेदो निर्माणाङ्गोपाङ्गादिनामकर्मजन्यः पुरुषस्य श्मश्रुकूर्चशिक्षादिविशिष्टो द्रव्यपुरुषवेदः, स्त्रियः स्तनयोनिनिर्लोममुखादिविशिष्टाकारो द्रव्यस्त्रीवेदः, एतदुभयविलक्षणाकारो द्रव्यनपुसकवेदः ॥

कपायमार्गणाभेदमभिधत्ते—

क्रोधमानमायालोभरूपाश्चतस्रः कपायमार्गणाः ॥

5

क्रोधेति । चतुःप्रतिष्ठितः क्रोधः, यथाहि स्वयमाचरितमैहिकमामुष्मिक प्रत्यपाय-
मवबुद्धय यदा कश्चिदात्मन एवोपरि क्रुध्यति तदा स क्रोध आत्मप्रतिष्ठितः । यदा पर-
वदीरयत्याक्रोशादिना कोप तदा किल तद्विषये क्रोध उपजायत इति स परप्रतिष्ठितः ।
यदा कश्चित्त्थाविधापराधादात्मपरविषयक्रोधमाधत्ते स उभयाश्रितः, यदा तु स्वय दुश्चरण-
माक्रोशादिकञ्च कारणं विना केवलक्रोधवेदनीयादुपजायते स हि नात्मप्रतिष्ठितः, स्वयं 10
दुश्चरणानाचरणेनात्मविषयत्वाभावात्, न परप्रतिष्ठितः परस्यापि निरपराधित्वात्, अत एव
नोभयप्रतिष्ठितः, अतोऽप्रतिष्ठित इति, एव मानादयोऽपि । अनन्तानुबन्धादिभेदाः पूर्वमे-
षोक्ताः, तथा आभोगनिर्वर्तितानाभोगनिर्वर्तितोपज्ञान्तानुपज्ञान्तभेदतोऽपि ते चतुर्धा भवन्ति,
यदा यस्यापराध सम्यगवबुध्य कोपकारणञ्च व्यवहारत. पुष्टमत्रलम्ब्य नान्यथाऽस्य शिक्षो-
पजायत इत्याभोग्यकोपञ्च विधत्ते तदा स कोप आभोगनिर्वर्तितः । यदा त्वेवमेव तथाविधमुह- 15
र्षवशाद्गुणदोषविचारणाश्चन्यः परवशीभूय कोपं कुरुते तदा स कोपोऽनाभोगनिर्वर्तितः, अनु-
दयावस्य उपज्ञान्तो निर्निमित्तमुदयावस्थोऽनुपज्ञान्त । अनन्तानुबन्धिप्रोधादय. सम्यग्दर्श-
नसहभाविक्षमादिस्वरूपोपज्ञमादिचरणलप्रतिषन्धिनः, चारित्रमोहनीयत्वात्, न चोपज्ञ-
मादिभिरेव चारित्री, अल्पत्वात्प्रथेकवर्षाणो न धनपति. किन्तु महता मूलगुणादि-
रूपेण चारित्री मन सत्तया सक्षिप्रत्, अत एव त्रिविध दर्शनमोहनीय पञ्चविंशतिविध 20
चारित्रमोहनीयम् । न च चारित्राधारकस्य सम्यक्त्वात्परावत्त्वानुपपत्तिस्तथा च सप्तविध
दर्शनमोहनीयमेकविंशतिविधञ्च चारित्रमोहनीयमिति वाच्यम्, अनन्तानुबन्धिभिरेव सम्य-
कत्वे आपृते मिथ्यात्वस्य वैधर्म्यापत्तेः, आवृत्तस्याप्यावरणेऽनवस्थात्वात्, तन्मात्राया कपायाणा
केवलज्ञानानावारकत्वेऽपि कपायश्रय. केवलज्ञानधारणतयोच्यते तस्मिन् मत्वेव तस्य
भावात्, तथा अनन्तानुबन्धिपूदितेषु न मिथ्यात्व जयोपज्ञममुपयाति तदभावात् न सम्य- 25

१. उपरान्तो निरन्तर मयन् उभयान्तो-ननुहृत्संभारकपयगानिरेक्यागसांमसत्पृत्तरतः । व्यासः
उप-वेनेकस्यमय । उरान्तो प मोममय एवमेतिष्ठपत्तः, त्वुपपत्तः उभयान्तः एवमेव एवमेव
उरान्तोऽपत्तः ॥

क्त्वमिति सम्यक्त्वसहचार्युपशमादिगुणावारकत्वमनन्तानुवन्धिना, सम्यग्दर्शनमोहनीयस्य
 क्वचित्सप्तविधत्कथनन्तु सम्यक्त्वसहचारिगुणेषु सम्यक्त्वोपचारात् । देशविरत्यावारका
 अप्रत्याख्यानाः, सर्वविरतिघातिनः प्रत्याख्यानाः, सज्वलना यथाख्यातचारित्रावारकाः ॥

सम्प्रति ज्ञानमार्गणाभेदमाह—

- 5 मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकेवलमत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानभेदादष्टौ
 ज्ञानमार्गणाः । मिथ्यादृष्टीनां मतिश्रुतावधयः क्रमेण मत्यज्ञानश्रुताज्ञान-
 विभङ्गज्ञानान्युच्यन्ते । अत्र पञ्चविधत्वेऽपि ज्ञानानामन्वेपणाप्रस्तावे
 आद्यत्रयविपरीतानामपि मत्यज्ञानादीनां ज्ञानत्वेन ग्रहणादष्टविधत्वं
 ज्ञानमार्गणाया बोध्यम् । मनःपर्यवकेवलयोस्तु वैपरीत्याभाव एव ।
 10 अग्रे संयमादिष्वप्येवमेव वैपरीत्येन मार्गणा विज्ञेयाः ॥

- मतीति । ज्ञायन्ते परिच्छिद्यन्ते अर्था अनेनारिमन्नस्माद्वेति ज्ञान, ज्ञानदर्शनावरणयोः
 क्षयः क्षयोपशमो वा, ज्ञातिर्वा ज्ञान, आवरणद्वयक्षयाद्याविर्भूत आत्मपर्यायविशेषः,
 विशेषाशम्राहको ज्ञानपञ्चमज्ञानत्रयरूपः । ननु सकलमपीदं ज्ञान ज्ञत्येकस्वभावं ज्ञत्येक-
 स्वभावत्वस्य सर्वत्राविशेषेण किं कृतोऽयं पञ्चधाऽष्टधा वा भेद, न च वार्त्तमानिकं वस्तु
 15 मते, त्रिकालविषय परिणामो ध्वनिगोचर श्रुतस्य, रूपद्रव्याण्यवधेः, मनोद्रव्याणि
 मनःपर्यवस्य, समस्तपर्यायान्वित सर्वं वस्तु विषय. केवलस्येति ज्ञेयभेदस्तत्कृतो ज्ञानभेद इति
 वाच्य केवलज्ञानस्य बहुभेदत्वापत्ते, वार्त्तमानिकादिवस्तूना तत्राऽपि ज्ञेयत्वादन्यथा तद-
 विषयत्वे तस्य केरलिनोऽसर्वज्ञत्वापत्तिप्रसङ्ग, न च यादृशी प्रतिपत्तिर्मत्यादिज्ञानस्य न
 तादृशी श्रुतादिज्ञानस्येति प्रतिपत्तिप्रकारभेदाद्भेद इति वाच्यम्, एकस्मिन्नपि ज्ञाने तत्तद्दे-
 20 शकालपुरुषस्वरूपभेदेनानन्तभेदप्रसक्ते प्रतिपत्तिप्रकारस्यानन्त्यात् । न चावारकाणा
 मतिज्ञानावरणादीना भेदाद्भेद इति वाच्यम्, ज्ञानस्यैकत्वे आवारकाणा पञ्चधात्वानु-
 पपत्ते, आवार्यापेक्ष ह्यावरक, आवार्यञ्च ज्ञान ज्ञप्तिरूपत्वादेकमत आवारक कथ पञ्चधा
 भवेत् । न च स्वभावादेव पञ्चधात्व स्वभावे च न पर्यनुयोगै इति वाच्यम्, भगवतस्सर्वज्ञत्व-
 हानिप्रसङ्गात्, ज्ञानस्वात्मधर्मत्वेन मत्यादीना म्वाभाविकत्वेन च क्षीणावरणस्यापि तद्ज्ञा-
 25 वप्रसक्त्याऽस्मदादिवत्तस्यासर्वज्ञत्वं स्यात्, यदि केवलज्ञानभावतस्समस्तवस्तुपरिच्छेदान्नास-

१ शमसवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिभ्येषु ॥ २ मत्यादिज्ञानविषयतात्वय तेनाप्रवृत्तादिति भाव ॥
 ३ नहि कोऽप्येव पर्यनुयुक्त कथ घट एव तलाहरण करोति न घट इतीति भाव ॥

वैज्ञत्वमित्युच्यते तदापि केवलपयोगविरहकाले मतिज्ञानोपयोगसम्भवेन देशतः परिच्छेदेन
 तदा तस्यासर्वज्ञत्वं बलादापतत्येव । न च तस्य तदुपयोग एव न भविष्यतीति वाच्यम्,
 आत्मनः स्वभावत्वेन तस्यापि क्रमेणोपयोगस्य निवारयितुमशक्यत्वात्, केवलज्ञानानन्तरं
 केवलदर्शनोपयोगवत्, ततः केवलज्ञानोपयोगकाले सर्वज्ञत्वं मत्यादिज्ञानोपयोगकालेऽसर्वज्ञत्व-
 मापद्यते, न चैतदिष्टं, तस्माज्ज्ञानं अमकलसंज्ञितं सकलसंज्ञितमिति द्विभेदमेव, अवग्रहज्ञाना- 5
 दारभ्य यावदुत्कर्षप्राप्तपरमावधिज्ञानं तावत्सकलमप्येकं, तच्चासकलसंज्ञितमशेषवस्तुविषयत्वा-
 भावात्, अपरञ्च केवलिनस्तच्च सकलसंज्ञितमिति चेदुच्यते, ज्ञानानां ह्यस्यैकस्वभावत्वं
 सामान्यतो वा विशेषतो वा भवताऽभ्युपगम्यते ? नाद्यस्सिद्धसाध्यतया तस्य बाधकत्वायोगात्
 योधरूपतयाऽस्माभिरपि सकलज्ञानस्याप्येकत्वाभ्युपगमात्, नापि द्वितीयोऽसिद्धत्वात्,
 स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण प्रतिप्राणि ज्ञानस्योत्कर्षापकर्षदर्शनाद्विशेषत एकत्वानुपलम्भात् । न चोत्क- 10
 र्षापकर्षमात्रभेददर्शनेन यदि ज्ञानस्य भेदस्तर्हि प्रतिप्राणि देशकालापेक्षयोत्कर्षापकर्षयोरनेक-
 विधत्वेन ज्ञानस्यानेकविधत्वमेव प्राप्तं न तु पञ्चविधत्वमिति वाच्यम्, परिस्थूलनिमित्त-
 भेदतः पञ्चधात्वस्य प्रतिपादनात् । तथाहि सकलघातिश्रयो निमित्तं केवलज्ञानस्य, मनःप-
 र्यायज्ञानस्य त्वमर्षोपध्यादिलब्धुपेतस्य प्रमादलेशेनाप्यकलङ्कितस्य विशिष्टाध्यवसायानु-
 गतोऽप्रमादः, अवधिज्ञानस्य पुनस्तथाविधानिन्द्रियरूपिद्रव्यसाक्षादवगमननिवन्धनः श्रयो- 15
 पशमविशेषः, मतिश्रुतयोस्तु लक्षणभेद इति । ज्ञेयभेदमात्रतो ज्ञानस्य भेदानभ्युपगमात्
 तत्पक्षोक्तदोषः, एकेनाप्यवग्रहादिना बहुविधवस्तुग्रहणोपलम्भात् । नापि प्रतिपत्तिप्रकारभेद-
 कृतो दोषस्तम्भवति देशकालापेक्षया ज्ञानानामानन्त्येऽपि परिस्थूलनिमित्तभेदेन व्य-
 वस्थापितज्ञानपञ्चकेभ्योऽनतिरिक्तत्वात् तज्जातीयत्वानतिक्रमणात् । परिस्थूलनिमित्तभेद-
 मधिकृत्य ज्ञानानां भेदव्यवस्थापनाय नावरणभेदप्रयुक्तदोषस्यावकाश इति । न चैवं 20
 व्यवस्थापिता ज्ञानभेदा ज्ञानस्यात्मभूता अनात्मभूता वा, आत्मभूतत्वे क्षीणावरणेऽपि
 तद्भावप्रसङ्गः, अनात्मभूतत्वे न ते पारमार्थिका, ततः कथमारार्यापेक्षो वास्तव
 आवारकभेद इति वाच्यम्, यस्तुतस्यापरिज्ञानान् । इह हि सकलघनपटलत्रिनि-
 मुक्तदारददिनमणिरिव समन्ततस्समस्तवस्तुस्तोमप्रकाशनेऽस्त्वभावो जीवः, तस्य च तथा-
 भूतस्वभावः केवलज्ञानमिति व्यपदिश्यते । स च यद्यपि सर्वघानिना केवलज्ञानावरणेना- 25
 ग्रियते तथापि तस्यानन्ततमो भागो नित्योद्गाटित एव । ततस्तस्य केवलज्ञानावरणावृत्तस्य
 घनपटलाच्छादितस्येव सूर्यस्य यो मन्दप्रकाशस्मोऽपान्तरालावस्थितमतिज्ञानावावरणश्रयो-
 पशमभेदसम्पादितं नानातरं भजते मतिज्ञानावरणश्रयोपशमजनितो मन्दप्रकाशो मतिज्ञानं,
 धृतज्ञानावरणश्रयोपशमजनितस्म धृतज्ञानमित्यादिरूपेण । नत आत्मस्वभावभूता मत्यादयो

भेदाः, ते च प्रवचनोपदर्शितपरिस्थूलनिमित्तभेदतः पञ्चसख्याः, तदपेक्षमावारकमपि पञ्चघेति न विरुद्धते । न चैवमात्मस्वभावभूतत्वे क्षीणावरणस्यापि तद्भावप्रसङ्गः, यत एते मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमरूपोपाधिसम्पादितसत्ताकास्ततः कथं ते तथारूपक्षयोपशमाभावे भवितुमर्हन्ति, नहि सूर्यस्य घनपटलावृतस्य मन्दः प्रकाशः कटकुड्याद्यावरणविवरभेदोपाधिसम्पादितसकलघनपटलकटकुड्याद्यावरणापगमे सूर्यस्य ते तथारूपा मन्दप्रकाशभेदा भवन्ति । यथा वा जन्माद्यो भावा जीवस्यात्मभूता अपि कर्मोपाधिसम्पादितसत्ताकत्वात्तदभावे न सन्ति तद्वन्मत्याद्यो भेदा जीवस्यात्मभूता अपि मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमसापेक्षत्वात्तदभावे केवलिनो न भवन्ति ततो नासर्वज्ञत्वदोषः । यदपि मतिज्ञानादिविषयस्य केवलज्ञानादिविषयत्वेऽसर्वज्ञत्वापत्तिरुक्ता सापि न सम्भवति, तद्विषयत्वेन तस्याग्रहेऽपि केवलज्ञानेन तद्गहणात्, मत्यादिज्ञानमात्रनिरूपितत्वेन ज्ञेयताया केवलज्ञानस्याभावेऽपि न तावताऽसर्वज्ञत्वापत्तिः, अल्पास्पष्टज्ञानाभात्रमात्रेण सर्वज्ञत्वाक्षतेः, कापर्दिकमात्रघनाभाववतो महर्दिकस्य निर्धनित्वाभाववदिति दिक् ॥ मत्यादिज्ञानलक्षणादीन्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥ ननु किं सर्वेषामेव जीवानां ज्ञानानि मत्यादीनि भवन्तीत्यत्राह मिथ्यादृष्टीनामिति । मिथ्यादृष्टीनां मतिज्ञान श्रुतज्ञानमवधिज्ञानञ्च मत्यज्ञानं श्रुताज्ञान विभङ्गज्ञानमित्युच्यते विपर्ययत्वात्, प्रमाणाभासत्वेन तेषां ज्ञानान्यज्ञानानि, दर्शनमोहनीयोदयप्रयुक्तमिथ्यादर्शनपरिणामेन सह वृत्तित्वात्मतिश्रुतावधयोऽज्ञानत्र भजन्ते । ननु यथार्थपरिच्छेदित्वं ज्ञानत्वमयथार्थपरिच्छेदित्वमज्ञानत्व तदुभय च मिथोविरोधि, शीतोष्णवत् तत्कथमेकस्मिन्नेव मतिज्ञानादौ तदुभयसम्भवः, मैवमाधारदोषात्, दृश्यते हि कटुकालाव्यूभाजने निहितं दुग्धं स्वगुणं परित्यजति तथा मत्यादीन्यपि मिथ्यादृष्टिभाजनगतानि द्रुष्यन्ति पारिणामिकशक्तिविशेषात्, न च रूपादिविषयोपलब्धिष्यभिचाराभावात्तेषां विपर्ययाभावः, यथैव हि मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभन्ते तथैव मिथ्यादृष्टयोऽपि मतिज्ञानेन, यथैव घटादिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चिन्वन्त्युपदिशन्ति च परेभ्यस्सम्यग्दृष्टयस्तथा मिथ्यादृष्टयोऽपि श्रुतज्ञानेन, यथैवावधिना रूपिणोऽर्थानवगच्छन्ति तथैव विभङ्गेनापीति वाच्यम् । विद्यमानाविद्यमानार्थयोर्यथाऽदवयोधाभावेन तादृशोपलब्धेर्यादृच्छिकत्वात्, उन्मत्तोपलब्धिष्वत् । उन्मत्तो हि दोषोदयात्कदाचिद्विज्ञोऽपि सुवर्णमिति सुवर्णं लोष्टमिति जानाति कदाचिच्च लोष्ट लोष्टमिति सुवर्णं सुवर्णमिति च, तथैव मिथ्यादर्शनोदयात् वस्तुनोऽनेकान्तात्मकस्यैकान्तात्मकत्वं कर्तुरहितं जगत्सकलकञ्च जानात्यतो यथार्थबोधाभावेन कदाचित्तस्योपलब्धेर्यथैव रूपादिविषयकत्वेऽपि अज्ञानमेवेति भावः । एवन्तर्ह्यदृष्टविधत्वज्ञानानामत्र कथमुक्तमित्यत्राहात्रेति मार्गणाप्रकरण इत्यर्थः । पञ्चविधत्वेऽपि ज्ञानानामिति । शब्दनयमते सर्वजीवानां चेतनास्वभावत्वात् स्वभावत्वाच्च न कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा जीवो विद्यते,

अत एव मत्यज्ञानाद्यो विपर्यया न सन्ति तस्मात्पञ्चविधत्वमेव ज्ञानानां तन्मतेनेति भावः । नैगमादिनयेन तु मत्यज्ञानादीनामप्यर्थपरिच्छेदकत्वेन ज्ञानत्वात्तन्मताश्रयेणात्र ज्ञानानामष्टविधत्वमुक्तमित्याशयेनाहान्वेपणाप्रस्ताव इति । आद्यत्रयेति मतिश्रुतावधीत्यर्थः । ज्ञानत्वेन ग्रहणादिति, अर्थपरिच्छेदित्वादिति भावः । ननु ज्ञानादिषु किमर्थमज्ञानादिविपरीतग्रहणमिति चेदुच्यते चतुर्दशैवपि मार्गणास्थानेषु प्रत्येकं सर्वसांसारिकसत्त्वसंप्रहार्थमिति 5
त्याशयेन बोध्यमित्युक्तम् । मनःपर्यवकेवलयोर्विपरीतताऽस्ति नवेत्यत्राह मन इति । निर्मूलतो मिथ्यात्वस्य क्षयेण केवलस्य क्षयोपशमोपशमाभ्याश्च मनःपर्यवस्य जायमानत्वादिति भावः । विपरीतानामपि मार्गणासु ग्रहणमन्यत्राप्यतिदिशति अत्र इति वक्ष्यमाणसु मार्गणास्वित्यर्थः, कासु मार्गणास्वित्यत्राह संयमादिष्वपीति, आदिना भव्यसम्यक्त्वाहारकाणां ग्रहणम् । एवमेवेति, ज्ञानमार्गणायामुक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः, वैपरीत्येनेति, तत्तद्विपरीतपटिता इत्यर्थः ॥ 10

अथ चारित्रमार्गणाभेदमाचष्टे—

सामायिकछेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययधारुयातदेश-
विरत्यविरतिरूपास्सप्त चारित्रमार्गणाः ॥

सामायिकेति । निरूपितानि पूर्वमेवैतानि पञ्च चारित्राणि लक्षणभेदद्वारेः । देशविर- 15
तिस्तु सावद्ययोगस्यैकादिग्रतविषये स्थूलसावद्ययोगादौ विरतिविशिष्टं चारित्रम् । पञ्चाणु-
ग्रतानि त्रीणि गुणग्रतानि चत्वारि शिक्षापदग्रतानीति द्वादशप्रकारा देशविरतस्य भवन्ति, एषां
विस्तरस्तु अन्यत्र विलोकनीयः । चारित्रविपरीताऽविरतिमार्गणोपयोगित्वात्संगृहीता ॥

दर्शनमार्गणाभेदमाह—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलभेदेन चतस्रो दर्शनमार्गणाः ॥ 20

चक्षुरिति । दर्शनावरणक्षयोपशमादिज्ञं सामान्यमात्रग्रहणं दर्शनम् । इन्द्रियावरणक्षयो-
पशमाह्नव्येन्द्रियानुपपाताश्च चक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्य घटादिषु चाक्षुषं दर्शनं चक्षुर्दर्श-
नम् । सामान्यविषयत्वेऽपि चास्य घटादिविशेषाभिधानं तत्सामान्यविशेषयोः कथंचिद-
भेददेवान्तेन विशेषेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याग्रहणरूपपानार्थम् । ' निर्विशेषं विशेष-
पाणां प्रदो दर्शनमुच्यते ' इत्यभिधानान् । चक्षुर्दर्शनेन्द्रियघटपृष्ठं मनश्चाक्षुर्गुह्यते, 25
अचक्षुर्दर्शनमिन्द्रियावरणक्षयोपशमाह्नव्येन्द्रियानुपपाताश्चाक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्य विषय

- सश्रिष्टतासम्बन्धेन भवति । एतादृशसम्बन्धाभावादेव जायमानत्राशुर्दर्शनस्य पृथगुक्तिः, इतरेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वात् । मनसस्त्वप्राप्यकारित्वेऽपि प्राप्यकारीन्द्रियवर्गस्य तदनुसरणीयस्य बहुत्रादचक्षुर्दर्शनान्तर्गत तद्गोद्धव्यम् । अवधिदर्शनावरणक्षयोपशमसमुद्भूतावधिदर्शनलब्धिमतो जीवस्यावधिदर्शनं सर्वरूपिद्रव्येषु भवति, न पुनः सर्वपर्यायेषु शास्त्रेऽवधिदर्शनस्योपपत्तौऽप्येकवस्तुगतसख्येयासरयेयान्यतरपर्यायविषयवस्यैवोक्तत्वात् । जघन्यतरस्तु रूपरसगन्धस्पर्शलक्षणाश्रत्वारः पर्यायास्तस्य विषयाः । ननु पर्याया विशेषा उच्यन्ते न च दर्शनं विशेषविषयं भवितुमर्हति ज्ञानस्यैव तद्विषयत्वात्, तत्कथमत्रधिदर्शनविषयाः पर्याया भवितुमर्हन्तीति चेत्सत्यं, केवल पर्यायेरपि घटशरावोदस्त्रनादिभिर्मृदादिसामान्यमेव तथाविशिष्यते पुनस्ते नैकान्तेन व्यतिरिच्यन्ते, अतो मुख्यतस्सामान्यं गुणीभूतास्तु विशेषा अप्यस्य विशेषविषयं भवितुमर्हन्तीति । केवलदर्शननिस्तदावरणक्षयाविर्भूततल्लब्धिमतो जीवस्य सर्वद्रव्येषु मूर्त्तानामूर्त्तेषु सर्वपर्यायेषु च सकलदृश्यविषयत्वेन परिपूर्णोत्पन्नं केवलदर्शनं भवति । मनःपर्यवज्ञानन्तु तथाविधक्षयोपशमपाटवान् सर्वदा विशेषानेव गृह्णदुत्पद्यते न सामान्यम्, अतस्तदर्शनं नोक्तम् ॥

सम्प्रति लेश्यामार्गणाभेदमाख्याति—

- 15 कृष्णानीलकापोततेजःपद्मशुक्लभेदेन पञ्च लेश्यामार्गणाः ॥

कृष्णेति । लिश्यते प्राणी कर्मणा यथा सा लेश्या, कृष्णादिद्रव्यसहकारबलेनात्मनः परिणामविशेषः । अत्र विशेषतो यद्वक्तव्यं तत्पूर्वमेवादर्शितम् ॥

लेश्यानां स्वरूपाण्यादर्शयितुमुपक्रमते—

- 20 अल्पफलाय फलिन आमूलं विनाशकरणाध्यवसायः कृष्णलेश्या । यथा फलग्रहणार्थं वृक्षच्छेदाध्यवसायः ॥

- अल्पेति । भावलेश्या द्विधा विशुद्धाविशुद्धभेदात्, अकलुषद्रव्यसम्पर्कजन्यात्मपरिणामो विशुद्धलेश्या । कलुषद्रव्यसम्पर्कजन्यात्मपरिणामोऽविशुद्धलेश्या । विशुद्धा कपायाणां श्वेणोपशमेन च जायते इति द्विधा, अविशुद्धापि रागविषया द्वेषविषया चेति द्विधा, तेजःपद्मशुक्ला विशुद्धलेश्याः कृष्णनीलकापोता अविशुद्धलेश्याः । तेजआदीनां विशुद्धलेश्या-स्वमेकान्तविशुद्धिमाश्रित्योक्तं तेन तेजःपद्मशुक्लानां क्षायोपशमिकत्वेऽपि न क्षतिः । आसा लक्षणानि तु तत्तद्द्रव्यमाचिव्यजनिताध्वजमाया एव । मूले तु सद्देशत्रितोषिपरिणामप्रदर्शन-

द्वारा तत्स्वरूपाणि प्रदर्शितानि । पञ्चाश्रवप्रमत्तो मनोगुत्यादिरहितः पृथ्वीवायादिषु तदुप-
मर्दकत्वादेरविरतः तीव्रभावद्यन्यापारपरिणतो गुणदोषपर्यालोचनारहितोऽत्यन्तमैहिकामुष्मि-
कापायशकाविकलो नृशंसोऽनिगृहीतेन्द्रियो जीवः कृष्णलेश्यायामेव परिणमेदिति भावः ।
सङ्केशमेवोदाहरणेनाविष्करोति यथेति ॥

नीललेश्या स्वरूपयति—

5

अल्पप्रयोजनाय तदंशच्छेदनाध्यवसायो नीललेश्या । यथा फलाय
शाखाच्छेदाध्यवसायः ॥

अल्पेति । कृष्णलेश्यापेक्षयात्र विशुद्धिमुत्तरलेश्यापेक्षया च सक्लेशं सूचयति तदंश-
च्छेदनाध्यवसाय इति । ईर्ष्यामर्पातपोऽविद्यामायानिर्लज्जताविषयाभिकाङ्क्षाप्रद्वेषयुतः प्रमत्तो
रसलोलुप सुखगवेषकः प्राण्युपमर्दनेनाविरतः साहसिको जीवो नीललेश्यायामेव परिण- 10
मतीति भावः । तत्रानुरूप दृष्टान्तमाह यथेति ॥

कापोतलेश्या स्वरूपयति—

अल्पफलार्थं तदंशांशच्छेदनाध्यवसायः कापोतलेश्या । यथा तदर्थं
प्रतिशाखाच्छेदाध्यवसायः ॥

अल्पफलार्थमिति । अत्रापि विशुद्धविशुद्धी पूर्ववत् । वचसा वक्र क्रियया वक्रसमा- 15
चारो मनसा निकृतिमानन्जुकः स्वदोषप्रच्छादकश्छली मिथ्यादृष्टिरनाथ उत्रासकदुष्टवादी
चौरः परसम्पदाऽसहो लुब्धः कापोतलेश्याया परिणमतीति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति ॥

तेजोलेश्या स्वरूपयति—

अल्पफलार्थमंशांशापेक्षया न्यूनांशच्छेदनाध्यवसायः तेजोलेश्या ।
यथा फलग्रहणाय स्तवकच्छेदनाध्यवसायः ॥

20

१. रक्षणन्तु पञ्चाश्रवप्रमत्त्वादिरेव इतरेषां भावकृष्णलेश्यासद्भावस्थोपदर्शकत्वात् यो हि यत्सद्भाव
एव भवति स तस्य रक्षण यथौष्ण्यमग्ने । अस्या जघन्या स्थितिर्मुहूर्तार्थम्, अतर्मुहूर्तार्थिकानि त्रयस्त्रिं
शतसागरोपमाणि स्थितिरुदृष्टा भवति । सप्तमनारकापेक्षयेय घोष्या ॥ २ स्थितिश्चास्या चपन्या मुहूर्तार्थम्
उत्कर्षेण पत्न्योपमासख्येयमागाधिकानि दशसागरोपमाणि धूम्रप्रभोपरितनप्रस्तरापेक्षयेयम् ॥ ३ स्थितिर्जप-
मुहूर्तार्थम् पत्न्योपमासख्येयमागाधिकानि त्रीणि स गरोपमाण्युदृष्टा बाहुकाप्रभोपरितनप्रस्तरानारकापेक्षया ॥

अल्पेति । कायमनोवाग्भिरनुत्सिक्तोऽचपलोऽमायी अकुतूहलः विनीतविनयः दान्त-
स्वाध्यायादिव्यापारवान् विहितशास्त्रोपचारः अभिरुचितधर्मानुष्ठानोऽङ्गीकृतप्रतादिनिर्वा-
हकः पापभीरुर्हितैपकः परोपकारचेता हिंसाद्यनाश्रवस्तेजोलेख्यायां परिणमेत् । दृष्टान्तमाह
यथेति ॥

5 पद्मलेश्यामाह—

ईपत्केशप्रदानेन फलग्रहणाध्यवसायः पद्मलेश्या । यथा वृक्षात्फल-
मात्रवियोजनाध्यवसायः ॥

ईपदिति । अतीवाल्पक्रोधमानमायालोभः प्रशान्तचित्तो दान्तः स्वाध्यायादिप्रवृत्तो
विहितशास्त्रोपचारः प्रवतुभापक उपशान्तो वशीकृताक्षः पद्मलेश्यायां परिणमेत् । दृष्टान्त-
10 माह यथेति ॥

शुक्लेश्यामाह—

इतरकेशाकरणतः फलग्रहणाध्यवसायश्शुक्लेश्या । यथा भूपतित-
फलग्रहणाध्यवसायः ॥

इतरेति । प्रशान्तचित्तो दान्तात्मा धर्मशुक्लध्यानध्यायी समितो गुप्तस्सरागो वीतरागो
15 वा जितेन्द्रियश्शुक्लेश्यायां परिणमेत् । दृष्टान्तमाह यथेति । इह शुभलेश्यासु केपाञ्चि-
द्विशेषणानां पुनरुपादानेऽपि लेश्यान्तरविषयत्वादपौनरुक्त्यम् । पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य
विशुद्धितः प्रकृष्टत्वञ्च भावनीयम् । विशिष्टलेश्यापेक्षयैव कारणविधानान्न देवादिभिर्व्यभि-
चारः । सर्वासामेव द्रव्यलेश्यानां अनन्तप्रदेशात्मकत्वं, असंख्यप्रदेशावगाढत्वंञ्च विज्ञे-
यम् । आद्यास्तिस्रोऽप्रशस्तवर्णगन्धरसोपेता अप्रशस्ताध्यवसायहेतवः सङ्घिष्टार्त्तरीद्रध्याना-
20 नुगताध्यवसायस्थानहेतवः, उत्तरास्तिस्रः प्रशस्तवर्णगन्धरसोपेताः प्रशस्ताध्यवसायहेतवोऽ
सङ्घिष्टधर्मशुक्लध्यानानुगताध्यवसायहेतवश्च ॥

१. जघन्या स्थितिर्मुहूर्तार्थम्, उत्कृष्टा तु पत्थोपमासख्येयभागाधिके द्वे सागरोपमे । ईशानापेक्षयेयं
बोधा ॥ २. मुहूर्तार्थं जघन्या स्थिति, उत्कृष्टा तु मुहूर्ताधिकानि दशसागरोपमाणि ब्रह्मदेवलोकापेक्षयेयम् ॥
३. मुहूर्तार्थं जघन्या स्थिति प्रयत्नशस्तागरोपमाणि मुहूर्ताधिकान्युत्कृष्टा अनुत्तरापेक्षयेयम् ॥ ४.
अनन्तप्रदेशव्यतिरेकेण स्कन्धस्य जीवग्रहणयोग्यत्वाभावादिति भावः ॥ ५. अनन्तानामपि वर्गानामा
धारभूतवाशप्रदेशा असंख्येया एव, सकलस्यापि लोकस्य प्रदेशानामसंख्यातत्वादिति भावः ॥

अथ भव्यमार्गणाभेदमाह—

भव्याभव्यभेदेन द्विविधा भव्यमार्गणाः । तत्र भव्यस्सिद्धिगमन-
योग्यस्तद्विपरीतोऽभव्यः ॥

भव्येति । प्रतिपन्नतयाऽत्राभव्यस्यापि ग्रहणम् । अनादिपारिणामिकभव्यत्वाभव्य-
त्वयोगाज्जीवो भव्योऽभव्यश्च भवति । ननु भव्यत्वमभव्यत्वं वा जीवे कथमवगम्यत इति 5
चेदुच्यते सिद्धिगमनयोग्योऽहं नचेति सशय एव तत्साधकः, स च सशयोऽभव्यस्य न
कदाचिदपि भवति । तथा चायं भव्यस्सिद्धिगमनयोग्यत्वप्रकारकसंशयान्यथानुपपत्तेरित्यनु-
मानमेव मानम् । मोक्षप्रवृत्तियोग्यतावच्छेदकतया च भव्यत्वं सिद्धयति, तत्र योग्यतागमक-
रसंशय एव । संसार्थैकत्वभावत्वे च कदाचिदपि कस्यचिदपि मोक्षार्थं प्रवृत्तिरेव न स्यात् ।
न च मोक्षप्रवृत्तियोग्यतावच्छेदकत्वं शमादिमत्त्वस्यैवेति वाच्यम्, शमादेर्मोक्षप्रवृत्त्युत्तर- 10
कालीनत्वात्, शमादेरपि कार्यतया तत्र भव्यत्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गे मोक्षप्रवृत्ति-
योग्यताया एवावच्छेदकत्वस्यौचित्याच्च । तथा च भव्यत्वमभव्यत्वञ्च परोक्षज्ञानिनामस्माद्-
ज्ञाननुमानगम्यं प्रत्यक्षज्ञानिनाञ्च प्रत्यक्षं तथाऽनादिसिद्धम् । ननु भव्यत्वमभव्यत्वञ्च न
नारकत्वादिवत्कर्मकृतं किन्तु चेतनत्वादिवत्स्वाभाविकमुच्यते तथा सति भव्यत्वमविनाशि
स्यात्, जीवत्ववत् स्वाभाविकत्वात्, न चैतद्विष्ट, तत्सत्त्वे निर्वाणामावात्, सिद्धो न भव्यो 15
नाप्यभव्य इति वचनादिति चेन्न, प्रागभावस्थानादिस्वभावत्वेऽपि घटोत्पत्तौ विनाशदर्श-
नात् । एवं भव्यत्वस्यापि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्योपायतो नाशसम्भवे क्षयभावात् । न च
प्रागभावस्याभावरूपतयाऽवस्तुत्वमिति न तस्योदाहरणत्वं युक्तमिति वाच्यम्, तस्य घटानु-
त्पत्तिविशिष्टतत्कारणभूतानादिकालप्रवृत्तपुद्गलसघातरूपत्वेन भावत्वात् । न चैवं सति
स्तोकस्तोकाकृष्यमाणधान्यस्य धान्यपूर्णकोष्ठागारस्य कदाचित्समुच्छेद इव पण्मासपण्मास- 20
पर्यन्ते भव्यस्यैकस्यावश्यं सिद्धिगमनात् क्रमेणापचीयमानस्य सर्वस्यापि भव्यराशेः कदा-
चिदुच्छेदप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अनन्तत्वाद्भव्यराशेरनागतकालाकाशवत् । इह यद्ब्रह्मदन्त-
केनानन्तकं तत्स्तोकस्तोरुतयाऽपचीयमानमपि नोच्छिद्यते, यथा प्रतिसमयं वर्त्तमानतापत्त्याऽ-
पचीयमानोऽप्यनागतकालसमयराशिः प्रतिसमयं बुद्ध्या प्रदेशापहारेणापचीयमानस्सर्वानभ-
प्रदेशराशिर्वा तथा भव्यराशिरपि । यस्माच्चातीतानागतकालौ तुल्यावेवं यश्चातीतेनानन्ते- 25
नापि कालेनैक एव निगोदानन्ततमो भागोऽप्यापि भव्यानां सिद्धः, एष्यतापि कालेन ताव-
न्मात्र एव भव्यानन्तभागस्सिद्धि गच्छन् युक्तो न हीनाधिकः, भविष्यतोऽपि कालस्याती-

ततुल्यत्वात् ततो न सर्वभव्यानामुच्छेदो युक्तः सर्वेणापि कालेन तदनन्तभागस्यैव सिद्धि-
गमनसम्भवस्योपदर्शितत्वादित्येतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं तत्रेति ॥

अथ सम्यक्त्वमार्गणाभेदमाचष्टे—

औपशमिकक्षायोपशमिकक्षायिकसास्वादनवेदकमिध्यात्वरूपेण पट्ट-
5 सम्यक्त्वमार्गणाः ॥

औपशमिकेति । उपाधिभेदाविषयक्षया सम्यक्त्वमेकविधम्, सम्यक्त्वश्चाज्ञान-
संशयविपर्ययनिरासेनेदमेव तत्त्वमिति निश्चयपूर्विका जिनोदितजीवादिपदार्थेष्वभि-
प्रीतिः । उपाधिभेदान्तु द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं पञ्चविधं दशविधं । तत्र द्विविधं
द्रव्यतो भावतो वा, निश्चयेन व्यवहारेण वा, पौद्गलिकापौद्गलिकभेदेन वा, नैसर्गिका-
10 धिगमिकभेदतो वा । कारकरोचकदीपकभेदेन क्षायिकौपशमिकक्षायोपशमिकभेदेन
वा त्रिविधं, औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसास्वादनभेदेन चतुर्विधं, औपशमिकक्षाय-
यिकक्षायोपशमिकसास्वादनवेदकभेदेन पञ्चविधम्, इदमेव च प्रत्येकं निसर्गाधिगमभेदेन
दशविधं विज्ञेयम् । द्विविधन्तु पूर्वमादर्शितम् । त्रिविधमुच्यते, कारक सूत्रोक्ताज्ञाशुद्धा
क्रिया, तस्याः परगतसम्यक्त्वस्योत्पादकत्वेन सम्यक्त्व, तादृशक्रियावच्छिन्नं वा सम्यक्त्वं
15 कारकसम्यक्त्वमेतच्च विशुद्धचारित्रिणां भवति । यत्सम्यक्त्वं सद्गुणानं रोचयत्येव केवल
न पुनः कारयति तद्रोचकं यथा श्रेणिकादीनाम् । स्वयं मिध्यादृष्टिरभव्यो वा धर्मकथया
परेभ्यो जीवादिपदार्थान् दीपयति तद्दीपक, ननु स्वयं मिध्यादृष्टिरथ च तस्य सम्यक्त्वं
कथमुच्यते विरोधात्, मैवम्, मिध्यादृष्टेरपि सतस्तस्य यो व्यापारविशेषस्त खलु प्रति-
पत्तृणां सम्यक्त्वस्य कारणमतः कारणे कार्योपचारादायुर्धृतमितिवन् सम्यक्त्वमित्युच्यते ।
20 अथ चतुर्विधं, मिध्यात्वमोहनीयस्य कर्मणो यो विपाकप्रदेशरूपतया द्विविधस्याप्युदयस्य
भस्मच्छन्नामिषद्विष्कम्भणमुपशमस्तस्मादौपशमिकं सम्यक्त्वं भवति, तत्तूपशमश्रेणिसनुप्र-
विष्टस्य जन्तोरनन्तानुबन्धिषु दर्शनत्रिके चोपशमं नीने भवति, तथा प्रथमतोऽनादिमिध्या-
दृष्टेःसतो जीवस्य योऽसौ सम्यक्त्वलाभस्तस्मिन् वौपशमिक सम्यक्त्वं भवति । अनन्ता-
नुबन्धिकपणक्षयानन्तर मिध्यात्वमिश्रसम्यक्त्वलक्षणत्रिविधदर्शनमोहनीयकर्मण आत्यन्ति-

१. विशपण विशुद्धिकृता मिध्यात्वपुद्गला एव द्रव्यत सम्यक्त्व भावतस्तु तदुपष्टम्भोपजनितो
जीवस्य चिनोक्ततत्त्ववहचिपरिणाम, देशकालसहनानुसूय यथाशक्ति मुनिरुत्त-यथावत्सयमानुष्ठानरूप सम्यक्त्व
नैथयिम् । सम्यक्त्वहेतुसहित उपशमादिलिङ्गम्यदशुभात्मपरिणामो व्यावहारिकसम्यक्त्वम् । क्षायोपशमिकं
पौद्गलिकसम्यक्त्व क्षायिकमौपशमिक्यापौद्गलिकमिति भाव ॥

क्षयात्क्षायिक सम्यक्त्व भवति, तथोदीर्णस्य मिध्यात्वमोहनीयरुमणः क्षयादनुदीर्णस्य चोपशमात्सम्यक्त्वरूपतापत्तिलक्षणाद्विष्कम्भितोदयस्वरूपाश्च क्षायोपशमिक सम्यक्त्वं भवति । पुनरनन्तानुपन्धिकपायोदयेनौपशमिकसम्यक्त्वानुदयवमानस्य मिध्यात्वमद्याप्य-
 प्राप्नुवतोऽत्रान्तरे जघन्यतस्समयप्रमाणमुत्कृष्टतप्पडावलिकाः सास्नादनसम्यक्त्वं भवति ।
 वेदकसम्यक्त्वेन पूर्वाक्तानि चत्वारि गृहीत्वा सम्यक्त्वस्य पञ्चविधत्वमपि । क्षपकश्रेणि 5
 प्रतिपन्नस्यानन्तानुपन्धिकपायचतुष्टय क्षपयित्वा मिध्यात्प्रमिश्रपुञ्जेषु सर्वथा क्षपितेषु
 सम्यक्त्वपुञ्जमप्युदीर्यानुभवेन निर्जरयतो निष्ठितोदीरणीयस्य चरमप्रासेऽवतिष्ठमानेऽद्यापि
 सम्यक्त्वपुद्गलाना कियतामपि वेद्यमानत्वाद्देदक सम्यक्त्वमुपजायते । नन्वेवं सति
 क्षायोपशमिकेनास्य को विशेषः, सम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलानुभवस्योभयत्रापि समानत्वात्, सत्य
 किन्त्वेतदशेषोदितपुद्गलानुभूतिमतः प्रोक्त, इतरत्तूदितानुदितपुद्गलस्यैतन्मात्रकृतो विशेषः, 10
 परमार्थतस्तु क्षायोपशमिकमेवेदम्, चरमप्रासशेषाणा पुद्गलाना क्षयाच्चरमप्रासवर्तिनान्तु
 मिध्यास्वभावापगमलक्षणस्योपशमस्य सद्भावादिति । पुञ्जत्रये च तस्मिन् अशुद्धस्य
 पुञ्जस्योदयान्मिध्यात्व जीवस्य भन्त्यकृतपुञ्जत्रयस्य वा, तस्य च सम्यक्त्वप्रतिपक्षितयात्र
 ग्रहणं मार्गोपयोगित्वादिति ॥

संज्ञिमार्गणाभेदं विभजते—

15

संज्ञ्यसंज्ञिभेदेन द्विधा संज्ञिमार्गणा । समनस्कास्संज्ञिनो मनोहीना असंज्ञिनः ॥

संज्ञीति । सज्ञा दीर्घकालोपदेशिकी हेतुवादोपदेशिकी दृष्टिनादोपदेशिकी चेति त्रिविधा ।
 नत्रेतत्करोम्यहमेतत्कृत मया करिष्याम्येतदहमित्यादिकालिकवस्तुविषया सज्ञा यो धारयति स
 सज्ञी, स च गर्भजस्तिर्यदमनुष्यो वा देवो नारकश्च मनःपर्याप्तियुक्तः । तद्विपरीतोऽसज्ञी तथावि- 20
 धनिकालविषयविमर्शशून्यः, स च समूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियविकलेन्द्रियादिरित्याशयेनाह समनस्का
 इति । ये पुनरिष्टानिष्टवस्तुपु सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य स्वदेहपरिपालनहेतोरिष्टेषु वर्त्तन्तेऽनिष्टेभ्यस्तु
 निवर्त्तन्ते प्रायेण साम्प्रतकाल एव, नातीतानागतकालयो, ते हेतुवादोपदेशिकीसज्ञया सञ्ज्ञिनो
 द्वीन्द्रियाद्यस्तद्विपरीता असंज्ञिनः पृथिव्यादयः, द्वीन्द्रियादेरपि प्रतिनियतेष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृ-
 त्तिदर्शनेन वार्त्तमानिकमानसिकपर्यालोचनपरान्त, पृथिव्यादयस्तु घर्माद्यभितापेऽपि तन्निरा- 25

१. दीर्घकालोपदेशिकीमित्यर्थ इह सर्वत्र च सात्त्विकसत्त्वव्यवहार एतत्सज्ञापेभ्यैव भवतीति विज्ञेय ॥
 २. हेतुवादोपदेशेनाल्पमनोऽग्निमप्यन्नस्यापि यशिवेनाभ्युपगमादिति भाव ॥

करणाय प्रवृत्तिनिवृत्तिरहिता एव । दृष्टिवाद्योपदेशेन तु श्रायोपशमिके ज्ञाने वर्तमानस्सम्य-
ग्दृष्टिरेव सद्गी सम्यग्ज्ञानयुक्तवान्, मिथ्यादृष्टिः पुनरसद्गी सम्यग्ज्ञानसञ्चारहितत्वादिति ॥

आहारकमार्गणाभेदमाचष्टे—

आहारकानाहारकभेदेन द्विविधाऽऽहारकमार्गणा । आहारकरण-
5 शीला आहारकास्तद्भिन्ना अनाहारकाः ॥

आहारकेति । आहरणमाहारो ग्रहणमभ्यवहारो वा, स चौजोलोमप्रक्षेपरूपेण
त्रिविधः । यावदौशरिकं शरीरं न निष्पद्यते तात्तजससहितेन कर्मणेन यदाहारयति स
ओजआहारस्तेनाहारकास्सर्वेऽप्यपर्याप्तकाः । तत्र प्रथमोत्पत्तौ जीवः पूर्वशरीरपरित्यागे
विग्रहेणाविग्रहेण बोत्पत्तिदेशे तैजससहितेन कर्मणेन तप्तस्नेहपतितापूपकवत्तत्प्रदेशस्थानात्पु-
10 द्गलानादत्ते तदुत्तरकालमपि यावदपर्याप्तकावस्था स ओज आहारः । शरीरपर्याप्त्युत्तरकाल
बाह्यया स्वचा लोमभिराहारो लोमाहारः, इन्द्रियादिभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्ता. केपाञ्चिन्मतेन
शरीरपर्याप्तका वा लोमाहारिणो भवन्ति । प्रक्षेपेण कवलादेराहारः प्रक्षेपाहारः, स च
वेदनीयोदयेन चतुर्भिस्स्थानैराहारसद्भावाद्भवति । पर्याप्तका यदैव प्रक्षेपं कुर्वन्ति तदैव
प्रक्षेपाहारा नान्यदा, लोमाहारता तु वाग्नादिस्पर्शाःसर्वदैव, स च लोमाहारोऽर्वाद्दृष्टिमता
15 न दृष्टिपथमवतरति प्रायशः प्रतिसमयवर्ती च । प्रक्षेपाहारस्तूपलभ्यते प्रायस्स च नियत
कालीयः देवकुरुत्तरकुरुप्रभवा अष्टमभक्ताहारा, सख्येयवर्षायुपामनियतकालीयः प्रक्षेपाहारः ।
एकेन्द्रियाणां देवनारकाणाञ्च नास्ति प्रक्षेपः, पर्याप्त्युत्तरकाल स्पर्शेन्द्रियेणैवाऽऽहरणाहोमा-
हारः, द्वीन्द्रियादीनां तिर्यग्मनुष्याणाञ्च प्रक्षेपाहारस्तमन्तरेण कायस्थितेरेवाभावात् । अन्ये
तु यो जिह्वेन्द्रियेण स्थूलशरीरे प्रक्षिप्यते स प्रक्षेपाहारः, यस्तु घ्राणदर्शनश्रवणैरुपलभ्यते धातु-
20 भावेन परिणमति स ओज आहारः, यः पुनरस्पर्शेन्द्रियेणैवोपलभ्यते धातुभावेन प्रयाति
स लोमाहार इति वदन्ति । तदेतदाहाऽऽहारकरणशीला इति त्रिविधान्यतमाहारकरणशीला
इत्यर्थः । अथानाहारकानाह तद्भिन्ना इति त्रिविधाहारमिन्ना इत्यर्थः । विग्रहगतौ वक्र-
गतिमापन्ना वक्रद्वये त्रिसमयोत्पत्तावेकस्मिन् समये, वक्रत्रये चतुस्समयोत्पत्तिके मध्यवर्ति
नोर्द्धयोस्समययोर्वक्रचतुष्टये पञ्चसमयोत्पत्तिके मध्यवर्तिषु त्रिषु समयेषु, केवलिनस्समुद्भा-

१ क्षाधिकज्ञाने वर्तमानोऽपि दृष्टिवाद्योपदेशन न सद्गी, अतीतार्थस्मरणस्थानागतचिन्तायाश्च केवलिन्य
भावान्, तस्ज्ञानस्य सर्वदा सर्वार्थावभासकत्वादिति भावः ॥ २ तत्र स्पर्शेन्द्रियेणैवादिना तत्तच्छ्रायया
ज्ञीतवायुनोदकेन च प्रीयते प्राणी गर्भस्वोऽपि पर्याप्त्युत्तरकाल लोमाहार एवेति ॥ ३. तत्र देवाना
मनसा परिकल्पिताश्चुभा पुद्गलास्सर्वैर्णैव कायेन परिणमन्ति, नारकाणान्चशुभा इति विशेषम् ॥

तावस्थायां तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु शैलेश्यवस्थायाञ्च ह्रस्वपञ्चाक्षरोद्विरणकालमात्रं,
सिद्धाश्च सदैवानाहारका इति भावः ॥

इत्येवं चतुर्दशमूलमार्गणोत्तरभेदानाख्यायाऽऽसु सिद्धसत्ता केति निरूपयति—

तत्र नरगतिपञ्चेन्द्रियजातित्रसकायभ्रम्यसंज्ञियथाख्यातक्षायिका-
नाहारककेवलज्ञानकेवलदर्शनेषु मोक्षो न शेषेषु ॥ 5

तत्रेति । चतुर्दशमार्गणावान्तरभेदमधिकृत्येत्यर्थः । नरगतीति, अनन्तरपञ्चात्कृतनयम-
धिकृत्य नरगतौ मुक्तिः प्राप्यते न शेषासु गतिषु, पाञ्चात्यमेकान्तरं गतिविशेषमधिकृत्य पुन-
रसामान्यतश्चतसृभ्योऽपि गतिभ्य आगतस्सिद्धयति । सिद्धप्रस्तावात्सिद्ध इत्यनुक्त्वा मोक्ष-
पदग्रहणं कर्मक्षयसिद्धेरिहाधिकारस्तेषामेव मोक्षपर्यायेणानन्यत्वादिति सूचनाय, तेन कर्मशि-
ल्पविद्यामन्त्रयोगागमार्थयात्राभिप्रायतपसिद्धानां व्युदासः । अनन्तरैकान्तरपञ्चात्कृतौ नयौ 10
नैगमसङ्ग्रहव्यवहाररूपौ सकलार्थप्राहित्वात्, वर्तमानकालार्थग्राहकजुसूत्रशब्दसमभिरूढैव-
म्भूतनयरूपप्रत्युत्पन्नभावापेक्षया तु सिद्धस्सिद्धगतौ सिद्धयति । पञ्चेन्द्रियजातीति, अनन्तर-
पञ्चात्कृतजात्यपेक्षयेदम्, नर एव सन्यतः सिद्धयत्यत एव पञ्चेन्द्रियजातावेवेति भावः, एका-
न्तरितपञ्चात्कृतजात्यपेक्षया त्वन्यतमस्या जातौ प्रत्युत्पन्नभावापेक्षया च नैकस्यामपीन्द्रिय-
मार्गणायां सर्वथा शरीरपरित्यागेनैव सिद्धत्वपर्यायोत्पत्तेरिति भावः । त्रसकायेति, अत्रापि पूर्वव- 15
देव भाव्यम् । भव्येति, अनन्तरैकान्तरितपञ्चात्कृतनयापेक्षयेदम्, भव्यानामेव सिद्धिर्बोध्याऽ
भव्यानान्तु कथमपि सिद्धभावात्, प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया तु सिद्धो न भव्यो नाप्यभव्य इति ।
सञ्जीति, पूर्ववदेव । यथाख्यातेति, अनन्तरपञ्चात्कृतनयापेक्षयेदम्, एकान्तरपञ्चात्कृतनया-
पेक्षया तु केचित्सामायिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रिणः, केचित्सामायिकच्छेदोपस्थापन-
सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रिणः केचित्सामायिकपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्या- 20
तचारित्रिणः केचित्तु सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचा-
रित्रिणः, तीर्थकृतस्तु सामायिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रिण एव । प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया
सिद्धो न चारित्री नाप्यचारित्रीति । शायिकेति, शायिक द्विविध शुद्धमशुद्धञ्च, तत्र क्षायिकी

१. अष्टविधकर्मदहनानन्तर सिद्धस्यैव सतस्सिद्धत्वमुपपायते नासिद्धस्य, तदश्विनो हि स्वाभाविक
सतस्सिद्धत्वमादिकर्मादृतं तदावरणविगमेनाविर्भवत्येव न पुनरसदुपजायते न ह्यसत खरविपाणादेर्जन्म भवति
सिद्धस्य सिद्धत्व सद्भावरूपमुपजायते न तु प्रदीपनिर्वाणकल्पमभावरूपमिति भावः ॥ २. यस्य हि सिद्धिर्भा-
विनी स भव्य उच्यते, सिद्धस्य तु न गा भाविनी साधीतलज्ञातत्वात्, ततोऽमौ न भव्यो नाप्यभव्य इति भावः ॥

शुद्धाऽपायमद्रव्यरहिता भवत्यकेरलिना मिद्धानाञ्च शुद्धजीवम्भारूपा सम्यग्गृष्टि सा-
 दापर्यवसाना, अशुद्धा चापायमहचारिणी श्रेणिकादेरिव सम्यग्गृष्टि मादिमपर्यवसाना,
 प्रत्युत्पन्ननयापेक्षयाऽशुद्ध क्षायिके न सिद्धसम्भव, अनन्तरपश्चात्कृतनयापेक्षयाप्येवमेव ।
 ण्कान्तरनयापेक्षया तु अशुद्धक्षायिकादावपि । अनाहारकृति, प्रत्युत्पन्ननयापेक्षयेदम्,
 5 केवलज्ञानकेवलदर्शनेति । प्रत्युत्पन्ननयापेक्षयाऽनन्तरपश्चात्कृतनयापेक्षया तु द्वाभ्या त्रिमि-
 श्रतुभिरपि ज्ञानैरेवमेकान्तरितेऽपि बोध्यम् । न शेषेऽपि, योगवेदरूपायलेख्यास्थित्यर्थ ।
 यथासम्भवं प्रत्युत्पन्नानन्तरपश्चात्कृतनयापेक्षयैव मुक्तिरिति ॥

अथ द्रव्यप्रमाणद्वारमाह—

सिद्धजीवसंख्यानिरूपणं द्रव्यप्रमाणम् । तच्च सिद्धजीवानामनन्तत्वं
 10 बोध्यम् ॥

सिद्धेति । सिद्धाना जीवद्रव्याणा या सरया परिगणनात्मिका तस्या निरूपणमित्यर्थ ।
 सख्यामाह तथेति द्रव्यप्रमाणश्चेत्यर्थ, अनन्तत्वमिति, आगमप्रसिद्धानन्तसख्याप्रमितत्व-
 मित्यर्थः । नवविधेऽनन्ते मध्यमयुक्तानन्तसङ्शोपलक्षिताया पञ्चमानन्तसख्याया न कदाचन
 व्यभिचारित्वमिति भावः । तथा सर्वजीवानामनन्तभागेऽनन्तगुणा अभव्येभ्य इत्यपि बोध्यम् ॥

15 सम्प्रति श्रेत्रचिन्तायामाह—

चतुर्दशरज्जुप्रमितस्य लोकस्य कियद्भागे सिद्धस्थानमिति विचारः
 क्षेत्रद्वारम् । लोकस्यासंख्येयभागे सिद्धशिलोर्ध्वं सिद्धस्थानं, असंख्ये
 याकाशप्रदेशप्रमाणं सिद्धानां क्षेत्रावगाहो ज्ञेयः ॥

चतुर्दशेति । निर्हातसख्यानामेवा निवासे विप्रतिपत्तिर्जायते कियन्तमाकाशमेते व्या
 20 ष्णुवन्ति कियद्भागश्च नेत्यतस्तन्निरूपणार्थे क्षेत्रद्वारमिति भावः । धर्मोर्ध्वपरिच्छिन्नो जीवा-
 जीवाधारक्षेत्रं लोकः, तन्मान चतुर्दशरज्जु, उत्तरयति लोकस्येति, सिद्धशिलाया ऊर्ध्वं
 लोकस्यासंख्येयभागे समस्तासिद्धा एको वाऽऽश्रितः, असंख्येयाकाशेति । एकसिद्धजीवा
 पेक्षया सर्वसिद्धजीवापेक्षया वेदम् । एकस्यापि जीवस्यासंख्येयप्रदेशत्वाद्संख्येयभाग एवा
 वगाहः, सर्वावगाहचिन्ताया वृहत्तमोऽसंख्येयभागः, एकावगाहे तु लघुतम इति विशेषः,
 25 सिद्धाना वाहस्यमानमङ्गीकृत्योत्कर्षतः क्रोशपट्टभागेऽवगाहना, दीर्घपृथुत्वाभ्यान्तु पञ्चच
 त्वारिंशद्योचनलक्षणप्रमाणं सिद्धावगाहक्षेत्रं, तस्य वृत्तसंस्थानत्वात् । एकावगाहस्य तु यस्य

यावत्प्रमाणं शरीरं तस्य त्रिभागोना तावत्येवावगाहनेति ऋधमसख्यातत्वमिति चेन् तत्र,
असंख्यातराशेरसंख्यातभेदभिन्नत्वेनाविरोधात् ॥

स्पर्शनाद्वारं प्ररूपयति—

सिद्धात्मनोऽवगाहनाकाशपरिमाणतस्पर्शना कियतीति विचार-
स्पर्शनाप्ररूपणा । अवगाहनातस्तेषामधिका स्पर्शना भवति ॥ 5

सिद्धेति । सिद्धस्य स्वावगाहाकाशप्रदेशैस्पर्शना किं न्यूनाऽधिका तुल्या वेति प्ररू-
पणमिति भावः । अभिव्याप्तिलक्षणाऽवगाहना, स्पर्शना तु मन्बन्धमात्ररूपेति विशेषः ।
अधिकत्वमेवेत्यमिप्रायेणाहावगाहनात् इति, यथैकप्रदेशावगाहस्य परमाणोस्तत्प्रदेशा
स्पर्शना तथैव यावति क्षेत्रे एरुस्सर्वे वाऽवगाहास्तावतः क्षेत्रस्य येऽनन्तरास्मर्बदिग्प्रदेशास्ते
तैस्सृश्यन्त इति स्पर्शनाधिकेति भावः ॥ 10

अथ कालद्वारं वक्ति—

सिद्धावस्थानं कियत्कालमिति विचारः कालद्वारम् । व्यक्त्यपेक्षया
साद्यनन्तो जातिमाश्रित्यानाद्यनन्तः स्यात् ॥

सिद्धावस्थानमिति । स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदाथं जीवैस्सिद्धत्वं कियन्तं कालं धार्यत
इति प्रश्ने विचारः कालद्वारमित्यर्थः । उत्तरयति व्यक्त्यपेक्षयेति, एकजीवापेक्षयेत्यर्थः, यदा स 15
सिद्धतां गतस्तदा तस्य सिद्धत्वमुपजातमिति सादित्वं, ततस्तस्य प्रलयाभावाच्चापर्यवसितत्वमिति
भावः । जातिमाश्रित्येति, सर्वसिद्धापेक्षयेत्यर्थोऽनाद्यनन्त इति, सिद्धशून्यकालाभावादिति भावः ॥

अन्तरद्वारमाख्याति—

परित्यक्तस्य पुनः परिग्रहणावान्तरकालविचारोऽन्तरप्ररूपणा ।
सिद्धानां प्रतिपाताभावादनन्तरं नास्तीति ध्येयम् ॥ 20

परित्यक्तस्येति । कस्यचित्पर्यायस्य कारणान्तरवशाद्भयम्भावे सति पुनर्निमित्तान्तर-
संयोगात्तस्यैवाविर्भावो दृश्यते, प्रकृतेऽपि सिद्धत्वपर्यायस्य न्यग्भावे सति पुनस्तत्प्राप्तिः
कियत्कालानन्तरं भवतीति सज्ञये यो विचारस्तोऽन्तरप्ररूपणेत्यर्थः । उत्तरमाचष्टे सिद्धाना-
नामिति, आवरणकारणानां सर्वथाऽसम्भवादिति भावः ॥

अथ भागद्वारमाह—

संसार्यात्मसंख्यापेक्षया क्रियद्भागे सिद्धा इति विचारो भागद्वारम् । अनन्तानन्तमंसारिजीवापेक्षया अनन्ता अपि सिद्धास्तदनन्तभागे भवन्ति ॥

संसारिती । ससारिजीवराश्यपेक्षया सिद्धाः कस्मिन् भागे वर्त्तन्त इति विचारो भाग-
5 द्वारमित्यर्थ । उत्तरयति अनन्तेति । जीवसंख्या मध्यमानन्तानन्तसङ्काष्टमानन्तप्रमाणा, तदपेक्षया सिद्धानामनन्तत्वेऽपि अनन्ततमे भागेऽवतिष्ठन्ते ते, तेषा पञ्चमानन्तसंख्याप्रमित्त्वादिति भावः ॥

सम्प्रति भावद्वारमाख्यातु भावानाह—

औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकौदयिकपारिणामिकभेदेन पञ्च भा-
10 वाः । कर्मणामुपशमैर्नौपशमिकः, क्षयेण क्षायिकः, क्षयोपशमाभ्यां क्षायोपशमिकः, उदयेनौदयिकः, स्वभावावस्थानेन च पारिणामिको ज्ञेयः । एषु सिद्धाः कतमस्मिन् भावे वर्त्तन्त इति विचारो भावद्वारम् । तेषां ज्ञानदर्शने क्षायिके जीवत्वञ्च पारिणामिकमिति भावद्वयं स्यात् ॥

औपशमिकेति । तान् स्वरूपयति कर्मणामिति, कर्मणामनुद्भूतस्ववीर्यता उपशमस्तेन
15 निर्वृत्तो भाव औपशमिकः, स द्विविधः औपशमिकसम्यक्त्वचारित्रभेदात्, दर्शनचारित्र-
मोहनीयोपशमजन्यावेतौ भेदौ । क्षयेणेति, कर्मणामत्यन्तोच्छेदेन निर्वृत्तः क्षायिको भाव इत्यर्थः, ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्यसम्यक्त्वचारित्रभेदेन नवविधः, केवलज्ञानदर्शनावरणीयान्तरायपञ्चकदर्शनचारित्रमोहनीयक्षयजन्या एते भावाः । क्षयोपशमाभ्यामिति । कर्मणामेकदेशक्षयेणैकदेशोपशमनाञ्च जातः श्वायोपशमिक, ज्ञानचतुष्काज्ञानत्रयदर्शनत्रिकल-
20 धिपञ्चकसम्यक्त्वचारित्रसयमासयमरूपेणाष्टादशविध, तत्तत्कर्मणा क्षयोपशमजन्य । उदयेनेति, द्रव्यादिनिमित्तककर्मफलप्राप्तिरूपोदयफलको भाव औदयिकः, गतिचतुष्टयकपा-
यचतुष्कवेदत्रयमिध्यादर्शनाज्ञानासयतासिद्धत्वलेद्यापदकभेदेनैकविंशतिविधस्तत्कर्मोदयजः । द्रव्यात्मलाममात्रहेतुकः परिणाम स एव तेन वा निर्वृत्तः पारिणामिकः, जीवत्वभव्य-
त्वाभव्यत्वादयः । द्वारार्थमाहैष्विति प्रोक्तेषु भावेष्वित्यर्थः । क्षायिके ज्ञानदर्शनादौ पारि-
25 णामिके जीवत्वे नतु भव्यत्वादौ तन्निषेधात् सिद्धाना वृत्तिरित्यभिप्रायेणोत्तरयति तेषामिति भावद्वयमिति क्षायिकपारिणामिकरूपभावद्वयमित्यर्थः ॥

कतमस्मिन् वेदे सिद्धा अल्पाः कतमस्मिंश्च बहव इति विचारोऽल्प
बहुत्वद्वारम् । नपुंसके स्तोकाः स्त्रीपुरुषयोः क्रमतः संग्रहेयगुणा विज्ञेयाः ॥

कतमस्मिन्निति । पुंस्त्रीनपुंसकभेदभिन्ने वेदे कुत्राल्पाः कुत्र वा बहव इत्याशङ्क्या यो
विचारस्तदल्पबहुत्वद्वारमित्यर्थः, यद्यपि सिद्धाना पूर्वमवेदत्वमुक्त तथा चाय विचारो न
मम्भवति तथाप्यव्यवहितपूर्वनयापेक्षयाऽय विचारो बोध्यः । उत्तरयति नपुंसक इति 5
नपुंसके सर्वस्तोकाः, स्त्रीवेदे सख्येयगुणास्तेभ्योऽपि पुरुषसिद्धासख्येयगुणा इत्यर्थः ।
पुरुषाणामष्टशत स्त्रीणां विंशतिर्दश नपुंसकानाम्, इदञ्च ये पुरुषेभ्य उद्धृताः पुरुषा एव
जायन्ते तेषामष्टशत बोध्यम्, ये च पुरुषेभ्य उद्धृताः स्त्रियो नपुंसका वा जायन्ते ये
च स्त्रीभ्य उद्धृताः पुरुषा नपुंसका वा जायन्ते ये तु नपुंसकेभ्यः उद्धृता नपुंसकाः
पुरुषास्त्रियो वा जायन्तेऽष्टशतेषु भङ्गेषु प्रत्येकं दश दश भवन्तीति भावः । अत्र पुनस्ते 10
सिद्धा अव्यवहितपूर्वपर्यायनयावलम्बनेन क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्र्युद्धृतावगाहान्तर-
सख्याल्पबहुत्वैर्विचार्यन्ते, तत्र तीर्थलिङ्गबुद्धद्वाराण्याश्रित्य मूलकृदेवानुपदं विवेचयति शेषा-
पेक्षया तूच्यते क्षेत्रतत्सार्धद्वितीयद्वीपसमुद्रद्वयलक्षणे मनुष्यक्षेत्रे तिर्यग्लोके सिद्धत्व लभते
जन्मसहरणापेक्षया, अधोलोकेऽधोलौकिकेषु ग्रामेषु, ऊर्ध्वलोके तु पाण्डुकवनादौ, तीर्थकृतः
पुनः पञ्चदशसु कर्मभूमिषु न शेषासु, व्याघातासम्भवादिति । कालतः—उत्सर्पिण्या 15
जन्माद्वीकृत्य द्वितीयवृतीयचतुर्थारकेषु, सिद्धिगमनन्तु वृतीयचतुर्थयोरेव अबसर्पि-
ण्यान्तु वृतीयचतुर्थपञ्चमारकेषु सिद्ध्यति, केवल चतुर्थे जातः पञ्चमे सिद्ध्यति,
न तु पञ्चमे जातः पञ्चमे सिद्ध्यति तत्र जातस्य सर्वथा सिद्ध्यनर्हत्वात्, व्याघातापेक्षया
तु त्रिष्वप्युत्सर्पिण्यादिषु सिद्ध्यति । तीर्थकृता पुनरवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्याञ्च जन्म सिद्धि-
गमनं च सुपमं दुष्पमादुष्पमसुपमारूपयोरेवारकयोर्वेदितव्यम् । गतितः—मनुष्यगतावेव 20
न शेषासु प्रोक्तमेवेद मूले । व्यवहितप्राक्तनपर्यायनयाद्वीकारेण तु सामान्यतश्चतसृभ्योऽपि
गतिभ्यः । चारित्रद्वारमाश्रित्य पूर्वमेवोक्तम् । ज्ञानद्वारापेक्षयापि तथैव । अवगाहनातः—
उत्कर्षेण पञ्चविंशत्यधिकपञ्चधनुश्शतप्रमाणायामवगाहनाया सिद्ध्यन्ति, यथा मरुदेवीका-

१ तत्रापि निर्व्याघातेन पञ्चदशसु कर्मभूमिषु व्याघातन ममुद्रनदीवपधरपर्वतागवपि विज्ञेयम् ॥
२ यथा भगवान् ऋषमस्वामी सुपमदु पमारकपर्यन्त ममुद्रादि एकोननवतिपक्षेषु शपेषु सिद्धिमग
मत्, वर्षमानस्वामी तु भगवान् दु पमसुपमारकपर्यन्तेषु एकाननवतिपक्षेषु शेषेषु सिद्धितीर्थमध्यमध्या
स्तेति ॥ उत्सर्पिण्या चतुर्विंशतितमस्तीर्थकरस्तुपमदुष्पमायामकोननवतिपक्षेषु स्थतिकान्तेषु जन्मासाद
यति एकोननवतिपक्षाधिकचतुरशीतिपूर्वलक्षतिक्रम च सिद्ध्यतीति ॥

लवर्त्तिनः, मरुदेव्यामपि यथोक्तप्रमाणौवगाहना द्रष्टव्या, जघन्येन द्विहस्तप्रमाणायाम्, यथा वा मनककूर्मसुतादीनाम् । तीर्थकृतान्तु जघन्यावगाहना सप्तहस्तप्रमाणा महावीर-
वत् । उत्कृष्टा पञ्चधनुश्शतमाना नाभेयवत्, शेषास्त्वजघन्योत्कृष्टाः । अन्तरतः—जघ-
न्यत एकसमयः, उत्कृष्टतः पणमासाः, निरन्तरञ्च जघन्यतो द्वौ समयौ, उत्कृष्टतोऽष्टौ
5 ममयाः, सख्यातः—जघन्यत एकस्मिन् ममये एकस्मिद्भवति, उत्कर्षेणाष्टाधिकं शतम् ।
तथा चास्मिन् भरतक्षेत्रेऽस्यामवसर्षिण्यां भगवतो नाभेयस्य निर्वाणसमये श्रूयतेऽष्टोत्तर
शतमेकसमयेन सिद्धम् । अल्पबहुत्वतः—युगपत् द्विड्यादिकाः सिद्धाः स्तोका एककाः सिद्धाः
सख्येयगुणा इति सश्रेपतः प्रदर्शितानि द्वाराणि, विस्तरतस्तु मिद्धप्राभृतादौ द्रष्टव्यानि ॥

अथ तीर्थलिङ्गबुद्धद्वाराणि मनसि कृत्य पुनः प्रकारान्तरेण सिद्धानाह—

10 सिद्धा अपि जीनाजिनतीर्थातीर्थगृहिलिङ्गान्यलिङ्गस्वलिङ्गस्त्रीलिङ्गपु-
रुपलिङ्गनपुंसकलिङ्गप्रत्येकबुद्धस्वयम्बुद्धबुद्धबोधितैकानेकमिद्धभेदेन पञ्च-
दशविधाः ॥

सिद्धा इति । अयम्भावः, सिद्धानामय भेदो न वास्तविकः कृत्स्नकर्मक्षयस्य केवलज्ञा-
नादीनाञ्च सर्वत्राविशेषात् किन्तु सिद्धत्वप्राप्तिपूर्वकालीनभवावस्थाभाषित्य वाच्यः । तत्रा-
15 प्येते नासकीर्णाः, जिनाजिनरूपे, तीर्थातीर्थरूपे, एकानेकरूपे वा भेदद्वये, गृहिलिङ्गान्यलि-
ङ्गस्वलिङ्गरूपे स्त्रीलिङ्गपुरुपलिङ्गनपुंसकलिङ्गरूपे, प्रत्येकबुद्धस्वयम्बुद्धबुद्धबोधितरूपे वा भेद-
त्रये शेषभेदानामन्तर्भावान्, किन्तु विशेषपरिज्ञानार्थमेव ग्रन्थारम्भ इति ॥

अथ जिनाजिनसिद्धानाह—

अनुभूततीर्थकरनामविपाकोदयजन्यसमृद्धयो मुक्ता जिनसिद्धाः ।
20 यथा ऋपभादयः, अननुभूततीर्थकरनामविपाकोदयजन्यसमृद्धयो मुक्ता
अजिनसिद्धाः । यथा पुण्डरीकगणधरादयः ॥

१ नाभिकुञ्जरपत्नी मरुदेवी नाभेश्च शरीरप्रमाण पञ्चधनु शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि यावदासीत्, तत्पत्नीत्वेऽपि तस्या प्रमाणतस्तदपेक्ष्य किञ्चिद्व्यूनत्वमेवेति सम्प्रदाय कियता न्यूनाधिक्येऽपि समत्वा त्तिदेशानामागमे दर्शनेनावाधकत्वात् । अथवा तस्या हस्तिस्फन्धाधिहृदायास्सिद्धत्वात् हस्तिस्फन्धा धिरूढानाञ्च सन्वृत्ताङ्गत्वेन नोक्तावगाहनाया विरोध उक्तञ्च अहवा सकीयञ्चो सिद्धा इति ॥
२. अत्रद बोध्यम् सिद्धकेवलज्ञान द्वि विविध अनन्तरसिद्धकेवलज्ञान परम्परसिद्धकेवलज्ञानश्चेति । सिद्धत्वप्रथमसमये वत्तमानस्य केवलज्ञानमाय, विवक्षितसिद्धत्वप्रथममयाद्, द्वितीयादिषु समयेषु अनन्तामदा यावद्वर्तमानाना केवलज्ञान द्वितीयम् । तत्रानन्तरसिद्धकेवलज्ञान पञ्चदशविध तत्र सिद्धत्वप्राप्त्यव्यवहित पूर्वकालीनभवावस्थाभाषित्य सिद्धा पञ्चदशविधा प्रोक्ता । परम्परसिद्धकेवलज्ञानन्त्येकविध, तत्राप्रथम समयसिद्धदिसमयसिद्धनिसमयसिद्धचतुस्समयसिद्धादिभेदतो भाव्यमिति ॥

अनुभूतेति स्पष्टम् । अजिनसिद्धानाह अननुभूतेति । स्पष्टम् ॥

तीर्थातीर्थसिद्धानाह—

प्रवर्तिते तीर्थे मुक्तास्तीर्थसिद्धाः । यथा गणधारिणः । अर्वाक् तीर्थ-
स्थापनाया एव मुक्ता अतीर्थसिद्धाः । यथा मरुदेवा ॥

प्रवर्तित इति । ससारापारवारानिधिस्तीर्थतेऽनेनेति तीर्थं प्रवचनं परमगुरुप्रणीतं 5
यथावस्थितसकलजीवाजीवादिपदार्थप्ररूपकम्, तत्र न निराधार भवितुमर्हतीति कृत्वा सचः
प्रथमगणधरो वा तदिति वेदितव्य, तस्मिन्नुत्पन्ने ये सिद्धास्ते तीर्थसिद्धा इत्यर्थः । निदर्शनमाह
यथेति । अतीर्थसिद्धानाहार्वागिति । तीर्थस्थाभावोऽतीर्थं, अभावश्चात्रानुत्पादो व्यवच्छेदो वा
विवक्षितः । तस्मिन् सति ये सिद्धास्तेऽतीर्थसिद्धाः । तत्र तीर्थस्यानुत्पादे सिद्धाना निदर्शन-
माह—यथेति । नहि मरुदेव्यादिसिद्धिगमनकाले तीर्थमुत्पन्नमासीन् किन्तु केवलज्ञानावाप्ति 10
प्रभोर्निशम्य पुत्रवियोगेन रुदतीं पटलावृत्तनेत्रा ता वारणस्कन्ध आरोप्य वन्दनार्थं प्रचलिते
भरते दूरादेव दिव्यनिध्वानं निशम्य प्रहृष्टान्तरङ्गा हर्षाश्रुणा दूरीकृतचक्षुरावरणा विभुवैभव
दृष्ट्वाऽचिन्तयत् पुत्रस्नेहेन मया नेत्रे गततेजस्के कृते, नानेन किमपि सदृष्टमिति, पुत्रस्नेह विधूय
विरक्ता घातिकर्मक्षयोदितकेवलज्ञाना वारणस्कन्ध एव सा सिद्धिमुपयाताऽतस्तीर्थसंस्थापन-
पूर्वं मुक्तिगमनादतीर्थसिद्धेति भावः । 15

अथैतेषा सत्पदप्ररूपणा द्रव्यकालान्तराण्याश्रित्य परम्परयाल्पबहुत्वस्य विचारे क्रिय-
माणे तीर्थकरतीर्थे तीर्थकरीतीर्थेऽतीर्थे च सिद्धवन्त्येते, युगपदेकसमयेनोत्कर्षतस्तीर्थकृत-
श्चत्वारस्सिद्धयन्ति, अष्टशतमतीर्थकृता विंशतिस्त्रीणा द्वे तीर्थकर्यौ । तीर्थकरतीर्थे तीर्थक-
रीतीर्थे वाऽतीर्थकरसिद्धा उत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् तीर्थकरास्तीर्थकर्यश्च द्वौ द्वौ समयौ निर-
न्तरं सिद्धवन्ति । तीर्थकृतः पूर्वमहत्प्रथक्त्वंमुत्कर्षतोऽन्तर, तीर्थकरीणामनन्तः कालः, अतीर्थ 20
कराणा साधिकं वर्षं नोतीर्थसिद्धाना सख्येयानि वर्षसहस्राणि नोतीर्थसिद्धाः प्रत्येकबुद्धाः ।
जघन्यतस्सर्वत्रापि समयः । सर्वस्तोकाः तीर्थकरीसिद्धाः, ततस्तीर्थकरीतीर्थे प्रत्येकबुद्धमि-
द्धास्सख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरीतीर्थेऽनीर्थकरीमिद्धाः सख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
तीर्थकरीतीर्थेऽतीर्थकरमिद्धास्सख्येयगुणाः, तेभ्यस्तीर्थकरसिद्धा अनन्तगुणाः, तेभ्योऽपि
तीर्थकरतीर्थे प्रत्येकबुद्धसिद्धा सख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे साध्वीमिद्धा 25
सख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थेऽतीर्थकरमिद्धाः सख्येयगुणा इति ॥

१. तीर्थस्य व्यवच्छेदश्च चन्द्रप्रभवामिभुविधिस्वाम्यगान्तराले तत्र ये ज्ञानिस्मरणदिनाऽवर्गं
मवाप्य सिद्धास्ते तीर्थव्यवच्छेदसिद्धा इत्यपि बोध्यम् ।

अथ गृहिलिङ्गसिद्धानाह—

पूर्वभवाऽऽसेवितसर्वविरतिमामर्शजन्यकेवलज्ञाना ज्ञानप्राप्त्यूर्ध्वं
पहुलायुपोऽभावाद्गृहस्थावस्थायामेवान्तमुर्हृत्ताभ्यन्तरे मुक्ता गृहिलिङ्ग-
सिद्धाः । यथा भरतचम्रीत्युच्यते ॥

- 5 पूर्वभवेति । लिङ्ग त्रिविधं पुंस्त्रीनपुसकभेदान्, अथवा द्विविधं द्रव्यभावभेदान् । तत्र
द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं गृहिलिङ्गमन्यलिङ्गं स्वलिङ्गञ्चेति, एतत्सर्वापेक्षया क्रमेण विचार्यते तत्र
प्रथमं गृहिलिङ्गं वक्ति पूर्वत्यादिना । गृहिणा लिङ्गं दीर्घपेक्षकच्छत्रन्धादि गृहिलिङ्गम् । भाव-
लिङ्गं श्रुतज्ञानक्षायिकसम्यक्त्वचरणानि तेषु च वर्तमाननयचिन्तया किञ्चिदनुवर्तते किञ्चि-
न्निवर्तते क्षायिकसम्यक्त्वमनुवर्तते श्रुतचरणे तु निवर्तते न तद्विना कस्यचित्सिद्धत्वमि-
10 लमिप्रेत्याव्यवहितप्राग्जन्मनि तददर्शनेऽपि तत्पूर्वजन्मापेक्षया द्रव्यचारित्रसत्त्वमेतज-
न्मनि च ज्ञानसत्त्वं सूचयन्नत्र गृहिलिङ्गसिद्धत्वं व्याख्ययत् । दृष्टान्तमाह यथेति । केवल-
ज्ञानोत्पत्त्यपेक्षया निदर्शनमिदं, उत्पन्नकेवलानामवश्य मोक्षनियमात् । अन्यथा केवलप्राप्त्य-
नन्तर देवार्पितसाधुद्रव्यलिङ्गस्य धारणपूर्वकं विहरणेन भव्यप्रतिबोधस्य शाले श्रुतस्य
विरोधापत्तेः, अत एवोन्यत इत्युक्तम् । अत्र निरूपचरितनिदर्शनं तु मरुदेवीप्रभृतयः ॥

- 15 अन्यलिङ्गसिद्धानाह—

भवान्तराऽऽसेवितसर्वविरतिजन्यकेवलज्ञाना अल्पायुष्कास्सन्त
स्तापसादिलिङ्गेनान्तमुर्हृत्तान्तरे मुक्ता अन्यलिङ्गसिद्धाः । यथा बल्कल-
चीरी ॥

- भवान्तरेति । आदिना भौतपरिव्राजकादितीर्थान्तरीयलिङ्गं ग्राह्यम् । स्पष्ट । दृष्टान्तमाह
20 यथेति । प्रसन्नचन्द्रपैत्रांताऽयं स्वपितुस्समीपे वसन् वृक्षत्वगादिपरिवसनो गुणनिष्पन्नमि-
धान. पितुस्तुम्बीं प्रतिलेख्यमाना कदाचित्समीक्ष्य ममुत्पन्नजातिस्मृतिः पूर्वभवासेवित-
सर्वविरतिमहिम्नाऽत्र समधिगतकेवलज्ञानो मुक्तिं तल्लिङ्गं एव प्रपन्न इति तस्यान्यलिङ्गसि-
द्धत्वं, भावापेक्षया स्वलिङ्गसिद्धत्वञ्च विज्ञेयम् ॥

स्वलिङ्गसिद्धानाह—

- 20 रत्नत्रयवन्तो रजोहरणादिलिङ्गेन युक्ता मुक्तास्स्वलिङ्गसिद्धाः ।
यथा साधवः ॥

रत्नत्रयेति । स्पष्टम् । निदर्शनमाह यथेति । शास्त्रोदितमूलोत्तरगुणयुक्ता न तद्गुणर-
हिताः केवलं भिक्षाचरा इति भावः । तत्र गृहिलिङ्ग एकसमय उत्कृष्टतश्चत्वारः अन्यलिङ्गे
दश, स्वलिङ्गेऽष्टशतं सिद्ध्यन्ति । निरन्तरश्च स्वलिङ्गेऽष्टौ समयाः अन्यलिङ्गे चत्वारस्समयाः,
गृहिलिङ्गे द्वौ समयौ । अन्तरन्तु सर्वेष्वपि जघन्यत एकस्समयः, उत्कर्षेणान्यलिङ्गे गृहि-
लिङ्गे च प्रत्येकं सख्येयानि वर्षसहस्राणि, स्वलिङ्गे साधिकं वर्षम् । गृहिलिङ्गसिद्धास्सर्व- 5
स्तोकाः तेभ्योऽप्यन्यलिङ्गसिद्धा असख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि स्वलिङ्गसिद्धा असख्येयगुणा इति ॥

अथ श्रीलिङ्गसिद्धानाचष्टे—

सम्यग्दर्शनादिमहिम्ना स्त्रीशरीरान्मुक्तास्त्रीलिङ्गसिद्धाः । यथा
चन्दनाप्रभृतयः । रत्नत्रयेण पुरुपशरीरान्मुक्ताः पुरुपलिङ्गसिद्धाः ।
यथा गौतमगणधरादयः । कृत्स्नकर्मक्षयात्तुपुंसकशरीरान्मुक्ता नपुंस- 10
कलिङ्गसिद्धाः । यथा गाङ्गेयः ॥

सम्यगिति । अत्र श्रीलिङ्गादिकं शरीरनिर्वृत्तिरूपं न तु वेदो नेपथ्यं वा, वेदसत्त्वे
सिद्धत्वाभावात् । स्पष्टं मूलं, निदर्शनमाह यथेति । पुरुपलिङ्गसिद्धानाह रत्नत्रयेणेति
स्पष्टम् । दृष्टान्तमाह—यथेति । नपुंसकलिङ्गसिद्धानाह कृत्स्नेति स्पष्टम्, निदर्शनमाह यथेति ॥

१. मूले सम्यग्दर्शनादिमहिम्नेति पदेन स्त्रीणामपि प्रवचनार्थाभिरुचिः पडावयककालिकोत्कालिका-
दिभेदभिर्भ्रं धृतं सप्तदशविधसमस्याकलङ्कतया धारण दुर्धरव्रज्जन्तुपालन मासक्षपणादितपोऽनुग्रहव वर्तत
इति सूचितम् । न च स्त्रीणा रत्नत्रयसम्भवेऽपि न तत्सम्भवात् मुक्तिप्रापक, किन्तु प्रकर्षप्राप्तमन्यथा
दोषानन्तरमेव सर्वेषा मुक्तिपदप्राप्तिप्रसक्ते, तत्प्रकर्षध स्त्रीणामसम्भवेति वाच्यम्, तासा तत्प्रकर्षसम्भव
ग्राहकप्रमाणभावात् । न च स्वभावे एव स्वात्मेन रत्नत्रयप्रकर्षो विरुद्धयते, आतपेन छायेवेति वाच्यम्,
अदृष्टेन सह विरोधावधारणासम्भवात्, यस्मादनन्तरं मोक्षपदप्राप्तिस्स हि रत्नत्रयप्रकर्ष, स चायोग्यवस्था
चरमसमये, अयोग्यवस्था चास्मादृशामप्रत्यक्षेति । न च सर्वात्कृष्टपदप्राप्तिस्सर्वोत्कृष्टाध्यवसायेन भवति,
सर्वोत्कृष्टश्च दु गम्यमान सुखस्थानश्च, सर्वात्कृष्टदु खस्थाने सप्तमनरकपृथिव्या स्त्रीणा गमन निषिद्ध शास्त्र,
तासा तथाविधाध्यवसायविरहात् अत एव चानुमीयते तासामुत्कृष्टाध्यवसायविरहात्सर्वात्कृष्टसुखस्थान निर्वाणं
नास्तीति वाच्यम्, स्त्रीणा नि श्रेयस प्रति सर्वात्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभावनिश्चयकप्रमाणाभावात्, नहि भूमि-
कर्षणादिकं कर्तुमशक्तवृत्तशालावगाहनेऽपि सामर्थ्याभावो निधेतु पार्थिवे, प्रत्यक्षविरोधात् । न च सम्पूर्णा-
मादिपृथग्यमपि प्रति सर्वात्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभावो दृष्ट इत्यनापि तथानुमीयत इति वाच्यम्, बहिर्व्याप्ति
मात्रेण हतोरंगमक्त्वाभावात्, अन्तर्न्यास्या हि गमक, सा च प्रतिबन्धबलान्निद्वयति न चान सोऽस्ति, सप्तम
पृथिवीगमनस्य निर्वाणगमनहेतुत्वाभावात्, चरमशरीरिणा सप्तमपृथिवीगमनमन्तरेणैव निर्वाणगमनाच्च, सम्पूर्णा-
मादीनान्तु भवत्वाभावादेव यथावत्सम्यग्दर्शनादिप्रतिपत्त्यसम्भवे निर्वाणगमनाभाव । भुजपरिसर्पपश्चिचतुष्पथो
रगणा यथाक्रममथो यावद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपथमपृथिवीगमनेऽप्युर्ध्वं सर्वेषामुत्पत्तौ यावत्सहस्रार गमनात्
नाधोगतिविषये मनोवीर्यपरिणतिवैषम्ये ऊर्ध्वगतावपि तद्वैषम्यमनुमानु शन्यत इति ॥

प्रत्येकबुद्धसिद्धानाचष्टे—

एकनिमित्तमात्रदर्शनजन्यवैराग्यास्तत्कालसम्प्राप्तस्त्वत्रया मुक्ताः
प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । यथा करकण्डुद्विमुग्धनमिराजर्षिप्रभृतयः ॥

एकेति । ये बाह्यप्रत्ययमपेक्ष्य बुद्धन्ते ते प्रत्येकबुद्धास्तथाभूतास्सन्तो ये सिद्धास्ते
5 प्रत्येकबुद्धसिद्धा इति भावः, निर्दर्शनमाह यथेति । बाह्यवृषभान्प्रत्ययसापेक्षा करकण्डु
दीना बोधि । एषा जघन्यत उपधिर्द्विविध उत्कर्षेण नवविध प्रावरणवर्जः, तथा पूर्वा
धीतं श्रुतं नियमतो भवति, तच्च जघन्यत एकादशाङ्गानि, उत्कृष्टतः किञ्चिन्पूनानि दश-
पूर्वाणि, लिङ्गं तेभ्यः कदाचिद्देवता प्रयच्छति कदाचिच्च लिङ्गरहिता अपि भवन्ति ॥

स्वयम्बुद्धसिद्धानाह—

10 निमित्तदर्शनमन्तरा बोधप्राप्तिपूर्वकं केवलिनो मुक्तास्स्वयम्बुद्ध
सिद्धाः । यथा कपिलादयः ॥

निमित्तेति । स्वयम्बुद्धा बाह्यप्रत्ययमन्तरेण स्वयमेव निजजातिस्मरणादिना बुद्धा,
ते च तीर्थकरास्तीर्थकरव्यतिरिक्ताश्च, एषामुपधिर्द्वादशविध एव पात्रादिक । पूर्वाधीत
श्रुतञ्च भवति न वा, यदि भवति ततो लिङ्गं देवता वा प्रयच्छति, गुरुसन्निधिं गत्वा वा
15 प्रतिपद्यन्ते, यदि चैकाकिनो विहरणसमर्था इच्छा च तेषां तथारूपा जायते तत एका
किनो विहरन्ति, अन्यथा गच्छवासेऽवतिष्ठन्ते । अथ पूर्वाधीतं श्रुतं न भवति तर्हि निय
माद्गुरुसन्निधिं गत्वा लिङ्गं प्रतिपद्यन्ते गच्छञ्चावश्यं न मुञ्चन्ति, एतत्सर्वं तीर्थकरव्यति
रिक्तानां बोध्यम्, दृष्टान्तमाह यथेति ॥

बुद्धबोधितसिद्धानाह—

20 उपदेशजन्यप्रतिबोधा अवाप्तस्त्वत्रया मुक्ता बुद्धबोधितसिद्धाः ।
यथा जम्बूस्वामिप्रभृतयः ॥

उपदेशेति । बुद्धैराचार्यादिभिर्बोधितास्सन्तो ये सिद्धास्ते बुद्धबोधितसिद्धा इति भावः
दृष्टान्तं दर्शयति यथेति ॥

एकसिद्धानाह—

25 इतरानवाप्तमुक्तिकैकसमयावाप्तमुक्तिका एकसिद्धाः । यथा श्रीमहावीर

स्वामिनः । एकस्मिन् समयेऽनेकैस्सह मुक्ता अनेकसिद्धाः । यथा ऋषभ-
देवाद्याः ॥ इति मोक्षतत्त्वनिरूपणम् ॥

इतरेति । एकस्मिन्नेकस्मिन् समये एकका एव सन्तो ये सिद्धास्त एकसिद्धा इत्यर्थः,
निर्दर्शनमाह यथेति । अनेकसिद्धानाह एकस्मिन्निति । एकस्मिन् समयेऽनेके सिद्धा अनेक-
सिद्धा इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह—यथेति । मोक्षतत्त्वं निगमयति इतीति ॥

5

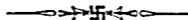
मुक्त्युपायभूतां सम्यक्श्रद्धां निगमयति—

सम्यक्श्रद्धा यथाशास्त्रं सविभागा सलक्षणा ।

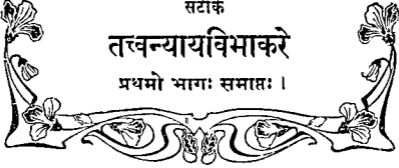
संक्षेपेण समाख्याता स्यान्मोदाय विपश्चिताम् ॥

सम्यक्श्रद्धेति, प्रशंसार्थे सम्यगिति निपातस्तत्त्वञ्च श्रद्धायां यथावस्थितार्थपरि-
च्छेदित्वं परापेक्षामन्तरोपजायमानत्वं वा, अथवा समश्चति सर्वान् द्रव्यपर्यायान् व्याप्नो- 10
तीति सम्यक् द्रव्यपर्यायनयद्वयापेक्षया जीवादयोऽर्थास्तत्र यदा दृष्टिः प्रवर्त्तते तदा
रुचिरूपां श्रद्धामश्चति अतः सम्यक्, सा चासौ श्रद्धा च सम्यक्श्रद्धा अविपरीतार्थप्राहिणी
रुचिरित्यर्थः । समाख्यातेत्यपेतनेनान्वयः । कथं समाख्यातेत्यत्राह सविभागा सलक्षणेति
लक्षणविभागाभ्यां निरूपितेति भावः । निरूपणेऽस्मिन् श्रोतृजनप्राप्त्यासम्पादनाय प्रामा-
णिकत्वमस्याविपरुतेति, यथाशास्त्रमिति । शास्त्रमनुसृत्यैव प्रोक्ता न तु कल्पनयेति भावः । 15
ग्रन्थस्यास्य प्रणयने हेतुं दर्शयति संक्षेपेणेति । आगमानामतिविस्तृतत्वेन व्युत्पन्नकल्पानां
सुगमतया आगमार्थबोधार्थमयं प्रयास इति भावः । तदिदं प्ररूपणं शास्त्रानुसारित्वात्सङ्ग्रहरूप-
त्वाच्च विपश्चितां विवेचनाचतुराणां परित्यक्तमनोमालिन्यानां मोदायानन्दाय भवेदेवेत्याशय-
माह स्यान्मोदाय विपश्चितामिति ॥

इति तपोगच्छनमोमणिधीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारश्रीमद्विजयकमल-
सूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा-
विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाश
व्याख्यायां मोक्षनिरूपणनामा दशमः किरणः समाप्तः
समाप्तोऽयं सम्यक्श्रद्धाख्यः प्रथमो भागः ॥

सटीके
तत्त्वन्यायविभाकरे
प्रथमो भागः समाप्तः ।

अथ द्वितीयो भागः

प्रथमः किरणः

अथावसरप्राप्तं सम्यग्ज्ञानं विभजते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकेवलानि ज्ञानानि ॥

5

मतीति । मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्यवज्ञानं केवलज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानानीति-
 बहुवचनमेकैकस्मिन् ज्ञानताख्यापनाय । ज्ञानं चात्मनस्त्वपरावभासकोऽसाधारणो गुणः कथ-
 च्छिदभिन्नः कथञ्चिद्विभ्रंश्च । स चाम्बुधरपटलपरिसुक्तस्य दिनमणेरिवापास्तसमस्तावरणस्य
 जीवस्य स्वभावभूतः केवलज्ञानव्यपदेशभाग्भवति । सकलघातिकेवलज्ञानावरणेन कात्स्न्येन
 ज्ञानस्यावरणासम्भवात् तदानीं योऽयं मन्दप्रकाशः स केवलज्ञानावरणावृत्तस्य भवति 10
 तस्यैव भेदा मत्यादयश्चत्वारः । तादृशे मन्दप्रकाशे केवलज्ञानावरणस्यैव हेतुत्वं, स्पष्टप्रकाश-
 प्रतिबन्धकस्यापि तस्य तत्र हेतुत्वात्, दृष्टश्चोत्कटेऽभ्राद्यावरणे स्पष्टप्रकाशप्रतिबन्धकत्वं
 मन्दप्रकाशजनकत्वञ्च । अत एव न मतिज्ञानावरणक्षयादिना मतिज्ञानाद्युत्पादनप्रसङ्गः ।
 सोऽयं ज्ञानस्वभाव केवलज्ञानावरणेनावृत्तोऽपि अनन्ततमभागावशिष्टोऽनावृत्त एव सामा-
 न्यत एकोऽपि अनन्तपर्यायकिर्मीरितमूर्त्तिर्मन्दप्रकाशनामधेयो भवति । स चापान्तराला- 15
 वस्थितमतिज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमसम्पादितं नानात्वं भजते, घनपटलाच्छन्नरयेर्मन्दप्रकाश
 इवान्तरालस्यकटकट्ट्याद्यावरणविवरणप्रवेशात् । न च केवलज्ञानावरणेन वलीयसाऽऽवरीतुमश-
 क्यस्यानन्ततमभागस्य दुर्बलेन मतिज्ञानावरणादिना नावरणसम्भव इति वाच्यम्, कर्मणस्वा-
 धार्यावारकतायां सर्वघातिरसस्पर्धकोदयस्यैव बलत्वात्तस्य च मतिज्ञानावरणादिप्रकृतिष्वप्य-
 विशिष्टत्वात् । तथा च सर्वघातिरसस्पर्धकमतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमजनितं मतिश्रुताव- 20
 धिमनःपर्यवभेदाद्यतुर्विधं क्षायोपशमिकं ज्ञानं पञ्चमस्य श्वायिकं केवलज्ञानमिति पञ्च प्रवारा

१. जीवेन ज्ञानस्यात्यन्तभेदेऽन्यज्ञानेनान्यस्य विषयपरिच्छेदाभाववत् स्वात्मनोऽपि तत्र स्याद्विभक्ता-
 रितोपात् । न च समवायेन यथैव ज्ञान गमवेन तथैव भवति विषयपरिच्छेद इति वाच्यम्, समवाय-
 हीवत्वेन नित्यत्वेन च ह्यसेधवितोपात् । सर्वथा चाभेदे गुणप्रदणेन गुणिनोऽपि दृशीयत्वाद्भिरनन्तरण
 शास्त्रविस्तररन्ध्रोदागततरत किमपि शुभं पर्यन् विमिय पलाब्ध विमिय बन्धेत्स्य प्रतिनियतगुणिविषय-
 भेदयो न स्यादिति भावः ॥

ज्ञानस्येति भाव । मतिश्रुतयोस्त्वाम्येकत्वात्तानाजीवापेक्षया द्वयोस्सार्धदिकत्वादेकजीवापेक्षया
 चोभयोरपि निरन्तरसातिरेकपट्टपट्टिसागरोपमस्थितिकत्वादिन्द्रियमनसोस्वस्वावरणक्षयो-
 पशमस्य च तुल्यत्वात् सर्वद्रव्यादिविषयकत्वात्परोक्षत्वान्मतिश्रुतसत्त्व एव चावध्यादीनां
 5 प्राप्यभौणत्वाच्च तयो प्रथममुपादानं, तत्रापि श्रुतस्य मतिपूर्वकत्वात् इन्द्रियानिन्द्रियनिमि-
 त्तकस्य सर्वस्यैव मतिज्ञानत्वात्परोपदेशत्वागमवचनत्वरूपविशिष्टतामादायैव श्रुतस्य पार्थक्य-
 वर्णनेन मतिविशेषत्वात्प्राधान्येन मतेरुपन्यासस्तत्तदश्रुतस्य । ततो मतिश्रुताभ्यां नानाजीवापे-
 क्षयैकजीवापेक्षया च कालसाधर्म्यान्मतिश्रुतयोर्मिथ्यात्वोदयेऽज्ञानवद्वधेरपि तथात्वात्स्वामि-
 साधर्म्यात्कस्यचित्त्रयाणाममीपा युगपल्लाभसम्भवेन लाभसाधर्म्याच्च ततोऽवधेरुपन्यासः, अव-
 धिमनःपर्यवयोश्चलद्भ्येनाप्यमानत्वात्पुद्गलमात्रविषयकत्वात्क्षायोपशमिकभाववृत्तित्वात् प्रत्य-
 10 क्षत्वादिसाम्याच्च ततो मनःपर्यवस्योपन्यासः, उक्तमैत्वाद्द्विशिष्टचारित्रस्वामिकत्वात्पर-
 ज्ञानावसानलाभाच्चान्ते केवलज्ञानस्योपन्यासो बोध्यः ॥

एतान्येव पञ्च प्रमाणानीत्याह—

एतान्येव प्रमाणानि ॥

एतान्येवेति । मत्यादिज्ञानान्येवेत्यर्थः, प्रमाणानि हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीका-
 15 रक्षमाणीत्यर्थः, तथा च यत् प्रमाणानि हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकारक्षमाणि अतो
 ज्ञानान्येव प्रमाणानि न सन्निकर्षाच्चज्ञानरूपाणि, एवञ्च प्रमाणं ज्ञानमेव हेयोपादेयवस्तु-
 तिरस्कारस्वीकारक्षमत्वाद्यत्तु न ज्ञान न तद्व्येयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकारसमर्थं यथा
 घटादि, हेयाना तिरस्कारायोपादेयाना ग्रहणाय च प्रामाणिकैः प्रमाणानामेव प्रार्थ्यमान-
 त्वाच्च साधनासिद्धिः, तच्च न सन्निकर्षादिक भवितुमर्हति, घटादेरचेतनरूपस्य स्वार्थव्यव-
 20 सिति प्रति यथा साधकतमत्वाभावाच्च प्रमाणत्वं तथा सन्निकर्षादेरपि, प्रयोगश्च सन्निक-
 र्षादिर्न प्रमाणव्यवहार्यः स्वार्थनिश्चयासाधकतमत्वाद् यन्नैवं तन्नैव यथा घटादिरिति न च

१. मतिज्ञानस्यैवाऽऽभिनिबोधिकज्ञानमिति नामांतरम्, अभिमुख योग्यदेशावस्थित नियतमर्थमिन्द्रि-
 यमनोद्वारेणात्मा येन परिणामविशेषेणववुध्यते स परिणामविशेषो ज्ञानापरपर्याय आभिनिबोधिकम् । तद्
 द्विविधं श्रुतनिश्चितमश्रुतनिश्चितेति । शास्त्रपरिकर्मितमतेरुत्पादकाले शास्त्रार्थपर्यालोचनमनपेक्ष्यैव यदुपजायते
 मतिज्ञानं तच्छ्रुतनिश्चितमवग्रहादि । सर्वथा शास्त्रसस्पर्शरहितस्य तथातथाविधप्रयोगोपशमभावत एवमेव यथा
 वस्थितवस्तुसस्पर्शं मतिज्ञानं यदुपजायत तदश्रुतनिश्चितं, औत्पत्तिकीवैतनिकी कर्मजापारिणामिकीभेदभिन्नमिति ॥
 २ मतिश्रुते अप्राप्यावध्यादीनामप्राप्यमाणत्वादिति भावः ॥ ३ पूर्वमवग्रहादिमतिज्ञानप्रवृत्तिं विना
 श्रुतप्रवृत्तेरभावादिति भावः ॥ ४. अतीतानागतवर्त्तमाननि शेषेणैवस्वभावभासित्वाद्दुत्तमत्वमिति भावः ॥

हेतोरसिद्धता, अचेतनत्वेन घटादेरिव स्वव्यवसितावकरणत्वस्य सिद्धत्वात्, स्वनिश्चिताव-
करणत्वादेव च कुम्भादेरिव परव्यवसितावकरणत्वम् । न च यथा काष्ठच्छेदादिकं फलं कुटा-
रादिकरणजन्यं त्रुथैवार्थव्यवसितेरपि सन्निकर्ष एव करणं न प्रमाता करणं कर्तृत्वाच्च प्रमेयं
कर्मत्वाच्च वा ज्ञानं कार्यत्वादिति वाच्यम्, सन्निकर्षस्य करणत्वानुपपत्तेः, तद्विज्ञस्य भावे-
न्द्रियविशेषस्यैव करणत्वात् न च परव्यवसित्यकारणत्वसाधकस्वव्यवसित्यकरणत्वरूपहेतोः 5
प्रदीपे व्यभिचारः, स्वनिश्चितावकरणस्यापि तस्य घटादिनिश्चितौ करणत्वात् प्रतीयते हि
प्रदीपेन पन्थानं पश्याम इत्यादौ करणत्वमिति वाच्यम्, प्रदीपस्य चक्षुर्मनोरूपमुख्यकारण-
सहकारितयैव पदार्थपरिच्छेदे करणत्वेन मुख्यतया करणत्वासम्भवात्, उपचारतः करणत्वे
च व्यभिचाराभावात्तस्योपचारतः पदार्थपरिच्छेदकत्ववत्त्वपरिच्छेदेऽपि करणत्वात् । न च
चक्षुरादौ व्यभिचारः, भावेन्द्रियोपकरणभूतद्रव्येन्द्रियस्य चक्षुरादेरुपचारेण करणत्वात् 10
लक्ष्येरपि उपयोगात्मकमुख्यकरणकारणत्वेनोपचरितमेव कारणत्वमिति दिक् ॥

ननु किं तत्प्रमाणमित्यत्राह—

यथार्थनिर्णयः प्रमाणम् ॥

यथार्थेति । अत्रार्थपदेन ज्ञान घटादिर्विषयश्च विवक्षितः, यथावस्थितत्वेनार्थो
निर्णयतेऽनेनेति यथार्थनिर्णयः, यथावस्थितस्वरूपार्थपरिच्छेदकं ज्ञानमित्यर्थः, लक्षणञ्च 15
यथावस्थितार्थपरिच्छेदकज्ञानत्व, लक्ष्यञ्च प्रमाणम् । यद्यपि प्रमाणशब्दस्य सर्वकारकैर्भावेन
च व्युत्पत्तिर्भवति तथा च क्रमेणाऽऽत्मार्यज्ञानार्थक्रियाकारणकलापक्षयोपशमक्रियारूपाः
प्रमाणशब्दवाच्या भवन्ति तथापीह परीक्षाक्षमत्वेन ज्ञानमेवाधिक्रियते, इतरेषां परीक्षाया
ज्ञानपूर्वकत्वात् । येन चार्थं परिच्छिन्नार्थक्रियासमर्थार्थप्रार्थनया प्रमातारः प्रवर्तन्ते तदेव
ज्ञानमिहात्मना सह धर्मितयौऽभिन्नमपि प्रतीयतेऽऽनेनेति व्युत्पत्त्या धर्मरूपतया व्यति- 20
रिक्त प्रमाणमुच्यते । तत्र विप्रतिपन्नान् तीर्थान्तरीयान् प्रति प्रमाणोद्देशेन लक्षणं विधे-
यम्, यद्भवतामस्मान्छ प्रमाणतया प्रसिद्धं तद्यथावस्थितार्थपरिच्छेदकं ज्ञानमिति ।
यदाऽव्युत्पन्नमतीन् प्रति लक्षणं तदा प्रतिप्राणि यस्य कस्यचिद्यथार्थनिर्णयस्य प्रसिद्धत्वेन
योऽयं भयतां यथार्थनिर्णयः प्रसिद्धस्तत्प्रमाणमिति युक्त्यतामिति प्रमाणं विधेयम् ।
प्रमाणप्रमेयापलापिनः प्रत्युभयं विधेयम्, स्वदर्शनभ्रष्टादन् प्रति त्वनुवाद्यमिति । एव- 25

१. अत्रानुमानं माप्रकर्षादिन एवावधयागाभासणकारणमभेदनात्तद्विद्वत्तदिति ॥ २. प्रयोग
मन्त्रिकर्षणदिन परनिधयागाभासणकारण एवाविधयावसरणशब्दादिकर्षण ॥ यथाविधय मन्त्रिकर्षस्य
साधकत्वमस्मात्करो न च यथा ॥ ३. इत्यापादगनेत्यथ । ४. पर्यायनयरेनेत्यर्थः ।

- मेव सर्वत्र लक्ष्यलक्षणभावोऽत्रसेयः । यथावस्थितार्थपरिच्छेदे च ज्ञानमेव साधकतमं न तु सन्निकर्षादि, साधकतमन्तु यत्र प्रमात्रा व्यापारिते सत्ववश्यं कार्यस्योत्पत्तिस्तदभावेऽनुत्पत्तिरेव तत्र तर्त, यथा कुठारच्छेदने । न च तथा सन्निकर्षादि, नभसि नयनसन्निकर्षसम्भवेऽपि प्रमानुत्पत्तेः, तदभावेऽपि प्रातिभप्रत्यक्षाणामार्षसवेदनविशेषाणाञ्च समुद्भवात् ।
- 5 न च नभसि रूपाभावात् प्रमोत्पत्तिरिति वाच्यम्, रूपस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिप्रसङ्गात् नहि तत्र रूपमस्ति । न च तदाधारभूते द्रव्ये रूपान्तरमस्तीत्यतो नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, त्वयैकत्र व्याप्यवृत्तिसजातीयगुणद्वयानङ्गीकारात् । न चावयवरूपमवयविरूपोपलब्धौ कारणमिति वाच्यम्, त्र्यणुकनिष्ठरूपप्रत्यक्षानुपपत्तेः, त्र्यणुकरूपस्यानुपलम्भेन सहकारित्वासम्भवादिति ॥ निर्णयत्वमात्रोक्तौ निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य बौद्धैः प्रामाण्यतयोक्तस्य प्रमाणत्वा-
- 10 पत्तिरतो यथार्थनिर्णयत्वमुक्तं, अर्थनिर्णयत्वमात्रस्य विपर्ययानध्यवसायादौ गतत्वेन तद्वारणाय यथेति, अत एव चानन्तधर्मात्मकवस्तुनिष्ठैकधर्मविषयकज्ञानस्यापि व्युदासोऽनन्तधर्मात्मकवस्तुनिष्ठानन्तधर्मविषयकज्ञानस्यैव यथार्थनिर्णयरूपत्वात् । निर्णयशब्देन च सशयव्युदासः । समग्रेण चार्थोपलब्धिहेतुत्वानधिगतार्थगन्तृत्वादीनां परोक्षलक्षणाना व्युदासः । अर्थोपलब्धिं प्रति परम्परया हेतुत्वेऽञ्जनादीनां प्रमाणत्वापत्तेः, अनन्तरभूतेन्द्रियस्यैव हेतु-
- 15 त्व उपयोगात्मकेन्द्रियातिरिक्तस्येन्द्रियस्य प्रमाणत्वासम्भवात्, व्यवधानात् । प्रत्यभिज्ञादानधिगतार्थगन्तृत्वस्याभावेन प्रमाणत्वानुपपत्तेस्तस्याधिगतार्थगन्तृत्वादिति तात्पर्यम् ॥

तत्र वादिना भेदे विप्रतिपत्तेस्सख्यानियममाह—

तद्विधिं पारमार्थिकप्रत्यक्षं परोक्षश्चेति ॥

- तदिति । प्रमाणमित्यर्थः । सर्वस्य वाक्यस्य सावधारणत्वात्प्रमाण द्विविधमेव, न
- 20 त्वेकविध प्रत्यक्षात्मकमेव चार्वाकवत् । स्वेष्टस्यानुमानमन्तरा साधयितुमशक्यत्वात्, वचनसङ्केतग्रहादिक विना पर प्रति बोधयितुमशक्यत्वाच्चापरोदितानामनुमानादीनां सम्भवत्प्रमाण-

१. फलायोगव्यवच्छिन्न कारण करणमिति भाव । २. यथा घटस्य प्रत्यक्षे जननीये विषयातिरिक्त रूपं कारणमपेक्षितं तथा रूपस्य प्रत्यक्षे जननीय विषयातिरिक्त रूपमपेक्षणीय स्यात्तथा च घटे रूपप्रत्यक्षे रूपान्तरसत्त्वाभ्युपगमस्त्वया कर्तुं न शक्यते एकस्मिन् द्रव्ये व्याप्यवृत्तसज्जातीयस्य गुणद्वयस्थानभ्युपगमेन तव सिद्धान्तव्याघात इति भाव, तैरव्याप्यवृत्तिसयोगद्वयाद्यभ्युपगमेन व्याप्यवृत्तौत्युक्तं, स्वाधिकरणावृत्तिस्वाभावकत्व तदर्थ । नास्ति हि रूपाधिकरणे रूपाभाव । घट व्याप्यवृत्तिरूपपरसयोरभ्युपगमात्सजातीयति तत्त्वस्य गुणत्व व्याप्यजात्या, तथा च रूपरसयोस्तथा साजात्याभावात् क्षति ॥ २. निर्णयत्व हि निश्चयत्वं सशयभिन्नज्ञानत्व वा, तच्च बौद्धाभ्युपगते निर्विकल्पके प्रकारतादिरहित वर्तते इति भवत्यतिव्याप्तिरतो यथार्थनिर्णयत्वमुक्तं, नया च प्रकारतादिविशिष्टमिदं न निष्प्रकारके निर्विकल्पकेऽस्तीति भाव । नन्वर्थनिर्णयत्वमात्रोक्तत्वापि तद्वारणसम्भवाद्यथेति पद निरर्थकमित्याशङ्क्याहार्थनिर्णयत्वमात्रस्येति । तथा च यद्वस्तु येनैव प्रकारेण वर्तते तैरेव प्रकारेण तन्निश्चयो यथार्थनिर्णय, तेन न्यूनप्रकारकत्वे विपरीतप्रकारकत्वे वा न प्रमाणत्वमिति भाव ॥

त्वानां परोक्ष एवान्तर्भावान्न त्रिचतुरादिरूपम् । तत्रानुमानागमौ परोक्षेऽन्तर्गतौ, उपमानं प्रत्यभिज्ञानात्मके परोक्षभेदे अर्थापत्तिरप्यनुमाने, अनुपलब्धेरप्यभावप्राहिकायास्सांख्यवहारिकप्रत्यक्षेऽन्तर्भाव इति भावः । ननु 'से किं तं पमाणे ? पमाणे च उन्विहे पणत्ते । तं जहा, पञ्चक्खे, अणुमाणे, ओवमे, आगमे जहा अणुओगदारे तहा जेयव्यं पमाणं " इत्यागमे प्रमाणस्य चतुर्विधत्वेनोक्तत्वाद् द्वैविध्ये विरोध इति चेत्सत्यं, अनुमानोपमानागमानां परोक्षेऽन्तर्भावेणात्र द्वैविध्यस्योक्तत्वात् । उक्तञ्चागमेऽपि "तं समासओ दुविहं पणत्तं, तं जहा पञ्चक्खं च परोकरं च" इति ॥ द्वैविध्यं नामप्राहमाह पारमार्थिकेति । एतच्च विशेषणमुपचरितव्यावहारिकप्रत्यक्षस्य वस्तुतः परोक्षस्य व्युत्पासाय । इन्द्रियानिन्द्रियादिबाह्यसामग्रीसापेक्षस्य सांख्यवहारिकप्रत्यक्षस्य धूमादग्निज्ञानवद्वस्तुगत्या परोक्षत्वात् । अत्रुते व्याप्नोत्यर्थानित्यक्ष आत्मा, तम्प्रति साक्षाद् यद्वर्त्तते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं निश्चयतोऽवधिमनःपर्यवकेवलानि, तेषामेव साक्षादर्थपरिच्छेदकत्वेन जीवं प्रति साक्षाद्वर्त्तमानत्वात् । अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतमिति विग्रहे प्रत्यक्षशब्दस्य यदिन्द्रियमाश्रित्योत्पद्यते तदर्थसाक्षात्कारिज्ञानमर्थः, एतच्चावध्यादावव्याप्तं तस्मादक्षाश्रितत्वं गमनक्रियाया इव गोशब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तमेव वाच्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तं तु गतिक्रियोपलक्षितं गोत्वमिवाक्षाश्रितत्वोपलक्षितसाक्षाद्बाह्यमाहकज्ञानविशेष एव, तच्च प्रवृत्तिनिमित्तं गतिक्रियादिशून्येऽपि गवादिपिण्डविशेष इवाक्षाश्रितत्वशून्येऽप्यवध्यादावस्त्येवेति न कोऽपि दोषः । पारमार्थिकश्च तत्प्रत्यक्षश्च पारमार्थिकप्रत्यक्षम्, ननु यदिन्द्रियद्वारेण प्रवर्त्तत आत्मनि ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं, न चेन्द्रियव्यापारव्यवहितत्वादात्मना साक्षान्नोपलब्धमिति वाच्यम्, इन्द्रियाणामुपलब्धिं प्रति करणतया व्यवधायकत्वासम्भवात्, न खलु देवदत्तो हस्तेन भुञ्जानो हस्तव्यापारव्यवहितत्वात् साक्षाद्भोकेति व्यपदेष्टुं शक्यमिति चेन्नैवम्, आत्मना चक्षुरादिसाद्गुण्यापेक्षणात्, यदा हि चक्षुरसद्गुणं भवति तदा बाह्यमर्थं स्पष्टं यथावस्थितञ्चोपलभते यदा तु तिमिराशुभ्रमणनौयानपित्तादिसक्षोभदेशद्वीयस्त्वाद्यापादितविभ्रमं भवति तदा विपरीतं सशयितं चोपलभते तथा चावश्यमात्माऽर्थोपलब्धौ पराधीनः । तथा चक्षुरादिनोपदर्शितेऽपि बाह्येऽर्थे यदि सशयमधिष्ठो भवति तदा चक्षुरादिसाद्गुण्यमेव प्रतीत्य निश्चयं विदधाति, यथा न मे चक्षुरिति मिरानुपप्लुतं ततोऽयमर्थस्समीचीन इति, तस्माच्चक्षुरादिसाद्गुण्यावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारणाद्वस्तुतस्तपरोक्षमिति

१ न चानभ्यागदशामापणस्यैव वस्तुयाथात्म्यावधारणमिन्द्रियसाद्गुण्यावधारणपूर्वकं भवतु न त्वभ्यासदशापक्षस्य तदन्तरेणापि प्रकृशाभ्यागबलान् साक्षात्स्वभावोपादत्तस्त्वोन्द्रियार्थिनं ज्ञानं प्रत्यक्ष स्यादिति वाच्यम्, तत्रागोन्द्रियमाद्गुण्यमेवैवत्यस्य दुर्कारत्वात्, अस्यासप्रकर्षवशाच्चेन्द्रियमाद्गुण्यस्य अस्तिमेव निश्चयान् कालमौद्घम्यतादनुलम्बे । अत्रायमात्रं व्यपमद्गुण्यैव, तत्रेहा विचारस्या विचारयोन्द्रियसाद्गुण्यमद्गुण्यवस्तुपमोधि न हान्दिये वस्तुनि वा सम्यगविचारिते सति यज्ज्ञानं तत्समीचीनं भवतीति ॥

मात्र । परोक्षमिति, आत्मापेक्षया पुद्गलमयत्वेन द्रव्येन्द्रियमनोरूपेभ्य परेभ्य. अक्षस्य जीवस्य यद्वर्त्तते तत्परोक्ष मतिश्रुतरूपम् । पुद्गलनिचयनिष्पन्नानि हि द्रव्येन्द्रियमनासि जीवस्य परभूतान्यतस्तेभ्यो यन्मतिश्रुतलक्षण ज्ञान धूमादेरग्न्यादिज्ञानवत्परनिमित्तत्वात्परोक्ष, किञ्चेन्द्रियमनोनिमित्त ज्ञान परोक्ष तत्र सशयविपर्ययानध्यवसायसम्भवात्, इन्द्रियमनोनिमित्त-
 5 कासिद्धानैकान्तिकरिद्वन्द्वानुमानवत्, तत्र निश्चयसम्भवाद्भूमादेर्वह्नयानुमानवत्, यत्तु प्रत्यक्ष तत्र न सज्ञयादयो निश्चयश्च सम्भवति यथावध्यादिपु, न चावध्यादिपु निश्चयसम्भवाद्भय भिचार इति वाच्यम् । सकेतस्मरणादिपूर्वकत्वे सतीति विशेषणात्, न चावध्यादीना मनो-
 निमित्तकत्वात्परोक्षता स्यादिति वाच्यम्, मन पर्याप्त्याऽपर्याप्ताना मनुष्यदेवादीनामवधिज्ञानश्रवणेन तेषा मनोनिमित्तकत्वाभावादिति ॥

10 तत्र पञ्चविधज्ञानमध्ये किं वा पारमार्थिकप्रत्यक्ष किं वा परोक्षमिति शक्यामाह—
 तत्रावधिमन.पर्यवकेवलानि पारमार्थिकप्रत्यक्षाणि । मतिश्रुते परो-
 क्षे । परोक्षमपि सांख्यव्यवहारिकप्रत्यक्षस्मरणप्रत्यभिज्ञातर्कानुमानागम-
 भेदात् पङ्क्तिधम् ॥

तत्रेति, स्पष्टम् । परोक्षस्य प्रकारान्तरेण भेदमाह परोक्षमपीति । अपिशब्द पुनरर्थे,
 15 मतिश्रुतभेदेन द्वित्रिधमपि परोक्ष पुनस्ताव्यवहारिकप्रत्यक्षादिभेदेन पङ्क्तिधमिति भाव । समीचीनो बाधारहितो व्यवहार प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्साव्यवहार, तत्र भव स एव वा प्रयोजनमस्येति साव्यवहारिक तच्च तत्प्रत्यक्षश्च साव्यवहारिकप्रत्यक्षमिति विग्रह । बाहेन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वाद्ब्रह्मस्तुतः परोक्षमेवेति परोक्षमध्ये परिगणितमेतत् । अनुमानादिभ्योऽतिरेकेण नियतवर्णार्थाकाराणा प्रतिभासनाच्चानुमानादितो भेदेनोत्कीर्त्तनम् । सामान्यतो हि
 20 स्पष्टत्व प्रत्यक्षस्य लक्षणं तच्चानुमानाबाधिक्रयेन विशेषप्रकाशनं, एतदपेक्षया च पारमार्थिकप्रत्यक्षस्येवास्यापि प्रत्यक्षत्वम्, गाढान्धकारे मलिनवस्तुसवेदनमपि सस्थानमात्रे स्पष्टत्वेन प्रत्यक्षमेव । न च स्मृतिप्रत्यभिज्ञादिरूपसवेदने परोक्षरूपे प्रत्यक्षलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, स्मृतिप्रत्यभिज्ञानादिस्वरूपसवेदनस्य परोक्षत्वाम्भवात्, क्षायोपशमिकसवेदनानास्वरूपसवेदनस्यानिन्द्रियप्रधानतयोत्पत्तेरनिन्द्रियाध्यक्षव्यपदेशसिद्धे, बहिरर्थग्रहणापेक्षया च
 25 विज्ञानाना परोक्षत्वव्यपदेशेन सर्वज्ञानाना स्वरूपे स्पष्टप्रतिभासत्वात्प्रत्यक्षत्वमेवेति ॥

अधुना पारमार्थिकप्रत्यक्ष लक्षयति—

अव्यवहितात्मद्रव्यमात्रसमुत्पन्नं ज्ञानं पारमार्थिकप्रत्यक्षम् । तद्वि-
 विधं सकलं विकलञ्च ॥

अव्यवहितेति । स्वोत्पत्तौ सांख्यवहारिकप्रत्यक्षादिकमिन्द्रियानिन्द्रियादिव्यवहितात्मद्रव्यमाश्रित्य जायते, पारमार्थिकप्रत्यक्षन्तु न तथा, किन्तु ज्ञानदर्शनावरणक्षयोपशमात् तत्क्षयाद्वेन्द्रियानिन्द्रियद्वारनिरपेक्षमात्मद्रव्यमेवाव्यवहितमाश्रित्य समुन्मिपतीत्यतोऽव्यवहितात्मद्रव्यमात्रसमुत्पन्नत्वे सति ज्ञानत्वं तद्दृष्टं, भवगुणसम्यक्त्वादीनामपेक्षणेऽपि तेषां द्रव्यत्वाभावात्त्रावध्यादावव्याप्तिरिति भावः । तद्विभजते तदिति पारमार्थिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । 5 सकलमिति सर्वद्रव्यपर्यायविषयकत्वात्सकलमित्यर्थः, विकलमिति, कतिपयद्रव्यपर्यायविषयकत्वाद्विकलमित्यर्थः ॥

किन्तत्र सकलं ज्ञानमित्यत्र दृष्टान्तमाह—

कृत्स्नावरणक्षयात्केवलं ज्ञानं सकलम् ॥

कृत्स्नेति, कृत्स्नावरणक्षयः समस्तघातिकर्मवियोगः स चान्तरङ्गबहिरङ्गसामग्री- 10 जन्यः । अन्तरङ्गसामग्री सम्यग्दर्शनादिरूपा, बहिरङ्गा तु जिनकालिकमनुष्यभयादिरूपा, तथा चान्तरङ्गबहिरङ्गसामग्रीप्रसूतसकलावरणक्षयाद्यत्वेवलज्ञानमुदेति तत्प्रतिबन्धस्य कस्यचिद्भावेन सकलविषयकत्वात्सकलं पारमार्थिकप्रत्यक्षमिति भावः । अत्र कृत्स्नावरणक्षयादित्युक्त्याऽव्यवहितोत्तरक्षणे फेवलज्ञानोत्पत्तिः प्रकाशिता व्यवहारनयेन, आवरणस्य क्षयसमये क्षीयमाणत्वात् क्षीयमाणस्य चाक्षीणत्वात् क्रियाकालनिष्ठाकालयोर्भेदान् तयोरभेदे च 15 क्रियावैयर्थ्यप्रसङ्गात् क्रियाकालेऽपि कार्यस्य सत्त्वात्समकालभाविनोश्च मध्येतरगोविषाणयोरिव क्रियाकार्ययोः कार्यकारणभावायोगादिति । निश्चयनयेन तु क्षीयमाणावरणममय एव फेवलज्ञानोत्पत्तिः क्रियाकालनिष्ठाकालयोर्भेदे क्रियाविरहेऽपि कार्योत्पत्त्यभ्युपगमापत्त्या क्रियारम्भकालात्पूर्वमपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् क्रियाकालेऽप्यावरणक्षयाभावे पश्चादपि पूर्व- 20 पालवत्तद्भावप्रसङ्गः स्यादक्रियत्वात् । अक्रियस्य तदभ्युपगमे क्रियान्वितममयेऽपि क्रियाया वैयर्थ्यापत्तेः क्रियाविरहितसमयवत् । तस्मात्क्रियाकालनिष्ठाकालयोरेकत्व प्रतिबन्धनाभावादेव आवरणस्य क्षीयमाणाताममये निष्ठा न विरुद्धेति ॥

अथ फेवलज्ञानस्य लक्षणमाचष्टे—

१. अन्वस्मिन् वाऽपि क्रिया, अन्वस्मिन् वाऽपि क्रियाविरहितेति भेद इत्यर्थः । २. एव सावरणक्षीयमाणकाले क्रियाया अभेदे सावरणक्षयो न स्यादेव क्रिया विना तत्रान्तस्त देतोश्भावात् आवरणक्षीयमाणकाले च तदेतुक्रियामन्वुपगमे क्रियाकालनिष्ठाकालयोरेकरमर्थमिदमिति भावः ॥

अशेषद्रव्यपर्यायविषयकसाक्षात्कारः केवलम् ॥

अशेषेति । अशेषाणि यानि द्रव्याणि पर्यायाश्च तद्विषयकः साक्षात्कार इत्यर्थः, मुख्यतया निखिलधर्मप्रकारकत्वे सति निखिलधर्मविषयकज्ञानमिति भावः, तत्त्वं केवलज्ञानस्य लक्षणम्, केवलदर्शनेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । पर्यायवाच्यमित्यसमुत्पादरूपसन्तानविषयकनिखिलधर्मप्रकारकज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । प्रमेयवदिति ज्ञानस्य प्रमेयत्वेन निखिलधर्मप्रकारकज्ञानस्य धारणाय सामान्यधर्मोन्नतवच्छिन्नत्वं निखिलधर्मविशेषणीयम् । तत्र प्रमाणञ्च ज्ञानत्वमत्यन्तोत्कर्षवद्भूतिः, अत्यन्तापकर्षवद्भूतित्वात्परिमाणत्ववदित्यनुमानम् । न चेदमप्रयोजकं, ज्ञानतारतम्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तद्विश्रान्तेरत्यन्तापकर्षोत्कर्षाभ्यां विनाऽसम्भवात् । न चेन्द्रियाश्रयज्ञानस्यैव तारतम्यदर्शनेन तत्रैवात्यन्तप्रकर्षः प्रसक्त इति वाच्यम्, अतीन्द्रियेऽपि मनोज्ञाने, शास्त्रार्थावधारणरूपे शास्त्रभावनापकर्षजन्ये शास्त्रातिव्रान्तविषयेऽतीन्द्रियविषयसामर्थ्ययोगप्रवृत्तिसाधनेऽध्यात्मशास्त्रप्रसिद्धप्रातिभनामधेये च तरतमभावदर्शनात् । न च भावनाजन्यमेव प्रातिभवत्केवलज्ञान प्राप्तं, तथा चाप्रमाण स्यात् कामातुरस्य सर्वदा कामिनीं भावयतो व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारवदिति वाच्यम्, अप्रामाण्ये भावनाजन्यत्वस्याप्रयोजकत्वात्, बाधितविषयत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्, भावनानपेक्षेऽपि शुक्तिरजतादिभ्रमे बाधादेवाप्रामाण्यस्वीकारात् प्रकृते च विषयबाधाभावात् । न च व्यवहितकामिनीविभ्रमादौ दोषत्वेन भावनाया क्लृप्तत्वात्तज्जन्यत्वेनास्याप्यप्रामाण्यं, बाधितविषयत्ववहोपजन्यत्वस्यापि भ्रमत्वप्रयोजकत्वादिति वाच्यम्, भावनाया क्वचिहोपत्वेऽपि सर्वत्र दोषत्वानिश्चयात्, अन्यथा शंखपीतत्वभ्रमकारणीभूतस्य पीतद्रव्यस्य स्वविषयज्ञानेऽप्यप्रामाण्यप्रयोजकत्व स्यादिति न किञ्चिदेतत् । क्वचिदेव कश्चिदोप इत्येवाङ्गीकारात् विषयबाधेनैव दोषजन्यत्वकल्पनाच्च । दुष्टकारणजन्यस्याप्यनुमानादेर्विषयबाधेन प्राप्तं पण्यभ्युपगमात् । न च परोक्षज्ञानजन्यभावनाया अपरोक्षज्ञानजनकत्वासम्भव न हि व श्रुतिज्ञान सहस्रकृत्व आवृत्तमपि बहिसाक्षात्काराय कल्पत इति वाच्यम्, तज्जन्यप्रकृष्टाऽऽवरणक्षयादेव केवलज्ञानोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिति सक्षेपः ॥

नन्वावरणक्षयात्केवलज्ञानोत्पत्तिरित्यसद्गतं, तथाहि किमिदमावरणं, शरीर देशकालादिकं वा, नाद्यस्तस्त्वेऽप्यर्थोपलम्भात्, न द्वितीयो देशकालयोरमूर्त्तत्वात्, परमाण्वादेशसूक्ष्मस्वभावत्वात्, । न च मूलकीलकोदकादेलोकप्रसिद्धमेव भूम्याद्यावरणत्वमिति वाच्यम्, अतिशयसमृद्धिशालिनापि योगिनेदृशस्यावरणादेरभावस्य कर्तुमशक्यत्वात् । न चान्यत्किञ्चिदावरणं प्रसिद्धमित्याशङ्कयामाह—

इदञ्च घातिकर्मक्षयाद्भवति ॥

इदञ्चेति । घालघातिरूपेण पूर्वं प्रपञ्चितस्य द्विविधस्य कर्मणो मध्ये घातिकर्म आवरणं तत्क्षयतः केवलमुदेति । तथाहि यत्स्वविषयेऽप्रवृत्तिमत् तत्सावरणं दृष्टं यथा तैमिरिकस्यैकचन्द्रमसि चाक्षुपं विज्ञानम्, अप्रवृत्तिमत्सावरणं स्वविषये निखिलद्रव्यपर्यायलक्षणे । तस्मान्नावरणमपेक्षितम्, तच्चान्यस्यासम्भवाद्घातिकर्मरूपमेव । न चास्मदादिज्ञानस्य 5 समस्तार्थविषयकत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, आवरणापाये तत्प्रकाशकत्वात् । न चान्योऽन्याश्रयः, सिद्धे सकलविषयकत्वेऽस्मदादिज्ञानस्य तदावरणापाये तत्प्रकाशकत्वं सिद्ध्यति, तत्सिद्धौ च विज्ञानस्य सकलविषयकत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, विशेषविषयकानुमानमिच्छता भवता निःशेषविषयकव्याप्तिज्ञानस्याभ्युपगतत्वात् । एवं यज्ज्ञानं स्वविषयेऽस्पष्टं तत्सावरणं यथा नीहारधूलिव्यवहितवृक्षादिज्ञानम्, अस्पष्टञ्च स्वविषये सर्वं सद्नेकान्तात्मकमित्यादिज्ञानमिति । तथा मिथ्यात्वपटलविलुप्तविवेकदृशां यदेतत्सर्वैरिमन्नेकान्तात्मकवस्तुनि विपर्ययज्ञानं तत्सावरणं मिथ्याज्ञानत्वाद्भ्रूत्तूरकाद्युपयोगिनो मृत्तिकाशकले 10 फनकज्ञानमिवेति तत्सिद्धमावरणं कर्म । तच्च कार्यकारणप्रवाहेण प्रवर्त्तमानमनाद्यपि सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयलक्षणेनावरणनिर्जराहेतुभूतसामग्रीविशेषेण निर्मूलं प्रलीयते, कार्यकारणरूपेणानादितः प्रवर्त्तमानस्य बीजाङ्कुरसन्तानस्य निर्दग्धबीजेऽङ्कुरे वा प्रलयवत् । 15 तस्मात्सिद्धमशेषावरणविलयात्समस्तवस्तुविषय केवलज्ञानमिति । केवलज्ञानमिदं साधपर्यवसितं, घातिकर्मक्षयादाविर्भूतत्वात्सादि, तद्योत्पन्नस्य तस्य पञ्चावरणमस्त्यतोऽनन्तम्, सत्तामाश्रित्येदमनन्तत्वं बोध्यम् । तेन भवत्येकैवल्यविशेषपर्यायाणां वञ्चर्षभनाराचसंहननादीनामपगमे तद्व्यतिरिक्तस्य केवलज्ञानस्यात्मद्रव्यद्वारेण विगमेऽपि न क्षतिरन्यथाऽवस्थातुरवस्थानामात्यन्तिकभेदप्रसक्तेः, सिद्धत्वरूपेण पुनरुत्पद्यते, उत्पादव्ययधौग्यात्म- 20 कत्वाद्द्वस्तुनोऽन्यथा वस्तुहानिः प्रसज्येतेति ॥

अथेदं किं विषयं प्राप्य परिच्छिनत्ति किं वाऽप्राप्येत्याशङ्क्यामाह—

१. कथमित्येतामप्यनिरिच्छतादात्म्यं द्रव्यरूपतया नित्यत्वात्तद्वृत्तौ केवलज्ञानमपि अनन्तमिति भावः ॥ न च केवलज्ञानस्य साधारण्यमित्येतात् जीवस्यानादिनिधनत्वात् एयातपवदत्यन्तभेदेन कथं जीवकेवलं, तथा ज्ञानदर्शनयोः साधिकत्वात् क्षयोपरमिकत्वात् जीवस्य परिणामिकत्वाच्चेति च न्यम्, द्रव्यपर्यायभेदाभेदात्तत्पश्यान्निधेयेन कथञ्चिद्भेदाभेदात्पर्यवस्थाप्युपरते दरिद्रोऽयमिदानीं राजा जात इत्यदिप्रतीत्या राजत्वपर्यायस्य, राजत्वपर्यायत्ववत्त्वेन वा पुष्टस्य जातत्वावादानात् पर्यायाणामभेदाप्यवगतभेदरमत्वात् द्रव्यस्य वा भेदानुपलब्धेदात्मकत्वादिति ॥

तद्वानेव सर्वज्ञः ॥

तद्वानेवेति । केवलज्ञानवानेवेत्यर्थः । इदञ्च केवलज्ञानस्य कथञ्चिदात्मव्यतिरेकमभ्युपेत्योक्तं तथा च कथञ्चिद्वेदाभेदसम्बन्धेन केवलज्ञानवान्सर्वज्ञ इत्यर्थः । आत्मपर्यायो हि केवलज्ञानं, आत्मा च परिच्छिन्नपरिमाणः, यो हि यस्य धर्मस्त तत्रैव वर्तते यथा घटे रूपम्, आत्मन्येव सवेदनाद्यात्मस्थं तत्, तथा चात्मस्थमेव विषयं परिच्छिन्नञ्चि न विषयं प्राप्य, तस्य ज्ञेयदेशे गमनासम्भवात्, गमने चात्मनो निस्स्वभावत्वप्रसङ्गः स्यात्, तत्त्वभावत्वादात्मनः, आत्मधर्मत्वहान्यापत्तिश्च, आत्मविरहेऽपि भावात् । तथा केवलज्ञानं हि सकलज्ञानमुच्यते अलोकस्थानन्तत्वेन गमनतत्सकलोऽलोको ज्ञानुमशक्य इति । अत एव तद्वानित्यत्र नित्ययोगे मतुब् बोध्यः । सर्वज्ञ इति, अर्हदादिरित्यर्थः, एवञ्चो भिन्नकमः अर्हन् श्रीवर्धमानादिरेव तद्वान्निर्दोषत्वात्, नान्यः कपिलादिः प्रमाणविरुद्धभाषित्वेन निर्दोषत्वासिद्धेस्तथा चार्हन् मोक्षससारतत्कारणेण निर्दोषतत्र प्रमाणाविरोधिवाक्यत्वाद्यथा कचिद् व्याध्युपशमे वैद्यः न चासिद्धिः, अर्हन् मोक्षससारतत्कारणेण प्रमाणाविरोधिबचनवान् तत्र प्रमाणावाध्यमानाभिमततत्त्वात्, यस्य यत्राभिमतं तत्त्वं प्रमाणेन न बाध्यते स तत्र प्रमाणाविरोधिवाक्, यथा रोगस्त्रास्थ्ये तत्कारणतत्त्वे भिषग्वर इत्यनुमानेन तत्सिद्धेरिति ॥

15 विकलस्य प्रकारं दर्शयति—

अवधिमनःपर्यवौ तु तत्तदावरणक्षयोपशमजन्यत्वाद्विकलौ ॥

अवधीति । तत्तदिति, अवधिज्ञानावरणस्य मनःपर्यवज्ञानावरणस्य च यः क्षयोपशमस्तज्जन्यत्वादित्यर्थः । अनयोर्मुक्तद्रव्यविषयकत्वेन मनोद्रव्यविषयकत्वेन च न सर्वविषयकत्वमिति विकलत्वम् । क्षयोपशमजन्यत्वादित्यनेन केवलज्ञानभिन्नता केवल्यवृत्तित्वञ्च सूचितम्, केवलज्ञानस्य क्षायिकत्वात् केवलिनः क्षायिकभाववचनाच्च । निरन्तरं तस्य स्वभावतः केवलज्ञानदर्शनोपयोगव्यापृतत्वेनेतरोपयोगासम्भवाच्चेति ॥

तत्रावधिं लक्षयति—

इन्द्रियसंयमनिरपेक्षो रूपिन्द्रियविषयकस्साक्षात्कारोऽवधिः । स द्विविधो भवजन्यो गुणजन्यश्चेति । भवो जन्म, तस्माज्जन्यो यथा सुरनारकाणाम्, गुणस्सम्यग्दर्शनादिः, तज्जन्यो यथा नरतिरश्चाम् ॥

इन्द्रियेति, यद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति नियमेनेन्द्रियाणां संयमस्य चापेक्षा

१. गमनं हि स्वदेशपरित्यागपूर्वकमपरदेशप्राप्तिं, तथा च ज्ञानस्यात्मदेशविहाय ज्ञेयदेशप्राप्तीति स्वभावत्वात्मानो भवेत्, स्याच्च ज्ञेयस्थारमण्यत्वे एवञ्चात्मधर्मत्वकेवलस्य न स्यात् आत्मविरहेऽपि भावादिति भावः ॥

नास्ति तादृशो रूपिद्रव्यविषयकः साक्षात्कारोऽवधिरित्यर्थः । मतिज्ञानादौ मनःपर्यवहाने चातिव्याप्तिवारणायैन्द्रियसंयमनिरपेक्षेति पदम् । सयमप्रत्ययावधिधिज्ञेयेऽव्याप्तिवारणाय नियमेनेत्युक्तं, पुद्गला रूपिण इति शाब्दबोधस्य वारणाय साक्षात्कार इत्युक्तम् । यादृशावधिस्संयमानन्तरमेव जातः तादृशावधेस्संयमसापेक्षत्वेनाव्याप्तिरतो रूपिसमव्याप्यविषयताशालिहाननष्टिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् । परमावधिज्ञानमादाय सर्वावधिपु 5 लक्षणसमन्वयः कार्यः । रूपिव्यापकविषयताकत्वं तु न वान्यं केवलज्ञानेऽतिव्याप्तेः । ज्ञानत्वमादाय मत्यादावतिप्रसङ्गोन्मूलनाय ज्ञानत्वव्याप्येति । विषयतापदेन स्पष्टीयविषयता प्राह्या तेन पुद्गला रूपिण इति शाब्दबोधे नातिप्रसङ्गः, तस्यास्पष्टीयविषयताकत्वादिति ॥

स चावधिर्जघन्यतोऽङ्गुलासख्येयभागादारभ्य प्रदेशान्तरवृद्धोत्कृष्टतोऽल्लोकेऽपि लोकप्रमाणान्यसख्येयरण्डानि क्षेत्रविषयः, कालोऽपि जघन्यत आवलिकाऽसख्येयभागादारभ्य 10 समयोत्तरया वृद्धोत्कृष्टतोऽसख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणो विषय इति क्षेत्रकालरूपविषयभेदादसख्येयभेदः । द्रव्यभावलक्षणत्रिपयापेक्षया चानन्ता अपि भेदास्तथापि सक्षेपेण तस्य भेदमाह स इति, अवधिरित्यर्थः । भवजन्यं व्याख्याति भवो जन्मेति । तस्याधिकारिणमाह यथेति । गुणजन्यं व्याख्याति गुण इति, तस्याप्यधिकारिणमाह यथेति । तथा च तेषु भेदेषु मध्ये केचन भवप्रत्ययाः केचन गुणप्रत्ययाः, ननु सम्यग्दर्शनादिगुणजन्यस्य 15 क्षायोपशमिकत्वं भवस्यौदयिकत्वेन तज्जन्यस्यौदयिकत्वं प्राप्तं, शायोपशमिकभावे चावधिज्ञानमुच्यत इति विरोध इति, मैवम्, मुख्यतया भवजन्यस्यापि क्षयोपशमनिमित्तकत्वात् सोऽपि क्षयोपशमो नारकामरभवे सत्यवश्यं भवतीति तेषां भवजन्यत्वमुक्तमिति ॥

पुनरवधीनां पोढाऽपि सद्ब्रह्मसम्भवतीत्याह—

अनुगाम्यननुगामिहीयमानवर्धमानप्रतिपात्यप्रतिपातिभेदात् पङ्क्ति- 20 धोऽवधिः । अवधिमत्पुरुषसद्गमनस्वभावोऽनुगामी ॥

अनुगामीति । स्पष्टम् । अनुगामिनं लभ्रयति अत्रधिमदिति, यस्समुत्पन्नो देशान्तरमभिप्रजन्तं स्वामिनमनुगच्छति नेत्रादिवत्सोऽनुगाम्यवधिरित्यर्थः । ईदृश एवावधिर्नारकाणा देवानाञ्च भवति ॥

१. यत्र यत्रावधिविषयता तत्र तत्रार्थं रूपिद्रव्य तथा यदृष्टिद्रव्यं तत्र गर्बप्रावधिविषयता गमव्याप्यध्यापरभाषो विज्ञेय । २. तत्रैतन्मात्रं द्रव्यागन्तव्यवर्धनप्रदेशिकाद्भेदादभ्य विधिप्रवृत्त्या सर्वगुणैर्द्रव्याभ्युत्पद्यविषयपरिमाणवपरिति द्रव्यतो भावनस्य प्रतिबन्तुत्वात्संन्येयवर्षादभ्यं विचरमानं, तस्मात्तन्मिति पुद्गलमिच्छावमवधिप्रवृत्तौ च तत्पर्यायानां प्रत्यावर्तितापानन्तो भाष्य । तथा च मैवभेदेन कानभेदाद्द्रव्यभावलक्षणत्रिपयापेक्षया भवन्तस्वमवधेरपि भाव ॥

अनुगामिनमाह—

उत्पत्त्यवच्छेदकशरीरावच्छेदेनैव विपयावभासकोऽनुगामी ॥

उत्पत्तीति । शरीरपदमाश्रयपर तथा च कायोत्सर्गस्थानादिपरिणामविशिष्टयादृश-
शरीरावच्छेदेनावधिरुत्पन्नः तत्स्थानादन्यस्थानमुपयातस्य तादृशपरिणामाभावेन तादृश-
5 शरीराभावाद्वधिरपि नश्यति तत्रैव स्थितस्य वर्त्तते च सोऽवधिरनुगामीत्यर्थः, अयं पूर्व-
श्चावधिर्मनुष्यतिरश्चां भवतीति भाव्यम् ॥

हीयमानमाचष्टे—

स्वोत्पत्तितः क्रमेणाल्पविपयो हीयमानः ॥

स्वोत्पत्तित इति । पद्धिधहानिष्वत्र प्रथमान्तिमपरित्यागेन चतुर्विधा हानिर्ग्राह्या, अव-
10 धिविपयभूतयोः क्षेत्रकालयोरनन्तत्वासम्भवेनानन्तभागहानेरनन्तगुणहानेश्चासम्भवात् ।
द्रव्यापेक्षया चानन्तभागहानिरनन्तगुणहानिरिति द्विविधैव स्वाभाव्यात् । पर्यायापेक्षया तु
पद्धिधापि हानिर्भवति । द्रव्यक्षेत्रकालपर्यायाणां सयोगे एकस्य हानावपरस्यापि हानिर्न तु
वृद्धिः, तथा द्रव्यादेर्भागेन हानौ अपरस्यापि भागेनैव प्रायो हानिर्न तु गुणेन तथा गुणेन
हानौ अपरस्यापि गुणेनैव हानिर्न तु भागेन । एवं वृद्धावपि भाव्यम् ॥

15 वर्धमानमाह—

स्वोत्पत्तितः क्रमेणाधिकविपयी वर्धमानः ॥

स्वोत्पत्तित इति । यावत्क्षेत्र प्रथमावधिज्ञानिना दृष्ट ततः प्रतिसमयमसख्यातभागवृद्धिं
कश्चित्पश्यति कोऽपि संख्यातभागवृद्धिं अन्यस्तु सख्यातगुणवृद्धिमपरश्चासख्यातगुणवृद्धि-
मित्येवं वृद्धिमानवधिरित्यर्थः ॥

20 प्रतिपातिनमाचष्टे—

उत्पत्त्यनन्तरं पतनशीलः प्रतिपाती ॥

उत्पत्तीति । उत्पत्त्यनन्तरं कियन्तमपि कालं स्थित्वा ततो ध्वंसनस्वभाव इत्यर्थः ।
अत्राय भावः, अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यावधिज्ञाननिर्गमस्थानानि फट्टकान्पुच्यन्ते ।
तानि चैकजीवस्य सख्येयान्यसख्येयानि च भवन्ति तत्र चैकफट्टकोपयोगे च जन्तुर्नियमा-
25 र्स्वैत सर्वैरपि फट्टकैरुपयुक्तो भवत्येकोपयोगत्वात् जीवस्यैकलोचनोपयोगे द्वितीयलोचनो-

पयोगवत् । एतानि च फट्टकानि त्रिधा भवन्ति, अनुगामुकानि अननुगामुकानि मिश्राणीति ।
एतानि च पुनः प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति प्रतिपातीन्यप्रतिपातीनि मिश्राणि च एतानि च मनु-
ष्यतिर्यैश्च योऽवधिस्तस्मिन्नेव भवन्ति न देवनारकावधौ ॥

अथाप्रतिपातिनमाह—

तद्विपरीतोऽप्रतिपाती ॥

5

तद्विपरीत इति । प्रतिपातिविपरीत इत्यर्थः । तत्र नैरयिकभवनपतिवानमन्तरज्योति-
ष्कवैमानिका अनुगाम्यप्रतिपात्यवधय एव तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणान्तु पडपि ॥

अथ मनःपर्यवं लक्षयति—

संयमविशुद्धिहेतुकं मनोद्रव्यपर्यायमात्रसाक्षात्कारि ज्ञानं मनः-
पर्यवः । स ऋजुमतिविपुलमतिभेदेन द्विविधः ॥

10

संयमेति । मनोद्रव्यपर्यायमात्रसाक्षात्कारिज्ञानत्वं लक्षणम् । संयमविशुद्धिहेतुक-
मिति तु अप्रमत्तत्वाद्धिप्राप्तिश्चान्त्यादिमत एवेदमिति सूचनाय । मात्रपदं अवधिज्ञाने केवले
वाऽतिव्याप्तिवारणाय । अवधिर्हि मनस्साक्षात्कार्यपि स्फुन्धान्तरसाक्षात्कारीति न दोषः,
एवं केवलेऽपि । न च मनस्त्वपरिणतस्फुन्धालोचितं बाह्यमप्यर्थं मनःपर्यवज्ञानं साक्षात्करो-
तीत्यमभव इति वाच्यम्, बाह्यार्थानां तथाविधमनःपरिणामान्यथानुपपत्तिलिङ्गकानुमाने- 15
नेच ग्रहणाभ्युपगमान्, मनःपर्यवस्य धर्मिप्राहकप्रमाणेन मनोद्रव्यमात्रालम्बनतयैव सिद्धेः ।
अर्धवृत्तीयद्वीपसमुद्रपरिमाणमानुपक्षेत्रवृत्तिमनोद्रव्यविषयमिदं ज्ञानं न तद्विर्भूतप्राणि-
मनांस्यवगच्छति । तथा सहिजीवैर्मनोद्रव्याणि गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमिताना
द्रव्यमनमामनन्तान् पर्यायान् विपयीकरोतीदम् । न तु भाषमनमः पर्यायान्, अमूर्च्छत्वान्
छद्मस्थस्य चामूर्च्छविषयायोगान् । अत एव मनःपर्यायमात्रविषयकसाक्षात्कारिज्ञानत्वरमित्य- 20
नुत्वा मनोद्रव्येत्युक्तम् । मनोद्रव्याणि वीक्ष्य चिन्तनञ्जातीतानागतपन्थोपमासन्धेयभाग-
विषयम् । पटुतरक्षयोपशमप्रभवत्वादिद यतो विशेषमेव गृह्यदुत्पद्यते न सामान्यमनो
ज्ञानरूपमेव न तु दर्शनरूपम् । अत्र मनःपर्यवज्ञानी मनश्चिन्ताप्रवर्धकानि द्रव्याणि
जानाति बाह्यार्थांश्चाचक्षुर्दर्शनेन पश्यतीत्यतः कथं न तस्य दर्शनरूपता, अन्यथा पश्यतीति
प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् यदि चाचक्षुर्दर्शनेन पश्यति तर्हि मनिभूतवत्परोभ्रतं प्राप्तं, अचक्षु- 25
दर्शनस्य तत्रैव ममावेदान् प्रत्यक्षार्थविषये मनःपर्यवज्ञाने परोभ्रार्थविषयस्याचक्षुर्दर्शनस्य

- कथं प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः, अत्र केचिद्वदन्ति समाधानम्, मन पर्यवज्ञानी पश्यत्यवधिदर्शनेन, मनःपर्यवज्ञानेन जानातीत्यतो न विरोध इति तन्न सम्यक्, अवधिमन्तरेणापि मतिध्रुत-
मनःपर्यवरूपज्ञानत्रयस्यागमे प्रतिपादितत्वात्, किन्तु एरुस्यैव मनःपर्यवज्ञानिनः प्रमातुर्मनः-
पर्यवज्ञानानन्तरमेव मानसमचक्षुर्दर्शनमुत्पद्यत इति न जानाति पश्यतीति व्यवहारयोरनु-
5 पपत्तिः, अत एव न परोक्षत्याद्यापत्तिः, ज्ञानभेदात् । न चैव मनःपर्यवज्ञानिनः प्रत्यक्ष-
ज्ञानित्व विरुद्धवते, परोक्षज्ञानवचनादिति वाच्य मित्रविषयत्वात्, न ह्यवधिज्ञानिनश्च-
क्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनाभ्यां पश्यतः प्रत्यक्षज्ञानितायां कोऽपि विरोध इति विभावनीयम् ॥
मनःपर्यवज्ञानसमृद्धिमतामप्रमत्तसयतानामुत्पद्यमानमिदं द्विधा समुत्पद्यत इत्याह स इति
मनःपर्यव इत्यर्थः । मननं मतिस्सवेदनमित्यर्थः, ऋज्वी सामान्यप्राहिणी मतिः ऋजुमतिः,
10 घटोऽनेन चिन्तित इत्यादिसामान्याकाराध्यवसायनिवन्धनभूता कतिपयपर्यायविशिष्ट-
मनोद्रव्यपरिच्छेदरूपेत्यर्थः । विपुला विशेषप्राहिणी मतिर्घटोऽनेन चिन्तितस्त च सौवर्णः
पाटलिपुत्रकोऽद्यतनो महानपवरकस्थित फलपिहित इत्याद्यध्यवसायहेतुभूता प्रभूतत्रिशिष्ट
मनोद्रव्यपरिच्छेदरूपेत्यर्थः ॥

भेदयोरनयोर्विशेषान्तरमाह—

- 15 आद्यज्ञानं कदाचित्प्रच्यवते द्वितीयन्तु न कदापीत्यनयोर्वैषम्यम् ॥

आद्येति । कदाचिदित्युक्त्वादाकेवल कदाचिन्न प्रतिपततीति भावः । द्वितीय त्विति
विपुलमतिरिति भावः, न कदापीति आकेवलमिति शेषः, वैषम्यमिति स्वगतो भेद इत्यर्थः ॥

- इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधर—श्रीमद्विजयकमलमूरीश्वर-
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा निर्मितस्य
20 तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञाया न्यायप्रज्ञाशान्त्याऽऽयाया पारमार्थिकप्रत्यक्ष-
निरूपणो नाम प्रथम किरण ॥

१ न चावधिदर्शनवमन पर्यवस्थापि दर्शन स्यात् ततस्तेनामौ पश्यतीति ष्यपदश उपपत्स्यत इति वाच्यम्
चतुर्विधदर्शनादधिकस्य दर्शनस्यागमेऽनुक्तत्वात् । न च चक्षुर्दर्शनादिवनुग्रयाधिक्यनानुक्रमपि विभज्जदर्शन
यथाऽवधिदर्शनेऽ तर्भूत तथा मन पर्यवदर्शनमपि अवधिदर्शनान्तर्भूत सदवधिदर्शनसहित भविष्यतीति
वाच्यम्, तथापि शास्त्रविरोधात्, मतिध्रुतमन पर्यवज्ञानवतो दर्शनद्रव्यस्यैव मतिध्रुतावधिमन पर्यवज्ञानवतश्च
दर्शनत्रयस्यैव शास्त्र प्रोक्तत्वात्, यदि मन पर्यायदर्शनमपि स्यात्तदा मतिध्रुतमन पर्यवज्ञानी दर्शनद्रव्यात्
स्यादिति ॥

अथ द्वितीयः किरणः ।

एवं प्रत्यक्षभेदे निरूपिते परोक्षभेदानिरूपयितुं प्रथमतः परोक्षलक्षणं प्रकाशयति—

व्यवहितात्मद्रव्यजन्यं ज्ञानं परोक्षम् ॥

व्यवहितेति । साक्षादात्मना न जन्यते यज्ज्ञानमपि तु व्यवधायकानिन्द्रियादीनाश्रित्य, तादृशं ज्ञानं निमित्तापेक्षत्वाद् व्यवहितात्मद्रव्यजन्यं अतः परोक्षमित्युच्यत इत्यर्थः । न च 5
निमित्तापेक्षत्वं व्यभिचारि, अवधिनान्तरङ्गस्य क्षयोपशमस्य बहिरङ्गस्य विषयादेरपेक्षणात्, एवं
मनःपर्ययज्ञानमपि निमित्तापेक्षं, केवलज्ञानमपि घातिकर्मक्षयं विषयश्चापेक्षत एवेति वाच्यम्,
विशिष्टनिमित्तापेक्षत्वस्यैव वाच्यत्वात्, तच्च विशिष्टं निमित्तमिन्द्रयानिन्द्रियाख्यं श्रुते च
मतिपूर्वकत्वमपि, अतो न व्यभिचारः ॥

अथ सांव्यवहारिकप्रत्यक्षलक्षणमाचष्टे—

10

इन्द्रियमनोजन्यो विशदावभासस्मांव्यवहारिकप्रत्यक्षम् ॥

इन्द्रियेति । इन्द्रियेण मनसा तदुभयेन वा जन्यो विशदावभास इत्यर्थः, तत्रेन्द्रिय-
निमित्तको विशदावभासो मनोहीनानामेकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणाञ्च । मनो-
जन्यो विशदावभासो मानससुखादिज्ञानम्, तत्र चक्षुरादिव्यापाराभावात् । तदुभयजन्यो
विशदावभासः पञ्चेन्द्रियाणां घटादिरूपादिचाक्षुपादिज्ञानम् । इन्द्रियजन्यविशदावभासत्वस्य 15
सुरादिमानसेऽव्याप्त्या मनःपदम् । मनोजन्यविशदावभासत्वस्येन्द्रियमनोजन्यविशदाव-
भासत्वस्य वैकेन्द्रियादीनां प्रत्यक्षेऽसत्त्वादिन्द्रियजन्यविशदावभासत्वमपि विवक्षितं, स्मृति-
प्रत्यभिज्ञादावतिव्याप्तिवारणाय विशदावभासत्वमुक्तम् । तदुभयजन्यविशदावभासत्वन्तु
लक्षणे न प्रवेशनीयं फलाभावात्, पञ्चेन्द्रियचाक्षुपादिप्रत्यक्षस्य मानसस्य चेन्द्रियमनोऽन्यतर-
जन्यत्वात्, तथा चेन्द्रियमनोऽन्यतरजन्यविशदावभासत्व सांव्यवहारिकप्रत्यक्षस्य लक्षणम्, 20
मनःपदमुपलक्षकमोपस्य, ओषस्सामान्यमप्रविभक्तरूपम् । ओषज्ञाने नेन्द्रियादि निमित्तं,
केवलं मत्वावरणक्षयोपशमविशेष एव कारणम् । वल्त्यादीनां नीत्राद्यभिसर्पणज्ञानमोपज्ञान-
म् । सांव्यवहारिके प्रत्यक्षे केपाश्चिदालोकविषयेन्द्रियाण्यपेक्षाकारणानि, सति प्रकाशे
विषय इन्द्रिये च ज्ञानोदयस्य दृष्टत्वात्तत्राप्यन्तरङ्गापेक्षाकारणमिन्द्रियाणि, पारमार्थिकन्तु
कारणं क्षयोपशमस्सर्वज्ञानसाधारणमिति ॥

25

१. परैरसं सम्बन्धन जन्यजननभावलक्षणमस्येति, परेभ्यः पुद्गलमयत्वेन जीवपेक्षया भिन्नेभ्यो
द्रव्येन्द्रियमनोभ्योऽस्य जीवस्य सत्परोक्षमिति वा व्युत्पत्त्या इन्द्रियमनोव्यवधानेन चौराभ्यांविषयस्योप-
त्पन्न इति भावः ॥

ननु किन्तावज्ञानस्य विशदावभासत्वं, नेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्व चाक्षुषज्ञानेऽ
व्याप्तेश्चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेनार्थसन्निकर्षाभावात् । नापि प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रतिभास-
मानत्वमीहादिषु सन्देहाद्यपेक्षिष्वव्याप्तेः । न चान्यान्येन्द्रियव्यापारादेवेहादीनामुत्पत्तेर्न
तत्र संशयादीनामपेक्षेति वाच्यमनुभवपराहतत्वात्सन्देहादिभ्यो जायमानत्वेनैवेहादीनां
5 प्रतीयमानत्वात् । न चावग्रहेहापायधारणा एकसवेदनरूपास्ततः प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन
प्रतिभासमानत्वमक्षतमेवेति वाच्यं स्याद्वादिभिरस्माभिस्तेषामेवत्वस्येवानेकत्वस्यापि स्वीकृत-
त्वादव्याप्तिः स्थास्यत्येवेत्याशङ्क्यामाह—

अनुमानादिभ्यो विशेषप्रकाशनाद्विशदत्वमस्य ॥

अनुमानादिभ्य इति । विशेषप्रकाशनादिति, नियतवर्णसस्थानार्थाकाराणां प्रतिभास-
10 नात्, अनुमाने च तदभावादिति भावः । ज्ञाने च विशदावभासत्वं प्रबलतरज्ञानावरण-
वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमविशेषाद्भवति, न पदार्थधर्मो विशदावभासत्व सर्वदा तस्य तथै-
वावभासप्रसङ्गाद्रूपादिवदिति ॥

अथ तद्विभजते—

तद्विधिधमैन्द्रियं मानसञ्च । इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षमैन्द्रियम् । मनोज-
15 न्यप्रत्यक्षं मानसम् ॥

तदिति । साव्यवहारिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । ऐन्द्रियं लक्षयति इन्द्रियेति, इन्द्रियजन्य-
त्वस्य प्रत्यभिज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वस्य मानसप्रत्यक्षे सत्त्वादुभयम् । मानस लक्षयति मन इति,
स्मृत्यादौ मनोजन्यत्वस्यैन्द्रिये प्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादुभयम् । मनोऽत्र द्रव्यरूप ग्राह्यमन्य-
थैन्द्रियेऽतिव्याप्तिस्तदवस्था स्यात् । अवध्यादिषु मनसो हेतुत्वेऽपि न तत्र तदसाधारणमतो
20 न तत्रातिव्याप्तिरसाधारणतया मनोजन्यत्वस्य विवक्षणात्, अत एव वा नैन्द्रियेऽति-
व्याप्तिरिति ॥

ननु प्रत्यक्षलक्षणेऽस्मिन्निन्द्रियमनोजन्यत्वमुक्तम् । तत्र किन्तावदिन्द्रिय परैर्मनसोऽपी-
न्द्रियत्वेन ग्रहणादत्र तस्य पार्थक्ये किं वा चीजमित्याशङ्क्यामाह—

तत्रेन्द्रियं द्रव्यभावभेदेन द्विविधम् ॥

25 तत्रेति । साव्यवहारिकप्रत्यक्षलक्षणघटकौभूतमिन्द्रिय द्रव्यत्वभावत्वरूपविभाजकधर्म-
द्रव्यवदित्यर्थः । द्रव्यं परिणामविशेषपरिणतवर्णादिचतुष्टयवत्पुद्गलात्मकम्, भाव आत्मपरि-

णतिविशेषः, एतेन पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशरूपत्वं व्युदस्तम्, तथाहि—प्राणं पार्थिवं रूपा-
दिपु सन्निहितेषु गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद्गोघृतवदित्यनुमानं पृथिवीगन्धाभिव्यञ्जकजलेऽनै-
कान्तिकम् । रसनं जलीयं रूपादिपु सन्निहितेषु रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वान्मुखशोषिणां लाला-
वदित्यनुमानं लवणे व्यभिचरितम् । चक्षुस्तैजसं रूपादिपु सन्निहितेषु रूपस्यैवाभिव्यञ्जक-
त्वात्प्रदीपवदित्यनुमानं मणौ व्यभिचरितम्, रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् मणोस्तैजसत्वानभ्युप- 5
गमाच्च तथा चन्द्रकिरणादौ व्यभिचाराच्च । न च तस्य तैजसत्वान्न व्यभिचार इति
वाच्यम्, उष्णस्पर्शशून्यत्वेन तैजसत्वासम्भवात्, चन्द्रकिरणं न तैजसं शैत्याज्जलवदित्यनु-
मानेन तैजसत्वाभावसिद्धेः । स्पर्शनं वायवीयं रूपादिपु सन्निहितेषु स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जक-
त्वाद्भ्रूसङ्घिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवदित्यनुमानं घनसारादावनैकान्तिकम् तस्य
हि जले शीतस्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद्वायवीयत्वाभावाच्च । पृथिव्यादीनामत्यन्तभिन्नजाती- 10
यत्वासिद्ध्या तदारब्धत्वासिद्धेश्च । शब्दस्वसमानजातीयविशेषगुणवतेन्द्रियेण गृह्यते
सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्येकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वाद्वद्रूपादिवदित्यनुमानञ्च शब्दस्याकाशगुणत्वा-
सिद्ध्याऽसिद्धमिति न पार्थिवत्वादिकमिन्द्रियाणामिति भावः ॥

द्रव्येन्द्रियं विभजते—

निर्वृत्त्युपकरणभेदेन द्रव्येन्द्रियं द्विविधम् । निर्वृत्तिराकारः ॥ 15

निर्वृत्तीति । निर्वर्तनं निर्वृत्तिः प्रतिविशिष्टस्संस्थानविशेषमन्तदेवाह निर्वृत्तिरा-
कार इति । उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणमुभयमपि पुद्गलपरिणामम्, भावेन्द्रियस्योपयोगस्य
निमित्तं भवति ॥

निर्वृत्तीन्द्रियं विभजते—

निर्वृत्तीन्द्रियमपि द्विविधं बाह्याभ्यन्तरभेदात् । बाह्यं पर्पटिकादि, 20
आन्तरं कदम्बपुष्पाद्याकारः पुद्गलविशेषः ॥

निर्वृत्तीति । आभ्यन्तरबाह्यभेदभिन्नं निर्वृत्तीन्द्रियं निर्माणनामकर्मरिदोषेण च निर्वृ-
त्तितमुपयोगेन्द्रियस्यावधानप्रदाने द्वारभूतम् । तत्र बाह्याया निर्वृत्तैर्बहुविधाऽऽराग्न-
पर्पटिकादिरूपेणेत्याशयेनाह बाह्यं पर्पटिकादीति । श्रोत्रस्येय बाह्या निर्वृत्तिः । नेत्रादीनां
भ्रूप्रभृतयः । आन्तरस्वरूपमाहान्तरमिति, कदम्बेति, अयं श्रोत्रस्यान्ननिर्वृत्तिरूपः, आदिना 25
धान्यमसूराकाराद्युपः, अतिमुक्त्वाहुमुपचन्द्राकारो घ्राणस्य क्षुरप्रासारो रमनस्य नाना-
कारः स्पर्शनस्य माहाः, शब्दादिप्रहणोपकारे निर्वृत्तिर्भवति ॥

अथोपकरणेन्द्रियमाचष्टे—

आन्तरेन्द्रियनिष्ठस्वस्वार्थग्रहणसामर्थ्यात्मकशक्तिविशेष उपकरणेन्द्रियम् । पुद्गलशक्तिरूपत्वादस्य द्रव्यत्वम् । अस्योपघाते च निर्वृत्तीन्द्रियसत्त्वेऽपि नार्थग्रहः ॥

- 5 आन्तरेति । आन्तरेन्द्रिय श्रोत्राद्यन्तर्निर्वृत्तिः कदम्बपुष्पाद्याकारस्तद्धृत्तियो विषयग्रहण-सामर्थ्यात्मकशक्तिविशेषशक्तिशक्तिमतोरभेदात् सोऽपि द्रव्येन्द्रियमुच्यत इति भावः । इदमपीन्द्रिय बाह्याभ्यन्तरनिर्वृत्तिनिष्ठत्वाद् द्विविधमिति तत्त्वार्थभाष्यकृत् । आगमे तु न कापि तादृशी व्यवस्था दृश्यतेऽतः केवलमान्तरेन्द्रियनिष्ठ इत्युक्तम् । अस्य शक्तिरूपेन्द्रियस्य द्रव्येन्द्रियत्वे युक्तिमाह पुद्गलेति । शक्तिशक्तिमतोः कथञ्चिदभेदादिति भावः । अस्य
- 10 शक्तिविशेषस्य, द्रव्यत्व द्रव्येन्द्रियत्वमित्यर्थः । अभेद एवानयोरुच्यता किं कथञ्चिद्भेदेनेत्याह अस्येति शक्तिविशेषस्येत्यर्थः, उपघात इति वातपित्तादिना विनाश इत्यर्थः, निर्वृत्तीन्द्रियसत्त्वेऽपीति, कदम्बपुष्पाद्याकाराया अन्तर्निर्वृत्तेस्सत्त्वेऽपीत्यर्थः, नार्थग्रह इति, न जीवशब्दादिविषयं गृह्णातीत्यर्थः, तथा चास्ति कथञ्चिद्भिन्न आन्तरेन्द्रियनिष्ठशक्तिविशेष इति भावः ॥

भावेन्द्रिय विभजते—

- 15 भावेन्द्रियमपि द्विविधम् । लब्ध्युपयोगभेदात् । आत्मनिष्ठेन्द्रियावरणक्षयोपशमरूपार्थग्रहणशक्तिर्लब्धिः ॥

- भावेति । स्पष्टम् । लब्धीन्द्रियस्वरूपमाहाऽऽत्मनिष्ठेति । लाभो लब्धिः प्राप्तिरित्यर्थः, आवरणक्षयोपशमप्राप्तिरिति भावः । ज्ञानस्य तदावरणस्य चात्मनिष्ठत्वेन तत्क्षयोपशमोऽपि तन्निष्ठ एवेत्यत उक्तमात्मनिष्ठेति । इन्द्रियावरणक्षयोपशमादिति, गतिजात्यादिनामकर्मोदयतो
- 20 मनुष्यत्वपञ्चेन्द्रियत्वादिप्राप्तौ सत्यामिन्द्रियविषयेष्वेव शब्दादिषु योऽयं विशेषोपयोगस्तदावरणक्षयोपशमादित्यर्थः । कारणे कार्योपचारात्तु मूले इन्द्रियावरणक्षयोपशमेत्युक्तम् । केचिच्चन्तरायकर्मक्षयोपशमापेक्षिणीन्द्रियविषयोपभोगज्ञानशक्तिर्लब्धिरिति वदन्ति तादृशक्षयोपशमस्यैवार्थग्रहणशक्तिरूपत्वगत्याहेन्द्रियावरणक्षयोपशमरूपार्थग्रहणशक्तिरिति । शेषमपि द्रव्येन्द्रिय लब्धिप्राप्तावेव भवति नान्ययेति ॥

१ कदम्बपुष्पाद्याकृतेर्मांसगोलकाकारायाः श्रोत्राद्यन्तर्निर्वृत्तेषां शब्दाद्विषयसिद्धेर्ज्ञेयशक्तिस्तस्या वातपित्तादिनोपघाते सति यथोक्तान्तर्निर्वृत्तेस्तद्भावोऽपि न शब्दादिविषयं गृह्णाति जीव इत्यतो ज्ञायतेऽस्त्यन्तर्निर्वृत्तिशक्तिरूपमुपकरणेन्द्रियं कथञ्चिद्भिन्नमित्यत आत्मात्मात्मात् ॥

अथोपयोगेन्द्रियमाचष्टे—

अर्थग्रहणनिमित्त आत्मव्यापारपरिणामविशेष उपयोगः ॥

अर्थग्रहणेति । उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेदं प्रति व्यापार्यते जीवोऽनेनेत्युपयोगः करणे चम् । उपयोगो ज्ञानं संवेदनं प्रत्यय इति पर्यायाः । स द्विविधस्साकारोऽनाकारश्चेति, स चेतनेऽचेतने वा वस्तुन्युपयुज्जान आत्मा यदा सपर्यायमेव वस्तु परिच्छिनत्ति तदा स 5 उपयोगस्साकार उच्यते, स च कालतश्छद्मस्थानामन्तर्मुहूर्त्तम्, केवलनामेकसामयिकः । सोऽयं मतिश्रुतादिभेदेनाष्टविधः, यस्तु वस्तुनस्सामान्यरूपतया परिच्छेदस्सोऽनाकारोपयोगः कालः पूर्ववदेव, अयमपि चक्षुर्दर्शनादिरूपेण चतुर्विधः । एतत्सर्वानुस्यूतं लक्षणमाह—अर्थ-ग्रहणेति । आत्मव्यापारमात्रस्योपयोगत्वाभावादर्थग्रहणनिमित्त इति, तावन्मात्रस्य च निर्धृत्त्यादावपि सत्त्वाद्दिशेष्यम् । अयमुपयोगो यदा द्रव्येन्द्रियापेक्षो भवति तदैवोपयोगो- 10 न्द्रियनामभाग्भवति नान्यथा, अत एवावध्याद्युपयोगस्य नेन्द्रियत्वमवध्यादीनामतीन्द्रियत्वात् । इन्द्रियाणां लाभक्रमस्तु प्रथममिन्द्रियावरणक्षयोपशमरूपा लब्धिस्ततो बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं निर्वृत्तेःशक्तिरूपमुपकरणं तदनन्तरञ्चेन्द्रियार्थोपयोग इति ॥

अयमेव ज्ञानात्मोपयोगस्त्वपरव्यवसितौ साधकतमत्वात्प्रमाणं, न सन्निकर्षो नवा द्रव्येन्द्रियमित्याह—

15

अयमेव प्रत्यक्षं प्रति करणम् । समुदितान्येतानि शब्दाद्यर्थं गृह्णन्ति, इन्द्रियव्यपदेशभाञ्जि च ॥

अयमेवेति । उपयोग एवेत्यर्थः, एवशब्देन सन्निकर्षादीनां व्युदासः, लब्ध्युपयोगावा-त्मनः फले जनयितव्ये योग्यत्वाद्वाप्राप्यमाणत्वाच्च प्रसिद्धौ, उक्तञ्च “ भावेन्द्रियाणि लब्ध्यात्मोपयोगात्मानि जानते । स्वार्थसंविदि योग्यत्वाद्वाप्राप्तत्वाच्च संविद ” इति । 20 संविदात्मा, सेयं लब्धिस्सार्थसंविदि योग्यत्वेऽपि प्रकृतानुपयोगित्वात्त्र प्रमाणव्यपदेशभाद्, प्रमितौ साधकतमस्यैवोपयोगित्वात्तादृशोपयोग एव प्रमाणं व्यापारमन्तरेण स्वार्थसंवि-दोऽनुपपत्तेः, अन्यथा मुपुप्रस्यापि तत्प्रसङ्गस्स्यात् । न च तदानीं सन्निकर्षाभावादेव न प्रसङ्ग इति ध्याय्यम्, स्पर्शनादीन्द्रियैरतिमत्सृणतूलिकातामूलमालतीमांमलामोदमुन्दरगे-शब्दादिमन्निकर्षस्य तदानीमपि भावान् । ननु जिज्ञासामासहकृतस्यैव सन्निकर्षादेहेतुत्वम- 25 न्यथा तवापि तदानीमुपयोगः कथं न स्यात्, न च श्रयोपशमाभावात्प्रोपयोग इति ध्याय्यम्,

१. साकारानाकारद्रव्यात्मक उपयोग एवेति भावः, गोऽपि उपपन्नोऽनूकृतदिनराकार हाविभाषकत्वेन प्रवर्तमानः प्रमाकरणं न तु निरस्तनराकारः तथाभूतवस्तुभावेन निर्विषयतया प्रमाणानुपपत्तेरिति तात्पर्यम् ॥

- तत्रैव प्रयोजकस्य पर्यनुयोगात्, जिज्ञासामन्तरेणान्यस्यासभवादिति चेन्न जिज्ञासाया ज्ञाना-
तिरिक्ताया असम्भवात्, तस्या एवोपयोगरूपत्वात्, अतिरिक्तत्वे वा तस्यास्सन्निकर्षेऽकिञ्चि-
त्करायास्सहकारित्वासम्भवात्, किञ्चित्करत्वे च तस्या एव कारणत्वमस्तु किमन्तर्गडुना
सन्निकर्षेण । न च तदानीं मनस इन्द्रियेण सन्निकर्षाभावात् प्रसङ्ग इति वाच्य मनसोऽ-
5 पुत्वासिद्धेः, द्रव्यमनसोऽशेषात्प्रदेशव्यापिनः पौद्गलिकस्याग्रे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेनेन्द्रि-
यैस्सयोगसिद्धेरिति । तस्मादुपयोग एव प्रत्यक्षं प्रति करणमिति भावः । न च ज्ञानस्यैव
करणत्वे फलत्वं कस्येति वाच्यम्, स्वार्थसवित्तेः फलत्वात्, न च स्वार्थव्यवसितिः फल
प्रमाणश्चेति कथं ? विरुद्धत्वाद्वा हि स्वमेव फल स्वमेव प्रमाण भवितुमर्हतीति वाच्यम्,
प्रमाणफलयोः कथञ्चिद्भेदाद्दुभयोपपत्तेः । एवमेव ' ततोऽर्थग्रहणाकारा शक्तिर्ज्ञानमि-
10 हात्मनः । करणत्वे विनिर्दिष्टा न विरुद्धा कथञ्चने ' ति लब्धीन्द्रियस्य करणत्ववादिना
मतमपि न समीचीनम्, तथा फले जनयितव्ये उपयोगेन व्यवधानात्साधकतमत्वासिद्धेः ।
तस्या ज्ञानशक्तेः प्रत्यक्षत्वे शक्तीना परोक्षत्वसाधनमार्हताया विरुद्धं स्यात् । परोक्षत्वे च
मीमांसकमतप्रवेशापत्तेः, तैः करणज्ञानस्य परोक्षतायाः फलज्ञानस्य च प्रत्यक्षताया अभ्युपग-
मात् । अस्माभिश्चोभयो करणफलयोः प्रत्यक्षताभ्युपगमात्तथा च न लब्धीन्द्रियं करण
15 प्रमाणं वा, उपचारेण तु सन्निकर्षादिवत्सापि प्रमाणं स्यादिति ॥

ननु शब्दाद्यर्थग्रहणे चतुर्विधानामेतेषामिन्द्रियाणा मिलित्वा हेतुत्व किंवा द्वित्रयादी-
नामित्याशङ्क्यामाह समुदितानीति, निर्वृत्त्यादीनामेकतराभावेऽपि जीवस्य शब्दादिविषय
स्वरूपावबोधो न कदापि भवति विकलकरणत्वाद्दतो मिलिताना हेतुत्व, अत एव च मिलि-
तानामिन्द्रियव्यपदेश इत्याहेन्द्रियेति । तथा च यस्य यावन्ति द्रव्यभावरूपाणीन्द्रियाणि तस्य
20 तावत्सु समुदितेऽपिन्द्रियव्यपदेशो न न्यूनैष्विति भावः । सोऽयमुपयोग एकस्यैकोपयोग-
कालावच्छेदेनैक एव, नान्यः, अर्थान्तरोपयोगकाले पूर्वोपयोगबलस्य विनाशात्, तथा-
नुभवात्, नहि चक्षुर्दर्शनकाले श्रोत्रज्ञानोत्पत्तिरनुभूयते, न चावृत्त्वात्तदनुत्पत्तिरिति वाच्यम्,
स्वसमयेऽप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाणुना मनसा यदा यदिन्द्रियसयोगस्तदा तज्ज्ञानमिति
क्रमेणैव ज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यम्, सर्वाङ्गीगमुखोपलम्भाद्युपपत्तये मनोवर्गणापुद्गलाना शरीर-
25 व्यापकत्वकल्पनात्, तस्माद्युगपदनेकप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वभाव एव कारण नान्यत्, एवं सन्निहि-
तेऽपि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विषये प्रधानीकृतसामान्य उपसर्जनीकृतप्रतिशेष केवल-
दर्शनोपयोग एतद्विपरीतः केवलज्ञानोपयोग । अत्र केवलज्ञान स्वसमानाधिकरण यत्केवल-

१ प्रयोजकस्येति शेष तथा च जिज्ञासाया आग्रस्यत्वे त सहकृतसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वमिति तदेव
प्रमाण व्यभिचाराभावादिति पूर्वपक्षाशय ॥

दर्शनं तत्समानकालीनं नत्रा ? , केवलज्ञानक्षणत्वं वा स्वममानाधिकरणदर्शनक्षणाव्यवहितो-
त्तरत्वव्याप्यं नवेति संशये युगपदुपयोगद्वयवादिनो महत्वादिप्रभृतय आहुः, चक्षुरचक्षुरवधि-
ज्ञानानि चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनेभ्यः पृथक्कालानि, लक्ष्मणस्थोपयोगात्मककालत्वान्, श्रुतमनःप-
र्यवज्ञानवत्, वाक्यार्थविषयश्रुतज्ञाने मनोद्रव्यविशेषालम्बनमनःपर्यायज्ञाने चादर्शनस्वभावे
मत्यवधिजादर्शनोपयोगाद्भिन्नकालत्वं प्रसिद्धमेव, तथैतान्यपि, केवलिनो ज्ञानदर्शनोपयोगौ 5
त्वेककालीनौ युगपदाविर्भूतस्वभावत्वात्तथा रवेः प्रकाशतापौ, क्षीणावरणे च जिने यथा
मत्यादिज्ञानस्यावप्रहादिचतुष्टयरूपज्ञानस्य वाऽमम्भवस्तथा विश्लेषतो ज्ञानोपयोगकालभिन्न-
काले दर्शनं नास्ति, क्रमोपयोगत्वस्य मत्तित्वादिचतुष्टयव्याप्यत्वात् सामान्यविशेषोभया-
लम्बनक्रमोपयोगत्वस्य चावप्रहाद्यात्मकत्वव्याप्यत्वात् केवलयोः क्रमोपयोगत्वे व्यापकयोर-
प्यापत्तिः स्यात्तथाऽऽगमेऽपि यत्केवलज्ञानदर्शनयोः माद्यपर्यवसितत्वमुक्तं तदपि सङ्गच्छते, 10
अन्यथा द्वितीयसमये ज्ञानाभावेन तृतीयसमये दर्शनाभावेन च तयोः पर्यवसानेनापर्यव-
मितत्वं व्याहृतं स्यादिति । क्रमोपयोगवादिनो जिनभद्रगणिश्रमाश्रमणपूज्यपादाश्च प्राहुः
प्रज्ञापनादौ हि सिद्धस्ताकारोपयोग एव सिद्धस्तीत्युक्तं साकारानाकारोपयोगयोर्युगपद-
भ्युपगमे साकारेति विशेषणं निरर्थकं स्यात्, एवञ्च तरतमोपयोगता सिद्धस्य साकारो-
पयोगोऽन्यस्मिन् कालेऽन्यदा चानाकारोपयोग इति । अत एव च सिद्धान्ते तत्र तत्र 15
मिद्धानां ज्ञानदर्शनयोः पार्थक्येन कथनं सङ्गच्छते, अनयोरविशेषे तु केवलज्ञानदर्शना-
वरणद्वयमपि न घटेत्, न होकस्य द्वे आवरणे युज्येते, तथा साकारोपयोगस्याष्टधात्वमना-
कारस्य चतुर्विधत्वं ज्ञानस्य पञ्चविधत्वं दर्शनस्य चतुर्विधत्वं व्याह्रयेत्, न च “ असरीरा
जीवघणा उवउत्ता दंसणे य नाणे य ” इत्यत्र युगपदेव केवलज्ञानदर्शनोपयोगश्रवणा-
शुगपत्तौ सिद्धत्वं इति वान्यम् ” नाणम्मि दंसणम्मि य एत्तो एगयरम्मि उवउत्तो । 20
सञ्चरस केवलिसस जुगधं ठो नत्थि उउओगा ” इति भद्रबाहुस्वामिभिर्युगपदुपयोगस्य
निषिद्धत्वान्, न च सर्वस्यैव केवलिनो न द्वावुपयोगौ, किन्तु कस्यापि द्वौ स्यातां

१. अत्र क्रमिकोपयोगवादिनो निषेधश्च, निधिपक्षस्तु युगपदुपयोगवादिनाम् । अपरत्रिप्रतिपत्तौ
वैपरीत्यं भाव्यम् ॥ २. केवलज्ञानक्षणत्वे दर्शनोपयोगव्यवहितोत्तरत्वव्याप्यत्वमात्राय सिद्धन्तरेण्याऽन्यथा-
प्रायमिच्छेत्तज्ञानक्षणे दर्शनक्षणव्यवहितोत्तरत्वस्याभावेन व्याप्यत्वमनुपपन्नं स्यादिति ॥ ३. यत्र क्रमोप-
योगत्व तत्र मत्तित्वादिचतुष्टय, यत्र च सामान्यविशेषोभयालम्बनक्रमोपयोगत्वं तत्रावप्रहाद्यात्मकत्वमिति नियम,
तथा च केवलज्ञानदर्शनयोर्द्वैविध्यं क्रमोपयोगत्व स्वीक्रियते तर्हि तदुपपत्तय मत्तित्वादिचतुष्टयव्याप्यत्वात्तदुप-
पत्तयस्य व्यापत्तिः स्यादिति भावः ॥ ४. ननु सर्वमेव सिद्धस्य ज्ञान दर्शन वा साकारमेवेति सूचयितुं
साकारमिति स्वस्वविशेषणयोगो न दोष इत्यत्राहायमाहान् एवेति, ज्ञानदर्शनयोर्विशेषादेवैवैवर्षम् ॥

- कस्यापि त्वेकः, स च केवली मिद्धो वा भवस्थकेवली वा भवेत्, भवस्थकेवलिनोऽद्यापि सकर्मकत्वादेकदैक एवोपयोगः, सिद्धकेवलिनस्तु सकलकर्मविमुक्तत्वेन युगपद् द्वावप्युपयोगो भवत इति भद्रबाहुस्याम्यभिप्राय इति वाच्यम्, मिद्धाधिकारे सिद्धस्यैव तैर्द्व्युपयोगस्य निषिद्धत्वात् । ' उवउत्ता दंसणे य नाणे य ' इति वचनन्तु समुदायविषयमेव न तु कस्य-
- 5 चिदपि युगपदुपयोगप्रतिपादनपरम् । साधपर्यवसितत्वमपि तयोर्न वाधकं, यद्बोधस्वभावेन सदावस्थितं तस्योपयोगेनापि सदा भवितव्यमिति नियमाभावान्, लब्धपेक्षया तयो-
रपर्यवसितत्वोक्तः । केवलज्ञानदर्शनभिन्नज्ञानदर्शनानां निजनिजस्थितिकालं यावदुपयोगा-
भावेऽपि सत्त्वस्या दर्शनात् । उपयोगो ह्येपामान्तर्मोहूर्त्तिकः, तस्मात्सतोऽप्यवश्यमुप-
योगेन भवितव्यमिति न नियमो व्यभिचारात् । न च क्रमिकोपयुक्तत्वे केवलिनो दर्शनो-
- 10 पयोगाभावकालेऽसर्वदर्शित्वं ज्ञानोपयोगाभावकाले चासर्वज्ञत्वं प्राप्नोति न चैतदिष्टं सर्वदैव
केवलिनः सर्वज्ञत्वसर्वदर्शित्वयोरिष्टत्वादिति वाच्यम्, छद्मस्थस्यापि ज्ञानदर्शनयोरेकतरस्मि-
न्नुपयोगे प्रोक्तदोषसमूहस्य जागरूकत्वात् । तथा च निरावरणत्वेऽपि केवलिनस्वभावादेव
युगपदुपयोगाभाव इति । यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनस्सिद्धसेनदिवाकरा
वदन्ति—सामान्यविशेषपरिच्छेदावरणपणगमे कस्य प्रथमतरमुत्पादो भवेत् ? एकस्योत्पादेऽ
- 15 परस्याप्युत्पादापत्तेः, एकसामग्र्या अपरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वे विनिगमनाविरहेणापरसामग्र्या
अप्येकोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वेनोभयोरप्यभावप्रसङ्गात् “ सञ्वाउ लद्धीउ सागारोवउगोवउ-
त्तस्ते ” इति वचनप्रामाण्यात्प्रथमं केवलज्ञानस्य पश्चात्केवलदर्शनस्योत्पाद इति चेन्न लब्धि-
यौगपद्य एवास्य वचनस्य साक्षित्वेनोपयोगक्रमाक्रमयोरौदासीन्यात् । यौगपद्येनाप्युक्त-
वचनस्य निर्वाहे दर्शनस्यानन्तरोत्पत्त्यसिद्धेश्च, न च ज्ञानोपयोगसामान्ये दर्शनोपयोगत्वेन
- 20 हेतुतेति निर्बिकल्पकसमाधिरूपलक्ष्यकालीनदर्शनात्प्रथमं केवलज्ञानोत्पत्तिः केवलदर्शने
केवलज्ञानत्वेन विशेषहेतुत्वाच्च द्वितीयक्षणे केवलदर्शनोत्पत्तिस्ततश्च क्रमिकसामग्रीद्वयस-
म्पत्त्या क्रमिकोपयोगद्वयधारानिर्वाह इति वाच्यम्, “ दंसणपूर्वं नाणं ” इत्यादिना तथा
हेतुत्वस्य प्रमाणाभावेन निरसनीयत्वात्, उत्पन्नस्य केवलज्ञानस्य क्षायिकभावत्वेन नाज्ञा-
योगाच्च । न च मुक्तिसमये क्षायिकचारित्रनाशवन्नश्यतीति वाच्यम्, तस्य क्षायिकत्वेऽपि
- 25 योगस्यैर्यनिमित्तकत्वेन निमित्तनाशनाशयत्वात् केवलज्ञानस्य चानैमित्तिकत्वादुत्पत्तौ ज्ञातौ

१. अनन्ता हि सिद्धास्तत्समुदाये केऽपि ज्ञाने उपयुक्ता केऽपि च दर्शन इति समुदायापेक्षं युगपदुप-
योगप्रतिपादनं न तु प्रत्येकपेक्षया प्रत्येकस्य युगपदुपयोगोपनिषादिति भावः । सिद्धो हि बोध-
स्वभावेन सदावस्थितः, अतस्तेन सोपयोगेन भवितव्यमिति द्वयोर्युगपदुपयोगस्तद्व इति साधपर्यवसितत्वं
तयोरित्याशंकायामाह साधपर्यवसितत्वमपीति ॥

चावरणक्षयातिरिक्तानपेक्षणात्, तथैव हि तस्य स्वतन्त्रप्रमाणत्वव्यवस्थितिः । एवं च ज्ञानं व्यक्ततारूपं दर्शनन्त्वव्यक्ततारूपं न च क्षीणावरणेऽर्हति व्यक्तताव्यक्ते युज्येते ततस्सामान्यविशेषज्ञेयसंस्पर्शभूयैकस्वभाव एवायं केवलप्रत्ययः, न च ग्राह्यद्वित्वाद्ग्राहकद्वित्वमिति सम्भावनापि युक्ता, केवलज्ञानस्य ग्राह्यानन्त्येनानन्ततापत्तेः, विषयभेदकृतो न ज्ञानभेद इत्यभ्युपगमे तु का प्रत्याशा दर्शनपार्थक्ये, आवरणद्वयक्षयादुभयैकस्वभावस्यैव कार्यस्य सम्भवात्, न चैकस्वभावप्रत्ययस्य शीतोष्णस्पर्शवत्परस्परविभिन्नस्वभावद्वयविरोध इति वाच्यम्, दर्शनस्पर्शनशक्तिद्वयात्मकैकदेवदत्तवत्स्वभावद्वयात्मकैरुप्रत्ययस्य केवलिन्यविरोधान्, ज्ञानत्वदर्शनत्वाभ्यां ज्ञानदर्शनयोर्भेदो न तु धर्मिभेदेन, अत एव तदावरणभेदेऽपि स्याद्वाद् एवेति ॥ 5

एवमिन्द्रियस्वरूपमुपदर्श्य सम्प्रति तत्संख्यामाह—

तत्रेन्द्रियाणि चक्षुरसनघ्राणत्वक्श्रोत्ररूपाणि पञ्च ॥

10

तत्रेति । अत्र रूपरसगन्धस्पर्शशब्देतिलौकिकव्यवहारप्रसिद्धक्रमापेक्षया रूपिणः पुद्गला इति सूत्रमनुसृत्य च चक्षुरादिकमोऽवलम्बितोऽनानुपूर्वीक्रमस्यापि शास्त्रे प्रसिद्धत्वात् ॥

सम्प्रति चक्षुषो लक्षणमाचष्टे—

रूपग्राहकमिन्द्रियं चक्षुरप्राप्यप्रकाशकारि । रूपं श्वेतरक्तपीतनीलकृष्णरूपेण पञ्चविधम् ॥

15

रूपग्राहकमिति । अत्र लक्ष्यमिन्द्रियव्यपदेशभाक् निर्वृत्त्युपकरणलब्धुपयोगरूपमिन्द्रियम्, अन्यतमापायेऽपि रूपग्रहणासम्भवात् । रूपविषयकज्ञानसाधनत्वे सतीन्द्रियत्वं चक्षुषो लक्षणम् । आत्मादिवारणायैन्द्रियत्वोपादानम् । रसनादावतिव्याप्तिनिवृत्तये सत्यन्तम् । श्रोत्रेदम्योध्यम् एवस्यैव वस्तुनोऽवस्थाभेदेन रूपादिस्वरूपत्वं भवति, तथाहि चक्षुषा यदेव विलोकितं तदेव रसनया रस्यते, घ्राणेन घ्रायते स्पर्शनेन स्पृश्यते तदेव 20 चातिकठिनीभूतमभ्यवह्रियमाणं ध्वनिमातनोति न तु क्वचिद्देशे रूपं क्वचिद्देशे रसः क्वचिद्देशे गन्धादयः । तस्मात्तदेव पुद्गलद्रव्यं चक्षुर्विषयतामापन्नं श्वेताद्याकारेण विषयतया परिणतिमुपागच्छद्रूपमिति व्यपदिश्यते, रसनग्रहणविषयतामितं तिष्ठादिपरिणामभाक् रस इति व्यपदेशमभ्रुते, एवमितरेन्द्रियप्राप्तानामपि भाव्यम्, दृश्यते होक् एव पुरुषः पितृस्वसृभ्रात्राद्यनेकपुरुषापेक्षया तथातथा व्यपदेश्यतया । तदेवं द्रव्यमिन्द्रिय- 25 नानात्वान्नानाऽऽकाररूपादिभेदमापद्यते, स्वनिमित्ततत्त्वेपाकारं, द्रव्यस्वलक्षणविशिष्टत्वात् । तदिदञ्चक्षुः प्रार्पणात्माहुलप्रमितमातिरेकयोजनलक्षावगिधत प्रज्ञानीयरूपं गृह्णाति,

- जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागप्रमितदेशर्ति रूपमिति । ननु चक्षुर्विषयभूतान् पदार्थान् स्पृष्ट्वा
 ज्ञानं जनयत्यस्पृष्ट्वा वेत्याशङ्क्यामाहाप्राप्यप्रकाशकारीति । विषयदेशं स्वदेशे वा विषय-
 मप्राप्यासश्रिप्यैव वस्तु प्रकाशयतीत्यर्थः । ननु सर्वत्रेन्द्रियत्वे तुल्येऽपि नयनातिरिक्तानामि-
 न्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं नयनस्य मनसश्चाप्राप्यकारित्वमिति कुतो विशेष इति चेन्न, उपघाता-
 5 नुप्रहर्दशनाद्रसनादीनां प्राप्यकारित्वं, दृश्यते हि त्रिकटुकाद्यास्वादाने, अनुच्यादिपुद्गलाघ्राणे,
 कर्कशकम्बलादिस्पर्शने, भेर्यादिशब्दध्रुवणे तेषामुपघातः, क्षीरशर्कराद्यास्वादाने, कर्पूरपुद्गला-
 घ्राणे, मृदुतूलिकादिस्पर्शने, मृदुमन्दशब्दाद्याकर्षणेऽनुग्रहः । नयनस्य निश्चितकरपत्रोहसङ्क-
 लादिवीक्षणेऽपि पाटनाद्युपघातानवलोकनात् चन्दनागरुकर्पूराद्यवलोकनेऽपि शैत्याद्यनुग्रहाननु-
 भवात् । मनसश्च बह्व्यादिचिन्तनेऽपि दाहाद्युपघातादर्शनात्, जलचन्दनादिचिन्तायामपि पिपा-
 10 सोपशमनानुग्रहाऽसम्भवाच्च न प्राप्यकारित्वम् । न च नयनस्याप्राप्यकारित्वेऽनुग्रहोपघाता-
 भावौ व्यभिचरतः, दृश्यते हि घनपटलविनिर्मुक्तं नैत्राचार्यमाणं निरन्तरमवलोकयतश्चक्षुषो
 विघातः, राकानिशाकरकरनिकुरुम्बं तरङ्गमालामण्डितं जल हरित तरुमण्डल शाद्वलञ्च
 निरन्तर निभालयतोऽनुग्रह इति वाच्यम्, सर्वथा विषयकृतानुग्रहोपघातासम्भवस्यानुस्त-
 त्वात् । किन्त्वेतावदेव वदामो यदा विषयं विषयतया चक्षुरवलम्बते तदा तत्कृतावनुग्रहो-
 15 पघातौ तस्य न भवत इत्यप्राप्यकारि तत्, शेषकालन्तु प्राप्तेनोपघातकेनानुग्रहाहेकेण वोपघातोऽ
 नुग्रहश्च भविष्यति, दिनकरस्य ह्यश्वः प्रसरणशीला यदा तत्समुत्पमवलोक्यते तदा ते
 चक्षुर्देशं प्राप्ताश्चक्षुरुपगन्ति, स्वभावशीतलादशीतकररश्मयोऽपि सम्प्राप्ता एव चक्षुरनु-
 गृह्णन्ति, तरङ्गमालासङ्कुलजलावलोकने च जलविन्दुसपृक्तपत्रनसस्पर्शानानुग्रहः, हरित-
 तरुमण्डलशाद्वलविलोकने च तच्छायासम्पर्केण शीतलभूतवायुसस्पर्शादेवानुग्रहः, अन्यदा
 20 तु जलाद्यवलोकनेऽनुग्रहाभिमान उपघाताभावाद्भवति, नान्यथा । प्राप्यकारित्वे तु समाने
 सम्पर्के यथा सूर्यमीक्षमाणस्य सूर्येणोपघातो भवति तथा वैश्वानरजलशूलाद्यवलोकने दाह-
 क्लेदपाटनादयः कस्मान्न भवन्ति, किञ्च यदि चक्षुः प्राप्यकारि तदा स्वदेशगतरजोमलाञ्जन-

१. विषयपरिच्छेदमात्रकालेऽनुग्रहोपघातशून्यता हेतु, पश्चात्तु चिरमवलोकयत प्रतिपत्तु प्राप्तेन
 रविकिरणादिना चन्द्रमरीचिनोलादिना वा मूर्तिमता निसर्गत एव केनाप्युपघातकेनानुग्रहाहेकेण वा विषयेणोपघा-
 तानुग्रहौ भवेतामिति भावः ॥ २. न च नायनरश्मयो नैत्राजिर्गल विषय प्राप्य सूर्यविम्बरश्मय इव
 प्रकाशयन्ति, रविबिम्बरश्मय इव च सुरुभवाच्च बह्व्यादिभिस्तेषा दाहादय इति वाच्यम्, नायनरश्मिप्राह
 कमानाभावात्, तथात्वेऽपि तयामभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, न च वस्तुपरिच्छेदशून्यथानुपपत्तिरेव तत्र लिङ्गमिति
 वाच्यम्, तानन्तरेणापि तत्परिच्छेदोपपत्ते नहि मनसो रश्मयस्सन्ति, वस्तु च परिच्छिद्यते नच तदपि
 प्राप्यकार्यैवेति वाच्यम् अप्राप्यकारित्वस्य टीक कृद्भिर्वक्ष्यमाणत्वात् । इत्यन्तरेणापि तस्याप्राप्यकारित्वमाह
 यदि चक्षुरिति ॥

शलाकादिकं कृतो न पश्यति तस्मादप्राप्यकार्येण । ननु यदि चक्षुरप्राप्यकारि भवेत्तर्हि
दूरव्यवहितानुप्यर्थान् गृहीयात् मनोवत् न च तथा, किन्तु अनाद्युतमदूरभवमेवार्थ, तस्मि-
न्नेव तस्य सम्बन्धसम्भवात्, अन्यथाऽऽवरणभावादनुपलब्धिपरन्वयोपलब्धिरिति न स्यात्,
नहि तदावरणमुपघातकरणसमर्थम्, प्राप्यकारित्वे तु मूर्त्तद्रव्यप्रतिघातात्सम्भवत्यावर-
णादिकम्, मैवम्, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, न खलु मनोऽप्यशेषान् विषयान् गृह्णाति 5
तस्यापि सूक्ष्मेष्वागमादिगम्येष्वर्थेषु मोहदर्शनात् तस्माद्यथा मनोऽप्राप्यकार्येण स्वा-
वरणक्षयोपशमापेक्षत्वाज्जितविषयं तथा चक्षुरपि स्वावरणक्षयोपशमापेक्षत्वादप्राप्यकार्येण
योग्यदेशावस्थितनियतविषयमिति न व्यवहितोपलम्भप्रसङ्गो नापि दूरदेशस्थितानामिति ।
दृष्टञ्चैतदप्राप्यकारित्वेऽप्ययस्कान्तस्य स्वभावविशेषादेव योग्यदेशापेक्षणम् । अन्यथा
सर्वाण्यप्ययांसि जगद्वर्त्तानि तेन आकृष्येरन् न तु प्रतिनियतमेव । न चायस्कान्तोऽपि 10
प्राप्यकारि, छायाणुभिस्समाकृष्यमाणवस्तुसम्बन्धात् छायाणूनां सूक्ष्मत्वादेव नोपलम्भ इति
वाच्यम्, तद्वाहकप्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणकं प्रतिपत्तुं शक्यमितिप्रसङ्गात् । न च,
यदाकर्षणं तत्संसर्गपूर्वकं, यथाऽयोगोलकस्य सन्दर्शनेन आकर्षणञ्चायसोऽयस्कान्तेन, तत्र
साक्षाद्यसोऽयस्कान्तेन संसर्गस्य प्रत्यक्षवाधितत्वेऽपि सूक्ष्मछायाणुभिर्निर्वाह इति वाच्यम्
हेतोरनैकान्तिकत्वात्, मन्त्रेण हि व्यभिचारः, स स्मर्यमाणो विवक्षितं संसर्गाभावेऽ 15
प्याकर्षति । तथा छायाणुभिरयांसीय काष्ठादीन्यप्याकृष्येरन् सम्बन्धाविशेषात् । न
चारित तत्र शक्तिप्रतिनियम इति वाच्यम्, अप्राप्तावपि तेनैव निर्वाहे छायाणुकल्पनाया
वैयर्थ्यात् । न च चक्षुः प्राप्यकारि व्यवहितार्थानुपलब्धेरिति प्रमाणं तत्साधकमस्तीति वा-
च्यम्, व्यभिचारात्, काचाभ्रपटलम्फटिकैरन्तरितस्याप्युपलब्धेरिति न तस्य प्राप्यकारित्व-
मिति ॥ सम्प्रति चक्षुर्विषयभूतरूपप्रकारमाह रूपमिति । पञ्चविधमिति । एतद्व्यतिरिक्तहरि- 20
तारिवर्णानां पञ्चविधधर्षणेषु द्वादीनीनां मेलनेन जायमानस्यान्नाधिकरूपशङ्का, अत एव ते हरिता-
द्वयसाम्निपातिका इति कथ्यन्ते, एते द्रव्यात्कथञ्चिद्विभ्रानाः, कथञ्चित्तादात्म्यमेवानयोस्सम्बन्धो
विशिष्टद्युद्धिनियामकः, नीलो घटो नीलरूपवान् घट इति प्रतीतेः, ननु ममवायः, नीलो घट
इत्यत्र नीलपदस्य विनाऽनुपपत्ति लाक्षणिकत्वापत्तेः, ममवायस्य प्रमाणवाधितत्वात् । तथाहि
ममवायिभ्यस्म भिन्नोऽभिन्नो वा स्यात्, यदाभिन्नस्तर्हि न पश्यन् ममवायोऽस्ति, ममवायि- 25
भिरप्यतिरिक्तत्वात्तत्वरूपवत् । यदि भिन्नस्म कथं ममवायिषु पस्ति ममवस्येनैकदेशेन वा,
यदि सामस्त्वेन, तर्हि प्रतिममवायि तस्य पर्याप्तत्वेन ममवायनानात्वप्रसङ्गः, यद्येकदेशेन

१. प्रयोग्य चक्षुर्न विषयारिणामार अत्र प्यकारित्वात् मनोवर्त्तानि, अप्राप्यकारित्वे मयपि ना-
विशेषेण ममवस्येन मन प्रपत्ति इति व्यभिचार इति शब्दप्रमाणवत् प्रमाणवत्त्वमाह दृष्टान्तोऽपि ॥

तर्हि निरंशताऽभ्युपगमन्याघातः, एकावयवावच्छेदेन वृत्तेः । किञ्चैकदेशेनापि समवायस्य केन सम्बन्धेन वृत्तता, न समवायेनाऽपसिद्धान्तात् । न स्वरूपेण, तस्य प्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वाभावेन शून्यत्वात् समवायिनोरपि स्वरूपेणैव वृत्तताप्रसङ्गात्, यदि स्वरूपसम्बन्धस्य भेदस्तर्हि तस्यापि स्वरूपिषु वृत्ततायां सम्बन्धान्तरप्रसङ्गेनानवस्थापातादिति

5 यत्किञ्चिदेतत् ॥

अथ रसनेन्द्रियं निरूपयति—

रसग्राहकमिन्द्रियं रसनं, प्राप्यकारि । रसश्चात्मलमधुरतिक्तकपायकटुभेदेन पञ्चविधः ॥

रसग्राहकमिति । रस्यत आस्वाद्यते इति रसः, तद्विषयकज्ञानसाधनमिन्द्रियं रसनमित्यर्थः, रसविषयकमतिज्ञानसाधनत्वे सतीन्द्रियत्वन्तु लक्षणम्, कृत्यं पूर्ववद्व्यम् । नेदमिन्द्रियं चक्षुर्वेदप्राप्यकारि किन्तु जपन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागप्रमितप्रदेशादागतमुत्कर्षेण नवयोजनादागतं वा स्वदेशमालिङ्गितमात्मप्रदेशैरात्मीकृतं रस गृह्णातीत्याशयेनाह प्राप्यकारीति । स्वदेशे विषयं स्पृष्टं ततो बद्धं प्राप्य रसनेन्द्रियं ज्ञानमुत्पादयति, श्रोत्रापेक्षयाऽस्यापदुत्वात् शब्दापेक्षया च रसस्य स्तोक्तत्वात् वादरत्वाच्चेति भावः । रसं विभजते रसश्चेति । अग्निदीपनकृदम्लः, पित्तादिप्रशमनो मधुरः, श्लेष्मादिदोषहन्ता तिक्तः, रक्तदोषापहर्त्ता कपायः, गलामयादिप्रशमनः कटुः । तथा च भिषकशास्त्रं—“ अम्लोऽग्निदीप्ति-कृत्स्नगन्धशोफपित्तकफापहः । हृदनः पाचनो रुच्यो भूढवातानुलोमकः ॥ पित्तं वातं विषं हन्ति धातुवृद्धिकरो गुरुः । जीवनः श्लेष्मकृद्बालवृद्धक्षीणौजसां हितः ॥ श्लेष्माणमरुचिं पित्तं वृषं कुष्ठं विषं ज्वरम् । हन्यात्तिक्तो रसो बुद्धेः कर्त्ता मात्रोपसेवितः ॥ रक्तदोषं कफं पित्तं कपायो हन्ति सेवितः । रूक्षश्शीतो गुणग्राही रोचकश्च स्वरूपतः ॥ कटुर्गलामय शोफं हन्ति युक्त्योपसेवितः । दीपनः पाचको रुच्यो बृंहणोऽतिकफापहः ” इति । लवणस्तु मधुरादिसप्तर्गजत्वात् पृथगुक्त इति ॥

घ्राणं लक्षयति—

गन्धज्ञानासाधारणकारणमिन्द्रियं घ्राणम्, प्राप्यकारि । गन्धोऽपि सुरभिदुरभिभेदेन द्विविधः ॥

गन्धज्ञानेति । गन्धयत आघ्रायत इति गन्धस्तद्विषयकज्ञाने यदसाधारण कारणमिन्द्रियं तद् घ्राणमित्यर्थः । सभिन्नस्रोतोल्ब्धिवारणायासाधारणेति, एव सर्वत्रेदं वाच्यम् ।

नहि सा गन्धज्ञानमात्रेऽसाधारण कारण किन्तु एकाधिकविषयकज्ञान एवेति । लक्षण कृत्यञ्च पूर्ववत् । इदमपि रसनवजघन्यतोऽङ्गुलासख्येयभागप्रमितदेशादुत्कर्षेण नवयोजना-
दागत स्वदेश स्पृष्ट वद्वञ्च गन्ध गृह्णातीत्याशयेनाह प्राप्यकारीति । गन्ध विभजते गन्धोऽ
पीति । सौमुख्यकृतसुरभिर्वैमुख्यकृदुरभिरिति ॥

स्पर्शन लक्षयति—

5

स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्, प्राप्यप्रकाशकारिणी । शीतोष्णस्निग्ध
रूक्षमृदुकर्कशगुरुलघुरूपेणाष्टविधस्पर्शः ॥

स्पर्शग्राहकमिति । लक्षण कृत्यमूहम् । अस्मिन्द्रियस्य निर्वृत्तेर्न बाह्याभ्यन्तरभेदो
वर्त्तते । त्वग्निन्द्रियमपि रसनादिवत्तावत्प्रमाणादागत विषय प्राप्य ज्ञानमुत्पादयतीत्याह
प्राप्येति । स्पर्श विभजते शीतेति ॥

10

अथ श्रोत्र लक्षयति—

शब्दग्राहकमिन्द्रिय श्रोत्रम्, प्राप्यकारि । सचित्ताचित्तमिश्रभेदा
त्रिभिर्ध्वशब्दः ॥

शब्देति । वाग्योगप्रयत्ननिसृष्टोऽनन्तानन्तप्रादेशिकपुद्गलस्कन्धप्रतिविशिष्टपरिणाम पुद्गल
द्रव्यसघातत्रिशेषजन्मा वा गर्भितादिशब्दोऽवसेयस्तद्विषयकज्ञानचनकमिन्द्रिय श्रोत्रमित्यर्थ 15
लक्षण कृत्य प्राग्वदूहम् । शब्दद्रव्याणि घ्राणेन्द्रियादिविषयभूतेभ्यो द्रव्येभ्यस्सूत्रमाणि, बहूनि
तथा तत्क्षेत्रभाविशब्दयोग्यद्रव्यवामकानि च ततस्सूत्रमत्वादतिप्रभूतत्वात्तदाऽन्यद्रव्यत्रासक
त्वाच्च आत्मप्रदेशैस्सप्रमात्राप्यपि निर्वृत्तीन्द्रियमध्ये प्रविश्य झटित्युपकरणेन्द्रियमभिव्य
ञ्जयन्ति । श्रोत्रेन्द्रियञ्च घ्राणेन्द्रियायपेक्षया स्वविषयपरिच्छेदे पटुतर, ततस्सृष्टप्रमात्राप्यपि
तानि श्रोत्रेन्द्रियमुपलभन्ते नास्पृष्टानि श्रोत्रेन्द्रियस्य प्राप्तत्रिषयपरिच्छेदस्यभावत्वादित्या 20
शयेनाह प्राप्यकारीति, स्पृष्टार्थमाहीत्यर्थ । चघन्येनाङ्गुलासख्येयभागादागत प्रकर्षेण द्वादशयो
जनादागत स्पृष्ट शब्द गृह्णाति, नात परत आगत तस्य स्वभागतो मन्दपरिणामत्वान्,

20

१ ननु घ्राणस्य प्रायकारिच न युज्यते स्वर्गाद्गल्लस्यस्यापि स्वावपयस्यैव गृह्यतो नुभवविद्ध
त्वान् । कपूरकुडमसुमानानां दूरस्थानामपि गन्धस्यानुभवानि च न भवन्त भवन्त ग घेन प्राणाद्रव्यस्य
स्पृष्टानाम् वायुना हि प्रतिस्वन्निय पुद्गलमयो गन्धो घ्राणद्रिय स्पृष्टानि अन्यथा घ्राणाद्रव्यस्य त कृत्वा
प्रहोपपत्ती न स्याताम् इत्यन च कपूरादिगन्धप्रवण शब्दयानुमद् अथु यादिगन्धप्रवेण पानरागागा
व्याधिरूपो घ्राणस्योपघान इति एवं श्रोत्रेऽपि भावम् ॥

- श्रोत्रेन्द्रियम्यापि तथाविधमद्भुततरं बलं न विद्यते येन परतोऽप्यागतान् शब्दान् शृणुयादिति भावः । ननु श्रोत्रस्य प्रान्तार्थप्राहित्वं न युज्यते, स्वदेशाद्भिन्नदेशस्थस्यापि शब्दस्य प्रहणानुभवात्, नहि कश्चिच्छब्दः श्रोत्रेन्द्रिये प्रविशन्नूपलभ्यते, नवा श्रोत्रेन्द्रियं शब्ददेशे गच्छत्, समीक्ष्यते, दूरे एव कस्यापि शब्दः श्रूयते इति जनोक्तिरपि श्रूयते इति चेन्नैवम्, श्रोत्रं हि शब्दः
- 5 प्राप्नोति न तु शब्दं श्रोत्रमघ्राद्यकरणत्वादात्मनः । ते च शब्दा गत्यादिक्रियावन्तः पुद्गलमयाः, वायुनोत्पमानत्वात्ते क्रियावन्तो धूम इव, विशेषेण द्वारानुविधानात्तोयवत्, पर्वतनितम्बादिषु प्रतिघाताद्वायुवदिति, श्रोत्रमप्यागतं शब्दं गृह्णाति, उपघातानुग्रहोपलब्धेः, भेर्थादिमहाशब्दप्रवेशे हि श्रोत्रस्य वाधिर्यरूप उपघातो दृश्यते, कोमलशब्दप्रवेशेऽनुग्रहः, श्रोत्रेण सन्निकृष्टस्यापि शब्दस्य ग्रहणे तत्र दूरादिव्यवहारस्य दूरादिदेशादागतत्वेनोपपद्यमानत्वं, दृश्यते
- 10 हि गन्धस्य घ्राणेन्द्रियेण सन्निकृष्टस्यापि ग्रहणे दूरादिदेशादागतत्वेन दूरे चकुलपरिमल इत्यादिव्यवहारः । अव्यवहितदेशोत्पन्ने शब्दे देशश्चाक्षुषप्रत्यक्षेण लक्ष्यते व्यवहितदेशमसुद्भवे च तस्मिन् देशप्रतिपत्तिरानुमानिकीति । अत्रेदम्बोधं सर्वस्तोकप्रदेशावगाढं चक्षुरिन्द्रियम ततः श्रोत्रेन्द्रियमवगाहनार्थतया संख्येयगुणं अतिप्रभूतेषु प्रदेशेषु तस्यावगाहनभावात् । ततोऽपि घ्राणेन्द्रियमवगाहनार्थतया संख्येयगुणमतिप्रभूतेषु प्रदेशेषु तस्यावगाहनोपपत्तेः । ततोऽपि रसनेन्द्रियं संख्येयगुणं ततोऽपि स्पर्शनेन्द्रियमवगाहनार्थतयाऽसंख्येयगुणम् । एवमेव प्रदेशार्थतयापि । मर्षाणीन्द्रियाणि च वर्त्तमानार्थप्राहीणीति ॥ अथ शब्दभेदानाह मचिचेति, जीवेन मुग्धद्वारा भाषमाणो यश्शब्दरस मचित्तः, परस्परं पापाणद्वयपरिस्फालनप्रभवोऽचित्तः, आत्मप्रयत्नतो वाद्यमानेषु वादित्रादिषु ममुन्मिपन् शब्दो मिधः ॥

अथ मनो लक्षयति—

- 20 मनिश्रुतविषयीभूतार्थज्ञानसाधनमनिन्द्रियं मनः, अप्राप्यप्रकाशकारि ॥

मतीति । मतेऽद्भुतस्य या विषयीभूतोऽर्थस्तद्विषयज्ञानसाधनत्वे सत्यनिन्द्रियत्वं मनसो लक्षणमित्यर्थः । मनिश्रुतान्यतरज्ञानसाधनत्वे सत्यनिन्द्रियत्वमिति यावत् । औदारिकादित्यर्थपरिच्छेदकत्वलक्षणधर्मद्वयोपेतमिन्द्रियं भवति, ईषदूनमिन्द्रियमनिन्द्रियं मनसत्त्वं

25 तस्यौदारिकादित्यधर्मलक्षणदेशनियमात् अर्थपरिच्छेदकत्वलक्षणेन्द्रियमादृश्यात् । अर्थावग्रहान्

१. मनु साधनसमाप्य उच्यतेदेशादात्तं सर्वतो ज्ञानरूपत्वात्वेन प्रथममिच्छेत् न चोपेन्द्रियद्वेषो प्रमुक्तं प्राप्यं मान् चोपेन्द्रिय एवाति नाप्राप्तान्ति यद्युक्तं तदि शब्दं दृश्यात्प्रादिभेदप्रतीतिं क्वात् प्रसा दि विषय. परिच्छेदमानस्यर्थाऽपि मनिद्रिय एव, प्रतीति च दूरे शब्दोऽनिच्छे शब्द इति एव दृश्यात्प्रादिभेद इत्यद्वयत्वात् चोपेन्द्रिय मनिच्छेदस्यापि ।

परतो मतिज्ञानमेव श्रुतज्ञान भवति तच्च न मर्षेपामिन्द्रियाणामर्थविग्रहात् परत , किन्तु मनोऽ
 र्थावग्रहात् परतो मति श्रुतीभवतीति श्रुतस्य मनोविषयत्व बोध्यम् । शब्दादिष्विन्द्रियव्या-
 पारानन्तर मनो व्याप्रियते त्रिकालत्रिषयश्च । ननु मे मनोऽमुत्र गतमित्याद्यनुभवेन मनो
 देहाजिर्गत्य जाप्रति स्वप्ने वा ज्ञेयेन सम्प्रथ्य ज्ञानमुत्पादयत्यत इदं किं प्राप्यकारीत्यत्राहा
 प्राप्यप्रकाशकारीति । ज्ञेयेन सह न सश्लिष्यति मनो विषयकृतानुग्रहोपघाताभावाच्चक्षुर्वेदिति, 5
 ज्ञेयसपर्केऽभ्युपगम्यमाने तोयचन्द्रनादिचिन्तनकाले शैत्यानुभवनेन स्पर्शनवदनुग्रहेत, विष
 शस्त्रादिचिन्तनसमये च तद्वदेवोपहन्येत न चैत्र, तस्मादप्राप्यकारि मन इति, तथा तस्य
 बहिर्निस्सरणमपि नोपपद्यते भावमनसश्चिन्ताज्ञानपरिणामरूपतया जीवाद्व्यतिरिक्तत्वेन
 देहमात्रव्यापित्वात् । नहि ये देहमात्रव्यापिनस्तेषा बहिर्निस्सरण युज्यते तद्रूपविषयत् ।
 द्रव्यमनसश्च घटादिवद्वचेतनत्वेन गत्वापि त्रिषयदेशमकिञ्चित्कारित्वात् । न च तस्य स्वय 10
 मचेतनत्वेऽपि प्रदीपवत् करणत्वात् विषयदेश प्राप्याऽऽत्मनो ज्ञान चनयतीति वाच्यम्,
 द्रव्यमनसोऽन्त करणत्वात्, तथा च प्रयोगो यद्-न्त करण तेन शरीरस्थेनैव जीवो विषय
 गृह्णाति यथा स्पर्शनेन, अन्त करणश्च द्रव्य मन इति, प्रदीपादिकन्तु बाह्यकरणमात्मन
 इति माधनविकलो दृष्टान्त । न च मृतनष्टादिषु वस्तु चिन्तयतो मनस उपघातो ज्ञायते,
 इष्टसगमविभङ्गाभादिकश्च चिन्तयतोऽनुग्रह इति वाच्यम् असिद्धे, मनस्त्वपरिणतानिष्ट 15
 पुद्गलनिचयरूप द्रव्यमनोऽनिष्टचिन्ताप्रवर्त्तनेन जीवस्य देहदौर्गत्याद्यापत्या हृन्निरुद्धवायुव
 दुपघात चनयति, तदेव च शुभपुद्गलपिण्डरूप तस्यानुकूलचिन्ताननस्त्वेन हर्षाद्यभिनि
 र्गृह्यत्या भेषनवदनुग्रह विधत्ते, अतो जीवस्थैतौ अनुग्रहोपघातौ द्रव्यमन करोति, ननु मन्य
 मानमेर्षादिव ज्ञेय मनस किमप्युपकल्पयतीति । न च चिन्तैव कार्यानुपघातादिजनिका
 न द्रव्यमन इति वाच्यम्, तस्या अपि द्रव्यमनोजन्यत्वात् अन्यथा चिन्ताया ज्ञान 20
 रूपत्वेनामूर्त्ततया गगनादिवदुपघाताद्यहेतु वापत् । तस्मात्प्राप्यकारी न भवतीति भाव ॥

अस्यापि विभाग दर्शयति—

इदमपि द्रव्यभावाभेदेन द्वित्रिधम् । मनस्त्वेन परिणतमात्मप्रदेश-
 यापि पौद्गलिक द्रव्यमनः । तदावरणक्षयोपशमजन्योऽर्धग्रहणोऽनुग्रह
 आत्मयापारविशेषो भावमनः ॥ 25

१ तथा च प्रयोग भावमन स्वरूपं न देहाद्बहिर्निस्सरणं देहमात्रव्यापित्वात् य देहमात्रवृत्तयो
 न तथा बहिर्निस्सरणवृत्तयो यः तद्रूपत्वात् देहमात्रव्यापि न जीवरूप भावमन इति ॥

इदमपीति, चक्षुरादिवन्मनोऽपीत्यर्थः । द्रव्यमनसः स्वरूपमाह मनस्त्वेनेति, मन-
नयोग्यैर्मनोवर्गणाभ्यो गृहीतैरनन्तैः पुद्गलैर्निर्वृत्तमित्यर्थः । आत्मप्रदेशव्यापीति, स्वस्वका-
यपरिमितमित्यर्थः, न त्वणुरूपं युगपज्ज्ञानानां युगपदुपयोगाभावादेवानुत्पत्तेरिति भावः ।
आहङ्कारिकत्वमित्यत्ववारणायाह पौद्गलिकमिति पुद्गलसमूहात्मकमित्यर्थः । भावमन आह
5 तदावरणेति मनोजन्यज्ञानावरणेत्यर्थः । अर्थग्रहणोन्मुक्त इति, तत्तदर्थपरिच्छेदोन्मुक्त
इत्यर्थः, आत्मव्यापारविशेष इति, चित्तचेतनायोगाध्यवसानस्वान्तमनस्कारादिशब्दवाच्य
आत्मनः परिणामविशेष इत्यर्थ इदमपि ज्ञानरूपं भावमनस्त्वदेहपरिमाणमेव ॥

एवं सांख्यवहारिकप्रत्यक्षलक्षणं सविस्तर विचार्य सम्प्रति तद्विभजते—

सांख्यवहारिकश्चावग्रहेहापायधारणाभेदेन चतुर्विधम् ॥

10 सांख्यवहारिकश्चेति । तत्तदिन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं यथा चक्षुरवग्रहश्चक्षुरीहा
चक्षुरपायश्चक्षुर्धारणा, रसनावग्रहो रसनेहा रसनापायो रसनाधारणेत्येवं सर्वेन्द्रियमादाय
मनोऽप्यादाय चातुर्विध्यं सांख्यवहारिकप्रत्यक्षस्य भाव्यम् ॥

अथावग्रहलक्षणमाख्याति—

विपयेन्द्रियमनोऽभिसम्बन्धजन्यदर्शनजनितं सत्तावान्तरसामान्य-

15 वद्वस्तुविपयकं ज्ञानमवग्रहः । यथाऽयं मनुष्य इत्यादि ॥

विपयेन्द्रियेति । द्रव्यपर्यायस्वरूपोऽर्थो विपयः, इन्द्रियं चक्षुरादि मनः प्रसिद्धं,
तेषामभितः पूर्णतया भ्रान्ताद्यनिमित्तकत्वेन यस्सम्बन्धो योग्यस्थानावस्थितिरूपस्तेन
जन्यं यदर्शनं सन्मात्रविपयकनिर्विशेषकबोधस्तेन जनितं यत्सत्तावान्तरसामान्यव-
द्वस्तुविपयकं ज्ञानं सत्त्वव्याप्यमनुष्यत्वादिप्रकारकेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकज्ञानं तद-
20 वग्रहपदवाच्यमित्यर्थः । निदर्शनमाह यथेति । अत्रावग्रहो यद्यपि व्यञ्जनार्थाव-
ग्रहभेदेन द्विविधः, तत्रान्ननिर्वृत्तीन्द्रियाणां शब्दादिजिपयपरिच्छेदहेतुशक्तिविशेष उपकर-
णेन्द्रियरूपः, शब्दादिरूपेण परिणतद्रव्यसमूहः, उपकरणेन्द्रियपरिणतशब्दादिद्रव्ययोस्स-
म्बन्धश्च व्यञ्जकत्वाद्द्रव्यमानत्वाद्योपलक्षणेन त्रितयमपि व्यञ्जनमुच्यते । व्यञ्ज-

१. इन्द्रियमनोनिमित्तकमतिज्ञानस्य धृतनिधिताधुतनिधितभेदभिन्नस्य भेदा इमे, यद्यपि धृतनिधि-
तस्यावग्रहादयधनुर्विधा, अधुतनिधितस्वीत्यतिशयादयो भेदा भवन्ति तथापि औत्पत्तिव्यादिष्यवग्रहादयो
विद्यन्ते एव । परन्तु धुतनिधितावग्रहादयो व्यवहारकाले धृतान्तेषु प्रवर्तन्ते पूर्वं धुतपरिधर्मनमतिभेदे
औत्पत्तिव्यादिषु स्वोहायभिलाष धृतानुगमनन्तरेण भवति तथाविधकर्मक्षयोपशमादिति बोध्यम् ॥

नेन सम्बन्धेनावग्रहणं व्यञ्ज्यमानस्य शब्दादिरूपार्थस्याव्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः
 अथवा व्यञ्जनानां शब्दादिरूपतया परिणतद्रव्याणामुपकरणेन्द्रियसम्प्राप्तानामवग्रहोऽ
 व्यक्तपरिच्छेदो व्यञ्जनाऽवग्रहः, व्यञ्जनेनोपकरणेन्द्रियेण स्वसम्बद्धस्यार्थस्य शब्दा-
 ढेरवग्रहणमव्यक्तपरिच्छेदो व्यञ्जनावग्रह इति, अयञ्च सम्बन्धानन्तरं प्रथमसमयादारभ्यार्था-
 वग्रहात्प्राक् सुप्तमत्तमूर्च्छितादिपुरुषाणामिव शब्दादिद्रव्यसम्बन्धमात्रविषयोऽव्यक्तो ज्ञान- 5
 रूपोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः । अव्यक्तत्वादेव च न संवेद्यते संवेदनाभावात्तस्याभावाङ्गीकारे
 तु द्वितीयादिसमयेऽपि तस्याभावप्रसक्त्या चरमसमयेऽर्थावग्रहो न स्यादेव, अर्थावग्रहस्तु
 स्वरूपनामजातिक्रियागुणद्रव्यरूपनारहितस्सामान्यार्थग्रहणरूपः, तथा चोक्तदृष्टान्तेऽमनुष्य-
 व्यावृत्तिरूपविशेषप्रतिभासनेऽपि नैश्वयिकव्यावहारिकरूपेणावग्रहस्य द्वैविध्यादत्र व्यावहारि-
 कावग्रहो निर्दिशितस्तदुत्तरमपीहादीनां प्रवृत्तेः । अन्यथा तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादेवेति भावः ॥ 10

नैश्वयिकावग्रहं विशेषमात्रानवगाहित्वेन दर्शनापरपर्यायं स्वरूपयति—

सत्तामात्रावगाहिज्ञानं दर्शनमालोचनम् । यथेदं किञ्चिदिति ॥

सत्तामात्रेति । मात्रप्रदेन नामजात्यादिव्युदासो दर्शनस्य नामान्तरमाहालोचनमिति ।
 एतस्य दृष्टान्तमाह यथेति । इतीति, एतादृशशब्दप्रयोगामिव्यङ्ग्यशब्दप्रयोगरहितो ज्ञान-
 विशेष इत्यर्थः । अन्यथा शब्दोल्लेखित्व आन्तर्मुहूर्त्तिकत्वापत्त्याऽर्थावग्रहरथैकसामयिकत्व- 15
 सिद्धान्तव्याकोपस्थ्यादिति भावः । इदञ्चोदाहरणं नैश्वयिकाव्यक्ताव्यावृत्तवस्तुसामान्य-
 ग्राहि । तत ईहिते सति मनुष्योऽयमिति निश्चयात्मनोऽपायो भवति । ततोऽपि मनुष्योऽयं
 पाश्चात्यः पौरस्त्यो वेति संशयोत्तरं पाश्चात्येन भवितव्यमितिहोदयात्तदपेक्षया मनुष्योऽय-
 मिति ज्ञानस्य व्यावहारिकावग्रहत्वं, एवमेव यावत्तारतम्येनोत्तरोत्तरविशेषाकाङ्क्षा समुदेति
 तावत्तदपेक्षया पूर्वपूर्वस्य सामान्यविषयकतयाऽवग्रहरूपता, पूर्वपूर्वापेक्षया चोत्तरोत्तर- 20
 निश्चयानां विशेषविषयकत्वेनापायरूपताऽवसेयेति ॥

ननु विशयेन्द्रियमनोऽभिसम्बन्धेत्यादिना यदवग्रहस्य लक्षणमुक्तं तदङ्गुर्भनभोरप्राप्य-
 फारित्वेन तज्जन्यावग्रहेऽव्याप्तं सम्बन्धाभावादित्याशङ्क्यामाह—

१. यस्य ज्ञानस्यान्ते तज्ज्ञेयवस्तुपादानात्त एव ज्ञानमुपजायते तज्ज्ञानं दृष्टं यथाऽर्थावग्रहपर्यन्ते
 तज्ज्ञेयवस्तुपादानात् ईदामद्गतादशांशग्रहो ज्ञानम्, ज्ञायते च व्यक्तनावग्रहस्य पर्यन्ते तज्ज्ञेयवस्तुपादाना-
 ता एतापर्याप्तज्ञानं तस्मात्तज्ज्ञानग्रहो ज्ञानमिति, अन्वयस्य तर्पित्वेजोऽव्यवग्रहावग्रहं स्वप्रदेनेनाय-
 व्यञ्ज्यमानत्वादिभिर्भय ॥

योग्यतैवात्र विपयेण चक्षुर्मनसोस्सम्बन्धः । सा चानतिदूरासन्नव्यवहितदेशाद्यवस्थानरूपा । इतरेन्द्रियेषु संश्लेषः ॥

योग्यतैवेति । अत्रास्मिन् लक्षणे विपयेण रूपादिना चक्षुर्मनसोस्सम्बन्धो योग्यतैव इत्यन्वयः । एवपदेन संश्लेषस्य व्यवच्छेदः । तेन तयोर्विपयेण संश्लेषलक्षणसम्बन्धाभावेऽपि न क्षतिः, अभ्युपगन्तव्या परैरपि योग्यता, इतरथा स्फटिकान्तरितस्येव कल्पितजलान्तरितस्यापि भावस्योपलम्भप्रसङ्गस्यात् जलेन विध्वस्तं लोचनतेज इति न साम्प्रतम्, स्वच्छजलान्तरितस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । का सा योग्यतेत्यत्राह सा चेति, निरुक्तप्रमाणादतिदूरवर्तिनोऽत्यासन्नस्य कुड्यादिव्यवहितस्य च भावस्याग्रहणादनतिदूरासन्नव्यवहितदेशाद्यवस्थानरूपा योग्यतेत्यर्थः । केपाञ्चिदतिशयज्ञानभृतामस्मदाद्यगोचरविप्रकृष्टस्वविपयस्य स्वच्छस्फटिकजलादिव्यवहितस्य च चक्षुषा परिच्छेदादीदृशी योग्यता न सार्धत्रिकीत्यत आदिपदमुपात्तं तेन तादृशतदावरणक्षयोपशमविशेष एव योग्यतेति भावः । श्रोत्रादिस्थले तु तत्तदावरणक्षयोपशमविशिष्टसंश्लेषोऽपीत्याहेतरेन्द्रियेष्विति, अन्यथा स्पृष्टत्ववद्धत्वासम्भवेन तत्तद्विषयग्रहणं न स्यादेवेति भावः ॥

अथेहां लक्षयति—

15 अवगृहीतधर्मिण्यवगृहीतसामान्यावान्तरविशेषस्य पर्यालोचनमीहा । इयञ्चावगृहीतसामान्यधर्मावान्तरधर्मविषयसंशयाज्जायते । यथाऽयं मनुष्यः पौरस्त्यो वा पाश्चात्यो वेति संशयाल्लक्षणाविशेषेण पौरस्त्येनानेन भवितव्यमिति ॥

अवगृहीतेति । अवगृहीतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशधर्मावान्तरधर्मनिष्ठविलक्षणप्रकारतानिरूपकज्ञानत्वमीहाया लक्षणम् । विलक्षणप्रकारता च पौरस्त्येनानेन भवितव्यमित्याकारकप्रतीतिसिद्धा बोध्या, उत्प्रेक्षात्मकज्ञानीयप्रकारतेति यावत् । अवग्रहादुत्तरकालमपाशात्पूर्वकालं सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखा असद्भूतार्थविशेषपरित्यागाभिमुखाः प्रायः पौरस्त्यधर्मा दृश्यन्ते नतु पाश्चात्यास्ततोऽनेन पौरस्त्येन भवितव्यमित्येवं ज्ञानं, अत एवास्यायं पाश्चात्यो वा पौरस्त्यो वेति सर्वात्मना सुप्तमिव स्थितात्संशयाद्भेदः, तस्य व्यति-

१. उत्प्रेक्षा च “ अरभ्यमेतत्तत्पिताऽस्तमागतो न चापुना सम्भवतीह मानव । प्रायस्तदेतेन गमादि आज्ञा भाष्यं गृहानोपतिगुह्यनाम्ना ॥ ” इत्यादिरूप ज्ञानम् ॥ २ उपलक्षणमिदं संशयस्य वस्तुप्रतिपत्तिरूपत्वेनाज्ञानात्मकत्वान्मतिभेदत्वेभेदाया वस्तुतो ज्ञानस्वभावात्वात्, ज्ञानाशायांश्च परस्परपरिहारेण कृतेषां ज्ञानरूपसंशयस्य ज्ञानाशात्मकेद्रूपत्वमिति बोध्यम् ॥

रेकधर्मनिराकरणप्रवणत्वे सत्यन्वयधर्मघटनप्रवृत्तिरहितत्वात् किन्तु सज्ञय ईहायां कारणं भवति व्यतिरेकधर्मान्वयधर्मोपस्थापकतयेत्याज्ञयेनाहेयञ्चेति, ईहा चेत्यर्थः । संशयोत्तरकालं विशेषोपलिप्सायां प्रवर्त्तनरूपेहा भवति, तत ईहा संशयभिन्नेति भावः । ईहाया दृष्टान्तमाह यथेति । नैश्चयिकाव्यक्तस्तुमात्रप्रहणात्मकार्थावग्रहोत्तरं किमिदं वस्तु मया गृहीतं शब्दोऽशब्दो वेति सज्ञय्य शब्देनानेन भवितव्यं इत्येवं भवितव्यताप्रत्ययाभिमुखी 5 ईहापि भाव्या ॥

अपायं निरूपयति—

ईहाविषयविशेषधर्मवत्तानिर्णयोऽपायः । यथाऽयं पाश्चात्य एवेति । अयमेव प्रत्यक्षप्रमाणमुच्यते, नत्ववग्रहेहे तयोरनिर्णयरूपत्वात् ॥

ईहेति । ईहाविषयीभूतपाश्चात्यत्वादेर्धर्मस्य निर्णयो याथात्म्येन निश्चयः पाश्चात्य 10 एवायमिति सोऽपाय इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति पाश्चात्य एवेति, एव शब्देन पौरस्त्यत्वादिधर्मनिषेधः, अन्यतरवचने अन्यतरनिषेधस्य सामर्थ्यलब्धत्वात् । यदा तु नायं पौरस्त्य इति करोत्यपार्यं तदापि सामर्थ्यात्पाश्चात्य एवेति लभ्यते तदीयविशेषलिङ्गात् । नैश्चयिकापायस्तु शब्द एवायमित्येवरूपः । ननु स्वस्वविषये सम्यगर्थनिर्णयात्मकत्वादवग्रहेहेयोरपायात्सर्वथाभिन्नत्वाभावाच्च प्रमाणात्मकत्वेऽपि उत्तरोत्तरापेक्षयाऽवग्रहस्य सामान्यमात्रविषयकत्वेन पर्यालोचनारूपत्वाच्चेहाया हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकारयोस्सप्रतया 15 सामर्थ्यविरहात्तादृशस्य निश्चयात्मकस्थापायस्यैव तादृशं प्रमाणत्वमित्याज्ञयेनाहायमेवेति अपाय एवेत्यर्थः । एवशब्दव्यवच्छेद्यमाह नत्विति, प्रमाणमुच्यत इत्यनेन सम्बन्धः, नात्र प्रमाणस्य सर्वथा निषेधो भाव्यः । अन्यथाऽपायस्यावग्रहादिपर्यायत्वेन तस्यापि प्रमाणत्वमनुपपन्न स्यादत एव चावग्रहेहयोः सांख्यवहारिकप्रत्यक्षप्रमाणभेदत्व किन्तु 20 अवग्रहेहे व्यापारांशौ, जिज्ञासानिवृत्त्यनन्तरकालीनापायस्तु फलांश इत्यस्य हेयहानोपादेयोपादानक्षमत्वादित्यभिप्रायेणैवास्य प्रमाणत्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥ असद्गुतार्थविशेषव्यतिरेकावधारणमेव नापायः, क्वचित्तदन्यव्यतिरेकपरामर्शात् यथा नेह शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा दृश्यन्तेऽतस्त्थापुरेवायमिति, क्वचिदन्यधर्मसमनुगमात्, यथा स्थापुरेचायं वत्स्युत्सर्पणपक्षिनिलयनादिधर्माणामिहान्वयादिति, क्वचिन्नोभाभ्यामपि, यथा पुन- 25

१ तत्र विद्यमानस्याप्यादिभिन्नपुरुषप्रतिशिर रण्डयनादिधर्मविशेषाणा पुरोवर्तिनि प्रतिषेधमात्रमेवापायो न तु सद्गुतार्थविशेषावधारणरूपोऽपि तस्य भारणरूपत्वादिति पूर्वपक्षस्य भावः ॥

पधर्माः शिरःकण्डूयनादयो न दृश्यन्ते, स्थाणुधर्माश्च वल्ल्युत्सर्पणादयो दृश्यन्तेऽ
तस्त्थाणुरेवायमिति भवतोऽपायस्य निश्चयैकरूपेण भेदाभावात् ॥

अथ धारणा निरूपयति—

5 स्मरणोत्पत्त्यनुकूलोऽपायो धारणा । इयञ्च संख्येयासंख्येयकालवर्ति-
नी ज्ञानरूपा संस्कारशब्दवाच्या च । अवग्रहादयस्त्वान्तमौहूर्त्तिकाः ॥

स्मरणेति । स्मरणमतीतपदार्थचिन्तनरूपा स्मृतिः, तदुत्पत्त्यनुकूलस्तस्याः परिणामि-
कारणं संस्कारवासनापरपर्यायो ज्ञानात्मा अपाय एव धारणेत्यर्थः । नहि संस्कारादयोऽ-
ज्ञानरूपाः, ज्ञानात्मकस्मृतिजनकत्वानुपपत्तेः, आत्मधर्मत्वासम्भवाच्च, चेतनधर्मस्याचेतन-
त्वाभावात् । यद्यपि धारणाऽविच्युतिवासनास्मृतिभेदेन त्रिविधा, अपायनिश्चितार्थविषय
10 कोपयोगसातत्यमविच्युतिः । अपायानन्तरमर्थोपयोगस्यावरणभूतकर्मण पुनः प्राप्तस्य काला
न्तरे क्षयोपशमेन युक्तो जीवो यदा पुनरप्यर्थोपयोगं स्मृतिरूपं प्राप्नोति सा चेय तदा-
वरणक्षयोपशमरूपाऽथवा तद्विज्ञानजननशक्तिरूपा वासना प्रोच्यते, कालान्तरे वासना-
वशादिन्द्रियैरुपलब्धस्य तैरनुपलब्धस्य वा मनसि या स्मृतिराविर्भवति स तृतीयभेदः,
एव स्मृतिहेतोरेव धारणात्ववर्णनमनुचितं तथाप्यविच्युतिरपाय एवान्तर्भूता, दीर्घदीर्घ-
15 तरादिरूपापायस्यैवाविच्युतिरूपत्वात् तस्या अपि स्मृतिहेतुत्वात् स्मरणोत्पत्त्यनुकूलत्वे सत्य-
पायत्वेन धारणयैव संस्कारवत् सङ्गृहीतत्वाद्वा न दोषः । न ह्यविच्युत्यनात्मकादपाया-
त्स्मरण भवितुमर्हति, गच्छन्तृणस्पर्शप्रायाणामपायाना परिशीलनविकलाना स्मृतिजनकत्वा-
दर्शनान् । स्मृतिरपि धारणैव परन्तु तस्याः परोक्षप्रमाणभेदत्वादिह न सङ्गृहीता । ननु
अविच्युतिस्मृतिरूपौ ध्यानविशेषौ गृहीतप्राहित्वान्न प्रमाणभूतौ, वासना तु किमात्मिका, न
20 तावत्स्मृतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्तज्ज्ञानजननशक्तिविशेषो वा सा, ज्ञानरूपत्वाभावाज्ज्ञान-
भेदानामेवेह विचार्यमाणत्वात् । संख्येयमसंख्येयं वा कालं वासनाया इष्टत्वेन तत्तद्वस्तु

१. व्यतिरेकादवयादुभयस्माद्वा भूतार्थविशेषावधारणं कुर्वतो योऽध्यवसायस्त सवाऽप्यपायं ननु सङ्गृह्यते
विद्यापावधारणं धारणा, तथाऽभ्युपगम्यमाने अभिनिबोधिकज्ञानस्य पञ्चभेदत्वापत्तेः व्यतिरेकस्यापायत्वेनान्वयस्य
धारणात्वेनावप्रदेहापायधारणायाद्यनुर्विषयत्वात् स्मृतेषु पञ्चभेदत्वात् अविच्युतेरपाये वागनायास्मृत्यावन्तर्गत
त्वात् । अस्मन्मते तु न तथा व्यतिरेकस्यावयवस्यापि अपायत्वेन स्मृतेरारणं तर्गतत्वादिनि ॥ २ अपायस्य
दि वस्तुनिधयः फलं तद्य प्रथमप्रवृत्तापायनैव निष्पन्नमिति द्वितीयावयवस्य निष्पन्नत्वं निष्पन्नं फलं प्रति
पुनर्निष्पादकत्वाम्बुपयम निष्पन्नस्य पि घटस्य पुनानुपादनाय पुनःप्रवृत्तिं स्यात् स्मृतिरपि पूर्वोत्तरश्चात्र
भाविज्ञानद्वयवृद्धौ एव वस्तुनि प्रवृत्तं इति सापि गृहीतस्यैव प्रादिका, पूर्वोत्तरस्वकालभेदेन च वस्तुनो
भेदार्थेऽप्यपि स्यात् स्मृते तस्याप्यप्रादिकत्वेनाविच्युतिस्मृत्योर्न प्रमाणमिति भावः ॥

विकल्परूपापि सा न संभवत्येतावन्तं कालं तद्वस्तु विकल्पायोगादित्याशंकायामाहेयञ्चेति वासनात्मिका धारणा चेत्यर्थः । संख्येयवर्षायुषां संख्येयकालवर्तिनी, असंख्येयवर्षायुषामसंख्येयकालवर्तिनीत्यर्थः ज्ञानरूपेति, तथा चैषा वासना स्मृतिविज्ञानावरण- 5 क्षयोपशमरूपा स्मृतिविज्ञानजननशक्तिविशेषरूपा वेष्यते, सा यद्यपि स्वयं ज्ञानरूपा न भवति तथापि पूर्वप्रवृत्ताविच्युतिरूपज्ञानकार्यत्वादुत्तरकालभाविस्मृतिरूपज्ञानकारणत्वाच्चो- 5 पचारतो ज्ञानरूपताभ्युपगम्यत इति भावः । यद्योक्तमविच्युतिस्मरणयोगैर्गृहीतप्राहित्वमिति तदपि स्पष्टस्पष्टतरस्पष्टतमरूपविभिन्नधर्मकवासनाजनकत्वेनाविच्युतेः पूर्वोत्तरदर्शन- 5 द्वयानधिगतवस्त्वेकत्वप्राहित्वाच्च स्मृतेर्विशेषप्राहित्वेन प्रमाणत्वमक्षतमेवेति । अथ प्रसङ्गतो- 5 ऽवग्रहादीनां कालमानमुच्यतेऽवग्रहादयस्त्विति । आदिना ईहापायाविच्युतिस्मृतीनां ग्रहण- 5 मवग्रहपदेन व्यावहारिकावग्रहस्य ग्रहणम् । व्यञ्जनावग्रहस्य कालो जघन्यत आवलिकाया 10 असंख्येयभागः प्रकर्षेण संख्येयावलिका आनपानपृथक्त्वकालमानाः । नैश्चयिकार्थावग्रहस्य समयो वासनायास्तु संख्येयोऽसंख्येयो वा काल इति मूल एवोक्तः ॥

अत्र केचिद्वदन्ति सांव्यवहारिकप्रत्यक्षभेदात्मकधारणा दृढतमावस्थापन्नोपयोगापरपर्या- 5 याविच्युत्यात्मकापायरूपैव, न वासनारूपा, क्षयोपशमविशेषरूपायाऽशक्तिविशेषरूपाया वा तस्या अज्ञानरूपत्वेन धारणात्वासम्भवात्, नापि स्मृतिरूपा, तथा सति तादृशधारणाया- 15 सांख्यव्यवहारिकप्रत्यक्षप्रभेदत्वासम्भवादिति तन्मतं केचिन्मुखेन प्रतिक्षिपति—

केचित्तु आत्मशक्तिविशेष एव संस्कारशब्दवाच्योऽव्यवहितस्मृति- 5 हेतुश्च, न धारणा, क्षायोपशमिकोपयोगानां युगपद्भावविरोधात् । पर- 5 म्परया तस्यास्तद्वेतुत्वे न किञ्चिद्दूषणमिति प्राहुः ॥

केचिन्निवृत्ति । श्रीमद्वादिवेदसूरिपादा इत्यर्थः । एषामयम्भावो विवक्षितवस्तुविषय- 20 कोपयोगरूपधारणाया यदि साक्षात्स्मृतिहेतुत्व तदा स्मृतिकालं यावदनुवर्त्तनं स्यात् न चैतत्सम्भवति, छाद्वास्थिकोपयोगानामान्तर्मोहार्त्तिकत्वेन तावदनुवृत्त्यसम्भवात् । नवा तावत्कालावस्थानमनुभूयते, अद्यानुभूतस्य परेद्युस्मरणीयस्य च घटादेरान्तरालिका- 5 नेकसुप्रमत्ताद्यवस्थासु प्रतीत्यभावात्, स्वरूपतो ज्ञानरूपस्सरकारो धारणाभिधान इत्यपि न चतुरस्रम्, तथा सति यस्य पदार्थस्य कालान्तरे स्मृतिस्त्वावकालं प्रत्यक्षज्ञा- 25

१. प्रथमापायेनान्यकालविशिष्ट द्वितीयापायेनेतरकालविशिष्ट वस्तु गृह्यत इति न गृहीतप्राहित्वं, स्मृत्यापि कालभेदेन भिन्नरूपाणि सत्प्रभेदयन्मस्यानादिभिरेकत्वेन नदिगिष्ट वस्तु गृह्यत इति न गृहीतप्राहित्वं तस्या इतिभावः ॥

नात्मिका सा धारणाऽनुवर्त्तत इति प्राप्तं, तथा च सति यावदेकपदार्थसंस्काररूपं प्रत्यक्षं पुरुषे भवेत्तावदपरपदार्थसवेदनमेव नोदीयात्, क्षायोपशमिकोपयोगानां युगपद्भावविरोधात् तस्मादात्मशक्तिविशेषस्यैव साक्षात्स्मृतिहेतुत्वं न तूपयोगरूपायाः ज्ञानरूपाया वा धारणायाः । न च स्मरणजनने नास्त्येवाऽऽत्मनश्शक्तिविशेष इति वाच्यम्, सर्वत्र शक्तिविलोपप्रसङ्गात् । चिरन्तनातीतपर्यायविशेषस्यैव कस्यचित्कार्योत्पत्तौ सर्वत्र कारणत्वेन कल्पयितुं शक्यत्वात् । पारम्पर्येण तादृशधारणाया हेतुत्वोक्तौ तु नास्माकं विरोध इति ॥ अव्यवहितस्मृतिहेतुश्चेति, स्मृतिं प्रति साक्षात्कारणमित्यर्थः । न धारणेति, उपयोगरूपा ज्ञानरूपा वा धारणा न साक्षाद्धेतुरिति भावः । परम्परया कारणत्वाङ्गीकारे सम्मतिमाह परम्परयेति ॥

10 ननु मतिज्ञानस्य प्रमाणत्वाद्निर्णयात्मकावग्रहेहयोः कथं यथार्थनिर्णयात्मकप्रमाणत्वमित्याशङ्कयामाह—

एपाश्च द्रव्यार्थिकनयापेक्षयैक्यं, पर्यायार्थिकनयापेक्षया च भिन्नत्वम् ॥

एपाश्चेति । मतिज्ञानप्रभेदानामवग्रहादीनामित्यर्थः । द्रव्यार्थिकनयापेक्षयेति, एकजीवद्रव्यतादात्म्येनेत्यर्थः । पर्यायार्थिकनयापेक्षयेति । अपूर्वापूर्वस्य वस्तुपर्यायस्य प्रकाशकत्वादसंकीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वात्कमभाविताच्चेति भावः, दृश्यते हि कदाचिदर्शनमात्रं कदाचिदर्शनावग्रहौ, कदाचिदर्शनावग्रहेहाः, कदाचिदर्शनावग्रहेहापायाः, कदाचिच्च दर्शनावग्रहेहापायधारणाः प्रोक्तक्रमेणैवोत्पद्यमाना इति, तस्मादसकीर्णतयाऽनुभूयमानत्वेन भेदेऽपि एकजीवद्रव्यतादात्म्येनाभेदान्न प्रमाणत्वव्याघात इति भावः ॥

ननु किं दर्शनादीनामयमेवोत्पत्तिक्रमः किं वा प्रकारान्तरेणापीत्याशङ्कयामाह—

20 तथा चायं क्रमः, इन्द्रियार्थयोर्योग्यताख्ये सम्बन्धे सति सन्मात्रं दर्शनारूपं प्रथमतस्समुन्मीलति, इदं किञ्चिदिति । ततः केनचिज्ज्ञात्यादिनाऽवग्रहोऽयं मनुष्य इति ततोऽनिर्धारितरूपेण संशयोऽयं पौरस्त्यो वा पाश्चात्यो वेति । ततो नियताकारेण सम्भावनात्मिकेहाऽनेन पाश्चात्येन भवितव्यमिति । अनन्तरमीहिताकारेण निर्णयात्मकोऽपायोऽयं पाश्चात्य एवेति । ततः कालान्तरस्मृतिहेतुत्वेन धारणोदेतीति ॥

१. एव व्यञ्जनार्थावग्रहेभेदन द्विष्योऽप्यवग्रहोऽवग्रहशान्त्यादेकरूपस्तथाऽविव्युक्तिवातनास्मृतिभेदेन त्रिविधाऽपि धारणः धारणात्वेनैकविधेति न मतिज्ञानभेदाधिक्यसदृश्येति षोडशम् ॥

तथा चेति । कथञ्चित्तेषां भेदे चेत्यर्थः, क्रमः, उत्पत्तिक्रमः, तथैवानुभवात् तथैव तत्तदावरणक्षयोपशमभावादिति भावः । इन्द्रियार्थयोः—विषयविषयिणोः, योग्यताख्ये—यथायोगमनतिदूरासन्नव्यवहितदेशायवस्थानरूपे सश्लेषरूपे वा सम्बन्धे, मन्मात्रं दर्शनाख्यं निःशेषविशेषवैमुख्येन निराकारो बोधः । तस्यामिलापकं शब्दप्रयोगमाह इदमिति, तत इति तदुत्तरकालमित्यर्थः, अदृष्टस्यावग्रहणाभावादिति भावः । केनचिज्जात्यादिनेति, सत्त्वव्याप्य- 5 मनुष्यत्वादिजातिविशिष्टत्वादिनेत्यर्थः । अवग्रह इति, उदेतीत्युत्तरस्थेनान्वयः । व्यावहारिकावग्रहोऽयं, नैर्ध्रयिकापायश्च । तत इति, त्रिनावग्रहं सन्देहाभावादिति भावः । अनिर्धारितरूपेणेति, कस्यापि विशेषधर्मस्थानुपलम्भेन नानाधर्मप्रकारतयेत्यर्थः । तत इति संशयमन्तरेणहाया अप्रवृत्तेरिति भावः । नियताकारेणेति यत्किञ्चिद्विशेषधर्मोपलम्भेनेत्यर्थः । संभावनात्मिकेति न्पृथीयविषयताया अभावेऽपि तदुन्मुखत्वाद्विलक्षणप्रकारतावतीति भावः । 10 अनन्तरमिति, अन्तरेणहामपायाप्रवृत्तेरिति भावः । न चावग्रहेह्योर्न ज्ञानत्वं संशयादिवत्सप्रार्थनिर्भासाभावादिति वाच्यम्, आत्मधर्मत्वे सति संशयविपर्ययानध्यवसायेष्वनन्तर्भावेण तत्सिद्धेः । न च निश्चयान्यस्य संशयरूपत्वेनाज्ञानत्वमिति वाच्यम्, निश्चयोपादानक्षणस्यापि सर्वथाऽज्ञानत्वप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिर्निश्चयस्याप्यज्ञानतापत्तेः । न चावग्रहस्यानिर्देश्यसामान्यमात्रावगाहित्वेनानध्यवसायत्वमिति वाच्यम्, तत्र साक्षाद्ध्यवसा- 15 यत्वाभावेऽपि तद्योग्यतायास्सङ्घात्, अन्यथा तत्कार्येण्यपायादिष्वपि तदभावप्रसङ्गात्, अतिमत्तमूर्च्छितादीनामेव ज्ञानस्थानध्यवसायरूपत्वान्, तदुत्तरं तत्रापायादर्शनेन तद्योग्यताया अभावादिति । ईहिताकारेण निर्णयात्मक इति, तद्वृत्तिधर्मोपलम्भेन तद्वृत्तिधर्मव्यतिरेकाभ्यां तद्धर्मवृत्तानिश्चयरूपतदितरधर्माभाववृत्तानिश्चयरूपो वेत्यर्थः । तत इति अवेत्सस्यैव धार्यमाणत्वादिति भावः, धारणेति, अविच्युतिरूपा वा तज्जन्यवासनासंस्कारशब्द- 20 धाच्याऽऽत्मशक्तिविशेषरूपा वेत्यर्थः । उदेतीतीति । ईदृशप्रमेणैवावग्रहादय उत्पद्यन्ते नोऽक्रमव्यतिक्रमाभ्यां न्यूनत्वेन वा, शेषव्ययोपशमस्येत्यमेव ज्ञानजननस्यभावत्वात् । कचिद-

१. प्राथमिकनैर्धयिकाधोवग्रहापेक्षयास्यापायत्वेऽपि भाविशेषोपेक्षया सामान्यस्य ग्राहकत्वात्तदाहारिक्यां वग्रहस्यत्वेन तदभिलाषकशब्दस्यैव वाचकाभावादित्यादिनाह तस्याभिलाषकमिति ॥ २. नैर्धयिक्यां वग्रहो निद्वयवर्तिन एकसामयिकत्वात्सामान्यवस्तुमात्रमाहक सामयिकानि हि ज्ञानादानि वस्तूनि परमसोपिन एता वगण्यन्तीनि नैर्धयिक उच्यन्ते, सामयिकत्वात्त्र चासी न विशेषविषय, विशेषज्ञानस्यासद्व्यवसायव्यवहारान्, विशेषविषयकत्वे तस्य भ्युपगम्यमेव नैर्धयिक्यत्वात् तस्यैव सामान्यमात्रमाहकत्वात् निधयस्यापायस्यादित्यादिप्रयोगेन नैर्धयिक्यत्वात् नैर्धयिक्यत्वात् तस्यैव सामान्यमात्रमाहकत्वात्, एतद्व्यवहारानिर्दिष्टस्य व्यवहारिणोऽपि तदुत्तरकालमिति भावः ॥

भ्यस्तेऽपायमात्रस्य दृढवासने विषये स्मृतिमात्रस्य च दर्शनेऽपि सौक्ष्म्यादुत्पलपत्रशतव्य-
तिभेद इवावप्रहादिक्रमो नोपलक्ष्यत इति भावः ॥

तदेवमिन्द्रियानिन्द्रियजभेदेन माव्यवहारिकप्रत्यक्ष निरूप्य द्वयोरप्यनयोर्मतिश्रुत-
भेदत्वेन द्वैविध्यात्प्रथमतो मतिज्ञान लक्षयति—

5 इन्द्रियमनोऽन्यतरजन्योऽभिलापनिरपेक्षस्फुटावभासो मतिज्ञानम् ॥

इन्द्रियेति । इन्द्रियमनोऽन्यतरजन्यत्वे सति अभिलापनिरपेक्षज्ञानत्वं लक्षणम् । अत्र
स्फुटावभासत्वपदं सर्वज्ञानानां स्वाशे स्पष्टावभासत्वमेवेति सूचयितुं, तेनास्य परोक्षत्वेन
कथं स्वप्रकाशत्वमिति शङ्का निरस्ता । श्रुतज्ञानवारणाय विशेष्यम्, अवध्यादिवारणाय

विशेषणम्, अभिलापनिरपेक्षत्वञ्च श्रुताननुसारित्वं तत्र श्रुतानुसारित्वञ्च धारणात्म-
कपदपदार्थसम्बन्धप्रतिसन्धानजन्यत्वं तेनेहापायधारणात्मकेषु मतिज्ञानविशेषेषु पदवि-

पयतायास्सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः, तत्र पदविषयतायास्सविकल्पकसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वात्, न
चेहादीनि पदपदार्थप्रतिसन्धानजन्यज्ञानानि, घट इत्याद्युपायोत्तरमय घटनामको नवेति
सशयादर्शनात् तत्तन्नाम्नोऽप्यपायत्वेन ग्रहणात् पदपदार्थसम्बन्धप्रतिसन्धानाभाववतोऽपि
पुरुषस्याभ्यासपाटवेन तदुदयाच्च । सञ्चेतग्रहकाल एव हि श्रुतानुसारित्वमीहादीनां, न तु

व्यवहारकाले । अत एव मतित्वसामानाधिकरण्येन श्रुतपूर्वत्वनिषेधः “ न मई सुअपु-
ष्विया ” इत्यनेनाभिहित । श्रुतज्ञानं प्रति धारणात्वेन मतिज्ञानस्य हेतुत्वेन तद्वारणोपयोगे
‘ इदं पदमस्य वाचकं, अयमर्थ एतत्पदवाच्य ’ इति पदपदार्थसम्बन्धग्रहस्यापि ध्रौव्येण
तज्जनितज्ञानस्यैव श्रुतानुसारित्वं, अत एव च श्रुतत्वावच्छेदेन मतिपूर्वत्वविधि ‘ मइ-
पुषु सुअ ’ इत्यनेन कृतः । व्यवहारकाले जायमानावप्रहादीनां श्रुतोपयोगाभावादेव पद-

पदार्थसम्बन्धवासनाप्रबोधकालीनत्वेऽपि श्रुतनिश्चितमतिज्ञानत्वम् स्वसमानाकारश्रुतज्ञाना-
हितवासनाप्रबोधसमानकालीनत्वे सति श्रुतोपयोगाभावकालीनस्यैवावप्रहादेऽश्रुतनिश्चि-
तत्वात् । उक्तवासनाप्रबोधकाले मतिज्ञानसामग्रीसत्त्वेऽपि श्रुतोपयोगे श्रुतज्ञानमेव जायते,
श्रुतोपयोगस्योत्तेजकत्वात् परैरपि प्रत्यक्षज्ञानसामग्र्यां शाब्दबोधप्रतिबन्धनत्वेऽपि शाब्दे-
च्छायां शाब्दबोधस्य स्वीकृतत्वात् । निरुक्तवासनाप्रबोधासमानकालीनञ्च मतिज्ञानमौत्पत्ति-
क्यादिचतुर्भेदमश्रुतनिश्चितं भवति । अपूर्वोभयकुमादिव्यक्तिविशेषपुद्गौ तौत्पत्तिरीत्वमे-

१ यत्रैरस्मि वस्तुनि प्रत्यक्षज्ञानस्य सामग्रीं शाब्दबोधस्य च सामग्रीं वस्तुने तत्र प्रत्यक्षज्ञानमेव
भवति न सा द्वापक्षस्तत्र प्रत्यक्षसामग्र्यां प्रतिबन्धकत्वात्परं शाब्दबोधे यदि स्यात्तां शाब्दबोध एव
भरतीति शाब्दबोध सच्छा उत्पत्तिश्च तर्धं प्रकृतऽपि भावः ॥

वाश्रयणीयम्, प्रागनुपलब्धेऽर्थे श्रुतज्ञानाहितवासनाप्रबोधभावेन श्रुतनिश्चितज्ञानासम्भवात् । धारणायाः श्रुतज्ञानहेतुत्व एव च मतिश्रुतयोर्लब्धियोगपक्षेऽभ्युपयोगक्रमसङ्गच्छते प्रागुपलब्धार्थस्य चोपलम्भे धारणाहितश्रुतज्ञानाहितवासनाप्रबोधान्वयाच्छ्रुतनिश्चितत्वमावश्यकम्, धारणादिरहितानामेकेन्द्रियादीनां त्वाहारादिसंज्ञान्यथानुपपत्त्याऽन्तर्जल्पाकारं विवक्षितार्थवाचकं शब्दसंस्पृष्टार्थज्ञानरूपं श्रुतज्ञानं क्षयोपशममात्रजनितं जात्यन्तरमेवेति संक्षेपः ॥ 5

अथ मतिज्ञानस्य यावत्प्रकारान् दर्शयति—

इदञ्च प्रत्येकेन्द्रियैर्मनसा चावग्रहादिक्रमेण जायमानत्वाच्चतुर्विंशतिविधम् । रसनादीन्द्रियैश्चतुर्भिरेव चतुर्विधा व्यञ्जनावग्रहा भवन्ति, न चक्षुर्मनोभ्यां, विषयेन्द्रियसंश्लेषाभावात् । स्पर्शनादीन्द्रियाणामुपकरणात्मकानां स्पर्शाद्याकारेण परिणतपुद्गलानाञ्च यः परस्परं संश्लेषस्ता व्यञ्जनेत्युच्यते । सोऽयं चतुर्विधो व्यञ्जनावग्रह इति मिलित्वाष्टाविंशतिविधं मतिज्ञानम् । श्रुतज्ञाने तु नावग्रहादयो भवन्ति ॥ 10

इदञ्चेति, मतिज्ञानञ्चेत्यर्थः । प्रत्येकेन्द्रियैः—प्रत्येकं चक्षुरसनघ्राणत्वक्श्रोत्रेन्द्रियैः, अवग्रहादिक्रमेणेति, चक्षुरवग्रहश्चक्षुरीहा चक्षुरपायश्चक्षुर्धारणेत्येवंक्रमेणेत्यर्थः । तत्रावग्रहस्य व्यञ्जनावग्रहावग्रहरूपेण द्वैविध्यात्पूर्वोक्तावग्रहस्थार्थावग्रहरूपत्वेन व्यञ्जनावग्रहं वक्ति रसनादीति, आदिना घ्राणत्वक्श्रोत्राणां ग्रहणम् । चतुर्भिरेवेत्यत्रैवशब्दव्यवच्छेद्यमाह नेति । तत्र निबन्धनमाह विषयेति । निश्चयतः कार्योत्पत्तावविकलकारणस्यैव व्याप्यत्वेन ज्ञाने उपयोगेन्द्रियस्यैवाविकलकारणत्वेन व्यञ्जनावग्रहकालेऽव्यक्ततया तत्सत्त्वात्तदा ज्ञानमवश्यं भवत्येवेति व्यञ्जनावग्रहोऽयं ज्ञानात्मा कारणांशो बोध्यः । व्यञ्जनां स्वरूपयति स्पर्शनादीन्द्रियाणामिति, आदिना श्रोत्रघ्राणरसनानां ग्रहणम् । ननु व्यञ्जनावग्रहः प्राप्यकारिणामेन्द्रियाणां न त्वप्राप्यकारिणां तत्र कः कारणांशः, यद्यथावग्रहस्तर्हि स एव व्यञ्जनावग्रहस्यलेऽप्यस्तु इति चेन्न तत्रापि प्रागर्थोपग्रहाद्विधौन्द्रियस्य ग्रहणोन्मुगपरिणामस्यैव कारणांशतयाऽभ्युपगमात् । निगमयति मतेर्भेदं मोऽयमिति । अष्टाविंशतिविधमिति, उपलक्षणमेतत्, तेन स्वस्वप्रतिपक्षसहितैर्बहुबहुविधप्रानिश्चितनिश्चितधुरैः प्रत्येकं भिन्नानामेषां पदत्रिशदधिकत्रिशदविधत्वेऽपि न क्षतिः, अत्र सर्वत्र क्षयोपशमस्योत्कर्षापकर्षो निमित्ते भवत इति । किं श्रुतज्ञानेऽप्यवग्रहादिभेदोऽस्तीत्यत्राह श्रुतज्ञाने त्विति । तुर्भिन्नार्थोपक्रमे, मतिज्ञानमाद्ये श्रुतज्ञानाभावाद्विशेषविषये तस्मिन्नवग्रहसम्भवेनेहादीनामप्यसम्भवादिति भावः ॥ 25

तर्हि किन्तच्छ्रुतज्ञानमित्यत्राह—

मतिज्ञानापेक्षो वाच्यवाचकभावपुरस्कारेण शब्दसंस्पृष्टार्थग्रहण-
विशेषः श्रुतज्ञानम् । तदनुकूलोपयोगोऽपि श्रुतम् ॥

मतिज्ञानेति । मतिज्ञानसापेक्षत्वे मति वाच्यवाचकभावपूर्वकशब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणत्व

- 5 श्रुतज्ञानस्य लक्षणम्, ईहादीना शब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणरूपत्वादवग्रहात्मकमतिज्ञानापेक्षत्वाच्च
श्रुतत्ववारणाय वाच्यवाचकभावपुरस्कारेणेत्युक्तम् । मतिज्ञानापेक्ष इति पदेन धारणा प्राह्या,
श्रुत प्रति धारणात्वेन हेतुत्वात्तथा च नेहादावतिव्याप्तिरिति चेत्तर्हि श्रुतावतिव्याप्तिवार-
णाय तत् । एकेन्द्रियाणामपि द्रव्यश्रुताभावे मत्यपि भावश्रुतमस्ति क्षायोपशमिकत्वात्, न
च तर्हि लक्षणमव्याप्त तत्र वाच्यवाचकभावपूर्वकं शब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणरूपत्वाभावादिति
10 वाच्यम्, विशिष्टश्रुतज्ञानस्यैव लक्षणत्वात्, मतिज्ञानापेक्षवाच्यवाचकभावपूर्वकशब्दसंस्पृ-
ष्टार्थग्रहणवृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा लक्षणार्थत्वात्, तादृशी जातिः श्रुतज्ञानत्वं
तच्च सर्वस्मिन् श्रुतज्ञाने वर्तत इति न कुत्राप्यव्याप्ति । ननु श्रुतोपयोगो मत्युपयोगात्
पृथक्, मत्युपयोगेनैव तत्कार्योत्पत्तौ तत्पार्थक्यकल्पनाया व्यर्थत्वादित्याकाक्षायामाह तदनु-
कूलोपयोगोऽपीति, श्रुतज्ञानेऽनुकूलभूत उपयोगोऽपीत्यर्थः, श्रुतोपयोगोपरमेऽपि मतिज्ञानो
15 दयात्त मत्युपयोगश्रुतोपयोगयोरैक्यमिति भावः । अत्र यद्यपि स्वामिकारणकालविषय-
परोक्षत्वैर्मतिश्रुतयोरेकत्व तथापि लक्षणभेदात्कार्यकारणभावाद्भेदविशेषादिन्द्रियविभागाद्-
ल्लेख्यभेदादक्षरेतरभेदान्मूखेतरभेदाच्च भेदोऽरसेयः, तथाहि—निरुक्तरूपेण लक्षणभेदान्म-
तिश्रुतयोर्भेदः । कार्यकारणभावात्तयोर्भेदः, मतिज्ञानापेक्षं हि श्रुतं न मतिश्रुतज्ञानापेक्षिणी,
उपयोगरूपयोस्तयोस्तथैव पौर्वापर्यात्, कार्यकारणयोश्च कथञ्चिद्भेदात्, लब्धितो मतिश्रुते
20 समकालेऽपि भवतोऽत एव लक्षणे मत्यपेक्ष इत्यनुक्त्वा मतिज्ञानापेक्ष इत्युक्तं, लब्धितस्तु-
ल्यकालयो कार्यकारणभावाभावान्, यद्यपि परशब्दात्पर्यायान्मतिज्ञानमुदेति तदपि द्रव्यश्रुत-
निमित्तत्वेन न भावश्रुतनिमित्तकमते न मतिज्ञानस्य श्रुतज्ञानकारणत्वम् । श्रुतोपयोगा-
द्वयुतस्य मतिज्ञानन्तु न श्रुतोपयोगनिमित्तक किन्तु स्वकारणप्रभवमेव । अन्यथा कारण-
नैयत्याभावप्रसङ्गस्येति । तथा स्वस्वावान्तरभेदात्तयोर्भेदः, मतिज्ञानं हि अप्राविशतिविधमुक्तं,
25 श्रुतज्ञानं चतुर्दशविधमिति षट्यते, तयोरभेदेऽप्यन्तरभेदवैलक्षण्यं न भवेद्वेति तयोर्भेदः,

१ भवप्रदादिक विना धृतज्ञानानुदयेन तत्पूर्वं मतिज्ञानरूपस्य तस्यावश्यम्भावादिनि भाग ॥ २ मतिज्ञान
ममानवात् धृतज्ञानोऽभ्युपगम्यमान तदा धृतज्ञानं चोत्स्य प्रगच्छते धृतज्ञानोपगमि तरेण तदज्ञाननिश्चय न
च ज्ञानज्ञानयोर्मगमावाच्यमवस्थितिव्यवस्थामिधुयो षट्चिदगममेऽनुम यत् इत्याशयेनाह लक्षिण इति ॥

इन्द्रियविभागादपि तयोर्भेदः, श्रुतं हि श्रोत्रेन्द्रियद्वारकमवग्रहाद्यनात्मकं ज्ञानं, मतिज्ञानं च सर्वेन्द्रियद्वारकम्, यद्यपि शोपेन्द्रियद्वाराऽक्षरलाभोऽपि श्रुतमेवेति सर्वेन्द्रियविषयत्वं श्रुतस्य प्राप्तं तथाप्यक्षरलाभमात्रस्य न श्रुतत्वमीहादीनामपि तथात्वापत्तेरपि तु श्रुतानुसारिसाभिलापरूपाक्षरलाभस्यैव, तस्य च शोपेन्द्रियद्वारोत्पन्नत्वेऽपि योग्यतया श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धित्वमेव, अभिलापस्य सर्वस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वात् । तथा च श्रोत्रविषयमेव सर्वं श्रुत- 5
ज्ञानं मतिज्ञानन्तु तद्विषयं शोपेन्द्रियविषयश्चेति । बल्कशुम्बोदाहरणात्तयोर्भेदस्तु—मतिपूर्वं हि भावश्रुतं मतिश्च बल्कसमा, भावश्रुतं शुम्बसदृशं, यथा बल्काः शुम्भकारणं तथा मतिरपि भावश्रुतस्य, यथा च शुम्भं बल्कानां कार्यं तथा भावश्रुतमपि मतेः कार्यं, मत्या विचिन्त्य वाच्यवाचकभावेन वस्तुनि परोपदेशश्रुतग्रन्थानां योजनात् । अक्षरानक्षरभेदादपि तयोर्भेदः अक्षरं द्विविधं द्रव्याक्षरं भावाक्षरश्चेति, पुस्तकादिन्यस्ताकारादिस्तात्वादिकारणजन्यशब्दो 10
वा द्रव्याक्षरम् । अन्तःस्फुरदकारादिवर्णज्ञानं भावाक्षरं, भावाक्षरापेक्षया मतिज्ञानमक्षरवत् यथेहाद्यः, भावाक्षराभावादेवावग्रहं मतिज्ञानमनक्षरम् । द्रव्याक्षरमाश्रित्य तु मतिज्ञानमनक्षरमेव, द्रव्यमतित्वेनाप्रसिद्धत्वात् । श्रुतज्ञानन्तु द्रव्यभावभेदं साक्षरमनक्षरमपि द्रव्य-श्रुतं उच्छ्रवसितानिःश्रसितादिरूपमनक्षरं पुस्तकादिन्यस्ताक्षररूपं शब्दरूपं च, तदेव साक्षरम् । भावश्रुतमपि श्रुतानुसार्यकारादिवर्णविज्ञानात्मकत्वात्साक्षरं, पुस्तकादिन्यस्ताकाराक्षररहि- 15
तत्वाच्छब्दाभावाच्चानक्षरम् । पुस्तकादिन्यस्ताक्षरस्य शब्दस्य च द्रव्यश्रुतान्तर्गतत्वेन भावै-श्रुतेऽसत्त्वान् । मूक्तरभेदानु तद्भेद—द्रव्यश्रुतं हि श्रुतज्ञानस्याभाधारणं कारणं तद्य परप्रति-योधनसमर्थमतश्श्रुतज्ञानमपि तद्वदकत्वेन परप्रतिषोध्यकत्वात्तत्र मूकम्, मतिज्ञानस्येदकारणेन केनाप्यघटकत्वेन परप्रतिषोधनामर्थत्वान्मूकम् । न च करादिचेष्टा मतिजनिताः परप्रतिषोध-नसमर्थाः सन्तीति मतिज्ञानस्य कथं मूकत्वमिति वाच्यम्, करादिचेष्टानां मतिज्ञानं प्रत्यभाधा- 20
रणकारणत्वाभावात् करवक्त्रसयोगादिचेष्टादर्शनतस्तद्विषयावग्रहादिवद्भोक्तुमिच्छत्यमित्यादिश्रुतानुसारिविकल्पात्मकश्रुतज्ञानस्यापि जायमानत्वान् । तत्रततः करादिचेष्टानां मतिज्ञानं प्रति कारणत्वाभावेन सामां तत्रानन्तर्भावान् । यद्वा पुस्तकादिन्यस्ताचारादिग्रन्थाक्षरं गुरुज-

१. अत्र श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतमित्यथोपपत्त्यर्थेऽभिमतं, न तु श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेवेत्यन्यथोपपत्त्यर्थेऽभिमतं, वक्ष्यामिच्छोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेवग्रहादिमात्ररूपाया मतिज्ञानं च इत्येव शोपेन्द्रियद्वारकमित्यनु-वृत्त्या सर्वेन्द्रियद्वारकमित्युक्तम् ॥ २ तथा च मतिज्ञानमवग्रहादिषयाऽनक्षरवत् ईदृशेष्येष्टया साक्षरान् । द्रव्याक्षरविषया चानक्षरवदेव नहि मतिज्ञाने पुस्तकदिन्यस्ताकारादिकत्वात् सा स्फुरदक्षरं विषयो तस्य द्रव्यश्रुतवत् प्रसिद्धत्वादिभिः भाव ॥ ३ अत्र शोपेन्द्रियमतेर्भावश्रुतस्य चक्षरानक्षरकृतो विषयो न मति, उभयस्य साधारणत्वं नक्षरकथं परन्तु श्रुतभावे द्रव्यश्रुतस्याप्यन्तर्भावेण द्रव्यश्रुतमात्रं द्रव्याक्षरमिति मती तु तत्रास्तीति भेदो विधेय इति ॥

नोदीरितदेशनाशब्दरूपञ्च द्रव्यश्रुतं, मोक्षासाधारणकारणक्षायिकज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणवस्तु-
कलापस्य हेतुत्वात् तद्वारेण श्रुतज्ञानमपि परप्रबोधकं, करादिचेष्टाया मतिज्ञानकारणत्वेऽपि
न विशिष्टपरप्रबोधकत्वमतस्तद्वाग मतिज्ञानमपि न तथा, एवं करादिचेष्टानां मतिज्ञान
हेतुत्वेऽपि कथञ्चित्परप्रबोधकत्वेऽपि च न तद्वारा मतिज्ञानं परप्रबोधकं, द्रव्यमतिव्यवस्था
5 क्वाप्यप्रसिद्धत्वेन तासां तत्रानन्तर्गतत्वादिति । विशेषस्तु विशेषावश्यकदौ द्रष्टव्यः ॥

अथ श्रुतज्ञानं विभजते—

तच्चाक्षरानक्षरसंज्ञ्यसंज्ञिसम्यङ्मिथ्यात्वसाधनादिसपर्यवसितापर्य-
वसितगमिकागमिकाङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टश्रुतभेदेन चतुर्दशविधम् ॥

तच्चेति । श्रुतज्ञानञ्चेत्यर्थः । अत्रानङ्गप्रविष्टपदं यावद् द्वन्द्वस्ततः श्रुतेन कर्मधारयः ।

10 यद्यप्येते भेदा अक्षरश्रुतानक्षरश्रुतरूपभेदद्वय एवान्तर्भवन्ति, तथाप्यव्युत्पन्नमतीनां
विश्लेषावगमसम्पादनाय तथोक्तिर्नहि भेदद्वयोपादानमात्रादव्युत्पन्नमतयः शेषभेदानवगन्तुं
समर्थाः, अतो विनेयजनानुप्रहायेतरभेदोपन्यास इति ॥

तत्राक्षरश्रुतानक्षरश्रुते लक्षयति—

15 संज्ञाव्यञ्जनलब्धिन्यतमवच्छ्रुतमक्षरश्रुतम् । यथा क्रमेण लिपिवि-
शेषो भाष्यमाणाकारादिस्त्वङ्मनोनिमित्तकश्रुतोपयोगः । भावश्रुत-
हेतुरुच्छ्वासादिरनक्षरश्रुतम् ॥

संज्ञेति । संज्ञाव्यञ्जनलब्धिभेदादक्षरं त्रिविधम् । संज्ञाव्यञ्जने उपचाराच्छ्रुते ।

उदाहरणमाह यथा क्रमेणेति । लिपिविशेष इति, अकाराद्यक्षरस्य सस्थानाकारः, प्राङ्मादि-
लिपिभेदतोऽनेकप्रकारः । भाष्यमाणाकारादिरिति, अर्थव्यञ्जकत्वेनोच्चार्यमाणाकारादिव-
20 र्णसमूह इत्यर्थः, तमसि वर्तमानघटादेर्व्यञ्जकप्रदीपवदर्थस्य प्रकटीकरणादकारादिव्यञ्जना-
क्षरमिति भावः, तत्र यथार्थनियतमयथार्थनियतञ्चेति द्विभेदम्, यथार्थनियतं यथा तपतीति
तपन इत्याद्यन्वर्थयुक्तशब्दः, अयथार्थनियतञ्च पलं नाभ्राति तथापि पलाश इत्यादिशब्दः ।
एकार्थानेकार्थभेदेन वा द्विविधम्, यथाऽलोकस्थण्डिलहादिशब्दा एकार्थाः जीव इत्यादिशब्दा
अनेकार्थाः, प्राण्यपि भूतोऽपि जीवशब्दार्थः । एषाक्षरानेकाक्षरभेदेन वा द्विविधं तत्
25 श्रीरित्यादिकमेकाक्षरं लता मालेत्यादिकमनेकाक्षरमिति । त्वङ्मनोनिमित्तकश्रुतोपयोग इति,
त्वच उपलक्षकत्वादिन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतग्रन्थानुमारिश्रुतज्ञानोपयोग इत्यर्थः, उपलक्षक-
मेतत् तदावरणकर्मश्रयोपशमस्य, तेनेकेन्द्रियादीनामव्यवस्थाक्षरलक्ष्यसंगृहीता, तदिदं

लब्धयश्चरं मनष्यप्रेन्द्रियनिमित्तकत्वात् पङ्क्तिधम् । अनक्षरश्रुतमाह भावश्रुतहेतुरिति । उच्छ्वा-
सादिरिति, आदिना निःश्वासनिष्ठीवनकासनक्षुतादीनां ग्रहणम्, एतादृक् श्रुतमात्रमेवान-
क्षरश्रुतं भावश्रुतहेतुत्वात्, भवति च तथाविधोच्छ्वासादिश्रवणे शशकोऽयमित्यादिज्ञानम्
विशिष्टाभिसन्धिपूर्वकोच्छ्वासादिभिश्च विशिष्टपदार्थज्ञानम् । श्रुतज्ञानोपयुक्तस्यात्मनस्सर्वा-
त्मनैवोपयोगात्सर्वोऽप्युच्छ्वसितादिको व्यापारश्रुतमेव । गमनागमनचलनस्पन्दादिचेष्टा 5
अपि तादृशस्य श्रुतमेव तथापि शास्त्रलोकप्रसिद्धोच्छ्वसितादिकमेव श्रुतं श्रूयमाणत्वात् न
तादृश्यचेष्टाः दृश्यत्वादिति ॥

अथ सन्ध्यसंज्ञिश्रुते आह—

समनस्कस्य श्रुतं संज्ञिश्रुतम् । तद्विपरीतमसंज्ञिश्रुतम् ॥

समनस्कस्येति । संज्ञाऽत्र दशविधा न विवक्षिता व्यापकत्वात्, किन्तु ज्ञानावरणकर्म- 10
क्षयोपशमजन्यमनोज्ञानसङ्गत्यैव सञ्चिनश्शोभनत्वादित्यतरसमनस्कस्येत्युक्तम् । सा संज्ञा दीर्घ-
कालिकी विज्ञेया यो यः कश्चिन्मनोज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमान्मनोलब्धिद्विसम्पन्नो मनोयोग्यान-
नन्तान् स्कन्धान्मनोवर्गणाभ्यो गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमय्य मन्यते चिन्तनीयं वस्तु तादृशो
गर्भजसितैर्ध् मनुष्यो वा देवो नारको वा तत्सम्बन्धि यच्छ्रुतं तत्संज्ञिश्रुतमिति भावः ।
असंज्ञिश्रुतमाहैतद्विपरीतमिति, एकेन्द्रियादीनां दीर्घकालिकीसञ्चारहितानां श्रुतमित्यर्थः ॥ 15

अथ सम्यग्दृष्ट्यात्वश्रुते आह—

सम्यग्दृष्टीनां श्रुतं सम्यक्श्रुतम् । मिथ्यादृष्टीनां श्रुतं मिथ्यात्वश्रुतम् ॥

सम्यग्दृष्टीनामिति, अतन्तानुबन्धिक्रपायचतुष्टयक्षयानन्तरं मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्व-
पुञ्जलक्षणे दर्शनमोहनीये सर्वथा क्षीणे क्षायिकं सम्यक्त्वं भवति, एवं चत्वार्यन्यानि भवन्ति,
तदेतत्सम्यक्त्वपञ्चकपरिग्रहात्सम्यक् श्रुतं भवति, चतुर्दशपूर्वैभ्यः प्रारभ्य यावत्सम्पूर्णदश- 20
पूर्वाणि तावन्नियमेन सम्यक्श्रुतमेव भवति, एतावच्छ्रुतसद्भावे च सम्यग्दृष्टिरेव न मिथ्या-
दृष्टिः, भिन्नदशपूर्वादिके मामायिकश्रुतपर्यन्ते श्रुतसद्भावे तु कोऽपि सम्यग्दृष्टिः कश्चिन्मि-
थ्यादृष्टिरपि भवति, तथा च सम्यक्त्वपरिग्रहात् श्रुत सम्यक्श्रुतं भवेतीति भावः । मिथ्या-

१. तथा सम्यग्दृष्टयेऽर्हत्प्रणीतं मिथ्यादृष्टिप्रणीतस्य सम्यक्श्रुतं भवति, यथास्वरूपमवगमान्, मिथ्या-
दृष्टये त्वर्हत्प्रणीतं मिथ्यादृष्टिप्रणीतस्य मिथ्यस्वरूप भवति यथास्वरूपमवगमान् । मिथ्यादृष्टिर्दि गर्भमेवे-
कान्तस्वरूप प्रतिपद्यते षट् एतावमित्यादि व्यवहरत् षट्पर्यायव्यतिरेकेण मनोऽपि मत्स्वप्नवपदार्थव्यादि-
पर्यायानवत्तपनि षट् सत्त्वेति मुञ्च परस्त्वेण नास्तिस्वप्नमभ्युपगच्छत् तन्प्रागती पत्स्वप्नमभ्युपगच्छति,
सम्यग्दृष्टिस्तु न तत्परेपरि बोध्यम् ॥

त्वश्रुतमाह मिथ्यादृष्टीनामिति, मिथ्यात्वोदयाद्विपर्यस्ता मिथ्यादृष्टयः, तेषां श्रुतं मिथ्यात्व-
श्रुतमिति भावः । एवमेव मिथ्यात्वोदयान्मत्यवधी अपि मत्यज्ञानविभङ्गज्ञानरूपे भवतः ॥

साद्यनादिश्रुते प्राह—

आदिमच्छ्रुतं सादिश्रुतं, इदं पर्यायार्थिकनयापेक्षया । आदिशून्यं

5 श्रुतमनादिश्रुतं, इदन्तु द्रव्यार्थिकनयापेक्षया ॥

आदिमदिति । यस्यादिर्दृश्यते तच्छ्रुतं सादिश्रुतमित्यर्थः, ननु जीवो हि नित्यः, श्रुतं च
तत्पर्यायः पर्यायपर्यायिणोश्च कथञ्चिदभेदात्कथं श्रुतमादिमदित्यत्राह—इदमिति, जीवस्य
नित्यत्वेऽपि नारकादिभवपरिणत्यपेक्षया यथा सादिस्तथोपयोगात्मकपर्यायस्य सादित्वा-
त्कार्यभूतं श्रुतमपि सादीति भावः । अनादिश्रुतमाह—आदिशून्यमिति, अनादित्वे युक्ति-
10 माहेदन्तिवति, यैर्जीवद्रव्यैः श्रुतान्यधीतानि यान्यधीयन्ते यानि चाध्येष्यन्ते तानि तावन्न
कदापि व्यवच्छिद्यन्ते येन तेषामादिर्भवेत् नहि सर्वथाऽसत् क्वाप्युत्पद्यते सिक्तास्वपि
तैलाद्युत्पत्तिप्रमद्नात् तस्माच्छ्रुताधारद्रव्याणां सर्वदैव मत्वात्तद्व्यतिरेकिणश्रुतस्यापि
सर्वदा सत्त्वेन तदनादिमच्छ्रुतमिति भावः ॥

अथ सपर्यवसितापर्यवसिते आह—

15 अन्तवच्छ्रुतं सपर्यवसितश्रुतम् । अनन्तवच्छ्रुतमपर्यवसितश्रुतं, इमे
अपि तथैव ॥

अन्तवदिति । उपयोगस्य सपर्यवसितत्वादिति भावः । अपर्यवसितमाह—अनन्तेति ।
तद्व्यतिरेकिजीवद्रव्यस्यापर्यवसितत्वेन तत्तादात्म्याच्छ्रुतमपर्यवसितमिति भावः । सप-
र्यवसितत्वापर्यवसितत्वे अपि पर्यायार्थिकद्रव्यार्थिकनयापेक्षयैवेत्याहेमे अपीति, एवमेव
20 द्रव्यक्षेत्रकालभावानाभित्यापि सादित्वानादित्वसंपर्यवसितत्वापर्यवसितत्वानि भाव्यानि ॥

गमिकागमिकश्रुते वक्ति—

प्रायस्सहशपाठात्मकं श्रुतं गमिकश्रुतं, तद्विपरीतमगमिकम् ॥

प्राय इति । आदिमध्यावसानेषु त्रिद्विद्विशेषतो भूयो भूयः तस्यैव सूत्रस्योच्चारण
गमः, गमा अस्य विद्यन्त इति गमिक तत्र तच्छ्रुतञ्च गमिकश्रुतमिति व्युत्पत्तिः । तत्र
25 गमिक प्रायो दृष्टिवादः । अगमिकमाह तद्विपरीतमिति असहशपाठात्मकमित्यर्थः, तत्र प्राय
आचारादिकालिकश्रुतम् ॥

अथाङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टे निर्वक्ति—

द्वादशाङ्गतं श्रुतमङ्गप्रविष्टं, यथा आचाराद्गादि, तद्विभ्रं स्थविरकृतं
श्रुतमनङ्गप्रविष्टश्रुतं, यथा आवश्यकानि ॥

द्वादशाङ्गेति । गणधरकृतं पदत्रयलक्षणतीर्थकरादेशनिष्पन्नं ध्रुवञ्च यच्छ्रुतं तदङ्गप्र-
विष्टमुच्यते, तच्च द्वादशाङ्गीरूपमेवेत्याह—यथेति । अनङ्गप्रविष्टमाह तद्विभ्रमिति, यत्तु
स्थविरकृतं मुक्तकार्याभिधानं चलञ्च तदनङ्गप्रविष्टमित्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति, अवश्यकर्त 5
व्यसामायािकादिक्रियानुष्ठानप्रतिपादकं श्रुतमावश्यकं, आदिनाऽऽवश्यकव्यतिरिक्तं कालि-
कमुत्कालिकञ्च ग्राह्यम् । यद्विषयनिशाप्रथमपश्चिमपौरुषीद्वय एव पश्यते तत्कालिकं, यत्पुनः
कालवेलावर्जं पश्यते तदुत्कालिकमिति ॥

ननु लक्षितयोर्मतिश्रुतज्ञानयोः सामान्येन भेदेऽवगतेऽपि तत्र स्थातिस्थितिकालविप-
याणां सत्पदादिद्वाराणाञ्चानुक्तत्वेन न्यूनतेत्याकाश्यामाह— 10

मतिश्रुतयोर्वहुवक्तव्यत्वेऽपि विस्तरभिया नोच्येते ॥

मतिश्रुतयोरिति, बहुवक्तव्यत्वेऽपीति, सत्पदप्ररूपणादिभिर्गत्यादिमार्गान्स्थानेषु सग-
मनीयत्वेऽपीत्यर्थः, विस्तरभियेति, ग्रन्थस्यास्य संक्षेपविषयत्वात्तयोस्ताकल्पेन विचारे क्रिय-
माणे उद्देशमङ्गस्यादिति भावः । अन्युत्पन्नमतीना शास्त्रपदेशयोग्यतासम्पादनाय ह्यस्य
ग्रन्थस्यास्यः, विशेषतः प्रपञ्चितयोस्तनोस्तेषां सौकर्येण प्रहासम्भवेन तद्योग्यता नैवोदीया- 15
दिति किञ्चिदेव स्वरूपं तयोर्निरूपितमिति तात्पर्यम् ॥

नन्वेव सत्यवसितं तयोर्निरूपणमिति प्राप्तं तथा च मति तद्वेदविशेषाणां स्वयमेव
दर्शितानां स्मृत्यादीनामनिरूपणाद्न्यूनत्वं तथापि स्यादित्यत्राह—

इति सांख्यवहारिकप्रत्यक्षम् ॥

इतीति । नहि मतिश्रुतयोर्निरूपणस्य पूर्णता क्रियते येन न्यूनत्वं स्यात्, किन्तु 20
केवलमवमहादिप्रिचारे मतिश्रुतयो र्मृतत्वेन तत्प्ररूपणनिज्ञानमायामुदिताया मामान्यतो
लक्षणतद्देशा अभिहिता प्रसङ्गसङ्गत्या, तथा चानाज्ञायामुपशमिताया प्रधानविषये लक्ष्यस्य
गतत्वेनैतावता सांख्यवहारिकप्रत्यक्षमेव निरूपितं स्मृत्यादीनामधुनेन निरूपणावसरः
प्राप्तस्तस्मान्न न्यूनतेति भावः ॥

इति श्रीमद्विजयाचन्द्रमूर्तीश्वरपट्टधरश्रीमद्विजयचन्द्रमूर्तीश्वरचरणनलिनविन्ध्यस्तम्भ-
भरेण तत्पट्टालंकारेण विजयलक्ष्मिमूर्तिणा विनिर्मितस्य तत्संख्यायविभाषणस्य स्यो
पमाया म्यायप्रकाशस्याख्याया सांख्यवहारिकप्रत्यक्षं नाम द्वितीयं विरणम् ॥

अथ तृतीयः किरणः

अथावसरप्राप्ता मतिश्रुतकार्यभूता स्मृतिं प्रत्यभिज्ञादिहेतुभूतां निरूपयति—

अनुभवमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । यथा स घट इत्यादि, अत्र प्रायेण तत्तोच्छ्लिख्यते । अनुभवोऽत्र प्रमाणरूपः । आत्मशक्तिरूपसंस्कारो द्वारम् । प्रबोधस्सहकारी । पूर्वानुभूतविषयिणीयम् । अर्थाविसंवादाकत्वा-
5 चास्याः प्रामाण्यम् । इति स्मृतिनिरूपणम् ॥

अनुभवमात्रेति । अत्र धारणात्वेन सद्गृहीताऽविच्युतिस्संस्कारो वाऽनुभवपदेन प्राह्यः, तत्र संस्कारस्साक्षात्स्मृतिं प्रति हेतुरविच्युतिस्तु संस्कारद्वारेति विशेष, अनुभवेतराजन्यत्वे सति अनुभवजन्यत्वे सति ज्ञानत्व लक्षणार्थः, आद्यं सत्यन्त प्रत्यभिज्ञानादिव्युदासाय द्वितीयमवप्रहादिव्युदासाय, अनुभवधर्मसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति । अत्र निदर्शनमाह यथेति, ननु स घट इत्याकारप्रदर्शनेन स्मरणमात्रं तत्तोच्छ्लेखशालीति प्राप्त, तथा च सति ' यावता स्मरसि चैत्र ' काश्मीरेषु वस्यामस्तत्र द्राक्षा भोक्ष्यामह ' इत्यादिस्मरणाना तच्छब्दोच्छ्लेखाभावेन स्मरणरूपता न स्यादित्याशङ्क्यामाहात्रेति, प्रायेणेत्यनेन तदित्युल्लेखयोग्यतावचनमपेक्षितमिति सूच्यते, उक्तस्थलेषु तद्गोचरताऽस्त्येव, 'तेषु काश्मीरेषु' इत्यपि
15 वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । अप्रमाणभूतानुभवेनापि स्मरणसम्भवात्तद्व्युदासायाहातानुभवोऽ-
त्रेति, एतल्लक्षणघटकीभूतानुभवः प्रमाणरूपो प्राह्यः, अन्यथाऽनुभवसामान्यविषयक्षणे भ्रमा-
त्मकानुभवजन्यभ्रान्तस्मरणस्यापि ग्रहणे स्मृतिस्त्वावच्छेदेन प्रामाण्यबोधवेनाप्रेतनवाक्येन विरोधस्यादिति भावः । नन्वविच्युतेस्स्मरणहेतुत्वे तस्यान्तर्माहूर्तिरत्वेन कालान्तरभाविस्मृतिं प्रति हेतुत्व कथं स्यादित्यत्राहाऽऽत्मशक्तीति, न साक्षात्तस्या स्मृतिं प्रति हेतुत्वमभिमत येन
20 प्रोक्तदोषस्त्यादपि तु संस्कारद्वारेति श्रूमः, स च सख्येयासख्येयकाल्यतीति न दोष इति भावः । न चात्मशक्तिरूपसंस्कारस्य तावत्कालमानस्य सर्वदा सद्भावेन सतत स्मरणं स्यादित्यत्राह प्रबोधस्सहकारीति । तथा चोद्बुद्ध एव संस्कारः स्मृतिजनको न केवलः संस्कारः तस्योद्बोधध्यावरणक्षयोपशमसंशुद्धिनादिसामग्रीति भावः । ननु स्मर्थमाण-
स्यार्थस्याभावेन निरालम्बना स्मृतिः स्यादित्याकाश्यामाह पूर्वानुभूतेति । पूर्वमनुभूतो यो
25 विषयस्तेनैवास्याः सविषयत्वेन न निरालम्बनत्वमिति भावः । ननु स्मृतिर्न प्रमाणमतीतेऽर्थं उत्पद्यमानत्वान् गृहीतमाहित्वान्, अर्थादनुत्पद्यमानत्वान्, विसवादादन्तान्, प्रयोजना-
प्रमाधकत्वाद्येताकाश्यामाहार्थाविसवादादन्तान्चेति, चशब्दः पूर्वोदितस्य पूर्वानुभूतविषयि-
णीति हेतुगर्भविशेषणस्यापि समाह्वयः । तथा च विसवादादप्य स्मृतेरसिद्धं, स्वप्रतिपक्षे घृत्-

द्रव्याद्यर्थेऽविसवाद्कत्वात् यत्र तु विसवाद्स प्रत्यक्षाभासवत्स्मरणाभास एव । अनुभूतार्थेन सविषयकत्वादेवार्थादनुत्पद्यमानत्वमप्यसिद्ध स्वविषयानुभूतार्थादुत्पद्यमानत्वात्, अनुभव-
 प्रमात्वपारत-यादस्या अप्रमात्त्रमिति चेदनुमितेरपि व्याप्तिज्ञानप्रमात्वपारत-येणाप्रमात्वप्र-
 सङ्ग स्यात् । नाप्यतीतेऽर्थे प्रवर्त्तमानत्वादप्रमाणत्वं, अतीतार्थस्य हि किं स्वकालेऽसत्त्व
 स्मृतिकाले वा, नाद्य- तस्य विद्यमानत्वात्, न द्वितीय- तस्याप्रामाण्यासाधकत्वात् योगिप्र- 5
 त्यक्षकाले विषयाभावेऽपि प्रवर्त्तमानस्य तस्य प्रमाणत्वात् । नापि गृहीतप्राहित्वादप्रमाण,
 अनुमानेनाधिगते वह्नौ तदुत्तरकालभाविनः प्रत्यभस्याप्रमाणताप्रसङ्गात्, वर्त्तमानकालाव-
 च्छेदेनाधिगतस्यार्थस्यातीतकालावच्छेदेनाधिगतेरगृहीतप्राहित्वाच्च । न च वर्त्तमानकालाव-
 च्छिन्नत्वविशिष्टेऽतीतकालावच्छिन्नत्वस्य स घटोऽस्तीत्यादौ भानादतीतकालवर्त्तित्वरूपाया वा
 तत्तायामेतत्कालीनपदार्थवृत्तित्वस्य वा भानेनाप्रमाणत्त्रमिति वाच्यम्, विशेषेण सर्वत्र विशेषे- 10
 प्यकालभाननियमस्थानभ्युपगमात् वर्त्तमानकालीनत्वविशिष्टे चातीतकालीनत्वभानानभ्युपग-
 माच्च किन्तु वर्त्तमानकालीनत्वातीतकालीनत्वयोस्स्वात-येणैव भानाभ्युपगमात् । प्रत्यभिज्ञानादि-
 प्रवृत्तिनिहितधनादिप्राप्तिलक्षणप्रयोजनसाधकत्वेन प्रयोजनाप्रसाधकत्वमप्रसिद्धमेवेति भावः ॥

अथ मतिस्मृतिहेतुका प्रत्यभिज्ञा लक्षयति—

अनुभवस्मरणोभयमात्रजन्यं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । इदं तत्तेदन्तो 15
 ह्येग्नयोन्यमेकत्वसाहचर्यवैलक्षण्यप्रतियोगित्वादिविषयकं सङ्कलनज्ञाना-
 परपर्यायमतीतवर्त्तमानोभयकालावच्छिन्नवस्तुविषयकञ्च ॥

अनुभवेति । अनुभवस्मरणोभयमात्रजन्यत्वे सति ज्ञानस्य लक्षणम्, अनुभवमात्र-
 जन्यत्वे सति ज्ञानत्वस्य स्मृतौ, स्मृतिजन्यत्वे सति ज्ञानत्वस्यानुमित्यादौ अनुभवस्मरणो-
 भयजन्यत्वस्यापि तत्रैव सत्त्वेन व्यभिचारात्तत्पदानि वाचयानि । ननु ज्ञानमिदं प्रत्यक्ष- 20
 स्मरणभ्या भिन्नं भवितुं नार्हति तदेवेदमिति हि प्रत्यभिज्ञान, तत्र तदिति स्मरणमिद-
 मिति प्रत्यक्षमतो नान्य कश्चिदस्य विषयोऽतो नेत्र प्रमाणान्तरमिति चेन्न, ताभ्यामस्य
 वैलक्षण्यत्वात्, अस्ति ह्यत्र विलम्बो विषयो यस्य प्राण स्मरणप्रत्यक्षाभ्यामशक्यं पूर्वा-
 पराकारैकधुरीणं द्रव्यं प्रत्यभिज्ञानस्य विषयं, न च तस्मरणस्य विषयं, अनुभूतार्थविषय-

१ सम्बन्धस्मरणद्वयानुमित्यभिज्ञानविषयप्रमाणमप्यनुभूतस्मृतयः विषयवत्प्रमात्वात् साधार्यं
 दुर्निवारं तस्या प्रमात्वस्यानुभवप्रमाणत्वात्तदर्थेऽपि व्याप्तिज्ञानप्रमात्वपारतप्राप्तुमिति प्रमात्ववदविषयत्वात् ॥
 २ इदं प्रत्यक्षानुमित्यभिज्ञानं न कश्चन विषय निश्चल एव, अस्मिन्स्य ग-देहापहरणस्य विनिवृत्त-
 त्वात् । तथाहि घटादयं कदाचिदुत्पन्नमित्यत्रात् अस्मिन्ऽनुभवस्य ग-दगतत्वात् ग-देहापहरणस्य विनिवृत्त-
 तात्प्रतिष्ठा च तेषां ग-देहापहरणस्य अनुभवस्य प्रमाणत्वमशक्यमेवेति ॥

- स्वात्तस्य, नापि प्रत्यक्षस्य, वर्त्तमानार्थमात्रवृत्तित्वात्, अस्य दर्शनस्मरणोत्तरकालभावित्वेन ज्ञानान्तरत्वेनानुभवाच्च, न ह्यनुभूयमानस्यापलापो युक्तोऽतिप्रसङ्गादित्याशयेन प्रत्यभिज्ञाया विषयमुपनिबध्नातीदमिति, प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः, तत्त्वेदन्तोद्देश्यनयोग्यमिति, प्रायस्मृता-
 5 विवात्रापि तत्त्वेदन्तयोरुद्देश्यनं भवतीति भावः, ननु तत्ताऽस्पष्टता, इदन्ता स्पष्टता, तथा च
 5 स्पष्टास्पष्टाकारभेदात्रैकं प्रत्यभिज्ञानस्वरूपमस्ति, विरुद्धधर्माध्यासेऽप्यभेदे प्रत्यक्षानुमान-
 योरप्येक्यं स्यादिति चेन्न, चित्रज्ञानवदाकारभेदेऽपि तस्यैकज्ञानत्वेनानुभवान् तर्हि विलक्ष-
 णविषयाभावाभेदमस्तीत्यत्राहैकत्वसाहचर्यवैलक्षण्यप्रतियोगित्वादिविषयकमिति, क्वचिदे-
 कत्वं क्वचित्साहचर्यं क्वचिद्वैलक्षण्यं क्वचिच्च प्रतियोगित्वमस्य विषय इति भावः । ननु
 स एवायमित्यादिप्रत्यभिज्ञानं स्मृतिप्रत्यक्षात्मकज्ञानद्वयमेव, परन्तु तयोर्भेदस्याप्रहादेक-
 10 रूपतया भासत इत्याशङ्क्यामाह संकलनज्ञानापरपर्यायमतीतवर्त्तमानोभयकालावच्छिन्न-
 वस्तुविषयकश्चेति । सङ्कलन नाम विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन वस्तुनः प्रत्यवमर्शनम्, प्रत्यक्षस्म-
 रणोत्तरकालमनुभूयमानत्वेन न तत् ज्ञानद्वयमपि तु सङ्कलनात्मकं ज्ञानान्तरमेव, अन्यथा
 विशिष्टज्ञानमात्रोच्छेदः प्रसज्येत, सर्वस्यापि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानविशेष्यज्ञानोभय-
 पूर्वकत्वेनावश्यनियततदुभयेनैवोपपत्तौ विशिष्टज्ञाने स्वीक्रियमाणे गौरवात् । तथा प्रत्यक्षं
 15 वर्त्तमानमात्रकालावच्छिन्नवस्तुविषयं, स्मरणञ्चातीतमात्रकालावच्छिन्नवस्तुविषयं, प्रत्यभिज्ञान-
 नन्तु तदमाहावर्त्तमानकालातीतकालोभयावच्छिन्नवस्तुविषयकमिति न ज्ञानद्वयात्मकं प्रत्य-
 15 भिज्ञानमिति भावः । न चेन्द्रियविषयसम्बन्धे सति प्रत्यभिज्ञानस्य भावात्तदभावे तदभावाच्च
 प्रत्यक्षमेवेदमिति वाच्यम्, इन्द्रियविषयसम्बन्धाव्यवहितोत्तरं तस्यानुत्पत्तेः, प्रत्यक्षस्म-
 रणान्वयव्यतिरेकतस्तस्य भावाभावात्, सस्कारसत्त्वे तस्य भावात्तदभावे तदभावाच्च तस्य
 20 स्मरणत्वापत्तेः, अतीतवर्त्तमानयोरेकत्वस्य प्रत्यक्षाविषयत्वाच्च तस्य वर्त्तमानिकत्वात्, न च
 स्मरणसहकृतमिन्द्रियमेव गृह्णातीति वाच्यम्, स्वाविषये सहकारिषलेनाप्यप्रवृत्तेः,
 नहि गन्धस्मृतिसहकृतं चक्षुः कदापि गन्धे प्रवर्त्तते अविषयश्च वर्त्तमानातीतकालीनत्वं
 व्याप्यमेकत्वमिति ॥

क्रमेण प्रत्यभिज्ञानस्य दृष्टान्तान्याह—

25 तत्रैकत्वविषयं स एवायं देवदत्त इत्यादिज्ञानम् । साहचर्यविषयकं

१. तथा च प्रत्यभिज्ञान प्रमाण, अविषयवित्ते सति स्वार्थव्यवगायात्मकत्वात्, अन्यथा हि विषयवद
 स्यात् संशयादिवत् न चेद प्रत्यभिज्ञानमध्यवसायात्मकं, तदेवेदं तत्तद्वदमेवेदमित्यादिप्रत्यक्षादित्यादिप्रत्यक्षस्य
 प्रत्यभिज्ञानस्याभासितस्य संशयादि-व्यवच्छेदेनावगमात् । बाध्यमानस्य चाप्रमाणं योग्योपेत्यनन्तदभावात्तरात् ।
 न च सर्वं प्रत्यभिज्ञानं बाध्यमानमेव, तत्साधुप्रमाणभावादित्यत्रि यत्नितम् ॥

गोसदृशो गवय इत्यादि, अत्रैवोपमानस्यान्तर्भावः । वैलक्षण्यविषयकं गोविसदृशो महिप इत्यादि, प्रतियोगित्वविषयकञ्चेदं तस्माद्दूरं समीप-
मल्पं महद्वेत्याद्युदाहरणानि बोध्यानि । इति प्रत्यभिज्ञाननिरूपणम् ॥

तत्रेति । ईदृशे प्रत्यभिज्ञान इत्यर्थः, इत्यादिज्ञानमिति, तद्देशतत्कालवर्तिदेवदत्ततद्देशे-
तत्कालवर्तिदेवदत्तयोश्च पूर्वापरपर्यायव्यापिदेवदत्तद्रव्यात्मकोर्ष्वतासामान्यमवलम्ब्यैकत्वं 5
विषयीक्रियते, प्रत्यभिज्ञापरिच्छेद्यैकत्वस्याभावे पूर्वोत्तरपर्यायवर्त्यैकजीवासिद्ध्या बन्ध-
मोक्षव्यवस्थैव न स्यात् बद्धस्यैव मुक्तत्वे हि विभाव्यात्मानं दुःखितं परममुत्प्राप्तये दुःख-
विगमोपाये प्रवर्त्तते, अन्यथाऽन्यस्य सुखार्थं क्रिमर्थमन्य उद्युञ्जीतेति भावः । सादृश्यविष-
यकं तदुदाहरति सादृश्येति, गोसदृश इति, दृष्टे सादृश्यविशिष्टे पिण्डे स्मृते च गवि संकलना-
त्मकं गोसदृशो गवय इति ज्ञानमुपजायते, इदञ्च तिर्यक्सामान्यविषयकं, तिर्यक्सामान्यञ्चात्र 10
सदृशपरिणामात्मकमिति भावः । ननु गोदर्शनजन्यसंस्कारवतः प्रमातुः कालान्तरे गवयदर्शन-
गोस्मरणाभ्यामुपजायमानस्य तत्सदृशोऽयमिति ज्ञानस्योपमानत्वरूपं प्रमाणान्तरमेवोचितं न
तु प्रत्यभिज्ञानत्वं तस्यैकत्वमात्रविषयकत्वादिति परस्याकांक्षायामाहात्रैवोपमानस्यान्तर्भाव
इति । तथा च सादृश्यविशिष्टपिण्डस्य दृष्टस्य स्मृतस्य गोश्च सङ्कलनात्मकस्य गोसदृशो गवय
इति ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानतानतिक्रमात् । स एवायमित्यादिरूपा यथा पूर्वपर्यायेणोत्तरपर्यायस्यैक 15
साविषयिणी प्रतीतिः सङ्कलनात्मकत्वात् प्रत्यभिज्ञानं तथैव गोसदृशो गवय इत्यपि प्रतीतिः प्रत्य-
भिज्ञानमेव, सङ्कलनात्मकत्वाविशेषात्, यद्येकत्वमात्रविषयकं तत् न तु सादृश्यादिविषयक-
मित्युच्यते तर्हि सादृश्यज्ञानस्योपमानत्वात्मकप्रमाणान्तरवचनं गोविधर्मा महिप इत्यादिरूप-
वैसादृश्यज्ञानस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यात्, न च वैसादृश्यज्ञानमुपमानान्तर्गतम्, तस्य सादृश्य-
मात्रविषयकत्वात्, इष्टापत्तौ तव प्रमाणसंख्याव्याघातस्स्यात् । न च वैसादृश्यं सादृश्याभाव- 20
स्तथा चाभावविषयकत्वेनानुपलब्धिप्रमाणान्तर्गतत्वात् प्रमाणसंख्या व्याहृत्य इति वान्यम्,
तथा च सति सादृश्यस्यापि वैलक्षण्यभावरूपत्वेनाभावविषयकतया तत्रैवान्तर्गतत्वेनोपमा-
नेप्रमाणाभावप्रसङ्गः स्यादिति भावः । एतेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानकरणकं सादृश्यविशिष्टपिण्ड
दर्शनव्यापारकं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमानमित्यपि निरस्तम्, अस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्वाऽन-
तिक्रमात्, इदंत्वेनानुभूतगवयादिव्यक्त्वा गवयादिपदवाच्यत्वस्य सङ्कलनात् । न चेदन्त्वेनैव 25
गवयस्यानुभूतत्वेन गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वस्योपमानविषयस्य न प्रत्यभिज्ञान-
तस्सिद्धिर्गवयत्वेन तस्यानुभवादिति वान्यं प्रत्यभिज्ञावरणकर्मश्रयोपशमविशेषेण यद्-

१. ननु सादृश्यं न वैलक्षण्यभावात्तत्र विन्दु गम नभमयोग एतेति नोपमानोत्पत्त इति चेत्, वैलक्षण्य-
स्यापि विगदशर्मयोगत्वेन सादृश्यभावात्प्रमाणान्तर्गतत्वमिति ॥

मावच्छेदेनातिदेशवाक्यानुसंधर्षदर्शनं तद्धर्षावच्छेदेनैव पदवाच्यत्वपरिच्छेदोपपत्तेरिति । एवं वैलक्षण्यविषयकं दृष्टान्तयति वैलक्षणेति, गोदर्शनाहितसंस्कारस्य महिपदर्शिनो जायमानेयं प्रतीतिस्संकलनात्मकत्वात्प्रत्यभिज्ञानं विसदृशविषयकमिति भावः । प्रतियोगित्वविषयकं दृष्टान्तयति, इदमिति, इदं तस्मादिति पदद्वयं समीपादिपदैरभेतनैस्सम्बध्यते, तस्मादि-
 5 यत्र पञ्चम्यर्थोऽवध्यपरपर्यायः प्रतियोगित्वं, तथा चेदं तद्वधिकदूरत्ववत्तत्प्रतियोगिकदूरत्ववद्वेत्यर्थः एवमप्येऽपि, इत्यादीत्यत्रादिना 'रोमज्ञो दन्तुरश्श्यामो वामनः पृथुलोचनः । यस्तत्र चिपिटघ्राणस्तं चैत्रमवधारये ॥ पयोम्बुभेदी हसस्स्यात् पट्पदैर्ध्रमरः स्मृतः । सप्तपर्णस्तु विद्वद्भिर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥ ' इत्येवमादिशब्दाकर्णनोत्तरकालं तथाविधवस्त्व-
 10 लोकेनतो यदा तथावचनं सत्यापयति तदा तथाविधानि ज्ञानानि सकलनात्मकत्वाद्बुदाहरणतया ग्राह्याणीति । प्रत्यभिज्ञानप्रमाणं निगमयतीतीति ॥

सम्प्रति तर्कप्रमाणं निरूपयति—

उपलम्भानुपलम्भादिजन्यं व्याप्त्यादिविषयकं ज्ञानं तर्कः । यथा वह्नौ सत्येव धूमो भवति, वहावमति धूमो न भवत्येवेति ज्ञानं व्याप्तिविषयकम् ॥

- 15 उपलम्भेति । उपलम्भानुपलम्भौ—यथाक्षयोपशमं सकृदसकृद्वा प्रमाणमात्रेण साध्यसाधनयोर्ग्रहणाग्रहणे, न तु केवलं प्रत्यक्षेण, अनुमानादिनापि अतीन्द्रियसाधननिश्चयानिश्चययोरुपादानात् । आदिनाऽऽवापोद्वापयोर्ग्रहणं ताभ्यां जन्यं वक्ष्यमाणस्वरूपव्याप्त्यादिविषयकं ज्ञानं तर्क इत्यर्थः, अत्रादिना वाच्यवाचकभावो ग्राह्यः, तथाचोपलम्भानुपलम्भजन्यव्याप्तिविषयकज्ञानाऽऽवापोद्वापजन्यवाच्यवाचकभावज्ञानान्यतरत्वं तर्कस्य लक्षणम् ।
 20 दृष्टान्तमाह यथेति, प्रत्यक्षेण सकृदसकृद्वा वह्निधूमयोर्ग्रहणाग्रहणानन्तरं यावान् कश्चिद्भूमसस सर्वोऽपि वह्नौ सत्येव भवति वहावसति धूमो न भवत्येवेति सर्वदेशकालावच्छेदेन साध्यसाधनसम्बन्धविषयकं ज्ञानमुदेति तस्मादयं तर्क इति भावः, सर्वदेशकालावच्छेदेन साध्यसाधनसम्बन्धो व्याप्तिः तद्विषयकश्च तर्कः, तदुल्लेखेऽदमस्मिन् सत्येव भवति, इदमस्मिन्नसति न भवतीत्येयंरूपः । अत्र सहकारिकारणे च प्रमाणेन सकृद्वासकृद्वा साध्य-
 25 साधनयोर्ग्रहणाग्रहणे, महानसादौ वह्निधूमयोर्ग्रहणं हृदादौ तयोरग्रहणमिति । न च भूयो-

१. सर्वोपसहारेण व्याप्ते प्रत्यक्षविषयत्व, उपलम्भानुपलम्भस्वभावस्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य गतिद्वित्वात्प्रतिषेधकत्वात् । तथा च स्वभिचारदर्शनभूयोदर्शनगदृकृतमपि प्रत्यक्षं न व्याप्तिं प्रादयति, रत्नाविषये सहकारित्वात्समदृकृतेनापि स्वेन तद्ग्राह्यायोगात् ॥

दर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतेनेन्द्रियेणैव व्याप्तिर्योग्यत्वादृश्यते, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलसाध्यसाधनव्यक्त्युपसहारस्यापि सम्भवेन तदुपसहाराय व्यर्थ एव तर्क इति वाच्यम्, तर्क्यामीत्यनुभवसिद्धेन तर्केणैव सकलसाध्यसाधनव्यक्त्युपसहारेण व्याप्तिप्रहोपपत्तौ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पने प्रमाणाभावात्, ऊह विना ज्ञातेनापि सामान्येन सकलव्यक्त्यनुपस्थितेश्च । अपेक्ष्यते हि तथा सामान्य यदि व्यक्तिस्वरूपव्यभिचारि स्यात्तदा सामान्यमेव न स्यादित्येवविधस्तर्कः । अस्ति तस्य प्राणिनो धर्मविशेषो विशिष्टसुरादिसद्भावान्यथानुपपत्तेरित्यादौ साध्यस्य धर्मविशेषस्य शुभः पुण्यस्येत्याद्याप्तवचनादेव ग्रहण हेतोश्चानुमानात् । अस्त्यादित्यस्य गमनशक्तिं गमनान्यथानुपपत्तेरित्यादौ साध्यस्यानुमानात्पूर्वं यत्कार्यं तच्छक्तिमत्कारणपूर्वकं यथा सम्प्रतिपन्न, कार्यञ्च गमनमित्येवंरूपानुमानान्तराद्ग्रहणं हेतोश्च देशान्तरप्राप्तिरूपलिङ्गादिति । एतेन व्याप्यारोपेण व्यापकारोपसर्कः स च कचिद्विरोधिश्चाङ्गानिबर्त्तकत्वेन प्रमाणानुप्राहकः, न चायं स्वतः प्रमाणमिति मतमपास्तम्, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तौ मानाभावेन सकलसाध्यसाधनोपसहारेण व्याप्तिमाहकस्याभावप्रसङ्गात् । न चान्वयव्यतिरेकसहकृतेन प्रत्यक्षेण व्याप्तिर्गृह्यत इति वाच्यम्, प्रतिनियतदेशकालावच्छिन्नार्थेष्वेवेन्द्रियस्य प्रवृत्त्या सकलदेशकालावच्छिन्नसाध्यसाधनोपसहारेण तेन तद्ग्रहणोसम्भवात् । वहिरिन्द्रियनिरपेक्षस्य मनसो वहिरर्थसात्कारे सामर्थ्यविरहेण तद्वृत्तिव्याप्तेस्तेनाप्रहात् । नाप्यनुमानात्तद्ग्रहः, प्रवृत्तानुमानेनैव तत्प्रतिपत्तावन्योन्याश्रयात् व्याप्तिज्ञाने सत्यनुमान सति च तस्मिन् व्याप्तिग्रह इति । अनुमानान्तरतस्तत्प्रतिपत्तौ एतन्नवस्था, तस्यापि गृहीतव्याप्तिरस्यैव प्रकृतानुमानव्याप्तिमाहकत्वात् तद्ग्राप्तिग्रहश्चान्यानुमानगृहीतव्याप्तिकानुमानादिति । तस्मादुपलम्भानुपलम्भादिजन्यं व्याप्यादिविषयक तर्काल्यं ज्ञानमवश्यमभ्युपेयम् । तथा स्वविषयभूते व्याप्यादौ अविषयादकत्वात्प्रमाणत्व तर्कस्य, अत्र प्रयोगस्तर्कः प्रमाणमवाध्यमानविषयकत्वात्प्रत्यक्षादिवदिति, स्वपरव्यवसायित्वेन च स्वतः प्रमाणम् । अयञ्च तर्कः सम्बन्धप्रतीत्यन्तरनिरपेक्ष एव स्वयोग्यतामामर्थात्सम्बन्धप्रतीति जनयतीति नानवस्था । परामिततर्कोऽपि क्वचिद्ग्राप्तिविचारान्नतया क्वचिद्व्यभिचारिज्ञाननिबर्त्तकतया चोपयुज्यत इति ॥

अथादिपद्माहवाच्यवाचकसम्बन्धविषयजन्यस्य तद्व्याप्तमाह—

१ न च गाधनसामान्यसाध्यताया दयारनवयवोत्पत्त्याप्रकृत तदेकप्रति साक्येनेति इत्येव ग्रहणमात्र विशेषप्रतीतिस्तु तर्क हेतोः पक्षधर्मतात्पर्येण कस्यचिद् व्याप्तिग्रहण एव गामा दस्वकारव साध्यस्य सिद्ध्या गाधनवैषम्ये पक्षधर्मताया भूमिप्रिया एव गत्वे न तस्य बहिर्विरोधेन व्याप्तिग्रहणतया गमकत्वा सम्भवात् भूमिगत्ये गत्वे तु बहिर्गामात्पर्येण सिद्धि स्वप्न तु विशेषरहेति ॥

यथा वा घटजातीयशब्दो घटजातीयस्य वाचको घटजातीयोऽर्थो
घटजातीयशब्दवाच्य इति ज्ञानं वाच्यवाचकभावसम्बन्धविषयकम् ॥

यथावेति । ननु वाच्यवाचकभावविषयकं ज्ञानं कथं तर्कं इति चेन्मैवं इतरप्रमाणा-
साधारणत्वात् नहीदं प्रत्यक्षं, चक्षुरादिज्ञानस्य शब्दपरिहारेण रूपादावेव श्रोत्रज्ञानस्य च
5 रूपादिपरिहारेण शब्द एव प्रवर्त्तमानत्वात् । न च सकलशब्दार्थगोचरमन्यज्ञानमस्ति
ततस्तर्कं एव तद्विषयक इति ॥

कथमुपलम्भानुपलम्भौ तर्कं प्रति कारणे भवत इत्यत्राह—

व्याप्तिविषयकज्ञानञ्च व्याप्तिज्ञानकाले सकृदुपलम्भानुपलम्भाभ्यां
साक्षादेव जायते । क्वचित्तु पूर्वमसकृदुपलम्भानुपलम्भाभ्यामेव काला-
10 न्तरे साधनग्रहणप्राग्दृष्टसाध्यसाधनस्मरणप्रत्यभिज्ञानपरम्परया जायते ।
उपलम्भश्च साध्यसत्त्व एव हेतूपलम्भ इति । अनुपलम्भश्च साध्याभावे
हेतोरनुपलम्भ इति । साध्यसाधनग्रहणाग्रहणात्मकाविमौ प्रमाण-
मात्रेणाभिमतौ ॥

व्याप्तिविषयकेति । साक्षादेवेति स्मरणप्रत्यभिज्ञानिरपेक्षमेवेत्यर्थः, तादृशक्षयोपशम-
15 विशेषबलात्तथा जायत इति भावः । परम्परया तर्कोत्पत्तिमाह क्वचिद्विबति । उपलम्भा-
नुपलम्भौ दर्शयति उपलम्भश्चेति साध्यसाधनयोर्ग्रहणमिति भावः । अनुपलम्भश्चेति, साध्य-
साधनयोरग्रहणमित्यर्थः, तथा च धूमाधिकरणे वह्निदर्शनं, वह्नयभावाधिकरणे धूमाभाव-
दर्शनमिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः । कथं तयोर्ग्रहणमित्यत्राह साध्यसाधनेति, तेनातीन्द्रियसाध्य-
हेतुकस्यलेपु न दोष इति भावः ॥

20 अथ वाच्यवाचकभावसम्बन्धज्ञानजननविधानमाह—

वाच्यवाचकभावसम्बन्धज्ञानन्तु क्वचिदावापोद्वापाभ्यां समुदेति ।
यथा प्रयोजकवृद्धप्रयुक्तगामानयेतिवाक्यश्रवणसमनन्तरगवानयनप्रवृ-
त्तिमत्प्रयोज्यवृद्धचेष्टाप्रिक्षणजन्यैतद्वाक्यजन्यैतदर्धविषयकज्ञानवानयमित्य-
त्यनुमानज्ञानवतोऽपि बालस्य तत्तदर्धविशेष्यरूतद्वाक्यघटिततत्तत्पदवा-
25 च्यत्वसंशयवतः कालान्तरीयप्रयोजकरूद्धप्रयुक्तगां नयाश्वमानयेति गौ-
शब्दानयनशब्दविषयकावापोद्वापवद्वाक्यश्रवणजन्यप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तितौ

१ यथाऽस्ति तपनस्य गमनशक्तिर्मना यथानुपपत्तेरित्यत्र गमनरूपे धर्मभावात्तानात्, गमनशक्तिर्धा-
व्यानुमानादर्हात् नहि सिद्ध किन्तु यदस्य तच्छक्तियतराण्यद्वयं, यथा पत्रादि कार्थ्य गमनमित्येतराणां
गुमानान्तरात् सिद्धमिति, तयोस्तीति द्रवत्वात् इति भावः ॥

गोजातीयोऽर्थो गोशब्दस्य वाच्यो गोजातीयश्च शब्दो गोजातीयस्य वाचक इत्येवंरूपस्तर्कस्समुद्भसति । क्वचिच्चाप्तपुरुषप्रयुक्तेन परार्थतर्करूपेणेदृशोऽर्थ ईदृशशब्दवाच्य ईदृशशब्दश्चेदृशार्थस्य वाचक इति वाक्येन वाच्यवाचकभावप्रतिपत्तिः । तर्कं चानुभवस्मृतिः प्रत्यभिज्ञानश्च कारणम् । इति तर्करूपणम् ॥

5

वाच्यवाचकेति । आवापोद्वापाभ्यामिति, आवापोऽनुवृत्तिरुद्वापो व्यावृत्तिः । तत्प्रकार विशदयति यथेति, अयमभिप्रायः एक. प्रयोजकवृद्धो य आज्ञापयति कमपि, द्वितीय-प्रयोज्यवृद्धो य आज्ञप्तो भवति, तृतीयो बालो य प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तितः प्रयोजकवृद्धोदितस्य वाक्यस्यार्थं परिच्छिनत्ति । तत्र प्रयोजकवृद्धेन प्रयोज्यवृद्ध प्रति गामानयेति वाक्ये प्रयुक्ते गृहीततत्सङ्केतस्य प्रयोज्यवृद्धस्य तच्छ्रोतुरगृहीततत्सङ्केतस्य च बालस्य वर्णत्रिपयक पदविपयक वाक्यविपयकञ्च सङ्कलनात्मक प्रत्यभिज्ञानं समुदेति । यथा पूर्वपूर्ववर्णव्यवश्रवणेन सजातसंस्कारस्यान्त्याप्रयवश्रवणानन्तर पूर्वतदवयवस्मरणे ह्रस्वादिविपयकसङ्केतस्मरणे च सत्ययं वर्णो ह्रस्यो दीर्घः प्लुतो वेति प्रत्यभिज्ञानमुभयोर्जायते तथा पूर्वपूर्ववर्णश्रवणजन्यसंस्कारस्यान्त्यवर्णश्रवणानन्तर तत्पूर्ववर्णानामनुक्रमविशिष्टाना स्मरणे पदविपयकसङ्केतस्मरणे च सतीद सुधन्त तिङन्तं वा पदमिति प्रत्यभिज्ञानं जायते । एत्र पूर्वपूर्वपदश्रवणसमुदितसंस्कारस्यान्त्यपदश्रवणानन्तरमनुक्रमविशिष्टाना पूर्वपदाना वाक्यविपयकसकेतस्य च स्मरणे सति वाक्यमिदमिति प्रत्यभिज्ञानं जायते । इत्थं प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णपदवाक्यग्रहणे जाते प्रयोज्यवृद्धस्य गोरुर्मकानयनानुपूर्वा गमनात्मिका चेष्टामाकलय्य बाल कारणान्तरासन्निधौ प्रयोजकवृद्धप्रयुक्तशब्दश्रवणसमनन्तर प्रवृत्तस्य प्रयोज्यवृद्धस्येय चेष्टा प्रयोजकवृद्धशब्दजन्य-यत्किञ्चित्प्रतिपत्तिप्रयोज्येति मन्यते । ततस्तेनानीयमाना गा निभास्य गवानयनरूपोऽर्थोऽनेन प्रयोज्यवृद्धेन तस्माद्वाक्यादवगत इति प्रत्येति, परन्तु न पारयति तदानीं कस्य पदस्य कोऽर्थ इति विविच्य निश्चेतु । पुनश्च कालान्तरे प्रयोजकवृद्धेन प्रयुक्त गा नयेत्यादिवाक्य गोशब्देनानुवृत्तमानयशब्देन च व्यावृत्तं श्रुत्वा दृष्ट्वा च प्रयोज्यवृद्धस्य विशिष्टा प्रवृत्ति विजानाति तदाऽर्थस्य गोरुवृत्ति व्यावृत्तिज्ञानयनस्य, तथैव प्रयोजकवृद्धेनोदितमश्वमानयेति वाक्य गोशब्देन व्यावृत्तमानयशब्देन चानुवृत्त निशम्य विलोक्य च प्रयोज्यवृद्धस्य तादृशी चेष्टा समाकलयति गवादेरर्थस्य व्यावृत्तिमानयनस्यानुवृत्तिश्च । ततश्चेदृशावापोद्वापाभ्या समुद्भसति तस्य तर्कः गोजातीयोऽर्थो गोजातीयशब्दवाच्यो गोजातीयश्च शब्दो गोजातीयस्य वाचक इत्येवंरूपो वाच्यवाचकभावावल्गुन इति ।

10

15

20

25

- गामानयेतिवाक्येति, गामानयेत्यनुकरणं पदं तद्बोधकश्चेतिपदं, तस्य च वाक्यपदेन ' सह सुपा ' इत्यनेन समासः । एवमग्रेऽपि । तत्र प्रयुक्तपदस्य वाक्यपदेन समनन्तर-पदस्य प्रवृत्तिपदेन जन्यपदस्यानुमानज्ञानपदेनान्वयः । प्रेक्षणं बालनिष्ठं, अवशिष्टं मूलं स्फु-टार्थम् । नन्वावापोद्वापाभ्यां क्वचिदेव तर्कस्समुल्लसतीत्युक्तं तत्किमन्येनापि प्रकारेण स
- 5 समुदेतीति जिज्ञासायामाह क्वचिचेति । अत्रायं भावः, कश्चिदाप्तस्वयं तर्केण वाच्यवाचक-भावं शब्दार्थयोरवगत्य परं प्रति बोधयितुं परस्मिन्स्तदनुसारितकौत्सपत्तिहेतुं परार्थतर्कमभि-धत्ते, वत्स ! गोजातीयोऽर्थो गोजातीयशब्दवाच्यो गोजातीयश्च शब्दो गोजातीयार्थस्य वाचक इत्यवेहीति, ततश्चासौ वाच्यवाचकयोरुपलम्भानुपलम्भद्वारेण तथाप्रतिपद्यमानस्तर्का-देव वाच्यवाचकभावं विजानाति, इयञ्च व्याप्या वाच्यवाचकभावप्रतीतिर्बोध्या, शङ्गमाहि-
- 10 कतया तु नियतव्यक्तावयं पुरोवर्त्ती भावोऽस्य शब्दस्य वाच्य इति, तथाऽऽगमादेरपि सा भवति, तदूर्ध्वं तु व्याप्तिद्वारेण तर्कादेव प्रत्येति, इत्थम्भूतसर्वं इत्थम्भूतस्य सर्वस्य शब्दस्य वाच्य इत्थम्भूतशब्द इत्थम्भूतस्य सर्वस्यार्थस्य वाचक इति ॥ ननु वाच्यवाचकभाव-विषयके तर्केऽपि व्याप्तिज्ञानात्मकतर्क इवानुभवस्मृत्योः क्वचिदेव कारणत्वं किं वा सर्वत्रेत्यत्राह तर्कं चेति, वाच्यवाचकभावविषयकेत्यादिः, अन्यथा साक्षादेव जायत
- 15 इत्यनेन विरोधापत्तेः, कारणमिति, तथा चात्र तयोः कारणत्वं नियतमिति भावः । अथ तर्कं निगमयतीतीति ॥

इति धीमद्विजयानन्दमूरीश्वरपट्टलंकारधीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्ध्य-स्तमक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसुरिणा विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविभाक-रस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशव्याख्यायामनुमानपरिकरो नाम तृतीयः किरणः ॥

20

अथ चतुर्थः किरणः ॥

अथानुक्रमायातमेतेषां कार्यभूतमनुमानं स्वरूपयति—

हेतुज्ञानव्याप्तिस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानमनुमानम् । यथा पर्यतो वह्निमानिति विज्ञानम् ॥

- हेतुज्ञानेति । हेतोर्वक्ष्यमाणस्वरूपस्य ज्ञानं निश्चयः, व्याप्तेरविनाभावरूपायास्मरण-
 25 से कारणं यस्य तथाभूतं साध्यस्याभिधास्यमानस्वरूपस्य विज्ञानं निश्चयोऽनुमानमित्यर्थः ।
 अत्र हेतुज्ञानं व्याप्तिस्मरणश्च मिलित्वाऽनुमितौ कारणमन्यथा विस्मृतव्याप्तेरनधिगतव्या-
 प्तेषांऽप्रस्यमनुष्यस्य नारिकेलद्वीपयामिनो वा हेतुज्ञानमात्रात्तदभाववतो वा व्याप्तिस्मरण-

वतोऽनुमानोत्पत्तिरस्यात् । एवं ज्ञानद्वयादेव सर्वत्रानुमानोत्पत्त्या निरुक्तज्ञानद्वयजन्यातिरिक्तर्परामर्शात्मकविशिष्टज्ञानस्यानुमानहेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति बोध्यम्, तथाकल्पने गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च । अनुमानं दृष्टान्तयति यथेति, गृहीतधूमस्य स्मृतव्याप्तिकस्य च यत्पूर्वतो बह्निमानिति विज्ञानमुदेति तदनुमानमिति भावः ॥

इदानीमनुमानलक्षणघटकहेतुलक्षणमाह—

5

निश्चितव्याप्तिमान् हेतुः । यथा बह्नी साध्ये धूमः । व्याप्तिमत्त्वमेव हेतो रूपं न तु पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वात्मकं त्रिरूपं, अबाधितत्वास्तप्रतिपक्षितत्वाभ्यां पञ्चरूपं वा, असाधारणत्वाभावात् ॥

निश्चितेति । निश्चिता निर्णयिता चासौ व्याप्तिश्च निश्चितव्याप्तिस्ततो नित्ययोगे संतुर् अत एव निश्चिता व्याप्तिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्न कृतः, निश्चयविषयव्याप्तेर्नित्यसम्बन्धस्य कर्मधारयोत्तरमतुवन्तेनैव लाभात् । एवञ्च निश्चितव्याप्त्या नित्यसम्बद्धो हेतुरिति भावः । हेतु दृष्टान्तयति यथेति । ननु हेतुर्निश्चितपक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपत्रययुक्त एव, तत्र पक्षसत्त्वं हासिद्धत्वव्यवच्छेदार्थं सपक्षसत्त्वं विरुद्धत्वव्यवच्छेदार्थं विपक्षासत्त्वञ्चानैकान्तिकत्वव्यवच्छेदार्थं निश्चीयते तेषामनिश्चये तु असिद्धादिहेतोरप्पनुमानात्पत्तिः प्रसज्येतेत्याशङ्कयामाह व्याप्तिमत्त्वमेवेति, एवञ्चानेन व्यवच्छेद्यमाह नत्विति । त्रिरूपमिति बौद्धानामेवमभ्युपगमः । नैयायिकास्तु बाधितस्तप्रतिपक्षितहेतुव्युदासायाबाधितत्वास्तप्रतिपक्षाभ्यां प्रोक्तत्रिरूप हेतो रूपमिति वदन्ति तदपि नेत्याहायाधितत्वेति । अनयोर्हेतोरूपत्वाभावे कारणमाहासाधारणत्वाभावादिति । अविनाभावनियमनिश्चयादेव दोषत्रयादिपरिहारोपपत्तेरविनाभाव एव हेतोरसाधारणं रूपं, स चासिद्धे विरुद्धेऽनैकान्तिके वा न सम्भवति, तदभावाच्च त्रिरूपे विद्यमानेऽपि हेतोर्गैमकत्वं न दृष्ट, यथा स इयामो मैत्रातनयत्वादितरमैत्रापुत्रवदित्यादौ । न च नैयत्येन विपक्षव्यावृत्तिर्नास्तीति वाच्यम्, विपक्षाश्रयमेव व्यावृत्तेरेव व्याप्तित्वेनेतररूपद्वयवैयर्थ्यापत्तेः । पक्षधर्मत्वाभावेऽपि उदेष्यति शकटं कृत्तव्योदयात्, उपरि सविता भूमेरालोक्यश्चात् अस्ति नमश्चन्द्रो जलचन्द्रा-

10

15

20

१. नैयायिकानां मतेऽपि हेतुज्ञानसम्बन्धज्ञानयोरावश्यकत्वमेव, माध्यम्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपरामर्शात्मकविशिष्टज्ञान प्रति विशेषणज्ञानमुदास तयो कारणत्वात्, तथा च साभ्यामेवाऽनुमित्युत्तरया स्वरूपं, परामर्श इति भावः ॥ २. अयम्भाव व्याप्तिरेव केवल हेतो स्वरूप, मत्वागत्वे तु तदर्थो न हि धर्मिगुरो धर्मात्सदा सर्वे भवत्येवेति नियम, पश्यादे मुक्तत्वादिधर्मैर्धर्मिवागात् यद्यपि मत्वागत्त्वधर्मो ऋषिदेवो तथापि धर्मिस्वरूपं व्याप्तिर्धर्मिगुरो न निरोधः । यत्रापि च धूमदात् तत्त्वागत्वे देवो रर्येने तत्रापि व्याप्तेरेव प्राधान्यमतरागत्वागत्वे दिग् माधारणमिति ॥

- दियाद्यनुमानदर्शनात् । तत्रापि कथञ्चित्कालाकाशादीनां पक्षत्वकल्पने काककाष्ण्येन हेतुना प्रासादधावल्यस्यापि साध्यत्वप्रसङ्गस्यात्तत्रापि कथञ्चिज्जगतः पक्षत्वसम्भवात् । जगत् प्रासादधावल्ययोगि, काककाष्ण्ययोगित्वादिति । जगतः पक्षत्वस्य लोकविरुद्धत्वे कालाकाशादीनामननुभूयमानत्वेन लोकविरुद्धत्वं तुल्यमेव, छिष्टकल्पनापत्तिश्च । नापि सपक्ष-
- 5 सत्त्वं गमकं, सपक्षेऽसतोऽपि श्रावणत्वादेः शब्दानित्यत्वे गमकत्वप्रतीतेः । न च श्रावणत्वस्यासाधारणत्वादनैकान्तिकत्वमिति वाच्यम्, यद्यद्साधारणं तत्तदनैकान्तिकमिति व्याख्यसिद्धेः सपक्षविपक्षासत्त्वेन निश्चितेऽपि श्रावणत्वे पक्षान्तर्भावेणाविनाभावग्रहसम्भवात् । अन्यथा सर्वानित्यत्वे साध्ये सत्त्वादेर्हेतुत्वं तद्य न स्यात् । नापि सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन संशयितत्वादसाधारणः, श्रावणत्वादेस्तदसत्त्वेनैव निश्चयात् । तस्मान्निश्चितान्यथानुपपत्ति-
- 10 रेव हेतो रूपं तच्चासिद्धादिहेतौ न सम्भवत्येवेति किं त्रिरूपेण । एवं पक्षरूपत्वमपि न हेतुलक्षणं, अग्निजन्योऽयं धूमस्सत्त्वात्पूर्वोपलब्धधूमवदित्यादौ पक्षे धूमे हेतोस्सत्त्वस्य सपक्षे पूर्वदृष्टधूमे च सत्त्वात् खरविपाणादौ विपक्षेऽसत्त्वात् पक्षे वाधाभावात्साध्याभावसाधकानुमानासम्भवाच्च पक्षरूपत्वेऽक्षतेऽप्यगमकत्वात्, न च यावद्विपक्षावृत्तित्वं हेतोर्नास्तीति वान्यम्, तस्यैवान्यथानुपपत्तिरूपत्वेन हेतुलक्षणत्वे शेषाणामकिञ्चित्करत्वात् । एवमबाधित-
- 15 विषयत्वं निश्चितमेव हेतुलक्षणमिष्टं भवतस्तन्निश्चयश्च न सम्भवति, तन्निश्चयसाध्यनिश्चययोरन्योऽन्याश्रयात् । सति हि हेतौ बाधितविषयत्वाभावनिश्चये साध्यनिश्चयस्तन्निश्चये च बाधितविषयत्वाभावनिश्चय इति, न च प्रमाणान्तरेण बाधितविषयत्वाभावनिश्चयान्नान्योऽन्याश्रय इति वाच्यम्, तस्याकिञ्चित्करत्वात्, कुतश्चिद्वाधनाभावनिश्चये कुतश्चित्साध्याभावस्यापि सद्भावसम्भवात् । नन्वविनाभावोऽपि हेतुलक्षणं माभूत् अन्योऽन्याश्रयात्, साध्यसद्भावनिश्चये व्याप्तिनिश्चयात् तन्निश्चये च साध्यनिश्चयादिति मैवम् व्याप्तिनिश्चये साध्यनिश्चयस्याप्रयोजकत्वात् तर्काख्यप्रमाणान्तरादेव तन्निश्चयात् । न च हेतावविनाभावनि-
- 20 श्रायकेन तर्कणैव साध्यस्यापि सिद्धेर्हेतोरकिञ्चित्करत्वं स्यादिति वाच्यम्, हेतुना देशादिविशेषाच्चिच्छन्नस्य साध्यस्य साधनात् तर्कात् सामान्यत एव सिद्धत्वात् । एवमसत्प्रतिप-

१. शब्देऽनित्यत्वसद्भाव एव श्रावणत्वोपपत्तिरूपतथोपपत्तिसम्भवादिति भावः ॥ २. सत्त्वस्य विपक्षावृत्तित्वेन निश्चितत्वेऽपि सपक्षावृत्तित्वनिष्पद्यतो गमकत्वं सत्त्वस्य न स्यात् न च तत्र सपक्ष एव नास्ति इति वाच्यम्, निशमाने सपक्षे हेतोरवृत्तिरनिश्चयस्य गमकतायामनङ्गत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ३. सर्वेण व्याप्तिग्रहणवैलया हि न पर्वतादीनां भावं सर्वत्रानुवृत्त्यभावात् । तद्यन्तुमिती पक्ष. कथं भारत इति चेत् हेतुप्रवृत्त्याधिकरणतया यच्चित्तदानम् । हेतोर्हि ग्रह. पर्वतादीं जानोऽतस्मात्पक्षेऽपि तद्वैपैति तद्भानम् । यच्चिदित्यथाऽनुपपत्त्यवच्छेदकतया, अस्ति नभसि चन्द्रो जलचन्द्रादित्यादौ नभसि हेतोरपदेऽपि नभसि चन्द्रास्तित्वं विना जलचन्द्रानुपपत्तेरन्यथानुपपत्त्यवच्छेदकतया नभसो भानमिति ॥

क्षितहेतोरपि न हेतुलक्षणत्वं उभयत्र हेतावविनाभावासम्भवात् तत्स्थितमेतन्निश्चितव्याप्ति-
 मत्त्वमेव हेतोरसाधारणं रूपं न तु त्रिरूप पञ्चरूप वेति ॥ अत्रेदं विचार्यम्, अविनाभावः
 किं सामान्यस्य सामान्येन, विशेषैर्वा, विशेषाणां सामान्येन, विशेषैर्वेति । सामान्यस्य
 सामान्येन व्याप्तिर्नानुमानाद्भूता, तथा च सामान्यस्यैव सिद्धेः सामान्यतया सर्वदेशकाल-
 सम्बन्धित्वेन प्रसिद्धस्य साध्यस्य साधने सिद्धसाधनत्वापत्तेः । नापि विशेषैः, देशकाल- 5
 नवच्छिन्नैस्तैस्तथात्वे देशकालानवच्छिन्नवह्न्यादीनां सुप्रसिद्धत्वे सिद्धसाधनत्वापत्तेः, तद्व-
 च्छिन्नैर्व्याप्तित्वे चानुगमाभावात्, नहि धूमसामान्यस्य पर्वतादिश्वैरग्निविशेषैरनुगमोऽस्ति
 पर्वतीयवह्न्यभावेऽपि धूमसामान्यस्योपलम्भात् । विशेषाणां सामान्येनापि न व्याप्तिः,
 पूर्वोदितविधिना सिद्धसाधनत्वापत्तेः पर्वतीयधूमाभाववति महानसादौ वह्निसामान्यस्य
 घृत्त्या व्यभिचाराच्च । नापि विशेषाणां विशेषैः, तेषामानन्त्येन दुर्ग्रहात् । अत्रोच्यते, 10
 सामान्यविशेषवत्सामान्यविशेषवता व्याप्तिस्तद्वाहकस्तर्कः, अत एव यात्रान कश्चिद्धूम
 इत्याद्यभिलाषकं वाक्यमुक्तं तत्र यावत्पदेन सामान्यस्य कश्चिदित्यनेन विशेषस्य बोधः,
 तत्रापि न सामान्यविशेषौ केवलौ व्याप्यव्यापकभावेनानुभूयेते, किन्तु जालन्तरस्य
 सामान्यविशेषोभयात्मनस्तद्रूपतयाऽवभामनादिति ॥

अधुनाऽनुमानलक्षणघटकव्याप्तिस्मरणविषयभूता व्याप्तिमाह—

15

हेतौ साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिः । इयमेवाऽन्यथाऽनुपपत्तिप्रति-
 पन्धाविनाऽभावशब्दैरुच्यते । वह्निं विना धूमस्यानुपपत्तेर्वह्निसत्त्व एव
 धूमोपपत्तेश्च वह्निनिरूपिताऽन्यथाऽनुपपत्त्यादिशब्दवाच्या व्याप्तिर्धूमे
 वर्तते । अतो धूमो व्याप्यो निरूपकश्च वह्निर्व्यापकः । तथा च व्याप्य- 20
 सत्त्वेऽवश्यं व्यापकसत्त्वं, व्यापकसत्त्वं एव च व्याप्येन भवितव्यमिति
 व्याप्यव्यापकभावनियमः सिद्ध्यति ॥

हेतारिति । यो हि व्याप्नोति यत्र व्याप्यते तयोरुभयोर्धर्मो व्याप्तिः, यदा व्यापक-

१. अत्र विशेषिका सामान्ययोनाविनाभाव सिद्धसाधनात् अपास्तविदाय हि व्याप्ति सामान्य सिद्ध, नियत
 देशकालवच्छेदेन विशेष विना प्रवृत्तिनिश्चयोरभावप्रसङ्गाच्च । न च विशेषयोरविनाभाव तेषामानन्त्येना-
 प्रसिद्धे तदायत्तस्याविनाभावस्य च प्रसिद्धे । दावतामुपलम्भस्तावत्स्वेकादिनाभावप्रसङ्गे च नाष्टदोऽविना
 भावस्य विशेषस्योपलम्भानुमान स्यात् नैतद्दृष्टव्यम्, सामान्यवतोरविनाभावप्रसङ्गाभ्युपगमात् ॥ २. इति हि
 धूम व्याप्नोति धूमस्य यद्विना व्याप्यत इति व्याप्तिर्विधिर्धूमयोर्धर्म यत्र इतिपि पर्वत दी, सर्वत्रेति स्यमि
 चारवारणाव, गश्चमेवेति याप्यारणाय । तर्कवेति व्यभिचारररणाय ॥

- धर्मतया तस्या विवक्षा तदा व्यापकस्य यत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति तत्र सर्वत्र सत्त्वमेव व्यापकगतो धर्मो व्याप्तिः । यदा तु व्याप्यधर्मतया व्याप्तिर्विवक्ष्यते तदा यत्र धर्मिणि व्यापकोऽस्ति तत्रैव व्याप्यस्य भावो न तदभावेऽपीति सैव व्याप्तिः । पूर्वत्रायोगव्यवच्छेदेनेह चान्ययोगव्यवच्छेदेनावधारणं बोध्यम् । तत्र हेतुनिष्ठव्याप्तेरेव गमकताङ्गतया
- 5 हेतावित्युक्तम् । तथा चान्ययोगव्यवच्छेदलब्धार्थमाह साध्याभावेति । यत्र धर्मिणि व्यापकं साध्यमस्ति तत्रैव हेतोर्भावः, साध्यं यत्र नास्ति तत्र तस्याभाव एवेति हेतुनिष्ठा व्याप्तिरिति भावः, एतेन यत्र धर्मिणि साध्यमस्ति तत्र साधनस्यैव भावोऽथवा यत्र धर्मिणि साध्यमस्ति, तत्र साधनस्य भाव एव व्याप्तिरित्यवधारणं न साधु, तथा च सत्यव्याप्यस्यापि तत्र भावेन हेत्वभावप्रसङ्गः प्रथमावधारणे, द्वितीये च साधारणस्य प्रमेयत्वादेर्हेतुत्वप्रसङ्गः, सपक्षैक-
- 10 देशावृत्तेश्चाहेतुत्वप्रसङ्गः स्यादिति । इयमेव व्याप्तिरत्र शास्त्रेऽन्यथाऽनुपपत्तिप्रभृतिशब्दैर्व्यवहियत इत्याहेयमेवेति, ननु तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारेण हेतुप्रयोगो दृश्यते तत्र तत्र शास्त्रे, यथा पर्वतो वह्निमान् तथैव धूमोपपत्तेर्धूमान्यथानुपपत्तेर्वेति । तत्र तथोपपत्तिरन्यथाऽन्यथानुपपत्तिर्व्यतिरेकस्तत्कथमत्रान्यथाऽनुपपत्तेरेव व्याप्तिरित्युक्तमिति जिज्ञासायामाह बह्नि विनेति, बह्नि विना धूमस्यानुपपत्तेरित्यनेन व्यतिरेकरूपान्यथानुपपत्तिः, वह्निसत्त्व
- 15 एव धूमोपपत्तेश्चेत्यनेनान्वयरूपा तथैवोपपत्तिश्च प्रदर्शिता । अनयोर्हभयोरपि परस्परान्वयमिचारित्वेन तयोरन्यथानुपपत्तिशब्दप्राप्तत्वमेव, नहि कश्चिद्विशेषतयोरित्यभिप्रायेणाहान्यथानुपपत्त्यादिशब्दवाच्येति । तेनैकत्र तयोरन्यतरस्य प्रयोगे साध्यसिद्धावपरप्रयोगस्य वैयर्थ्यमेवेति भावस्सूचितः । आदिना प्रतिबन्धाविनाभावौ प्राणौ, हेतुनिष्ठव्याप्तेरेवानुमानौपयिकतया हेतुर्व्याप्यो निरूपकश्च साध्य व्यापकमित्याहात इति, हेतुनिष्ठव्याप्तेरनुमित्यौपयिकत्वा-
- 20 दित्यर्थः, व्याप्यो व्याप्त्याश्रयः, वह्निर्व्याप्तिरित्युक्तम् तथा च वह्निरूपितव्याप्त्याश्रयत्वाद्भूमो वह्निव्याप्यः, धूमवृत्तिव्याप्तिरित्युक्तत्वाद्बह्निर्धूमव्यापक इति भावः । व्याप्यव्यापकयोर्हभयत्र व्याप्तेर्नैकाकारप्रतीतिविषयत्वमिति स्पष्टयति तथा चेति, धूमस्य व्याप्यत्वे वह्नेश्च व्यापकत्वे इत्यर्थः । अवश्य व्यापकसत्त्वमिति, व्यापकस्य सत्त्वमेवेत्यर्थः, ननु व्यापकस्यैव भाव इति, व्यापकाभावप्रसङ्गात्, मूर्त्तत्वादेरव्यापकस्यापि तत्र सत्त्वात् । व्यापकसत्त्व एव
- 25 चेति, तथा चायोगाऽन्ययोगव्यवच्छेदाभ्यां विभिन्नाकारतयोभयत्रैकाकारत्वविरहेणैवमेव व्याप्यव्यापकभावस्य नियमो भवतीति भावः ॥

१. पर्वतो वह्निमान् धूमदित्यदिहेतोरित्यर्थ, सपक्षैकदेशेऽयोगोल्लासौ धूमस्याविद्यमानत्वादिति भावः ॥

२. यत्र धर्मिणि व्यापकोऽस्ति तत्रैव व्याप्यस्य भावो न तदभावेऽपीत्यवधारणमभ्युक्तं लक्षणप्रणयनेन तदन्तर्गततयोभयविषयापि लभेनेदशव्याप्तेरन्यथानुपपत्तिशब्दवाच्येन तदुपयोगेऽपि प्रहणमभावादिति भावः ॥

ईदृशनियमस्य स्वरूपत एकविधत्वेऽप्याश्रयविशेषापेक्षया द्वैविध्यमाह—

सोऽयं व्याप्त्यपरपर्यायो नियमो द्विविधः, सहभावनियमः, क्रमभावनियमश्चेति ॥

सोऽयमिति । पूर्वोपदर्शितस्वभावोऽयमित्यर्थ , अस्य नियम इत्यनेन सम्बन्धो नियम एव व्याप्तिरिति सूचयितुमुक्त व्याप्त्यपरपर्याय इति । सहेति, हेतुसाध्ययोरेकस्मिन् काले 5 विद्यमानयोर्नियम इत्यर्थ । क्रमेति, पौर्वापर्यक्रमेण जायमानयोस्तयोर्नियम इत्यर्थ ॥

तत्र सहभावनियम केपामित्यत्राह—

तत्र सहभावनियम एकसामग्रीप्रसूतयो रूपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च शिंशपात्ववृक्षत्वयोर्भवति ॥

तत्रेति । द्विविधे नियम इत्यर्थ । सह भाव उत्पत्ति स्थितिर्वा सहभावस्तस्य नियम 10 इति व्युत्पत्ति मनसि निधायाद्याया निदर्शनमाहैकसामग्रीप्रसूतयोरिति, जनकसामग्र्या एकत्वेन रूपरसयोस्सहैवोत्पादेन तयोर्नियमससहभावनियम उच्यत इति भाव । अत्रान्यतरस्य व्याप्यस्व व्यापकत्वश्च यादृच्छकमिति बोध्यम् । द्वितीया व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह व्याप्यव्यापकयोरिति परस्पर न्यूनाधिकदेशवर्त्तिनोरित्यर्थ , तथा च रूप वृक्षत्व वा विनारसस्य शिंशपाया ऽऽनुपपत्ते रूपस्य वृक्षत्वस्य च सत्त्वं एव रसस्य शिंशपात्वस्योपपत्तेश्च 15 तयोर्नियमससहभावनियम इति भाव ॥

केपा क्रमभावनियम इत्यत्राह—

क्रमभावनियमस्तु कृत्तिकोदयरोहिण्युदययोः पूर्वोत्तरभाविनोः, कार्यकारणयोश्च धूमवह्नयोर्भवति ॥

क्रमभावेति । क्रम पूर्वोपरभाव , स चाकार्यकारणयो कार्यकारणयोश्च भवतीत्याद्यस्य निदर्शनमाह कृत्तिकति । अत्र शकटोदये न कृत्तिकोदयस्य कारणत्वमपि तु पौर्वापर्यमात्रमिति भाव । कार्यकारणयोर्दृष्टान्तमाह कार्येति, भवतीति, नियम इति शेष ॥

ननु हेतुज्ञानसहकृतेन व्याप्तिस्मरणेन साध्यविज्ञानमनुमानमिति प्राग्वर्णित, तत्र विन्तावरसाध्यमित्यत्राह—

प्रमाणापाधितमनिर्णान्ति साध्यम् । यथा वह्निमत्पर्य- 25

तः । अस्पैव च पक्ष इति नामान्तरम् । साध्यविशिष्टत्वेन धर्मिण एव सिपाध्यपितत्वात्, इदञ्चानुमानजन्यप्रतिपत्तिकालापेक्षया ॥

प्रमाणेति । प्रमाणपदेनात्र प्रमाणत्वावच्छिन्नं ग्राह्यं तथा च प्रमाणत्वावच्छिन्नेन येन केनचिदप्यबाधितमित्यर्थः, एतेन बाधितस्य साध्यत्वव्यावृत्तिः कृता भवति, यथा शब्दोऽ-
 5 श्रावण इति प्रत्यक्षबाधित साध्यम्, नित्यशब्द इति शब्दस्यानित्यत्वसाधकेनानुमानेन बा-
 धितम्, धर्मः प्रेत्यासुखप्रद इति धर्मः प्रेत्यसुखप्रद इत्यागमेन बाधितम्, माता मे चन्द्येति
 स्ववचनबाधित, नरशिरःकपाल शुचीति लोकबाधितम्, एवरूपाणा व्यावर्त्तनाय प्रमाणा-
 बाधितमिति पदम् । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सशयविषयस्य, शुक्तिकाशकल रजतमिति विप-
 10 निर्णोतिपदम्, एतद्वैपरीत्ये हि साधन विफलमेव भवेदिति । अनिष्टस्य सर्वथाऽनित्यत्वादेर-
 साध्यत्वप्रतिपत्तये सिपाध्यपितमित्युक्तम् । साधनेच्छाविषयीभूतमित्यर्थः, साधन स्वाभि-
 1 प्रेत्यार्थस्य, इच्छा वक्तुस्तथा च स्वाभिप्रेतार्थसाधनविषयकवकिञ्छाविषयीभूतमिति भावः,
 वाद्यपेक्षया साधनेच्छा भवति, सहत्परार्थत्वं चक्षुरादीना स्वीकर्त्तार बौद्ध प्रति साख्येन
 परार्थाश्चक्षुरादय इत्येव पारार्थ्यमात्रस्याभिधानेऽपि साख्येच्छाविषयीभूतमात्मार्थत्वमेव
 15 साध्य भवति, अन्यथा साधन निरर्थकमेव स्यात् । प्रमाणाबाधितमिति पदं वादिप्रतिवा-
 द्युभयापेक्षया । वादिप्रतिवादिनोः प्रमाणेन यन्न बाध्यते तदेव हि कथाया साध्यमिति ।
 1 साध्यस्य दृष्टान्तमाह यथेति, वह्निना विशिष्टः पर्यतस्साध्य इत्यर्थः, अस्पैव साध्यस्य पर्याय-
 शब्दमाहास्यैव चेति, अत्र हेतुमाह साध्येति । प्रतिनियतसाध्यधर्मविशेषणविशिष्टतया धर्मि-
 20 णस्ताध्यितुमिष्टत्वात्साध्यव्यपदेशः कथाया पक्षव्यपदेशभाग् भवतीति भावः, ननु साध्य
 धर्मो वा धर्मविशिष्टो धर्मी वा, यदि धर्मस्तदा कथं पक्षस्य साध्यत्वमुक्तं, यदि धर्मवि-
 शिष्टो धर्मी साध्य, तदा कदाऽयं साध्यशब्दवाच्य इत्याशंकायामाहेदञ्चेति, पक्षापरपर्याय-
 धर्मविशिष्टो धर्मी चेत्यर्थः । प्रयोगकालापेक्षया साध्यशब्दवाच्यो भवतीति भावः ॥

अनुमानप्रभवप्रतिपत्तिकालापेक्षया साध्यधर्मविशिष्टप्रसिद्धधर्मिणस्ताध्यत्वेऽपि तेन सह हेतोरविनाभावासम्भवात्कथमनुमितिरित्यत्राह—

व्याप्तिग्रहणवेलायान्तु वह्न्यादिधर्म एव साध्यः ॥

१. सद्यवितस्य पुरस्य सद्ययापनोदनाद्यमित्ति विपर्यस्ताभ्युपगम्योरपि विपर्ययानध्यवसायापनयनायानु-
 मानप्रश्लिर्भवत्येव, परपशुदिरक्षादिना विषयस्तस्याभ्युपगमस्य एव तत्त्वबुभुषणं च पर प्रत्युपसर्गणम्भवात्
 दिति भावः ॥

व्याप्तीति । बह्व्यादिधर्म एवेति, एवशब्देन तद्विशिष्टधर्मिणो व्यवच्छेदः, तत्र व्या-
 प्तेरसम्भवात्, नहि धूमदर्शनात् सर्वत्र पर्यतो वह्निमानिति व्याप्तिशक्त्या विधातुं प्रत्यक्षा-
 दिप्रमाणविरोधात् । साध्य इति साधयितुं योग्य इत्यर्थः । इत्यञ्चानुमानस्य ग्रीण्यङ्गानि, धर्मा
 साध्यं साधनञ्च, तत्र साधन गमकत्वेनाङ्गम्, साध्यन्तु गम्यत्वेन, धर्मा पुनः साध्यधर्मा-
 धारत्वेन, आधारविशेषनिष्ठतया साध्यसिद्धेरनुमानप्रयोजनत्वात् । अथवा पक्षो हेतु- 5
 रित्यनुमानाङ्ग द्वय, साध्यधर्मविशिष्टधर्मिणः पक्षत्वात्, इदञ्च धर्मधर्मिणोरभेदापेक्षया,
 पूर्वन्तु भेदापेक्षया विज्ञेयम् ॥

ननु सिपाधयिपितस्यैव धर्मिणस्साध्यत्वोक्त्या प्रसिद्धस्यैव धर्मित्वं लब्धं सामान्यतो
 विज्ञातस्यैव किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वेन सिपाधयिपितत्वात् तथा च तत्प्रसिद्धिः कथन्तरा
 स्यादिति पर्यनुयोगे प्राह—

10

धर्मिणश्च प्रसिद्धिः प्रमाणाद्विकल्पादुभयतो वा ज्ञेया । यथाऽस्ति
 सर्वत्र इत्यत्र धर्मिणस्सर्वज्ञस्य विकल्पात्प्रसिद्धिः । पर्यतो वह्निमानित्यत्र
 पर्यतस्य प्रत्यक्षप्रमाणात्, शब्दः परिणाभीत्यादौ कालत्रयवर्तिशब्द-
 धर्मिण उभयस्मात् ॥

धर्मिणश्चेति । प्रमाणादिति निश्चितप्रामाण्यकप्रत्यक्षाद्यन्यतमादित्यर्थः, विकल्पादिति, 15
 अनिश्चितप्रामाण्याप्रामाण्यकप्रत्ययादित्यर्थः, उभयत इति, निश्चितप्रामाण्यकप्रत्यक्षाद्यन्य-
 तमादनिश्चितप्रामाण्याप्रामाण्यकप्रत्ययागेत्यर्थ । नन्वस्तु निश्चितप्रामाण्यकप्रत्यक्षादिभ्यो
 धर्मिप्रसिद्धिः, प्रामाण्येनाप्रामाण्येन वाऽनिर्णीतया प्रतीत्या कथं धर्मिप्रसिद्धिः, तस्याः
 प्रमाणत्वाभावात्, प्रमाणात्प्रत्ययैव च प्रतीत्या वस्तुसिद्धेः । तस्याश्च प्रमाणत्वे प्रमाणा-
 दित्यनेनैव मतार्थतया विकल्पादिति व्यर्थमेव भवेत् । अप्रमाणत्वे तु न ततो धर्मिनिद्धिः, 20
 किञ्च विकल्पसिद्धे धर्मिणि मत्स्वमसत्त्वं या प्रमाणत्वेन साधनीय यथाऽस्ति सर्वज्ञो
 नास्ति पक्ष भूतमित्यादौ । तत्र न सम्भवति, धर्मिणो वस्तुतोऽमस्त्वेन भाववृत्तिधर्मस्य
 हेतुत्वेऽसिद्धिप्रसारात्, भाववृत्तिधर्मस्य तत्र मत्त्वे च धर्मिणोऽपि भावत्वापत्त्या नास्ति
 स्वसाधनमसद्गतं स्यात् । अभाववृत्तिधर्मस्य हेतुत्वे त्यस्तिवसाधनस्य विरोधात्, उभय
 वृत्तिधर्मस्य हेतुत्वे व्यभिचारादित्यनुयोगे प्रसक्तं जाते प्रमाणाद्धर्मिप्रसिद्धेरुदाहरणप्रदर्शने 25
 विहाय प्रथमत एव विकल्पप्रसिद्धधर्मिणमुदाहरति यथेति, अत्रायम्भावः, ये विकल्पेन
 धर्मिप्रसिद्धिं नाभ्युपगच्छन्ति ते विकल्पसिद्धो धर्मा न भवन्ति तस्याप्रमाणाद्यादियपि

- वक्तुं न शक्नुवन्ति, प्रोक्तक्रमेणासिद्धिविरोधादीनां सम्भवात्, प्रमाणेनात्र धर्म्यसिद्धेः ।
 तथात्वे च परं प्रत्याश्रयासिद्ध्याद्युद्भावनं व्यर्थमेव स्यात् येन हि यो धर्मितयोपात्तसत्रैव
 दोषः प्रदर्शनीयस्तथा च तत्र दोषमुद्भावनयता भवताऽवश्यं विकल्पेन धर्मिप्रसिद्धिरभ्युपे-
 यैवान्यथा तूष्णीम्भावापत्तिः, एवञ्चास्ति सर्वज्ञ इत्यादिमानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः
 5 प्रतिपन्नत्वान्न कोऽपि दोषः, न च तत्सिद्धौ तत्सत्त्वस्यापि प्रतिपन्नत्वेन व्यर्थमनुमानमिति
 वाच्यम्, तदभ्युपेतमपि वैयात्याद्यो न प्रतिपद्यते तं प्रत्यनुमानस्य साफल्यत्, न च
 पट्टभूतादेः कथं धर्मित्वं, मानसप्रत्यक्षेण तत्सत्त्वस्यापि प्रतिपन्नतया नास्तित्वसाधनस्य
 वाधितत्वादिति वाच्यम्, तदानीं बाधकप्रत्ययानुदयेन सत्त्वे सम्भावितेऽपि पश्चात्तत्तत्ताया
 निषेधनात्, एवमेव गगनकुसुमादीनामपि विकल्पकाले सत्त्वेन सम्भावितानामपि पश्चाद्वाध-
 10 कप्रत्ययेन तन्निरासात्तादृशमानसज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षाभासत्वमवसेयमिति ॥ अथ प्रमा-
 णाद्धर्मिप्रसिद्धेर्निदर्शनमादर्शयति पर्वत इति, अत्र प्रत्यक्षेण पर्वतस्य प्रसिद्धिरिति भावः ।
 एतेनानुमानानुमेयव्यवहारस्सर्व एव बुद्धावेव किमपि धर्मित्वेन किमपि च धर्मत्वेन प्रकल्प्य
 प्रवर्तते, ननु बाह्यं सदसत्त्वमपेक्ष्येति मतमपास्तम्, अन्तर्बहिर्वाऽनासादिताऽऽलम्बनाया
 बुद्धेर्धर्मधर्मित्वेन कस्यापि व्यवस्थापनाऽसामर्थ्यात् । तस्मात्प्रमाणेन व्यवस्थापितः पर्वता-
 15 दिरेव विषयभावं भजन् धर्मित्वादिकं प्रतिपद्यत इति । उभयसिद्धं निर्दर्शयति शब्द इति,
 अत्र हि शब्दमात्रस्य धर्मित्वमिष्टमन्यथा यस्मिन् कस्मिन्नेव शब्दे परिणामित्वस्य सिद्ध्या-
 पत्तेः, तथा च सर्वेषां शब्दानां श्रवणेन प्रत्यक्षासम्भवेन केपाञ्चित्प्रत्यक्षतः केपाञ्चिच्च विक-
 ल्पतः प्रसिद्धिर्भवतीति भावः । ननु पर्वतो बहिर्मानित्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वं पर्वतस्य कथं,
 दृश्यमानभागेऽग्निमत्त्वसाधने प्रत्यक्षबाधा, तत्र बह्युपलब्धौ वा साधनवैयर्थ्यमदृश्यमा-
 20 नभागे तु साधने कुतो धर्मिणः प्रत्यक्षसिद्धत्वमिति चेन्नैवम्, अवयवित्त्रव्यापेक्षया पर्वता-
 देस्सांव्यवहारिकप्रत्यक्षप्रसिद्धताभिधानात् । अतिसूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोचने तु न किञ्चि-
 त्प्रत्यक्षं, अस्मदादिप्रत्यक्षस्याशेषविशेषतोऽर्थसाक्षात्कारे सामर्थ्यविरहात् केवलप्रत्यक्षस्यैव
 तत्र सामर्थ्यादिति ॥

तदेवं धर्मिसाध्यसाधनरूपमनुमानस्य प्रधानभूतमङ्गत्रयं निरूप्य सम्प्रति हेतुं विभजते-

- 25 हेतुद्वित्रिधा विधिस्वरूपः प्रतिषेधस्वरूपश्चेति । तथा विधिस्वरूपो
 हेतुद्विधा, विधिसाधको निषेधसाधकश्चेति, एवं प्रतिषेधस्वरूपो हेतुरपि ॥

हेतुरिति । विधिस्वरूप उपलम्भस्वरूपः, प्रतिषेधस्वरूपोऽनुपलम्भस्वरूपः । विधिस्व-
 रूपस्यापि द्वैविध्यमाह तथेति, ईदृशमेव प्रकारभेदं प्रतिषेधस्वरूपहेतावप्यतिदिशति एव-

मिति । तथा च विधिसाधको विधिरूपः, निषेधसाधको विधिरूपः, विधिसाधकः प्रतिषेध-
रूपः, निषेधसाधकः प्रतिषेधरूपश्चेति हेतुश्चतुर्विधः फलितः । एतेनोपलम्भस्वरूपस्य
हेतोर्विधिमाधकत्वमेवानुपलम्भस्वरूपस्य हेतोः प्रतिषेधसाधकत्वमेवेति चेपाञ्चिन्नियमो
निरस्तः । साध्यसाधनयोर्गम्यगमकभावे -यात्रेव प्रयोजकतया व्याप्तिसत्त्वेन विधिसाध्ये
उपलम्भरूपहेतोर्गमकत्वस्येव तत्सत्त्वेऽनुपलम्भहेतोरपि तत्साधने गमकत्वस्य दुर्निवार- 5
तयैकशेषस्यानुचितत्वादिति ॥

तत्र विधिसाधक त्रिधात्मकं हेतुं षोढा विभजते—

तत्र विधिसाधको विधिरूपो हेतुर्व्याप्यकार्यकारणपूर्वोत्तरसह-
चरभेदात् षोढा । विधिस्तु सदसदात्मके पदार्थं सदंशः, असदंशश्च
प्रतिषेधः ॥ 10

तत्रेति, व्याप्य कार्यं कारणं पूर्वचरमुत्तरचर सहचर चेति हेतुभूतानि वस्तूनि
पट्टिधानि विधिभूतसाध्यसाधकानीत्यर्थः । विधिप्रतिषेधश्चाद्यर्थं वक्ति विधिरित्त्विति, पदार्थो
हि सदसदात्मकः, तत्र योऽयं सदंशस्म एव विधिरुच्यते, अभावापरपर्यायत्वसदंशः
प्रतिषेध उच्यते इति भावः ॥

प्रसङ्गादभावस्य सर्वथा भावस्वरूपातिरिक्तत्वं दूषयितुं प्रतिषेध विभज्य तत्स्वरूप 15
वक्तुमुपपन्नते—

प्रतिषेधश्चतुर्धा प्रागभावाप्रध्वंसाभावान्योऽन्याभावात्यन्ताभावभे-
दात् । यत्रिवृत्तावेव कार्याधिर्भावः स प्रागभावः, यथा घटं प्रति मृत्पिण्डः ॥

प्रतिषेध इति । अत्रायम्भावः, पदार्थानामस्तित्वेनैवोपगमे सर्वेषामभावानामपह्नवेन
सर्वस्य सर्वात्मकत्वप्रसङ्गः । प्रागभावाप्रध्वंसाकारे निर्विकारत्वं द्रव्यस्य स्यात् तथा च घट- 20
पटादीनामभाव एव स्यात् । प्रध्वमाभावानभ्युपगमे कटककुण्डलादीनामनन्तत्त्वप्रसङ्गः
अन्योऽन्याभावापलापे जीवस्याजीवात्मकत्वेऽनीरस्य जीवात्मके सर्वात्मकत्वप्रसङ्गेन
तयोर्लक्षणभेदो न स्यात् । अत्यन्ताभावानभ्युपगमे च जीवे अजीवत्वात्यन्ताभावाप्रध्व-
पगमात् अजीवत्वस्याजीवे च जीवत्वाभावानभ्युपगमात्जीवत्वस्य प्राप्ते । तस्माद्गन्तुनो
यथाऽस्तीति प्रत्ययविषयमस्तिव पर्यायस्यथा नास्तीति प्रतीतिविषय नास्तिवमपि पर्यायः, 25
तथा नास्तिव न सर्वथा गन्तुनोऽधीन्तरम्, निरवभावत्वप्रसङ्गात्, न च नास्तीति

प्रत्ययजनकरूपसद्भावान्नाभावस्य नि स्वभावस्वमिति वाच्यम्, तथा सति तस्य भावस्व-
भावत्वसिद्धेः, प्रत्ययाभिधानविषयस्यार्थक्रियाकारिणः पदार्थस्य भावस्वभावत्वात्, नास्ति-
त्वस्य च वस्तुधर्मत्वाद्धर्मस्य कथञ्चिद्धर्मिभिन्नत्वेन कथञ्चिद्धेदोऽपि, तत्राभेदाश्रयणे
भावत्वेन भेदाश्रयणे च तद्वृत्तित्वेनाभावस्य प्रतीतिः, एतेन भूतलस्य घटाभावत्वे
5 भूतले घटाभाव इति प्रतीतिर्न स्यात् स्याच्च भूतले भूतलमिति धीरित्यपास्तम् ।
अभेदेऽपि घटाभावत्वेनाश्रयताया भूतलत्वेन चाधारताया यथाप्रतीति स्वीकारादिति भावः ।
अथ प्रागभाव लक्षयति यन्निवृत्तावेवेति, विलक्षणपरिणामविशिष्टस्य मृत्पिण्डस्य तेन
रूपेण विनाशे हि घटरूपतया मृत्पिण्डः परिणमत इति घटरूपतयोत्पत्तेः प्रागव्यवहितप-
रिणामविशिष्ट मृद्वव्यमेव तत्प्रागभाव उच्यते न तु मृत्पिण्डात्सर्वथाऽर्थान्तरमिति भावः,
10 इदमेव दृष्टान्तद्वारा प्रदर्शयति यथेति, घटस्य प्रागभावश्च तदव्यवहितपूर्वक्षणपरिणाम
इत्येके, तेषा तत्पूर्वानादिपरिणामसन्ततौ कार्यसद्भावप्रसङ्गः, कार्यध्वसत्प्रागभावाना
धारकालस्य कार्यवत्त्वव्याप्यत्वात् । तत्पूर्वानादिपरिणामसन्ततौ कार्यभेदसत्त्वान्न दोष इति
चेन्नाव्यवहितकार्यपूर्वपरिणामेऽपि कार्यभेदसत्त्वेन तेनैव तदानीं कार्याभावसिद्धेः प्रागभाव-
स्वीकारनिरर्थकतापत्तेः, न च कार्यस्य प्रागभावाभावस्वभावत्वसिद्धयर्थं तदभ्युपगम इति-
15 वाच्यम्, कार्यपूर्वोत्तरनिश्चि्लपरिणामेषु कार्यान्तरपूर्वपर्यायभिन्नेषु कार्यस्वभावताप्रसङ्गात् ।
न च न कार्यप्रागभावाभावत्व कार्यस्वभावत्वव्याप्यं किन्तु कार्यप्रागभावध्वंसत्वमेव,
सोऽपि ध्वंसोऽव्यवहितोत्तरक्षण एव वर्त्तते, तदुत्तरक्षणेपु घटादिव्यवहारश्च सदृश-
कार्योत्पत्तिदोषादिति वाच्यम् । एतस्य सौगतानामेव शोभनत्वादस्माभिः प्रागभावस्यानादि-
त्वोपगमात् । प्रागभावध्वंसस्य द्वितीयादिक्षणेऽवसत्त्वे प्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गेन प्राग-
20 भावक्षण इव तत्रापि कार्यस्यासद्भावप्रसङ्गात्तत्र दोषाभ्युपगमस्य चाप्रामाणिकत्वात् । तस्माद्
द्रव्यपर्यायात्मा प्रागभाव स च स्यात्सादिस्यादनादिरिति सिद्धान्तात् । न च द्रव्यरूप-
तयाऽनादित्वेऽनन्तत्वप्रमत्तेःसर्वथा कार्यानुत्पत्तिः स्यात् पर्यायरूपतया च सादित्वे प्राग
भावत्वंपूर्वसपि पश्चाद्विष कार्यात्पत्तिः स्यादित्युभयत्र दोषात् भावत्वसाधो न प्रागभावस्तस्य
भावविलक्षणत्वेन सर्वथा भावविशेषणत्वादिति वाच्यम्, सर्वथा भावविलक्षणाभावमाह्व

१ इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या तत्तत्क्षण एव तदभिन्नकार्याणां कौटुम्भे तादात्म्येन वाऽवृत्तित्वोपगमात्
कार्यभिन्नक्षणे कार्यत्वस्यापादयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २. ते हि पञ्चावर्धमाप्रदेश स्वीकृत्यतीति
तेषामेवद शोभन उभयनयवादिनामस्माकन्तु नत्सिद्धात्तविद्यमिति भावः ॥ ३ ननु भवदुःकमेव
परन्ति पूर्वपर्यायपु मृद्वेषे न प्रागभाव इत्यात्मयत्तीति तत्र सम्यक् प्रागभावत्वेत्यमुदाहारात्तत्र
प्रत्येकवृत्तये च दोषदित्वाशयेनाशङ्कते ॥ चेति ॥

प्रमाणाभावात् । न च श्वेत्यत्ते पूर्वं नासीद्वद इति ज्ञानमभावविषयकं भावप्रत्ययविलक्षणत्वाद्यस्तु भावविषयो नासौ भावप्रत्ययविलक्षणो यथा घट इत्यादिप्रत्यय इत्यनुमानं प्रागभावप्राहकमिति वाच्यम्, प्रागभावादौ नास्ति प्रध्वंसाभावादिरिति प्रत्ययेन व्यभिचारात् । न च सोऽपि प्रत्ययोऽभावविषय इति न व्यभिचार इति वाच्यम्, अभावानवस्थाप्रसङ्गात् । अत एव प्रागभावस्य सर्वदा भावविशेषणत्वमसिद्धं प्रध्वंसाभावादौ 5 न प्रागभाव इत्यादौ प्रागभावस्याभावेऽपि विशेषणत्वान् । तस्माद्भ्रजुसूत्रनयार्पणात् कार्यस्याव्यवहितपूर्वोपादानपरिणाम एव प्रागभावः । न च तत्पूर्वानादिपरिणामसन्ततौ कार्यसद्भावप्रसङ्ग इति वाच्यम्, यतो घटस्य प्रागभावः कुसूल तस्य कोशस्तस्य स्थासस्तस्यापि मृत्विण्ड एवं परमाणौ तत्परम्परया विश्रान्तिस्तथा च तत्परम्परानाधारघटध्वसपरम्परानाधारकालत्वस्यैव घटव्याप्यत्वेन नाघटकाले घटवत्त्वप्रसङ्ग इति । व्यवहार- 10 नयार्पणात्तु मृदादिद्रव्य घटादे प्रागभावः स चानादि । न च घटादे प्रागभावाभावत्वभावत्व न सम्भवति मृदादिद्रव्यस्याभावासम्भवादिति वाच्यम्, घटादिरहितस्य पूर्वकालविशिष्टस्य मृदादिद्रव्यस्यैव घटादिप्रागभावरूपतया तस्य च कार्योत्पत्तौ विनाशसिद्धे, नहि कार्यरहितत्वस्य विनाशमन्तरेण कार्यसहिततयोत्पत्तिसम्भवति, प्रमाणाप्युपात्तु द्रव्यपर्यायात्मा प्रागभाव इति ॥ 15

प्रध्वंसाभाव निरूपयति—

यदुत्पत्तिनिवन्धन कार्यविघटनं स प्रध्वंसाभावः । यथा घटं प्रति कपालकदम्बकम् ॥

यदुत्पत्तीति । यस्य भावे नियमेन कार्यस्य विघटन भवति स प्रध्वंसाभाव इत्यर्थे, एतन्नामाह यथेति कपालकदम्बकोत्पत्तौ सत्या ह्यवश्य घटस्य विपक्षमानता भवत्यतः 20 कपालकदम्बकमेव तत्प्रध्वंसाभाव इति भावः । अत्रापि क्रजुसूत्रार्पणादुपादेयश्रण णोपादा-

१ अभावापिच्छरणकभावाप्रतियोगिकभावात्स्यापिच्छरणमन्तेन प्रागभावनिवन्धनप्रमाणाभावात्कारित्वकथनं द्रव्यत्वेऽपि मत्प्रमाणाभावात्प्रतिनिवार इति भावः ॥ २. एतन्नामभावात्तत्प्रध्वंसाभावमन्तरेण मृदुस्य पत्रागभावात्प्रतिनिवारितो पूरकालमन्तरं कालविपर्यय मयमेवमित्यतः तस्य च प्रागभावात्प्रतिनिवन्धन मयमेवोत्पत्तिरहित इत्यर्थे वाच्यं । न चैव कालविपर्ययगतमन्तरं इति मृदुस्य मन्तरं घटादिद्रव्यस्य प्रतिनिवन्धनं विवक्ष्यन्तु विमतिरिक्तं यथादिश्रवणमिति वाच्यम् । मृदुस्य मन्तरं दिश्रवणस्य घटस्य मृदुस्य मन्तरेण तस्मात्प्रमाणाभावात् प्रागभावस्यैव द्रव्यमनुभूयमानताभावात्प्रामाण्यस्यैव वाच्यं । यथा मन्तरं मृदुस्य मन्तरेण भावात्प्रतिनिवन्धनं, अभावात्प्रतिनिवन्धनं इति भावः ॥

- नस्य प्रध्वंसः, न चैवं तदुत्तरक्षणेपु प्रध्वंसस्याभावेन घटादेः पुनरुज्जीवनं स्यादिति वाच्यम्, कारणस्य कार्योपमर्दनात्मकत्वाभावात् उपादानोपमर्दनस्यैव कार्योत्पत्त्यात्मकत्वात् प्रागभावप्रध्वंसयोरुपादानोपादेयरूपतोपगमेन तदुपमर्दनेनैव प्रध्वंसस्य कार्यात्मन आत्मलाभात् । प्रागभावे कारणात्मनि पूर्वक्षणवर्तिनि सति हि प्रध्वंसस्य कार्यात्मनस्स्वरूपलाभोपपत्तिरिति ।
- 5 व्यवहारनयादेशाच्च घटोत्तरकालवर्तिघटाकारविकलं मृदादिद्रव्यं घटप्रध्वंसः । स चानन्तः । तेन घटात्पूर्वकालवर्ति मृदादिद्रव्यं घटस्य प्रागभाव एव नतु प्रध्वंसः, तथा घटाकारमपि तत्तस्य प्रध्वंसो मा भूदिति घटाकारविकलमिति विशेषणम् । प्रमाणापेक्षया तु प्रध्वंसो द्रव्यपर्यायात्मैकानेकस्वभावश्चेति ॥

‘अथान्योऽन्याभावमाख्याति—

- 10 स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यवच्छेदोऽन्योन्याभावः, यथा पटस्वभावाद्धटस्वभावस्य ॥

- स्वरूपान्तरादिति । स्वभावान्तरात्स्वभावव्यवच्छेदोऽन्यापोहापरनामकोऽन्योऽन्याभावः । दृष्टान्तमाह यथेति व्यवच्छेद इति शेषः । न चेदं लक्षणं प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि गतमिति वाच्यम्, कार्यात्पूर्वोत्तरपरिणामयोस्स्वभावान्तरत्वेऽपि कार्यस्य पूर्वोत्तरपरिणामरूपव्यावृत्तेर्विलक्षणत्वात् यद्भावे हि नियमतः कार्यस्योत्पत्तिरस्य प्रागभावः, यद्भावे च कार्यस्य नियता विपत्तिरस्य प्रध्वंसाभावः, न चान्योऽन्याभावस्याभावे भावे च कार्यस्योत्पत्तिर्विपत्तिर्वा, जलस्याभावेऽप्यनलस्यानुत्पत्तेः कचिनद्भावे च तस्याऽविपत्तेः । एतस्य लक्षणस्य नात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः, अस्य कालत्रयापेक्षत्वात् । अन्योऽन्याभावस्तु न कालत्रयापेक्षो घटभिन्नस्यापि कदाचित् पुद्गलपरिणामानामनियमेन पटस्य घटत्वपरिणाममभवात्,
- 20 तथा परिणामकारणसम्पत्तौ विरोधाभावात् । न चैवं चेतनाचेतनयोः कदाचित्तादात्म्यपरिणामः, तत्रविरोधादिति भावः ॥

अत्यन्ताभावं लक्षयति—

कालत्रयेऽपि तादात्म्यपरिणतिनिवृत्तिरत्यन्ताभावः यथा जीवाजीवयोः । सोऽयं प्रतिषेधः कथञ्चिदधिकरणाद्भिन्नाभिन्नः ॥

१ कारणस्य पटस्य कार्यं तद्गुणस्वरूपमर्दनात्मकत्वाभावात्तादात्म्यतादिपर्य, घटो हि कारणेन पटध्वननाशो न घटाभेदो भावः ॥ २. घटप्रध्वंसव्यवहाराविपर्ययं न घटोत्तरकावृत्तिघटाकारविकलमृदाद्रव्येन, अंगघटोत्तरवर्तिघटात्वेनान्योऽन्याधवात् किन्तु स्तोत्तरकालवर्तित्वसाकारविकलव्यवस्थै-
तत्रिनयगम्यनेन पटविसिद्धयेन ॥

कालत्रयेऽपीति । भूतभविष्यद्वर्तमानरूपकालत्रयापेक्षयापि ययोस्तादात्म्यपरिणतिनि-
 वृत्तिरेकत्वपरिणामो न भवति सोऽत्यन्ताभाव इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति । अस्तित्ववन्ना-
 स्तित्वस्यापि वस्तुपर्यायत्वेन पर्यायपर्यायिणोश्च कथञ्चिदभेदान्न सर्वथाऽभावोऽधिकरणभिन्न
 इत्याह सोऽयं प्रतिषेध इति । सर्वथा तस्य भेदे निःस्वभावत्वमभेदे च तद्दृष्टित्वेनाप्रतीतिः
 स्यात् सर्वथा अभावस्य भावभिन्नत्वे च तस्य प्रमाणावेद्यत्वापत्तेः, प्रमाणस्य भावविषयत्वात् । 5
 न च प्रत्यक्षमभावविषयं भवत्येव तस्येन्द्रियैस्संयुक्तविशेषणसम्बन्धसद्भावात् घटाभावविशिष्टं
 भूतलं गृह्णामीति प्रत्ययादिति वाच्यम्, तत्रापि प्रत्यक्षस्य भूतलादिभावमात्रविषयत्वात्
 तस्याभावविषयकत्वे क्रमतोऽनन्तपररूपाभात्रप्रतिपत्तानुपक्षीणशक्तिकत्वेन भावदर्शनस्यानव-
 सरत्वप्राप्तेः । प्रत्यासत्त्यविशेषात् अभावप्राहृकसामग्र्यविच्छेदाच्च । न चाभावज्ञाने प्रति-
 योगिज्ञानस्य कारणत्वात्तस्य च कादाचित्कत्वेनाभावग्रहस्यापि कादाचित्कत्वात् प्रतियोगि- 10
 ज्ञानाभावकालेऽभावज्ञानान्तर्गतभावपदार्थग्रहस्यावसरो लभ्यत इति वाच्यम्, प्रत्यक्षस्य
 प्रतियोग्यादिस्मरणानपेक्षत्वात्, तस्य च स्मृत्यपेक्षायामपूर्वार्थसाक्षात्कारित्वविरोधात् ।
 न च कचिद्भावप्रत्यक्षं स्मरणनिरपेक्षं योगिप्रत्यक्षवत् । कचित्स्मरणापेक्षं सुरादिसाधनार्थ-
 व्यवसायवत् । तथा कचिदभावप्रत्यक्षं स्मरणनिरपेक्षं योगिनोऽभावप्रत्यक्षवत् कचित्प्रतिषे-
 ध्यस्मरणापेक्षं तथैव प्रतीतेरिति वाच्यम्, स्मरणापेक्षस्य विकल्पज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वविरोधादनु- 15
 मानादिवत् । तस्य स्मरणापेक्षत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गाच्च । ततो नाभावः प्रत्येक्षविषयः । सकल-
 शक्तिविरहरूपस्य निरुपाख्यस्याधिकरणात्म्यर्थाभिन्नस्याभावस्य स्वभावकार्योदिरभावान्ना-
 नुमानिकत्वं, सस्वभावत्वे भावत्वप्रसङ्गात् । अनुपलब्ध्यापि न तद्भवस्था तथा तस्यासिद्ध-
 ताया एव व्यवस्थापनात्, न च भावानामनुपलब्ध्या तत्प्रमितिरिति वाच्यम्, ततो भावा-
 न्तरस्वभावस्यैवाभावस्यावभासनादिति ॥

१. सर्वथाऽभावस्याभेदे हि भावेद्यन्तनिषयस्त्वत्, अस्तिःसंभवेति निश्चयात् तथाऽभ्युपगममाने
 सर्वेषामेवाभावज्ञानमपद्रवस्त्वत् तथा च सति सर्वेषां सवामस्त्वं अनादितमनन्तत्वं च स्यादित्यपि धोषम् ॥
 २. अभावप्राहृकगामध्यविन्देदादनन्तपश्यतामभावग्रहणे भावप्रदो न भवेदेवेति भावः ॥ ३. ननु केचन
 भावप्रत्यक्षानुपगमे भवेद्य दोष, स एव च नास्ति, अभावज्ञानं प्रतियोगिज्ञानस्यापि हेतुत्वात्तस्य च
 कादाचित्करवादित्यसंभवे न चेति ॥ ४. स्मृते पूर्वानुभवस्य तस्याप्यस्मरणस्य तस्याप्यस्मरणपूर्वानुभव
 स्मरणानुदानरथा । सुदूरमपि गत्वा कश्चिदनुभवस्य स्मृतिनिरपेक्षत्वे प्रकृतानुभवस्यापि स्मृतिगिरि
 स्मरणनिरपेक्ष्यादिति भावः ॥ ५. न च स्मृतिस्त्वेन स्मृतिजन्यत्वस्य प्रत्यक्षमावद्याप्यत्वेऽपि विशेषणज्ञानत्वेन
 तन्मन्यताया अप्रामाण्यात्तार्थं दोष इति वाच्यं विनिश्चयान्वावन्तिष्ठन्न प्रात विनिश्चयप्रत्यक्षं यत्किञ्चनं प्रति
 वा विनिश्चयज्ञानदेहेतुस्ये मनामप्यात् तद्विरोधोऽदियमभिरूपेवदंगमगमप्रसङ्गादेः तद्विनिश्चयप्रत्यक्षत्वे ।
 सुतमि चन्दनमिर्यादि ज्ञानं तु प्रथमिज्ञानमेवेति ॥

अथ विधिस्वरूपहेतोः प्रकारान् प्रकाशयति—

विध्यात्मको हेतुस्साध्याविरुद्धप्रतिषेध्यविरुद्धभेदेन द्विधा, एवं निषेधात्मकोऽपि ॥

विध्यात्मक इति । एवमेव प्रतिषेधरूपहेतावपीत्याहैवमिति । अत्रेदंमवसेयम् यथा
5 साध्याविरुद्धो विध्यात्मको हेतुर्विधिसाधकः, प्रतिषेध्यविरुद्धो विधिहेतुः प्रतिषेधसाधकः,
तथा प्रतिषेधेनाविरुद्धो निषेधात्मको हेतुः प्रतिषेधसाधकः, साध्यविरुद्धनिषेधात्मको
हेतुर्विधिसाधक इति ॥

तत्र साध्याविरुद्धविधिसाधकविधिस्वरूपहेतून् पूर्वोदितपद्धिधानुदाहरति—

अत्र शब्दः परिणामी प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति व्याप्यो विधि-
10 हेतुः ॥

तत्रेति । व्याप्याविरुद्धकार्याविरुद्धकारणाविरुद्धपूर्वचराविरुद्धोत्तरचराविरुद्धसहचरा-
विरुद्धभेदेऽप्यित्यर्थः, अस्य व्याप्यो विधिहेतुरित्यनेन सम्बन्धः । शब्दः परिणामीति
प्रतिज्ञायां शब्दो धर्मा साध्यधर्मः परिणामः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हेतुः, प्रयत्नश्चेतनव्या-
पारस्तदनन्तरसम्भूतत्वं तदर्थः, यत्र यत्र प्रयत्नानन्तरीयकत्वं तत्र तत्र परिणामित्वं यथा
15 घटादिरित्युदाहरणम्, प्रयत्नानन्तरीयकश्च शब्द इत्युपनयः, तस्मादयं परिणामीतिनिगमन-
मिति साधर्म्येण पञ्चावयवप्रयोगः, वैधर्म्येण तु यो न परिणामी स न प्रयत्नानन्तरीयकः,
यथा बन्ध्यासुतः, इत्युदाहरण एव विशेषो नेतरावयवेषु वैलक्षण्यम् । ननु कार्यादि-
रूपाणां पञ्चानामपि हेतूनां स्वस्वसाध्येन व्याप्तत्वाद्विरोधाच्च व्याप्याविरुद्धस्वरूपत्वमेव,
व्याप्यत्वाभावे च तेषां साधकत्वानुपपत्तेस्तथा बानेनैव सर्वेषां तेषां गतार्थतया पृथग्विभागो
20 नोचित इति चेन्न साध्यनिरूपितव्याप्तिमन्त्रमात्रेण व्याप्यस्यात्राविवक्षणात् कथञ्चित्साध्येन
तादात्म्यपरिणाममापन्नस्य कार्यादिविलक्षणस्य हेतुस्वरूपस्य विवक्षणात् । अस्त्यैव च
स्वभावोपलब्धिरिति नामान्तरम् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हि साध्यधर्मस्य परिणतिमन्त्रादेः
कथञ्चिदपृथग्भूतं स्वरूपम् । न चैवं स्वभावभूतधर्मस्य व्याप्यस्य हेतुत्वे हेतोर्निश्चये

१. मनु निषेधात्मारहेतो कथं द्विक्रियत्वर्यातिदेशः न तावत्साध्याविरुद्धत्वप्रतिषेध्यविरुद्धत्वान्यां, अपि
मोदाहाणानुपपत्तेरिति पर्यनुबोधे त्याहात्रेदमिति ॥ २. पूर्वोक्तकारपरिहासवाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामित्य
स्वरूपे सर्वथा निरक्षणे शब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वानुपपत्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वं परिणतिमन्त्रेण धर्मात्
विशेषम् ॥

तदभिन्नस्य साध्यस्यापि निश्चयेन सिद्धसाधनत्वापत्तिर्हेतोरनिश्चये च न तेन साध्यसिद्धिर-
ज्ञातस्य ज्ञापकत्वासम्भवादिति वाच्यम्, अनेकस्वभावस्य शब्दादिवस्तुनो निश्चितेऽपि
प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ स्वभावभूते साधनधर्मे परिणामित्वादिसाध्यधर्मनिश्चयनियमस्या-
भावात्, निश्चितानिश्चितात्मकत्वञ्चैकस्य वस्तुनिश्चित्राकारैकज्ञानवन्न विरुध्यते, तस्मान्निश्चि-
तेऽपि हेतुधर्मे साध्यधर्मानिश्चयेन तत्प्रतिपत्त्यर्थमनुमानं सफलमेवेति ॥

साध्याविरुद्धकार्यस्वरूपविधिहेतुं निदर्शयति—

पर्वतो वह्निमान् धूमादिति कार्यात्मकः ॥

पर्वत इति । अत्र हि वह्नेः कार्यं धूमः, साध्याविरुद्धश्च, वह्निमद्भावे एव धूमस्यो-
त्पत्तेः तदभावे च नियमेन धूमस्य निवर्त्तनात् ननु वह्न्यभावेऽपि धूमो न निवर्त्तते गोपाल-
घटिकादौ वह्न्यभावेऽपि धूमसद्भावप्रतीतेरिति चेन्न धूमस्य ह्यात्मलाभो वह्नौ सत्येव, तत्कथं 10
गोपालघटिकादावग्न्यभावे धूमसद्भावशङ्कापि, न च तर्हि पर्वतादाविव तत्रापि धूमोऽग्नि
गमयेदिति वाच्यम्, पर्वतादिधूमादस्य वैलक्षण्यात्, वह्निसमानसमयसत्ताको हि पर्वतादि-
धूमो बहलः पताकायमानस्वरूपोऽनुभूयते, न च गोपालघटिकादिधूमस्तथेति ॥

साध्याविरुद्धकारणरूपविधिहेतुं दृष्टान्तयति—

भविष्यति वृष्टिर्विलक्षणमेघोपलम्भादिति कारणात्मकः ॥

भविष्यतीति । विलक्षणपदेन सातिशयोन्नतत्वादिधर्मोपेतत्वं विवक्षितं तस्यैव वृष्टि-
कारणत्वात् । ननु कारणं न कार्यस्य गमकं, तेन सहाविनाभावाभावात्, प्रतिबन्धकेन विनाशेन
वा कार्याभावात्, अवश्यं कारणानि कार्यवन्तीत्यनियमात् । नवा कारणविशेषस्य गमकत्वं,
विशेषस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्, प्रचण्डानामपि तडित्पतां वर्षमकृत्वैवोपरमदर्शनादिति
चेन्मेवम्, आस्वाद्यमानफलनिष्ठरसेन तज्जिनिकां सामग्रीमनुमाय तथा रूपानुमानस्य सौगतेन 20
त्वयाऽप्यभ्युपगमात् । प्राक्तनो हि रूपक्षणः सजातीयं रूपक्षणान्तररक्षणं कार्यं करोतीत्येवं
रूपानुमानमिच्छद्भिरिष्टमेव किञ्चित्कारण लिङ्गतया, प्राक्तनस्य रूपक्षणस्य सजातीयरूप-
क्षणान्तराव्यभिचारात् । अन्यथा रससमानकालभाविनो रूपस्य प्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । कारण-

१ साध्यन्तिसकारणस्य ध्यातव्यं, तथा सति ध्यातिसमरणकाल एव कार्यस्य प्रत्यक्षतयाऽनुमानवैकल्य
स्यादित्यपि घोष्यम् ॥ २ तथा च विशिष्ट कारणमेव लिङ्गम्, विशिष्टता च समर्थत्वे, सा च वैकल्येन
प्रतिबन्धेन वा न प्राप्यते यादृशं सामर्थ्यं यत्र न प्रतिबद्ध तादृशं कारणं लिङ्गं भविष्यतीति, तद्विषयस्य
निपुणानां प्रमातृणां सम्भवत्येव, यत्र कार्यस्य व्यभिचारस्तत्रापि न कारणस्य दोषं विन्दुं प्रमातृदोष एव,
अन्वया सकलव्यवहारविलोचनगणः स्यादिति भावः ॥

त्वमपि नानुकूलत्वमात्रं किन्तु कार्याविनाभावित्वेन निश्चितं विशिष्टमेव, यत्र हि सामर्थ्या-
प्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्यञ्च निश्चीयते तस्यैव हेतुत्वमन्यथा तृत्याद्यर्थं भोजनादावप्य-
प्रवृत्तेर्निखिलव्यवहारोच्छेदः प्रसज्येतेति ॥

पूर्वचरं साध्याविरुद्धं विधिहेतुमादर्शयति--

5 उदेप्यति शकटं कृत्तिकोदयादिति पूर्वचरः ॥

उदेप्यतीति । कृत्तिकोदयानन्तरं मुहूर्तान्तेऽवश्यं शकटोदयो जायत इति पूर्वचरः
कृत्तिकोदयशकटोदयं गमयतीति भावः । ननु कृत्तिकोदयस्य शकटोदयपूर्वभावित्वेनायं
कारणाविरुद्धविधिहेतुरेव न ततः पृथग्भूत इति चेन्न, पूर्वभावित्वमात्रस्य कारणत्वाप्रयोज-
कत्वात् किन्तु कार्यस्वरूपप्राप्तौ हेतूनामेव पूर्ववर्तिनामन्वयव्यतिरेकतः कारणत्वावधारणात्,
10 न ह्यत्र कृत्तिकोदयाच्छकटोदयस्य स्वरूपप्राप्तिरस्ति, अव्यवहिततदुत्तरं तदुदयाभावात्
कालविशेषापेक्षया तस्मात्तदुदयत्वेऽभ्युपगम्यमाने चाश्विन्युदयादीनामपि हेतुताप्रसङ्गात् ।
ततः कृत्तिकोदयः पूर्वचर एव न कारणमिति तन्निर्दिशंनं युक्तमेव, तथा च प्रयोगः, यस्मा-
दनन्तरं यन्नास्ति न तस्य तेनोत्पत्तिः, यथा भविष्यच्छकटचक्रवर्तिकालेऽसतो रावणादेः,
नास्ति च शकटोदयाद्यनन्तरं कृत्तिकोदयादिकम् । न चैवं व्यवहितयोः कार्यकारणभावा-
15 भावे जाग्रत्सवेदनमुत्प्रेक्षितभाक्सिंवेदनयोः मरणारिष्टयोः कार्यकारणभावो न स्यादिति
वाच्यम्, इष्टापत्तेः व्यवहितत्वेन तयोर्व्यापारपराङ्मुखत्वात्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापा-
रसापेक्षयोरेव कार्यकारणभावावधारणात्, दृष्टञ्च व्यापारविशिष्टस्यैव घटं प्रति कुलालस्य
कारणत्वं, न चात्र व्यापारपरिकल्पनं युक्तमितिप्रसङ्गात्, परम्परया व्यवहितानामन्येषां
कारणत्वप्रसङ्गात् । तस्माच्छगिरनिर्वर्त्तकादृष्टादिकारणकलापादरिष्टकरतलरेखादयो निष्पन्ना
20 भाविनो मरणान्तेरनुनापका इति प्रतिपत्तव्यम् । जाग्रदशाज्ञानं तु न मुत्प्रेक्षितज्ञानस्य हेतुः,
ज्ञानादभिन्नस्यात्मनः कालत्रयस्यापि त्वात्सर्वथा चैतन्यविच्छेदस्य कदाप्यसम्भवादिति ॥

साध्याविरुद्धमुत्तरचरं विधिहेतुमाह--

उदिता चित्रा स्वात्युदयादित्युत्तरचरः ॥

उदितेति । स्वात्युदयो हि चित्रोदयस्योत्तरचरः ततस्तं गमयति, उत्तरचरस्य तत्का-

१. घटं प्रति कालाशाशदिगादीनां कुलालपितृपितामहादीनामपि पूर्ववर्तिनया कारणत्वप्रसङ्गः । अथ-
वहितोत्तरत्वप्रदेशे कृत्तिकोदयस्य कारणत्ववर्णनमनुविनं भवेत् मुहूर्तादिशालविशेषनिवेशे स्पष्टं प्रत्यनुभवस्य ।
कारणत्वं न स्यात् भरशुदयस्यापि कारणत्वप्राप्तेरिति भावः ॥

यत्वाभावेन कार्याविरुद्धेनागतार्थत्वात्पृथगुक्तिः, निश्चितव्याप्तिमत्त्वाच्चानयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभाव इति भावः । नक्षत्राणां पूर्वोत्तरचरत्वे निबन्धनञ्च नानाप्रकारः सकलप्राणिसन्दोहसम्बन्धी सुरदुःखसम्बन्ध्यदृष्टविशेषस्तथास्वभाव एव वा ॥

अथ पष्टं साध्याविरुद्धं सहचर विधिहेतुं दर्शयति—

रूपवान् रसादिति सहचर इतीमान्यविरुद्धविधिहेतोरुदाहरणानि ॥ 5

रूपवानिति । रसो हि नियमेन रूपसहचरितोऽतस्तदभावेऽनुपपद्यमानस्तद्गमयतीति- भावः, एतेपूदाहरणेषु भावरूपानेव परिणामादीन् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादयो हेतवो भावरूपा अविरुद्धा एव साधयन्तीति विधिसाधकविधिरूपाः साध्याविरुद्धोपलब्धय इत्यपरनामान इत्याशयेनाहेतीमानीति ! अत्र रूपरसयोस्तुल्यकालभावित्वेन सद्येतरगोविपाणयोरिव न कार्यकारणभावः परस्परपरिहारेणावस्थानाच्च तयोस्तादात्म्यं, तस्मात्पूर्वोक्तेषु पञ्चविधेषु 10 हेतुषु नास्य समावेशसम्भवतीति पृथगुक्तिः, एवमविरुद्धकार्यकार्यादेः कारणकारणादेः पूर्वपूर्वचरादेरुत्तरोत्तरचरादेश्च कार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरभेदैरेव सङ्गान्नाधिक्यसङ्गा कार्येति ॥

अथ विधिहेतुर्विधिसाधक एवेति नियमप्रतिषेधाय प्रतिषेधसाधकत्वमुपवर्णयितुं प्रथमं तत्प्रभेदानाह—

विरुद्धविधिहेतुः प्रतिषेधसाधकः प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धतद्व्याप्यादि 15 भेदेन सप्तप्रकारः ॥

विरुद्धविधिहेतुरिति । प्रतिषेध्येन विरुद्धो विधिहेतुरित्यर्थः, अस्य विभागप्रकारमाह प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धेति, अयमेको भेदः, तद्व्याप्येति, प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्येत्यर्थ, आदिना कार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणां ग्रहणम् तथा च प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्ध- विरुद्धव्याप्यविरुद्धकार्यविरुद्धकारणविरुद्धपूर्वचरविरुद्धोत्तरचरविरुद्धसहचरभेदेन सप्तविध 20 इति फलितार्थः ॥

अथ प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धोपलम्भरूपं विधिहेतुं निदर्शयति—

नास्त्येय सर्वथैकान्तोऽनेकान्तोपलम्भादिति प्रतिषेध्यस्य यस्त्वभा- यस्सर्वथैकान्तत्वं तेन साक्षाद्विरुद्धो विधिहेतुः ॥

नास्त्येयेति । सर्वथैकान्तोऽत्र प्रतिषेध्यस्तस्य स्वभावेन सर्वथैकान्तत्वेन साक्षाद्विरु- 25 दस्य षष्ठीसदसदाद्यात्मकत्वस्वरूपस्थानेकान्तस्योपलम्भो विध्यात्मको हेतुरित्याशयेनाह

प्रतिपेध्यस्येति । अत्रोपलम्भपदोपादानात्रिपेधमात्रस्यानुपलम्भादेव सिद्धेर्भेदोऽयमनुप-
लब्धावेवान्तर्भाव्य इति र्मतमपास्तम्, न चोष्णशीतस्पर्शयोरिव सर्वथैकान्तानेकान्तयो-
र्विरोधस्य प्रथममनुपलब्ध्या प्रतिपद्यमानत्वेन तन्मूलरूपास्य हेतोरनुपलब्धिरूपत्वमेव-
युक्तमिति वाच्यं यन्मूलं यत्तस्य तद्रूपत्वेऽनुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, पर्वतादौ हि धूमे
5 प्रत्यक्षेणावगते पश्चात्तेन बह्व्यनुमानं भवत्यतः प्रत्यक्षमूलत्वादनुमानमपि प्रत्यक्षं स्यादिति ॥

प्रतिपेध्यविरुद्धव्याप्यं विधिहेतुं निदर्शयति—

नास्य नवतत्त्वनिश्चयस्तत्संशयादिति प्रतिपेध्यस्य नवतत्त्वनिश्चयस्य
विरुद्धेनानिश्चयेन व्याप्यः ॥

नास्येति । नवतत्त्वनिश्चयोऽत्र प्रतिपेध्यस्तद्विरुद्धानिश्चयत्वव्याप्यत्वात्तत्संशयस्य विरु-
10 द्धव्याप्यत्वमित्याह प्रतिपेध्यस्येति । अनिश्चयो ह्यनध्यवसायादौ सदेहमन्तरेणापि वर्तते,
संदेहस्तु नानिश्चयमन्तरेण कदापि सम्भवतीत्यनिश्चयसंशययोर्व्याप्यव्यापकभावोऽवसेयः ॥

प्रतिपेध्यविरुद्धकार्यस्य विधिहेतोर्दृष्टान्तमाह—

नास्त्यत्र शीतं धूमादिति प्रतिपेध्यशीतविरुद्धवह्निकार्यरूपः ॥

नास्त्यत्रेति । अत्र प्रतिपेध्यशीतस्पर्शस्तद्विरुद्धो वह्निस्तत्कार्यत्वाद्भूमस्य विरुद्ध-
15 कार्यत्वमित्यभिप्रायेणाह प्रतिपेध्येति ॥

प्रतिपेध्यविरुद्धकारणं लिङ्गं विध्यात्मकमाह—

न देवदत्ते सुखमस्ति हृदयशल्य्यादिति प्रतिपेध्यसुखविरुद्धदुःखकार-
णरूपः ॥

नेति । सुखं ह्यत्र प्रतिपेध्यं तद्विरुद्धं दुःखं तत्कारणञ्च हृदयशल्यमिति प्रतिपेध्यविरुद्ध-
20 कारणं लिङ्गमिदमित्याह प्रतिपेध्येति ॥

प्रतिपेध्यविरुद्धपूर्वचरविरुद्धोत्तरचरविरुद्धसहचरानाह—

१. न च स्वभावविरुद्धोपलब्धिरियं पृथक् न वाच्या, स्वभावानुपलब्धावन्तर्भावसम्भवात्, निपेधमात्र
स्यानुपलम्भगम्यत्वादिति वाच्यम्, अप्रानुपलब्धेरध्वनात्, न चानुपलम्भमूलरूपानुपलब्धिरूपत्वं, प्रथमं
सर्वथैकान्तानेकान्तयोऽशीतोष्णस्पर्शयोरिव विरोध स्वभावानुपलब्ध्या निमित्तैवानुमानस्यास्य प्रवृत्तेरिति वा-
च्यम्, अनुमानस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेः प्रत्यक्षतो वह्निधूमयोः स्यादचर्यं दृष्ट्वा धूमेनानुमानप्रवृत्तेरिति ॥

मुहूर्त्तान्ते नोदेष्यति शकृदं रेवत्युदयादिति प्रतिषेध्यशकटोदयविरु-
द्धाश्विन्युदयपूर्वचरः। मुहूर्त्तप्राङ्नोदगाङ्गरणिःपुष्योदयादिति प्रतिषेध्य-
भरण्युदयविरुद्धपुनर्वसूदयोत्तरचरः। नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्श-
नादिति प्रतिषेध्यमिथ्याज्ञानविरुद्धसम्यग्ज्ञानसहचर इति ॥

मुहूर्त्तान्त इति । अत्र हि प्रतिषेध्यशकटोदयस्तद्विरुद्धोऽश्विन्युदयस्तत्पूर्वचरो रेव- 5
त्युदय इति विरुद्धपूर्वचरोऽय हेतुरित्याह प्रतिषेध्येति । विरुद्धोत्तरचरहेतुमाह मुहूर्त्ता-
दिति । स्पष्टम् । विरुद्धसहचरमाह नास्त्यस्येति, स्पष्टम् । एते हेतवस्साक्षात्प्रतिषेध्य-
विरुद्धत्वमाश्रित्याभिहिताः परम्परया विरुद्धत्वमाश्रित्य त्वनेकप्रकारा भवन्तीति ते विस्तर-
मिया नोक्ताः । इति समाप्तो विधिहेतुप्रपञ्च ॥

अथ प्रतिषेध्याविरुद्धवस्तुनोऽनुपलब्धिरूपस्य प्रतिषेधहेतोर्भेदानाचष्टे—

10

अविरुद्धनिषेधात्मको हेतुः प्रतिषेधसाधने स्वभावव्यापककार्यकारण-
पूर्वचरोत्तरचरसहचरभेदेन सप्तधा ॥

अविरुद्धेति । अय हेतु प्रतिषेधसाधकः प्रतिषेध्यार्थाविरुद्धपदार्थानुपलम्भरूपत्वात् ।
स्वभावेति, स्वभावाऽनुपलब्धिः व्यापकानुपलब्धिः कार्यानुपलब्धिः कारणानुपलब्धिः पूर्वचरानुपल-
ब्ध्युत्तरचरानुपलब्धिसहचरानुपलब्धिभेदेन सप्तप्रकार इति भाव ॥

15

प्रतिषेध्यपदार्थप्रतिषेधज्ञापक स्वभावानुपलब्धिरूपं प्रतिषेधहेतु निदर्शयति—

भूतलेऽत्र कुम्भो नास्ति दृश्यत्वे सति तत्स्वभावानुपलम्भादित्यवि-
रुद्धस्वभावानुपलब्धिरूपो निषेधात्मको हेतुः ॥

भूतल इति । भूतले दृश्यस्य कुम्भस्वभावस्यानुपलम्भात्कुम्भप्रतिषेधसिद्धतीति 20
भाव । पिशाचादिभिर्व्यभिचारवारणाय तत्स्वरूपे दृश्यत्वविशेषणमुपात्त, पिशाचादीना
स्वभावो हि न जातुचिदृश्य तस्मात्ते न नास्तित्वेनावगन्तु शक्या इति भावः । ननु यो यत्र
नास्ति स कथं दृश्यो यदि पुनर्दृश्यस्तर्हि कथं तस्य नास्तित्वमिति चेन्न निषेध्यस्य सर्वत्रा
रोपविषयत्वात्, एतद्रूपं ह्यारोप्य निषिध्यते, यद्यत्र कुम्भः स्यात्तत्रोपलभ्येत नोपलभ्यतेऽतो
नास्तीति, न चादृश्यस्यापि पिशाचादेर्दृश्यरूपतयाऽऽरोप्य प्रतिषेध विमिति कर्तुं न शक्य
इति वाच्यम्, तस्यारोपयोग्यत्वात् तद्योग्यस्यारोपात्, यस्य मत्त्वे नियमेनोपलम्भस्य 25
एवारोपयोग्यो न पिशाचादिः, मत्त्वेऽपि तस्य नियमेनोपलम्भाभावात्, उपलम्भकारण-

साकल्यवतो घटादेस्तु निचमेनोपलम्भयोग्यत्व गम्यते उपलम्भकारणसाकल्यनिश्चयश्च घट
 स्यैकज्ञानससर्गिणि प्रदेशादाहुपलम्भ्यमानत्वात् घटप्रदेशयोरुपलम्भकारणस्य तुल्यत्वात् । यदेश
 वृत्तित्वेन यस्य कल्पना स एव तेनैकज्ञानससर्गिण न देशान्तरस्य , एकेन्द्रियग्राह्य हि लोचना
 दिप्रणिधानाभिमुखवस्तुद्वयमन्यो-यापेक्षमेकज्ञानससर्गित्युच्यते तयोर्हि विद्यमानयोर्नैकनिय
 5 ताभावप्रतिपत्तियोग्यताया द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् । एवञ्च कल्पितस्यैकज्ञानससर्गित्वे सिद्धे
 एकज्ञानससर्गिपदार्था-तरोपलम्भे योग्यतया सम्भावितस्य घटस्य दृश्यस्यानुपलम्भस्सिद्धति ॥

व्यापकानुपलब्धिकार्यानुपलब्धिकारणानुपलब्धी दर्शयति—

अत्र शिक्षा नास्ति वृक्षाभावादित्यविरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्ना-
 स्त्यत्र सामर्थ्यवद्बीजमङ्कुरानवलोकनादित्यविरुद्धकार्यानुपलब्धिः । ना
 10 स्त्यत्र धूमो वह्नयभावादित्यविरुद्धकारणानुपलब्धिः ॥

अत्रेति । प्रतिषेध्यशिक्षाऽविरुद्धव्यापकवृक्षानुपलब्ध्या शिक्षाप्रतिषेध त्रियत इति
 भाव । कार्यानुपलब्धि दर्शयति नास्त्येति । अङ्कुरादेरुपलम्भे सत्यपि क्वचिद् बीजदर्शना
 द्वयभिचारवारणाय सामर्थ्यवदिति, तथा चाङ्कुरानुपलम्भे बीजमात्राभावो न प्रयोजक ,
 किन्तु सामर्थ्यवद्बीजाभाव इति न व्यभिचार इति भाव । कारणानुपलब्धिमाह
 15 नास्तीति स्पष्टम् ॥

अथ पूर्वचरोत्तरचरसहचरानुपलब्धीर्निदर्शयति—

न भविष्यति मुहूर्त्तान्ते शकटं कृत्तिकोदयानुपलब्धेरित्यविरुद्धपूर्व
 चरानुपलब्धिः । नोदगाद्भरणिर्मुहूर्त्तान्ते प्राक्कृत्तिकोदयानुपलम्भादित्य
 विरुद्धोत्तरचरानुपलब्धिः । नास्त्यस्य सम्पग्ज्ञान सम्पग्दर्शनानुपलम्भा
 20 दित्यविरुद्धसहचरानुपलब्धिः ॥

नेति । अत्र प्रतिषेध्यशकटोदयाविरुद्धपूर्वचरवृत्तिर्नोदयानुपलम्भरूपोऽय हेतु ।
 उत्तरचरानुपलब्धि दर्शयति नोदगादिति, अत्र प्रतिषेध्यभूतभरण्युदयाविरुद्धोत्तरचरवृत्ति

१ ननु केवलभूतलस्य प्रत्यग्वे तत्प्रस्य घटाभासस्यापि प्रथमया विमर्शे स स्वभावात्प्रस्य
 साध्यत इति चेत्तुल्यमुक्त तथापि यस्मिन् तत्र विद्यत इति कुमनवातितात्त कारण प्रत्यक्षप्रतिषेधे वि
 घटाभावे भ्रम्यति सोऽनुपलम्भ निमित्तोत्पत्त्य प्रतिपद्यत इति ॥ २ यद्यपि कारणानुपलब्धीर्नोदयानुप
 लब्धिर्नपच वायुभरणयो व्याप्य वापत्रभासात्तानि कार्यानुपलब्धिमाहवर्षण कारणानुपलब्धिस्तुपतिषो
 विधिपज्ञानार्थं वृषट्तिदेशो योग्य ॥

कोदयानुपलम्भरूपोऽयं हेतुः । सहचरानुपलब्धि दृष्टान्तयति नास्त्यस्येति, अत्र प्रतिषेध्य-
सम्यग्ज्ञानाविरुद्धमहचरसम्यग्दर्शनानुपलम्भरूपोऽयं हेतुरिति । इमान्यप्युदाहरणानि
स्वभावकार्यादीनां साक्षादनुपलम्भरूपहेतुद्वारा दर्शितानि, परम्परानुपलम्भरूपा हेतवोऽन्यत्र
विलोकनीयाः ॥

अथ विधिसाधकसाध्यविरुद्धानुपलब्धिरूपं निषेधहेतुं विभजते—

5

विरुद्धनिषेधात्मको हेतुर्विधिप्रतीतौ कार्यकारणस्वभावव्यापकसह-
चरभेदेन पञ्चधा ॥

विरुद्धेति, तथा च विरुद्धकार्यानुपलब्धिविरुद्धकारणानुपलब्धिविरुद्धस्वभावानुपल-
ब्धिविरुद्धव्यापकानुपलब्धिविरुद्धसहचरानुपलब्धिभेदेन पञ्चविधो विधिसाधको निषेध-
हेतुरिति भावः ॥

10

तत्र प्रथमद्वितीयतृतीयहेतूना निदर्शनान्याह—

अत्र शरीरिणि रोगातिशयो वर्तते नीरोगव्यापारानुपलब्धेरिति
साध्यविरुद्धारोग्यकार्यव्यापारानुपलब्धिरूपो निषेधहेतुः । अस्त्यस्मिन्
जीवे कष्टमिष्टसंयोगाभावादिति साध्यविरुद्धसुखकारणानुपलब्धिः । सर्व
वस्त्वनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भादिति साध्यविरुद्धस्वभावा- 15
नुपलब्धिः ॥

अत्रेति । पञ्चविधेषु हेतुष्वित्यर्थः, दोषं स्पष्टम् । विरुद्धकारणानुपलब्धिमाहास्तीति,
स्पष्टम् । विरुद्धस्वभावानुपलब्धिमाह सर्वमिति, नेनोऽनेनः, स चामावन्तश्च धर्मोऽनेका-
न्तस एवात्मा स्वरूपं यस्य तदनेकान्तात्मकं तस्य साध्यधर्मः, सर्वमित्यान्तरयाहापदार्थसमूहो
धर्मो, एवान्तरभावसदसदाद्यन्यतरात्मकः, तस्यानुपलम्भादिति हेतुः । अत्र साध्येना- 20
नेकान्तात्मकत्वेन विरुद्धो यस्त्वभावसदसदाद्यन्यतरस्वभावः तस्य प्रमाणमात्रेणानुपल-
म्भरूपोऽयं हेतुः । प्रमाणैर्हि स्वरूपेण सदात्मकाः पररूपेणामदात्मकारसन्तस्तामान्यवि-
शेषात्मका नित्यत्वानित्यत्वाद्यनेकधर्माण एव पदार्थाः प्रतीयन्ते न केवल सद्रूपा असद्रूपा
वा सामान्यस्वरूपा विशेषस्वरूपा वा नित्या अनित्या वा पदार्थोत्प्रेष्यो विरुद्धस्वभावानु-
पलब्ध्याऽनेकान्तात्मकत्वसिद्धिरिति ॥

25

पतुर्धं पञ्चमश्च हेतुमाह—

अस्त्यत्र छाया औष्ण्यानुपलब्धेरिति साध्यविरुद्धतापव्यापकानुपलब्धिः । अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्प्रद्वर्शनानुपलब्धेरिति साध्यविरुद्धसम्यग्ज्ञानसहचरानुपलब्धिः ॥

अस्त्यत्रेति । स्पष्टम् । विरुद्धसहचरानुपलब्धिं दृष्टान्तयति, अस्तीति स्पष्टम्, ७ समाप्तो हेतुविभागः ॥

इत्येवं हेतुनिरूपणेन धर्मिसाध्यसाधनानां साकल्येन निरूपणादनुमाने निरूपितेऽपि तत्र किञ्चिद्विशेषं ज्ञापयितुमाह—

अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च । वचननिरपेक्षं विशिष्टसाधनात्साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । यथाहि वह्निधूमयोगृहीताविनाभावः पुरुषः कदाचिद्भूधरादिसमीपमेत्य तत्राविच्छिन्नधूमलेखां पश्यन् यो यो धूमवान् स स वह्निमानिति स्मृतव्याप्तिकः पर्वतो वह्निमानिति प्रत्येति । इदमेव स्वार्थमुच्यते ॥

अनुमानमिति । स्वार्थं स्वात्मप्रतिपत्तिहेतुकं, परार्थं परप्रतिपत्तिहेतुकम् । स्वार्थलक्षणमाह वचननिरपेक्षमिति, पूर्वोदितपक्षहेतुप्रतिपादकशब्दविशेषो वचनं तदपेक्षणरहितमित्यर्थः, विशिष्टसाधनादिति निश्चितव्याप्तिमत्साधनादित्यर्थः, स्वस्मै पदार्थपरिच्छेदे शब्दप्रयोगानपेक्षतया स्वयमेव निश्चिन्नाह्याप्तिविशिष्टसाधनात् साध्यज्ञानं यत्समुदेति तत्रार्थमित्यर्थः, तदुत्पत्तिप्रकारमाह—यथाहीति । गृहीताविनाभाव इति, सकृदसकृद्व्योपलम्भानुपलम्भाभ्या तर्केण गृहीतव्याप्तिक इत्यर्थः, भूधरादिसमीपमेत्येति, धर्मिज्ञानसम्पादनायेदं वचनम्, अविच्छिन्नधूमलेखामिति, व्याप्तिस्मारकतयास्योपयोगः, गोपालघटिकास्यधूमामिदिव्यावर्तनायाविच्छिन्नेति, स्मृतव्याप्तिक इति, सस्कारस्य प्रबोधेन व्याप्तिस्मरणवानित्यर्थः । इदमेवेति, एव रूपेण जातं वह्निविशिष्टपर्वतज्ञानमित्यर्थः । स्वार्थमिति, स्वव्यामोहनिवर्तनक्षमत्वात्स्वार्थमित्यर्थः ॥

परार्थानुमानस्वरूपमाह—

वचनसापेक्षं विशिष्टसाधनात्साध्यविज्ञानं परार्थम् । उपचाराद्वचनमपि परार्थम् ॥

वचनसापेक्षमिति । स्वस्मिन्निश्चितस्यानुमानस्य पर प्रति प्रबोधयितुं वचनमन्तरेणासम्भवाद्वचनसापेक्षं यन्निश्चितव्याप्तिमत्साधनप्रयोज्य साध्यविज्ञानं तत्परव्यामोहनिवर्तनक्षमत्वात्परार्थानुमानमिति भावः । ननु वचनप्रयोगप्रयुक्तनिश्चितव्याप्तिकसाधनजन्यसाध्य

विज्ञानस्यैव परार्थत्वे तत्त्वेन पक्षादिप्रतिपादकवचनानां कथन प्राचामसङ्गत स्यादित्यत्राहो-
पचारादिति, नेद वचन निरुपचरितपरार्थानुमानमचेतनत्वात् किन्तु मुख्यानुमानहेतुत्वेन
परार्थं तर्दपि स्यात् कारणे कार्यस्य समारोपात्, अनुमानतोऽयं मयाऽवबोधनीय इत्यभिप्रा-
यन्तुरूपप्रयुक्तपक्षादिवचनेन हि श्रोतुः परम्य व्याप्तिविशिष्टहेतुस्मरणादिद्वारा साध्यवि-
ज्ञानमनुमानात्मकमुदेति । ननूपचारस्तत्र भवति यत्र मुख्यवाधः प्रयोजनं सम्बन्धश्च भवे- 5
दत्र कथमुपचारत्वमिति चेन्न ज्ञानमेव हि प्रमाण, तत्कथं जडरूप वचन परार्थानुमानरूपं
प्रमाणं भवेदतोऽस्ति ज्ञानं प्रमाणमिति मुख्यस्य वाधः, कारणान्तरवैलक्षण्येन कार्यकारित्व-
मस्य प्रयोजनम्, पक्षादिवचनवदन्यस्य कस्यापि परस्यानुमानजनकताया अप्रसिद्धेः ।
सम्बन्धोऽपि कार्यकारणभावरूपो वर्त्तत एव, अनुमानतोऽयं मयाऽवबोधनीय इतीच्छया
वक्तुं पक्षादिवचन प्रयुङ्क्ते, श्रोतापि एतद्वचनश्रवणद्वारा व्याप्तिमल्लिङ्गादमुमर्धमवबुद्धवानिति 10
मन्यत इति श्रोतुः प्रतीतिकारणत्वमस्तीति भावः ॥

ननु पर कतिभिर्बचनैर्व्याप्तिमल्लिङ्गमवबुध्यत इत्यत्राह—

वचनञ्च प्रतिज्ञाहेत्वात्मकम् । मन्दमतिमाश्रित्य तूदाहरणोपनयनि-
गमनान्यपि ॥

वचनञ्चेति । प्रतिपाद्या हि विचित्रा. केऽपि व्युत्पन्नमतयः केऽपि नितरामव्युत्पन्ना 15
नितरा केचिद्व्युत्पन्ना, तत्र व्युत्पन्नमतिः प्रतिज्ञावचनेन हेतुवचनेन व्युत्पादयितुं शक्यः,
नितरा व्युत्पन्नस्तु केवल हेतुवचनेन व्युत्पादितो भवति तस्मान्मुख्यतया प्रतिज्ञारूप हेतु-
रूपञ्च द्विविधवचनमुपयोगि, तावतैव प्रतिपन्नविस्मृतव्याप्तेः प्रमातुस्साध्यप्रतिपत्तेर्नियमेनो-
दयात्, अतस्तं प्रति दृष्टान्तादिवचनं व्यर्थमेव । व्याप्तिनिर्णयस्यापि तस्य तर्कप्रमाणादेव
जातत्वात् प्रतिनियतव्यक्तिरूपदृष्टान्तस्य सर्वोपसहारेण व्याप्तिबोधनानुकूलत्वादिति 20
भावः, ननु परार्थप्रवृत्तैः कारुणिकैः परे यथाकथञ्चिद्बोधयितव्या न तेषां प्रतीतिभङ्गः कर-
णीयस्तरमाद्यथा यथा परस्य सुखेन साध्यप्रतिपत्तिर्भवेत्तथा तथा प्रतिपादकेन प्रतिपादनीय,

१. एतेन नास्यानुमानवचनस्यानुवादमात्रता इतरानधिगन्तार्थापदेशकत्वात्, अन्यथाऽतवचनस्यापि
अनुवादमात्रत्व इति, इदानीं स्वावगतार्थबोधनत्वादिनि सूचितम् ॥ २. पक्षहेतुवचनाभ्यामेवाविस्मृतव्या-
प्तिरूपेण बोधयितुं शक्य इति न तदर्थं दण्डन्तवचनस्यावश्यकता, व्याप्तिनिर्णयस्तु तर्कादेव व्याप्ति-
रूपेण व्युत्पन्नस्य पक्षहेतुप्रदर्शनाभ्यामेव भवति उपनयनिगमने अपि न परप्रतिपत्त्यर्थं भवत, समर्थं
न विनाऽतम्भवादिति भावः ॥

वोध्यास्तु नैकविधास्तथा चाव्युत्पन्नप्रज्ञान् प्रति कदाचिदुदाहरणोपनयनिगमनान्यपि वक्तव्या-
 न्येव भवन्तीति मन्वानः प्राह मन्दमतिमिति । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चायकः तेन प्रतिज्ञा-
 शुद्धिहेतुशुद्धिदृष्टान्तशुद्धुपनयशुद्धिनिगमनशुद्धीनां ग्रहणम्, तथा च कथाया वोध्यापेक्षया
 जपन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन त्रैविध्यं वेदितव्यम्, अतिव्युत्पन्नमत्यपेक्षया केवलं हेतुवचनं जपन्या
 5 कथेयम्, मध्यमापेक्षया प्रतिज्ञादीना ह्यादीनां वचनं मध्यमा कथा, अतिमन्दमत्यपेक्षया
 च पञ्चशुद्धिसहितानां प्रतिज्ञादीनां पञ्चानां वचनमुत्कृष्टा कथेति । प्रतिपाद्यापेक्षयैवैषां
 प्रयोगाद्येन प्रकारेण तस्य प्रतीतिर्भवेत्तथैव प्रतिपादनीयो न तु क्रमेणैव प्रतिपादनीय
 इत्यस्ति नियमः, तत्र पक्षदोषपरिहारादिः प्रतिज्ञाशुद्धिः, हेत्वाभासोद्धरणं हेतुशुद्धिः,
 दृष्टान्तदूषणपरिहरणं दृष्टान्तशुद्धिः उपनयनिगमनयोः प्रमादादान्यथाकृतयोनिर्यतस्वरूपेण
 10 व्यवस्थापके वाक्ये उपनयनिगमनशुद्धी । प्रतिज्ञादयं एते परानुमानरूपकार्यस्याङ्गभूतत्वाद्-
 वयवा इत्युच्यन्ते ॥

अथ प्रतिज्ञाया लक्षणमाह—

**अनुमेयधर्मविशिष्टधर्मिबोधकशब्दप्रयोगः प्रतिज्ञा । यथा पर्वतो
 वह्निमानिति वचनम् ॥**

15 अनुमेयेति । अनुमेयः प्रतिपिपादयिषितो यो धर्मो वह्नयादिस्तद्विशिष्टस्य धर्मिणो
 बोधको बोधजनको यश्शब्दप्रयोगः पर्वतो वह्निमानित्यादिरूपस्य प्रतिज्ञेत्यर्थः । साध्यधर्म-
 स्याधारे संशयव्युदासाय साध्यस्य विशिष्टधर्मिसम्बन्धित्वावबोधकं प्रतिज्ञावचनमावश्येकम् ।
 भवति हि पर्वतो वह्निमानिति प्रयुक्तेन वचनेन वह्निमान् पर्वतो षटो वेति सशयस्य निवृत्तिः,
 वह्नौ पर्वतसम्बन्धित्वबोधश्चेति । धर्मविशिष्टता हरितत्वाद्यपेक्षया सर्वपदार्थेष्विति तद्व्युत्प-
 20 कवचनव्यापृत्तये प्रतिपिपादयिषितार्थकमनुमेयपदं धर्मविशेषणतयोपात्तम् । धर्मिणि निर्दुष्ट-
 त्वमपि विशेषणं हेतुं तेन न पक्षाभासेऽतिव्याप्तिः । दृष्टान्तमाह यथेति ॥

अथ हेतुवचनं लक्षयति—

उपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां हेतुप्रयोगो हेतुवचनम् । यथा तथैव धूमोपपत्तेः,

१. एतेन प्रयोजनभावात्पक्षवचनमनर्थकमिति धीदोषिर्निरस्तः । प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिविशेषस्य तत्प्राप्त्यर्थो-
 जनस्य सङ्गत्वात् । तथा हेतुप्रत्यागसमन्वितमेव साध्यं प्रतिपादयति, न च तर्हि तस्मादेव तत्र सामर्थ्य-
 उपपत्तेः किं पक्षवचनेनेति वाच्यम् । तथा सति हेतोः समर्थनापेक्षस्य साध्यमिद्विनिबन्धनस्वोपपत्तौ हेतुवच-
 नस्यापि वैयर्थ्यापत्ते हेतोरवचने वक्ष्य समर्थनमिति चेत्यस्याप्यप्रयोगे कः हेतुत्वात्वं साध्यवैदिनि
 न्यायस्य न्यूनत्वादिति ॥

धूमस्यान्यथानुपपत्तेरिति च । एकत्रोभयोः प्रयोगो नावश्यकः । अन्य-
तरेणैव माध्यसिद्धेः ॥

उपपत्तीति । हेतुप्रयोगो हेतुवचनमिति । हेतुत्वेन हेतोरभिधायकशब्दप्रयोगो हेतुवचन-
मित्यर्थः । हेतुत्वेन हेतोरभिधानं नाम तद्भिद्यञ्जकृत्रिभक्त्यन्तत्वं, सा च विभक्तिः पञ्चमी
वृत्तीया वा, तथा च हेतुत्वव्यञ्जकविभक्त्यन्तत्वे सति हेतुप्रयोगत्वं लक्षणम्, धूम इति 5
वचनवारणाय सत्यन्तम्, बद्धिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वादित्यव्याप्तवचनवारणाय हेतु-
प्रयोगत्वमिति, तत्र व्याप्तेरभावात्तद्वाक्यं हेतुप्रयोगरूपमिति । कथं तस्य प्रयोग इत्यत्रा-
होपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामिति, सहार्थं वृत्तीया, उपपत्त्यनुपपत्तिपदं तद्वोभक्तशब्दपरम् । तथा
चोपपत्तिपदेन सहानुपपत्तिपदेन सहेत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति, व्याप्त्युपदर्शनार्थं
हेतुप्रयोगो बोध्यः । तथैवेति, बहौ सत्येवेत्यर्थः, धूमस्यान्यथानुपपत्तेरिति, बह्वावसति 10
धूमानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु उपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामिति द्विवचनान्तेन पदेनोभयोः प्रयोग-
नियमो गम्यते तच्च न युक्तं तयोरेकतरस्याः प्रयोगेणैव व्याप्तिबोधेन साध्यसिद्धे-
रन्यतरस्याः प्रयोगे नैरर्थक्यापातादित्यत्रेष्टापत्तिमाविष्करोति एकत्रेति, एरुस्मिन् साध्ये
द्विविधप्रयोगस्य निष्फलत्वमेवेत्यर्थः, तत्र हेतुमाहान्यतरेणैवेति, तथैव हेतोरुपपत्ते-
रन्यथानुपपत्तेर्वा प्रयोगेणेत्यर्थः, व्याप्त्युपदर्शनार्थं हि हेतुप्रयोगस्तर्कैर्नैव निष्पन्नमिति 15
विफलो द्वयोः प्रयोग इति भावः । ननु शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकः कादाचित्कत्वादित्यादौ
प्रयत्नानन्तरीयकेषु सर्वत्र कादाचित्कत्वस्य सत्त्वेन तथोपपत्तिसत्त्वेऽप्यगमकत्वेन कथमन्य-
तरेण साध्यसिद्धिस्तत्रान्यथानुपपत्तेरभावादेवानुमानाभावादिति चेन्न तत्र तथोपपत्तेरेवाभा-
वान् नहि प्रयत्नानन्तरीयकेषु सर्वत्र कादाचित्कत्वसत्त्वमेव तथोपपत्तिः किन्तु तथैवोप-
पत्तिरेव—साध्यसत्त्वे एव हेतुसत्त्वरूपं, न तादृशं प्रवृत्तेऽस्ति, अप्रयत्नानन्तरीयकेऽपि 20
विशुद्धादौ कादाचित्कत्वस्य भावान् तथा च तथैवोपपत्तिकथनेऽप्यन्यथानुपपत्तिर्गम्यत एव
तथाऽन्यथाऽनुपपत्तिमात्राभिधानेऽपि तथैवोपपत्तिर्गम्यत एव, तात्पर्यस्य शब्दभेदेऽप्यभे-
दान् । तथा च तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्यो परस्पराव्यभिचारित्वेनैकप्रयोगेऽपरस्य तात्पर्यतो
लघ्वेरेन्यतरप्रयोगो निरर्थक एवेति भावः ॥

यस्तु श्रयोपशमविशेषाभावेन पक्षहेतुप्रयोगेऽपि पूर्वप्रतिपन्नप्रतिबन्धं न स्मरति तन्प्रति 25
दृष्टान्तवचनस्यावश्यकतया तत्स्वरूपमाह—

दृष्टान्तघोषकशब्दप्रयोग उदाहरणम् । साधर्म्यतो वैधर्म्यतो वा
व्याप्तिस्मरणस्थानं दृष्टान्तः । यथा महानसादिर्हृदादिश्च ॥

दृष्टान्तेति । वक्ष्यमाणलक्षणो दृष्टान्तस्तत्प्रतिपादक वचनमुदाहरणमित्यर्थ । दृष्टान्त
स्वरूपमाह साधर्म्यत इति व्याप्तिस्मरणस्थान दृष्टान्त इति, व्याप्तिर्हि द्विविधा, अन्तर्व्या
प्तिर्बहिर्व्याप्तिरिति, पक्षीकृत एव साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्ति, पक्षीकृताद्बहि-
दृष्टान्तादौ तस्य तेन व्याप्तिर्बहिर्व्याप्ति. तथा च प्रोक्तबहिर्व्याप्तिस्मरणं यत्र भवति स
5 दृष्टान्त इत्यर्थं कस्यचित्प्रमातुर्दृष्टान्तदृष्टबहिर्व्याप्तिबलेनान्तर्व्याप्तिप्रतिपत्तिर्भवतीति स्मार्था
नुमानेऽपि कचिदङ्गं बोध्यम् । तद्भेदज्ञापनायाह साधर्म्यतो वैधर्म्यतो वेति, साधनसत्ताप्रयुक्त-
साध्यधर्मसत्तारूपान्वयतः साध्याभावसत्ताप्रयुक्तसाधनाभावसत्तारूपव्यतिरेकतो वेत्यर्थं,
तत्र निर्दर्शनमाह यथेति धूमसत्ताप्रयुक्तबह्वियोगित्वान्महानस साधर्म्यदृष्टान्त, वह्निनिवृत्ति
प्रयुक्तधूमनिवृत्तियोगित्वाद्भूदो वैधर्म्यदृष्टान्त इति भावः । साध्यं व्यापक भवति साधनन्तु
10 व्याप्यं, व्यापकश्च व्याप्यसद्भावेऽसद्भावे च भवति, व्याप्यन्तु व्यापकसद्भाव एव । तथा
च तत्सत्ताप्रयुक्ततत्सत्तायोगिदृष्टान्तप्रतिपादकं वचन साधर्म्योदाहरणमित्येकम् । व्यापकस्य
निवृत्तिर्व्याप्यं भवति, व्याप्यस्य निवृत्तिश्च व्यापकं भवति तथा च तन्निवृत्तिप्रयुक्ततन्नि-
वृत्तियोगिदृष्टान्तप्रतिपादक वचन वैधर्म्योदाहरणमित्यपर पर्यवसन्नम् । तदुक्तं “ व्याप्य-
व्यापकभावो हि भावयोर्योदृगिष्यते । स एव विपरीतस्तु विज्ञेयस्तदभावयो ” इति ॥

15 यस्तु दार्ष्टान्तिके हेतु योजयितु न जानीते त प्रत्युपनयस्यावश्यकत्वात्तत्स्वरूपमाह—

दृष्टान्तप्रदर्शितसाधनस्य साध्यधर्मिण्युपसंहारवचनं उपनयः । यथा
तथा चायमिति ।

दृष्टान्तेति । साधनधर्मप्रयुक्तसाध्ययोगिनि साध्यधर्मनिवृत्तिप्रयुक्तसाधनधर्मनिवृत्तियो
गिनि वा दृष्टान्ते प्रदर्शितस्य हेतोस्साध्यधर्मिणि य उपसंहारो योजना तत्प्रतिपादक वचन
20 उपनीयते साध्यधर्मिण्युपसंह्रियते व्याप्तिविशिष्टो हेतुर्येन वचनेनेत्युपनयो दृष्टान्ते साध्येन
सह दृष्टस्य हेतोस्साध्यधर्मिण्यनुसन्धानवचनमिति भावार्थं, साध्यधर्मिण्युपसंहारवचनम
न्यस्यापि सम्भवतीति साधनस्येत्युक्तम्, दृष्टान्तप्रदर्शितसाधनस्यान्यत्राप्युपसंहारवचन तथा
स्यादिति साध्यधर्मिणीत्युक्तम् साध्यधर्मिणि गृहीताभिनाभावस्य साधनस्य प्रतिपादकं हेतु
वचनमपीति दृष्टान्तप्रदर्शितसाधनस्येत्युक्तम् । उपनयस्य दृष्टान्तमाह यथेति ॥

25 दार्ष्टान्तिके हेतुं यो नयित्वापि यस्साक्षात्तस्त प्रति निगमनस्यावश्यकत्वात्तत्स्वरूपमाह—

साध्यधर्मस्य धर्मिण्युपसंहारवचनं निगमनम् । यथा तस्मात्तथेति ॥
इति सद्भेदुनिरूपणम् ॥

साध्यधर्मस्येति । साध्यधर्मस्य वह्नयादेस्तद्धर्मिणि पर्वतादौ येन वचनेनोपसंहरणं तद्वचनं निगम्यन्ते प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयार्था अनेनेति निगमनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्त-
माह तस्मादिति वह्निय्याप्यधूमवत्त्वादित्यर्थः तथा—पर्वतो वह्निमानित्यर्थः । एते नान्तरीय-
कत्वप्रतिपादका वाक्यैकदेशरूपाः पञ्चावयवाः प्रदर्शिता इत्याशयेनाहेतीति, इत्थमित्यर्थः,
सद्वेतुनिरूपणं व्याप्तिविशिष्टहेतुनिरूपणमित्यर्थः ॥

5

इतित्तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकम-
लसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण नत्पट्टचरेण विजयलब्धिष्-
रिणा विनिर्मितस्य तत्प्रन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रका-
शव्याख्यायां सद्वेतुनिरूपणं नाम चतुर्थः किरणः ॥

अथ पञ्चमः किरणः ॥

10

अथ हेतुप्रसङ्गाद्वेत्वाभासान्निरूपयितुमुपक्रमते—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥

असिद्धेति । हेत्वाभासा इति हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः, दुष्टहेतव इत्यर्थः,
हेतुस्वरूपस्य निश्चितव्याप्तिमत्त्वस्याप्रतीतिविपर्ययसद्वेहैः पञ्चम्यन्तत्वेन च हेतोरिवा-
भासमानत्वादसिद्धादीनां हेत्वाभासत्वमवसेयम् । त्रय इति सख्यान्तरव्यवच्छेदाय, तेन 15
वाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वव्यवच्छेदः । वाधस्य पक्षदोषेऽन्तर्भावान् । सत्प्रतिपक्षस्य
दोषोपासम्भवाच्च । यथोक्तलक्षणोऽनुमाने प्रयुक्तेऽदूषितेऽनुमानान्तरस्यासम्भवात् । तुल्यबले
साध्यतद्विपर्ययसाधकहेतुद्वये सत्यपि तत्र प्रकृतसाध्यसाधनयोर्व्याप्त्यनिश्चयेऽसिद्ध एवान्त-
र्भावसम्भवाच्च । अत्रेदम्प्रोध्यमनेकान्तविरुद्धयुद्धिभिरुपन्यस्यमानास्सर्व एव हेतवोऽसिद्धा
इत्येकविध एव हेत्वाभास इति श्रीमिद्धसेनदिवाकरसूरयः । विरुद्ध एवेति विरुद्ध एक 20
एवेति मद्वादिनः, समन्वभद्राचार्यास्तु तेऽनैकान्तिका इति स एव हेत्वाभास इत्याहुः,
शिष्टानां तत्रैवान्तर्भावान् तदुक्तं ' असिद्धसिद्धसेनस्य विरुद्धो मद्वादिनः । द्वेषां समन्त-

१. नित्यशब्दोऽनुपलभ्यमानानित्यधर्मत्वात् अनित्यशब्दोऽनुपलभ्यमानानित्यधर्मत्वादित्यत्र सत्प्रति-
पक्षता वक्ष्या सा च न सम्भवति, अनुपलभ्यमानानित्यधर्मकत्वस्य पक्षेऽगत्वेऽपि द्वेरेव दोषत्वात्,
साध्यधर्मान्वितधर्मिणि तत्तदौ गमकत्वमेव स्यात्, अविनाभावसत्त्वात् पश्चात्तत्र साध्यं सिद्धपनि नेशानि-
मिति चेत्तर्हि विरुद्धता स्यात्, इदानीमत्र सिद्धस्याध्यस्येति चेदनैकान्तिकत्वं, न च पक्षान्तर्भागेन व्य-
निवारो न दोष विपक्षव्यावृत्तस्य गपक्षे पक्षे च सत एव गमकत्वादिनि वाच्यम्, पक्षान्तर्भागेन व्याप्त्य
निधये धर्मन्तर एव स्वगाधेन व्याप्तिनिधये पक्षे हेतुगत्त्वेऽपि स्वगाध्यानाधकत्वापत्ते तत्र व्याप्तेरप्रद-
णादिनि न सत्प्रतिपक्षो दोष इति भाव ॥ २. अनैकान्तिक इत्यर्थः ।

भद्रस्य हेतुरेकान्तसाधने ॥” इति, तदिदमिष्टमपि नितरा सक्षिप्ततया शिष्यमतिविकासनाय तत्स्वरूपप्रदर्शनस्यावश्यकतयाऽत्र त्रैविध्यमादर्शितम्, केचिच्च तीर्थान्तरीयोपन्यस्तहेतुषु प्रत्येक दोषत्रय मन्यन्ते यथा अनित्य एव शब्दः कृतकत्वादित्यादौ कृतकत्वमसिद्ध, एकान्ता नित्ये तदसम्भवात् । नित्यानित्यात्मकस्यैव कृतकत्वसम्भवात् । एकान्तानित्यविपरीतनित्यानि
5 त्यात्मकस्यैव शब्दस्य साधकत्वेन विरुद्धम् । विपक्षेऽपि नित्ये वर्तमानत्वाच्चानैकान्तिकमपीति ॥ अकिञ्चित्करोऽपि न हेत्वाभासान्तरं तद्धि सिद्धसाधनरूपं वाधितविषयरूपञ्च, द्विविधमपीदमप्रयोजकापराभिधानं पक्षदोषेऽप्येवान्तर्गतम् । न च यत्र पक्षदोषस्तत्रावश्य हेतुदोषोऽपि वाच्य इति वाच्यं तथा मतिरुपान्तादिदोषस्याप्यवश्यं वाच्यत्वापत्तेरिति ॥

अधुनाऽसिद्धलक्षणं—

10 हेतुस्वरूपाप्रतीतिप्रयुक्ताप्रतीतव्याप्तिको हेतुरसिद्धः ॥

हेतुस्वरूपेति । अप्रतीतव्याप्तिको हेतुरिति हेतोः सत्त्वस्यासिद्धौ सदेहे वाऽप्रतीतव्याप्तिक इत्यर्थो न तु व्याप्तेर्वैपरीत्येन निश्चयात् सशयाद्वाऽप्रतीतव्याप्तिकस्तादृशस्य विरुद्धानैकान्तिकत्वात् तदेतत्सूचयितुं हेतुस्वरूपाप्रतीतिप्रयुक्तेति विशेषणम् । यत्र सत्त्वं नास्ति तस्य सशयो वा स हेतुरेव न भवति तथा च तादृशस्तु हेतुत्वलक्षणाविरहादसिद्ध, न तु
15 पक्षधर्मत्वाभावात् । नहि पक्षधर्मत्व हेतुर्लक्षणमन्यथानुपपत्तिबलेन तदभावेऽप्यनुमानाद्धेतुत्वस्य पूर्वमुपदर्शितत्वात् । यथा नित्यशब्दश्चाक्षुषत्वादित्यादौ व्याप्तित्वरूपलक्षणविरहाच्चाक्षुषत्वमसिद्ध, स्वरूपाप्रतीतिश्चात्रासत्त्वात् । तथा बाष्पादिभावेन सन्दिग्धमानो धूमो वह्निसिद्धौ प्रयुज्यमानोऽसिद्ध उच्यते तत्र सदिग्धसत्त्वेन व्याप्त्यभावादिति ॥

तस्य प्रभेदाह—

20 स द्विविधो वादिप्रतिवाद्युभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्चेति । तत्राद्यो यथा शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वादिति, अत्र शब्दस्य चाक्षुषत्वं नोभयस्य सिद्धम् ॥

स इति । असिद्ध इत्यर्थे, वादीति, वाद्यपेक्षया प्रतिवाद्यपेक्षया चासिद्ध इत्यर्थे । अन्यतरेति वाद्यपेक्षया प्रतिवाद्यपेक्षया वेत्यर्थे । पूर्वपक्षविधानो वादी, उत्तरपक्षमव
25 लम्बमान प्रतिवादी, प्रथमभेदस्य उपात्तमाह तत्राद्य इति, चाक्षुषा प्राहश्चाक्षुषत्वस्य भावश्चाक्षुषत्वं तस्मादिति विग्रहश्चक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्व तदर्थे, तच्च नित्यत्ववादिनोऽनित्यत्ववादिनो वा कस्यापि शब्दे न सम्मतमिति वादिप्रतिवाद्युभयापेक्षोऽयमसिद्ध इति भावः ॥

अथ वाचसिद्धमाह—

वाचसिद्धो यथा शब्द. परिणामी उत्पत्तिमत्त्वादिति । अत्र शब्द
स्योत्पत्तिमत्त्व वादिनस्सांख्यस्यासिद्धम् ॥

वाचसिद्ध इति । इदं प्रतिवादिनोऽनुमानम् । सङ्गमयति अत्रेति, सांख्यस्यासिद्ध-
मिति, तन्मतेऽसत् उत्पत्त्यभावा सतश्च पिनाशाभावादुत्पादविनाशयोरभिर्भावतिरोभाव 5
रूपेण प्रागभावप्रतियोगिमत्त्वरूपमुत्पत्तिमत्त्वमसिद्धमिति ॥ ननु विशेष्यविशेषणव्यर्थवि-
शेष्यव्यर्थविशेषणासिद्धास्वरूपासिद्धो व्यधिकरणासिद्धादयश्च कथं न हेत्वाभासत्वेनोक्ता
इति चेदुच्यते विशेष्यविशेषणव्यर्थविशेष्यव्यर्थविशेषणासिद्धा वादिन प्रतिवादिनो बोभ
योर्वा भविष्यन्तीति तेषां तत्रैवान्तर्भाव । स्वरूपासिद्ध स्वरूप असिद्ध यस्य सो स्वरूपा
सिद्ध स्वरूपेणासिद्ध इति वा यथाऽनित्य शब्दाश्चाक्षुपत्त्वादिति, नाय व्यधिकरणासिद्ध 10
रूपस्य चाक्षुपत्त्वादित्यनुक्तत्वात् । एवञ्चायं वस्तुतो न हेत्वाभास तस्य हेतुस्वरूपत्वाभावा
देवागमकत्वात् । व्यधिकरणासिद्धो न वस्तुतो हेतुदोष, विभिन्नाश्रयस्यापि उदेष्यति शकट
कृत्तिकोदयादित्यादेर्गमकत्वप्रतीते, एतन्मन्यैःपि भाष्यम् ॥

प्रतिवाचसिद्ध दर्शयति—

द्वितीये प्रतिवाचसिद्धो यथा वृक्षा अचेतना मरणरहितत्वादिति । हेतु 15
रय वृक्षे जैनस्य प्रतिवादिनोऽसिद्ध, प्राणवियोगरूपमरणस्य स्वीकारात् ॥

द्वितीय इति । अन्यतरासिद्धरूप इत्यर्थं, अस्य वादिप्रतिवाच्यन्यतरापेक्षत्वेनादौ प्रति-
वाचसिद्धमाह प्रतिवाचसिद्ध इति इदं वादिनो बौद्धस्यानुमानम्, मरणरहितत्वादिति
विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधो मरणम् । सङ्गमयति हेतुरयमिति, हतुमाह प्राणोति, द्रुमेष्वप्यागमे
विज्ञानेन्द्रियायुषा प्रमाणतस्स्थापितत्वादिति भाव । ननु न सम्भवत्यस्य भेदस्य 20
हेत्वाभासत्व, प्रतिवाच्युद्भावित्वासिद्धि विभाव्य तत्र वादिना प्रमाणेऽनुद्भाविते प्रमाणाभावा
देवोभयोरसिद्धत्वात्, उद्भाविते चोभयोरेव तत्सिद्ध्याऽन्यतरासिद्धत्वासम्भवात् प्रमाण
स्यापक्षपातित्वात् । न च यावत् प्रमाणानुद्भावन तावदसिद्धमिति वाच्यम्, तथा सति
गौणत्वापत्ते, नहि रत्नादिपदार्थो यावत्तत्त्वतोऽप्रतीयमानस्तावन्त कालं मुरयतया तदाभासो

१ अविनाभावस्यैव गम्यगमनभावनिव धनं न समानधिस्वरूपस्य तन्मावऽप्यनुमाननिश्चानादि
त्याद व्यधिकरणेति तन्मत्त्वमिति वाच्यो मिश्रतन्मत्त्वमित्यादेरगमनत्वात्तदिति भाव ॥ २ अन्यत्र पि
भाग्यिदमदिधासिद्धावपीत्यर्थं एष मुमयस्यान्यतरस्य वाऽसिद्धत्वात्तदुच्यतेतभाव इति भाव । पत्राव-
हे
द्वेो हतुर्न हर्वाभाग प्रमाण स्वपरव्ययमाधिगमनव भवाते प्रमाणत्वायथानुत्तरत्वादेरगमनत्वादि ॥

भवति । यदि चान्यतरासिद्धो वस्तुतो हेत्याभासस्तदा वादी निगृहीत स्यात्तत्त पश्चाद्-
निग्रहो युक्तः, नवा हेतुममर्थन युक्त निग्रहान्तत्वाद्वादस्येति चेन्मैवम्, सम्यग्हेतुत्व
प्रतिपद्यमानेनापि वादिना तत्समर्थनन्यायविसरणादिनिमित्तेन यदा हि प्रतिवादिन बोधयितु
न शक्यते न स्वीक्रियते चासिद्धता तदान्यतरासिद्धत्वेनैव स निगृह्यते, एव स्वानभ्युपग-
5 मतोऽपि परस्य सिद्ध इत्येतावतैवोपन्यस्यमानो हेतुरन्यतरासिद्धो भवतीति यथा साख्यस्य
जैन प्रति, अचेतना सुखादय उत्पत्तिमत्त्वाद्भवदिति ॥

सम्प्रति विरुद्ध लक्षयति—

साध्यधर्मविपरीतव्याप्तिको हेतुर्विरुद्ध । यथा शब्दो नित्यः कार्य
त्वादिति, अत्र कार्यत्वमनित्यत्वव्याप्यम् ॥

- 10 साध्यधर्मेति । केनचित्पुरुषेण साध्यधर्मविपरीतस्यैव व्याप्यो हेतुर्भ्रान्त्या साध्य-
व्याप्यत्वेनोपन्यस्यते तदा स साध्यधर्मविपरीतव्याप्तिकत्वाद्द्विरुद्ध इति भावः । दृष्टान्तमाह—
यथेति घटयति अत्रेति, अयं पक्षविपक्षव्यापको हेतुः । अत्र परैरष्टविधा विरुद्धभेदा
उच्यन्ते यथा पक्षविपक्षव्यापकसपक्षावृत्तिः, पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिस्सपक्षा-
वृत्तिश्च, पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिस्सपक्षावृत्तिश्च पक्षैकदेशवृत्तिस्सपक्षावृत्तिर्विपक्षव्यापकश्च, पक्ष-
15 विपक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षश्च, पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षश्च, पक्षव्यापको
विपक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षश्च, पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षश्चेति ।
आद्याश्चत्वारस्सति सपक्षे परे चत्वारश्चासति सपक्षे बोध्यास्तत्र प्रथमो यथा शब्दो नित्य
कार्यत्वादिति कार्यत्व हि शब्दमात्रेऽनित्यघटादिमात्रे वर्त्तते न तु नित्य आकाशादौ ।
द्वितीयो यथा—नित्यशब्दसामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिवाहोन्द्रियप्राप्तत्वात्, अत्राय हेतु
20 शब्दमात्रे क्वचिदनित्ये घटादौ वर्त्तते क्वचिच्चानित्ये सुरादौ नित्य आकाशादौ न
वर्त्तते इति । तृतीयो यथा वाङ्मनसे अस्मदादिवाहकरणप्रत्यक्षे सामान्यविशेषवत्त्वे सति
नित्यत्वादय हेतुः पक्षैकदेशे मनसि वर्त्तते न तु वाचि, त्रिपक्षैकदेशे गगनादावस्ति न तु
सुरादौ, नास्ति पुनर्घटादौ सपक्षे । चतुर्थो यथा—नित्या पृथिवी कृतकत्वादिति हेतुः, इदं
कृतकत्वमनित्यपृथिव्यामस्ति परमाणौ च नास्ति, नित्यमात्रे नास्ति, अनित्यमात्रे चास्ति ।
25 पञ्चमो यथा—आनाशविशेषगुणशब्द प्रमेयत्वादिति, अयं हेतुश्च शब्दमात्रेऽनाकाशविशेष
गुणमात्रे च वर्त्तते सपक्षश्चात्र नास्ति । षष्ठो यथा—आकाशविशेषगुणशब्द प्रयत्नानन्तरी

१ पूर्वतराकारपरिहारप्रातिस्थितिः तन्मरिणामनैव विनाभूय एतत्त्वमिति प्रतीतिविषयः,
तत्र सर्वथा नित्ये क्षणिके वा सम्भवयेति विद्वद्भवति भव ॥

यक्त्वादिति, अयञ्च हेतुः शब्दविशेषे वर्तते नास्ति च शब्दविशेषे, घटादावस्ति मेघादौ नास्ति च, अत्रापि सपक्षो नास्ति । सप्तमो यथा—आकाशविशेषगुणशब्दो बाह्येन्द्रिय-प्राह्यत्वादिति, हेतुरय शब्दमात्रे विपक्षकदेशे रूपादौ वर्तते न तु सुजादौ विपक्षे सपक्षस्तु नास्त्येव । अष्टमो यथा—आकाशविशेषगुणशब्दोऽपदात्मकत्वादिति, अत्र हेतुर्ध्वनौ वर्तते न तु पदात्मकशब्दे, रूपादौ विपक्षमात्रे वर्तते सपक्षस्तु नास्त्येवेति । सर्व एवैते हेतवो 5 प्रोक्तविरुद्ध एवान्तर्भवन्ति, पक्षकदेशवृत्तिषु असिद्धतापीति ॥

अधुनानैकान्तिक निरूपयति—

सन्दिग्धव्याप्तिको हेतुरनैकान्तिकः । स द्विविधस्सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको निर्णीतविपक्षवृत्तिकश्चेति ॥

सन्दिग्धेति । यस्य हेतोर्व्याप्तिस्सन्दिह्यते स हेतुरनैकान्तिक इत्यर्थः । अयं हि 10 साध्येन विना हेतोर्भावस्य सशये निर्णये वा भ्रमतीत्याशयेन तस्य द्वैविध्यमाह स द्विविध इति । सन्दिग्धेति विपक्षे यस्य वृत्तिस्सन्दिग्धा स इत्यर्थः, निर्णीतेति, विपक्षे यस्य वृत्ति-निर्णीता स इत्यर्थः, विरुद्धो हेतुस्तु विपक्ष एव वृत्तितया निर्णीत इति न साङ्कर्यम् ॥

तत्रायस्य निदर्शनमाह—

आद्यो यथा विवादापन्नः पुरुषो न सर्वज्ञो वक्तृत्वादिति । अत्र 15 विपक्षे सर्वज्ञे वक्तृत्वं सन्दिग्धम् ॥

आद्य इति । सन्दिग्धविपक्षवृत्तिक इत्यर्थः, दोष हेतौ सङ्गमयति अत्रेति, सन्दिग्ध-मिति, सर्वज्ञः किं वक्ता नवेति सशयात्, न च वक्तुः सर्वज्ञस्य केनाप्यदर्शनान्न वक्ता स इति निश्चीयत एवेति वाच्यम्, अल्पप्रज्ञैरस्माभिस्तस्य भाषमाणस्यादर्शनेऽपि न वक्तेति निश्चेतुमशक्यत्वेन सन्दिग्धत्वात् । ननु सर्वज्ञस्य वचनं विरुद्ध तस्य रागस्वभावविषयक्षान्त्य- 20 त्वेन प्रक्षीणमोहे तस्मिन् मोहापरपर्यायरूपतदिच्छाया असभवात् । तथा च वचनाभाव एव

१ श्रीद्धा धर्मविशेषविपरीतसाधनो धर्मविशेषविपरीतसाधकधति विरुद्धस्य द्वैविध्यमाहु तत्र सर्वां गुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, पर्वताधिकरणरूपमस्य सिपाधयिपिनवहिविशेषविपर्ययसाधकत्वन विरुद्धत्व वाच्यम्, तच्च तदा स्यात् धूमसामान्योपयासान वह्निविशेषो जिज्ञास्येत । यदा च विशय साध्यमभिलषता विदिष्ट एव हेतुद्वयस्यते तदा नाकदोष, तथा धर्मविशेषविपरीतसाधनोऽपि न विरुद्ध, अन्यथा या यो धूमवान् स पर्वतो न भवति यथा महानक्ष्म इति धर्मिणस्तिरस्काराद्गोऽपि हेतुन भवेत्, तथाच गुमानमाप्रविशो पपरया नैतौ विरुद्धेस्वाभावाविनि वाच्यम् ॥

निश्चित इति चेन्न, सुपुत्यादौ निरभिप्रायवागादिप्रवृत्त्यनापत्तेः, नहि सुपुत्यादौ धागव्यवहारा-
दिहेतुरिच्छाऽस्ति । न चैषा वागादिप्रवृत्तिरिच्छापूर्विका, वागादिप्रवृत्तित्वात् प्रसिद्धेच्छापूर्व-
कवागादिप्रवृत्तिवदित्यनुमानेन तत्रापि साऽनुमेयैवेति वाच्यम्, हेतोरप्रयोजकत्वात्, यादृशस्य
हि जाप्रतोऽनन्यमनसो वा तत्प्रवृत्तिरिच्छापूर्विका दृष्टा तत्प्रवृत्तिविशेषेण देशान्तरे काला-
न्तरे च तादृशस्यैव तत्प्रवृत्ताविच्छापूर्वकत्वं साधयितुं शक्यते, न पुनरन्यादृशि । न च सुपुप्त-
स्यान्यमनस्कस्य वा तत्प्रवृत्तिरिच्छापूर्वकत्वेन व्याप्ताववगता तस्मान्न वक्तृत्वं विरुद्धम् ॥

अथापर हेतुं दर्शयति—

द्वितीयो यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति । अत्र विपक्षे हृदादौ
प्रमेयत्वं निर्णीतमिति ॥

- 10 द्वितीय इति । निर्णीतविपक्षवृत्तिक इत्यर्थः, योजयत्यतिव्याप्ति हेतावप्रेति सपक्षे
महानसादौ विपक्षे हृदादौ प्रमेयत्वस्य दर्शनात् किं प्रमेयत्वं वह्निना व्याप्तमुत बह्वपभावेनेति
व्याप्तेस्सन्दिह्यमानतयाऽनैकान्तिकत्वमिति भावः । व्याप्यत्वासिद्धनामा सोपाधिको हेतुरपि
सदिग्धविपक्षवृत्तिक एव, तथाहि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः, यथा
स श्यामो मित्रातनयत्वात्परिदृश्यमानतत्तनयवदित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वमुपाधिः,
15 सत्यपि मित्रातनयत्वे यत्रशाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्व एव श्यामो न त्वपर इति, मित्रात-
नयत्वस्य हि न व्यापकं शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्व तदन्तरापि मित्रातनयत्वस्य सद्भा-
वात् श्यामत्वस्य तु व्यापकं तत्, तदन्तरेण तस्यानुपलब्धेः, तथा च तस्योपाधित्वेन
मित्रातनयत्वं सोपाधिको हेतुः, अयमेव चाप्रयोजको हेत्वाभास उच्यते परप्रयुक्तव्याप्त्युपजी-
वित्वात् परत्रोपाधिरेवेति । उपाधिना हेतौ व्यभिचारसंशयोदयारसन्दिग्धविपक्षवृत्तिरेव ।

१ नहि तदानीमनुभूयमाना इच्छाऽस्ति, तथात्वे पश्चादिच्छान्तरवत्तस्या अपि स्मरण स्यात् अवि-
दितेच्छा तु न सम्भवति इच्छायास्त्वसमानाधिकरणज्ञानविषयकत्वनियमेनाज्ञातेच्छाया अगम्यवादिति भावः ॥
२. वचन प्रति नियतो हेतुर्भूतस्य करणत्वात्, न च तयोस्तत्त्वेऽपि वचनप्रयत्नेरदर्शनात् विवक्षापि
सहकारिकारणमिति वाच्यम्, सहकारिकारणस्य नियमेनापेक्षणीयत्वाभावात् नक्षत्रादेरसृष्टनचयुगो बाऽन-
पेक्षितालोकादिषु रूपोपलम्भात् ता विना सुपुत्यादौ तद्दर्शनाच्च, क्वचित्तु कण्ठाद्यभिप्रायतजनकप्रवृत्तिजननेच्छा
जननेच्छाधनताज्ञानविषयस्येष्टतागम्यादनार्थमुपयुज्यते इति ॥ ३ अत्र सौमता नैकामिकाधागाधारणमपि हेतुं
सदायजनकत्वेन नैकान्तिक स्तोत्रुर्वन्ति यथा शन्दो नित्य धारणादिदित्यत्र सपक्षे गमनादौ विपक्षे पगरी
न कापि हतुस्तत्र पक्षे च वर्तमानस्य नित्यव्यावृत्तनया शब्देऽनित्यत्वस्यानिरव्यावृत्तनया च नित्यत्वस्य
समापनया मदायजनको भवतीति, तत्र सर्वथा निन्द्यत्वाधने विरुद्धत्वात् कथमिदमित्यन्वयगतरेण धारण-
त्वात्सम्भवात्, अधवणत्वस्वभावपरिस्य मेनेव हि धारणत्वस्वभावोऽस्ति कथमिदमित्यन्वयगाधने तु गदपुत्रेव
तेन सहान्यथापुत्रगतत्वादिनि ॥

तथा परोक्षानामष्टविधाना हेतूनामत्रैवान्तर्भाव , ते च हेतवो यथा पक्षत्रयव्यापक -नित्य-
 शब्द प्रमेयत्वादिति, अय पक्षसपक्षविपक्षव्यापक , पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेश-
 वृत्तिर्यथा गौरय विपाणित्वादिति, एतद्वि गवान्तरे च सर्वत्र क्वचिन्महिपादौ च हेतो-
 स्सत्त्वात् । पक्षविपक्षव्यापकरसपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा नाय गौर्विपाणित्वात् पक्षे मेपे विपक्षे
 गोमात्रे क्वचित्सपथे महिपादौ सत्त्वात्, पक्षव्यापकरसपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा अनित्य- 5
 शब्द प्रत्यक्षत्वात्, शब्दमात्रे क्वचिद्रूपादौ क्वचिदात्मादौ सत्त्वात्, पक्षैकदेशवृत्तिस्स-
 पक्षविपक्षव्यापको यथा न द्रव्याण्याकाशकालदिगात्ममनासि श्रणिकविशेषगुणरहितत्वात्
 आकाशात्मभिन्नेषु गुणादौ सर्वत्र पृथिव्यप्तेजोवायुषु वर्त्तमानत्वात् । पक्षविपक्षैकदेशवृत्ति-
 स्सपक्षव्यापी यथा न द्रव्याणि दिक्कालमनास्यमूर्त्तत्वात् मनोभिन्ने पथे क्वचिदात्मनि
 गुणादौ सर्वत्र च सत्त्वात्, पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापी यथा द्रव्याणि दिक्कालमना 10
 स्यमूर्त्तत्वात् मनोभिन्ने पक्षे आकाशात्मनोर्गुणादौ सर्वत्र च सत्त्वात् । पक्षत्रयैकदेश-
 वृत्तिर्यथा अनित्या पृथिवी प्रत्यक्षत्वात् जन्यपृथिव्या क्वचिज्जलादौ आत्मादौ सत्त्वादिति ।
 हेत्वाभामस्य समाप्तिं द्योतयतीतीति ॥

सम्प्रत्यवसिते हेत्वाभासे तदितराद्धाना कारणानाश्चाभासान् प्रसङ्गाद्बहुमुपपन्नमते—

पक्षाभासन्निविधः, प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणको निराकृतसाध्य- 15
 धर्मविशेषणकोऽनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणकश्चेति ॥

पक्षामास इति । पक्षबहुदेशविधेयभावेनाभासते—प्रतीयते न तु तत्कार्यं करोतीति
 पक्षाभास -पक्षत्वलक्षणविनिर्मुक्त इत्यर्थ , प्रेविध्य दर्शयति प्रतीतेति, प्रतीत प्रमाणप्रसिद्धो
 यस्माध्यधर्मस्य एव विशेषण यस्येति विग्रह , निराकृतेति, निराकृत प्रमाणवाधितो यस्मा
 प्यधर्मस्य एव विशेषण यस्येति विग्रह , अनभीप्सितेति, आभीप्सितोऽनिरप्रमाध्यधर्मो 20
 विशेषण यस्येति विग्रह । अप्रतीतानिराकृताभीप्सितमाध्यधर्मविशिष्टधर्मिण एव पक्षत्वेनो
 पपणित्वात्तद्विपरीतत्वेनैषा पक्षाभासत्वमिति भाव ॥

तत्र प्रथम दर्शयति—

आप्तो यथा महानसं वह्निमदिति पक्षीकृते महानसे वह्नेः प्रसिद्ध-
 त्यादयं दोषः, इदमेव मिद्रसाधनमपि ॥ 25

आद्य इति । प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणक इत्यर्थ , प्रसिद्धत्वादिनि प्रत्यक्षेण निर्णोत-
 त्वादित्यर्थ , निर्णयैकपदवीमधिकृतस्य नहि साप्यत्य, निर्णोतायै न्यायस्याप्रवृत्ते , तथा च

तस्यासाध्यत्वेन तद्विशिष्टधर्मिण पक्षाभासत्वमेवेति भावः । अस्यैव च सिद्धसाधनं प्रसिद्धसम्बन्ध इत्यपि सद्भाद्वयमस्तीत्याहं दमेवेति, विधेयप्राधान्यान्नपुंसकत्व, प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणकः पक्षाभास एवेत्यर्थः, अपिशब्दोऽनुक्तस्य प्रसिद्धसम्बन्धस्य समुच्चायकः ॥

द्वितीयभेद निदर्शयति—

- 5 द्वितीयो यथा वह्निरनुष्ण इति प्रत्यक्षेण निराकृतसाध्यधर्मविशेषणकः । अपरिणामी शब्द इति पक्षः परिणामी शब्द इत्यनुमानेन तथा । धर्मोऽन्ते न सुखप्रद इति धर्मोऽन्ते सुखप्रद इत्यागमेन तथा । चैत्रः काण इति पक्षो विद्यमानाक्षिद्वयस्य चैत्रस्य सम्यक्स्मरतस्स्मरणेन तथा । सदृशो वस्तुनि तदेवेदमिति पक्षस्तेन तुल्यमिदमिति प्रत्यभिज्ञया तथा ॥
- 10 द्वितीय इति । निराकृतसाध्यधर्मविशेषणक इत्यर्थः, निराकरणस्यात्र प्रत्यक्षानुमाना गमस्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कलोकशब्दवचनैर्विबक्षितत्वेन तत्क्रमेणैव निदर्शनान्यभिधत्ते यथा वह्निरिति । प्रत्यक्षेणेति, उष्णत्वविषयकत्वाचप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाह । अपरिणामीति । परिणामी शब्द इति, अर्थक्रियाकारित्व कृतकत्वमुत्पत्तिमत्त्वं वात्र हेतु । अर्थक्रियाकारित्वादर्घटे परिणामित्वसत्त्वं एवोपलम्भाच्छब्द उपलभ्यमानं तत् परिणामित्वं साध्यतीति शब्दोऽपरिणामीति पक्ष आभास एवेति भावः, यद्यपि शब्दोऽपरिणामीत्यनुमानस्यानुमानेन बाधन न सम्भवति सत्प्रतिपक्षापातात्तथापि स्वकीयानुमानस्य बलवत्त्वाद्य व्यपदेशो युज्यत एवेति । तथेति, निराकृतसाध्यधर्मविशेषणक इत्यर्थः, एवमग्रेऽपि । आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाह धर्म इति, अन्त इति प्रेत्येत्यर्थः । आगमेनेति, तत्र हि धर्मस्याभ्युदयनि श्रेयसहेतुत्व तद्विपरीतत्वञ्चाधर्मस्य
- 20 प्रतिपाद्यत इति भावः । स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाह चैत्र इति, सम्यक्स्मरत इति, बोद्धव्या हि द्वाभ्यामेकदा नेत्रयुगलसमलङ्कृतश्चैत्रोऽवलोकित पुन कालान्तरे तन्मध्यदेको नेत्रद्वय विस्मृत्यापर प्रत्यभिधत्ते, अथि वयस्य स चैत्र काण इति, तदाऽपर आचष्टे तवायं पक्षो मामकीनेन सम्यक्स्मरणेन निराकृत, यतोऽह चैत्रं त विद्यमाना क्षिद्वयतया सम्यक्स्मरामीति तदेव स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणक पक्षाभास इति भावः ।
- 25 प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाख्याति सदृश इति, प्रत्यभिज्ञयेति, कर्मिश्चित्सदृशो वस्तुनि कञ्चनाधिकृत्योक्ततासामान्यभ्रान्त्या कोऽपि पक्षीकुरुते तदेवेदमिति, तदास्याऽयं पक्षः तिर्यक्सामान्यावलम्बना तेन तुल्यमिदमिति सम्यक्प्रत्यभिज्ञानेन निराक्रियत इति भावः ॥

तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणवादीनाचष्टे—

यो यो मित्रातनयस्स स श्याम इति पक्षो यो यद्दशाकाद्याहारपरिणामपूर्वकमित्रातनयस्स श्याम इति तर्केण तथा । नरशिरःकपालं शुचीति लोकेन तथा । नास्ति प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमिति पक्षीकुर्वतश्चार्वाकस्य पक्षोऽयं स्ववचनेन तथा ॥

यो य इति । शाकाद्याहारेति, शाकाद्याहारपरिणामपूर्वकत्वमन्तरेणानुपलब्धत्वाच्छ्या- 5
मत्वस्य तद्विशिष्टश्यामत्वमेव मित्रातनयत्वव्यापकं न तु केवलं श्यामत्वं तदन्तरेणापि मित्रा-
तनयत्वस्य भावादिति भावः । लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमभिधत्ते नरेति, लोकेनेति
लोके हि प्राण्यद्गत्वाविशेषेऽपि वस्तुस्वभावतः किञ्चित्पवित्रं किञ्चिदपवित्रमिति प्रसिद्ध, यथा
गोपिण्डोत्पन्नत्वाविशेषेऽपि तद्गुण शुद्धं न तु तन्मांसमिति लोकव्यवहारतस्तत्पक्षनिराकरण-
मिति भावः । स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाचष्टे नास्तीति स्ववचनेनेति, अयम्भावः, 10
चार्वाको हि प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं नान्यदनुमानादिकमिति स्वीकरोति तदा वचनस्यास्य न
प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमस्तीत्येवं रूपस्य स्वार्थे प्रमाणाभावात् तस्य कथं स्वेष्टसिद्धिः यदि
प्रमाणमभ्युपगच्छति तदा स्ववचनस्य प्रत्यक्षातिरिक्तस्यापि प्रमाणतया तेन वचनेन स्वपक्षो
वाधित एवेति । ननु लोकप्रतीतसाध्यधर्मविशेषणकस्य प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणका-
दिष्वेव वचनस्य शब्दरूपतया स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकस्याऽऽगमनिराकृतसाध्य- 15
धर्मविशेषणके चान्तर्भावसम्भवादनयोः पृथगुपन्यासो निरर्थक इति चेत्सत्यं, शिष्यशेमुपी-
विकसननिमित्तमनयोः पार्थक्येनाभिधानादिनि ॥

अथ तृतीयमनमीप्सितसाध्यधर्मविशेषणकं पक्षाभासमाह—

तृतीयो यथा शब्दस्यानित्यत्वमिच्छतश्शब्दो नित्य इति पक्षस्तस्यान-
भीप्सितसाध्यधर्मविशेषणक इति ॥

20

तृतीय इति । तस्येति सभाक्षोभादिनैव वदत इत्यर्थः । अनमीप्सितेति, अनित्यत्व-
स्यैष्टेतया नित्यत्वस्यानभीप्सितत्वादिति भावः, इतिशब्दः पक्षाभाससमाप्तिद्योतकः, तेना-
प्रसिद्धविशेषणाप्रसिद्धविशेष्यप्रसिद्धोभयेषां पक्षाभासत्वं निरस्तमप्रसिद्धविशेषणस्यैव साध्य-
त्वात् अन्यथा सिद्धसाधनत्वापत्तिः स्यात् सर्वत्राप्रसिद्धस्य साध्यस्य दोषत्वे क्षणिकत्वं
साध्यतो यौद्धस्य पक्षोऽन्यान प्रति पक्षाभासस्यात् क्षणिकतायाः साध्यप्रसिद्धत्वात्, 25
धर्मिणश्च विकल्पात्प्रतीतिसम्भवेनाप्रतीतविशेष्योऽपि न पक्षाभासः, एतेनाप्रतीतोभयोऽपि
निराकृत इति ॥

एवं पक्षाभासे हेत्वाभासे च निरूपिते हेतुपक्षोभयाङ्ग कानुमाने स्मृते तदाभासमप्याचष्टे—

पक्षाभासादिसमुद्भूतं ज्ञानमनुमानाभासः ॥

पक्षाभासादीति । आदिना हेत्वाभासदृष्टान्ताभासादीना महणम्, प्रोक्तेन पक्षाभासेन हेत्वाभासेन वा वक्ष्यमाणदृष्टान्ताभासादिना वा सम्भूतं ज्ञानमनुमानवत्पक्षसाध्यरूपेणाभासमानत्वादानुमानाभास इत्यर्थः । एव स्वप्रतिपत्तिफलकं पक्षाभासादिममुद्भूत ज्ञान स्वार्थानुमानाभासः परप्रतिपत्तिफलक पक्षाभासादिसमुद्भूत ज्ञानं परार्थानुमानाभास इत्यपि बोध्यम् ॥

अथानुमानाभासात्मकज्ञानजनकहेत्वाभासनिष्ठगमकताप्रयोजकतर्कादीनामाभासरूपाणा स्वरूप वक्तुं प्रथमं तर्काभासमाह—

असत्यां व्याप्तौ तर्कप्रत्ययस्तर्काभासः । यथा यो यो मित्रातनयः

10 स म श्याम इति ॥

असत्यामिति । अविद्यमानायामित्यर्थः, तथा च व्याप्तिर्नास्ति ययोः तत्र केवल-माकारमात्रेण तर्करूपतया यो भासते स तर्काभास इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र हि श्यामत्वमित्रातनयत्वयोर्वस्तुतो व्याप्तिर्नास्ति श्यामभिन्नस्यापि मित्रा-तनयस्य समवात् परन्तु यावान् कश्चिन्मित्रातनयस्स श्याम इति सर्वाक्षेपेण प्रत्ययात्तस्य तर्काभासत्व शाकाद्याहारपरिणामपूर्वकमित्रातनयत्वस्यैव व्याप्यत्वादिति भावः ॥

तर्कस्य प्रत्यभिज्ञास्मरणजन्यत्वेन तयोराभासौ वक्ति—

तुल्ये वस्तुन्यैक्यस्य, एकरिंमश्च तुल्यतायाः प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभि-

ज्ञाभासः । यथा तदेवौपधमिति, एकरिंमश्च घटे तेन सदृशमिति ज्ञानम् ।

20 अननुभूते तदिति बुद्धिस्मरणाभासः । यथाऽननुभूतशुक्लरूपस्य

तच्छुक्लं रूपमिति बुद्धिः ॥

तुल्य इति । तिर्यकसामान्यविषयकत्वेनोद्भूतासामान्यविषयकत्वेन च प्रत्यभिज्ञाया द्वैविध्यात्तुल्ये वस्तुनि तिर्यकसामान्यालिङ्गिते भावे ऐक्यस्य ऊर्ध्वतासामान्यमवलम्ब्य प्रत्यभिज्ञान तथा एकरिंमश्च वस्तुनि ऊर्ध्वतासामान्यत्वभावे तिर्यकसामान्यमवलम्ब्य तुल्यतायाः प्रत्यभिज्ञान प्रत्यभिज्ञाभास इति भावः । ऐक्यस्येति पदस्य प्रत्यभिज्ञानमित्यपेक्षेनान्वयः । दृष्टान्तमावेदयति यथेति—औपधव्यक्तयोर्मध्यादेकत्रौपधे तिर्यकसामान्यालीढेऽ-परेण तुल्यमिदमिति वक्तव्ये तदेवौपधमिदमित्यूर्ध्वतासामान्यावलम्बिज्ञान प्रत्यभिज्ञाभास

इति भावः । द्वितीयं दृष्टान्तमाहैकस्मिन्न घट इति, एकस्मिन् घटाद्यात्मके यस्तुनीत्यर्थः, विषयप्रदर्शकमात्रमिदं पदं न तु प्रत्यभिज्ञानाकारे तस्योद्देशः, प्रत्यभिज्ञानाकारस्तु वस्त्वदं तेन सदृशमित्येव नातो नपुंसकत्वविरोधः । ऊर्ध्वतासामान्यस्वभावे एकस्मिन् घटे तिर्य-
कसामान्यावलम्बिज्ञानं तेन सदृशमिदमिति ज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभास इति भावः । स्मरणाभास-
माह—अननुभूत इति, प्रमाणमात्रेण कदाचिदप्यनुपलब्ध इत्यर्थः, दृष्टान्तयति यथेति, 5
सुगमं शिष्टम् ॥

स्मृतिहेतुत्वेन प्रत्यक्षस्योपस्थानात्सांख्यवहारिकादिप्रत्यक्षाभासानाह—

मेघादौ गन्धर्वनगरादिज्ञानं दुःखादौ सुग्वादिप्रत्यक्षञ्चेन्द्रियानिन्द्रि-
यनिमित्तकसांख्यवहारिकप्रत्यक्षाभासः । शिवराजपेरसंख्यातद्वीपसमु-
द्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानमवध्याभासः । मनःपर्यवकेवलयोस्तु नाभासत्वं 10
संयमविशुद्धिजन्यत्वात्कृत्स्नावरणक्षयसमुद्भूतत्वाच्च ॥

मेघादाविति । इदञ्चेन्द्रियनिमित्तकसांख्यवहारिकप्रत्यक्षाभासस्य निदर्शनम् । अनि-
न्द्रियनिबन्धनसांख्यवहारिकप्रत्यक्षाभासस्य दृष्टान्तमाह दुःखादाविति, अवग्रहादीनामाभासा
एवमेव स्वयमूहाः । पारमार्थिकप्रत्यक्षस्यावध्याभासात्मकस्य विभङ्गज्ञानापरपर्यायस्य, निदर्शन-
माह शिवराजपेरिति, अयं कश्चन राजर्षिस्वसयमप्रसिद्धस्तस्य किल विभङ्गात्मकमेवध्याभास- 15
मसंख्यातेषु द्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रसवेदनं समुद्रभूदिति सैद्धान्तिका आहुः, सोऽयमवध्या-
भास इत्यर्थः । पारमार्थिकप्रत्यक्षविशेषयोर्मन पर्यवकेवलयोर्नाभामत्वसम्भव इत्याह मन
इति, तत्र हेतुमाह सयमेति, कृत्स्नेति हेतुरयं केवलस्यानाभासत्वे, घातिकर्माख्यनिगिरला-
षरणविनाशादित्यर्थः ॥

नन्वेवं मत्यादीनामाभामत्वं प्रदर्शितं पर तदन्तर्गतश्रुतविशेषस्याभासत्वं कथमित्या- 20
शङ्कयामाह—

आगमाभासस्त्वग्रे वक्ष्यते ॥

आगमाभाम इति । आगमस्वरूपस्यैवाविज्ञातत्वेन तदाभामोऽधुना वर्णयितुमशक्य
इति तन्निरूपणोत्तरमेव निरूपणीय इत्याशयेनाहामे वक्ष्यत इति, आगमनिरूपणानन्तरम-
भिधास्यत इत्यर्थः ॥

एवमनुमाननियतोपकरणाभासानुक्त्वाऽधुना मन्दमल्पेक्षयाऽनुज्ञातदृष्टान्तादीनां याथा-
ध्यायापार्थ्यप्रकाशनाय तदाभासानाह—

दृष्टान्तवद्भासमानो दृष्टान्ताभासः, स द्विविधः । साधर्म्यदृष्टान्ताभासो वैधर्म्यदृष्टान्ताभासश्चेति । साधर्म्यदृष्टान्ताभासो नवविधः, साध्यसाधनोभयविकलसन्दिग्धसाध्यसाधनोभयानन्वयाप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयभेदात् ॥

- 5 दृष्टान्तेति । यो दृष्टान्तप्रतिरूपक एव नतु दृष्टान्तत्वलक्षणसहितस्य दृष्टान्ताभास इत्यर्थः । दृष्टान्तस्य पूर्वं साधर्म्यवैधर्म्यतया द्वैविध्यस्य प्रदर्शनेन तदाभासोऽपि सामान्यतो द्विविध इत्याह स इति, परार्थानुमान एव दृष्टान्तस्योद्भावनेनोदाहरणदोषा इमे बोध्याः, तेषां च दृष्टान्तप्रभवत्वाद् दृष्टान्तदोषतयोत्कीर्तनम् । तत्र साधर्म्यदृष्टान्ताभासो विशेषेण नवविध इत्याह साधर्म्येति, तथा च साध्यविकलसाधनविकलस्तदुभयविकलसन्दिग्धसाध्यसन्दिग्धसाधनसन्दिग्धतदुभयोऽनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति नवविधस्य इत्यर्थः ॥
- 10 विकलसन्दिग्धसाध्यसन्दिग्धसाधनसन्दिग्धतदुभयोऽनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति नवविधस्य इत्यर्थः ॥

तत्रैकस्मिन्नेवानुमाने दृष्टान्तभेदे क्रियमाणे प्रथमभेदत्रयस्य निर्दर्शनं भवतीति ग्रन्थलाघवकामस्तथैवाह—

- 15 नित्यशब्दोऽमूर्त्तत्वादित्यत्र दुःखस्य दृष्टान्तत्वे तस्यानित्यत्वेन साध्यधर्मविकलता । परमाणोर्दृष्टान्तत्वे मूर्त्तत्वेन तस्य साधनविकलता, घटस्य दृष्टान्तत्वे तृभयविकलता ॥

- नित्य इति, इत्येति, ईदृशानुमान इत्यर्थः, दृष्टान्तत्व इति दृष्टान्ते क्रियमाण इत्यर्थः, तस्येति दुःखस्येत्यर्थः, अनित्यत्वेनेति पुरुषप्रयत्नजन्यत्वेनानित्यत्वादिति भावः साधनेति नित्यत्वधर्मशून्यत्वादिति भावः, साधनविकलदृष्टान्तमाह, परमाणोरिति, नित्यशब्दोऽमूर्त्तत्वादित्यनुपपद्यत एवमग्रेऽपि, तस्येति परमाणोरित्यर्थः, साधनेति, अमूर्त्तत्वधर्मशून्यत्वादिति भावः, उभयविकल दृष्टान्तमाह घटस्येति तस्यानित्यत्वेन मूर्त्तत्वेन च साध्यं साधनञ्चात्र नास्तीति भावः ॥
- 20

एव सन्दिग्धसाध्यसाधनोभयान्याह—

- 25 अयं चैत्रो रागी वक्तृत्वाद्देवदत्तवदित्यत्र देवदत्ते रागित्वस्य संदिग्धतया संदिग्धसाध्यधर्मा । अयं वक्ता रागित्वान्मैत्रवदिति सन्दिग्धसाधनधर्मा । अयं न सर्वज्ञो रागित्वान्मुनिवदिति दृष्टान्तेऽसर्वज्ञत्वरगित्वयोः सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धोभयधर्मा ॥

अयं चैत्र इति । सन्दिग्धतयेति, देवदत्ते रागित्वस्य सत्त्वममत्त्वञ्च सन्दिग्धं, पुरु-
पान्तरमनोवृत्तीनां दुरधिगमात् रागित्वाव्यभिचारिलिङ्गानुपलब्धेति भावः, सन्दिग्ध-
साधनं दृष्टान्तमाहायं वक्तुमिति, मैत्रे रागित्वस्योक्तहेतोस्सन्देहादित्यर्थः । सन्दिग्धोभयं दृष्टा-
न्तमाचष्टे अयमिति, मुनिवदिति मुनिविशेषवदित्यर्थः, मुनिविशेषे हि असर्वज्ञत्वरगित्व-
योस्संशयस्तदव्यभिचारिहेत्वदर्शनात्, सर्वज्ञत्वारगित्वनिर्णायकहेत्वदर्शनायेति भावः ॥ 5

अतन्वयं दृष्टान्तमभिधत्ते—

चैत्रोऽयं रागी चकृतृत्वान्मैत्रवदिति दृष्टान्ते साध्यहेत्वोस्सत्त्वेऽपि
यो यो वक्ता स स रागादिमानिति व्याप्यसिद्ध्याऽनन्वयः ॥

चैत्रोऽयमिति । व्याप्यसिद्धेति, यद्यप्यभिधते मैत्रादौ चकृतृत्वं रागित्वञ्चास्ति पापाणादौ
त्सति तयोर्निवृत्तिस्तथापि यो यो वक्ता स स रागादिमानिति प्रतिबन्धस्तयोर्न सिद्धति, 10
अतोऽभिमतेमैत्रादिरनन्वयदृष्टान्त इति भावः । अप्रभ्योऽयं न भिन्नो व्याप्यसिद्धेःसर्वत्र
सत्त्वादित्यष्टावेव साधर्म्यदृष्टान्ताभासा इति श्रीहेमचन्द्राचार्याः ॥

अप्रदर्शितान्वयं दृष्टान्त विपरीतान्वयदृष्टान्तञ्चाह—

अनित्यशब्दः कार्यत्वाद्दृष्टवदित्यत्रान्वयमहचारमत्त्वेऽप्यप्रदर्शना-
दप्रदर्शितान्वयः । तत्रैव यदनित्यं तत्कृतकं यथा घट इत्युक्तौ 15
विपरीतान्वयः ॥

अनित्य इति । अप्रदर्शनादिति, वचनेनाप्रकाशितत्वादित्यर्थः, अत्रेदम्बोधयमप्रदर्शिता-
न्वयस्थले वस्तुनिष्ठो न वभिरोपः, परार्थानुमाने च वचनगुणदोषानुसारेण वस्तुगुणदोषो
परीक्षणीयाविति भवति वाचनिकमम्य दोषस्य, एव अप्रदर्शितव्यतिरेकेऽपि योष्यम् । अथ
विपरीतान्वयं नवमं दर्शयति—तत्रैवेति, पूर्वोपदर्शितेऽनित्यः शब्दः कार्यत्वाद्दृष्टवदित्यत्रै- 20
त्यर्थः, यदनित्यमिति, यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुक्त्वेत्यादिः । अन्वये हि प्रथमं हेतुं प्रदर्श्य
साध्यं प्रदर्शनीयमत्र तु विपर्ययेन प्रदर्शनाद्विपरीतान्वय इति भावः । न च यदनि यं तत्कृतक-

- मिति अत्रैव प्रदर्शितेऽपि व्यभिचाराभावेन न काप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, समव्याप्तिकस्थले तथात्वेऽपि शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यादिविषयव्याप्तहेतुस्थले यदनित्यं तत्प्रयत्नानन्तरीयकमित्युक्तौ विसृष्टादौ व्यभिचारेणानुपपत्तिसत्त्वात्, साधर्म्यप्रयोगे साधनस्यैव पूर्वप्रदर्शनीयत्वादिति ॥ अत्र केचित् अनन्वयाप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयरूपदृष्टान्तत्रयाभिधानं न
- 5 सुपर्यालोचितं, तथाहि न तावदनन्वयो दृष्टान्ताभासो भवितुमर्हति, यदि हि दृष्टान्तबलेन व्याप्तिस्साध्यसाधनयोः प्रतिपाद्ये ततस्स्यादनन्वयो दृष्टान्ताभासः स्वकार्याकरणात्, यदा तु पूर्वप्रवृत्तसम्बन्धप्रादिप्रमाणगोचरस्मरणसम्पादनार्थं दृष्टान्तोदाहृतिरिति स्थितं तदाऽनन्वयलक्षणो न दृष्टान्तदोषः, किन्तर्हि, हेतोरेव, प्रतिबन्धस्याद्यापि प्रमाणेनाप्रतिष्ठितत्वात् प्रतिबन्धभावे चान्वयसिद्धेः, न च हेतुदोषोऽपि दृष्टान्ते वाच्यः, अतिप्रसङ्गात् । तथाऽप्रदर्शितान्वय-
- 10 विपरीतान्वयावपि न दृष्टान्ताभासता स्वीकुरुत, अन्वयाप्रदर्शनस्य विपरीतान्वयप्रदर्शनस्य च वक्तृदोषत्वात्, तदोषद्वारेणापि दृष्टान्ताभासप्रतिपादने तदियत्ता विशीर्येत, वक्तृदोषाणामानन्त्यात् । नन्वनयोर्वक्तृदोषत्वेऽपि परार्थानुमाने तत्कौशलमपेक्षत एव, अन्योपन्यासे सुमुत्सितार्थासाधकत्वादिति चेत्, करणापाटवादीनामपि दृष्टान्ताभामत्वापत्ते, करणपाटवव्यतिरेकेण हि न परप्रत्यायनं समस्ति, विस्पष्टवर्णाग्रहणे व्यक्तनया तदार्थावगमा
- 15 भावादित्याहुः, तन्न परस्मै व्याप्तिप्रतिपादनस्थानं हि दृष्टान्तः, प्रतिपाद्यानुरोधेन परार्थानुमाने उदाहरणस्यानुज्ञातत्वेन तस्य च दृष्टान्ताभिधानरूपत्वात्, सोऽपि महानसादिदृष्टान्तो यदि साध्यसाधनयोगी न भवेत्तर्हि कथं ततो व्याप्ते स्मरणं भवेत् दृष्टान्ततदाभासयोश्च विवेकं स्यात् ततोऽनश्यमेव स साध्यसाधनयोगी स्यात् प्रदर्शनीयश्च परस्मै तत्र साध्यसाधनश्च तत एव तयोस्सत्त्वासत्त्वाभ्यां दृष्टान्ततदाभासौ भवेताम्, अत एव
- 20 च तत्साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च द्वैविध्यं सङ्गतिमश्नुति, उक्तञ्च हेमचन्द्राचार्यैः दृष्टान्तस्य लक्षणं तद्भेदश्च “ स व्याप्तिदर्शनभूमिः, स साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वेषा ” इति, उक्तञ्चा-यत्र तेरेव “ परार्थानुमानप्रस्तावाद्बुदाहरणदोषा एवैते दृष्टान्तप्रभवत्वात्तु दृष्टान्तदोषा उच्यन्त ” इति । परस्य व्याप्तिस्मरणानुत्पादे वक्तृपण्यस्तदुद्गोदाहरणस्यैव निबन्धनत्वमन्ययोदाहरणादिदोषोद्भावनमेव निरर्थकं भवेत् साध्यधर्मादिविकल्पादृष्टान्तोद्भावनस्य वक्तृदोषनि-
- 25 बन्धनत्वेन तस्यापि दृष्टान्ताभासत्वं न स्यादिति चत्किञ्चिदेतत् ॥

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभास विभजते—

वैधर्म्यदृष्टान्ताभासोऽपि नचविधः, असिद्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकसन्दिग्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकान्यतिरेकाप्रदर्शितान्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकभेदात् ॥

वैधर्म्यदृष्टान्ताभासोऽपीति । न केवल साधर्म्यदृष्टान्ताभाम एव नवविधः किन्तु वैधर्म्यदृष्टान्ताभासोऽपि नवविध इत्यर्थः, साध्याभावसाधनाभावव्याप्तिदर्शनस्थान वैधर्म्य-दृष्टान्तस्तस्याभासोऽसिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोभयव्यतिरेकस्सन्दिग्ध-साध्यव्यतिरेकस्सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकस्सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्चेति नवविध इति भावः ॥ 5

तेषु प्रथमप्रकारमुपदर्शयति—

अनुमानं भ्रमः प्रमाणत्वाद्यो भ्रमो न भवति स न भवति प्रमाणं यथा स्वप्रज्ञानमिति दृष्टान्तः, स्वप्रज्ञाने भ्रमत्वनिवृत्त्यसिद्ध्या असिद्धसा-ध्यव्यतिरेकः । निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वात् यन्न प्रत्यक्षं न तत्प्रमाणं यथानुमानमित्यत्रानुमानेऽप्रमाणत्वासिद्ध्याऽसिद्धसाधनव्यतिरेकः ॥ 10

अनुमानमिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह य इति, सद्गमयति स्वप्रज्ञान इति । असि-द्धेति, असिद्धः अप्रतीतसाध्यस्य व्यतिरेको यस्मात्साविति विप्रह. द्वितीयं दृष्टान्ताभा-समाह निर्विकल्पकमिति, वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यन्नेति, घटयति अनुमान इति ॥

अथ तृतीयमाह—

घटो नित्यानित्यः सत्त्वात् यो न नित्यानित्यः न स सन् यथा पट 15
इति दृष्टान्तोऽसिद्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकः ॥

घट इति । वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यो नेति, दृष्टान्त इति पटात् नित्यानित्यनिवृत्तेस्सत्त्व-निवृत्तेऽसिद्धत्वादिति भावः ॥

चतुर्थपञ्चमपद्यानाह—

कपिलोऽसर्वज्ञोऽश्रुणिकैः कान्तवादित्वात् यन्नैवं तन्नैवं, यथा बुद्ध इति 20
दृष्टान्तस्सर्वज्ञत्वस्य बुद्धे संदिग्धतया सन्दिग्धमाध्यव्यतिरेकः । चैत्रोऽ-
प्राप्ययचनो रागित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा तथागत इति दृष्टान्तस्तथाग-
तेऽरागित्वस्य संशयात्सन्दिग्धमाधनव्यतिरेकः । बुधोऽयं न सर्वज्ञो
रागित्वादित्यत्र यस्मर्वज्ञस्म न रागी यथा बुद्ध इति दृष्टान्ते उभयस्य
संशयात् संदिग्धमाध्यसाधनोभयव्यतिरेकः ॥ 25

कपिल इति । अश्रुणिकेति नित्यैवान्तवादित्वादिति भावः वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यन्नैव-

- मिति यो नासर्वज्ञस्स क्षणिकैकान्तवादीत्यर्थः । सन्दिग्धतयेति सामान्यप्रमातृणामिति शेषः, तेन प्रमाणबाधितक्षणिकैकान्तवादिनोऽसर्वज्ञत्वनिश्चयेन साध्यव्यावृत्तेरसिद्ध्याऽसिद्धसाध्यव्यतिरेकित्वेऽप्यस्य न क्षतिः । असर्वज्ञत्वव्यतिरेकसशयस्तु तेन सह क्षणिकैकान्तवादित्वस्य व्याप्त्यसिद्धेः । असर्वज्ञेनापि परप्रतारणाभिप्रायेण तथावादस्य कर्तुं शक्यत्वादिति ।
- 5 पञ्चममाह चैत्र इति, वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यन्नैवमिति, यो नाप्राह्यवचनस्स न रागीत्यर्थः । सशयादिति, अपक्षपातिनामिति शेषः । तेन तद्दर्शनानुरागिणा तथागते प्राह्यवचनत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । रागित्वव्यतिरेकसशयश्च तन्निर्णायकप्रमाणराहित्यात् । अथ षष्ठमाह बुधोऽयमिति, वैधर्म्यदृष्टान्तमाह य इति, उभयस्य सशयादिति, बुद्धे सर्वज्ञत्वस्यारागित्वस्य च निश्चायकप्रमाणाभावेन सर्वज्ञोऽसर्वज्ञो वा रागी वाऽरागी वेति
- 10 सशयादिति भावः ॥

अथ सप्तममाह—

चैत्रोऽयमरागी, वक्तृत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा पापाणशकलमिति दृष्टान्ते साध्यसाधनोभयव्यतिरेकस्य सत्त्वेऽपि व्याप्त्या व्यतिरेकासिद्धेरव्यतिरेकः ॥

- 15 चैत्रोऽयमिति । वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यन्नैवमिति, यो रागी न स वक्तृत्यर्थः, व्याप्त्या व्यतिरेकासिद्धेरिति, साध्यसाधनव्यतिरेकयो पापाणशकले साहचर्यदर्शनेऽपि तयोर्व्याप्त्यसिद्ध्याऽव्यतिरेक इत्यर्थः । अनेन सहाष्टविधाना वैधर्म्यदृष्टान्ताभासानामभिन्नतयाऽष्टविधत्वं वैधर्म्यदृष्टान्ताभासानामिति श्रीहेमचन्द्राचार्या ॥

अष्टमं नवमन्नाह—

- 20 अनित्यदृग्बुद्धः कृतकत्वाद्गगनवदिति दृष्टान्तो व्यतिरेकस्याप्रदर्शनादप्रदर्शितव्यतिरेकः । तन्नैव यदकृतकं तन्नित्यमित्युक्ते विपरीतव्यतिरेकः ॥

- अनित्य इति । व्यतिरेकस्येति यो नित्यस्स न कृतक इति व्यतिरेकस्येत्यर्थः सत्त्वेऽपीति शेषः । विपरीतव्यतिरेकमाख्याति तत्रैवेति पूर्वोपदर्शितेऽनित्यदृग्बुद्धः कृतकत्वादित्यनुमान इत्यर्थः, वैधर्म्यस्थले हि प्रथम साध्यव्यतिरेकं प्रदर्शयित्वा साधनव्यतिरेकं प्रदर्शनीयं, अत्र तद्विपरीत्येन प्रदर्शनाद्विपरीतव्यतिरेक इति भावः । अत्रापि चेत्त्रिंशत् अन्वयव्यतिरेका-

प्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकाणां वैधर्म्यदृष्टान्तत्वं नाभ्युपयन्ति, अव्यतिरेकिताया हेतु-
दोषत्वात् इतरयोर्वैकृत्यदोषत्वादिति, अत्र समाधिस्तु पूर्ववत् ॥

अथोपनयाभासमाह—

पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसं,
वह्निमांश्च पर्वतो धूमवन्महानसं वेत्युपसंहरणे उपनयाभासः । 5

पर्वत इति । साधर्म्यनिदर्शनमाह य इति, उपनयमाह—वह्निमांश्चेति । साध्यधर्मिणि
हेतोरुपसंहरणं हि उपनयो भवति परं भ्रान्त्या साध्यस्य बहुपादेस्साध्यधर्मिणि पर्वतादा-
युपसंहरणे उपनयाभास एव स्यादिति भावः, तथैव हेतोर्धूमादेरन्यत्र महानसादायुपसंहारेऽ
पि स एवेति दर्शयति धूमवन्महानसमिति ॥

अथ निगमनाभासनिदर्शनमाह—

10

तत्रैव तस्माद्धूमवान् पर्वतो वह्निमन्महानसमिति निगमने निगमना-
भास इति दिक् । इत्याभासनिरूपणं समाप्तश्चानुमानम् ॥

तत्रैवेति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्रैवेत्यर्थः निगमनमाह, तस्मादिति, साध्यधर्मस्य
साध्यधर्मिणि निगमनं कार्यं तथाऽकृत्वा भ्रान्त्या साधनस्य धूमस्य साध्यधर्मिणि पर्वतादौ
साध्यस्य बहुदृष्टान्तधर्मिणि महानसादौ च निगमने निगमनाभासो भवतीत्यर्थः । एवं 15
निरूपितानां प्रमाणानामाभासा निरूपिता इत्याहेतीति ॥

इति तपोमच्छनमोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालकारध्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरच-
रणनलिनचिन्मस्तभक्तिभरेण विजयलब्धिसूरिणा विरचितस्य तत्त्यन्यायविभाकर-
स्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशव्याख्यायामाभासनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥

पट्टः किरणः

20

अथ प्रमायातमवसरसङ्गत्याऽऽगमं निरूपयति—

यथार्थप्रवक्तृवचनसम्भूतमर्थविज्ञानभागमः ॥

यथार्थेति । यथार्थप्रवक्ता वक्ष्यमाणस्वरूपस्तेन प्रणीतं वचनं तस्मात्सम्भूतमाविर्भूतं
यदर्थविज्ञानं स आगम इत्यर्थः । अर्थविज्ञानं प्रत्यभारिरूपमपि अतो वचनसम्भूतमिति

१. प्रतिविमिश्रवर्णानुपूर्वाभिव्यक्तवर्णरत्नस्यगघातामकमित्यर्थः ॥ २. यद्यपि वचनमात्रं न आगम-
विन्दु भाषायादादीनामष्टपूर्वाणां धातुषु नवमपूर्वादीनां ध्रुवत्वेऽपि अनीन्द्रियार्थेषु विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन
मात्राध्यायत्वादागमत्वेनैव स्वपदेवत्यपि हीदृक्त्वेनोक्तरेषुभिप्रायेण व्यापकं सङ्गमपार्दिमम् ॥

तादृश च विप्रलम्भकमचनजन्यार्थविज्ञानमपीति यथार्थप्रवक्रिति, परार्थानुमानस्यापि तादृश-
त्वेन तद्धारणाय वैलक्षण्यबोधकविपदघटित विज्ञानपदमुपात्तम् ॥

ननु यदीदृशार्थविज्ञानमेवाऽऽगमस्तर्हि कथं सिद्धान्तत्रिदामाप्तवचने आगमप्रत्यय
इत्याशङ्कयामाह—

5 अर्थविज्ञानहेतुत्वादासशब्दोऽप्यागम उपचारात् । यथा गोष्ठे गौरस्ति,
धर्मसाध्यः परलोकोऽस्तीत्यादयः ॥

अर्थेति । उपचारादिति, कारणे कार्यस्योपचारादित्यर्थः, प्रतिपाद्यज्ञानस्य ह्याप्तवचने
कारणमिति भावः । तत्र शब्दस्य लौकिकशास्त्रजभेदेन द्वैविध्यालौकिकस्य दृष्टान्तमाह यथेति,
एतद्वाक्य तज्जन्यशब्दबोधध्यागम इति भावः, उपलक्षणञ्चैतत् चतुर्दशविद्यास्थानानाम्
10 शास्त्रजं निदर्शयति, धर्मेति, ईदृग्वाक्यानि, तज्जन्यबोधध्यागम इति भावः । उपलक्षणञ्चैतदपि
द्वादशाङ्गचतुर्दशपूर्वाणाम्, अथवाऽऽगमस्त्रिविधः आत्मागमोऽनन्तरागमः परम्परागमश्चेति,
गुरुपदेशमन्तरेणाऽऽत्मन एवागमः आत्मागम, यथा तीर्थकराणाम्, तीर्थकरादागतत्वाद्ग-
णधराणामर्थागमोऽनन्तरागमः, सूत्रस्य त्वात्मागमस्त्वयमेव प्रथितत्वात्, जम्बूस्वामि-
प्रभृतीनान्तु सूत्रस्यागमोऽनन्तरागमोऽर्थस्य तु परम्परागमः । तत ऊर्ध्वं प्रभवाणान्तु
15 परम्परागम एव ॥ नन्वर्थप्रतिपादकत्वं शब्दस्य न सम्भवति, तथाहि ये शब्दा अर्थे
सति दृष्टास्त एवातीतानागतादौ तदभावेऽपि दृश्यन्ते, यदभावे च यदृश्यते न
तत्प्रतिबद्धम् यथाऽश्वाभावेऽपि दृश्यमानो गौर्न तत्प्रतिबद्धः, अर्थाभावेऽपि च दृश्यन्ते
शब्दाः तन्नैतेऽर्थप्रतिपादकाः, किन्त्वन्यापोहमात्राभिधायका इति चेन्नार्थवतश्शब्दात्तद्रहितस्य
शब्दस्यान्यत्वात्, न चान्यस्य व्यभिचारेऽन्यस्यापि व्यभिचारो भवितुमर्हति, गोपालप-
20 टिकादिधूमस्याग्निय्यभिचारोपलम्भेन पर्यतादिप्रदेशवर्तिनोऽपि बहुयगमकत्वापत्तेस्तथा च
कार्यहेतवे जलाञ्जलिर्देता स्यात् किञ्च प्रतीतिविरोधोऽपि स्याच्छब्दस्यान्यापोहाभिधायकत्वे,
गवादिशब्देभ्यो विधिरूपतयाऽर्थप्रतीते, अन्यनिषेधमात्राभिधायकत्वे च तेन सास्नादि-
मतोऽर्थस्य प्रतीत्यनापत्त्या ततस्तद्बोधो न स्यात्, न चैकस्य गोशब्दस्य बुद्धिद्वयजनकत्वात्

१ शब्दाना न परमार्थत मिश्रिद्वाच्य वस्तुस्वरूपमस्ति, शाब्दप्रत्ययाना सर्वेषा भ्रान्तत्वात् भिन्नेष्वेवा
भेदाकाराभ्यवसथेन प्रवृत्ते यत्र तु पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धस्तन्नार्थसवादे भ्रान्तत्वेऽपि तत्र यत्तदारोपित
विकल्पबुद्ध्याऽर्थं भिन्न रूप तदनन्वयावृत्तपदार्थानुभववगयातत्वात् स्वयशा-न्यव्यावृत्तया प्रतिभासनाव् भावे
स्वा-न्यव्यावृत्त्याऽऽथन सहैक्येनाप्यवसितत्वाद् वापोटपदार्थाधिगतिकत्वाच्चापोट उच्यते अतोऽपोदृशशब्दार्थ
इति प्रसिद्धम् ॥

दोष इति वाच्यम्, एकस्य शब्दस्य युगपद्विद्वयजनकत्वस्यादर्शनात् । किञ्चापोहलक्षण-
सामान्यस्य पर्युदासिरूपत्वे सिद्धसाध्यता, अगोनिवृत्तिस्वरूपस्य गोशब्देनोच्यमानस्य सामा-
न्यस्यास्माभिर्भावस्वरूपतया गोशब्दवाच्यत्वस्वीकारात् अभावस्य भावात्मकतया न्य
वस्थापितत्वात् । भवद्विरभ्युपगमोऽश्वादिनिवृत्तिस्वभावो भावोऽपि न तावदसाधारणो
गवादिस्वलक्षणत्वात्, तस्य सकलविकल्पागोचरत्वात् नापि शाबलेयादिव्यक्तिविशेष, 5
असामान्यत्वप्रसङ्गात् तस्मात्सर्वेषु शाबलेयादिपिण्डेषु यत्प्रत्येकं विश्रान्त यन्नियन्धना च
गोषुद्धिस्तच्च गोत्वाख्य सामान्यमन्यापोहरूप गोशब्दवाच्यम्, सामान्यविशेषवद्वस्तुन एव
गवादिशब्दवाच्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधस्तु तुच्छाभावानभ्युपगमेन व्युदस्त इति ॥

कोऽसौ यथार्थवक्ता भवेद्यद्वचनसम्भूतार्थविज्ञानमागमतया प्रमाण स्यादित्यत्राह—

प्रक्षीणदोषो यथावस्थितार्थपरिज्ञाता यथावस्थितार्थप्रख्यापको यथा 10
र्थवक्ता, अयं द्विविधो लौकिकः पित्रादिलोकोत्तरस्तीर्थकरादिः ॥

प्रक्षीणदोष इति । यादृशार्थविज्ञान यादृशशब्देन प्रतिपिपादयिषित तादृशशब्दार्थोभय
सम्बन्धिदोषशून्यत्व तदर्थ, अत्र शब्ददोषोऽसाधुशब्दत्वादिक अर्थदोषोऽयथावस्थित-
त्वादिक उभयदोषो वाच्यवाचकत्ववैधुर्यादिको विज्ञेय । यद्यपि वस्तुतः प्रक्षीणदोषत्व
रागद्वेषशून्यत्वमेव तथापि लौकिकात्प्रसङ्गायाशिकार्थो व्यावर्णित । सर्वज्ञेऽप्ययमर्थस्त 10
द्वच्छत एव, तस्यैवाखिलशब्दार्थोभयदोषशून्यत्वात् । यथावस्थितार्थपरिज्ञातेति, यथा-
वस्थितत्वेनाभिधेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणतः परिज्ञातेत्यर्थ, विना ज्ञानमुपदेशासम्भवापनायेद
विशेषणम् । यथावस्थितार्थप्रख्यापक इति यथावस्थितार्थस्य यथाज्ञानतथोपदेशक इत्यर्थ ।
यो हि भ्रमादर्धमन्यथाभूत यथावस्थितत्वेन जानीते यथाज्ञानमभिप्रेते च तस्य यथार्थं
कन्तवधारणाय प्रक्षीणदोष इत्युक्तम् । केवलमर्थस्य यथावस्थितत्वेन परिज्ञातुर्भूतदेराग- 20
मेऽनुपयुक्तत्वात् स यथार्थवक्तेर्यतो यथावस्थितार्थप्रख्यापक इत्युक्तम् । तथा च यो यस्या
यश्चकस्स तस्यात् इति वृद्धप्रणीतमृष्यार्थम्लेच्छमाधारणमात्रलक्षणमनेनानूदितमिति विभा
यनीयम् । तादृशस्य पुरुषस्य तत्तदर्थबोधकतत्त्वचनस्याविसवादरूत्वेन तावन्मात्रमात्रत्वात् ।
स विभजते अयमिति यथार्थवक्तव्यर्थ, लोके सामान्यतमे भवो लौकिक, तस्योत्पाहरणमाह
पित्रादिरिति, आदिना जनन्यादिपरिग्रह । द्वितीय भेदमाह लोकोत्तर इति, लोकादुत्तर 25

प्रधान, मोक्षमार्गोपदेशकत्वादिति लोकोत्तरः, स क इत्यत्राह तीर्थकरादिरिति, आदिना गणधरादीना ग्रहणम् । तीर्थं प्रवचनं तत्करणशीलोऽचिन्त्यमाहात्म्यमहांपुण्यापराभिधान- तीर्थकरनामकर्मविपाकादिति तीर्थकरः, श्रीवर्धमानजिनप्रमुखपुरुषविशेष इत्यर्थः ॥

ननु यथार्थवक्तृवचनरूप आप्तशब्द उपचरितागमतया प्रोक्तः तत्र कोऽसौ वचनात्मक-

5 शब्द इत्यत आह—

शब्दश्च सङ्केतसापेक्षः स्वाभाविकार्थबोधजनकशक्तिमांश्च ॥

शब्दश्चेति । सङ्केत इदं पदमस्य वाचकमिदञ्चास्य पदस्य वाच्यमित्येवरूपो वाच्यवा-
चकयोर्विनियोगः, तत्सापेक्ष इत्यर्थः, सङ्केतस्वार्थावबोधे शब्दस्यापेक्षाकारणं बोध्यम् ।
सङ्केतमात्रेण शब्दोऽर्थं प्रतिपादयतीति मतञ्च्युदासायाह स्वाभाविकेति, स्वाभाविकी सहजाऽ-
10 र्थप्रतिपादनशक्तियोग्यताभिधाना तद्वानित्यर्थः । सङ्केतमात्रस्य पुरुषाधीनतया न तदिच्छया
वस्तुनियमो युक्तः, तदिच्छया अव्याहृतचारित्वेन कदाचिदर्थोऽपि वाचकशब्दोऽपि
वाच्यः स्यात्, न च शब्दधर्मा ये गत्वौत्वादयस्तद्वानेव वाचको भवति परस्तु वाच्यो
यथा द्रव्यत्वाविशेषेऽप्यग्नित्वादिविशिष्ट एव दाहादिजनको नान्य इति किं स्वाभा-
विकयोग्यतयेति वाच्यम्, अतीन्द्रियशक्तिमन्तरेणाग्नित्वादीनामपि कार्यकारणभावानि-
15 यामकत्वात् । न च तत एव शब्दादर्थप्रतीतौ किं सङ्केतेनेति वाच्यम्, अङ्कुरोत्पत्तौ शक्ति-
मतोऽपि बीजस्य क्षितिजलादीनामिव तस्य सहकारिकारणत्वात् । न चैव देशभेदेन शब्दाना-
मर्थभेदेन न स्यादेकत्रैव शब्दानां स्वाभाविकशक्तियुक्तत्वादिति वाच्यम्, अत एव सर्व-
शब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वाङ्गीकारेणादोषात् । न च घटशब्दश्रवणाभिरित्यर्थबोधः
स्यादिति वाच्यम्, क्षयोपशमसापेक्षत्वाद्बोधस्य, स च सकेताद्यपेक्ष इत्यदोषात्,
20 एतेन शब्दार्थयोस्सम्बन्धो न सम्भवति, स हि तादात्म्यो वा स्यात्तदुत्पत्तिरूपो वा
स्यात् तत्र नाद्यस्सम्भवति शब्दार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् । अग्निगुडादिशब्दोच्चारणे वदने दाहम-
धुराद्युपलब्धिप्रसङ्गाच्च । नापरोऽपि अङ्कुरोत्पत्तेः करियूथशतमित्यादिशब्दानामर्थभावेऽपि
स्थानकरणप्रयत्नानन्तरमुत्पत्तिदर्शनात् । तथा च शब्दाः कथं वाह्यार्थे प्रतीतिं जनयितुं
समर्था अर्थस्यर्शित्वाभावात् । किन्तु विकल्पमात्रप्रभवाः तिरस्कृतयाह्यार्थाः स्वमहिम्ना
25 प्रत्ययान् जनयन्ति यथा करशारादिवाक्यानि । किञ्च शब्दो न सामान्यवाचकः तस्यार्थ-
क्रियाकारित्वाभावेन गगनलुसुमायमानत्वात्, नवा विशेषस्य वाचक स्वलक्षणलक्षणस्य
तस्य विकल्पज्ञानाविषयत्वेन सकेतगोचरत्वासम्भवात्, तथात्वेऽपि वा तस्य व्यवहारकाला-
ननुयायित्वेन सकेतवैयर्थ्यात् । अत एव न सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यानापन्नयोः । नापि

तादात्म्यापन्नयोस्तयोर्त्रायराचकत्व युक्त विरुद्धधर्माध्यासेन तयोस्तादात्म्यस्यैवासम्भवात्
 तस्मान्न त्रिचिद्वाच्य वाचक वा त्रिद्यत इति मतमपास्तम् । शब्दार्थयोर्योग्यताभिधानसम्बन्धस्य
 सद्भावात्, अहृत्यग्रे करिणा शतमित्यादावर्थाभावेऽपि नयनरूपयोरिव योग्यतोपलम्भात्,
 नहि क्लेशरूपेण सम चक्षुपस्तादात्म्य तदुत्पत्तिर्वा समस्ति । न च योग्यतायास्सम्बन्धत्वे
 शब्दस्यैवार्थस्यापि वाचकत्व स्यादिति वाच्य ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञाप्यज्ञापकशक्तिरुत्पत्त्यानां प्रति 5
 नियतशक्तिवत्त्वात्, सामान्यविशेषवद्वस्तुबोधकत्वाच्च न शब्दस्य वाचकत्वासम्भवोऽपि,
 सामान्यविशेषवतोऽर्थस्य सकेतव्यवहारकालानुगामित्वेन प्रतीयमानतया न विशेषवाच
 कत्वपक्षोपात्तदोषोऽपि । सामान्यविशेषात्मनि स्वलक्षणे सकेतकरणम् । न चानन्त्याक्षयकीनां
 परस्पराननुगमाच्च सकेतकरणानुपपत्तिरिति वाच्यम्, समानपरिणत्यपेक्षया क्षयोपशम-
 विशेषात्रिभूततर्कारयप्रमाणे व्यक्तीनां प्रतिभासमानतया सङ्केतविषयत्वसम्भवादिति सक्षेपः ॥ 10

ननु प्रदीप प्रकाशमानो यथाऽन्यानपेक्ष एव स्वसन्निहित शुभमशुभं वा भावं प्रका-
 शयति तस्मात्स्वार्थप्रकाशकत्वं स्वाभाविकं तथा प्रयुज्यमानदशब्दोऽपि श्रुतिगतस्सत्ये
 वाऽमत्ये वा सगते वाऽसद्गते वा सफले वा तिष्णले वा सिद्धे वा साध्ये वा वस्तुनि
 प्रतीतिमुत्पादयत्यतोऽस्यार्थबोधजननसामर्थ्यं स्वाभाविकमुच्यते, परन्त्वय सकेतसापेक्षः
 पदार्थप्रतीतिजनक इति प्रदीपतोऽस्य विशेषः, एवञ्चार्थबोधसामर्थ्येऽस्य स्वाभाविक 15
 न तु स्वनिष्ठयाथाव्यायाथार्थ्यं अपि स्वाभाविके इत्याशयेनाह—

चक्षुगुणदोषाभ्याञ्चास्य याथाव्यायाथार्थ्यं ॥

वक्षुगुणदोषाभ्याञ्चेति । चक्षुर्वर्धे, तथा चास्य याथाव्यायाथार्थ्यं न स्वभावात्प्रयुक्ते
 विन्तु पुरुषगुणदोषप्रयुक्ते इति भावः । पुरुषस्य गुणा करुणादयः, दोषाश्च द्वेषादयः, यदि
 ते स्वाभाविके स्याता तर्हि प्रनारक्तद्वित्रप्रयुक्तवाक्येऽर्थव्यभिचागव्यभिचारनियमो न 20
 स्यात् तथा च सम्बन्धदर्शिनि पुरुषे शुचौ वक्षरि यथार्थां शाब्दी प्रतीतिरन्यथा तु
 मिथ्यार्थेति भावः ॥

अथ त विभक्त्ये—

सोऽयं शब्दो वर्णपदवाक्यरूपेण त्रिविधः । भाषावर्गणात्मरूपर
 माण्यारब्धो मूर्तिमानकारादिर्वर्णः । घटादिसमुदायघटकवर्णानामपि 25
 प्रत्येकमर्थवत्त्वमेव । तद्व्यत्ययेऽर्थान्तरगमनात् ॥

- सोऽयमिति । व्यापणितस्वरूपो वचनात्मकोऽयमित्यर्थः । तत्र वर्णं लक्षयति भाषावर्गेणेति, अष्टविधासु वर्गणासु भाषायोग्या या वर्गणा तदात्मकपरमाणुभिरारब्धो यो मूर्तिमानकारादिस्त वर्ण इत्यर्थः । परमाण्वारब्ध इति पदेन वर्णस्य पौद्गलिकत्वमादर्शितम्, तत्र मूर्तिमत्त्व हेतुगर्भविशेषणम्, तथा च यो मूर्तिमान्स पौद्गलिकः यथा घटादयः, मूर्त्तिमाश्च वर्णस्ततः पौद्गलिक इति भावः । न च स्पर्शशून्याश्रयत्वादतिनिविडप्रदेशे प्रवेशनिर्गमयोरप्रतिघातात् पूर्वं पश्चाच्चावयवानुपलब्धेः सूक्ष्ममूर्त्तद्रव्यान्तराप्तेरकत्वाद्वगनगुणत्वाच्च न वर्णः पौद्गलिक इति वाच्य सर्वेषां हेत्वाभासत्वात्, तत्र न प्रथमः, शब्दपर्यायस्याश्रयो हि भाषावर्गणा तत्र च स्पर्शो निर्णयित एव, अनुवातप्रतिवातयोर्विप्रकृष्टनिकटशरीरिणोपलभ्यमानानुपलभ्यमानेन्द्रियार्थत्वात् तथा
- 10 विधगन्धाधारद्रव्यपरमाणुवत्, न द्वितीयो गन्धद्रव्येण व्यभिचारात्, वर्त्तमानजात्यकस्तूरिकादिगन्धद्रव्यं हि पिहितद्वारापरकस्यान्तर्विशति बहिश्च निर्योति । न तृतीयः तडिल्लतोल्कादिभिरनैकान्तिरुत्पत्तात् । चतुर्थोऽपि गन्धद्रव्यविशेषसूक्ष्मरजोधूमादिभिर्व्यभिचारी, नासाया निविशमानस्य गन्धद्रव्यादेस्तद्विचरद्वारदेशोद्भिन्नरूपश्रुतेरकत्वादर्शनात् । नापि पञ्चमः, नाकाशगुणशब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वाद्रूपदिवदित्यनुमानेनासिद्धेस्तस्मात्स पौद्गलिक एवेति भावः ।
- 15 ननु स्वार्थप्रत्यायनशक्तिमानेन शब्दोऽत्र विवक्षितो न तादृक् शब्दत्व वर्णं निरर्थकत्वादित्याशङ्क्यामाह घटादीति, तथा च घटादिसमुदायघटका वर्णाः प्रत्येकमर्थवन्तः तद्व्यत्ययेऽर्थान्तरगमनात् तस्य व्यत्यये हि राश्वसाः साक्षरा इत्यादावर्थान्तरगमनं दृश्यते तस्मादवश्यं वर्णा अर्थवन्तः, उपलक्षणोऽयं हेतुस्तेन वर्णत्वाद्वातुप्रत्ययनिपातवत् वर्णविशेषानुपलब्धौ पूर्वदृष्टार्थासम्प्रत्ययात् यथा प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रशब्दानुपलब्धौ प्रस्थानरूपस्यार्थस्यासम्प्रत्ययादित्याश्रयो हेतवोऽत्र सङ्गृह्यन्ते ॥
- 20

अथ पदलक्षणमाह—

स्वार्थप्रत्यायने शक्तिमान् पदान्तरघटितवर्णापेक्षणरहितः परस्परसहकारिवर्णसंघातः पदम् ॥

- स्वार्थेति । स्वार्थबोधजनकशक्तिमानित्यर्थ, पदान्तरेति पदान्तर्वर्तिवर्णान्तरजनितोपकारपरादमुप इत्यर्थ, परस्परेति, अर्थबोधजनने परस्परसहकारिभावेन वर्त्तमानाना वर्णाना यस्तघात आनुपूर्वोऽर्थः । ननु ह्यर्थोन्विवाचकैकाश्रयकारादीनां कथं पदत्वं परस्परसहकारिवर्णसंघातरूपत्वाभावात्, न च प्रथमाद्वितीयादिविभक्तिसहितत्वेनादोष इति धान्यम् सम्बोधने षडचिद्विभक्तेरश्रूयमाणत्वेन तत्राव्याप्तेरिति चेन्न, अश्रुताया अपि विभक्तेर्षुद्ध्या-
- 25

रूढत्वेन वर्णसंघातत्वसम्भवात् अन्यथा सम्बोधनत्वज्ञानाभावप्रसङ्गः स्यात् । तादृशस्थले पदान्तरवर्तिवर्णान्तरापेक्षणरहितत्वविशिष्टशक्तिमद्वर्णत्वस्यैव वा पदत्वात् ॥

अथ वाक्यलक्षणमाचष्टे—

स्वार्थप्रत्यायने शक्तिमान् वाक्यान्तरघटितपदापेक्षणरहितः परस्परसहकारिपदसमूहो वाक्यम् ॥

5

स्वार्थप्रत्यायन इति । स्वघटकानां परस्परसहकारितया त्र्यवस्थितानां पदानां स्वापटकपदापेक्षारहितानां समुदायस्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो वाक्यमित्यर्थः, न च यत्तत्सर्वं परिणामि यथा घटः सश्च शब्द इति साधनत्राकर्यं कथं भवेत् ? तस्मात्परिणामीत्याद्याकाक्षणादिति वाच्यम्, तादृशाकांक्षानुदयो यस्य तदपेक्षयैव तस्य वाक्यत्वात् नान्यापेक्षया, निराकाक्षतायाः प्रतिपत्तृधर्मत्वेन वाक्ये उपचारात्, तस्याचेतनत्वात् । स चेत् प्रतिपत्ता साधनत्राक्यज्ञानेऽपि निगमनमपेक्षते तर्हि तदपेक्षत एवेति न त प्रति तावन्मात्रस्य वाक्यत्वं, तावता वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि परापेक्षाया पञ्चात्रयत्रवाक्यादप्यर्थप्रतिपत्तौ परापेक्षाप्रसङ्गेन न कश्चिन्निराकांक्षत्वसिद्धिप्रसङ्गस्यादिति । दश दाडिमानि पट्टपूपाः कुण्डमज्जिनमित्यादि पदसंघातस्य परस्परनिरपेक्षस्य पदसंघातत्वेऽपि न वाक्यत्वं परस्परसापेक्षपदसमूहत्वाभावात् । तथा च परस्परसापेक्षाणां पदानां निरपेक्षस्समुदायो वाक्यमिति निष्कर्षः । निरपेक्षपदश्च चैत्रः स्थाल्यां पचतीति कर्मपदरहितेऽतिव्याप्तिवारणाय । ननु 'स्कटिकाकृतिनिर्मलः प्रकाममि' त्यादौ वाक्य आकृतिपदघटितत्वेनाधिकेऽतिव्याप्तिवारणार्थं विशेषणान्तरनिवेशप्रसङ्गः, न च तत्तद्दोषाभावदूटविशिष्टपदसमुदायत्र वाक्यत्वमुच्यते न्यूनत्वाधिकत्वादिकं च दोष एवेति न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यमननुगमादिति चेन्नाऽऽकाक्षायोग्यतासत्तिमत्पदसमूहस्यैव वाक्यत्वान् तत्राकांक्षा अभिधानापर्यवसानं, अभिधानं पदं तस्यापर्यवमानमन्ययाननुभावकत्वम्, तथा च यस्यपदस्य समभिव्याहृतयत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तं यादृशान्वयाननुभावकत्वं तादृशान्वयाननुभावे समभिव्याहृततत्पदस्य तेन तादृशान्वयाननुभावकत्वं तयोराकांक्षा, अस्ति च द्वितीयादिपदस्य घटादिविशिष्टकर्मैवात्रान्वयाननुभावकत्वं घटादिपदव्यतिरेकप्रयुक्तं न तु कर्मैवादिपदस्य, घटादिपदसत्त्वेऽपि स्रत एव तस्याननुभावकत्वादिति घटमित्यादावाराक्षा, न तु पटकर्मैवमित्यादाविति, योग्यता चैकपदार्थेऽपरपदार्थमसर्गवत्त्वम्, न चैकविध्यर्थयोः कृतीष्टमाधनत्वयोः परस्परमन्वयो न स्यादुक्तयोग्यताविरहादिति वाच्यम्, एकवृत्तिविषयेऽपरवृत्तिविषयसमर्गवत्त्वस्यैव तदर्थत्वात् । आमत्तिगुण्यपदार्थोपस्थित्यन्यत्रधानेनापर-

25

- पदार्थोपस्थितिः, अव्यवधान व्यवधानाभाव, तेन युगपन्नानापदार्थोपस्थितावपि न क्षतिः, तच्चार्थसिद्धं, तत्त्वपदार्थशाब्दबुद्धौ तत्त्वपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया विनाऽव्यवहितोपस्थितिं शाब्दबोधोवासम्भवात् । ननु वर्णानां समुदाय पदं, तत्समुदायो वाक्यमित्युक्तं, तत्र व्यस्तानामर्थप्रतिपादकत्वे वर्णनेकेनैव गवाद्यर्थप्रतिपत्तौ द्वितीयादिवर्णोच्चारणा-
- 5 नर्थक्यापत्तिः, तत्समुदायोऽपि च न सम्भवति, क्रमोत्पन्नानामनन्तरप्रिनष्टत्वेन समुदायासम्भवात्, न च युगपदुत्पन्नानां तेषां तत्सम्भवात् युक्ता, एकपुरुपापेक्षया युगपदुत्पादासम्भवात् प्रतिनियतस्थानकरणप्रयत्नप्रभयत्वात्तेषाम् । भिन्नभिन्नपुरुषप्रयुक्तगकारोकारविसर्जनीयानां नहि समुदायार्थप्रतिपादकत्वं दृष्टम् । न चान्त्यो वर्णः पूर्वपूर्ववर्णानुगृहीतोऽर्थप्रत्यायक इति साम्प्रतम्, पूर्ववर्णानामन्त्यवर्णं प्रत्यनुग्राहकत्वायोगात् । अनुमा-
- 10 हकत्व हि न जनकत्वं वर्णाद्वर्णोत्पत्तेरभावात् नियतस्थानादिसम्पाद्यत्वाद्द्वर्णानाम् । नाप्यर्थज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वं, अत्रिद्यमानानां सहकारित्वानुपपत्तेः, नवा पूर्ववर्णानुभवजासस्कारास्तत्सहायता प्रतिपद्यन्ते, सस्काराणां स्रोत्पादकविषयस्मृतिहेतुत्वादिति चेन्न परिमितसख्यानां पुद्गलद्रव्योपादानापरित्यागेनैव परिणतानामश्रावणस्यभावपरित्यागव्याप्तश्रावणस्वभावानां विशिष्टानुक्रमयुक्तानां वर्णानां वाचकत्वाच्छब्दाभ्युपगमात् । सोऽपि क्रमो-
- 15 वर्णेभ्यो नार्थान्तरमेव, वर्णानुप्रसङ्गस्य प्रतीतेः, नापि वर्णा एव क्रमः, तद्विशिष्टतया तेषां प्रतीतेः, न च तद्विशेषणत्वेन प्रतीयमानस्य क्रमस्यापह्नवो युक्तः, वर्णेष्वपि तत्प्रसङ्गे । ततो भिन्नाभिन्नानुपूर्वीविशिष्टा वर्णा विशिष्टपरिणामवन्त इति, ते च पदवाक्यादिरूपतया व्यवस्थिता इति ॥

- सोऽयं शब्दो द्विविधः प्रमाणात्मनो नयात्मकश्चेति यतः कात्स्न्येन तत्त्वार्थाधिगम-
- 20 स प्रमाणरूपः, यथाऽन्तर्द्विर्वा भावराशि स्वरूपमाविर्भति तथैव तत्राश्रयितुं सप्तभङ्गीसमनुगत एव शब्दस्समर्थो भवतीति स एव प्रमाणरूपः, तथैव परिपूर्णार्थप्रापकत्वलक्षणतास्विकप्रामाण्यनिर्वाहान् । देशतत्त्वत्त्वार्थाधिगमस्तु नयात्मक परिपूर्णवस्त्वेकदेशप्रापकत्वात्, एवस्वरूपपक्षे दृश्यते । तत्र सप्तभङ्गीस्वरूपस्यादौ दर्शयति—

- अनेकान्तात्मके पदार्थे विधिनिषेधाभ्यां प्रवर्त्तमानोऽयं शब्दस्सप्त-
- 25 भङ्गी यदानुगच्छति तदैवास्य पूर्णार्थप्रकाशकत्वात्प्रामाण्यम् । घटोऽस्तीत्यादिलौकिकवाक्यानामर्थप्रापकत्वमात्रेण लोकापेक्षया प्रामाण्येऽपि न वास्तविकं प्रामाण्यं, पूर्णार्थप्रकाशकत्वात् सप्तभङ्गीसमनुगमाभावात् ॥

अनेकान्तात्मक इति । सदमत्रित्यादित्यादिमकैरानुपश्रविलक्षणजात्यनारसदसत्त्व-

नित्यानित्यत्वादिनानाधर्मैकरम्भित इत्यर्थं । सप्तमङ्गीमिति, सप्ताना भङ्गाना समाहारस्ता-
मिति विग्रह । ननु घटोऽस्तीत्यादिवाक्याना सप्तमङ्गीसस्पर्शशून्यत्वेऽपि अर्थप्रापकत्वेन
प्रमाणत्वात्कथं सप्तमङ्गीसमनुगतानामेव प्रामाण्यमित्याशङ्क्यामाह घटोऽस्तीति, अर्थप्रापक-
त्वमात्रेणेति किञ्चिदर्थप्रापकत्वेनेत्यर्थः मात्रपदेन परिपूर्णार्थप्रकाशकत्वाभावः सूच्यते । लोका-
पेक्षया प्रामाण्येऽपीति, तद्वति तत्प्रकारकरूपलौकिकप्रामाण्यत्वेऽपीत्यर्थे, यास्तविक- 5
प्रामाण्याभावे हेतुमाह पूर्णार्थेति । अत्र हेतुमाह मप्तेति ॥

का नाम सप्तमङ्गीत्यत्राह—

तत्र प्रश्नानुगुणमेकधर्मविशेष्यकाविरुद्धविधिनिषेधात्मकधर्मप्रकार-
कमोदजनकसप्तवाक्यपर्याप्तसमुदायत्वं सप्तमङ्गीत्वम् ॥

तत्रेति । प्रच्छन्नप्रभञ्जानप्रयोज्यत्वे सत्येकवस्तुविशेष्यकाविरुद्धविधिप्रतिषेधात्मकधर्म 10
प्रकारकमोदजनकसप्तवाक्यपर्याप्तसमुदायत्व लक्षणार्थं । उच्यमाणवाक्यसप्तके लक्षणमिदम-
व्याहृतम् । वक्ता हि प्रच्छन्नप्रभञ्जानेन विरक्षति ततश्च वाक्य प्रयुनक्ति, अतस्सप्तवाक्यसमु-
दायस्य साक्षात्प्रभञ्जानप्रयोज्यत्वाभावेऽपि परम्परया तत्सत्त्वात् क्षतिः । एकस्मिन् वस्तुनि
घटादौ द्रव्यक्षेत्रवालभावापेक्षया सत्त्वम्यासत्त्वस्य, कथञ्चित्तदसत्त्वस्य, कथञ्चिदवक्तव्यत्वरस्य
कथञ्चित्सत्त्वावच्छयत्वयो, कथञ्चिदसत्त्वावच्छयत्वयो, कथञ्चित्सत्त्वासत्त्वावच्छयत्वाना 15
च सत्त्वेन तादृशवाक्यसप्तमादृटादिरूपैरवस्तुविशेष्यकाविरुद्धसत्त्वादिप्रकारकमोदयोदयेन
लक्षणसमन्वयः । घटोऽस्ति एतेनास्तीत्यादिनानावस्तुनि सत्त्वामत्त्वादिबोधकवाक्येऽतिप्रस-
ङ्गवारणायैकधर्मविशेष्यकेति । एकस्मिन्नेव धर्मिणि प्रत्यभादिर्विरुद्धविधिनिषेधत्रयोधकवाक्य-
सप्तने व्यभिचारवारणायविरुद्धेति । विरोधरपूर्त्तो वाक्यस्याबोधनत्वे तदनुपादेयमेव । घट-
स्यादस्तीत्यादिद्विधादिवाक्यसमुदाये व्यभिचारवारणाय मप्तेति । विरुद्धमाणमत्तवाक्यघटि 20
तोदासीनवाक्ययुतसमुदाये व्यभिचारवारणाय सप्तवाक्यपर्याप्तेति । सत्यन्तन्तु नाध्यात्या-
दिवारकमपि तु प्रपृप्रभाना सप्तप्रियातिरिक्तत्वाभावेन वाक्यानामुत्तररूपाणामपि मत्त-
विधत्त्वमेवेति सूचनायोपात्तम् । एकस्मिन् धर्मिणि रूपरमादिधर्ममत्तप्रबोधपेऽतिप्रमत्त-
वारणाय सत्त्वासत्त्वादिबोधक विधिनिषेधात्मकधर्मपदम् । नयमत्तमङ्गया अपि लक्ष्यत्वे
न तत्रातिव्याप्ति, यदि तु प्रमाणनयमत्तमङ्गयो. पृथक्पृथगेव लक्ष्यय तर्हि सत्त्वादेशतः 25
मत्तप्र विवक्षणीयम् ॥

तानि वानि वाक्यानीत्यत्राह—

वाक्यानि च स्यादस्त्येव घटः, स्यान्नास्त्येव घटः, स्यादस्ति नास्ति च घटः, स्यादवक्तव्य एव, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति ॥

- वाक्यानि चेति । घटे सत्त्वासत्त्वादिरूपधर्मापेक्षया सप्रविधानीमानि वाक्यानि
 5 विज्ञेयानि, सामान्यविशेषाभ्यामपि तथैव भवन्ति, सामान्यस्य त्रिधिरूपत्वात् व्यावृत्ति-
 रूपतया विशेषस्य निषेधात्मकत्वात् । एवं प्रतिपर्यायापेक्षया सप्रविधत्वं वाक्यानां भाव्यम् ।
 स्यादस्त्येवेति, स्यादिति पदमनेकान्तद्योतकं कथञ्चित्पर्यायमव्ययम् । पदमात्रस्यैव वाक्यार्थे
 द्योतकत्वं वाक्यस्यैव वाचकत्वमिति सिद्धान्तात् । न च वाक्यस्यैव वाचकत्वे तत्र पदशक्ति-
 10 ग्रहस्यानुपयोगित्वं स्यादिति वाच्यम् । वाक्यशक्तिग्रह एव तस्योपयोगात्तथैवान्वयव्यतिरे-
 कतः । अस्तिशब्दोऽत्रास्तित्वधर्मस्य मुख्यतया प्रतिपादकः, एवशब्दोऽवधारकः, घटस्य स्व-
 रूपादिभिरस्तित्वमिव तैरेव नास्तित्वमपि स्यादित्यनिष्ठार्थनिवृत्त्यर्थं तद्ग्रहणस्यावश्यकत्वादत्
 एव घटस्सन्नेवेत्यतः निखिलधर्मावच्छिन्नसत्त्वप्रतीतौ तदपवादाय नियतावच्छेदकस्फोरणार्थं
 स्यात्पदम् । यदि तु व्युत्पन्नस्य घटस्सन्निति निरवधारणप्रयोगेऽपि स्वद्रव्यादिचतुष्टया-
 15 वच्छिन्नस्वरूपसत्त्वप्रकारकबोधो भवतीत्युच्यते तदा तदपेक्षयाऽप्रयोगोऽपीत्यत्राप्यनेकान्त
 एव । न चानेकान्तस्य वाचकेन द्योतकेन वा स्याच्छब्देन सत्त्वासत्त्वाद्यनेकधर्मवद्भवस्तुनः
 प्रतिपादानात्सदादिवचनमनर्थकमिति वाच्यम् । एकान्तबुद्धिविलक्षणबुद्धिविशेषविविपयतावच्छे-
 20 दकत्वेन स्यात्पदस्य सत्त्वासत्त्वादिधर्मसप्तरूपटितसप्तभङ्गीबोधकत्वेऽपि प्रातिस्विकरूपेण-
 तत्तद्धर्मबोधनार्थं तत्प्रयोगस्यावश्यकत्वादिति । धर्मान्तराप्रतिषेधकं प्राधान्येन विधिवोधकं
 वाक्यमिदं, तेन प्रतिषेधकत्वनैव सत्यमिति निरस्तमभावैकान्तस्य प्रतिषेधादिति भावः ।
 25 विधिकल्पनाया एव सत्यत्वात्तथैकमेव वाक्यं स्यादित्याशंकायानाह स्यान्नास्त्येव घट
 इति । विधेःान्तस्य निराकरणेन प्रतिषेधकल्पनाया अपि सत्यत्वात्तथैकमेव वाक्यमिति
 भावः । धर्मान्तराप्रतिषेधकं प्राधान्येन प्रतिषेधविविपयकरोधजनकं वाक्यमिदम् । ननु
 सदर्थप्रतिपादनाय विधिवाक्यमसदर्थप्रतिपादनाय च निषेधवाक्यमिति वाक्यद्वयमेवास्तु, प्रमे-
 यान्तरस्य शब्दविविपयस्यासम्भवादिति शंकानिराभायाह स्यादस्ति नास्ति च घट इति । तथा
 25 च प्रधानभावेनार्पितस्य सदसदात्मनो वस्तुनः प्रधानभूतैकैकधर्मात्मवादार्थादर्थान्तरत्वसिद्धेः
 मत्प्रवचनेनैवासत्त्ववचनेनैव वा क्रमार्पितयोः प्रधानीभूतसदसत्प्रयोः प्रतिपादयितुमश-

१. ननु सामान्यविशेषपटितसप्तभङ्गीवाक्यस्य घटः, स्यात्सामान्य स्याद्विशेष इत्यादिरूपस्यैकधर्मिण्य-
 विरुद्धविधिनियेपात्मबोधजनकत्वाभावेन लक्षणस्याप्यातिप्रसङ्गे स्याद-सामान्यस्येति ।

क्यत्वेनावश्यकत्वं तद्बोधकतया तृतीयवाक्यस्येति भाव । प्राधान्येन क्रमार्पितविधिनियेधवो-
 धकमिदम् । न-वस्तु तर्हि वाक्यत्रयमेव प्रोक्तधर्मत्रयातिरिक्तस्य कस्याप्यभावाद्दित्यत्राह स्या
 दवक्तव्य एवेति । क्रमेणार्पितयोस्तयोर्थथा वक्तव्यता तथा सहार्पितयो कथं वक्तव्यत्वमिति
 स्वाभाविके पर्यनुयोगे विलसिते तथा सर्वथा वक्तुमशक्तेरवक्तव्यत्वरूपधर्मा-न्तरप्रतिपादकस्य
 वाक्यस्यास्यावश्यकतेति भाव । तथा चावक्तव्यत्वबोधकमिदं वाक्यम् । तथापि वाक्यच 5
 तुष्टयमेव स्यादित्यत्राह स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति । तथा च सदवक्तव्यत्वधर्मान्तरस्यापि
 सम्भवेनेदमपि वाक्यं नियतमेवेति भाव , सत्त्वत्रिशिष्टावक्तव्यत्वबोधकवाक्यमिदम् । एवमस-
 दवक्तव्यत्वस्यापि धर्मान्तरस्य सिद्ध्या तत्प्रतिपादकं वाक्यमप्याह स्यात्तस्ति चावक्तव्यश्चेति,
 नास्तित्वविशिष्टावक्तव्यत्वबोधकवाक्यमिदम् । एव सदसदवक्तव्यत्वधर्मस्यापि प्रतीयमान
 त्वेन तद्बोधकं वाक्यमाह स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेतीति । सत्त्वासत्त्वविशिष्टावक्तव्य 10
 त्वबोधकवाक्यमिदम् । इतिशब्दो वाक्यान्तराभावसूचकस्तादृशविलक्षणधर्मा-न्तराभावात् । न
 चावक्तव्यत्वस्य धर्मान्तरत्वत् वक्तव्यत्वस्यापि धर्मा-न्तरत्वसम्भवेन तद्बोधकस्याप्रवक्तव्यस्य
 सत्त्वात्कथं सप्तैव वाक्यानीति वाच्यम् । सत्त्वादिभिरभिधीयमानस्य वक्तव्यत्वस्य प्रसिद्धे ॥

नन्वेकत्र धर्मिणि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्मसद्भावेनानन्तभङ्गी स्यात्, मैवम्,
 अनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामिष्टत्वात्सत्त्वासत्त्वादिधर्मकल्पनयेव नित्यत्वानित्यत्वादिक्त्व 15
 नयापि सप्तानामेव भङ्गानामवतारान् तावतामेव प्रतिपाद्यप्रभाना सम्भवात् प्रभवशादेव
 सप्तभङ्गीति नियमादित्याशयेनाह—

सप्तविधप्रवृत्तप्रश्नशात्सप्तवाक्यप्रवृत्तिः, प्रश्नानां सप्तविधत्वं तज्जि-
 ज्ञासायास्सप्तधात्वात्, सप्तधात्वं जिज्ञासायाः सप्तधा सशयोदयात्,
 सशयानां सप्तधात्वन्तु तद्विषयधर्माणां सप्तधात्वाद्विज्ञेयम् ॥ -0

सप्तविधेति । यावन्त प्रश्नास्तदुत्तरत्वेन तावतामेव वाक्याना प्रवृत्तिरिति भाव । कुत
 प्रश्नसप्तविध एवेत्यत्राह प्रश्नानामिति जिज्ञासानुगुणमेव प्रश्नप्रवृत्तेरिति भाव , जिज्ञासायास्स
 सप्तविधत्वं कुत इत्यत्राह सप्तधात्त्वमिति, सशयानन्तरं हि तद्विधूननाय जिज्ञासा समुदेति सश-
 यानाश्च सप्तविधत्वे जिज्ञासापि तावत्येवमिति भाव । सोऽपि सप्तप्रकार एवेत्यत्र किं नियामक-
 मिति प्रश्ने त्वाह सशयानामिति, विषयनिग्रन्थो हि सशय , विषयस्य सप्तत्वे कथं सशया 20
 अधिका भवेयु , तथा च विषयाणां सप्तधात्वन प्रमाणसिद्धत्वात्तानन्त एव सशया इति भाव ॥

धर्मा क इत्यत्राह—

ते च धर्माः कथञ्चित्मत्तत्र, कथञ्चिदमत्तत्र, प्रमार्पितोभयम्, कथञ्चि

दवक्तव्यत्वं, कथञ्चित्सत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वं, कथञ्चिदसत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वं, क्रमार्पितोभयविशिष्टावक्तव्यत्वं ॥

- ते चेति । सशयविषयीभूताश्चेत्यर्थः । कथञ्चित् सत्त्वमिति, वस्तुधर्मोऽयं, तदनभ्युपगमे वस्तुनो वस्तुत्वमेव न स्यात् परविषाणादिवत्, स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया सर्वं वस्तु
- 5 सदेव, परद्रव्यादेरिव सद्रव्यादेरपि वस्तुनोऽसत्त्वे शून्यताप्रसङ्गः स्यात्, सर्वं सदेवेत्यपि न, सर्वपदार्थानां परस्परमसाकर्यप्रतिपत्तेरसत्त्वस्यापि सिद्धे, अत एव कथञ्चिदसत्त्वमपि वस्तुधर्म इत्याह कथञ्चिदसत्त्वमिति, स्वरूपादिन पररूपादपि वस्तुनसत्त्वे प्रतिनियतस्वरूपाभावाद् वस्तुप्रतिनियमविरोधो दुर्वार इति भावः । क्रमार्पितोभयमिति, क्रमार्पितसदसदुभयत्वमित्यर्थः, तदभावे हि क्रमेण सदसत्त्वविकल्पशब्दव्यवहारस्य विरोधः स्यादिति भावः ।
- 10 न चाप्यव्यवहारो निर्बिषयः क्रमार्पितोभयज्ञानतद्द्रव्यवहारतत्प्राप्तीनामविसवादान् तथाविधरूपादिव्यवहारवत्, तस्यापि निर्बिषयत्वे सकलप्रत्यक्षादिव्यवहारोच्छेदान्न कस्यचिद्विष्टतत्त्वव्यवस्था स्यात्, एवमप्येऽपि भाव्यम् । ननु स्यादस्ति नास्ति च घट इति वाक्यादस्तिनास्ति पदाभ्यां सदसत्त्वयोश्चकारेणोभयस्य चोपरिस्थित्या सदसदुभयत्वं तादृशव्यवहारस्य विषयः, तच्च केवलसत्त्वासत्त्वाभ्यां भिन्नं भवतु उभयत्वंस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वाभावात् अविशिष्ट
- 15 योरपि गोत्राश्रयत्वयोरुभयत्वप्रत्ययात् तत उभयत्वं भिन्नं, तद्वेदे च कथञ्चिदुभयभेदोऽप्यर्थसिद्ध एव । परन्त्वेतद्वाक्यस्य क्रमादुभयमुख्यविशेष्यताकवोधजनकत्वेन क्रमार्पितत्वं कथमत्र धर्मेऽन्वेति, क्रमिकशोद्बोधद्वयेच्छान्निपयविषयत्वरूपस्य तस्य पदानुपस्थितत्वेन वस्तुधर्मतया तद्वोधोपसम्भवादिति चेत्, स्यात्पदेन क्रमार्पितत्वस्य द्योतनात् अनुभूयते हि स्यादस्ति स्यात्नास्ति च घट इति वाक्यात्क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वोभयधर्मवन्तमनु पट
- 20 जानामीति, तत्र चैकत्वेन गृहीते सदसत्त्वे उभयत्वप्रत्ययस्य भाक्तोभयावगाहित्वेन तत्र च क्रमार्पितत्वस्यात्रच्छेदकत्वात् न च क्रमयलादेवात्र ज्ञानैद्वयस्य सिद्धत्वाऽस्य प्रथमभङ्गद्वयाभेदः स्यादिति वाच्यम्, क्रमगर्भोभयप्राधान्यबोधकत्वाभिप्रायेणोऽस्तिनास्ति-

१. सदसदुभयत्वं न सत्त्वविशिष्टापरत्वरूपं अत्र हि वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यात् वाच्यं तथा च गोत्राश्रयत्वयो परस्परं सामानाधिकरण्यं भावनं वैशिष्ट्यपरिवर्हेऽपि गोत्राश्रयत्वोभयमित्युभयत्वावगादिप्रतीत्युत्पत्तस्तथा चोभयत्वव्यतिरिक्तमिति स्वाकार्यं तस्य भेदादेव च सत्त्वासत्त्वाभ्यां सत्त्वावत्त्वोभयमपि कथञ्चिद्विष्टमिति भावः ॥ २. क्रमेण सत्त्वासत्त्वोभयविषयकशाब्दबोधद्वयं जायतामिति-उपविषय बोधद्वयं तद्विषय सत्त्वासत्त्वोभयमित्यर्थः । पदानुपस्थितत्वेन शब्दोपरिस्थितस्यैव शब्दोपपत्ति भावनियमादिति भावः ॥ ३. तृतीयमन्तो हि क्रमेण शाब्दबोधो न यत्नामनी-च्छान्निपयुक्तत्वात् च सत्त्वपरिष्कारकत्वात् अथकमसत्त्वपरिष्कारकपरिष्कारकत्वात् बोधद्वयमेव जायत इति भङ्गद्वयत्वात् एवाथ भङ्ग प्रत्यय इति शब्दात्वात् सामानाधिकरण्यात्परिष्कारकत्वविशेष्यताशक्तिबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वेन तादृशो बोधोऽयं भङ्गस्य प्रत्ययमिति ॥

पदप्रयोगेणैकत्र द्वयमिति रीत्या विलक्षणविषयताशालिवोधान्तरस्यानुभवसिद्धत्वात् । न च क्रमो हि शब्दव्यापारः, अर्थस्तु विशिष्टः क्रमाघटित एवेति तत्र क्रमादिकमनतिप्रयोजनमिति वाच्यम्, शब्दगतस्यापि क्रमस्यार्थेऽध्यारोपेण तत्सम्भवादिति । एवं सहायकव्यत्वादिष्वपि चिन्तनीयम् । कथञ्चिद्व्यक्तव्यत्वमिति, युगपद्विधिनिषेधात्मनाऽव्यक्तव्यत्वमित्यर्थः, सहार्पिताव्यक्तव्यत्वमिति यावत् । ननु सहार्पितत्व एकरुदकपदादुभययोधो जायतामितिच्छाविषयत्वं सा चेच्छा बाधिते नोदेतीति न तदव्यक्तव्यस्यावच्छेदकम् न चोभयपदेन युगपदुभयप्राधान्येन बोधसम्भवादव्यक्तव्यत्वमेवासिद्धं दृष्टं हि पुष्पदन्तपदाद्यन्त्रत्वसूर्यत्वाभ्यां चन्द्रसूर्ययोर्युगपदेव बोध इति वाच्यम्, पुष्पदन्तपदवदुभयपदस्यासाधारणत्वाभावात्, बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनास्तित्वनास्तित्वधर्मद्वयावच्छिन्नस्य बोधकत्वेऽपि प्राधान्येन सहार्पितोभयाकारबोधासिद्धेरिति चेन्न, पुत्रनाशे सत्यपि पुत्रदिदृक्षाया आनुभविकत्वेन क्वचिद्बाधितेऽपीच्छोदयतोऽव्यक्तव्यस्यावच्छेदकत्वे बाधाभावात् । अथ पञ्चमं धर्ममाह कथञ्चित्सत्त्वेति । अथ षष्ठं धर्ममाह कथञ्चिदसत्त्वेति । सप्तममाह क्रमार्पितेति ॥

ननु प्रथमद्वितीयधर्मवत्प्रथमतृतीययुक्तधर्मान्तरस्य सिद्धेः कथं सप्तविधधर्मनियम इति चेन्न क्रमार्कमार्पितयोः प्रथमतृतीयधर्मयोर्धर्मान्तरत्वेनाप्रतीतेः सत्त्वद्वयस्यासम्भवात् विवक्षितस्वरूपादिना सत्त्वस्यैवत्वात्, एवमेव द्वितीयतृतीयधर्मयोः क्रमार्कमार्पितयोर्धर्मान्तरत्वेन प्रतीतिरसत्त्वद्वयस्यासम्भवात् पररूपादिनाऽसत्त्वस्यैवत्वात् । ननु तथा सति प्रथमपतुर्थयोर्द्वितीयचतुर्थयोस्तृतीयचतुर्थयोश्च सहितयोः कथं धर्मान्तरत्वं, चतुर्थे सहार्पितसत्त्वासत्त्वभानादिति चेन्न चतुर्थे तयोरपरामर्शात् किन्तु तथार्पितयोस्तयोर्द्वयसर्वथा यक्तुमशक्तेरव्यक्तव्यरूपधर्मान्तरस्यैव तेन प्रतिपादनात्, न च तेन सहितस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्योभयस्य वाऽप्रतीतिर्धर्मान्तरत्वासिद्धिर्वेति भद्राना विषयनियममाह—

तत्र प्रथमे भङ्गे सत्त्वस्य प्रधानतया भानं, द्वितीयेऽसत्त्वस्य प्राधान्येन, तृतीये क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वयोश्चतुर्थेऽव्यक्तव्यत्वस्य पञ्चमे सत्त्व-

१. पुष्पदन्तपदस्य चन्द्रत्वेन चन्द्रे सूर्यत्वेन सूर्ये व्याप्त्यनुसारेण साक्षिरिति तेनोभयधर्मनिष्ठप्रकारसादृश्यनिस्विता बोधो भवेत् परन्तुपदपदस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन यत्किञ्चिदर्थद्वये साक्षिणभवेऽपि प्रातिस्विकधर्मान्वच्छिन्नप्रकारताद्वयनिस्वितासुर्यविरोधप्यनासात्त्रिबाधस्तस्मै न भवेदेति भावः । २. क्रमार्पितानि स्वनास्तिनोभयस्मिन्नस्तिरवधारणान्तरस्तेति भावः ॥ ३. क्रमार्पितानि स्वनास्तिनोभयस्मिन्नस्तिरवधारणान्तरस्तेति भावः ॥ ४. सहार्पितवत्त्वमर्थोभयावच्छेदेन तृतावमद्वयं यत् सर्वोपाविषयत्वाभावात्स्यैव स्वाद्वयव्यपदाधिपतिरिति भावः ॥

विशिष्टावक्तव्यत्वस्य पट्टेऽसत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वस्य सप्तमे तु क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वस्य । असत्त्वादीनान्तु गुणभावेन प्रतीतिः ॥

तत्रेति । सप्तभङ्गीवाक्य इत्यर्थः, प्रथमे भङ्ग इति, स्यादस्येव घट इति भङ्ग इत्यर्थः, प्रधानतया भानमिति नेतरधर्मभाननिरसनपरमिति भावः । भानमित्यप्रेतनवाक्येष्वपि सम्ब-
5 द्ध्यते । कथं तर्ह्यसत्त्वादीनां प्रतीतिरित्यत्राहासत्त्वादीनान्त्विति ॥

प्रथमद्वितीयधर्मापेक्षया तृतीयचतुर्थधर्मयोरतिरिक्तत्वं समर्थयति—

क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वरूपो धर्मः कथञ्चित्सत्त्वाव्यपेक्षया भिन्नः, प्रत्येक-
घकारादिवर्णापेक्षया घटपदवत् । अवक्तव्यत्वञ्च सहार्पितास्तित्वनास्ति-
त्वयोस्सर्वथा वक्तुमशक्यत्वम् ॥

10 क्रमार्पितेति, सत्त्वासत्त्वोभयत्वस्य भिन्नत्वेन तदाश्रयसत्त्वासत्त्वोभयस्यापि कथञ्चि-
द्भेदस्यावश्यकत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्येकेति । अन्यथा घकाराद्युच्चारणेनैव घट-
पदज्ञानसम्भवाद्घटपदार्थोपस्थितौ शेषवैयर्थ्यापत्तेः, अत एव हि प्रत्येककुसुमापेक्षया
मालायाः कथञ्चिद्भेदसर्वानुभवसिद्ध इति भावः । चतुर्थधर्मस्य भेदमाहावक्तव्यत्वञ्चेति,
तथा च सत्त्वासत्त्वतदुभयापेक्षया सहार्पितावक्तव्यत्वधर्मो भिन्न इति भावः, नात्र सहार्पि-
15 तसत्त्वासत्त्वमस्य भङ्गस्य विषय इति सूचनाय पट्टयन्तत्वेनोपन्यासः कृतः । प्रथमद्विती-
यतृतीयचतुर्थभेदानां विलक्षणधर्मवत्त्वं पञ्चमपट्टसप्तमानां प्रोक्तधर्मयोजनात्मकत्वमित्यत-
स्तेषां पार्थक्यं न दर्शितम्, प्रथमद्वितीययोस्तु पृथक्त्वं सुस्पष्टमेवेति तदपि नोक्तमिति ॥

तदेवं सामान्यतस्सप्तभङ्गीस्वरूपं प्रदर्श्य विशेषबोधयिष्या तां विभजते—

इयं सप्तभङ्गी सकलादेशविकलादेशाभ्यां द्विधा । तत्रैकधर्मविषयक-
20 बोधजनकं स्वयौगपद्येनाभेदवृत्त्याऽभेदोपचारेण वा तत्तद्वर्माभिन्नानेक-
यावद्वर्मात्मकपदार्थबोधजनकवाक्यं सकलादेशः ॥

इयमिति, प्रोक्तस्वरूपेत्यर्थः । एकैको भङ्गः सकलादेशस्वभावो विकलादेशस्वभावश्चे-
त्यर्थः, एतत्तत्त्वमग्रे वक्ष्यते, सकलादेश लक्षयति तत्रेति, एकधर्मविषयकबोधजनकत्वे सति

१. सकलजनसाक्षिं हि स्वरूपादिबन्तुप्रयापेक्षया सत्त्वस्य पररूपादियन्तुप्रयापेक्षया चातत्त्वस्य दर्शनं
तद्विपरीतप्रकारेण चादर्शनं वस्तुन इति तत्प्रमाणयता सथैव वस्तु प्रतिपत्तःपमन्वया प्रमाणप्रमेयभ्यवस्था
नुपपत्ते, एवञ्च प्रमाणं प्रत्यक्षमन्यद्वा स्थाप्यपलम्भात्मना परार्थानुपलम्भात्मना च क्रमार्पितेन तद्वद्वर्मात्म-
कमिति भावः ॥

तत्तद्धर्माभिन्नानेकयावद्धर्मात्मकपदार्थबोधजनकत्वस्य प्रत्येकं प्रमाणनयसप्तभङ्गीवाक्येषु सत्त्वेन न नयवाक्येष्वतिव्याप्तिः, स्यात्पदं हि प्रकृतेतरयावद्धर्मात्मकत्वं योर्तयति गुणभावेन, तथा च सर्वमेव वाक्यं गुणभावेन प्रकृतेतरयावद्धर्मात्मकपदार्थबोधजनकं, प्रधानतया चोपस्थितधर्मबोधजनकश्चेति । अतो यौगपथेनाभेदवृत्त्याऽभेदोपचारेण वेत्युक्तम्, एवञ्च प्रमाणवाक्यानां सर्वैः पदैर्मिलित्वा प्राधान्येनानन्तधर्मात्मकवस्तुबोधन एव तात्पर्यम्, स्याद्- 5 स्लेव घट इति वाक्यात् स्वेतरसकलधर्मात्मकत्वसम्बन्धेनास्तित्ववानेव घट इति प्राथमिक-बोधानन्तरं तस्मादनन्तधर्मात्मकमेव सर्वमित्यौपादानिकबोधसकलादेशजन्यः स्वीक्रियते, स च द्रव्यार्थिकार्पणयाऽनुपचरितैकविशेष्यताकः, पर्यायार्थिकार्पणया चोपचरितैकविशेष्य-ताक इति तात्पर्यार्थमादाय न प्रधानैकार्थत्वव्यापातः, सकलादेशान्यार्थ एव गुणप्रधानभावेन बोधकत्वनियमस्य चरितार्थत्वात् । अत एव सकलादेशेऽनन्तत्वान्यधर्मानवच्छिन्नानन्तधर्मप्रका- 10 रवानिरूपितसकलवस्तुविषयताशालिज्ञानत्वेन केवलज्ञानलुप्त्यत्वोक्तिः सङ्गच्छत इति भावः । तथा चैकधर्मात्मकवस्तुविषयकबोधस्याभेदवृत्तेरभेदोपचारस्य वाऽनाश्रयणे विकलादेशत्वापत्त्या कालादिभिरष्टाभिर्धर्मधर्मिणोस्तद्विन्नधर्माणाञ्चाभेदस्य प्राधान्यतः कालादिभिर्भिन्नानां वा धर्माणामभेदस्यारोपात्समकालं तादृशाशेषधर्मात्मकधर्मबोधकं वाक्यं सकलादेश इति तात्प-र्यार्थः । अस्तित्वनास्तित्वादिधर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपं यदोच्यते तद्वैकेनाप्यस्त्या- 15 दिपदेनास्तित्वादिरूपैकधर्मबोधनद्वारा तदात्मकतामापन्नस्य नितिलधर्मस्वरूपस्य प्रतिपादनं सम्भवतीति सूचयितुमेकधर्मबोधजनक सद्यौगपथेन तदात्मकयावद्धर्मात्मकपदार्थबोधजनक-वाक्यत्वमित्यनुक्त्वा तथोपन्यासः कृतः, एतेन धर्माविषयकधर्मबोधकवाक्यतरं सकलादेश-त्वं प्रत्युक्तं, तादृशबोधप्रसिद्धेः, येन येनापि धर्मेण विशेषितस्यैव धर्मिणश्चाव्यवोधविष-यत्वात् । अभेदवृत्तिश्च द्रव्यार्थिकनयाश्रयणेन, द्रव्यत्वाव्यतिरेकात् । अभेदोपचारश्च पर्या- 20 यार्थिकनयाश्रयणेन परस्परभिन्नानामप्येकत्वाध्यारोपादिति ॥

अथ विकलादेशस्वरूपमाह—

क्रमेण भेदप्राधान्येन भेदोपचारेण वा एकधर्मात्मकपदार्थविषयक-बोधजनकवाक्यं विकलादेशः ॥

क्रमेणेति । भेदप्राधान्येनेति, पर्यायार्थिकनयस्य प्राधान्येन परस्परं भिन्नत्वाद्धर्माणा- 25

१. ननु स्वाच्छन्दस्य योतकत्व तदा युज्यते यदाऽनेकान्तं केनापि वाच्येन वाच्यस्यसात्त्विकं नास्तीति-
 क्थ योतकत्वमिति चेन्न, अस्त्येव घट इत्यादिवाक्येन तत्प्रतिपादनात् सकलादेशस्यैव हीद वाक्य कान्ता-
 दिभिरभेदवृत्त्याऽभेदोपचारेण वा तद्बोधनमर्थमिति ॥

मिति भावः, भेदोपचारेण वेति, प्राधान्येन द्रव्यार्थिकाश्रयतोऽभिन्नेऽपि भेदाधारोपेणेत्यर्थः, क्रमश्चास्त्यादिरूपैकशब्दस्य कालादिभिर्भिन्ननास्तित्वाद्यनेकधर्मबोधने शक्त्यभावाद्बोध्यः ॥

अभेदवृत्त्यभेदोपचारप्रयोजकान् दर्शयितुमाह—

अभेदवृत्त्यभेदोपचारौ कालस्वरूपार्थसम्बन्धोपकारगुणिदेशसंसर्ग-
5 शब्दैरष्टाभिर्ग्राह्यौ ॥

अभेदेति । समानकालीनत्व, एकगुणिगुणत्वं, एकाधिकरणत्व, एकसम्बन्धप्रतियोगित्वं, एकोपकारकत्व, एकदेशावच्छिन्नवृत्तित्वं, एकसंसर्गप्रतियोगित्वं, एकशब्दवाच्यत्वञ्चाभेद-
वृत्तावभेदोपचारे वा प्रयोजकमिति भावः ॥

एकस्मिन् भङ्गे घटयति—

10 तथाहि स्यादस्त्येव घट इत्यादावस्तित्वाद्यात्मकैकधर्मबोधजनकत्वं वर्तते तथा एककालावच्छिन्नैकाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वैकगुणिगुणत्वै-
काधिकरणवृत्तित्वैकसम्बन्धप्रतियोगित्वैकोपकारकत्वैकदेशावच्छिन्नवृत्ति-
त्वैकसंसर्गप्रतियोगित्वैकशब्दवाच्यत्वधर्मैरस्तित्वेनाभिन्ना अनेके ये
धर्मास्तदात्मकपदार्थबोधजनकत्वमपीति ॥

15 तथाहीति । इत्यादाविति, अस्तित्वाद्यात्मकैकधर्मबोधजनकत्व वर्तते इत्यनेनैकधर्मविष-
यकबोधजनकत्वमिति, सकलादेशलक्षणाशस्सङ्घटितः, वाक्य इति शेषः, इत्यादावित्यस्येत्या-
दिवाक्य इति वाऽर्थः । कालादिभिर्धर्माणामभेदवृत्तिं घटयति तथेति, एककालावच्छिन्नैका-
धिकरणनिरूपितवृत्तित्वेति, यादृशकालावच्छेदेन यत्र घटादावस्तित्वं वर्तते तत्कालावच्छेदेन
तरानन्ता अपि धर्मा वर्तन्त इत्यस्तित्वेन सह शेषधर्माणामेककालावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वं

20 वर्तते इति कृत्वा तेषां कालेनाभेद इति भावः । एकगुणिगुणत्वेति, अस्तित्वं हि घटस्य
गुणस्तस्मादस्तित्वस्य घटगुणत्वं स्वरूप तथा तद्वृत्तिशेषधर्माणामपीति सर्वेषां धर्माणामेक-
गुणिगुणत्वस्वरूपतया स्वरूपेणाभेदवृत्तिरिति भावः । एकाधिकरणवृत्तित्वेति, यथा
हास्तित्वस्याधिकरण घटस्तथैव निखिलधर्माणामपीत्येकाधिकरणवृत्तित्वादेपामर्थेनाभेदवृत्ति-
रिति भावः । एकसम्बन्धप्रतियोगित्वेति, यो हास्तित्वस्य घटेन कथञ्चित्तादात्म्यरूप-

25 सम्बन्धः स एवांशोपाणामपीति सर्वे धर्माः कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणसम्बन्धस्य प्रतियोगि-

१ तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धामिद्वरिति भावः, यथापि कार्यकारणभाववर्दिप्रकृतिकारणकार्यभाववादीनां
सत्तादात्म्येऽपि तत्त्वसम्बन्धस्यवहारकारिण इत्यनेन तथापि तत्तादात्म्यप्रयोजकसत्तादात्म्यमना कथ-
ञ्चित्तादात्म्याभ्युपगमाददोषः, तथा च यत्राभेदव्यवहारस्तत्राभेद उद्गीतोऽउद्गीतो भेदः, प्रयत्नगम्यत्वात्तत्र
तु वैपरीत्येनेति बाध्यम् ॥

नस्तस्मादेकसम्बन्धप्रतियोगित्वादेपा सम्बन्धेनाभेदवृत्तिरिति भावः । एकोपकारकत्वेति,
 अस्तित्वस्य योऽयमुपकारः एप्रकारकधर्मविशेष्यकज्ञानजनकत्व स एकोपकारस्त्वा-
 न्याखिलधर्माणामिति सर्वेषामेकोपकारकत्वेनोपकारेणाभेदवृत्तिः । एकदेशावच्छिन्नवृत्ति-
 त्वेति, अस्तित्वं हि यद्देशावच्छेदेनास्ति तद्देशावच्छेदेनैव स्वतरेऽखिलधर्मास्सन्तीत्येक-
 देशावच्छिन्नवर्तिन एते, न ह्यस्तित्थ कण्ठावच्छेदेन पृष्ठदेशावच्छेदेन नास्तित्वमिति देश- 5
 भेदो वर्तत इति गुणिदेशेनैतेपामभेदवृत्तिरिति भावः । एकससर्गप्रतियोगित्वेति, य एव
 हि घटे नास्तित्वस्यैकवत्त्वात्मना ससर्गस्स एवान्येषामपीति तेषामेकससर्गप्रतियोगित्वा-
 त्ससर्गेणाभेदवृत्तिः, एकशब्दवाच्यत्वधर्मैरिति, अस्तित्वधर्मात्मकस्य य एवास्तित्शब्दो
 वाचकस्स एव तद्विज्ञानन्तधर्मात्मकस्यापि वस्तुनो वाचक इति एकशब्दवाच्यत्वाच्छब्दे-
 नाभेदवृत्तिरिति भाव । धर्मान्त पदमस्तिनाऽभिन्नत्वे प्रयोजकप्रदर्शनपरम् । जनकत्वमपी- 10
 तीति सकलादेशलक्षणसमन्वय इति शेषः । अत्र मलयगिरिचरणात्मप्रभङ्गाया प्रतिभङ्ग प्रमा-
 णवाक्यमेव, नतु नयः, स्याच्छब्देन विवक्षितधर्मोपरागेण कालादिभिरभेदवृत्त्याऽभेदो-
 पचारेण वाऽनन्तधर्मात्मकप्रस्तुप्रतिपादने प्रमाणवाक्यस्यैव व्यवस्थितेः, अत एव स्याच्छ-
 ब्दलाञ्छिततथैव सर्वत्र साधूना भाषाप्रिनयो विहितः, अवधारणी भाषा च निषिद्धा तस्या
 नयरूपत्वात्, नयाना च सर्वेषा मिथ्यादृष्टित्वात् तथा चानुस्मरन्ति “ सच्चे णया मिच्छा- 15
 वायिणो ” त्ति, न च सप्तभङ्गात्मक प्रमाणवाक्य एकभङ्गात्मकश्च नयवाक्यमित्यपि नियन्तु
 शक्यम्, सप्तभङ्गाना मप्रविधजिज्ञासोपाधिनिमित्तत्वेनामार्थत्रिकत्वात् को जीव इति प्रभे
 लक्षणमात्रजिज्ञासया स्याज्ज्ञानादिलक्षणो जीव इत्येकवाक्यस्य प्रमाणवाक्यरूपस्योत्तरस्य
 सिद्धान्तसिद्धत्वात् स्याच्छब्दस्य धारानन्तधर्मात्मकत्वद्योतनेन प्रमाणाङ्गत्वादिति वदन्ति
 तन्मतेनात्र प्रत्येकवाक्यस्य प्रमाणरूपत्व दर्शितम्, एतन्मते नयदुर्नयविभागो नास्ति अर्था- 20
 विशेषात् । केचित्तु ‘ सदेव सत्तयात्सदिति त्रिघाथो मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणे ’ रिति हेम-
 सूरिभिरपि प्रमाणनयदुर्नयरूपेण विभज्याभिधानात् आफरे नयतदाभामानामपि स्पष्ट
 योधितत्वात् नास्ति नयदुर्नयभेद, अवधारणीभाषेकान्तयादात्मिकैव निषिद्धा न तु नयरूपापि,
 तस्याः प्रमाणपरिकरत्वात् प्रमाणात्मकमहावाक्यनयशाब्दबोधजननाधान्तरत्वात्सार्थ-
 ज्ञानजनकत्वेन तदनुभूलाकाक्षोत्थापकत्वेन वा नयवाक्यस्य शिष्यमतिविस्फारकत्वात्, अत 25
 एव नयोऽप्यादर्णीय एव । प्रमाणवाक्यमपि हि अनेकान्तरविज्ञातिन पुरुषविशेषमधि-
 शृत्तैव प्रयुज्यते, तस्मात् स्याज्ज्ञानादिलक्षणो जीव इत्यपि मुनयवाक्यमेव, एकमङ्गरूप-
 त्वान् । तत्रापि प्रमाणवाक्यत्वमुत्थाप्यानाशान्मेण भङ्गपट्टमयोत्पन्नयैव । मङ्गलादेश-
 स्यत्र प्रतिभङ्गमानाधर्माभावात्प्रयोगेन, अन्यथा च विकलादेशत्वमेवेत्याहुः । अपरे तु

अरण्यवस्तुविषयत्वेन त्रिष्वक्षभङ्गेषु सकलादेशत्वं चतुर्षु चोपरित्तनेष्वेकदेशविषयत्वेन विकलादेशत्वमित्यूचुः ॥

नन्वभिन्नताप्रयोजककालाद्यष्टासु मध्ये सम्बन्धसंसर्गौ द्विधा कथमुपात्तौ तयोर्भेदादर्शनादित्यत्राह—

5. सम्बन्धे कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणेऽभेदः प्रधानं भेदो गौणः, संसर्गे त्वभेदो गौणो भेदः प्रधानम् । तथा च भेदविशिष्टाभेदस्सम्बन्धः, अभेदविशिष्टभेदस्संसर्ग इति विवेकः । अयञ्च पर्यायार्थिकनयस्य गुणभावे द्रव्यार्थिकनयस्य प्रधानभावे युज्यते ॥

सम्बन्ध इति । कथञ्चित्तादात्म्यं हि सम्बन्धः, स च भेदाभेदघटितमूर्तिकः, तत्र
10 यदाऽभेदस्य प्राधान्यं भेदस्य च गौणत्वं क्रियते तदा स सम्बन्धश्चद्व्यवहारभाग्भवति, यदा तु भेदस्य प्रधानतयाऽभेदस्य च गौणतया विवक्ष्यते तदा स संसर्ग इति व्यवह्रियत इति भावः । फलितार्थमुभयोराह तथाचेति । भेदविशिष्टाभेद इति, अत्र भेदो गौणो विशेषणत्वात्, अभेदस्य विशेष्यत्वेन प्रधानता बोध्या । अभेदविशिष्टेति, अत्रापि विशेषणत्वाद्भेदस्य गौणत्वं विशेष्यत्वाच्च भेदस्य प्राधान्यमवसेयम् । ननु कथमत्र कालादिभिरभेदवृत्ति-
15 रभेदोपचारो वेत्यत्राहायञ्चेति, पूर्वसंघटितस्सकलादेशबोध इत्यर्थः । पर्यायार्थिकनयस्य गुणभाव इति, तस्य प्राधान्ये त्वभेदवृत्त्यसम्भव इति भावः । अस्य गौणत्व एव द्रव्यार्थिकनयस्य प्राधान्यं संभवति, एतदा नयद्वयस्य प्राधान्यासम्भवादित्याशयेनाह द्रव्यार्थिकनयस्येति, तत्र पर्यायार्थिकनयो गौणीकृत्य धर्मिणं धर्मात्मकपर्यायप्राधान्यप्रख्यापकः, द्रव्यार्थिकनयः पर्यायोपेक्षया धर्मिमात्रप्राधान्यप्रख्येयापक इति ॥

20 द्रव्यार्थिकनयस्य तु गौणत्वे पर्यायार्थिकस्य च प्राधान्येऽभेदोपचारं कृत्वा लक्षणसमन्वयःकार्य इत्याशयेनाह.

द्रव्यार्थिकनयस्य गौणत्वे पर्यायार्थिकस्य प्राधान्ये त्वभेदोपचारः कार्योऽभेदासम्भावात् ॥

द्रव्यार्थिकनयस्येति । मुख्याभेदवृत्तिसमर्थकस्येत्यर्थः । पर्यायार्थिकस्येति, मुख्यभेद-
25 समर्थकस्येत्यर्थः हेतुमाहाभेदासम्भवादिति, अभेदवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः ॥

१. स्यादस्त्येव, स्यात्तास्त्येव, स्यादवत्त्वमेवेति भङ्गप्रय इत्यर्थः । २. द्रव्यपर्यायात्मकं हि वस्तु, तत्र द्रव्यनयार्पणया तदभिन्नपर्यायाणामभावेऽपि ते सन्त्येव परन्तु पर्यायनयस्य गौणीकृतत्वात्ते गुणभूताः एवदोभयनयस्य प्राधान्यासम्भवात् न तावत्ताः तेषा नास्तित्वं दुर्नयप्रवेत्तापत्ते, पर्यायार्पणया द्रव्यनयस्य गुणभावेन च पर्यायाः प्राधान्येन भागन्ते द्रव्यन्तु तदभिन्न गुणनभेति ॥

कथमभेदासम्भव इत्यत्राह—

तथाहि नैकत्रैकदा विरुद्धनानागुणानामभेदसम्भवो धर्मिभेदात् ।
नापि स्वरूपेण, प्रतिगुणं स्वरूपभेदात्, नाप्यर्थेन, स्वाधारस्यापि भेदात्,
नचा सम्बन्धेन सम्बन्धिभेदेन सम्बन्धभेदात्, नाप्युपकारेण, तत्तज्जन्य-
ज्ञानानां भेदात्, नापि गुणिदेशेन, तस्यापि प्रतिगुणमनेकत्वात्, नापि 5
संसर्गेण, संसर्गिभेदेन भेदात्, नापि शब्देन, अर्थभेदेन तस्य भेदा-
दिति । तस्मादभेदमुपचर्य तद्धर्माभिन्नानेक्यावद्धर्मात्मकवस्तुबोधजनकत्वं
वाक्यानामिति ॥

तथाहीति । कालेन भेदमाह नैकत्रैकिति, एकाधिकरण इत्यर्थः, एकदेति एककालाव-
च्छेदेनेत्यर्थः, विरुद्धनानागुणानामिति, परस्पर विरुद्धानां विविधानां गुणानामित्यर्थः । 10
असम्भवेनेति शेषः, तथा च परस्पर विरुद्धानामनेकगुणानामेककालावच्छिन्नैकाधिकरण-
वृत्तित्वस्यासम्भवेनेत्यर्थः । अभेदसम्भव इति, पूर्वस्थितनञोऽत्र सम्बन्ध, मुख्यतयेत्यादिः
तथा च मुख्यतया नाभेदस्य सम्भव इति भावः, तेन गौणतयाऽभेदसम्भवेऽपि न क्षतिः ।
एकत्रैकदा विरुद्धगुणानां सत्त्वे गुणभेदेन गुणिभेदस्यावश्यकत्वान्न धर्म्येक्यं स्यादित्याह धर्मि-
भेदादिति, तावदाश्रयस्य तावत्प्रकारेण भेदात्, पर्यायभेदेन पर्यायिभेदस्यावश्यकत्वादिति 15
भावः । स्वरूपेण भेदासम्भवमाह नापि स्वरूपेणेति, विरुद्धनानागुणानामभेदसम्भव इत्यनु-
पज्यते, एवमुत्तरत्रापि । हेतुमाह प्रतिगुणमिति, तत्तद्गुणानां स्वरूपरूपस्य भिन्नत्वादिति भावः,
न च घटादिगुणत्वं हि स्वरूपशब्देन विवक्षितं तच्च घटादिवृत्तिसकलगुणेषु ममानभेदेति
कथं स्वरूपभेद इति वाच्यम्, गुणभेदेन गुणिभेदस्यावश्यकतया प्रतिगुणं वस्तुभेदेन तद्गुणत्व-
स्यापि भेदादित्यत्र तात्पर्यात् । नापि गुणत्रयधर्मत्वादिसंरूपाणामभेद इति वाच्यम्, तथा 20
सति तेन रूपेण जगद्वृत्तिगुणानां धर्माणाञ्चाभेदप्रसङ्गेन परस्परभेदस्य विरोधप्रसङ्गादिति ।
अर्थेनाभेदवृत्त्यसम्भवमाह नाप्यर्थेनेति, हेतुमाह स्वाधारस्यापीति भेदादिति, नानात्वादित्यर्थः,
अन्यथाऽनेकगुणाश्रयैकत्वं विरुध्येतेति भावः, सम्प्रचेनाभेदवृत्त्यसम्भवात् नचासम्ब-
न्धेनेति, कारणमाह सम्बन्धिभेदेनेति, प्रतियोग्यनुयोगिभेदेनेत्यर्थः, घटभूतलसयोगात्घट-
भूतलसयोगस्य भेददर्शनादिति भावः । उपकारभेदेनाभेदवृत्त्यसम्भवात् नाप्युपकारेणेति, 25
धीजमाह तत्तज्जन्येति, तत्तद्गुणजन्येत्यर्थः, न केवलं ज्ञानमुपकारः किन्तु तत्तद्गुणविषयक
ज्ञानं तथा च विषयभेदेन ज्ञानभेदावश्यकतया तत्तद्गुणविषयज्ञानानां भेदेन नैरोपकार-

- कत्वं गुणानां, अन्यथा नानागुणजन्योपकारस्यैकत्वमविरुद्ध स्यादिति भावः । देशेनाभेद-
 वृत्त्यनुपपत्तिमाह नापि गुणिदेशेनेति, निदानमाह तस्यापीति, गुणिदेशस्यापीत्यर्थः । अन्यथा
 भिन्नपदार्थवृत्तिगुणानां गुणिदेशानामप्यभेदप्रसङ्गात्, गुणिदेशत्वसाम्यात्, घटात्मक-
 गुणिदेशानामेवाभेद इत्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । ससर्गेणाभेदवृत्त्यसम्भवमाह
 5 नापि ससर्गेणेति, हेतुमाह समर्गाति, तदभेदे ससर्गेभेदविरोधादिति भावः । शब्देना
 भेदासम्भवमाह नापि शब्देनेति, हेतुमाहार्थभेदेनेति, वाच्यभेदेनेत्यर्थः, अन्यथा सर्वेषां
 गुणानामेकशब्दवाच्यत्वे तत एव सर्वार्थवाच्यतापत्त्या शब्दान्तरवैफल्यापत्तिप्रसङ्गस्या-
 दिति भावः, इतिशब्दः कालाद्यष्टावलम्ब्य भेदासम्भवनिरूपणसमाप्तिद्योतकः । तथा चेत्थ
 प्राधान्यतः पर्यायार्थिकनयचक्रवर्त्तिसाम्राज्येनाभेदवृत्त्यसम्भवाद्भेदमध्यारोप्यास्तित्वधर्मा-
 10 भिन्नत्वमनेकाशेषधर्मेणु सम्पादनीयं ततश्च तादृशधर्मात्मकवस्तुबोधजनकवाक्यमपि सकला-
 देशः परिपूर्णार्थप्रकाशकत्वादित्याशयेनाह तस्मादिति, यस्मात्कालादिना भिन्नानां धर्माणाम-
 भेदवृत्तिर्न सम्भवति तस्मादित्यर्थः । इति पदं सकलादेशसमाप्तिद्योतकम् ॥

- तदित्यं प्रकाशिताभ्यामभेदवृत्त्यभेदोपचाराभ्यामेवेनास्तित्वादिशब्देनैकधर्मप्रतिपा-
 दनमुत्तेन तद्विन्नयावदनन्तधर्मात्मकवस्तुबोधस्सम्भवतीति निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं वाक्या-
 15 नामर्थं निरूपयितुमुपक्रमते—

- घटस्स्यादस्त्येवेति प्रथमं वाक्यमितरधर्माप्रतिषेधमुखेन विधिवि-
 पयकं बोधं जनयति । अत्र स्याच्छब्दोऽभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा
 सामान्यतोऽनन्तधर्मवन्तमाह, अस्तित्वशब्दोऽस्तित्वधर्मवन्तमाह, एवका-
 20 रोऽयोगव्यवच्छेदमाह, तथा चाभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा सामा-
 न्यतोऽनन्तधर्मात्मको घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधि-
 करणाल्यन्ताभावाप्रतियोगिस्वद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्ववानिति बोधः ॥

- घट इति । इतरधर्माप्रतिषेधमुत्तेनेति, तथाबोधकशब्दाभावादिति भावः । विधिवि-
 पयकमिति, अस्तित्वस्य विधिरूपत्वादिति भावः, मुख्यतयेति शेष, तेन नास्तित्वस्यात्र
 बोधेऽपि न क्षतिः, न च नास्तित्वस्यात्र कथं बोध इति वाच्यम्, अस्तित्वस्य प्रति-
 25 षेधेन नास्तित्वेनाविनाभावित्वात्, प्रयोगैश्चास्तित्वं नास्तित्वेनैकधर्मिण्यविनाभावि, अस्तित्व-

१ एकस्मिन् काले तथोक्तविनाभावित्वेन सिद्धत्वास्तित्वाद्यधनवारणाधिकधर्मिणीति, विशेषणत्वमात्रोक्तौ
 नीलेत्वमित्यादी विशेषणे नीले चेतनो जीव इत्यादी च जीवविशेषणे चेतने लोकादृष्टाऽनीलाविना
 भावित्वस्याचेतन्याविनाभावित्वस्य चामस्यात् पररूपेणाविनाभावित्वस्य साम्यसमत्याद्वास्तित्वेनास्तित्वोभयप
 टितधर्माति पदम् । तत्र सामान्यमुक्ती व्यसिं दर्शयति यदिति । एवम ग्राधर्म्यस्य वैधर्म्येणाविनाभावित्वे-
 नेतप्रये वैचलान्वयी नास्तयेव ॥

त्वनास्तिद्वोभयघटितधर्मविशेषणत्वात्, यत्स्वस्वेतरयदुभयघटितधर्मविशेषणं तत्तत्र तेना-
धिनाभावि, यथान्वयव्यतिरेकव्याप्तिद्वयघटितव्याप्यविशेषणभूताऽन्वयव्याप्तिः व्यतिरेक-
व्याप्यविनाभाविनीति । उक्तप्राया अपि पदार्था वाक्यार्थबोधजननशक्तेर्वाक्यनिष्ठाया उद्बोध-
कविधया हेतवोऽतः वाक्यार्थनिरूपणप्रस्तावेऽस्मिन् पदार्थानुपस्थापयति कण्ठतोऽत्रेति, अस्मिन्
वाक्य इत्यर्थः, अनन्तधर्मवन्तमिति, अनन्तधर्मात्मकमित्यर्थः, सामान्यत इत्युक्त्वेनानन्त- 5
धर्मान्तर्गततयाऽस्तित्वस्यापि बोधात्तद्बोधकास्तिपदं निरर्थकमित्याशङ्का गता, तस्य तथा
सामान्यतो बोधेऽपि प्रातिरिक्करूपेण तद्बोधनाय विशेषपदस्यावश्यकत्वात्, यथा सर्वेषां
वृक्षाणां वृक्षत्वेन बोधेऽपि विशेषवृक्षबोधार्थं पनसादिपदप्रयोगः । एकान्तबुद्धिबिलक्षणबुद्धि-
विशेषविषयतावच्छेदकत्वेनेति तदर्थं । कथमनन्तधर्माणामेकशब्देन बोध इत्यत्राहाभेदप्रा-
धान्येनेति, द्रव्यार्थिकनयेनाभेदस्य प्राधान्येनेति भावः । प्राधान्यश्च शब्देन विवक्षितत्वा- 01
च्छब्दाधीनं बोध्यं, अभेदोपचारेण वेति, पर्यायार्थिकनयस्य प्राधान्ये मुख्यतयाऽभेदासम्भवेन
तदुपचारादिति भावः, शब्दानुपात्तस्यार्थतो गम्यमानस्याप्रधानता बोध्या । स्यादित्यादिपदानां
द्योतकत्ववाचकत्वयोरनेकान्तत्वेनानन्तधर्मात्मकस्य द्योतकं वाचकं वेत्यनुक्त्वाऽनन्तधर्मवन्त-
माहेत्युक्तं द्योतकतया वाचकतया वा स्याच्छब्दोऽनन्तधर्मात्मकं वस्तु प्रकाशयतीति भावः,
एवमप्येऽपि । अस्तित्वधर्मवन्तमिति, अस्धातोस्सत्त्वपर्यवसन्नमस्तित्वं, आख्यातस्याश्रयत्वमर्थ 15
इति मत्वाऽस्तित्वधर्मवन्तमित्युक्तं, आहेति, द्योतकतयेति शेषः, वाक्यार्थे पदमात्रस्य द्योत-
कत्वादिति भावः । अस्तित्वश्च स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया विवक्षित, सत्पदमनुक्त्वाऽस्तित-
पदोपादानं विवक्षितस्वरूपावच्छिन्नसत्त्वावपेक्षार्थं नैयायिकादिमतसिद्धसामान्यात्मकसत्त्वस्य
लोकाप्रतीतस्याविवक्षितत्वसूचनाय च । तथा च स्वद्रव्याद्यत्रच्छिन्नसत्त्वस्यैव प्रतीतेरसर्वथा
निरवच्छिन्नसत्त्वं अप्रामाणिकमेव, इदमपि सत्त्वरूपितानर्पितदृष्टया सावच्छिन्नं निरव- 20
च्छिन्नमपीति बोध्यम् । अयोगव्यवच्छेदमिति, अयम्भावः, एवकारिणिविधः, अयोगव्यवच्छे-
दबोधकोऽन्ययोगव्यवच्छेदबोधकोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधकश्चेति, विशेषणान्वितैवकारोऽ-
योगव्यवच्छेदबोधकः, यथा शंसः पाण्डुर एवेति, विशेष्ये विशेषणस्य चोऽयोगः सम्बन्धा-

१ सामान्यत इत्यस्यार्थं । २. ननु सर्वं वाक्य साधारणमिति न्यायेनाप्रयुक्तोऽपि यथैवमारो लभ्यते
तथा वस्तुनोऽनेकान्तस्वरूपादेवाप्रयुक्तोऽपि स्याच्छब्दो लभ्यते एवंति व्यर्थस्तत्रप्रयोग इति मैवम्,
विशेषविषयत्वे तावयार्थोत्प्रेरणच्छेदकत्वात्प्राप्त्यर्थेऽनेकान्तशब्दाया अभ्यवच्छेदेनाधिष्ठिताया अनकान्तप्रति-
पत्तरयोगात् एवमेवश-श-प्रयोगेऽपि विवक्षितार्थस्य तदुपयोगव्यवच्छेदादिरूपरक्षाप्रतिपातार्था ॥

- भावस्तस्य यो व्यवच्छेदस्तोऽयोगव्यवच्छेद उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमिति यावत्, शस्त्र पाण्डुर एवेत्यत्रोद्देश्यज्ञानो विधेय पाण्डुरत्व तथा चोद्देश्यतावच्छेदक यच्छंसत्वं तद्वति वृत्तिर्योऽभावो घटाद्यभाव एव न पाण्डुरत्वाभावस्तत्र पाण्डुरत्वस्य सत्त्वान् तथा च तदप्रतियोगित्व पाण्डुरत्वं इति शंसत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगि
- 5 पाण्डुरत्ववानय शस्त्र इत्येवकारमहिम्ना तादृशवाक्याद्बोधो भवति, विशेष्यसङ्गतैवकारे णान्ययोगव्यवच्छेदस्य बोधो जायते, यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ, अन्यस्मिन् विशेष्य भिन्ने योऽय योगसम्बन्धो विशेषणस्य तस्य व्यवच्छेद, उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमिति यावत् पार्थत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेद पुरु पान्तरे तत्र धनुर्धरत्वाभावोऽस्ति, तस्मात्पार्थत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणाभा
- 10 वप्रतियोगिधनुर्धरत्ववान् पार्थ इति बोधस्ततो जायते । क्रियासङ्गतादेवकाराद्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्य बोध उदेति, यथा नील सरोज भवत्येवेत्यादौ, उद्देश्ये विशेषणस्य योऽयमत्यन्तमयोगोऽसम्बन्धस्तस्य व्यवच्छेद इत्यर्थ, उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकाभावाप्रतियोगित्वमिति यावत् । अत्रोद्देश्य सरोज तदवच्छेदक सरोजत्व तत्र यत्र यत्र तत्र सर्वत्र नीलवत्त्वाभावो न वर्त्तते, क्वचिन्नीलस्यापि सत्त्वान् तथा चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकोदासी-
- 15 नाभावाप्रतियोगित्वस्य नीलवत्त्वे सत्त्वेन सरोजत्वव्यापकाभावाप्रतियोगिनीलरूपवत्सरोजमिति बोधस्तादृशवाक्याद्भवति । स्यादस्त्येव घट इत्यत्रापि घटत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य स्वरूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वे सत्त्वेनायोगव्यवच्छेदक एवकार, न चार्थवकारस्यास्तीति क्रियासङ्गतत्वेन तस्मादत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्यैव बोधो भवेदिति कथमयोगव्यवच्छेदस्तदर्थं प्रकृत इति वाच्यम्, ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादौ ज्ञानत्वसमानाधिकरणाभावाप्र-
- 20 तियोगित्वस्यार्थप्राहकत्वे धात्वर्थे बोधात्क्रियासङ्गतस्याप्येवकारस्य क्वचिदयोगव्यवच्छेदबोधकत्वात्, न च तत्राप्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारो वाच्य इति वाच्यम्, तथा सत्येकस्मिन्नपि ज्ञाने रजतत्वप्राहकत्वसत्त्वेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदमभवेन ज्ञान रजतं गृह्णात्येवेति प्रयोगप्रसङ्गात्, तस्मात्प्रकृते क्रियासङ्गतोऽप्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदबोधक इति न कापि क्षति, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकान्ययाश्रयणात् मन्त्रबोधेन विशेषणे
- 25 सत्त्वे एवकारान्वयेनायोगव्यवच्छेदबोधाद्वा न कोऽपि दोष । तदेव पदशक्तिग्रहे जाते वाक्यशक्तेरुद्भूततया वाक्यार्थं प्रदर्शयति तथा चेति, वाक्यादस्मात् प्रघातयाऽस्ति

१ ननु क्रियासङ्गतैवकाराद्यत्यायोगव्यवच्छेदके प्रयागाऽय भवत्येव न ह्यत्रायोगव्यवच्छेदा भागने यत्र सर्वथा ज्ञानानां रजत न विषय इति कृत्वाकप्रयोगो न भवेत् किन्तु ज्ञान कर्त्तारद्वय रजत न गृह्णातीत्यविधायतायोगस्यैवात्र व्यवच्छेद न नष्टस्यादिस्य रजतग्राह्यतातिविभक्तिर्नाप्यत्रायोगव्यवच्छेद इति ॥

धर्मात्मकत्वस्य गौणतया च तदितरसकलधर्मात्मकत्वस्य बोधेन द्रव्यार्थिकनयार्पणया घटेऽनुपचरितैकविशेष्यतायाः पर्यायार्थिकनयार्पणयोपचरितैकविशेष्यताया वा भानेन एव कारार्थाभावाप्रतियोगित्वघटकाभावे विशेष्यतावरुद्धेदकसामानाधिकरण्यस्य विशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारेण लाभाच्च प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिस्वद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्वनिष्ठस्वेतरसकलधर्मात्मकत्वसम्यन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता- 5
 भेदप्राधान्याभेदोपचारप्रयुक्तैकविशेष्यताको घट इति बोधः फलित इति भावः । घटत्वसमानाधिकरणेऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यञ्चास्तित्वाभावरूपस्य नास्तित्वस्य घटे सत्त्वेनास्तित्वेऽप्रतियोगित्वरक्षायै । तथा चास्तित्वाभावो न प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तत्रास्तित्वस्यापि सत्त्वादिति । अयञ्च बोधः केवल घटस्यैव विशेष्यत्वमङ्गीकृत्योक्तः, यदि स्यात्पदार्थोऽपि विशेष्यकोटौ प्रवेश्यते तदा प्रकृतेतरसकलधर्मात्मको घटो घटत्वसमानाधिकरण- 10
 प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगिस्वद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्वनिष्ठकथञ्चित्तादात्म्यसम्यन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतावानिति बोधो भाव्य इति । अत्र च प्रधानभावेनास्तित्वधर्मात्मकत्वं गुणभावेन च तदितरसकलधर्मात्मकत्वं बोध्यते ततो गुणप्रधानभावापन्नं वाक्यं जातं तथा सति प्रधानभावेनाशेषधर्मात्मकप्रस्तुबोधकसकलादेश इति नियमो व्याहृत इत्युच्यते तर्हि एतद्वाक्यबोधानन्तरमनन्तधर्मात्मकं सर्वमित्यौपादानिकबोधोऽङ्गी- 15
 कार्यः । अत एवास्य सकलादेशरूपत्वमिति ॥

अथ सत्त्वोपसर्जनासत्त्वप्रधानप्रतिपादकवाक्यार्थं विवेचयति—

घटस्स्यान्नास्त्येवेति द्वितीयं वाक्यमन्यधर्माप्रतिषेधमुखेन निषेधविषयकं बोधं जनयति, अत्रापि तादृशो घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिपरद्रव्याद्यवच्छिन्ननास्तित्व- 20
 वानिति बोधः ॥

घट इति । अन्यधर्माप्रतिषेधमुखेनेति, धर्मान्तरप्रतिषेधे हि दुर्नयत्वं स्यात्तथा च धर्मान्तरप्रतिषेधाकरणात्स्यात्पदमहिम्नाऽनन्तधर्मविषयो गृहीतधर्मप्रतिपादको यो बोधविशेषस्तं जनयतीति भावः । पूर्ववदेवात्रापि शाब्दबोधो विज्ञेय इत्याशयेनाहजानीति, स्पष्टमन्यत् ॥

तृतीयवाक्यार्थमाह—

स्यादस्ति नास्ति च घट इति तृतीयं वाक्यं तादृशो घटे क्रमार्पितस्वपररूपाद्यवच्छिन्नास्तित्वनास्तित्वाद्यवच्छिन्नत्वं बोध्यति, तथा च तादृशो घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिक-

मार्षितस्वपररूपाद्यवच्छिन्नास्तित्वनास्तित्वोभयधर्मवानिति बोधः ॥

- स्यादस्तीति । मन्थगिरिपादाभ्युपगमापेक्षयात्र शाब्दबोध उक्तो व्याख्यातप्रायश्च । प्रथमद्वितीयचतुर्थवाक्यानामेव सकलादेशत्वं निरवयवद्रव्यविपयत्वाच्छेषान्तु सावयवद्रव्य-
विपयत्वाद्धिकलादेशरूपत्वं देशभेद विनैकत्र क्रमेणापि सदसत्त्वविवक्षायास्सम्प्रदायविरुद्धत्वा-
5 दिति सम्मत्याद्यनुसारेण तु घटस्यैकदेशः अस्तित्वेऽवच्छेदकतयाऽपरश्च देशो नास्तित्वस्याव-
च्छेदकत्वेन विवक्षितस्तदा देशाभेदद्वारा घटोऽप्यस्ति नास्ति च भवति, अक्षिपाणिगतकाणत्व-
कुण्टत्वापेक्षया यथा देवदत्तः काणः कुण्टः । अन्यथा क्रमेणाप्येकत्र सदसत्त्वविवक्षाया अनुद-
येन भङ्गविलोपः प्रसज्येत । देशोऽप्यवयवो धर्मो वा, अवयवावयविनोर्धर्मधर्मिणोश्च कथञ्चि-
दभेदेनावयवादिधर्मैरपि अवयव्यादीना तथा व्यपदेशस्सुघट एव, उभयप्रधानावयवाभेदेना-
10 स्तित्व नास्तित्वश्चात्रार्प्यते, तथा चास्माद्वाक्यात्त्वाश्रयसमवायित्वरूपपरम्परासम्बन्धावच्छि-
न्नास्तित्वनास्तित्वरूपधर्मद्वयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताशालिबोधो भवति । इदञ्चौपादानिक-
बोधापेक्षया, अन्यथा घटपदस्य देशपरस्याऽऽवृत्त्या प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताद्वयशाल्ये च
बोधस्स्यात् । न च प्रकारभेदेन सप्तभङ्गीभेदश्शास्त्रिद्वः प्रकारश्च विधेयधर्मो उद्देश्यतावच्छेद-
कधर्मो वेत्यत्र न कश्चिद्विशेषः, अत एव शुद्धघटादिधर्मिकसप्तभङ्गवपेक्षया नीलघटादिधर्मिक-
15 सप्तभङ्गवा अविगानेन भेदस्तथा च प्रकृते धर्मितावच्छेदकस्यावयवस्य धर्मान्तरस्य वा भेदा-
त्सप्तभङ्गीभेदप्रसङ्ग एकधर्मावच्छिन्नत्वघटितत्वात्सप्तभङ्गवा इति वाच्यम्, तत्तद्धर्मितावच्छेद-
कसमनियतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतास्थले सप्तभङ्गीभेदाभावान्, अन्यथा कन्वुमीवादिमान् स्याद-
स्तीत्यादितोऽपि घटविशेष्यकसप्तभङ्गीभेदापत्तेरिति । तादृशे घट इति, प्रकृतेतरसकलधर्मा-
त्मके घट इत्यर्थः । क्रमार्षितेति, क्रमिकशाब्दबोधद्वयेच्छाविपयेत्यर्थः । न च क्रमरलादुभय-

१. तत्र देशो नाम सकलस्य वस्तुनो बुद्धिच्छेदविभक्तोऽवयव । विकलादेश इत्यादेशे वस्तुनो वैकल्प्य
त्वेन तत्त्वेनाप्रविभक्तस्यापि विविक्त गुणादिरूप स्वरूपेणोपरञ्जमपेक्ष्य परिकल्पितमशभेद कृत्वाऽनेकात्तात्म
वैकत्वव्यवस्थाया समुदायात्मकमात्मरूपमभ्युपगम्याभिधानम् । अनेकधर्मस्वभावमेक हि वस्तु, दृष्टधार्मि
भस्याप्यारम्भो भिन्नो गुणो भेदक, यथा परुङ्गवान् पटुरासीत् ऐमस्तु पटुतरोऽन्य एवाभिसरत् इति, अत्र
हि पटुत्वातिशयस्सामान्यपाटाद्गुणाद् य स च वस्तुनो भेद कल्पयति, प्रयोजनार्थिना तथाऽऽधितत्वात्,
तस्मात्ते गुणास्तस्यारम्भकत्वाद् भाग्य वृत्तेशामुभवन्ति, अनेकानेकस्वरूपत्वादात्मादिवस्तुन, पुरुषस्यैव
पाण्यादय, ते च क्रमेण वृत्ता, क्रमयौगपत्याभ्याश्च, तत्र तृतीयेऽस्मिन् भङ्गे क्रमेण वृत्ता, द्रव्यार्थसामा-
न्येन तद्विशेषेण वा पर्यायसामान्येन तद्विशेषेण वा वस्तुच्यते यथा आत्मा चैतन्यसामान्येनास्ति चैतन्य-
विशेषविवक्षाया वा एवोपयोगत्वादस्ति पर्यायसामान्यात् अचैतन्येन नास्ति घटोपयोगकाले वा पटोपयो-
गेन नास्ति, चैतन्येन तद्विशेषेण वर्तमान एव तदभावेन तद्विशेषभावेन वा न वर्तत इत्युभयाधीन भवेति
तृतीयवाक्यतात्पर्यम् । एवञ्च सद्ब्रह्मवहाराभिप्रायात् प्रथमकलादेशात् चत्वारस्तु ऋजुप्रसङ्गसदसमिहृद-
चभूतनयामिप्रायादिति तत्त्वार्थभाष्यटीकाकारा ॥

मुख्यविशेष्यताकयोधस्याधिषिद्धत्वेनाद्यभङ्गद्वयानतिरेक इति वाच्यं क्रमगर्भोभयप्राधान्य-
 बोधकत्वाभिप्रायेणोभयपदप्रयोगात्, तत्रैकत्र द्वयमिति विषयताशालिनो धर्मद्वयप्रकारतानि-
 रूपितैकविशेष्यतानिरूपकस्य बोधान्तरस्यानुभविकत्वात्, वस्तुत इच्छाविशेषरूपस्य क्रमा-
 र्पितत्वस्य भङ्गप्रयोजकत्वात् भङ्गे सत्त्वासत्त्वोभयनिष्ठविषयतावच्छेदकत्व स्वपरद्रव्यादी-
 नामेव तत्रावच्छेदकत्वात् तथा च चालनीन्यायेन स्वद्रव्यपरद्रव्यादिचतुष्टयावच्छिन्नं 5
 सत्त्वासत्त्वोभयमस्य भङ्गस्य विषय इत्याशयेन स्वपररूपाद्यवच्छिन्नेत्युक्तम् । वाक्यार्थं निग-
 मयति, तथा चेति, तादृशो घट इति प्रकृतेतरमकलवर्मात्मको घट इत्यर्थः, क्रमार्पितत्वस्यो
 भयधर्मावच्छेदकत्वं यथाश्रुताभिप्रायेण, जिज्ञामाया भङ्गीयविषयतानवच्छेदकत्वाभिप्रायेण
 तु स्वपररूपादीति, शिष्टं पूर्ववद्भाष्यम् ॥

चतुर्थभङ्गवाक्यार्थमाह—

10

स्यादवक्तव्य एव घट इति चतुर्थं वाक्यं युगपत्स्वपररूपादीनामपे-
 क्षणे वस्तु न केनापि शब्देन वाच्यमिति बोधयति, तथा च तादृशो घटः
 सत्त्वादिरूपेण वक्तव्य एव सन् युगपत्प्रधानभूतसत्त्वासत्त्वोभयरूपेण
 प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोग्यवक्तव्य-
 त्ववानिति बोधः ॥

15

स्यादिति । निरवयवद्रव्यविषयकमिदम् । प्राधान्यतो गुणभावतो वा सत्त्वासत्त्वधर्म-
 योर्युगपत्प्रतिपादने कस्यापि वचसः सामर्थ्याभावेन घटादिक वस्तु ताभ्यामवक्तव्यं भव-
 तीत्याशयेनाह युगपदिति । एकद्वैकपदादुभयबोधो जायतामितिच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः । स्वप-
 ररूपादीनामित्यनेन स्वरूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वपररूपाद्यवच्छिन्नासत्त्वे विवक्षिते, समुदितन्या-
 येन स्वरूपपररूपादीना सत्त्वासत्त्वनिष्ठविषयतावच्छेदकतया विवक्षण इति वाऽपेक्षण इति 20
 पदान्तस्यार्थः, आदिना द्रव्यक्षेत्रकालाना ग्रहणम् । न केनापि शब्देन वाच्यमिति, कस्यापि
 पदस्य समस्तपदस्य वाक्यस्य वा तथाविधवाच्यवाचकभावाविषयीभूतत्वादिति भावः, एक
 हि पदमेकया शक्त्याऽर्थनेकमेव बोधयति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सदिति पदस्यासदविषय-
 त्वादसदिति पदस्य सदविषयत्वात्, अन्यथा तदन्यतरप्रयोगसशयप्रसङ्गात्, नानार्थविषय-
 स्यापि गवादिपदस्य वस्तुतोऽनेकत्वात् सादृश्योपचारादेव हि तस्यैकत्वेन व्यवहारः, 25
 इतरथा सर्वस्यैकशब्दवाच्यत्वं स्यात्, प्रत्येकमप्यनेकशब्दप्रयोगवैफल्यमपि प्रसज्येत, तथा
 च यथा शब्दभेदेनार्थभेदो ध्रुवस्तथाऽर्थभेदादपि शब्दभेदस्मिद्ध एव, अन्यथा वाच्यवाचक
 नियमव्यवहारो विलीयेत, एव वाक्यमप्येकं न युगपदनेकार्थविषयं वेदितव्यम् । ननु

- शाब्दबोधस्य सङ्केताधीनत्वेन वस्यचिच्छब्दस्य सदसत्त्वयोस्सवेतकरणेन व्याकरणे सदिति सज्ञाशब्देन सकेतबलात् शत्रुज्ञानचोर्वोधादिव सह सदसत्त्वयो कथ ततो न बोधो भवेदिति चेन्न तत्रापि प्रत्ययद्वयस्य क्रमेणैत्रोत्पत्तिर्वाच्यवाचकभेदेन वाचकतारूपशक्तेरपि भेदादनेकार्थशब्दस्थल इव बोध्यभेदे शब्दभेदकल्पनात्, उपचारेण चैकत्वाभिमानात् ।
- 5 सेनादिशब्दानामपि करितुरगपदातिप्रत्यासत्तिविशेषरूपैकार्थस्यैव बोधकत्व, एवमेव वन यूथपङ्क्तिमालादिशब्दा अपि । न च वृक्षाविति पदं वृक्षद्वयस्य वृक्षा इति पदञ्च बहूना वृक्षाणा कथं बोधकमिति वाच्यं द्वन्द्वापवादैकशेषसमासाभ्युपगन्तृमतेन द्वाभ्या वृक्षपदाभ्या वृक्षद्वयस्य बहुभिश्च बहूना वृक्षाणा बोधात् न तु सकृदेकेन, शिष्टलुप्तशब्दयोस्सारूप्याद्वा च्यसादृश्याचैकत्वोपचारेणैकशब्दप्रयोगोपपत्ते । तत्रैकशेषसमासानभ्युपगन्तृमतेन तु द्विव हुवचनान्तो वृक्षशब्दस्त्वभावत एव स्वाभिधेयमर्थं द्वित्वबहुत्वविशिष्टमाचष्टे तथासामर्थ्यात्, अन्यथा शब्दव्यवहारानुपपत्ते, अनेकनयमयेऽस्मन्मते तु वृक्षौ वृक्षा इत्यत प्रत्ययवत्या प्रकृत्या वृक्षत्वतदाश्रयलिङ्गसख्यादिविषयकक्रमिकोपस्थितिपरिणत एव लिङ्गसख्यादि प्रकारको वृक्षविशेष्यकशब्दबोधो जायते तत्र विशेष्यतया वृक्षस्य प्राधान्यं द्वित्वबहुत्व सख्यादीनान्तु विशेषणतया गौणत्वमिति प्राधान्येनैकार्थवाचकत्वमेवैकपदस्याभिमतम् ।
- 15 न च पुष्पदन्तादिपदवदत्रापि केनचित्पदेन सदसतोरपि प्राधान्येनोपस्थिति स्यादिति वाच्यम्, एकयोक्त्या पुष्पदन्तौ दिवाकरनिशाकरा ' विति कोऽस्वरसादेकोच्चारणान्त-भावेण गृहीतनानाशक्तिकपुष्पदन्तादिपदे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, अत्र पुष्पदन्तपद चन्द्रे सूर्ये च शक्तिमत्याकारशक्तिग्रह तत्कार्यतावच्छेदकञ्च चन्द्रत्वप्रकारकत्वे सति सूर्यत्वप्रकार कस्मृतिजननद्वारा तादृशशाब्दत्वम्, चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयस्मिन् व्यासज्यवृत्तिरूपमेक शक्यतावच्छेदकत्व, एकत्र चान्यत्रग्रहे न शक्त्या बोधोऽपि तु लक्षणयेति नैयायिका । तथा विधस्यात्र सहार्पितसत्त्वासत्त्वोभयाश्रयबोधकस्य कस्यापि पदस्याभावादवक्तव्यत्वमेव साधु, तथा जिज्ञासाया बाधितत्वज्ञाने च तथा ज्ञानस्य विपरीतव्युत्पत्त्या जायमानस्याप्यनिष्टत्वप्रतिसन्धानान्न तदर्थं कश्चित्प्रानाणिक पदप्रयोग इति तदाऽऽक्तव्यत्वेन ज्ञानस्यैवेष्टत्वात्, अत एवैकक्षणे बोधद्वय जायतामित्यादिस्थलेऽप्यवक्तव्यत्वाभिधानसाम्राज्य, बाधि
- 25 तेच्छाविषयत्वावच्छेदेनावक्तव्यत्वव्यवस्थापनादिति ।

१ द्वन्द्वस्य प्रवृत्तिस्त्वकारप्रतिपाद्य वसामान धिक्करणेनापरपदप्रतिपाद्य तावच्छिन्नमेदे एकपदजन्य प्रतिपत्तिविषयितावभामानाधिक्करणेनापरपत्त्यप्रतिपत्तिविषयित्व वच्छिन्न गदे वा भवति घटावित्यादायेक पदप्रतिपाद्यऽपरपत्तिप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नभन्नाद्विशेष्यतभिदन विषयिताभेदाद्वा तदुपपत्ति ॥ २ सट्टुचरितगण्ड रसकृदेव प्रधानतयाऽर्थं बोधयतीयेव नियमात् ।

सत्त्वादिरूपेणेति, आदिनाऽसत्त्वस्य ग्रहः, अवक्तव्य एव घट इत्युक्तौ घटस्य सर्वथाऽ-
वाच्यत्वं प्राप्नोति तथा चास्तित्वादिमुखेनापि घटस्याभिधानं न स्यादेवञ्च प्रथमद्वितीया-
दिभङ्गभङ्गप्रसङ्ग इति स्यात्पदप्रयोगः क्रियते, तेन च सत्त्वाद्येकैकधर्ममुखेन वाच्यमेव
सर्वं वस्तु, युगपत्प्रधानभूतसत्त्वासत्त्वोभयधर्मावच्छिन्नत्वेनावाच्यत्वमित्याशयेन सत्त्वादि-
रूपेण वक्तव्य एव सन्नित्युक्तम् ॥

5

अथ पञ्चमभङ्गवाक्यार्थमाह—

स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घट इति पञ्चमवाक्येन स्वद्रव्याद्यपेक्षयाऽ
स्तित्वविशिष्टो युगपत्स्वपरद्रव्याद्यपेक्षयाऽवक्तव्यत्वविशिष्टो घटो यो-
ध्यते, तथा चाभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा सामान्यतोऽनन्तधर्मा-
त्मको घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावा- 10
प्रतियोगिस्वद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्वविशिष्टयुगपत्स्वपरद्रव्याद्यवच्छिन्नस-
त्त्वासत्त्वोभयविषयकावक्तव्यत्ववानिति बोधः ॥

स्यादस्ति चेति, विध्यात्मना मुख्यविषयतावच्छिन्ना योभयात्मना युगपदवक्तव्यत्व-
मुख्यविषयता तद्वतो बोधोऽस्य भङ्गस्य फलमित्याशयेनाह—स्वद्रव्याद्यपेक्षयेति, मतान्तरेण
तु एको देशो घटस्य धर्मिणोऽस्तित्वे आदिष्टोऽपरश्च देशोऽस्तित्वनास्तित्वप्रकाराभ्यामेक 15
दैव विवक्षितः, तदा स घटोऽस्ति चावक्तव्यश्च भवति, उक्तोभयधर्माक्रान्तदेशद्वारेण
धर्मिणो विवक्षितत्वात् । अत एव प्रथमचतुर्थभङ्गसयोगेनान्यथासिद्धिव्युदासः, तत्र हि
केवल धर्मविवक्षा, सा च देशविशेषितद्रव्य एव सम्भवति, अत्र तु देशद्वारा द्रव्य उभय-
धर्मविवक्षा, एवमप्येवमपि भाव्यम् । फलितार्थमाह तथा चेति, स्पष्टमन्यत् ॥

षष्ठमभङ्गवाक्यार्थमाह—

20

स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठं वाक्यं परद्रव्याद्यपेक्षया नास्तित्ववि-
शिष्टं युगपत्प्राधान्येन स्वपरद्रव्याद्यपेक्षयाऽवक्तव्यत्वविशिष्टं घटं प्रति-
पादयति । तथा च तादृशो घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमाना-

१ अनेकद्रव्यपर्यायात्मकत्वाद्वदस्य सत कश्चिद् द्रव्यार्थविशेषमाश्रित्वास्तीति घटस्य व्यपदेश, तस्यै-
वान्यघटद्रव्यसामान्य तद्विशेष द्वय वास्तोऽस्तु युगपद्विवक्षायामवकाशता घटजन घटविशेषण कश्चि
द्वत्तमानो घट घटत्वापत्त्यादना तदस्त्ववशापरविशेषादना वा युगपद्विवक्षया स्यादास्त चावक्तव्य
पद इति पञ्चमवाक्यबोधः ॥

धिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिपरद्रव्याद्यवच्छिन्ननास्तित्वविशिष्टयुगप-
त्स्वपरद्रव्याद्यवच्छिन्नसत्त्वासत्त्वविषयकावक्तव्यत्ववानिति बोधः ॥

स्यान्नास्ति चेति, निषेधात्मना मुख्यत्रिपयतावच्छिन्ना योभयात्मना युगपदवक्तव्य
त्वविषयता तद्वतो बोधोऽस्माद्भवतीत्याशयेनाह—परद्रव्याद्यपेक्षयेति । मता-न्तरेण तु घटस्यैको
5 देशो नास्तित्वे नियतोऽपरश्च सत्त्वाभ्याभ्या युगपदादिष्टस घटस्तथाविधविकल्पवशात्
नास्ति चावक्तव्यश्च भवति, तात्पर्यार्थमाह तथा चेति, शिष्ट स्पष्टम् ॥

अथ सप्तमभङ्गवाक्यार्थमाह—

स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति सप्तमं वाच्यन्तु क्रमार्पित-
10 स्वपरद्रव्यादीन् सहापितस्वपरद्रव्यादीनाश्रित्यास्तित्वनास्तित्वविशिष्टा
वक्तव्यत्ववद्घटमाह । तथा च तादृशो घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघ-
टत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिक्रमार्पितस्वपरद्रव्याद्यवच्छि-
न्नास्तित्वनास्तित्वोभयविशिष्टसहापितस्वपरद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्वना-
स्तित्वोभयधर्मविषयकावक्तव्यत्ववान् घट इति बोधः ॥

15 स्यादिति, क्रमादुभयमुख्यविषयताद्वयावच्छिन्नावक्तव्यत्वमुख्यविषयताको बोधोऽस्य
फलमित्याशयेनाह क्रमार्पितेति, मता-न्तरेण तु यस्यैको देशोऽस्तित्वेऽपरो नास्तित्वेऽन्यश्चो
भयथा नियतस्तादृशो घटो विकल्पवशादस्तिनास्तवक्तव्यश्च भवतीति । भावार्थमाह तथा
चेति स्पष्टम् । वाक्येष्वेव सप्तसु नयत्रिभागस्तु सामान्यप्राहिणि सङ्गहे प्रथमो भङ्ग,
विशेषप्राहिणि व्यवहारे द्वितीय सङ्गहव्यवहारस्योत्तरीय, सूक्ष्मवर्तमानक्षणप्राहिणि
20 ऋजुसूत्रे चतुर्थ एकदोभयार्पणाया वर्तमानक्षणनियतत्वात्, पञ्चमस्तद्गर्जुसूत्रयो, षष्ठो
व्यवहारर्जुसूत्रयो, सप्तमस्तु सङ्गहव्यवहारर्जुसूत्रेष्विति । एते त्रयो नञा वञ्चिप्रायरूपत्वा
दर्शनया, प्रथमद्वितीयावेव भङ्गो शब्दादिषु त्रिषु नयेष्वपीति केचित् ॥

१ अयम्भाव अर्थप्रधानो वञ्चिप्रयोगोऽर्थनय सङ्गह इति उपपन्नस्य परार्थशक्तव्यवशमभूत् शब्दादि
श्रोत्रमिन्द्रियस्तु शब्दप्रभवमर्थमुपसर्जनतया व्यवस्थापयति अतस्तु शब्दजनयदशब्दसमभिरुद्भवभूतभेदमिन्द्र
तत्र वचनमार्गश्च सविकल्पनिर्विकल्पकभेदेन द्विविध सविकल्प सामान्य निर्विकल्प पर्याय, तत्रप्रतिपादक
स्वाङ्गवचनमपि तथा गणक्याभेदेनाभिधाप्रतिपादनादपि शब्दसमभिरुद्भवेदमिन्द्रियानास्तविकल्पसाहित्यत्तद
मिन्द्रियण सविकल्पका वचनमार्ग प्रथमभनकरूप एवभूतस्तु त्रिषु भेदादिप्रथममार्गं तत्क्षण प्रतिपादयतीति
तदुत्तर भद्विज्ञासाहस्यविकल्पविरहाभिर्निर्णयो द्वितीयभङ्गस्यो वचनमार्ग । अवक्तव्यत्वभङ्गस्तु व्यञ्जननय न
सम्भवत्यव व्यञ्जननयस्य धाप्रतिप्रायत्वेन तत्र शब्दाभावात् तथा चेतस्य प्रथमद्वितीयावेव भङ्गाविति ॥

ननु पूर्वोदितेषु भङ्गेषु सत्त्वाद्यवच्छेदकतया स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावा उक्ताः तेषां स्वत्वपरत्वविवेकाय प्रथमं भावपदवाच्यं स्वरूपं दर्शयत्यसाधारणत्वादादौ—

अत्र सर्वत्र घटस्य स्वरूपमयं घट इति ज्ञानीयप्रकारताश्रयान्यूनानतिप्रसक्तं घटत्वमेव, तादृशप्रकारत्वानाश्रयं विशेष्यावृत्तिं च पदत्वादिकं पररूपं, ननु तद्विन्नत्वमात्रं, द्रव्यत्वादीनां पररूपत्वापत्तेः । घटादीनाञ्च 5 पररूपादिनापि सत्त्वे पदार्थत्वव्याघातप्रसङ्गः, स्वपररूपग्रहणव्यवच्छेदाभ्यां हि पदार्थत्वं व्यवस्थाप्यम् ॥

अत्र सर्वत्रेति । पूर्वोदितेषु सप्तसु भङ्गेष्वित्यर्थः, अयं घट इति ज्ञानीयप्रकारतेति, तादृशज्ञाननिरूपितप्रकारताश्रयत्वे सति अन्यूनानतिप्रसक्तत्वं घटस्वरूपैव घटमात्रवृत्तित्वे सति घटे- 10 तरावृत्तित्वात्, तस्मात्सदृशपरिणामलक्षणो घटत्वरूपो धर्मो घटस्य स्वरूपमिति भावः । पररूपमाह तादृशेति, अयं घट इति ज्ञाननिरूपितेत्यर्थः, तथा च तादृशप्रकारत्वानाश्रयत्वपदत्वादावेव, ते च पदत्वादाय. विशेष्ये घटे न वर्तन्त इति पररूपा भवन्तीति भावः । तादृशप्रकारत्वाश्रयमिन्नत्वमात्रं तु न पररूपत्व तस्य द्रव्यत्वादावपि सत्त्वेन पररूपत्वापत्तेरित्याह न तु तद्विन्नत्वमात्रमिति, हेतुमाह द्रव्यत्वादीनामिति, ननु घटादिकमस्ति नास्तीति वदताऽ 15 स्तित्वं नास्तिवश्च वस्तुधर्मतयाऽभ्युपगतं भवेत् तत्कथमेकमेव घटादिकं वस्तु सञ्चासञ्च- स्यात् सत्त्वस्यासत्त्वपरिहारेणासत्त्वस्य च सत्त्वपरिहारेण व्यवस्थितत्वात्, अन्यथा तयोर- मिशेषः स्यात्, तथा च घटादिकं यदि सत्तर्हि कथमसत्, यदि चासत् कथं सदेकत्र सद- सत्त्वयोर्विरोधादित्याशकायामाह घटादीनाञ्चेति, निरवच्छिन्नसत्त्वासत्त्वयोरप्रामाणिकत्वेन स्वरूपादिघटितमूर्तेरेव सत्त्वादेः प्रतीतेः घटादिकं वस्तु स्वरूपेणास्ति पररूपेण नास्तीत्येव 20 वस्तुत्व, स्वरूपेणैव पररूपेणापि सत्त्वे घटोऽप्यघट स्यात्, अघटस्वरूपपटादिवत्, पररूपेणैव स्वरूपेणाप्यसत्त्वे घटादिकं घटवत्त्वेव न स्यात् स्वस्वभावादिनाप्यसत्त्वात् परविपाणवदिति इतरेतररूपापत्त्या पदार्थस्वरूपहानिप्रसङ्ग इति भावः, घटाद्यात्मकत्वञ्च स्वस्वभावादिरूपेण ग्रहणात्परस्वभावादिना व्यवच्छेदाच्च सम्भवति नान्यथेत्याशयेनाह स्वपरेति, न चैकत्र वस्तुनि सत्त्वमसत्त्वञ्च परस्परविरुद्धधर्मयोस्सामानाधिकरण्यायोगा- 25 शुक्तिविरुद्धमिति वाच्यम्, स्वरूपपररूपाभ्यां विश्वशितयोस्तथोऽशीतोष्णरपशैवद्विभ्राधिक- रणत्वाप्रतीत्या विरोधासिद्धेः, तादृशयोस्तयोरेकाधिकरणत्वधीसद्भावात्, न च हृष्टेऽनुपपन्नं नाम, स्पष्टास्पष्टविपयतया भिन्नस्वभावत्वेन सिद्धयोः प्रत्यक्षशाब्दबोधयोरेकविपयत्वस्य

- एकद्रव्याश्रयत्वस्य चैव सत्त्वासत्त्वयोरेकाश्रयत्वस्याविरुद्धत्वात् । न च स्वस्वभावादिना सत्त्वमेव परस्वभावादिनाऽसत्त्व स्यान्न ततो भिन्नमिति वाच्यम्, तस्यैकस्वभावत्वेऽवस्तुत्व प्रसङ्गात्, यदि हि घटत्वादिना सत्त्वमेव पटत्वाद्यवच्छिन्नतासत्त्व स्यात् तदा पटत्वादिनापि सन् स्यात् पटत्वाद्यवच्छिन्नासत्त्वस्य घटत्वावच्छिन्नसत्त्वाव्यतिरिक्तत्वात्, तथा घटत्वेनाप्य
- 5 सन् स्यात् पटत्वाद्यवच्छिन्नासत्त्वाभिन्नत्वाद्घटत्वावच्छिन्नसत्त्वस्य, तथा च तदितररूपाप स्यादिनाऽपदार्थत्वप्रसङ्गे दुर्वार एव स्यात् । ननु निरुपाय किञ्चित् पररूपाद्यसत्त्व नास्त्येव येनाव्यतिरिक्तत्वविकल्पकल्पनयाऽवस्तुत्वापत्तिरस्यात्, किन्तु स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्ट मेकस्वभाव पररूपाद्यसत्त्वमुच्यते, अतो नोक्तदोष इति चेन्नैवम्, स्ववाचैधानेकान्तत्व प्रतिपादनात्, विशिष्ट स्वरूपावच्छिन्नसत्त्वमेव पररूपाद्यवच्छिन्नासत्त्वमुच्यते सदसद्रूपत्वञ्च
- 10 वस्तुनो न प्रतिपद्यत इति चित्रम्, स्वपररूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वासत्त्वोभयरूपतामन्तरा वस्तुनो विशिष्टताया असम्भवात् । नन्वेवमपि सदसद्रूप वस्तु न सम्भवति, तथाहि असदिति प्रसज्यप्रतिषेधो वा स्यात्पर्युदासो वा, किञ्चात, उभयत्र दोषात् सन्न भवतीत्यसदिति प्रस ज्यप्रतिषेधे सन्निवृत्तिरूपनिरुपाख्यस्यासत्त्वेन प्रमाणागोचरत्वाद्बस्तुधर्मत्वानुपपत्ते, तत्त्वेऽ भ्युपगम्यमाने वा निरुपायधर्मवतस्सोपाख्यत्वासम्भवेन वस्त्वपि निरुपाख्य स्यात्, सतोऽ
- 15 न्यदसदिति पर्युदासाश्रयणे सदन्तरमसद्भवति, एवमपि वस्तुनस्सदात्मकत्वेन सतोऽन्यत्वा- भावान्न सदसदात्मक, नहि सत् सदन्तरात्मकमिति चेन्न उभयपक्षाश्रयणेऽपि वस्तुनस्सदसदा- त्मकत्वात्, सत्त्वानुविद्धस्यासत्त्वस्याभावेन सन्न भवतीत्यत्रापि परद्रव्यादिरूपेण सत एव प्रतिषेधान् तस्यै च तत्रात्मदात्तस्वरूपस्य च सत्त्वानुवेधान्न निरुपायमेव तदसत्त्वमिति न तत्पक्षोपक्षितदोषप्रसक्ति, पर्युदासपक्षदोषस्तु अनभ्युपगमादेव निरस्त । तथा च सदस
- 20 दात्मकं वस्तु तत्रै न स्वरूपसत्त्वासम्पृक्त पररूपासत्त्व नया पररूपासत्त्वासम्पृक्त स्वरू

१ न चरस्मिन्पि द्रव्य प्रत्यक्षविषयता भिन्नक ले भिन्नकाले च शाब्दविषयतेति यकालभद न तयोर्विरोध इति वाच्यमत्राश्रयच्छदन चिन्तान नीत्तदितरविषयत्वयोर्विरोधेनाभान पत न च तत्र तथाप्रतीतिरेवा विरोधसाधिका तयोरेति वाच्य प्रकृतऽपि नु वत्वात् । त्रिभ भवाभवयोर्विरोधस्यापि तत्प्रतियोगिप्रति वन विनाय एव विनायततया न सन्तरभूत वस्तुनि तदेतदसत्त्वासत्त्वयोर्विरोधनयन एव गण्यमिति ॥ २ निरुपाय नि स्वभावम् पररूपाद्यसत्त्व-पररूपाद्यवच्छिन्न सत्त्वाभाव यौद्धमतेनाय पूर्वपक्ष । विशिष्ट मेकस्वभाव स्वतरसत्त्वलव्याश्रयत्व एव सदस्वभावम् ॥ ३ परद्रव्यादिरूपेण सत पदादेस्सत्त्वद्रव्यादिरूपेण सति घटे प्रतिपद्य चिन्त पररूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वस्य न घटेऽभावात् तद गम्यत्व न निरुपाय न स्वहपरास्व स्यानुवेधान् सत्त्वाभावो हि पदात्मक तस्मात्तदत्त्वेन गोऽनुविद्ध इति न निरुपाय इति भव ॥ ४ यो हि स्वरूपेण स्ति, पररूपाद्यवच्छिन्नपदाय मस्तु न भवति एवम मय तरप्रतिषेधपथ पदासत्त्वतस्सत्त्व मसत्त्वानुविद्धमसत्त्वम सत्त्वानुविद्धमिति भाव ॥

पसत्त्व, न चानयोरेकत्वमेव, अविगानेन सम्यगुभयोपलब्धे, न च नानात्त्वमेव, तद्व्यवस्थाऽ
योगात् तथानुपलब्धेश्चेत्यन्योऽन्यानुविद्ध भेदाभेदवृत्तितत्त्वभाव विशिष्टमुभयमेव तत्
अन्यथा वस्तुना वैशिष्ट्यानुपपत्तेरिति । ननु भवतु सत्त्वमसत्त्वञ्च वस्तुधर्मो वस्तुस्वरूपत्व
तयो कथम्, तथाहि धर्मधर्मिणो किन्तावद्भेद उताभेद आहोस्विद्भेदाभेदो वा, नाद्य, वस्तु-
नस्सदसंदात्मकत्वासम्भवात् न द्वितीय, एकधर्म्यभिन्नत्वात्तयोरेक्यापत्तेस्तत्स्वरूपवत्, 5
धर्मिणो वा भेदस्य्यात् सदसत्त्वयोर्भेदात् नापि तृतीय, येनाकारेण भेदस्तेन भेदैकान्त्यात्
येन चाकारेणाभेदस्तेनाभेदैकान्त्यात्, तथाप्येकस्योभयरूपत्वासम्भवात्, न च येनैवाकारेण
भेदस्तेनैवाभेदो येन चाभेदस्तेन भेद इति वक्तु युज्यते विरोधादिति चेन्मैवम्, प्राथमिकविक-
ल्पद्वयोक्तदोषस्यानभ्युपगमतिरस्कृतत्वात् भेदाभेदपक्षस्थैवाभ्युपगमात् । न चात्रापि दोष उक्त
एवेति वाच्यम्, अन्योऽन्यव्याप्तिभावेनास्य जात्यन्तरात्मकत्वेन केवलभेदाभेदप्रत्युक्तदोष- 10
स्याज्ञानवतारान् । तस्माद्येनाकारेण भेदस्तेन भेद एव, येन चाभेदस्तेनाभेद एवेत्यन्यन्त-
परित्यक्तानेकान्तवाद्विषयमेतत् । अभेदाननुविद्धस्य केवलभेदस्य भेदाव्याप्यस्याभे-
दस्य चाप्रसिद्धे, न च येनाकारेण भेदस्तेनैवाभेद इत्याद्यपि साम्प्रतम्, सर्वथैकनिमित्तत्वे
भेदाभेदद्वयानुपपत्ते, तर्हि कथं धर्मधर्मिणोर्भेदाभेद इति चेत्कथञ्चिद्भेद कथञ्चिद्भेद इति
गृहाण, धर्माणा मिथो भेदात्प्रतिनियतधर्म्याश्रितत्वाच्च कथञ्चिद्भेद, धर्माणा धर्मिणा सर्वथै- 15
कत्वे धर्मतयापि भेदासम्भवात्, तथा धर्माणामेवाभ्यन्तरीकृतधर्मिस्वरूपत्वात् धर्मिणोऽपि
चाभ्यन्तरीकृतधर्मस्वरूपत्वात्कथञ्चिद्भेद, अत्यन्तभेदे धर्मधर्मिकल्पनाऽसम्भवात्, अति-
प्रसङ्गात्, अनुवृत्तव्यावृत्तस्य च वस्तुनोऽव्यक्षसिद्धत्वेन न भेदाभेदस्योत्प्रेक्षितत्वमपि,
अनुभवो हि पुरोऽवस्थिते घटादौ तद्वद्रूप एवोपजायते, अन्यथा तत्त्वभावप्रसङ्गादिति ।
ननु जीवादीना द्रव्यत्वावच्छिन्नाना सत्त्वासत्त्वादिसप्तमङ्गीसाधने किं स्वद्रव्य किं वा 20
परद्रव्य, तद्वच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या परत्वस्य तदभावे च स्वत्वस्य दुर्बत्त्वादिति चेदुच्यते
शुद्ध द्रव्य स्य सत्त्वावच्छेदक, अशुद्धञ्च परमसद्रव्य असत्त्वावच्छेदक, शुद्धत्वाशुद्धत्वे च
भेदाभेदप्रधानव्यवहारनिश्चयसाक्षिकारणण्डोपाधिरूपे, न च शुद्धद्रव्यस्य स्वपरद्रव्यव्य-
वस्था कथं, तस्य द्रव्यक्षेत्रकालभावात्मकत्वादिति वाच्यम्, सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावरूप
व्यापक स्वद्रव्य विकलद्रव्यादिक परद्रव्यमित्यङ्गीकारादेवमन्यत्रापि भाव्य ॥ 25

१ सत्त्वासत्त्वयोर्मिष्टत्वादिति भाव । ऐक्यापत्तेरिति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नवनियमादिति ॥
२ स्वभावस्य धर्मत्वान् धर्मधर्मिणोरकात्मभेदे धर्मिणो निस्त्वभवत्व स्यात् तथा च ज्ञेयत्वादिधर्मानु-
वेगधर्मिणोऽभावप्रसङ्ग तदभावाच्च न धर्माणा निराध्वयत्वादध्वय विना प्रज्ञासम्भवात्भावप्रसङ्ग इत्यतिप्र-
सङ्गप्राप ॥ ३. ज्ञानेवेया हि वस्तुव्यवस्थिति नदि भेदाभेदात्मकत्व संवदत, उभयस्वरूप संवदनस्याभावा-
दियाथाशयामाहावुभयो हीति ॥ ४ भव एव हि द्रवति द्रोण्याि अदुद्रवदिति द्रव्य क्षीय त क्षयन्ति

अथ स्ववृत्तयसाधारणधर्म एव स्वरूपमित्युक्त्वा पुनरिदानीमन्येऽपि घटस्य स्वरूपाः पररूपाश्च भवन्तीत्यभिप्रायेणाह—

एवं तन्निष्ठाः स्थौल्यादिधर्मवर्तमानकालीनपर्यायपृथुबुध्नोदराद्याकाररूपादिगुणघटनक्रियाकर्तृत्वादयस्स्वरूपा अन्ये पररूपा बोध्याः ॥

- 5 एवमिति । तन्निष्ठा इति, घटनिष्ठा इत्यर्थः । स्थौल्यादिधर्मेति, स्थौल्यादयो धर्माः, वर्तमानकालीनपर्यायविशेषाः, पृथुबुध्नोदराद्याकाराः, रूपादिगुणाः, घटनक्रियाकर्तृत्वमित्यादयस्स्वरूपास्तद्विन्नाः पररूपा इत्यर्थः । घटमात्रस्य पूर्वं स्वपररूपमुपदर्श्य घटविशेषस्य तद्दर्शयितुं वा प्राहैवमिति । तन्निष्ठा इति, तत्तद्वटनिष्ठा इत्यर्थः, अय भाव, घटत्वाक्रान्ते हि घटविशेषे योऽयं स्थौल्यादिधर्मस्त तस्य स्वरूपं घटान्तरनिष्ठो धर्मविशेषः पररूपम्,
- 10 घटोऽय स्थौल्यादिस्वरूपेणास्ति, अन्यघटनिष्ठधर्मेण नास्ति, स्वरूपेणाप्यसत्त्वे घटोऽयमसन् स्यात्, पररूपेणास्तित्वोपगमे सर्वघटानामैक्यप्रसङ्गेन सामान्याश्रयव्यवहारविलोपप्रसङ्गः । अनेकघटवृत्तिसामान्याभावात् । प्रतिक्षणं घटादौ सजातीयपरिणामोत्पत्तिसिद्धान्तसिद्धतया ऋजुसूत्रनयतो वर्तमानक्षणवृत्तिघटपर्यायो घटस्य स्वरूप, अतीतानागतक्षणनिष्ठघटपर्याया पररूपं, तथा च वर्तमानकालीनपर्यायेण घटोऽस्ति, क्षणान्तरवृत्तिपर्यायेण च नास्ति, तेन
- 15 रूपेणापि सत्त्वे घटस्यैकक्षणावृत्तित्व स्यात् स्वीयरूपेणाप्यसत्त्वे घटव्यवहारस्यैव विलोपा पत्तिः, विनष्टानुत्पन्नघटव्यवहाराभाव इव । अथवा पूर्वोत्तरकुसूलकपालाद्यवस्थाकलापो मध्यवर्तिघटस्य पररूप मध्यवर्तिघटपर्यायः स्वरूप तथा च यदि तादृशपररूपेणापि स्यात्तदा कुसूलाद्यवस्थाया तदुपलब्धिप्रसङ्गो घटपर्यायोत्पत्तिविनाशार्थं प्रयत्नवैफल्यप्रसङ्गश्च स्यात् । यदि च स्वरूपेणापि न स्यात्तर्हि तत्कार्यजलाहरणादिकमपि नोपलभ्येत । कालविशेषावस्थाविनि क्षणमात्रवर्तिनि वा घटे वर्तमानो यः पृथुबुध्नोदराद्याकारस्त तस्य स्वरूपं, इतराकारः पररूपम्, स्वरूपेण सोऽस्ति पररूपेण च नास्ति, उभयथापि सत्त्वे तद्वट इतरेषा व्यवहारप्रसङ्गः, आकारविशेषसत्त्वाधीनत्वाद्द्वयवहाराणाम् । उभयथापि नास्तित्वे घटासत्त्वप्रसङ्गः । रूपविशिष्टो घटभ्रष्टुर्माह इति व्यवहारे रूपद्वारा घटो गृह्यत इति रूप घटस्य स्वरूप, न रमादिमुदेन चक्षुर्माह इति रसादिक पररूप, तथा च स स्वरूपेणास्ति पररूपेण च नास्ति, उभयथापि सत्त्वे रमस्यापि चक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वात्परम्या रसनादीन्द्रियरूपना व्यर्था स्यात् । उभयथापि नास्तित्वे घटस्याग्रहणप्रसङ्गः रूपाद्रिज्ञाननियतत्वाद्द्रादादि-

क्षिताद्यास्मिन् पदार्था इति क्षेत्र, कथं । कथमित्येते कलिताद्यास्मादिति कान्, भवति भवित्यस्यभूदि ति भाव पर्याय इति गतैर द्रव्यैत्रय लभावात्मना विरोधने तस्या एव तथा व्यवहारविषयत्वात्पर्यवसति ॥

ज्ञानस्य । समभिरूढनयार्पणतः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदप्रौद्येण घटकुटादिशब्दानामर्थभेदोऽस्ति
 तथा च घटत इति व्युत्पत्त्या घटनक्रियाकर्तृत्वं घटस्य स्वरूपं भवति, इतरश्च
 पररूपं भवति, घटश्च तेन रूपेणारित पररूपेण च नास्ति, उभयथापि सत्त्वे भिन्न-
 प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन शब्दभेदो न स्यात्, उभयथाप्यसत्त्वे घटादिशब्दानां निरर्थ-
 कत्वापत्तेः । एवं सम्मत्याद्यनुसारेण नामस्थापनाद्रव्यभावभिन्नेषु विधित्सिताविधि- 5
 त्सितप्रकारेण सत्त्वासत्त्वे ताभ्याश्च युगपदवाच्यत्वं भाव्यं, व्यतिरेके च प्रतिनियत-
 व्यवहारोच्छेदो बाधकः । अत्रायं क्रमोऽवसेयः नामस्थापनाद्रव्यभावभिन्नेषु घटादिषु
 विधित्सिताविधित्सितप्रकारेण सत्त्वासत्त्वे, स्वीकृतप्रतिनियताकारे नामादिके घटादौ संस्था-
 नमादाय, स्वीकृतप्रतिनियतसंस्थानादिके मध्यमावस्थारूपवर्त्तमानकालीनपर्यायमादाय, ततो
 मध्यमावस्थारूपे तस्मिन् वर्त्तमानावर्त्तमानक्षणपर्यायमादाय, क्षणपरिणतिरूपे च चक्षुर्ज- 10
 न्यज्ञानविषयत्वाधिषयत्वाभ्यां, लोचनप्रतिपत्तिविषये तत्रैव घटतदितरशब्दवाच्यत्वाभ्यां,
 घटशब्दाभिधेये च हेयोपादेयान्तरङ्गबहिरङ्गोपयोगानुपयोगरूपतया, उपयुक्ते त्वभिमतार्थबो-
 धकत्वानभिमतार्थबोधकत्वाभ्यां विज्ञेये इति ॥

तदेवं स्वरूपपररूपाभ्यां सदसत्त्वं व्यवस्थाप्य द्रव्यावलम्बनेन तदाह—

एवं शुद्धं मृद्रव्यं घटस्य स्वरूपं, तद्भिन्नं स्वर्णादि परद्रव्यम्, तद्रूपे- 15
 णापि घटादीनां सत्त्वे द्रव्यस्य प्रतिनियमो न स्यात् ॥

एवमिति, पूर्वोपदर्शितस्वरूपप्रकारेणेत्यर्थः, शुद्धं मृद्रव्यमिति मृत्त्वेन लोकप्रसिद्ध-
 मित्यर्थः, तेन मृत्तिकाभासस्य न प्रहः सुवर्णादीनामपि मृद्रव्यत्वेन, पररूपत्वासम्भवात्
 एवञ्च पार्थिवत्वेनेत्यस्यापि लाभः । स्वर्णादीत्यादिनाऽनादीनां प्रहः । एवञ्च घटः स्वद्रव्येण
 मृदात्मना पार्थिवत्वेन वाऽस्ति परद्रव्येण स्वर्णादिनाऽवादित्वेन वा नास्तीति भावः । 20
 अन्यधेतरेतररूपापत्त्याऽयं मृदात्मकोऽयं स्वर्णात्मक इत्यादिद्रव्यप्रतिनियमो न स्यादि-
 त्याश्रयेनाह तद्रूपेणापीति, स्वर्णादिरूपेणापीत्यर्थः, तथोभयथाप्यसत्त्वे घटादिद्रव्यरूपरहितोप-
 इत्यपि शोध्यम् । न चोभयथापि सत्त्वे न द्रव्यप्रतिनियमव्याघातः तथाहि अनेकद्रव्य-
 निष्ठस्यापि संयोगविभागादेर्न द्रव्यप्रतिनियमव्याघातो घटपटसयोगस्य घटात्मना पटात्मनापि

१ घटादिषु विधित्सितरूपेण मह्यमविधित्सितरूपेण सत्त्वं ताभ्यां युगपदवाच्य विज्ञेयं त्वपर्यये प्रतिनि-
 यतव्यवहारोच्छेदो बाधकः, विधित्सिते पटादौ नामस्थापनापेक्षया सत्त्वं परमं स्थापनेनया चागम्य ताभ्यां
 युगपदवाच्यत्वमित्येवरीत्या भद्रप्रथं प्रमत्तात्मक विज्ञेयमिति भावार्थः । सम्भानमादादेति, तद्भिन्नत्वभ्यादि
 धर्ममादापेक्षया । मध्यमावस्थासंपत्ति पूर्वोक्तस्य मृत्त्वपत्त्यादन्तरेण तद्व्यतिरेक्येण एतद्व्यत्ययः ॥

सत्त्वाद्य च तयोरेव सयोग इति नियमाच्चेति वाच्यम्, तस्यानेकद्रव्यगुणत्वेनानेकद्रव्यस्यैव स्वद्रव्यत्वात् स्वानधिकरणद्रव्यान्तरस्य च परद्रव्यत्वात् तथा च स्वद्रव्यापेक्षयाऽस्तिस्वाभावेऽयं सयोगोऽनयोरेवेति प्रतिनियमो व्याहन्यत एव । अत्रायन्तु विशेषः, अव्यासज्यवृत्तिधर्माणामस्तित्वे स्वसमवायिद्रव्यमात्रापेक्षा, व्यासज्यवृत्तिधर्माणान्तु स्वपर्याप्तिस-
5 द्रव्यापेक्षेति ॥

क्षेत्रावलम्बनेन ते घटयति—

एवं घटस्य निजं क्षेत्रं भूतलादि परक्षेत्रं तद्विभक्तं कुड्यादि स्वक्षेत्र इव परक्षेत्रेऽपि सत्त्वे क्षेत्रनियमानुपपत्तिप्रसङ्गः ॥

एवमिति । क्षेत्रमिति, अधिकरणमित्यर्थः, इहत्यत्वं घटस्य क्षेत्रं तेन रूपेणास्ति
10 तद्विभक्तमिति भूतलादिभिन्नमित्यर्थः स्वानधिकरणदेश इति भावः, स्वानधिकरणदेशाऽवच्छेदेन च नास्तीति तात्पर्यार्थः । उभयथा सत्त्वे इतरेतररूपापत्तिमाह—स्वक्षेत्र इवेति, क्षेत्रनियमानुपपत्तिप्रसङ्ग इति, अस्मिन्नेव क्षेत्रे घटोऽस्ति न तत्क्षेत्र इति नियमभङ्ग इत्यर्थः, उभयथाप्यसत्त्वे तु निराश्रयत्वापत्तिरिति भावः ॥

अथ कालमाश्रित्य ते निरूपयति—

15 एवं वर्तमानकाल एव घटस्य कालः, तद्विघातीतादिः परकालः स्वकालवत्परकालेऽपि घटस्य सत्त्वे प्रतिकालनियमानुपपत्तिः प्रसज्येत । इति सप्तभङ्गीनिरूपणम् ॥

एवमिति । घटाधिकरणीभूतः कालो घटस्य स्वकालः, तदनधिकरणः भूतकालो ध्वस-
कालो वा परकालः, उभयथा घटस्य सत्त्वे दोषमाह स्वकालवदिति, प्रतिकालेति, अस्मि-
20 श्चैव काले घटोऽस्ति नातीतादिकाल इति नियतकालव्यग्रहारो न भवेदेव इष्टापत्तौ तु नित्यत्वापत्तिप्रसङ्गः, उभयथाऽसत्त्वे तस्य सर्वकालासम्पत्तिवत्त्वेनावस्तुत्वापत्तिः स्यादिति भावः । ननु घटस्य सत्त्वे यथा स्वरूपादिरवच्छेदकः तथा स्वरूपादौ स्वरूपाद्यन्तरमस्ति न वा ? यदि नास्ति कथं तर्हि तस्य सत्त्वं यद्यस्ति तर्हि कथं नानवस्था ? यदि सुदूरमपि गत्वा गत्यन्तराभावेन कस्यचित्सत्त्वे स्वरूपाद्यनपेक्षयाऽनवस्था वार्यते तर्हि घटादीनां
25 सत्त्वेऽपि तथा भग्नो किमनया स्वगृहप्रक्रिययेति भ्रमम्, वस्तुनो हि यथैवायाधिता प्रतीतिस्तथैव तद्व्यवस्था, प्रतीतिश्च स्वरूपादिघटितमूर्तेरेव सत्त्वादेर्माहिका, अन्यथा नानानिरकुट्टाविप्रतिपत्तीनां वारयितुमशक्यत्वान्न । न च तस्यां स्वरूपादिधमन्यदेश प्रतीयते

येन स्वरूपान्तरापेक्षा स्यात् । न च जिज्ञासाधीना हि स्वरूपाद्यपेक्षा तथा च तत्रापि प्रकृत इव जिज्ञासा स्यादेव तथा चास्त्यनप्रस्थेति वाच्यम्, यत्रैव न सा तत्रैव त्रिभ्रान्त्या तदभावात् केनचिन्नयेन स्वरूपादेः स्वरूपत एवावच्छेदकत्वं निर्णयैवास्तित्वादिप्रवृत्तरनवस्थाया अभावादिति । एतेनैकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वरूपौ विधिनिषेधात्मकौ धर्मौ न सम्भवतो विधिमुखप्रत्ययविषयत्वननुल्लिखितप्रत्ययत्रिपयत्वरूपत्वेन शीतोष्णयोरिव 5 तयोः परस्पर विरोधात्, यत्रास्तित्वं तत्र नास्तित्वस्य यत्र च नास्तित्वं तत्रास्तित्वस्य विरोधात् । तथाऽस्तित्वाधिकरणस्य नास्तित्वाधिकरणस्य च भिन्नत्वेनैकत्र तयोस्सत्त्वे त्रिभिन्नाधिकरणवृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यं दोषः स्यात्, तथा येन रूपेणास्तित्वं येन च नास्तित्वं तादृशरूपयोरस्तित्वनास्तित्वनियामकस्वपररूपाद्यन्तरापेक्षायामनवस्थादौस्थ्यम्, तथा येन रूपेण सत्त्वं तेनैवासत्त्वस्य येनासत्त्वं तेनैव सत्त्वस्य च प्रसङ्गेन सङ्करः, येन 10 रूपेण सत्त्वं तेनासत्त्वमेव स्यात् तु सत्त्वं येन रूपेण चासत्त्वं तेन सत्त्वमेव स्यात् त्वसत्त्वमिति व्यतिकरो दोषः, तथा सत्त्वासत्त्वरूपत्व इदमित्यमिति निश्चेतुमशक्तेरसशयो दोषः, ततश्चानिश्चयरूपाप्रतिपत्तिर्दोषः, ततश्च सत्त्वासत्त्वात्मनो वस्तुनोऽभावो दोष इत्यष्टौ दोषास्सम्भवन्तीति प्रत्युक्तम्, स्वपररूपाद्यपेक्षया विवक्षितयोस्मत्त्रासत्त्वयोः प्रतीयमानयोर्धस्तुन्यविरोधात् स्वरूपादिना सत्त्वस्यैव पररूपादिनाऽसत्त्वस्यापि प्रतीतिसिद्धत्वेनानुपलम्भ- 15 प्रयुक्तस्य विरोधस्याभावात् । न च विरोधादेकत्र तयोः प्रतीतिर्मिथ्येति वाच्यम्, परस्पराश्रयान्, विरोधे सति तेन बाध्यमानत्वान्मिथ्यात्वसिद्धिः, सिद्धे च तस्मिन् सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधमिद्धिरिति । न च बध्यघातरूपावरूपोऽप्यहिनकुलादिवद्विरोधः, तस्यैकस्मिन् काले वर्तमानयोस्सम्बन्धे सत्येव भावात्, न ह्यसयुक्तमहिं नकुलो नाशयति, तथा सति सर्वत्राहेरभावप्रसङ्गात् तथाप्रकृते सति सम्बन्धे त्रलीयसाऽपरो बाध्यत इति वाच्यं नहि तथा सद- 20 सत्त्वयोः क्षणमात्रमपि परेण सत्त्वमेकत्राभ्युपगम्यते तथा च कथं त्रध्यघातरूपो विरोधः, अभ्युपगमे वा तुल्यबलत्वेन तयोर्न बध्यघातरूपाभावः । नापि सहानप्रस्थानलक्षणो विरोधः, कालभेदेनैकत्र वर्तमानयोः इयामत्वपीतत्वयोरेव तत्सम्भवात्, उत्पद्यमानो हि पीत इयामो यिनाशयति, नहि तथास्तित्वं नास्तित्वञ्च पूर्वोत्तरकालभावि, अस्तित्वकाले नास्तित्वाभावे सत्तामात्रं सर्वं प्राप्नुयान्, नास्तित्वकालेऽस्तित्वाभावे तु सत्त्वाश्रयबन्धमोक्षव्यवहारो 25 विरुद्धयेत, सर्वथाऽमन आत्मलाभासम्भवात् सर्वथा च सतो त्रिनाशासम्भवान् । न चापि प्रतिबन्धप्रतिबन्धकररूपाभावो विरोधः, अस्तित्वकाले नास्तित्वस्य प्रतिबन्धकाभावात् । स्वरूपेणास्तित्वकालेऽपि पररूपादिना नास्तित्वस्य प्रतीतिमिद्धत्वात् । सत्त्वासत्त्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेन प्रतीतत्वाच्च न वैयधिकरण्यं दोषः, नाप्यनवस्थादोषः, अनन्त-

धर्मात्मकस्य वस्तुनः प्रमाणप्रतिपन्नत्वेनापदार्थपरम्पराकल्पनाविरहेण तस्या अभ्युपगमात्
 नापि सकरव्यतिकरौ प्रतीतिसिद्धेऽर्थे कस्यापि दोषस्याभावात्, दोषाणां प्रतीत्यसिद्धपदार्थ-
 विषयकत्वात्, परस्पराणुविद्धसत्त्वासत्त्वयोर्जात्यन्तरात्मकत्वेनैकान्तसत्त्वावलम्बिदोषासम्भ-
 वाच्च, नवा सशयो दोषः, स हि सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च जायते
 5 स्थाणुत्वपुरुषत्वोचिते हि देशे नातिप्रकाशान्धकारकलुपितायां वेलायामूर्ध्वतामात्रं सामान्यं
 विलोकयतो वक्रकोटरपक्षिनीडादीन् स्थाणुगतान् पुरुषगताश्च यस्त्रसयमनशिरःकण्डूयनशि-
 खावन्धादीन् विशेषाननुपलभमानस्य तेषाञ्च स्मरतः पुरुषस्यायं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति
 सशय उदेति, अनेकान्तवादे च विशेषोपलब्धिरप्रतिहतैव, स्वरूपपररूपादिविशेषाणां
 प्रत्यर्थमुपलम्भात् तथा च विशेषोपलब्धेः कथं सशयः, अवच्छेदकभेदेनार्थमाणयोस्सत्त्वा-
 10 सत्त्वयोरेकत्र विरोधाभावेन सशयलक्षणानाक्रान्तत्वात्, एवञ्च सशयमूलकावप्रतिपत्ति-
 वस्त्वभावरूपौ दोषौ दूरापास्ताविति न कोऽपि दोष इति । तदेवं स्वसमयसर्वस्वरूपा
 सप्तभङ्गी समासतो निरूपितेत्याहेतीति ॥

इत्थमागमं निरूप्य तदाभासमाह—

अनाप्तपुरुषप्रणीतवचनसम्भूतमयथार्थशाब्दज्ञानमागमाभासः, तद्व-
 15 चनमप्यागमाभासः । समाप्तमागमनिरूपणम् ॥

अनाप्तेति । अयथार्थवक्तृवचनेन समुद्भूत यदयथार्थं शाब्दज्ञानं स आगमाभास
 इत्यर्थः । निजविनोदाद्यर्थं क्रीडापरवशो रागाक्रान्तः पुरुषः किञ्चन वत्स्वन्तरमलभमानो
 बालैस्साकं क्रीडाभिलाषेण सोमोद्भवाया रोधसि तालहिन्तालधोर्मूले सुलभाः पिण्डलजूर-
 20 स्सन्ति त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः ? इति वाक्यमुच्चारयति, तज्जन्यं च यच्छाब्दज्ञानं
 तद्विसवादिस्वादागमाभासरूपमिति भावः । तादृशज्ञानजनकत्राक्यमपि कारणे कार्योपचारा-
 दागमाभासात्मकमेवेत्याह तद्वचनमपीति । तदेवं परोक्षप्रमाणस्य पक्षमभेद् आगमस्सग्रहेण
 निरूपित इत्याशयेन निगमयति समाप्तमिति ॥

इति तपोगच्छतभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालशारथीमद्विजयकमल-
 सूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धि-
 सूरिणा विनिर्मितस्य तत्त्वम्यायविभाकरस्य स्वोपशान्तां न्याय-
 प्रकाशव्याख्यायामागमनिरूपणं नाम षष्ठं किरणं ॥

अथ सप्तमः किरणः ।

एवं प्रमाणे निरूपिते तस्य प्रामाण्ये वादिनां विप्रतिपत्तेस्तद्विवेचयितुमाह—

ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रमेयाव्यभिचारित्वमेव । स्वातिरिक्तप्राह्यापेक्षया प्रमेयव्यभिचारित्वं ज्ञानस्याप्रामाण्यम्, सर्वन्तु स्वापेक्षया प्रमाणमेव वाह्यार्थापेक्षया तु किञ्चित्प्रमाणं किञ्चिचाप्रमाणम् ॥

5

ज्ञानस्येति । प्रमेयेति, प्रमीयमाणो योऽर्थस्तदव्यभिचरणशीलत्वं ज्ञाननिष्ठं प्रामाण्यमित्यर्थः । अप्रामाण्यपदार्थमाह स्वातिरिक्तेति, सर्वसवित्तेस्वसवेदनस्य कथञ्चित्प्रमाणत्वोपपत्तेर्बहिःपदार्थापेक्षयैव किञ्चिज्ज्ञानं प्रमाणं किञ्चिच्च प्रमाणाभासमित्यभिप्रायेणाह सर्वन्स्विति, न चैवं विरोधः प्रसज्यत इति वाच्यम्, जीवस्यैकस्वाधरणविगमविशेषात्सत्येतरसवेदनपरिणामसिद्धेः श्वेतघटे पीतघटज्ञानवत् । तथा च सर्वत्र ज्ञाने स्वरूपे प्रामाण्य- 10
मनातृत्वमेव, बहिरर्थे त्वनियतस्तत्त्वयोपशम इति स्वभावरूपनान्न विरोध इति भावः । एतेन ज्ञानमात्रं स्वापेक्षया प्रत्यक्षप्रमाणम्, न चैवमनुमितित्वादिना प्रत्यक्षत्वस्य साङ्ग्यमित्ति वाच्यम्, क्वचित्सकीर्णजातेरप्यदुष्टत्वोपगमात्, एवञ्च ज्ञानस्यार्थोन्मुखतयेव स्वोन्मुखतयापि प्रतिभासनं भवतीति सूचितम् । न च यस्यानुभाव्यत्व तस्याननुभूतित्वं दृष्टं यथा घटादिः, ज्ञानस्यानुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वप्रसङ्ग इति वाच्यमनुभूतित्वेनैव ज्ञानस्यानुभवात्, न 15
पुनरनुभाव्यत्वेन, ज्ञातुर्ज्ञात्वेनानुभववत्, नापि ज्ञानस्यानुभाव्यत्व दोषः पदार्थापेक्षयाऽनुभूतित्वात्, स्वापेक्षया त्वनुभाव्यत्वात् । न च विरोधः, अपेक्षाभेदात्, एकस्य पितृत्वपुत्रत्वत् । न च स्वात्मनि क्रियाविरोधः, अनुभवसिद्धेऽर्थे विरोधासिद्धेः । किञ्च वा नाम क्रियाऽऽत्मनि विरुद्धा, न तात्परिस्पर्शस्वरूपा, तस्या द्रव्यवृत्तित्वेनाद्रव्ये ज्ञानेऽसम्भवात् । न धात्वर्थात्मिका, सापि न तात्पर्यकर्मिका, वृक्षस्तितृतीत्यादौ तस्या वृक्षादिरूपे स्वात्मन्येव 20
प्रतीत्याऽप्यविरोधवत् ज्ञानं प्रकाशत इत्यादावपि अकर्मकक्रियाया ज्ञानस्वरूपत्वेऽविरोधान्, प्रतीतेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । अथ ज्ञानमात्मानं जानातीति सकर्मिका क्रिया स्वात्मनि विरुद्धा स्वरूपादपरत्रैव कर्मस्यप्रतीतेरित्युच्यते तदपि न चाह, आत्माऽऽत्मानं हन्ति प्रदीपस्त्वात्मानं प्रकाशयतीत्यादिकायाः क्रियाया अपि विरोधापत्तेः । न च नात्र पारमार्थिकं कर्मत्वं किन्त्वात्मादौ कर्तृयुपचरितमेवेति वाच्यम्, कर्तरि ज्ञानेऽपि स्वरूपस्यैव ज्ञानक्रियानिरूपितकर्मत्वेनोपचारात्, न च ज्ञाने कर्मत्व तात्त्विकं प्रमेयत्वादिति वाच्यम्, सर्वथा कर्मत्वस्य कर्तृत्वात्नादभिन्नत्वे स्याद्विरोधः यदि कर्तृ कथं कर्म यदि कर्म कथं कर्त्रिति, अथ सर्वथा

भिन्नं कर्मत्वं, तर्हि कथं तत्र ज्ञानस्य जानातीति क्रिया स्वात्मनि स्याद्येन विरुध्येत, तथात्वे कथं घटं करोतीति क्रियाऽपि कटकारस्य स्वात्मनि न स्याद्यद्वि न विरुध्येत । कर्तुः कर्मत्वं कथञ्चिद्विन्नमित्येतस्मिन्तु दर्शने ज्ञानस्यात्मनो वा सर्वथा स्वात्मनि क्रिया दूरोत्सारितैवेति न विरुद्धतामधिवसतीति । न च ज्ञानक्रियायाः कर्तृसमवायिन्याः कर्मतया स्वात्मनि विरोधस्ततोऽन्यत्रैव कर्मत्वदर्शनादिति वाच्यम्, तर्हि करणत्वमपि तत्र न स्यात् दृश्यते हि ज्ञानेनार्थमहं जानामीति करणत्वम्, न च ज्ञानेनेत्यनेन विशेषणज्ञानं करणत्वेन विवक्षितमर्थं जानामीत्यनेन विशेष्यज्ञानं कर्मत्वेन विवक्षितं तस्मात्करणमन्यत् कर्मान्यदिति वाच्यम्, कस्यापि विशेषणज्ञानेन विशेष्यं जानामीति प्रतीतेरनुदयात् । किन्तु विशेषणज्ञानेन विशेषणं विशेष्यज्ञानेन च विशेष्यं जानामीत्यनुभवात् । न चादौ दण्डाग्रहे दण्डनमहं वेद्मीति कथं न दण्डविशिष्टपुरुषपदुद्धिरन्यथा दण्डरहितेऽपि पुरुषे तथा प्रत्ययप्रसङ्गादिति वाच्यम्, दण्डविशिष्टे पुरुषे प्रवर्त्तमानया बुद्ध्या सकृदेव दण्डविशिष्टपुरुषग्रहणात् दण्डरहिते च तद्वैशिष्ट्याभावादेव तथा प्रतीत्यनुदयात् । ततो विशेष्यज्ञानं सकृदेव विशेषणविशेष्योभयालम्बनमेव न तु विशेषणज्ञानेन जन्यत्वात्केवलं विशेष्यविषयम् । विशेषणज्ञानस्य करणत्वे विशेष्यज्ञानस्य च ज्ञानकार्यत्वे विशेषणज्ञानं प्रत्यपि करणान्तरापत्तिश्च स्यात् तत्रापि दण्डत्वादिजातिज्ञानस्य करणत्वाभ्युपगमे तत्राप्यन्यस्य वक्तव्यत्वापत्तेः, तस्माद्विशेषणविशेष्यज्ञानयोर्न करणत्वक्रियात्वे अपि तु ते एकज्ञानस्वरूपे अत एव च तयोर्यथा न विरोधस्तथा कर्मत्वेनापि, तस्मात् प्रमातुरात्मनो वस्तुपरिच्छितौ साधकतमत्वेन व्याप्तं रूपं करणं निर्व्यापारं तु क्रिया स्वातंत्र्येण पुनर्व्याप्रीयमाणः कर्त्ता आत्मेति ज्ञानात्मक एवात्मा ज्ञानात्मनार्थं जानातीति कर्त्तृकरणक्रियाविरूपेण प्रतीतिसिद्धः, एवं कर्मव्यवहारोऽपि ज्ञानात्माऽऽत्मनाऽऽत्मानं जानातीति

१. ज्ञानक्रियाया करणज्ञानस्य च भिन्नत्वान्नास्ति विरोध इति चेत्किं करणज्ञानं वा वा ज्ञानक्रियेत्यप्राह न चेति ॥ २. दण्डाग्रहेऽपि दण्डविशिष्टपुरुषपदुद्धयभ्युपगम इत्यर्थः ॥ ३. तुल्यदेशावस्थायिनि तुल्येन्द्रियप्रयोगेऽर्थे षट्प्रत्ययैः पृ-स्स्यात्, चानस्य, व्यापारेऽतिप्रदेशे, च, च, स्वमपि, स्वप्प्रदेशे, ज्ञानभेदे, भाव्य, ज्ञानानां युगपद्भावानभ्युपगमात् नापि कर्मणः, तथाऽप्रतीतेः, युगपद्भावे च कार्यकारणभावोऽपि न स्यादेव सम्भे-तरगोविपणवत् तस्माद्विशेष्यज्ञान विशेषणविशेष्योभयालम्बनमेवेत्याशयेनाह ततो विशेष्यज्ञानमिति ॥ ४. ननु चक्षुरादिरं हि करणं ज्ञानक्रियतो भिन्नमेव, न च ज्ञानेनार्थं जानामीति प्रतीत्या ज्ञानस्यापि करणत्वमिति वाच्यम् तत्र ज्ञायोऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानपदस्य चक्षुषो बोधकत्वादिति चेन्न तस्य साधकतमत्वात्सम्भवात् व्यवधानात् ज्ञानस्यैव साधकतमत्वात् न च यदेव ज्ञानं पदार्थस्य ज्ञानक्रियायां करणं तदेव ज्ञानमिति कथं तत्र क्रियाकरणव्यवहारः प्राणीनिक रथाद्विरोधादिति वाच्यम् कथयिद्रेदादित्यास्ये-नाह तस्मात्प्रमातुरिति ॥

घटते सर्वथा कर्तृकरणकर्मक्रियाणामभेदानभ्युपगमात् तासां कर्तृत्वादिशक्तिनिमित्तत्वात्कथ-
श्चिद्भेदसिद्धेः । ततश्च ज्ञानं स्वप्रकाशमेवेति सक्षेपः ॥

ननु तत्प्रामाण्यनिश्चयस्त्वतो वा परतो वा स्यात् न स्वतः, स्वसन्निहितत्वेऽपि ज्ञान-
त्वेनैव ज्ञानस्य ग्रहणात् न तु तन्निष्ठप्रामाण्येन, ज्ञानत्वस्य त्वाभाससाधारणत्वात् प्रामा-
ण्यस्यापि ग्रहे सर्वेषां विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गाच्च स्वस्वज्ञानस्य हि प्रामाण्यग्रहे सर्वे प्रवादा- 5
स्मृत्याः स्युः । ज्ञानेन स्वतः प्रामाण्यग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात्सद्यो नष्टेदप्रसङ्गश्च यदि हि ज्ञानं
न गृहीतं तदा धर्मिज्ञानाभावादेव न तत्सद्यः, समानधर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्य मशयहेतु-
त्वात् गृहीते च ज्ञाने तत्प्रामाण्यमपि गृहीतमेवेति तदापि सद्यो न स्यादिति । नापि
परतः, परो हि ज्ञानान्तर वा अर्धक्रियानिर्मासो वा, तद्गोचरान्तररीयकार्यदर्शनं वा तच्च
सर्वं स्वतोऽगृहीतप्रामाण्यमव्यवस्थितं कथं पूर्वप्रवर्तकज्ञानं व्यवस्थापयेत् स्वतो 10
वाऽस्य प्रामाण्ये प्रवर्तकज्ञानमपि तथैव स्यात् परस्याप्यन्यतः प्रामाण्ये स्वनवस्था
प्रसज्येतेत्याशङ्कयामाह—

प्रामाण्याप्रामाण्ये च स्वकारणवृत्तिगुणदोषापेक्षयोत्पत्तौ परत एव ॥

प्रामाण्याप्रामाण्ये चेति । स्वकारणेति, स्वस्य ज्ञानस्य स्वकारणं चक्षुरादिकारण-
कलापः तन्निष्ठौ यौ गुणदोषौ तावपेक्ष्य प्रामाण्याप्रामाण्ये मयत इति परमपेक्षयोत्पद्यमान- 15
त्वाद्बुद्धिविषये ते परत एव भवत इति भावः, तेनार्थतथाभावप्रकाशस्वरूपस्य प्रामा-
ण्यस्य स्वज्ञानकारणातिरिक्तगुणानपेक्षत्वात्स्वत एवोत्पत्तिः, तथाहि कारणगता न ते गुणा
वपलभ्यन्ते चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामतीन्द्रियत्वेन तद्गुणानां प्रत्यक्षतः प्रतिपत्त्यमम्भवात्
नाप्यनुमानेन, इन्द्रियनिष्ठगुणैस्माकं कस्यापि लिङ्गस्य प्रत्यक्षतः प्रतिरन्ध्राग्रहेण प्रत्य-
क्षतो गृहीतव्याप्तिरिति लिङ्गाभावात् । अनवस्थाप्रमरेणानुमानतो गृहीतव्याप्तिरिति लिङ्गाभावाच्च, 20
लिङ्गनिष्ठव्याप्तिप्राप्तकानुमानस्याप्यनुमानान्तरतो गृहीतव्याप्तिरित्यात् अनुमानान्तरस्यापि
तथात्वादिति । निश्चार्थतथात्वपरिच्छेदकशक्तिरूपं हि प्रामाण्यं, शक्तयश्च सर्वोत्पन्न एव
भवन्ति, नोत्पादककारणकलापाधीनाः, यथाहि मृत्पिण्डे वर्तमाना रूपादयो मृत्पिण्डा-
दुपत्तायमाने घटेऽपि कार्ये तत् एवोत्पद्यन्ते, न तु कारणपरिणामात् कार्यधर्मा-
कारणेभ्यः कार्ये उदयमामादयन्ति किन्तु स्वत एव, घटस्यैवोदकात्कारणशक्तिवत्, तथा 25
ज्ञानेऽप्यर्थतथात्वपरिच्छेदकशक्तिरभ्युपगम्यादित्यविद्यमाना न तन्नादुपत्तायते किन्तु स्वत
एवेति मतमवाप्तम्, अर्थतथाभावप्रकाशस्वरूपप्रामाण्यस्य स्वत एवोत्पत्तौ निश्चित्येन
देशकालस्य भावप्रतिगम्यादुपपत्तेः गुणवत्तुगुरादिमत्तरे यथावगम्यार्थप्रतिपत्तेरन्वभावे च

- तदभावस्य दृष्टत्वेन तद्धेतुकत्वव्यवस्थापनान्, कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकनिबन्धनत्वात्, अन्यथा दोषत्रक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽप्यप्रमाणत्वास्यापि स्वत एवोत्पत्तिप्रसज्येत, न चेष्टापत्तिरपसिद्धा-तताप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षादितोऽनुपलभ्यमानानामपि स्वकारणचक्षुरादिगतदोषाणामप्रामाण्योत्पत्तौ कारणत्वमिव गुणानामपि चक्षुरादिनिष्ठानामपि
- 5 प्रामाण्योत्पत्तिकारणत्वे बाधकाभावाच्च, शक्तिरूपप्रामाण्यमपि न स्वत उत्पत्तुमर्हति, तथा सत्यप्रामाण्यस्यापि अयथार्थपरिच्छेदकशक्तिरूपस्य केनचित्कर्तुमशक्तेस्तत्स्वत एव स्यात् तत्कारणेषु तिमिरादिदोषत्रस्तु चक्षुरादिषु तस्या अत्रिद्यमानत्वात् । इन्द्रियादीनास्वेष्वविद्यमानाया अपि ज्ञानरूपताया इव तादृशशक्तेरप्याविर्भावकत्वे बाधकाभावात् ज्ञानविशेषाणा स्वतोऽनुत्पत्त्या तन्निष्ठशक्तीना स्वत एवोत्पत्त्यसम्भवाच्च, न च
- 10 शक्तयो ज्ञानव्यतिरिक्ता, स्वाधाराभिमतभावकारणेभ्यो भावस्योत्पत्तावपि स्वाश्रयैस्ततोऽभवन्तीना सम्बन्धासम्भवात् । भिन्नाना कार्यकारणभावातिरिक्तसम्बन्धासम्भवात् आश्रयाश्रयिभावस्यापि जन्यजनकभावनियतत्वात्, नापि धर्मधर्मिभावसम्बन्ध शक्तेरपारतन्त्र्ये धर्मत्वासम्भवात्, न चार्थतथाभावप्रकाशनरूपप्रामाण्यस्य स्वसामग्रीतो ज्ञानोत्पत्तावप्यनभ्युपगमे तद्विज्ञानस्य किं स्वरूप ? नहि तद्व्यतिरेकेण विज्ञानस्वरूप भवन्मते
- 15 सम्भवति, किञ्च तदुत्पत्तावपि तन्नोत्पद्यते पश्चाच्च तद्व्यतिरिक्तसामग्रीत उत्पद्यत इत्यभ्युपगमे विरुद्धधर्माध्यासात्कारणभेदाच्च भेद स्यात्, तयोरेव भेदहेतुत्वेनाभ्युपगमादिति वाच्यम्, विज्ञानस्य चक्षुरादिसामग्रीजन्यत्वेऽपि नैर्मल्यादिसामग्र्यन्तरात्प्रामाण्यस्य पश्चादुत्पत्तेरनभ्युपगमात्, किन्तु गुणवच्चक्षुरादिसामग्रीत आगृहीतप्रामाण्यस्वरूपस्यैव विज्ञानस्योत्पत्त्यभ्युपगमात्, तस्मादेव च ज्ञानमिव तदव्यतिरिक्तस्वभाव प्रामाण्यमपि परत उच्यते,
- 20 तथा च प्रामाण्य स्वोत्पत्तौ ज्ञानोत्पादककारणव्यतिरिक्तकारणान्तरापेक्ष तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, यच्चक्षुरादिव्यतिरिक्तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्सत्सापेक्षम्, यथाऽप्रामाण्यमिति प्रयोगेणोत्पत्तौ तस्य परापेक्षत्व सिद्धम् । ननु भवतु प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत परश्च दोषाभावा एव स्यात्त्र गुण, दोषमत्त्वे प्रामाण्यानुदयेन तदुदये तदभावास्यैव हेतुर्बौचित्यात्, तथा च ज्ञानहेत्वतिरिक्तभाषापेक्षत्वेनोत्पत्तौ तत्स्वत इत्युच्यत इत्याशकायानुक्त
- 25 स्वकारणवृत्तिगुणदोषेति, ज्ञानकारणातिरिक्तगुणदोषापेक्षयेति तदर्थं, तथा प्रामाण्ये गुणोऽप्रामाण्ये दोषो हेतु, न तु प्रामाण्ये दोषाभावोऽन्यथा गुणसत्त्वेऽप्रामाण्यानुदयेन तदुदये गुणाभावस्यैव हेतुर्बौचित्यात्तस्यैव स्वतत्त्वापत्ति स्यात्, न चाप्रामाण्य प्रति दोषाणामन्वयव्यतिरेकौ स्त इति वाच्यम्, गुणाणामन्वयव्यतिरेकसम्भवात् । न च प्रामाण्ये गुणादोषोत्सारणमात्रप्रयुक्तसन्निधिका न तु प्रामाण्ये निमित्ता इति वाच्यम्, दोषा गुणो सार

णमात्रप्रयुक्तसन्निधिका नत्वप्रामाण्ये निमित्ता इत्यपि तुल्यत्वात् दोषाभावस्य तुच्छस्य गुण-
निष्पाद्यत्वासम्भवाच्च, सरत्रभात्रत्वे वा व्यतिरिक्तत्वे कारकव्यापारस्यासम्भवः स्यादप-
सिद्धान्तश्च प्रसज्येत, तथा च पर्युदासवृत्त्या गुणात्मक एव दोषाभावोऽभ्युपगन्तव्यः
तथा गुणाभावोऽपि दोषात्मकः, इति युक्तं गुणदोषाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्ये इति भावः ॥

ननु प्रमाण प्रामाण्यनिश्चये नान्यापेक्ष यदि ह्यपेक्षेत तत्तदा किं गुणान् सवाद 5
वाऽपेक्षेत, नाद्य, स्वकारणगुणानां प्रत्यक्षादिप्रमाणामाह्यत्वात् यदि यो य कार्यविशेषः
स गुणवत्कारणपूर्वको यथा प्रामादादिविशेष, कार्यविशेषश्च यथावस्थितपरिच्छेद इति
स्वभावेहेतुना गुणवत्कारणपूर्वकत्वं सिद्धयतीत्युच्यते तदपि न युक्तम्, परिच्छेदे यथावस्थि-
तार्थपरिच्छेदत्वासिद्धेः, तथा हि शुद्धकारकजन्यत्वेन सवादित्वेन बाधारहितत्वेनार्थतथात्वेन
वा तस्मिद्धिर्वाच्या, तच्च न सम्भवति, परिच्छेदस्य यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वे गुणवत्कारण 10
जन्यत्वस्य गुणवत्कारणजन्यत्वे च यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वस्यापेक्षितत्वेन प्रथमेऽन्योऽ-
न्याश्रयात् सवादाश्रिना विज्ञाने यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वसिद्धिमन्तरेण तत्पूर्वकप्रवृत्तेः
प्रवृत्तिमन्तराऽऽर्थक्रियासवादस्य त विना यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वसिद्धेश्चासम्भवेन द्वितीये
पक्षेऽपत्ते, न तृतीयः, तुच्छस्वभात्रस्य बाधाविरहस्य सत्त्वेन ज्ञापकत्वेन वाऽनङ्गीकारात्
पर्युदासवृत्त्या तदन्यज्ञानलक्षणस्य विज्ञानपरिच्छेदत्रिशेषाविषयत्वेन तद्व्ययस्थापकत्वानुप- 15
पत्तेश्च । नापि चतुर्थः, अन्योन्याश्रयात्, अर्थतथाभावे सिद्धे तद्विज्ञानस्यार्थतथाभावपरिच्छे-
दत्वमिद्धि, तत्सिद्धश्चार्थतथाभावसिद्धिरिति । नापि सवादापेक्षया तज्ज्ञप्तिमिद्धिः, सवादक
समानजातीय भिन्नजातीय वा, यदि समानजातीय तर्हि एतन्तानप्रभव भिन्नमन्ता-
नप्रभव वा, तत्र भिन्नसन्तानप्रभवस्य समानजातीयस्य सवादकत्वे देवदत्तघनविज्ञान प्रति
यज्ञदत्तघटान्तरविज्ञानस्यापि सवादकत्व स्यात्, समानसन्तानप्रभवमानजातीयज्ञानान्तरस्य 20
सवादकत्वे च तस्यैकार्थविषयकत्वे सवाद्यसवादकयोरविशेष, एकविषयत्वेऽपि यथा प्राक्तन
विज्ञान स्वमानजातीयस्यैकसन्ताऽप्रभवस्योत्तरकालभावितो विज्ञानस्य न सवादकं तयो
त्तरमपि पूर्वस्येति, किञ्चोत्तरज्ञान प्रमाणमिति कुतस्मिद्ध येन प्रथमस्य प्रामाण्यनिश्चा-

१ ननु नैर्मल्यदोषे गुण प्रामाण्येऽनुपयोगिन इति तु च्छ्या दापणामभाव ममुमिपनीदत्र द दोषा
भास्येति, तस्य तुच्छस्वभात्रस्य बाधाविरहस्य न भवेति भात्र, भवदपमभुभुन दापणामवस्य
कर्मत्व भास्यम् अभनादभुतादी किमाण्यप्रती यथा । दापणामवस्य दापप्रतियोगिगुणस्यैकत्व
बाध्य, व्यतिरिक्तो भवत्वाभास अमुभुदो न पुन तदुपरी मयो मभुभुमभुना त्रिगमये इति ।
यदि दोषाभावो नि स्वम व द्दशत ई मया तरत्रिनिमुक्त्य भवरीताभाव प्रतिसादकत्वमिद्धा नरिग ।
दशाद्येताद मयभास्य बाध ॥

- यकं भवेत्, न चान्यम्मात्तथाविधान्, अनवस्थापत्तेः । न चोत्तरज्ञानस्य कारणशुद्धिपरिज्ञानान्तरभावित्वेन विशेषात्सम्भवति संवादकत्वमिति वाच्यम्, कारणशुद्धिपरिज्ञानस्यार्थक्रियापरिज्ञानं विनाऽसम्भवेन तत्र चक्रकदोषस्य दुर्वारत्वात् सम्भवे वा तस्यैव निश्चायकत्वेनोत्तरकालभाविनः कारणशुद्धिज्ञानसमन्वितस्य प्रामाण्यहेतुत्ववर्णनं व्यर्थं स्यात् ।
- 5 अथ भिन्नजातीयज्ञानान्तरस्य संवादकत्वे घटज्ञानस्यापि पटज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकत्वापत्तिः स्यात्, स्वस्मिंश्च प्रामाण्यनिश्चयाभावे प्रवृत्त्यभावेन तन्निश्चयस्यावश्यकत्वे चक्रकप्रसङ्गेनार्थक्रियाकारिरूपं भिन्नजातीयमपि न तन्निश्चायकम्, न च प्रामाण्यसंशयादपि प्रवृत्तिसम्भवेनार्थक्रियाज्ञानसम्भव इति वाच्यम्, प्रामाण्यनिश्चयस्य निष्फलत्वापत्तेस्तदन्तरेणैव प्रवृत्तेः । प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेण प्रवृत्तौ विसंवादभाद् मा भूवमिति ह्यर्थक्रियार्थी
- 10 प्रामाण्यनिश्चयाय कुरुते प्रवृत्ति सा च तदन्तरेणापि संजातेति, अर्थक्रियाज्ञाने च प्रामाण्यान्यस्यापेक्षायामनवस्था भवेदित्याशंकायामाह—

ज्ञप्तौ त्वनभ्यासदशापन्ने परतोऽभ्यासदशापन्ने च स्वत एवेति ॥

- ज्ञप्ताविति । तुल्यः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यप्रकाशकः, तदेवाहानभ्यासेति, ज्ञप्ताविति विषयसप्तमी, ज्ञप्तिविषये तावदभ्यासदशापन्ने रमपेक्ष्य, अनभ्यासदशापन्ने च ज्ञाने परमपेक्ष्य प्रामाण्याप्रामाण्ये भवत इत्यर्थः; एतदन्तरेणोभयस्यापेक्षाविशेषेण स्वापेक्षत्वं परापेक्षत्वञ्च व्यावर्तितम् । तथा च प्रामाण्याप्रामाण्ये अभ्यासदशापन्नज्ञाने रनाश्रयप्राप्ते, अनभ्यासदशापन्ने तु परतो प्राप्ते, अभ्यासानभ्यासौ ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषप्रयोज्यौ जातिविशेषावेव ज्ञानगतौ, विषयगतत्वन्तु तयोरुपचारात्, आत्मनः परिणामित्वेनोभयस्वभावात्, तेन सर्वथा क्षणिकस्य नित्यस्य वाऽऽत्मनोऽभ्यासानभ्यासस्वभावत्वं कथमिति शङ्का परास्ता ।
- 20 द्रव्यत्वस्य परिणामित्वव्याप्यत्वात् । प्रामाण्यप्राहकश्च परं स्वाश्रयातिरिक्तं संवादज्ञानमेव, कारणगुणबाधकज्ञानयोरप्येतन्मुखापेक्षित्वात् । कारणगुणानां संवादप्रत्ययमन्तरेण ज्ञानुपशक्यत्वात् संवादप्रत्ययतः कारणगुणपरिज्ञानाभ्युपगमे च तत एव प्रामाण्यनिश्चयस्यापि

१. अनभ्यासदशापन्ने स्वगतं प्रामाण्यं यदि स्वयमेव ज्ञायेत यथार्थपरिच्छेदकमहमरमिति तदेदं ज्ञानं प्रमाणं नवेति प्रामाण्यगशयो न द्वादेव, ज्ञानते संशयाभावात्, न च निश्चितेऽपि प्रामाण्ये प्रामाण्याप्रमाणमाधारणज्ञानत्वधर्मदर्शनेन विशेषादर्शनेन च संशयो भवतीति वाच्यम्, माधक्याधरप्रमाणतिरस्तरिण साधारणधर्मदर्शनस्य संशयं प्रत्यारणत्वान्नयथा नसायानुच्छेदप्रसङ्ग स्यात् प्रकृते च एतत् प्रामाण्यज्ञानरूपस्य प्रामाण्यसाधरस्याप्रामाण्यसाधरस्य सत्त्वात् तस्मात्संशयायानुरोधेन तत्र न स्वो प्राण्यं प्रामाण्यमिति भार ।

२. संवादज्ञानस्य यादृशोऽर्थ पूर्वस्मिन् विज्ञानेऽवगतस्य तादृश एवेति येन विज्ञानेन व्यरस्थाप्यते तत्, अत्र पक्षे कारणगुणज्ञानस्य बाधकाभावज्ञानस्य च संवादज्ञानत्वेन प्रामाण्यनिश्चयस्यैव न क्षतिः ॥

सिद्धत्वेन कारणगुणपरिकल्पनानर्थक्यात् । न चैकदा संवादप्रत्ययेन निश्चित्य कारणगुणान-
न्यदा तन्निश्चयादेव तज्जन्यज्ञानस्य निश्चयो न तत्र पुनस्संवादापेक्षेति वाच्यम्, अतीन्द्रियेषु
चक्षुरादिषु कालान्तरेऽपि संवादकज्ञानमन्तरा गुणानुवृत्तेर्निश्चेतुमशक्यत्वात्, न च संवादप्रत्य-
यात्प्रामाण्याभ्युपगमे संवादप्रत्ययस्याप्यपरसंवादप्रत्ययात्प्रामाण्यावगमेनानवस्थेति वाच्यम्,
संवादप्रत्ययस्य संवादरूपत्वेनापरसंवादापेक्षाभावादनवस्थानवतारान् । न च प्रथमस्यापि 5
संवादापेक्षा मा भूदिति वाच्यम्, संवादजनकत्वस्यैव प्रामाण्यत्वेन तदभावे प्रामाण्यासम्भ-
धान् अर्थक्रियाज्ञानरूपं संवादज्ञानन्तु साक्षादविसंवादि, अर्थक्रियालम्बनत्वात्, तस्य स्वविषय-
संवेदनमेव प्रामाण्यं, तत्र स्वतस्सिद्धमिति नान्यापेक्षा । न चार्थक्रियाज्ञानस्याप्यवस्तुवृत्तिशङ्का-
यामन्यप्रामाणापेक्षयाऽनवस्था स्यादिति वाच्यम्, अर्थक्रियाज्ञानस्यार्थक्रियानुभवस्वभावत्वेना-
र्थक्रियामाश्रयिणां भिन्नार्थक्रियात् एतज्ज्ञानमुत्पन्नं किं वा तद्व्यतिरेकेणेत्येवंभूतायाश्चिन्ताया 10
निष्प्रयोजनत्वात् निष्पन्नत्वाद्वाच्छिन्नतफलस्य । एवञ्च संवादकज्ञानस्य परत्वे समानजातीय-
भिन्नजातीयैकमन्तानभिन्नमन्तानविकल्पकृतदोषाणां नोपनिपातः, उभयस्वीकारात्, देवदत्तघ-
टज्ञाने समानजातीयज्ञदत्तघटज्ञानस्य, प्रथमप्रवृत्तजलज्ञाने भिन्नजातीयस्योत्तरकालभाविस्नां-
नपानावगाहनाद्यर्थक्रियाज्ञानस्य, एकसन्तानगतेऽन्धकारकलुपितालोकप्रभवकुम्भज्ञाने निस्ति-
मिरालोकप्रभवकुम्भज्ञानस्य, भिन्नमन्ताने च समानजातीयकुम्भज्ञानस्योक्तस्य संवादकत्वस्वी- 15
कारात्, एकसन्तानेऽभिन्नविषये संवाद्यसंवादकभावाविशेषस्य मन्दप्रवलयमाम्नीसमुत्पाद्यतयैव
निरासात् । तथा न संवादकज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चये चक्रुः दोषः, संवादज्ञानेन, प्रथमं प्रामाण्यं
निश्चित्यैव प्रवर्त्तत इत्यनभ्युपगमान्, वह्निस्वरूपदर्शनेऽसत्येकदा शीतपीडितोऽन्यकार्वाक्यं
वह्निमदेशुपसर्पस्तत्पर्शमनुभवति, कृपालुना वा केनचित्देशं वह्नेरानयने तत्पर्शमनुभवति,
तदाऽमौ वह्निस्वरूपदर्शनस्पर्शनज्ञानयोस्संयन्धमवगच्छति 'एवम्भूतो भाव एवम्भूतप्रयोज- 20
ननिर्वर्त्तक' इति, एवमवगतसम्बन्धोऽन्यदाऽनभ्यासदजायामनुमानान् 'ममाऽर्थ स्वरूप-
प्रतिभासोऽभिमतार्थैक्रियासाधनः, एवंरूपप्रतिभासत्वात्पूर्वोत्पन्नैरूपप्रतिभामवदि' त्येवं-
रूपात्पूर्वदर्शनस्य प्रामाण्यं निश्चित्य प्रवर्त्तत इति चक्रकाभावान् । न च संशयात्प्रवृत्तौ तत्रार्थ-
क्रियाज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चयो विकल इति वाच्यम्, तत्रार्थक्रियाज्ञानजन्यप्रामाण्यनिश्चयस्य
संशयापनयनफलत्वात् । संशयापनयनस्य स्वभ्यासः प्रयोजनम् । एकदाऽर्थक्रियाज्ञानान् प्रामा- 25
ण्यनिश्चयेऽन्यदा प्रतिपत्तुमां सुवेनेराभ्यामान स्वतः प्रामाण्यनिश्चयपूर्वकप्रवृत्तिमम्भवान् ।
न च संशयात्प्रवर्त्तमानस्य कथं प्रेक्षावत्त्वमिति वाच्यम्, अप्रेक्षावत्त्वस्यैवेष्ट्याम्, नदि कधि-
ज्जाता प्रेक्षावान् तदन्यो वा, प्रेक्षावरणशयोपशमविशेषस्य सर्वत्र सर्वदा सर्वेषाममम्भवात्,
प्रतीगदोषावरणादशेषवेदिनोऽन्यत्र क्वचित्दाचिच्छस्यचिदेव प्रेक्षावत्त्वादित्येवं पक्षयितेन ॥

तदेवं मत्यादिपञ्चविधं प्रत्यक्षपरोक्षरूपं सलक्षणं सभेदश्च सक्षेपत आख्याय प्रमाण-
विषयफलप्रमातृरूपेषु चतुर्विधेषु तत्त्वस्य परिसमाप्तेस्तद्विषयमभिधातुकाम आह—

परिच्छेद्यमस्य प्रमाणस्य सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु ॥

- परिच्छेद्यमिति । परिच्छेत्तुं योग्यो विषय इत्यर्थः, परिच्छेद्यमस्यानेकान्तात्मकं
5 वस्त्विति योजना, अनेकान्तः कीदृश इत्यत्राह सामान्यविशेषादीति, सामान्यश्च विशेषश्च
सामान्यविशेषौ वक्ष्यमाणस्वरूपौ तावादिर्यस्य सः, सचासावनेकान्तश्च, स एवात्मा स्वरूपं
यस्य तदिति विग्रहः, वस्तुपदेन बाह्योऽभ्यन्तरश्च भावराशिर्ग्राह्यः, नित्यानित्यभेदाभेदा-
भिलाष्यानभिलाष्यादीनामादिना ग्रहणम् । ननु सत्त्वासत्त्वाद्यनेकान्तात्मकमिति कुतो नोक्त-
मितरेषां तदधीनत्वादिति चेन्न, सत्त्वासत्त्वात्मकत्वस्य सप्तभङ्गीनिरूपणेनावगतप्रायत्वात्,
10 सामान्यशब्देन द्रव्यबोधकेन नित्यत्वस्य पर्यायवाचिविशेषशब्देनोत्पादव्यययोश्च लाभेनोत्पा-
दव्ययध्रौव्यात्मकत्वस्यापि वस्तुनि लाभाच्च तथोपन्यासः । ननु कथं सामान्यविशेषात्मकत्व
वस्तुनस्सम्भवति, सामान्यं ह्येक, अनेके विशेषाः, नित्यं सामान्यं, अनित्या विशेषाः, निरव-
यवं सामान्यं, सावयवा विशेषाः, अक्रियं सामान्यं, सक्रिया विशेषाः, सर्वगतं सामान्यं,
असर्वगता विशेषाः, तथा च वस्तु यदि सामान्यरूपं कथं विशेषरूपम्, अथ विशेषरूपं
15 कथं सामान्यरूपम्, तदुभयरूपत्वे च वस्तुनस्सकललोकप्रसिद्धव्यवहारनियमोच्छेदप्रसङ्गः,
तथाहि विषमोदकक्षीरादिव्यक्त्यभिन्नमेकं सामान्यं यदि वर्त्तते तर्हि विषं विषमेव,
मोदको मोदक एवेति न स्यात्, मोदकाभिन्नसामान्याभिन्नत्वात् त्रिपस्य, विषाभि-
न्नसामान्याभेदात् मोदकस्य, अपि तूभयमुभयरूपं स्यात् ततश्च विषे मोदके च विषार्थी
प्रवर्त्तते, मोदके विषे च मोदकार्थी, लोके च विषार्थी विष एव प्रवर्त्तते, मोदकार्थी
20 मोदक एवेत्यस्य नियमस्योच्छेदः, तथा त्रिपे भक्षिते मोदकोऽपि भक्षितस्स्यात् मोदके
भक्षिते विषमपि, तथा च सति प्रतीतिविरोध इति चेन्नैवम्, सामान्यविशेषात्मकवस्तुनोऽ
नुभवसिद्धत्वात्, घटेषु घटो घट इत्यनुवृत्तप्रत्ययस्य तास्रो मार्त्तिकस्मौवर्णद्वयेव व्याप्त-

१. तथा च प्रयोगा जीवादिधर्मा अनन्तधर्मात्मक प्रमेयत्वान्यधानुपवर्त्तेरिति, न च धर्मो व्यभिचार,
तस्याप्यनन्तधर्मात्मकत्वे धर्मत्वप्रगटे इष्टापत्तौ न धर्मा स्यात्कोऽपि, धर्माभाव इति वाच्यम्, सर्वथा
धर्महेतु कस्यचिद्व्यगमभावात् विरक्षितधर्म्यहेतुया हि सत्त्वादिति, स साधर्मनाराण्यस्या धर्म्यपि, न
पानवस्था, अनाद्यनन्तत्वाद्धर्मधर्मिस्वभावभेदव्यवहारस्य । न च साधर्मस्य प्रमेयत्वस्यानन्तधर्म्यगण्यते तेन-
धान्यन्नान्त, तद्वाननन्तधर्मो न तदे धर्मिनेन पञ्चान्तर्गत्त्वात् द्वेद्वैतिति वाच्यम्, धर्मिणो जीवादेरयो-
द्विगममाणस्य प्रमेयत्वादेर्धर्मस्य नयतिवस्तव नयत्वेनाप्रमेयत्वाद्द्वैतगमिण्यभावात् व्यभिचारः ३३३३ साध्यगम्य-
तद्द्वैतित्यवरोदकानच्छेदेन प्रवेशादिनि बाध्यम् ॥

त्प्रत्ययस्यांवाध्यमानस्य प्रतिप्राणि प्रतीतत्वात् न चार्थं भ्रान्तः प्रत्ययः, अर्थसामर्थ्यजन्य-
 त्वात्, अर्थविज्ञानसद्भावाद्धि तन्निश्चयो नार्थसद्भावमात्रात् सर्वार्थानामपि सद्भावस्याविशे-
 पेण सर्वेषां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्, उपजायते च ज्ञानं सामान्यविशेषाकारमेव, एकादिस्वभावं
 सामान्यमनेकादिस्वरूपो विशेष इति तु युक्तिविरहान्नाभ्युपगम्यते, एकादिस्वभावं हि
 सामान्यं किमनेकेषु विशेषेषु सर्वात्मना देशेन वा वर्त्तत, न तावत्सर्वात्मना, आनन्त्यप्रस- 5
 ङ्गात् विशेषाणामनन्तत्वात् एकत्रैव सर्वात्मना वृत्तौ तद्विन्नविशेषाणा सामान्यशून्यत्वापत्तेः,
 अनन्तत्वे चैकत्वविरोधात् नापि देशेन, सदेशत्वप्रसङ्गात्, नापि गगनबद्ध्यापित्वाद्बर्त्तत
 इति साम्प्रतं कार्त्स्न्यदेशव्यतिरेकेण वृत्त्यदर्शनात् नभसस्सप्रदेशत्वेन न तद्वृत्तिरुभयव्यति-
 रिक्ता, अनेकत्र वृत्तेरनेकत्वं व्यापकं तद्विरुद्धं सर्वथैक्यं सामान्ये त्वयाभ्युपगम्यते ततो
 नानेकवृत्ति स्यात् विरोध्येकत्वसद्भावे तु व्यापकस्यानेकत्वस्य निवृत्त्या व्याप्यस्यानेक- 10
 वृत्तित्वस्यावश्यं निवृत्तिः स्यात् न च यदि नित्यं व्याप्येकं निरवयवं सामान्यवस्तु न स्यान्न
 तदा देशकालस्वभावभेदभिन्नेषु घटशरावादिषु विशेषेषु सर्वत्र मृन्मृदित्यभिन्नौ बुद्धि-
 शब्दौ स्थाताम्, न ह्यत्यन्तभिन्नेषु जलादिषु मृन्मृदित्येकाकारा बुद्धिर्भवति नाप्येका-
 कारः शब्दः प्रवर्त्तते, ततोऽभिन्नबुद्धिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सामान्यस्य तादृशस्य स-
 त्तवमवश्यमाश्रयितव्यमिति वाच्यम्, तन्निवन्धनस्यास्माभिरनिषेधात् किन्त्वेकत्वादिधर्मयुक्त- 15
 परपरिकल्पितसामान्यस्यैव निषेधात् । अनेकान्तधर्मात्मकवस्तुनस्समानपरिणामस्यैव तादृ-
 शबुद्धिशब्दनियन्धनत्वात् तुल्यज्ञानपरिच्छेद्यवस्तुरूपस्य समानपरिणामस्य विलक्षणत्वेन
 न वृत्तिविकल्पप्रयुक्तदोषसम्भवः, अस्यैव समानभावत्वोपपत्तेः, समानानां भावस्ता-
 मान्यमिति, समानेस्तथा भवनमित्यन्वर्थयोगात्, अर्थान्तरभूतभावस्य तद्व्यतिरेकेणापि
 तत्समानत्वेऽनुपयोगात्, अन्यथा समानानामित्यभिधानाभावाद्युक्तैव तत्कल्पना । समानत्वञ्च 20
 भेदाविनाभाव्येव तद्भावे च सर्वथैकत्वतस्समानत्वानुपपत्तिरिति समानपरिणाम एव
 समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तम्, अत एव य एवासायेकस्मिन् विशेषे स एव विशेषा-

१ अनुभवसिद्धत्वमेव विशदयति अर्थविज्ञानसद्भावाद्भावि ॥ २ नार्थसद्भावोऽर्थमद्भावदेव कारण-
 विधीयत इति भावः ॥ ३ आकाशस्य निष्प्रदेशत्वस्य दाप तथाहि यत्र देशेन तद्विन्नेन सयुक्तं तेनैव
 देशेन हिमवदादिभिस्सयोगे । इत्येव हिमवदादीनामेकत्रैवावस्थानं स्यात् अन्यथा निष्प्रदेशाकाशस्योग एव न
 स्यात् । अन्येन देशेन गयोगे तु सप्रदेशत्वमेव । किय यत्र विन्ध्यस्य गत्व यत्र वा तस्याभावस्तयो
 राकाशभागयोर्गर्भेषाऽनन्यत्वे यत्र विन्ध्यस्य भावस्तथाप्यभाव स्यात् विन्ध्यवक्षभागास्य विन्ध्यभावव-
 क्षभोभागाततिरिक्तत्वात् ॥ ४ यद्यिदमेदेशेनेकान्तात्प्रदेशे गवेथा मेदऽन्यतरस्यानभोभागत्वप्रसङ्गः । अथ रूपविशिष्टं
 स्वदर्शनपरिष्ठागो दोष इति ॥

न्तर इति न, किन्तु समान इति, न चैव सति विशेषाणा परस्परविलक्षणत्वान्न स्यात्स
मानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, वैलक्ष्ये सत्यपि समानपरिणामसामर्थ्यात्प्रवृत्ते ।
असमानपरिणामनिबन्धना चेह विशेषबुद्धि । समानपरिणामस्यासमानपरिणामाविनाभूतत्वेन
यत एव वस्तु सामान्यरूप तत एव विशेषरूपम् । यत एव च विशेषरूपमत एव च सामा
5 न्यरूपम्, न चानयोर्विरोध, समानासमानपरिणामयोरुभयोरपि सवेदनस्योभयरूपत्वात्
सोऽय समानपरिणामो न विशेषार्थान्तर सर्वथैकस्वभाव वा, येन सकललोकप्रसिद्धसञ्च
वहारनियमोच्छेदप्रसङ्गस्स्यात् । किन्तु भेदाधिनाभूतत्वाद्य एव विपादभिन्नो न स एव
मोदकादिभ्योऽपि, सर्वथा तदेकत्वे समानत्वायोगात् । न च समानपरिणामस्यापि प्रतिवि-
शेषमन्यत्वेऽसमानपरिणामवचद्वावानुपपत्तिरिति वाच्यम्, परिणामस्यान्यत्वे सत्यपि समा-
10 नासमानपरिणामयोर्भिन्नस्वभावत्वात् समानबुद्धिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्त्रभावो हि समानप-
रिणाम, विशिष्टबुद्धिशब्दजननस्वभावात् विशेषेण इति । तस्माद्वस्तु सामान्यविशेषोभयात्म
कमेवेति सिद्धम् । एवं नित्यानित्यात्मकत्वमप्यध्यक्षेणावगम्यते, अन्यथा वस्त्ववगमाभाव
प्रसज्येत, तथाहि—अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभाव सर्वथा नित्यमभ्युपगम्यते यदि तर्हि
तद्वस्तु विज्ञानजननस्त्रभाव वा स्यादजननस्वभाव वा, यदि प्रथम, तदा सर्वत्र सर्वदा
15 सर्वेषा तद्विज्ञानप्रसङ्ग, तस्यैकस्त्रभावत्वात्, न होव दृश्यते, क्वचित्कदाचित्कस्यचि
देव तद्विज्ञानस्योदयात् । न च तस्य सर्वथैकस्त्रभावत्वेऽपि देशादिकृतविशेषात्तथेति
वाच्यम्, प्राक्स्यभावविनिवृत्तिं विना विशेषासम्भवेन तद्भावेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि
सहकारिणमपेक्ष्य तज्जनयतीति वाच्यम्, एका-तनित्यस्यापेक्षाऽयोगात् । सहकारिणा क्रिय
माणस्य विशेषस्य ततोऽर्थान्तरत्वे नित्यस्य वस्तुनस्तेन प्रयोजनाभावात् वस्तुनस्तदव
20 स्थत्वात्, वस्तुनि तस्य किञ्चित्कारित्वाभावात् किञ्चित्कारित्वे च तदिदं भिन्नमभिन्न वेत्या
वृत्त्यानवस्थापातात् । विशेषस्यानर्थान्तरभूतत्वे स विशेषो विद्यमान क्रियमाणो भवत्य
विद्यमानो वा, नाद्यो विद्यमान कथं क्रियते, करणे वा भूयो भूय करण स्यात् विशमान
त्वाविशेषात्, नाप्यविद्यमान क्रियते व्याहृतत्वात्, स तस्मादभिन्नोऽविद्यमानश्चेति, करणे
वाऽनित्यत्वापत्तिं क्रियमाणे च तस्मिन् पदार्थस्यैव क्रियमाणत्वात् तस्य तदभिन्नत्वात् ।
25 विशेषस्याकरणे च स न तत्सहकारी स्यात् अकिञ्चित्करत्वात् । अकिञ्चित्करस्यापि सह
कारित्वे सर्वभावानामेव तत्सहकारित्वप्रसङ्ग स्यात्, न च वस्तुन एव तथास्त्रभावो यद्
विशेषमबुर्वाणमेव प्रतिनियत सहकारिणमपेक्ष्य कार्यकरणमिति न कश्चिदोप इति

१ एवम् विशेषार्थो विष एव प्रवृत्ते तद्विशेषपरिणामस्यैव तत्पमानपरिणामाविना एतन्न न उ
मोदकं तद्विशेषपरिणामस्य तत्समानपरिणामाविनाभावात्तदिति बोध्यम् ॥

वाच्यम्, कार्यकरणावस्थायां तस्य सहकार्यपेक्षालक्षणस्वभावव्यावृत्तावनित्यत्वप्रसङ्गात् स्वभावव्यावृत्तौ तदभिन्नस्वभाववतोऽपि व्यावृत्तताया आवश्यकत्वात् । अव्यावृत्तौ च पूर्व इवेदानीमपि कार्यकारित्वप्रसङ्गात् स्वभावापरावृत्ते, सर्वदा वा जननप्रसङ्गस्यादिति नैकान्तनित्यपक्षे विज्ञानादिकार्याजननेन तदवगमसम्भवः । अथ स्वभावादेकक्षणस्थिति-धर्मकमेकान्तानित्य वस्तित्यभ्युपगम्यते तदापि विज्ञानादिकार्यायोगात् तदवगमसम्भवः, 5 न च सर्वथा एकक्षणस्थितिधर्मिणो विज्ञानादिजनकत्वमुपपद्यते, तस्यैवायोगात् । तथाहि क्षणस्थितिधर्मकं नाम क्षणस्थितिरस्वभाव तथा चास्य द्वितीयादिक्षणेऽप्यस्थितिः स्यात् तत्र तयोः स्थित्यस्थित्योः परस्परमन्यत्रमनन्यत्र वा, यद्यन्यत्वं सर्वथा तदा द्वितीया-दिक्षणेऽपि स्थितिप्रसङ्गः, अन्यथा द्वितीयादिक्षणास्थित्या प्रथमस्थितेरेकान्तभेदो न भवेत्, अनन्तरान्तविग्रहाणा भावानामस्थित्यैकान्तभिन्नया वर्त्तमानसमयभाविभावानां 10 स्थितेरविरोधात् । कथञ्चिदन्यत्वे चानेकान्तवादापत्ते । यदि तयोस्सर्वथाऽनन्यत्वं तदा प्रथमक्षणस्थितेरेव द्वितीयादिक्षणास्थितिरूपतया तस्याश्च भावात्मकत्वेन द्वितीयादिक्षणे-ऽपि स्थितेरापत्ते । द्वितीयादिक्षणास्थितेर्निरुपाख्यत्वेन तद्रूपत्वात्प्रथमक्षणस्थितेः प्रथम क्षणेऽप्यभावप्रसङ्गात् । कथञ्चिदभेदे चानेकान्तवादापत्तेः । न च स्थित्यस्थित्योर्भेदा-भेदकल्पनाऽप्युक्ता, अस्थितेरभावरूपत्वादिति वाच्यम्, भेदाभेदयोरभावपरिहारेणावृत्तेः । 15 न च तदुत्तरकालभाविपदार्थान्तरस्थितेरेव विवक्षितस्य द्वितीयादिक्षणास्थितिर्नान्या काचनास्थितिर्येन भेदाभेदकल्पना स्यादिति वाच्यम्, तथा सति सुतरामन्यत्वानन्यत्व-कल्पनाप्रमरेण पूर्वोदितेदोषस्यानिवार्यत्वात् । न च परिकल्पिता द्वितीयादिक्षणास्थितिर्नातो भेदाभेदकल्पनेति वाच्यम्, तथात्वे च द्वितीयादिक्षणेऽपि स्थित्यापत्तेः । न च द्वितीयादिक्षणा-स्थितौ सत्या प्रथमक्षणस्थितेरसम्भवात् सम्भवे वा तदनुपपत्तेः प्रतियोग्यभावेन भेदाभेद- 20 कल्पनाऽसम्भवान्नोक्तदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अस्थितेस्तद्धर्मत्वप्रमङ्गस्य दुर्बारेत्वात्, स्थित

१. कार्यजननशाले य एव स्वभावस्य एवेदानीमिति कथं जनयति कथं वा पूर्वमपि न जनयति । सदकारिणा सद जननस्वभावत्वमतरन्तःसद्भावने जनयत्यथवा नेति चेन्मोऽयमपि स्वभावात् यदि नित्यस्तदा सदा जननप्रसङ्ग अजनयत्यथ कथं सदा तस्वभावत्वं, तस्मात्सदा यद्भवति तदा तत्र तत्र जननस्वभाव न तु सदस्यज्ञोक्तैष्येमेवम स्वभावाभेदे कथमेकान्तनित्येति भावः ॥ २ यथा प्रथमक्षणवर्तिष्यन्पद्मदीनां वा स्थितयस्ता अनन्तरान्त परस्पर विद्वद्भासाऽन्यत्वानिशापदस्थितिकारुऽपि तस्य स्थिति स्यादिति भावः ॥ ३ स्थित्यस्थितौ परस्पर भिन्न भवतोऽभिन्न वेति शब्दा न गमयति अस्थितेरभावात्प्रसङ्गादिति शब्दात्प्रथमक्षणमाशयस्तु भेदाभेदप्रसङ्गो भगवान् यत्रैव भवत इति यदि नियम स्यात्तदेव भवेत् न त्वन्मरीति ॥ ४ प्रथमक्षणानुपपत्तौ भावोऽर्थः ॥ ५ अन्वये उत्तरकाशेत्पदार्थान्तरस्थित्यापत्तेःपि प्रथमक्षणमाशयि दार्पणपरिर्तनप्रसङ्ग अनन्वयः । तु त्वात् यतरस्या मश्वप्रमद इति ॥ ६ द्वितीयादिक्षणस्थितौ परिवर्ति-तवेनाश्व इति भावः ॥

- एव ह्यस्थितो भवति तथा च यथा स्थितत्वं तद्धर्मस्तथाऽस्थितत्वमपीति, अतद्धर्मत्वे वा स्थित्या-
पत्तेः । ततश्च स्पष्टे तुभ्य एव स्थित्यस्थितिधर्मक समुत्पद्यत इति प्रतिपत्तव्यम्, न चात्रमवतः
कारणात्कर्मवद्धर्माध्यासितकार्योत्पत्तिर्युज्यते तथा च यदैव स्थितिस्तदैवास्थितिः स्यात् कुतः
क्षणस्थितिधर्मकत्वमतो न विज्ञानादिकार्ययोगः, नित्यानित्य पुनः कथञ्चिदवस्थितत्वाद्नेक-
- 5 स्वभावत्वाज्जनयति विज्ञानादिकमतोऽनगम्यते, नित्यानित्यत्वञ्च वस्तुनो द्रव्यपर्यायोभय
रूपत्वादानुवृत्तव्यावृत्ताकारसवेदनप्राह्यत्वात्प्रत्यक्षमिद्धमेव । न चास्य स्वसवेद्यस्यापि
सवेदनस्यापह्नवः कर्तुं युज्यते प्रतीतिविरोधात्, न चेद् भ्रान्तम्, देशान्तरे कालान्तरे
नरान्तरेऽवस्थान्तरे च मृत्पिण्डादिषु तादृशसवेदनस्य प्रवृत्तेरिति । एव भेदाभेदात्मकमपि
वस्तु प्रत्यक्षेणावगम्यते, तथाहि मृन्मृदित्यनुगताकारप्रत्ययवेद्य वस्तुनो रूपमभेदः, तस्य
- 10 यच्छिबकस्यासकषटकपालादिना भेदेन भवन स भेदः, अभेदस्यैव च भेदरूपेण भवनाद-
विरोधेन तदुभयस्वरूपत्व वस्तुनः । नन्वभेदस्य भेदेन भवनमसङ्गतम्, एकस्वभावत्वं ह्यभेदो
नानारूपत्वञ्च भेदस्तयोस्तु परस्पर विरोधान्नैकत्र तौ सम्भवतः, ततो यद्ययमभेदस्तदा न
कदाचिद्भेदो भवेत् भावाना स्वभावान्यथात्वाभावात्, न च भावस्वभावभावापरिहारेणैव
भेदरूपतामासादयतीति वाच्यम्, भेदाभेदयोः परस्परविरुद्धयोरेकस्वभावत्वायोगात् भेदो-
- 15 पलम्भस्याभेदप्रतिषेधाऽऽवेदकत्वात् । अन्यथा एतत्सकलस्तम्भेभकुम्भाम्भोजभास्करादि-
कमेकस्यैव ब्रह्मणो रूपमित्यपि स्यात् । तस्मान्नाभेदो भेदमासादयति, तन्न युक्तम्, सर्वथा
भेदाभेदयोर्हि स्याद्विरोधोऽयन्तु भेदोऽभेदश्च विलक्षणः, स्यादभेदस्य स्याद्भेदे को विरोधः ?
यत एव ह्ययं भेदो भवत्यत एव स्यादभेदः, न च भेद एव कुतो नेति वाच्यम् सर्वथा
नानात्वाभावात्, प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्था, ततस्तत्र यस्सर्वथैकरूपतः प्रकाशतेऽसा
- 20 वभेदो भवति, सर्वथा नानारूपतया तु प्रतिभासमानो भेदः, यस्तु न सर्वथैकरूप-
प्रकाशते न च सर्वथैव नानास्वभावः स नाभेद एव न च भेद एव अपितु भेदाभेदाख्य
जात्यन्तरमेवेदम्, दृश्यते हि द्रव्यपर्याययोस्सख्यासञ्ज्ञालक्षणकार्यभेदाद्भेदो देशकालस्वभावा
भेदाच्चाभेदः, एको हि घटो रूपादयो बहव इति सख्याभेदः घटो रूपादय इति
सञ्ज्ञाभेदः, अनुवृत्तिलक्षणं द्रव्य नित्यञ्च, व्यावृत्तिलक्षणा पर्यायाः क्षणिकाश्चेति

१ अभ्यन्तरीकृतपर्यायत्वाद् द्रव्यात्मना नित्य अभ्यन्तरीकृतद्रव्यत्वात्पर्यायात्मनाऽनित्यमित्यर्थः, ननु
पर्यायनिवृत्तौ द्रव्यनिवृत्तिर्भवति न वा आद्य निवृत्तमत्रातदनित्यमेव, पर्यायत्वात्मेव अत्ये च पर्याय
निवृत्तावपि तस्यानिवृत्त्या तभ्योऽयदेव द्रव्य स्यात् क्रमेणकालादव कर्क मैवम् कथञ्चिन्नित्यतात्वात्
इतरेतरविनिर्मुक्तस्योभयस्याप्रवृत्तादि द्रव्यपर्यायोभयस्य वस्तु ऊर्ध्वाकाररहितस्य च मूढ-व्यस्यसम्भवात्
कपालकालेऽपि घटपर्यायबुद्ध्या मृदनुभूयते मृत्तित्तौ तूर्ध्वादिपर्यायवभासाभूयत एवमूर्ध्वाकारस्यापि
मूढव्यरहितस्यासम्भव न ह्यद्रव्या घनादिपर्यायास्सन्ति ॥

लक्षणभेदः, घटेनोदकाहरणं क्रियते, रूपादिभिस्तु वस्तुराग इति कार्यभेदः, देशादिभिस्त्व-
 भेदः, न च स्वभावतो भेदाभावे धर्मधर्मिणोस्सख्यादितोऽपि कथं भेदस्यादिति वाच्यम्,
 द्रव्यपर्याययोर्हि स्वभावभेदे प्रतिपिद्धे सत्यभेदः साध्यः, स च सम्बन्धः । सम्बन्धश्चैकस्यै-
 वात्मनो न सम्भवति द्वयनिष्ठत्वादस्य, नहि घटो घटादभिन्न इति कदाचिदपि व्यवहारः
 प्रवर्त्तमानस्समुपलभ्यते, न चैकत्रापि दृष्ट एव व्यवहारो यथा घटस्य तत्स्वरूपस्य चाभेद 5
 इतीति वाच्यम्, तत्रापि कथञ्चिद्भेदाश्रयणात् घट इति धर्मिवचनशब्दः, स्वरूपन्तु स्वं
 रूपं स्वरूपमिति तस्यैव भावस्यानित्यत्वादिरूपं धर्ममाह, तस्माद्द्रव्यपर्याययोरयमेव स्वभाव-
 विशेषो यत्रेतराननुविद्धमेकस्यापि किञ्चिदात्मीयं रूपम्, अत एव न तद्द्रव्यमित्येव व्यप-
 दिश्यते नापि पर्याया इत्येव, किन्तु सत्तमङ्गया प्राङ्गिरूपितया, इत्थमेव वस्तुस्वरूपतोपपत्तेः ।
 न च सख्यादयः पररूपा भिद्यमाना अपि कथमात्मभूतमभेदं न वाधितुं समर्था इति वाच्यम्, 10
 यतो नास्माकं नैयायिकादीनामिद्वैकान्तेन भावव्यतिरेकिणः केचित्सख्यादयोऽपि, किन्तु
 स एव भावो भेदाभेदतया व्यवस्थितः कदाचिदनेकत्वप्राधान्येन विवक्ष्यते कदाचिदेकत्व-
 प्राधान्येन, ततो यदाऽनेकत्वप्राधान्येन विवक्षितस्तदा स एव रूपादिपर्यायात्मको भवति,
 एकत्वप्राधान्येन विवक्षितस्तु स एव द्रव्यमिति, तदेवं प्रमाणप्रतिपन्नत्वेन भेदाभेदात्मकं
 वस्त्विति ॥ एवमुत्पादव्यययध्रौव्ययुक्तत्वं वस्तुनः, न चोत्पादव्यययोर्ध्रौव्येण विरोध इति 15
 वाच्यम्, कथञ्चिदुत्पादव्यययोः कथञ्चिद् ध्रौव्यस्य च स्वीकारान् न च यथोत्पादव्ययौ
 न तथा ध्रौव्यं यथा ध्रौव्यं तथा चोत्पादव्ययाप्रति नैव वस्तु यथोक्तलक्षणं स्यात्, यद्धि
 यत्प्रकारव्यवच्छेदेन व्यवस्थाप्यते न तत्र तत्प्रकारसम्भवः यथा नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानील-
 प्रकारव्यवस्थायां पीते । अस्ति चोत्पादव्ययव्यवच्छेदेन ध्रौव्यव्यवस्थापनं ध्रौव्यव्यवच्छेदेन
 चोत्पादव्ययव्यवस्थापनम्, उत्पादस्य वस्तुभावत्वात् विनाशस्य व्ययत्वात्, अन्वितरूपस्य 20
 ध्रौव्यत्वादिति भिन्नप्रकारत्व तेषामिति वाच्यम्, एकान्तोत्पादव्ययध्रौव्याणामनभ्युपगमात्

१. अत्र स्थित्वादीनां हि वस्तुनो गणभेदस्तदा स्थितिरवोत्पत्तिविन शौ विनाश एव स्थियुत्पत्ता, उत्प-
 त्तिरेव च विनाशावस्थे ने इति प्राप्तम् एकस्मादभिन्नानां स्थित्वादीनां भेदविरोधात् तथा च कथं त्रिलक्षणत्व
 स्यात्, अथ भेदस्तार्है प्रत्येक स्थित्वादीनां त्रिलक्षणत्वप्रसङ्गं गत्वात् अन्यथा स्थित्वादीनामसत्त्वापत्तेः,
 तथा चानवस्था स्यादिति पूर्वपक्षः, पक्षद्वयमपि कर्थाघटिद्रव्यमस्माकम्, तत्र स्थित्वादिमसत्त्वात्साध्यमिदं
 भेदोपगमे स्थित्वादीनां स्थितिरवोत्पत्तिरेव, उत्पन्नमानद्रव्यभेदसामर्थ्याच्च विनश्यति विनाश एव निष्ठति,
 सामर्थ्यादुत्पत्तये च उत्पात्तिरेव नश्यति सामर्थ्यात्तन्तीति न जायते, इति त्रिलक्षणत्वोपादिपर्यायभिधानां
 स्थित्वादीनामपि त्रिलक्षणत्वमिदं पतनैव च तत्सोपा भेदोपगमेऽपि प्रत्येक त्रिलक्षणत्वमिदं न चानवस्था,
 सर्वथा भेदपक्षे तत्प्रसक्तं न स्यात्तदपक्षे, येन हि स्वभावनं त्रिलक्षणत्वत्वादिभिः स्थित्वादिपर्याय-
 प्रत्येक त्रिलक्षणं, पर्यायार्थत्वात्परस्परं तद्वत्तथ भिन्ना भवोभ्यन्ते, तथा प्रतीतिवाच्यमस्मादिदुत्तरपक्ष ॥

- किन्तु स्याद्वाद् निष्कलङ्कितमतिमुल्लेक्षितमाश्रित्य कथञ्चिदेव तद्व्यवस्थापनाङ्गीकारात् । एकान्ताभ्युपगमे ह्युत्पादव्ययध्रौव्याणा यद्योक्तो व्यवच्छेदस्मभ्यवत्यन्यथा विरोधायोगात् । स्याद्वादाश्रयणात् नान्यव्यवच्छेदेनान्यव्यवस्थापनं किन्तु यत एव तद् ध्रौव्यमुत्पादव्ययानु-
 विद्धमत एव तत्कथञ्चिद् ध्रौव्यमुत्पादव्ययात्पि, यत एव ध्रौव्यानुविद्धावत एव तौ
 5 कथञ्चिदुत्पादव्ययाविति । ननु कोऽयमनुवेषो नाम, किमभेदो भेदो भेदाभेदो वा, नाय-
 एकरूपतापत्तेः, अन्यथा तदयोगात्, भेदे तु भिन्नमेव रूपद्वयं स्यात्, भेदाभेदपक्षस्तु विरो-
 धव्याहृत इति तन्न, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यतो यदेतद् ध्रौव्यमप्रच्युतानुत्पन्नस्यैरकरूपं न
 भवति, अपि तु परिणामात्मकं तदुत्पादव्ययावप्युच्यते, न पुनस्तावितो व्यतिरिक्तावेध कौचि-
 दपि स्तः, अत एवोत्पादव्ययावपि यौ तौ नात्यन्तिकभिन्नौ, किन्तु वस्तुन एव परिणामा-
 10 स्मकौ तौ ध्रौव्यमप्युच्येते, न पुनस्तदपि किञ्चिदेतद्व्यतिरिक्तमस्तीति, तदेव या यथोक्तरूपता
 वस्तुनस्सोऽयमनुवेषः न पुनरत्र भिन्नस्य कस्यचिद्भेदापादनमत्यन्तभेदो वा, तस्मादुत्पाद-
 व्ययध्रौव्यात्मकमेव वस्तु इति, इतरथा वस्त्वेव तन्न स्यादिति ॥ एवमभिलाष्यानभिलाष्या-
 त्मकं वस्तु, अस्यैव प्रमाणसिद्धत्वात् तथाव्यग्रहारोपपत्तेश्चान्यथा व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्
 तथाहि वस्तु यदैकान्तेनानभिलाष्यमेव तदा तथाविधशब्दात्तथाविधार्थप्रतीत्यनुदयप्रसङ्ग-
 15 स्यात्, दृश्यते चानलाद्यानयेत्युक्ते तत्प्रतीतिस्तःपूर्विका बह्व्यादौ प्रवृत्तिस्तत्समासादन समा-
 सादिते च तथा निवेदनमिति कथञ्चिद्भिलाष्यत्वसिद्धिः, अपि चानभिलाष्यतैकान्ते स्व-
 वचनविरोधापत्तिरनभिलाष्यतैकान्तशब्देनानभिलाष्यतैकान्तस्याभिधानात् । अनभिलाष्यतै-
 कान्तस्याप्यनभिलाष्यत्वे कुत, परस्य प्रतिपादनं स्यात्, परमार्थतो न कञ्चिद्वचनात्प्रतिपाद्यते
 चेत्स्वयं कथमवाच्यताप्रतिपत्तिः, वस्तुनि वाच्यतानुपलब्धेरिति चेत्सा यदि दृश्यानुप-
 20 लब्धिस्तदा सिद्धा कचिद्वाच्यता, कचित्सिद्धसत्ताकस्यैव कुम्भादेर्दृश्यानुपलब्धिवशाद्भाव-
 प्रतीतेः । अथादृश्यानुपलब्धिः न तर्हि वस्तुनि वाच्यत्वाभावनिश्रयः, स्याद्वादाश्रयणे तु न
 कञ्चिद्दोषः कथञ्चिद्वाच्यत्वावाच्यत्वयोर्प्रस्तुति प्रतीतेः, न खल्वेकान्तेनाभिलाष्यत्वभाव वस्तु-
 भवत्पुलम्भभाजनम्, अभिलाष्यधोऽप्यपर्यायैरेव स्थूले कालान्तरस्थापिभिर्यञ्जनपर्या-
 यापराभिधानैश्चेतनाचेतनस्य सकलवस्तुनोऽभिलाष्यत्वप्रतीतेः, न पुनरनभिलाष्यपर्यायै-
 25 रपि । नाप्येकान्तेनानभिलाष्यस्वरूपमुपलब्धिभाजनमनभिलाष्यपर्यायपर्यायैरेव सूक्ष्मैः प्रति-
 क्षणभाविभिरपर्यायापरनामधेयैस्सर्वस्यानभिलाष्यत्वप्रतीतेर्न त्वभिलाष्यपर्यायैरपि ।
 ननु यदि वस्त्वभिलाष्यानभिलाष्यधर्मकं तर्हि अभिलाष्यानां शब्देनाभिधीयमानत्वात्कि-
 मित्यवृत्तसङ्घेस्य पुरोऽवस्थितेऽपि वाच्ये शब्दात् सम्प्रत्ययप्रवृत्ती भवत, मैवम् तज्ज्ञाना-
 वरणकर्मक्षयोपशमाभावात्, तस्य सङ्केताभिव्यङ्ग्यत्वात्, इवभावस्यैः मनो हि मिथ्यात्वा-

दिजनितज्ञानावरणादिकर्ममलपटलान्छादितस्वरूपस्य सकेततपश्चरणदानप्रतिपक्षभावनादि-
भिस्तदावरणकर्मक्षयोपशमक्षयावापद्येते, ततो विवक्षितार्थाकारसवेदन प्रवर्त्तत इति, अन्य-
था तत्प्रवृत्त्यभावात्, न चात्र विरोधघाटा, भिन्ननिमित्तत्वात्, ययोर्भिन्ननिमित्तत्व न तयो-
रेकत्र वस्तुनि विरोधो यथा ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोः, भिन्ननिमित्तत्वञ्चानयोरभिलाष्यधर्मकलापनि-
मित्तापेक्षया तस्याभिलाष्यत्वात् अनभिलाष्यधर्मकलापनिमित्तापेक्षया चानभिलाष्यत्वात् । 5
धर्मधर्मिणोश्च कथञ्चिद्भेदात् । ततश्च तद्यत एवानभिलाष्यमत एवाभिलाष्यम्, अभिलाष्य-
धर्मकलापनिमित्तापेक्षयैवाभिलाष्यत्वात् अभिलाष्यधर्माणाञ्चानभिलाष्यधर्माविनाभूतत्वात्
यत एव चाभिलाष्यमत एव चानभिलाष्यम्, अनभिलाष्यधर्मकलापनिमित्तापेक्षयैवानभिला-
ष्यत्वात्, अनभिलाष्यधर्माणाञ्चाभिलाष्यधर्माविनाभूतत्वादिति । ततस्सिद्धमभिलाष्यानभिला-
ष्यस्वभाव वस्त्वत्यधिकमन्यग्रन्थेभ्योऽवसेयम् ॥

10

सम्प्रति सामान्यविशेषाद्यात्मकत्व वस्तुनोऽभिधातु प्रथम सामान्यस्वरूप निर्देशयति—

तत्र सामान्यं द्विविधं तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यञ्चेति । व्य-
क्तिषु सहशी परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं, यथा शुक्लकृष्णादिगोव्यक्तिषु
गौर्गौरिति प्रतीतिसाक्षिको गोत्वादिधर्मः । प्रमाणञ्चात्र गौर्गौरिति प्रत्य-
यो विशिष्टनिमित्तनिबन्धनो विशिष्टयुद्धित्वादिति ॥

15

तत्रेति । सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मकमित्यत्रेत्यर्थः । प्रकारभेद दर्शयति—तिर्यगिति ।
तिर्यगुद्देशिनाऽनुवृत्ताकारप्रत्ययेन गृह्यमाण तिर्यक्सामान्यमित्यर्थः । ऊर्ध्वेतेति, ऊर्ध्वमुद्देशि-
नाऽनुगताकारप्रत्ययेन परिच्छिद्यमानमूर्ध्वतासामान्यमित्यर्थः । तत्र प्रथमभेद लक्षयति
व्यक्तिष्विति, प्रत्येक व्यक्तिष्वित्यर्थः, दृष्टान्तमाह यथेति । ननु शुक्लकृष्णादिगोभिन्नस्वा-
परस्य तिर्यक्सामान्यस्य गोत्वाद्यात्मकस्याप्रतीतितस्तद्व्यञ्जनप्रणयनमसमीचीन विजातीयव्या- 20
पृत्तेरेवानुगताकारप्रतीतेर्भावादित्यत्राह प्रमाणञ्चात्रेति, अत्र तिर्यक्सामान्य इत्यर्थः । गौर्गौ-
रिति प्रत्ययोऽत्र धर्मा, विशिष्टनिमित्तनिबन्धनत्व साध्यधर्मः विशिष्टयुद्धित्व हेतु, । तथा च
तादृशं विशिष्टं निमित्तमितरासम्भवात्सदृशपरिणाम एवेति तिर्यक्सामान्यसिद्धिः । एवञ्चा-
द्याधितप्रत्ययविषयत्वेन सामान्यसिद्धिः, तथाविधस्याप्यस्यामन्त्वे विशेषस्याप्यसत्प्रसङ्गः,
अद्याधितप्रत्ययत्वव्यतिरेकेण प्रमाणान्तरस्य तद्व्यवस्थापकस्याभावात् अद्याधितप्रत्ययस्य 25
विषयमन्तरेणापि मद्भावाभ्युपगमे ततो न कस्वापि व्यवस्था स्यात्, न चानुगताकारस्य बुद्धे-
र्धाधितं, सर्वत्र देशकालानुगताप्रतिभासस्यास्यलद्रूपस्य तथाभूतव्यवहारहेतोरुपलम्भात् ।
अतो व्यापृत्ताकारानुभवेनानधिगतमनुवृत्ताकारमवभामयन्ती बुद्धिरियमद्याधितरूपानुभूय-

लवर्त्तिविशेषो गुण इति भावः, दृष्टान्तमाह यथेति उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेदं प्रति व्यापार्यते जीवोऽनेनेत्युपयोगः, सचेतनेऽचेतने वा वस्तुनि जीवो यदोपयुज्जानस्सपर्यायं सामान्य-
 तथा वा वस्तु परिच्छिनत्ति तदा तादृशपरिणाम उपयोग उच्यते, स च परस्परसव्यपे-
 क्षसामान्यविशेषग्रहणप्रवृत्तदर्शनज्ञानस्वरूपद्वयात्मको यदा तदा प्रमाणमन्यथाऽप्रमाणं
 निरपेक्षनिरस्तेतराकारत्वात् । सर्वजीववर्त्तित्वादस्य सहभावित्वेन गुणत्वं बोध्यम् । 5
 आदिना मुखपरिस्पन्दयौवनादयश्च गृह्यन्ते, अजीवस्य तान्वक्तुमाह पुद्गलस्येति, ग्रहणगुण
 इति, ग्रहणरूपो गुणः, औदारिकशरीरादितया ग्रहणरूपो वर्णादिवाद्वाह्यत्वरूपः परस्पर-
 सम्बन्धरूपो वा धर्मः ग्रहणगुण उच्यते । गतिहेतुत्वादय इति, जीवपुद्गलयोर्देशान्तरगति-
 परिणतयोरुपकारकत्वं धर्मास्तिकायस्य गुण इत्यर्थः, आदिना स्थितिहेतुत्वावकाशदातृत्वाद्-
 योऽधर्माकाशादीनां गुणा ग्राह्याः । एते हि यदैव द्रव्यमुत्पद्यते तदैव समवेत्तास्तेन द्रव्येण 10
 गुणा उत्पद्यन्ते पौर्वापर्यभाव एव नास्ति, गुणगुणिनोः समानसामग्रीकत्वात् सव्येतरविपाण-
 वत्, अनादिनिधनानां द्रव्यगुणानामुत्पत्तिदर्शनं व्यवहारतः कृष्णादिघटवत् । अत्रेदं
 बोध्यं जीवस्यास्तित्ववस्तुत्वद्रव्यत्वप्रमेयत्वागुरुलघुत्वस्वाश्रयक्षेत्रावधित्वचेतनत्वामूर्त्तत्वानि
 अष्टौ गुणाः, अजीवे चेतनत्वामूर्त्तत्वहीना अचेतनत्वमूर्त्तत्वयुताः पुद्गलस्याष्टौ, इतरेषां
 मूर्त्तत्वहीना अमूर्त्तत्वयुतास्त एवाष्टौ गुणाः, ज्ञानदर्शनमुखवीर्याणि जीवस्य, स्पर्शगन्धरस- 15
 वर्णाः पुद्गलस्य, गतिस्थित्यवगाहनावर्त्तनाहेतुत्वानि धर्मादीनां क्रमेण विशेषगुणाः, अवि-
 कृतद्रव्येऽविशिष्टतया स्थितत्वात् विकृतस्वरूपास्तु पर्याये गच्छन्ति । चेतनत्वाचेतनत्व-
 मूर्त्तत्वामूर्त्तत्वानि चत्वारि सामान्यगुणा विशेषगुणाश्च, स्वजात्यपेक्षयाऽनुगतव्यवहार-
 कारित्वात्, परजात्यपेक्षया चेतनत्वादीनां रत्राश्रयव्यावृत्तिकरत्वात् । अत एवैते परापर-
 सामान्यवत् सामान्यविशेषगुणा इति षोडश विशेषगुणा विज्ञेया इति ॥ 20

अथ पर्यायं निरूपयति—

क्रमभावी पर्यायः, यथा सुम्बदुःग्वहर्षविपादादयः । अभिन्नकाल-
 वर्त्तिनो गुणाः, विभिन्नकालवर्त्तिनस्तु पर्यायाः ॥

क्रमभावीति । क्रमवर्त्तिनः परिणामा नवपुराणादयः पर्याया इति भावः । सामान्येन

१. उपचारवर्तिना स्वायस्वभावा एव गुणा, गुणा हि सहभाविनोऽतोऽनुपवर्तिता, यद्योपवर्तित. स
 पर्यायः, अत एव द्रव्याभिना गुण, उभयाभिना पर्याया, तदुक्तं 'गुणगणमभो दन् एतदन्वित्तया
 गुणा सङ्गण पञ्चाने तु उभयो अस्तित्वा भवे' इति ॥

- पर्यायो द्विविधो व्यञ्जनपर्यायोऽर्थपर्यायश्चेति, त्रिकालस्पर्शिनः व्यञ्जनपर्यायाः यथा घटादीना मृदादिपर्याय, षट्स्य कालत्रयेऽपि मृदादिपर्यायत्वव्यञ्जनात् । सूक्ष्मवर्त्तमानकालवर्त्ती अर्थ-
पर्यायः, यथा घटादेस्तत्तत्क्षणवर्त्ती पर्यायः, यस्मिन् काले वर्त्तमानतया स्थितस्तत्कालापेक्षया
कृतविद्यमानत्वेनार्थपर्याय उच्यते । प्रत्येकं द्विभेदो द्रव्यतो गुणतश्च तत्रापि पुनः प्रत्येकं
5 द्विविधमशुद्धाशुद्धभेदात्, तत्र शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायो यथा चेतनद्रव्यस्य सिद्धत्वपर्यायः ।
अशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायो नरदेवनारकर्तिर्यमूपः, शुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायः केवलज्ञानादिरूपः
अशुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायो मतिश्रुतावधिमनःपर्यवरूपः । ऋजुसूत्रमतेन क्षणपरिणतोऽर्थपर्यायः
शुद्धः, यो यस्मादल्पकालवर्त्ती स तस्मादल्पत्वविवक्षयाऽशुद्धार्थपर्यायः, यथा नरत्व व्यञ्जन-
पर्यायस्तथा बालत्वादिक्मर्थपर्याय इति । शुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायस्य केवलस्यापि प्रतिक्षण
10 भेदात् तत्पर्यायःशुद्धगुणस्यार्थपर्यायः । शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपरमाणुशुद्धपुद्गलपर्यायस्तस्याविना-
शित्वात्, सयोगजनिता द्व्यणुकादिका अशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । परमाणुगुणशुद्धगुणव्य-
ञ्जनपर्यायः, द्विदेशादिका गुणा अशुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायाः । एवं धर्मादिऽपि भाव्यम् । ननु
य एव गुणाः क्रमेण सह वा भवन्ति त एव च पर्याया इति कथं तेषां भेद उक्त इत्यत्राहभि
श्चेति, सदैव सहवर्त्तित्वाद्गणधरसादयस्सामान्येन गुणा उच्यन्ते नहि मूर्त्ते वस्तुनि वर्णादिक
15 कदाचिदपि व्यवच्छिद्यते, वर्णविशेषाणां कृष्णनीलादीनामपि प्रायः प्रभूतकाल सहवृत्तित्वाद्गु-
णत्वमेव जीवधर्मादीनां भाव्यम् । विभिन्नेति । एकगुणकालकत्वादयो विभिन्नाः पर्याया
द्रव्यस्यावस्थान्तरप्राप्तिरूपा. पर्याया इत्यर्थः । त्रैलोक्यगतस्य सर्वस्यापि कालस्यासत्कल्पनया
यो गुणोऽज्ञासर्वज्ञपन्यः तेन कालकः परमाण्वादिरेकगुणकाल उच्यते, एवं द्रव्यादिगुणका-
लकादयो भाव्याः । वस्तुतस्तु नास्ति गुणस्य पर्यायस्य च कश्चन भेदः, द्रव्यपर्यायनयद्वयाति-
20 रिक्तनयस्य भगवद्भिरनुपदेशात् । पर्यायभिन्ने गुणविशेषे ग्राह्ये सति हि तद्ग्राहकगुणास्तिकन-
योऽपि स्यादेव, अन्यथा नयानामव्यापकता स्यान्न चायमादिष्टो भगवद्भिः ततोऽसौ न भिन्नः,
गुणानाञ्च पर्यायत्वे गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्यादिवचन युगपदयुगपद्भाविपर्यायविशेषप्रतिपादक-
मेव, अत एव य एव पर्यायस्त एव गुण इत्याद्यागमोऽपि सङ्गच्छते, एतेन गुणविकारः पर्याय
इति ऋदस्तम्, गुणस्यैव पर्यायोपादानकारणत्वे द्रव्यप्रयोजनस्य गुणेनैव सिद्धत्वाद्गुणप-
25 र्याययोरेव पदार्थत्वप्रसङ्गेन द्रव्यस्यानर्थकत्वापत्तेः, न च द्रव्यपर्यायगुणपर्यायरूपकार्यभेदेन
द्रव्यगुणरूपकारणभेदाच्च द्रव्य निष्कलमिति वाच्यम्, अन्योऽन्याश्रयात्, कारणभेदे सति

१ न चैवमपि मतुष्योगाद्द्रव्यभिन्नगुणपर्यायसिद्धिरिति वाच्यम् । नित्ययोगे मतुवृथानात् द्रव्यपर्याय
योस्तादात्म्यात् सदा नान्विभागवर्त्तित्वात् अन्यथा प्रमाणबाधापत्तेः । सत्तासत्त्वास्वल्क्षणार्थक्रियाभेदाद्वा क्य
चित्तयोरभेदेऽपि भेदसिद्धेर्न मतुबनुपपत्तिरिति ॥

कार्यभेदः कार्यभेदे च कारणभेदस्मिद्धयतीति । तदेवं द्रव्यपर्यायात्मानौ सामान्यविशेषावेकं वस्तु, प्रतिभासभेदेऽप्यव्यतिरिक्तत्वात् यत्प्रतिभासभेदेऽप्यव्यतिरिक्तं तदेकं यथा मेचकज्ञानम् तथा च द्रव्यपर्यायौ न व्यतिरिच्येते तस्मादेकं वस्तित्वेति, न चायमसिद्धो हेतुः केवलद्रव्यस्य केवलपर्यायस्य वस्तुत्वे हि स्यादसिद्धिः, तदेव नास्ति क्रमयोगपद्यनिरोधेनार्थत्रि-याऽसम्भवात्, न च क्रमयोगपद्यनिरोधस्तत्रासिद्ध इति साम्प्रतम्, द्रव्यस्य पर्यायस्य वा 5 सर्वथैकत्वभावस्य क्रमयोगपद्यादर्शनात् अनेकपर्यायात्मन एव द्रव्यस्य तदुपलम्भान् । न च द्रव्यपर्याययोर्वास्तवत्वेऽप्यभेदोऽसिद्धः घटादिद्रव्याद्रूपादिपर्यायाणां ज्ञानप्रतिभासभेदात्, घटपटादिवदिति वाच्यम्, तस्यैकत्वाविरोधित्वात्, उपयोगविशेषाद्धि रूपादिज्ञानप्रतिभास-भेदो न स्वविपर्यैकत्वं निराकरोति, सामग्रीभेदेऽयुगपदेकार्योपनिर्द्धविशदेतरज्ञानवत् । नापि विशेषणविरुद्धो हेतुः, विशेषणस्य प्रतिभासभेदस्याव्यतिरिक्तत्वहेतुना निरोधासिद्धेः । 10 नन्वव्यतिरिक्तत्वमेक्यमेव, तथा च साध्याविशिष्टो हेतुरिति चेन्न कथञ्चिदप्यशक्यं विवेचनत्वस्याव्यतिरिक्तत्वस्य हेतुत्वेन प्रयोगात् । न चाशक्यविवेचनत्वमप्यसिद्धमिति वाच्यम्, विवक्षितद्रव्यपर्यायाणां द्रव्यान्तरं नेतुमशक्यत्वस्य सुप्रतीतत्वात्, वेद्यवेदका-कारज्ञानवत् तदाकारयोर्ज्ञानान्तरं नेतुमशक्यत्वस्यैव तस्याभिमतत्वात् । न च द्रव्यपर्याययोर-युतसिद्धत्वादाशक्यविवेचनत्वमिति वाच्यं यत्, किमिदमयुतसिद्धत्वं, न तावद्देशभेदः पवना- 15 तपयोस्तत्प्रसङ्गात् नापि कालाभेदस्तत् एव । स्त्रभावाभेद इत्यपि न, सर्वथा तथाचे विरोधान् कथञ्चिन्नोक्तदेवाशक्यविवेचनत्वम् । स एवाविद्यमानभावः समवाय इति परमतप्रसिद्धः, अन्यथा तस्याघटनात् । न च धर्मिमाहकप्रमाणेन बाधनाद्बाध इति वाच्यम्, तेन धर्मिणोः कथञ्चिद्भिन्नयोरेव ग्रहणात् । सर्वथा भिन्नयोर्द्रव्यपर्यायत्वासम्भवात् । न च द्रव्यपर्याय-योर्भिन्नयोः कथमभेदो विरोधादिति वाच्यम्, तथोपलम्भान् मेचकज्ञानवत् नहि तत्र विरो- 20 धवैयधिकरण्यसंशयव्यतिकरसङ्घटनवस्थाऽप्रतिपत्त्यभावाः प्रसज्यन्ते, तेषां तथाप्रतीत्या दूरोत्सारितत्वोक्तत्वात् । तस्मात्सिद्धं द्रव्यपर्याययोः कथञ्चिदैक्यमिति ॥

१ पृथगाध्यानाधयित्वा पृथगगतिमस्त्वरूपमप्ययुतसिद्धत्वं नाशक्यविवेचनत्वात् यदित्यपि धोष्यम् ॥
 २. एव द्रव्यपर्यायपरिकल्पे भेदं कथं सिद्धयतीति चेत्तरस्परपरिचितस्वभावपरिणाममाशङ्क्याप्रयो-
 जनादिभ्य इत्येवेति द्रव्यं हि अनाद्यनैकस्वभावरूपैक्यमिदं परिणामं, पर्यायश्च माद्यन्तान्कस्वभावपरिणामं,
 द्रव्यस्य द्रव्यमिति पर्यायस्य पर्याय इत्यन्वयमत्राभेदः, एकं द्रव्यमित्येकत्वमप्यत्राभेदः पर्याया बहव इति
 पर्याये बहुत्वस्यैवैति मत्प्रसङ्गः द्रव्यस्यैकत्वात्परिणामादिकं पर्यायस्थानेनान्यत्परिणामादिकं प्रयोजनमिति
 प्रयोजनभेदः द्रव्यं त्रिकालगोचरं पर्यायो बर्तमानकाल इति वाच्यं भेद इति । एवम् द्रव्यपर्यायाभेदं
 परन्तु स्यात्परीर इत्यप्यनभ्यन्तरे इत्यादिभेदात्पर्यायव्यतिरिक्तत्वात् स्यादुपलम्भकत्वात् सिद्धत्वात् स्यादव्यतिरिक्तत्वात्,
 साधारितद्रव्यवस्तुमशक्यत्वात्, स्यात्प्रतीत्येकत्वमत्र विद्वद्भ्योपयोग्यमिति सिद्धत्वात् । इत्यादिकमवच्यमेव.

ननु सुखज्ञानादीनां गुणत्वं सुगन्धुःग्नादीनां पर्यायत्वमिति कथं ? पर्यायगुणयोर-
भेदादित्यत्राह—

अत्र य एव सुखादयो गुणास्त एव पर्याया इति कथं भेद इति नो
वाच्यम्, कालभेदेन भेदस्यानुभवात् ॥

- 5 अत्रेति । कालभेदस्यानुभूयमानत्वेन तदपेक्षयैव भेदे न सर्वथेति भावः ॥
तदेवं प्रमाणस्य परिच्छेदे समासत आदर्शिते किमीदृशस्य प्रमाणस्य फलमिति
जिज्ञासायामाह—

- प्रमाणजन्यं फलं द्विविधमनन्तरं परम्परमिति । अज्ञाननिवृत्तिरन-
न्तरफलम्, केवलनामपि प्रतिक्षणमशेषार्थविषयाज्ञाननिवृत्तिरूपपरि-
10 णतिरस्त्येव, अन्यथा द्वितीयादिसमये तदनभ्युपगमेऽज्ञत्वप्रसङ्गः ॥

- प्रमाणजन्यमिति । अनन्तरमिति, अन्तररहितमव्यवहितं फलमित्यर्थः । परम्पर-
मिति, व्यवहितं फलमित्यर्थः, अनन्तरं फलं प्रमाणानां दर्शयति अज्ञाननिवृत्तिरिति,
प्रमाणप्रवृत्तिपूर्वकालीनं प्रमातृविवक्षितविषयकं यदज्ञानं तस्य निवृत्तिरव्यवहितं फल अज्ञान-
मुल्लयतामेव प्रमाणानां प्रवृत्तिरज्ञानस्य सर्वानर्थमूलतया प्रमात्रपकारित्वात्तन्निवर्तनस्य
15 प्रयोजनता युक्तैव, एतच्चाव्यवहितं फलं सर्वज्ञानानामेकरूपत्वात् सामान्येनोक्तमिति भावः,
एतदुपलक्षकमर्थप्रकाशस्य, तस्याप्यव्यवहितफलत्वात् प्रमातृणां सर्वेषामर्थार्थित्वादर्थप्रकाशस्य
फलत्वौचित्यात् । ननु प्रमाणस्याप्यर्थसवेदनरूपत्वेन तस्यैव प्रमाणस्य फलत्वेनोक्तिः पर्यव-
सिता, किमतः ? प्रमाणफलयोरभेदः स्यात्, ततोऽपि किं ? असतः कारणत्वस्य सतश्च
फलत्वस्य प्रसङ्गः स्यादिति चेन्मैवम्, जन्मन्येवास्य दोषत्वाद् व्यवस्थायामदोषात्,
20 कर्मोन्मुखज्ञानव्यापारस्य फलत्वात् कर्तृव्यापारोद्धेतिबोधस्य प्रमाणत्वात् कर्तृस्थायां प्रमाण-
रूपायां क्रियायां सत्यामर्थप्रकाशसिद्धेः । एकज्ञानगतत्वेन प्रमाणफलयोरभेदो व्यवस्थाप्य-
व्यवस्थापकभावाच्च भेद इति भेदाभेदरूपं प्रमाणफलभावोऽर्थाधिते स्याद्वादमनुगच्छति,
करणस्य क्रियायाश्च कथञ्चिदेकत्वात्प्रदीपतमोधिगमवत्, नानात्व च परश्रवादिबत् । न च
यथा देवदनः काष्ठं परशुना च्छिनत्तीति करणस्य परशोर्देवदत्तनिष्ठत्वेन छिदायाः काष्ठ-
25 स्वत्वेन च नानात्वं यथैव च प्रदीपस्तमो नाशयत्युद्योतेनेत्यत्रापि करणस्योद्योतस्य तमोनाशा-
त्मकक्रियायाश्च नानात्वं प्रतीयते तथैव करणस्य प्रमाणस्य क्रियायाश्च फलज्ञानरूपाया

नानात्वेनैव भवितव्यमभेदे दृष्टान्ताभावादिति वाच्यम्, प्रदीपस्स्वात्मनाऽऽत्मानं प्रकाश-
यतीति प्रतीतेः प्रदीपात्मनः कर्तुरनन्यस्य कथञ्चित्करणस्य प्रकाशनक्रियायाश्च प्रदीपात्मि-
कायाः कथञ्चिदभेदसिद्धेः, तद्वत्प्रमाणफलयोरपि कथञ्चिदभेदसिद्धिरुदाहरणसङ्गावात्,
तथा सर्वथा तादात्म्येन प्रमाणफलयोर्व्यवस्था च भवितुमर्हतीति भावः । ननु केवलिना
सदा सर्वप्रमेयस्य प्रत्यक्षत्वादज्ञाननिवृत्तिः कथं फलमित्यत्राह केवलिनामपीति, ननु 5
प्रथमसमय एव केवलस्याशेषार्थसवेदनरूपेण परिणतौ प्रदीपप्रकाशयोरिवाज्ञानध्वंससम्भ-
वेऽपि द्वितीयादिक्षणे कथमज्ञाननिवृत्तिपरिणतिरित्यत्राहान्यथेति, तदनभ्युपगमेऽज्ञान-
निवृत्तिपरिणामानभ्युपगमे, अज्ञत्वप्रसङ्ग इति, अज्ञाननिवृत्तेरभावादिति भावः, तथा च
प्रथमसमयेऽज्ञाननिवृत्तिः प्रथमसमयविशिष्टतयाऽऽसीत् द्वितीयादिसमये तु द्वितीयादि-
समयविशिष्टतया भवतीति न फलभावलक्षणो दोष इति भावः ॥

10

अथ किं तस्य व्यवहितं फलमित्यत्राह—

केवलज्ञानस्य परम्परफलं माध्यस्थ्यं हानोपादानेच्छाया अभावात्,
तीर्थकरत्वनामोदयान्तु हितोपदेशप्रवृत्तिः, सुखन्तु न केवलज्ञानस्य फलं,
अशेषकर्मक्षयस्य फलत्वात् ॥

केवलज्ञानस्येति । माध्यस्थ्यमिति, मध्यस्थवृत्तितेत्यर्थं, उपेक्षेति भावः । हेतुमाह 15
हानेति, ससारतत्कारणस्य हेयस्य हानात् मोक्षतत्कारणस्योपादेयस्योपात्तत्वाच्च सिद्धप्रयो-
जनत्वादिति भावः । ननु कर्णावतः परदुःखजिहासोः कथमुपेक्षा, तदभावे च
कथमात्र इति चेन्न निष्पन्नयोगस्य मैत्र्यादिवर्जितसद्बोधमात्रचित्तस्य मोहविलसरूपकह-
णाया असम्भवान्, अन्यदुःखनिराचिकीर्षाया स्वदुःखनिवर्तनवदकरुणयापि वृत्तेः, ननु य-
स्वस्मिन् दुःखनिवर्तकस्य स्वात्मनि करणावान् यथाऽऽस्मदादि तथा च योगी स्वदुःखनि- 20
वर्तक इति प्रयोगेण दयालोरेवात्मदुःखनिवर्तक इति चेन्न स्वभावतोऽपि स्वपरदुःखनि-
वर्तकत्वोपपत्तेः प्रदीपवत् । नहि प्रदीपः दृष्टान्ततयाऽऽत्मानं परं वा तमसो दुःखहेतोर्निवर्त-
यति किन्तु स्वभावादेव, ततो निःशेषान्तरायश्चयादमयदानं प्रक्षीणावरणस्यात्मनः स्वरूपमेव
परमा दया, सैव च मोहाभावाद्रागद्वेषयोरप्रणिधानान्माध्यस्थ्यमिति भावः । नन्वेवं कथं
तस्य हितोपदेशे प्रवृत्तिरिष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वाद्योगिन इष्टाभावादित्यत्राह तीर्थ- 25
वरत्वेति, हितोपदेशप्रवृत्तिरिति, तथा परदुःखनिराकरणमिद्धिरिति भावः । ननु केवल-
ज्ञानस्य मुख्यमपि फलमन्यथा 'केवलस्य सुखोपेक्षे' इति पूर्वाचार्यवचनविरोधो दुष्प-
रिहर इति चेत्सत्यं, किन्तु न सद्दयश्चोदक्षमोऽयं केवलज्ञानस्य मुख्यफलत्वपक्ष इत्युपेक्षितः ।

सुखस्य हि ससारिणि सद्देशकर्मोदयफलत्व गुक्ते तु समस्तकर्मक्षयफलत्व प्रमाणोपपन्नं न पुनर्ज्ञानफलत्वं, तस्मात्पारपर्येण केवलज्ञानस्य फलमौदासीन्यमित्यभिप्रायेणाह सुखन्वित्ति, तर्हि यस्य फल सुखमित्यत्राहाशेषेति ॥

मतिश्रुतादीनाञ्चतुर्णान्तु व्यवहित तदाह—

5 तद्भिन्नप्रमाणानान्तु हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः फलम् ॥

तद्भिन्नेति । केवलज्ञानभिन्नेत्यर्थ । व्यवधानेन जिहासाजनिका उपादित्साजनिका वहि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयान्तरसञ्चारशून्यनिभृतज्ञानरूपा वा बुद्ध्यः फलमित्यर्थ । जिहासाजनकोपादित्साजनकबुद्धिद्वारेण च हेयहानोपादेयोपादानात्मिका विरतिरपि फलम् । स्मृत्यजनकज्ञानरूपोपेक्षायास्तु न कथमपि मत्यादिप्रमाणफलत्व, अवग्रहादिधारणापर्यन्तत्वा-
10 न्मत्युपयोगस्येति केचित् ॥

प्रमाणाना फल प्रमाणाद्भिन्नमेवेति केचित्, परे चाभिन्नमेवेति, तत्र तत्त्वजिज्ञासाया श्योतुस्समुदिताया तदपनोदनायाह—

फलञ्च प्रमाणाद्भिन्नाभिन्नं, प्रमाणतया परिणतस्यैवाऽऽत्मनः फलत्वेन
परिणमनात्तयोः कथञ्चिदभेदः, कार्यकारणभावेन प्रतीयमानत्वाच्च कथ
15 ञ्चिद्भेदः ॥ इति समाप्तं प्रमाणनिरूपणम् ॥

फलञ्चेति । प्रमाणफलञ्चेत्यर्थ चोऽनुक्तसमुच्चयार्थ । अनेन धर्मिनिर्देश कृतः, प्रमाणाद्भिन्नाभिन्नमिति, साध्यधर्मिनिर्देश, प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेरिति हेतु पूरणीय । एकान्ततस्तयोर्भेदे प्रमाणफले इमे स्वकीये इमे च परकीये इति नैयत्य न स्यात्, तस्मादेक-
20 प्रमाणात्तादात्म्येन तयो कथञ्चिदभेदो वाच्य इत्याशयेनाह प्रमाणतयेति, यो ह्यात्मा प्रमाणाकारेण परिणमते स एव फलरूपतया परिणमते नान्य, तथादर्शनान्त, अन्यथा प्रमाणफल नियमो न भवेदेवेति भाव । अस्तु तर्हि तयोरभेद एवेत्यत्राह कार्यकारणभावेनेति, कुठार-
च्छेदनयोरिव प्रमाणफलयोर्हेतुहेतुमद्भावेन प्रतीयमानत्वात्कथञ्चिद्भेदोऽपि स्यादर्थप्रकाशनादौ हि प्रमाण साधकतम कारणमर्थप्रकाशस्तत्साध्य फलमिति प्रतीयते, सर्वथाऽभेदे हि नेय व्यवस्था भवेदिति भाव । चशब्देनानुक्तस्यात्मन प्रमातुस्सग्रह । तेन प्रमाणफलयोर्यत्
25 परिणामिकारण स प्रमाता, यदि प्रमाता न भवेन्न भवेदेव तदा प्रमाणफलयोर्भेदाभेद, प्रमाणाभिन्नात्माभिन्नत्वाद्भि प्रमाणफलयोरभेदो वाच्यो गत्यन्तराभावात्, तथा चात्मनोऽभावे

सर्वथा क्षणिकत्वे सर्वथा नित्यत्वे च तदभेदासम्भवेन प्रमाणफलव्यवस्थाविच्छेदापत्त्या प्रमाणफलाभ्यां भिन्नाभिन्न उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकः प्रमाताऽभ्युपेय इति दर्शितः । तदेवं प्रमाणविषयफलप्रमातृणां निरूपितत्वादवसितं प्रमाणनिरूपणमित्याहेतीति ॥

इति तपोगच्छनभोगिणीश्रीमद्विजयानन्दमूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा विनिर्मितस्य 5
तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशाख्यायां प्रमाणनिरूपणं
नाम सप्तमः किरणः ।

अथाष्टमः किरणः ॥

ननु यथार्थज्ञानस्य प्रमाणत्वमनुक्त्वा यथार्थनिर्णयस्य तत्रं कुतः प्रोक्तमित्यत्राह—

प्रमाणञ्च निश्चयात्मकमेव, आरोपविरोधित्वात् ॥ 10

प्रमाणञ्चेति । निश्चयात्मकमेवेति, एवकारेण निराकारदर्शनस्य प्रमाणत्वव्ययच्छेदः
कृतः, आरोपो हि सशयादिरूपो न वस्तुतथाभावप्राहकः, वस्तुतथाभावप्राहकश्च निश्चया-
त्मकमेव ज्ञानं भवितुमर्हति, एवञ्च निश्चयात्मकत्व व्यापक व्याप्यञ्च वस्तुतथाभाव-
प्राहकत्वं, वस्तुतथाभावप्राहकं ज्ञान प्रमाणमुच्यतेऽतस्तेन निश्चयात्मकेन भवित-
व्यम्, दर्शनञ्च न वस्तुतथाभावप्राहकं निराकारत्वादतो न तत्प्रमाणं निश्चयात्मक- 15
ञ्चेति भावः । निश्चयात्मकत्वे हेतुमाह आरोपेति, वक्ष्यमाणस्वरूपस्यारोपस्य विरोधि-
त्वादित्यर्थः, आरोपो ह्यथावस्थितवस्तुप्राहक. प्रमाणञ्च यथावस्थितवस्तुप्राहकमत-
स्तद्विरोधित्वं प्रमाणस्य, तथा च प्रमाणं निश्चयात्मकमेव, आरोपविरोधित्वात् यत्पुनर्न
निश्चयात्मकं न तदारोपविरोधि, यथा घटः, आरोपविरोधि च प्रमाणमतस्तन्निश्चया-
त्मकमेव । न च पक्षकदेशे प्रथमाक्षसन्निपातसमुद्भूतसवेदनस्वरूपे निर्विकल्पकप्रत्यक्षे 20
षाषस्तस्य कल्पनाशून्यत्वेन निश्चयात्मकत्वासम्भवादिति वाच्यम्, सर्वैरेव सर्वदा सर्वत्र

१ नामजातियोजनाशून्यत्वेनेत्यर्थः । अत्र बौद्धा स्वल्पशरूपविषयसामर्थ्यबलनोत्पन्नत्वान्निर्विकल्पदर्शने
प्रतिभसमाने स्वल्पशरूपोऽर्थं प्रतिभासत न नामादय न ह्यर्थे शब्दा गन्ति तद्गत्मानो वाऽर्थाः,
येन तस्मिन् प्रतिभासमाने तेऽपि प्रतिभासेरिति वदन्ति तत्र, स्वल्पशरूपस्य ज्ञानविषयत्वात्सम्भवात् ज्ञान
जनकत्वेन ज्ञानमास्यत्वे मानाभावात्, अन्यथा इन्द्रियनिष्ठज्ञानजननशर्करेति प्रतिभासप्रगङ्गात् न च नीलाद्य-
प्यगगयहेतु-येन दर्शनस्य नीलादावपवन्मिति वाच्यम्, नीलाप्यगगयहेतु-येन दर्शनस्य नीलविषयत्व, तत्त्वेन
च नीलाप्यगगयहेतुत्वमित्यन्वोऽन्याध्यात् । तस्याभिगणशून्य-येनाप्यगगयहेतुत्वात्सम्भवात् नास्ति तारसं
निर्विकल्पकमित्याशयेनाह सर्वैरेवेति ॥

- नीलमहं संवेद्भीत्युल्लेखशेखरस्य निश्चयात्मकस्यैव प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वात्, न च शब्दरहितनीलादिपदार्थसामर्थ्यनोत्पत्त्या तद्रूपप्रतिभासित्वमेव तस्योचितं नत्वभिलापप्रतिभासित्वमपीति वाच्यम्, असत्यभिलापप्रतिभासित्वे निश्चयस्वभावत्वासम्भवात्, निःशब्दकार्थजनितत्वमात्रेण शब्दं विना कृत्यस्याभिधानासम्भवाच्च, न च नीलादिपदार्थे
- 5 सत्युपयोगेऽपि यदीन्द्रियजं ज्ञानमर्थं न परिच्छिन्द्यात् किन्तु स्मृतिसामर्थ्यजन्यतदर्थप्रतिपादकशब्दसंघटनं यावत्प्रतीक्षेत तदार्थग्रहणाय दत्ताञ्जलिस्स्यात्, नीलादिकं ह्यर्थमनीक्षमाणो न तत्र गृहीतसङ्केतं शब्दं स्मरत्युपयोगाभावात्, अननुस्मरणं तं पुरोवर्तिनि पदार्थे घटयति स्मरणमन्तरेण संघटनासम्भवात् असंघटयञ्च त्वद्दृष्ट्या न निरीक्ष्यत एवार्थमिति सुषुप्तप्रायं जगद्भवेदिति वाच्यम्, भवत्वक्षेऽप्यस्य दोषस्य तुल्यत्वात्, उत्पन्नेऽपि हि निर्विकल्पके प्रत्यक्षे विधिनिषेधद्वारा विकल्पद्वयं यावन्न भवेत् तावदिदं नीलं नेदं पीतमितिदन्त्याऽनिदन्तया नियतार्थव्यवस्था न स्यात् 'यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणते'ति त्वद्वचनात् । तद्व्यवस्थापकञ्च विकल्पयुगलमेव तच्च शब्दयोजनासहितमिति त्वदुक्तरीत्या जगत्सुषुप्तप्रायं स्यादिति । प्रत्यक्षस्य सविकल्पकत्वे शब्दसंपृक्तमेव 'स्यात्तथा च शब्दाद्वैतमतप्रवेशइति न च वाच्यम्, स्वत एव तस्य व्यवसायात्मकत्वात्'न पुनः शब्दसंपर्कापेक्षया, तद-
- 15 पेक्षायां वर्णपदव्यवसायासम्भवात् तद्व्यवसाये परस्य शब्दस्यावश्यकतायामनवस्थापतेरिति ॥

कोऽयमारोपो यद्विरोधित्वं प्रमाणस्य स्यादित्यत्राह—

अतत्प्रकारके वस्तुनि तत्प्रकारकत्वज्ञानमारोपः, स त्रिधा विपर्यय-संशयानध्यवसायभेदात् । अन्यथास्थितवस्त्वेककोटिमात्रप्रकारकनिश्चयो विपर्ययः, यथा शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानम् ॥

- 20 अतत्प्रकारक इति । यत्प्रकारकं ज्ञानं क्रियते तत्प्रकाराभाववति वस्तुनीत्यर्थः । तं विभजते स इति । अथ विपर्ययलक्षणमाहान्यथेति, अतदाकारे वस्तुनि तन्मात्राकारप्रकारकनिश्चय इत्यर्थः, अत्र निश्चयत्वं संशयभिन्नज्ञानत्वमेव, अनध्यवसायस्य संशयभिन्नत्वेऽपि एककोटि-

१. इदमस्य नामेति गृहीतसंकेतमित्यर्थः, तदस्मरणे च इदमेतत्प्रत्यक्षमिति तेन नाम्ना तद्वाच्यं न योजयितुमीडे इत्याहाननुस्मरणमिति, न निरीक्ष्यत इति, तदेतदितिशब्देन नाभिलषितुं चापनोतीत्यर्थः ॥
 २. क्षणिकवादिमते नामजालादियोजन विकल्पे कथमपि नोपपद्यते, दीर्घकालिकत्वात्तदुपयोगस्येति चोच्यते ॥
 ३. अन्यथा इदस्य दर्शनेन पूर्वानुभूतनीलादिज्ञाननामविशेषो राह स्मरणेन प्रकृते नामयोजनागंभवस्य वक्ष्यतया राह स्मृतिद्वयस्वीकारापत्ति स्यात् अत एव वर्णपदानां कर्मकारणां क्रमेणैवाध्यवसायस्य युगपदध्यवसायसंभव, कथयिदध्यवसाये वा नाम्नो नामान्तरेण विना स्मृत्यसंभवेन तदावश्यकतायां भवत्यनवस्थेति भावः ॥

मात्रप्रकारकनिश्चयत्वाभावात्प्रतिव्याप्तिः विशिष्टविशेषास्पर्शित्वात्तस्य । दृष्टान्तमाह यथेति, अरजताकारायां शुक्तिकायां रजताकारतया रजतमिदमिति ज्ञानं विपर्यासरूपत्वाद्विपर्ययरूपं विपरीतख्यातिरिति भावः ॥ अत्रेदमवधेयम्, मीमांसका भ्रमस्थले विवेकाख्यातिमाहुः, तथाहि नन्विदं रजतमित्यादिभ्रान्तत्वेनामिमत्प्रत्ययजनने को हेतुः न तावदिन्द्रियम्, तस्य पुरोवर्त्तिशुक्त्यादावेव सम्बद्धत्वेनासन्निकृष्टरजतादिज्ञानजनने सामर्थ्याभावात्, सम्बद्धस्य 5
वर्त्तमानस्यैव तद्वाह्यत्वात्, न च दोषसहकृतेनासन्निकृष्टेनापि तेन रजतज्ञानजनने प्रभुणा भवितव्यमिति वाच्यम्, स्वाभाविककार्यजननसामर्थ्यविहननेन प्रतिहतशक्तिकस्य दोषस्य विपरीतकार्येतिपक्षौ तत्सहकारित्वाम्भवात् । नहि कल्पितं गोधूमवीजादिकं ग्रीह्यङ्गरादि-
जननसमर्थं दृश्यते । नेतरत्किञ्चित्कारणमस्ति विनिवृत्तेन्द्रियव्यापारस्यापि तथाविधबोधो-
त्पत्तिप्रसक्तस्तरमादिदं रजतमिति प्रत्यक्षस्मरणरूपं ज्ञानद्वयमेव, इदमंशे प्रत्यक्षहेतोरिन्द्रिय- 10
सन्निकर्षस्य रजतांशे च साधारणरूपादिदर्शनेनोद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वानुभवजन्यस्य स्मरण-
हेतोस्सत्त्वात् । तत्रेदमिति ज्ञानं पुरोवर्त्तिशुक्तिकाविषयकं, रजतमिति ज्ञानञ्च परोक्षरज-
तावगाहि न रजतज्ञानस्य शुक्तिकाशकलं विषयोऽन्याकारस्यातिप्रसङ्गेनान्यविषयकत्वा-
सम्भवात् । न च तत्तानवभासनेन रजतज्ञानं न स्मरणमिति वाच्यम्, तत्तारहितानामपि
यहनां स्मरणस्योपलम्भात्, न च तर्हि कथमिदं रजतमित्येकज्ञानतया भानम्, न तु 15
द्वित्वेन, रजते चातीतताया नावभास इति वाच्यम्, दोषमहिम्नेदमिति ज्ञानस्य शुक्ति-
कात्वेन शुक्तिकाया विषयीकरणेऽसामर्थ्येन उभयसाधारणधर्मदर्शनाच्च रजतशुक्तयोस्त-
ज्ज्ञानयोश्च भेदाप्रहेण द्वित्वस्यातीततायाश्चाप्रतिभासनात् । न च सर्वेषामेव यथार्थज्ञानत्वे
नेदं रजतमित्यादिबाधकप्रत्ययाः कस्य बाधका भवेयुरिति वाच्यम् । तेषामिदमन्यद्रजत-
मन्यदिति विवेकस्य प्रकाशकत्वेनैव बाधकज्ञानत्वात्, न तु रजतज्ञानस्यासत्यत्वप्रकाश- 20
कत्वेन । स्वप्रज्ञानस्यैकत्वेऽपि तस्य स्मृतित्वेनाग्रह एव विवेकाग्रहः । न च सदृश-
दर्शनमन्तरेण तस्य कथं स्मृतित्वमिति वाच्यम्, निद्रोपद्रुतस्य मनस एव तत्र निमित्तत्वात् ।
एवं चन्द्रद्वयज्ञाने द्विधाकृतया नयनवृत्त्या चन्द्रैकत्वाग्रहणं दोषान् तिष्ठा शर्करेत्यादौ च पित्त-

१. परोक्षेति पदेन रजते इन्द्रियगधिकर्षाभावस्युचिन, रजतस्यातिविप्रवृत्त्वान् लिङ्गायनुपलम्भेन चानु-
मानादिविषयत्वागम्भवात्प्रज्ञान स्मृतिरूपमेवावधेयम् ॥ २. तत्तज्ज्ञान गच्छन्विषयप्रतिभासप्रगङ्गेन गर्वज्ञानानां
गमस्त्विषयकत्व, गर्वेषाच्च गर्वज्ञान स्यादित्यतिप्रगङ्गा तथाऽऽन्तकारसानस्यान्यविषयकत्व स्वविषयगम्भ-
वात्स्येन गर्वज्ञानेन विभागासम्भवात् कुत्रापि कस्यापि प्रज्ञात्तर्हिज्ञानेन स्यादित्यप्यतिप्रगङ्गा इति भावः ॥
३. एकत्वेऽपि स्मृतिरूपत्वेऽपि, न ह्यत्र प्रत्यक्ष, इन्द्रियव्यापारभावात् ॥ ४. निम्नोपद्रुतादिविपर्ययः ॥

- द्रव्यगततित्तप्रहर्शकैराग्रहयोर्भेदाग्रहाद्विवेकाख्यातिः । सर्वत्रैवं सम्यग्रग्रहणस्यैव तदर्थत्वम्, न तु शुक्लौ रजतप्रतीतिः, ज्ञानान्तरेऽपि मिथ्यात्वसम्भावनाया सर्वज्ञानाश्वासेन प्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः स्यादिति चेन्मैवम् शुक्लाविदं रजतमिति प्रत्ययस्य स्वाकारसवरण-
 5 रजतरूपापत्तिपरिणामविशेषवत्याशुक्तेरेवालम्बनत्वात्, दुष्टेन्द्रियादीनामेव तादृशज्ञानहेतु-
 त्वात् । कार्यप्रतीतौ हि न कारणाभावशङ्का युक्तिमती, प्रतीयते चात्रैकज्ञानात्मकमिदं रजत-
 मिति कार्यं, तदनुरोधेन च कारणस्य कल्पना उचिता दावानलदग्धवेत्रवीजात्कदलीप्रकाण्डोत्प-
 10 त्तिदर्शनाच्च दुष्टकारणस्य स्वकार्यानुत्पादकत्वे सति विपरीतकार्यस्याप्युत्पादकत्वात् । न च दावानलो वेत्राङ्कुरे दोषरूपोऽपि कदल्यङ्कुर प्रत्यनुकूल इति वाच्यम्, अप्यापि दोषस्य सम्यग्-
 ज्ञाने दोषरूपत्वेऽपि मिथ्याज्ञानं प्रत्यनुकूलत्वस्य न्याय्यत्वात्, इदं रजतमिति ज्ञानं न विशि-
 15 ष्टज्ञानं किन्तु ग्रहणस्मरणरूप ज्ञानद्वयमित्यपि न सम्यक्, रजतार्थिप्रवृत्तिसामान्ये रजतत्वप्र-
 कारकज्ञानस्य सवादिप्रवृत्तिस्थले समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेन विसवादिप्रवृत्तिहेतो-
 रपि मिथ्याज्ञानस्यैकत्वसिद्धे । सवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानं विसवादिप्रवृत्तौ चोपस्थितेष्टभेदा-
 ग्रह इति कल्पने बीजाभावादौरवाच्च । न चेन्द्रियसंस्काररूपकारणभेदात्कार्यभेद इति युक्तम्,
 20 रूपालोकलोचनादिभिरनेकैः कारणैरुत्पद्यमानस्य घटादिसत्त्वेनस्याप्यनेकत्वप्रसक्तेः, न च
 विभिन्नज्ञानसामग्रीभेदात्कार्यभेद इति वाच्यम्, इदं रजतमित्यादौ सामग्रीभेदासिद्धेः, चक्षु-
 रादिकारणसमुदायस्यैवात्र कारणत्वात्, न चास्य प्रत्यक्षस्मरणरूपज्ञानद्वयरूपत्वात्सामग्री-
 भेदोऽनुमेय इति वाच्यम्, अन्योन्याश्रयात् ज्ञानभेदे सिद्धे कारणभेदः, तत्सिद्धौ च ज्ञानभेद
 इति । किञ्च भेदाग्रह इत्यत्र कोऽयं भेदः, वस्तुस्वरूपमात्रं वा परस्पराभावो वा व्यावर्तक-
 धर्मयोगो वा, नाद्यो विद्यमानपदार्थप्राहिपूर्वानुभूतपदार्थप्राहिप्रत्यक्षस्मरणाभ्या भेदस्य
 25 गृहीतत्वात् वस्त्वभिन्नत्वाद्भेदस्य । वैपरीत्येन गृहीतमिति चेद्विपरीतख्यातिप्रसङ्गः ।
 युष्माभिरभावानभ्युपगमादेव न द्वितीयः पक्षो युक्तः, अभ्युपगमे तु स्मृतरजतस्य
 कथमत्र नाभावज्ञानम्, न च नियतदेशतयाऽऽगतस्य दोषमहिम्नाऽनियतदेशत्वेनात्रावग-
 मान्नाभावज्ञानमिति वाच्यम्, नियतदेशस्थानियतदेशत्वेन भानाभ्युपगमाद्विपरीतख्याति-
 प्रसङ्गात् । न च देशविनिर्मुक्तस्यैव स्मरणान्नान्यथाख्यातिरिति वाच्यम्, पूर्वावगतजत
 30 स्मरणे सति केवलाधिकरणग्रहस्यैव तव मते तदभावोपलम्भरूपत्वात्, न चास्ति शुक्लौ

१ विशेषतासम्बन्धेन रजतप्रवृत्तिस्वाविच्छन्न प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन रजतत्वप्रकारकज्ञान कारणम्
 अत्र कार्य कारणञ्च रजतेऽस्तीति ममानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावः, कारणतावच्छेदकाकात्
 रजतत्वविशिष्टरजतप्रमाणेन रजतत्वप्रकारकयतिः मिद्विशेष्यकज्ञानञ्च भवति, तस्मादेकैव कार्यकारणभावे-
 नोभयत्र निर्वाह इति भ्रमामकैः ज्ञानस्तीकारे लाघवमिति भावः ॥

रजताभावः परन्तु दोषमहिम्ना नावगत इति युक्तम् दोषस्य शुक्तिनिष्ठभेदप्रहप्रति-
 बन्धकत्वकल्पनापेक्षया रजततादात्म्यग्रहहेतुत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । नापि
 तृतीयः, स्मर्यमाणे रजते व्यावर्त्तकधर्मस्य रजतत्वस्यैव भानात् तस्य व्यावर्त्तकत्वं
 पुरोवर्त्तिन्यविद्यमानत्वात् तस्य च तत्र भाने विपरीतख्यातिप्रसक्तेः । अथ गृह्यमाणा-
 त्स्मर्यमाणस्य व्यावर्त्तकधर्मोऽवगतेऽपि स्मर्यमाणाद्गृह्यमाणस्य स नावगतः, शुक्तिभायां प्रति- 5
 भासमानैशशुक्लत्वादिभिर्न हि सा व्यावर्त्तयितुं शक्यते, तेषां रजतेऽपि सत्त्वादिति चेन्न,
 देशकालावस्थाशून्यतया स्मर्यमाणाद्रजतात् पुरोवर्त्तिनोऽनुभूयमानस्य व्यावर्त्तकानां देशका-
 लावस्थाविशेषाणां प्रतीयमानत्वात् । नापि बाधकप्रत्ययो विवेकं प्रकाशयतीदमन्यद्रजत-
 मन्यदिति, बाधकप्रत्ययेन प्रसक्तरजतत्वाभावस्यैवावगाहनात् न हि सोऽप्रसक्ताविविक्त-
 स्वाप्रतिपेधेन विविक्तत्वमवगमयति, अन्यथा चामीकरादीनामपि प्रतिपेधं कुर्यात् । रजता- 10
 दिविषयकस्वप्ने स्मरणत्वेनाग्रहे रूपान्तरत्वेन च ग्रहे विपरीतख्यात्यापत्तिः, सर्वात्म-
 नाऽग्रहणस्य ग्रहणविरुद्धत्वञ्च स्यात् । चन्द्रद्वयवेदनमपि न दोषाच्चन्द्रैकत्वाग्रहरूपम्, चन्द्रै-
 त्वाग्रहेऽपि द्वित्वानुभवानुपपत्तेः, न च नयनसमाश्रितद्वित्वांसर्गाग्रह एव चन्द्रे द्वित्वमह
 इति स्माम्प्रतम्, परोक्षस्य तस्योपरिथल्यभावात् । अनवगतेन्द्रियवृत्त्यैव सर्वत्र रूपादीनां
 बोधात् । एतेन तिक्ता शर्करेत्यादिव्यवहारस्य पित्तद्रव्यगततित्त्वशर्करामहभेदाग्रह- 15
 निमित्तत्वं प्रत्युक्तम्, अगृह्यमाणतित्त्वस्यैव पित्तस्य शरीरगतस्य ज्वरोत्पादकत्ववद्रसन-
 गतस्य विपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वात्, सर्वानुभूयमानसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च । किञ्चेदं
 रजतमिति यदि ज्ञानद्वयं तदा तयोः सहैवोत्पादः क्रमेण वा नाद्यः सहज्ञानद्वयोत्पत्त्यनभ्यु-
 पगमात् न द्वितीयः प्रत्यक्षात्पूर्वं संस्कारस्यानुद्वेगेन स्मरणामम्भवात् प्रत्यक्षादुत्तरं रजतस्मरणे
 च प्रत्यक्षादनन्तरं विपरीतव्यापारेऽपि चक्षुषि तदापत्तेः, तस्मात्सकललोकसिद्धं रजतात्मना 20
 पुरोवर्त्तिभानं दुरपह्वमिति ॥

केचिदिदं रजतमित्यत्र न कश्चिद्विषयतया भासते, रजतसत्ताभानेऽभ्रान्तत्वप्रसक्तेः,
 विधिपुरततयाऽस्य प्रवृत्तेर्न रजताभावो विषयः, अतदाकारत्वादेव च नापि शुक्तिरूपविषयः,

१. अग्रेदमपि योऽयम् रजतादिविषयकस्वप्नेऽस्य स्मृतिर्वेनाग्रहे त्वयापि संवित्तेः एतत्प्रकाशत्वेनाभ्यु-
 पगतत्वात्वेन रूपेण भान, यदि स्मृतिर्वेन तर्हि केन रूपेणाग्रह । यदि त्वनुभवत्वरूपेण ग्रह उच्यते
 तदाऽन्यथाक्यातिः, स्मृतेरनुभवरूपताभावात्, अथ ज्ञानत्वेन, तदपि न गम्यवति ज्ञानत्वम्याप्यमरणवा-
 नुभवत्वधर्मस्य ज्ञानत्ववतः कदाप्यभावादिनि ॥ २. पुरोवर्त्तिने पदार्थं गृहीत्वा पश्चाद्भूतं स्मरामि
 प्रथमं वा रजतं स्मृत्या पत्यात् पदार्थममुं शृङ्खामिति क्रमेण भवदभिमत्त नद्वयप्रादुर्भावस्तनुभव-
 विस्मृतादित्यर्थः ॥

- नवा रजताकारतया शुक्तिर्विषयः, अन्यस्यान्याकारेण दुर्भ्रह्त्वात्ततोऽयमख्यातिरूप एवेति, तन्न, भ्रान्तेर्निर्विषयकत्वे भ्रान्तिसुप्तावस्थयोरभेदप्रसङ्गात्, अर्थभानाभानाभ्या हि तयो-
 विशेषाद्भेदो वाच्यः, स एव त्वया नाभ्युपगम्यत इति, तस्य ज्ञानस्य निर्विषयत्वेऽख्याति
 रूपत्वस्याप्यसम्भवाच्च, स्वरूपेण पररूपेण वा कस्यापि ततोऽप्रतिभासे रजतज्ञानमिति
 5 व्यपदेशासम्भवाच्चेति ॥ बौद्धास्तु तस्यासत्ख्यातित्वमाचक्षते तथाहि रजतमिदमिति
 प्रतीयमान वस्तु ज्ञान वा स्यादर्थो वा, न प्रथम, अहं रजतमित्यहत्त्वसामानाधिकरण्ये
 नाप्रलंघ्यात् ज्ञानस्यान्तर्मुखाकारत्वात् । तन्निष्पाद्यार्थक्रियाभावेन द्वितीयोऽपि पक्षो नोचित
 वितथज्ञानविषयीकृतस्य वस्तुनो बाधरुद्धानेनार्थताया बाध्यमानत्वाच्च, तस्मादमदेव तत्तत्र
 प्रतिभातमिति, तदपि न युक्तम्, रजतत्वव्यपदेशासम्भवात्, देशान्तरे विद्यमानस्यास्य
 10 प्रथनरूपत्वेऽसत्ख्यातित्वस्य विपरीतख्यातित्वप्रसङ्गात्, सर्वथाऽसतोऽर्थस्य प्रथनरूपत्वे च
 शशविषाणस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात्, असत्सद्रूपेण प्रथनत्वस्यापि विपरीतख्यातेरनुल्लंघनात्
 न च रजत सदेव तत्ससर्गस्वलीको भ्रान्तौ सद्गुणरागेण भासत इति वाच्यम्, विषयताया-
 स्सद्बृत्तित्वव्याप्यत्वात् अन्यथा गवि शशशृङ्गीयत्वविशिष्टसम्बन्धेन शृङ्गभानापत्तेः । रजतमि-
 दमिति भासमाने वस्तुनि ज्ञानत्वार्थत्वद्वयविकल्पोऽपि न युक्तः, आद्यविकल्पानभ्युपगमात्,
 15 द्वितीयस्य चेष्टत्वात्, अर्थविशेषप्रयुक्तार्थक्रियाविशेषवैधुर्येऽपि तत्सामान्यनिबन्धनाभिलाष-
 प्रवृत्त्यादिरूपार्थक्रियायास्तत्राव्याहृतत्वात्, एव तर्हि कथं नार्थनिश्चयः इति चेन्न, अर्थवि-
 शेषप्रयुक्तार्थक्रियाकारिण एवार्थव्यवसायात्मकत्वात् । बाधकप्रत्ययेनापि न तद्विषयस्यार्थत्व-
 मपोद्यते, किन्तु मिथ्याज्ञानस्य मिथ्यात्वमेव प्रकाशयते, ततो नासत्ख्याति प्रमाणसहेति ॥

- अपरे त्वत्र प्रसिद्धार्थख्यातिमाहु विपर्ययज्ञाने हि प्रसिद्धस्यैवार्थस्य भान, न च तद्वि-
 20 पयस्याविद्यमानत्वं विचारासहत्वादिति वाच्यम्, प्रतीतिव्यतिरेकेणान्यस्य विचारस्या
 नुपपत्तेः प्रतीतिबलेनैव हि करस्थमुक्ताफलादेर्व्यवस्था । ता चात्रापि प्रवर्त्तमाना केन हि
 निरोद्धुं शक्यते । न चोत्तरकाले तत्प्रतिभासाभावेन तद्विषयस्यासत्त्वमिति वाच्यम्, तदानीं
 तद्विषयस्याभानेऽपि पूर्वप्रतिभासकाले तस्य विद्यमानत्वात्, अन्यथोत्तरकाले त्रियदुद्गु-
 दादीनामप्रतिभासनेन पूर्वप्रतिभाससमयेऽप्यविद्यमानताप्रसङ्गादिति, मनोरम न तत्, अन्तरा

१. ज्ञानातिरिक्तात्प्रायानुपपत्तौ च तदशे मत्ख्यातिरेव स्यादिति ज्ञानवाद्यभ्युपगतासत्ख्यातिरेव
 स्यात्त्वख्यातिरिति स्वसिद्धात्मज्ञोऽपि स्यादियपि बोध्यम् ॥ २ इदं रजतमिति बहिर्मुखतयैव प्रति
 भासनादिति भावः ॥ २ यो यस्मिन् दशे सत्तामनुभवति तस्य तत्रैव प्रतिभासनं युक्तं नहि स्तम्भदशे
 कुम्भ प्रतिभासत इति भावः ॥

प्रमाणसिद्धिर्मर्थस्य प्रसिद्धत्वायोगात्, अन्यथा भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्थासमुच्छेदप्रसक्तेः, नहि सवेदनमिदं भ्रान्तमिदमभ्रान्तमिति निर्णयो निमित्तमन्तरेण कर्तुं शक्यते, सर्वेषामेव यथावस्थितवस्तुव्यवसायित्वात् । प्रतिभाससमये वस्तुनो विद्यमानता किं देशान्तरे शुक्तिकादेशे वा, आद्येऽन्यथाख्यातेरेव नामान्तरत्वापत्तिः दोषमहिम्ना तत्र स्थितस्य शुक्तिदेशे भानाभ्युपगमात् । अन्यथा तत्रैव प्रतिभासस्यात् । द्वितीये चोत्तरकालेऽपि तस्य प्रतिभासापत्तेः 5 नहि जलयुद्धदवदस्य क्षणिकत्व किञ्चित्काल स्थिरत्वात् । नेद रजतमिति बाधकज्ञानस्य शुक्तिकादेशे रजतनिषेधकस्य प्रवर्त्तमानत्वाद् तस्य विद्यमानत्वासिद्धेरेति ॥

अन्ये तु शुक्तिकाया रजतं यच्चकास्ति तस्य बाह्यतया प्रतिभान न सभवति, बाधकप्रत्ययेन तद्बाह्यतायाः प्रतिषेधात् ततो ज्ञानात्मन एवायमाकारोऽनादिवामनामाहात्म्यात् बहिरिब परिस्फुरतीत्यात्मख्यातिरेवेयमित्याहुः, तेऽपि न प्रेक्षावन्तः, नेदमिति बाधकेनान्यत्र वर्त्तमानस्य रजतादेशशुक्तिकादेशस्थत्वस्यैव बाधनेन तद्बाह्यतामात्रस्याबाधनात् । नाप्यात्मा वासनया बहिरिब परिस्फुरतीति युक्तम्, तथाहि सा वस्तुस्वरूपा, अवस्तुस्वरूपा वा, नान्त्यो गगनकुसुमायिततया तस्या रजतव्यवस्थापकत्वासम्भवात् न प्रथमो ज्ञानाद्भिन्नत्वे तस्यास्त्वदभ्युपगतज्ञानाद्द्वैतक्षतेः ज्ञानाभिन्नत्वे ज्ञानाकारो ज्ञानाकारमाहात्म्याद्बहिरिब प्रतिभासत इत्युक्तं स्यात्, तथा च सति तदेव साध्य साधनमित्यविशेषप्रसङ्गः, ततो न वासना 15 युक्तिमती । ज्ञानाकारस्यैव रजतस्य सवेदने चाहं रजतमित्यन्तर्मुपगतया प्रतीतिः स्यात् । न त्वदं रजतमिति बहिर्मुखतया, ज्ञाननिष्ठोऽपि रजताकारोऽनादिवामनामाहात्म्याच्छुक्तिनिष्ठतया प्रतिभासत इत्यभ्युपगमे चान्यथाख्यात्यङ्गीकारापत्तिः स्यात्, न च भ्रान्तयः स्वाकारमेव रजतादिक बहीरूपतया प्रकाशयन्तीति वाच्यम्, प्रमाणाभावान्, अनुभवस्य रजतज्ञानाकारासाक्षित्वात्, इदन्तया क्लधौतस्यैव भासकत्वात् शुक्तिकाया रजताकारता- 20 प्रतिषेधकत्वेन च बाधकज्ञानस्यापि तत्राप्रमाणत्वात् । न च रजते पुरोवर्त्तिशुक्त्याकारत्वस्य प्रतिषेधेऽर्थतो योधाकारत्वस्य सिद्धिरिति वाच्यम्, तत्प्रतिषेधेऽर्थतो देशान्तरसत्त्वस्यैव सिद्धेः, दृष्टातिव्रमेणादृष्टज्ञानाकारत्वकल्पने यीजाभावान्, नेदं रजतमपि तु शुक्तिकाशकलमित्युद्देशेन निषेधानुपपत्तेः, तव मते शुक्तिकार्या रजतम्याप्रसक्तत्वात् शुक्तिरिय मया रजतत्वेन ज्ञातेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः, आन्तर क्लधौत बहीरूपतया ज्ञातमिति प्रत्यभिज्ञाया 25 एवापत्ते । ज्ञानस्य याह्यार्थविषयकत्वे रजताकारोद्देशेनेव नीलाद्याकारोद्देशेनापि प्रवृत्त्या-

१ नदि तत्प्रकारतया प्रतिभासमप्रेण तस्य तत्प्रकारकत्वमेव र्वाकर्तुं युज्यत आ-दुच्छेदापत्तिरिति भावः ॥ २. रजतानुभवस्यैत्यर्थं न हि रजतमिदं त्वेनेव बोधयति, न तु ज्ञानाकारान्न, येन प्रमाणभेदिति भावः । तत्र बाधकप्रत्ययोऽपि न प्रमथमित्याह शुक्तिद्यामिति ॥

पत्तेर्नियामकाभावात्, वासनाया एव रजतदेशकालादीनामसतामवभासे नियामकत्वे चासत्त्व्यात्यापत्तेश्चेति ॥

वेदान्तिनस्तु अनिर्वचनीयख्यातिमाहुस्तथाहि नात्र शुक्तौ भासमान रजतं सत्, तथात्वे तद्बुद्धेर्वास्तवरजतबुद्धिवदभ्रान्तत्व स्यात्, असत्त्वे तु तस्य गगनारविन्दवत्प्रतिभासप्रवृत्त्यो-
 5 रविपयत्वप्रसङ्गः, सदसद्रूपत्वे तूभयपक्षोपक्षितदोषानुपपन्न इत्यनिर्वचनीयमेवेदमिति, तदपि न सुन्दरम्, शुक्तौ रजतभ्रमे विषयभूतशुक्तिशकलस्य स्वपररूपाभ्या सदसद्रूपस्याव्याह-
 तत्वात्, न च तस्य रजतप्रकारिताकत्वे किं नियामकमिति वाच्यम्, विशेषणज्ञानस्य तादात्विकशुक्तिपरिणामविशेषस्यैव वा नियामकत्वात्, अर्थेनैव धिया विशेषात्, न च कुतो न विलक्षणरजतोत्पाद इति वाच्यं तद्बुत्पादककारणाभावात् नहि परिणामिकारणादि-
 10 सामग्रीं विना कार्योत्पत्तिः क्वचिदपि दृष्टा । न च शुक्लेरज्ञानमेव प्रतीयमानरजतस्य कारणमिति वाच्यं तस्य परिणामिकारणत्वायोगात् तत्तत्पर्यायपरिकरितद्रव्यस्यैव परिणामि-
 कारणत्वात्, अज्ञानपर्यायाविष्टमात्मद्रव्यमेव तत्परिणामिकारणमस्त्वित्यपि न चारु, चेद नस्याचेतन प्रति कथमपि परिणामिकारणत्वानुपपत्तेः । न च सम्यग्ज्ञानप्रागभावमि-
 15 ध्याज्ञानान्यतरभिन्नं मायाऽबिद्यादिशब्दवाच्यं वस्त्वन्तरमेवाज्ञानमनिर्वचनीयरजतहेतुरिति वाच्यं तादृशे मानाभावात् । नापि शुक्त्यज्ञान रजतहेतुः, तस्य पापाणादावपि सत्त्वेन देशनियमाभावात् । न चेदन्त्वावच्छेदेन शुक्त्यज्ञानमिदन्त्वावच्छेदेन रजतहेतुरिति वाच्यम्, दोषाभावकालेऽपि तस्मात्प्रसङ्गात् दोषस्याप्यपेक्षणे चेदमशावच्छेदेनाज्ञानान्तरस्योदासी नस्य च हेतुत्व दुर्निवारमिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

ननु तर्हि रजतमिदमिति भ्रान्तेरालम्बनं किम् ? रजतं वा स्याच्छुक्तिकाशकलं वा,
 20 नाद्य, असत्त्व्यातेरेव प्रसङ्गात् विषयभूतं हि रजतं तत्रासत् । न चान्यत्र सत् एव तत्र भानान्नासत्त्व्यातिरिति वाच्यम्, तथा सतीदं रजतमित्युल्लेखेन ज्ञानानुदयप्रसङ्गात् विप्रकृष्टे रजते चाक्षुषज्ञानासम्भवात् अन्यथा सर्वत्र चाक्षुषज्ञानोत्पादप्रसङ्गेन चक्षुषो जगन्मात्रप्राह क्त्वापत्तेः । न द्वितीय, रजताकारतयोत्पद्यमानत्वासम्भवात् । अन्याकारज्ञानस्यान्यविषय क्त्वासम्भवात् । प्रतीतेःशुक्तिकाविषयकत्वे भ्रान्तित्वासम्भवाच्च । न च रजतस्य प्रतिभा-
 25 सेऽप्यालम्बनमन्यदेवेति वाच्यम् शुक्तिकाया अप्रतिभासमानत्वेनालम्बनत्वायोगात्, न च सन्निहितत्वाद्भवत्यालम्बनमिति वाच्यम्, सन्निहितानामन्येषामप्यालम्बनत्वापत्तेः । तथा च

१ सत्तत्त्वाकारसमुपात्तरजतरूपापत्तिपरिणामविशेषस्यर्थः ॥ २ सम्यग्ज्ञानप्रागभावो वा भिष्याज्ञानं वा कारणमस्त्वित्यत्राह तत्तत्पर्यायेति ॥

यदेव प्रतीतावबभासते तदेव रजतमालम्बनतया वाच्यं रजतञ्च तत्रासदेवेत्यसत्ख्यातिरेवाऽऽ
याता न विपरीतख्यातिरित्याशङ्कयामाह—

अत्र हि स्मरणोपढौकितं रजतं तद्देशतत्कालयोरविद्यमानमपि दोष-
महिम्ना सन्निहितत्वेन भासत इति विपरीतख्यातिरूपमिदम् । स्मरणञ्च
चाकचिक्यादिसमानधर्माणां शुक्तौ दर्शनाद्भवति ॥

5

अत्रेति । इदं रजतमिति भ्रान्तावित्यर्थः, रजतं भासत इति योजना, तेन रजतमेवाल-
म्बनमित्युक्तम्, ननु तदानीमसत्ख्यातित्वं स्यादित्यात्राह तद्देशतत्कालयोरविद्यमानमपीति,
यदा यस्मिन् तज्ज्ञानं भवति तद्देशतत्कालयोरविद्यमानमपीत्यर्थः, एतद्देशकालावच्छेदेनैव
तस्याविद्यमानत्वं न तु देशान्तरे कालान्तरेऽपीति यावत् । तथा च देशान्तरादौ रजतस्य
विद्यमानत्वं फलितम्, असत्ख्यातिवादो हि सर्वथाऽसतोऽर्थस्य प्रथमे स्यात्तत्र चात्र तथेति 10
नासत्ख्यातिप्रसक्तिरिति भावः । ननु तत्राविद्यमानस्य रजतस्य नयनासन्निकृष्टत्वेन कथं
भान भवेदित्याह दोषमहिम्नेति, तथा चातद्देशकालस्यापि रजतस्य दोषमहिम्ना सन्निहि-
तत्वेन प्रतिभासन्न नानुपपन्नमिति भावः । दोषमहिम्ना तथाभासमानत्वादेव प्रतीतेरस्या
विपरीतख्यातिरूपतेत्याशयेनाह इति विपरीतख्यातिरूपमिदमिति, अस्मादेव हेतोरीदं ज्ञानं
विपरीतख्यातिरूपमित्यर्थः । ननु दोषमहिम्ना यद्यतद्देशकालयोरपि भानं तर्हि जगतोऽपि 15
प्रहणं स्यादित्याह स्मरणोपढौकितमिति, स्मरणेनोपस्थितं रजतमेव न तु विश्वं, चेतसि
परिस्फुरतः पदार्थस्य बहिरवभासनं हि उपस्थानं, चेतसि च न सर्वं परिस्फुरतीति भावः ।
कथं न विश्वस्य स्मरणमित्यत्राह स्मरणञ्चेति, मादृश्यविशिष्टार्थदर्शनेन हि स्मरणं भवति
सादृश्यञ्च चाकचिक्यादिकं शुक्तिकारजतयोरेव न विश्वस्य, अतस्समानधर्मदर्शनेन स्मरणं
रजतस्य, तेन च रजतमेवोपस्थापितं न विश्वमिति भावः, एवञ्च सवेदनात्पृथग्भूतस्य 20
पदार्थस्यात्र परिस्फुरणात्रात्मख्यातिरत्यन्तासतः प्रतिभासाभावाच्च नासत्ख्यातिरिति हेयम् ।
ननु रजतमिदमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपत्वेन स्मरणानपेक्षत्वात्कुतस्तदुपस्थापितार्थावभा-
सित्वमिति चेन्न, अस्य प्रत्यक्षाभासत्वेनैवंविधपर्यनुयोगान्नासत्त्वम् ॥

15

20

अत्र धृद्धाः, सधृतस्याकारा समुपात्तकलधौताकारा शुक्तिकैवालम्बन तज्ज्ञानस्य, त्रिको-
णत्वादिस्वविशेषप्रहणाभावात्, चाकचिक्यादिसमानधर्मदर्शनजन्यरूप्यस्मरणारोपितरूप्या-
कारत्वाच्च । न च रजताकारज्ञानस्य कथं शुक्तिका विषय इति वाच्यम्, अङ्गुल्यादिना निर्दिश्य- 25
मानस्य कर्मतया ज्ञानजनरूपैवालम्बनत्वात्, अन्यथा प्रकृतज्ञानेन साऽनेपक्षणीया
भवेत् । अपेक्षणीया च सा, अन्यथा तदसन्निधानेऽपि प्रकृतज्ञानोत्पादापत्तेः, उच्यते

25

- तद्विषयकप्रत्यभिज्ञानस्य बाध्यबाधकभावस्य चानुपपत्तेश्च भिन्नविषययोस्तदसम्भवात् । ननु ज्ञानानां कोऽयं बाध्यबाधकभावः, सहानवस्थानं वा वध्यघातकभावो वा, विषयापहारो वा फलापहारो वा, नाद्यः, सम्यक्प्रत्ययेनेव सिध्याप्रत्ययेनापि सम्यक्प्रत्ययस्य बाधापत्तेः सहानवस्थानाविशेषात् । अत एव न द्वितीयः, उभयोर्बध्यघातकभावाविशेषात् ।
- 5 नापि तृतीयो विषयस्य प्रतिपन्नत्वेनापहारासम्भवात् । प्रतिपन्नस्याप्रतिपन्नत्वबोधकतया बाधकज्ञानस्यानुत्पादाच्च । नापि चरमः, उपादानादिज्ञानस्य प्रमाणफलस्योत्पन्नत्वेनापहरणासम्भवात्, नहि यदुत्पन्नं तदनुत्पन्नमित्यभिदधाति बाधकः । किञ्च तुल्यविषययोर्बाध्यबाधकभावो भिन्नविषययोर्बाध्यः स्यात् । नाद्यः धारावाहिज्ञानानां बाध्यबाधकभावप्रसङ्गात् । नान्त्यः, घटपटज्ञानयोरपि बाध्यबाधकभावापत्तेरिति चेदुच्यते प्रतिपन्नविषयस्यासत्त्वप्रति-
- 10 पादकत्वेन विषयापहारकस्यैव बाधकत्वमिति । तत्रापीदानीमुपनतस्यैवासत्त्वं न ख्याप्यते किन्तु तदैव तस्यासत्त्वम्, न च प्रथमज्ञानेन तदानीं तस्य सत्त्वस्य गृहीतत्वेन तदैव तत्र बाधकेनासत्त्वस्य ख्यापने स्वरूपेणैव तस्य सदसत्त्वापत्तिर्विरुद्धा प्रसज्यत इति वाच्यम्, पूर्वप्रतिपन्नाकारोपमर्दद्वारेण बाधकप्रत्ययोत्पत्तेः, यन्मया तदा रजतमिति प्रतिपन्न तद्रजतं न भवत्यन्यदेव तद्वस्त्विति, न च ज्ञानानां स्वस्वकालनियतत्वेनोत्तरज्ञानं पूर्वज्ञानोत्पाद-
- 15 कालावच्छिन्नतद्विषयाभावरप्रतिपत्तौ कथं समर्थमिति वाच्यम्, स्वसामग्रीतस्तथैवोत्तरस्य बाधकप्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य प्रतीतेरित्यलमधिकेन ॥

नन्विदं रजतमिति ज्ञानमित्यत्रेतिशब्दः प्रकारार्थोऽभिमतः । तथा चैवं प्रकारं ज्ञानं विपर्यय इति तद्भावार्थः, प्रकारता च प्रत्यक्षादिरूपेण, तत्र पूर्वोदितमुदाहरणन्तु प्रत्यक्षविषयमनुमानादिविषयको विपर्ययः कीदृक्ष इत्यनुयोगे त्वाह—

- 20 एवं बाष्पधूलीपटलादौ धूमभ्रमाद्बह्विविरहिते देशे बह्वयनुमानमयं देशो बह्निमानिति । क्षणिकाक्षणिके वस्तुनि यौद्भागमात्सर्वथा क्षणिकत्वज्ञानं, भिन्नाभिन्नयोर्द्रव्यपर्याययोर्नैयायिकवैशेषिकशास्त्रत एकान्तभेदज्ञानं, नित्यानित्यात्मके शब्दे मीमांसकशास्त्रत एकान्तनित्यत्वज्ञानमित्यादीनि विपरीतोदाहरणानि ॥

- 25 एवमिति । न केवलं प्रत्यक्षविषय एव विपर्ययोऽनुमानादिविषयोऽपि स इत्येवंशब्दतात्पर्यार्थः । अनुमानविषयविपर्ययमाह बाष्पधूलीपटलादाविति, आदिना नीहारादिप्र-

१. यन्मया पूर्वं रजतत्वेन ज्ञात तदेवेदं शुक्तिशकलमिति प्रत्यभिज्ञान, नेदं रजतमपि शुक्तिकेति ज्ञानस्य भिन्नविषयकत्वेन बाधकत्वमपि न स्यादिति भावः ॥

हणम् । अधूम इति शेषः, धूमभ्रमादिति, कुतोऽपि कारणात् भ्रान्त्या धूमत्वेन ज्ञाते सतीति भावः । वह्निविरहिते देश इति, अन्यथारिधतवस्तूपदर्शकं पदमिदम् । वह्यनुमानमिति, एककोटिमात्रप्रकारकनिश्चयत्वप्रदर्शनपरम् । तदुद्देश्यप्रकारमाहाय देश इति । इतीति, लौकिकविपर्ययाणामुपदर्शकमिदम् । अथ परीक्षकविपर्ययमाह—क्षणिकेति, क्षणिकाक्षणिकत्वभिन्नाभिन्नत्व नित्यानित्यत्वञ्च वस्तुनः परीक्षया निर्णीतं तथाभूतं वस्तु तत्तच्छास्त्रबलेन 5 भ्रान्तिसहकृतेनैकान्तक्षणिकत्वादिज्ञाने सति विपर्ययत्वमिति भावार्थः, स्पष्ट सर्वम् ॥

अथ सशयस्वरूपमाह—

अनिश्चितनानांशविषयकं ज्ञानं संशयः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानम् । इदञ्च स्थाणुत्वपुरुषत्वान्यतरनिश्चायकप्रतिषेधकप्रमाणाभावादा- 10 रोहपरिणाहात्मकसाधारणधर्मदर्शनात्कोटिद्वयविषयकस्मरणाच्च समु-
न्मिपति । अयं प्रत्यक्षधर्मिकः संशयः । परोक्षधर्मिविषयको यथा कचि-
द्वनप्रदेशे शृङ्गमात्रदर्शनेन किं गौरयं गवयो वेति संशयः ॥

अनिश्चितनानांशविषयकमिति । यतो विधौ प्रतिषेधे वा कस्यचिदसमर्थं अत एव तज्ज्ञानं अनिश्चितनानांशविषयकमित्यर्थः, ज्ञानमिति घोषविशेष इत्यर्थः, सशय इति, यत्सर्वप्रकारैरेतौ इवातस्सशय इत्यर्थः । एकरिमन धर्मिणीत्यादिः, तथा चैकरिमन् 15 धर्मिणि अनिश्चितनानांशविषयकं ज्ञानं सशय इति भावः । अनिश्चितेति विशेषणात् स्वपरूपेण सदसदात्मकं वस्त्विति ज्ञानानां व्युदासः । दृष्टान्तमाह यथेति, अयमिति शेषः, सामान्यतस्सशय प्रति धर्मिज्ञान साधारणधर्मदर्शनं विशेषादर्शनमनेकविशेषस्मरणञ्च कारणमिति लक्ष्ये तत्सङ्गमयति इदञ्चेति, सशयात्मकमिदं ज्ञानञ्चेत्यर्थः । स्थाणुत्वेति, स्थाणुत्व-
पुरुषत्वयोर्विशेषयोरन्यतरस्य निश्चयजनकं प्रतिषेधकं वा यत्प्रमाणं तदभावादित्यर्थः । एतेन 20 विशेषादर्शनरूपकारणसम्पत्तिर्दृशिता, आरोहपरिणाहात्मकेति, स्थाणुपुरुषयोरारोहपरिणा-
हात्मकसाधारणधर्मस्य दर्शनादित्यर्थः, अनेन साधारणधर्मदर्शनरूपकारणसम्पत्तिर्दृशिता, कोटिद्वयविषयकस्मरणाधेति, स्थाणुत्वपुरुषत्वरूपकोटिद्वयविषयकस्मरणादित्यर्थः, अनेना-
नेकविशेषस्मरणं दर्शितम्, दूरात्प्रत्यक्षगोचरः पुरोवर्ती धर्मा सशयस्यातो धर्मिज्ञानं कारण-
मायातम्, ततश्चायं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सशयः समुन्मिपति । साधकसाधकप्रमाणा- 25 भावाद्धि पुरोवर्त्तिनि यदा स्थाणुरयमिति निर्णेतुमभिलपति तदा पुरुषविशेषानुस्मरणबलेन पुरुषे समाकृष्यते, यदा च पुरुषोऽयमिति निश्चेतुमिच्छति तदा स्थाणुविशेषानुस्मरण-

- महिम्ना स्थाणावाकृष्यत इत्यनेकार्थे समाकृष्यमाणस्य प्रतिपत्तुरनवस्थितरूपतया दोलायमान स्थाणुर्वाय पुरुषो वेति प्रत्यय प्रादुर्भवतीति भाव । ननु कोटयोर्विरोधज्ञानमपि सशयकारणमस्ति तत्कुतो नोक्तमिति चेत्सत्य, सशये तदधिकरणावृत्तिस्वरूपविरोधस्य प्रकारत्वे तस्य तदभावव्याप्तिपर्यवसायित्वेन तदभावव्याप्यवृत्तानिश्चयरूपसशय-
 5 प्रतिबन्धकसत्त्वात्तदभावस्य च कार्यसहभावेन हेतुत्वात्सशयमात्रस्य दुर्लभत्वापत्ते, किन्तु सशये तद्विरोधससर्गतया भासते तस्य च पूर्वमुपस्थितिर्नापेक्षितेति विरोधज्ञान न सशय हेतुत्वेनोक्तम् । एत गृहे स्थितस्य वाप्यामापसन्तीति ज्ञान साधकवाधकप्रमाणाभावापेक्षया सशयात्मक, तस्यानेकाशानुल्लेखित्वेऽपि न सन्तीत्यशोऽन्तर्निर्गणं स्फुरत्येवेति बोध्यम् । ननु किमयं सशय प्रत्यक्ष एव भवति परोक्षेऽपि वेत्यत्राहायमिति, स्थाणुर्वा
 10 पुरुषो वेत्याकारकसशय इत्यर्थ, प्रत्यक्षधर्मिक इति, साव्यवहारिकप्रत्यक्षधर्मिक इत्यर्थ । परोक्षधर्मिविषयकमाह परोक्षेति, अत्र गोत्वगवयत्वविषयकसाधकवाधकप्रमाणाभावाद्विशेषदर्शनेन गृह्णेषानुमिते धर्मिणि परोक्षे सशय इति परोक्षधर्मिविषयक इति भाव ॥

अथ क्रमायातमनध्यवसाय निरूपयति—

- विशिष्टविशेषास्पर्शज्ञानमनध्यवसायः । यथा गच्छता मार्गे किमपि
 15 मया स्पृष्टमिति ज्ञानम् । अयमनध्यवसायः प्रत्यक्षविषयः ॥

- विशिष्टेति । विशिष्टरूपेण—स्पष्टतया विशेष यन्न स्पृशति तादृश ज्ञानमित्यर्थ, दूराधकारादिवशाद्साधारणधर्मावमर्शरहित प्रत्ययोऽनिश्चयरूपत्वादनध्यवसाय इति भाव । उदाहरति यथेति, अन्यत्रास्तत्त्वचित्त्वात् पथि व्रजता मया किमपि स्पृष्ट पर किं वस्तित्वेति न ज्ञातमिति यो बोधस्त दस्तुविशेषाध्ययसायाभावात्किमपि स्पृष्टमित्यनिर्णयात्मकमनध्य-
 20 वसायज्ञानमिति भाव । अत्रापीतिशब्दनेदृशदिशा प्रत्यक्षयोग्यविषयः अनध्यवसाया विज्ञेया इति सूचित, तदेवाहायमिति, ईदृज्जातीय इत्यर्थ ॥

१ यथा पर्वतो वह्निमाप्तवयत्र वह्नि वह्णमवक्ष प्रकार तत्र तदधिकरणावृत्तिवह्णो विरोधोऽपि भासेत यदि तदा वह्नी वह्णभावधिररणावृत्तिवस्थ भवे तस्य वह्निव्याप्तिरूपत्वेन पर्वते वह्नित्वेन पर्वताशा-
 नेन वह्णभाववत्तज्ञान वह्णवधिकरणावृत्तत्वस्य वह्णमाये भान च तस्य वह्णभावाभावाधिकरणावृत्तिव-
 ३ अक्षणवह्णभावव्याप्तिरूपत्वेन पर्वते वह्णमावव्याप्यवत्तज्ञानात् वह्निमत्तज्ञान न स्यात् तद्वत्तावृत्तिं प्रति तदभावव्याप्यवत्तज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् न च सशयोपस्थितक प्रतिबन्धकसत्त्ववऽपि प्रतिबन्धकाभाव-
 रूपकारणस्य कार्या अवहितपूर्ववैक्षण सत्त्वन न सशयोत्पत्तौ वाधक व-
 ४ अदिति वाच्यम् प्रतिबन्धनाभावस्य कार्यकालवृत्तिचन हतु-
 ५ न्त्व शब्दनाह सशय इति ॥ २ तत्प्रकारकान एव सशयस्य हेतुचन विरोधस्य ससर्गतया भाने न तज्ज्ञानापेक्षेति भाव ॥ ३ अदिनऽयासकचित्तवादीना महणम् ॥

परोक्षविषयमनध्यवसायमाह—

परोक्षविषयस्तु गोजातीयपरिज्ञानविधुरस्य विपिननिकुञ्जे सास्ना-
मात्रदर्शनेन सामान्यतः पिण्डमात्रमनुमाय प्रदेशेऽस्मिन् कोऽयं प्राणीति
विशेषानुल्लेखि ज्ञानम् । अनिश्चितानेककोटिविषयकस्संशयः । सर्वथा
कोट्यविषयकोऽनध्यवसाय इत्यनयोर्भेदः । तथाऽनवस्थितानेकांशाप्रका- 5
रके वस्तुन्यनवस्थितानेकांशाप्रकारकत्वावगाहनात्संशय आरोपरूपः ।
अनध्यवसायस्य संशयविपर्ययात्मकारोपेण सहायथार्थपरिच्छेदकत्व-
साम्यादारोपरूपत्वमुपचारवृत्त्या भाव्यम् ॥ इत्यारोपनिरूपणम् ॥

परोक्षेति । गोजातीयपरिज्ञानविधुरस्येति, गोज्ञानविधुरस्य द्वीपान्तरवासिन इत्यर्थः ।
विपिननिकुञ्ज इति, देशान्तरमायातस्य कस्मिंश्चिदरण्यलतासमूह इत्यर्थः, सास्नामात्रदर्शने- 10
नेति, प्राण्यविनाभूतसास्नामात्रावलोकनेनेत्यर्थः, पिण्डमात्रमनुमायेति, प्राणिमात्रमनध्यव-
सायधर्मिणमनुमायेत्यर्थः । मात्रपदेन प्राणिविशेषनिर्णयाभावः प्रकाशितः, अनध्यवसायज्ञा-
नाकारमाह प्रदेशेऽस्मिन्नित्यादिना । विशेषानुल्लेखीति, जातिविशेषाविषयकमित्यर्थः । ननु
संशयो यथा विशेषानवधारकस्तथानध्यवसायोऽपीति कथं संशयतोऽस्य भेदो येन त्रैविध्य-
मारोपस्य स्यादित्यत्राहानिश्चितेति, अस्ति तयोर्लक्षणभेदोऽनवधारितानेककोटिविषयको हि 15
संशयः, अनध्यवसायस्तु सर्वथा विशेषोल्लेखविधुर इति भावः । सर्वथा कोट्यविषयक
इति, सर्वथा विशेषकोट्यविषयक इत्यर्थः । तेन प्राणित्वस्योल्लेखेऽपि न क्षतिः ।
नन्वतत्प्रकारके वस्तुनि तत्प्रकारकत्वज्ञानमारोप इति लक्षणं विपर्ययेऽन्यथास्थितवस्त्वेक-
कोटिप्रकारकनिश्चयरूपे सद्गतमेव, किन्वारोपविलक्षणयोस्संशयानध्यवसाययोः कथमारोप-
रूपतेत्याशङ्कयामाह तथेति, एवञ्च संशये आरोपविलक्षणत्वमेवासिद्धं, वस्तुतोऽनेककोट्य- 20
प्रकारके वस्तुनि स्थाण्वादावनेककोटिगोचरत्वादित्याशयेनाहानवस्थितेति, तथा चारोपरू-
पत्वेऽपि विपर्ययस्यैककोटिविषयकत्वात्संशयस्य च नानाकोटिविषयकत्वाद्भेदेनोद्देश इति
भावः । नन्वेवं तर्हि कोटिविशेषविधुरस्यानध्यवसायस्य कथमारोपता, कथमपि तद्गुणान-
नुवृत्तेरित्यत्राहानध्यवसायस्येति, यथा हि सिंहनिष्ठनौर्यादिगुणसदृशानौर्यादिगुणयोगतो
माणवके सिंहत्वं सिंहशब्दश्रोपचर्यते सिंहो माणवक इति, तथैव विपर्ययसज्ञायात्मकारोप- 25
निष्ठायाथार्थपरिच्छेदकत्वरूपगुणसदृशयाथार्थपरिच्छेदकत्वगुणयोगेनारोपत्वमारोपशब्दश्रोप-
चर्यतेऽनध्यवसाय आरोप इतीति भावः । एतेन संशयविपर्यययोरेव वस्तुत्वं नत्वनध्यवसाय-

स्येति मतमपास्तम् तस्याकिञ्चित्करवेदनरूपत्वात् सम्यग्ज्ञानानुत्पादकत्वेनावस्तुत्वे सशय-
विपर्यययोरपि तथात्वापत्तेः, न चारोपलक्षणाभावादथस्तुत्थमिति याच्यम्, मुख्यवृत्त्या तथा-
त्वेऽप्युच्चारवृत्त्याऽऽरोपरूपत्वादित्याशयेनोपचारवृत्त्या भाव्यमित्युक्तम् । इत्येव प्रमाणपरि-
पन्ध्यारोपनिरूपणमवसितमित्याहेतीति ॥

- 5 इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा विनिर्मितस्य
तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्योपज्ञायां न्यायप्रकाशव्याख्यायामारोपनिरूपणं
नामाष्टमः किरणः ॥

अथ नवमः किरणः ॥

- 10 नन्वस्मिन्प्रवचने सर्वं वस्त्वन्तधर्मात्मकतया सङ्कीर्णस्वभावं, अतस्तत्परिच्छेदकतया
प्रमाणमपि तादृशमेव, व्यवहारस्वसङ्कीर्णप्रतिनियतधर्मप्रकारकोऽतस्तादृशव्यवहारसिद्धये
समर्थः कश्चिदपेक्षणीय एव, यस्तादृशः स एव नय उच्यत इति तत्प्रबोधनार्थमाह—

श्रुताख्यप्रमाणबोधितांशग्राहकोऽनिराकृतेतरांशो वक्तुरभिप्रायवि

- 15 शेषो नयः ॥

श्रुतेति । श्रुतमार्हतप्रवचनं तद्रूप यत्प्रमाण तेन बोधितमनेकान्तात्मक वस्तु तस्यांश एक
देशो नित्यत्वादिस्तद्ग्राहकः अनिराकृतेतरांशः, अप्रतिपिद्धानित्यत्याद्येकदेशो यो वक्तुरभिप्राय-
विशेषस नय इत्यर्थः । नय इति, अनन्तधर्माध्यासित वस्तु स्वाभिप्रेतैकधर्मविशिष्टं नयति
प्रापयति सवेदनमारोहयतीति नयः, प्रमाणप्रवृत्तेरुत्तरकालभावी परामर्श इत्यर्थः तदेवोक्तं

- 20 श्रुताख्यप्रमाणबोधिताशेति । इतरांशप्रतिक्षेपे तु नयत्वव्याहतेराहानिराकृतेतरांशं इति,
वक्तुरभिप्रायविशेष इत्यनेन ज्ञानरूपस्य नयस्यापेक्षात्मशाब्दबोधत्व प्रदर्शितं तथा चान-
न्तधर्मात्मकवस्त्वंशभूतप्रतिनियतधर्मप्रकारकापेक्षात्मकशाब्दबोधत्व ज्ञानरूपस्य नयस्य स्वरू-
पम्, नयवाक्यस्य तु तादृशापेक्षात्मकशाब्दबोधजनकवाक्यत्व स्वरूपं बोध्यम् । अपेक्षा

ध्ववसायस्य तु निस्स्वरूपत्वादवस्तुत्वमिति शङ्काकर्तृराशय भक्तिभित्करवेदनत्व तस्य स्वरूप सकलस्वभाव
शून्यत्वे तस्याप्रमाणत्वमपि वक्तुं न शक्यते अप्रमाणत्वरूपस्वरूपस्य तत्र सत्त्वापत्त्या वस्तुत्वापत्तेरित्या-
शयेनोत्तरमाह तस्येति ॥

२ दुर्नयस्याप्यधिकृताशाःप्रतिक्षेपकवक्त्रभिप्रायत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय श्रुताख्यप्रमाणबोधितांशग्राहकेति ।
ह्यादिग्राहकरसाद्यप्रतिक्षेपकापायादिवारणाय विशेषपदम् ॥

त्वञ्च क्षयोपशमजन्यतावच्छेदकजातिविशेषो विलक्षणविषयिता वा । तत्र मानञ्च तद्धे-
 मप्रतिपक्षधर्मवत्तया ज्ञातेऽपि तद्धर्मवत्तया जायमानस्यानुभवस्यान्यथानुपपत्तिरेव । ननु
 लोकैः कुम्भोऽस्तीत्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तर कुम्भविषयकशाब्दज्ञानस्यैव स्वात्मन्यनुभव-
 नात्कुम्भविषयकापेक्षात्मकशाब्दबोधस्याननुभवनादपेक्षात्मकनयज्ञानसत्त्वे मानाभाव इति
 चेन्न, विरुद्धतया भासमानैरनेकैर्धर्मैर्मिश्रितस्य वस्तुनोऽपेक्षा विना विवक्षितैकधर्मप्रका- 5
 रकनिश्चयविषयीकरणासम्भवात् । अनपेक्षात्मकस्य तद्विरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानस्य तत्रानुप-
 पत्ते । न चापेक्षा विना लौकिकोऽपि व्यवहारस्सङ्गच्छते, अप्रावच्छेदेन कपिसयो
 गाभाववति वृक्षे शाखापेक्षयैव कपिसयोगवत्त्वव्यवहारात् । ननु धर्माणामप्यनन्ताना धर्म्य-
 भिन्नत्वेन धर्मिप्राहकप्रत्यक्षादेव निखिलधर्माकलितवस्तुनो विवक्षितधर्मप्रकारेणापि निश्चित
 त्वात्मिकमपेक्षयेति चेत्सत्य, यद्यप्येकस्मिन् घटादौ गृह्यमाणे तद्धर्मद्वारा द्रव्यार्थादेशेन भूत- 10
 भविष्यद्वर्त्तमानाना तद्दृष्टियावद्धर्माणा प्रहो जायत एव, यथा परेषा सामान्यलक्षणाप्रत्या-
 सत्तेस्थानेऽभिपिक्तस्य घटविषयकतिर्यक्सामान्योपयोगस्य घटत्वव्यापकविषयताकप्रत्यक्षत्व
 तादृशज्ञानत्व वा कार्यतावच्छेदक तथा घटविषयकोर्ध्वतासामान्योपयोगस्यापि तादात्म्य-
 सम्बन्धेन तादृशप्रत्यक्षत्वस्य तादृशज्ञानत्वस्य वा न्यायसिद्धत्वात्, न चैव सति सर्वस्य सर्व
 ज्ञत्वापत्तिर्दोष, द्रव्यार्थिकतया तस्या इष्टत्वात् तथापि स्फुटतया प्रतिनियतधर्मप्रकारकबोध 15
 रसापेक्ष, शाब्दस्थले नयापेक्ष, प्रत्यक्षादिस्थलेऽवध्यवच्छेदकादिज्ञानापेक्ष । यथाहि
 दण्डादिमहकाले तत्परिमाणग्रहेऽपि दीर्घत्वप्रकारकमयमस्मादीर्घ इति ज्ञान नियताऽध्यपेक्ष
 तथा सदसदात्मकवस्तुग्रहेऽपि सत्त्वात्प्रकारक ज्ञान स्वद्रव्याद्यपेक्ष, अयमस्मादीर्घ इति-
 वस्वद्रव्याद्यपेक्षयाऽय सन् परद्रव्याद्यपेक्षया चासन्नित्येव व्यवहारात् । न च व्यवहार

१ असत्त्वप्रतिपक्षसत्त्ववत्तया ज्ञातऽपि घटऽसत्त्ववत्तया अनुभवा ज यत् त चापेक्षा विना न सम्भवति
 निरपेक्षसत्त्वात्त्वयोरेकत्र परस्पर विरोधात् अनुभूयमानस्य त्वरत्वात् न सम्भवत्यतिप्रगल्भात् अपेक्षावच्छे-
 नेनैव तयोर्मैवस्या कार्येति सिद्धपक्षेति भाव । अनुभवस्यैवासिद्धत्वमागच्छते नन्विति ॥ २ तथा
 चानपेक्षात्मकनयज्ञानादुक्तिं प्रति अनपेक्षात्मकतद्भाववत्त निश्चयस्यैव प्रतिबन्धकतयाऽप्रगत्या अभाव तद्धम-
 कतया ज्ञातऽनपेक्षसमकतद्विरुद्धधर्मप्रकारकज्ञान न स्यादिति भाव ॥ ३ यत्र धर्मैः धर्मा श्हीनस्तद्धर्म-
 द्वारेत्यथ । न्यायनये हि घट एकस्मिन् दृष्ट घटत्वरूपसामान्यलक्षणप्रमाणस्य मत्तघटप्रत्यक्षमश्रीकियत
 सामान्यलक्षणायाश्च कार्यतावच्छेदक घटत्वव्यापकविषयितावच्छेदकत्व, इदमेवास्मत्त सामान्यलक्षणास्याना
 भिपिक्तस्य तिर्यक्सामान्योपयोगस्य घटविषयकस्य कार्यतावच्छेदक भवति तपेक्षधर्ममुनेन घट ज्ञाने सति
 तादात्म्याणां तन्भिन्नानां भावतां धर्माणां ज्ञानगुणतामामा-यन भवति अत उच्यतेनामामा-यापदागस्य षड्य
 तावच्छेदक तादात्म्यसम्बन्धेन घटव्यापकविषयताकप्रत्यक्षं भवति, घटस्य तादात्म्येन व्यापकीभूता विषयता
 घटानिर्घनावद्धर्मोपति तादात्म्यवत्तावत्त्ववत्त्वमिति तस्यै इति भाव ॥

- एव सापेक्षो न तु बोध इति वाच्यम्, व्यवहारस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानादधिकानपेक्षत्वेन व्यवहर्त्तव्यज्ञानेऽपेक्षया अविषयत्वे व्यवहारस्य सापेक्षत्वासम्भवात् । सेयं नयप्रवृत्तिहेतुरपेक्षा वास्तविकी, क्वचिद्वैज्ञानिक्यपि यथा बौद्धौपनिषदादिदर्शनभेदः स्वेच्छानिवेशितत्वेनानेकनयविकाररूपोऽपेक्षया व्यक्तः, शुद्धपर्यायविशुद्धद्रव्याद्यपेक्षयैव तत्तदर्थव्यवस्थिते ।
- 5 नयविशेषतात्पर्यमेतन्न त्वपेक्षेति चेन्न तत्तात्पर्यस्यापि वस्तुमन्वन्धनरूपापेक्षामालम्ब्य प्रवृत्तेरसति सम्बन्धे तात्पर्यस्य प्रामाण्यासम्भवात् सा चेत्यपेक्षा वैज्ञानिकस्सम्बन्धः । अत एव साम्प्रदायिका विकल्पसिद्धस्य धर्मिणः प्रतिषेधादिसाधनमामनन्ति, ईश्वरो नास्ति प्रकृतिर्नास्तीत्यादौ विशिष्टज्ञानाकारविषयत्वेन तत्र धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वात् । न च विशिष्टाप्रसिद्धौ कथं विशिष्टाकारज्ञानमिति वाच्यम्, परेषा विशिष्टशुद्धयोरनतिरेकेऽपि प्रतीतिबला
- 10 द्विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्ववत् विशिष्टाभावेऽपि विशिष्टाकारज्ञानसम्भवात् । न चासत्त्व्यात्तिप्रसङ्गोऽन्यन्तासतो विशिष्टाकारस्य भानादिति वाच्यम्, गण्डश प्रसिद्धधर्मधर्मिरूपसदुपरागेणासदाकारोत्पत्तेः । यद्वाऽनित्यत्वभावोद्देशेन बौद्धदर्शनस्यैकत्वभावोद्देशेन वेदान्तिकदर्शनस्य प्रवृत्त्या तत्तद्दर्शनार्थज्ञानेषु तत्तद्भावोद्देशप्रयुक्तत्वमेवापेक्षात्वम्, तेनैव तस्य सुनयत्वव्यवस्थितेः, अन्यथा बौद्धसिद्धान्ते बाह्यार्थज्ञानादिवादाना वेदान्तिसिद्धान्ते च
- 15 प्रतिषिद्धाभासावच्छेदकदृष्टिसृष्टिवादादीनामन्योऽन्यप्रतिषिद्धत्वेन जाता दुर्नयत्वस्य सम्यग्दृष्टिपरिमहेणापि निराकर्तुमशक्यत्वात् । नहि जाता हालाहल सदैवहस्तोपादानमात्रेणामृतायते, रसायनीकरणन्तु तस्योक्तापेक्षयैवेति दृढतरमवधेयम् । ननूक्तापेक्षयापि शुद्धर्तुसूत्रादीनामितरनयार्थप्रतिषेधप्रवृत्तौ कथं न दुर्नयत्वं, अनिराकृतेवराशत्व एव सुनयत्वात् दृश्यन्ते च स्वपरसमयेषु स्वेतरनयार्थत्राधेनैव प्रगल्भमाना इति चेन्न तत्रेतरार्थनिषेधस्य
- 20 प्रकृतकोटेरुक्तत्वकारित्वात् द्वेषुद्ध्या क्रियमाण इतरनयनिषेध एव दुर्नयत्वात् पूर्वोक्तभावनादादर्शानुकूलस्वविषयोत्कर्षावानाय क्रियमाणेऽपि प्रतिषेधे सुनयत्वात् जाता दुर्नयस्यापि चिन्ताज्ञानेन सुनयीकरणान् भावनाज्ञानेनैदम्पर्यार्थप्रधानकप्रमाणवाक्यैकदेशत्वापादानाच्चेत्यधिकमन्यत्र ॥

ननु नयस्य प्रमाणाङ्गेदेन लक्षणप्रणयनमयुक्त, स्वार्थव्यवसायकत्वात्पूर्वमप्रतिज्ञातत्वाच्च, यदि स्वार्थैकदेशव्यवच्छेदकत्वान्नयस्य न स्वार्थव्यवसायकत्वमुच्यते तदा यदि स्वार्थैकदेशो वस्तुरूपस्त्वद्वा वस्तुपरिच्छेदकत्वान्नयः प्रमाणमेव, न चेद्बस्तरूपस्स तर्हि तद्विषयस्य नयस्य मिथ्याज्ञानत्वं स्यादित्यत्राह—

यथार्थवस्त्वेकदेशाग्राहकत्वान्नयस्य यथार्थनिर्णयत्वरूपप्रमाणत्वं ना-

स्त्येव । अत एव च नाप्रमाणत्वं, अपि तु प्रमाणाप्रमाणाभ्यां भिन्नं
ज्ञानान्तरमेव ॥

यथार्थेति । यथार्थं हि वस्त्वन्तधर्मात्मकं, तदेकदेशः प्रतिनियतधर्मवान् तत्परिच्छे-
दकत्वान्नयो न यथार्थपरिच्छेदकः, अतो न प्रमाणं, स्वार्थैकदेशो हि न वस्तु, अन्यस्वार्थैक-
देशानामवस्तुत्वप्रसङ्गाद् वस्तुबहुत्वानुपपन्नाद्वा, तथा च वस्त्वेकदेशपरिच्छेदको नयः कथं 5
प्रमाणं स्यात्, कथञ्चिद्वस्तुभिन्नत्वादिवैकदेशस्य कथञ्चित्प्रमाणभिन्नत्वान्नयस्येति भावः ।
तर्हि मिथ्याज्ञानं स्यादित्यत्राहात एवेति, यथा वस्त्वेकदेशो नावस्तु, इतरैकदेशानामप्यवस्तु-
त्वप्रसङ्गेन कचिदपि वस्तुव्यवस्थानुपपत्तेः, तथा प्रमाणैकदेशो नयोऽपि नाप्रमाणं, किन्तर्ही-
त्यत्राहापिदिविति, प्रमाणैकदेशो नयो राश्यन्तर एवेति भावः, न रलु नयः प्रमाणमेव, एकान्तेन
प्रमाणाभिन्नतयाऽनिष्टत्वात् नाप्यप्रमाणमेकान्ततस्ततो भेदस्यानभ्युपगमात्, नापि सशयः, 10
प्रकारस्यैक्यात्, एकत्र विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानरूपत्वात्सशयस्य, नापि विपर्ययः, द्रव्यार्थि-
कादीनां नयानामस्तित्वादिमति कथञ्चिदस्तित्वाद्यवगाहनात्, नवाऽनध्यवसायो विशेषकोट्यु-
ल्लेखित्वात् । सप्तभङ्गपरिकरितवस्त्वगाहितात्पर्याभावादेव चालौकिकप्रामाण्याभाववत्त्वं तस्य,
तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं लौकिकं प्रामाण्यन्तु न तस्य बाधितमतो न व्यवहारविरोधः, तथा
च नयसमुदायसम्पाद्यत्वात्प्रमाणस्य तत्प्रतिज्ञाने तद्दूरवर्तिनो नयस्य 'तन्मध्यपति- 15
तस्तद्गृहणेन गृह्यत' इति न्यायेन प्रतिज्ञातत्वेति लक्षणप्रणयनं नाप्रस्तुतमिति भावः ॥
ननु प्रमाणस्य नयसमुदायात्मकत्वात्प्रत्येकं नयानामप्रमाणत्वे तत्समुदायस्य कथमलौकिक-
प्रमाणता, प्रत्येकं हि मिक्तासु तैलमभवत्तासां समुदाये न तद्दृश्यते इति चेन्न यतः
प्रत्येकमनर्थेषु मणिषु रत्नावलीत्यव्यवहाराभावेऽपि गुणविशेषपरिपाट्या प्रतिग्रह्यास्त
एवासादयन्ति यथा रत्नावलीव्यपदेशं तथैव नयाः स्वविषयपरिच्छेदकत्वेन मुनिश्चिता 20
अपि नान्यपक्षनिरपेक्षाः प्रमाणसंज्ञां प्राप्नुवन्ति त एव द्रव्यध्रौव्यादिषु मिलिताः
प्रमाणसंज्ञां लभन्त इति न कोऽपि दोषः ॥

१. ननु नया न समुदायतामागादयन्ति, नापि समेता प्रमाणा भवन्त प्रत्येकावस्थाया मिथ्यादृष्टि-
त्वात्, तत्समुदाये महामिथ्यात्वप्रसङ्गात्, विपरिन्दनां प्रचुराणा समुदाये महाविषयवत्, नापि समेता
वस्तुनो गमका प्रत्येकावस्थायां तदगमकत्वात् समुदिताश्च ते विवदमाना वस्तुविषयादीन् भवन्ति मैवम्
परस्परविद्वेदनामपि आर्हतमतिवशवर्तित्वे प्रमाणभारप्रतिपत्ते रात्रवशवर्तिनानामिप्रायस्त्ववर्गवत् । प्रत्येक
सारधारणत्वेऽपि समुदितानां निरवधारणानां म्याच्छब्दलाभितत्वेन प्रमाणात्वात् । प्रचुरविषयत्वाना
मपि प्रौढमंत्रवादादिभिर्निर्विषयात्-सायुत्स्वनाकारणात् । सामान्यतो देशप्रदृष्टानां नयानां समुदिताना
मिथ्यात्वपगमेन सम्भवन्नगदये क्रमेण सिद्धमानानां तत्रारणप्रतिवन्भावान्न समस्तवस्तुमहद्व्या
त्कैरज्ञानवदिति ॥

अत्र यद्यपि वस्तुन्यनन्तधर्मात्मके एकाशविषयकप्रतिपन्नभिप्रायविशेषस्य नयरूपतया वस्त्वज्ञानामनन्तत्वेनाभिप्रायरूपनया अप्यनन्तप्रकारा एव तथापि चिरन्तनाचार्यैस्सर्व-सम्प्राहिसप्ताभिप्रायपरिकल्पनाद्वारेण मत्त नयाः प्रतिपादिता इति तथैव विभजते—

स च नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूतभेदात्सप्त-
5 विधः ॥

स चेति । एते सर्वाभिप्रायसङ्ग्राहकाः कथमिति चेदुच्यते, अभिप्रायास्तावदर्थद्वारेण शब्दद्वारेण वा प्रवर्तन्ते, गत्यन्तराभावात्, अर्थश्च सामान्यरूपो विशेषरूपो वा, शब्दोऽपि रूढयात्मको यौगिको वा, व्युत्पत्तिरपि सामान्यनिमित्तप्रयुक्ता वा स्यात्तत्कालभाविनिमित्त-प्रयुक्ता वा स्यात् तत्र ये केचनार्थनिरूपणप्रवणाः प्रमात्रभिप्रायास्ते सर्वेऽप्याद्ये नयचतुष्टयेऽन्त-
10 र्भवन्ति, तत्रापि परस्पर विशकलितौ सामान्यविशेषाविच्छन्ति ये तत्समूहसम्पादो नैगमः । ये पुनः केवलं सामान्य वाञ्छन्ति तत्समूहजन्यसङ्ग्रहः, ये पुनरनपेक्षितशास्त्रीयसामान्यविशेष लोकव्यवहारमवतरन्त घटादिक पदार्थमभिप्रयन्ति तन्निचयजन्यो व्यवहार । ये सौगतास्तु क्षणक्षयिणः परमाणुलक्षणा विशेषास्सत्या इति मन्यन्ते तत्सघातघटित ऋजुसूत्रः । तथा ये मीमांसका रूढितशब्दाना प्रवृत्ति वाञ्छन्ति नान्यथा तद्द्वारा जन्य-
15 शब्दः । ये तु व्युत्पत्तितो ध्वनीना प्रवृत्ति वाञ्छन्ति तन्निवहसाध्यसमभिरूढः । ये च वर्तमानकालभाविव्युत्पत्तिनिमित्तमधिकृत्य शब्दाः प्रवर्तन्ते नान्यथेति मन्यन्ते तत्सघटित एवम्भूतः । तदेव न स कश्चन विकल्पोऽस्ति वस्तुगोचरो योऽत्र नयसप्तके नान्तर्यातीति सर्वाभिप्रायसङ्ग्राहका एत इति ध्येयम् ॥

उक्ताभिप्रायविशेषान् द्विधा सङ्गृह्य दर्शयति—

20 आद्यास्त्रयो द्रव्यार्थिकाः, परे चत्वारः पर्यायार्थिकाः, द्रव्यमात्रविषयकत्वात् पर्यायमात्रविषयकत्वाच्च । गुणानां पर्यायेऽन्तर्भावः, ऊर्ध्वतासामान्यस्य द्रव्येऽन्तर्भावः, तिर्यक्सामान्यस्य तु व्यञ्जनपर्यायरूपस्य पर्यायेऽन्तर्भावः । स्थूलाःकालान्तरस्थापिनः शब्दानां सङ्केतविषया व्यञ्जनपर्याया इति प्रावचनिकप्रसिद्धिः । अतो नाधिकनयशङ्का ॥

25 आद्या इति । नैगमसङ्ग्रहव्यवहारा इत्यर्थः । द्रव्यार्थिकनया इति । येष्वभिप्रायेषु द्रव्यमेवार्थो विषयतयाऽस्ति न पर्यायास्ते द्रव्यार्थिकनया द्रव्यार्थिकमते हि द्रव्यमेव परमार्थतया सत्, अतो द्रव्याद्भिन्ने विकल्पसिद्ध गुणपर्यायरूप तत्त्वं नेष्ट, सवृत्तिसतोऽपि तस्य परमार्थतोऽसत्त्वात् यथा शुक्लौ रजतभ्रान्तौ सत्या वाधावतारानन्तर रजताभाव-

भानेऽपि तत्र शुक्तेर्भासमानत्वाच्छुक्तेस्तत्त्वं रजतस्य चासत्यत्वं तथा सुवर्णादिषु परस्पर-
 समानाधिकरणानां रूपादिपर्यायाणां परस्परभिन्नकालीनानाञ्च कुण्डलादिपर्यायाणामसत्यत्वं,
 तदभावमानेऽपि हेमनः प्रतिभासनाद्धेमद्रव्यस्य मत्यत्वं तथैव परस्परसमानाधिकरणानां
 परस्परसमानकालीनानां रूपरसादीनामसत्यत्वं तदाधारद्रव्यस्यैव सत्यत्वं, कुण्डलादयो
 रूपादयश्च वासनाविशेषप्रभवविकल्पसिद्धत्वेनापारमार्थिका इत्येवमभिप्रायो द्रव्यार्थिकनय 5
 इति बोध्यम् । परे चत्वार इति, ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूताश्चत्वार इत्यर्थः, पर्याया-
 र्थिकनया इति, उत्पादविनाशवर्ध एव विषयो येषां तादृशा नया इत्यर्थः, एते हि पर्याय-
 लक्षणविषयव्यवस्थापनपराः द्रव्यार्थिकनयाभिप्रेतवस्तुव्यवस्थापनयुक्तिप्रतिक्षेपपराः, पर्याया-
 र्थिकमते हि द्रव्यपदार्थस्सदृशक्षणसन्ततिरेव न तु पर्यायेभ्यः पृथगरित पर्यायेभ्य एवार्थ-
 क्रियासम्भवात्, अप्रच्युतानुत्पन्नस्विरैकस्वभावस्य वस्तुनोऽर्थक्रियाऽसम्भवेनासत्त्वमेव यतः 10
 स्सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं, तच्च क्रमयोगपद्याभ्यां व्याप्तं, नहि क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः
 सम्भवति व्याघातात्, तौ च स्थिरेऽसम्भवन्तावर्थक्रियामपि ततो व्यावर्त्तयतः, सा च
 व्यावर्त्तमानाऽर्थक्रिया सत्त्वं स्वव्याप्यमपि व्यावर्त्तयतीत्यसत्रेव स्थिरो भाव इत्येवमभि-
 प्रायाः पर्यायार्थिकनया इति भावः । एतदभिप्रायेणैवोभयस्य क्रमेण हेतुमाह द्रव्यमात्रेति,
 मात्रपदेन पर्यायव्यवच्छेदः, पर्यायमात्रेत्यत्र मात्रपदेन द्रव्यव्यवच्छेदः । एतेन सप्तनयाः 15
 धिकत्वादनयोर्नयस्य नवविधत्वमिति प्रत्युक्तम्, ननु गुणविषयस्तृतीयो गुणार्थिक इति
 कुतो नोक्त इत्यत्राह गुणानामिति, तथा च पर्यायार्थिक इति पर्यायशब्देन सहक्रम-
 भाविशेषमात्रस्य परिग्रहेण तत्रैव सहभाविगुणानामन्तर्भावान्नाधिक्यप्रसङ्गः । ननु
 द्रव्यपर्यायव्यतिरिक्तौ सामान्यविशेषौ विद्येते ततस्तद्विषयकं नयद्वयं स्यादित्या-
 शङ्कामाहोर्ध्वतेति, तिर्यग्ूर्ध्वताभेदेन द्विविधं हि सामान्यं तत्रोर्ध्वतासामान्यस्य 20
 द्रव्यात्मकत्वेन द्रव्ये, प्रतिव्यक्ति सहशपरिणामलक्षणस्य व्यञ्जनापरपर्यायस्य तिर्यक्सा-
 मान्यस्य पर्याय एवान्तर्भाव इति भावः । तिर्यक्सामान्यस्य व्यञ्जनापरपर्यायत्वं कथ-
 मित्यत्राह स्थूला इति, प्रयुत्तिनिवृत्तिनिबन्धनार्थक्रियाकारित्वोपलक्षितो व्यञ्जनपर्याय इति
 भावः, स्थूलाः कालान्तरस्थायिन इत्यनेन भूतभविष्यत्परस्परशीरहितवर्त्तमानकालावच्छिन्न-
 वस्तुस्वरूपार्थपर्यायस्य व्यञ्जनेऽहः । शब्दानां सकेतविषया इति, शब्दप्रयुत्तिनिमित्तभूता 25
 इत्यर्थः वैसादृश्यविवर्त्तलक्षणविशेषस्य पर्यायरूपत्वस्य स्पष्टतया पृथक्पर्यायान्तर्भूतत्वेन स

१ एतन्मते कालनिवृत्तान्ताभावाप्रतियोगित्वमेव गयत्तम्, द्रव्यस्य हि वदापि नास्त्यन्ताभाव इति
 तस्यत्वम्, पर्यायान्तु सत्प्रतीवमानवाल एव तस्यभावानेनेतरकाले तदभावमस्वादगलत्वमिति बोध्यम् ॥

- नोक्तः । निर्गमयति अत इति । अत्र द्रव्यार्थिकनयस्य त्रैविध्योक्तिर्वादिसिद्धसेनदेवसूरिम-
तानुसार्थ्यभिप्रायेण, जिनभद्रगणिश्रमाश्रमणवचनानुसारिणामभिप्रायेण त्वाद्याश्चत्वारो द्रव्या-
र्थिकनया बोध्याः, तत्र द्रव्यमृजुसूत्रो यदि नाभ्युपेयात्तदा “ उजुसुयस्स एगो अणुवउत्ते एगं
दव्वावस्सयं पुहुत्तं णेच्छइ ” इति सूत्रं विरुध्येतेति श्रमाश्रमणानुयायिनामभिप्रायः । तार्कि-
5 कानुसारिणस्तु अतीतानागतपरकीयभेदपृथक्त्वपरित्यागादजुसूत्रेण स्वकार्यसाधकत्वेन स्व-
कीयवर्त्तमानवस्तुन एवोपगमात्प्रत्यक्षं तुल्यांशप्रौढ्यांशलक्षणद्रव्याभ्युपगमः, अत एव नास्या-
सद्वृत्तिभूतभाविपर्यायकारणत्वरूपद्रव्यत्वाभ्युपगमोऽपि, अधुवधर्माधारांशद्रव्यमपि नास्य
विषयः, शब्दनयेष्वतिप्रसङ्गात्, उक्तसूत्रन्तु अनुपयोगांशमादाय वर्त्तमानावश्यकपर्याये
द्रव्यपदोपचारात्ममाधेयम्, पर्यायार्थिकेन मुख्यद्रव्यपदार्थस्यैव प्रतिश्लेषादिति वदन्ति ।
10 अत्र द्रव्यास्तिको द्विविधः शुद्धाशुद्धभेदात्, सद्गहनयाभिमतविषयप्ररूपकशुद्धो द्रव्या-
र्थिकः, सद्गहनयाभिप्रायतः प्ररूपणाविषयस्य सर्वत्र भावमात्रत्वात् भेदप्रतिभासस्तु भेद-
प्रतिपादकागमोपह्वान्तःकरणानां तिमिरोपप्लुतदृशामेकदाशलाञ्छनमण्डलस्यानेकत्वावभा-
सवदसम्भवेति । व्यवहारनयमतावलम्बी द्रव्यार्थिकोऽशुद्धो हेयोपादेयोपेक्षणीयवस्तुविषय-
निवृत्तिप्रवृत्त्युपेक्षालक्षणा हि व्यवहाराः, तत्र परस्परं विभिन्नस्वभावा भावासद्रूपतया समु-
15 ह्नसन्ति, असद्रूपत्वे तादृशव्यवहारा एव न भवेयुः, न ह्येकान्ततः सन्मात्राविशिष्टेषु सद्ग-
हाभिमतेषु पृथक्स्वरूपतया परिच्छेदो बाधितरूपो व्यवहारनिबन्धनसम्भवतीत्यतो
व्यवहारो नानारूपतया सत्तां व्यवस्थापयतीत्यशुद्धा द्रव्यार्थिकप्रकृतिः । नैगमनयाभि-
प्रायस्तु शुद्धाशुद्धरूपाद्यन्तरेण न वाच्यः क्वचिदपि तथानभिधानात्, सामान्यप्राहिणो
नैगमस्य सद्गहे विज्ञेयप्राहिणश्च व्यवहारेऽन्तर्भूतत्वात् पर्यायस्याद्या प्रकृतिः ऋजुसूत्रो
20 नित्याशुद्धः, शब्दशुद्धः, समभिरूढः शुद्धतरः, एवम्भूतस्तु शुद्धतम इति ॥

सम्प्रति नैगमस्वरूपमाह—

तत्र गौणमुख्यभावेन धर्मद्वयधर्मिद्वयधर्मधर्म्युभयान्यतमविषयकं

१. तथा च परस्परविविक्तसामान्यविज्ञेयविषयत्वाद् द्रव्यपर्यायार्थिकावेव नयौ न च तृतीयं प्रकारान्त-
रमस्ति यद्विषयोऽन्यस्तत्त्वा व्यतिरिक्तो नय स्यात् तद्वेदा एव नैगमाद्य । न च द्रव्यपर्याययोस्सम्बन्ध-
रूपोऽन्यो विषयोऽस्ति तस्मात्तद्विषयेण केनचिन्नयेन भाव्यमिति वाच्यम्, भेदाभेदविनिर्मुक्तस्यान्यस्य सम्बन्ध-
स्याभावात् भावे वा द्रव्यपर्यायविज्ञेयत्वानतिवृत्तं, तस्त्वभावातिक्रमे वा नभस्सरोजसदृशत्वप्रसक्ते, ताभ्या सर्वथा
ऽधन्तरस्य सम्बन्धस्य प्रतिपादनोपायासम्भवात् सम्बन्धस्य ताभ्यामसम्बन्धे च तयोरेव स इति व्यपदेशा-
सम्भवात् सम्बन्धान्तरकल्पनायामनवस्थापत्तैश्च न कोऽपि सम्बन्धस्तिद्वयतीति न कोऽप्येतन्नयद्वयवद्विर्वालि-
विषयस्तिद्वयतीति भाव ॥

विवक्षणं नैगमनयः । यथा पर्वते पर्वतीयवह्निरिति । अत्र वह्न्यात्मको धर्मः प्रधानं विशेष्यत्वात्, पर्वतीयत्वरूपव्यञ्जनपर्यायो गौणो वह्निविशेषणत्वात्, एवमनित्यज्ञानमात्मनः, घटे नीलं रूपमित्यादयो धर्मद्वयविषयकदृष्टान्ता भाव्याः ॥

तत्रेति । सप्तसु नयेषु मध्य इत्यर्थः । निगम्यन्ते मरिच्छिद्यन्तेऽर्था इति निगमाः, 5
 तत्र भवो योऽभिप्रायो नियतपरिच्छेदरूपस्य नैगमः, अर्थोऽश्रयेणोत्पत्तिमत्त्वमिति भावः ।
 अर्थश्च लोकप्रसिद्धः, व्यवहाराश्च सामान्याश्रया अन्यथाऽनुगतबुद्ध्यभावः स्यात् विशेषाश्रयाः, तदभावे व्यावृत्तिबुद्ध्यभावप्रसङ्गादित्येवंविधाः, तथा च तद्भ्रणमाह गौणेति, मुख्यामुख्यतया धर्मद्वयस्य पर्याययोः, धर्मिद्वयस्य द्रव्ययोर्धर्मधर्म्युभयस्य पर्यायद्रव्ययोश्च विवक्षणमित्यर्थः, ननु स्वतंत्रतया सामान्यविशेषोपपत्तेर्दुर्नयत्वं काणादवत्स्यात् । शबलतया तदभ्यु- 10
 पत्तेर्न च प्रमाणत्वमेव यथास्थानं प्रत्येकं गौणमुख्यभावेन मूलोक्तरीत्याऽभ्युपगमे च सद्ब्रह्मव्यवहारान्यतरप्रवेशः स्यादिति चेन्न, तृतीयपक्षाश्रयेण दोषाभावात् क्वचित्सद्ब्रह्मव्यवहारविषयत्वेऽपि क्वचिदेकस्य सत उभयग्रहणोपयोगव्यावृत्तत्वेन तदतिरेकात्, अत एव नयद्वयसंयोगेन नान्यथासिद्धिः प्रत्येकविषयताद्वयातिरिक्तस्वतंत्रविषयताकत्वादस्य, तथा च गौणमुख्यभावेन सामान्यविशेषोभयस्वीकर्तृजातीयैकदेशोऽर्थत्वं नैगमस्य लक्षणम् । अयश्च नयः 15
 सत्तालक्षणं महासामान्यं द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि तथाऽन्त्यान् विशेषान् सकलासाधारणरूपलक्षणानवान्तरविशेषानपेक्षया परस्परव्यापत्तनक्षमान् सामान्यादत्यन्तविनिर्मुक्तित्वस्वरूपानभिप्रेति । क्रमेणामुमुदाहरति यथेति, व्यञ्जनपर्याययोर्मुख्यामुख्यतया विवक्षणे उदाहरणमिदम्, तदेव सद्ब्रह्मयति अत्रेति, उदाहरणेऽस्मिन्नित्यर्थः, दृष्टान्तान्तराण्यद्वैवमिति, अत्र ज्ञानं प्रधानं विशेष्यत्वात्, अनित्यत्वमप्रधानं विशेषणत्वात् । रूपं प्रधानं विशेष्यत्वात् 20
 नैत्यमप्रधानं विशेषणत्वादिति क्रमेण मुख्यामुख्यभावो विज्ञेयः ॥

धर्मिद्वयविषयकमुदाहरति—

काटिन्यवद्रव्यं पृथिवीत्यादौ पृथिवीरूपधर्मिणो विशेष्यत्वान्मुग्यत्वं काटिन्यवद्रव्यस्य विशेषणत्वाद्गौणत्वम् यद्वा काटिन्यवद्रव्यस्य विशेष्यत्वान्मुग्यता, पृथिव्या विशेषणत्वाद्गौणता । एवं रूपवद्रव्यं मृत्तं, पर्या- 25
 यवद्रव्यं चस्त्वित्पादीनि धर्मिद्वयविषयकविवक्षणे उदाहरणानि ॥

काठिन्यवदिति । द्रव्ययोर्मुख्यामुख्यभावेन विवक्षणे उदाहरणमिदम्, तत्सङ्गमयति, पृथिवीति, विशेष्यविशेषणभावे त्रिनिगमनाविरहेण काठिन्यवद्द्रव्यं पृथिव्यास्त इति विवक्षाया गौणमुख्यभाः प्रतिपादितः, यदा तु पृथिवी काठिन्यवद्द्रव्यं वर्त्तत इति विवक्ष्यते तदाह यद्वेति, अपरमुदाहरणमाहैवमिति, रूपवद्द्रव्यं मूर्त्तं वर्त्तत इति विवक्षणे मूर्त्तं प्रधान विशेष्यत्वात् रूपवद्द्रव्यं गौण विशेषणत्वात् मूर्त्तं रूपवद्द्रव्यं वर्त्तत इति विवक्षायान्तु रूपवद्द्रव्यं विशेष्यत्वात्प्रधानं, मूर्त्तमप्रधानं विशेषणत्वादिति, पर्यायवद्द्रव्यं वस्त्विति विवक्षाया वस्तुनो विशेष्यत्वान्मुख्यता, पर्यायवद्द्रव्यस्य विशेषणत्वाद्गौणता, वस्तु पर्यायवद्द्रव्यमित्यत्र तु वस्तुनो विशेषणत्वाद्गौणता, पर्यायवद्द्रव्यस्य च विशेष्यत्वात्प्रधानता बोध्येति भावः ॥

धर्मधर्म्युभयविषयकविवक्षणे दृष्टान्तयति—

10 रूपवान् घट इत्यत्र तु घटस्य धर्मिणो विशेष्यत्वात्प्रधानता, रूपस्य धर्मस्य तद्विशेषणत्वाद्गौणता । इत्थं जानवानात्मा, नित्यसुखी मुक्तः क्षणिकसुखी विषयासक्तजीव इत्यादीनि धर्मधर्म्युभयविषयकविवक्षणे निदर्शनानि ॥

रूपवानिति । सङ्गमयति घटस्येति । दृष्टान्तान्तराण्याहेत्यमिति, आत्मनो धर्मिणो विशेष्यत्वात् ज्ञानस्य धर्मस्य विशेषणत्वात् मुक्तस्य धर्मिणो विशेष्यत्वान्निःशुल्कस्य धर्मस्य विशेषणत्वात् धर्मिणो विषयासक्तजीवस्य विशेष्यत्वाद्धर्मस्य क्षणिकसुखस्य विशेषणत्वात्प्रधानत्व गौणत्वञ्च भाव्यम् । न चान्य वृतीयप्रकारस्य प्रमाणत्व शङ्क्यम्, धर्मधर्मिणो प्राधान्येनात्र ज्ञप्तेरभावात् तयोरेत्यतर एव हि नैगमनयेन प्रधानतयाऽनुभूयते प्राधान्येन तदुभयावगाहिन एव ज्ञानस्य प्रमाणत्वात् । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपन्नभिप्रायवशान्नयव्यवस्थानात्, यथा पुरुष एवेद सर्वमिति, पुरुषोऽप्येकत्वानानात्वभेदात्कैश्चिदभ्युपगतो द्वेषा, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृत्वाकर्तृत्वभेदो परैराश्रितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतैरभेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्याप्यव्यापिभ्या भेद अव्यापित्वेऽपि मूर्त्तैरभेदः, अपरैस्तु प्रधानकारणिकं जगद्भ्युपगतम् तत्रापि 'सेश्वरनिरीश्वरभेदोऽभ्युपगतः', अन्यैस्तु परमाणुप्रभवत्व-

१ नयेऽत्र हि प्रधानोपसर्पणभास्य विशेष्यविशेषणभावप्रयुक्तत्वं न तु कल्पनाप्रयुक्तत्वं, न चैतावता प्रामाण्यप्रसङ्गं, धर्मधर्मिणो प्राधा यनावोधत्वात् नैगमो हि तयोरेत्यतरस्यैव प्रधानत्वमभ्युपैति । प्रधानतया तु तदुभयात्मकं वस्त्वनुभवद्विज्ञान प्रमाणमेव, न चात्र नय विवक्षणे कल्पितमेवेति वाच्यम् पर्यायार्थिक एव द्रव्यस्य कल्पितस्य विशेषणत्वात् द्रव्यार्थिके तु पर्यायस्याविवक्षितस्यापि विशेषणत्वात्, उभयविषयकण नैगमिनोभयविषयस्य सूत्रताया एवाभिमानादिति ॥

मभ्युपगतं जगतः, तत्रापि सेश्वरनिरीश्वरभेदोऽभ्युपगत, सेश्वरपक्षेऽपि कर्मसापेक्षत्वान-
पेक्षत्वाभ्या भेदाभ्युपगम, कैश्चित्त्वभावकालयाञ्छिद्धवादा समाश्रिता, तेष्वपि सापेक्ष-
त्वानपेक्षत्वाभ्युपगमाद्भेदव्यवस्थाऽभ्युपगतैव । तथा कारण नित्य कार्यमनित्यमित्यपि द्वैत
कैश्चिदभ्युपगत तत्रापि कार्य स्वरूपं नियमेन त्यजति नवेत्ययमपि भेदाभ्युपगम, एवम्भू-
तैरेव मूर्त्तमारभ्यते, मूर्त्तैर्मूर्त्तै, अमूर्त्तैर्मूर्त्तैमित्याद्यनेकधा प्रतिपन्नभिप्रायतोऽनेकधा निगम 5
नात्रैगमोऽनेकभेद इति ॥

अथ सद्ग्रह लक्षयति—

स्वव्याप्ययावद्विशेषेऽप्यौदासीन्यपूर्वकं सामान्यविषयकाभिप्रायवि-
शेषस्तद्ग्रहः । स द्विविधः परापरभेदात् । परसामान्यमवलम्ब्य विधा-
यौदासीन्यं तद्विशेषेषु अर्थानामेकतया ग्रहणाभिप्रायः परसद्ग्रहः । यथा 10
विश्वमेकं सदविशेषादिति । अनेन वक्रभिप्रायेण सत्त्वरूपसामान्येन
विश्वस्यैकत्वं गृह्यते, एवं शब्दानामप्रयोगाच्च विशेषेऽप्यौदासीनता प्रती-
यते । अपरसामान्यमवलम्ब्य तथाभिप्रायोऽपरसद्ग्रहः । यथा धर्मा-
धर्माकाशापुद्गलजीवानामैक्यं, द्रव्यत्वाविशेषादिति । अनेनाप्यभिप्राय
विशेषेण द्रव्यत्वरूपापरसामान्येन धर्मादीनामेकत्व तद्विशेषेऽप्यौदासी- 15
नत्वञ्च गृह्यते ॥

स्वव्याप्येति । स्व महासामान्य सत्त्वं तद्रूप्याप्या यावन्तो विशेषा द्रव्यत्वादय तेष्वौ-
दासीन्यपूर्वकं परस्पर ताननिरावुर्बन् सत्त्वरूपसामान्यविषयको द्रव्यत्वादिरूपसामान्य
विषयको याऽभिप्रायविशेषस्तद्ग्रह इत्यर्थ । सामान्यमात्राभ्युपगमप्रवर्णकदेशोपगत
लक्षणम् । परापरसामान्योभयप्राहित्वन्तु न लक्षण प्रत्येकप्राहित्वव्याप्त प्रत्येकप्राहित्वमपि 20
न लक्षणमनुगमात्, अथ हि सद्ग्रहो मन्यते ननु भौवलक्षणमामान्याद्भ्यतिरिच्यमान-
मूर्त्तयो विशेषा अव्यतिरिच्यमाना या, नाद्य पशो नि स्वभावतापत्ते, भावेऽव्यतिरेकित्वात्,
गगनारविन्दवत् । न द्वितीयो भावमात्रतापत्ते, तथा हि भावमात्रं विशेषास्तदभिप्रायत्वात्
यद्यतोऽभिन्न तत्तदेव, यथा भावस्यैव स्वरूपम्, अभिप्राय विशेषा अतस्तद्रूपा एव । ननु
च यदि भावमात्रमेव तस्य तदा तस्य सर्वप्राविशेषाद्य एते प्रतिप्राणि प्रसिद्धा स्वभ्येऽप्युभा- 25

१ सद्ग्रहमन्तरोपेयविशेषेऽप्यौदासीन्यपूर्वकं सामान्यविषयकाभिप्रायविशेषस्तद्ग्रहः । स द्विविधः परापरभेदात् । परसामान्यमवलम्ब्य विधा-
यौदासीन्यं तद्विशेषेषु अर्थानामेकतया ग्रहणाभिप्रायः परसद्ग्रहः । यथा विश्वमेकं सदविशेषादिति । अनेन वक्रभिप्रायेण सत्त्वरूपसामान्येन
विश्वस्यैकत्वं गृह्यते, एवं शब्दानामप्रयोगाच्च विशेषेऽप्यौदासीनता प्रतीयते । अपरसामान्यमवलम्ब्य तथाभिप्रायोऽपरसद्ग्रहः । यथा धर्माधर्माकाशापुद्गलजीवानामैक्यं, द्रव्यत्वाविशेषादिति । अनेनाप्यभिप्राय
विशेषेण द्रव्यत्वरूपापरसामान्येन धर्मादीनामेकत्व तद्विशेषेऽप्यौदासीनत्वञ्च गृह्यते ॥

म्भोरुहादिविशिष्टवस्तुसाध्यव्यवहारास्ते सर्वेऽपि प्रलयमापद्येरन् अतो विशेषा अपि विविक्त-
व्यवहारहेतवोऽभ्युपगन्तव्या मैवम्, व्यवहारस्याप्यनाद्यविद्याबलप्रवर्तितत्वात् तेन पार-
मार्थिकप्रमाणप्रतिष्ठिततत्त्वप्रतिबन्धाभावात् किञ्च विशेषाग्रहो विशेषेण त्याज्य, विशेष
व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् तथाहि भेदरूपा विशेषा, न च किञ्चित्प्रमाण भेदमवगाहते,
5 प्रत्यक्ष हि तावद्भावसम्पादितसत्ताक तमेव साक्षात्कर्तुं युक्तम् नाभावम्, तस्य सकलश-
क्तिविरहरूपतया तदुत्पादने व्यापाराभावात्, अनुत्पादकस्य साक्षात्कारकरणे सर्वसाक्षा-
त्करणप्रसङ्गात् तथा च विशेषाभावात्सर्वो द्रष्टा सर्वदर्शी स्यात् अनिष्टञ्चैतत् तस्मान्भाव
प्राहकमेव तदिष्टम्, स च भावस्सर्वत्राविशिष्ट इति तथैव तेन ग्राह्य, तदुत्तरकालभावि-
विकल्पो घटोऽय पटादिर्न भवतीत्येवमाकार रचयन्नविद्यामूलत्वान्न प्रमाणं सन्न प्रत्यक्षा
10 द्विशेषावगति, नाप्यनुमानादिभ्य, प्रत्यक्षमूलकत्वाच्छेषप्रमाणवर्गस्य, तस्मात्सामान्यमेव
परमार्थो न विशेषा इति सद्ब्रह्म । त विभजते स इति, परसद्ब्रह्माह परसामान्यमिति
सन्मात्रमित्यर्थ, तद्विशेषेऽप्यिति सत्त्वावान्तरप्रभेदेऽप्यित्यर्थ, उदाहरति यथेति, एवमुक्ते
हि सदिति ज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वेनैकत्वमशेषार्थानां सद्ब्रह्मत इत्यभि-
प्रायमाहानेनेति, सन्ति विशेषा इत्यनुक्तत्वाद्विशेषेऽप्युदासीनता व्यज्यत इत्याहैव शब्दाना-
15 मिति, उदासीनतेति, प्रत्यनीकधर्मपूषेक्षेत्यर्थ, धर्मान्तरादानोपेक्षाहानिलक्षणत्वात्प्रमाण
नयदुर्नयाना, प्रमाणात्तदतत्त्वभावप्रतिपत्तेर्नयात्तत्प्रतिपत्तेर्दुर्नयादन्यनिराकृतेऽप्येति भाव ।
अथ द्वितीयभेदमाहापरेति, द्रव्यत्वादीन्यपरसामान्यानीति भाव, सत्तापेक्षया कतिपय
व्यक्तिनिष्ठत्वाद्द्रव्यत्वस्यापरसामान्यत्वं बोध्यम्, तथाभिप्राय इति, स्वव्याप्यावान्तरविषय
कोपेक्षासहकृततदर्थकत्वग्रहणाभिप्राय इत्यर्थ, अवा-न्तरविषयप्रतिक्षेपाभिप्रायत्वे दुर्नयचप्र-
20 सक्ते । दृष्टान्तमस्याह यथेति, द्रव्य द्रव्यमित्यभितज्ञानाभिधानलक्षणलिङ्गानुमितद्रव्यत्वा-
त्मकत्वेन धर्मादीना पणामैक्य सद्ब्रह्मत इत्यभिप्रायेणाहानेनेति, गौणव्यवहारास्तत्तद्वा
वृत्तिरूपविशेषाश्च नैगमव्यवहारयोरिष्टा, एतदुभयापेक्षया स्वविषयोत्कर्षाभिमानिना
सद्ब्रह्मेण तु ते नेष्यन्ते तथा च नैगमव्यवहारसम्मतोपचारविशेषानवलम्बित्वादस्य शुद्धत्व,
स्वसमयोचितोपचारविशेषयो स्वचिदवलम्बनेनापि तत्रापोद्यत इति ध्येयम् ॥

१ ननु सामान्यमेव प्रमाणप्रतिष्ठ न विनापि इति न युक्तं विनियमनारिरक्षेण वैपरीत्यापि बहु-
पक्षव्याप्तिं शङ्कायां नोपान्तरमाह इति ॥ २ भावेन सदैव गोप्यतापि इत्येव सम्बन्धादिति भावः ।
भेदस्याभावात्तदवधारणयोग्यत्वेन विषयमुद्रया कथरत्वात्सम्भवेनानुपास्यत्वं तथापि तदवधिद्वयेण प्रत्यक्षाभ्यु-
पगम सर्वेषामपीद्वयेण ग्रहणं कदाच यदा वस्तुनोन्मात्रप्रत्यक्षोऽभ्युपगतऽनुत्पादकत्वेनेत्येव तद्विज्ञान आद्य-
इत्यभ्युपगमे सर्वेषामपि तत्र ग्रहणं कदाचिन्नाप्येनाहानुपादकस्येति ॥

श्रीवादिदेवसूरिसूत्रावलम्बनेन व्यवहारनयस्य लक्षणमाह—

प्रतिषेधपरिहारेण सङ्ग्रहविषयीभूतार्थविषयकविभागप्रयोजकाभि-
प्रायो व्यवहारनयः । यथा सत्त्वधर्मैकतया सङ्गहीतस्य सतो द्रव्यपर्या-
याभ्यां विभागकरणाभिप्रायो यत्सत्तद्विधा, द्रव्यं पर्यायश्चेति । एवं
द्रव्यत्वेन सङ्गहीतस्य द्रव्यस्य धर्मादिरूपेण षोढा विभागकरणाभिप्रायो 5
यद्द्रव्यं तद्धर्मादिरूपेण षोढेति ॥

प्रतिषेधपरिहारेणेति, सुनयीकरणायैतत् । सङ्ग्रहगृहीतान् सत्त्वाद्यर्थानुपेक्ष्य तद्विभज-
नाविषयो योऽभिप्रायस्स व्यवहारनय इत्यर्थः, परिसामान्यमवलम्ब्य तद्विभागाभिप्रायं निद-
र्शयति यथेति, अपरसामान्यमवलम्ब्य तमाहैवमिति । “ वच्च विणिच्छिअत्थं ववहारो
सघदधेसु ”ति निर्युक्तिप्रतीकानुसाराद्विनिश्चितार्थप्रापकत्वं व्यनहारस्य लक्षणं लभ्यते, 10
विशेषेणावह्रियते निराक्रियते सामान्यमनेनेति निरुक्तयनुसारात् । विनिश्चितार्थप्राप्ति-
श्रास्य सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाभ्युपगमात् जलाहरणाद्युपयोगिनो घटादिविशेषाने-
वायमङ्गीकरोति नतु सामान्यम्, गा वधानेत्याद्युक्ते गोत्वबन्धनाद्यध्ववसायस्य कस्याप्यनु-
दयात् । न च कथं गोष्वनुगतव्यवहार इति वाच्यमन्यापोहादिनापि तदुपपत्तेः शब्दानु-
गमादेवानुगतव्यवहारोपपत्तेश्च । “ लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहार ” 15
इति तत्त्वार्थभाष्यानुरोवात्तु शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणपक्षपाती गौणीवृत्त्याऽ-
तिशयेन व्यवहारकरः नानाव्यक्तिकशब्दमङ्केतप्रहणप्रयणो यो बोधस्स व्यवहार इति तदर्थः,
उपचारार्थहुलाध्यवसायवृत्तिनयत्रव्याप्यजातिमस्वन्तु लक्षणम् । उपचाराधिक्यं यथा गिरि-
र्दृश्यते, अध्वा याति, कुण्डिका स्रवति, इत्यादौ प्रथमे गिरिपदस्य गिरिस्थवृणादौ लक्षणा,
अतिशयदग्धत्वप्रतीतिः फलं द्वितीये मार्गगन्तुपुरुषममुदाये लक्षणा नैरन्तर्यप्रतीतिः फलं, 20
वृतीये कुण्डिकास्थोदके लक्षणाऽनिधिद्वत्वप्रतीतिः प्रयोजनमित्येव भाव्यम् । लक्ष्यार्थं
मुल्यार्थप्रतीतिश्चाभेदाध्ववसायान् । विशेषप्राधान्यादेवायं विस्तृतार्थः, प्रधानता च

१. यथा सात्यपि पत्रवर्णादीं भ्रमरे कृष्णवर्णं एव श्लोकस्य निधयो भवति तस्माद्विनिधितार्थप्रापको
व्यवहारनय तस्यैव गमकत्वात्प्ररूपस्त्वाच्च, स एव हि लोकव्यवहारानुकूलतया स्पष्टतम, तस्माच्छेषवर्णा-
दीनयं नयो मुयातीति विनिधितार्थप्रापकत्वमस्य बोध्यम् ॥ २. उपचारबहुलाध्यवसायत्वमात्रस्य लक्षणवे-
ऽनुपचरितव्यवहारेऽव्याप्तिरिति नयत्वव्याप्यजातिमस्वमुक्तं, तावन्मात्रस्य नैगमसङ्गहादावपि सर्वत्राद्रस्यन्तम्,
अत एव नयत्ववस्वमुपेक्ष्य नयत्वव्याप्यजातिमस्वमुक्तं, एतन्निश्चोपचाराध्यवसायमादाय नैगमाद्यनित्याप्ति-
कारणाय षडुतेति ॥ ३. ननु गिरिस्थवृणादिमार्गगन्तुपुरुषममुदायवृण्डिकाश्चत्वंदी गिरिमार्गवृण्डिका-
दिमुल्यार्थप्रतीतिः कथमित्यप्राह लक्ष्यार्थ इति ॥

- व्यक्तिष्वेवोपयुक्ततया सङ्केताद्याश्रयणात् । वस्तुतः पञ्चवर्णद्विगन्धपञ्चरसाष्टरपर्शशरीरवतो भ्रमरादेश्चदयामत्वादिनैव निश्चयनादसौ लौकिकः, लोकैः कृष्णवर्णत्वेनैवास्याङ्गीकारात्, उद्भूतवर्णविवक्षयैवाभिलाषादिव्यवहारप्रवृत्तेः कृष्णो भ्रमर इत्यादेरनुद्भूतत्वेनेतरवर्णविवक्षणात् भ्रान्तत्वम्, तात्पर्यज्ञं प्रति प्रामाण्याल्लोकव्यवहारानुकूलविवक्षाप्रयुक्तत्वाच्चास्य
- 5 भावसत्यत्वं, पीतो भ्रमर इत्यादीनान्तु न तथा, लोकव्यवहाराननुकूलत्वात्, नापि निश्चयतोऽस्य भावसत्यत्वं पञ्चवर्णपर्याप्तमिति पञ्चवर्णप्रकारकत्वाभावेनावधारणाक्षमत्वात् । ननु पञ्चवर्णो भ्रमर इत्यादिवाक्यानां कथं न व्यवहारनयानुरोधित्वं तस्यापि व्यवहारानुगुण्यात्, आगमप्रतिपादितार्थेऽपि व्युत्पन्नानां व्यवहारोपलब्धेः, न च लोकेनास्य वाक्यस्य बाधितार्थविषयकत्वेन न व्यवहारानुरोधित्वमिति वाच्यम् आत्मा न रूपवानित्यादिवाक्यस्यापि
- 10 अव्यवहारकत्वापत्तेः, आत्मगौरत्वादिवोधकलोकप्रमाणबाधितार्थवोधकत्वात्, अभ्रान्तलोकस्य विवक्षणे चोभयत्र साम्यमेवेति चेन्न पञ्चवर्णो भ्रमर इत्यादौ कृष्णैतरवर्णांशे व्यावहारिकविषयताया अभावात्, तत्तन्नयाभिप्रायप्रयुक्तो हि शब्दः, तत्र तन्नयीयविषयतैव शब्दबोधिका, ततो नोक्तव्यवहार इति ॥

अधर्जुसूत्रं स्वरूपयति—

- 15 द्रव्यं गौणीकृत्य प्राधान्यतया वर्त्तमानक्षणवृत्तिपर्यायमात्रप्रदर्शनाभिप्रायविशेष ऋजुसूत्रः । यथा मम्प्रति सुखपर्यायोऽस्ति दुःखपर्यायोऽस्ति द्वेषपर्यायो वास्तीत्यभिप्रायाः । अत्र हि सदप्यात्मद्रव्यं नाप्यते सुखादिपर्यायास्तु प्रधानेन प्रकाशयन्ते ॥

- द्रव्यमिति, ऋजु—अवक्रं सूत्रयति गमयत्यभ्युपगच्छतीति ऋजुसूत्रः अतीतानागतयोः पर्याययोर्विनाशानुत्पत्तिभ्यामभावेन तदभ्युपगमे कुटिलत्वं ततस्तत्परिहारेण परोपकारप्रवणवार्त्तमानिकपर्यायप्ररूपणमेवाकुटिल प्ररूपणमिति ऋजुसूत्रशब्दभावः, तदेवाह द्रव्यं गौणीकृत्येति नयत्वरक्षायै विशेषणमिदम्, अस्य मते भावतः वर्त्तमानत्वव्याप्यम्, तथाहि विनष्टत्वादतीतस्यानागतस्यालब्धात्मलाभत्वात् अवशिष्यमाणतया च सकलशक्तिविकलरूपत्वात्
- 20

१. एवशब्देन सामान्यस्य संकेतप्रतीत्यविषयत्वं सूचितम् शब्दानां हि सामान्ये संकोऽनुगुणं, घटमानयैत्यादिवाक्यात् शब्दबोधानुत्पत्तिप्रसङ्गात् नहि घटस्वस्थानवन सम्भवेन, अमूर्त्तत्वादिति भावः ॥
२. तत्तन्नयाभिप्रायप्रयुक्तो हि शब्दः, तथा च पञ्चवर्णो भ्रमर इति शब्दाभिलाषो निधयनयेन, अतः प्रोक्ताभिलाषजन्यशब्दबोधो कृष्णैतररूपासो न व्यावहारिकी विषयताऽस्ति लोकव्यवहाराननुगुण्यात् किन्तु तत्र नैधयिकी विषयतैव शृणोते एवमविषयतेति भावः ॥

अर्थक्रियानिर्वर्तनाक्षमत्वेनावस्तुत्वाच्च, वर्त्तमानभ्रणालिङ्गितस्यैव सकलार्थक्रियासु व्याप्रिय-
माणत्वेन तदेव पारमार्थिकं वसिस्वति, तथा च शब्दाद्यभिमतविशेषापक्षपातिवर्त्तमानत्व-
मात्रव्याप्तभावविषयकामिप्रायः ऋजुसूत्र इति भावार्थः । शब्दादिनयेषु व्यभिचारवारणाय
शब्दाद्यभिमतविशेषापक्षपातीति पदम् । अत्र द्रव्यस्य गौणत्वं वर्त्तमानपर्यायस्य प्राधान्यश्च,
तत्रैव संकेतार्थक्रियादिसंभवात्, एकावस्थापन्ने द्रव्ये भिन्नावस्थासम्बन्धासम्भवात् विभि- 5
न्नकालिकपर्यायद्वयाधारपदार्थाभावाच्च, सिद्धावस्थामाध्यावस्थयोरेकत्र विरोधात्, यथा पलालं
न दहति वह्निः, घटो न भिद्यते, असंयतो न प्रव्रजति, असिद्धो भव्यो न सिद्धसतीत्यादौ
दहनादिक्रियाकाल एव तन्निष्ठाकालः, अतस्तदवस्थाविलक्षणपलालाद्यवस्थावता समं दहनादि-
क्रियान्वयो न युज्यते दह्यमानादेर्दग्धत्वाद्यव्यभिचारान् । अत एवैते निषेधात्मका व्यवहारा
उपपद्यन्ते, विधिरूपास्तु अपलालं दहते, अघटो भिद्यते, संयतः प्रव्रजति, सिद्धस्सिद्धती- 10
त्येवंरूपाः । न चात्र नये कृतकरणापरिसमाप्तिर्दोषः स्यात् सिद्धस्यापि साध्यमानत्वेन
करणव्यापारानुपरमादिति वाच्यम्, उत्पाद्य कार्यं क्रियोपरमेण तत्समाप्तेः । न च यादृश-
व्यापारावच्छिन्नदण्डादेर्घटोत्पत्त्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं तादृशव्यापारावच्छिन्नस्य तस्य तदुत्प-
त्त्यनन्तरमपि सत्त्वे तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तदानीं सूक्ष्मक्रियाविरहकल्पतात्, न च,
घटोत्पत्तेः पूर्वं तत्क्रियायाः सत्त्वे तदापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः असत्त्वे च कार्यव्यवहितपूर्ववृत्ति- 15
त्वाभावेन कारणत्वाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम्, कार्यव्याप्यतावच्छेदकपरिणामविशेषरूपायाः
कारणतायाः कार्यसहवृत्तितानियमात्, ननु यदि क्रियमाणः कृत एव चरुभ्रम्याद्युपलक्षित-
दीर्घक्रियाकाले कुतो न घटो दृश्यत इति चेन्न, घटानुकूलव्यापारलक्षणक्रियाया दीर्घकाल-
त्वासिद्धेः चरमसमय एव तदभ्युपगमात्, घटविषयकोत्कृष्टाभिलोपेणैव मृन्मर्दनाद्यान्तरालिक-
कार्यकरणवेलायां घटं करोमीति व्यवहारान्, कृतस्यैव करणे न क्रियावैफल्यमपि, क्रिययैव 20
निष्ठां जनयित्वा कार्यस्य कृतत्वोपपादनात् । न चान्योऽन्याश्रयः, कृतस्यैव क्रियाजन्यत्वात्
कृतमेव च क्रियां जनयति नाकृतमसत्त्वादिति वाच्यम्, घटत्वादिनैव क्रियायाः कार्यकारण-
भावात्, अर्थादेव तस्य कृतत्वोपपत्तेः । क्रियमाणस्य कृतत्वाभावे च क्रियासमये कार्याभावे

१. यथा हि व्यवहारानयो व्यवहाराननुकूलत्वात् सद्भवे सामान्य तथा ऋजुसूत्रनयोऽपि अतीतमनागतस्य
पर्यायं परकीयत्वात् सद्भवे, अभिधानमपि तथाविधाधैवाचक ज्ञानमपि तथाविधाधैविषयं न सद्भवे स्वदेश-
कालयोरेव सत्ताविधामात् तथा च यद्वर्त्तमानकालीन वस्तु यथा तस्यात्मायं रूपं तदेतदुभयमेवास्य नवस्था-
भिमतमिति भावः ॥ २. घटोत्पत्त्यनुकूलसूक्ष्मक्रियाविरहकल्पनादित्यर्थः ॥ ३. घट प्रति क्रिया कारणं ननु
कृतपटं प्रति, येनान्योऽन्याश्रयः स्यात् तथा च कार्यतावच्छेदके कृतत्वं न प्रवेद्यते, तत्र कृतत्वस्य
समर्थ कारणमनाश्रयीनः, यथा नीलपटत्वं न कपालादिकर्षित्वावच्छेदकं किन्तु नैव्यसामग्र्याः घटयामग्र्यस्य
समाश्रान् नीलपटी भवति तथेति भावः ॥

- ततः पूर्वं पश्चाच्च तन्न स्यादेव, कारणाभावात् । सामग्र्याः स्वसमये कार्यव्याप्यत्वाभावेऽपि अव्यवहितोत्तरसमयावच्छेदेन तद्व्याप्यत्वोपगमात्त्र दोष इति चेन्नाव्यवहितोत्तरत्वप्रवेशे गौरवेणोत्तरत्वमात्रप्रवेशे व्यवहितोत्तरकालावच्छेदेन कार्योत्पत्तिप्रसङ्गेन च स्वसमयावच्छेदेनैव सामग्र्याः कार्यव्याप्यत्वोपगमस्योचितत्वात् । कारणाभावस्य कार्याभावव्याप्यत्वेन
- 5 कारणोत्तरकाले कार्यासिद्धेश्चेति दिक् । सद्ब्रह्मसम्मतं सामान्यमनुपयोगादनुपलम्भाच्च व्यवहारनयेन यथा नेष्यते तथैव स्वप्रयोजनासाधकत्वेन परधनबन्निष्फलमतीतमनागतं वस्तु ऋजुसूत्रेण नेष्यते किन्तु साम्प्रतकालीनमेव लिङ्गवचनभिन्नमपि वस्तु स्वीक्रियते तत्रैकमपि त्रिलिङ्गं यथा तदस्तटी तदमित्यादि । तथैकमप्येकवचनबहुवचनवाच्यं यथा गुरुर्गुरुवः, आपो जलं, दाराः फलप्रमित्यादि, एवमिन्द्रादेर्नामस्थापनाद्रव्यभावरूपचतुर्भेदमपीष्यते, सोऽयं नयो
- 10 द्विभेदस्सूक्ष्मस्थूलभेदात् सूक्ष्मस्तु क्षणिकपर्यायं मनुते पर्यायाणां स्ववर्त्तमानतायां क्षणावस्थायित्वस्यैवोचितत्वात् परतोऽवस्थान्तरभेदादिति, स्थूलस्तु मनुष्यादिपर्यायं वर्त्तमानं मनुते, न त्वतीतानागतानारकादिपर्यायम् । व्यवहारेण तत्स्वीकारादेतदपेक्षया स्थूलत्वमिति । अथर्जुसूत्रस्य दृष्टान्तमाह यथेति, वाक्येन ह्यनेन क्षणस्थायिमुत्प्राख्यं पर्यायमात्रं प्राधान्येन प्रदर्श्यते तदधिकरणभूतमात्मद्रव्यन्तु गौणतया नार्प्यत इत्याशयमाहात्र हीति
- 15 आदिना दुःखादिपरिग्रहः ॥

अथ शब्दनयमुपदर्शयन्नाह—

कालकारकलिङ्गसंख्यापुरुषोपसर्गाणां भेदेन सन्तमप्यभेदमुपेक्ष्यार्थभेदस्य शब्दप्राधान्यात्प्रदर्शकाभिप्रायविशेषश्शब्दनयः ॥

- कालेति । कालादीनां भेदेन द्रव्यरूपतया विद्यमानमप्यभेदमुपेक्ष्य गौणीकृत्य शब्द-
- 20 भेदप्राधान्यप्रयुक्तार्थभेदप्रज्ञापकाभिप्रायविशेषश्शब्दनय इत्यर्थः । अयमत्र भावः, ऋजुसूत्रापेक्षयार्थं विशेषिततरः, अयं हि पृथुवुष्णोदराद्याकारविशिष्टं मृन्मयं जलाहरणादिक्रियासमर्थं प्रसिद्धं भावघटमेवेच्छति न शेषान्नामस्थापनद्रव्यरूपांस्तीन् घटान् नवा विभिन्नकालकारकादिविशिष्टशब्दवाच्यानामेकत्वम्, शब्दप्रधानो ह्येष नयः, चेष्टालक्षणञ्च घटशब्दार्थः घटत इति घटो घटचेष्टायामिति धातुना व्युत्पन्नत्वात् । ततश्च य एव जला-
- 25 हरणादिक्रियार्थं प्रसिद्धो घटस्तमेव भावरूपं घटमिच्छत्यसौ तत्रैव शब्दार्थोपपत्तेः, न तु नामादिघटान् घटशब्दोऽभिघत्ते शब्दार्थानुपपत्तेः, तथा घटं घटेनेत्यादीनामपि भिन्नार्थत्वं द्वितीयाविशिष्टघटशब्दस्य हृतीयादिविशिष्टघटशब्दस्यान्यत्वात् तथा च नामस्थापनद्रव्यरूपा घटा न भवन्ति, जलाहरणारित्कार्याकरणात् पटादिषु, तथा प्रत्यक्षविरोधात्

घटलिङ्गादर्शनाद्य, अघटरूपास्ते प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते इति प्रत्यक्षविरोधः, जलाहरणादिकं घटलिङ्गञ्च तेषु न दृश्यत इत्यनुमानविरोधोऽपि, न च कथं ते नामादिघटव्यपदेशभाज इति वाच्यम्, अनिष्टत्वात् यथाहि ऋजुसूत्रस्यातीतानागतताः कुम्भा नेष्टाः प्रयोजनाभावात्तथा, नामादयोऽपि तुल्यत्वादिति ॥

अथ क्रमेण कालादीनां दृष्टान्तानुपदर्शयति—

5

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरिति कालभेदेन सुमेरुभेदं, करोति कुम्भः क्रियते कुम्भ इत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वरूपकारकभेदात्कुम्भ-भेदं, पुण्यस्तारका इत्यादौ लिङ्गभेदेनार्थभेदं, आपोऽम्भ इत्यादौ संख्या-भेदेन जलस्य भेदं, एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेत्यादौ मध्यमोत्तमरूपपुरुषभेदेनार्थभेदं, सन्तिष्ठतेऽवतिष्ठत इत्यादा- 10
वुपसर्गभेदेन चार्थभेदं प्रतिपादयति शब्दनयः, कालादिप्राधान्यात्, अभेदं पुनर्न तिरस्करोति, अपि तु गौणीकरोति । पर्यायभेदे तु नार्थभेद-
मभ्युपैति नयोऽयम् ॥

यथेति । सुमेरुभेदमिति, प्रतिपादयतीत्यप्रेतनेन सम्बद्ध्यते एवमग्रेऽपि । भूतभविष्य-
द्वर्तमानरूपकालत्रयभेदेन सुमेरोर्भेदं शब्दनयः प्रतिपद्यते, कालभेदादप्यर्थस्याभेदप्रति- 15
ज्ञाने रावणशंखचक्रवर्तिनोरप्यतीतानागतकालयोरेकत्वापत्तेरिति भावः । कारकभेदप्रयुक्तार्थ-
भेदस्य दृष्टान्तमाह करोतीति, अत्र कारकयोः कर्तृकर्मणोर्भेदाद् घटस्य भेदः, जलाहरणाद्यर्थ-
क्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य कुम्भकारनिरूपितकर्मत्वस्य च भानात् । न च यः कर्त्ता स
एव कर्मातिप्रसङ्गात् तस्मात्कर्तृकर्मस्त्रभावौ घटस्य भिन्नावभ्युपगमनीयाविति भावः ।
लिङ्गभेदप्रयुक्तार्थभेदमुदाहरति पुण्यस्तारका इति, पुत्रीलिङ्गयोर्भेदेनार्थभेदः, अन्यलिङ्ग- 20
वृत्तेऽशब्दस्यान्यलिङ्गभेदलक्षणेन वैधर्म्येणार्थभेदस्य कान्त कान्तेत्यादिषु स्पष्टमनुभवा-
दिति भावः । संख्याभेदप्रयुक्तार्थभेदं निदर्शयति आपोऽम्भ इति अत्र बहुत्वैकत्वसंख्य-
योर्भेदेन जलस्य भेदं शब्दनयः प्रतिजानीतेऽन्यथा पटस्तन्तव इत्येत्राप्येकत्वप्रतीत्यापत्तेः
संख्याभेदाविशेषात् । पुरुषभेदनिबन्धनार्थभेदनिर्देशनमादर्शयति एहि मन्ये इति, अत्र
युष्मदस्मदाख्ययोः पुरुषयोर्भेदादर्थस्य भेदं शब्दनयः स्वीकुरुते अन्यथाऽहं पचामि त्वं 25
पचसीत्यादावपि पुरुषभेदेऽपि एवार्थत्वप्रसङ्गात् । उपसर्गभेदनिदानार्थभेददृष्टान्तमाविष्करोति
सन्तिष्ठत इति, अप्राप्युपसर्गभेदादर्थभेदं मनुते शब्दनयो विहरत्याहरतीत्यादाविव । अन्यथा
तिष्ठति प्रतिष्ठत इत्यादावपि स्थितिगतिक्रिययोरभेदप्रसङ्गः स्यादिति भावः । अयं तत्र तत्र

तेषां प्राधान्यमेव कालादिकमाश्रित्य स्वीकरोति न तु द्रव्यरूपतयाऽनुगामिनमभेदं न्यक्कुर्वते, अन्यथा दुर्नयत्वापत्तेरित्याह कालादिप्राधान्यादिति । लिङ्गादिभेदेनार्थभेदाभ्युपगमादेवर्जु-
सूत्रादस्य विशेषता ख्यापिता तथापि समभिरूढाद्विशेषं द्योतयितुमाह पर्यायभेदे त्विति,
घटकुम्भादिपर्यायशब्दभेदे तु नार्थभेदोऽस्य सम्मतः, समभिरूढस्य तु स इष्ट इत्यनयो-
5 वैलक्षण्यमिति भावः ॥

अथ समभिरूढस्वभावमाविर्भावयति—

निर्वचनभेदेन पर्यायशब्दानां विभिन्नार्थताभ्युपगमाभिप्रायः सम-
भिरूढः । यथेन्दनादिन्द्रः, शकनाच्छक्रः, पूर्वार्णत्पुरन्दर इत्यादयः ।
अत्र हि परमैश्वर्यवत्त्वसमर्थत्वासुरपुरविभेदकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमा-
10 श्रित्यैषां शब्दानां विभिन्नार्थत्वाभ्युपगमोऽस्य नयस्य विषयः । अत्रा-
प्यभेदस्य न निरासः ॥

निर्वचनेति । वाचकं वाचकं प्रति वाच्यभेदं समभिरोद्भवत्याश्रयति यः स समभि-
रूढः । निरुक्तिभेदेन पर्यायशब्दानामिन्द्रशक्रपुरन्दरादिशब्दानामर्थगताभेदोपेक्षया भिन्ना-
र्याभ्युपगमाभिप्राय इत्यर्थः । तथा चैवंभूतमिन्नत्वे सति संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं
15 समभिरूढस्य लक्षणम् । अत्र व्याप्तेर्विबक्षणान् घटपटसंज्ञाभेदेनार्थभेदाभ्युपगन्तरि नैगमादौ
नातिव्याप्तिः । कालादिभिर्भिन्नानामर्थानां भवति भविष्यतीत्यादिध्वनिभेदाच्छब्दनयस्य
भेदोऽभिमतस्तर्हि घटकुम्भादिशब्दवाच्यानामपि कथं भेदो नैष्टो ध्वनिभेदस्यात्रापि तुल्य-
त्वात्, विभिन्नलिङ्गवचनादिशब्दवाच्यत्वस्यार्थभेदप्रयोजकत्वापेक्षया तत्र विभिन्नशब्दवा-
च्यत्वस्य प्रयोजकत्वे लाघवाच्च, नहि शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरवाच्यार्थरूपतामेति,
20 अन्यथा घटादौ पटाद्यर्थसंक्रमे किमयं घटः पटादिर्वा इति संज्ञयो विपर्ययो वा भवेत् पटा-
दायपि पटादिनिश्चयात् पटादौ वा घटाध्यवसायादेकत्वं घटपटाद्यर्थानां प्राप्नुयात् मेचकम-

१. ख्या हि यावन्तदशब्दा कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्तन्ते तेषां सर्वेषामपि शब्दानामय नय एवमर्थमभिप्रेति,
यथा घटकुटकलशकुम्भादयः, एभिर्हि एक एवार्थं प्रतीयते, यथा शब्दाध्यवसितरेकोऽर्थस्य तथैव तस्यैकत्वं वा
शब्दभेदेन नैकत्वं वा प्रतिपादनीयं, न च घटकुटकलयादय पर्यायशब्दा विभिन्नार्थवाचितया कदाचन प्रतीयन्ते,
तेभ्यस्त्वंदा एवानारपरमदात्तत्वे, अस्मत्प्रवृत्तितया तथैव व्यवहारदर्शनात् । तस्मादेक एव पर्याय-
शब्दानामर्थे इति भावः ॥ २. यत्र यत्र संज्ञाभेदस्तत्र तत्रार्थभेद इति नियम, अयमपि नियम एकभूतेऽ-
प्यस्तीति तद्विभक्त्ये सतीत्युक्तं, तथा च यथा घट घटान्यपटसब्दावाच्यं तथैव घटान्यपटसब्दावा-
च्योऽपि, एव कुट. घटान्यपटसब्दावाच्य इत्येवं शब्दभेदाभेद इति भावः ॥

णिवत्सङ्कीर्णरूपता वा घटपटाद्यर्थाना भवेत्, तथा च घटकुम्भकलशादिशब्दवाच्यानाम-
 र्थाना परस्पर भेद उचितः, वाचकध्वनिभेदात्, घटपटस्त्रम्भादिशब्दवाच्यार्थवदिति प्रयोगः ।
 न च नानार्थैकशब्दवाच्यानामर्थाना भेद इव भिन्नशब्दवाच्यानामपि भेदो न भवेदिति
 वाच्यम्, भिन्नशब्दवाच्यत्वस्यार्थभेदव्याप्यत्वात्, नहि व्याप्यस्याभावात्कचिदपि व्या-
 पकस्याभाव इष्टः, तस्मान्नानार्थस्थले शब्दभेदादर्थभेदाभावेऽपि लक्षणस्वरूपादिभेदाद्भेदो भवि- 5
 प्यति, न ह्यर्थभेदे प्रतिनियतमेकमेव प्रयोजकं, भिन्नशब्दवाच्यतया तु भिन्नकालवृत्ति-
 तयेवार्थभेदो ध्रुव एव । यदि भिन्नशब्दवाच्यत्वमर्थभेदव्यापक भवेत्तदा व्यापकाभावाद्वा-
 प्याभावो भवदुक्तस्सङ्गच्छेत तदेव नेष्टमिति । न चास्य मते शब्दभेदादेव यद्यर्थभेदस्तदा
 व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यायात् तथा च द्वित्यद्वित्यादिपारिभाषिकसङ्गा
 न भवेयुः, तेषामिच्छामात्रनिमित्तत्वेन यथास्थितव्युत्पत्तिनिमित्ताभावादिति वाच्यम्, इष्टा- 10
 पत्तेः, शब्दार्थस्य स्वाभाविकधर्मनिबन्धनत्वात् तत्रेच्छाया अनिबन्धनत्वात् तस्मादिच्छा-
 विशिष्टशक्त्यभावात्तेषामवोधकत्वमेवेति, एवं घटादेः कुम्भकलशादिकमेतन्मते पर्यायवचन
 नास्त्येव, एकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्त्यनभ्युपगमादिति । अथ समभिरूढनय दृष्टान्तयति
 यथेति, तथा च परमेश्वर्यशालित्वमिन्द्रशब्दस्य, सामर्थ्यं शक्रशब्दस्य, असुरपुरविभेदन
 पुरन्दरशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं स्फुटमिति निरुक्तिभेदतः पर्यायवाचिशब्दाना भिन्नार्थत्वम्, 15
 प्रयोगश्च पर्यायशब्दा विभिन्नार्था प्रविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकत्वात्, इह ये ये प्रविभक्त
 व्युत्पत्तिनिमित्तकाः नैतेऽभिन्नार्था यथा इन्द्रघटपुरुपादिशब्दाः विभिन्नव्युत्पत्तिनिमित्त-
 काश्च पर्यायशब्दा अपि, अतो भिन्नार्था इति । यत् पुनरविचारितप्रतीतिबलादेकार्थाभि-
 धायकत्व तत्त्वतिप्रसङ्गेन न युक्तम्, युक्तिरिक्तप्रतीतिशरणीकरणे हि मन्दप्रकाशे दवी-
 यसि देशे सन्निविष्टविभिन्नशरीराणामपि निम्बकदम्बाश्वत्थकपित्थादीनामेकतर्वाकारतया 20
 प्रतीयमानानामेकत्वाभ्युपगमप्रसङ्गः स्यादिति पर्यायशब्दाना भिन्नार्थत्वमेवेत्याशयेनाहात्र
 णीति । तेभ्यः सर्वैर्देवैकाकारपरामर्शोत्पत्त्याऽस्त्यलङ्घ्यत्तया तथैव व्यवहाराच्च पर्याय-
 शब्दार्थानामभेदं गौणीकरोति नयोऽयमित्याशयेनाहात्रापीति ॥

अथैवम्भूतनयमुपपादयितुमाह—

तत्तत्प्रियाविधुरस्यार्थस्य तत्तच्छब्दवाच्यत्वमप्रतिक्षिपन् स्वस्वप्रवृ- 25
 त्तिनिमित्तक्रियाविशिष्टार्थाभिधायित्वाभ्युपगमः एवम्भूतनयः । यथा

परमैश्वर्यप्रवृत्तिविशिष्ट इन्द्रशब्दवाच्यः, सामर्थ्यक्रियाविशिष्टदशकूप
दचोध्यः, असुरपुरभेदनक्रियाविशिष्टः पुरन्दरशब्दवाच्य इत्येवंरूपा-
भिप्रायाः ॥

तत्तत्क्रियेति । जलाहरणादिक्रियाविधुरस्यार्थस्य घटादेस्तत्तच्छब्दवाच्यत्वं घटादिश-
5 द्दवाच्यत्वमप्रतिक्षिपन् द्वेषयुद्धाऽनिराकुर्वन् जलाहरणादिक्रियाविशिष्टमेव घटादिकं घटा-
दिशब्दो वक्षीत्येवंरूपोऽभिप्राय एवम्भूतनय इति भाव । तथा च पदाना व्युत्पत्त्यर्थान्वय-
नियतार्थयोषकत्वाभ्युपगन्तृत्वमिति निर्दिष्टं । नियमश्च देशतः कालतश्चातो न समभि-
रूढादावतिव्याप्तिः । या क्रिया विशिष्टशब्देनोच्यते तामेव क्रिया कुर्वद्भस्तु एवभूतशब्देनो-
च्यते तत्प्रतिपादको नयोऽप्युपचारादेवम्भूत , अय व्यञ्जनार्थोभय स्थापयति, शब्द अर्थे-
10 नार्थश्च शब्देनेति, यथा घटचेष्टाया घटते योपिन्मस्तकानारूढश्चेष्टत इति घट इत्यत्र
तदैवासौ घटो यदा तादृशचेष्टावान् नान्यदा, घटशब्दोऽपि तादृशचेष्टाकारिण एव वाचको
नान्यदेत्येव चेष्टावस्थातोऽन्यत्र घटस्य घटत्व घटशब्देन निवर्त्यते घटशब्दस्यापि तदवस्था-
तोऽन्यत्र घटेन स्ववाचकत्वं निवर्त्यते, तथा च प्रयोगो यथाऽभिधायकशब्दस्तथैवाभिधेयं
प्रतिपत्तव्यं, तथाभूतार्थस्यैव प्रत्ययसम्भूते प्रदीपवत्कुम्भवद्वा, प्रदीपशब्देन हि प्रकाशवानेवा-
15 थोऽभिधीयते, अन्यथा सशयादय प्रसज्येरन् तथाहि यदि दीपनक्रियाविकलोऽपि दीपस्तर्हि
दीपशब्दे समुच्चरिते किमनेन प्रदीपेन प्रकाशवानर्थोऽभिहित किंवाऽप्रकाशकोऽप्यन्धोपला
दिरिति सशय , अन्धोपलादिरेवानेनाभिहितो न दीप इति विपर्यय , तथा दीप इत्युक्तेऽन्धो
पलादौ चोक्ते दीपे प्रत्ययात्पदार्थानामेकत्व साङ्ख्यं वा स्यात्तस्माच्छब्दवशादेवाभिधेयमभि-
धेयवशाच्च शब्द इति । एवञ्च सद्भाभेदाद्वस्तुभेदवत् क्रियाभेदादपि, सा च क्रिया तद्देशी
20 यदैव सामाविशति तदैतन्निमित्त तत्तद्व्यपदेशमासादयति ना-यदाऽतिप्रसङ्गात् । यदा घटते
तदैवासौ घटो न पुनर्घटितवान् घटिष्यते वा घट इति व्यपदेश्तु युक्त , सर्ववस्तूना घटता-
पत्तिप्रसङ्गात् किञ्च चेष्टासमये एव वस्तु चक्षुरादिव्यापारसमुद्भूतशब्दानुविद्धप्रत्ययमास्कन्दति,
चेष्टावन्त पदार्था इति, यथावस्थितार्थप्रतिभास एव च वस्तूना व्यवस्थापको नान्यथाभूतोऽ-
न्यथा चेष्टावत्तया शब्दानुविद्धाध्यक्षप्रत्यये प्रतिभासस्याभ्युपगमे तत्प्रत्ययस्य निर्विपर्ययतया

१ योऽर्थो यदेशे यत्काले व्युत्पत्त्यर्थेन सम्बद्ध सोऽर्थस्तत्र तदानीं तच्छब्दबोध्य तथा चाय
नयो यस्मिन्नर्थे शब्दो व्युत्पाद्यते स व्युत्पत्तिनिमित्तभूतोऽर्थो यदैव वर्तते तदैव त शब्द प्रवर्तमानम
मिंप्रति नातीतां भाविनीं वा चेष्टामधिकृत्य सामा-यनैवोच्यते शब्द तथोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन कुर्मरौमक
त्पत्वात् यद्यतीतभाविवेष्टापेक्षया घटादिशब्दोऽचष्टावत्यपि प्रयुज्यत तर्हि कपालमृषिण्डादावपि प्रयुज्यता
विशेषामावात्तस्माद्यत्र क्षणे व्युत्पत्तिनिमित्तमविकलमस्ति तदैव सोऽर्थस्तच्छब्देन वाच्य इति निर्गलितार्थः ॥

भ्रान्तस्यापि वस्तुव्यवस्थापकत्वे सर्वः प्रत्ययः सर्वस्यार्थस्य व्यवस्थापकः स्यादित्यति-
 प्रसङ्गः, तन्न घटनसमयात्प्राक् पश्चाद्वा घटस्तद्व्यपदेशमासाद्यतीत्येवम्भूतनयमतम् ।
 नन्वेतन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन केनचिद्रूपेणास्यानतिप्रसक्तत्वं वाच्यम्,
 इतरथा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्त्या गच्छन्नश्वादिरपि गौः स्यात्, मैवम् प्रसिद्धार्थ-
 पुरस्कारेण प्रवृत्तस्यैवभूतनयस्य स्वार्थातिप्रसङ्गो न दूषणं किन्तु तन्निवारकनयान्तरोपायकत्वे- 5
 न भूषणमेव, एतदुपजीवी व्यवहारस्तु यथावृत्ति, एतेन राजन्शब्दस्य छत्रचामरादि-
 शोभाविरहकाले राजपदव्युत्पत्तिनिमित्ताभावेऽपि इतरातिशयपुण्यादिप्रयुक्तराजनस्यानति-
 प्रसक्तस्य सत्त्वेन राजा वाच्य एवेति व्युद्भूतम् । एवम्भूतनयस्योदाहरणमाह यथेति, सम-
 भिरूढो हि सत्यामसत्याञ्छेन्दनक्रियायां वासवादेरर्थस्येन्द्रादिव्यपदेशमभिप्रैति क्रियोपलक्षित-
 सामान्यस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, पशुविशेषस्य गमनक्रियायां सत्यामसत्याश्च गोव्यपदेश- 10
 वत् तथारूढेस्सद्भावात् । एवम्भूतः पुनरिन्दनादिक्रियापरिगतमर्थं तत्तत्क्रियाकाले इन्द्रादि-
 व्यपदेशभाजमभिमन्यते, नहि कश्चिद्व्यपदेशोऽस्यास्ति, गौरश्च इत्यादिजातिशब्दाभि-
 मतानामपि क्रियाशब्दत्वात् गच्छतीति गौरानुगामित्वाद्वा इति, शुक्लो नील इत्यादि-
 गुणशब्दाभिमतता अपि क्रियाशब्दा एव, शुचीभवनाच्छुद्धो नीलनात्रील इति, देवदत्तो
 यज्ञदत्त इत्यादियाहच्छिदकशब्दाभिमतता अपि क्रियाशब्दा एव देव एनं देयाद्यज्ञ एनं देया- 15
 दिति । सयोगिद्रव्यवाचकशब्दास्समवायिद्रव्यवाचकशब्दा अपि क्रियाशब्दा एव दण्डोऽस्या-
 स्तीति दण्डी विषाणमस्यास्तीति विषाणीत्यादिक्रियाप्रधानत्वादिति । एवमेतन्मते सत्त्वादि-
 योगात्सदादिसंज्ञयपि तत्तत्पर्यायभाक्त्वेनात्मादिसंज्ञाधार्येपि सिद्धो न जीवः, जीवप्राण-
 धारण इति धात्वर्थानन्वयात् । एतेन सिद्धो निश्चयतो जीव इति मतमपास्तम्, शुद्धनिश्चयो
 हेवम्भूतनय एव, सन्मतेन तु सिद्धोऽजीव इत्येव प्रसिद्धिः, औदयिकं भावं व्युत्पत्तिनिमि- 20
 त्तमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृह्यता ससारिण एव जीवशब्दव्यपदेश्यत्वप्रतिपादनात् सिद्धस्य
 पुद्गलादिद्रव्यस्य वाऽजीवपदार्थत्वस्येप्यमाणत्वादिति ॥

नयानाममीपां सप्तविधानां मध्ये के पुनरर्थप्रधानाः के च शब्दप्रधाना इत्याशङ्क्यायामाह—

तत्राद्याश्चत्वारो नया अर्थनया अर्थप्रधानत्वात् । अन्त्यास्तु शब्द-
 नयाः शब्दवाच्यार्थविषयत्वात् ॥

१. औदयिकशक्तिशायोपशामिकपारिणामिकत्वार्थेण पमिभावे पमस्त्वपि गतिषु जीव इष्ट, व्युत्प-
 त्तिनिमित्तजीवनलक्षणीद्विकभाषोपलक्षितात्नस्वरूपपारिणामिकभावविविधितस्य जीवस्य भावपमत्वान्नो जीव-
 पदार्थत्वात् प्रविष्टेनैव ईदृशपारिणामिकप्रवर्तने जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तमनुपगच्छति, एवम्भूतस्तु व्युत्पत्ति-
 निमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यति इति भावः ॥

- तत्राद्याश्चत्वार इति । अर्थतंत्रत्याग्रेगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रा अर्थनया उच्यन्ते, ऋजु-
सूत्रान्ता हि नया प्रधानभूतमर्थं शब्दश्चाप्रधानं द्रुवते । अन्त्यास्त्रयस्त्विति, शब्दसमभिरू-
वभूतास्त्रयस्त्वित्यर्थः, अर्थोपसर्जनाशब्दप्रधानाः अतश्शब्दनया उच्यन्त इति भावः ।
अत्रैवमर्थनयात्पर्यमवसेयम्—यद्यपि प्रमाणप्रमेययोर्निबन्धनं सामान्यतश्शब्दार्थौ भवतः
- 5 तथापि साक्षात्परम्परया वा प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारार्पको विषयः, न शब्दः ' नानु-
कृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय ' इत्यादिवचनात्, तदाकारानुविधायिनी तद-
ध्यवसायेन च तत्राविसंवादात् संवित्प्रमाणत्वेन गीयते, अध्यक्षधीश्चाशब्दमर्थमात्मन्या-
धत्ते, अन्यथाऽर्थदर्शनप्रच्युतिप्रसङ्गात्, न ह्यध्यक्षगोचरेऽर्थे शब्दास्सन्ति, तदात्मानो
वा, येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि .नियमेन ते प्रतिभासेरन् इति कथं शब्दसस्पृष्टाऽ-
- 10 क्षधीर्भवेत् किञ्च वस्तुसन्निधानेऽपि तन्नामानुस्मृतिं विना तदर्थस्थानुपलब्धाविष्यमाणा-
यामर्थसन्निधिरक्षदृग्जननं प्रत्यसमर्थ इत्यभिधानस्मृतानुपक्षीणशक्तिकत्वात् कदाचनापी-
न्द्रियबुद्धिं जनयेत् सन्निधानाविशेषात्, यदि चायं भवतां निर्वन्धस्वाभिधानविशेषणा-
पेक्षमेव चक्षुरादिस्वार्थमवगमयतीति तदाऽस्तद्गतेयमिन्द्रियप्रमथाऽर्थाधिगतिः, तन्नामस्मृ-
त्यादेरसंभवात्, तथाहि यत्रार्थे प्राक् शब्दप्रतिपत्तिरभूत् पुनस्तदर्थवीक्षणे तत्सङ्केतितशब्दस्मृ-
- 15 तिर्भवेदिति युक्तियुक्तमन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात्, न चेदनभिलापमर्थं प्रतिपत्ता पश्यति तदा
तत्र दृष्टमभिलापमपि न स्मरेत्, अस्मरंश्च शब्दविशेषं न तत्र योजयेत्, अयोजयंश्च न
तेन निशिष्टमर्थं प्रत्येतीत्यायातमान्यमशेषस्य जगतः । ततः स्वाभिधानरहितस्य विषयस्य
विषयिणं चक्षुरादिप्रत्यय प्रति स्वत एवोपयोगित्वं सिद्धम्, न तु तदभिधानानां तदर्थ-
सम्बन्धरहितानां, पारम्पर्येणापि सामर्थ्यासम्भवादिति । शब्दनयस्तु मनुते कारणस्यापि
- 20 विषयस्य प्रतिपत्तिं प्रति नैव प्रमेयत्वं युक्तम् यावदध्यवसायो न भवेत्, सोऽयंध्यव-
सायो विकल्पश्चेत् तदभिधानस्मृतिं विना नोत्पत्तुं युक्त इति सर्वव्यवहारेषु शब्दसम्बन्धः
प्रधानं निबन्धनम् । प्रत्यक्षस्यापि तत्कृताध्यवसायलक्षणविकलस्य बहिरन्तर्वा प्रतिक्षण-
परिणामप्रति पत्ताविव प्रमाणतानुपपत्तेः अविसवादलक्षणत्वात्प्रमाणानाम् । प्रतिक्षणपरि-
णामग्रहणेऽपि तस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तरप्रवृत्तौ यत्नः क्रियमाणोऽपार्थकः, स्यात् ।
- 25 ततः प्रमाणव्यवस्थानिबन्धनं तन्नामस्मृतिव्यवसाययोजनमर्थप्रधानमपहस्तयतीति शब्द
एव सर्वत्र प्रमाणादिव्यवहारे प्रधान कारणमिति । ननु नैगमादिनयसप्तकस्यैव प्ररूपण-
मयुक्तं तदतिरिक्तयोरर्पितानर्पितयोर्निश्चयव्यवहारयोर्ज्ञानक्रिययोश्च सत्त्वादिति चेन्मैवम्,
अर्पितनयस्य विशेषप्रमाहित्वेनानर्पितनयस्य च सामान्यप्रमाहित्वेनोक्तेष्वेवान्तर्भावात्, तत्रान-
र्पितनयमते तुल्यमेव रूपं सर्वेषां सिद्धानाम् । अर्पितनयमते त्वेकद्विध्यादिसमयसिद्धाः

स्वसमानकालसिद्धैरेव तुल्या इति । तथा लोकरूपसिद्धार्थानुवादपरस्य व्यवहारनयस्य तात्त्वि-
 कार्थाभ्युपगमपरस्य निश्चयनयस्यापि उक्तेष्वेवान्तर्भावः । यथा पञ्चस्यपि वर्णेषु भ्रमरे
 सत्सु श्यामो भ्रमर इति व्यवहारः, पञ्चवर्णो भ्रमर इति निश्चयः, तच्छरीरस्य चादर-
 ररुन्धत्वेन पञ्चवर्णपुद्गलैर्निष्पन्नत्वात्, शुक्लादीनाञ्च न्यग्भूतत्वेनानुपलक्षणात् । अथवैक-
 नयमतार्थप्राही व्यवहारः सर्वनयमतार्थप्राही च निश्चयः । न चैवं निश्चयस्य प्रमाणत्वेन 5
 नयत्वव्याघातः, सर्वनयमतस्यापि स्वार्थस्य तेन प्राधान्याभ्युपगमात् । तथा ज्ञानमात्र-
 प्राधान्याभ्युपगमपरा ज्ञाननयाः, क्रियामात्रप्राधान्याभ्युपगमपराः क्रियानयाः, तत्रर्जुसूत्रा-
 दयश्चत्वारो नयाश्चारित्रलक्षणायाः क्रियाया एव प्राधान्यमभ्युपगच्छन्ति, तस्या एव मोक्षं
 प्रत्यव्यवहितकारणत्वात् । नैगमसङ्घट्टव्यवहारास्तु यद्यपि चारित्रश्रुतसम्यक्त्वानां त्रयाणामपि
 मोक्षकारणत्वमिच्छन्ति तथापि व्यस्तानामेव नतु समस्तानाम्, एतन्मते ज्ञानादित्रयादेव 10
 मोक्ष इत्यनियमात्, अन्यथा नयत्वहानिप्रसङ्गान् समुदायवादस्य स्थितपक्षत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥

नन्वेपु नयेपु सर्वेषां समानविषयत्वमुत न्यूनाधिकविषयत्वं वेत्यत्र शुद्धाशुद्धत्वाभि-
 प्रायत आह—

नैगमो भावाभावविषयकः सङ्घट्टसर्वभावविषयकः, व्यवहारः
 कालत्रयवृत्तिकतिपयभावप्रकारप्रख्यापकः, वर्तमानक्षणमात्रस्थायिप- 15
 दार्थविषय ऋजुसूत्रः, कालादिभेदेन भिन्नार्थविषयशब्दनयः, व्युत्पत्ति-
 भेदेन पर्यायशब्दानां भिन्नार्थतासमर्थनपरस्समभिरूढः, क्रियाभेदेन
 विभिन्नार्थतानिरूपणपर एवम्भूतनय इत्युत्तरोत्तरनयापेक्षया पूर्वपूर्व-
 नयस्य महाविषयत्वं बोध्यम् ॥

नैगम इति । भावाभावभूमिकत्वामङ्गहापेक्षया नैगमो बहुविषय इति भावः, मद्धि- 20
 शेषप्रकाशकव्यवहारापेक्षया समस्तसत्समूहोपदर्शकस्य मङ्गहस्य बहुविषयत्वमित्याह सङ्घट्ट
 इति । वर्तमानविषयावलम्बिन ऋजुसूत्रात्कालत्रयवृत्त्यर्थजातावलम्बिनो व्यवहारस्य बहु-
 विषयत्वमित्याह व्यवहार इति, कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदेशकशब्दापेक्षया तद्विपरीतवेदकः
 ऋजुसूत्रो भूमविषय इत्यत्राह वर्तमानेति, न केवलं कालादिभेदेनैवर्जुसूत्रादत्पार्थता शब्द-
 स्य, किन्तु नामादिनोऽपि, शब्दो हि नामस्यापनाद्रव्यभावरूपचतुर्विधनिक्षेपेषु भावपट- 25
 मेव व्यवहृत्संबन्धं मन्यते शब्दार्थप्रधानतया तस्यैव जलाहरणादिप्रियाश्रमत्त्वान्, यदा सप्त-
 धर्मोपनादस्य विशेषः, ऋजुसूत्रस्य हि प्रत्युत्पन्नोऽविशेषित एव घटोऽभिप्रेतः, शब्दनयस्तु

सद्भावासद्भावादिभिरपित्तस्य स्याद्दृढ स्यादघट*, स्याद्वक्तव्य स्यात् सञ्चासञ्चोभय, स्यात्सन्न
 वक्तव्य., स्यादसन्नवक्तव्य, स्यात्सन्नमन्नपक्तव्य इति स्याद्वाद्वद्वष्टभेद् घटादिकमर्थं यथा
 विवक्षितमेकेन केनापि भङ्गकेन विशेषिततर प्रतिपद्यते नयत्वादिति विशेषः । प्रतिपर्यायशब्द-
 मर्थभेदमभीष्टतस्तमभिरूढाच्छब्दो बहुविषय इत्याह कालादीति, आदिना कारकलिङ्गादीना
 5 परिग्रह* । प्रतिक्रिय विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेरभूतात्समभिरूढस्तदन्यथार्थस्थापकत्वा-
 द्बहुविषय इत्याह व्युत्पत्तिभेदेनेति, एवम्भूतविषय दर्शयन्निगमयति क्रियाभेदेनेति ॥

एव नयस्वरूपे निरूपितेऽर्थतस्फुटमपि सुलभतया दुर्नयस्वरूपं बुबोधयिषया नयाभा-
 सान् क्रमेणाह—

धर्मद्वयधर्मिद्वयधर्मधर्मिद्वयानां सर्वथा पार्थक्याभिप्रायो नैगमा
 10 भासः, यथा वह्निपर्वतवृत्तित्वयोरनित्यज्ञानयो रूपनैत्ययोरात्मवृत्तिस-
 च्चैतन्ययोः काठिन्यवद्द्रव्यपृथिव्यो रूपवद्द्रव्यमूर्त्तयोः पर्यायवद्द्रव्यव
 स्त्वोर्ज्ञानात्मनोर्नित्यसुरसमुक्तयोः क्षणिकसुम्बविषयासक्तजीवयोश्च सर्वथा
 भेदाभिप्रायः । वैशेषिकनैयायिकयोर्दर्शनमेतदा भास एव ॥

धर्मद्वयेति । पूर्वोक्तदृष्टान्तेष्वेकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिश्चैन्नैगमाभासस्यादित्याश-
 15 येन तमेव दर्शयति यथेति, वह्निपर्वतवृत्तित्वयोरिति सर्वथा भेदाभिप्राय इत्यमेतनेन सम्ब-
 ध्यते, एवमग्रेऽपि । पर्वते पर्वतीयरुद्धिरित्यत्र तयोस्सर्वथा भेदाभिप्रायश्चेत्तदा धर्मद्वयविषयको
 नैगमाभास इति भाव । अनित्यज्ञानमात्मन इत्यत्रानित्यज्ञानयोस्सर्वथा पार्थक्याभिसन्धौ
 धर्मद्वयविषयकनैगमाभास इत्याहानित्येति । घटे नील रूपमित्यादौ नैत्यरूपयोरेकान्तभेदा-
 भिप्राये धर्मद्वयविषयकनैगमाभास इत्याह रूपेति । सचैतन्यमात्मनीत्यादौ प्रधानोपसर्जन-
 20 भावेन चैतन्याख्यसत्त्वाख्यव्यञ्जनपर्याययोर्धर्मद्वययोर्विवक्षणे नैगमत्वेऽपि तयोरेकान्तभेदे
 नोक्तिर्नयाभासरूपा स्यादित्याह—आत्मवृत्तीति । काठिन्यवद्द्रव्य पृथिवीत्यादौ धर्मिद्वययो
 काठिन्यवद्द्रव्यपृथिव्योस्सर्वथा पार्थक्येन कथने नैगमाभास इत्याह काठिन्येति । रूपवद्द्रव्य
 मूर्त्तमित्यादौ धर्मिद्वययो रूपवद्द्रव्यमूर्त्तयोस्सर्वथा भेदाभिप्राये तथेत्याह रूपवदिति । पर्याय
 वद्द्रव्यमित्यत्रापि तथेत्याह पर्यायवदिति । ज्ञानवानात्मा, नित्यसुखी मुक्त, क्षणिकसुखी
 25 विषयासक्तजीव इत्यादि धर्मधर्म्युभयविषयके सर्वथा भेदाभिप्राये नैगमाभासत्व स्यादित्याह
 ज्ञानेति । कस्य दर्शनमेतन्नयाभासरूपमित्यत्राह वैशेषिकेति ॥

१ ऊर्ध्वश्रीवकालकुक्षिबुध्नादिभि स्वपर्यायैस्सद्भावेनार्पितश्चेत् स्याद्दृढ, पट दिगलै परपर्यायैस्सद्भावेन
 र्पित स्यादघटो भवति । स्वपर्योभयपर्यायै सद्सद्भावाभ्यामर्पितो युगपद्वक्तुमिष्टव्येदवक्तव्यो भवतीत्येव बोध्य ॥

सङ्गहाभासमाचष्टे—

परसामान्यमपरसामान्यं वाभ्युपगम्य तद्विशेषनिराकरणाभिप्राय-
स्सङ्गहनयाभासः । यथा जगदिदं सदेव तद्वाप्यधर्मानुपलम्भादिति ।
अद्वैतसांख्यदर्शने एतदाभासरूपे । एवं द्रव्यमेव तत्त्वं तद्विशेषाणाम-
दर्शनादित्यादयोऽभिप्रायविशेषाः ॥

5

परसामान्यमिति । स्पष्टम्, दृष्टान्तमाह यथेति, तद्द्वयाप्येति, ततः पृथग्भूतानां तद्वा-
प्यानां विशेषधर्माणामदर्शनादिति हेतुना विशेषधर्मनिराकरणाभिप्रायस्य व्यक्ततया परस-
ङ्गहाभासत्वमिति भावः, अखिलान्यद्वैतदर्शनानि सांख्यदर्शनञ्चात्रान्तर्भवन्तीत्याहाद्वैतेति ।
अपरसङ्गहाभासमाहैवमिति ॥

व्यवहाराभासमाचष्टे—

10

काल्पनिकद्रव्यपर्यायाभिमन्ता व्यवहाराभासः । यथा चार्वाकदर्श-
नम्, तत्र हि काल्पनिकभूतचतुष्टयविभागो दृश्यते, प्रमाणसम्पन्नजीव
द्रव्यपर्यायादिविभागस्तिरस्क्रियते ॥

काल्पनिकेति । अपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागाभिप्राय इत्यर्थः । उदाहरति यथेति,
चार्वाको हि प्रमाणप्रतिपन्नं जीवद्रव्यपर्यायादिप्रविभागं कल्पनारोपितत्वेनापहुत्याविचा- 15
रितरमणीयं भूतचतुष्टयप्रविभागमात्रं स्थूल्लोकव्यवहारानुयायितया समर्थयतीत्याशयमाह
तत्र हीति चार्वाकदर्शने हीत्यर्थः ॥

ऋजुसूत्रनयाभासमाह—

कालत्रयस्थायिपदार्थव्युदसनपूर्वकं वर्तमानक्षणमात्रवृत्तिपर्यायाव-
लम्पनाभिप्राय ऋजुसूत्रनयाभासः । यथा बौद्धदर्शनम्, बुद्धो हि क्षण- 20
मात्रस्थायिनमेव पदार्थं प्रमाणतया स्वीकरोति, तदनुगामिप्रत्यभिज्ञा-
प्रमाणसिद्धमेकं स्थिरभूतं द्रव्यं नाम्युपैति ॥

कालत्रयेति । उदाहरति यथेति, तथागतो हि प्रतिक्षणविनश्वरपर्यायानेव पारमार्थिक-
तया समर्थयते तदनुगामि तु प्रत्यभिज्ञादिप्रमाणसिद्धं नित्यं द्रव्यं निरागुरुतेऽतएवमनसू-
त्राभास इत्याह बुद्धो हीति ॥

25

शब्दानयभासमाह—

कालादिभेदेन शब्दस्य भिन्नार्थवाचित्वमेवेत्यभेदव्युदसनाभिप्रायः शब्दनयाभासः । यथा चभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादौ भूत्वर्त्तमानभविष्यत्कालीनान् भिन्नभिन्नानेव प्रमाणविरुद्धान् रत्नसानून् भिदधति तत्तच्छब्दा इत्याद्यभिप्रायः ॥

कालादिभेदेनेति । दृष्टान्तमाह यथेति, भिन्नकालशब्दात्तादृक्सिद्धान्यशब्दवद्भूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयः शब्दा भिन्नार्थमेवाभिदधति इत्येवं प्रमाणविरुद्धाभिप्रायत्वाच्छब्दाभास इति भावः ॥

समभिरूढनयाभासमाह—

पर्यायशब्दानां निरुक्तिभेदेन भिन्नार्थत्वमेव न त्वर्थगतोऽभेदोऽपीति योऽभिप्रायः स समभिरूढनयाभासः । यथा शक्रपुरन्दरेन्द्रशब्दानां भिन्नाभिधेयत्वमेव भिन्नशब्दत्वादित्यभिप्रायः ॥

पर्यायशब्दानामिति । दृष्टान्तमाह यथेति, करिकुरङ्गशब्दवद्भिन्नशब्दत्वान्छक्रादिशब्दानां भिन्नार्थत्वमेव न त्वेकार्थतेत्यभिप्रायः समभिरूढनयाभास इति भावः ॥

एवम्भूतनयाभासमाह—

प्रवृत्तिनिमित्तक्रियाविरहितमर्थं शब्दवाच्यतया सर्वथाऽनभ्युपगच्छन्नभिप्रायविशेष एवम्भूतनयाभासः । यथा घटनक्रियाविरहितघटादर्घटादिशब्दवाच्यत्वव्युदासाभिप्राय इति ॥

प्रवृत्तिनिमित्तेति । स्वव्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाविशिष्टं वस्तु ध्वनिवाच्यतया प्रतिजानानोऽपि यः परामर्शस्तदनाविष्ट तदवाच्यतया प्रतिश्रिपति न तूपेक्षते स एवम्भूतनयाभास इति भावः, व्युत्पत्तिनिमित्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमस्य मतमिति द्योतयितुं प्रवृत्तिनिमित्तेत्युक्तम् । निदर्शनमस्याह यथेति, एवमेव द्रव्यमात्रप्राही पर्यायप्रतिश्लेपी द्रव्यार्थिकाभासः, पर्यायमात्रप्राही द्रव्यप्रतिश्लेपी पर्यायार्थिकाभासः, अर्थाभिधायी शब्दप्रतिश्लेपी अर्थनयाभासः, शब्दाभिधाय्यर्थप्रतिश्लेपी शब्दनयाभासः, अर्पितमभिधानोऽनर्पितं प्रतिश्लिपन्नर्पितनयाभासः, अनर्पितमभिप्रायन्नर्पितं प्रतिश्लिपन्नर्पितनयाभासः, एवमेव निश्चयनयाभासादिकं भाव्यम् ॥

ननु यद्येकैकधर्मसमर्थनपरायणाद्शेषधर्मतिरस्कारकारिणोऽभिप्राया दुर्नयतां प्रतिपद्यन्ते तदा वचनमप्येकधर्मकथनद्वारेण प्रवर्त्तमानं सावधारणत्वाच्छेषधर्मप्रतिक्षेपकार्यलीकमापद्यते, ततश्चानन्तधर्माध्यासितवस्तुसन्दर्शकमेव वचनं यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वात्सत्यम् न चैवं वचनप्रवृत्तिः, घटोऽयं शुक्लो मूर्त्त इत्याद्येकैकधर्मप्रतिपादननिष्ठतया व्यवहारे शब्दप्रयोगदर्शनात्, सर्वधर्माणां यौगपद्येन वक्तुमशक्यत्वात्, तदभिधायकानामप्यानन्त्यात् । 5

न चैकैकधर्मसन्दर्शकत्वेऽप्यमूनि वचनान्यलीकानि वक्तुं पार्यन्ते, समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । तदलीकत्वे तत् प्रवृत्त्यसिद्धेश्चेति चेदत्रोच्यते, द्विविधा वस्तुप्रतिपादकाः लौकिकास्तत्त्वचिन्तकाश्चेति, अर्थित्वेन प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमर्थं लौकिकास्तावन्मध्यस्थभावेन व्यवहारकाले व्यपदिशन्ति, नीलमुत्पलं सुगन्धि कोमलमिति, न तु तद्धर्मिगतधर्मान्तरग्रहणनिराकरणयोरान्विन्यन्ते, अनर्थित्वात्, तावतैव विवक्षितव्यवहारपरिसमाप्तेः । न च तद्वचनानामलीकता, शेषधर्मान्तरानिराकरणात् तथात्वं एवालीकत्वात् । न च सर्वं वचनं सावधारणमिति न्यायेन तेषामपि वचनानामितरधर्मतिरस्कारत्वसिद्धेरलीकत्वमेव स्यादिति वाच्यम्, अवधारणस्य तदसंभवमात्रव्यवच्छेदे व्यापारात्, अनेकपुरुषसम्पूर्णं सदसि द्वारादौ स्थितस्य किमत्र देवदत्तसमस्ति नास्तीति वा दोलायमानबुद्धेः केनचिदभिधीयते यथा देवदत्तोऽस्तीति । अत्र यद्यप्युपन्यस्तत्पदद्वयस्य सावधारणता गम्यते, अन्यथा तदुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तथाप्यवधारणं तदसंभवमात्रं व्यवच्छिनत्ति न शेषपुरुषान्तरान् । नापि पररूपेण नास्ति त्वं, तद्व्यवच्छेदाभिप्रायेण प्रस्तुतवाक्याप्रयोगात्, प्रयोक्तुरभिप्रायादिसापेक्षतयैव शब्दस्य स्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् । न च वाच्यवाचकभावसम्बन्धानर्थक्यम्, तदभावे प्रयोक्त्रभिप्रायादिमात्रेण नियोक्तुमशक्यत्वात् । न च समस्तधर्मयुक्तमेव वस्तु प्रतिपादयद्वचनं सत्यमभिद्धमहे, येनैकैकधर्मालिङ्गितवस्तुसन्दर्शकानामलीकता स्यात्, किन्तु सम्भवदर्थप्रतिपादकं सत्यमिति, 20 सम्भवन्ति च शेषधर्माप्रतिक्षेपे वचनगोचरापन्ना धर्माः, तस्मात्तत्प्रतिपादकं सत्यमेव । यदा तु दुर्नयमताभिनिविष्टबुद्धिभिस्तीर्थान्तरीयैस्तद्धर्मिगतधर्मान्तरनिराकरणाभिप्रायेणैव सावधारणं तत्प्रयुज्यते यथा नित्यमेव वस्तु अनित्यमेव वेत्यादि, तदा निरालम्बनत्वाद्लीकतां प्राप्नुवत्येन वार्येत । तत्त्वचिन्तकाः पुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमनेकान्तात्मक वस्तु दर्शयन्तो द्वेषा दर्शयेयुः सकलादेशेन विकलादेशेन वा, तत्र विकलादेशो नयाधीनः, सकलादेशः प्रमाणाधीनः । मध्यस्थभावेन ह्यर्थित्ववशात्कञ्चिद्धर्मं प्रतिपिपाद्यपिपवद्शेषधर्मस्वीकारनिराकरणविमुक्तया धिया वाच प्रयुज्यते तदा तत्त्वचिन्तका अपि लौकिकवत्समुग्धावारतयाऽऽचक्षते जीवोऽस्ति कर्त्ता भोक्ता प्रमातेत्यादि । अतस्सम्पूर्णवस्तुप्रतिपादनाभावाद्धिकलादेशोऽभिधी-

यते । यदा तु प्रमाणव्यापारमविकलं परामृश्य प्रतिपादयितुमभिप्रयन्ति तदाऽङ्गीकृतगुण-
प्रधानभावा अशेषधर्मसूचककथञ्चित्पर्यायस्याच्छब्दभूयितया सावधारणया वाचा दर्शयन्ति
स्यादस्त्येव जीव इत्यादिकया । अतोऽयं स्याच्छब्दसंसूचिताभ्यन्तरीभूतानन्तधर्मकस्य साक्षा-
दुपन्यस्तजीवशब्दक्रियाभ्यां प्रधानीकृतात्मभावस्यावधारणव्यवच्छिन्नतदसम्भवस्य वस्तु-
5 नस्सन्दर्शकत्वात्सकलादेश उच्यते । तस्मान्नयप्रमाणाभिज्ञः स्याद्वादी सकलादेशविकलादे-
शावधिकृत्य यद्यद् ब्रूते तत्तत्सत्यं दुर्नयमतावलम्बिनो यद्यदाचक्षते तत्तदलीकमिति ॥

तदेवं नयस्य लक्षणान्यभिधायाधुना तस्य फलं स्फुटयति—

नयस्येदृशस्य वस्त्वेकदेशस्याज्ञाननिवृत्तिरनन्तरफलम् । परम्परफ-
लन्तु वस्त्वेकदेशविषयकहानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः । उभयविधमपि फलं
10 नयात्कथञ्चिद्भिन्नाभिन्नं विज्ञेयम् । इति नयनिरूपणम् ॥

नयस्येदृशस्येति । प्रोक्तस्वरूपनयस्येत्यर्थः । नयस्य प्रमाणैकदेशत्वाद्वस्त्वंशमाहित्वाश्च
वस्त्वंशस्य यदज्ञानं तन्नियुत्तिरव्यवहितं फलमिति भावः । पारम्पर्यं फलमादर्शयति परम्परेति,
यथा प्रमाणस्य सर्ववस्तुविषयकहानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः परम्परं फलं तथा नयस्यापि वस्त्वं-
शविषयकहानोपादानोपेक्षा बुद्ध्यः परम्परफलत्वेनावधारणीया इति भावः । तदिदं नयस्य
15 द्विविधमपि फलं ततः कथञ्चिद्भिन्नमभिन्नञ्च नयफलत्वान्यधानुपपत्तेरित्याहोभयविधमपि
फलमिति, साक्षात्परम्पर फलञ्चेत्यर्थः । नयविचारविशेषफलन्तु यो निक्षेपनयप्रमाणतोऽर्थं
सूक्ष्मेक्षिकया न परिभावयति तस्याविचारितरमणीयतयाऽयुक्तं युक्तं युक्तं वाऽयुक्तं प्रति-
भात्यतस्तदपनोदनाय तद्विचारः कर्तव्यः, तथा सर्वथाऽनित्यत्वादिप्रतिपादकबौद्धादिपर-
समयस्य ऋजुसूत्रनयविधिज्ञेन तत्प्रतिपक्षभूतनित्यत्वादिप्रतिपादकद्रव्यास्तिकनयतो निरा-
20 करणाय, स्वसमये वाऽज्ञानद्वेषादिदोषफलुपितेन परेण दोषबुद्ध्यः किमपि जीवादिकं वस्तु
परिगृहीत तदपि नयविधिज्ञेन नयोक्तिभिर्गुणरूपतया स्थापनाय नयविचारः कर्तव्यः,
तथा दृष्टिवादे सर्वार्थप्ररूपणा सूत्रार्थवर्णना च सर्वनयैः क्रियत इति ॥

पदार्थानां प्रतिविशिष्टज्ञानोत्पत्त्यर्थं शास्त्रे निक्षेपा नामादिनयरूपा उक्तास्तान् सप्त-
नयेष्वन्तर्भावयितुं सक्षेपेण ते निरूप्यन्ते । निक्षिप्यते शास्त्रमध्ययनोद्देशादिकञ्च नामस्या-
25 पनाद्रव्यादिभेदैर्व्यवस्थाप्यतेऽनेनास्मिन्नस्माद्वेति निक्षेपः, प्रकरणादिवशेनाप्रतिपत्त्यादि-
व्यवच्छेदक्यथास्थानविनियोगाय शब्दार्थरचनाविशेषो निक्षेपः । मङ्गलादिपदार्थनिक्षे-
पान्नाममङ्गलादिधिनियोगोपपत्तेश्च निक्षेपाणां फलवत्त्वम्, अपस्तुतार्थापाकरणात्प्रस्तुतार्थ-

व्याकरणाच्च निक्षेपः फलवानित्यभियुक्तोक्ते । स जघन्यतोऽपि चतुर्विधः नामस्थापना-
 द्रव्यभावभेदात् । अन्यार्थे स्थितोऽपि स्वार्थनिरपेक्षस्समानार्थकशब्दानभिधेयो विवक्षिता-
 र्थसङ्केतवान् नामनिक्षेपः । यथा सङ्केतितमात्रेणान्यार्थस्थितेनेन्द्रादिशब्देन गोपालदार-
 कोऽभिधीयते, स च गोपालदारको नेन्द्रसमानार्थकशब्कादिपर्यायशब्दाभिधेयोऽतो गोपा-
 लदारकादौ इन्द्राद्यभिधानं यत् क्रियते तन्नाम भण्यते । यद्यपि समानार्थकशब्दानभि- 5
 धेयत्वं गोपालदारकगतधर्मे एव तथापि नाम्न्युपचरितोऽवसेयः ॥ अन्यत्रावर्त्तमानपि
 यदृच्छयैवमेव गोपालदारकादेर्हित्योडवित्थ इत्याद्यभिधानं क्रियते तदपि नामेति सूचयितु-
 मन्यार्थे स्थितोऽपीत्यत्रापिशब्दः । तदिदं नाम द्विविधं यावद्द्रव्यभाव्ययावद्द्रव्यभावि चेति,
 मेरुद्वीपसमुद्रादिनाम यावद्द्रव्यभावि यावत्तच्छब्दवाच्यद्रव्यावस्थानं तावत्तत्तन्नामो वृत्तेः ।
 देवदत्तादिनाम तु न यावत्तद्वाच्यद्रव्यावस्थानमवतिष्ठते, अपरापरनामपरावर्त्तस्य लोके 10
 दर्शनात्, ततस्तन्नामायावद्द्रव्यभाव्युच्यते । अपिशब्दोऽन्यस्यापि समुच्चायकस्तेन पुस्त-
 कपत्रचित्रादिलिखितस्य वस्त्वभिधानभूतेनेन्द्रादिवर्णावलीमात्रस्य सङ्ग्रहः ॥ सङ्ग्रहार्थाध्यय-
 सायेन सङ्ग्रहार्थशून्यं सङ्ग्रहार्थसमानाकार निराकार वाऽल्पकालीनं यावत्कथिकं वा
 यद्वस्तु स्थाप्यते सा स्थापना । यथा सङ्ग्रहेनेन्द्रसमानाकार चित्रलेखकाष्टपाषाणादिपु-
 अक्षादिपु निराकारमिन्द्रस्थापनम्, एतच्चेत्वरकालम् । नन्दीश्वरचैत्यप्रतिमादि तु याव- 15
 त्कथिकम् । अत्र केचित्स्थापनामत्यन्तानुपयोगिनी मन्वते तदतीव तुच्छम् । नामा-
 दिवत्स्थापनाया अप्युपकारित्वात् । यदि भगवदादीना स्थापनाऽनुपकारिणी स्यान्ना-
 मस्मरणमप्यनुपकारि स्यात्, नाम्नं पुद्गलात्मकत्वेनात्मानुपकारित्वात् । न च नाम्नः
 स्मरणेन नामिस्मरणे तद्गुणसमापत्त्याऽस्ति फलमिति वाच्यम्, भगवत्प्रतिमादर्शनादपि

१. निक्षेपेण शास्त्रादेर्नामस्थापनादिभेदेर्न्यसनं स्थापनमिति वा निक्षेपे, सोऽय जघन्यतोऽपि चतुर्विधो
 दर्शनीय, यत्र तावन्नामस्थापनाद्रूपक्षेत्रकालभवनभावादिलक्षणा भेदा ज्ञाप्यन्ते तत्र तैस्सर्वैरपि वस्तु निक्षि-
 प्यते, यत्र तु सर्वे भेदा न ज्ञायन्ते तत्रापि नामादिचतुष्टयेन वस्तु चिन्तनीयमेव, सर्वत्राप्यकलात्तस्य,
 नहि किमपि तादृशं वस्त्वस्ति यन्नामादिचतुष्टय व्यभिचरतीति भावः ॥ २. ननु गङ्गायां घोष इत्यादौ
 गङ्गादिपदेन गङ्गातीगद्यभिधीयते, तत्र किं नामनिक्षेपस्य प्रवृत्तिर्निक्षेपान्तरस्य वा, नाद्य, आङ्ग्यादिपर्याय-
 शब्दाभिधेयत्वेन नामनिक्षेपाप्रवृत्ते, न द्वितीय प्रसिद्धनिक्षेपा-न्तराविषयेऽप्रसिद्धनिक्षेपकल्पने तदियत्ताद्यदि-
 प्रसङ्गादिति चेन्न, यथापरिज्ञान निक्षेपान्तरकल्पनाया अप्यनुमतत्वेन दोषाभावात् । आभिप्रायिक्यास्स्या-
 पनाया वैज्ञानिकस्य भावनिक्षेपस्य च स्वीकारे दोषाभावात् । गङ्गापदेन तीरे गङ्गाभेद भिष्यति किं वा गङ्गा-
 गनशैत्यपावनत्कादिधर्मयोग्याभिव्यञ्जयितुमशक्यत्वात् । भावनिक्षेपत्रिययभेदव्यवहारीयविकरूपरहितत्वविशे-
 पणेनातिस्मृतिविरहादिति ॥ ३. स्थापनायुदे स्थाप्यस्मृतिद्वारा स्थाप्यगतगुणप्रणिधानोद्देशस्य तज्जन्वनिर्जरा-
 तिशयस्य वा फलत्वम् । स्थापनाविषये उत्कटदोषे प्रतिसन्धीयमाने तु न सा फलतीति बोध्यम् ॥

- सकलातिशायिभगवद्गुणध्यानस्य सुतरां सम्भवात् । सिद्ध एव च बहूनां प्रतिमादर्शनाद्बो-
 ध्युदयोऽपि । न च नाम्नो नामिना सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धोऽस्ति न स्थापनाया इति
 विशेष इति वाच्यम्, इतरनिक्षेपानिरूपकेण भावनिक्षेपेण सह नामस्थापनयोस्सम्बन्धा-
 विशेषात् । वाच्यवाचकभावसम्बन्ध एव ग्राह्यो न स्थाप्यस्थापकभाव इत्यत्र विनिगम-
 5 काभावात्, तस्मात्त्वया नामस्थापनाद्वयमेव भगवदध्यात्मोपनायकत्वाविशेषेण वन्द्यं स्यात्
 द्वयमेव वा त्याज्यं स्यात्, अन्तरङ्गप्रत्यासत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्, न चैतद्विष्टम्, परेणापि
 नाम्नोऽङ्गीकारात् । तथा च स्थापना यद्यवन्धा स्यात्तदा नामाप्यवन्ध स्यादिति विपर्यय-
 पर्यवसायकस्तरकः, भावनिक्षेपो यद्यवन्धास्थापनानिक्षेपप्रतियोगी स्यादवन्धानामनिक्षेपप्रति-
 योग्यपि स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गकस्तरको बोध्यः । तथा च निक्षेप्यमाणभावाहृतोऽभेदबुद्धेर्नामादि-
 10 त्रयमेव कारणमागमप्रामाण्यात्स्वानुभवाच्च । एतेन भावनिक्षेपाध्यात्मोपनायकत्वेन नामादि-
 निक्षेपत्रयस्याहृतप्रतिमास्थापनानिक्षेपस्वरूपत्वेनानादृतवतां भावनिक्षेप पुरस्कुर्वता मत व्युद-
 स्तम् । निक्षेपत्रयानादरे भावोल्लासस्यैव कर्तुमशक्यत्वात्, शास्त्र इव नामादित्रये हृदयस्थिते
 सति भगवान् पुर इव परिस्फुरति, हृदयमिवानुप्रविशति, तन्मयीभावमिवापद्यते, तेन सर्व-
 कल्याणसिद्धिस्तस्माद्भावोल्लासस्तदधीनो नहि नैसर्गिक एव भावोल्लास इत्यस्ति जैनमत एका-
 15 न्तः, सर्वव्यवहारविच्छेदप्रसङ्गात् । न च भावाहृद्दर्शनं भव्याना यथा स्वगतफले प्रत्यव्यभि-
 चारि न तथा निक्षेपत्रयप्रतिपत्तिरिति तदनादर इति वाच्यम्, स्वगतफले स्वव्यतिरिक्तभाव-
 निक्षेपस्याप्यव्यभिचारित्वाभावात्, नहि भावाहृन्त दृष्ट्वा भव्या अभव्या वा प्रतिबुद्ध्यन्त
 इति । स्वगतभावोल्लासनिमित्तत्वन्तु समान निक्षेपचतुष्टयेऽपि । एतेन स्वगताध्यात्मोपनाय-
 कतागुणेन वन्द्यत्वमपि चतुष्टयाविशिष्टमेव । शिरश्चरणसयोरूपयन्दनस्य भावभगवतोऽपि
 20 शरीर एव सम्भवात्, न त्वरूपे भावभगवति, आकाश इव तदसम्भवात् । भावसम्ब-
 न्धाच्छरीरसम्बद्धं वन्दनं भावस्यैवाऽऽयातीति तु नामादिष्वपि तुल्यमेव । न च महा-
 निशीथे भावाचार्यस्य तीर्थकृत्यत्वमुक्तमतो निक्षेपत्रयस्याकिञ्चित्करत्वमिति भावनिक्षेपं
 पुरस्कुर्वता कोऽपराध इति वाच्यम्, तद्वचनस्य परमशुद्धभावप्राहिनिश्चयनयविषयत्वात्,
 यन्मते होकस्यापि गुणस्य त्यागे मिध्यादृष्टित्वमिष्यते तन्मते निक्षेपान्तरानादरेऽपि
 25 नैगमादिनयश्रुन्देन नामादिनिक्षेपाणा प्रामाण्याभ्युपगमात्क इव व्यामोहो भवतः, सर्वनय-
 सम्मतस्यैव शास्त्रार्थत्वात्, अन्यथा सम्यक्त्वचारित्र्यैक्यप्राहिणा निश्चयनयेनाप्रमत्तसयत एव
 सम्यक्त्वस्वाभ्युक्तो न प्रमत्तान्त इति श्रेणिकादीना बहूना प्रसिद्ध सम्यक्त्वं न स्वीकरणीय
 स्यात् । एवञ्च ' जो जिणदिष्टे भावे चउठ्विहे सहहाइ मयमेव । सयमेव न गिहत्ति य स
 निओगहुईत्ति णायओ ' इत्युत्तराध्ययनवचनाश्चतुर्विधशब्दस्य नामस्थापनाद्रव्यभावभेद-

मिन्नत्वेन व्याख्यानिक्षेपचतुष्टयस्यापि यथौचित्येनाराध्यत्वमविरुद्धमिति ॥ अनुभूतस्यानुभवि-
 ष्यमाणस्य वा पर्यायस्य योग्यं यन्निक्षिप्यते स द्रव्यनिक्षेपः । यथाऽनुभूतेन्द्रपर्यायोऽनुभवि-
 ष्यमाणेन्द्रपर्यायो वेन्द्रः, अनुभूतघृताधारत्वपर्यायेऽनुभविष्यमाणघृताधारत्वपर्याये वा घृत-
 घटव्यपदेशवत्तत्रेन्द्रशब्दव्यपदेशोपपत्तेः । क्वचिदप्राधान्येऽपि द्रव्यनिक्षेपः प्रवर्त्तते यथाङ्गार-
 मर्हको द्रव्याचार्यः, आचार्यगुणरहितत्वाद्प्रधानाचार्य इत्यर्थः । क्वचिदनुपयोगेऽपि, यथाऽ- 5
 नाभोगेनेहपरलोकाद्याशंसालक्षणेनाविधिना च भक्त्यापि क्रियमाणा जिनपूजादिका द्रव्य-
 क्रिया एव, अनुपयुक्तक्रियायास्साक्षान्मोक्षाङ्गत्वाभावात् । भक्त्याऽविधिनापि सा क्रियमाणा
 पारम्पर्येण मोक्षाङ्गत्वापेक्षया द्रव्यतामश्नुते भक्तिगुणेनाविधिदोषस्य निरनुबन्धीकृतत्वात् ॥
 वक्तृविवक्षितक्रियानुभवयुक्तो भावो यो निक्षिप्यते स भावनिक्षेपः, यथेन्दनक्रियापरिणतो
 भावेन्द्र इति । ननु भावभिन्ननामादिषु त्रिषु नाम्नो भावार्थशून्यत्वेन स्थापनाया द्रव्यस्य 10
 चाविशेषेण वृत्तेर्विरुद्धधर्माध्यासाभावाच्च न कोऽपि भेद इति चेन्न, रूपान्तरेण विरुद्धधर्मा-
 ध्यासमम्भवेन भेदोपपत्तेः । स्थापनाया परिदृश्यमानानामाकाराभिप्रायबुद्धिक्रियाफलानां
 नाम्नि द्रव्ये चाभावात्, तथाहि स्थापनेन्द्रे लोचनसहस्रबुण्डलकिरीटशचीसन्निधानकर-
 कुलिशधारणसिंहासनाध्यासनादिजनितातिशयो देहसौन्दर्यादिराकारो दृश्यते, स्थापना-
 वर्तुश्च सङ्गतेन्द्राभिप्रायो विलोक्यते, द्रष्टुश्च तदाकारदर्शनादिन्द्रबुद्धिरुपजायते, एतमुप- 15
 सेवमानानां तद्भक्तिपरिणतबुद्धीनां नमस्करणादिक्रिया सवीक्ष्यते । प्रायेण पुत्रोत्पत्त्यादिकं
 फलञ्चोपलभ्यते, न च तथा नामेन्द्रे द्रव्येन्द्रे वा, तस्मात्ताभ्यां स्थापनोभेदः । द्रव्यमपि
 भावस्य कारणत्वात्ताभ्यां भिन्नम्, यथाऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यं कदाचिदुपयुक्तकाले भाव-
 स्योपयोगलक्षणस्य भवति कारणम्, सोऽपि वोपयोगलक्षणो भावस्तस्यानुपयुक्तवक्तरूपस्य

१. लक्षणे योग्यताः कैकभविष्यद्वायुष्काभिमुखनामगोप्रभेदन प्रिविधा अतीतानागती च वर्तमान-
 भवभावेन क्वचिदन्तररहितौ प्राण्यौ, अन्यथाऽतीतानागतानन्तभवेव्यपि द्रव्यपदव्यपदेशप्रसङ्गस्यात्, वर्तमान-
 भवविद्यो हि पुरस्कृतभव पथारकृतभवत्रायुष्कर्म सङ्गव्यतया स्तृशति, यथा प्रत्युपमन्यायामादित्य पूर्वविदेह
 भरतस्य प्रदोपसन्ध्यायान्द्रु भरतमपरविदेहयावमासयति । तीर्थङ्करनामकर्मपन्तिथोग्यतया तु नानाभवव्यव-
 धानेनापि भवति, मरीचेन्द्रव्यनीर्धकरत्वप्रतिपादनात् । सुदूरव्यवहितानामपि द्रव्यतायैवृता वन्द्यत्वप्रतिपाद-
 नस्य नानाभवमम्बन्धपटितयोग्यतां विनाऽनुपपत्तयेति ॥ २. सूत्राधिपबलवदनिष्ठाननुबन्धीषाघाताक-
 तदननुगस्मृतिजनकमस्कारोद्बोधकाभिप्रायाकारान्यनरमम्बन्धवत्त्वं तत्स्थापनात्वम् । एवञ्च सादृश्यमम्बन्धस्य न
 स्थापनानिरोपनिषामकत्वम्, असद्भावस्थापनोच्छेदप्रगत्वात् । नाभिप्रायसम्बन्धस्यापि, नाम्न्यपि तस्य
 सुवचत्वेनानिप्रसङ्गादिति । अत एव द्रव्यलिङ्गिनि स्थापनाया न भाववापुषुदि, उत्कृष्टदोषवत्त्वन प्रतिमन्धी
 यमानस्य सादृशाद्गणवदनुस्मृते सूत्राधिपवत्त्वंदनिष्ठाननुबन्धीषाघातात् ॥

- द्रव्यस्य पर्यायो भवति, यथा वा माधुजीवो द्रव्येन्द्रस्सन् भावेन्द्ररूपायाः परिणतेः कारणं भवति न तथा नामस्थापने । नामापि च स्थापनाद्रव्याभ्यां प्रोक्तवैधर्म्यादेव भिद्यते । यद्यपि पूर्वोदितप्रकारेणैवामभेदस्तथापि निरुक्तप्रकारेण भेदोऽपि सिद्ध एव । नहि दुग्धतक्रादीनां श्वेतत्वादिनाऽभेदोऽपि माधुर्यादिनापि न भेदोऽनन्तधर्माभ्यासितत्वाद्भस्तुन
- 5 इति । ननु नामादिविचारे प्रकान्ते भाव एव वस्तु विवक्षितार्थक्रियासाधकत्वाद्बुभय-सम्मतवस्तुवत्, नहि भावेन्द्रवद्विवक्षितार्थसाधनसमर्था गोपालदारकाद्या नामेन्द्रादयोऽतः किमत्र भावार्थदृश्यैर्नामादिभिरिति चेन्न, नामादीनामपि वस्तुपर्यायत्वेन सामान्यतो भावत्वानतिक्रमात्ततः सिद्धसाधनम् । अविशिष्ट इन्द्रादिवस्तुन्युच्चरिते नामादिकं भेद-चतुष्टयमपि प्रतीयत एव, किमनेन नामेन्द्रो विवक्षित आहोस्वित्स्थापनेन्द्र उत द्रव्ये-
- 10 न्द्रो भावेन्द्रो वेति । अतस्तामान्येनेन्द्रवस्तुनश्चस्वागोऽप्यमी पर्याया भावविशेषा एव । अथ विशिष्टार्थक्रियासाधकं भावेन्द्रादिकं भावमाश्रित्य वस्तुत्वसाधनेऽपि न काचित्क्षतिः, भावेन्द्रादेर्भावस्य विशिष्टक्रियानिर्वर्तकत्वे नामेन्द्रादिपर्यायाणामपि तद्द्रष्टव्यमेव । द्रव्य-रूपतया पर्यायाणां परस्परमभेदात् । भावपरिणामनिमित्तभावाद्वा नामस्थापनाद्रव्याणां भावाङ्गतयोपयोगः, जिननामजिनस्थापनामुक्तिगतमुनिदेहदर्शनाद्भावोद्भासात् । केनचिदुच्चरित
- 15 हि जिननाम श्रुत्वा जिनप्रतिमास्वरितकादीनि प्रेक्ष्य परिनिर्वृतमुनिदेहं भविष्यद्यतिपर्यायं जनं वाऽवलोक्य च प्रायशसम्भ्यदर्शनादिभावपरिणामो दृश्यते । अयन्मत्र विश्लेषो नामादि-त्रयमनैकान्तिकं समीहितसाधने निश्चयाभावादानात्यन्तिकञ्च कारणमात्यन्तिकप्रकर्षप्राप्त-तथाविधविशिष्टफलसाधकत्वाभावात् । भावस्त्वैकान्तिकः, आत्यन्तिककारणञ्चातोऽभ्यर्हित-तम इति । अयञ्च नामादीनां प्रधानेतरभावो भिन्नवस्तुगतापेक्षया, अभिन्नवस्तुगतानान्तु नामा-
- 20 दीनां भावाविनाभूतत्वादेव वस्तुत्वम् । सर्वस्य हि वस्तुनस्स्वाभिधायकं नामरूपम्, यथाऽऽता-नवितानीभूततन्तुसन्तानः पट इति, ऊर्ध्वकुण्डलेष्वाघतघृत्तमीवो घट इत्यादि । स्वाकारः स्थापनारूपः, यथा सर्ववस्तुनः स्वस्वाकारः । अतीतानगतभावकारणं द्रव्यम्, कार्यापन्नञ्च स्वं भावरूपम्, यथा मृदिपण्डादिवस्तुनो जन्मत्वापन्नं घटादिकम् । इत्थं सर्वं वस्तुं चतुरूपाविनाभूतं दृष्टमेवमेव मन्यदर्शनव्यवस्थानाजिनमतस्य सर्वनयसमूहा-

१. अनेन यद्यद्भस्तु तत्तत्पिरेपचतुष्टयमिति व्याप्तिर्लभ्यते ' जत्थ यं जं जाणिञ्जा गिरुन्वं गिरुत्तेो गिरुवसेत्तं । जत्थपि यं ण जाणिञ्जा चउत्थं गिरुत्तेवे तत्थ ' इत्यनुयोद्गास्तप्राथ । तथापि प्राथिकीये व्याप्तिरप्राप्तये वस्तुनि नाम्नोऽप्रशेगान्, जीवत्वेन द्रव्यत्वेन च भूतमवित्प्यपर्यायभावेन तत्कारणत्वाभा-वात्जीवे द्रव्यनिशेषस्यायोग्यात् । उक्त तरवार्यटीकाया ' यद्येकस्मिन् सम्भवति नैतत्तत्त्वा भवत्यवित्पि ' ति । अप्रज्ञाव्यजीवद्रव्यभिन्नं यद्यद्भस्तु तत्तत्पिरेपचतुष्टयवदिति व्याप्तेर्वा विरक्षणादिति ॥

त्मकत्वात् । न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुन्येककालं विद्यमानानां पर्यायाणां मध्य इदं वस्त्वपर-
 न्ववस्त्विति वक्तुं शक्यते, द्रव्यरूपतया सर्वेषामपि तेषामेकत्वात् । तथा वस्तुप्रत्ययहेतु-
 त्वान्नाम वस्तुधर्म, यद्यस्य प्रत्ययहेतुस्तत्तस्य धर्मो यथा घटस्य स्वधर्मा रूपादयः, यद्य यस्य
 धर्मो न भवति न तत्तस्य प्रत्ययहेतुर्थथा घटस्य धर्माः पटस्य, भवति च घटाभिधानाद्घटस्य
 सम्प्रत्ययः । सर्वेषां वस्तूनाञ्च नामरूपत्वाव्यभिचारान्नैकान्तिकत्वम् । यद्द्वयभिधानरहितं 5
 तद्वस्त्वेव न भवति, यथाऽभिधानरहितत्वेनावाच्यप्पटभूतलक्षणो भावः । अवस्तुत्वे
 तु कुतस्तत्प्रत्ययहेतुत्वस्य हेतोर्वृत्तिः स्यात्, तत्र तद्दृत्तौ वा तस्यापि वस्तुत्वमेव
 भवेत्, स्वप्रत्ययजनकत्वाद्घटादिवदिति । न च नयास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीति शब्द-
 श्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तस्य कस्यचिद्वस्त्वप्राप्तेरवस्तुधर्मता तस्येति वाच्यम्, प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 नामपि तत्प्रसङ्गात्, तेभ्योऽपि प्रवृत्तस्य कदाचिद्वस्त्वप्राप्तेः । नचानाधितप्रमाणेभ्यः प्रवृत्ता- 10
 वस्त्येवार्थप्राप्तिरिति वाच्यम् । सुविवेचितादाप्तशब्दादपि वस्तुप्राप्तेरवश्यम्भावादिति । एव
 यदस्ति तत्सर्वमाकारमयमेव, यथा मतिशब्दवस्तुक्रियाफलाभिधानानि । यत्त्वनाकार
 तन्नास्त्येव, यथा बन्ध्यापुत्रादिः, मतिर्हि ज्ञेयाकारग्रहणपरिणतत्वादाकारवती, अन्यथा
 नीलस्येदं सवेदनं न पीतस्येति नेयत्यं न स्यात्, नियामकाभावात् । नीलाद्याकारो 15
 हि नियामको यदा स नेप्यते तदा नीलप्राहिणी मतिर्न पीतप्राहिणीति कथं व्यवस्थाप्येता-
 विशेषात् । शब्दोऽपि पौट्टलिक्त्वादाकारवानेव । क्रियाऽप्युत्प्रेषणादिरूपा क्रियावतोऽनन्य-
 त्वादाकारवत्येव, फलमपि कुलालादिक्रियासाध्यं घटादिकं मूर्त्तिघटादिवस्तुपर्यायरूपत्वादा-
 कारवदेव, अभिधानमपि शब्दस्तस्याकारवस्त्वमुक्तमेव । तथा द्रव्यात्मकञ्च सर्वमुत्कणवि-
 फणकुण्डलिताकारसमन्वितमर्षवद्विकाररहितस्याविर्भावमात्रपरिणामस्य द्रव्यस्यैव सर्वत्र
 सर्वदाऽनुभवान्, न ह्यपूर्वं किञ्चिद्रूपघटे, छन्नरूपतया विद्यमानस्यैवाविर्भावान्, नाप्या- 20
 विर्भूतं सद्भिन्नइति, छन्नरूपतया तिरोभावस्यैवाऽऽसादनात् । तथा चाविर्भावतिरोभाव-
 रूपपरिणाम एव कार्योपचाराद्द्रव्यस्य चोपचरितकारणत्वेनोत्प्रेषणद्वयपरहित निर्विकार

१ मिश्रवस्तुनि निम्नकाले विद्यमानानां पर्यायाणां तथा वक्तुं शक्यत्वादेकस्मिन्नैव वस्तुन्येककाल-
 मिति । शक्यत इति, विनिगमनाविरहात्सर्वस्यैव वस्तुत्व सर्वस्यैवावस्तुत्वं वा भवेदिति भावः । चतुरङ्गा-
 विनाभूतत्वे च विनिगमकमाह द्रव्यरूपतया । ननु वस्तुधर्मत्वमेव तेषां न गम्यवति कृता द्रव्यरूपतयैव
 रूपत्वान्निष्पन्नाह तथेति ॥ २ यदि नाम वस्तुधर्मो न स्यात्तदा घटशब्द प्रोक्ते श्राव्ये किमयमहेति
 यथा एव स्यात्तु घटप्रतिपत्ति पटप्रतिपत्तिरूपो वा निरर्थक्यं स्यात्, न जाने किमप्यननोक्तमिति
 चित्तव्यामोहेन वस्तुप्रतिपत्तिरूपो वाऽनप्यवसाया भवेत्, कदाचिद्वस्तु कदाचिद्वस्तु कदाचिच्च स्तम्भदेवौ
 बोध इत्यादिसापि बाध्यम् ॥ ३ एवमात्पदाद्वयस्यैव प्रत्ययस्य मत् गुणवसावश्च द्रव्यमित्यनयोः पीतदण्डस्य ॥
 अत एव चात्र न तिरोभाऽन्यथा द्रव्यस्योत्प्रेषणद्वयपरहित इति तत्त्वार्थविरुद्धेति ॥

- द्रव्यमुच्यते । न च द्रव्यस्यैश्वर्यभावत्वे निर्विकारत्वे ध्यानन्तकालभावविनामनन्ताविर्भाव-
 तिरोभावानामेकहेतुत्वैव कारणत्व स्यादिति वाच्यम्, अचिन्त्यस्वभावत्वाद्व्यस्य, सर्पादि-
 द्रव्येष्वेकस्वभावेऽपि उत्पत्तिविफणादिपर्यायाणां क्रमप्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । न चोत्पत्ति-
 विफणादिवहुरूपत्वात्पूर्वावस्थापरित्यागेनोत्तरावस्थाधिष्ठानादनित्यता द्रव्यस्य स्यादिति वा-
 5 च्यम्, वेपान्तरापन्नतद्वहुरूपस्यापि द्रव्यस्य नित्यत्वात् । यथाहि नायकविदूषककपि
 राक्षसादिपात्रावसरेषु वेपान्तराण्यापन्नो नन्वे वहुरूप एवमुत्पत्तिविफणादिभिर्भावैर्द्रव्यमपि-
 बहुरूप तथापि नित्यमेव, स्वयमविकारित्वादाकाशवत् । तथा सर्वं भावात्मकम्, परा-
 परकार्यक्षणसन्तानात्मकस्यैव तस्यानुभवात्, प्रतिक्षण भवनमेव ह्यनुभूयते, पूर्वक्षणस्य
 निवृत्तिरपरस्योत्पत्तिरिति । न चोत्पत्तिनिवृत्ती कारणपेक्षिण्यौ, यद्य कारण तदेव द्रव्यमिति
 10 वाच्यम्, निरपेक्षस्यैवोत्पादात् । अपेक्षा हि विद्यमानस्यैव, न च मृत्पिण्डादिकारणकाले
 घटादिकार्यमस्ति, अविद्यमानस्य चापेक्षया ररविपाणस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । यदि
 चोत्पत्तिक्षणान्तरागपि घटादिस्स्यात्तदा किं मृत्पिण्डापेक्षया, एत एव तस्य विद्यमानत्वात् ।
 न चोत्पन्नसन् घटादिर्मृत्पिण्डादिकमपेक्षत इति वाच्यम् । मुण्डितशिरसो दिनशुद्धिपर्या
 लोचनवदपेक्षावैयर्थ्यात् । ननूत्पद्यमानतावस्थायामसावपेक्षत इति चेन्न, विचारासहत्वात्,
 15 उत्पद्यमानता हि किमनिष्पन्नावयवता, एत निष्पन्नावयवता, आहोस्विदर्धनिष्पन्नावयवता
 स्यात् । नाद्योऽनुत्पन्नस्यापेक्षाऽयोगाद्गनारविन्दवत् । न द्वितीयो निष्पन्नस्य परापेक्षा
 वैयर्थ्यात्, नान्त्यो वस्तुनस्ताशताप्रसङ्गात् । साशतायामप्यनिष्पन्नाश किं कारणमपेक्षते
 निष्पन्नो बोभय वा, नाद्यौ निष्पन्नानिष्पन्नयोरपेक्षाऽसम्भवस्योक्तत्वात्, नान्त्य उभयपक्षो
 दीरितदोषसङ्गमात् । तस्मान्मृत्पिण्डाद्युत्तरकाल भवनमेव घटादेस्तदपेक्षा, कार्यत्वाभिमत
 20 घटादिप्राग्भावेत्त्वमेव मृत्पिण्डादे कारणत्व, न पुनस्तत्र व्याप्रियमाणत्वात्, व्यापारस्य
 व्यापारवद्भिन्नत्वे तस्य निर्व्यापारत्वप्रसङ्गात्, अभिन्नत्वे व्यापाराभावप्रसङ्गात् । कारण-
 व्यापारजन्याया अप्युत्पत्तेरुत्पत्तिमतो भेदे उत्पत्तिमतोऽजन्मप्रसङ्ग, तस्मात्पूर्वोत्तरकाल
 भावेत्त्वमात्रेणैवायं कार्यकारणभावो वस्तुना लोके प्रसिद्धो न पुन किञ्चित्केनचिन्निर्वर्तित
 मिति न कस्यचिद्भावस्य सम्बन्धपेक्षा, ततो हेत्वन्तरनिरपेक्ष एव सर्वो भावस्समुत्पद्यत
 25 इति स्थितम्, एव विनाशोऽप्यहेतुक एव । न च मुद्रादिसव्यपेक्षा एव घटाद्यो विनाशमा
 विशन्तो दृश्यन्ते न निर्हेतुका इति वाच्यम्, विनाशहेतोरयोगात्, विनाशकाले मुद्रादिना
 किं घटादिरेव क्रियते कपालाद्यो वा तुच्छरूपाभावो वा, नाद्य कुलालादिसामग्रीत एव
 तस्योत्पत्ते । न द्वितीयो घटादीना तादवस्थप्रसङ्गात् । न तृतीयो नीरूपस्य तस्य खर
 शृङ्गस्येव कर्तुमशक्यत्वात् । न च तेन घटादिसम्बन्धेनाभावो विहितस्तेन घटादेर्निवृत्तिरिति

वाच्यम्, सम्बन्धानुपपत्तेः, किं पूर्वं घटः पश्चादभावो वैपरीत्य वा, उत समकाल वा
 घटाभावौ, नाद्यौ द्विनिष्ठसम्बन्धस्य भिन्नकालयोरसम्भवात् । अन्त्ये घटाभावयोर्यदि क्षण-
 मात्रमपि सहावस्थितिरभ्युपगम्यते तर्ह्यससारमसौ स्याद्विशेषाभावात्, तथा च सति घटता-
 दवस्थ्यप्रसङ्गः । न च घटोपमर्देनाभावो जायतेऽतो घटादिनिवृत्तिरिति वाच्यम्, उपमर्हस्य
 घटादिरूपत्वे तस्य स्वहेतुत एवोत्पत्तेः, कपालादिरूपत्वे तद्भावेऽपि घटतादवस्थ्यप्रसङ्गात् । 5
 तुच्छाभावरूपत्वे च घटाद्यभावेन घटाद्यभावो जायत इत्युक्तं स्यात्तथा च सत्यात्मनैवात्म-
 भवनानुपपत्तिस्स्यात् । तस्मान्मुद्गरादिसहकारिकारणवैसाहश्याद्विसदृशः कपालादिक्षण
 उत्पद्यते घटादिस्तु क्षणिकत्वेन निर्हेतुकस्वरसत एव निवर्त्तत इत्येतावन्मात्रमेव शोभनमतो
 हेतुव्यापारनिरपेक्षा एव समुत्पन्ना भावाः क्षणिकत्वेन स्वरसत एव विनश्यन्ति न हेतुव्या-
 पारादिति स्थितम् । तस्माज्जन्मविनाशयोर्न किञ्चित्केनचिदपेक्ष्यते, अपेक्षणीयाभावाच्च न 10
 किञ्चित्कस्यचित्कारण तथा च सति न किञ्चिद्द्रव्य, किन्तु पूर्वापरीभूतापरापरक्षणरूपाः
 पर्याया एव सन्तीति । एते हि स्वतन्त्रा नामादिनया मिथ्यादृष्टयोऽसम्पूर्णार्थप्राहिस्वाद्भ्रजगात्र-
 भिन्नदेशसस्पर्शनेन बहुविधविवाद्मुत्तरजात्यन्धवृन्दवत् । अनुभवप्रत्यक्षसिद्धन्तु जैनाभ्युपगम-
 रूपं निःशेषसमूहाभ्युपगमनिर्वृत्तमनवद्य, नामादिनयपरस्पोद्भाविताविद्यमाननिःशेषदोषत्वेन
 सम्पूर्णार्थप्राहिद्वान्, चक्षुष्मता समन्तात्समस्तहस्तिदर्शनजोहापवत् । तथा च यत्र शब्दो- 15
 हापयुद्धिपरिणामसद्भावस्तत्सर्वं नामादिचतुष्पर्यायम्, चतुष्पर्यायत्वाभावे शशशृङ्गादौ शब्दा-
 दिपरिणामाभावदर्शनात्, तस्माच्छब्दादिपरिणामसद्भावे सर्वत्र चतुष्पर्यायत्व निश्चितमेवा-
 वोऽन्यसवलितनामादिचतुष्टयात्मन्येव वस्तुनि घटादिशब्दस्य तदभिधायकत्वेन पृथुबुधो-
 दराद्याकारस्य नामादिचतुष्टयात्मकतया बुद्धेस्तदाकारमहणरूपतया परिणतिस्तदात्मन्येव
 वस्तुनि समुपल-धा । न चेद् दर्शन भ्रान्तं बाधकाभावात् । नाप्यष्टाशकयाऽनिष्टकल्प- 20
 नाऽतिप्रसङ्गात् । नहि दिनकरास्तमयोदयोपलब्धरात्रिदिवादिवस्तूना बाधकसम्भावन-
 याऽन्यथात्वकल्पना सङ्गतिमङ्गति । तस्मादेकत्वपरिणत्यापन्ननामादिभेदेष्वेव शब्दादि-
 परिणतिदर्शनात्सर्वं चतुष्पर्यायं वस्त्विति स्थितम् । भिन्नस्वरूपतया च नामादय-
 स्वाश्रयभूतवस्तुनः कथञ्चिद्भेदकारिणः, एकस्मिन्नपि वस्तुनि चतुर्णां प्रतीयमानत्वात्क-
 थञ्चिद्भेदकारिणश्च । यथाहि केनचिदिन्द्र इत्युचरितेऽन्यः प्राह किमनेन नामेन्द्रो 25
 विवक्षितस्थापनेन्द्रो द्रव्येन्द्रो भावेन्द्रो वा, नामेन्द्रोऽपि द्रव्यतः किं गोपालदा-
 रको हालिकदारकः क्षत्रियदारको वैश्यदारको ब्राह्मणदारकश्चूडदारको वा, क्षेत्रतोऽपि
 नामेन्द्रः किं भारत ऐरावतो महाविदेहजो वा, कालतोऽपि किमतीतकालमम्भवी
 वार्त्तमानिको भविष्यन् वा, अतीतकालमम्भव्यपि किमितोऽनन्तममयभावी, असख्यात-

- तमसमयभावी, सख्याततमसमयभावी वेति । भावतोऽपि किं कृष्णवर्णो गौरवर्णो दीर्घो मन्थरो वेत्यादि । तदेवमेकोऽपि नामेन्द्रस्थाश्रयभूतोऽर्थस्तावद्रव्यक्षेत्रकालभावाधिष्ठितोऽनन्तभेदत्व प्रतिपद्यते । तथा स्थापनाद्रव्यभावाश्रयस्याप्युक्तानुसारेण प्रत्येकमनन्तभेदत्वमनुसरणीयम् । एते च नामादयो भेदकारिण । एवमेकस्मिन्नपि शचीपत्यादाविन्द्र इति
- 5 ज्ञान्मस्तदाकारस्थापनाया उत्तरावस्थाकारणरूपद्रव्यस्य दिव्यरूपसम्पत्तिकुलिशधारणपारमैश्वर्यादिसम्पन्नत्वलक्षणभात्रस्य च प्रतीयमानत्वान्नामादिचतुष्टयस्याभेदकारित्वमपि । अत एते नामादयो धर्मा उत्पादव्ययध्रौव्यत्रिकवत्प्रतिवस्तु परस्परविनाभाविन इत्यल चर्चया । अथ नामादिनिक्षेपाणा नयैस्सह योजने शब्दनयैर्भावनिक्षेप एवेष्ट परैरर्थनयैर्नामादयश्चत्वारोऽपीष्टा । यद्यपि नामादिचतुष्टयस्याप्यभ्युपगमे नैगमादीना द्रव्यार्थिकत्वक्षति
- 10 द्रव्यार्थिकेन द्रव्यस्यैवाभ्युपगमात् पर्यायस्य प्रतिक्षेपाच्च । द्रव्यपर्याययोरुणप्रधानभावेन तेनाभ्युपगमाद्भावनिक्षेपसह एवेति चेत्तदा शब्दनयानामपि द्रव्यनिक्षेपसहत्व स्यात्तथापि नैगमभेदानामविशुद्धाना नामाद्यभ्युपगमप्रवणत्वेऽपि विशुद्धनैगमभेदस्य द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्त्वान्न भात्रनिक्षेपानुपपत्तिर्न वैतावता तस्य पर्यायार्थिकत्वप्रसक्तिरितराविशेषणत्वरूपप्राधान्येन पर्यायानभ्युपगमात् । शब्दादीना पर्यायार्थिकानान्तु नैगमवद-
- 15 विशुद्ध्यभावात् नामाद्यभ्युपगन्त्वमिति । सद्ब्रह्मसूत्रयोरपि विषयविशेषे शुद्धपर्यायविशिष्टद्रव्यविषयीकरणात् भावनिक्षेपसहत्वम् । ऋजुसूत्रो नामभावनिक्षेपावेवेच्छतीत्यन्ये, तत्र, तेन द्रव्याभ्युपगमस्य सूत्राभिहितत्वात् । पृथक्त्वाभ्युपगमस्यैव निषेधात् । सद्ब्रह्मव्यवहारौ स्थापनावजांस्त्रीनिक्षेपानिच्छत इति केचित्तदपि न, नैगमो हि सद्ब्रह्माभिमतसामान्यवादी व्यवहाराभिमतविशेषवादी, तदुभयवादी, च, तथा च सद्ब्रह्मस्य स्थापनास्वीकर्तृनै-
- 20 गमसमानत्वेन कथं स्थापनानभ्युपगन्त्वम् । न च व्यवहाराभिमतस्वीकर्तृनैगम एव स्थापनाभ्युपगन्ता न सामान्यवादी नैगमोऽतस्मद्ब्रह्मो न स्थापनामिच्छतीति वाच्यम्, तथा सति व्यवहारस्य स्थापनाभ्युपगन्त्व स्यात् । अधोभयविषयक एव नैगमस्थापनाविषयको नातस्मद्ब्रह्मव्यवहारयोस्स्थापनाविषयकत्वमिति चेत्सुतरा तत्रापिरेव, एकतरनिक्षेपयोस्सद्ब्रह्मव्यवहारयो प्रत्येक स्थापनानभ्युपगमेऽपि समुदितयोनैगमरूपत्वेन तेन तद-
- 25 भ्युपगमे तयोरप्यभ्युपगमस्य दुर्वारत्वात् । स्थापनासामान्य सद्ब्रह्म इच्छति, स्थापनाविशेषास्तु व्यवहार इत्येतदेव युक्तम्, अनिच्छा तु सर्वथा नैव युक्तेति । न च सद्ब्रह्मनये स्थापना

१ पाथावनय विशेषानुसारेण विशेषमनुभवताऽत्यनैगमेन शुद्धपर्यायभावनिष्ठ इत्य विषयीकियत इति भाव । न तु स्वविषयविशिष्टतत्पर्यायविषयनाशालि वद्भावनिक्षेपसहत्वमप्युक्तं सद्ब्रह्मसूत्रयोरप्यपि तज्जातीयविशिष्टपर्यायविषयविषयतया तच्छापनस्य दुस्त्वम् य इति ॥

नेष्टा, नामनिश्चेषेणैव स्थापनायास्मद्गृहात्, व्यापकं हि नाम व्याप्यभूतां स्थापनां मद्गृहा-
 त्येष, इन्द्रचित्रस्येन्द्रनामकपिण्डवन्नामेन्द्रत्व स्याद्विशेषान् पदप्रतिकृतिभ्यां नाम्नो द्वैवि-
 ष्यादिति वाच्यम्, द्रव्यनिश्चेषस्यापि नाम्ना सद्ग्रहप्रसक्तेः । न च भावप्रवृत्तिप्रयोजकस-
 म्यन्धभेदेन तयोर्भेदः, द्रव्यं हि परिणामितया भावे सम्यद्धं नाम च वाचकत्वेनेति
 वाच्यम्, गोपालदारके नामेन्द्रे नियामकस्य दुर्बलत्वाद्वावाचकत्वादिति । ततश्च सिद्ध- 5
 मृजुसूत्रान्तास्सर्षे नयाश्चतुरो निश्चेषानभिलपन्तीति सिद्धान्तवादिनः । सद्ग्रहव्यवहारौ
 नामादित्रयं ऋजुसूत्रादयश्चत्वारो भावमिच्छन्ति, नैगमस्तु सद्ग्रहे व्यवहारेऽन्तर्गत इति
 सिद्धसेनदिवाकरसूरयः ॥ अवसितं नयनिरूपणमित्याहेतीति ॥

इति तपोगच्छनमोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
 चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलङ्घिसूरिणा विनिर्मितस्य 10
 तत्तयन्यायविभाकरस्य स्वोपन्यायां न्यायप्रकाशव्याख्यायां नयनिरूपणं नाम
 नवम. किरणः ॥

अथ दशमः किरणः ॥

ननु व्यवस्थापितं प्रमाणनयत्त्वं, परन्त्वनयोः प्रयोगः क कार्य इत्याशङ्क्यां वस्तु-
 निर्णयायोपक्रान्ते षाद एवेति विभावयन् वादस्वरूपमाविष्करोति— 15

स्वपरपक्षसाधनदूषणाविषयं तत्त्वनिर्णयविजयान्पतरप्रयोजनं वचनं
 षादः ॥

स्वपरेति । षादिनः प्रतिवादिनो वा स्वपक्षसिद्धये यत्साधनं परपक्षपिपयकञ्च
 यदूषणं तद्विषयकं वचनं यादिप्रतिवादिनोर्वाद् उच्यते । तस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह तत्त्व-
 निर्णयविजयान्पतरप्रयोजनमिति । साधुजनहृदयपयोजविराजमानतत्त्वानां निश्चयस्तद्वाग 20
 विजयो वा प्रयोजनं यस्य तादृशमित्यर्थः । वादिनः प्रतिवादिनो वा स्वपक्षाय सिद्धिर्जयः,
 तद्विसिद्धिश्च पराजयः । विज्ञानप्रमाणतदाभासस्वरूपेण षादिना सम्यक्प्रमाणे स्वपक्षसाध-
 नायोपन्यस्तेऽपिज्ञानतत्त्वरूपेण वा वादिना प्रमाणाभास उपन्यस्ते प्रतिवादिनाऽनिश्चितत-
 त्त्वरूपेण दुष्टतया सम्यक्प्रमाणेऽपि तदाभासताया निश्चिततत्त्वरूपेण वा प्रमाणाभासे 25
 तदाभासतायामुद्भावितायां वादिनः प्रतिवादिनो वा प्रमाणतदाभासो परिहृतापरिहृतयोषी
 साधनदूषणे भवतः, ते च जयेतरव्यवस्थाया निवन्धने स्वात्मामिति जयपराजयवधि
 षादस्य पन्ते । तथा स्वपक्षे साधनमनुभवपि प्रतिवादी वादिमाधनस्याभासतामुद्भाषयन्

वादिनो जयति । आभासतोद्भावनयैव स्वपक्षे साधनस्योक्तत्वात्, पराजयोऽपि सम्यक्स-
धने परोक्तदूषणानुद्धरणादपि भवतीति भाव ॥

साधनदूषणात्मक वचन कीदृक् स्यादित्यत्राह—

साधनात्मकं दूषणात्मकञ्च वचनं स्वस्वाभिप्रेतप्रमाणरूपमेव स्यात् ।

5 तदन्यस्य प्रमाणाभामत्वान्निर्णायकत्वानुपपत्तेः ॥

साधनात्मकमिति । स्वपक्षविषयसाधनपरपक्षविषयदूषणवचने प्रमाणरूपे एव स्याता
मिति भावः । अन्यथात्वे दोषमाह तदन्यस्येति, प्रमाणान्यस्य वचनस्येत्यर्थः । निर्णायक
त्वानुपपत्तेरिति, प्रमाणस्यैव वस्तुनिर्णायकत्वादिति भाव । ननु यस्मिन्नेव धर्मिण्येकतरध
र्मनिरासेन तदन्यधर्मव्ययस्थापनाय वादिनस्साधनवचनं भवति तत्रैव प्रतिवादिनस्तद्विप
10 रीत कथं दूषणवचनं स्याद्वापातादित्याशङ्क्यामुक्तं स्वस्वाभिप्रेतेति विशेषणं प्रमाणस्य, तथा
च स्वस्वाभिप्रायानुसारेण प्ररूपिते साधनदूषणवचने विरोधाभावः । वादी हि पूर्वं स्वाभि
प्रायेण साधनं वक्ति ततः प्रतिवाद्यपि स्वाभिप्रायेण दूषणमुद्गावयति, न स्वत्वत्र साधन
दूषणञ्चैकत्र धर्मिणि तात्त्विकमस्तीति विवक्षितमपि तु निजाभिप्रायानुसारेण वादिप्रतिवादिनौ
प्रयुज्जाते इति भावः ॥

15 ननु दर्शनान्तरे वादजल्पवितण्डारूपेण कयायास्त्रैविध्योक्तेः कथं वाद एक एवोक्त
इत्यत्राह—

जल्पवितण्डयोस्तु न कथान्तरत्वं वादेनैव चरितार्थत्वात् ॥

जल्पेति । दर्शनान्तरे हि प्रमाणतर्कसाधनोपात्मस्तिद्धान्ताविरुद्धं पञ्चावयवोपपन्न
पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः, यथोक्तोपपन्नञ्जलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपात्मो जल्पः, स
20 प्रतिपक्षस्थापनादीनो वितण्डेति तद्विश्रणान्यभिहितानि । तत्र जल्पस्य न कथान्तरत्वं
वादेनैव चरितार्थत्वात् । न च जल्पे छलजातिप्रयोगस्यानुष्ठानात् वादे चासदुत्तरत्वेन
तस्याभावात् तेन चरितार्थत्वं जल्पस्येति वाच्यम् । अमदुत्तरे परप्रतिपक्षस्य कर्तुमशक्य-
त्वात्, नह्यन्यायेन जयं यशोधनं वा महात्मानस्समीहन्ते । अथ प्रबलप्रतिवादिदर्शना-
त्तज्जये धर्मध्वंससम्भावनात् प्रतिभाक्षयेण सम्यगुत्तरस्याप्रतिभासाद्रादुत्तराण्यप्यवाकि
25 रत्नेकान्तपराजयाद्वरं सन्देह इति धिया न दोषमावहतीति चेन्न, अस्यापवादिकस्य जात्या
शुत्तरप्रयोगस्य कथान्तरममर्थेनमामर्थ्याभावाद्वादतोऽविशेषात् । द्रव्यक्षेत्रकालभाषानुसारेण
हि यद्यसदुत्तरं कथञ्चन प्रयुज्जीत किमेतावता कथान्तरं प्रसज्येत । न च निग्रहस्थानानामप्यत्र

प्रयोगाद्विशेष इति वाच्यम् । वादेऽपि तदभ्युपगमात्, वादलक्षणे हि सिद्धान्तावि-
रुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तस्य पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन न्यूनाधिकत्वयोर्हेत्वाभासपञ्चकस्य
निग्रहस्थानाष्टकस्य तदुपलक्षणेनापरनिग्रहस्थानानाञ्च परेण स्वीकारात् । प्रतिपक्षस्थाप-
नाहीनाया वितण्डायास्तु कथात्वमयुक्तमेव । वैतण्डिको हि स्वपक्षमभ्युपगम्यास्थापयन्
यत्किञ्चिद्वादेन परपक्षमेव द्रूपयन् कथमवधेयवचनो भवेदिति । तस्माज्जल्पवितण्डानिराक- 5
रणेन वाद एवैककथात्वं लभत इति स्थितम् ॥

अङ्गनियमभेदप्रदर्शनार्थं वादे प्रारम्भकविशेषमाह—

कथारम्भकस्तु जिगीपुस्तत्त्वनिर्णिनीपुश्च ॥

कथारम्भकस्त्विति । क्वचिजिगीपु प्रथम वादमारभते, क्वचिच्च तत्त्वनिर्णिनीपु ।
तथा प्रतिवादिन्येकस्मिन्नपि प्रौढे गृह्वोऽपि सम्भूय त्रिवदेरन् जिगीपत्र, पर्यनुयुञ्जीरश्च 10
तत्रनिर्णिनीपत्र । स च प्रौढतयैव तान् तागतोऽप्यभ्युपैति प्रत्याख्याति तत्त्वञ्चाचष्टे ।
क्वचिदेकमपि तत्त्वनिर्णिनीपु गृह्वोऽपि प्रतिप्रोधयेयु । अत एव तत्रनिश्चयसरक्षण जल्प-
वितण्डयोरैव फलं, वादस्य तु तत्त्वनिर्णय एव, तत्र जिगीपोरनधिकारादिति प्रत्युक्तम् ।
वादस्याविजिगीपुविषयत्वासिद्धे, वादो नाविजिगीपुविषयो निग्रहस्थानयत्त्वात् जल्पवित-
ण्डावदित्यनुमानाच्च । न च वादे सतामप्येषा निग्रहयुद्धयाऽनुज्ञानान्न विजिगीपाऽस्ति, 15
किन्तु तत्र निवारणयुद्धयैवोद्गाढनमिति वाच्यम् जल्पवितण्डयोरपि तथोद्गाढननियमप्र-
सङ्गात् । तत्त्वाध्यवसायसरक्षणस्य छलजातिनिग्रहस्थानैर्वस्तुत कर्तुमशक्यत्वाच्चेति ॥

अथ कोऽसौ जिगीपुस्तत्त्वनिर्णिनीपुश्चेत्यत्राह—

१ वक्त्राऽभिप्रायेण प्रयुक्तस्य शब्दस्याभिप्रायान्तरकल्पनया तास्यैव न छद्मम् । यथा नयकम्बरोऽयमिति
नूतनकम्बलभिप्रायेणोक्ते पर कुतोऽस्य नव कम्बला दृश्यत इति एवमिति प्रथमविरोधमुद्गावयति,
एवमवा यत्रपि भाष्यम् । वादिना सम्यग्पत्ने हेतुभागे वा प्रयुक्त शब्दति तदापत्त्वाप्रतिभासे हेतुप्रति
बिम्बनप्राये साधर्म्यतो वैधर्म्यतो वा यदि प्रयुक्त किमपि स जान यथाऽनिलशब्दो कृतवत्त्वाद्दृष्टवदिति
प्रयोगे कृत साधर्म्येणैव प्रत्यवस्थान यथा निलशब्दा निरवयवत्वात्प्राग्वत्त्वात् न चास्ति विरोधहेतुपट
साधर्म्यात्कृतवत्त्वादिशब्दो न पुनरावगतासाधर्म्यात्प्रत्यवयवत्वात् नित्य इति । तत्रैव वैधर्म्येण प्रत्यव
स्थान यथा तत्रैव प्रतिहेतुवैधर्म्येण प्रयुक्तवत् अनित्य हि सावयव दृष्ट यथा पञ्चोत्त, न चास्ति विरोधहे
तुपटसाधर्म्यात् कृतवत्त्वादिशब्दो न पुनस्तद्वैधर्म्यात्प्रत्यवयवत्वात्प्राग्वत्त्वात् । वादकात् वादो प्रतिवादा
वा येन नित्यप्रवृत्त तन्निग्रहत्वात् देत्वाभागात्तद्वदुक्ति गारव तत्र प्र प्रदर्शय अ यत्र विनाशनीयमिति ॥

अङ्गीकृतधर्मसाधनाय साधनदूपणवचनैर्विजयमिच्छुर्जिगीषुः । स्वी-
कृतधर्मस्थापनाय साधनदूपणवचनैस्तत्त्वसंस्थापनेच्छुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः ॥

अङ्गीकृतेति । अङ्गीकृतो यो धर्मः कथञ्चिन्नित्यत्वादित्यस्य साधनाय व्यवस्थापयितु
तत्साधनं कर्तुं परपक्ष दूपयितुञ्च प्रवृत्तः स्वविजय परपराजयञ्चेच्छुर्जिगीषुरित्यर्थः । परपरा
5 जयमन्तरेण स्वविजयासम्भवादिति भावः । तत्त्वनिर्णिनीषुमाह स्वीकृतेति, शास्त्रेणेति शेषः,
परस्मिन् रस्मिन् वा कथञ्चिन्नित्यत्वादिव्यवस्थापनार्थं साधनदूपणवचननिचयैः कथञ्चि-
न्नित्यत्वादिलक्षणतत्त्वप्रतिष्ठाकाम इत्यर्थः ॥

अस्य प्रकारान् प्रकाशयति—

अयं स्वस्य सन्देहादिसम्भवे स्वात्मनि तत्त्वनिर्णयं यदेच्छति तदा
10 स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्भवति । परानुग्रहार्थं परस्मिन् तत्त्वनिर्णयं
यदेच्छति तदा परात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्भवति ॥

अयमिति । तत्त्वनिर्णिनीपुरित्यर्थः, तत्त्वनिर्णय स्वस्य परस्य च भवति, यदा स्वस्य
सन्देहादिसम्भवस्तत्परिहारेच्छा च भवति तदा स स्वात्मनि तत्त्वनिर्णयाभिलाषुकत्वात्स्वात्मनि
तत्त्वनिर्णिनीपुरित्युच्यते । यस्तु परानुग्रहैकप्रवणः परस्य तत्त्व प्राहयितुमिच्छति तदासौ
15 परात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुरित्युच्यते इत्याशयेनाह स्वस्येत्यादिना, स्पष्टमन्यत् । ननु परत्र तत्त्व-
निर्णिनीषुणा परस्मिन् निर्णय उत्पादिते सम्भैस्तस्य जयघोषस्य क्रियमाणत्वात्तस्य जिगीषुता
प्राप्तेति जिगीषोरस्य कथं भेद इति चेन्न, तदनिच्छातस्त्वस्य परोद्घोषमात्रेण तदभिलाषुकत्वा-
सम्भवात् । न च तर्ह्यसौ नाश्रुते जयमिति वाच्यम्, जयिनोऽपि तदभिलाषाभावात् ।
अनिष्टानामप्यनुकूलप्रतिवृत्तद्वैवोपकल्पितानां फलानां जनैरुपभुज्यमानतयाऽवलोकनान् ।
20 तथा च परत्र तत्त्वनिर्णिनीषो परस्य तत्त्ववोधन मुख्य फलमानुपद्विभक्तुं जय इति ॥

स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्दिशप्यसन्नह्यचारिसुहृदादयः । परस्मिन्
तत्त्वनिर्णिनीषुश्च गुर्वादिः । अयं ज्ञानावरणीयरुर्मणः क्षयोपशमात्स-
मुत्पन्नमत्यादिज्ञानवान् केवलज्ञानवान् वा भवति । स्वात्मनि तत्त्वनि-
र्णिनीषुस्तु क्षायोपशमिरुजानवानेव, जिगीषुरप्येवमेव ॥

25 स्वात्मनीति । शिष्य शिक्षणाद्योपाध्यायस्योपासको ग्रहणधारणपटु, सदाऽऽज्ञावि-
धाथी सम्यग्विद्यापरिपालन । मन्त्रह्यचारी सतीर्थ, सुप्रन्मित्रम् । परस्मिन् तत्त्वनिर्णि-
नीषुमाह परस्मिन्निति, गुर्वादिरिति, सम्यग्ज्ञानमियायुक्तसम्यग्धर्मशास्त्रार्थदशकः ' धर्मसौ

धर्मकर्त्ता च सदा धर्मपरायणः । सत्त्वेभ्यो धर्मशास्त्रार्थदेशको गुरुरुच्यते ' इतिलक्षण-
लक्षितः, आदिना सत्रह्यचारिसुहृदादीनां ग्रहणम्, यथाक्रमेण वादिप्रतिवादिनावत्रावसेयौ ।
परत्र तत्त्वनिर्णिनीपोर्भेदमाहायमिति, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुरित्यर्थः । ज्ञानावरणीयेति,
ज्ञानावरणीयकर्मविशेषप्रतियोगिकक्षयोपशमाविर्भूतव्यस्तसमस्तान्यतरमतिश्रुतावधिमनःपर्य-
वरूपज्ञानवानेकः, ज्ञानावरणकर्मसामान्यप्रतियोगिकक्षयाविर्भूतकेवलज्ञानवानपर इति 5
द्विभेदो भाव्यः । समस्तपदार्थतत्त्वज्ञानशालिनः केवलिनस्वात्मनि तत्त्वनिर्णयेच्छाया
जयेच्छाया वा सुतरामसम्भवेन परिशेषात् स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुर्विजिगीपुश्च क्षायोप-
शमिकज्ञानवानेव भवतीत्याशयेनाह स्वात्मनीति, एवमेव क्षायोपशमिकज्ञानवानेव, वीत-
रागत्वेन केवलिनो जयेच्छाया अभावादिति भावः ॥

10

नन्वेवं सत्यारम्भकः कतिविधस्सम्पन्न इत्यत्राह—

तथा चारम्भको जिगीपुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिक-
ज्ञानवान् केवली चेति चतुर्विधस्सम्पन्नः । एवं प्रत्यारम्भकोऽपि ॥

तथा चेति । क्षायोपशमिकज्ञानवानित्यनेन परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः केवलमिन्द्रो ग्राह्यः,
स्पष्टमन्यत् । आरम्भकप्रत्यारम्भकयोर्द्वैतप्रतिहितिन्यायेन प्रसिद्धेर्यावन्त आरम्भकास्ताव-
न्त एव प्रत्यारम्भका इत्याशयेनाहैवमिति, आरम्भकवदेवेत्यर्थः, तथा चायमपि चतुर्विध 15
इति भावः ॥

वादोऽयं चतुरङ्गोऽपि भवति, तत्रैकस्याप्यङ्गस्य वैधुर्ये कथात्पानुपपत्तेः वादिप्रतिवा-
द्येक्षयाऽङ्गनैयत्यात्, न हि वर्णाश्रमपालनक्षमं न्यायान्यायव्यवस्थापकं पक्षप्रतिपक्षरहि-
तत्वेन समदृष्टि सभापति वक्ष्यमाणलक्षणान् प्रात्रिकांश्च त्रिना वादिप्रतिवादिनौ स्वाभि-
मतसाधनदूषणसरणिमाराधयितुं क्षमौ, नापि दुःशिक्षितकुतर्कलेशवाल्लिजजनविप्लावितो 20
गतानुगतिको जनस्सन्मार्गं प्रतिपद्येत, तस्मात्कयोः कयोर्वादे वादिप्रतिवादिमभ्यसभाप-
तिरूपेषु वक्ष्यमाणलक्षणेपु चतुरङ्गेषु कल्पद्धान्यवश्यमपेक्षितानीत्येतद्दर्शयति—

यदोभावपि जिगीपु, जिगीपुक्षायोपशमिकज्ञानिनौ, जिगीपुकेव-
लिनौ वा वादिप्रतिवादिनौ भवतस्नदा वादिप्रतिवादिसभ्यसभापति-
रूपाणि चत्वार्यङ्गान्यपेक्षितानि ॥

25

यदेति । उभावपीति, आरम्भकप्रत्यारम्भकायुभावपीत्यर्थः, जिगीपु इति, वादिप्रति-
वादिनौ भवत इत्यपेतनेन सम्यद्धरते । जिगीपुक्षायोपशमिकेति, क्षायोपशमिकज्ञानी हि

जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुश्च । तत्र जिगीषोः प्रत्यारम्भक-
 तया यदोभावपि जिगीषू इत्यनेनोक्तत्वात्, जिगीषोः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपोश्च वादि-
 प्रतिवादित्वासम्भवेन च परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुरेवात्र क्षायोपशमिकज्ञानिपदेन विवक्षितः ।
 चत्वार्यङ्गान्यपेक्षितानीति, वादिप्रतिवाद्यभावे हि वाद् एवानुत्थानोपहतो जयपराजयौ तु दूर
 5 इति तावदशयं सिद्धावेव, उभावपि यदि जिगीषू स्यातां तदा परस्परं जयपराजयव्यवस्था-
 विलोपकारिश्रायकलहादिसम्भवात्पराङ्गद्वयं विवक्षितमेव, क्षायोपशमिकज्ञानी केवली वा
 यदा प्रत्यारम्भकस्तदापि जिगीषोर्वादिनश्श्रायकलहाद्यपोहनाय लाभादिहेतवे तदपेक्ष्यत
 एवेति भावः ॥

स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुरारम्भकः क्षायोपशमिकज्ञानी तृतीयः प्रत्यारम्भकस्तदा
 10 तत्राङ्गनियममाह—

यदा स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुरवादी प्रतिवादी च परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः
 क्षायोपशमिकज्ञानवान् तदा समर्थश्चेत्प्रतिवादी वादिप्रतिवादिरूपाङ्ग-
 द्वयमेवापेक्षितम् । असमर्थश्चेत्सभ्येन सहाङ्गत्रयमपेक्षितम्, केवली
 चेत्प्रतिवादी तदाङ्गद्वयमेव ॥

15 यदेति । समर्थश्चेदिति, जयपराजयनिरपेक्षो वादिनो विवक्षिततत्त्वावबोधनपटुश्चे-
 दित्यर्थः । अङ्गद्वयमेवेति, अनुपयोगेन सभ्यसभापत्यात्मकाङ्गद्वयाऽनावश्यकत्वात् न हानयो-
 रस्वपरोपकारायैव प्रवृत्तयोश्श्रायकलाभादिकामनासम्भव इति भावः । यदा पुनरुक्तान्यतापि
 प्रतिषादिना कथञ्चिदपि तत्त्वनिर्णयं कर्तुं न पार्यते तदा तन्निर्णयार्थमुंभाभ्यामपि सभ्या-
 नामपेक्षितत्वेन कलहलाभाद्यनभिप्रायेण च सभापतेरनपेक्षणीयत्वात्तदाऽङ्गत्रयमेवापेक्षित-
 20 मित्याहासमर्थश्चेदिति । केवली चेत्प्रतिवादी तदा कथमङ्गनियम इत्यत्राह केवली चेदिति ।
 प्रतिवादिनस्तत्त्वनिर्णयासामर्थ्यासम्भवेन तदर्थं सभ्यानपेक्षणात्, उभयोः कलहाद्यभिप्राया-
 भावेन च सभापतेरप्यनपेक्षणादिति भावः ॥

ननु वादी क्षायोपशमिकज्ञानी परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः प्रतिवादी च जिगीषुरन्ये वा प्रति-
 वादिनस्तदाङ्गनियमनाय प्राह—

25 यदा क्षायोपशमिकज्ञानवान् परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुरवादी प्रतिवादी च
 जिगीषुस्तदा चत्वार्यङ्गानि, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञान-
 नवान् परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुरवा प्रतिवादी तदाऽसमर्थत्वेऽङ्गत्रयं समर्थत्वे

चाद्ब्रह्मम् । केवली चेतप्रतिवादी तदाऽद्ब्रह्ममपेक्षितम् । यदा तु केवली
वादी जिगीषुश्च प्रतिवादी तदा चत्वार्यङ्गानि, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णि-
नीपुः क्षायोपशमिकज्ञानवान् वा प्रतिवादी तदाऽद्ब्रह्ममेवापेक्षितम् ॥

यदेति । चत्वार्यङ्गानीति, कलहादिसम्भवात् लाभेच्छासम्भवाच्च सभासदस्सभापति-
श्चापेक्षित इति भावः । यदा प्रतिवादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुर्वा 5
तदाङ्गनियमं सामर्थ्यासामर्थ्यप्रयुक्तमाह स्वात्मनीति । प्रतिवादी केवली चेतदाह केवलीति ।
ननु परत्र तत्त्वनिर्णिनीपोर्वादिनः केवलिनः कथं वादः परस्य केवलिनस्समप्रपदार्थपरमार्थ-
दर्शित्वादिति चेत्सत्यम्, असीममहिममोहहृतत्वाद्वादिन आत्मान निर्णीततत्त्वमिव मन्यमा-
नस्य केवलिन्यपि तत्त्वनिर्णयोपजननार्थं प्रवृत्तेः, परमकृपापीयूषपूरपरिपूरितान्तःकरणत्वेन
केवलिनस्तस्यापि बोधकत्वात् । केवलिनो वादित्वे जिगीषोः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपोः 10
परत्र तत्त्वनिर्णिनीपोर्वा प्रतिवादित्वेऽङ्गनियममाह यदा त्विति, केवलिनो वादित्वं परोप-
कारैकप्रवणत्वाद्भिद्येयम् । शेष मूलमुत्तानार्थम् ॥

वादः केषां न भवतीत्यत्राह—

जिगीषुस्वात्मतत्त्वनिर्णिनीप्वोः, स्वात्मतत्त्वनिर्णिनीपुजिगीष्वोः,
स्वात्मतत्त्वनिर्णिनीप्वोरुभयोरुभयोश्च केवलिनोर्वादिप्रतिवादिभाषास- 15
म्भवाच्च वादः प्रवर्तते ॥

जिगीषुति । उभयोरिति, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीप्वोः स्वस्मिन् तत्त्वनिर्णयाभावेन
परावरोधार्थं प्रवृत्तेरसम्भवान्न वादित्वं प्रतिवादित्वं वाऽऽनुत इति भावः । उभयोश्चेति,
परोपकारिणः केवलिनः परत्र तत्त्वनिर्णिनीपायास्सम्भवेऽपि केवलकलावलोकितसकलवस्तु-
तया कृतकृत्ये केवलिनि विषये न सा समुदेतीति तयोर्न वादिप्रतिवादित्वमिति भावः ॥ 20

अथ प्रत्येकमङ्गानि निरूपयितुमारभते—

प्रथमं वादारम्भको वादी, तदनु तद्विरुद्धारम्भकः प्रतिवादी, एतौ
स्वपरपक्षस्थापनप्रतिषेधौ प्रमाणतः कुर्वायाताम् ॥

प्रथममिति । चतुरङ्गेण त्र्यङ्गेण द्व्यङ्गेण वा समलङ्कृताया परिपदि येनादौ वाद आर-
भ्यते स वादीत्यर्थः । तदन्विति, यच्च तत्पश्चाद्वादिनो वादमनुवदन्ननुवदन् वा तदुक्तपक्षे 25
वदित्वात् प्रमाणप्रतिपन्न दूषण समुद्भावयति स प्रतिवादी प्रत्यारम्भव इत्यर्थः । उभयोः

कृत्यमाहेताविति, वादिप्रतिवादिनावित्यर्थः, वादिना हि निजपक्षस्थापनं परपक्षनिषेध-
नञ्च तद्वनिर्णयान्यथानुपपत्त्या विधेयं तदपि स्वाभिमतत्प्रमाणादेव, एवं प्रतिवादिनापि
कार्यम् । कचिदेकप्रयत्नेनापि स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपौ भवत इति सूचनाय समा-
सनिर्देशः । यदा हि वादिनिरूपणेऽवसिते प्रतिवादी वदति तदा वाद्यभिधानं प्रमाणोपका-
5 न्तत्वात्, स्वपक्षस्थापनरूपमेव परपक्षप्रतिक्षेपः, यदा तु वादिप्रतिवचने विरुद्धत्वादिकमुद्गा-
वयेत्तदा परपक्षप्रतिक्षेप एव स्वपक्षसिद्धिरित्येवं प्रतिवाद्यभिधानेऽपि भाव्यम् ॥

अथ सभ्यलक्षणमाचष्टे—

उभयसिद्धान्तपरिज्ञाता धारणावान् बहुश्रुतः स्फूर्तिमान् क्षमी
मध्यस्थः सभ्यः । वादोऽयं त्रिभिस्सभ्यैरन्यूनो भवेत् ॥

उभयसिद्धान्तपरिज्ञातेति । वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वकुशल इत्यर्थः, न चैतद्वहु-
श्रुतत्वे सत्यवश्यम्भावि, तस्यान्यथापि भावात् । सभ्यानामुभयसिद्धान्तपरिज्ञावृत्ताभावे च
वादिप्रतिवादिप्रतिपादितसाधनदूषणेषु सिद्धान्तसिद्धत्वादिगुणानामवधारयितुमशक्यता स्या-
दिति भावः । धारणावानिति, उभयसिद्धान्तवेत्तृत्वेऽपि विना धारणां स्वावसरे न गुण-
दोषावबोधकत्वमतस्साप्यपेक्षितेति भावः । कचिद्वादिप्रतिवादिभ्यां स्वप्रौढिमप्रकटनाया-
15 त्सिद्धान्तानभिहितयोरपि व्याकरणादिप्रसिद्धयोः प्रसङ्गतः प्रयुक्तोद्भावितयोरुणदोषयोः
परिज्ञानार्थं बहुश्रुत इति । स्फूर्तिमानिति, ताभ्यामेव स्वप्रतिभयोत्प्रेक्षितयोस्तत्तद्गुणदोषयो-
र्निर्णयार्थं स्फूर्त्तरपेक्षणमिति भावः । वादिप्रतिवाद्यन्तरस्मिन् सभ्यैर्दोषे निर्णयिते कदाचिदन्यत-
रेण पंरुपेऽभिहितेऽपि तैर्निष्कोपैर्भवेदित्यमन्यथा तत्प्रावगमव्याघातप्रसङ्गस्यादत्त उक्तं
क्षमीति । तत्रवेदिनोऽपि पक्षपातेन गुणदोषौ विपरीतावपि प्रतिपादयेयुरिति मध्यस्थ
इति । वादे प्रायिकं सभ्यसख्यानिघममाह-वादोऽयमिति, उपलक्षणमिदम्, तेन त्रिचतुरा-
20 दीनामेपामलाभ एकोऽपि सभ्यो भवितुमर्हतीति सूचितम् ॥

विधेयमेपामादर्शयति—

सभ्यैरेतैर्यथायोगं वादिप्रतिवादिनोः प्रतिनियतत्वादस्थाननियमनं
कथाविशेषनियमनं पूर्वोत्तरवादिनिर्देशस्तद्वचनगुणदोषावधारणं तत्त्व-
25 प्रकाशनेन यथासमयं वादविरामः जयपराजयप्रकाशनञ्च कार्यम् ॥

सभ्यैरेतरिति । निरुक्तलक्षणैस्मभासद्भिर्गित्यर्थः । यथायोगमिति, वादिप्रतिवादिनौ
यदा स्वीकृतप्रतिनियतत्वादास्थानकतयोपक्षितौ भवतस्तदा उयोः

करणमित्यर्थः । कथाविशेषनियमनमिति, सर्वाङ्गवादेन दूष्यानुवादेन वर्गपरिहारेण वा वक्तव्यमित्यादिरूपेण कथाविशेषस्य नियमनमिति भावः । पूर्वोत्तरेति, अस्य प्राथमिको वादः, अस्योत्तरवाद इत्येव वादनिर्देश इति भावः । तद्वचनेति, वादिप्रतिवादिभ्यामभिहितयोः साधक-
 वाधकयोर्गुणस्य दोषस्य च निश्चयीकरणमिति भावः । तत्त्वप्रकाशनेनेति, यदैकतरेण प्रति-
 पादितमपि तत्त्व मोहादभिनिवेशाद्वाऽन्यतरोऽनङ्गीकुर्वाणः कथाया न विरमति, यदा वा 5
 द्वावपि तत्त्वपराङ्मुखादुदीरयन्तौ न विरमतस्तदा तयोस्तत्त्वप्रकाशनेन कथातो बहिष्करण-
 मिति भावः । जयपराजयेति, कथाफलस्य यथायोग जयपराजयरूपस्योद्दोषणमित्यर्थः ॥

अथ सभापतिस्वरूपं दर्शयति—

प्रज्ञाऽऽज्ञासम्पत्तिसमताक्षमालङ्कृतः सभापतिः ॥

प्रवेति । सभापतेरप्राज्ञत्वे कचिद्वादिना प्रतिवादिना वा जिगीषुणा शास्त्रात्सभ्यान् 10
 प्रत्यपि विप्रतिपत्तौ विधीयमानाया तत्समयोचितकार्यकर्तृत्वं न स्यादिति तेन प्रज्ञालङ्कृतेन
 भान्व्यमिति भावः । स्वाधिष्ठितरसुन्वरायामस्फुरिताज्ञैश्वर्यो विवादं न व्यपोहितुमुत्सहति
 इति आज्ञासम्पत्त्यलङ्कृत इत्युक्तम् । कृतपक्षपाते च सभापतौ सभ्या अपि मीतमीता
 इवैकतः किल फलङ्कः, अन्यतश्चावलम्बितपक्षपातः प्रतापाधिपतिस्सभापतिरितीतस्तदमितो
 व्याघ्र इति न्यायेन कामपि कष्टा दशमाविशेषयुर्न पुनः परमार्थं प्रवयितुं प्रभवेयुरतस्समता 15
 लङ्कृत इत्युक्तम् । उत्पन्नगोधाः पार्थिवा यदि तत्काल नोपदर्शयेयुस्तदा निर्दर्शनमकिञ्चि-
 त्कराणा स्युरिति तेषा कोपे सफले वादोपमर्द एव भवेदिति क्षमालङ्कृत इत्युक्तम् ॥

अस्य कर्त्तव्यमाह—

अनेन च वादिप्रतिवादिभ्यां सभ्यैश्च प्रतिपादितस्यार्थस्यावधारणं 20
 तयोः कलहनिराकरणं तयोश्चापधानुगुणं पराजितस्य शिष्यत्वादिनिय-
 मनं पारितोषिकादिवितरणञ्च कर्त्तव्यम् ॥

अनेन चेति, सभापतिना चेत्यर्थः । तयोरिति, वादिप्रतिवादिनोरित्यर्थः, सर्वमन्यत्प्र-
 काशम् । तथा च वादस्य क्विजिगीषुधिपत्यत्वेन चतुरङ्गत्वं, नतु वादत्वात्, स्वाभिप्रेतार्थ-
 व्यवस्थापनफलत्वाद्वा द्वयङ्ग्यङ्गनादानामपि तथात्वापत्तेः, अपि तु विजिगीषुवाद एव तथा,
 तत्रैकस्याङ्गस्यापि वैकल्ये प्रगुणार्थापरिसमाप्ते । मर्यादोच्छेदनेने हि प्रयत्नमानानामहङ्कारमह- 25
 मस्तानां वादिप्रतिवादिना प्रमुखादिशक्तिप्रयमम्पन्नमाध्यय्यादिगुणोपेतसभापतिमन्वरेण

१. वादिना प्रतिवादिना च श्लोक सं ११११११ १११ इत्यादिमात्र वाऽन्यत् करवादात् परवदत् वा
 वक्तव्यमित्यादिरूपतो वादनियमनमित्यर्थः ॥

लक्षितलक्षणालङ्कृतसभास्ताराश्च विना को नाम नियामक. स्यात् । प्रमाणतदाभासपरिज्ञान-
सामर्थ्योपेतवादिप्रतिवादिभ्याश्च विना कथं वाद प्रवर्त्तते । न चेदृशस्य वादस्य चतुरङ्ग-
त्वेऽपि वचनविकल्पोपपत्तितो वचनत्रिघातलक्षणेन छलेन, साधर्म्यवैधर्म्यान्यतरप्रयुक्तदूष-
णात्मकजात्या, विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिरूपनिग्रहस्थानेन च जयेतरव्यवस्था, न तु प्रमाणतदाभा-
5 सयोर्दुष्टतयोद्भावितयो परिहृतापरिहृतदोषमात्रेण सेति वाच्यम्, छलजात्योरसदुत्तररूपत्वेन
स्वपरपक्षयोस्साधनदूषणत्वासम्भवतो जयेतरव्यवस्थानिवन्धनत्वायोगात् । स्वपक्षासिद्धिरू-
पपराजयस्यैव निग्रहहेतुत्वेन निग्रहत्वात्, विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च निग्रहस्थानत्वस्यैवायोगा-
दिति, अधिकमन्यतोऽवसेयम् । तदेव प्रमाणप्रयोगभूमिभूतो वादो निरूपित इत्याहेतीति ॥

इत्थं सम्यग्ज्ञानं प्रमाणविषयफलप्रमातृरूपेण चतुर्विधव्याख्याप्रकारेण तदङ्गतया नय
10 प्रमाणप्रयोगभूमिश्चाभिधाय निरूपणस्यास्य प्रामाणिकतामाविष्करोति—

पूर्वागमान् पुरस्कृत्य भेदलक्षणतो दिशा ।

बालसंवित्प्रकाशाय सम्यक्संवित्प्रकाशिता ॥

पूर्वागमानिति । अस्मद्वधिकपूर्वत्वविशिष्टानाचार्यसिद्धसेनजिनभद्रगणिहेमचन्द्रवा-
दिदेवसूरियशोविजयवाचकप्रभृतिसन्ध्यान् ग्रन्थरत्नानित्यर्थ । पुरस्कृत्येति, अक्षिलक्षीकृत्य
15 विचार्य वेत्यर्थ, तेन निजग्रन्थस्य पूर्वागमसमतार्थप्रकाशकत्वेन प्रामाण्यं प्रकाशितम्, पूर्वाग-
मपदेन भगवदहर्दागमस्य मङ्गलभूतस्य स्मरणात् सम्यग्ज्ञाननिरूपणान्ते मङ्गलस्य प्रकाशनश्च
कृतं भवति । सम्यक्सविद प्रकाशनं कथं कृतमित्यत्राह भेदलक्षणतो दिशेति, अवान्तरभेद-
स्तल्लक्षणैश्च सक्षेपेण पूर्वाचार्यग्रन्थप्रवेशानुकूलतयेत्यर्थ । तेन स्वग्रन्थस्य पूर्वाचार्यप्रकाशि-
तार्थप्रकाशकत्वेन विष्टेपणकल्पत्वमपाकृतम् । ननु परिकर्मितचेतसामनायासेनैव तेभ्यो
20 बोधो भविष्यत्येवेति सक्षेपकरणं निष्कलमेवेत्याशकायामाह बालसंवित्प्रकाशायेति, भवत्येव
निस्संशय तेभ्य परिकर्मितमतीना बोधो गम्भीरार्थग्रहणसामर्थ्यात्, तादृशसामर्थ्यविकलानां
तत्प्रवेष्टृणां घालानान्तु दुरवगाहत्वात्तत्र प्रवेशस्य दुष्करत्वेन तत्प्रवेशसम्पादनायैव सुगम-
तया सक्षेपेण सम्यक्सविदो निरूपणमारचितमिति सकलमेवेति न विष्टेपणकल्पताऽस्येति
भाव । प्रकाशितेति भूतकृदन्तेन सम्यक्सविन्निरूपणं पूर्णमिति सूचितमिति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधोमद्विजयकमलसूरीश्वरचरण
नलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टरेण विजयलब्धिसूरिणा यिनिमित्तस्य तत्पण्याय
विभाकारस्य स्वोपशया न्यायप्रकाशघास्याया घादनिरूपणं नाम दशमं किरणं ॥

अथ तृतीयो भागः

प्रथमः किरणः

तदेवं मोक्षसाधनावयवभूते सम्यक्श्रद्धासविदौ निरूपिते तथा निरूपितमेव च संवर- 5
निरूपणे सम्यक्चरणं तदङ्गत्वेन सक्षेपतः, अत्र तु कर्माष्टकशून्यताप्रयोजकानुष्ठानलक्षण-
चारित्रस्य नित्यानुष्ठानप्राप्तप्रयोजनानुष्ठानतो द्वैविध्यात्तद्बोधधिपया एककार्यकारित्वप्रयो-
ज्यत्वाधसरसङ्गतिभिर्ज्ञाननिरूपणानन्तरं चरणं निरूपयति—

चरणकरणभेदेन द्विविधं चरणम् ॥

चरणेति । चर्यते मुमुक्षुभिस्सदाऽऽसेव्यत इति चरणम्, चर्यते गम्यते प्राप्यते भवो- 10
दधेः परं कूलमनेनेति चरणं व्रतश्रमणधर्मादिमूलगुणरूपम् । क्रियतेऽनुष्ठीयते सति प्रयोजने
यत्तत्करणं पिण्डविशुद्ध्यादिकं तदेतद्विविधरूपेण सम्यक्चरणं द्विभेदमित्यर्थः । नित्यानुष्ठान-
रूपं चरणं, प्रयोजने प्राप्ते क्रियमाणं करणम् । व्रताद्यो हि सर्वकालमेव साधुभिश्चर्यन्तेऽ-
न्यथा स्वरूपहान्यापत्तेः, न तु व्रतशून्यस्तेषां कश्चित्कालोऽस्ति, पिण्डविशुद्ध्यादिकन्तु प्राप्ते
प्रयोजन एव विधीयत इति तदुभयात्मकं चारित्रमिति भावः । तत्र चरणगुणस्थितस्य साधो- 15
र्विशुद्धिरतो ज्ञानाच्चरणं प्रधानं तत्फलत्वात् । ननु चरणं सचरणरूपा क्रिया सा च ज्ञानाभावे
हता, तदुक्तं ' हया अत्राणतो किरिया ' इति, तस्माज्ज्ञानक्रिययोस्समुद्भितयोर्मोक्षसाधनत्वे-
नोभयोस्समानत्वमेव न चरणस्य प्रधानत्वमिति चेत्सत्यम्, सम्यक्श्रद्धासविश्चरणानि मुक्त्यु-
पाया इति यद्यपि त्रयाणामपि समानकारणत्वमुक्तं तथापि गुणप्रधानभावोऽस्ति, ज्ञानं प्रका-
शकमेव, चरणन्स्वभिनवकर्मादाननिरोधफलं निर्जराफलञ्च, ततो यद्यपि ज्ञानमपि प्रकाश- 20
कतयोपकरोति सदृशैर्ज्ञानचरणद्विकाधीनो मोक्षस्तथापि प्रकाशकतयैव व्याप्रियते ज्ञानं कर्म-
मलशोधकतया तु चरणमिति प्रधानगुणभावाच्चरणं ज्ञानसारं । उक्तञ्च ' नाणं पयास्यं बी
गुत्तिविमुद्धिफलं च ज चरणं । मोक्षतो य दुगाहीणो चरणं नाणस्स तो सारो ' इति । एवं
सम्यक्श्रद्धाया अपि सारश्चरणं तस्माच्चित्तयस्यैव समुद्भितस्य निर्वाणहेतुत्वं तत्रोभयोश्चरणद्वारा
चरणस्य च साक्षाद्देतुत्वमिति विशेषः, ततो न केवलं ज्ञानं मोक्षहेतुः, केवलज्ञानसद्भावेऽपि
शैलेयवस्थाभाविस्सर्वसवरूपचारित्रमन्तरेण निर्वाणाभावादतस्सम्यग्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधन-

त्वेन शास्त्रार्थपर्याप्तेश्चरणनिरूपणं निष्फलमित्यपास्तम् । ज्ञानमेव नेत्सितार्थप्रापकं, सक्रिया-
विरहात्; स्वदेशप्राप्त्यभिलषितगमनक्रियाशून्यमार्गज्ञानवदित्यनुमानेनासाधकत्वाच्चेति ॥

अथ चरणभेदमाह—

व्रतश्रमणधर्मसंयमवैयावृत्त्यब्रह्मचर्यगुप्तिज्ञानादितपःक्रोधनिग्रहरूपे-

5 णाष्टविधमप्यवान्तरभेदतस्सप्ततिविधं चरणम् ॥

व्रतेति । प्राणातिपातविरमणादि व्रतं पञ्चविधम्, श्रमणधर्मस्साधुधर्मः क्षान्त्यादिदश-
विधः, संयम उपरमस्सप्तदशविधः, वैयावृत्त्यमाचार्याद्युद्देशेन यत्कर्त्तव्यं तत्र व्यग्रतारूपं
दशविधम्, ब्रह्मचर्यस्य गुप्तयो वसत्यादिका नव, ज्ञानमाभिनिवोधिकानि तदादि येषां तानि
ज्ञानादीनि ज्ञानदर्शनचारित्ररूपानि त्रीणि, तपो द्वादशविधम्, क्रोधनिग्रहः क्रोधादीनां
10 निग्रहश्चतुर्विध इति मूलतोऽष्टविधमपि स्वस्वावान्तरभेदविवक्षया सप्ततिविधं चरणमित्यर्थः ।
ननु गुप्तीनां व्रतेषु श्रमणधर्मान्तर्गतचारित्रस्य व्रतात्मकत्वेन व्रतेषु संयमतपसोः श्रमणधर्मेषु
तपोग्रहणे तत्र वैयावृत्त्यस्य क्षान्त्यादिश्रमणधर्मग्रहणे तत्र क्रोधादिनिग्रहस्य चान्तर्गतत्वेन
तेषां पृथग्ग्रहणं व्यर्थमिति चेदुच्यते, गुप्तेर्निरपवादस्वप्रदर्शनाय पूर्वपश्चिमतीर्थकरतीर्थयोर्वि-
शेषेणैतद्भवति महाव्रतमिति प्रकाशनाय, व्रतचारित्रस्यैकांशत्वेन छेदोपस्थापनीयादित्तुर्विध-
15 धारित्रग्रहणाय अपूर्वकर्माश्रवसवरहेतुभूतसयमस्य पूर्वगृहीतकर्मक्षयहेतुभूततपसश्च ब्राह्मणा
आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति न्यायेन मोक्षाह्नं प्रति प्राधान्यख्यापनाय वैयावृत्त्यस्य
स्वपरोपकारकत्वेनानज्ञानादिभ्योऽतिशयतासूचनाय उदयोदीरणावलिकागतत्वेन क्रोधादीनां
क्षान्त्यादिभिरुदय एव न कर्त्तव्य इति ख्यापयितुं क्षान्त्यादयो ग्राह्याः क्रोधादयो हेया इति
दोषदर्शनाय तदुपन्यास इति न कोऽपि दोष इति भावः ॥

१. इदमित्यमासेवनीयं नत्वित्यमिति ज्ञानादेवावगम्यतेऽतो ज्ञानमेव प्रमाणं न तु बाह्य कारणं पिण्ड-
विशुद्ध्यादि चारित्रं वा, तज्ज्ञानाभावे तस्याप्यभावात्, सति च तद्विमन् चरणस्यापि भावात्, ज्ञान एव च
तीर्थस्य स्थितत्वात्, दर्शनस्यापि अधिगमजन्यस्य जोकादिपदार्थपरिच्छेदतस्सिद्धेर्जातिसमरणजन्यनैसर्गिक-
कस्याप्यामरहितत्वाभावात् । यत्स्वयम्भूरमणमत्स्यादीनामपि जिनप्रतिमायाकारमत्स्यदर्शनाच्चातिमनुस्यूत
भूतार्थालोकनपरामर्शमेव नैसर्गिकमभ्यस्तवमुपजायते, भूतार्थालोकनस्य ज्ञानमिति ज्ञान प्रधानमिति ज्ञाननय ।
क्रियानयस्तु क्रियैव प्रधानमैहिकाभुमिमरुकरलप्राप्तिकारणं युक्तिशुक्लत्वात्, ज्ञानन्तु क्रियोपकरणत्वाद्गीणम्,
प्रयत्नादिक्रियाविरहेण हि ज्ञानवतोऽप्यभिलषितासम्प्राप्तिर्न दृश्यते, आगमेऽपि च तीर्थकरणधर्मं क्रिया-
विफलानां ज्ञान निष्फलमेवोक्तम्, ज्ञानेनाधिक्रियासमर्थप्रदर्शनेऽपि प्रेक्षापूर्वकारी प्रमाता यदि हानोपादा-
नरूपां प्रवृत्तिं न क्रयान्तदा तद्विकल्पमेव, तदर्थत्वात्तस्य । सविदा विषयव्यवस्थानस्याप्यर्थक्रियास्वार्थिक्यैव प्रधानम् ।
न केवलमेव क्षयोपशमिकी चरणक्रियामश्रीकृत्यैव प्रापन्त्यं तस्या, किन्तु धार्मिकीमप्याधित्व, एतदपे-
क्षयाऽपि तस्या प्राधान्य भगवतोऽपि समुत्पन्नकेवलज्ञानस्य पावच्छेदेऽप्यवस्थायां सर्वतंत्ररूपकारिप्रक्रिया न
भवति तावन्मुक्तयनवाप्ते, यद्यत्समन्तरमात्रे तत्तत्कारणमिति व्यति विधेय कारणमिति ॥

अथ व्रतस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

हिंसानृत्तस्तेपात्रह्यपरिग्रहेभ्यो विरमणरूपाणि पञ्च व्रतानि ॥

हिंसेति । परिग्रहान्ताः कृतद्वन्द्वं हिंसादयः पञ्चम्यन्ताः, ' जुगुप्साविरामप्रमादा-
 र्थानामुपसख्यान ' मिति पञ्चमी । ननु ध्रुवत्वेन प्रसिद्धस्वार्थस्य ' ध्रुवमपायेऽपादान ' -
 मित्यपादानत्वेन प्रामादागच्छतीत्यादाविष्य प्रकृते हिंसादिपरिणामाना ध्रुवत्वाभावात्कथमपा- 5
 दानत्वम्, न च द्रव्यार्थादेशाद्धिंसादिपरिणत आत्मैव हिंसादिव्यपदेशभागिति ध्रुवत्वमिति
 वाच्यम्, तथा सति तस्य नित्यत्वेन विरमणानुपपत्तेरिति चेत् बुद्ध्या ध्रुवत्वविवक्षयाऽ-
 पादानत्वोपपत्तेः, प्रेक्षाकारी हि मनुष्यो य एते हिंसादयः परिणामाः पापहेतवः पापकर्माणि
 च तत्र प्रवर्त्तमानमिहैव राजानो दण्डयन्ति परत्र च बहुविध दुःखमवाप्नोतीति बुद्ध्या
 ध्रुवत्व सम्प्राप्य निवर्त्तत इति तेषां ध्रुवत्व काल्पनिक सम्पादनीयम् । वस्तुतस्तु ध्रुवत्वा- 10
 भावेऽप्यपादानसंज्ञाकरणाय जुगुप्सेत्यादिप्रवृत्तेर्न दोषोऽन्यथा ध्रुवत्व परिकल्प्यापादाने
 पञ्चमीत्यनेनैव पञ्चमीसिद्धौ तद्वचनवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । सर्वेषु व्रतेष्वहिंसायाः
 प्रधानत्वात्तत्प्रतियोगिन्या हिंसाया आदानुपादानम् । यद्यपीदमेवेत्यमेव वा कर्त्तव्यमिति
 बुद्धिपूर्वकपरिणामविशेषेण कृताऽन्यनिवृत्तिर्त्रैतशब्दवाच्या, तथा च निवृत्तौ प्रवृत्तौ च व्रत- 15
 शब्दो वर्त्तते, यथा पयो व्रतयतीत्यादौ व्रतशब्द, पयोऽभ्यवहार एव प्रवर्त्तते नान्यत्रेति
 तदर्थः । एवं हिंसादिभ्यो निवृत्तशशास्त्रचोदितकर्मानुष्ठान एव प्रवर्त्तते, ज्ञानक्रियाभ्या मोक्ष-
 श्रुतेः शशास्त्रविहितनिवृत्तिप्रवृत्तिक्रियासाध्यकर्मक्षपणस्यैव मोक्षावाप्तिसाधनात्तथापि निवृत्तेः
 प्राधान्यात्साक्षात्सैव दर्शिता । सम्बन्धिः शब्दत्वाच्चैकतरोपादानेऽन्यतरस्यापि प्रतीत्या ह्यति-
 पकदर्शनाद्धस्तिबोधवत् तत्पूर्वकप्रवृत्तेरपि गम्यत्वात् । अन्यथा निवृत्तिमात्रस्य निष्कलत्वा-
 पत्तिः स्यात् सवरविशेषप्रसङ्गश्च स्यात् । तदिदं व्रत देशसर्वभेदेन द्विविधमपि सवर- 20
 हेतुभूतमगार्यनगारिसाधारणम् । अत्र चानगारिसम्बन्धेव प्राह्य सम्यक्चरणाद्गत्वात् ।
 एवमेवान्यत्र तत्तद्गत्तयोक्तानामपि पुनरत्र तन्निर्देशस्तथा बोध्य ॥

अथ हिंसादिव्यरूपनिरूपणपूर्वकं तद्विरमणरूपं च तद्वर्णयति—

**प्रमादसहकारेण कायादिव्यापारजन्यद्रव्यभावात्मकप्राणव्यपरो-
 पणं हिंसा तस्मात्सम्यग्ज्ञानश्रद्धानपूर्विका निवृत्तिः प्रथमं व्रतम् ॥** 25

प्रमादेति । प्रमाद्यत इति प्रमादोऽयत्नोऽनुपयोगो वा, प्रथमकर्मदावानलप्रभूतकायिक-
 मानसिकानेकदुःखस्वालामालाकलापपरीतनिरिल्लोकावलोकनोऽपि तन्मध्यवर्त्त्यपि ततो

- बहिर्भवन्ननिदानानन्यसाधारणरीतरागप्रणीतधर्मचिन्तामणि यज्जन्यपरिणामविशेषान्न पश्यति पश्यन् वा नाचरति जीवः स प्रमादो मद्यादयः, अज्ञानसशयविपर्ययरागद्वेषस्मृतिभ्रंशयोग-
दुष्प्रणिधानधर्मानादरभेदेनाष्टविधो वा, तत्सहकारेण तन्निमित्तकात्मपरिणामविशेषेण वा
कायमनोवाग्व्यापारेण अन्य यद्द्रव्यात्मकानां भावात्मकानामुभयात्मकानां वा पञ्चेन्द्रियादि-
5 प्राणानां व्यपरोपण वियोगीकरणं जीवास्तृथक्करणं सा हिंसेत्यर्थः, तस्माद्द्वयपरोपणान्निवृत्ति-
र्विरतिः प्रथमं महाव्रतम्, सा देशतोऽपि स्यादित्यत्राह सम्यगिति, सर्वप्रकारेण भङ्गत्रयेण
तादृशी निवृत्तिर्ज्ञानश्रद्धानमन्तरेण न सम्भवतीति सूचनाय मिध्यादृशा तथाविरतेरज्ञाना-
श्रद्धानपूर्वकत्वसूचनाय च ज्ञानश्रद्धानपूर्विकेत्युक्तम् । यतो हि मिध्यादृशा सम्यक्त्वाभावेन
ज्ञानं श्रद्धा च वस्तुतोऽज्ञानरूपमश्रद्धारूपा चेति भावः । इत्वरकालतादृशविरतिवारणाय ।
10 सम्यगित्यनेन यावज्जीवमपि विवक्षणीयम् । तथा च हिंसाया ज्ञानश्रद्धानपूर्वकं भङ्ग-
त्रयेण यावज्जीवं निवृत्तिरिति भावार्थः । एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाख्यान् प्राणिन सम्यक्
शास्त्रतो ज्ञात्वा तदनुसारेण च श्रद्धयोपरमः सर्वेषु व्रतेषु प्रधानत्वात्सूत्रकमप्रामाण्याच्च
प्रथमं व्रतमिति यावत् । भङ्गत्रयं च द्रव्यभावतदुभयरूपम् ॥

अथ तत्परिपालनार्थानि व्रतानीतराग्याह—

- 15 अतद्व्रति तत्प्रकारकमप्रियमपमध्यं वचनमनृतं तस्मात्तथा विरतिर्द्वि-
तीयं व्रतम् । असत्यं चतुर्विधं भूतनिहृवाभूतोद्भावनाथान्तरगर्हाभेदात् ।
आद्यमात्मा पुण्यं पापं वा नास्तीत्यादिकम् । आत्मा सर्वगत इति द्विती-
यम् । गन्धश्चत्ववचनं तृतीयम् । क्षेत्रं कृप, काणं प्रति काण इत्यादि
वचनं तुर्पम् ॥

१. पीडाकर्तृत्वयोगेन शरीरविनाशापेक्षया प्राणिमनन मारयामीत्येवहृषसङ्केशात्प्राणव्यपरोपण हिंसा इय
सनिमित्ता, परिणामवादे हि पीडकस्य पीडनीयस्य परिणामित्वात्पीडाकर्तृत्वमुपपद्यते, एवान्तवादे त्वेका
न्ततो नित्यत्वे कस्यापि कार्यस्य करणऽक्षमत्वात् सर्वथा भेदे च शरीरकृतकर्मणो भेदोऽनुभवानुपपत्तेः ।
सर्वथाऽनित्यत्वेऽभेदे च परलोकाहान्नापत्ते शरीरनाशो जीवनाशात् हिंसादीनामसम्भव एव । नित्यानित्ये
प्यात्मनि सर्वे घटन एव मूतामूर्ता आभ्यास्य दहात्मनो कथमिन्द्र देहशरीरे च जीवस्य वेदनीयत्ते
कथयिदभेदस्य, न च नाशहेतुना देहाद्विन्न नाशे त्रियमाणे देहादवस्थस्य, अभिधे च क्रियमाणे देह
एव कृत स्यादिति वार्यम्, अभिजननाशकरणे दहस्य नाशितत्वेन कृतत्व भावात् । न च स्वकृतकर्मवशा
द्विज्ञाना भावे हिंसकस्याहिंसकरस्य वैयावृत्त्यकरस्यैव कर्मनिर्जरादेतन्त्वेन गुणत्वमव स्यत्, कर्माभिधे च निर्नि
शेषासर्वै हिंसनीय भवेदिति वाच्यम् कर्मादिस्य प्राधाभेदे इत्युभेऽपि हिंसकस्यापि तत्र निमित्तत्वात् । न
च तत्र सत्य निमित्तत्वे वैशादीनामपि हिंसाप्रसङ्ग इति वाच्यम्, दुष्टानिर्गन्धरास्यापि निमित्तत्वादिति ॥

अतद्वतीति । अचौरं चौर इत्याक्रोशनमलीकमित्यर्थः । अप्रियमपथ्यञ्च व्यवहारत-
 स्सत्यमपि अप्रीतिकारित्वादायतावहितकारित्वात्परमार्थतोऽमत्यम्, एवंविधाद्वचनात्सर्वथा
 ज्ञानश्रद्धानपूर्वकं विरमणं सत्यव्रतं द्वितीयमित्यर्थः । ननु ऋतशब्दसत्यार्थे वृत्ते सत्सु
 साधुसत्यं प्रत्यवायकारणानिष्पादकत्वात्, न ऋतमनृतमसत्यमित्यर्थः, तथा च मिथ्या-
 वचनमसत्यमित्येवोच्यतां लाघवादित्याशङ्क्यामाहासत्यमिति, अयं भावो मिथ्याशब्दो 5
 विपरीतार्थे वृत्ते तेन भूतनिह्वावभूतोद्भावनार्थान्तराणामेवासत्यत्वं स्यात् यथा नास्त्यात्मा
 सर्वगत आत्मेत्यादिवचनानि, यत्तु विद्यमानार्थविषयं व्यवहारतस्मत्यमपि प्राणिपीडाकरं
 परमार्थतोऽसत्यरूपं गर्हात्मकवचनमसत्यं न भवेदिति न तथोपन्यासः साधुरिति, उदाह-
 रणान्याहाद्यमिति, भूतनिह्वावत्कमलीकमित्यर्थः, केचिदात्मनः कर्तुर्विद्यमानस्यानुभव-
 वेद्यस्य शुभाशुभकर्मधारस्यानुभवस्मरणाद्याधारस्य मोहान्नास्तित्वं प्रतिजानन्ते, तेषामभिधानं 10
 भूतनिह्वावरूपमिति भावः । अभूतोद्धानस्य दृष्टान्तमाहात्म्येति, वेचित्स्वरुच्या यथावस्थित-
 मसंख्येयप्रदेशपरिमाणमाश्रयवशात्सकोचविकासधर्माणमरूपरसगन्धस्पर्शमनेकप्रकारक्रियमा-
 त्मानमवधूयाज्ञानबलेन सर्वगतं निष्क्रियमङ्गुष्ठपर्वमादित्यवर्णं प्रमाणशून्यं समुद्भावयन्ति
 तद्वेतेषामभिधानमभूतोद्भावनात्मकमनृतमिति भावः । अर्थान्तरं निर्दर्शयति गवीति, यो गां
 तुरङ्गमं ब्रवीति तुरङ्गमञ्च गामिति मौढ्याच्छाठवाद्वा वैपरीत्येन तद्वचनमर्थान्तररूपमसत्य- 15
 मित्यर्थः । शास्त्रप्रतिषिद्धं कुत्सितं वागनुष्ठानं गर्हा, तामुदाहरति क्षेत्रमिति, हिंसानिवृत्ति-
 प्रतिबन्धकत्वादस्य वचनस्यासत्यत्वम्, हिंसानिवृत्तिपरिरक्षणार्थं मृषावादादिनिवृत्तेरुपदिष्ट-
 त्वात् । काणं प्रति काण इतीति, निष्ठुरवचनमेतत्, तदपि परपीडोत्पादहेतुत्वात्सत्यमपि
 गर्हितम्, एवं छलदम्भकटुकैरिवचसामनृतत्व भाव्यम् । अत्र च व्रते चतस्रो भाषा द्वाचत्वा-
 रिंशद्भेदभिन्नाः सम्यगवबोध्याः, तत्र व्यवहारनयेन सत्या, मृषा, सत्यामृषा, असत्यामृषा 20
 चेति चतुर्विधा भाषा । निश्चयनयेन तु सत्यासत्यभेदाद्विधा, आराधकत्वविराधकत्वरूपभेदा-
 नुगुण्यात् । शुद्धनयेन देशसर्वभेदेनाराधाकत्वविराधकत्वभेदाभावात्, एकदा योगद्वयस्य
 चानभ्युपगमात्, अन्यथा श्वबलकर्मवन्धप्रसङ्गात् । तत्र सत्यं जनपदसम्मतस्थापनानामरू-
 पप्रतीत्यव्यवहारभावयोगौपम्यसत्यभेदेन दशविधम् । जनपदसत्यञ्च नानादेशभाषारूपम्,

१. पुण्यं पापमपि न बुद्ध्यादिवदात्मगुण कर्मण आत्मगुणत्वे तस्य पारतन्त्र्ये निमित्तं न भवेत् ।
 न हि यो यस्य गुण स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तं भवति यथा पृथिव्यादे रूपादि । अभ्युपगम्यते च परं
 कर्मात्मगुणमिति । न चात्मन पारतन्त्र्यमसिद्धम् हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वत्तिसिद्धे । मद्योदेकरासत्र्येण पुण्य-
 पेणाश्रुचिस्थानपरिग्रहवत् । शरीरं हि हीनस्थानमात्मनो दुःखहेतुत्वात् । न च गुणत्वेऽपि शोषादीनां
 पारतन्त्र्यनिमित्तत्वं दृष्टमिति वाच्यम् तेषां पौद्गलिकत्वेन गुणत्वानुपपत्तेः, भावकोपादीनां तु न पारतन्त्र्य-
 निमित्तत्वमिति पुण्यपापे द्रव्यरूपे एवेति ॥

एकत्र देशे यदर्थवाचकत्वेन रूढं यद्वचनं तदन्यत्र तदवाचकत्वेन त्यज्यमानमपि व्यवहारप्रवृत्ति-
हेतुत्वात्सत्यम् । यथा कोङ्कणादिषु पयः पिञ्जमित्युच्यत इत्यादि । सम्मतसत्यं सकललोक-
सम्मतया सत्यत्वेन प्रसिद्धं यथा पङ्कजन्यत्वस्य कुमुदकुवलययादौ तुर्यत्वेऽपि अरविन्दमेव
पङ्कजमित्यावालगोपालप्रसिद्धमितरत्र त्वसम्मतत्वादसत्यम् । स्थापनासत्यं यथाऽक्षरविन्यासा-
5 दावयं मापकः कार्पाणो वा शतमिदं सहस्रमिदमित्यादि । नामसत्यं यथा कुलं धनं
वाऽवर्धयन्नपि कुलवर्द्धनोऽसौ धनवर्द्धनोऽसाविति वचनम् । रूपसत्यं यथाऽतद्गुणस्य
तथारूपधारणं दम्भेन गृहीतयतिवेषस्य यतिरयमिति । प्रतीत्यसत्यं वस्त्वन्तरमाश्रित्य
वस्त्वन्तरे दीर्घत्वद्वयत्वादिभणनं यथा कनिष्ठाङ्गुल्यपेक्षयाऽनामिका दीर्घा मध्यमापेक्षया
ह्रस्वेति, अनन्तपरिणामस्य तादृशतादृशसहकारिसन्निधाने तत्तद्रूपमिष्यक्ते रसत्यत्वम् ।
10 व्यवहारसत्यं यथा गिरिगतचूणादिदाहे गिरिर्दहतीत्यादिकम् । भावसत्यं यथा पञ्चवर्ण-
सम्भवे सत्यपि शुद्धा बलाकेत्यादिकम् । योगसत्यं यथा छत्रयोगादृण्डयोगाद्वा कदाचित्त-
योरभावेऽपि छत्री दण्डीत्यादिवचनम् । औपम्यसत्यं यथा समुद्रवत्तडाग इति । अथ
मृषा अपि दशभेदा क्रोधमानमायालोभप्रेमद्वेषहास्यभयाख्यायिकोपघातनिस्सृतभेदान्,
क्रोधनिस्सृतं वचनं यथा क्रुद्धः पिता पुत्र प्रत्याह न मे त्वं पुत्र इत्यादि । माननिःसृतं
15 मानात्कश्चिदल्पघनोऽपि वक्ति महाघनोऽहमित्यादि । मायानिस्सृतं यथा मायाकारप्रभृतय
आहुर्नेष्टो गोलक इत्यादि । लोभनिस्सृतं यथा वणिक्प्रभृतयोऽन्यथाक्रीतमेवेत्यं क्रीतमित्यादि ।
प्रेमनिःसृतं यथाऽतिरिक्ताना वचनं रुयादिकं प्रत्यहं तव दास इत्यादि । द्वेषनिःसृतं यथा
गुणवत्यपि निर्गुणोऽयमित्यादि । हास्यनिस्सृतं यथा गृहे स्थितमपि हास्यान्नात्र मे पितेत्यादि ।
भयनिःसृतं यथा तरकरादिभयेऽसमञ्जसाभिधानम् । आख्यायिकानिस्सृतं यथा काल्पनिक-
20 कथाद्यभिधानम् । उपघातनिःसृतं यथाऽचौरै चौरस्त्वमित्यसभ्याख्यानम् । सत्यामृषारूपञ्च
वचनं उत्पन्नविगतमिश्रकजीवाजीवजीवाजीवानन्तप्रत्येकाद्वाद्वाद्वामिश्रितभेदाद्दशविधम् ।
उत्पन्नमिश्रितं यथा दशन्यूनाधिकभावेन दारकाणां कचिद्द्वाम उत्पादेऽद्य तत्र दश दारका उत्पन्ना
इत्यादि, तथा श्वस्ते शतं दारस्यामीत्युक्त्वा पञ्चाशदानम्, अत्र लोके मृषात्वादर्शनाद-
नुत्पन्नांशे मृषात्वव्यवहाराद्य । विगतमिश्रितं यथा तथैव मरणकथनम् । मिश्रकमिश्रितं यथा
25 तथैवाद्य नगरे दश दारका जाता दश वृद्धा विगताश्चेति । जीवमिश्रितं यथा जीवन्मृतकृमिराशौ
जीवराशिरिति । अजीवमिश्रितं यथा प्रभूतमृतकृमिराशौ र्तोकेषु जीवत्सु अजीवराशिर-
साविति । जीवाजीवमिश्रितं यथा तत्रैव राशावेतावन्तो जीवन्त्येतावन्तश्च मृता इति ।
अनन्तमिश्रितं यथा मूलवन्दादौ परीतपत्रादिमलानन्तकायस्मर्वोऽप्येव इत्यभिधानम् । प्रत्ये-
कमिश्रितं यथा प्रत्येकमनन्तेन सह दृष्ट्वा सर्वोऽपि प्रत्येक इति कथनम् । अद्वामिश्रितं यथा

कश्चित्त्वरयन् कञ्चन दिवसेऽपि रात्रिर्जातेति वदति परिणतप्राथे वासरे । अद्वाद्वाभिश्चितं
 अद्वाद्वा नाम दिवसस्य रात्रेर्वा एकदेशः, यथा प्रथमपौरुष्यामेव त्वरयमाणः कञ्चन वक्ति
 शीघ्रो भव मध्याह्नो जात इति । असत्यमृपारूपं वचनं तु आभंग्रणाज्ञापनयाचनप्रच्छनप्र-
 ह्वापनप्रत्याख्यानच्छानुलोमानभिगृहीताभिगृहीतसंशयकरणव्याकृताव्याकृतभेदाद्वादशविधम् ।
 तत्रामंग्रणं यथा हे देवदत्त इत्यादि वचनमिदं पूर्वोदितसत्यादिभेदत्रयविलक्षणत्वान्न 5
 सत्यादिरूपमपि तु व्यवहारप्रवृत्तिहेतुत्वाद्दसत्यामृपारूपम् । आज्ञापनं यथा इदं कुर्वित्यादि,
 इदमपि तस्य करणाकरणभावतः परमार्थेनैकत्राप्यनियमात्तथाप्रतीतेरदुष्टविवक्षाप्रसूतत्वाद्-
 सत्यामृपारूपमेवमन्यत्रापि भाव्यम् । याचनं यथा भिक्षां प्रयच्छेति । प्रच्छनं यथा
 अविज्ञातस्य सन्दिग्धस्य वाऽर्थस्य परिज्ञानाय तद्विद्वः कथमेतदिति प्रच्छनम् । प्रज्ञापनं यथा
 हिंसाप्रवृत्तो दुःखितादिर्भवतीति । प्रत्याख्यानं याचमानस्य प्रतिषेधवचनम् । इच्छानुलोमं 10
 यथा केनचित्कश्चिदुक्तस्साधुसकाशं गच्छाम इति स आह शोभनमिति तादृग्वचनम् ।
 अनभिगृहीतं प्रतिनियतार्थानवधारणानुकूलं वचः, यथा बहुषु कार्येषूपस्थितेषु यत्ते प्रति-
 भासते तत्कुर्विति वचनम् । अभिगृहीतं यथा तत्रैवेदमिदानीं कर्त्तव्यमिति वचनम् । यद्वा
 यदर्थमनभिगृह्य डिस्थादिवद्वचनमनभिगृहीतं घटादिवद्वचनमभिगृहीतम् । संशयकरणं यथा
 नानार्थसाधारणं सैन्धवमानयेत्यादिवचनम् । व्याकृतं प्रकटार्थं यथा देवदत्तस्यैव भ्राते- 15
 त्यादिरूपम् । अव्याकृतमप्रकटार्थं बालकादीनां थपनिकेत्यादिवचनम् । एवं चतुर्विधेषु
 वचनेषु सम्यगवगतेषु प्रथमचतुर्थी भेदौ बान्यौ न द्वितीयवृत्तियाविति ॥

क्रमप्राप्तं तृतीयं व्रतमाख्याति—

स्वाम्याद्यदत्तवस्तुपरिग्रहणं स्तेयं तस्मात्तथा विरतिस्तृतीयं व्रतम् ॥

स्वाम्यादीति । स्वामिजीवतीर्थकरगुरुभिरदत्तस्य वस्तुन आदान प्रमत्तयोगास्तेय- 20
 मुच्यते, सर्वप्रकारेण यावज्जीवं तस्माद्विनिवृत्तिस्तृतीयमस्तेयव्रतमित्यर्थः । तृणोपलक्षाष्टादिकं
 तत्स्वामिनाऽदत्तं, यस्वामिना दत्तमपि जीवेनादत्तं यथा प्रत्रग्यापरिणामविकलो मातापि-
 तृभ्यां पुत्रादिर्गुरुभ्यो दीयते । यतीर्थकरैः प्रतिपिद्धमाषाकर्मदि गृह्यते ततीर्थकरादत्तम् ।
 आषाकर्मदिदोपरहितं स्वामिना दत्तं गुरूननुज्ञाप्य गृहीतं तद्गुरुदत्तमिति तदेतत्सर्वं स्तेय-
 मुच्यते तदेतच्चतुर्विधस्य ग्रहणपरिणामाभावोऽस्तेयमिति भावः । अत्राप्यविधकर्मदानस्य 25
 स्तेयत्वच्युदासाय स्वाम्यादीत्युक्तम् । न च शब्दादिविपरिध्याद्वारादीन्याददानस्य साधोस्ते
 यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् प्रमत्तयोगादिति पूरणान्, यत्नवतो ह्यप्रमत्तस्य ज्ञानिनश्शास्त्रदृष्ट्या
 शब्दादीनामादानेऽपि विरतस्यास्तेयत्वप्रसिद्धेः, सामान्यतस्तेषां मुक्तत्वेन दत्तमेव वा सर्वं
 न ह्यसौ पिहितादिद्वारादीन् प्रविशतीति भावः ॥

अथ चतुर्थं व्रतमभिधाति ॥

औदारिकवैक्रियशरीरविलक्षणसंयोगादिजन्यविषयानुभयनमब्रह्म
तस्मात्तथा विरतिस्तुर्यं व्रतम् ॥

- औदारिकेति । तिर्यङ्मनुष्याणां देवानां यच्छरीरद्वयं तस्य योऽयं विलक्षणसंयोगः
5 स्त्रीपुंससर्गविशेषसम्पर्कः, आदिना सकल्पनामग्रहणदर्शनादीनां ग्रहणम्, तज्जन्यं यद्विषया-
नुभवनं तदब्रह्म, पञ्चशरीरेषु औदारिकवैक्रियशरीरावच्छेदेनैवाब्रह्मसम्भवो नान्यशरीरा-
वच्छेदेनेति सूचनाय तदुक्तिः । तदिदमब्रह्म द्रव्यादितो निर्जीवप्रतिमादिद्रव्येषु सजीव-
पुरुषाङ्गनाशरीरेषुधर्वाधस्तिर्यग्लोकेषु दिवा वा रात्रौ वा क्रोधमानमायालोभेभ्यः सम्भवति,
न च चेतनस्याचेतनेन सह विलक्षणसंयोगो न मुख्यतया मैथुनसुरयानुभवनहेतुरपि तूपचारत
10 इति वाच्यम्, मुख्यफलाभावप्रसङ्गात्, मुख्यसिंहगतकौर्यशौर्यादीर्माणवकेऽप्रवृत्तिवत्, दृश्यते
च तत्र मुख्यं फलमतो नोपचारः । आसन्नदेशस्थितभ्रातृभगिन्योः शरीरसंयोगस्याब्रह्मा-
नुकूलत्वाभावेन तद्व्यावृत्त्यै विलक्षणसंयोगेत्युक्तम्, तथा च वेदोदयप्रयुक्तविलक्षणसंयोग
श्चित्तपरिणामविशेषद्वारको येन विषयसुरमनुभूयते तदब्रह्मेति फलितार्थः । ईदृशाब्रह्म-
णोऽब्रह्मचर्यं रौद्रं प्रमादोऽनन्तससारो लोकानादरोऽधर्मं इहपरलोकापायो दर्शनचारित्र-
15 मोहनीयबन्धोऽनन्तप्राणिघातश्च फलम् । तथा चैवंविधादब्रह्मणो योगकरणत्रयेणाष्टादशधा
ज्ञानश्रद्धानपूर्वकं विरमणं चतुर्थं व्रतमित्यर्थः । औदारिकापेक्षया स्वयं न करोति मनसा
वाचा कायेन वा, नान्येन कारयति मनसा वाचा कायेन वा कुर्वन्तं वा नानुमोदते मनसा
वाचा कायेन वेति नवविधः, एव वैक्रियापेक्षयापीति ॥

अथ पञ्चमं व्रतमाचष्टे—

- 20 सचित्ताचित्तमिश्रेषु द्रव्येषु मूर्च्छां परिग्रहस्ततश्च तथा विरतिः
पञ्चमं व्रतम् ॥

१. मूलतोऽब्रह्म द्विविधमौदारिकं दिव्यम्, आद्यं तिर्यङ्मनुष्याणामपरं भवनकास्यादीनाम् । तद्वि-
विधमपि मनोवाक्यैः करणकारणानुमोदनैश्च यथायथमष्टादशविधं विज्ञेयम् । तच्च देवमनुजानुसुरैर्मिलय-
णीयं कलङ्कनिमित्तत्वेन दुर्माचनत्वेन च पङ्कपनकगशाजालसन्निभं स्रोतुनपुसकवेदचिह्नं तपस्सयमब्रह्मचर्यविघ्न-
करं बहुप्रमादमूलं कुपुषैरासेव्यं जन्मजरामरणशोकहेतुकं दशनचारित्रमोहस्य निमित्तमवसेयम् । ब्रह्मचर्येन्द्र-
व्रतमतपोनियमज्ञानदर्शनचारित्रसम्पत्तयवियमूलं यमनियमगुणप्रधानयुक्तं तदुपु प्रभाववत् प्रशस्तगम्भीर-
स्थिरान्तं करणं सुखहेतुं सिद्धगतिनिलयं मुनिवरप्रतिपालितं पथमहाव्रतमध्ये सुष्ठु रक्षितं प्रधानमिति ॥

सचिचेति । मूर्च्छा लोभपरिणतिभेदः, यथाऽऽत्मा मोहमुपनीयते विवेकाऽप्रच्यव्यते च, प्रच्युतविवेकश्च प्रतिविशिष्टलोभकपायोपरागादयुक्तप्रवृत्तिर्न किञ्चित्कार्यमकार्यं वा जानाति, मूर्च्छेयं सर्वदोषप्रसूः, ममेदमिति सति संकल्पे हि रक्षणादयस्तस्य संजायन्ते, तत्र च हिंसाऽवश्यंभाविनी तदर्धमनृतं जल्पति चौर्यञ्चाचरति कचिन्मैथुने कर्मण्यपि प्रवर्त्तते तत्प्रमथाश्च नरकादिषु दुःस्रप्रकारा अनुभवाः, सा च मूर्च्छा एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रि- 5
येषु चेतनावत्सु, आभ्यन्तरेषु क्रोधमानमायालोभमिध्यादर्शनहारस्वरत्यरतिभयशोकजुगु-
प्सावेदाख्येषु, बाह्येषु वास्तुक्षेत्रधनधान्यशय्यासनयानकुण्डलद्विचतुष्पाङ्गाण्डाख्येषु द्रव्येषु
भवति क्रोधादिषु परिग्रहहेतुत्वात्प्रयुक्तस्वगौरवरक्षणाय तत्रानुरागाद्वा परेषु च ममेद-
मित्यज्ञानविययत्त्वान्मूर्च्छा भवति । तथा च सचिसा योपिदादयोऽचिसा आहारादयो मिश्रा
भूषणविभूषितभामिनीप्रभृतयः, एवम्भूतेषु द्रव्येषु या मूर्च्छा परिणामविशेषः स परिग्रहः । 10
यद्यपि वातपित्तश्लेष्मणामन्यतमस्य दोषस्य प्रकोपादुपजायमानपरिणामविशेषोऽपि मूर्च्छा
तथाप्यत्र सचित्तादिविपयिणी परिणतिर्माह्या । प्रमादसहकारेणेत्यस्यानुवृत्त्या च राग-
द्वेषमोहमूला हिंसावन्मूर्च्छेति लभ्यते, तेन तद्द्रहितस्याप्रमत्तकायमनोवाग्भ्यापारस्य संयमो-
पकरणादिपुषिदश्याहारशरीरेष्वगमानुज्ञातेषु न मूर्च्छेति विज्ञेयम्, अन्यथा शरीराहार-
शिष्यादिपरिग्रहस्यापि मूर्च्छात्वात्तेः धर्मोपष्टम्भकत्वस्य तत्रापि समानत्वात् । न च 15
यथाऽऽभ्यात्मिकेऽपि रागादावात्मपरिणामे सङ्गो मूर्च्छा तथा ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु
सङ्गो मूर्च्छा स्यादिति वाच्यम्, आत्मस्वभावानतिवृत्तेः, रागादयो हि कर्मोदयतंत्रा
इत्यनात्मस्वभावा न ज्ञानादयस्तथा, आत्मस्वभावभूतत्वात् । ततश्चेति, निरुक्तपरि-
ग्रहादित्यर्थः, तथा विरतिरिति, सर्वप्रकारेण यावज्जीवं ज्ञानश्रद्धानपूर्विका विरतिरित्यर्थः ।
पञ्चविधस्यास्य महाव्रतस्य द्वादश्यापादनार्थमेकैकस्य पञ्च पञ्च भावना भवन्ति, भावनाभि- 20
र्हनभ्यस्यमानानि महाव्रतान्यनभ्यस्यमानविद्यावन्मलीमसानि भवन्ति । तत्राहिंसाया-
स्तावदीर्यासमितिर्मनसमितिर्वचनसमितिरादानसमितिरालोक्रितपानभोजनमिति पञ्च भा-
वनाः । स्वपरवाधापरिहारकलिका पुरतो युगमात्रनिरीक्षणपूर्विका सोपयोगिनो गमन-
विपयिणी प्रवृत्तिरीर्यासमितिः । गमनक्रियायामसमितो हि प्राणिनः पादेन ताडयेत्,
अन्यत्र पातयेत्तथा परितापयेत् । तस्मादीर्यासमितेनावश्यंभवितव्यम् । आर्त्तरीद्रध्यानपरि- 25

१. ईर्यायामकृतेऽवधाने प्राणिनोऽभिहन्यात् पादेन ताडयेदन्यत्र प्राणिनः पतयेत् पीडासुत्यादये-
ज्जीवितान्प्रपठयेत् तथा च कर्मोपादानरक्तचक्र समितेन भाव्यम्, तथा चेर्गसमित्या भावितान्तरात्मा
जीवो मालिन्यमानरहितत्वात् विद्युद्धयमानपरिणामत्वात्तत्राचारित्रत्वान्प्रपञ्चादाद्युपरमात्मोपाधको भवती-
त्येवं गर्वत्र भावनीयम् ॥

- हारेण धर्मध्यान उपयोगो मनस्समिति , उवेन वन्वेन परितापेन नृशस न किञ्चन कर्म कदापि मनसाऽल्पमपि ध्यातव्यमनेन प्रकारेण मनस्समितियोगेन जीवश्चित्तसत्प्रवृत्तिलक्षणव्यापारेण वासितो भवति । एवं वचसापि प्राणिना परितापादिकारिणा न भणितव्यम् । किन्तु साधुना तत्र समितेन भवितव्यम् । उपधिप्रभृतीनामागमानुसारेण निरीक्षणप्रमा-
- 5 ज्ञानरूपाऽऽदानसमिति । सयतेन हि सदा प्रत्युपेक्षणप्रस्फोटनाभ्या प्रमार्जनया च भाजन वस्त्रादिक निक्षेपव्य गृहीतव्यञ्च । सनियममाहारादीना प्रत्यवेक्षणरूपा पञ्चमी भावना, एभिः पञ्चभिर्भावनाविशेषैरहिंसापालनहेतुभिस्सदा स्वस्थचित्तेनासेवितमहिमालक्षण त्रतमनाश्रवस्योपाय । द्वितीयत्रतस्य क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानानि आलोक्यभापणमिति पञ्च भावना । क्रुद्ध क्रोधतरलितमनस्कतया मिथ्या ब्रूयात्, लोभपरवशश्चार्थाका-
- 10 क्षया, भयार्त्त प्राणादिरक्षणेच्छया, हसन् कौतुकेनेति तत्प्रत्याख्यानानि चतस्रो भावना, सम्यग्ज्ञानपूर्वक पर्यालोच्य मिथ्या मा भूदिति मोहतिरस्कारद्वारेण भापण पञ्चमी भावना । तृतीयत्रतस्य त्रिचिन्त्यावग्रहयाचना, पुन पुनरवग्रहयाचना, अवग्रहधारणम्, साधर्मिकेभ्योऽवग्रहयाचनमनुज्ञापितवानात्रग्रहणमिति पञ्च भावना, तत्र देवेन्द्रराजगृहपतिशय्यातर-साधर्मिकभेदभिन्नावग्रहेषु पूर्वं पूर्वो वाध्य उत्तर उत्तरो बाधक इति सञ्चिन्त्य य स्वामी
- 15 स एव याच्योऽस्वामियाचने तु दोषबाहुल्यमुक्तमित्येव विचिन्त्यावग्रहयाचन प्रथमा । सकृद्वत्तेऽप्यवग्रहे स्वामिना भूयोऽवग्रहयाचन कार्यं, पूर्वलक्ष्येऽवग्रहे ग्लानाद्यवस्थासु मूत्रपुरीषोत्सर्गपात्रकरचरणप्रक्षालनस्थानानि दातृचित्तपीडापरिहारार्थं याचनीयानि, एव याञ्चा माचरन्नादत्तादानपनितेनागसा स्पृश्यत इति द्वितीया । एतावन्मात्रपरिमाणमेव क्षेत्रादिममोपयोगि नाधिकमित्यवग्रहस्य धारणमिति तृतीया । एवमवग्रहधारणे हि तदभ्यन्तरवर्तिनी
- 0 मूर्ध्निस्थानादिक्रियामासेवमानो न दातुरुपरोधकारी भवति, याञ्चाकाल एवावग्रहानवधारणे विपरिणतिरपि दातुश्चेतसि स्यात्, आत्मनोऽपि चादत्तपरिभोगजनित कर्मबन्धः स्यादिति । साधुभ्यः पूर्वपरिगृहीतश्रेयोभ्योऽवग्रहो मासादिकालमानेन पञ्चकोशादिक्षेत्ररूपो यान्य, तदनुष्ठानाद्धि तत्रासितव्यम्, तदनुज्ञात हि तत्रोपाश्रयादि समस्त गृहीयात्, अन्यथा स्तेय स्यादिति चतुर्थी । अनुज्ञया स्वीकृताप्रपानयोर्भववहार, सूत्रोक्तप्रकारेण

१. गृपावादिपरितोक्षणस्य सधरस्य गुरुमपीये प्रयोजनमावर्ण्य हेयोपादयवचनेदम्पयं सम्पन्नत्वा विकल्पव्यापुल्लगदितो वानवाप य निहात्यार्थत कद्र शब्दत पद्य हाहातमतिर्दिन परस्य जतो पीन कर सावय वचन न भापेत । किन्तु सद्गतं पय्यं परिमिताक्षर प्रतिपाद्यतिपिप्राथम्येनोपनिषत्क वानदोप रहित उपपत्तिरिवातिन पूरं युद्धः पर्यालोचिनागवगर भापय । एव गति मयतद्धरचरणनयनइदन धर सत्यावतसम्पन्ना भवति ॥

प्रासुक्यमेपणीयं कल्पनीयञ्च पानान्नमानीयालोचनापूर्वं गुरुवे निवेद्यानुज्ञातो गुरुणा मण्डल्या-
 मेकको वाऽश्रीयात्, उपलक्षणमेतत्, यत्किञ्चिदौघिकौपग्रहिकभेदभिन्नमुपकरणं धर्मसाधनं
 तत्सर्वं गुरुणाऽनुज्ञातं परिभोक्तव्यम् । एवं विदधानो नातिक्रामत्यस्तेयप्रतमिति पञ्चमी ।
 चतुर्थप्रतस्य स्त्रीपण्डपशुमद्वेइमासनकुड्यान्तरोऽङ्गनं, सरागस्त्रीकथात्यागः प्राप्रतस्मृतिवर्जनम्,
 स्त्रीणां मनोहराङ्गावलोकनस्वाङ्गसंस्कारपरिवर्जनं, प्रणीतात्यशनत्याग इति पञ्च भावनाः । देवमा- 5
 नुपभेदास्मचित्ताः स्त्रियः प्रस्तरलेप्यचित्रकर्मादिनिमित्ताश्चाचित्ताः नपुंसकवेदवर्त्तिनो महा-
 मोहकर्माणः पुंस्त्रीसेवनाभिरताः पण्डाः पशवः प्रसिद्धास्तत्संसक्तवसत्यासने, अन्तरस्येऽपि
 कुड्यादौ यत्र मोहनादिशब्दः श्रूयते तादृशं स्थानञ्च ब्रह्मचर्यभङ्गभयेन त्याज्यमिति प्रथमा ।
 मोहोदयानुकूलवनिताकथात्यागः, तादृशी हि रागानुबन्धिनी शृङ्गारानुविद्धा कथा चित्तविक्षेप-
 कारिणीति तामवश्यं त्यजेदिति द्वितीया । प्रब्रज्याप्रहणात्पूर्वं गृहस्थावस्थानुभूतकामिनीनिधु- 10
 वनस्मरणस्य कामाप्रिसन्दीपकत्वात्तद्वर्जनं तृतीया । अपूर्वैर्विस्मयरसनिर्भरतयाऽऽपातर-
 मणीयानि स्त्रियो मुक्त्वनयनस्तनजघनादीनि सप्रेम विलोकयतो निजाङ्गसंस्कारानुष्ठानपरायण-
 स्य च ब्रह्मचर्यविधातोऽवश्यम्भावीति तत्परित्यजनं चतुर्थी । श्लिथमधुरादिरसवत्पदार्थान्
 रूक्षभैक्ष्यानप्याकण्ठमभ्यवहरतो ब्रह्मक्षतिः शरीरपीडा च भवतीति तद्वर्जनं पञ्चमी । पञ्चम-
 प्रतस्य तु पञ्चानामिन्द्रियार्थानां मनोज्ञानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां प्राप्तौ स्नेहवर्जनं, 15
 अमनोज्ञानां प्राप्तौ च द्वेषवर्जनमिति पञ्च भावनाः । अभिष्वङ्गी हि मनोज्ञानभिलषेद्रमनोज्ञांश्च
 विद्विष्यात् । मरुयस्थसु मूर्च्छारहितत्वान्न क्वचित्प्रीतिमप्रीति वा करोति । एतान्येव महाप्रतानि
 शेषधर्मोणां मूलभूतत्वात् मूलगुणाभिधेयानि, चरणसप्ततेरपि मूलगुणभूतानि, रात्रिभो-
 जनविरसणन्तु व्रतं न तु महाव्रतमिति न तस्यात्र निरूपणमिति ॥

अथ संवरापादनसामर्थ्यनिमित्तमुत्तमगुणप्रकर्षमनगाराणां धर्ममाह—

20

१. चतुर्विधस्याशनपानस्नादिमस्वादिमभेदभिन्नस्थाहारस्य सर्वथा परिवर्जनं रात्राविति रात्रिमोजनविरम-
 णम् । स-मूलगुण सद्यतस्यैव देशविरतस्य तूत्तरगुणस्तपोवदाहारविरमणरूपत्वात्, तत्र एव वा तत्, चतुर्थी
 दिवसाहारस्यागरूपत्वात्, समिस्वादिबन्धमाप्रतसरक्षणान्मकत्वानुत्तरगुण । न चैव प्रतधारिणोऽपि न तन्मू-
 लगुणरूपं भवतीति वाच्यम् । समस्तव्रतसंरक्षणनात्यन्तोपकारित्वेन व्रतिनो मूलगुणत्वात्, अन्यथा हि मूलगुणा
 महाप्रतादयो न परिपूरितामासादयन्ति, रात्रौ भिक्षार्थमक्षुर्विषय पर्यटनप्रसङ्गेन वह्निप्रदीपादिसंस्पर्शनात्,
 दुषाहारप्रहणदेश प्राणातिपातप्रसङ्गात्, अन्धकारवशेन च पतितद्विरेण्यदिद्रविणप्रहणादिप्रसङ्गात्, योषित्प-
 रिभोगसम्भवाच्च । न चैव तत्र प्रभृतीनामपि मूलगुणत्वप्रसङ्गे मूलगुणोपकारित्वाविशेषादिति वाच्यम्
 रात्रिमोजनविरमणवदस्यात्यन्तोपकारित्वाभावात् । यथादि प्राणातिपातादीना पक्षानामेकतरभावे शेषाणाम
 भावान्मूलगुणत्व तथा रात्रिमोजनविरमणस्याप्यभावे सर्वव्रताभावादन्यतोपकारित्वा-मूलगुणत्वम् । देशविरतस्य
 तु उत्तरगुणत्वमारम्भजप्राणातिपातादस्यानिवृत्तत्वादिति भाष्यम् ॥

क्षमामार्दवाजवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाऽऽकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि श्र-
मणधर्माः ॥

क्षमेति । अनगारा हि सर्वावस्था क्षमन्ते सकलमदस्थाननिग्रहिणः शाठ्यरहिता-
स्सन्तोषामृतवृत्तास्सत्यवादिनस्सयमिनस्तपस्विनो यथावस्यागिनः कनकादिकिञ्चनरहिता-
5 स्सर्वप्रकारं ब्रह्म निभ्रति न गृहिणोऽत एते क्षमादयः श्रमणधर्माः कथ्यन्ते । यो हि
सर्पसमः परकृताश्रयनिवासान्, गिरिसमः परीपहोपसर्गनिष्प्रकम्पत्वान्, ज्वलनसमस्तप-
स्तेजोमयत्वान्, सागरसमो गम्भीरत्वान्, ज्ञानादिरत्नाकरत्वात्स्वमर्यादानतिक्रमाच्च, नभ-
स्तलसमः सर्वत्र निरालम्ब्यनस्त्रान्, तरुगणसमः सुखदुःखयोरदर्शितविकारत्वान्, भ्रमर-
समोऽनियतवृत्तित्वान्, मृगसमस्ससारभयोद्विग्नत्वान्, धरणिसमः सर्वैवेदसहिष्णुत्वान्,
10 जलरुहसमः कामभोगोद्धरत्वेऽपि पङ्कजलाभ्यामिव तदूर्ध्वं वृत्तेः, रविसमः धर्मा-
स्तिकायादिलोकमधिकृत्याविशेषेण प्रकाशकत्वान् पवनसमश्च सर्वत्राप्रतिबद्धत्वान्, एवंभूत-
स्य श्रमणस्यैते धर्मा इति भावः ॥

तत्र क्षमारूपमाह—

सति सामर्थ्ये सहनशीलता क्षमा । सापराधिग्न्युपकारबुद्धिरव-
15 ष्यम्भावित्वमतिरपायेषु, क्रोधादिषु दुष्टफलकत्वज्ञानमात्मनिन्दाश्र-
वणेऽप्यधिकृतमनस्कत्वं क्षमैवात्मधर्म इति बुद्धिश्च क्षमायामुपकारिका ॥

सतीति । प्रतीकारानुष्ठानेऽशक्तस्य दुर्मेधसो या सहिष्णुता तद्वयावर्त्तनाय सति
सामर्थ्ये इति, सहनशीलतेति, क्रोधोत्पत्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावः उदितस्य
या क्रोधस्य नेष्कल्यापादनं विवेकादिभिः सा क्षमेति भावः । तथा च प्रतीकारानुष्ठाने शक-
20 स्यापि सहनपरिणामविशेषः क्षमेति भावः । तस्या उत्तेजकानाह सापराधिनीति, आत्मनि
परप्रयुक्तं क्रोधनिमित्तं पश्यन्नपि निर्दिवेकोऽयमेव एवास्य स्वभावो मूढत्वाद्यदेवं प्रयुक्ते
प्रत्यक्षं परोक्षं वाऽऽज्ञोऽज्ञावचनादिकम्, यद्वाऽयं सपि क्रोधनिमित्तं नोऽज्ञापयेत्तदा मे कथं
सहनशीलताजनितकर्मैश्रयात्मको लाभः स्यादतोऽत्रायं महानुपकारीत्येवं विचिन्तयता
क्षमितव्यमेवेति भावः । निरपराधिग्न्युपकारबुद्धिर्न क्षमाया महत्त्वापादिका किन्तु सापरा-
25 धिनीति सूचयितुमपि शब्दः । अवश्यम्भावित्वेति, अपायेषु परप्रयुक्तप्रत्यक्षपरोक्षोऽज्ञाता-
हनमारणधर्मादिषु अवश्यम्भावित्वमतिः जन्मान्तरोपात्तस्य कर्मणो विपाकोऽयमवश्यम्भावी,
यदाज्ञोऽज्ञादनादिकं विदधाति केवलं निमित्तमाश्रमेव परः कर्मोदयस्य । आक्यातो हि

भगवता द्रव्यक्षेत्रकालभवभावापेक्षः कर्मणामुदयः स्मृतञ्च कर्मानुभवितव्यमवश्यन्तया
 निकाचितं तपसा वा क्षणीयमिति भावः । क्रोधादिष्विति, कपायपरिणतो विद्वेषी कर्म
 वध्नाति परं वा निहन्ति, अतः प्राणातिपातनिवृत्त्यात्मकप्रतभङ्गः स्यात्, तथा गुरुनधिक्षिपेत्,
 अतो ज्ञानादिनिर्वाणसाधनप्रहाणमवश्यम्भावि, क्रुद्धो वा प्रभ्रष्टस्मृतिर्भूपाऽपि भापेत विस्मृत-
 प्रव्रज्याप्रतिपत्तिः परेणादक्षमप्याददीत, द्वेषात्परपात्तण्डनीषु ब्रह्मप्रतभङ्गमप्यासेवेत, तथा 5
 प्रद्विष्टस्तहायबुद्ध्या गृहस्थेष्वविरतेषु मूर्च्छामपि कुर्यात् उत्तरगुणभङ्गमप्याचरेदिति भावः ।
 आत्मनिन्देति, आत्मनो निजस्य या निन्दा परप्रयुक्ता क्रोधादिनिमित्ता तस्याः श्रवणेऽपि
 स्वस्मिन् सदसत्त्वचिन्तयाऽविकृतमनस्कत्वं क्रोधादीनामुदयनिरोध उदितस्य वा विवेककलेन
 नैष्कल्यापादनं क्षमोपकारीत्यर्थः । क्रोधादिनिमित्तानां स्वस्मिन् भावे हि किमत्रा-
 सौ मिथ्या ब्रवीति ? विद्यन्त एव मर्येते दोषा इति क्षमितव्यम्, अभावे 10
 च न सन्त्येव मयि दोषा अक्षास्वैवैतान् दोषानवयमुपक्षिपति, एवञ्चात्मानं निरपराधिन-
 मवेत्य सुतरां क्षमितव्यमिति भावः । क्षमैवेति, आत्मनः क्षमैव मूलोत्तरगुणप्रवर्धकोऽ-
 साधारणो धर्म इति बुद्ध्या प्राप्तेऽपि क्रोधादिनिमित्ते क्षमितव्यमिति भावः । ईदृशीनां
 भावनानां सत्त्वेऽवश्यम्भाविनी क्षमेत्याह क्षमायामुपकारिकेति, उपकारेण क्षान्तिरपकारेण
 क्षान्तिर्विपाकक्षान्तिर्वचनात्क्षान्तिर्धर्मात्क्षान्तिरिति पञ्चधा क्षान्तिर्भाव्या ॥ 15

अथ मार्दवं स्वरूपयति—

गर्वपराङ्मुखस्य श्रेष्ठेष्वभ्युत्थानादिभिर्विनयाचरणं मार्दवम् । जाति-
 रूपैश्वर्यकुलतपःश्रुतलाभवीर्येष्वहम्भावो मार्दवविरोधी अतस्ततो
 निवर्त्तत ॥

गर्वेति । चित्तपरिणामविशेषो गर्वस्तस्मात्पराङ्मुखस्य तद्विधुरस्य श्रेष्ठेष्वाचार्यादिषु 20
 यथायोग्यमभ्युत्थानासनदिभिर्विनयाचरणं नीचैर्वर्त्तनं मार्दवं मदनिग्रह इत्यर्थः । मदी हि
 जात्यादिप्रयुक्तोऽहम्भावो यद्विजृम्भणादेते जात्यादिमदा प्रादुर्भवन्ति यस्य निग्रह उदय-
 निरोध उदितस्य वा निष्फलत्वापादनम्, तद्भाते चावश्यम्भावी मदविनाश इति भावः । मार्दवे
 सति हि जीवोऽनहङ्कारित्वं प्राप्नोति तेन सकलमव्यजनमनस्तन्तोपहेतुत्वात्कोमलो द्रव्यतो
 भावतश्च सरलो भवति तादृशस्तन्नष्टौ मदस्थानानि क्षपयतीति, तत्र मार्दवविरोधभूतान्यष्टौ 25
 मदस्थानान्याह जातीति, पितुरन्वयो जातिस्ततो विख्याततमचंशतया गर्वमुद्भवति जन्तुः,
 विशिष्टजात्युद्भवोऽहमिति । विदितकर्मपरिणामस्तु जातिमदं स्वकृतकर्मफलमाक्त्वाजीव
 उवाचचनानाजातीः प्राप्नोतीत्यश्रेयस्कारतया निरुणद्धि । लावण्ययुक्तः कायावयवानां विशि-

ष्टसन्निवेशो रूपम्, कश्चित्तेनापि माद्यति, कारणादिपर्यालोचनया च तेनापि मदो न कार्यः ।
 ऐश्वर्यं धनधान्यादिकम्, तेनापि कर्मानुभावादप्राप्तेन प्राप्तेन वा सरक्ष्यमाणेन क्लेशकारिणाऽ-
 काण्डभेद्दुरेणाऽऽयतावायासबहुलेन को मद इत्येवं प्रत्याचक्षीत । मातुरन्वयः कुलम्, तेनापि
 जातिमद्वन्न कार्यः । तपो बाह्यान्तरभेदभिन्नम्, तेन चाहमेव तपस्वीति मन्यमानः परान्
 5 परिभवति, तस्माच्चाशुभं कर्म बन्धमेति यदनेकभवपरम्परासु परिनिष्ठाभ्यतीति सापायम-
 वगम्य तन्मदं प्रत्याचक्षीत । श्रुतमात्रप्रणीत आगमः, तद्विज्ञानेनाहमेवैको विशो नापर इति
 माद्यति तस्माच्चान्यं बालिशमेव मन्यते तच्च निजिघृक्षुरेवं विचिन्तयेत्, क्षयोपशमो हि
 प्रकर्षप्रकर्षरूपो मत्तोऽन्येऽपि बहुश्रुताः सन्त्येव, अहं कदाचिदन्येभ्योऽल्पश्रुतः, आगमाना-
 मंतिगहनार्थत्वात्, अधिगतश्रुतोऽपि दुरधिगततदर्थः स्यामिति श्रुतमदत्यागः श्रेयान् ।
 10 लाभः प्राप्तिः, विज्ञानतपोऽभिजनशौर्याधिकान्नपतिसन्मित्रभृत्यस्वजनेभ्यो विशिष्टफलं
 सत्कारसन्मानादिकमहमेव लभेयं नापरः प्रयत्नवानपि, इति स्वलाभेन माद्यन्ति सकल-
 जनवर्द्धभता प्राप्तोऽहमयमपरो न कस्मैचिद्रोचते वचनमप्यस्य नाद्रियन्तेइति सर्वोऽप्ययं
 लाभमदो निप्रहीतव्य एव, लाभान्तरायकर्मोदयादलाभस्तत्क्षयोपशमाच्च सत्कारादिलाभः,
 संसारे परिभ्रमतो जीवस्य कादाचित्को न शाश्वतः कर्मतन्त्ररत्नसंसारानुबन्धेवेति लाभ-
 15 मदत्यागः श्रेयस्करः । वीर्यं पराक्रमः, तन्मदोऽपि विचारात्पाज्यः, वीर्यान्तरायक्षयोप-
 शमाद्वीर्यस्य प्रादुर्भावः, संसारानुबन्धिनस्तस्य कपायरूपत्वेनाशाश्वतत्वान्न तन्मदः कार्यः,
 बलिनोऽपि हि पुरुषा नैर्वत्यमुपयन्तो दृश्यन्ते निर्बलाश्च बलवन्तस्तथा व्याधिजराप्रभृति-
 पूद्गतबलेषु चक्रवर्तिहरिसीरिणोऽपि सीदन्ति समुरासुरा. किमुतान्ये जना इति वीर्य-
 मदाद्बुधपरमः श्रेयानिति । अहम्भाव इति, मद इत्यर्थः । मार्दवविरोधीति, मदस्थानैरे-
 20 मिरष्टमिर्मत्तः परात्मनिन्दाप्रशंसाभिरतस्तीव्रतराहङ्कारोपहतमना इहामुत्राशुभफल कर्मोपचि-
 नोति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते तस्मादेते श्रमणधर्मस्य मार्दवस्य विघातका
 इति भावः । अत इति, यत एते मार्दवविरोधिनाऽत एवेत्यर्थः, ततो निवर्त्ततेति, एषां
 मदस्थानानां निप्रहो विधेय इत्यर्थः ॥

अथ मार्याप्रतिपक्षिभूतमार्जयमाह—

१. वीर्यं द्विविधं शौचविक्रमभावनिष्पन्नस्य कर्म, औदयिकोऽपि मात कर्मदियनिष्पन्न एव बालवीर्यम्, वीर्या-
 न्तरायक्षयजनित जीवस्य सद्द्वय वीर्यं, चारिप्रमोहनीयोपशमक्षयोपशमजनितश्च पण्डितवीर्यमिति । भाष्या-
 नानाविधविद्यासु प्रवर्तमानमुत्पाद्बलमम्पन्नपुरुष इष्ट्वा वीर्यवानविति रूपपदिसते तथा तदापारकर्मण क्षयदान
 न्तपद्युक्तोऽपमिति च व्यपरिदयत इति ॥

कायवाङ्मनसां शाब्दराहित्यमार्जवम् । भावदोषयुक्तो हि इहामुत्र
चाकुशलाशुभफलं कर्मापचिनोति ॥

कायेति । अन्यनिमित्त कुञ्जादिवेषभ्रूविकारादीनामकरणादुपहासादिहेतोरन्यदेशादि-
भाषया भाषणपरित्यागात् परविप्रतारणाद्यचिन्तनाच्च जीवो धर्मस्याराधको भवति, विशु-
द्धाभ्यवसायत्वेन जन्मान्तरेऽपि तदवाप्ते, तस्मान्मायाऽनरुतापरित्याग आर्जवमिति भावः । 5
मायावी हि सर्वाभिसन्धानपरतया सर्वाभिः शङ्कनीय कपटपटच्छादितशयादिक्रियस्सुह
देऽपि द्रुहति । शाठ्यकृत्यमाह अकुशलेति, अकुशल पाप तदपि बद्ध कदाचित्कुशलफलतया
परिणमत इत्यशुभफलमित्युक्तम् ॥

अथ लोभप्रतिद्वन्द्वि शौच स्वरूपयति—

कालुष्यविरहः शौचम् । तद् द्रव्यभावभेदाद् द्विधा, शास्त्रीयविधिना 10
यतिजनशरीरगतमहात्रणादिक्षालनमाद्यम् । रजोहरणादिष्वपि मम
ताविरहो द्वितीयम् । ममत्वमत्र मनःकालुष्यम् ॥

कालुष्येति । कालुष्यमशुचिलोभरूपा, सचित्ताचित्तमिश्रवस्तुविषयाभिष्वङ्गलक्षणलो
भाद्धि क्रोधमानमायाहिंसानृतस्तेयानह्यपरिग्रहार्जनमलजालेनोपचीयमान आत्मा भवत्यशुचि, -
ततस्तद्विरह शौचमित्यर्थः । तद्विभजते तदिति, शौचमित्यर्थः । शास्त्रीयविधिनेति, प्रासुकैः 15
पीयेन जलादिनेति भावः । क्षालनमिति, निर्लेपनिर्गन्धतापादनमित्यर्थः । द्वितीयं भेदमाह
रजोहरणादिष्वपीति, आदिना मुखवस्त्रिकाचोलपट्टकपात्राद्यो ग्राह्या, अत्र कर्मरूपममत्वस्य
लोभरूपतया मनोविषयत्वादाह ममत्वमिति, ननु मनोगुप्तौ शौचस्यान्तर्भावात्पृथग्ग्रहणमन
र्थकमिति चेन्न मनोगुप्तौ मानमपरिस्पन्दप्रतिषेधादत्र तु परकीयेषु वस्तुष्वनिष्ठप्रणिधानोपर
मस्य विधानात् । न चाकिञ्चन्येऽन्तर्भाव इति वाच्यम्, तस्य निर्मेतत्वप्रधानत्वात्, स्वश 20
रीरादिषु सस्काराद्यपोहार्थमाकिञ्चन्यमिष्यते तेन द्रव्यशौचासङ्गहोऽपि स्यादिति ॥

अथ सत्य निरूपयति—

यथावस्थितार्थप्रतिपत्तिकर स्वपरहितं वचः सत्यम् ॥

यथावस्थितेति । यथावस्थितस्यानन्तधर्मात्मकस्यार्थजातस्य तथैव प्रतिपत्तिकर बोधक
स्वस्मै परस्मै च हित वचन सत्यमित्यर्थः । अनेकपर्यायकलापभाजामर्थानां हि यथावस्थि 25
तविवक्षितपर्यायप्रतिपादन सत्यम्, एतदेव जीवानीवेभ्यो हित यद्यथार्थप्रतिपादनमिति

- भावः । तच्च भूतनिहवाभूतोद्भावनविपरीतकटुकसावद्यादिपूर्वोदितस्वरूपभिन्नं न परपीडा-
कारि, सत्यासत्यदोषाख्यानप्रीतिविच्छेदकारिवचनभिन्नत्वात् । सभासु यन्न विगर्हितं नाना-
लोचितवचनं प्रसन्नवचनं, श्रोतुरनादरवाक्यप्रयोगाच्छ्रवणवैरस्यकारिभाषणभिन्नमव्यक्त-
वर्णपदलोपत्वाद्प्रत्ययकारित्वरितवचनभिन्नं प्रसन्नपदघटितं श्रुतिसुखं विनयसहितं निराकांक्षं
5 निश्चितार्थमनौद्धत्यप्रदीपकमुदारार्थं विद्वज्जनमनोरमं मायालोभाभ्यां क्रोधमानाभ्याञ्चायुक्तं
वचनं सूत्रमार्गानुसारि, अर्थिजनचित्तग्रहणसमर्थमात्मपरानुग्राहकं देशकालोपपन्नं प्रश्रव्या-
करणमिति सत्यात्मको धर्मः । ननु भाषासमितावस्यान्तर्भाव इति चेन्न भाषासमितौ
साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमितार्थत्वात्, सयतो हि साध्वसाधुषु च भाषाव्यवहारे कुर्वन्
हितं मितञ्च ब्रूयात्, अन्यथा रागानर्थदण्डादिदोषानुपपन्नः स्यादिति समितिलक्षणमुक्तम्,
10 अत्र तु सन्तः प्रव्रजितास्तद्गत्वा वा तेषु साधु सत्यं ज्ञानचारित्रशिक्षणादिषु धर्मोपबृंहणार्थं
बह्वपि वक्तव्यमित्यनुज्ञायत इति विशेषः ॥

चरणे पृथगुक्तस्यापि सयमस्य श्रमणानामसाधारणधर्मत्वप्रज्ञापनाय तदङ्गतया तद्व्या-
ख्याति—

इन्द्रियदमनं संयमः । तपस्तु पूर्वमेवोक्तम् ॥

- 15 इन्द्रियेति । इन्द्रियातिन्द्रियनियम इत्यर्थः । पञ्चेन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु स्पर्शादिषु
लाम्पट्यपरिहारेण चर्त्तनं, प्राणातिपातमृषावादादत्तादानमैथुनपरिमहात्मकपञ्चाभिनवकर्मभ-
न्धहेतुभ्यो विनिवर्त्तनं क्रोधमानमायालोभानां जयो मनोवाक्कायानामशुभप्रवृत्तिनिरोध इति
सप्तदशविधानां संयमानामत्र ग्रहणार्थं वोपलक्षणतयेन्द्रियदमनमित्युक्तम् । इन्द्रियाणां
पञ्चानां दमनं स्वस्वविषयेभ्यो लोलुपत्वाभावापादनं संयम इत्यर्थः । उपलक्षकमिदमुपर्यु-
20 क्तानां सर्वेषाम् । अत एव भाषादिनिवृत्तिर्विशिष्टा कायादिप्रवृत्तिरात्यन्तिकस्त्वसथावरवप-
प्रतिषेध इति लक्षणान्युक्तानि, प्रथमस्य निवृत्तिप्रधानायां गुप्तौ द्वितीयस्य च समितावन्त-
र्भावापत्तेः, अन्यस्य च यथाख्यातविशुद्धचारित्रान्तर्भावापत्तेः पृथक्सयमग्रहणानर्थक्यं
स्यात् । किन्त्वीयासमित्यादिषु वर्त्तमानस्य मुनेस्तपालनार्थमिन्द्रियादिनिवृत्तिरेव संयम
इति भावः । रसादिघातूनां कर्मणां वा सन्तपनहेतुस्तपो निर्जराव्याख्यायां व्याख्यातमेवेति
25 नात्र पुनरुच्यत इत्याह तपस्त्विति, चरणमध्ये पठितमपि श्रमणधर्मत्वप्रख्यापनाग्रात्र पुन-
रुक्तमपि न पौनरुक्त्य भाक् । पूर्वमेवेति, निर्जरानिरूपणावसर एवेत्यर्थः ॥

अथ मुक्त्यपरपर्यायं त्यागमभिदधाति—

याह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानादिविषयकभायदोषपरित्यजनं त्यागः॥

बाह्येति । भावदोषो मूर्च्छां तृष्णा स्नेहो वा तत्परित्यजनं परिहारस्त्याग इत्यर्थं ,
 तत्र विषयनियममाह बाह्येति, बाह्यो रजोहरणपात्रादिः स्थविरजिनकल्पयोग्य उपधिः,
 आभ्यन्तरः क्रोधादिरतिदुस्त्वजः, शरीरमाभ्यन्तरमन्नपानादि बाह्यमेतद्विषया ये बाह्यदोषा-
 स्तत्परित्यजनं त्याग इत्यर्थं , रजोहरणादीनि धर्मसाधनानीत्येव बुद्ध्या धारयेन्न तु रागा-
 दिप्रयुक्तः शोभाद्यर्थम् । तथाचाय त्यागो बाह्याभ्यन्तरवस्तुविषय आस्रवद्वाराणि सवृणोति, 5
 अतस्सर्वात्मना त्यागिना भवितव्यमित्येष श्रमणधर्मः । ननु तपोऽन्तर्गतेऽनेपणीयस्य सस-
 क्तस्य वाऽन्नादेः कायकपायाणाञ्च परित्यजनरूप उत्सर्गे त्यागस्यास्य ब्रह्मणादत्र तदुपादा-
 नमनर्थकमिति चेन्न तस्य नियतकालं सर्वोत्सर्गरूपत्वात् अस्य तु यथाशक्त्यनियतकाल-
 त्वेन विशेषात् । न च शौचेऽन्तर्भावसम्भव इति वाच्यमसन्निहिते कर्मोद्यवशादुदितस्य
 गार्ह्यस्य निवृत्त्यात्मकत्वाच्छौचस्य, त्यागस्य तु सन्निहितेऽपि तन्निवृत्तिरूपत्वात्, संयतस्य 10
 स्वयोग्यज्ञानादिदानस्य वा त्यागरूपत्वादिति ॥

अथ त्यागोत्तरकालभाविनमाकिञ्चन्यमाह—

शरीरधर्मोपकरणादिषु मूर्च्छाराहित्यमाकिञ्चन्यम् ॥

शरीरेति । नास्ति किञ्चन द्रव्यमस्येत्यकिञ्चनस्तस्य भाव आकिञ्चन्यमुपलक्षणत्वाच्छ-
 रीरधर्मोपकरणादिष्वपि निर्ममत्वमित्यर्थः । मूर्च्छां हि ममेदमित्यभिसन्धिस्तत्सत्त्वे च 15
 शरीरादीनवयवसन्निवेशशोभार्थं परिपालयेत्, तत्तन्नास्रवे पतेत्, अतो नन्वरा एते शरीरा-
 द्योऽशुचित्वद्वासादिपरिपूर्णा धर्मसाधनार्थमेवाहारादिनोपग्राह्या इति मूर्च्छातो निवर्त्तत,
 तथा चोपात्तेष्वपि शरीरधर्मोपकरणादिषु ममेदमित्यभिसन्धिनिवृत्तिराकिञ्चन्यमिति भावः ॥

अथाऽऽकिञ्चन्येऽवस्थितस्य ब्रह्मचर्यपरिपालनमावश्यकमिति तत्स्वरूपमाविष्करोति—

**व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कपायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो 20
 ब्रह्मचर्यम् ॥**

व्रतेति । व्रतमब्रह्मनिवृत्तिरूपं मैथुनवर्जनं तत्परिपालनाय गुरुकुले वासो ब्रह्मचर्य-
 मुच्यते, एतेन स्वातन्त्र्येणावस्थानं प्रतिक्षिप्तम्, सदा गुर्वधीनेन गुरुनिर्देशावस्थायिना
 च भवितव्यम् । गुरुकुलवासात्मकब्रह्मचर्यस्य फलान्तरमप्याह—ज्ञानाभिवृद्धये कपाय-
 परिपाकाय चेति, तत्र वासे ज्ञानवृद्धिर्भवति दर्शने चारित्र्ये च स्थैर्यं भवति तथा 25
 क्रोधादीनां परिणतेरुपशमः क्षयोपशमः क्षयो वा भवति । गुरुरहितस्य हि परिणाम-

- वैचित्र्याद्विकथादिदोषादसज्जनसम्पर्कादसत्क्रियासङ्गादनुस्रोतोगामित्वदोषात्सद्य एव मोक्ष-
मार्गाद्भ्रंशः स्यात् । तस्मादाप्राणिताद्गुरुकुलवासः श्रेयानिति भावः । गुरुकुले वसतां
ह्याप्तोपदेशपालनाद्यथाशक्ति ज्ञानाभिवृद्धिद्वारा चरणं परिपूर्णं सम्पद्यते । ननु गुरुकुले
वसतोऽपि कदाचित्तद्विकलं न दृश्यत इति चेन्न ग्लानाद्यवस्थासु प्रत्युपेक्षणादिबाह्यसद-
5 नुष्ठानासद्भावेऽपि सद्गुरुरूपदेशश्रवणसञ्जनितसंवेगेन तद्भावात् । ननु श्रमणधर्मे प्रक्रान्ते
क्षमादीनामेवोत्कर्षणं युक्तं तद्रूपत्वात्तस्य, किं गुरुकुलवासोत्कर्षणेन, आश्रयमात्रत्वात्तस्येति
चेन्न गुरुकुल एव सम्यग्विनीततया स्थितानां यतीनां साधुधर्मतया सम्मतानां क्षमादीनां
प्रकर्षतो निष्पत्तेः, तद्भासत्यागे चैतेषां सुष्ठु विशुद्धिर्न भवेदेव, इतरेतरस्नेहरोपविषादादीनां
भावादेयणायाश्च बाधसम्भवादपरिशुद्धिरेव स्यात्, तथा न केवलं क्षमादीनामविशुद्धिरपि
10 तु गुरुकुलवासत्यागिनो नियमेन श्रान्त्याद्यभाव एव, कषायोदयात् । ततो ब्रह्मचर्यं
न भवति तस्यागे तद्गुप्तिरपि न भवति, यतिजनसहायतायामेव ब्रह्मचर्यगुप्तित्वात्, ततः
शेषाप्यपि नेति समस्तव्रतभङ्गः स्यात् । अत एवैकाकित्वे बहुतमदोषाः शास्त्रे श्रूयन्ते
' एगम्स कओ धम्मो ' इत्यादि । गुरुविषयकवैयाघृत्येन जितप्रवचनार्थप्रकाशनगच्छ-
पालनादौ सहायकरणतः कर्मक्षयलक्षणं महाफलं गुरुकुलवासिनो भवति, अन्यथा सर्वदा
15 वैयाघृत्यतपोज्ञानचारित्र्यशुद्धिवादीनां गुरुससर्गसाध्यगुणानां व्याघातादिप्राप्तेः । शोभन-
गुणान्तरायान्महान् दोषोऽपि स्यात्, तथा च तत्र वसन् गुर्वादेशं प्रतीक्षमाणस्समीपव-
र्त्येव स्यात् । इत्थंभूत एव ज्ञानदर्शनचरणेषु स्थिरतरो भवति यतोऽष्टादशशीलाङ्ग-
सहस्ररूपनिखिलगुणमूलभूतो गुरुकुलवासः, अतश्चरणकामी गुरुकुलेऽवश्यं वसेत् । नन्वा-
गमे यतेराहारशुद्धिरेव मुख्यतश्चारित्र्यशुद्धिहेतुरुक्ता, पिण्डविशुद्धिश्च बहूनां मध्ये वसतां
20 दुष्करैव प्रतिभासते, इत्येकाकिनापि भूत्वा सैव विधेया, किं ज्ञानादिलाभेन, मूलभूतस्य
चारित्र्यस्यैव मुख्यतया पालनीयत्वादिति चेन्न तस्य गुरुपारतन्त्र्यस्यावर्जितत्वात्, द्वितीयसाध्व
पेक्षाभावे लोभस्यातिदुर्जयत्वात्, प्रतिक्षणं परिवर्त्तमानपरिणामेनैकाकिना पिण्डविशुद्धेरपि
पालयितुमशक्यत्वात्, अत एव गुरुवासपरित्यागाच्छुद्धोऽच्छुद्धोपाश्रयवस्त्रपात्रादिपरिग्रह-
स्याप्यशोभनत्वमागमे प्रोक्तमिति । क्षमया क्रोधं निहन्यात्, निहतक्रोधो माह्वं धारयेत्,
25 परित्यक्तमदस्थान आर्जवं भावयेत्, भावदोषवर्जनेन निगूढरोपां मायामार्जवेन दूरीकृत्वा-

१. यदि तु गच्छे गुरुध सर्वथा निजगुणविकले भवेत्तदाऽऽगमोकेन विधिना त्यजनीय, परं
कालपेक्षया योऽग्रे विशिष्टतरस्तस्योपगम्यद् प्राद्या न पुन स्वतत्रै स्थितव्यम्, तस्माद्यावज्जीव गुणोत्तिक
सन्मार्गानुष्ठानमिच्छेत् । स एव हि परमार्थतो मनुष्यो यो यथाप्रतिज्ञातं निर्वाहयति तच्च सदा गुरोरन्तिके
व्यवस्थितेन सदनुष्ठानरूपं समाधिमनुपालयता निर्वाहते तस्मात्सदा गुरुकुलवासोऽनुसर्तव्य इति बोध्यम् ॥

लोभसंश्रयेण शौचमाचरेत्, लोभाशौचमलोभशौचेन संशोध्य विशुद्धात्मा सत्यं ब्रूयात्,
सत्यभाषी सप्तदशविधं संयममनुतिष्ठेत्, संयतात्मा शेषाशयविशोधनार्थं तपश्चरेत् ततः
कायवाद्मानसेषु धर्मोपकरणेषु च निःस्पृहत्वाग्निर्ममत्वाख्यमाकिञ्चन्यं भावयेत्, सत्या-
किञ्चन्ये परिपूर्णं ब्रह्मचर्यं भवतीति पूर्वपूर्वस्य कारणत्वमुत्तरोत्तरस्य कार्यत्वं भाव्यम् ॥

अथ चरणमूलभेदं तृतीयं संयममाह—

5

सनियमं शरीरवाङ्मनोनिग्रहः संयमः । स च सप्तदशविधः, पृथि-
व्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियप्रेक्ष्योपेक्ष्यापहृत्यप्रमृज्यका-
यवाङ्मनउपकरणसंयमभेदात् ॥

सनियममिति । क्रियाविशेषणमिदम्, शरीरवाङ्मनसां प्रवचनोक्तेन एवमेव-
गन्तव्यं स्थातव्यं चिन्तयितव्यं भाषितव्यमिति नियमानुगुणं निग्रहः स्वाभाविकप्रवृत्तिनि- 10
रोधः संयम इत्यर्थः । तस्य प्रभेदमाह स चेति, संयमश्चेत्यर्थः, सप्तदशविधत्वं दर्शयति
पृथिवीति, वनस्पत्यन्तं द्वन्द्वं विधाय कायपदेन बहुव्रीहिः, तथा द्रव्यादिपञ्चान्तं द्वन्द्वं
विधायेन्द्रियपदेन बहुव्रीहिसततः सर्वेषामुपकरणान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा संयमपदेन तत्पुरुषः,
तथा च पृथिवीकायसयमोऽप्यायसयम इत्यादिरर्थो लभ्यते, ये जीवाः पृथिव्यादिकायाः
द्वीन्द्रियादयश्च तेषां संयम इत्यर्थः ॥

15

तान् दर्शयति—

तत्र पृथिवीकायिकादारभ्य पञ्चेन्द्रियं यावद्ये नवविधा जीवास्तेषां
करणत्रयैः कृतकारितानुमतिभिः सघट्टपरितापव्यापत्तिपरिहारः पृथिवी-
कायिकादिसंयमो नवविधो ज्ञेयः ॥

6

तत्रेति । सप्तदशविधसंयमेषु मध्य इत्यर्थः, पृथिवीकायिकादारभ्येति, ये जीवाः पृथि- 20
व्यादिशरीरा द्वीन्द्रियादयश्च नवविधानां तेषामित्यर्थः, करणत्रयैरिति, कायवाद्मनोभि-
रित्यर्थः, कृतकारितानुमतिभिरिति, करणकारणानुज्ञानैरित्यर्थः । सघट्टपरितापव्यापत्तिपरिहार
इति, सघट्टः सरम्भः प्राणातिपातकरणसङ्कल्पः, प्राणिवधानुकूलान्योऽन्ययात्रसंहतीकरणं
वा पाराश्रिकादिप्रायश्चित्तयोग्यम् । परितापरसमारम्भो मानसिववाचिककायिकभेदः,
तत्रायः परपीडाकरोषाटनादिनियन्धनमंत्रादिध्यानरूपः, द्वितीयः परपरितापकरक्षुद्रविद्या- 25
दिपरावर्त्तनासकल्पसूचकध्वनिरूपः, तृतीयोऽभिघाताय यष्टिमुष्ट्यादिकरणं तद्वर्जनमिति-

भावः, व्यापत्तिर्विनाशः प्राणवियोग इति यावत् तस्या अपि वर्जनमित्यर्थः । एतेन नवविधसंयम उक्त इत्याह नवविध इति ॥

प्रेक्ष्योपेक्ष्यसंयमे आह—

स्थानादीन् विलोक्य क्रियाचरणं प्रेक्ष्यसंयमः । साधुप्रभृतीन् प्रवच-
5 नोदितक्रियासु व्यापारयतः स्वस्वक्रियासु व्यापारवतो वा गृहस्थादीनुपे-
क्षमाणस्य संयम उपेक्ष्यसंयमः ॥

स्थानादीनिति । स्थानं शयनासनचक्रमणयोग्यं, आदिना स्थण्डिलादेः परिग्रहः, विलोक्य चक्षुषा सम्यक्तया दृष्ट्वा यथा बीजहरितजन्तुससक्तादिरहित भवेदित्यर्थः । क्रियाचरणं शयनादिविधानं प्रेक्ष्यसंयमः प्रेक्षासंयम इत्यर्थः । उपेक्ष्यसंयममाह साधुप्रभृती-
10 निति, उपेक्षाशब्दोऽत्र चित्तव्यापारविशेषेऽव्यापारे च वर्तते व्याख्यानात्, तत्र क व्या-
पारः क वाऽव्यापार इत्यत्राह प्रवचनेति, तथा च संयमं प्रति सीदता साधूना प्रवचनवि-
हितानुष्ठानेषु प्रेरण, पापव्यापारमाचरतो गृहस्थस्याप्रेरणमिदं प्रामचिन्तनादिक सोपयोगं
कुर्वित्वादिरूपेणाशनञ्च कुर्वत उपेक्ष्यसंयम उपेक्षासंयमार्पणमा भवतीति भावः ॥

अपहृत्यादिसंयम वक्ति—

15 चरणानुपकारकवस्तुनिग्रहो विधिना च प्राणिसंसक्तभक्तपानादिप-
रित्यजनमपहृत्यसंयमः । दृष्टिदृष्टस्थण्डिलवस्त्रादीनां विशिष्टप्रदेशगमने
रजोऽवगुण्ठितपादादीनाञ्च रजोहरणादिना प्रमार्जनं प्रभृज्यसंयमः ॥

चरणेति । अपहृत्यापुनर्ग्रहणतया त्यक्त्वा संयम लभते, तत्र त्याग संयमानुपयोगिना
वस्त्रपात्राद्यतिरिक्तानाम्, तदुपयोगिना प्राणिसंसक्तानामन्नपानादीनां जन्तुरहिते स्थाने
20 समयभणितेन विधिना परिष्ठापन, तथाकुर्वतश्च परिष्ठापनासंयमापरपर्यायोऽपहृत्यसंयमो
भवतीत्याशयेनाह चरणेति । वक्तव्यं प्रभृज्यसंयम दृष्टीति, प्रमार्जनं कुर्वतः संयमो भवति
तच्च द्विविधं यथा प्रेक्षितेऽपि स्थण्डिले वस्त्रपात्रादौ च रजोहरणादिना प्रमार्जनमेकम्, अपरञ्च
कृष्णभूप्रदेशात्पथि पाण्डुभूप्रदेशे गच्छतः स्थण्डिलादस्थण्डिलाद्वा स्थण्डिल सक्रामतः स-
चित्ताचित्तमिश्ररजोऽवगुण्ठितपादादीनां सागारिकाद्यनिरीक्षणे सति रजोहरणादिना प्रमार्जनं

१. द्विविधो कृपेक्षासंयम, यद्विव्यापारोपेक्षा गृहस्थव्यापारोपेक्षा चेति, उभौ यथाक्रम चोदनाचोदन-
नियमौ, विधीयन्त साधु दृष्ट्वा संयमव्यापारेषु चोदयत संयमव्यापारोपेक्षा प्रथम, गृहस्थमधिकरणव्यापारेषु
प्रसक्त दृष्ट्वा तत्र प्रवृत्तमचोदयतो गृहस्थ-व्यापारोपेक्षासु द्वितीय इति तात्पर्यार्थं ॥

सागारिकादिनिरीक्षणे त्वप्रमार्जनमप्यन्तर्गर्भितं बोध्यम् । एवं विदधतः प्रमार्जनासंयमो भव-
तीत्याशयेनाह दृष्टिदृष्टेत्यादिना ॥

अथ कायादिसंयममाख्याति—

धावनादिदुष्टक्रियानिवृत्तिशुभक्रियाप्रवृत्त्युभयरूपः कायसंयमः ।
हिंस्रपरुषादिनिवृत्तिशुभवाक्प्रवृत्त्युभयरूपो वाक्संयमः । अभिद्रोहा- 5
दिनिवृत्तिपूर्वकधर्मध्यानादिप्रवृत्तिर्मनस्संयमः । पुस्तकाद्यजीवकायसंयम
उपकरणसंयमः ॥

ध्यायनादीति । संयमोऽयं न केवलं शरीरस्य सर्वात्मनोपरमरूपोऽशक्यत्वादिपि तु
यथाशास्त्रं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः, केभ्यः कायस्य निवृत्तिरित्यत्राह धावनेति, आदिना बलान-
प्लवनादीनां परिग्रहः । गमनागमनादिष्ववश्यकरणीयेषु धर्मसाधनभूतेषु च सोपयोगं काय- 10
व्यापारः प्रवृत्तिरूप इत्याशयेनोक्तं शुभक्रियाप्रवृत्तीति । वाक्संयममाचष्टे हिंसेति, प्राणव्यप-
रोपणे जातशक्तिर्हिंस्रः परुषं रुक्षं स्नेहरहितं परोद्वेगकारि, आदिना पिशुनासभ्यादीनामुप-
ग्रहः, ईदृशवचसो निवृत्तिः, शुभवचसि सूत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्थे निजपरार्थानुग्राहकेऽरागद्वेष-
युक्ते प्रवृत्तिश्च वाक्संयम इत्यर्थः । तथा च पृथिवीकायिकारम्भादिप्रेरणरहिता परुषनिष्ठु-
रादिपरपीडाकरप्रयोगनिरुत्सुका व्रतशीलदेशनादिप्रधानफला हितमितमधुरमनोहरा संयतस्य 15
योग्या वाक्, तदधिष्ठानाश्च सर्वसम्पद इति भावः । मनस्संयममाचष्टेऽभिद्रोहेति, स्पष्टम् ।
उपकरणसंयममाह पुस्तकादीति, अजीवरूपाण्यपि पुस्तकादीनि दुष्प्रमादिदोषात्तथावि-
धप्रज्ञाऽऽयुष्कश्चद्वासंवेगोद्यमबलादिहीनाद्यकालीनविनेयजनानुग्रहाय प्रतिलेखनाप्रमार्जनापूर्वं
यतनया धारयतोऽजीवसंयमापरपर्याय उपकरणसंयम इति भावः ॥

अथ वैयावृत्यमाख्याति—

20

शास्त्रोदितविधिना गौरवजनकक्रियानुष्ठानप्रवृत्तिर्वैयावृत्यम् । तच्चा-
चार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकगलानगणकुलसङ्घसाधुसमनोज्ञसम्बन्धित्वा-
द्दशविधम् ।

शास्त्रोदितविधिनेति । आगमोक्तप्रकारेण न तु यथालोकमिति भावः, सामायिकादि-
क्रियानुष्ठानप्रवृत्तेर्वैयावृत्यरूपत्वाभावादाह गौरवजनकेति, भावतीर्थकरनामकर्मवन्धजनक- 25
क्रियानुष्ठानप्रवृत्तिरित्यर्थः, आहारादिसाहाय्येन वैयावृत्येन हि तीर्थकरनामगोत्रं कर्म
बध्नाति, ताश्च क्रियाः क्षेत्रवसतिप्रत्यवेक्षणं शुश्रूषणं भेषजक्रियाः कान्तारविषमदुर्गोपसर्गेषु

- अन्नपानादिभिः परिरक्षणमित्यादिरूपाः, तदनुष्ठाने प्रवृत्तिः परिणामविशेषः परितः सर्वतो भावेन वृत्तिः प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या तद्भावात्, न ह्यपरिणतः सर्वतो भावेन वर्तितुं शक्यः । शास्त्रोदितविधिनेत्युक्तत्वात्प्रवचनवात्सल्यमपि वैयावृत्त्यस्य फलम्, तथा च महानिर्जरासनाथत्वप्रवचनवात्सल्यविचिकित्साऽभावतीर्थकरनामकर्मबन्धादयोऽस्य फलमिति सिद्धम् ।
- 5 आचार्यादीनां दशानां भक्तपानशय्यासनक्षेत्रोपधिप्रत्युपेक्षणभेजदानाध्वोपग्रहशरीरोपधि-
स्तेनसंरक्षणदण्डग्रहग्लानशुश्रूषणमूत्रिकत्रिकढौकनरूपत्रयोदशभिः पदैर्वैयावृत्त्यं कर्त्तव्यम्,
तत्राचार्यादीनाह तच्चेति, वैयावृत्त्यञ्चेत्यर्थः, दशस्वामिकत्वाद्दशविधत्वं वैयावृत्त्यस्येति भावः ।
अत्राचार्यपदेन तीर्थकरोऽपि गृहीतस्तेन तीर्थकरवैयावृत्त्याकथनप्रयुक्ता न न्यूनता, न च
तीर्थकरस्त्रिलोकाधिपतिराचार्यस्तु सामान्य इति कथमाचार्यग्रहणेन स गृहीत इति वाच्यम्,
- 10 पञ्चविधाचारोपदेशकत्वे सति स्वयमप्यनुष्ठानवृत्त्यैवाचार्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्य तीर्थ-
करसाधारण्यात् । तीर्थकरस्य धर्माचार्यत्वप्रसिद्धेश्च । एतेषां दशानां प्रत्येकं त्रयोदशभिः
पदैर्वैयावृत्त्यं कर्त्तव्यमिति भावः ॥

तत्राचार्यं स्वरूपयति—

ज्ञानाद्याचारे प्रधान आचार्यः । स पञ्चविधः प्रव्राजको दिगाचार्यः

- 15 श्रुतोद्देष्टा श्रुतसमुद्देष्टाऽऽम्नायार्थवाचकश्चेति ॥

- ज्ञानाद्याचार इति । आदिना दर्शनचारित्रतपोवीर्याणां ग्रहणम् । तत्र प्रधानः स्वयं
करणात् प्रभाषणात् प्रदर्शनाच्च । अयमाचार्यः सूत्रार्थतदुभयोपेतो ज्ञानदर्शनचारित्रेपु
कृतोपयोगो गच्छचिन्ताविप्रमुक्तः शुभलक्षणोपेतश्च भवति, तद्गुणाश्च पट्त्रिंशत्, तत्र
पञ्च गुणा ज्ञानादय उक्ता एव, इतरे गुणाश्च देशकुलजातिरूपसहननधृतियुक्तताकांक्षा-
वहु भाषामायावैधुर्यसूत्राद्यनुप्रयोगपरिपाटीदाढर्योपादेयवचनपर्वज्याल्पनिद्रत्वमाध्यस्थ्यदेश-
कालभावज्ञत्वप्रतिभाविषिधदेशभाषाज्ञानसूत्रार्थतदुभयविधिज्ञत्वट्टान्तहेतूपनयनयनैपुण्यप्र-
तिपादनशक्तिस्वपरसमयवेत्तृत्वगाम्भीर्यदीप्तिकल्याणकारित्वशान्तदृष्टित्वरूपा विज्ञेयाः ।
20 सम्यग्ज्ञानादिगुणाधाराद्यस्मादाहत्य प्रवृत्तानि स्वर्गापवर्गसुखामृतभीजानि भव्या हितार्थ-
माचरन्ति स आचार्यः । अथवा ज्ञानादीत्यादिना दर्शनचारित्रतपसा ग्रहः, ज्ञानादीना-

१. चतुर्विध सामान्यनाचार्य, इहलोके हितो न परलोके, परलोक हितो नेहलोके, इहलोके हितो-
ऽपि परलोके हित नेहलोके हितो नापि परलोके हित इति । तत्र यो मत्पक्षपात्रपानादिकः समस्तमपि
साधूनां पूरयति न पुनरंगमेने सीदतस्सारयां स इहलोके हितोऽपि गाररहितो न परलोकहितः । यद्य
शंयमयोगेषु प्रमापतां सारणां करोति नच बध्नादिक प्रयच्छति स द्वितीयः । एवमेव तृतीयचतुर्थो भाष्यो ॥

माचारे प्रधानः सः, तद्गुणसमन्वितत्वात् । तथाहि ज्ञानाचारस्य फालविनयाद्योऽष्टौ गुणाः, दर्शनाचारस्य निःशङ्कितत्वाद्योऽष्टौ, चारित्र्याचारस्यैवासमित्याद्योऽष्टौ, बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नस्य तपसोऽनशनाद्यो द्वादशभेदास्तथा च ज्ञानाद्याचारविषयकषट्त्रिंशद्गुणयुक्त आचार्य इति फलितार्थः, अयञ्चार्थमेव केवलं भाषते ननु सूत्रमपि वाचयति । ननु कुतोऽयं सूत्रं न वाचयति, उच्यते, अर्थचिन्तायां ह्यस्यैकाग्रताऽर्थव्याख्यानार्थम्, यदि पुनस्सूत्रमपि 5 वाचयेत्तदा बहुव्यप्रत्वादर्थचिन्तायामेकाग्रता न स्यात्, एकाग्रतया ह्यर्थं चिन्तयतः सूत्रेषु सूक्ष्मार्थोन्मीलनात्सूत्रार्थस्य वृद्धिरुपजायते, तीर्थकरानुकारित्वाच्चाचार्यस्य, तीर्थकृतो हि केवलमर्थमेव भाषन्ते ननु सूत्रं नवा गणचिन्तां कुर्वन्ति तथाऽऽचार्या अपि, सूत्रवाचनां तु प्रयच्छतामाचार्याणां लाघवमप्युपजायते तस्या उपाध्यायादिभिः क्रियमाणत्वात् । तस्य किञ्चिद्गुणप्राधान्यौपाधिकं प्रभेदमाह स इति आचार्य इत्यर्थः ॥ 10

तत्र प्रव्राजकादीनां स्वरूपाण्याह—

सामायिकादिब्रतारोपयिता प्रव्राजकः । सचित्ताचित्तमिश्रवस्त्वनुज्ञायी दिगाचार्यः । प्रथमत आगमोपदेष्टा श्रुतोदेष्टा । उद्दिष्टगुर्वाद्यभावे स्थिरपरिचितकारणितृत्वेन सम्यग्धारणानुप्रवचनेन च तस्यैवागमस्य समुद्देष्टा अनुज्ञाता वा श्रुतसमुद्देष्टा । आम्नायस्योत्सर्गापचा- 15 दात्मकार्यप्रवक्ता आम्नायार्थवाचकः ॥

सामायिकेति । आत्मार्थं परार्थं वा सामायिकादेर्ब्रतस्य केवलमारोपयिता प्रव्राजकाचार्य इत्यर्थः । दिगाचार्यस्वरूपमाह सचित्तेति, स्पष्टम् गुर्वादिष्टदिग्वात्सिंसाधूनां सारणादिकर्तारोऽपि दिगाचार्याः । श्रुतोदेष्टारमाह प्रथमत इति, विशदं मूलम् । श्रुतसमुद्देष्टारमाचष्टे—उद्दिष्टेति, पूर्वोद्दिष्टगुर्वाद्यभाव इत्यर्थः, उद्दिष्टं स्थिरपरिचितं कुरु, 20 सम्यग्धारय, अन्याञ्च प्रवेदयेति समकालं भिन्नकालं वा समुद्देशकोऽनुज्ञापको वा श्रुतसमुद्देष्टेति भावः । आम्नायार्थवाचकमभिधत्ते—आम्नायस्येति, आम्नायस्यागमस्य, उत्सर्गः सामान्येनोक्तो विधिर्यथा त्रिविधं त्रिविधेन प्राणातिपातविरतिः, अपवादाः, विशेषेणोक्तो विधिः, यथा 'पुढवाइसु आसेवा उप्पण्णे कारणन्मि जयणाए । मिगरहियस्स ठियस्स अबवाओ होइ नायव्णो " इति । तदेवं उत्सर्गमपवादमुत्सर्गापवाद्दञ्च 25 यथावत्परिणाय सूत्रार्थानामुपदेशक इत्यर्थः ॥

अधोपाध्यायं परिचाययति—

आचारविषयविनयस्य स्वाध्यायस्य चाऽऽचार्यानुज्ञया साधूनामुप-
देशक उपाध्यायः ॥

आचारेति, आचारः ज्ञानदर्शनचारित्रतपोवीर्यात्मना पञ्चविधः, तद्विषयकविनयस्य स्वा-
ध्यायस्य वाचना प्रच्छनापरावर्तनानुप्रेक्षाधर्मोपदेशात्मना पञ्चविधस्याचार्यानुज्ञया साधूना-
5 मुपदेशकः, उप, समीपमागत्याधीयते, आधिक्येन गम्यते स्मर्यते सूत्रतो जिनप्रवचनं येने-
त्युपाध्यायः, यो द्वादशाङ्गः स्वाध्यायः प्रथमतो जिनैरागतस्ततो गणधरादिभिः कथितः तं
स्वाध्याय सूत्रतश्चिद्विध्यानुपदिशति स उपाध्यायः, स हि सूत्रवाचनां शिष्येभ्यो यच्छन् स्वय-
मर्थमपि परिभाषयति, तस्य तदर्थे स्थिरत्वमुपजायते, ऋणस्यापि सूत्रलक्षणस्य वाचनाप्रदानेन
मोक्षः कृतो भवति, उत्तरकाले चाचार्यपदाध्यासेऽत्यन्ताभ्यस्ततया यथावस्थिततया स्वरूपस्य
10 सूत्रस्यानुवर्तनं भवति, येऽन्यतो गच्छान्तरादागत्य साधवस्सूत्रोपसम्पदं गृह्यते ते प्रतीच्छका
उच्यन्ते ते च सूत्रवाचनाप्रदानेनागृहीता भवन्ति, मोहस्य जयोऽपि कृतो भवति, सूत्र-
वाचनादानव्यग्रस्य प्रायश्चित्तविश्रोतसिकाया अभावात् । अतः उपाध्यायसूत्रं वाचयेदिति ॥

तपस्विनं शैक्षकश्चाह—

किञ्चिद्नृनपण्मासान्तोऽनुष्ठानात् तपस्वी । अनारोपितविविक्त-
15 व्रतशिक्षायोग्यशैक्षकः ॥

किञ्चिदिति । दशमादिकिञ्चिद्नृनपण्मासान्तमुग्रस्य भावविशुद्धस्य अनिश्रितस्याल्पसत्त्व-
भयानकस्य वा तपसोऽनुष्ठानेत्यर्थः । अनिश्रितं तपो नाम शुभयोगसप्रहाय परसाहाय्यानपेक्षं
भावतपः । अथ शैक्षकमाह अनारोपितेति, अनारोपितं विविक्त दोषरहितं व्रतं यस्य
तादृशः, शिक्षायोग्यश्च शैक्षकः, अभिनवप्रव्रजितो महणासेवनाशिक्षायोग्यः तत्र शैक्षको-
20 द्विविधः, आह्वया परिणामको दृष्टान्तेन परिणामकश्चेति, तदेव सत्य यज्जिनैः प्रवेदित-
मित्येवं यो निस्संशयं श्रद्धधाति न च कारणमपेक्षते स आज्ञापरिणामक उच्यते, यस्तु
लिङ्गेन गम्यमर्थं प्रत्यक्षप्रसिद्धदृष्टान्तेनात्मबुद्धावापोपयन् वर्त्तते स दृष्टान्तपरिणामक
उच्यते । सप्तरात्रिन्द्वचतुर्मासपण्मासैर्जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपैरुपस्थाप्यतेऽयम् ॥

अथ ग्लानमाह—

25 अपटुर्व्याध्याक्रान्तो मुनिर्ग्लानः ॥

अपटुरिति । भिक्षादिकं वर्त्तुमसमर्थः ञ्जरादिव्याध्याक्रान्त इत्यर्थः । अस्य वैयावृत्त्यं
कार्यमन्यथा प्रायश्चित्तभाक् स्यात्, तस्मान्नागवदाहामनुवर्त्तमानेन कर्मनिर्जालामलिप्तया

गलने समुत्पन्ने मायाविप्रमुक्तेन यत्र कुत्रापि स्थितेन त्वरितमागन्तव्यमेष कुर्वता साधर्मि-
कवात्सल्यं कृतं भवति, आत्मा च निर्जेराद्वारे नियोजितो भवति, तत्राशक्तत्वमप्रशस्य-
भापाऽपमानं लुब्धत्वमुद्धान्य प्रतिबन्धयतः प्रायश्चित्तं स्यादिति ॥

गणं कुलञ्चाह—

श्रुतस्थविरपरम्परानुयायी गणः । एकजातीयानेकगच्छसमूहः कुलम् ॥ 5

श्रुतेति । श्रुतेनागमेन स्थविरो वृद्धः श्रुतस्थविरस्वृतीयचतुर्थाङ्गधरस्साधुस्तत्परपरानु-
गमनशीलो गण इत्यर्थः, श्रुतेति विशेषणेन वयसा पर्यायेण वा वृद्धस्य न ग्रहणम् । वय-
स्थविरस्सप्तत्यादिवर्षजीवितः, पर्यायस्थविर. यस्य दीक्षितस्य विशत्यादीनि वर्षाणि गतानि
सः, पदेन स्थविरस्तु प्रवर्तितव्यापारान् समययोगेषु सीदतस्साधून् ज्ञानादिष्वैहिकाऽऽमुष्मि-
कापायदर्शनतः स्थिरीकर्त्ता, कुलसमुदायो वा गणो भाव्यो यथा कौटिकादिः, कुलमाह एक- 10
जातीयेति, बहूना गच्छानामेकजातीयानां समूहः कुलमित्यर्थो यथा चान्द्रादि । गच्छस्सु-
विहितमुनिवृन्दरूप एकाचार्यप्रणीतो जघन्यतस्त्रिपुररुपप्रमाणः साधुसमुदायरूपत्वात् चतुः-
पञ्चप्रभृतिपुरुषसख्याका मध्यमा गच्छा, द्वात्रिंशत्सहस्राण्येकस्मिन् गच्छे साधूनामुत्कृष्टा
सख्या यथा श्रीऋषभस्वामिप्रथमगणधरस्य भगवतो ऋषभसेनस्य । अशुभफलप्रदत्वादस-
दाचारगच्छसवासपरिहारपूर्वकं परमशुभफलदत्वाद्विहपरलोकहितार्थं सदाचारगच्छसवासः 15
कार्यैः । तत्र वसता हि महती निर्जेरा भवति, सारणावारणाचोदनादिभिर्दोषावाप्तेरभा-
चात् विस्मृते कचित्कर्तव्ये भवतेदं न कृतमिति सारणा, अकर्त्तव्याना निषेधो वारणा,
सयमयोगेषु स्तलितस्याऽयुक्तमेतद्भवाद्दशामित्यादिस्वरमधुरवचनैः प्रेरण चोदना । पङ्क्ति-
धाना जीवानां वाधा मरणान्तेऽपि यत्र करणत्रयैर्न क्रियते मुनिभिस्स गच्छ इति ॥

अथ सधमाह—

ज्ञानदर्शनचरणगुणवान् श्रमणादिः सङ्घः ॥

ज्ञानदर्शनेति । गुणरत्नपात्रभूतसत्त्वसमूहः सङ्घः कोऽयं समूहः तादृश इत्यत्राह
श्रमणादिरिति, आदिना श्रमणीश्रावकश्राविकानां ग्रहणम् । श्राम्यन्ति तपस्यन्तीति श्रमणा ।
गृण्वन्ति जिनवचनमिति श्रावकाः । तीर्थङ्करवन्दनीय सङ्घं ज्ञानादिगुणरूपं न तिरस्कुर्व्यात्
सङ्घाद्बहिष्करणभयेन श्रुतकेवलानापि सङ्घो मानितः तस्मात्सङ्घः पूज्य इति ॥ 25

१ श्रावकत्वं न श्रवणमात्रनिबन्धनं तथा च सति श्रोत्रेऽद्वयलम्बितता सर्वेषां श्रावकत्वं स्यादित्यत्रोक्तं
जिनवचनमिति, जिनवचनमासांगमो न पुनरनासांगमं तस्याप्रमाणत्वेन परलोकहितत्वासम्भवाच्छ्रवणवैयर्थ्यापत्तं,

अथ साधुस्वरूपमाचष्टे—

ज्ञानादिपौरुषेयशक्तिभिर्मोक्षसाधकः साधुः ॥

ज्ञानादीति । ज्ञानदर्शनचारित्रक्रियोपेतो मोक्षमार्गव्यवस्थितस्साधुरित्यर्थः, शास्त्रोक्तगुणी साधुर्न शेषास्तद्गुणरहितत्वात् व्यतिरेकतस्सुवर्णवत् सुवर्णं हि विपधाति रसायनं वयस्त-
 5 म्भनं मङ्गलप्रयोजकं कटकदियोग्यतया प्रदक्षिणावर्त्तमन्नितां प्रकृत्या गुरु सारतयाऽदाह्यं सारतयैवाकुथनीयमित्यसाधारणाष्टगुणविशिष्टं तथैव साधुरपि मोहविपधातकः केषांचिद् वैद्योपदेशाद् रसायनं भवति, अत एव परिणतान्मुख्यं गुणतश्च मङ्गलार्थं करोति प्रकृत्या विनीतः सर्वत्र मार्गानुसारिप्रदक्षिणावर्त्तता गम्भीरश्चेतसा गुरुः क्रोधाग्निनाऽदाह्यस्सदो-
 चितेन शीलभावेनाकुथनीयश्च भवति तथा च यथा निखिलगुणयुक्तमेव सुवर्णं तार्विकं, न
 10 तु नामरूपमात्रेण गुणेन युक्तं, तथैव शास्त्रोदितमूलगुणैरेव साधुर्भवति, न पुनर्गुणरहित-
 स्सन् यो भिक्षामटति स इति ॥

इदानीं समनोज्ञमाह—

एकसामाचारीसमाचरणपरस्साधुः समनोज्ञः ॥

एकेति । समाचरणं समाचार, शिष्टाचरितक्रियाकलापः, तद्भावप्यवन्तेन स्त्रीत्व-
 15 विवक्षार्या ङीपि सामाचारीति पदसिद्धिः, सा च त्रिधा ओषसामाचारी दशविधसामा-
 चारी पदविभागसामाचारी चेति । सक्षेपतः क्रियाकलापः ओषसामाचारी, इच्छाकारादि-
 लक्षणा दशविधसामाचारी, पदविभागसामाचारी छेदसूत्राणीति तत्रैकस्यां सामाचाव्यां
 वर्त्तमानस्साधुः समनोज्ञ इत्यर्थः ॥

अथ ब्रह्मचर्यगुप्तिमाह—

20 **वसतिकथानिपद्येन्द्रियकुडयान्तरपूर्वक्रीडितप्रणीतातिमात्राऽऽहारभू-
 पणगुप्तिभेदेन ब्रह्मचर्यगुप्तिर्नवधा ॥**

तत्रापि साक्षात्परलोऽर्हितं प्राप्य, तेन ज्योतिषप्राप्तिकादेरभिप्रायविशेषेण परलोकहितत्वेऽपि न क्षति,
 श्रवणमपि न प्रवृत्तीकादिभावेन, तेन तथा शृण्वता न धावकत्वप्रसङ्गः । उपयोगपूर्वकमित्यपि विवक्षणीयम्,
 तेनानुपयोगेन शृण्वतो व्यवच्छेदः । इदं धावकत्वमत्युत्कटज्ञानावरणमिष्यात्षादिविनाशाद्भवत्यत इति ॥

१ तत्रौषसामाचारी नवमातपूर्वार्त्तं तृतीयाद्भस्त्रुज आचाराभिधानात्तत्रापि विंशतितमात्प्राभृतात् तत्रापोषद्रा-
 मृनात् निर्व्युद्धेति, एतदुक्तं भवति साम्प्रतकालप्रजितानां तावच्छ्रुतपरिज्ञानशक्तिविकलानामानुषादिहायम-
 पेक्ष प्रत्यासन्नोऽकृतेति । दशविधसामाचारी पुन वद्विंशतितमाद्गततत्त्वभ्ययनात्स्वल्पनरकालप्रजितपरि-
 ह नार्थं निर्व्युद्धेति । पदविभागसामाचाव्यां छेदसूत्रलक्षणात्तत्रावपूर्वदिह निर्व्युद्धेति ॥

वसतीति । भूषणान्तं द्वन्द्वस्ततो गुह्या तत्पुरुषः । ब्रह्मचर्यगुप्तिर्मेथुनविरतिप्रतस्थ
रक्षाप्रकारः, नवविधगुप्तिसेवनाद्धि सर्वकालं प्रमादरहितस्सन्नप्रतिबद्धविहारितया गुप्ती-
र्ब्रह्मचारी चरेदिति ॥

अथ वसतिगुप्तिमाह—

स्त्रीपण्डादिवासस्थानवर्जनं वसतिगुप्तिः ॥

5

स्त्रीति । स्त्रियो दिव्या मानुष्यो वा पण्डो महामोहकर्मा स्त्रीपुंससेवनाभिरतः आदिना
पशवो प्राह्याः तदाकीर्णवसतौ शयनासनादीन्युपभुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणोऽपि सतो ब्रह्मचर्ये
स्वस्य किमेतास्सेवे उत नेति परेषां वा किमसाधेवंविधशयनासनादिसेवी ब्रह्मचार्युत नेति
संशयस्समुपजायते, ह्यादिभिरत्यन्तापहृतचित्तत्वाच्च विस्मृतसकलाप्तोपदेशस्य ' अस्मिन्न-
सारे ससारे सारं सारङ्गलोचने ' त्यादिकुविकल्पान् विकल्पयतो मिथ्यात्वोदयतः कदाचि- 10
देतत्परिहार एव तीर्थकृद्भिर्नोक्तः, एतदासेवने वा यो दोष उक्तस्स दोष एव न भवतीत्येवं-
रूपा विचिकित्सा स्यात्, धर्मं प्रत्यपि किमेतावतः कष्टानुष्ठानस्य फलं भविष्यति न वेति
सशयः स्यात्, ततश्च केवलप्रहृष्टाद्धर्माच्छ्रुतचारित्ररूपात् समस्ताद्भयेत् तस्मात्स्त्रीपण्डा-
द्याकीर्णतारहितानि शयनासनस्थानादीनि यः सेवते स एव निर्ग्रन्थो द्रव्यभावग्रन्थान्नि-
ष्क्रान्तत्वाद्दतः सादृशशयनासनस्थानादिपरिवर्जनं वसतिगुप्तिरिति भावः ॥ 15

कथागुप्तिमाह—

रागानुबन्धिस्त्रीसंलापचरित्रवर्णनपरित्यागः कथागुप्तिः ॥

रागेति । एकाकिनीनां स्त्रीणां रागानुबन्धिनस्संलापाः, ' कर्णाटी सुरतोपचार-
चतुरा लटी विदग्धप्रिये ' त्यादिरूपाः कथाश्च ब्रह्मचर्यगुप्तिकामेन सर्वथा परित्याज्याः,
अन्यथा पूर्वोदितरीत्या सशयादयो भवेयुः, देशजातिकुलनेपथ्यभापागतिविभ्रमगीतहास्य- 20
लीलाकटाक्षप्रणयकलहशृङ्गाररसगुणविद्धा. कामिनीनां कथा हि रागानुबन्धिन्यः, ता अच-
श्यमिह मुनीनामपि मनोविक्रियां नयन्तीति तासामपि परित्यागः कार्य इति भावः ॥

१ यस्सयत कथायादिप्रमादेन रागद्वेषवश गतो न तु मध्यस्थ परिग्रहयति त्रिचित्ता विक्रया, सा
च न कचनीया, तथाविधपरिणामविशेषकारणत्वाद्बहुश्रोत्रो, शृङ्गाररसेन मन्मथदीपिकया तयोत्तेजितधारि
श्रमोद्दनीयकर्मदियप्रयुक्तात्मपरिणामरूपो मोहो जायते तस्मात्स्वपरामनोरमयोर्वा पापोपादानभूता कथा न
कुर्यादिति तथा च तपस्संयमगुणधारिणधरणरता ता कथा कथयेयुर्वा सर्वैर्नीवहितकृत निर्जगत्स्यफलसाधना
कर्तृणा धोतृणामपि चेत कुशलपरिणामनिबन्धनेति ॥

निषद्यागुप्तिमाह—

रुयासनपरिवर्जनं निषद्यागुप्तिः ॥

स्त्रीति । स्त्रीणां यदासनं यत्र ताभिस्सह नोपविशेदुत्थितास्त्वपि मुहूर्त्तं तत्र नोपवेष्ट-
व्यमिति सम्प्रदायः, यश्चैवंविधस्स निर्ग्रन्थः, अन्यथोक्तदोषप्रसङ्गः स्यादतस्तदासनं सर्वथा
5 परिहरणीयमिति भावः ॥

इन्द्रियगुप्तिं कुड्यान्तरगुप्तिश्चाह—

रागप्रयुक्तरूपद्रोपाङ्गविलोकनत्यजनमिन्द्रियगुप्तिः । एककुड्यान्तरित-
मैथुनशब्दश्रवणस्थानपरित्यागः कुड्यान्तरगुप्तिः ॥

रागेति । अनुरागेण वनितानामङ्गोपाङ्गाना निरीक्षणत्यागः कार्यः, तासां नयनना-
10 सिकादीनि निरीक्षितमात्राण्यपि चेतो हरन्ति तथा दर्शनानन्तर विभाव्यमानानि चेतो दूष-
यन्ति, ततस्तेषां सम्यग्दर्शनं ततश्चाहो ! सलवणत्वं लोचनयोः, ऋजुत्वं नासावंशस्येत्येवं
विचिन्तनञ्च ब्रह्मचर्यभङ्गप्रसङ्गेन नैव कार्यमिति भावः । कुड्यान्तरगुप्तिमाह एकेति, कुड्यं
कटादिरचितं पकेष्टकादिनिर्मिता वा भित्तिः तयाऽन्तरितेऽपि स्थाने यत्र विविधविहगादि-
भापया अव्यक्तशब्दः सुरतसमयभावी रुदितशब्दः रतिकलहादिरूपः मानिनीकृतः गीत-
15 शब्दो वा पञ्चमादिहुंकृतिरूपो हसितशब्दो वा श्रूयते तादृशस्थानपरित्यागः कार्यं इति भावः ॥

पूर्वक्रीडितप्रणीतगुप्ती प्राह—

प्राक्तनतक्रीडास्मरणवैधुर्यं पूर्वक्रीडितगुप्तिः । अतिस्निग्धमधुराद्या-
हारपरिहारः प्रणीतगुप्तिः ॥

प्राक्तनेति । पूर्वं गृहस्थावस्थाकाले रुयादिभिस्सह विषयानुभवस्य कृतस्य दुरोदरादि-
20 रमणस्य चानुचिन्तना न विधेया तथाच सति ब्रह्मचर्यरक्षणं भवेदिति भावः । अथ
प्रणीतगुप्तिमाह अनिरिन्ग्वेति, गलस्तेहरसमत्यन्तधातूद्रेककारिणमाहारं पानभोजनादिषु
वर्जयेदित्यर्थः ॥

आहारगुप्तिं भूषणगुप्तिश्चाह—

मानाधिकाऽऽहारपरिवर्जनमतिमात्राहारगुप्तिः । स्नानयिलेपनादि-

25 शरीरशुश्रूपावर्जनं भूषणगुप्तिः ॥

मानाधिकेति । पुरुषस्य कवलपरिमाणं द्वात्रिंशत्कवला. स्त्रिया पुनरष्टाविंशतिः, ततोऽप्यधिकतया पानभोजनादिससेवनं ब्रह्मक्षतिकारित्वाच्छरीरपीडाकरत्वाच्चावश्यं त्याज्य, केवल सयमनिर्वाहार्थं चित्तस्वास्थ्योपेतो भुञ्जीत न तु रागद्वेषवशः सर्वकालमतिमात्रा-
हारस्य दुष्टत्वात्, कदाचित्तु कारणतोऽतिमात्राहारो न दुष्ट इति । भूषणगुप्तिमाह स्तानेति, शरीरोपकरणादीना विभूषार्थं युवतिजनमनस्तोषार्थं सस्कारो न विवेचः, अन्यथा स्त्रीजना- 5
भिलषणीयत्वात्तस्य ब्रह्मचर्ये शका स्यात्, उज्ज्वलवेषपुरुषदर्शनेन युवतीना कामो-
द्रेकात्, किमेतास्तावदिस्थ प्रार्थयमाना उपभुञ्जे, आयतौ तु यद्भावि तद्भवतु उतश्चित्
कष्टानि शाल्मलीश्लेषादयो नरक एतद्विपाका इति परिहरामि वेत्येवं रूपो वितर्कः स्यात्तस्मा-
द्बिभ्रुर्धर्मारामो धृतिमान् दान्तश्शङ्कास्थानभूतानेतान् आह्लाऽनवस्थामिध्यात्वविराधनादो-
पान्विचिन्तयन् ब्रह्मचर्यं समाहितो भवेत्, तथाविधञ्च तं देवदानवगन्धर्वयक्षरक्षःकिन्न- 10
रादयोऽपि नमस्यन्ति, अयञ्चाष्टादशविधो ब्रह्मचर्यधर्मः परंप्रवादिभिरप्रकम्यतया ध्रुवः,
अप्रच्युतानुत्पन्नस्त्रिरैकस्वभावत्वान्नित्यो द्रव्यार्थतया, ज्ञान्मदन्यान्यरूपतयोत्पादात्पर्यायार्थ-
तयापि ज्ञान्मत् जिनेः प्रतिपादितः, अनेन ब्रह्मचर्येण पुरा अनन्तासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु
महाविदेहे तत्कालापेक्षया इहापि वा सिद्धाः सिद्धवन्ति अनागताद्याञ्च सेत्स्य-
न्तीति सर्वोत्तमोऽयमिति ॥

15

अथ ज्ञानादि निरूपयति—

ज्ञानदर्शनचरणभेदतो ज्ञानादि त्रिविधम् । कर्मक्षयोपशमसमुत्थाव-
योधतद्धेतु द्वादशाङ्गाद्यन्यतरत् ज्ञानम् । तत्त्वश्रद्धानं दर्शनम् । पाप-
व्यापारेभ्यो ज्ञानश्रद्धानपूर्वकविरतिश्चरणम् ॥

ज्ञानेति । स्पष्टम्, तत्र ज्ञानमाह कर्मेति, तत्तज्ज्ञानावरणभूतकर्मेत्यर्थं, तथा च तत्त- 20
ज्ज्ञानावरणक्षयोपशमरूपोपाधिसम्पादितसत्ताक आभिनिधोधिकरूपप्रकाशविशेष, तन्नि-
दानभूत द्वादशाङ्गेरूप श्रुतञ्च ज्ञानमित्यर्थः । दर्शनमाह तत्त्वेति, दर्शनमोहनीयक्षयाद्या

१. 'दिव्यात्मामरतिमुक्तात्रिविध त्रिविधेन विरतिरिति नवकम् । औदारिकादापि तथा तद्वमद्वाष्टादश
विकल्पमि' त्यष्टादशविध ब्रह्मचर्यम् तदतःसर्वस्त्रीणा मनोवाङ्मयैस्सर्वथा रागत्यागस्सवतो ब्रह्मचर्यम् सय
मिनां, एष्वेव देशतस्त्वदारक्षतोषरूप देशतो देशविरतानाम् । व्रतेषु प्रधान, उक्त्य व्रताना ब्रह्मचर्यं हि
निर्दिष्टं मुख्यं व्रत । तज्जन्मपुण्यसम्भारसयोगाद्गृहस्थते इति । तीर्पान्तरीरैरप्युक्त 'एकतश्चतुरो वेदा ब्रह्म
चर्यं एकत । एकतस्सर्वपापानि, मय मासश्च एकत इति ॥ २ तथापुष्टयस्य द्वादशाङ्गानि तद्गच्छुतात्म
वपरमपुष्टयस्यापि द्वादशाङ्गानि, तानि च आधारी सुयगदो टाण, समवाओ विवाहपञ्चमी नायाधम्मक
हाओ उवासगदसाओ अतगददसाओ अनुत्तरोवनाइयदसाओ पण्हावागरणाइ विवागसुय दिट्टिकाओ य' इति ॥

विभूततत्त्वश्रद्धानरूप आत्मपरिणामविशेषो दर्शनमित्यर्थः । तत्त्वञ्च सकलपर्यायोपेतस-
कलवस्तुस्वरूपम् तस्य सर्वविदुपदिष्टतया पारमार्थिकस्य जीवादेः पदार्थस्यैतदेवमेवेति
प्रत्ययविशेषः श्रद्धानं, तत्त्वेन वा भावतोऽर्थांना श्रद्धानं तत्त्वश्रद्धानमिति भावः । चरण-
माह—पापेति, स्पष्टम् ॥

5 अथ तपोनिरूपणायह—

धाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वादशविधानि तपांसि पूर्वमेवोक्तानि ॥

साह्येति । पूर्वमेवेति, निर्जरानिरूपण इत्यर्थः ॥

क्रोधनिग्रहमाचष्टे—

उदीर्णक्रोधादिचतुष्टयनिग्रहः क्रोधनिग्रहः । इति चरणनिरूपणम् ॥

10 उदीर्णेति । क्रोधादिमोहनीयकर्मविपाकाहुदयमागतेत्यर्थः, आदिना मानमायालोभानां
ग्रहणम् तेषां निग्रहस्तितिक्षा, क्रोधनिग्रहेण हि जीवः क्षान्तिं जनयति, क्रोधवेदनीयं कर्म
पुनर्न बध्नाति, पूर्वबद्धञ्च कर्म निर्जरयति ततश्च जीवविशिष्टवीर्योहासो भवति, एवं माना-
दावपि भान्यम् । तदेवं व्रतपञ्चकस्य श्रमणधर्मदशकस्य सयमसप्तदशकस्य वैयावृत्त्यदश-
कस्य ब्रह्मचर्यगुप्तिनवकस्य ज्ञानादित्रिकस्य तपोद्वादशकस्य क्रोधनिग्रहचतुष्टयस्य च मेलनेन
15 सम्भूतं सप्ततिविधं चरणं निरूपितमित्याह इतीति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधर-श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिधसुरिणा विनिर्मि
तस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपहायां न्यायप्रकाशटीकायां चरण-
निरूपणनामा प्रथम. किरण. ॥

यद्यपि गणधरा प्रथम पूर्वाण्येवोपनिबध्नन्ति तथापि दुर्मेधता तदवधारणाययोग्यानां श्लोकाशानुग्रहार्थं
शेषधृतस्य विरचना विज्ञेया ॥

१ क्रोधमानमायालोभानां चतुर्णां विजयो यस्मात्तपस्य तच्छेकाशन निर्विकृतिकमावाप्तमुपकारमित्येवा
छता, प्रतिक्रियायमेवैका छता क्रियते, एतत्स्वपायविजय तप, अस्मिन्ध तपसि चतस्रो छता षोडशदिग्-
छानि भवन्ति ॥

अथ द्वितीयः किरणः ॥

मूलगुणसद्भाव एव मोक्षार्थिभिस्साधुभिर्व्यभिचिन्प्राच्यते तत्करणं सप्ततिविधमित्याह—

पिण्डविशुद्धिसमिति भावनाप्रतिमेन्द्रियनिरोधप्रतिषेखनागुप्त्यभिग्रहभेदेनाष्टविधमपि करणमवान्तरभेदात्सप्ततिविधम् ॥

पिण्डविशुद्धीति । सप्ततिविधमिदमुत्तरगुणरूपं बोध्यम् ॥

5

अथैतान् सप्तभेदान् व्याख्यातुकामः प्रथमं पिण्डविशुद्धिमाह—

सर्वदोषरहिताऽऽहारोपाश्रयवस्त्रपात्रपरिग्रहात्मिकाश्चतस्रः पिण्ड-
विशुद्धयः ॥

सर्वेति । पिण्डनं पिण्डः, घृहानां सजातीयानां विजातीयानां कठिनद्रव्याणां एकत्र समुदाय इत्यर्थः, तत्र च समुदायसमुदायिनोरभेदेन त एव बहवः पदार्था एकत्र सञ्चिन्नाः पिण्ड- 10
शब्देनोच्यन्ते, तस्य विविधमनेकैराधाकर्मादिपरिहारप्रकारैश्शुद्धिर्निर्दोषता पिण्डविशुद्धिः, तथा चात्र पिण्डशब्देन भावपिण्डोपष्टम्भकमचित्तद्रव्यरूपमाहारशय्यावस्त्रपात्ररूपवस्तुचतुष्टयं गृह्यते तस्मात्पिण्डविशुद्धेश्चतुर्विधत्वमित्याशयेनाह सर्वदोषरहितेत्यादि । तथाऽऽहारशय्या-
वस्त्रपात्राणां सर्वदोषरहितानां ग्रहणं पिण्डविशुद्धिरित्यर्थः, तत्र दोषाश्चाहारविषया षोडशोद्ग-
मदोषाः षोडशोपार्लनादोषाः दशैषणादोषाः पञ्च सयोजनादोषा इत्येवं मिलितासप्तचत्वा- 15
रिंशदेषणाया दोषा एवोच्यन्ते, एतेषां विशोधनेन पिण्डस्य विशुद्ध्या चारित्रशुद्धिद्वारा मोक्षा-
वाप्तिः । तत्रोद्गमदोषे आधाकर्म तावत् साधुप्रणिधानेन यत्सचेतनमचेतनं क्रियते अचेतनं
पच्यते गृहादिकं वा सङ्गृह्यते वयते वा वस्त्रादिकं कारयति वा पात्रादिकममुकर्मै साधवे
देयमिति, तादृशपाकादिक्रिया तयोगाङ्गताद्यपि आधाकर्मोच्यते, तच्चाधोगतिकारणम्,
प्राणात्पिताद्याश्रवप्रवृत्तेः, तथा तत्प्रतिसेवनप्रतिश्रवणतद्भोक्त्रादिसंवासा अप्याधाकर्मात्मकाः 20
भवंति । औद्देशिकं तावत्—दुर्भिक्षापगमे वाचा साध्वादीनुद्दिश्य यद्विश्वावितरणं तदुद्दिष्टौद्दे-
शिकं, यदुद्धरितभोदनादि व्यञ्जनादिना मिश्रयित्वा तस्य वितरणं तत्कृतौद्देशिकं, यच्च तप्त्वा
गुडादिना भोदकचूरीधन्धवितरणं तत्कर्मौद्देशिकमिति । पूतीकर्म—पवित्रस्यापवित्रकरणं, यथा
शुचिः पयोषटोऽपि मद्यबिन्दुनैकेनाशुचिः स्यात्तथा विशुद्धाहारोऽप्याधाकर्मादियोगात्पूतिकः
स्यात् उद्गमादिदोषरहितं भक्तं सदपि तादृशं भुज्यमानं निरतिचारमपि चरणं पूतिं करोतीत्ययं 25
दोषः । मिश्रजातं—गृहिसंयतोभयप्रणिधानेन पाकादिभावमुपगतं—सामान्यतो भिक्षाचरस्व-
कुटुम्बनिमित्तं मिलित्वा पाचितं, पास्त्रिण्डस्त्रकुटुम्बनिमित्तं मिलित्वा पाचितं, केवलसाधु-

- स्वकुटुम्बनिमित्तं सम्मिल्य पाचितञ्च तद्भवति । स्थापना—साधुभ्यो देयमिदमिति चुलीस्था-
 ल्यादौ स्वस्थाने सुस्थितछज्जकादौ परस्थाने चिरकालमल्पकालञ्च घृतादीनां क्षीरादीनां
 स्थापनम् । प्राभृतिका—कालान्तरभाविनां विवाहादीनामन्तर एव साधुसमागमे
 तेषामप्युपयोगो विवाहादिसम्भवमोदकादीनां भवत्विति बुद्ध्या इदानीमेव करणं
 5 सन्निकृष्टस्य वा विवाहादेः कालान्तरे साधुसमागमं विभाव्य तदानीमेव करणं तद्यो-
 गात्तादृशभक्तादिकमपि । प्रादुष्करणम्—बहिःप्रदीपमण्यादिना भित्त्यपनयनेन वा बहिर्नि-
 ष्काश्य द्रव्यधारणेन वा प्रकटकरणम् । तद्विधा प्रकटकरणं प्रकाशकरणञ्चेति, अन्धकारा-
 दपसार्यं बहिः प्रकाशे स्थापनं प्रकटकरण, स्थानस्थितस्यैव भित्तिरन्ध्रकरणादिना प्रकटी-
 करणं प्रकाशकरणम् । रत्नेन पद्मरागादिना प्रदीपेन ज्योतिषा ज्वलता वैश्वानरेण तत्रैवं
 10 प्रकाशना सुविहितानां न कल्पते, प्रकाशकरणेन प्रकटकरणेन च यदीयते भक्तादि
 तत्सयमिनां न कल्पते, ज्योतिःप्रदीपाभ्यान्तु प्रकाशितमात्मार्थे कृतमपि न कल्पते,
 तेजस्कायदीप्तिस्पर्शादिति । क्रीतम्—साध्वादिनिमित्तं क्रयेण निष्पादितम् तदपि
 आत्मद्रव्यक्रीतमात्मभावक्रीत परद्रव्यक्रीतं परभावक्रीतञ्चेति षतुर्विधम्, स्वयमेवोज्ज-
 यन्तभगवत्प्रतिमाशेषादिरूपेण द्रव्येण परमावर्ज्यं यत्ततो भक्तादि गृह्यते तदात्म-
 15 द्रव्यक्रीतम्, यत्पुनरात्मना भक्ताद्यर्थं धर्मकथादिना परमावर्ज्यं भक्तादि ततो गृह्यते
 तदात्मभावक्रीतम्, तथा यत् परेण साधुनिमित्तं द्रव्येण क्रीतं तत्परद्रव्यक्रीतं यत्पुनः परेण
 साध्वर्थं निजविज्ञानप्रदानेन परमावर्ज्यं ततो गृहीतं तत्परभावक्रीतम् । प्रामित्यं—साध्वर्थ-
 मन्नादि वस्त्रमुच्छिन्नमानीयते तत्प्रामित्यं, अपमित्यं—भूयोऽपि तव दास्यामीत्येवमभिधाय
 यत्साधुनिमित्तमुच्छिन्नं गृह्यते तत्तथा, तद्य लौकिकलोकोत्तरभेदतो द्विविधम्, साधुविषयं भगि-
 20 न्यादिभिः क्रियमाणद्रव्यमाद्यम्, द्वितीयन्तु परस्परं साधूनामेव वस्त्रादिविषयम् । परिवर्तितम्—
 साधुनिमित्तं कृतपरावर्त्तरूपं तदपि लौकिकलोकोत्तरभेदाभ्यां द्विविधम्—कुथितं घृतं दत्त्वा साधु-
 निमित्तं सुगन्धिघृतमहणं, कोद्रवकूरं समर्पयित्वा साधुनिमित्तं शाल्योदनमहणञ्चाद्यम्, द्वितीयञ्च
 यत्साधुस्साधुना सह वस्त्रादिपरिवर्त्तनकरणरूपम् । अभ्याहृतं—साधुदानाय स्वग्रामात्परमा-
 माद्वा समानीतम्—आचीर्णमनाचीर्णमिति तद्विविधम्, निशीथाभ्याहृतनोनिशीथाभ्याहृतभे-
 25 देनानापीर्णं द्विविधम्, यद्दर्शनाश्रवानीतं प्रच्छन्नं साधूनामपि यद्भ्याहृतमिद्विविदितं तदाद्यं,
 नोनिशीथाभ्याहृतं तु तद्विपरीतं यत्साधूनामभ्याहृतमिति विदितम्, देशे देशदेशे चापीर्णं,
 हस्तशतप्रमितक्षेत्रं देशः तावन्माने आचीर्णं उपयोगपूर्वकाणि यदि श्रीणि गृहानि भवन्ति
 ततः कल्पते, हस्तशतमध्ये तु देशदेशः, एतन्मध्यवर्तिं मध्यमम् । यदोर्ध्वोपविष्टा कथमपि
 स्वयोगेन मुष्टिगृहीतेन मण्डकादिना यदि वा रथापर्यादिपरिवेषणार्थमोदनशृतया करोटिकपो-

त्पाटिता, अत्रान्तरे च कथमपि साधुरागच्छति भिक्षार्थं तस्मै च यदि करस्थं ददाति तदा करपरिवर्तनमात्रं जघन्यमभ्याहृतमाचीर्णम्, हस्तशताद्भ्याहृतमुत्कृष्टम् । उद्भिन्नम्—साधुभ्यो घृतादिदाननिमित्तं कुतुपादेर्मुत्स्य गोमयादिस्थगितोद्घाटनम्, इदञ्च पिहितोद्भिन्नमुच्यते, यत्तु पिहितं कपाटमुद्घाट्य साधुभ्यो दीयते तत्कपाटोद्भिन्नम्, मालापहृतम्—उच्चस्थानात्साधुवर्धमुत्तार्योऽऽहारादीना दानम्, द्विविधं जघन्यमुत्कृष्टञ्चेति तत्, भूविन्यस्ताभ्यां पादयोरग्रभागाभ्यां 5 फलकसंज्ञाभ्यां पार्ष्णिभ्यां चोत्पाटिताभ्यामूर्ध्वविगलितोच्चसिककादिस्थितं दात्र्या दृष्टेरगोचरं यदीयते तज्जघन्यं मालापहृतम् बृहन्निःश्रेण्यादिकमारुह्य प्रासादोपरितलादानीय यदीयते तदुत्कृष्टमुभयमप्यकल्पयम् । आच्छेद्यम्—आच्छिद्यपहृत्य यद्भक्तादिकं प्रभुः श्रुत्यादीनां कर्मकरादीनां सत्कं ददाति तत् । त्रिप्रकारं तत् प्रभ्वाश्रितं, स्वामिविपयं, स्तेनकविपयञ्च । एतन्निविधमप्याच्छेद्यं तीर्थकरणधरैः निराकृतमतः श्रमणानां तद्ब्रहीतुं न कल्पते । अनिसृष्टम्- 10 यदा द्वित्रागां पुरुषाणा साधारणे आहार एकोऽन्याननापृच्छय साधवे ददाति तादृशमनिसृष्टम्—अनुज्ञात तीर्थकरणधरैरिति यावत्, अनुज्ञातं पुनः कल्पते सुविहितानाम् तच्चानिसृष्टमनेकधा मोदकविपयं चुल्लकविभोजनविपयम् विवाहादिविपय दुग्धविपयं आपणादिविपयमित्यादि । अध्यवपूरकम्—अधि आधिक्येनावपूरणं स्वार्थदत्ताधिश्रयणादेस्साध्वागमनमवगम्य तद्योग्यमक्तसिद्धयर्थं प्राचुर्येण भरणमध्यवपूरः, स एवाध्यवपूरकस्तद्योगाद्भक्ताद्यप्य- 15 ध्यवपूरकम्, तदपि स्वगृह्यावदर्थिकमिश्रं स्वगृहसाधुमिश्रं स्वगृहपापण्डमिश्रञ्चेति स्पष्टस्वरूपं त्रिविधम्, प्रथमतः पाकारम्भकाले स्वनिमित्त पाके निष्पाद्यमानेऽत्रान्तर एव यथासम्भवमुपस्थितयावदर्थिकजननिमित्तं पुनरवतार्य विशेषेण तण्डुलादीन् प्रक्षिप्य पचति सोऽध्यवपूरक इत्युद्गमदोषाः । धात्रीपिण्डः बालस्य क्षीरमज्जनमण्डनक्रीडनालङ्काराऽऽरोपणकर्मकारिण्यः पञ्च धात्र्यः, एतासा कर्मधात्रीत्वं तेन लब्धः पिण्डो धात्रीपिण्डः, रुदन्तं बाल- 20 कमुद्दीक्ष्य भिक्षार्थं प्रविष्टस्साधुः प्रथम भिक्षां दत्त्वा स्तन्य पायय, पश्चाद्वा भिक्षां देहि, नो चेदहमस्मै क्षीर दास्याम्यन्यस्या वा स्तन्यं पाययामीत्यादिरूपेण वदन् य पिण्डं लभते स धात्रीपिण्डः । परस्परसन्दिष्टार्थकथिका दूती सा द्विधा स्वप्रागे परप्रागे च यस्मिन् प्रागे साधुर्वसति तस्मिन्नेव प्रागे यदि सन्देशकथिका तर्हि स्वप्रागदूती, या तु परप्रागे गत्वा सन्देश कथयति सा परप्रागदूती, तन्निमित्त पिण्डः दूतीपिण्डः । निमित्तपिण्डः—अतीतानागतवर्त्तमानकालेषु 25

१. ज्ञानदर्शनशुद्धाविबोद्धमादिदोषपरिशुद्धाहारे शहीते चारित्रशुद्धिर्भवति तथा च ज्ञानावरणादिकर्मणोऽपगमो भवति, तदपगमे आरमनो यथावस्थितस्वरूपलाभात्मको मोक्षस्ततो मोक्षार्थिना चरणशुद्धयर्थं नियमेनोद्गमादिदोषपरिशुद्ध आहारो प्राश्न इति ॥

- लाभादिकथनं भिक्षार्थं कुर्वतोत्पादनादोपसंपर्केण गृहीतपिण्डः, लाभालाभसुखदुःखजीवितमरणरूपविषयभेदात्स पञ्चिधः । आजीवनपिण्डः—जातिकुलगणकर्मशिल्परूपाजीवनेनोत्पादिताऽऽहारशय्यादिकम्, मातृसमुत्था जातिर्माह्वणादिर्वा, पितृसमुत्थं कुलमुप्रादि वा, गणो मल्लादिवृन्दं, कर्म कृष्यादि, शिल्पं तृणादितूण्डनसीवनप्रभृति, जात्या जीवतं पृष्टो
- 5 ऽपृष्टो वाऽऽहारार्थं स्वजातिं प्रकटयति यथाऽहं ब्राह्मण इत्यादि तदा स जात्या जीवनपिण्डः एवमन्येष्वपि भावनीयम् । वनीपकः—दायकाभिमतेषु श्रमणादिष्वात्मानं भक्तं दर्शयित्वा याचनया लब्धः पिण्डः । भोजनप्रदाने क्रियमाणे सति कोऽप्याहारलम्पटः साधुराहारविलुब्धतया तत्तद्भक्तगृहिणः पुरतश्शाक्यादिभक्तमात्मानं दर्शयति, निर्मन्थशाक्यतापसगोरुकाऽऽजीवकरूपेण पञ्चधा श्रमणाः । चिकित्सापिण्डः—वमनविरेचन-
- 10 बस्तिकर्मादि कारयतो भैषज्यादि सूचयतो वा भिक्षार्थं यः पिण्डः स चिकित्सापिण्डः, सूक्ष्मः औषधविधिवैद्यज्ञापनेन, वादरः स्वयं चिकित्साकरणेन । अन्यस्मात्कारणाच्च भिक्षार्थं गृहे प्रविष्टेन साधुना निजव्याधिप्रतीकारोपाये पृष्टे ममाप्येकदैवं सञ्जातोऽमुकेनौषधेन चोपशमं गत इत्येवं वदता रोगिणो भैषज्यकरणाभिप्रायोत्पादनादौषधसूचनं कृतं भवतीति सूक्ष्मो वादरः प्रसिद्ध एव । क्रोधपिण्डः—विद्यातपःप्रभावज्ञापनं राजपूजादिख्यापनं क्रोधफल
- 15 दर्शनं वा भिक्षार्थं कुर्वतोऽयं दोषः । मानपिण्डः—साधूनां समक्षं पणं कृत्वा तदाऽहं लब्धिमान् यदा भवतां सरसमाहारममुकगृहादानीय वदामीत्युक्त्वा गृहस्थं विडम्ब्य गृह्णाति तदाऽयं दोषः । मायापिण्डः—वेपपरावर्त्तादिना मायया प्रतारणेन दापयत्यात्माने भक्तादिदानाय च परं प्रयोजयति यदा तदाऽयं दोषः । लोभपिण्डः—अद्याहममुकं सिंहकेसरादिकं ग्रहीष्यामीति बुद्ध्याऽन्यद्वल्लचनकादिकं लभ्यमानमपि यत्र गृह्णाति किन्तु तदेवेत्सितं स लोभपिण्डः ।
- 20 अथवा पूर्वं तथाविधबुद्धभावेऽपि यथाभावं लभ्यमानं प्रचुरं लपनकक्षीप्रभृतिकं भद्रकरसमिति कृत्वा यद्गृह्णाति स लोभपिण्डः । संस्तवपिण्डः—पूर्वं जननीजनकादिद्वारेण पश्चाच्च श्रद्धाश्रुरादिद्वारेणात्मपरिचयानुरूपं सम्बन्धं भिक्षार्थं घटयता प्राह्यः पिण्डः, सम्बन्धिसंस्तवो वचनसंस्तवश्चेति स द्विविधः मातृश्रद्धादिरूपतया संस्तवसम्बन्धिसंस्तवः । श्लाघारूपतया संस्तवो वचनसंस्तवस्तथाकरणेन लब्धः पिण्डो दूषितः । विद्या-
- 25 पिण्डः—यथा विद्याया सुरं साधयित्वाऽऽहारं गृह्णाति तदा विद्यापिण्डः, अथवा विद्यां पाठयित्वा भोजनादिकं गृह्णत्याहृह्णाति तदा विद्यापिण्डः । मन्त्रपिण्डः—मंत्रेणावाप्तः पिण्डः, पादलिप्तसूर्यो सुरण्डराजानं प्रति मंत्रं प्रयुक्तवन्तः परं तत्र न कोऽपि दोषस्तेषां तं प्रत्युपकारित्वादेवं संचादिप्रयोजनेन मंत्रे प्रयुज्यमाने न दोषः किन्तु केवलं भिक्षार्थमेव मन्त्रप्रयोगे क्रियमाणे दोषः । चूर्णपिण्डः—वशीकरणार्थं अज्जनादिचूर्णप्रयोगाद्वाप्तः पिण्डो दुष्टः ।

योगपिण्डः यदा मुग्धलोकान् सौभाग्यादिविलेपनराजवशीकरणादितिलकेन जलस्थलमार्गो-
 ह्दंघनसुभगदुर्भगविविधिसुपदिश्याऽऽहारं गृह्णाति तदा योगपिण्डदोषः । मूलकर्मपिण्डः-
 पुत्रादिजन्मदूषणनिवारणार्थं मघाज्येष्ठाऽऽश्लेषामूलादिनक्षत्रशान्त्यर्थं मूलैर्बनस्पत्यवयवैरस्तान-
 नमुपदिश्याहारादिकं गृह्णाति तदायं दोषः । इत्युपार्जनादोषाः । शङ्कितदोषः, भक्तपानादौ
 या शङ्का कल्पनीयाकल्पनीयधर्मविषया, न विद्मः किमिदमुद्रमादिदोषयुक्तं किं वा नेत्या- 5
 शंकास्पदीभूतं असति कल्पनीयनिश्चये ददतीं प्रत्याचक्षीत न मम कल्पते एतादृशमिति ।
 अक्षितदोषः-सचित्तपृथिव्यादिना गुण्ठितं, तद्विविधं सचित्तेन पृथिव्यपकायवनस्पतिकाये-
 नावगुण्ठितं, अचित्तमक्षितश्चेति, अचित्तपदेन वसादिः पूतादिश्च गृह्यते । निक्षिप्तदोषः-
 सचित्ताद्युपरिस्थापितपिण्डादिः । विहितदोषः-उदकुम्भेन पेपण्या पीठकेन शिलापुत्रकेण
 मूलेपादिना केनचिज्जुसिक्थादिना वा स्थगितं लिप्तं वा सदुद्भिद्य दायकश्रमणार्थं यदि 10
 दद्यात्तदा तद्ग्रहणेऽयं दोषः । संहतदोषः-दानानुचितं सचित्तेषु पृथिव्यादिष्वचित्तेषु वा केषु-
 चित्पत्रेषु निक्षिप्य तेन रिक्तीकृतपात्रकेणैव भक्तं यदा दीयते तदायं दोषः । दायकदोषः-
 बालवृद्धमत्तोन्मत्तग्रहगृहीतवेषमानञ्जरितान्धप्रगलितारूढपाहुकादीनां चत्वारिंशत्तां दायकानां
 हस्ताङ्गिकादीनां ग्रहणम् । उन्मिश्रदोषः, अज्ञानपानखाद्यस्वाद्यादिकं जातिपाटलादिभिः
 पुष्पैर्वाजहरिताडिभिर्वा मिश्रं संयतानामकल्पिकं ददतो न मम कल्पत इति प्रत्याचक्षीता- 15
 न्यथा दोषस्यात् । अपरिणतदोषः, रूपान्तरानापन्नमपरिणतं यथा दुग्धं दुग्धभाव एव स्थितं
 दधिभावमनापन्नम्, भावोनस्तूभयोः पुरुषयोरहारो वसते तन्मध्ये एकस्य साधये दातुं
 मनोऽस्ति एकस्य च नास्ति तदाहारोऽपरिणतदोषयुक्तः स्यात् । लिप्तदोषः-सर्वतः पिच्छ-
 लीकृतं, मृत्तिकया सर्वतः खरण्टितं, गर्हितद्रव्यादिना लिप्तम् । छर्दितदोषः-दीयमानस्या-
 न्नादेः पृथ्वीकायादिसंसक्तत्वादि छर्दितम्, छर्दितमुद्भिस्तं त्यक्तमिति पर्यायाः, तदपि कदा- 20
 चिच्छर्दयेते सचित्तमध्ये, कदाचिदचित्ते कदाचिन्मिश्रे, ततश्छर्दितानां सचित्ताचित्तमिश्रद्रव्या-
 णामाधारभूतानामाधेयभूतानाञ्च संयोगतश्चतुर्भङ्गी भवति, एतत्सन्बन्धिसर्वेषु भङ्गेषु भक्ता-
 दिप्रहणे प्रतिपिद्धमिति दशौषणादोषाः । संयोजनादोषाः पञ्च, संयोजनं नाम भक्तादेशुणान्त-
 रोत्पादनीयद्रव्यान्तरमीलनम्, ते च संयोजनातिबहुकाङ्गारधूमनिष्कारणरूपाः पञ्चविधाः तत्रै

१. अपरिणत द्विविधं द्रव्ये भावे च प्रत्येकमपि दातृग्रहीतृसम्बन्धाद्द्विधा, दुग्धत्वात्परिभ्रष्ट दधित्वा-
 पन्नं परिणतमुच्यते, दुग्धभावे वाऽवस्थितेऽपरिणत, भावविषयन्तु उभयोः पुरुषयोरिति टीकोक्तं वेदित-
 व्यम् ॥ २. संयोजना द्विविधा द्रव्यविषया भावविषया च, द्रव्यसंयोजना च बहिरन्तश्च, यदा भिक्षार्थं
 द्विण्डमानसस्तन् क्षीरादिकं स्रग्वादिभिस्तद्ग्रहं रसद्रव्या संयोजयति तदा बाह्या संयोजना, यदा तु वसना-
 वागत्य भोजनवेलाया पात्रे क्वचले बन्दने वा संयोजयति तदाऽभ्यन्तरा । एवं कुर्वन् ध्यातमनि ज्ञानावगणादिकं
 कर्म संयोजयति, दीपतरभवाच्च दुःखं भयोजयति ॥

लोभाद्भव्यस्य मण्डकादेर्द्रव्यान्तरेण सण्डघृतादिना रसविशेषोत्पादनाय वसतेर्वहिरन्तर्वा योजनं सयोजना । धृतिबलसयमयोगा यावता न सीदन्ति तावदाहारप्रमाणं, अधिकाहारस्तु वमनाय मृत्यवे व्याधये वेति अतिबहुको दोषः । स्वाद्भ्रं तद्दातारं वा प्रशंसयन् यद्भुङ्क्ते स रागाग्निना चारित्रेन्धनस्याङ्गारीकरणादङ्गारदोषः । निन्दन् पुनः चारित्रेन्धनं दहन्
 5 धूमकरणाद्भूमदोषः । पट्टभोजनकारणाभावे भुञ्जानस्य कारणाभावो दोषः । क्षुब्धेदनाऽसहनं, क्षामवैयावृत्त्याकरणं, ईर्यासमित्यविशुद्धिः, प्रत्युपेक्षणाप्रमार्जनादिसंयमापालनं क्षुधातुरस्य प्रवलात्पुदुदात्प्राणप्रहारशङ्का, आर्त्तरीद्वपरिहारेण धर्मध्यानस्थिरीकरणमिति पट्ट भोजन-कारणानि, तदेवं नामग्राहं संक्षेपेण वर्णिता एते दोषाः, विस्तरतस्तु पिण्डविशुद्ध्यादिग्रन्थे-भ्योऽवगन्तव्या एवं वसत्यादिनिमित्तदोषा अपि ॥

10 अथ समितिमाह—

साध्वाचरणे शास्त्रोदितविधिना सम्यक्प्रवृत्तिस्समितिः, सा चेर्या-दिरूपा पञ्चविधा पूर्वमेवोक्ता वेदितव्या ॥

साध्वाचरण इति । साधुयोग्य आचरणेऽर्हत्प्रवचनानुसारेण प्रशस्ता प्रवृत्तिस्समितिः । गमने सम्यक् सत्त्वपरिहारतः प्रवृत्तिरीर्यासमितिः, निरवद्यवचनप्रवृत्तिर्भाषासमितिः, द्विच-
 15 त्वारिंशदोषवर्जनेन भक्तादिग्रहणे प्रवृत्तिरेपणासमितिः, आसनसस्तारकपीठफलकवस्त्रपात्र-दण्डादिक चक्षुषा निरीक्ष्य प्रतिलिख्य सम्यगुपयोगपूर्वं रजोहरणादिना यद्गृहीयात् यश्च निरी-क्षितप्रतिलिखितभूमौ निक्षिपेत्साऽऽदाननिक्षेपणासमितिः, पुरीषप्रस्रवणनिष्ठीवनश्लेष्मशरीर-मलानुपकारिवसनान्नपानादीनां जन्तुरहितस्थण्डिले उपयोगपूर्वकं परित्यजनं परिष्ठापनास-मितिः इति पञ्च समितयः पूर्वमेव सवरनिरूपणे प्रदर्शिता इत्याशयेनोक्तं पूर्वमेवोक्ता इति ॥

20 अथ भावनामाख्याति—

धर्मार्थं चित्तस्थिरीकरणहेतुर्विचारो भावना । द्वादशविधा सा चेत्थम् ॥
 धर्मार्थमिति । भाव्यतेऽनयेति भावना, अभ्यासक्रिया, सा चाव्यवच्छिन्नपूर्वपूर्वतर-

१. मुख्यतया भावना पञ्चविधा दर्शनज्ञानधारिप्रतपोवैराग्यभेदात् तत्र तीर्थवृत्तौ प्रवचनस्य प्राक्च निरानामाचार्यादीनामतिशयिनां केवलमन पर्ययावधिमणतुर्दशपूर्वविदां धर्मिगमनमनदर्शनधीर्शनमस्पृत्त-स्त्वनादिभिर्दर्शनभावना, भाव्यमानयानया दर्शनशुद्धिर्भवति । मौनीन्द्र शानं प्रवचन यथावशिष्यादापरापर्या विमर्षकं यत् इदं प्रवचने सम्यग् ज्ञानस्य-तीवात्रीषादिनवनवपरिष्ठापनं दृष्टं तथा परमार्थरूपं मोक्षार्थं च ईश्वर-करणं सम्यग्दर्शनज्ञानारिप्राणि, धारकं सम्यग्दर्शनायपुष्टतां धाम्, विद्या मिदध मोक्षाव मिलक्षणा

संस्कारस्य पुनस्तदनुष्ठानरूपा, आत्मगुणः ज्ञानजाज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेष्वर्थेषु स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योन्नीयमाना च, धारणात्मकमतिविशेषरूपैवेयं यदा धर्मार्थं चित्तस्थिरतायां कारणं भवति तदा सा भावनोच्यते इत्याशयेनोक्तं धर्मार्थं चित्तस्थिरीकरणहेतुरिति, तथाच ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोवैराग्यादिषु चित्तस्थैर्याय यो विचारस्सा भावनेत्यर्थः । तस्या भेदा अनित्यादिरूपा द्वादशविधाः पूर्वमेव सवरे प्रोक्ताः परन्तु प्रत्येकं स्वरूपाणि न दर्शितानीति 5 तत्स्वरूपाणि दर्शयितुं प्रतिजानीते द्वादशविधेति ॥

तत्रादावनित्यभावनामाह—

बाह्याभ्यन्तरनिखिलपदार्थेष्वनित्यत्वचिन्तनमनित्यभावना । अनया चैषां संयोग आसक्तिर्विप्रयोगे च दुःखमपि पुरुषस्य न स्यात् ॥

बाह्येति । बाह्येषु शय्याऽऽसनवस्त्रौषोपधिषु प्रतिदिवसमिमे रजसा विपरिणम्यमाना- 10 स्सर्वप्रकारेण स्वां सन्निवेशावस्था विहाय विशरारुतां प्रतिपद्यन्ते, आभ्यन्तरं शरीरद्रव्यं जीवप्रदेशैर्यातत्वात्, इदमपि जन्मनः प्रभृति पूर्वपूर्वावस्थां जहदुत्तरोत्तरावस्थामास्कन्द- स्प्रतिक्षणमन्यान्यरूपेण च भवज्जराजर्जिताशेषावयवं पुद्गलजालविरचनमात्रं पर्यन्ते परित्यक्तसन्निवेशविशेषं विशीर्यते, निरीक्ष्यते हि भवे यत्प्रातरस्ति न तन्मध्याह्ने यच्च मध्याह्ने न तन्निशीथिन्यामत एव दृष्ट्वास्सचेतनमचेतनमप्यशेषमुत्पादानित्यधर्मकमिति विचारोऽ- 15 नित्यभावनेत्यर्थः, ईदृशभावनाफलमाविष्करोति अनयेति—अनित्यभावनयेत्यर्थः एवामिति, प्राणप्रियाणामपि शरीरशय्यासनवस्त्रादीना संयोगे आत्मना सम्बन्धे सति आसक्तिरभि- ष्वङ्गः, विप्रयोगे—वियोगे सति दुःखमपि शरीरं मानस वा पुरुषस्य न स्यान्न भवेदेव तृष्णाविनाशेन निर्भमत्वादिति भावः ॥

अशरणभावनामाह—

20

जन्मजरामरणादिजन्यदुःखपरिवेष्टितस्य जन्तोस्संसारे कापि अर्ह- च्छासनातिरिक्तं किमपि शरणं न विद्यते इति भावनाऽशरणभावना । एवं भावयतस्सांसारिकेषु भावेषु वैराग्यं समुत्पद्येत ॥

दृष्टा नान्यत्रैव भावयतो ज्ञानभावना अनया नित्य गुरुकुलवासो भवति चारित्र्यभावना पूर्वमेव टीकाकृता प्रदर्शिता । केन निर्विकल्पादिना तपसा मम दिवसोऽवन्ध्यो भवेत् कथं कथं तपोऽहं विधातुं प्रभु, कतरञ्च तप कस्मिन् द्रव्यादी मम निर्बहति इति भावनीय, इत्यादिरूपेण तपसि भावना । वैराग्यभावना च द्वादशविधा ग्रन्थकृता सम्प्रति प्रदर्शयति इति ॥

जन्मेति । पितृमातृभ्रातृदयितातनयादिपरिवेष्टितस्यापरिवेष्टितस्य वा त्रैलोक्यविध्वंसन-
पदिष्टसामर्थ्यस्यासामर्थ्यस्य वा मंत्रतंत्रादिक्रियासुगृहस्यानिगृहस्य वा नानाशास्त्रकृतपरिश्रम-
स्यापरिश्रमस्य वा जन्तुमात्रस्य जन्मजरामरणादिजन्यदुःखपरिवेष्टितत्वेन दुःखदावाग्निज्व-
लज्वालाकरालकरम्बितेऽस्मिन् संसारे शरण भयापहारिस्थानमर्हच्छासनातिरिक्तं किमपि न
5 विद्यत इत्येव पर्यालोचनमशरणभावनेत्यर्थं, तथा चिन्तयतो लाभमाह एवं भावयत इति,
अशरणभयात्सांसारिकपदार्थजातेषु प्रीत्यभावेन वैराग्य लभते, जन्मजरामरणभयाक्रान्ता-
नाञ्चाहच्छासनोक्तविधेरेव प्रकृष्टशरणत्वाज्ज्ञानदर्शनचरणलक्षणे तद्विधौ प्रवर्तत इति भावः ॥

संसारभावनामाह—

संसारे वम्भ्रम्यमाणानां जनानां सर्व एव स्वजनाः परजनाश्चेति
10 विचारस्संसारभावना । एवं विचारयतः केष्वपि ममत्वाभावाग्निर्वि-
ण्णस्य संसारपरिहाराय यत्न उदीयात् ॥

संसार इति । इतश्चेतश्च परिभ्रमणं संसारः, तत्र जीवपुद्गलाना यथायोग भ्रमणं द्रव्य-
संसारः, क्षेत्रसंसारो येषु चतुर्दशरज्ज्वात्मकेषु द्रव्याणा संसरण सः, नारकतिर्यङ्गरामरगति-
चतुर्विधानुपूर्व्युदयाद्भवान्तरसक्रमणं भवसंसारः, दिवसपक्षमासर्त्वीयनसवरसरादिलक्षणस्य
15 चक्रन्यायेन भ्रमण कालसंसारः, भावसंसारस्तु संसृतिस्वभाव औदयिकादिभावपरिणतिरूपः,
तत्र च प्रकृतिस्थित्यनुभागाना प्रदेशविपाकानुभवनम्, तथा च कर्मसम्बन्धात्संसारी जन्मजरा-
मरणरोगशोकादिप्रसूतत्वेन दुःखस्वभावे जन्मान्तरे नरकादिदुःखभावाहुःखफले “पुनःपुनर्दुःख-
सन्तानसन्धानाहु खानुबन्धिनि सुरनरनैरयिकतिर्यक्सुभगदुर्भगादिविचित्ररूपे सुरलेशाभावा-
दसारे चक्रवर्तपौनःपुन्येन भ्राम्यता जनिजुपामेकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाससर्व एव यदा जनकता-
20 सम्बन्धेन स्वाम्यादिसम्बन्धेन वा सम्बन्धिनस्तदा स्वजना उच्यन्ते यदा च न तेन सम्बन्धेन
सम्बन्धिनस्तदा परजना न पुनः सर्वथा स्वजनत्वं परजनत्व वा नियतं, रागद्वेषमोहामिभूत-
त्वेन जन्तूना नानायोनौ पृथक् पृथक् परिभ्रमणान्, अत एव प्रकृष्टानि दुःखान्यनुभवन्ति
इत्येवं विधौ विचारः संसारभावनेत्यर्थं, फलमाह एवमिति, प्रचुरदुःखफलनानायोनिभ्रमण-
भयेन कापि ममत्वाभावात् सासारिकसुखेषु तडित्स्वल्पेषु विपमिश्रपयोनिभेषु जिहासितौ
25 भवति, ततश्च संसारपरित्यागाय प्रयतवान् भवतीति भावः ॥

एकत्वभावनामाचष्टे—

एक एवाहं जाये म्रिये न मे कश्चिदात्मीयः परो वा नवा कश्चिन्म-

दीयं दुःखाद्यपहर्तुं प्रभवतीत्येवं विचिन्तनमेकत्वभावना । अनया च निस्सङ्गतां यायात् ॥

एक एवेति । एव शब्देन कदाचिदपि जननमरणानुभवो नेतरसहायो भवतीति सूचितम्, यमलकयोरपि क्रमेणैव निस्सरणान्मरणाच्च । ससारे हि जन्तुरेकक एवोत्पद्यते विपद्यतेऽत्येकक एव, दुःखीं सन्नेकक एव कर्माज्जयति फलमपि तस्यैकक एवासेवते, बहुविधैः क्लेशैरर्जितं धनन्तु कलत्रमित्रादिभिस्सम्भूय भुज्यते परन्तु दुःखं स्वकर्मकृतमेकक एव सहते यदर्थमपि जीवः प्रत्यहं भ्रमति क्लिश्यते समालम्बते दैन्यं भ्रश्यति धर्माद् वञ्चयत्यहितानपकामति च न्यायात्सोऽपि देहः परभवप्रयाणे पदमेकमपि नानुवर्तते, तथा च सर्वेषां स्वार्थैकनिष्ठत्वेन धर्मादृते नापरः कश्चन सहायो दुःखाद्यपहरणे दक्ष इत्येवंभावनैकत्वभावनेत्यर्थः । ननु गृहा-वासकालीनममतायाः कलत्रादिविपयिण्याः प्रव्रज्याकाले साधुभिस्त्यागः कृतः परन्तु साम्प्रत- कालीनमाचार्यादिविपयं ममत्वं कथं परिहार्यं भवेदिति चेदुच्यते बाह्यप्रेमणि पूर्वं तनूकृते एकत्वभावनादिदाढर्यात् आचार्यादिविपयेऽपि ममत्वानुदयेन पश्चादाहारे उपधौ देहे न सज्जति छिन्नममत्वञ्च सर्वेऽपि जीवा असकृदनन्तशो वा सर्वजन्तूनां स्वजनभावेन परजनभावेन च संजाताः, अतः कोऽत्र स्वजनः परजनो वा इति भावनया त्रुटितप्रेमबन्धो भवतीति भावः । एवं सति यद्भवति तदाहानयाचेति । निस्सङ्गतामिति, स्वजनसङ्घकेषु स्वीयत्वेन प्रसिद्धे शरीरे च स्नेहानुरागवैधुर्यमित्यर्थः, यायादिति, प्राप्नुयादित्यर्थः, ततो मोक्षायैव चेष्टत इति भावः ॥

अन्यत्वभावनामाह—

वैधर्म्येण शरीरभिन्नतयाऽऽत्मानुचिन्तनमन्यत्वभावना । अनया च देहात्माभिमाननिवृत्तिर्जायेत ॥

वैधर्म्येणेति । यस्माज्जीवः कायमपि व्यपार्य लोकांतरं यात्यतोऽयं वपुषो भिन्नः सहगमनरूपसाधर्म्याभावात् । तथा सेन्द्रियं शरीरमतीन्द्रियोऽहं, अनित्यं तन्नित्योऽहं, आद्यन्तवच्छरीरमनाद्यनन्तश्चाहं, ससारे भ्रमतो मे बहूनि शरीराणि प्राप्तानि परं स एवाहमन्यस्तेभ्य इत्यादिविरुद्धधर्मैरन्यत्वचिन्तनमन्यत्वभावनेत्यर्थः, तत्फलमाहानया चेति । देहात्माभिमाननिवृत्तिरिति, शरीरमेवास्मेति बुद्धेः शरीरममताया वा विच्छेद इत्यर्थः, तथाचैवं भावयतस्सर्वस्वनाशेऽपि शोकांशोपि न जायत इति भावः ॥

२०

अशुचिभावनामाह—

अशुचिमयः कायोऽशुचिहेतुकोऽशुचिस्पन्दी चेति विचारोऽशुचिभावना । एतया च शरीरविपये निर्ममत्वं स्यात् ॥

जन्मेति । पितृमातृभ्रातृदयितातनयादिपरिवेष्टितस्यापरिवेष्टितस्य वा त्रैलोक्यविध्वंसन-
पट्टिप्रसामर्थ्यस्यासामर्थ्यस्य वा मंत्रतंत्रादिक्रियासुगूढस्यानिगूढस्य वा नानाशास्त्रकृतपरिश्रम-
स्यापरिश्रमस्य वा जन्तुमात्रस्य जन्मजरामरणादिजन्यदुःखपरिवेष्टितत्वेन दुःखदावाम्बिज्व-
लज्जवालाकरालकरम्बितेऽस्मिन् संसारे शरणं भयापहारिस्थानमर्हच्छासनातिरिक्तं किमपि न
5 विद्यत इत्येवं पर्यालोचनमशरणभावनेत्यर्थः, तथा चिन्तयतो लाभमाह एवं भावयत इति,
अशरणभयात्सांसारिकपदार्थजातेषु प्रीत्यभावेन वैराग्यं लभते, जन्मजरामरणभयाक्रान्ता-
नाञ्चार्हच्छासनोक्तविधेरेव प्रकृष्टशरणत्वाब्जानदर्शनचरणलक्षणे तद्विधौ प्रवर्त्तत इति भावः ॥

संसारभावनामाह—

संसारे बन्ध्रम्यमाणानां जनानां सर्व एव स्वजनाः परजनाश्चेति
10 विचारस्संसारभावना । एवं विचारयतः केष्वपि ममत्वाभावान्निर्वि-
ण्णस्य संसारपरिहाराय यत्न उदीयात् ॥

संसार इति । इतश्चेतश्च परिभ्रमणं संसारः, तत्र जीवपुद्गलानां यथायोगं भ्रमणं द्रव्य-
संसारः, क्षेत्रसंसारो येषु चतुर्दशरज्ज्वात्मकेषु द्रव्याणां संसरणं सः, नारकतिर्यङ्मनरामरगति-
चतुर्विधानुपूर्व्युदयाद्भवान्तरसंक्रमणं भवसंसारः, दिवसपक्षमासर्त्ययनसंवत्सरादिलक्षणस्य
15 चक्रन्यायेन भ्रमणं कालसंसारः, भावसंसारस्तु संसृतिस्वभाव औदयिकादिभावपरिणतिरूपः,
तत्र च प्रकृतिस्थित्यनुभागानां प्रदेशविपाकानुभवनम्, तथा च कर्मसंबन्धात्संसारी जन्मजरा-
मरणरोगशोकादिप्रस्तत्वेन दुःखस्वभावे जन्मान्तरे नरकादिदुःखभावाद्दुःखफले “पुनःपुनर्दुःख-
सन्तानसन्धानाद्दुःखानुबन्धिनि सुरनरनैरयिकतिर्यक्सुभगदुर्भगादिविचित्ररूपे सुग्लेशाभावा-
द्सारे चक्रवत्पौनःपुन्येन भ्राम्यतां जनिजुषामेकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियारसर्ष्व एव यदा जनकता-
20 सम्बन्धेन स्वाम्यादिसम्बन्धेन वा सम्बन्धिनस्तदा स्वजना उच्यन्ते यदा च न तेन सम्बन्धेन
सम्बन्धिनस्तदा परजना न पुनः सर्ष्वथा स्वजनत्वं परजनत्वं वा नियतं, रागद्वेषमोहामिभूत-
त्वेन जन्तूनां नानायोनौ पृथक् पृथक् परिभ्रमणात्, अत एव प्रकृष्टानि दुःखान्यनुभवन्ति
इत्येवं विधो विचारः संसारभावनेत्यर्थः, फलमाह एवमिति, प्रचुरदुःखफलनानायोनिभ्रमण-
भयेन कापि ममत्वाभावात् सांसारिकसुरेषु तद्विदित्त्वेपु विपमिश्रपयोनिभेषु जिहासितो
25 भवति, ततश्च संसारपरित्यागाय प्रयत्नवान् भवतीति भावः ॥

एकत्वभावनामाचष्टे—

एक एवाहं जाये म्रिये न मे कश्चिदात्मीयः परो वा नवा कश्चिन्म-

दीयं दुःखाद्यपहर्तुं प्रभवतीत्येवं विचिन्तनमेकत्वभावना । अनया च निस्सङ्गतां यायात् ॥

एक एवेति । एव शब्देन कदाचिदपि जननमरणानुभवो नेतरसहायो भवतीति सूचितम्, यमलकयोरपि क्रमेणैव निस्सरणान्मरणाच्च । ससारे हि जन्तुरेकक एवोत्पद्यते विपद्यतेऽप्येकक एव, दुःखीं सन्नेकक एव कर्माज्जयति फलमपि तस्यैकक एवासेवते, बहुविधैः क्लेशैरर्जितं धनन्तु कलत्रमित्रादिमिस्सम्भूय भुज्यते परन्तु दुःखं स्वकर्मकृतमेकक एव सहते यदर्थमपि जीवः प्रत्यहं भ्रमति छिद्यते समालम्बते दैन्यं भ्रश्यति धर्माद् वञ्चयत्यहितानपक्रामति च न्यायात्सोऽपि देहः परभवप्रयाणे पद्मेकमपि नानुवर्त्तते, तथा च सर्वेषां स्वार्थैकनिष्ठत्वेन धर्मादृते नापरः कश्चन सहायो दुःखाद्यपहरणे दक्ष इत्येवंभावनेकत्वभावनेत्यर्थः । ननु गृहा-वासकालीनममतायाः कलत्रादिविपयिण्याः प्रव्रज्याकाले साधुमिस्त्यागः कृतः परन्तु साम्प्रत-कालीनमाचार्यादिविपयं ममत्वं कथं परिहास्यं भवेदिति चेदुच्यते बाह्यप्रेमणि पूर्वं तनूकृते एकत्वभावनादिदाढर्यात् आचार्यादिविपयेऽपि ममत्वानुदयेन पश्चात्तदहारे उपधौ देहे न सज्जति छिन्नममत्वश्च सर्वेऽपि जीवा असकृदनन्तशो वा सर्वजन्तूनां स्वजनभावेन परजनभावेन च संजाताः, अतः कोऽत्र स्वजनः परजनो वा इति भावनया त्रुटितप्रेमबन्धो भवतीति भावः । एवं सति यद्भवति तदाहानयाचेति । निस्सङ्गतामिति, स्वजनसङ्गकेषु स्वीयत्वेन प्रसिद्धे शरीरे च स्नेहानुरागवैधुर्यमित्यर्थः, यायादिति, प्राप्नुयादित्यर्थः, ततो मोक्षायैव चेष्टत इति भावः ॥

अन्यत्वभावनामाह—

वैधर्म्येण शरीरभिन्नतयाऽऽत्मानुचिन्तनमन्यत्वभावना । अनया च देहात्माभिमाननिवृत्तिर्जायेत ॥

वैधर्म्येणेति । यस्माज्जीवः कायमपि व्यपास्य लोकान्तरं यात्यतोऽयं वपुषो भिन्नः सहगमनरूपसाधर्म्याभावात् । तथा सेन्द्रियं शरीरमतीन्द्रियोऽहं, अनित्यं तन्नित्योऽहं, आद्य-न्तवच्छरीरमनाद्यनन्तश्चाहं, ससारे भ्रमतो मे बहूनि शरीराणि प्राप्तानि पर स एवाहमन्य-स्तेभ्य इत्यादिविरुद्धधर्मेरन्यत्वचिन्तनमन्यत्वभावनेत्यर्थः, तत्फलमाहानया चेति । देहात्मा-भिमाननिवृत्तिरिति, शरीरमेवात्मेति बुद्धेः शरीरममताया वा विच्छेद इत्यर्थः, तथाचैवं भावयतस्सर्वस्वनाशेऽपि शोकाशोपि न जायत इति भावः ॥

अशुचिभावनामाह—

अशुचिमयः कायोऽशुचिहेतुकोऽशुचिस्यन्दी चेति विचारोऽशुचिभा-वना । एतथा च शरीरविपये निर्ममत्वं स्यात् ॥

अशुचिमय इति । अशुचिप्रचुर इत्यर्थः तत्कथमित्यत्राहाशुचिहेतुक इति यतो गर्भे शुक्रशोणितमेलनप्रभवो जरायुवेष्टितो मात्रभ्यवहृतान्नपानरसवर्द्धितः क्विचद्वातुसमाकुलो ऽतोऽशुचिमय इत्यर्थः, उत्पन्नादपि तस्मात्सदाऽशुचीन्येव मलमूत्रश्लेष्मपित्तस्वेदादीनि निर्यान्तीत्यतोऽप्यशुचिमय इत्याहाशुचिस्यन्दीति, भावनाया अस्याः प्रयोजनमाह एतया चेति,
5 निर्ममत्वमिति, शरीरपोषणशृङ्गारादावौदासीन्यमुदेतीति भावः ॥

आश्रवभावनामाह—

इन्द्रियाद्याश्रवद्वारा कर्मागमनचिन्तनमाश्रवभावना । अनया चाश्रवनिरोधाय यतेत ॥

इन्द्रियादीति । बहुतरविद्यात्रलादियुता अपि तत्तदिन्द्रियविषयप्रसक्तचित्ता इहामुत्र च
10 विनाशं प्राप्नुवन्ति अत एते चक्षुरादयो निजप्रवाहपतितमात्मानं सन्मार्गाद्धंशयन्ति नदीप्रवाहो स्वस्मिन् पतितानां कृणकाष्ठादीनामिव । अत इन्द्रियाद्यश्शुभाशुभकर्मागमद्वारभूता जीवस्यापकारिण इति चिन्तनमाश्रवभावनेति भावः । लाभमाहानयाचेति, अनया भावनया इन्द्रियविषयेषु मनोव्यावृत्त्या अनर्थपरम्परैकजनकादाश्रवौघात्परावर्त्तत इति भावः ॥

संवरभावनामाविष्करोति—

15 आश्रवदोषास्सर्वे पापोपार्जननिरोधपटिष्ठसंवरवतो नैव स्पृशन्तीति विलोकनं संवरभावना । अनया च संवराय घटते ॥

आश्रवदोषा इति । मनोवचःकायकर्मप्रभवास्त्रबास्सर्वे पापसम्पादननिरोधसमर्थ-
प्राणातिपातनिवृत्त्यादिपरिरक्षकगुण्यादिधारणतो नैव भवन्तीत्येवं चिन्तनमित्यर्थः, फल-
माहानयेति, तदेवं विचारयतोऽवश्यं मिथ्यात्वरूपायादिनिरोधाय तत्परिपन्थिभूतेषूपपायेषु
20 प्रवृत्तिर्भवति तथा च सदृशनेन मिथ्यात्वं क्षमया क्रोधं मार्दवेन मानमार्जवेन मायामनीहया लोभं संघमेन विषयान्विषयुत्पान् सुप्तिप्रयेण योगमप्रमादेन प्रमादं सावद्ययोगहानेन चाविरति शुभस्यैथेचतसाऽऽर्त्तरीद्रात्मकं ध्यानं च निरुद्ध्यदिति भावः ॥

निर्जराभावनामाह—

नरकादिषु कर्मफलविपाकोदयोऽशुद्धिपूर्वकस्तपःपरीपहादिकृतश्च कु-
25 शालमूल इति विभावनं निर्जराभावना । अनया च कर्मपरिक्षयाय यतेत ॥

नरकादिष्विति । नरकादिषु कर्मफलविपाकोदयस्याशुद्धिपूर्वकत्वेन संसारानुषन्धित्वा-

त्पापरूपत्वं तपमा परिपह्यजयेन वा कृतस्य बुद्धिपूर्वकत्वेन शुभानुबन्धित्वाङ्गिरनुबन्धित्वाद्वा
उपकारकमित्येवं विचिन्तयतो निर्जराभावना प्रोच्यत इति भावः, फलमाहानया चेति कर्म-
परिक्षयाय तपःप्रभृतिभिर्बर्धमाननिर्जरया समत्वादिरूपकर्मणां परिशाटनायेत्यर्थः ॥

लोकभावनामाचष्टे—

पञ्चास्तिकायरूपानेकपरिणाम्युत्पादव्ययधौन्यात्मको लोको विचि- 5
त्रस्वभाव इति विचारणा लोकभावना । एतया च निर्ममत्वमुदियात् ॥

पञ्चास्तिकायेति । लोक्यते दृश्यते केवलज्ञानभास्वतेति लोकः, स च धर्मास्ति-
कायेनाधर्मास्तिकायेन चाऽवच्छिन्नो निखिलद्रव्याधारो विशिष्टसस्थानो गगनभागः क्षेत्र-
रूपः, द्रव्यरूपस्तु जीवाजीवरूपः, एतदभिप्रायेणैव पञ्चास्तिकायरूपेत्युक्तम्, यत ईदृशो
लोकोऽत एवानेकपरिणामी, नानाविधपरिणामवान् प्रतिक्षणवर्तिनी कालान्तरवर्तिनी द्विवि- 10
धामुत्पत्ति विभर्ति, भावा हि प्रतिक्षणमुत्पद्यन्तेऽन्यान्यरूपेण, कालान्तरवर्तिनी चोत्पत्तिः
पिण्डाद्याकारेण मृदादिद्रव्यमपहाय तस्य घटादिरूपेण परिणमनम्, एवं विनाशमृदपि,
विनाशो हि द्विविधो क्षणिकः कालान्तरवर्ती च विवक्षितक्षणाद्वितीयक्षणे हि विनाशोऽवश्य-
म्भावी, सोऽप्यवस्थान्तरापत्तिरेव न तु निरन्वयः । स्थित्युत्पत्ती अर्धक्रियाकारित्वेन सत्त्वा-
नामनुग्रहकारिण्यौ, घटो हि ममरूपन्नस्तिध्रंश्च जलाहरणधारणादिरूपेणानुगृह्णाति, विनाशो- 15
ऽपि कालान्तरभावी कुण्डलार्थिनः कटकविनाशवद्भवत्यनुग्राहकः तथावस्थानमपि विभर्ति,
अस्तिकायरूपेण भावानां सर्वदा सद्भावात् धर्मास्तिकायादिव्यपदेशमजहतो हि ते वचनार्थ-
पर्यायैस्सर्वदा व्यवतिष्ठन्ते इत्यादिरूपेण जीवाजीवाधारस्य लोकरूप विचित्रस्वभावतया विभा-
षनमिति भावः, विभाषिते चैवं किं स्यादित्यत्राहृतया चेति, कचिदपीदृशे लोके शाश्वतस्या-
नाभावेन प्रीत्यसम्भवाङ्निर्ममत्वं भवेत् तथा तत्त्वज्ञानविशुद्धिश्च ततोऽवश्यं मोक्षाय 20
चेतोयुत्तिः स्यादिति भावः ॥

तत्त्वज्ञानविशुद्ध्यर्थं लोकरूपरूपं विस्तरणादर्शयितुं तत्स्वरूपसस्थानादीन् वस्तुमुपक्रमते—

१. अनेन निक्षेपस्मृति तयाहि रूपरूप्यात्मक सप्रदेशसप्रदेशरूप जवाजीवगुणद्वयो द्रव्यलोको
नित्यनित्यात्मक, आकाशास्य प्रदेशा ऊर्ध्वामस्तिर्षु क्षेत्रलोक, अलोकाकासप्रदेशापेक्षया चानन्त, सम-
कावलिहामुहूर्तदिवगाहोरात्रग्रहभागमेवत्सर्दुगपन्धोपममगरोरमो मर्दिनीकालवत्पुद्गलवरावर्तस्य कालयोः,
चतुर्गन्धिषु वर्तमाना जीवास्त्रय तत्र भवे यदनुभावमनुभवन्ति न मत्तोऽ, अंशविकीपसामिकशायिकक्षा-
शेषरामिहपरिणामिभ्याविशानिहहो भावलोके इति ॥

तत्रालोकभिन्नः केवललिनाऽवलोक्यमानो लोकः, स च पञ्चास्तिका-
यात्मकः कटिन्यस्तहस्तयुग्मवैशाखसंस्थानसंस्थितपादनराकृतिरूपत्ति-
स्थितिव्यथात्मकश्चतुर्दशरज्जुपरिमाण ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्भेदभिन्नः ॥

- तत्रेति । लोकभावनायामित्यर्थः, अस्मदादिभिरवलोक्यमानत्वं न सर्वत्रास्तीति केव-
लिनेत्युक्तम्, केवललिनाऽवलोक्यमानत्वमलोकस्यापीति तद्भिन्नत्वमुक्तं तावन्मात्रं शशशृङ्गादा-
वपीति विशेष्यम्, यद्देशावस्थितेनः केवललिना विलोक्यते स देशो लोक इति तु न लोकमा-
त्रव्यापकं परिच्छिन्नदेशवृत्तित्वात्तस्य, लोके स्थित्वा विलोक्यत इति तु परस्पराश्रयमिति ।
कोऽसावित्यत्राह पञ्चारस्तिकायात्मक इति जीवाजीवरूप इत्यर्थः । तस्य सस्थानमाह कटिन्य-
स्तेति, कट्यां न्यस्तं विन्यस्तं करयुग्मं यस्य तादृशस्य, वैशाखस्य यत्संस्थानं पूर्वापरायत-
कोटिरूपं तदिव संस्थितौ न्यस्तौ पादौ यस्य तादृशस्य च नरस्य पुरुपस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य
तथाभूत इत्यर्थः, उत्पत्तिस्थितिव्ययस्वभावपदार्थपरिपूर्णत्वात्सोऽपि तथेत्याहोत्पादेति ।
तत्परिमाणं सूचयति, चतुर्दशरज्जुपरिमाण इति, अधस्तादेशेनसप्तदशरज्जुविस्तारः, तिर्यग्लो-
कमध्ये एकरज्जुविस्तारः ब्रह्मलोकमध्ये पञ्चरज्जुविस्तीर्णः, उपरि तु लोकान्त एकरज्जु-
विस्तारः, शेषस्थानेषु कोऽपि कियानस्य विस्तार इति वच्छ्रूयतस्तु चतुर्दशरज्जुस्य
प्रमाणमिति भावः । तस्य विभागमाहोर्ध्वाधस्तिर्यग्भेदभिन्न इति, ऊर्ध्वलोकोऽधोलोकस्ति-
र्यग्लोकश्चेति भागत्रयवानित्यर्थः ॥

रज्जोः प्रमाणमाह—

असंख्येययोजनकोटाकोटिप्रमाणा रज्जुः ॥

- असंख्येयेति । सख्यातुमयोग्यस्वसमयपरिभाषितोऽसंख्येयः कोटाकोटीति, कोटेः
कोटिना गुणने लब्धायास्सख्यायाः कोटाकोटीति संज्ञा बोध्या । असंख्येयानां योजनानां
या कोटाकोटिस्तत्प्रमाणा रज्जुर्भवति, कृत्स्नद्वीपपयोधिपर्यन्तवर्त्तिनस्वयम्भूरगणाभिधान-
जलनिधेः परतटवर्त्तिपूर्ववेदिकान्तादारभ्य यावत्तस्यैव तोयनिघेरपरवेदिकान्तमेतावत्प्रमाणा
रज्जुरिति ॥

तत्र प्रथममधस्तनलोकस्वरूपमभिधातुकामोऽधोभागमाविष्करोति—

- तत्र रूपकादधो नवशतयोजनान्युद्गृह्य साधिकमप्तदशरज्जुप्रमाणो लो-
कान्ताधधिरधोमुग्ममद्भकाकृतिर्भवनपतिनारकनियामयोग्योऽधोलोकः ॥

तत्रेति । लोक इत्यर्थः, बहुसमभूमिभागे रत्नप्रभाभागे मेरुमध्ये वक्ष्यमाणस्वरूपो मध्यलोकस्य मध्यभूतो रुचको भवति, तस्माद्घोभागे नवशतयोजनानि यावत्तिर्यंग्लोको भवति तदुक्तं “ योजनाना नवशतान्यतीत्य रुचकादित । आलोकान्तमधोलोकस्तप्राकृति रुदाहृत ” इति । साधिकेति, तदुक्तं ‘ सातिरेकसप्तस्रज्जुमानोऽधोलोक इष्यते ’ इति, अधोमुखमल्लकाकृतिरिति, ऊर्ध्वमल्पोच्छ्रयत्वाद्घोऽधो महाविस्तारत्वाच्चाधोमुखसारावाकार- 5 सस्थान इति भावः । तत्र वासयोग्यानाह-भवनपतीति, विस्तरस्त्वमे वक्ष्यते, अधोलोक इति, अध-अशुभ परिणामो बाहुल्येन क्षेत्रानुभावाद्यत्र लोके द्रव्याणामसावधो-लोक इत्यर्थः ॥

कोऽसौ रुचक इत्यत्राह—

रुचकस्तु रत्नप्रभापरनामघर्मापृथिव्युपरितनक्षुल्लकप्रतरद्विके मेरुध 10 राधरमध्ये उपर्यधोभावेन स्थितश्चतुरस्राकृतिराकाशप्रदेशाष्टक । अयञ्च मध्यलोकस्य मध्य दिग्विदिव्यवहारमूलञ्च ॥

रुचकस्तिरिति । अष्टविधासु पृथिवीषु घर्मानाम्न्येका पृथिवी, यस्या रत्नप्रभा इति नामान्तर, तत्र मध्ये मेरुर्वर्त्तते, तत्र चायामविष्कम्भाभ्या प्रत्येकं स्रज्जुप्रमाणौ सर्वप्रतराणां क्षुल्लकौ द्वौ नभ प्रदेशप्रतरौ विद्येते उपर्यधोभावेन, तयोश्च मेरुमध्यप्रदेशे मध्य लभ्यते, 15 तत्र च मध्य उपरितनप्रतरस्य ये चत्वारो नभ प्रदेशास्तथाऽधस्तनप्रतरस्य ये चत्वारो व्योमप्रदेशास्तेषामष्टानामपि प्रदेशानां समये रुचक इति परिभाषा । अयञ्चाष्टप्रदेशको रुचकस्तस्यस्ततिर्यंग्लोकमध्यवर्त्ती गोस्तनाकार क्षेत्रत पण्णामपि दिशा चतसृणामपि विदिशा प्रभव इत्याशयेनाहायञ्चेति, चशब्दो भिन्नक्रम एवार्थं तथा च तिर्यंग्लोक्तस्यैव मध्य, न तु लोकस्य, भगवत्यादौ रत्नप्रभाघनोदधिघनतनुवातान् गगनस्यासुर्येयभागश्चा 20 तीत्य लोकमध्यव्यवस्थिते, तस्मादेव चोर्ध्वमघश्च सम्पूर्णास्मत्प्रस्रजश्चो भवन्ति, तदुक्तं ‘ घर्माघनोदधिघनतनुवातान् विहायस । असख्यभागश्चातीत्य मध्य लोकस्य कीर्तितम् । अस्मादूर्ध्वमधश्चैव सम्पूर्णास्मत्प्रस्रजश्च ’ इति भावः । दिग्विदिव्यवहारमूलमिति, अस्मादेव रुचकादिशो विदिशाश्च प्रभवन्ति, विनयद्वारानुसारेण प्रथमा दिगैन्द्री, ततोऽवशिष्टा

१ अस्य लोकस्य मध्य-तु चतुर्व्यां पथम्याथ पृथिव्या यद्वर्त्तते तस्य सातिरेकमधमनिभाया भवति ॥
२ तिर्यंग्लोक्तस्य भागवर्त्तिनामिनी उपरितनक्षुल्लकमवधीहर्यार्धं प्रतरद्विरथ भुष्कमवधीरुचाप प्रतर इति प्रकृता, अत्र देशोपपत्तेरौ स्तुनरी स्रज्जुप्रमाणपामविष्कम्भा दृष्टिदानिविनी लोकस्य बहुमयी भागी बोध्या ॥

- प्रदक्षिणतो भवन्ति, ऊर्ध्वञ्च विमला तमा चाधः, रुचकादारम्भात्सर्वा दिशस्साद्याः, बहि-
 श्चालोकाऽऽकाशाश्रयणादपर्यवसिताः, दशापि दिशोऽनन्तप्रदेशात्मिकाः, तत्र रुचकाद्बहि-
 श्चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकमादौ द्वौ द्वौ नभःप्रदेशौ भवतः, तदग्रतश्चत्वारः, तत्पुरतस्त्पट्टं ततो-
 5 ऽप्यग्रतोऽष्टौ व्योमप्रदेशा इत्येवं ह्यादिद्व्युत्तरश्रेण्या चतसृष्वपि दिक्षु पृथक्पृथक् नेतव्यम्,
 तत एताः शकटोर्ध्वासंस्थानाः पूर्वादिका महादिशश्चतस्रो भवन्ति, एतासाञ्च चतसृणामपि
 दिशां चतुर्ध्वन्तरालकोणेष्वेकैकनभःप्रदेशनिष्पन्ना अनुत्तरा यथोत्तरं वृद्धिरहिताश्छिन्नमु-
 क्तावलीसंस्थिताश्चतस्र एव विदिशो भवन्ति, ऊर्ध्वन्तु चतुरो नभःप्रदेशानादौ कृत्वा
 यथोत्तरं वृद्धिरहितत्वाच्चतुष्प्रदेशिकैव रुचकनिभा च चतुरस्रदण्डाकारैकैव भवति, अधो-
 10 ऽप्येवं प्रकारा द्वितीयेति, निश्चयनयेन बोध्यम्, व्यवहारेण तु यत्र सवितोदेति सा प्राची,
 यत्रास्तं याति सा प्रतीची कर्कादिधनुरन्तान् राशीन् यत्र स्थितश्चरति सा दक्षिणा, मक-
 रादीन् मिथुनान्तान् यत्र स्थितश्चरति सोत्तरेति सूर्यगतिकृतो नियमः, एवं विदि-
 शोऽपि भाव्या इति ॥

तत्राघोलोकस्वरूपं पृथिवीभेदेनोच्यते—

- रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभापरपर्याया घर्मावंशाशै-
 15 लाङ्गनारिष्टामघामाघवत्यभिधानास्सप्त पृथिव्योऽधोऽधः पृथुतराः ॥

- रत्नेति । रत्नादीनां महातमःपर्यन्तानां द्वन्द्वः प्रभाशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः, तेन रत्न-
 प्रभेत्यादिरर्थो विज्ञेयः, रत्नादीनां प्रभायोगाद्गोत्रेणोत्कीर्तनम्, अथवा प्रभाशब्दस्त्वभाववाची
 प्राचुर्येण रत्नस्वभावा रत्नमयी रत्नगुला वेत्यर्थः एवं शर्कराप्रभादावपि । नाम तासामाह घ-
 20 र्मेति, तथा च प्रथमा पृथ्वी नाम्ना घर्मा गोत्रेण रत्नप्रभा द्वितीया नाम्ना वंशा गोत्रेण शर्कराप्रभे-
 त्वेव भाव्यम्, पृथिव्य इति, पदमिदमधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, यथा च स्वर्गविमानपटलानि
 भूमिमनाश्रित्वावस्थितानि न तथा नारकावासाः, किन्तर्हि ? भूमिमाश्रित्य व्यवस्थिता इति
 भावः, सप्तग्रहणं न्यूनाधिकसख्याव्यवच्छेदाय, अधोऽध इति, सप्तापि भूमयो नोर्ध्वैतिर्यकप्रच-
 येनावस्थिता अपि त्वधोऽध एवेति भावः । पृथुतरा इति, उपर्युपरितनपृथिव्यपेक्षयाऽधोऽधः
 25 शर्कराप्रभा रज्जुद्वयप्रमाणा, वालुकाप्रभा रज्जुत्रयप्रमाणेत्येवंरूपेण भाव्या, तथा रत्नप्रभा-

१. अस्या पृथिव्या काण्डप्रय ररकाण्डपक्वहुलकाण्डजलहुलकाण्डभेदात्, तत्रमेण च पोटशचतुर-
 शीत्यतीति योजनसदृशबाह्व्यविभागात्मकम्, स्वरकाण्डं पोटशविधरत्नात्मकत्वात् पोटशविधम्, तत्र य प्रथमो
 भागे रत्नवाण्ड नाम तद्दशयोजनशतानि बाह्व्येन, एवमन्यानपि पद्यदश भाग्यानि रत्नविशेषमयानि वेति ॥

वाहल्यं अशीतिसहस्राधिकैकलक्षयोजनमितम्, द्वितीयाया द्वात्रिंशत्सहस्रोत्तरलक्षप्रमाणं
तृतीयाया अष्टाविंशतिसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणं चतुर्थ्याः विंशतिसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणम् पञ्चम्या
अष्टादशसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणं षष्ठ्याप्योडशसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणं सप्तम्यास्तु सहस्राष्टकोत्तर-
लक्षप्रमाणमिति ।

एतासां पृथिवीनां किं निरालम्बनत्वं सालम्बनत्वं वेलग्राह—

5

ताश्च प्रत्येकमनुक्रमतो घनोदधिघनवाततनुवाताकाशैर्लब्धप्रतिष्ठा
बलयिताश्च ॥

ताश्चेति । पृथिव्यः पुनरित्यर्थः, न ह्यव्यवधानेन रत्नप्रभादयश्शर्कराप्रभादिषु प्रति-
ष्ठा नापि निरालम्बना अपि तु प्रत्येकं पृथिव्योऽनुक्रमं घनोदध्यादिषु प्रतिष्ठा इति भावः,
तथा च रत्नप्रभा घनोद्घौ घनोदधिश्च घनवाते स च तनुवाते सोऽप्याकाशे ततोऽधश्श- 10
र्कराप्रभा सापि घनोदधावित्येवं पृथिवीनां प्रतिष्ठितत्वमाकाशन्तु स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठितं
नत्वाधारान्तरसमासादितप्रतिष्ठं, सर्वद्रव्याधारतया तत्सिद्धेः, तस्यैवाधाराधेयरूपत्वाच्चेति
तात्पर्यार्थः । घनोदधीति, घनः स्त्यानीभूतोदक एषोदधिर्घनोदधिः, अयं वाहल्येन विंशतियो-
जनसहस्रपरिमिते मध्यभागे, घनः पिण्डीभूतो वातो घनवातोऽसंख्येययोजनसहस्रपरिमितो
वाहल्येन मध्यभागे, तनुश्चासौ वातश्च तनुवातोऽसंख्येययोजनसहस्रपरिमितो वाहल्येन 15
मध्यभागे, आकाशोऽवकाशान्तरं असंख्येययोजनसहस्रपरिमितं वाहल्येन मध्यभागे,
एते हि मध्यभागे यथोक्तप्रमाणवाहल्यास्ततः प्रदेशप्रदेशान्या हीयमानाः स्वस्वपृथिवी-
पर्यन्तेषु तनुतरभूताः, तनुतरभूता च स्वस्वपृथिवी बलयाकारेण वेष्टयित्वा स्थिताः, अत
एवामूनि बलयान्युच्यन्ते तेषामुभैस्त्वं स्वस्वपृथिव्यनुसारेणेत्याशयेनाह बलयिताश्चेति,
घनोदध्यादिभिर्बलयाकारेण वेष्टिता इत्यर्थः ॥ 20

व्यावर्णितस्वरूपेऽस्मिन् लोके रत्नप्रभादिपृथिवीषु प्रत्येकमूर्ध्वमधश्चैकैकं योजनसहस्रं

१. इंप्रत्यागभारा तु पृथिवी आकाशप्रतिष्ठितैव, तथा पृथिवीप्रतिष्ठिताभ्याः स्थावर- प्राणाः प्रायः,
आकाशपर्वतविमानप्रतिष्ठिता अपि ते, शरीरादियुद्गला जीवप्रतिष्ठा जीवेषु तेषां स्थितेः, जीवा कर्मप्रतिष्ठा
अनुदयावस्थकर्मपुद्गलसमुदायरूपेषु कर्मेषु संसारिजीवानामाधित्वात् । नारकादिभावेन कर्मभिर्जीवाः प्रति-
ष्ठिता या । अजीवा जीवसङ्गोदा मनोभाषदियुद्गलानां जीवैरुपशृङ्खितान् संस्रष्टसंप्रादक्षभाषेनेदम् ।
पूर्वप्रत्याधाराधेयभवेन । जीवा अपि कर्मगुद्गला. गंगारिजीवानामुद्वेगप्रसक्तकर्मवत्त्वार्ति-सा रे मद्रगन्ने
सप्त प्रतिष्ठिता एवेति ॥

विहाय मध्ये नरका भवन्ति महातमःप्रभायान्तु मध्ये त्रिषु सहस्रेष्वेव नरका भवन्ति तेषु कुत्र कियदायुष्काः कीदृशाश्च नारका वसन्तीति शङ्कायामाह—

एतस्मिन् लोके रत्नप्रभादिक्रमेणोत्कर्षत एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वा-
विंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्का जघन्यतो दशवर्षसहस्रैकत्रिसप्त-
5 दशसप्तदशद्वाविंशतिसागरोपमायुष्का । अनवरताशुभतरलेश्यापरि-
णामशरीरवेदनाविक्रिया अन्योन्योदीरितदुःखा नारका वसन्ति ॥

एतस्मिन् लोक इति । अधोलोके व्यावर्णितस्वरूप इत्यर्थः, रत्नप्रभादिक्रमेणेति,
रत्नप्रभायामुत्कर्षेणैकसागरोपमायुष्काश्शर्कराप्रभायां त्रिसागरोपमायुष्कास्तृतीयायां सप्त-
सागरोपमायुष्कास्तुर्यायां दशसागरोपमायुष्काः पञ्चम्यां सप्तदशसागरोपमायुष्काः षष्ठ्यां
10 द्वाविंशतिसागरोपमायुष्कास्सप्तम्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्का नारका निवसन्तीति भावः ।
किमेतन्न्यूनायुष्का न निवसन्तीत्यत्राहोत्कर्षत इति, नन्वेवं कुत्र कियन्न्यूनायुष्का वासयोग्या
इत्यत्राह जघन्यत इति, प्रथमायां दशवर्षसहस्राणि द्वितीयायामेकसागरोपमं तृतीयायां त्रीणि
सागरोपमाणि तुर्यायां सप्तसागरोपमाणि पञ्चम्यां दशसागरोपमाणि षष्ठ्यां सप्तदशसाग-
रोपमाणि सप्तम्यां द्वाविंशतिसागरोपमाणि तेषां जघन्या स्थितिरिति भावः । नारकाणां
15 लेश्यादिदुःखानाहानवरतेति, अनवरतं या अशुभतरा लेश्यापरिणामशरीरवेदनाविक्रियास्ता-
स्सन्त्येषामिति तादृशाः, अर्शआदित्वान्मत्त्वर्थायोऽचूप्रत्ययः । नरकगतिनरकपञ्चेन्द्रियजा-
त्योर्निधमादशुभतरलेश्यादिभिस्सम्बन्धः, निमेषमात्रमपि कदाचिन्न शुभलेश्यादीनां सम्भव
इति सूचयितुमनवरतेति लेश्यादीनां विशेषणम् । कापोतनीलकृष्णास्तिस्र एव तीव्रतातार-
तम्येन नारकाणां भवन्ति तथापि लेश्येति, सामान्यत उक्तिर्नारकाणां सम्यक्त्वप्रतिपत्ते-
20 प्यडपि लेश्याः सम्भवन्तीति च सूचयितुम् । तत्र प्रथमायां कापोता तीव्रा, द्वितीयायां सैव
तीव्रतरा, तृतीयायां कापोता तीव्रतमा तीव्रा च नीला, तुर्याया नीला तीव्रतरा, पञ्चम्यां

१. रत्नप्रभायां पृथिव्यामायामविष्कम्भाभ्यां नरका द्विविधाः मंख्यैयविस्तृता असख्यैयविस्तृताथेति
तत्र ये सख्यैयविस्तृतास्ते सख्यैयानि योजनसहस्राणि आयामविष्कम्भेण, संख्यैयानि योजनसहस्राणि परि-
क्षेपेण प्रज्ञप्ता येऽमख्यैयविस्तृतास्ते अमख्यैयानि योजनसहस्राणि आयामविष्कम्भेण, असख्यैयानि योजन-
सहस्राणि परिक्षेपेण, एव षष्ठ्युधिवी यावत् । सप्तम्युधिवी द्विविधा सख्यैयविस्तृत एव, स चाप्रतिष्ठाना-
भिधानो नरकेन्द्रकोऽवसातम्य । असख्यैयविस्तृताधत्वार, ये असख्यैयविस्तृतास्तेऽसंख्यैयानि योजनसहस्रा-
द्याणि आयामविष्कम्भेण, असख्यैयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण । अप्रतिष्ठानाभिधानथ एवं योजनसहस्रा-
मायामविष्कम्भेण, प्राणि योजनसहस्राणि योऽसहस्राणि द्वे योजनसहस्रे सप्तविंशत्यधिके त्रय शोशा
अष्टाविंशं धनुसहस्रे त्रयोदशशुक्लानि अर्धाहुलय किंचिद्विशेषाधिक परिक्षेपेति ॥

तीव्रतमा नीला तीव्रा कृष्णा च, पृथया तीव्रतरा कृष्णा, सप्तम्या तीव्रतमा कृष्णैवेति ।
 अशुभतरा पुद्गलपरिणामाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दसंस्थानभेदगतिबन्धागुरुलघुनामानो दश
 तैर्यथायोग सन्तता वेदितव्या । अशुभतरदेहा अशुभनामकर्मोदयात्सर्वाण्यङ्गोपाङ्गादीनि
 तदेहेष्वशुभानि नियमेन हुण्डशरीराणि वीभत्सानि, तेपा हि द्विविधानि शरीराणि, भव-
 धारकाणि उत्तरवैक्रियाणि च, जघन्येनाहुलासख्येयभागप्रमाण भवधारक सर्वासु, उत्कर्षेण 5
 सप्त धनूपि त्रयो हस्ता पट् चाहुलानि प्रथमायामुत्सेधाहुलमधिकृत्येदम्, अधोऽधोऽन्यासु
 च द्विगुणवृद्ध्या विज्ञेयम् । उत्तरवैक्रियन्तु प्रथमाया जघन्येनाहुलसख्येयभागप्रमितमन्यासु
 च, उत्कर्षेण पञ्चदश धनूप्यर्धतृतीयाश्च रत्नय प्रथमायामेतदेव द्विगुण द्वितीयस्यामेव ताव-
 ज्ञेय यावत्सप्तम्या धनुस्तहस्त्रमिति । अशुभतराश्च वेदना, नरकेषु अधोऽधश्शी-
 तोष्णादिप्रयुक्ता विचित्रा वेदितव्या, अशुभतरा वित्रिया नारकाणा भवन्ति, शुभ 10
 करिष्याम इत्यशुभतरमेव विकुर्वते दुःखाभिहतमानसाश्च दुःखप्रतीकार चिकीर्षवो गरीयस
 एव ते दुःखहेतून् विकुर्वते इति भाव । क्रिमेया शीतोष्णजनितमेव दुःखमुतान्यथापीत्यत्रा
 हान्योऽन्योदीरितदुःखा इति, भवप्रत्ययविभङ्गज्ञानानुगतत्वान्मिथ्यादृष्टयो दूरादेव दुःखहेतून्
 वगत्योत्पन्नदुःखा प्रत्यासत्तौ परस्परालोकनाद्य समुज्ज्वलितक्रोधकूटानयोऽभिधातादिभिरु-
 दीरितदुःखा भवन्ति, सम्यग्दृष्टयस्तु सञ्चित्वादेवातीतजन्मन्यनाचारकारिणमात्मान जानन्त 15
 क्षेत्रस्वभावजानि दुःखानि सहमाना परैरुदीरितवदनास्वायु क्षयमुदीक्षन्तेऽतिदुःखिता न
 पुनर्वेदनास्समुदीरयन्त्यन्यनारकाणाम्, एवामवधिज्ञान न विभङ्गज्ञानमिति भाव । नारका इति,
 नरको विद्यते एषान्ते नारका नरकेषु भवा इति वा, ननु चन्द्रसूर्यादयो देवा प्रत्यक्षसिद्धा
 एव, ये चाप्रत्यक्षा अन्ये देवा मन्त्रविशोपयाचितकादिफलसिद्ध्याऽनुमानतो गम्यन्ते ये पुनर्नार-
 कास्ते साक्षादनुमानतो वाऽनुपलभ्यमानत्वेन तिर्यङ्मनारमरेभ्यो न सर्वथा भिन्नतातीया- 20
 सन्ति सरविषाणवदिति चेन्मैवम्, सर्वज्ञप्रत्यक्षविषयत्वेन सर्वथाऽनुपलभ्यमानत्वरथा
 सिद्धत्वात् । अस्मत्प्रत्यक्षाविषयत्वात् तत्सिद्धिरिति तु एकस्याप्रत्यक्षस्यापि अपरप्रत्यक्षविष-
 यत्वे बाधकामावेन व्युदसनीयम्, इन्द्रियप्रत्यक्षस्योपचारमात्रेणैव प्रत्यक्षत्वाद्य, सन्ति केचि
 द्प्रकृष्टपापफलभोक्तारस्तस्य कर्मफलत्वात् जघन्यमध्यमफलभोगितिर्यङ्मनरवत्, ये च प्रकृष्ट

१ शीतोष्णयुमुशापिगतानुर्ज्वरतप्यभयाकराव्य रिरुपा दगविधा वदना । तिर्यङ्मनुष्यभवाश्चर
 केपूत्यत्रास्त्ववा अन्तमुद्गतेन निजनाम्नमक्षिमान शरीराण्युपादयन्ति पयासभावमागतं निमवान्नात्
 शब्दान् परमाभावेकजनितात् श्चान्ति हत छिन्द भित्तस्वव रुपात् । अत्र त भयोद्गान्त्रोचयना
 नशात् करणा नशत्पान वा दिग प्रजाम उप वैतदु गत्य प्राण ह्यग्निं वापा त गदिराशरघानमो
 श्चाना शोमिं । भूमिमाक्रमता द्यमात् कर्णनायन्दन्ती गदरुण्य वन्ना विप्रया ॥

पापफलभोगिनस्ते नारका इत्यनुमानादपि तत्सिद्धेः, न चालंभं ये दुःखितास्तिर्यङ्मनुष्यास्त एव प्रकृष्टपापफलभोगित्वात्प्रारकव्यपदेशभाजो नादृष्टनारकाः केचिदिति वाच्यम्, नरतिर-
 श्रामुत्कृष्टपापफलभोक्तृत्वाभावात्, येषामुत्कृष्टपापफलभोगस्तैश्च संभवद्विसर्वैरपि दुःख-
 प्रकारैर्युतैर्भवेत्तद्व्यं, न चैवमतिदुःखितानामपि तिर्यगादीनां दृश्यते, आलोकतरुच्छायाशीत-
 5 पवनसरित्सरःकूपजलादिसुखस्यातिदुःखितेष्वपि तेषु दर्शनात्, छेदनभेदनपाचनदहनदम्भ-
 नवञ्जकण्टकशिलारफालनादिभिश्च नरकप्रसिद्धैः प्रकारैर्दुःखस्यादर्शनादिति ॥

ननु किमधोलोके सर्वत्र नारका एव वसन्ति नान्ये इत्याशंकायामाह—

रत्नप्रभायाश्चाशीतिसहस्रोत्तरैकलक्षयोजनस्थूलाया योजनसहस्र-
 मुपर्यधश्च विहायान्तर्जघन्यतो दशसहस्रवर्षायुष्काणामुत्कृष्टतः किञ्चि-
 10 दधिकसागरोपमायुष्काणां भवनपतीनां भवनानि वर्तन्ते । तत्रैव भागा-
 न्तरे रत्नप्रभीया नारका वसन्ति ॥

रत्नप्रभायाश्चेति । तस्याः स्यौल्यमाहाशीतिसहस्रेति, तावत्स्थूलायां न सर्वत्र भवन-
 पतीनां भवनानि किन्तु परिमिते भाग इत्याह योजनसहस्रमिति, एकं योजनसहस्रमुपर्यधश्चैकं
 योजनसहस्रं विहाय मध्येऽष्टसप्ततिसहस्रादप्ये लक्ष इत्यर्थः, तत्र केषां निवास इत्यत्राह
 15 भवनपतीनामिति, भवनानां गृहविशेषाणां पतयोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वी-
 पदिक्कुमारा दश देवविशेषास्तेपामित्यर्थः, भवनमायामापेक्षया किञ्चिन्न्यूनोच्छ्रायमानं, प्रासाद
 आयामद्विगुणोच्छ्रायः, घटिर्वृत्तान्यन्तस्समचतुरस्राणि अधःकर्णिकासंस्थानानि भवनानि,
 आवासास्तु कायमानस्थानीया महामण्डपा त्रिचित्रमणिरत्नप्रभाभासितसकलदिक्चक्रा इति
 विशेषोऽवसेयः । भवनानीति, असुरादीनां विचित्रसंस्थानानि विमानानीत्यर्थः, अन्ये तु नव-
 20 तियोजनसहस्राणामधस्ताद्भवानि, अन्यत्र चोपरितनमधस्तनञ्च योजनमहस्रं सुक्त्वा सर्वत्रापि
 यथासम्भवमावासा इत्याहुः । तत्रामुरकुमारादीनां दक्षिणोत्तरदिग्भाविनां सर्वसंख्यया भव-
 नानि चतुष्पष्टिलश्चा भवन्ति, नागकुमाराणां चतुरशीतिलक्षाः, सुपर्णकुमाराणां द्विसप्ततिलक्षाः,
 वायुकुमाराणां पण्णवतिलक्षाः, द्वीपकुमारदिककुमारोदधिकुमारविद्युत्सुपर्णमारस्तनितकुमाराग्नि-
 कुमाराणां पण्णामपि दक्षिणोत्तरदिग्दर्शिकुमारयुग्मरूपाणां प्रत्येकं पद्मसप्ततिलक्षा भवन्ति ।
 25 भवनपतीनां स्थितिं नियमयति जघन्यत इति, उत्कृष्टाभाहोत्कृष्टत इति, एते भवनपतयः
 कुमारबहुद्वतभायाऽऽभरणप्रहरणावरणयानवाहनत्वादुत्थणरामग्रीटनपरत्वाद्य कुमारा उच्य-
 न्ते नन्वष्टमसप्ततिसहस्रादप्ये लक्षे रत्नप्रभायां यदि वासो भवनपतीनां नारकाणां तर्हि क्व वास
 इत्याशंकायामाह त्रैवेति, तावन्मात्रायामेष रत्नप्रभायामित्यर्थः, ननु तर्हि तयोस्मांकर्यं

स्यादित्यत्राह भागान्तर इति, भवनपतिवासानां दक्षिणोत्तरभेदतस्त्वेनान्यत्र नारकाणां निवासा इति भावः, रत्नप्रभायां नारकाणां त्रयोदश प्रस्ताराः । नारकावासाश्च त्रिंशर्लक्षाणि, द्रव्यार्थित्तया नित्या रत्नप्रभा प्रतिनियतसंस्थानादिरूपाकारस्य ताद्वरव्यात्, वर्णपर्यायैर्गन्धपर्यायै रसपर्यायैस्पर्शपर्यायैश्चाशाश्रिताः वर्णादीनामन्यथाभवनादिति ॥

अवशिष्टानां पृथिवीनां स्थूलपरिमाणोदिकं प्रकाशयति नारकप्रस्ताधात्—

द्वात्रिंशदष्टाविंशतिविंशत्यष्टादशपोडशाष्टसहस्राधिकलक्षयोजन-
वाहल्याश्शर्करादयः । अत्र तु नारका एव वसन्ति ॥

द्वात्रिंशदिति । शर्करादीनां पृथिवीनां वाहल्यं द्वात्रिंशत्सहस्राधिकलक्षयोजनादिक्रमेण बोध्यमित्यर्थः, अत्र वासयोग्यानाहात्र रिविति, शर्करादिपृथिवीष्वित्यर्थः, एवमश्वेनाऽऽद्यायामिवात्र भवनपतिनिवासो नास्तीति सूच्यते, तथा क्रमेण प्रस्तारा नारकाणां एकादशनवसप्तपञ्चम्येकाः, आवासाश्च द्वितीयायां पञ्चविंशतिर्लक्षाणि, तृतीयायां पञ्चदश लक्षाणि, चतुर्थ्यां दश लक्षाणि पञ्चम्यां त्रीणि लक्षाणि षष्ठ्यां नारकपञ्चोदकैकलक्षाः सप्तम्यान्तु पञ्चैवेति ॥

रत्नप्रभापृथिव्यन्तर्निरूपणप्रसङ्गेन मध्यलोकवर्तिनामपि व्यन्तरवानमन्तराणां निवासस्थानमाह—

उपरितनसहस्रयोजनस्योर्ध्वमधश्च योजनशतं मुक्त्वा मध्ये पिशा-
चाद्यष्टविधानां जघन्यतो दशसहस्रवर्षायुष्काणामुत्कृष्टत एकपत्न्योप-
मायुष्काणां व्यन्तराणां भवनानि सन्ति ॥

१ नारकावासा द्विविधाः आवलिक्वाप्रविष्टा प्रकीर्णकरूपाधेति, आवलिक्वाप्रविष्टा नाम अष्टासु दिक्षु समभेष्ट्या व्यवस्थिता, आवलिक्वासु धेणीषु प्रविष्टा व्यवस्थिता इति व्युत्पत्तः, ते संस्थानमधिरूपे विविधा, वृत्ता. त्रयसा चतुरष्टा, आवलिक्वावाद्या प्रकीर्णका. नानासंस्थानसंस्थिता, सप्तमशुचिव्यान्तु नारका आवलिक्वाप्रविष्टा एव । तथा चोभयविधनारकवाद्यसंख्येय रत्नप्रभाया त्रिंशत्तमेति ॥ २ रत्नप्रभेय द्रव्यार्थि-देशेन साश्रुती आकारस्य सर्वदाभावात् पर्यायाधिदेशेनासाश्रुती, कृष्णसुरभिनिष्ककटिन्त्वादिपर्यायाणां प्रति-क्षणं वियत्प्रकादनन्तरं वाऽन्यथास्थायामवनात् । अनादिन्वाप्त कदाचिन्नासीत् न कदाचिन्न भवति सदा भावात् न कदाचिन्न भविष्यति, अपर्यवयितत्वात् किन्तु अभूत् भवति मविष्यति च, एवं विश्वलमादे-त्वाद्भ्रूरा, भ्रुवत्क्षियतावस्थाना, घर्मास्तिष्ठायादिवत्, निवन्त्वादेव साश्रुती, शब्दद्रावे प्रत्याभावात् साश्रु-तत्वादेव च सतत गंगामिन्धुप्रवाहप्रस्तावपि पीण्डीकहृद् इत्यान्तरपुद्गलविचटभेऽपि भन्ततरपुद्गलोपव-भावादस्य, अद्यत्वादेव चाम्यया मातुषोत्तरादृष्टिस्त्वमुदवत्, अभ्यत्वादेव स्वप्रमाणवस्थिता, पूर्वमण्डला-दिवत्, एव सदावस्थानेन विन्यमाना नित्या जीवस्वरूपवदिधेव सर्वासु पृथिवीषु बोध्यम् ॥

- उपरितनेति । रत्नप्रभाया हि काण्डत्रयं भवति तत्रोपरितनं पोडशसहस्रयोजनमितं
 सरकाण्डं ततश्चतुरशीतिसहस्रयोजनमितं पङ्कगहुलं काण्डं, ततश्चाशीतिसहस्रयोजनमितं
 जलबहुलं तत्र सरकाण्डयोपरितनयोजनसहस्रयोर्ध्वमधश्चैकैकं योजनज्ञतं विहाय मध्येऽष्ट-
 5 शतयोजने व्यन्तराणां नगराणि बहिर्विभागे वृत्तानि चतुरस्राण्यन्तरेऽधोभागे चारुपुष्कर-
 कर्णिकानुकारीणि नगराण्यासत इति भावः, व्यन्तराणामिति, अन्तरमवकाशः तथाश्रय-
 रूपं, विविधं भवननगरावासरूपमन्तरं येषां ते व्यन्तराः, तत्रोपर्युक्तस्थाने भवनानि, नगरा-
 ण्यपि तिर्यङ्गलोके यथा जम्बूद्वीपद्वाराधिपतेर्विजयदेवस्यान्यस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वादशयोजन-
 सहस्रप्रमाणा नगरी, आवासास्त्रिष्वपि लोकेषु तत्रोर्ध्वलोके पण्डकवनादाविति । अथवा
 विगतमन्तरं मनुष्येभ्यो येषां ते व्यन्तराः, तथाहि मनुष्यानपि चक्रैर्वातीवासुदेवप्रभृतीन्
 10 भृत्यबहुपचरन्ति केचिद्व्यन्तरा इति मनुष्येभ्यो विगतान्तराः, एते हि देवनिकायविशेषाः
 पूर्वोदिताष्टशतयोजनेपूत्पन्नासन्तस्त्रिलोक्यामूर्ध्वमधस्तिर्यङ्क्षु च स्वभवननगरावासेषु स्वभा-
 वानवस्थितेष्वलवत्स्वातंत्र्याद्देवेन्द्राद्याज्ञया वा बाहुल्येनानियतगतिप्रचारा गिरिकन्दरान्तरा-
 रण्यविवरादिषु प्रतिवसन्तीति भावः । एते चाष्टविकल्पा इत्याह पिशाचाद्यष्टविधानामिति,
 पिशाचभूतराक्षसयक्षगन्धर्वमहोरगकिम्पुरुपकिन्नररूपेणाष्टविधानामित्यर्थः । देवगतिनाम-
 15 कर्मोत्तरप्रकृतिविशेषोदयादेते विशेषसज्ञाः पिशाचनामकर्मोदयात्पिशाचाः भूतनामकर्मोदया-
 ङ्गता इत्येवमादिरूपा न तु पिशिताशनात्पिशाचा इति क्रियानिमित्ताः शुचिवैक्रियदेहत्वाद्-
 शुच्यौदारिकशरीरसम्पर्कासम्भवात्, न च मासमदिरादिषु पिशाचादीनां प्रवृत्तिलोके
 दृष्टेति वान्यम्, क्रीडासुरनिमित्तत्वान्मानसाहाररूपत्वाच्चेति । एषां जघन्योत्कृष्टस्थितिमाह
 जघन्यत इति, उत्कृष्टत इति, योजनविस्तीर्णं योजनोच्छ्रायं पत्यमेकरात्राशुत्कृष्टसप्तरात्रजाता-
 20 नामङ्गलोमभिर्गाढं पूर्णं स्यात्, वर्षशताद्वर्षशतादेकैकस्मिन्नुद्धियमाणे यावता कालेन तद्विक्त
 स्यात्तावान् कालः पत्योपमं त्रैलोक्यव्यवहारेणोच्यते व्यन्तराश्चैतादृशैकपत्योपमायुष्का
 भवन्तीति भावः ॥

अथ वानमन्तरानाह—

ऊर्ध्वशतयोजनेषु चोपर्यधश्च दशयोजनानि विहाय मध्ये वानमन्तर-

25 निकाया निवसन्ति । एते च व्यन्तराणामवान्तरभेदाः ॥

१. चक रत्नभूत प्रहरणविशेष तत्र विजयाधिपत्ये कौस्तुभे शीलमस्मति चक्रवर्त्ता भरतक्षेत्रे भरतादयो
 द्वादश नगरानिनाऽऽश्रयमवर्त्तन्त्यामभूवन्, त्रिलोक्यभरतापिषा बतदेवलयुष्माना पागुरर, अथर्वानिनां त
 नव अस्ताऽऽथो च नव भवन्ति ॥

ऊर्ध्वशतयोजनेष्विति । रत्नप्रभापृथिव्या व्यन्तरनगरोपरितनवर्जितशतयोजनेषु ऊर्ध्व-
मधश्च दश दश योजनानि मुक्त्वाऽशीतियोजनेषु अणपन्नियपणपन्नियप्रभृतीना वानमन्तराणां
देवाना निकायास्सन्तीति भावः, ननु देवाना भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकभेदत-
श्चतुर्निकायत्वमिति प्रज्ञापनात्त्वार्थादायुक्तं तत्र ज्योतिष्कवैमानिकौ रुचकादूर्ध्वं वर्त्तते
इति वक्ष्यते भवनपतिव्यन्तरौ तूक्तौ, इमे च वानमन्तराः के, किं देवा मनुष्या- 5
इति चेत् नारका वेत्याशंकायामाहैते चेति वानमन्तराश्चेत्यर्थः, व्यन्तराणामवान्तरभेदत्वा-
देते देवविशेषा एवेति भावः ॥

अथ तिर्यग्लोक व्यावर्णयितुमादौ तिर्यग्लोक स्वरूपयति—

रुचकादुपर्यधश्चाष्टादशशतयोजनमितो व्यन्तरनरज्योतिषादिनिवा-
सयोग्यो झल्लर्याकृतिस्तिर्यग्विशालशुभपरिणामी तिर्यग्लोकः ॥ 10

रुचकादिति । यस्मादूर्ध्वमधश्च लोमस्य वृद्धिस्तस्माद्रुचकानित्यर्थः, तदूर्ध्वं नवशत-
योजनान्यधो नवशतयोजनानि मिलित्वा चाष्टादशशतयोजनानि भवन्ति तावत्परिमित
इत्यर्थः, तत्र वासयोग्यानाह व्यन्तरेति, आकारमाह झल्लर्याकृतिरिति, सर्वत्र समतलस्तुल्य-
विष्कम्भायामो वादित्रविशेषो झल्लरी, तद्वत्तिर्यग्लोकसन्निवेशोऽल्पोच्छ्रायत्वात्तुल्यायामविष्-
कम्भरूपमहाविस्ताराच्चेत्यर्थ ऊर्ध्वाधोमानस्यातिसकोचादाह तिर्यग्विशाल इति, विष्कम्भा- 15
यामाभ्यामेकरज्जुप्रमाण इत्यर्थः । तिर्यग्लोक इति, यतः असख्येयास्वयंभूरमणपर्यन्ता-
स्तिर्यकप्रचयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्ततस्तिर्यग्लोकसञ्चितः, अथवा तिर्यक्शब्दो मध्य-
मपर्यायः, तत्र क्षेत्रानुभावात्प्रायो मध्यमपरिणामवन्त्येव द्रव्याणि सम्भवन्ति, अतस्त-
योगाद्य लोकोऽपि तिर्यग्लोक इत्यर्थः ॥

के पुनस्तत्रावस्थिता इत्यत्राह—

मध्यलोकाभिधाने तिर्यग्लोके पूर्वपूर्वापेक्षया द्विगुणविस्तारा असं-
रयाता बलयाकृतयो जम्बूद्वीपादिस्वयम्भूरमणसमुद्रान्ता द्वीपसमुद्रा-
स्सन्ति ॥

मध्यलोकाभिधान इति । तिर्यग्लोकस्यैव मध्यलोक इति नामान्तरम्, न तु लोक-
स्यास्य चतुर्दशरज्जुमानस्य मध्यत्वात्, ननु कथं तर्हि तिर्यग्लोकस्य मध्यलोक इति नामा- 25
न्तरमिति चेन्न मध्यमपरिणामद्रव्यपूर्णत्वात्, ऊर्ध्वाधोलोकव्यवहारान्वधानुपपत्तेर्वा, यस्मि-

- रूपित हि ऊर्ध्वत्वमथस्तश्च तदेव मध्य भवतीति भाषः । जम्बूद्वीपादीति, द्विर्गता आपो-
 5 ड्रेति द्वीपा*, द्वाभ्या प्रकाराभ्या स्थानदाहृत्वाहाराद्युपष्टम्भहेतुलक्षणाभ्या प्राणिनः पान्तीति
 वा द्वीपा* । जम्बूवा सुदर्शनापरनाम्न्याऽनादृतदेवावासभूतयोपलक्षितो द्वीपस्तत्प्रधानो वा
 द्वीपो जम्बूद्वीपो निखिलद्वीपसमुद्राणामभ्यन्तरीभूत, अथवा प्रतिविशिष्टस्य जम्बूवृक्षस्या-
 10 साधारणाधिकरणत्वाद्य जम्बूद्वीप उच्यते, न च येनार्यं सन्नेतितो जम्बूवृक्षसत्त्वाजम्बूद्वीप
 इतीति वाच्यम्, सज्ञासहिसम्बन्धस्यानादित्वात्, न च तथापि सज्ञाकर्तुरावश्यकत्वमेका-
 न्तानादित्वाभावादिति वाच्यम्, पुरूपप्रवाहस्याप्यनादितया प्रवाहानादित्वोपपत्तेर्जम्बूतरोश्च
 सर्वदा सत्त्वालोकसन्निवेशस्य च न कदाचिदनीदृशत्वात्, तस्मादनादिप्रवाहरूपत्वेन शब्दा-
 र्थसम्बन्धस्य पुरुषव्यवस्थाप्यत्वसम्भवात् । अनिष्टविनिवेशव्युदासाय पूर्वपूर्वापेक्षयेति,
 15 जम्बूद्वीपादयो लवणसमुद्रादयश्च येन क्रमेणापे वक्ष्यन्ते तेनैव क्रमेण तत्तदपेक्षयेत्यर्थं,
 चतुरस्रादिनिवृत्त्यर्थमुक्त बलयाकृतय इति, वृत्तसस्थानसंस्थितत्वात्सर्वे एकस्वरूपा इत्यर्थः,
 विस्तारमधिहृत्याह-द्विगुणविस्तारा इति, तथाच जम्बूद्वीप एकं लक्षं लवणसमुद्रो द्वे लक्षे
 घातकीरणद्वयत्वारि लक्षणीत्येव विस्तारमधिहृत्य नानारूपा इत्यर्थं । स्वयम्भूरमणसमु-
 20 द्रान्ता इति, स्वयं भवन्तीति स्वयम्भुवो देवास्ते यत्रागत्य रमन्ते स स्वयम्भूरमणस्तादृश-
 15 स्समुद्रः स्वयम्भूरमणसमुद्रः, अर्धरज्जुप्रमाण प्रान्तसमुद्रः, अस्य महर्द्धिकौ देवौ स्वयं
 भूवरस्वयंभूमहावरौ, स्वयम्भूरमणद्वीपस्य तु स्वयम्भूभद्रस्वयम्भूरमणमहाभद्रौ वेदितव्यौ ।
 तथा च जम्बूद्वीपादयो द्वीपास्स्वयम्भूरमणद्वीपपर्यवसाना लवणसमुद्रादयस्समुद्रास्स्वयंभू-
 रमणसमुद्रपर्यवसानारित्यर्ग्लोकेऽसख्येया द्वीपसमुद्रा भवन्तीति भाव ॥

ननु जम्बूद्वीपस्यापि द्वीपत्वाद्वलयाकृतित्वप्रसङ्ग इत्यत्राह—

- 20 मध्ये लक्षयोजनपरिमाणस्य जम्बूद्वीपस्य नाभिरिव भूतल योजन-
 सहस्रेणावगाहमानश्चत्वारिंशद्योजनचूलायुतो नवाधिकनवतिसहस्रयो-
 जनसमुच्छ्रायोऽथो दशयोजनसहस्रं विस्तृत ऊर्ध्वं च योजनसहस्रविस्तारो

१ जम्बूद्वीप निखिलसमुद्राभामभ्य तरवत्ता शपद्वीपसमुद्रेभ्य क्षुद्रं तैलपूपसस्थानसंस्थित अद्वितीय
 वज्ररत्नात्मकजगत्या जम्बूद्वीपप्राकाररूपया द्वीपसमुद्रसीमाकारिण्या महानगरप्राकाररूपया सर्वदिक्षु सम्परिक्षिप्त
 चतुर्द्वारोपशोभित भरतैरवतदैमवतहैरभ्यवतहरिरम्यकमहाविदहवर्षादिशोभिताथ । तथाऽयं पृथिवीपरिणामोऽपि
 पर्वतादिमत्त्वात् अपरिणामोऽपि, नदीद्व्यादिमत्त्वात् जीवपरिणामोऽपि मुखवनादिषु वनस्पत्यादिमत्त्वात् ।
 पुद्गलपरिणामोऽपि मूर्तत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अत्र पृथग्वीवपरिणामत्वाभिधानं परमते पृथिवीजलयो-
 नीवत्वाभ्यवहारात् ॥

भद्रशालादिभिश्चतुर्भिर्चनैः परिवृत्तो मेरुभूधरः काञ्चनमयो वर्तुलाकारो विलसति ॥

मध्य इति । निश्चयतो मध्यभाग इत्यर्थः, तथा च जम्बूद्वीपस्य मध्यभागे भूतलमव-
गाह्य मेरोस्स्थितत्वस्योक्त्या वलयस्येव जम्बूद्वीपस्याकृतिर्नास्तीति सूचितम्, तथात्वे हि मध्ये
विवरमद्भावप्रसङ्गेन भूतलाभावात्, अवगाहमानत्वोक्ति-विरुध्येतातः कुलालचक्रस्येवाय 5
प्रतरयुक्त इति भावः । वलयभूताना समुद्रद्वीपादीना पूर्वं सामान्येन द्विगुणविस्तारत्वोक्ते-
स्तद्विशेषतो विज्ञानाय परिवेष्टितस्यास्य प्रमाण उक्तेऽन्येषा परिमाणं सुवेद्य भवेदित्याशये-
नाह लक्ष्ययोजनपरिमाणस्येति, इतरेषा जम्बूद्वीपाना व्यावर्तनायाह-नाभिरिव भूतलमिति,
यथा च नाभिश्शरीरमध्यावस्थिता शरीरिणामत्रयवभूता तथा मेरुरपि जम्बूद्वीपस्य मध्येऽ-
वस्थित इति भावः । ननु भूतलमवगाह्य किमस्ति इत्यत्राह मेरुभूधर इति, सकलतिर्यग्लोक- 10
मध्यभागस्य मर्यादाकारित्वान्मेरुदेवयोगाद्वा मेरुः, एवंभूतो भूधरो मेरुभूधरः, अयं हि जम्बू-
द्वीपस्य नाभिरिव कालचक्रस्य भ्रमिदण्ड इव तिर्यग्लोकपङ्कजस्याप्रदिग्दलवतः परागभरपिञ्ज-
रोऽन्तस्थो वीजकोश इव पूर्वविदेहेभ्य प्रत्यक् पश्चिमविदेहत. प्राक् देवकुक्ष्य उदक् उत्तर-
कुक्ष्योऽवागू वर्तत इति भावः । भूतलावगाहनपरिमाणमाह योजनसहस्रेणेति, वसुधास्त-
र्योजनाना सहस्रेणावगाह्येत्यर्थः, पुनस्त विशेषयति चत्वारिंशदिति, मेरोरस्थ वैदूर्यप्रचुरा 15
चूलिकाऽऽस्ते, सा चोद्गमप्रदेशे विष्कम्भायामाभ्या द्वादशयोजनैर्मध्येऽष्टाभिरुपरि चतुर्भि-
र्योजनैरुच्छ्रायेण चत्वारिंशद्योजनैः परिवृत्तो वर्तते इति भावः, अधुना मेरोस्समुच्छ्रायमाह
नवाधिकेति, अयञ्च दृश्योच्छ्रायो बोध्यः, भूमिमवगाह्य स्थितस्यास्या-तिर्विष्कम्भायाममाहाद्य
इति, उपरि यत्र चूलोद्गमस्तत्र विष्कम्भायाममाहोर्ध्वञ्चेति, पुनस्त विशिनष्टि भद्रशालादिभि-
रिति, आदिना नन्दनसौमनसपाण्डुकाना ग्रहण तत्र मूले वलयपरिक्षेपिभद्रशालवनं तस्मा- 20
त्पञ्चयोजनशतान्यारुह्योपि प्रथममेखलाया पञ्चयोजनशतप्रमाणविस्तृतं नन्दन द्वितीयं वन
ततोऽर्धत्रिपष्टिसहस्राण्यारुह्य पञ्चयोजनशतप्रमाणविस्तीर्णमेव द्वितीयमेखलाया सौमनस नाम
तृतीयं वन ततोऽप्युपरि पद्मत्रिंशद्योजनसहस्राण्यारुह्य चतुर्नवत्युत्तरचतुर्थोऽयं जनशतैर्विस्तीर्णं
मेरोत्रिशरसि तुर्यं पाण्डुक वनमास्त इति भावः, पुनः कीदृश इत्यत्राह काञ्चनमय इति,
कनकाचलेऽस्मिन् हि काण्डत्रयं वर्तते वन्दतसहस्रयोजनमानं मृत्तिकापापाणव्रजशर्करामयं 25
प्रथमं काण्ड, समभूतलात्रिपष्टिसहस्रयोजनोन्मानं रजतजातरूपाकरफटिकनहुलं द्वितीयं
काण्ड, तत्पद्मत्रिंशत्सहस्रयोजनावधिं जाम्बूनदबहुलं तृतीयं काण्ड, तथा च काञ्चनप्राचु-
र्यात्काञ्चनमयोऽयमिति भावः, स कथं विलसतीत्यत्राह वर्तुलाकार इति, काञ्चनस्थालना-
भिरिव युक्त इत्यर्थे ॥

एवंविधे जम्बूद्वीपे पड्भिः कुलपर्वतैर्विभक्तानि सप्त क्षेत्राणि सन्तीत्याह—

जम्बूद्वीपे चोत्तरोत्तरक्रमेणोत्तरदिग्दर्शीनि क्षेत्रव्यवच्छेदकहिमव-
न्महाहिमवन्निपथनीलरुक्मिशिखरिवर्षधरपर्वतालङ्कृतानि भरतहैमवत-
हरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतनामभाञ्जि सप्त क्षेत्राणि । एवमेव धातकी-
5 स्वण्डे पुष्करार्धे च द्विगुणानि क्षेत्राणि ॥

जम्बूद्वीपे चेति । कानि तानि क्षेत्राणीत्यत्राह भरतेति, यत्र भरतो नाम देवो महर्द्धिको
महाद्युतिको महायज्ञाः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति तत्क्षेत्रं भरतं, क्षुद्रहिमवतो महाहिमव-
तश्चापान्तराल क्षेत्रं हैमवतं, तत्रत्ययुग्मिमनुष्याणामुपवेशनानुपभोगे हैममयाः शिलापट्टका
उपयुज्यन्त इति हैमवत, हैम्नो नित्यमम्बन्धाद्वा हैमवतं, हैमवतनामकमहर्द्धिकपत्न्योपम-
10 स्थितिकदेवयोगाद्वा हैमवतं, हरि सूर्यश्चन्द्रश्च यत्र वेचन मनुष्या सूर्य इवारुणावभासाः
केचन चन्द्र इव श्वेता निवसन्ति तादृशं क्षेत्रं हरयः क्षेत्रवाची हरिशब्दो नित्य बहुवचनान्तः,
विशिष्टशरीरवत्पुरुषमम्बन्धात् महाविदेहनामदेवसम्बन्धाद्वा विदेह देवकुरुत्तरकुसुपु मनु-
ष्याणां त्रिगव्युतोद्गायत्वान्, रम्यकं, रम्यते व्रीड्यते नानाकल्पद्रुमैः स्वर्णमणिप्रचितैश्च
तेस्तैः प्रदेशैरतिरमणीयतया रतिविषयता नीयत इति रम्य तदेव रम्यक रम्यकदेवसम्ब-
15 न्धाद्वा तादृशम् । हैरण्यवतदेवसम्बन्धाद्धैरण्यवतं, ऐरावतं ऐरावतयोगात्तादृशं तथा चैतानि
सप्तक्षेत्राणीत्यर्थः । एषा विशिष्टक्रमसन्निवेशाभिधित्तया प्राहोत्तरोत्तरक्रमेणेति, भरतोत्तर
हैमवत तदुत्तर हरिक्षेत्रमित्येव क्रमेणेत्यर्थः । कतमदिगवच्छेदेनेत्यत्राहोत्तरदिग्दर्शीनीति,
उत्तरदिगवच्छेदेनेत्यर्थः, तथा च जम्बूद्वीपस्य दक्षिणगामिनि पर्यन्ते स्थित कालचक्रैर्नानाव-
स्थमधिष्यधनुराकार पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रेण स्पृष्टं भरतक्षेत्रं पङ्क्तिस्त्युत्तरपचशतयोजनमितं
20 तदुत्तरं हैमवत तदुत्तर हरिक्षेत्रमित्येव क्रमो विज्ञेयः । क्षेत्राणामेषा किं कृता विभाग-
व्यवस्थेत्याशङ्क्यामाहाह क्षेत्रव्यवच्छेदकेति, प्राचुर्येण हिमाभिसम्बन्धाद्धिमवान् महाश्चासौ
हिमवान् महाहिमवान् इन्द्रगोपवदसत्यपि हिमे रूढिविशेषबलाद्धिमवदाख्या । यस्मिन्
देवा देव्यश्च क्रीडार्थं निषीदन्ति प्राचुर्येण स निषधः । नीलवर्णयोगाञ्जीलः, रुक्मस-
ङ्गावाद्भुक्मी, शिखरवाहुल्याच्छिखरी, एते पट्वर्षधरपर्वताः, वंशो वर्षो वास्य इति
25 पर्यायनामानि क्षेत्रस्य, वर्षसन्निधानाद्दर्पा भरतादयः, तानसकरेण विभज्य धारणाद्दर्षधरा
एवभूताः पर्वता वर्षधरपर्वताः, तैरलङ्कृतानि स्वस्वपूर्वापरकोटिभ्या लवणसमुद्रस्पर्शिभि-

१ क्षुद्रहिमवतो दक्षिणस्थां । दक्षिणात्यलवणसमुद्रस्योत्तरस्या पौरस्य लवणसमुद्रस्य पश्चिमायां प्राश्वा
त्यलवणसमुद्रस्य पूर्वस्था दिशि भरतनामा वर्षो वर्तत । चवर्तिनाऽलपिस्तातपत्रेण सप्तक्षणेन युन्दरात्रेण
विनीता राजधानी प्रभूतेन भरतेन शासितत्वाद्भरतामाऽस्य वर्षस्य ॥

विभक्तानि, तथा च भरतहैमवतयोर्मध्यस्थत्वाद्धिमवान् तयोर्विभागमापादयति, हैमवतह-
 रिवर्षयोर्मध्यगत्वान्महाहिमवान् तयोर्व्यवच्छेदक इत्येवं कृतो क्षेत्रविभाग इति भावः,
 अत्र विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरादवसेयः । अथ जम्बूद्वीप इव वर्षवर्षधरादीनां संख्यानियमं
 धातकीखण्डस्य पुष्करार्धस्य चाहैवमेवेति, जम्बूद्वीपवदेवेत्यर्थः, धातकीखण्ड इति, धातकीनां
 पृक्षविशेषाणां खण्डो वनसमूहो धातकीखण्डस्तद्युक्तो द्वीपोऽपि धातकीखण्डो लवण- 5
 समुद्रं परिक्षिप्य स्थितः कालोदममुद्रपरिक्षिप्तः बलयाकारसंस्थानसंस्थितो विजयवैजयन्त-
 जयन्तापराजितरूपद्वारचतुष्टययुतश्च । लक्षचतुष्टयविक्रमभो जम्ब्वपेक्षया द्विगुणभरतादि-
 क्षेत्रयुतः तद्विभाजकद्वादशवर्षधरपर्वतविलसितश्च । द्वे भरतक्षेत्रे द्वे हैमवतक्षेत्रे इत्येवं तथा द्वौ
 हिमवन्तौ द्वौ महाहिमवन्तावित्येवं क्रमेण च द्विगुणक्षेत्रपर्वताः मेर्वादयोऽपि द्वौ द्वौ वेदि-
 तव्याविति भावः । पुष्करार्धे चेति, पद्मावाहुल्यात् पुष्करद्वीपं, तदर्धभागे द्वीप इत्यर्थः, च- 10
 शब्देन जम्बूद्वीपापेक्षयैव क्षेत्रादीनामत्र द्वैगुण्यं सूच्यते न तु धातकीखण्डापेक्षया, तथा च
 यथा धातकीखण्डे भरतादिक्षेत्रपर्वतादीनां द्वैगुण्यं तथा पुष्करार्धेऽपि जम्बूद्वीपापेक्षं द्वैगुण्यम्,
 तत्र पुष्करद्वीपः कालोदसमुद्रपरिक्षेपी षोडशलक्षविष्कम्भस्तस्यार्धमारोत्तममष्टौ योजन-
 लक्षाणि तस्मिन् पुष्करार्धे एव द्वैगुण्यं भरतादिक्षेत्राणां हिमवदादिपर्वतानाञ्च नापराधे,
 पुष्करद्वीपार्धविभागकारी च मानुषोत्तरो नाम सुनगरप्राकारवृत्तशैलविशेष इति भावः ॥ 15

अथैवंभूतेषु सार्धद्वयद्वीपेषु आर्यन्लेच्छभूयिष्ठेषु कर्माकर्मभूमिप्रज्ञापनायाह—

मेरुगिरेर्दक्षिणतो निपथस्योत्तरतो देवकुरवः, नीलपर्वताहक्षिणेन
 तद्दुत्तरेणोत्तराः कुरवः, देवकुरूत्तरकुरूभ्योऽन्यत्र भरतैरावतविदेहाः
 कर्मभूमयः ॥

मेरुगिरेरिति । पल्योपमस्थितिकदेवकुरुनामदेवसम्बन्धाद्देवकुरवः, एते च विदेह- 20
 क्षेत्रे बोध्याः । उत्तरकुरुनाह नीलपर्वतादिति, तद्दुत्तरेणेति, देवकुरूत्तरेणेत्यर्थः, एवञ्च विदेहा
 मन्दरदेवकुरूत्तरकुरूभिर्व्यवच्छिन्नमर्यादा एकक्षेत्रान्तःपातिनोऽपि क्षेत्रान्तरा इव भवन्ति
 परस्परेण तत्रत्यमनुष्याणां गमनागमनाभावादिति षोऽभ्यम्, उपसहरति देवेति, विदेहान्तः-
 पातिनां देवकुरूत्तरकुरूणां कर्मभूमित्वप्रसङ्गवारणायान्यत्रेति, तथा च देवकुरूत्तरकुरवो
 हैमवतादयश्चाकर्मभूमय इति भावः, भरतैरावतविदेहा इति, पञ्च भरतानि पञ्चैरावतानि 25
 पञ्च विदेहा इत्यर्थः, कर्मभूमय इति, यद्यप्यष्टविधस्य कर्मणो वन्धस्तत्फलानुभवनं सर्वेष्वेव

१. कल्पयादपकल्पेपमोमप्रधाना भूमयो हैमवतपञ्चकुरवःपञ्चकुरवःदेवकुरवःपञ्चकुरवःपञ्चकुरवः
 पञ्चवतपञ्चकुरवःपञ्चकुरवःभूमयः । क्षेत्रमेदेनामुनाऽकर्मभूमिका अपि त्रिगुणिताः, हैमवतपञ्चके हैमवतपञ्चके

मनुष्यक्षेत्रेषु साधारणं तथापि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मकमुक्त्युपायस्य ज्ञातारः कर्तार उप-
 देष्टारश्च भगवन्तः परमर्षयस्तीर्थकरा अत्रोत्पद्यन्तेऽत्रैव जातास्मिद्धन्ति तस्मात्सकलकर्माग्ने-
 विध्यापनाय सिद्धिभूमयः कर्मभूमय इत्यस्यार्थः, अकर्मभूमिषु वर्त्तमानानाञ्च मनुष्याणां ज्ञान-
 दर्शनयोस्तत्त्वेऽपि सततभोगपरिणामित्वेन सर्वदा चरणप्रतिपत्तिर्नास्ति, यद्वासिसिद्धिमपि-
 5 विद्यावणिकृशिल्पात्मरूपद्विधकर्मणां भरतैरावतविदेहेष्वेव पूर्वोक्तेषु दर्शनात्कर्मभूमय इति
 भावः । ततश्च विदेहश्चतुर्विधः पूर्वविदेहो यो मेरोर्जम्बूद्वीपगतः प्राग्विदेहः, एवं पश्चिम-
 तस्सोऽपरविदेहः, दक्षिणतो देवकुरुनामा विदेहः, उत्तरतस्तु उत्तरकुरुनामा विदेह इति ।
 ननु पूर्वापरविदेहयोः कर्मक्षेत्रानुभावकत्वेन महाविदेहव्यपदेशाऽस्तु, देवकुरुत्तरकुरुणां
 त्वकर्मभूमित्वेन कथं महाविदेहत्वेन व्यपदेशो, नैवम्, प्रस्तुतक्षेत्रयोर्भरताद्यपेक्षया महाभोग-
 10 त्वान्महाकायमनुष्ययोगित्वान्महाविदेहदेवाधिष्ठानत्वाच्च महाविदेहश्चदवाच्यत्वोपपत्तेरिति ॥

ननु जम्बूद्वीपादिस्वयम्भूरमणसमुद्रान्ता इति पूर्वमुक्तं तत्र के जम्बूद्वीपादयः के च
 समुद्रा इत्यत्राह—

एवं लवणोदकालोदपुष्करोदवरुणोदक्षीरोदघृतोदक्षुवरोदनन्दीश्वरो-
 दारुणचरोदादिभिः समुद्रैः क्रमेणान्तरिता जम्बूघातकीग्वण्डपुष्करवरवरु-
 15 णवरक्षीरवरघृतवरेक्षुवरनन्दीश्वरारुणवरादयोऽसंख्यातास्त्वयम्भूरमण-
 पर्यन्ता द्वीपसमुद्राः परित एकरज्जुविष्कम्भे वर्त्तन्ते ॥

एवमिति । समस्तद्वीपसमुद्राभ्यन्तर्भूतत्वेनादौ जम्बूद्वीपक्षेपोपलक्षितो जम्बूद्वीपस्तं परि-
 वृत्य लवणरसास्वादनीरपूर्णे लवणसमुद्रस्तं परिशिष्य घातकीवृक्षखण्डोपलक्षितो घातकी-
 खण्डस्तमावृत्य विशुद्धोदकरसास्वादः कालोदस्तं परिशिष्य पद्मवरैरुपलक्षितः पुष्करवर-
 20 स्तस्य परितश्शुद्धजलरसास्वादः पुष्करोदस्तमभितो वरुणवरद्वीपः ततो वारुणीरसास्वादो
 वरुणोदस्ततः क्षीरवरो द्वीपस्ततः क्षीररसास्वादः क्षीरोदस्ततो घृतवरस्तमभिव्याप्य घृतरसा-
 स्वादो घृतोदस्तत इक्षुवरस्तं परिवृत्त्येक्षुरसास्वाद इक्षुरसः ततो नन्दीश्वरवरस्ततो इक्षुरसास्वाद
 एव नन्दीश्वरोदस्ततोऽरुणवरस्ततश्चेक्षुरसास्वाद एवारुणवरोद इत्येवमादयोऽसंख्याता द्वीप-
 समुद्रास्त्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यन्ताः परितो बलयाकारेणैकरज्जुविस्तृते रत्नप्रभापीठे वर्त्तन्ते

च पल्योपमायुष्काश्चतुर्थातिक्रमभोजिनो गन्धूतिप्रमाणशरीरोच्छ्रया वज्रर्षभनाराचसहजनिन समचतुरस-
 सस्थाना, पञ्चसु हरिवर्षेषु पञ्चसु रम्भकेषु द्विपल्योपमायुष्का पृष्ठभकातिक्रमाहारप्राहिणो द्विगन्धूतिप्रमाण-
 शरीरोच्छ्रया सदनसस्थानाभ्या पूर्वाकाभ्या युष्का, पञ्चसु देवकुण्डेषु पञ्चसत्तरकुण्डेषु त्रिपल्योपमायुष्का
 अष्टमभक्तिक्रमाहारिण गन्धूतित्रयप्रमाणशरीरोच्छ्रया पूर्वाकंसदनसस्थानयुता मनुष्या भवन्ति ॥

नान्यत्रेति भावः । स्वयम्भूरमणसमुद्रस्तु शुद्धोदकरमः, आदिनाऽरुणावासकुण्डलवरशर-
वररुचकवरादीनां द्वीपानां ग्रहणं समुद्राणा नामान्यपि द्वीपनामनुत्स्यान्येव । एते सर्वेऽपि
जम्बूद्वीपादरभ्य नैरन्तर्येण व्यवस्थिताः, ततो रुचकवरादसख्येयान् द्वीपसमुद्रान् गत्वा
भुजगवरो नाम द्वीपः, ततोऽप्यसख्येयान् तानुल्लंघ्य कुशररो द्वीपस्ततोऽपि तथैवोर्लंघ्य
क्रौंचवरस्ततोऽपि तथैवोर्लंघ्याभरणादयो द्वीपा भाव्यास्समुद्रा अपि तादृशनामान एव, 5
मध्यगाना द्वीपाना नामानि लोके यावन्ति शुभनामानि शंखभ्रजकलशश्रीवत्सादिरूपाणि
तावन्येवेति ॥

ननु निखिलेषु द्वीपेषु मनुष्या वसन्त्यथवा द्वीपविशेष इत्याशङ्कयामाह—

तत्र पुष्करवरद्वीपार्धं यावन्मानुषं क्षेत्रम्, ततः परं मनुष्यलोक-
परिच्छेदकः प्राकाराकारो मानुषोत्तरो नाम भूधरो वर्तते । नास्मात्परतो 10
जन्ममरणे मनुष्याणां जायेते ॥

तत्रेति । प्रोक्तद्वीपेषु मध्य इत्यर्थं, तथाच यावत्पुष्करवरद्वीपार्धं मानुषं क्षेत्रं पञ्चच-
त्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि आयामविष्कम्भेण, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशच्छतसहस्राणि
त्रिंशत्सहस्राणि द्वे योजनशते एकोनपञ्चाशत् किञ्चिद्विशेषाधिके परिक्षेपेण बोध्यम्, मनुष्यक्षेत्रे
कर्मभूमिका अकर्मभूमिका अन्तरद्वीपकाश्चेति त्रिविधा मनुष्याः परिवसन्ति, तथा च 15
जम्बूद्वीपस्य सप्त क्षेत्राणि धातकीखण्डस्य चतुर्दश पुष्करार्धस्य च चतुर्दशेति समिलितानि
पञ्चत्रिंशत्क्षेत्राणि मानुषाणीति भावः । अस्य व्यवच्छेदकमाह तत्परमिति, पुष्करवरार्धात्पर
बाह्यपुष्करवरार्धक्षेत्रे प्रतिरुद्धस्य नरक्षेत्रसीमाकारी प्राकाराकारः यथा भित्तिर्गृहं द्वेषाकरोति
तथा द्वीपस्यास्य भेदकोऽन्वर्धनामा मानुषोत्तरो भूधरो वर्ततेति भावः, अयं पर्वत एकविंशत्युत्तर-
सप्तदशयोजनशतान्युच्चैस्त्वेन मूले द्वाविंशत्युत्तराणि दशयोजनशतानि विष्कम्भेण वर्तन्ते, अमु 20
मानुषा न कदाचिदपि व्यतिव्रजितवन्तो व्यतिव्रजन्ति व्यतिव्रजिष्यन्ति चाऽन्यत्र चारणा-

१ पुष्कराणि पद्मानि तैर्धर पुष्करवर स चासौ द्वीपश्च पुष्करवरद्वीप तस्यार्धं इति विग्रहः ।
पूर्वार्धं उत्तरकुण्डु य पद्मदृश पश्चिमार्धं उत्तरकुण्डु यो महापद्मदृश तयोरत्र पुष्करवरद्वीपे यथाक्रम
पद्मपुण्डरीकी द्वौ महद्विकौ यावत्पुण्ड्रोपमस्थितिकौ पूर्वार्धापरार्धाभिपती परिवसत । अतिविशालत्वात्पद्म
दृश इव पद्मदृश पद्मश्च पुष्करमिति पुष्करवरोपलक्षितो द्वीप पुष्करवरद्वीप उच्यत इति ॥

२ देवकुस्तरकुण्डा महाविदेहेऽतमविर्णनद्वोध्यमन्यथा पचदशकर्मभूमिस्त्रिंशदकर्मभूमिरिति पञ्चवत्वा-
रिशतसहस्रसख्या वाहन्येत ॥

दिभ्यः । ततः किमित्यत्राह नास्मात्परत इति, यस्माद्य पर्वतो मानुषक्षेत्रमात्रस्योत्तर वर्त्ततेऽत एवास्मात्परत. क्षेत्रेषु मनुष्याणां न जन्ममरणे भवतः, मनुष्याणां हि जन्म मरणं चात्रैव क्षेत्रे, यदि नाम केनचिद्देवेन दानवेन विद्याधरेण वा पूर्वानुबद्धवैरनिर्यातनार्थमेवरूपा बुद्धिः क्रियते यथाऽयं मनुष्योऽस्मात्स्थानादुत्पाद्य मनुष्यक्षेत्रस्य बहिः प्रक्षिप्यता येनोर्द्धु-
 5 शोपं श्रुप्यति म्रियते वेति तथापि लोकानुभावादेव सा काचनापि बुद्धिर्भूयः परावर्त्तते, यद्वा सहरणमेव न भवति, सहस्य वा भूयस्समानयति तेन सहरणतोऽपि मनुष्यक्षेत्राद्बहि-
 र्मनुष्याणां न कदापि मरणम्, येऽपि जह्वाचारिणो विद्याचारिणो वा नन्दीश्वरादीनपि यावद्दृच्छन्ति तेऽपि तत्र गता न मरणमश्नुवते किन्तु मनुष्यक्षेत्रमागता एवेति भावः ॥

इत्थ तिर्थलोके मनुष्यनिवासयोग्यानि क्षेत्राण्यभिधाय ज्योतिष्कनिवासयोग्य प्रदेशमाह—

10 रुचकाभिधानसमतलाद्धूर्ध्वं नचत्पुत्तरसप्तशतयोजनान्तेऽनुक्रमेण जघन्योत्कृष्टतः पल्योपमाष्टमचतुर्थभागायुष्काणां तारकाणां विमानानि, तत ऊर्ध्वं दशयोजनेषु सहस्राधिकपल्योपमायुष्कसूर्यविमानं, तदुपर्य-
 शीतियोजनेषु लक्षाधिकपल्योपमायुष्कचन्द्रविमानम्, ततोऽप्यूर्ध्वं विंश-
 तियोजनेषु अर्धपल्यैकपल्योपमायुष्काणां नक्षत्रग्रहाणां विमानानि ॥

15 रुचकेति । अनुक्रमेणेति, तारकाणां जघन्या स्थितिः पल्योपमस्याष्टमो भाग उत्कृष्टा तु पल्योपमस्य चतुर्थो भाग इत्येव क्रमेणेत्यर्थः, तारकाणां विमानानीति, ज्योतिष्कविशेष-
 पाणां विमानप्रस्तारा इति भावः, तत ऊर्ध्वमिति, तारकविमानादूर्ध्वमित्यर्थः, सहस्रा-
 धिकेति, उत्कृष्टत इदमिति विज्ञेयम्, जघन्यतस्तु सूर्यचन्द्रनक्षत्रग्रहाणां पल्योपमचतुर्थ-
 भागः, यद्यपि सूर्याचन्द्रमसोः कनीयसी स्थितिर्न सभवति तथाप्येषु विमानेषु नाकिनन्त्रि-

20 विधास्तन्ति विमाननायका तत्सदृशाः परिवारसुराश्चेति, तत्र नायकतत्सदृशापेक्षया परा स्थितिः परिवारदेवापेक्षया तु जघन्या विज्ञेया, एत ग्रहविमानादिष्वपि, अत एव सहस्रा-
 धिकपल्योपमायुष्केति पदस्य सूर्यविशेषणत्वाज्जघन्या स्थितिर्नोक्ता, एवमग्रेऽपि । चन्द्र-
 विमानमाह तदुपरीति सूर्यविमानोपरीत्यर्थः, नक्षत्रग्रहाणां विमानान्याह ततोऽपीति
 चन्द्रविमानादपीत्यर्थः, विंशतियोजनेष्विति, विंशतियोजनेषु मध्ये इत्यर्थः । नक्षत्रग्रहाणां

25 मिति, नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्चेत्यर्थं ग्रहा मङ्गलादयः, कीदृशानामित्यत्राहार्धपल्येति, उत्कर्षणा-
 र्धपल्योपमायुष्काणां नक्षत्राणामेकपल्योपमायुष्काणाञ्च ग्रहाणामित्यर्थं, एते मनुष्यक्षे-
 त्रान्तर्वर्त्तमानाश्चन्द्रसूर्यनक्षत्रग्रहत्वारूपा विमानोपपन्ना मण्डलगत्यां परिभ्रमणमाश्रिता-
 श्वारसहिताः स्वभावतो गतिरतिकास्ताश्चाद्गतियुक्ता देवा इति मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्वर्त्तिनश्चन्द्रा-

दयस्तु विमानोपपन्ना अपगतचारा नो गतिरतयो नवगतियुक्ताश्च तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश इति न्या-
दिति भावः । तत्र मानुषोत्तरपर्वताद्बहिर्ध्वर्त्तिनां चन्द्रसूर्याणां तेजस्यवस्थितानि भवन्ति
तेजसा नात्युष्णास्सूर्याः सर्वदैवानतिशीततेजसः चन्द्रास्सर्वदाभिजिता नक्षत्रेण सूर्याश्च पुष्पेण
युक्ता भवन्ति तत्र जम्बूद्वीपे द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यौ चत्वारो लवणोदे द्वादश धातकीखण्डे
द्वाचत्वारिंशत्कालोदे द्वासप्ततिरभ्यन्तरपुष्करार्धे सर्वसंख्यया चन्द्रसूर्याणां प्रत्येकं द्वात्रिंशं ५
शतं भाव्यम् । नक्षत्रपरिमाणन्तु मनुष्यलोके अष्टाविंशतिसंख्यां द्वात्रिंशेन शतेन
गुणयित्वा भाव्यम् ॥

एषां ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं वक्ति—

एषममी ज्योतिर्गणा एकविंशत्युत्तरैकादशशतयोजनदूरतो मेरुं
परिभ्रमन्ति ॥

10

एवमिति । पुनश्चेत्यर्थः, ज्योतिर्गणा इति, ज्योतिष्मद्विमानसमूहा इत्यर्थः, किं
कुर्वन्तीत्यत्राह परिभ्रमन्तीति, प्रादक्षिण्येन परितो भ्रमन्तीत्यर्थः, कं परितो भ्रमन्तीत्य-
त्राह मेरुमिति मेरुभूधरमित्यर्थः, किं विप्रकृष्टास्सन्निकृष्टा वेत्यत्राहैकविंशत्युत्तरेति, ननु
चेतनानां गतिर्लोके कारणवती दृष्टा, न च विमानस्थाना ज्योतिष्काणां गमने कारणम-
स्त्यत एतदयुक्तमिति चेन्न तेषां कर्मवैचित्र्येण गतिरतित्वात् इति भावः ॥

15

अधोर्ध्वलोकं निरूपयितुमुपक्रमते—

ततश्चोर्ध्वं किञ्चिद्नसत्तरञ्जुप्रमाण ऊर्ध्वीकृतमृदङ्गाकृतिरालोकान्त-
मूर्ध्वलोकः क्षेत्रत उत्कृष्टशुभपरिणामोपेतः ॥

ततश्चेति । रुचकोर्ध्वं नवयोजनशतानि परिहृत्य तत ऊर्ध्वलोकस्यारभात्किञ्चिद्भूयसप्त-

१ जम्बूद्वीपे एक सूर्या मेरोर्दक्षिणभागे चार चरन् वर्त्तते एक उत्तरभागे, एकचन्द्रमा मेरो पूर्वं
भागे, एकोत्तरभागे ॥ २ अनेन कारणेन मनुष्याणां सुखदुःखविशेषो भवति, मनुष्याणां कर्माणि तदा
द्विविधानि, शुभवेद्यान्यशुभवेद्यानि चेति, कर्मणा विपाकहेतवस्सामान्येन पथ, द्रव्यक्षेत्रकालभवंभावभेदात् ।
शुभवेद्याना कर्मणा शुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री विपाकहेतु, अशुभवेद्यानाश्चाशुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री तथा । ततो
यदा येषा जन्मनक्षत्रादिविरोधी चन्द्रसूर्यादीना चारो भवति तदा तेषा प्रत्यो यान्यशुभवेद्यानि कर्माणि
तानि तथाविधविपाकसामग्रीमवाप्य विपाकमायान्ति, विपाकमागतानि शरीरोगोत्पादनेन अनहानिकरणतो
वा प्रियविप्रयोगजननेन वा कलहदुःखम्पादनतो वा दुःखमुत्पादयन्ति, यदा येषा जन्मनक्षत्राद्यनुकूलचन्द्रा-
दीनां चारस्तदा प्रायस्तेषां शुभवेद्यानि कर्माणि शुभद्रव्यादिसामग्रीमधिगम्य प्रतिपन्नविपाकानि शरीर-
नीरोगतापनशुद्धिरोपशमनप्रियसम्प्रयोगाभीष्टप्रयोजननिष्पत्त्यादिना सुखमुपजनयन्तीति ॥

दिभ्यः । ततः किमित्यत्राह नास्मात्परत इति, यस्मादयं पर्वतो मानुषक्षेत्रमात्रस्योत्तरं वर्त्ततेऽत एवारमात्परतः क्षेत्रेषु मनुष्याणां न जन्ममरणे भवतः, मनुष्याणां हि जन्म मरणं चात्रैव क्षेत्रे, यदि नाम केनचिद्देवेन दानवेन विद्याधरेण वा पूर्वानुषङ्गैरनिर्यातनार्थमेवंरूपा बुद्धिः क्रियते यथाऽयं मनुष्योऽस्मात्स्थानादुत्पाट्य मनुष्यक्षेत्रस्य बहिः प्रक्षिप्यतां येनोर्द्ध-
 5 शोपं शुष्यति त्रिषते चेति तथापि लोकानुभावादेव सा काचनापि बुद्धिर्भूयः परावर्त्तते, यद्वा सहरणमेव न भवति, संहृत्य वा भूयस्तमानयति तेन सहरणतोऽपि मनुष्यक्षेत्राद्बहि-
 र्मनुष्याणां न कदापि मरणम्, येऽपि जङ्घाचारिणो विद्याचारिणो वा नन्दीश्वरादीनपि यावद्ब्रूच्छन्ति तेऽपि तत्र गता न मरणमश्रुवते किन्तु मनुष्यक्षेत्रमागता एवेति भावः ॥

इत्थं तिर्यग्लोके मनुष्यनिवासयोग्यानि क्षेत्राण्यभिधाय ज्योतिष्कनिवासयोग्यं प्रदेशमाह—

10. रुचकाभिधानसमतलाद्धर्धं नवत्युत्तरसप्तशतयोजनान्तेऽनुक्रमेण जघन्योत्कृष्टतः पल्योपमाष्टमचतुर्थभागायुष्काणां तारकाणां विमानानि, तत ऊर्ध्वं दशयोजनेषु सहस्राधिकपल्योपमायुष्कसूर्यविमानं, तदुपर्य-
 शीतियोजनेषु लक्षाधिकपल्योपमायुष्कचन्द्रविमानम्, ततोऽप्यूर्ध्वं विंश-
 तियोजनेषु अर्धपल्यैकपल्योपमायुष्काणां नक्षत्रग्रहाणां विमानानि ॥

15. रुचकेति । अनुक्रमेणेति, तारकाणां जघन्या स्थितिः पल्योपमस्याष्टमो भाग उच्छ्रष्टा तु पल्योपमस्य चतुर्थो भाग इत्येवं क्रमेणेत्यर्थः, तारकाणां विमानानीति, ज्योतिष्कविशेष-
 1 पाणां विमानप्रस्तारा इति भावः, तत ऊर्ध्वमिति, तारकविमानादूर्ध्वमित्यर्थः, सहस्रा-
 धिकेति, उत्कृष्टत इवमिति विज्ञेयम्, जघन्यतस्तु सूर्यचन्द्रनक्षत्रग्रहाणां पल्योपमचतुर्थ-
 भागः, यद्यपि सूर्यचन्द्रमसोः कनीयसी स्थितिर्न संभवति तथाप्येषु विमानेषु नाकिनस्त्रि-

20. त्रिधासन्ति विमाननायकाः तत्सदृशाः परिवारसुराश्चेति, तत्र नायकतत्सदृशापेक्षया परा स्थितिः परिवारदेवापेक्षया तु जघन्या विज्ञेया, एवं ग्रहविमानादिष्वपि, अत एव सहस्रा-
 धिकपल्योपमायुष्केति पदस्य सूर्यविशेषणत्वाज्जघन्या स्थितिनोक्ता, एवमग्रेऽपि । चन्द्र-
 विमानमाह तदुपरीति सूर्यविमानोपरीत्यर्थः, नक्षत्रग्रहाणां विमानान्याह ततोऽपीति
 चन्द्रविमानादपीत्यर्थः, विंशतियोजनेष्विति, विंशतियोजनेषु मध्ये इत्यर्थः । नक्षत्रग्रहाणा-

25. मिति, नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्चेत्यर्थः. ग्रहा मङ्गलादयः, कीदृशानामित्यत्राहार्धपल्येति, उत्कर्षेणा-
 र्धपल्योपमायुष्काणां नक्षत्राणामेकपल्योपमायुष्काणाञ्च ग्रहाणामित्यर्थः, एते मनुष्यक्षे-
 त्रान्तर्वर्त्तमानाश्चन्द्रसूर्यनक्षत्रग्रहारूपानि विमानोपपन्ना मण्डलगत्या परिभ्रमणमाश्रिता-
 श्चारसहिताः स्वभावतो गतिरतिक्रमसाक्षाद्गतिर्युक्ता देवा इति मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्वर्त्तितान्धन्द्रा-

दयस्तु विमानोपपन्ना अपगतचारा नो गतिरलयो नवगतियुक्ताश्च तास्वध्यात्तद्भवपदेश इति न्या-
दिति भावः । तत्र मानुषोत्तरपर्वताद्वह्निर्वर्तिनां चन्द्रसूर्याणां तेजांस्यवस्थितानि भवन्ति
तेजसा नात्युष्णाःसूर्याः सर्वदेवानतिशीततेजसः चन्द्रास्सर्वदाभिजिता नक्षत्रेण सूर्याश्च पुष्येण
युक्ता भवन्ति तत्र जम्बूद्वीपे द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यौ चत्वारो लवणोदे द्वादश धातकीखण्डे
द्वाषत्वारिंशत्कालोदे द्वासप्ततिरभ्यन्तरपुष्करार्धे सर्वसंख्यया चन्द्रसूर्याणां प्रत्येकं द्वात्रिंशं 5
शतं भाव्यम् । नक्षत्रपरिमाणन्तु मनुष्यलोके अष्टाविंशतिसंख्यां द्वात्रिंशेन शतेन
गुणयित्वा भाव्यम् ॥

एषां ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं वक्ति—

एवममी ज्योतिर्गणा एकविंशत्युत्तरैकादशशतयोजनदूरतो मेरुं
परिभ्रमन्ति ॥ 10

एवमिति । पुनश्चेत्यर्थः, ज्योतिर्गणा इति, ज्योतिष्मद्विमानसमूहा इत्यर्थः, किं
कुर्वन्तीत्यत्राह परिभ्रमन्तीति, प्रादक्षिण्येन परितो भ्रमन्तीत्यर्थः, कं परितो भ्रमन्तीत्य-
त्राह मेरुमिति मेरुभूधरमित्यर्थः, किं विप्रकृष्टास्मन्निकृष्टा वेत्यत्राहैकविंशत्युत्तरेति, ननु
चेतनानां गतिर्लोके कारणवती दृष्टा, न च विमानस्थानां ज्योतिष्काणां गमने कारणम-
स्त्यत एतदयुक्तमिति चेन्न तेषां कर्मवैचित्र्येण गतिरतित्वात् इति भावः ॥ 15

अधोर्ध्वलोकं निरूपयितुमुपक्रमते—

ततश्चोर्ध्वं किञ्चिद्दूनसप्तर्ज्जुप्रमाण ऊर्ध्वीकृतमृदङ्गाकृतिरालोकान्त-
मूर्ध्वलोकः क्षेत्रत उत्कृष्टशुभपरिणामोपेतः ॥

ततश्चेति । रुचकोर्ध्वं नवयोजनशतानि परिहृत्य तत ऊर्ध्वलोकस्यारंभात्किञ्चिदन्यूनसप्त-

१ जम्बूद्वीपे एक सूर्यो मेरोर्दक्षिणभागे चारं चरन् वर्तते, एक उत्तरभागे, एकचन्द्रमा मेरो. पूर्व
भागे, एकोऽपरभागे ॥ २ अनेन चारेण मनुष्याणां सुखदुःखविधयो भवन्ति, मनुष्याणां कर्माणि सदा
द्विविधानि, शुभवेदान्यशुभवेद्यानि चेति, कर्मणा विपाकहेतवस्सामान्येन पत्र, द्रव्यक्षेत्रकालभवभावभेदात् ।
शुभवेदानां कर्मणा शुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री विपाकहेतु, अशुभवेद्यानांशुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री तथा । ततो
यदा येषां जन्मनक्षत्रादिविरोधी चन्द्रसूर्यादीनां चारो भवति तदा तेषां प्रायो यान्यशुभवेद्यानि कर्माणि
तानि तथाविधविपाकरूपमप्रोमवाप्य विपाकमायान्ति, विपाकमागतानि शरीररोगोत्पादनेन धनहानिकरणतो
वा प्रियविप्रयोगजननेन वा कलहदुष्प्रपादनतो वा दुःखमुत्पादयन्ति, सदा चैषां जन्मनक्षत्राद्यनुकूलधन्द्रा-
दीनां चारस्तदा प्रायस्तेषां शुभवेद्यानि कर्माणि शुभद्रव्यादिसामग्रीमधिगम्य प्रतिपन्नविपाकानि शरीर-
नीरोगतापनवृद्धिवैरोपशमनप्रियसम्प्रयोगाभीष्टप्रयोननिष्पत्त्यादिना सुममुपजनयन्तीति ॥

- रज्जुप्रमाणतोर्ध्वलोकस्येति भावः । ऊर्ध्वलोकस्याकारमाहोर्ध्वाकृतेति, तिर्यङ्मृदङ्गाकारव्यावर्तनायोर्ध्वाकृतेति विशेषणम् । वादित्रविशेषो मृदङ्गो मध्ये दीर्घस्ततः प्रदेशहान्योपरिष्ठादधश्च संक्षिप्तस्तथैवोर्ध्वलोको मध्ये पञ्चरज्जुप्रमाणः ऊर्ध्वाधस्तदूनप्रमाण इति भावः । लोकस्यास्योर्ध्वावधिमाहालोकान्तमिति ऊर्ध्वं यावल्लोकसमाप्तीत्यर्थः । ईपत्राग्भारोर्ध्वभागे सिद्धक्षेत्रा-
- 5 वधिरिति भावः । क्षेत्रत इति अशुभतरपरिणामिनारकयोगाद्धि अधोलोकोऽशुभपरिणामी, शुभाशुभपरिणामिमनुष्ययोगात्तिर्यङ्ग्लोको मध्यपरिणामी, अतोऽपि तस्य मध्यलोक इति संज्ञा, क्षेत्रप्रचुरमध्यलोकापेक्षयोत्कृष्टशुभपरिणामिवैमानिकदेवयोगादवाप्तमोक्षाणां सिद्धानां निवासाचार्यं लोकः क्षेत्रत उत्कृष्टशुभपरिणामी, अथवाऽधोलोकतिर्यङ्ग्लोकौ क्षेत्रस्वभावा-
देवाशुभमिश्रपरिणामिनावूर्ध्वलोकोऽपि स्वस्वाभाव्यादुत्कृष्टशुभपरिणामी, यतो ह्यमुमति-
- 10 स्तोकाः शुभकर्माणः क्षपितकर्माणो वाऽवाप्नुवन्ति, यथा यथाहि जीवस्य कर्ममलप्रध्वंस-
स्तथातथा जले तुम्बिकावदूर्ध्वं निर्मलस्थानप्राप्तिः, अत्र हि वर्त्तमानान् जना विशेषत-
तस्मन्मानयन्तीति भावः ॥

अत्र तर्हि के वासयोग्या इत्यत्राह—

तत्र च कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च वैमानिका देवा वसन्ति ॥

- 15 तत्र चेति । उर्ध्वलोके चेत्यर्थः, दीव्यन्तीति देवा देवगतिनामकर्मोदयसहकारेण द्युत्या-
द्यर्थवरुद्धत्वाद्देवाः प्रकृष्टपुण्यहेतुकसर्वप्रकारसुखभोगिनः, ते च जिनजन्मदीक्षाकेवल-
निर्वाणमहोत्सवादिकं विना तिर्यङ्ग्लोकं कदापि नागच्छन्ति, संक्रान्तदिव्यप्रेमत्वाद् विषय-
प्रसक्तत्वात्, असमाप्रकर्तव्यत्वात्, अनधीनमनुजकार्यत्वात्, नरभवस्याशुभत्वेन तद्रन्धा-
सहिष्णुत्वाच्च । सन्ति देवा जातिस्मरणप्रत्ययितपुरुषेण कथनात्, नानादेशप्रचारिप्रत्ययित-
- 20 पुरुषाबलोकितकथितविचित्रबृहद्देवकुलादिवस्तुवत् । कस्यापि तपःप्रभृतिगुणयुक्तस्य प्रत्यक्ष-
दर्शनप्रयुक्तेश्च दूरविप्रकृष्टनगरादिवत् । विद्यामंत्रोपयाचनेभ्यः कार्यसिद्धेः प्रसादफलानुमित-
राजादिवदित्यनुमानाद्देवानां सिद्धिः । ते च बह्वृष्तिपिपासासंस्पर्शशून्या अनवरतक्रीडा-
प्रसक्तमानसाः स्वच्छन्दचारिणो भास्वरशरीराः अस्थिमांसासृक्प्रबन्धरहिताः सर्वाङ्गोपाङ्ग-
मुन्दराः विद्यामंत्राज्जनादीनन्तरेण प्राकृततपोविशेषोपापेक्षया जन्मलाभसमनन्तरमेवा-
- 25 काज्ञागतिभाज इति विभावनीयम् । तिर्यङ्ग्लोकादिनिवासिभ्य एतान् विशिनष्टि वैमानिका
इति, यत्र स्थिता विशेषेण परस्परस्य भोगातिशयं मिमते मन्यन्ते वा विशानात्तानि
विमानानि, इन्द्रकश्रेणिपुष्पप्रकीर्णकभेदेन त्रिविधानि, इन्द्रवन्मध्येऽवस्थितानि इन्द्रकाणि
तेषां चतुर्दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिवदवस्थानाच्छ्रेणिविमानानि, प्रकीर्णपुष्पवदवस्थानात् पुष्प-

प्रकीर्णानि तेषु भवा वैमानिका इति भावः, तेपा द्वैविध्यमाह कल्पोपपन्ना इति, कल्प
आचारः, स चेहेन्द्रसामानिकत्रायर्षिज्ञादिव्यवहाररूपस्तमुपपन्नाः प्राप्ता कल्पोपपन्नाः
सौधर्मेशानादिदेवलोकनिवासिनः, कल्पानतीताः कल्पातीता भैवेयकादिवासिनोऽहमिन्द्रा
वैमानिकदेवा इत्यर्थः ॥

तेपामवस्थानविशेषविज्ञापनायाह—

5

सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्राराऽऽन-
तप्राणताऽऽरणाच्युतभेदेन द्वादशविधानि कल्पोपपन्नदेवानां स्थानान्यु-
पर्युपरि भवन्ति ॥

सौधर्मैति । सौधर्मदेवलोकस्य मध्यभागवर्ति शक्रनिवासभूतं सौधर्मावतंसकं नाम
विमान तदुपलक्षितत्वासौधर्मः, कल्प—सन्निवेशः—विमानप्रस्तार, सकलविमानप्रधाने- 10
शानावतसकोपलक्षितस्थानविशेष ईशान, सनत्कुमारनामप्रधानविमानविशेषस्तनत्कुमारः,
एवमेव माहेन्द्रादयोऽपि तत्तद्देवाधिष्ठितस्थानविशेषा भाव्याः । एते च द्वादशविधाः
कल्पोपपन्नदेवाना निवासयोग्याः । उपर्युपरीति, सामीप्ये द्वित्वं न चात्र न सामीप्यमस्ति,
असह्येययोजनोत्तरत्वात्तेपामिति वाच्यम्, तुल्यजातीयेनाव्यवधानस्यैव सामीप्येन विवक्षि-
तत्वात् न च तेपा तुल्यजातीयं व्यवधायकमिष्टमिति भावः, स्थानान्युपर्युपरि भव- 15
न्तीत्यनेन देवाना विमानानाञ्चोपर्युपरिभवनं प्रतिपिद्धं तस्यानिष्टत्वात् श्रेणिप्रकीर्णकाना
विमानानामपि तिर्यग्बस्थानाच्च, अपि तु कल्पा ण्वोपर्युपरि भवन्ति, ते च कल्पास्तौध-
र्मादयो नैकस्मिन् प्रदेशे नापि तिर्यङ् न वाऽधस्तात् वर्तन्ते किन्तु यथानिर्देशमुपर्युपरीति
भावः । एवञ्च तिर्यङ्लोकादूर्ध्वमसह्येययोजनोपरि मेरूपलक्षितदक्षिणभागाध्वंशवस्थित-
स्तौधर्मः कल्पः, मेरूपलक्षितोत्तरदिग्भागव्यवस्थित उपरितनकोट्या ईपत्समुच्छ्रूततर- 20
कल्प, सौधर्मस्योपरि बहुयोजनोर्ध्वं समश्रेणिव्यवस्थित सनत्कुमारः, ऐशानस्योपरि ईप-
त्समुच्छ्रूतोपरितनकोटिर्माहेन्द्रः, सनत्कुमारमाहेन्द्रयोरुपरि बहुयोजनात्परतो मध्ये ब्रह्म-

१ आवलिकाप्रविष्टानि चतुष्टयु दिक्षु श्रेण्या व्यवस्थितानि आवलिकावाद्यानि तु प्राङ्गणप्रदेशे कुसुमप्रकर
इव इतस्ततो विप्रकीर्णानि तानि च मध्यवर्तिविमानेन्द्रस्य दक्षिणतोऽपरत उत्तरतश्च विद्यन्त नतु पूर्वस्या
दिशि, नानासंस्थानसंस्थितानि च आवलिकाप्रविष्टानि च प्रतिप्रस्तट विमानेन्द्रकस्य पूर्वदक्षिणापरोत्तर
रूपास्तु चतुष्टयु दिक्षु श्रेण्या व्यवस्थितानि विमानेन्द्रकस्य सर्वोऽपि वृत्त तत पार्श्वतीनि चतुष्टयपि दिक्षु
व्यवस्थाणि तेपा पृष्ठत चतुष्टयपि दिक्षु चतुरस्राणि तेपा पृष्ठतो वृत्तानि, ततोऽपि व्यवस्थाणि पुनश्चतुरस्रा
णीत्येव आवलिकापर्येत भाव्यम् । एष भैवेयकविमान यावद्दोष्यम् ॥

लोकनामा कल्पः, तत उपरि बहुयोजनान्तर उपर्युपरि खान्तकमहाशुकसहस्रारकल्पास्त्रयः,
ततो बहुयोजनाद्ूर्ध्वं सौधर्मेशानकल्पवत् आनतप्राणतौ कल्पौ तदुपरि समश्रेणौ सनत्कु
मारमाहेन्द्रवत् आरणाच्युतौ व्यवस्थिताविति द्वादशकल्पा विज्ञेया ॥

अथ क्रमेण द्वादशकल्पेष्ववस्थिताना देवाना स्थितिमाह—

- 5 तत्र सौधर्मदेवस्योत्कृष्टतो द्विसागरोपममायुः, ईशानस्य किञ्चिदधिकं
द्विसागरोपमं सनत्कुमारस्य सप्तसागरोपमं माहेन्द्रस्य किञ्चिदधिकं तत्,
अग्निमाणाश्च दशचतुर्दशसप्तदशाष्टादशैकोनविंशतिविंशत्येकविंशति-
द्वाविंशतिसागरोपमाणि । जघन्यतस्सौधर्मस्य पल्योपमं, ईशानस्य
किञ्चिदधिकं पल्योपमं, अग्रे तु यदधोऽधो देवानामुत्कृष्टमायुरुपरितन-
10 देवानां तज्जघन्यम् ॥

तत्रेति । तत्—सप्तसागरोपम, अग्निमाणाश्चेति, ब्रह्मलोकस्थस्य दशसागरोपमाणि,
खान्तकस्थस्य चतुर्दशसागरोपमाणि, महाशुकस्थस्य सप्तदशसागरोपमाणि, सहस्रारस्थस्या-
ष्टादशसागरोपमाणि, आनतस्थस्यैकोनविंशतिसागरोपमाणि, प्राणतस्थस्य विंशतिसागरोप-
माणि, आरणस्थस्यैकविंशतिसागरोपमाणि, अच्युतस्थस्य द्वाविंशतिसागरोपमाणीति भावः ।

- 15 अथ जघन्यामेपा स्थितिमाह—जघन्यत इति, अग्रे त्विति, सनत्कुमारादीनामिति भावः
शिष्ट स्फुटार्थम् ॥

अथाहमिन्द्राणा निवासस्थानमाह—

- ततश्चोपर्युपरि त्रयोविंशतिसागरोपमादेकैकाधिकसागरोपमाधि-
कोत्कृष्टायुष्काणां तदधो देवोत्कृष्टजघन्यायुष्काणां देवानां सुदर्श-
20 नसुप्रतिबद्धमनोरमसर्वभद्रविशालसुमनससौमनसप्रीतिकरादित्यभेदतो
लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेशस्थाः कण्ठाभरणभूता नव त्रैवेयकाभिरूपाः
स्थानविशेषास्सन्ति ॥

- ततश्चेति । कल्पोर्ध्वमित्यर्थः, त्रयोविंशतिसागरोपमादिति, आरभ्येति शेषस्तथा च
25 सुदर्शनस्य परा स्थितिस्रयोविंशतिसागरोपम, सुप्रतिबद्धस्यैकाधिकं चतुर्विंशतिसागरोपमं
मनोरमस्य पञ्चविंशतिसागरोपमं सर्वभद्रस्य षड्विंशतिसागरोपमं विशालस्य सप्तविंशति-
सागरोपमं सुमनसस्याष्टाविंशतिसागरोपमं सौमनसस्यैकोनविंशतिसागरोपमं प्रीतिकरस्य
त्रिंशत्सागरोपम, आदित्यस्य एकत्रिंशत्सागरोपमं भवतीति भावः, तदधोदेवे

देवस्याधो यो देवो वर्त्तते तस्य यदुत्कृष्टमायुस्तदेवोर्ध्वस्थस्य जघन्यं यथा सुदर्शनस्याधो-
ऽच्युतदेवस्तस्योत्कृष्टमायुर्द्वाविंशतिसागरोपमं तदेव सुदर्शनस्य जघन्यमित्येवं भाव्यम्, लोक-
पुरुषस्येति, धीवेव धीवा लोकपुरुषस्य त्रयोदशरज्जुपरिवर्त्तिप्रदेशस्तत्रिविष्टतयाऽतिभ्राजिष्णु-
तया च तदाभरणभूता भ्रैवेयका नधात्मका इति नव भ्रैवेयका उच्यन्ते इति भावः ॥

सम्प्रति विजयादीनाह—

5

ततश्चोपरि पूर्वादिक्रमेण विजयवैजयन्तजयन्तापराजितानि विमा-
नानि सन्ति । मध्ये च सर्वार्थसिद्धविमानम् । आयचतुर्विमानस्थाना-
मुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत्सागरोपमं जघन्यत एकत्रिंशत्सागरोपममायुः ।
सर्वार्थसिद्धस्थानान्तु जघन्याभावेनोत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपममायुः ।
आयस्थानद्वयं घनोदधिप्रतिष्ठं तदुपरि स्थानत्रयं वायुप्रतिष्ठं तदुपरि 10
स्थानत्रयञ्च घनोदधिघनवातप्रतिष्ठं शेषाणि च गुरुलघुगुणवत्त्वादाका-
शप्रतिष्ठानि ॥

ततश्चोपरीति । नवभ्रैवेयकोपरीत्यर्थः, पूर्वादिक्रमेणेति, पूर्वस्यां विजयः दक्षिणस्या
वैजयन्तः उत्तरस्यां जयन्त इत्येवंक्रमेणेत्यर्थः । देवानामप्येवमेवाभिधानानि, यैरभ्युदय-
विग्रहेतवो जितास्तैश्च ये न पराजितास्ते देवास्तानि विमानान्यपि तदभिरुयानानीति 15
भावः । मध्ये चेति, विजयादीनां मध्य इत्यर्थ, सर्वेऽभ्युदयार्थास्सिद्धा येषामिति सर्वार्थ-
सिद्धास्तेषां विमानमित्यर्थः, एभ्य ऊर्ध्वं विमानानामभावादेतानि अनुत्तरविमानान्यु-
च्यन्ते । एतेषां जघन्योत्कृष्टस्थिती आह आद्येति, विजयवैजयन्तापराजितदेवानामि-
त्यर्थः, सर्वार्थसिद्धानान्त्विति तु शब्देन द्योतितं विशेषमाह जघन्याभावेनेति । सर्वार्थसिद्धं
सख्येयविरुद्धं शेषाणि चत्वार्यसख्येयविरुद्धानि, विमानप्रस्तदाश्च सौधर्मेशानयोस्त्रयोदश 20
सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्द्वाद्दश ब्रह्मलोके पद् लान्तके पञ्च शुक्रे चत्वारः, एवं सहस्रारे, आनत-
श्राणतयोश्चत्वारः, एवमारण्यच्युतयोः, भ्रैवेयकेऽथस्तत्रमध्ययोपरिरेणु परत्येकं त्रयः, अनुस्तरे-
ष्वेक इति द्विपष्टिस्ते भवन्ति । सौधर्मेशानयोर्विमानानि पञ्चवर्णानि, सनत्कुमारमाहेन्द्रयो-
श्चतुर्वर्णानि कृष्णवर्णाभावात् । ब्रह्मलोकलान्तकयोः त्रिवर्णानि कृष्णनीलवर्णाभावात्,
महाशुक्रसहस्रारयोर्द्विवर्णानि कृष्णनीलहारिद्रवर्णाभावात्, आनतप्राणतारण्यच्युतकल्पेषु 25
एकवर्णानि शुक्रवर्णस्यैकस्यैव भावात्, भ्रैवेयकविमानान्यनुत्तरविमानानि च परम-

- शुक्लानि निरिलानि च विमानानि नित्योद्योतानि नित्यालोकानि स्वयंप्रभाणि चेति । ननु आगमे पृथिवीनामष्टसख्याकत्वस्यैवोक्तत्वेनाधोलोके सप्ताना मुक्तिस्थाने ईषत्प्राग्भार-
नाम्न्याः पृथिव्यास्सत्त्वेन सौधर्मादिदेवविमानानामन्तराले पृथिव्यभावेनैतानि किं
प्रतिष्ठानीत्यत्राहाद्यस्थानद्वयमिति, सौधर्मैशानविमानत्रयद्वयमित्यर्थः, जगत्त्वभावादेवासौ
5 पनोर्ध्वं स्पन्दते विमानान्यपि तत्रस्थानि न कदाचन जीर्यन्ति । तदुपरि स्थानत्रयमिति
सनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकत्रयमित्यर्थः । वायुप्रतिष्ठमिति, अतिनिचिते निश्चले धनवाता-
ख्ये वातसञ्चये लब्धप्रतिष्ठमित्यर्थः । तदुपरि स्थानत्रयञ्चेति, लान्तकमहाशुक्रसहस्रार-
स्थानत्रयमित्यर्थः । शेषाणीति, आनतप्राणतारणाच्युतविमानानि नव प्रैवेयकाणि अनुत्तर-
विमानानि चेत्यर्थः आकाशप्रतिष्ठानीति, तत्र हेतुमाह गुरुलघुगुणवत्त्वादिति, ऊर्ध्वाधो-
10 गतिस्वभावविरहेणाकाशप्रतिष्ठानीत्यर्थः ॥

प्रैवेयकेषु अनुत्तरविमानेषु ये देवा वसन्ति ते कल्पातीता उच्यन्त इत्याह—

प्रैवेयकेषु अनुत्तरे च कल्पातीता देवा निवसन्ति ॥

प्रैवेयकेष्विति । कुलकुक्षिमीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेष्विति ढकञ्प्रत्ययः । सामानिकादि-
कल्पनाविरहादेते कल्पातीतास्तेषामहमिन्द्रत्वादिति भावः ॥

15 अथ सिद्धक्षेत्रमाह—

तत ऊर्ध्वं द्वादशयोजनात्पञ्चचत्वारिंशल्लक्षयोजनपरिमाणा मध्ये
चाष्टयोजनवाहल्याऽन्ते मक्षिकापक्षवत्कृशतरोत्तानातपत्राकारेपत्प्राग्
भाराभिधानाऽष्टमी स्वच्छस्फटिकरूपा सिद्धशिलापराभिधाना पृथिवी ॥

तत ऊर्ध्वमिति । अनुत्तरादूर्ध्वमित्यर्थः, काऽस्तीत्यत्राह—ईषत्प्राग्भाराभिधानाऽष्टमी
20 पृथिवीति, ईषदल्पो रत्नप्रभाद्यपेक्षया प्राग्भार उच्छ्रयादिलक्षणो यस्याः सा ईषत्प्राग्भारा,
ऊर्ध्वलोकाप्रस्था सिद्धाना निवासभूताऽष्टमी पृथिवीत्यर्थः । द्वादशयोजनादिति, सर्वार्थसिद्ध-
विमानस्य द्वादशभिर्योजनैरूर्ध्वं वर्त्तमानेत्यर्थः । अस्या विस्तारमाह पञ्चचत्वारिंशदिति,
आयामविष्कम्भाभ्यामिति बोध्यम् । मनुष्यक्षेत्रपरिमाणमिदं बोध्यम्, मध्य इति चहुम-
ध्यदेशभाग इत्यर्थः, उच्चैस्त्वमाहाष्टयोजनवाहल्येति, तर्हि सर्वान् दिक्षु विदिक्षु च कथमि-

१ ईषद् अल्पो योजनाष्टकवाहत्यप्यत्रत्वारिंशत्क्षेत्रम्भात् प्राग्भार पुद्गलीभयो यस्याः शेषप्रा-
ग्भार अष्टमो पृथिवी, शेषपृथिव्यो हि रत्नप्रभाया महाप्राग्भार अशीत्यादिषट्शोषिकयोजनक्षयाद्
स्वत्वात् ऊर्ध्वलोकस्य चूडाकल्पेयमिति ॥

त्यत्राहान्त इति परितः प्रान्तभाग इत्यर्थः, मध्यतः प्रदेशहान्या परिहीयमाणा सर्वेषु चर-
मान्तेषु मक्षिकापत्रतोऽप्यतितन्वी बाह्यत्वेनाङ्गुलासङ्ख्येयभागमितेति भावः । पृथिव्या अस्या
आकारमाहोचानातपत्राकारेति, उत्तानीकृतच्छत्रसंस्थानवत्संस्थितेत्यर्थः घृतपूर्णतथाविधकरो-
टिकाकारा वा बोध्या । अस्याः स्वरूपमाह स्वच्छस्फटिकरूपेति, निर्मलस्फटिकमृणालचन्द्रक-
रजस्तुपारहिमगोक्षीरहारवर्णा श्वेतसुवर्णमयीति भावः । अस्या नामधेयान्तरमाह सिद्ध- 5
शिलापराभिधानेति, मिद्धिक्षेत्रस्य प्रत्यासन्नतयोपचारात्सिद्धानां शिलाऽऽधारभूता सिद्ध-
शिला, तथा लोकाप्रस्तूपिका सर्वेषां प्राणभूतजीवसत्त्वानामुपद्रवकारित्वाभावात्सर्धप्राणभूत-
जीवसत्त्वसुखावहा मुक्तानामाश्रयत्वान्मुक्तालयेत्यादिनामानि भाव्यानि ॥

ननु यदि सिद्धक्षेत्रस्य प्रत्यासन्नत्वात्सिद्धशिलेत्युच्यते तर्हि क सिद्धक्षेत्रमित्यत्राह—

तत ऊर्ध्वं चतुर्थगण्डव्यूतिपष्टभागे आलोकान्तं सिद्धानां निवामः ॥ 10

तत ऊर्ध्वमिति । सिद्धशिलाभिरुपपृथिव्या ऊर्ध्वमित्यर्थः, तस्याश्चोपरि योजनमेकं
लोकस्ततोऽलोके, योजनस्यास्याधस्तनक्रोशत्रय विहाय परिशिष्टस्य चतुर्थक्रोशस्योपरितन-
पष्टभागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरधनुस्त्रिंशतीसम्मिमे धनुस्वृतीयभागाधिके सिद्धानां निवास इति भावः ॥

सम्प्रति लोकस्योर्ध्वस्य देवलोकनियमतः किञ्चिद्दूनसत्तरञ्जुमानं विशेषतः प्रदर्शयति—

तत्र रुचकात्सौधर्मेशानौ यावत्सार्धरज्जुस्तत आसनत्कुमारमाहे- 15
न्द्रमेकरज्जुस्ततस्सहस्रारं यावत्सार्धं रज्जुद्वयं तस्मादच्युतं यावदेक-
रज्जुस्तत आलोकान्तं किञ्चिद्दूनैका रज्जुः ॥

तत्रेति । उत्तानार्थं मूलम् ॥

अथ किं चतुर्दशरज्जुपरिमितेऽस्मिन् लोके सर्वत्र चातुर्गतिकानां जीवानां निवासो
गमरागमनं वा भवेदथ वाऽस्ति कश्चित्प्रतिनियम इत्यत्राह— 20

अधोलोकान्तादूर्ध्वलोकान्तं चतुर्दशरज्जुपरिमाणैकरज्जुविस्तृता
त्रसनिवासस्थानरूपा त्रसनाडिकाऽस्ति, अस्या बहिरेकेन्द्रिया एव
निवसन्तीति ॥

अधोलोकान्तादिति । स्पष्टम्, अस्या इति नाडिकाया इत्यर्थः, एवमद्येन तत्र
द्वीन्द्रियादीनां निवासो नास्तीति सूच्यते । इतिशब्दो लोकनिरूपणसमाप्तिचोक्तकः ॥ 25

अथ बोधिदुर्लभभावनामाह—

नरकादिषु मुहुर्मुहुः परिभ्रमतो मिथ्यादर्शनाद्युपहतचेतसः सम्यग्दर्शनादिनिर्मलाहृद्गर्भावाप्तिर्दुश्शक्येति परिचिन्तनं बोधिदुर्लभभावना । अतो बोधिप्राप्तावप्रमादी स्यात् ॥

- 5 नरकादिप्रति । बोधिर्जिनप्रणीतधर्मलाभः, सा त्रिविधा दर्शनज्ञानचारित्रबोधिभेदात्, आद्या दर्शनमोहनीयक्षयोपशमादिसम्पन्नश्रद्धानलारूपा, द्वितीया ज्ञानावरणक्षयोपशमभूता ज्ञानप्राप्तिः, तृतीया च चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजा । ससारोऽयं ह्यनादिः, तत्र नरकतिर्यङ्मनुष्यामरभवगहनेषु कुलालचक्रवद्भ्रम्यमाणस्य जन्तोः नैकविधैः कायवाङ्मानसैर्दुःखैरभितप्तस्याकामनिर्जरया कथमपि शुभं पुण्य सप्राप्य त्रसत्वमवाप्तस्य
- 10 सत्क्षेत्रादिसम्पदः प्राज्यराज्यसुखमवाप्तस्यापि रागद्वेषमोहमलिनमानसत्वात्तत्त्वार्थेषु श्रद्धैव सर्वविद्देशिताऽक्षयमोक्षसौख्यजननी दुःखेन भवति किमुत ज्ञानं चारित्रञ्च, यद्येकदाऽपि जीवेन बोधिर्लभ्यते तदा नैव भवपर्यटन भवेदित्येव चिन्तनं बोधिदुर्लभभावनेत्यर्थः । तत्फलमाहात इति, एवमनुचिन्तयतो नैव सम्यग्दर्शनादौ प्रमादस्यादिति भावः ॥

अथान्तिमां धर्मस्वाख्यातभावनामाचष्टे—

- 15 सम्यग्दर्शनमूलः पञ्चमहाव्रतसाधनो गुह्यादिविशुद्धिव्यवस्थानः संसारपारकरो धर्मः परमर्पिणाऽर्हता व्याख्यातः स्वयमप्यनुष्ठितश्चेत्येवं चिन्तनं धर्मस्वाख्यातभावना । अस्याश्च धर्मे श्रद्धा गौरवं तदनुष्ठानासक्तिश्च जायत इति ॥

- सम्यगिति । सम्यग्दर्शनमेव मूल यस्य धर्मस्य स इत्यर्थः, पञ्चेति, पञ्चमहाव्रतानि
- 20 साधनं यस्येत्यर्थः, गुह्यादीति, गुह्यादिपरिपालनमेव यस्य स्वरूपावस्थानं स इत्यर्थः, एवम्भूत एव धर्मः संसारनिस्तारक इत्याह संसारपारकर इति । स च भगवताहृतैवामोषवचनेन व्याख्यात इत्याह परमर्पिणेति, न केवलं व्याख्यात एवापि तु स्वयमप्यनुष्ठित इत्याह स्वयमपीति, एवं विचिन्तयतः किं भवेदित्यत्राहास्याश्चेति, एव विचारणाया इत्यर्थः । इति शब्दो भावनासमाप्तिद्योतकः ॥

- 25 सम्प्रति भिक्षुप्रतिमामाह—

विशिष्टतपोऽभिग्रहो भिक्षुप्रतिमा, सा द्वादशविधा, आमासं त्रिंश-

ष्टस्थानावस्थितदात्रविच्छिन्नसकृत्प्रदत्तान्नपानपरिग्रहा एकमासिकी प्र-
तिमा । एवं द्विमासादि यावत्सप्तमासं विशिष्टस्थानावस्थितव्यक्त्या
क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चपदसप्तवारं प्रदत्तान्नपानपरिग्रहरूपाः पट् प्रतिमा
भाष्याः ॥

विशिष्टेति । भिक्षोरुद्रमोत्पादनैपणादिशुद्धभिक्षाशीलस्य प्रतिमा प्रतिज्ञाविशेषः, 5
भिक्षुशब्दस्वरसात्सा प्रतिज्ञाऽऽहारविषया ग्राह्या, तथा च विशिष्टस्य तपस आहारादिनिय-
मनरूपस्याभिग्रहः प्रतिज्ञाविशेषो भिक्षुप्रतिमेत्यर्थः । नस्या भेदानाह सा चेति, मासिकी
द्वैमासिकी त्रैमासिकी चातुर्मासिकी पञ्चमासिकी षण्मासिकी सप्तमासिकी प्रथमसप्तरात्रि-
दिवा द्वितीयसप्तरात्रिदिवा तृतीयसप्तरात्रिदिवाऽहोरात्रिकी एकरात्रिकी चेति द्वादशविधा
सेत्यर्थः । तत्र मासिकीमाद्या प्रतिमा वक्ति आभासमिति, यावन्मासपरिसमाप्तीत्यर्थः, 10
विशिष्टेति, विशिष्टस्थानेऽवस्थितेन दात्राऽविच्छिन्नरूपेण सकृदेव दत्तस्यान्नस्य पानस्य च
परिग्रहरूपेत्यर्थः, एत्कस्यापवरकस्यैक पादमन्तः पर ग्रहिव्यवस्थाप्य दत्त्या नो गुर्विण्या
नो बालवत्साया नवा बालकं क्षीर पाययन्त्या हस्तेनाहारोऽत्र गृहीतु कल्पते, एका अशनस्य
पानीयस्य चैका दत्तिरेव ग्राह्या, दत्तिश्च करस्थाल्यादिभ्योऽव्यवच्छिन्नधारया या भिक्षा
पतति सा, भिक्षाविच्छेदे च द्वितीया दत्तिर्भवति, प्रतिमाभेना प्रतिपन्नो भिक्षुर्नित्य परिकर्म- 15
वर्जनाद्व्युत्सृष्टकामः, देवमानुपतिर्यग्योनिकृतपरिग्रहाणामविकृतभावेन सहनशीलः क्षमी
भवेत्, नियमविशेषा अधिका आगमेभ्यः प्रतिपत्तव्या । ईदृशक्रमविशेषेण द्वैमासिकी
त्रैमासिकी चातुर्मासिकी पञ्चमासिकी षण्मासिकी सप्तमासिकी च प्रतिमा विज्ञेयाः,
परन्तु प्रथमातो द्वैमासिक्यादिषु एकैकदत्तिवृद्धिर्भवेदित्याशयेनाह एवमिति ॥

अथाष्टमीमाह—

सप्ताहोरात्रप्रमाणा एकान्तरनिर्जलोपवासात्मिका आचाम्लपारणा-

१ मावभिक्षुद्विधा नोआगमत आगमतश्च आगमतो भिक्षुशब्दावस्थेयं ज्ञाता उपयोगो भावविशेष
इति वचनात्, नोआगमत सयत भिक्षुणशीलो भिक्षुरिति व्युत्पत्त, ननु भिक्षुणशीलत्व रक्षपदादावति-
व्य त तेवा भिक्षाजीवित्वेन भिक्षुणशीलत्वात् मैव, तपामन-यगतिकवेन भिक्षाशीलत्वात् व्ययम्भाव
शब्दस्य निमित्त द्विविध व्युत्पत्तिनिमित्त प्रवृत्तिनिमित्तमिति यथा गोशब्दस्य गमनक्रिया व्युत्पत्तिनिमित्त
तदुपलक्षितश्च सप्तादिमत्त्व प्रवृत्तिनिमित्त तेन गच्छत्यगच्छति वा गवि गोशब्द प्रवर्तते-उभय-
वस्थायामपि प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् । तथा प्रकृतऽपि भिक्षाशीलत्व व्युत्पात्तनिमित्त तदुपलक्षितस्यैवपरलेका-
ऽऽशवाविप्रमुक्तया यमनियमेषु व्यवस्थितत्व प्रवृत्तिनिमित्त भिक्षमाण अभिक्षमाण वा भिक्षी प्रवृत्तिनिमित्त
सद्भावात् एव भिक्षु न रक्षपदादि, नवफोटपरिपुद्गाहारभोजितया तेषु प्रवृत्तिनिमित्तत्व भावादिति ॥

रूपा ग्रामादिभ्यो बहिरूर्ध्वमुखशयनाद्यासनस्थितिपूर्वकघोरोपसर्गसह-
नरूपा प्रतिमा अष्टमी ॥

सप्तेति । सप्त अहोरात्राणि प्रमाणं यस्यास्ता, एकान्तरेति, चतुर्थभक्तेन पानीयपरि-
वर्जनेन च विशिष्टेत्यर्थः । ग्रामादिभ्य इति, आदिना नगरादीनां ग्रहणं, ऊर्ध्वमुखशयना-
5 दीति, उत्तानशायित्वमित्यर्थ आदिना पार्श्वशायित्वं निपण्णत्व वा गृह्यते ॥

एवं नवम्यादीनाह—

उत्कटिकाद्यासनस्थितिपूर्विका पूर्वांक्तैव नवमी प्रतिमा । गोदोहिका-
द्यासनस्थितिपूर्विका तादृश्येव दशमी प्रतिमा ॥

उत्कटिकेति । आदिना दण्डायतिकत्वं गृह्यते, पूर्वोक्तैवेति, तपःपारणकं मामाद्बहि-
10 र्वृत्तिश्चाष्टमसप्तमरात्रप्रतिमोक्तरूपैवेत्यर्थः । दशमीमाह गोदोहिकेति, गोदोहनप्रवृत्तस्येव
पुतयोः पार्श्वभ्यां संयोगे अप्रपादतलाभ्यामवस्थानक्रिया गोदोहिकासनस्थितिः, तथा
वामपादो दक्षिणस्योरोरुपरि दक्षिणपादश्च वामस्योरोरुपरि यत्र क्रियते दक्षिणकरतल-
स्योपरि वामकरतलं वामकरतलस्योपरि च दक्षिणकरतलमुत्तानं नाभिलग्नश्च यत्र क्रियते
तद्वीरासनं तथा वा सस्थितो भवेत्, यद्वा सिंहासनोपविष्टस्य भून्यस्तपादस्यापनीतसि-
15 हासनस्येव यदवस्थानं तद्वीरासनं बोध्यम् । आत्रफलवद्ब्राकारेण वा तिष्ठेत्, तथा
तपःपारणमामबहिरुर्निवासादिविधिः पूर्ववदेवेत्याह तादृश्येवेति, इमारितस्रः प्रतिमा एक-
विंशत्या दिवसैर्यान्तीति बोध्यम् ॥

एकादशी द्वादशीश्चाह—

निर्जलपटभक्तप्रत्याख्यानपूर्विका ग्रामाद्बहिरूर्ध्वमुखतुरङ्गुलान्तरचरणवि-
20 न्यसनरूपा प्रलम्बितयाहुकायोत्सर्गकरणात्मिकाऽहोरात्रप्रमाणा प्रति-
मैकादशी । अष्टमभक्तपानीया ग्रामाद्बहिरूर्ध्वमुखनिमित्तोत्तरकाया एक-
पुङ्गलन्यस्तदृष्टिकाऽनिमित्पनेत्रा सुगुप्तेन्द्रियग्रामा दिव्यमानुपाशुपसर्ग-
सहनसमर्था कायोत्सर्गावस्थायिन्येकरात्रिकी प्रतिमा द्वादशी ॥

निर्जलेति । जलरहितस्य पटभक्तस्य प्रत्याख्यानं बुर्वमित्यर्थः, पटभक्तमुपवासद्वयरूपं
25 तपः, तत्र शुपवासद्वये पत्वारि भक्तानि वर्धयन्ते, एकादशनेन च तदारभ्यते तेनैव च
निशां यातीत्येवं पटभक्तप्रत्याख्यानं बोध्यम् । ग्रामाद्बहिरूर्ध्वमुखनिमित्तोत्तरकाया एक-
पुङ्गलान्तरे षण्णो विधाय प्रलम्बितशुजः कायोत्सर्गोऽवतिष्ठेत्, पटभक्तप्रत्याख्यानवर्णा-

दिनत्रयेण्यं प्रतिमा यातीति भावः । अथ द्वादशीमाहाष्टमभेक्ति, यस्यामुपवासत्रयरूपेण पानाहाररहितेनावस्थानं बहिश्च ग्रामादेरीपत्कुञ्जो नद्यादिदुस्तटीस्थितो वा एकपुद्गलगत-
दृष्टिर्निर्निमेषलोचनो गुप्तसर्वेन्द्रियो दिव्यमानुपतिर्यग्विहितघोरोपद्रवसहिष्णुः क्रमौ जिन-
मुद्रया व्यवस्थाप्य कायोत्सर्गावस्थानावस्थितो भवेत् सैकरात्रिकी प्रतिमा, रात्रेरनन्तरम-
ष्टमकरणाच्चतुरात्रिदिवमाना स्यादिति भावः ॥

5

अथेन्द्रियनिरोधमाह—

तत्तद्विषयेभ्यस्तत्तदिन्द्रियाणां विरमणरूपाः पञ्चेन्द्रियनिरोधाः ॥

तत्तद्विषयेभ्य इति । स्पर्शरसगन्धवर्णरसद्वादामकविषयेभ्य आनुकूल्येन प्रातिकूल्येन
वा प्राप्तेभ्यस्तत्तदिन्द्रियाणां स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुश्श्रोत्ररूपाणां विरमणमासक्तिवैधुर्यमित्यर्थः,
इन्द्रियाणां पञ्चविधत्वात्तन्निरोधोऽपि पञ्चविध इत्याशयेनोक्तं पञ्चेति । अनियंत्रितानि हीन्दि- 10
याणि पदे पदे क्लेशमहासागर एव पातयन्तीत्यतस्तन्निरोधोऽवश्यङ्करणीय इति भावः ॥

प्रतिलेखनामाचष्टे—

आगमानुसारेण वस्त्रपात्रादीनां सम्यङ्निरीक्षणपूर्वकं प्रमाज्जनं
प्रतिलेखना ॥

आगमेति । लिप्य अक्षरविन्यास इत्यस्य प्रतिपूर्वकस्य भावे ल्युटि प्रतिलेखनेति 15
प्रयोगः, उपसर्गमहिम्ना धात्वर्थभेदेन शास्त्रानुसारेण वस्त्रादीनां निरीक्षणमर्थः सा च सर्व-
क्रियामूलभूता, अनेकप्रकाराणि सा दिनचर्यापयोग्युपकरणविषयाऽत्रोक्ता वस्त्रपात्रादीति
पदेन । कालत्रयभाविनी चैषा, रात्रेश्चतुर्थप्रहरे, दिनस्य तृतीयप्रहरान्ते, उद्घाटपौरुष्याञ्चेति,
तत्र प्रभाते उत्सर्गादिकरणानन्तरं प्रथमं वस्त्रविषया प्रतिलेखना, सापि मुखपोतिकारजोह-
रणनिषद्याद्यचोलपट्टकल्पत्रिकसस्तारकोत्तरपट्टरूपाणां दशाना भवति, दण्डकमपीति केचित् । 20
अनुद्भूत एव सूर्ये विधेयम्, तत्रोत्कटिकासमस्थो मुखपोतिकां प्रतिलिख्य प्रकाशदेशस्थो रजो-
हरणं प्रतिलिखति तत्र प्रभाते आन्तरीं सूत्रमयीं निषधामपराहे तु बाह्यामूर्णामर्थीं प्रतिलि-
खेत्, ततश्चोलपट्टं ततस्त्रयोदशभिः प्रतिलेखनाभिः स्थापनाचार्यं प्रतिलिख्य स्थाने सरथाप्य
मुखवस्त्रिकां प्रतिलिखेत्, ततश्चैकेन क्षमाश्रमणेनोपधिसन्देशमाप्य द्वितीयेन तेनोपधिं प्रति-
लिखेत्, तत्र पूर्वमौर्णं कल्पं ततस्सौत्रं कल्पद्वयं ततस्सस्तारकं ततश्चोत्तरपट्टमिति प्रतिलेख- 25
नाक्रमः । उपयुक्तस्सन्नेपां प्रत्युपेक्षणा कुर्यात्, तथा च षण्णामाराधको भवति, अकरणे च
दोषाः । ततश्च जाते सूर्योदये शेषमप्युपधिं प्रतिलिख्य वसतिं ततो दण्डं प्रमाज्जयेत्, प्रतिले-

खनं चक्षुषा निरीक्षणं प्रमार्जनञ्च रजोहरणादिभिरिति भेदेऽपि अविनाभावित्वेन तयोः
 प्रतिलेखनाशब्देनैव लक्षितं मूलेन । इति प्रातः प्रतिलेखना भाव्या । ततश्चरमपौरुष्यां
 प्राप्तायां पात्राणि प्रतिलेख्यानि, तृतीयप्रहरान्ते मुखवस्त्रिकाचोलपट्टगोच्छकपात्रप्रतिलेख-
 निकापात्रबन्धपटलरजस्त्राणपात्रस्थापनमात्रकपतद्गृहरजोहरणकल्पत्रिकाण्यनुक्रमं प्रत्युपेक्षणी-
 5 यानि, तथाऽन्योऽप्यौपग्रहिकोपधिः, प्रत्युपेक्षणीयः । उद्धटापौरुष्याञ्च सप्तविधपात्रनिर्योग-
 प्रत्युपेक्षणा भवति, तत्रासने समुपविष्टः प्रथमं मुखवस्त्रिकां प्रत्युपेक्ष्य गोच्छकं प्रत्युपेक्षते ततः
 पटलानि ततः पात्रकेसरिकां ततः पात्रबन्धं ततो रजस्त्राणं ततः पात्रं ततः पात्रस्थापनमिति,
 अत्र अरुणादावावश्यकं पूर्वमेव कृत्वा तत अरुणोद्गमसमये प्रत्युपेक्षणा क्रियते । अपरे
 त्वाहुः अरुणे उद्गते सति प्रभायां स्फुटितायां सत्याभावश्यकं पूर्वं कृत्वा ततः प्रत्युपेक्षणा
 10 क्रियत इति, अन्ये त्वाहुर्यदा परस्पर मुखानि विभाव्यते तदा प्रत्युपेक्षणा क्रियत इति, इतरे
 त्वाहुर्यस्यां वेलायां पाण्डिरेखा दृश्यन्ते तदानीमिति, वेलायाञ्च न्यूनायामधिकायां वा प्रत्यु-
 पेक्षणा न कार्या, तत्र जिनकल्पिकानामोषोपधिर्द्वादशविधः, स्थविरकल्पिकानां चतुर्दशविधः,
 आर्याणां पञ्चविंशतिविधः । अत ऊर्ध्वं यथासम्भवमौपग्रहिकोपधिर्भवति,

. तत्र प्रतिलेखनारूपो विधियुत आगमादौ सुस्पष्टमुपपादितोऽत्र तु केवलं स्थानाशु-
 15 न्यार्थं तस्या वाक्योच्चारणात्मिकाया विशेषमादर्शयति.

सा च सूत्रार्थतत्त्वश्रद्धानसम्यक्त्वमिश्रमिथ्यात्वमोहनीयवर्जनका-
 मस्नेहदृष्टिरागपरिहारशुद्धदेवगुरुधर्मादरकुदेवकुगुरुकुधर्मपरिवर्जनज्ञान-
 दर्शनचारित्रादरज्ञानदर्शनचारित्रविराधनापरिहारमनोवचनकायगुण्या-
 दरमनोवाक्यायदण्डपरिहाररूपभावनागर्भितवचनोच्चारणपूर्वकवस्त्रादिनि-
 20 रीक्षणप्रमार्जनरूपा पञ्चविंशतिप्रकारा विज्ञेया ॥

सा चेति । इयञ्च प्रतिलेखनोपकरणविषया, सूत्रतदर्थयोः तत्त्वतः श्रद्धानमेकं, सम्य-
 क्त्वमिश्रमिथ्यात्वमोहनीयानां वर्जनात्मकानीति त्रीणि, कामस्नेहदृष्टीनां रागस्य परिहार
 इति त्रीणि, शुद्धा ये देवगुरुधर्मास्तेपामादर इति त्रीणि, कुदेवकुगुरुकुधर्माणां परिवर्जनमिति
 त्रीणि, ज्ञानदर्शनचारित्राणामादर इति त्रीणि, ज्ञानदर्शनचारित्राणां विराधनायाः परिहार
 25 इति त्रीणि, मनोवचनकायानां गुमेरादर इति त्रीणि, मनोवाक्यानां दण्डस्य परिहार
 इति त्रीणि, सर्वेषां मेलनेन पञ्चविंशतिवचनानामुच्चारणपुरस्सरं भावनया पञ्चविंशति-
 विधानां यस्त्रादीनां निरीक्षणपूर्वकं प्रमार्जनं विधेयमिति भेदान्तेतानादाय पञ्चविंशतिप्रकारा
 प्रतिलेखना प्रोक्ता, स्वसमये एषा सुप्रसिद्धेति नात्र विशेषतो विचार उपन्यस्यते ॥

अङ्गप्रमार्जनारूपां प्रतिलेखनामाचष्टे—

हास्यरत्यरतिपरिहार भयशोकजुगुप्सापरिहारकृष्णनीलकापोतलेद्रया-
परिहाररसद्विंसातगौरवपरिहारमायामिध्यानिदानशल्पपरिहारक्रोधमा-
नमायालोभपरिहारपृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायरक्षणात्मकभावपू-
र्णवचनोच्चारणपूर्वकस्वाङ्गप्रमार्जनात्मिका वा सा पञ्चविंशतिरूपोपल- 5
क्षणतो चोध्या ॥

हास्येति । स्पष्टम्, अथार्चरौद्रध्यानानुबन्धिकल्पनानिचयवियोगात्मिकायाश्शास्त्रानु-
सारिण्याः परलोकसाधिकाया धर्मध्यानानुबन्धिण्या साध्यस्थपरिणतिरूपायाः कुशलाकुशल-
मनोवृत्तिनिरोधेन योगनिरोधावस्थाभाविण्या आत्मारामात्मिकाया मनोगुप्तेः, अर्थसूचकाङ्ग-
चेष्टापरिहारेण वागभिग्रहकरणरूपाया वाचनप्रच्छन्नपरपृष्ठार्थव्याकरणादिषु लोकागमाविरो, 10
धेन मुखवस्त्रिकाच्छादितमुखतया भाषणात्मिकाया वाग्गुप्तेः, दिव्यमानुषानुपसर्गसद्भावे-
ऽपि क्षुत्विपासादिमम्भवेऽपि कायोत्सर्गकरणादिना निश्चलताकरणरूपायाः सर्वथा कायचेष्टा-
निरोधरूपाया वा तथा गुरुप्रच्छन्नशरीरसस्तारकभूम्यादिप्रतिलेखनप्रमार्जनादिसमयोक्तक्रिया-
कलापपुरस्सर शयनादिरूपायाः कायगुप्तेश्च पूर्वमेव प्रायो निरूपितत्वादिह निरूपणं पुनरुक्त-
प्रायमिति मत्वा प्राह—

15

प्रागुपदर्शिता गुप्तयस्तिष्ठः ॥

प्रागिति । सवरनिरूपणे उपदर्शिता इत्यर्थः ॥

अथाभिग्रहमाख्याति—

साधुनियमविशेषोऽभिग्रहः । स च द्रव्यक्षेत्रकालभावतश्चतुर्विधः ॥

साधिति, अभिगृह्यन्ते साधुभिर्नियमविशेषा द्रव्यादिभिरनेकप्रकारास्तेऽभिग्रहाः, 20
तथा च साधूनां नियमविशेषोऽभिग्रहो यथेत्थमाहारादिकममीपां कल्पते नेत्थभूतमित्येवं-
रूप इति भाव । द्रव्यक्षेत्रकालभावविशेषप्रयुक्तत्वात्स चतुर्विधो भवतीत्याशयेनाह स चेति ॥

तत्र द्रव्याद्यभिग्रहानाह—

विशिष्टद्रव्यपरिग्रहो द्रव्याभिग्रहः । विशिष्टक्षेत्रस्थदातृसकाशाद-
न्नादिग्रहणं क्षेत्राभिग्रहः । विशिष्टकाल एवान्नादिग्रहणं कालाभिग्रहः । 25
विशिष्टभावयुतदातृसकाशादन्नादिपरिग्रहो भावाभिग्रहः । इति करण-
निरूपणम् ॥

विशिष्टेति । विशिष्टं द्रव्यं लेपवञ्जुमार्यादि तन्मिश्रं अलेपवद्वा मण्डकादिद्रव्यमद्य
 प्रहीष्यामि दर्वाकुन्तादिना, अथवा यद्यहं कुल्मापवाकुलान् शूर्पैककोणस्थान् लप्स्ये तान्
 प्रहीष्यामि नान्यथेत्येवमादिरूपो द्रव्यविषयो नियम इत्यर्थः । क्षेत्राभिग्रहमाह विशिष्टक्षेत्रेति,
 निगडनियंत्रितचरणा यद्येकं पादमुदुम्बरस्य मध्ये द्वितीयं च बहिष्ठादात्री करिष्यति तदाहं
 5 भिक्षां प्रहीष्यामि नान्यथेत्यादिरूप इत्यर्थः । कालाभिग्रहमाचष्टे विशिष्टकालेति, यदि
 दिवसद्वितीयपौरुष्यामतिक्रान्ताया दास्यति तदा भिक्षां प्रहीष्यामि नान्यथेत्येवंरूप इत्यर्थः ।
 भावाभिग्रहमाह विशिष्टभावेति, उरिक्षिप्तचरकाः, सख्यादत्तिका इष्टलाभिकाः पृष्टलाभिका
 इत्यादयः, त एते गुणगुणिनोः कथञ्चिदभेदाद्भावयुता अभिग्रहा भवन्ति, यद्वा गायन्
 यदि दास्यति तदा मया ग्रहीतव्यं, एवं रुदन् वा, निपण्णो वा, उत्थितो वा, सप्रस्थितो वा
 10 यद्दाति तद्विषयो योऽभिग्रहः सर्वोऽपि स भावाभिग्रह इत्यर्थः । लेशेनैवं सति प्रयोजने
 क्रियमाणा मोक्षार्थिभिः करणसप्ततिर्निरूपितेत्याहेतीति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
 चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा विनिर्मितस्य तर-
 न्यायविभाकरस्य स्योपह्वार्या न्यायप्रकाशव्याख्यायां करणसप्ततिनिरूपणं
 15 नाम द्वितीय किरणः ॥

अथ तृतीयः किरणः ॥

अथ चारित्राणां सामायिकादीनां निरूपणे कृतेऽपि प्रकारान्तरेण चारित्रिणस्तामिरूप-
 यितुमाह—

तद्वान् चारित्रीत्युच्यते । स पञ्चविधः पुलाकयकुशकुशीलनिर्गन्ध-
 20 स्नातकभेदात् ॥

तद्वानिति । करणचरणरूपचारित्रविशिष्ट इत्यर्थः । तस्य भेदानाह पुलाकेति ।

तत्र पुलाकं स्वरूपयति—

सङ्गादिप्रयोजनाय सवलचक्रवर्त्तिविध्यंससामर्थ्योपजीवनज्ञानाद्य-
 तिचाराऽऽसेवनान्यतरेण दोषवान् जिनागमादप्रतिपाती च पुलाकः, स
 25 द्विविधः लब्धिपुलाकस्मेवापुलाकश्चेति, देवेन्द्रसम्पत्तिसदृशसम्पत्तिमान्
 लब्धिविशेषयुक्तः पुलाको लब्धिपुलाकः । सेवापुलाकस्तु ज्ञानदर्शनचारित्र-
 लिङ्गपथासूक्ष्मभेदेन पञ्चविधः ॥

सद्वादीति । तन्दुलकणशून्या पलञ्जिः पुलाको लोके प्रोच्यते निस्सारत्वात् । तद्वदयं चारित्री सारभूतानां ज्ञानदर्शनचारित्राणामतिचारानासेवते तपश्श्रुताभ्यामुत्पन्नां लब्धि विमर्शि प्रयुक्ते च समये, जिनप्रणीतादागमादनवरतमप्रतिपाती च, सम्यग्दर्शनज्ञानचरणानि निर्वाणकारणानीति श्रद्धधानो ज्ञानानुसारेण क्रियानुष्ठाप्यी च, तत्र संधादिप्रयोजने सवलवाह-
नस्य चक्रवर्त्यादेरपि चूर्णने समर्थायास्तपःश्रुतहेतुकाया लब्धेरुपजीवनेन ज्ञानायतिचारानासे- 5
वनेन वा यस्संयमसाररहितो जिनप्रेरितान्नागमात् सदैवाप्रतिपाती सन् ज्ञानानुसारेण क्रिया-
नुष्ठाप्यी स पुलाक इति भावः । उपजीवनान्तेन लब्धिमता दोषवानित्यन्तेन निस्सारताऽव-
शिष्टेन च सम्यग्दृष्टिता सूचिता । तस्य भेदमाह—स चेति, भेदप्रकारमाह लब्धिपुलाकेति,
लब्ध्या युतः पुलाको लब्धिपुलाकः, सेवया अतिचारसेवनया युतः पुलाकस्सेवापुलाकः
इत्यर्थः । तत्र लब्धिपुलाकमाह देवेन्द्रेति, देवेन्द्रस्य या सम्पत्तिस्तत्सदृशसम्पत्तिमानित्यर्थः, 10
कुत इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणमाह लब्धिविशेषेति, साधारणलब्धियुतो न, किन्तु देवेन्द्रसम्प-
त्तिबुल्यसम्पत्तिप्रसवयोग्यलब्धिविशेषयुक्त इति भावः, सोऽन्योऽपि भवेदित्यत्र आह पुलाक
इति, केचित्तु आसेवनतो यो ज्ञानपुलाकस्तस्येयमोदशी लब्धिः, स एव च लब्धिपुलाको
न कश्चित्तद्वयतिरिक्तोऽपर इत्याहुः । सेवापुलाकस्य प्रकारानाह सेवापुलाकस्त्विति ॥

सम्प्रति सेवापुलाकादीना स्वरूपमाह—

15

सूत्राक्षराणां स्वलितमिलितादिभिरतिचारैर्ज्ञानमाश्रित्याऽऽत्मनो
निस्सारकारी ज्ञानपुलाकः । कुदृष्टिसंस्तवादिभिरात्मगुणघातको दर्शन-
पुलाकः । मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनया चारित्र्यविराधनेनात्मभ्रंशकश्चारित्र्य-
पुलाकः, तत्र मूलगुणा महाव्रतादयः, उत्तरगुणाः पिण्डविशुद्ध्यादयः ।
उक्तलिङ्गाधिकलिङ्गग्रहणनिर्हेतुकापरलिङ्गकरणान्यतरस्मादात्मनो निस्सा- 20
रकर्त्ता लिङ्गपुलाकः । ईपत्प्रमादमनःकरणकाकल्प्यग्रहणान्यतरेणाऽऽत्म-
भ्रंशको यथासूक्ष्मपुलाकः ॥

सूत्राक्षराणामिति । सर्वद्रव्यपर्यायनयायर्थसूचनात् पदानामनेकेषा सीवनात् सम्यक्-
कथनाद्वा सूत्र, अल्पाक्षर महार्थं द्वात्रिंशदोपविधुर अष्टभिर्गुणैरुपेतञ्च तद्ववति, गुणाश्चैव
'निर्होप सारभूतञ्च हेतुयुक्तमलङ्कृतम् । उपनीत सोपचार मितं मधुरमेव चे'ति । ईदृशञ्च 25
सूत्रमस्वलितादिगुणोपेतमुच्चारणीयमपरथाऽतिचारप्राप्तिः स्यात्, तथा च सूत्राणा पूर्वेक
लक्षणाना स्त्रलितमिलितामुच्चारणेन परिप्राप्तातिचारैर्ज्ञानस्य मालिन्याद् य आत्मानं निर्बलं

विदधाति स ज्ञानपुलाक इत्यर्थः । सूत्रे तदर्थे वा यदृच्छया प्रवृत्तौ हि करणचरणस्यानवस्था भवति, ततश्च न तीर्थमनुसरति, नैव च प्रतिपिद्धं समाचरतस्तस्य संयमो भवति, तद्भावे दीक्षा निरर्थिका तन्निरर्थकतायाश्च मोक्षस्याप्यभावः स्यादिति निस्सारो भवत्यात्मा । अथ दर्शनपुलाकं लक्ष्यति कुट्टीति, कुत्सिता जिनागमविपरीतत्वाद्दृष्टिर्दर्शनं येषां ते कुट्टयः

5 पाखण्डिनः, तेषां संस्तवः पुण्यभाज एते, सुलब्धमेपां जन्म, दयालव एत इत्येवं स्तुतिः, अयं हि सम्यक्त्वस्यातिचारः, यद्वा कुट्टिभिरेकत्र संवासात्परस्परालापजन्यः परिचयः कुट्टिसंस्तवः, अयमपि सम्यक्त्वस्यातिचारः, एकत्र वासे हि तत्प्रक्रियाश्रवणात्तत्तत्क्रियादर्शनाच्च दृढसम्यक्त्वस्यापि दृष्टिभेदस्सम्भाव्यते, किमुत मन्दबुद्धेर्नवधर्मस्य, तथा च कुट्टिसंस्तवादिभिर्य आत्मनो गुणस्य सम्यक्त्वस्य घातकस्स दर्शनपुलाक इति भावः ।

10 अथ चारित्रपुलाकमाह मूलोत्तरेति, मूलानीव चारित्रकल्पद्रुमस्य मूलानि, तद्रूपा ये गुणास्ते मूलगुणाः प्राणातिपातादिविरमणरूपास्तेषां प्रातिकूल्येन सेवनं मूलगुणप्रतिसेवनं, यथैकेन्द्रियाणां संघट्टनगाढागाढपरितापनोपद्रवणादिरूपं, मूलगुणापेक्षयोत्तरभूता गुणा वृक्षशाखा इवोत्तरगुणाः, पिण्डविशुद्ध्यादयः तेषां प्रतिसेवना, उत्तरगुणप्रतिसेवना, तत्र मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनापदेन मूलोत्तरगुणातिचारप्रतिसेवना ग्राह्या पदैकदेशे

15 पदसमुदायोपचारेण प्रातिकूल्येन वा सेवनेनातिचारसम्भवात्कारणे कार्योपचारेण वा तथोक्तिः । मूलगुणानां पञ्चविधत्वादतिचारप्रतिसेवना पञ्चविधा, उत्तरगुणानां दशविधत्वात्तदतिचारप्रतिसेवनापि दशधा, एवम्प्रतिसेवनातश्चारित्रविराधनासंभवेनाऽऽत्मनः पातयिता चारित्रपुलाक उच्यत इत्यर्थः, अतिचारसूचनाय मूलोत्तरगुणान्स्मारयति तत्रेति, प्रतिसेवनासम्बन्धिन इत्यर्थः महाव्रतादय इति प्राणातिपातादिविरमणरूपमहाव्रतादय

20 इत्यर्थः, आदिना रात्रिभोजनविरमणस्य ग्रहणम्, पिण्डविशुद्ध्यादय इति पिण्डविशुद्धिरेक उत्तरगुणः, पञ्च समितयः पञ्चोत्तरगुणाः, एवं तपो बाह्यं पदप्रभेदं सप्तम उत्तरगुणः, अभ्यन्तरपदप्रभेदमष्टमः, भिक्षुप्रतिमा द्वादश नवमः, अभिग्रहाश्चतुर्विधा दशम इति । सम्प्रति लिङ्गपुलाकमाहोक्तेति, शास्त्रोक्तलिङ्गाधिकग्रहणात् निष्कारणमन्यलिङ्गकरणाद्विङ्गपुलाको भवतीत्यर्थः । यथासूक्ष्मपुलाकमाहेपदिति, ईषत्प्रमादात् मनसाऽकल्प्यानां ग्रहणा-

25 शात्मघातक इत्यर्थः ॥

अथ वक्तुमाह—

देहस्योपकरणानां वाऽलङ्काराभिलाषुकश्चरणमलिनकारी यकुशः । शरीरोपकरणभेदाभ्यां स द्विविधः । अनागुप्तच्यतिरेकेण भूपार्थं करचरणदिप्रक्षालननेत्रादिमलनिस्सारणदन्तक्षालनकेशसंस्काराद्यनुष्ठाता श-

शरीरबकुशः । शृङ्गाराय तैलादिना दण्डपात्रादीन्युज्वलीकृत्य ग्रहणशील
उपकरणबकुशः ॥

देहस्येति । अङ्गोपाङ्गसघातरूपस्य देहस्य बक्षपात्राद्युपकरणानाञ्चालङ्करणेऽनुवर्तना-
शीलः, अष्टाविंशतिविधमोहनीयक्षयाकाक्षयपि ऋद्धियशस्कामत्वात् सुखशीलतावाप्तिव्यापार-
प्रवणत्वाच्चाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियासु नितरामनुद्यततया चरणपटस्य विशुद्धविशुद्धि 5
सकीर्णस्वभावतामापादयतीति कर्तुरेत्वाद्बकुश उच्यत इत्यर्थः, तत्प्रभेदमाह शरीरेति । शरीर-
बकुश निरूपयति, अनागुप्तेति, मलनिस्सारणेति, मलाना दूरीकरणं दन्ताना धावन केशाना
च सस्कारः, इत्यादीनामनुष्ठेयार्थं, अयं मूलगुणात्र विराधयति उत्तरगुणास्तु भ्रशयति,
उपकरणबकुशमाह शृङ्गारायेति, विभूपार्थं दण्डपात्रकादि तैलादिनोऽज्वलीकृत्य ग्रहणप्रवणः,
अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तरकल्पादि प्रभूतबक्षपात्रादिकामुक्त उपकरणबकुश 10
इति भावः ॥

बकुशमेव प्रकारान्तरेण विभज्य दर्शयति—

पुनरपि बकुशः पञ्चविधः, आभोगानाभोगसंवृतसंवृतसूक्ष्मभेदात्
शरीरोपकरणानामलंकारस्साधूनामकार्यं इति ज्ञानवान् कर्त्ता च बकुश
आभोगबकुशः । सहसा च शरीरोपकरणानामलंकर्त्ता बकुश अनाभोगः । 15
लोकैरविदितदोषो बकुशस्संवृतः । प्रकटं दोषानुष्ठाता बकुशोऽसंवृतः ।
किञ्चित्प्रमादी नेत्रमलाद्यपनयकारी बकुशस्सूक्ष्मबकुशः । एते बकुशाः
सामान्येनद्विंशत्यशस्कामास्तातगौरवाश्रिता अधिविक्तपरिवाराश्छेदयोग्य-
शबलचारित्रा बोध्याः ॥

पुनरपीति, स्पष्टम् । आभोगबकुशमाह—शरीरेति, शरीरोपकरणाना विभूपार्थं सस्कारो 20
न कार्यं इति ज्ञात्वापि तथाकारित्यर्थं, यस्तु तथाऽज्ञात्वा सहसा करोति स त्वनाभोगबकुश
उच्यत इत्याह सहसेति, संवृतबकुशमाह लोकैरिति, यद्यपि संवृतशब्दो निरुद्धाश्रवद्वारे सर्व-
द्विरते मनोवाक्यवगुप्ते दमनियमरते वा वर्त्तते तथापि बकुशशब्दसामानाधिकरण्येन लोका-
विदितत्वमात्रे वर्त्तते तथा च यथा लोका दोषान् स्वानुष्ठितात्र जानीयुस्तथापेपानुष्ठाता
बकुशास्तादृश इत्यर्थं । असंवृतबकुशमाह प्रकटमिति, सूक्ष्मबकुशमाह किञ्चित्प्रमादीति, स्पष्ट, 25
बकुशास्यैव स्वरूपं पुनर्दर्शयति एत इति उक्तप्रकारा बकुशा इत्यर्थं, ऋद्धियशस्कामा इति, प्रभूत-
बक्षपात्रादिकामृद्धि गुणवन्तो विशिष्टास्साधव इत्यादिरूपा ख्यातिश्च ये कामयन्ते त इत्यर्थं,
सातगौरवाश्रिता इति, साते मुखे यद्गौरवमादरस्तदाश्रिता इत्यर्थं, यत एवम्भूता एते श्रव एव

नातीबाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियासूचता इति भावः । अविचिक्तपरिवारा इति, अस-
यमान्ना पृथग्भूता घृष्टजंवास्तैलादिकृतशरीरमृजाः कर्त्तरिकाकल्पितकेशाश्च परिवारा येषा
तादृशा इत्यर्थः, छेदयोग्यशबलचारित्रा इति, सर्वदेशच्छेदाहंतिचारजनितशबलत्वेन
युक्ता इत्यर्थः ॥

5 अथ कुशीलमाह—

उत्तरगुणविराधमसंज्वलनकपायोदयान्यतरस्माद्गर्हितचारित्रः कु-
शीलः । स चाऽऽसेवनाकपायभेदेन द्विविधः ॥

उत्तरेति । कुत्सित शीलमाचारो यस्य स कुशीलः, यद्वा कुत्सितमुत्तरगुणप्रतिसेवनाया
सज्वलनकपायोदयेन वा दूषितत्वाच्छीलमष्टादशसहस्राङ्गशीलभेद यस्य स कुशीलः काल-
10 विनयादिभेदभिन्नाना ज्ञानदर्शनचारित्राचाराणा विराधक इत्यर्थः । तस्य प्रभेदं दर्शयति
स चेति, आसेवनाकुशील इत्यर्थः ।

तौ दर्शयति,—

वैपरीत्येन संयमाराधक आसेवनाकुशीलः । अयमेव प्रतिसेवनाकु-
शील उच्यते । संज्वलनक्रोधाद्युदयाद्गर्हितचारित्रः कपायकुशीलः ॥

15 वैपरीत्येनेति । यो नैर्ग्रन्थ्य प्रति प्रस्थितोऽनियतेन्द्रियः कथञ्चित्किञ्चिदेवोत्तरगुणेषु
पिण्डविशुद्धिसमितिभावनातपप्रतिमादिषु विराधयन् सर्वज्ञाक्षोहघनमाचरति स आसेवना-
कुशील इत्यर्थः, आसेवनाप्रतिसेवनापदयोरेकार्थतयाऽऽहायमेवेति आसेवनाकुशील एवेत्यर्थः,
कपायकुशीलमाह सज्वलनेति, यस्य तु सयतस्यापि सतः कथञ्चित्सज्वलनकपाया उदीर्यन्ते
स कपायकुशील इत्यर्थः ॥

20 पुनस्तस्य प्रकारान्तरमाह—

द्विविधोऽपि स पञ्चविधः । ज्ञानदर्शनचरणतपोयथासूक्ष्मभेदात् ।
ज्ञानदर्शनचरणतपसां वैपरीत्येनाऽऽसेवकाश्चत्वारः प्रतिसेवनाकुशीलाः ।
शोभनतपस्वित्त्वप्रशंसाजन्मसंतोषवान् यथासूक्ष्मप्रतिसेवनाकुशीलः ।

द्विविधोऽपीति । आसेवनाकपायभेदेन द्विभेदोऽपीत्यर्थः, तथा च प्रतिसेवनाकुशीलः
25 पञ्चविधः, कपायकुशीलोऽपि पञ्चविध इत्यर्थः । आद्यान् चतुर्विधानेकमन्धेन रापवादाह
ज्ञानदर्शनचरणतपसामिति, यो हि ज्ञान—ज्ञानाचार वैपरीत्येनासेवते स ज्ञानप्रतिसेवनाकु-
शीलः, ज्ञानाचारोऽष्टविधः, कालविनयशुमान्तोपधानानिह्वल्यजानार्थतद्भुवभेदात् । ज्ञान-

पदेन श्रुतं चिबक्षितं यो यस्यांगप्रविष्टादेश्श्रुतस्य काल उक्तस्य तस्मिन्नेव काले स्वाध्यायः
 कर्त्तव्यो नान्यदा, तीर्थकरवचनात्, दृष्टञ्च लोकेऽपि कृष्यादेः काले करणे फलं विपर्यये तु
 विपर्यय इति, एवमनाचरणे प्रायश्चित्तमस्ति, तथा श्रुतग्रहणं कुर्वता गुरोर्विनयः कार्यैः,
 विनयोऽभ्युत्थानपादधावनादिः, अविनयहीनं हि तदूपरोत्तवीजमिव विफलं भवति, तथा
 श्रुतग्रहणोद्यतेन गुरोर्बहुमानः कार्यैः, बहुमानो नामाऽऽन्तरो भावप्रतिबन्धः, एतस्मिन् 5
 सत्यक्षेपेणाधिकफलं श्रुतं भवति, अङ्गोपाङ्गानां सिद्धान्तानां पठनाराधनार्थमाघाम्लोपवास-
 निर्विकृत्यादिलक्षणस्तपोविशेष उपधानम् । न निह्वयोऽपलापः अनिह्वयः, यतोऽधीतं तस्यान-
 पलापः, यतोऽनिह्ववेनेव पाठादि सूत्रादेर्विधेयं न पुनर्मौनादिवशादात्मनो लाघवाद्याशङ्क्या
 श्रुतगुरूणां श्रुतस्य वाऽपलापः कार्यैः । व्यञ्जनार्थतदुभयभेदाः यथा श्रुतप्रवृत्तेन तत्फलमभी-
 प्सता व्यञ्जनभेदोऽर्थभेदस्तदुभयभेदश्च न कार्यैः, तत्र व्यञ्जनभेदो यथा—‘ घम्भो मङ्गलमु- 10
 क्तिहं ’ इति वक्तव्ये ‘ पुण्यं कल्लणमुक्कोस ’मित्यादि, अर्थभेदस्तु यथा ‘ आवंती केयावंती
 लोगंसि विष्परासुसंति ’ इत्याचारसूत्रे यावन्तः केचन लोके अस्मिन् पाखण्डिलोके विपरामृ-
 शन्तीत्येवंविधार्थाभिधाने अवन्तिजनपदे केया—रज्जुर्वान्ता पतिता लोकः परामृशति कूप
 इत्याह, तदुभयभेदस्तु द्वयोरपि याथात्म्योपमर्देन यथा ‘ धर्मो मङ्गलमुत्कृष्टः अहिंसापर्वत-
 मस्तक इत्यादि, अत्र दोषश्च व्यञ्जनभेदोऽर्थभेदस्तद्भेदे क्रियाभेदस्तद्भेदे मोक्षाभावस्तदभावे 15
 च निरर्थिका दीक्षेति । एवञ्च ज्ञानाचारान् यः प्रतिसेवते स ज्ञानप्रतिसेवनाकुशीलो बोध्यः,
 एवं दर्शनं दर्शनाचारं वैपरीत्येनासेवते स दर्शनप्रतिसेवनाकुशीलः । दर्शनं सम्यक्त्वं
 तदाचारः निश्शङ्कितत्वादिरष्टविधः निश्शङ्कितनिष्कांक्षितनिर्विचिकित्साऽमूढदृष्टयुपबृंहण-
 स्थिरीकरणवात्सल्यप्रभावनाभेदात् । शङ्कितं सन्देहस्तस्याभाषो निःशङ्कितम्, कांक्षा अन्या-
 न्यदर्शनमहस्तदभावो निष्कांक्षितं, विचिकित्सा मतिविभ्रमः युक्त्याऽऽगमोपपन्नेऽप्यर्थे फलं 20
 प्रति संमोहः तद्भावो निर्विचिकित्सम् । अमूढाऽविचलता तपोविद्यातिशयादिकुतीर्थकद्धि-
 दर्शनेऽप्यमोहस्वभावा दृष्टिस्सम्यग्दर्शनममूढदृष्टिः, उपबृंहणं समानधार्मिकाणां क्षमणावैया-
 धृत्यादिसद्गुणप्रशंसनेन तत्तद्गुणवृद्धिकरणम्, स्थिरीकरणं धर्माद्विपीदातां तत्रैव चारुवचन-
 चातुर्यादवस्थापनम्, वात्सल्यं समानदेवगुरुधर्माणां भोजनवसनदानोपकारादिभिरसम्मा-
 ननम्, प्रभावना धर्मैक्याप्रतिवादिविजयदुष्करतपश्चरणकरणादिभिर्जिनप्रवचनप्रकाशनम्, 25
 यद्यपि च प्रवचनं शाश्वतत्वात्तीर्थकरभाषितत्वात्सुरासुरनमस्कृतत्वाद्वा स्वयमेव दीप्यते
 तथापि दर्शनशुद्धिमात्मनोऽभीप्सुर्यो येन गुणेनाधिकः स तेन तत्प्रवचनं प्रभावयति—यथा
 भगवदाचार्यवज्रस्वामिप्रभृतिक इति । तदेवं दर्शनाचारं यः प्रतिसेवते स दर्शनप्रतिसेवना-
 कुशील उच्यते । एवं चारित्राचारा अष्टौ प्रणिधानयोगयुक्तस्य पञ्चसमितयस्त्रिगुणय इति ।

तान् यः प्रतिसेवते स चारित्रप्रतिसेवनाकुशीलः । तपआचारास्तु द्वादशविधा बाह्याभ्यन्तररूपाः तद्विराधकस्तपःप्रतिसेवनाकुशील इति । यद्वा चरणप्रतिसेवनाकुशीलो यः कौतुकभूतिकर्मप्रभ्राप्रभ्रनिमित्ताजीवकल्ककुरुकालक्षणविद्यामन्त्रादीन्युपजीवति सः, तत्र कौतुकं आश्रयं यथा मायाकारको मुखे गोलकान् प्रक्षिप्य कर्णेन निष्काशयति नासिकया वा ।

- 5 तथा मुखादग्निं निष्कासयतीत्येवंभूतम्, भूतिकर्म नाम यज्वरितादीनामभिमंत्रितेन क्षारेण रक्षाकरणम् । प्रभ्राप्रभ्रं नाम—यत्स्वप्रविद्यादिभिः शिष्टस्यान्येभ्यः कथनम् । निमित्तं नामातीतादिभावकथनम् । आजीवो नामाऽऽजीविका स च जात्यादिभेदस्तत्रप्रकारः । कल्को नाम प्रसूत्यादिषु रोगेषु क्षारपातनमथवाऽऽत्मनश्शरीरस्य देशतस्सर्वतो वा लोधादिभिरुद्धर्त्तनम् । कुरुका नाम देशतस्सर्वतो वा शरीरस्य प्रक्षालनम् । लक्षणं पुरुषलक्षणादि ।
- 10 तथा विद्यामंत्राद्युपजीवकः ससाधना विद्या, असाधनो मंत्रः, यद्वा यस्याधिष्ठात्री देवता सा विद्या, यस्य चाधिष्ठाता देवस्स मंत्रः, आदिना मूलकर्मचूर्णादीनां ग्रहणं, मूलकर्म—गर्भोत्पादनं गर्भपातनमित्यादिचूर्णादयस्तु प्रसिद्धा एव । यथासूक्ष्मप्रतिसेवनाकुशीलमाह—शोभनेति । अयं शोभनस्तपस्वीत्येवंविधलोकप्रयुक्तप्रशंसाश्रवणजन्यसंतोषवान् कुशील इत्यर्थः ॥

कपायकुशीलस्यापि भेदानाह—

- 15 संज्वलनक्रोधादिभिर्ज्ञानदर्शनतपसां स्वाभिप्रेतविषये व्यापारयिता ज्ञानादित्रिविधकपायकुशीलः । कपायाक्रान्तश्शापप्रदः कुशीलश्चारित्रकपायकुशीलः । मनसा क्रोधादिकर्ता कुशीलो यथासूक्ष्मकपायकुशीलः ।

- संज्वलनेति । संज्वलनक्रोधादिना स्वाभिप्रेतविषये विद्यादिज्ञानं दर्शनमन्थं च प्रयुञ्जानः तपसा शापं ददत्, चारित्रतो लिङ्गान्तरं कुर्वन् ज्ञानकपायकुशीलो दर्शनकपायकुशीलः चारित्रकपायकुशीलस्तपःकपायकुशीलश्च भवतीत्यर्थः । मनसा केवलं क्रोधादीन् कुर्वन् यथासूक्ष्मकपायकुशील इति ॥

अथ निर्ग्रन्थमाह—

- निर्गतमोहनीयमात्रकर्मा चारित्री निर्ग्रन्थः । स चोपशान्तमोहः क्षीणमोहश्चेति द्विविधः । संक्रमणोद्धर्त्तनादिकरणायोग्यतया व्यवस्थापित-
25 मोहनीयकर्मोपशान्तमोहः । क्षपितसर्वमोहनीयप्रकृतिको निर्ग्रन्थः क्षीणमोहः ॥

निर्गतेति । द्रव्यतो-भावतश्च मिथ्यात्वादिसोहनीयवर्गभ्यो निर्गतश्चारित्री निर्ग्रन्थ

इत्यर्थः । क्रोधादिभिरान्तरग्रन्थैस्सर्वैरपि केचिद्विप्रमुक्ताः केचिच्च सहिता भवन्ति, ये सहितारते
 पुलाकवकुशकुशीला उक्ताः । यस्तु सर्वैर्विप्रमुक्तस्सोऽपि तेषामुपशमावस्था क्षयावस्थाञ्चा-
 भ्युपगम्य द्विविधो भवतीत्याशयेनाह स चेति—उपशान्तमोहनिर्ग्रन्थमाह—सक्रमणेति, यो विद्य-
 मानानपि कपायान्निगृह्णाति सक्रमणोद्वर्त्तनायोग्य करोति, उदीयमानानेव प्रथमतो निरुणद्धि,
 स सतामपि कपायानामसत्कल्पकरणात्सरागसयतोऽपि उपशान्तकपायनिर्ग्रन्थो भवतीति 5
 भावः । क्षीणमोहनिर्ग्रन्थमाह क्षपितेति, यस्तु सज्वलनकपायादीनामुद्यनिरोधोद्यप्राप्तवि-
 फलीकरणाभ्यां क्षयकरणाद्यद्यतस्सन्नन्तरग्रन्थनिग्रहप्रधानो भवति स विशेषेणापुनर्भावेण
 रागस्य गतत्वाद्द्वीतरागः । क्षीणमोहनिर्ग्रन्थ उच्यत इति भावः ॥

अस्यैव प्रकारान्तरेण भेदमाह—

द्विविधोऽपि स प्रथमाप्रथमचरमाचरमसमययथासूक्ष्मभेदात्पञ्च- 10
 विधः । अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे निर्ग्रन्थकालसमयराशौ प्रथमसमय एव निर्-
 ग्रन्थत्वं प्रतिपद्यमानः प्रथमसमयनिर्ग्रन्थः । अन्यसमयेषु विद्यमानो
 ऽप्रथमसमयनिर्ग्रन्थः । अन्तिमसमये विद्यमानश्चरमसमयनिर्ग्रन्थः ।
 शेषेषु विद्यमानोऽचरमसमयनिर्ग्रन्थः । आद्यौ पूर्वानुपूर्व्यां अन्त्यौ च
 पश्चानुपूर्व्यां व्यपदिष्टौ । प्रथमादिसमयाविवक्षया सर्वेषु समयेषु वर्त्त- 15
 मानो यथासूक्ष्मनिर्ग्रन्थः ॥

द्विविधोऽपीति । उपशान्तक्षीणमोहरूपोऽपीत्यर्थः । प्रथमसमयनिर्ग्रन्थमाहान्तर्मुहूर्त्त-
 प्रमाण इति, उपशान्तमोहत्वक्षीणमोहत्वान्यतररूपनिर्ग्रन्थत्वस्यान्तर्मुहूर्त्तमानत्वात्तदूर्ध्वं परि-
 णामान्तरपात्रेरिति भावः । प्रथमसमय एवेति, उपशान्तमोहत्वादिरूपो यो भावो यस्तमया-
 वच्छेदेन जीवेनावानुपूर्वैस्तादृशभावविशिष्टस्तसमयस्तस्य जीवस्याप्रथमसमयभाव उच्यते, 20
 अप्राप्तपूर्वभावसम्बद्धसमयस्तु प्रथमसमय उच्यते तदानीमेव प्राप्तत्वात्, उक्तञ्च 'जो जेण
 पत्तपुव्वो भावो सो तेण अपढमो होइ । सेसेसु होइ पढमो अपत्तपुव्वेसु भावेसु' इति तत्र
 तादृशप्रथमसमयावच्छिन्ननिर्ग्रन्थत्वात् प्रथमसमयनिर्ग्रन्थ इति भावः । प्राप्तपूर्वभावविशिष्ट-
 समयवानप्रथमसमयनिर्ग्रन्थ इत्याहान्यसमयेऽपि, अप्राप्तपूर्वभावसम्बद्धसमयान्यतद्भा-
 वसम्बद्धसमयेऽपि इत्यर्थः । चरमसमयनिर्ग्रन्थमाहान्तिमसमय इति, चरमत्व पर्यन्तवर्त्तित्व 25
 तच्च सापेक्षिक, तथा च निर्ग्रन्थावस्थायां यावन्तस्समयारतेषु प्रान्तवर्त्तिसमयविशिष्टनि-
 र्ग्रन्थावस्थावान् चरमसमयनिर्ग्रन्थ इत्यर्थः । तत्पूर्ववर्त्तिसमयविशिष्टनिर्ग्रन्थावस्थावास्तत्रचरम-
 समयनिर्ग्रन्थ उच्यत इत्याह शेषेऽपि तत्र प्रान्तसमयपूर्ववर्त्तिसमयेऽपि इत्यर्थः । ननु प्रथमा-

प्रथमसमयनिर्ग्रन्थयोश्चरमाचरमनिर्ग्रन्थयोः किं कृतो विशेष इत्यत्राहाद्याविति, पूर्वानुपूर्व्येति, विवक्षितसमयसमुदाये य प्रथमस्तस्मादनुक्रमेण परिपाटिर्विरच्यते चेत्तदा स क्रमः पूर्वानुपूर्वित्युच्यते तामवलम्ब्याद्यद्वयभेद आहत इति भावः । अन्यथौ चेति पश्चानुपूर्व्येति, तत्रैव यः पाश्चात्यचरमस्तस्मादारभ्य व्यत्ययेन क्रमपरिपाटिर्विरच्यते चेत्तदा स क्रमः पश्चानुपूर्वित्युच्यते, तामवलम्ब्याद्यद्वय उक्त इत्येव विशेष इति भावः । यथासूक्ष्मनिर्ग्रन्थमाह 5 प्रथमादीति, निर्विवक्षितसमयविशेषो वस्तुतस्तत्समयेषु वर्त्तमानो निर्ग्रन्थो यथासूक्ष्मनिर्ग्रन्थ इत्यर्थः ॥

अथ स्नातकमादर्शयति—

निरस्तघातिकर्मचतुष्टयस्नातकः । स सयोग्ययोगिभेदेन द्विविधः ।
10 मनोवाक्कायव्यापारवान् स्नातकस्सयोगी । सर्वथा समुच्छिन्नयोगव्यापारवान् स्नातकोऽयोगी ॥

निरस्तेति । क्षालितसकलघातिकर्ममलत्वात्स्नात इव स्नातस्स एव स्नातक इत्यर्थः, स्नाकत्वञ्च क्षपकश्रेणीत एव लभ्यते । अस्यापि द्वैविध्यमाह स इति, सयोगिनमाह मन इति, योगो वीर्यं शक्तिरुत्साहः पराकम इति पर्यायाः, स च मनोवाक्कायलक्षणकरणभेदात्सिद्धः 15 सज्ञा लभते मनोयोगो वायोगः काययोगश्चेति, ईदृशयोगत्रयविशिष्टस्नातकस्सयोगीत्युच्यते मन पर्यायज्ञानिप्रभृतिभिर्मनसा पृष्टस्य देशनाय मनोयोगस्य, धर्मदेशनादौ वायोगस्य, निमेषोन्मेषक्रमणादौ काययोगस्यावश्यकत्वादिति भावः, अयोगिनमाह सर्वथेति, सर्वथायोगनिरोधोत्तर शैलेश्यवस्थावानित्यर्थः । योगनिरोधशैलेशीकरणञ्च पूर्वमेवोपदर्शितम् ॥

अथ स्वरूपतोऽभिहितानामेवा चारित्रिणामनुयोगद्वारैरसाधनायाह—

20 संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानैर्विचार्या एते । पुलारुचकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्सामायिकसंयमे छेदोपस्थाप्ये च वर्त्तन्ते । कपायकुशीलाः परिहारविशुद्धौ सूक्ष्मसम्पराये च । निर्ग्रन्थाः स्नातकाश्च यथाख्यात एव ॥

संयमेति । अष्टावेतान्यनुयोगद्वाराणि सक्षेपेणोक्तानि नातो न्यूनता शङ्का कार्या । अत्र 25 फस्मिन् संयमे के भवन्तीत्यत्राह पुलारुचेति । सप्रभेदा एते आद्यचारिप्रद्वय एव पर्यन्त इत्यर्थः, कपायकुशीला इति, तत्रार्थमाप्यानुसारेणैवमुक्तिः, भगवत्यागनुसारेण तु आद्यद्वयेऽपि भवन्त्येत इति बोध्यम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेणानूनेकाक्षराणि दशपूर्वाणि श्रुतानि धारयन्ति, कपायकुशीला निर्ग्रन्थाश्च चतुर्दशपूर्वधराः, जघन्येन पुलाकानां श्रुतमाचारवस्तु, बकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानामष्टौ प्रवचनमातरः, स्नातकास्तु श्रुतरहिताः केवलज्ञानवत्त्वात् ॥

पुलाकेति । अनूनेति, एकेनाप्यक्षरेणान्यूनानि दशपूर्वाणीत्यर्थः । कपायेति चतुर्दशेति, 5 उत्कर्षेणेदं बोध्यम्, आचारवस्त्विति, नवमपूर्वान्तःपातित्तीयमाचारवस्तु यावत्तेषां श्रुतमित्यर्थः । अष्टौ प्रवचनमातर इति, एतत्पालनरूपत्वाच्चारित्रस्य, तथा च चारित्रिभिरवश्यं तावज्ज्ञानवद्विर्भवेतव्यं चारित्रस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् तज्ज्ञानञ्च श्रुतादिति तेषामष्टप्रवचनमातृप्रतिपादनपरं श्रुतं बोध्यम्, अवशिष्टं मूलं स्फुटार्थम् ॥

प्रतिसेवनाद्वारमाह—

10

क्षपाभोजनविरतिसहितपञ्चमूलगुणानामन्यतमं बलात्कारेण प्रतिसेवते पुलाकः, बकुशो मूलगुणाविराधक उत्तरगुणांशे विराधकः, प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणाविराधक उत्तरगुणेषु काञ्चिद्विराधनां प्रतिसेवते, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥

क्षपाभोजनेति । बलात्कारेणेति राजादिकृतबलात्कारेण न तु स्वरसत इति तत्त्वार्थ- 15 भाष्यानुसारेण । भगवत्यनुसारेण पञ्चानां महाप्रतानामन्यतमं प्रतिसेवेत, उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधप्रत्याख्यानान्यतमं प्रतिसेवेतेति, उत्तरगुणांशे विराधक इति, दशविधप्रत्याख्यामान्यतमं विराधयतीत्यर्थः । काञ्चिदिति तत्त्वार्थभाष्यानुसारेणेदम्, भगवत्यान्तु प्रतिसेवनाकुशीलः पुलाकवदुक्तः ॥

तीर्थद्वारमाह—

20

पुलाकादपस्सर्वे सर्वेषां तीर्थकृतां तीर्थेषु भवन्ति ॥

पुलाकादय इति । तरन्त्यनेनेति तीर्थं प्रवचनं प्रथमगणधरो वा, तीर्थेतेऽनेनेति वा तीर्थं सहो ज्ञानदर्शनचारित्रगुणयुतः, प्रवचनमपि श्रुतज्ञानरूपत्वात्तीर्थमेव, तत्र जैनमेव तीर्थं अभिप्रेतार्थसाधक, सम्यक्प्रदानोपलब्धिक्रियात्मकत्वाद्यदेव तदेवं यथा सम्यक्परिच्छेदवती रोगापनयनक्रिया यत्रैवं तत्तु नैव यथोन्मत्तप्रयुक्तक्रिया । नेत्तरेषां तीर्थानि अभि- 25 प्रेतफलानि, समप्रनयविकलत्वात्, विफलक्रियावत्, यथा भिषक्प्रतिचारकालुप्तौपधाद्यन्यत-

माङ्गलिकला क्रिया न सम्पूर्णाभिप्रेतफलसाधनभूता तथैतदन्यतीर्थान्यपीति । तीर्थेषु भवन्तीति, तत्त्वार्थभाष्यानुसारेणेदम्, भगवत्यान्तु पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थे एव, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकास्तु तीर्थे वास्तीर्थे वा भवन्ति, कपायकुशील छद्मस्यावस्थाया तीर्थकरोऽपि स्यात्तदपेक्षया, तीर्थव्यवच्छेदे तदन्योऽप्यसौ स्यादिति तदन्यापेक्षया 5 चातीर्थेऽपि स्यादिति ॥

लिङ्गद्वारमाह—

ज्ञानदर्शनचारित्ररूपभावलिङ्गानि सर्वेषां स्युः, रजोहरणादिद्रव्य-
लिङ्गानि तु केषाञ्चित्सर्वदैव भवन्ति, केषाञ्चित्कदाचित्, केषाञ्चिच्च नैव
भवन्ति ॥

10 ज्ञानेति । लिङ्ग द्विधा, द्रव्यभावभेदात्, भावलिङ्गं ज्ञानादि, एतच्च स्वलिङ्गमेव, ज्ञानादिभावस्याहतामेव भावात्, द्रव्यलिङ्गन्तु स्वलिङ्गपरलिङ्गभेदाद्द्वेधा, रजोहरणादि स्वलिङ्गम्, परलिङ्गमपि कुतीर्थिकगृहस्थलिङ्गभेदाद्विविधम्, तत्र भावलिङ्गस्य तदन्तरा चरणासम्भवात्सर्वेषामस्तित्वमेवेत्याह ज्ञानेति, द्रव्यलिङ्गमाश्रित्याह रजोहरणादीति, चरण-
परिणामस्य द्रव्यलिङ्गानपेक्षत्वाञ्चिधलिङ्गेऽप्येते भवन्तीति भाव । नैव भवन्तीति, यथा 15 मरुदेवीप्रभृतीनामिति ॥

लेश्याद्वारमाह—

पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्याः, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोऽप्यपि,
परिहारविशुद्धिस्थकपायकुशीलस्योत्तरास्तिस्रः, सूक्ष्मसम्परायस्थस्य तस्य
निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च केवला शुक्ला लेश्या, अयोगस्य दौलेशीप्रतिपन्नस्य
20 न काचिदपि भवति ॥

पुलाकस्येति । लेश्याः पूर्वोक्ता, उत्तरा इति, भावलेश्यापेक्षया तेज.पद्मशुक्लेश्या
स्तिस्र इत्यर्थः । वकुशेति, पडपीति, तत्त्वार्थभाष्यानुसारेणेदम्, भगवत्यान्तु पुलाकस्येवेत्यु-
क्तम् । परिहारविशुद्धिस्थेति, तिस्र इति तेज.पद्मशुक्लेश्या इत्यर्थः, तत्त्वार्थानुसारेणेदम्,
भगवत्यान्तु कपायकुशीलस्तु पटस्वीपीत्युक्तम्, तद्व्याख्याया सकपायमेवाश्रित्य “ पुष्पपटि-
25 वण्णओ पुण अण्णयरीण लेश्साए ” इत्येतदुक्तमिति सभाष्यत इति दृश्यते । तस्येति
कपायकुशीलस्येत्यर्थः । केवलेति, अन्यलेश्यानिरपेक्षेत्यर्थः । स्नातकस्य परमशुक्लेश्या
प्रोक्ता भगवत्या, परमशुक्लेश्या च शुक्लप्यानश्रुतीयभेदायसरे या लेश्या सा, अन्यदा तु
शुक्लैव, सापीतरजीवशुक्लेश्यापेक्षया स्नातकस्य परमशुक्लेति । सिद्धं स्पष्टम् ॥

उपपातद्वारमाह—

पुलाकस्योपपात आसहस्रारं, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वादशदे-
वल्लोके । कपायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्तु सर्वार्थसिद्धे । सर्वेषामपि जघन्यः
पल्योपमपृथक्त्वस्थितिके सौधर्मे । स्नातकस्य निर्वाणे ॥

पुलाकस्येति । उपपातः पूर्वजन्मपरित्यागेन स्थानान्तरप्राप्तिः । आसहस्रारमिति, 5
उत्कर्षेणदम् । बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोरिति, द्वादशदेवल्लोक इति, अच्युत इत्यर्थः ।
सर्वार्थसिद्ध इति, निर्ग्रन्थस्याजघन्योत्कृष्टत्व बोध्यम् । सर्वेषामपीति, जघन्ययोग्याना सर्वे-
षामित्यर्थः, तथा च पुलाकनकुशकुशीलाना जघन्येन सौधर्मे कल्पे उपपात इति भावः,
पल्योपमपृथक्त्वस्थितिक इति, पल्योपमस्य द्विप्रभृत्यानवभ्यः पृथक्त्वपरिभाषणात्
तावत्स्थितिक इत्यर्थः । उत्कर्षेण तु पुलाकस्य तत्राष्टादशसागरोपमा स्थितिर्बकुशस्य द्वावि- 10
शतिसागरोपमस्थितिः । एव प्रतिसेवनाकुशीलस्यापि, कपायकुशीलस्य तु त्रयस्त्रिंशत्सा-
गरोपमा स्थितिस्त्वोत्कृष्टलोकेष्विति ज्ञेयम् ॥

स्थानद्वारमाह—

पुलाककपायकुशीलयोर्लब्धिस्थानानि सर्वजघन्यानि । तौ युगपदसंख्ये-
यानि स्थानानि गच्छतः । ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कपायकुशीलस्तु गच्छ- 15
त्यसंख्येयस्थानान्येककः । ततः कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशा
युगपदसंख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्ति, ततो बकुशो व्युच्छिद्यते
ततोऽसंख्येयस्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते ततोऽसंख्ये-
यस्थानानि गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वमकपायस्थानानि
निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽप्यसंख्येयस्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते, अत 20
ऊर्ध्वमकपायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽप्यसंख्येयस्थानानि
गत्वा व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वस्थानं गत्वा स्नातको निर्वाणं प्राप्नोतीति
दिक् ॥ इति पुलाकादिनिरूपणम् ॥

पुलाकेति । पुलाको बकुशप्रतिसेवनाकुशीलापेक्षया तथाविधविशुद्धभावेन हीन एव
स्यात्, कपायकुशीलापेक्षया हीनो वा स्यात्, अविशुद्धसयमस्थानवृत्तित्वात्, तुल्यो वा 25
समानसयमस्थानवृत्तित्वात्, अधिको वा स्याच्छुद्धतरसयमस्थानवृत्तित्वात्, यतः पुलाकस्य
कपायकुशीलस्य च सर्वजघन्यानि सयमस्थानान्यथ इति भावः । युगपदसंख्येयानीति,
तुल्याभ्यवसायत्वादिति भावः । व्युच्छिद्यत इति हीनपरिणामत्वादिति भावः । तु शब्देन

- पुलाके व्युच्छिन्नेऽपीति गम्यते । एकक इति, शुभतरपरिणामत्वादिति भावः, निर्वाणमिति, मोक्षं कृत्स्नकर्मक्षयरूपमित्यर्थः, निखिलनयाभिप्रेतार्थत्वात्, जैनदर्शने च पद्धर्शनसमूहमयत्वस्य सम्मतत्वात्, तथाहि ऋजुसूत्रादिभिर्नयैः ज्ञानसुखादिपरम्परा मुक्तिरिष्यते, तैरुत्तरोत्तरविशुद्धपर्यायमात्राभ्युपगमात्, क्षणविद्यमानत्वेन ज्ञानादीनां क्षणरूपतायासिद्धेः क्षणविद्यमानत्वस्य क्षणतादात्म्यनियतत्वात्, क्षणस्वरूपे तथादर्शनात् । सद्गृहेण त्वावरणोच्छिष्ट्या व्यङ्ग्यं सुखं मुक्तिरित्यभ्युपगम्यते, व्यवहारेण प्रयत्नसाध्यः कर्मणां क्षयो मुक्तिरिष्यते, दुःखहेतुनाशोपायेच्छात्रिपयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् ज्ञानादिषु दुःखोपायानाशहेतुषु प्रयत्तिर्जायत एवेति । अन्तेऽस्य ग्रन्थस्य निर्वाणपदनिर्देशेन पर्यन्तमङ्गलमपि शिष्यप्रशिष्यपरम्परया ग्रन्थस्मास्याविच्छेदफलकं निबद्धमिति सूचितम् । ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वे विषया न पूर्णतया दर्शिताः, अपि तु लेशत एवेत्याशयेनाह दिगिति । पुलकादिचारित्रिनिरूपणं निगमयतीतीति ॥

सम्यक्चरणनिरूपणमपि निगमयति—

जिज्ञासूनां यथाशास्त्रं सम्यक्चरणमीरितम् ।
स्वरूपेण विधानेन सम्यग्ज्ञानाभिवृद्धये ॥

- जिज्ञासूनामिति । जैनतत्त्वज्ञानाभिलाषिणामित्यर्थः, यथाशास्त्रमिति, शास्त्रमर्या-
15 दामनुलङ्घ्येत्यर्थः, सम्यक्चरणमीरितमिति, चर्यते मुमुक्षुभिरासेव्यत इति चरणं यद्वा चर्यते प्राप्यते परं पारं भवोदधेरेनेनेति चरणं व्रतश्रमणधर्मादिरूपं, सम्यगविपरीतं मोक्ष-
सिद्धिं प्रतीत्यानुगुणं यच्चरणं तदीरितं कथितमित्यर्थः, कथमित्यत्राह स्वरूपेण विधानेनेति, लक्षणेन प्रभेदेन चेत्यर्थः, किमर्थमित्यत्राह सम्यग्ज्ञानाभिवृद्धये इति, श्रोतॄणां स्वस्य च सम्यग्-
ज्ञानस्य विवृद्धर्थमित्यर्थः ॥

- 20 इति तपोगच्छनभोमणिधीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनविन्ध्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलङ्घिसूरिणा विनिर्मितस्य
तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशचर्यायां पुलाकादि-
निरूपणं नाम तृतीयः किरणः ॥

पूर्वपि कृतशास्त्राणां सारमादाय केवलम् ।
रचितेयं मया टीका मूलस्यैव विभाव्यताम् ॥

→ॐ॥ तृतीयो भागः समाप्तः ॥ ←

समाप्तश्च व्याख्यासहितस्तत्त्वन्यायविभाकरः ॥ इति शिवमस्तु ॥

मुनिश्री भद्रंकरविजयजीविरचितो ग्रन्थप्रशस्तिरूपः

ग्रन्थकारपरम्परापरिचयः ॥

- शक्रश्रेणीमुकुटमणिभिः स्पृष्टपादारविन्दः,
स्याद्वादीशश्वरमजिनपो वर्धमानः श्रियोदः । 5
- ज्ञानानन्त्यो यतिततिलतापूर्वबीजं विरागः,
भूयाद्भूत्यै सुकृतिकृतिनां शासनाधीश्वरोऽसौ ॥ १ ॥
- तत्पद्माश्रे हिमरुगिव यो भासते कान्तकान्तिः,
विद्याम्भोधिः प्रथितगणभृत्पञ्चमः संयताक्षः ।
- प्रातर्घ्येयस्त्रिदिवपतिवत्सत्सुधर्माश्रितः सः,
हर्षाय स्तात्सहृदयहृदां श्रीसुधर्मेऽशिता वै ॥ २ ॥ 10
- जम्बूः कम्बूञ्जवलतरयशास्तत्सुपद्माञ्जपूपा,
नव्योदाभिर्जितसुभगतास्वर्गैरम्भोर्वशीभिः ।
- जह्रे स्त्रीभिः सुदृढमनसो यस्य यूनो मनो नो,
वात्याभिर्वो वितरतु यथा मेरुकूटं स सौख्यम् ॥ ३ ॥ 15
- तत्पद्मप्राक्शिखरिरचयः श्रीलजम्बूपदेशाद्,
दीक्षां प्राप्ताः प्रभवविभैवो येऽभवन्पान्तु ते चः ।
- अर्हन्मूर्त्यां कुमततिमिर सूर्यदीप्त्येव नष्टं,
तत्पद्मेशोऽवतु सुमनसो यस्य शय्यम्भैवः सः ॥ ४ ॥
- ततो येशोभद्रगुरुर्वभूव, तत्पद्मशुद्धाम्बरपुष्पदन्तौ ।
- सर्म्भूतविद्रमणिभद्रबाहू, उभावभूतां कुमताञ्जराहू ॥ ५ ॥ 20
- वेश्यावेश्मन्नुपित्वा त्रिभुवनविजयी येन कामो विजिग्ये,
कोशावेश्याकटाक्षप्रसृमरविशिखानिर्जितस्वान्तयोधः ।
- कीर्तिः प्रातस्त्रिलोक्यां नरसुरदनुजैः कीर्त्यते यस्य नित्यं,
भद्रं स स्थूलभद्रो दिशतु मतिमतां पट्टरत्नं तयोर्षः ॥ ६ ॥ 25

श्रीमन्महागिरिसुहृस्तिर्गुरू अभूतां, तत्पट्टभालतिलकौ च सुहृस्तिशिष्यौ ।
श्रीसुरेश्वरौ विबुधसुप्रतिबुद्ध एतौ, जातौ च कौटिकगणः समभूततोऽसौ ॥७॥

क्रियास्वखिन्नोऽभवदिन्द्रदिक्षं, ततोऽभवच्च त्रतिदिन्नसूरिः ।

गम्भीरवक्षा गिरिवत्सुधीरः, ततोऽभवत्तिसहृगिरिः सुवीरः ॥ ८ ॥

5 चञ्जस्वामी वृजिनशिखरिध्वंसवज्रोपमानः,

चाल्येऽपाठीन्मतिसुरगुरुर्योऽखिलैकादशाङ्गीम् ।

विद्याधीशः समजनि यतो वज्रशाखा प्रभाख्या ।

विश्वं पायाद्भवचनदवात्सैप तत्पट्टराजः ॥ ९ ॥

श्रीवर्जसेनो विजिताक्षसेनः, तत्पट्टपूर्वाद्विरविर्भव ।

10 तत्पट्टस्तनो गुरुचन्द्रसूरिः, ततोऽभवच्चान्द्रकुलस्य मूलम् ॥ १० ॥

सामन्तभद्रः कृतभव्यभद्रः, ततोऽजनि स्वागमपारदृक्षा ।

विद्याक्रियासत्पकृपासमुद्रः, निरस्ततन्द्रो नतभूरिस्वरिः ॥ ११ ॥

श्रीवृद्धदेवोऽजनि स्वरिवर्यः, तत्पट्टपूर्वाचलचित्रभानुः ।

साधुक्रियाकर्मठताप्रतीतः, ज्ञानप्रमोदप्रतिपूर्णचेताः ॥ १२ ॥

15 श्रीप्रद्योतनसूरिरिद् समभवत् तत्पट्टपुण्ड्रायितो ।

देवीभिर्विजयादिभिश्चतसृभिः संसेव्यपादद्वयः ।

यः शान्तिस्तवगुम्फतः समहरन्मारिं दयामेदुरः,

तत्पट्टाभरणं सुखं दिशतु वः श्रीमानदेवैः कृती ॥ १३ ॥

अद्वैतव्रतिमानतुङ्गविबुधः सिद्धान्तपारङ्गतः,

20 श्रीभक्तामरकाव्यचारुरचनाचातुर्यचञ्चुः सुचित् ।

तत्पट्टामलहारनायकमणि-स्तन्याद्रमां धीमतां,

विद्यावित्तमहीप्रतीतमहिमाऽर्हच्छासनाभ्यार्यमा ॥ १४ ॥

यो नागपूर्वा नमिनाथचिम्बं, प्रातिष्ठिपत्स्फारमहत्त्वपूर्णम् ।

श्रीवीरसूरिः समभूततः सः, तत्पट्टशेषोरगवासुदेवः ॥ १५ ॥

25 तत्पट्टे जयदेवसूरिरभव-चारित्रपाविन्यभृद्,

देवानन्दगुरुस्ततः समजनि ज्ञाता पत्त्राणिनाम् ।

विद्वान् विक्रमैस्त्रिराट् गणपतिर्निग्रन्थ आसीत्ततः,
योगिश्रीनरसिंहसूरिवृषभो जज्ञेऽथ विज्ञेश्वरः ॥ १६ ॥

श्रीनागहृदतीर्थरक्षणकृते नगनाटजेता क्षणात्,
तत्पट्टेशसमुद्रसूरिनृपतिः सञ्जाततत्त्वोऽभवत् ।
सञ्जातो हरिभद्रसरिसत्रयाः श्रीमान्देवस्ततः, 5
आसीच्छ्रीचिबुधप्रभो यतिपतिः प्राज्ञप्रकाण्डस्ततः ॥ १७ ॥

भग्यानन्ददसरितल्लजयानेन्दस्ततो जातवान्,
भक्ताम्भोजरवी रचिप्रभंगुरुः संख्यावतामग्रणीः ।
सूरीशोऽजनि शुद्धकीर्तिकर्षोदेवो बभूवास्ततः,
प्रद्युम्नस्मयहृत्ततः समजनि प्रद्युम्नसूरीश्वरः ॥ १८ ॥ 10

येनाकार्युपधानवाच्यरुचिरग्रन्थो मुदे ज्ञानिनां,
उत्पेदे स ततस्तपोधनवरः श्रीमान्देवः प्रभुः ।
जज्ञे श्रीचिमलादिचन्द्रसुगुरुः सत्स्वर्णसिद्धिस्ततः,
जेता गोपगिरीशकोविदमणोर्वादाङ्गणे शास्त्रवित् ॥ १९ ॥

वेदाङ्काङ्कमिते समं सुमनुजैः श्रीवैक्रमाब्दे गते, 15
श्रीलोच्योतनसूरिराट् प्रविहरन् पूर्वावनीतः सुधीः ।
आगात्सोऽर्जुदमुख्यशैलसविधे टेलीवटद्रोरघः,
लम्नेऽच्छे स्वपदेऽष्टसरिवृषमान् प्रातिष्ठिपत्पावनः ॥ २० ॥

सन्मौक्तिकाच्छो वटसंज्ञगच्छः, ततो जगत्यां सुगुणैकगुच्छः ।
अपप्रथद्व्याप्तमोऽपहारी, यथाऽन्तरिक्षे सवितुः प्रकाशः ॥ २१ ॥ 20

श्रीसर्वदेवो नतसर्वदेवः, प्रशस्यशिष्यैः कृतपादसेवः ।
प्रख्यातकीर्तिः प्रथमोऽत्र सरिः, जज्ञेऽथ तत्पट्टसरःसरोजम् ॥ २२ ॥

रूपश्रीविरुदं प्रजेशसविघात्प्राप्तं स्ववेदुष्यतः,
येन श्रीपुतदेवसूरिनृपतिर्जातः स विज्ञस्ततः ।
तत्पट्टेजनि सरिशेखरवरः श्रीसर्वदेवः पुनः, 25
सद्विद्याललनाविलाससदनं चारित्रिचूडामणिः ॥ २३ ॥

ततो यशोभद्रं कनेमिचन्द्रौ तत्पट्टभद्रासनमुख्यराजौ ।

जातौ मुनी संयमशौर्यभाजौ, द्वौ कोविदौ सूरिवरौ सतीथ्या ॥ २४ ॥

अतात्पत्नी यो विकृतीः समग्राः, अपात्सदा काञ्चिकनीरमेकम् ।

सोऽभूत्ततः श्रीमुनिचन्द्रसूरिः तत्पट्टशाली शमवीचिमाली ॥ २५ ॥

5 आचार्यवर्याजितेदेववादि-श्रीदेवसूरिप्रमुखा अभूवन् ।

प्राज्ञा विनेया विनयप्रशस्याः, शिष्येषु धुर्या मुनिचन्द्रसूरेः ॥ २६ ॥

तत्रादिमाच्छ्रीजयसिंहसूरिः, कुशाग्रबुद्ध्या जितदेवसूरिः ।

जज्ञे मुनीशः कनिचक्रवर्ती, दिगन्तरालप्रथितातिकीर्तिः ॥ २७ ॥

सोमप्रभाचार्यवरः शतार्थी, पूर्वो द्वितीयो मणिरत्नसूरिः ।

10 उभौ च तस्याभजता विनेयौ, प्रतीक्ष्यपादौ जितवादिवादौ ॥ २८ ॥

सानुग्रहप्रचरणप्रथितोदयो यः, स्वःसानुमानिव बभौ मणिरत्नपट्टे ।

चारित्ररत्नखनिमान् गुणधातुपूर्णः, कल्याणराजिजटिलः सुस्सेव्यपादः ॥ २९ ॥

श्रीमज्जगच्चन्द्रमुनीन्द्रमुख्यः, तत्त्वज्ञराद् चान्द्रकुलाब्धिचन्द्रः ।

चन्द्रातिसौम्याकृतिकस्तपस्वी, स सूरिवर्यस्तनुताच्छिवं वः ॥ ३० ॥

15 सुदुस्तपा धीरवरेण याव-जीव मुदा येन तपस्विना सः ।

आचाम्लरम्या विदधे तपस्या, प्रशंसनीयो न कथं सुधीभिः ॥ ३१ ॥

यो द्वादशाब्दे विगते सुराज्ञः, श्रीराणकात्सत्तमजैत्रसिंहात् ।

आघाटसंज्ञे नगरेऽभिरामे, प्रापत्सुरम्य विरुद् तपेति ॥ ३२ ॥

बाणाष्टवक्षोरुहचन्द्रसङ्घे, वर्षे सुधान्यादिकमन्निकर्षे ।

20 विस्तीर्णतेजा भुवि पप्रथेऽय, तपेति गच्छः सुखदस्ततोऽच्छः ॥ ३३ ॥

सदालिजुष्टः सुमनोऽतिरम्यः, फलेग्रहिः शिष्यलतानितान ।

पर्याधिशाली सुरगच्छवत्सः, तपेति गच्छः स्म चकास्ति नित्यम् ॥ ३४ ॥

अनन्पसाधारणचिच्चरित्रः, शैथिल्यमुक्तधरणप्रवृत्तौ ।

यस्य द्वितीया वटगच्छसज्ञा, विमर्ति केया न स पूज्यभावम् ॥ ३५ ॥

25 स्फारस्फुरत्सवरवीचिराजि-र्मर्यादितो मन्थरमानिमित्तम् ।

अस्ताघमूलो मुनिरत्नपूर्णः, शश्वद्व्यभात्सागरवत्स गच्छः ॥ ३६ ॥

देवेन्द्रसूरिविजयादिमचन्द्रसूरी, शिष्योत्तमौ कुमतसन्तमसांशुमन्तौ ।

विद्याविशारदवरौ श्रमणौ समास्तां, तत्पट्टनाकण्डवातनयौ मुनीन्द्रौ ॥ ३७ ॥

विद्यानन्दगणिर्विचक्षणमणिर्देवेन्द्रसूरीशितुः,

पूर्वाञ्ज्यो मुनिधर्मघोषगणपो ह्येतौ विनेयावुभौ ।

सेनान्यौ जिनशासनक्षितिपतेः पुण्याङ्गिबाहूपमौ,

जातो तत्पदमौलिमौलिमणिभृत्-श्रीधर्मघोषैः क्षमी ॥ ३८ ॥

समुद्राधिष्ठाता जलनिधितरङ्गावलिमिपात्,

डुढौक् रत्नादीननिमिपवरो यस्य सविधे ।

स्वपक्षान्यस्त्रीभिः प्रयचनचोभञ्जनकृते,

गले केशव्यूहः कुमतिभिरकारि स्वबलतः ॥ ३९ ॥

तदा विद्याद्रङ्गे विदितकपटो यो मुनिवरो,

भृश तस्तम्भैतास्तदनु सदयः सद्भवचनात् ।

वधूना निर्वन्धाछष्टु सममुचचातिशयभृत्,

समग्रन्धीच्छ्रव्या जयधूपमसंज्ञादिकविताः ॥ ४० ॥

मिपज्यते कर्मरुजापहारे, सम्राज्यते सूरिसमूहमध्ये ।

धर्मोपदेशे जलमुच्यते यः, ओजायते पण्डितमण्डलेषु ॥ ४१ ॥

कश्चिद्योगिशठोऽवसद्वरनरे द्रङ्गे विशालामिधे,

साधून्भाषयते स्म सौधबलतो जैनान्ममभ्यागतात् ।

भूम्यां संविहरन्हरन्कलितम' कुर्वन्नस्योद्धृतिं,

श्रीसूरीश्वरधर्मघोषविधुघस्तत्राजगामैकदा ॥ ४२ ॥

ईर्ष्याज्वालाज्वलितहृदयोऽहङ्कृतिघ्नस्तयुद्धिः,

ज्ञात्वा योगी प्रति मुनिवरान् भाषनायाददर्शत् ।

मीष्मान्दन्तान्क्रकचविषमान्दर्शयित्वा कफोणिं,

जग्मुर्मताः स्वगुरुसविधे साधवः प्रोचुराशु ॥ ४३ ॥

प्राचोचद्गुरुराट् मुनींस्ततदयो मा भैष्ट यूयं मनाग्,

युष्मद्रक्षणदक्षशक्तिसमितो वेवेभि यावत्तदा ।

श्रुत्वा भीतिकरान्वहिश्च वसतेर्हीकून्दुराहिस्वरान्,
नानोपद्रवभीतसाधुनिकरो द्राकान्दिशीकोऽभवत् ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा यावदिमां प्रवृत्तिमृषिराट्-श्रीधर्मघोषो गुरुः,
प्राकूसजीकृतकुम्भके निजकरं दत्त्वा पटाच्छादिते ।

निर्भीकः प्रजजाप तावदुदिता सर्वाङ्गगामिव्यथा,
धूर्ते योगिनि सेवकानथ तदा योगी जगाद त्रिये ॥ ४५ ॥

योगी स्त्रीयं मिलसितमिदं व्याकुलो द्रागहार्पात्,
गत्वाऽऽक्रन्दन् श्रमणवसतौ वक्त्रदत्ताङ्गुलिः सः ।

भ्रान्त्याऽवोचद् यदिह विहितं क्षम्यतां सर्वमेतत्,
कुर्वे नातः प्रति मुनिवरान् क्लेशकृत्रीचकृत्यम् ॥ ४६ ॥

लीनं व्यधात्तं गुरुधर्मघोषः, स्वकीयपादाम्बुजयोस्तदानीम्,
ततः प्रवृद्धिर्जिनशासनस्य, कामं बभूवाघविनाशनस्य ॥ ४७ ॥

यत्राखिलादिप्रवरस्तुतीर्यः, प्रादीदृभक्ताव्यकलाविदग्धः ।

सोमप्रभार्चार्थवरो बभूवान्, तत्पादसेवानलिनीद्विरेफः ॥ ४८ ॥

आसीत्स्वरिवरेण्यसोमतिर्लोकस्तत्पट्टलक्ष्मीधरः,

सत्संवेगतरङ्गसङ्गविशदीभूतक्रियाज्ञानभृत् ।

यस्याद्यो गणिचन्द्रशेखरतपस्व्यन्यो जयानन्दकः,

प्रान्त्यः श्रीगुरुदेवसुन्दरवरः शिष्यत्रयी प्राजनि ॥ ४९ ॥

श्रीसूरीश्वरदेवसुन्दरेशमी प्राभ्यस्तयोगोऽभवत्,

सम्प्राप्ताखिलमन्त्रतन्त्रविभवः तत्पट्टरोचिष्पतिः ।

नृव्यालानलसर्वसाधनसहरो नैमित्तिकेऽग्रणीः,

हर्ता स्थावरजङ्गमाखिलविपस्याचर्यो नृपामात्यकैः ॥ ५० ॥

यः पञ्चभिः पण्डितशिष्यमुख्यैः, शिलीमुखैः काम इव व्यभातैः ।

ज्ञानादिमः सागरस्वरिराद्यः, आसीत्कृतावश्यककावचरिः ॥ ५१ ॥

विश्वश्रीधरपुस्तकादिरचना-सौन्दर्यनैपुण्यभाग्,

स्वरिश्रीकुलमण्डनाह्वगुस्ताट् जज्ञे द्वितीयस्ततः ।

आसीच्छ्रीगुणरत्नसूरिमृगपो वैराग्यरङ्गाश्रितः,

श्रीवैयाकरणाग्रणीर्गणिगणे वर्धस्वृतीयस्ततः ॥ ५२ ॥

आचार्याग्रिमसोमसुन्दरगणिर्जातश्चतुर्थस्ततः,

दृष्ट्वा केचन निन्दका मुनिपतेर्यस्य क्रियापात्रताम् ।

तद्वाताय, सहस्रमानवगणं पाखण्डिनो मानुषाः,

प्रेषुः श्रीगुरवश्च यत्र शयितास्तत्रागतोऽयं गणः ॥ ५३ ॥

रात्रौ चन्द्रमसः प्रकाशपतने धर्मध्वजेनादितः,

पार्श्वं सद्विधिना प्रमार्ज्यं गुरुराट् प्रोद्धर्तयन्वीक्षितः ।

तेनोचे लघुजन्तुरक्षणकरो वध्यः कथं पापकै-

रस्माभिः खलु निन्द्यवृत्तिनिपुणैः कारुण्यपारांनिधिः ॥ ५४ ॥

ततो गणोऽयं गुरुपादनम्रः, अस्मान्क्षमस्वेति जगाद सूरिम् ।

गतो गणः स स्वगृहं क्षमित्वा, तत्र प्रभावः प्रससार सूरैः ॥ ५५ ॥

श्रीसाधुरत्नगणपोऽजनि पञ्चमोऽत्र, श्रीसोमसुन्दरगणिः समसाधुमध्ये ।

कल्याणिकाभिधसुकाव्यविधानदक्षः, तत्पट्टशेषुजगाग्रमणिर्वभूव ॥ ५६ ॥

सिंहासनाशोकसरोवरार्ध-भ्रमाब्जभेरीमुरजादिनव्यैः ।

त्रिंशत्सुबन्धै रमणीयभागां, चित्राक्षरद्वयक्षरपञ्चवर्गाम् ॥ ५७ ॥

तां त्रिदशतरङ्गिणी-नामधेयां सुपत्रिकाम् ।

योऽष्टोत्तरशतैर्हस्तै-र्दीर्घां प्रैपीद्गुरुं प्रति ॥ ५८ ॥ युग्मम् ॥

प्रापद्वालसरस्वतीति विरुदं यो दक्षिणे राष्ट्रके,

चाल्ये श्लोकसहस्रकं नवनवं कण्ठे चकारानिशम् ।

स्तोत्रं संतिकरं नृणां सुखकरं प्रादीदभत्सुन्दरं,

आसीच्छ्रीमुनिसुन्दरौभिधगुरुस्तत्पट्टधौरेयकः ॥ ५९ ॥

श्रीरत्नशेखरविशारदवर्यधुर्यः, सूरिशशेखरसमो नयभङ्गविज्ञः ।

श्राद्धप्रतिक्रमणस्रत्रसुवृत्तिकर्ता, तत्पट्टशेखरवरः समभूत्ततोऽसौ ॥ ६० ॥

श्रीलक्ष्मीसागरः सूरिर्जज्ञे तत्पट्टमण्डनः ।

अभूच्छ्रीसुमतिः साधुः तत्पट्टान्धिविधूपमः ॥ ६१ ॥

दाक्षिण्यदाक्ष्यमुनितादिगुणालिपुष्टाः, तत्पट्टचैत्यशिखराग्रसुवर्णकुम्भाः ।

ये जैनशासननभगकिरणेशितारः, दीक्षां ददुर्हरिगिरिप्रमुखार्पिनंगाम् ॥६२॥

स्वाचारमार्गं मुमुचुर्न धन्याः, ये ते वसन्तः श्लथसाधुमध्ये ।

गच्छप्रभूतप्रभुताविशिष्टाः, हेमादिमाः श्रीचिमलौ अभूवन् ॥६३॥ युग्मम् ॥

आनन्दसूरिर्विमलान्तिमोऽभूत्, तत्पट्टदीच्यन्मणिहारनाथः ।

समुद्धरन् साधुपथं श्लथं यः, तपस्विनिग्रन्थसमाजराजः ॥ ६४ ॥

प्रभावयज्ञैर्नमिदं सुशासनं, समर्थयन्नागमतच्वगूढताम् ।

प्रचारयन्देशनया स्रधर्मकं, प्रवर्धयन्विश्वतले यशोलताम् ॥ ६५ ॥

तत्पट्टभद्रासनराजतेजाः, आप्तोक्तिवेत्ता जयिदानसूरिः ।

हतप्रमादो जितवादिवादो, महाप्रतापी समभून्मुनीन्द्रः ॥६६॥ युग्मम् ॥

वैराग्यरत्नप्रभावनीभृद्, वैदग्ध्यचूतस्य वसन्तमासः ।

सौभाग्यसौजन्यविहारभूमिः, क्रियाङ्गनाक्रीडनकान्तकुञ्जः ॥ ६७ ॥

तत्पट्टपद्मकरराजहंसः, कुपाक्षिकाज्ञानतमिस्रहंसः ।

कांरुण्यसिन्धुः शमराजसौधः, श्रीहीरसूरिर्निर्नतक्षरिरासीत् ॥ ६८ ॥

स्याद्वादसिद्धान्तमवाध्यमेनं, प्रमाणयन्युक्तित्तिप्रयुक्तम् ।

समन्वयन्भिन्नमतानि विद्वान्, स्वकीयसिद्धान्तसुचारुदृष्ट्या ॥ ६९ ॥

मध्येसभं भाति यदीयवाणी, पानीयवत्कर्ममलं हरन्ती ।

औदान्यगाम्भीर्यमयी सुचार्वी, माधुर्यधुर्या शुचितां वहन्ती ॥ ७० ॥

हिंसापराऽश्रीमदकब्बरादीन्, नृपाननेकान्यवनेषु मुख्यान् ।

दयामर्यास्तान्विदधज्जगत्यां, व्याख्यानधाराधरधाराया यः ॥ ७१ ॥

श्रीसेनसुरिप्रमुखैः स्वशिष्यैः, विद्याश्रतप्तः समुपेयिवद्भिः ।

वज्रीव देवैः समुपास्यमानः, जगद्गुरुर्जङ्गमकल्पशास्त्री ॥ ७२ ॥

समागतान्वादिगजान्मुमञ्जान्, वादस्थले सिंह इवाधिगर्जन् ।

म हीरसूगिर्जिनशामनस्य, पुम्फोर जित्वा विजयघ्नजं तान् ॥ ७३ ॥

श्रीसेनसूरिः शमिसेनताभाक्, तत्पट्टचूडामणिताधरोऽभूत् ।

वादे विजेता यदवादिबुन्दम्, श्रीजैनमच्छामनदण्डनाथः ॥ ७४ ॥

रूपेण कामतुल्यो यो, वृत्त्या कामविनाशनः ।

स जीयात्सेनसूरीशः, पादाभ्यां लोकपावनः ॥ ७५ ॥

यस्मै जहाङ्गिरनृपेण सगौरवेण, सन्मण्डपाचलचये विरुदं प्रदत्तम् ।

दीव्यज्जहाङ्गिरमहासुतपेति सोऽभूत्, तत्पट्टहाटकघटो गणिदेवसूरिः ॥ ७६ ॥

तत्पट्टसूरोऽजनि सिंहसूरिः, दुर्वादिदन्तानलसिंहरूपः ।

5

तदन्तिपत्सत्यगैणिर्धभूव, क्रियाप्रियाश्लेषसुखोपमोक्ता ॥ ७७ ॥

न्यायाचार्ययशःसतीर्ष्यविनयोपाध्यायसाहाय्यतः,

शैथिल्यं स्वगणे समीक्ष्य विदधौ कर्मः क्रियोद्धारकम् ।

सत्यं नाम चकार सत्यमिति यः स्त्रीयं तपस्वी ततः,

गच्छं स्वच्छममं तपेति निदध-जीयात्म सत्यश्रिग्म् ॥ ७८ ॥

10

तच्छिष्यकर्पूरगैणिस्ततोऽभूत्, क्रियैककर्पूरसुगन्धपूर्णः ।

क्षमागणीशः समभूत्ततः सः, तदीयशिष्ये वरतां दधानः ॥ ७९ ॥

प्रतिष्ठिता सप्तशती च येन, तीर्थङ्करस्य प्रतिमा मनोज्ञा ।

तत्पादवासी जिननौमकोऽभूत्, पद्ज्जीवरक्षाकरणप्रवीणः ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥

भीमानभूदुक्तमनामधेयः, तच्छिष्यवर्यो गणिपूतमोऽसौ ।

15

पन्यासपद्मार्ख्यजयो गणीशः, ततोऽभवद् गौर्जरकाव्यकारी ॥ ८१ ॥

पद्मद्रहेति प्रथितोरुकीर्तिः, बर्हानपूर्णा सह दुण्डकैर्यः ।

कुर्वन्विवादं विजयं तदापत्, क्रियाभिकाङ्क्षी सततं विहारी ॥ ८२ ॥

तच्छिष्य आसीद्गणिरूपनामा, ततोऽभवत्कीर्तिर्गैणिः सुकीर्तिः ।

पद्म्यासकस्तूरगैणिस्ततोऽभूत्, विभ्रत्क्रियाचिन्मृगनाभिगन्धम् ॥ ८३ ॥ 20

सप्तविंशतिर्गणिर्यैः प्रयुतो यथाश्रं, दीव्यत्तपाः सदमृतादिविनेयपर्यैः ।

तत्पट्टमौलिमुकुटोऽप्रतिबद्धचारी, संवेगरङ्गकलितः शमितेन्द्रियोऽभूत् ॥ ८४ ॥

अद्यापि वर्धति तदीयशिष्यः श्रीसिद्धिसूरिः स्वपरागमज्ञः ।

घोरां तपस्यां तपति स्म वृद्धः, विनेयपर्यैः परिपेव्यमाणः ॥ ८५ ॥

ततोऽभवद्बुद्धिर्गैणिर्मनीषी, विलोक्य शास्त्रे प्रतिमाविधानम् ।

25

विहाय यो दुण्डककापथं सः, जयाह संवेगपथं विधिज्ञम् ॥ ८६ ॥

चञ्चत्पञ्चनदे पराक्रमपदे राजन्यवंशोऽवशे,

रूपाम्बाजठरे गणेशभवने ग्रामे लृहेराभिधे ।

ज्यङ्गाष्टाब्जमितेऽब्दके जनिरभूद्येषां शुभे वैक्रमे,

हिंसोच्छित्तिकृतेऽत्र भारततले सद्धर्मरक्षाकृते ॥ ८७ ॥

ज्योमाब्जाङ्गविभावरीपतिमिते संवत्सरे वैक्रमे,

दीक्षां ढुण्डकचर्मनः प्रजगृहुर्वैरङ्गिका ये मुदा ।

पश्चाच्छास्त्रविलोकनाध्ययनतः टीकानिरुक्तशुक्तितः

वन्द्येति प्रतिमा जिनस्य शिवदा ज्ञातं च यैर्व्याकृतेः ॥ ८८ ॥

सत्यान्वेपणचञ्चुभिः प्रति मुनीन्प्रोक्तं तदण्यांश्च यैः,

केचित्सत्प्रविधार्यं तन्मुनिवराः सत्यार्थसद्गाहकाः ।

आवद्वास्यपटाः बुधा निरगमन् सत्यप्रचाराय वै,

शास्त्रोक्तः प्रतिमानमस्कृतिविधिः सर्वत्र तैर्धोषितः ॥ ८९ ॥

मूर्ख्यर्चाप्रवणान्व्यधुर्गृहिजनान्कैवल्यकाङ्क्षावतः,

धर्मार्थं जिनभक्तये प्रतिपुरं कष्टं सहन्ते स्म ये ।

आजग्मुर्गुरुद्विसाधुसविधे संवेगरङ्गोऽज्वलाः,

सत्संवेगपथस्य ते प्रजगृहुर्दीक्षां तदानीं विधेः ॥ ९० ॥

अहम्मदावादमहानगर्षा, आनन्दरोमाञ्चितपूर्जनायाम् ।

आनन्दपूर्वा विजयान्तिमास्ते, प्रापप्रथन्भूमितले महान्तः ॥ ९१ ॥

येभ्यः सरिपदं ददौ प्रमदतः सम्भूय सहोऽखिलः,

विद्वद्भयो रुचिरे महोत्सववरे श्रीपादलिप्ते पुरे ।

पाञ्चालोद्धृत्तिकारिणोऽजनिपत् श्रीजैनसैद्धान्तिकाः,

न्यायाम्मोनिधिस्ररिवर्यविजयानन्दाभिधानाथ ते ॥ ९२ ॥

विद्याभृद्दीललनसदनं शामनप्रेमकन्दः,

जैनाजैनोपकृतिविकमचारुकाङ्क्षामरन्दः ।

श्रीधरीशशरण करणव्यग्रताकार्णिकारान्,

प्रादुर्भूतः कमलविजयैस्तत्सुपट्टाम्बुजातः ॥ ९३ ॥

ईलाख्यदुर्गोपरि शान्तिचैत्यं, भगार्चभच्याङ्गिकृतातिशैत्यम् ।

जीर्णं समीक्ष्योद्धरति स रुच्यं, जिनेशभक्तः कमलाख्यस्ररिः ॥ ९४ ॥

पापद्विहिंसादिपरान्तरेशान्, नैकौस्तदन्यान्पुरुषान्मृशंसान् ।

जीमूतगम्भीरवचःप्रवाहात्, प्रायोघयच्छ्रीकमलाह्वस्ररिः ॥ ९५ ॥

पण्यासदानमुनिलब्धिसुधीवरेण्यौ, पट्टे स्त्रके कमलस्ररिवरो न्यघातौ ।

5

सह्याग्रहात्स्वपदयोग्यतया महर्षिः, छायापुरी महपुरःसरतः प्रमोदात् ॥ ९६ ॥

महाव्रती भूतिततिप्रतीतः, शिवान्वितो दग्धमनोजराजः ।

श्रीलब्धिस्ररिः समभूद्गणेन्द्रः तदीयपट्टाचलराङ्गिरीशः ॥ ९७ ॥

तर्के सूक्ष्मे धिपणधिपणा पोस्फुरीति प्रतीक्ष्णा,

येषां कृत्स्नागमगनयने लक्षणे दक्षशिक्षा ।

10

जैनाजैनप्रवचनवचःपाटवं पूर्णताभाग्,

ज्योतिःशास्त्रे वरनिपुणता कोविदैरप्यगम्ये ॥ ९८ ॥

श्रव्यं काव्यं प्रसृमरगुण चारुमन्दर्भगर्भं,

श्रुत्वा लोकैः फविकुलकिरीटेषुपाधिः प्रदत्तः ।

येभ्यः पूज्यक्रमणकमला लब्धिस्ररीशितारः,

15

ते पायासुर्भविककृपिकान्देशनावारिदानात् ॥ ९९ ॥

मूलत्राणप्रदेशे दुरधिगमतमे कष्टकोटिं सहित्वा,

प्राणिप्रत्राणमध्या मधुमधुरगिरा देशनागाङ्गनीरम् ।

भुञ्जानान् सन्निहत्य द्विजपशुसमजं काश्यपं हिंस्रलोकान्,

चक्रुस्तान्पाययित्वा पलघसिरहितान् लब्धिस्ररीश्वरास्ते ॥ १०० ॥

20

श्रीलब्धिस्ररिर्विष्टपद्रपूर्णा, जिता मुकुन्दाश्रमवादिवर्यम् ।

वादाक्षवाटे जिनशासनेऽस्मिन्, जेतैतिकीर्तिं विभराञ्चकार ॥ १०१ ॥

तत्रन्यायसुमावलीविलसितं स्याद्वादकुञ्जाश्रितं,

भङ्गीवह्निनयामराजिजटिलं न्यायप्रकाशाख्यया ।

गुञ्जल्लक्षणभृङ्गसङ्घटितं जात्याङ्कितं व्याख्यया,

तत्रन्यायविभाकरोपवनकं, सच्छब्दलालित्यभृत् ॥ १०२ ॥

25

नव्यप्राच्यसुनीतिरीतिसरणिं प्रालम्ब्य विद्यायता,

यद्येनाऽरचि मालिकेन महता कारुण्यपुण्याब्धिना ।

तत्त्वाकाङ्क्षिविलासिखेलनकृते व्याख्यानवाचस्पतिः,

ज्ञीयान्मृतले स निर्मलयशाः श्रीलब्धिस्वरीश्वरः ॥ १०३ ॥

5

॥ युगम् ॥

वर्षे व्यङ्गनवौपधीपतिमिते तीर्थे वरे स्तम्भने,

तत्त्वन्यायविभाकरं सुललितं ग्रन्थं समारब्धवान् ।

ईलादुर्गपुरे समाप्तिमरुरोत् तस्यैकसत्पद्धतेः,

सद्बुद्धार्थकमूलध्वजरचनात् श्रीलब्धिस्वरीश्वरः ॥ १०४ ॥

10

बाणाङ्गाङ्कमृगाङ्कवत्सरमिते श्रीवैक्रमे तत्र वै,

व्याख्यामारभते स तस्य महतीं न्याप्रकाशमिधाम् ।

गुर्वर्था फलवर्धिनामनगरे व्याख्यां समापत्सुधीः,

सप्ताङ्गाङ्कसुधामरीचिशरदि श्रीलब्धिस्वरीश्वरः ॥ १०५ ॥

तच्छिष्यो भुवनादिनामविजयो-पाध्यायमुख्योऽभवत्,

तच्छिष्येण मया प्रशस्तिशतकं भद्रङ्करेणारचि ।

योऽत्राज्ञानवशात्प्रविस्मृतिवशाद् दुष्टप्रयोगः कृतः,

तं संशोध्य विवेकहंसप्रिदुरैर्वाच्यं हि तद्विधनैः ॥ १०६ ॥

15

..

सटीकस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य .

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	१०	णमार्था	णामार्था	२४	१०	भूयेत	भवेत्
७	६	सुखार्थ	सुखार्थं	२४	१७	नात्मैक्ये	नात्मैक्ये
८	२१	स्मामाधिक-	स्समानाधि-	२६	१३	पष्टय	पष्टय
		रण्या	करणा	२६	२३	पष्टय	पष्टय
८	२३	भेपजे	भेपजेन	२७	१६	त्युकूल	त्यनुकूल
१०	३	पौद्गलिकं	पौद्गलिकं	२७	१९	यवत्वं	यवत्वं
१०	१४	भिलापा, सा	भिलापः, स	२९	६	पुद्रलो	पुद्रलो
१०	१६	त्मिकाया	त्मकस्या-	२९	७	निमित्तक	निमित्त
		अभिलापाया	भिलापस्य	३०	९	पुद्रला	पुद्रला
११	४	चरितत्वे	चरितत्वे	३०	१२	पुद्रल	पुद्रल
१४	९	जातीयत्वे	जातीयत्वे	३०	२२	पुद्रला	पुद्रला
१५	७	अनागस्या	अनागतस्या	३०	२३	पुद्रला	पुद्रला
१६	२	परमाणवपीति	परमाणावपीति	३०	२७	निर्वृत्तन	निर्वृत्तन
१६	१६	तिमृणा	तिमृणा	३०	२८	चक्षुधोप्राणां	चक्षुधोप्राणां
१७	२७	ज्ञानारणी	ज्ञानावरणी	३१	१३	पुद्रलोपच	पुद्रलोपच
१८	२६	क्रिया	क्रिया	३१	१६	क्षायोप	क्षायोप
१९	१	इदानी	इदानी	३२	१	पुद्रला	पुद्रला
२०	१०	पुद्रल	पुद्रल	३२	१०	स्वतः	स्वतः
२०	११	पुद्रल	पुद्रल	३३	२२	पेट	पेट
२२	२४	मिद	मिद	३४	४	रमन	रमने
२४	१०	भाविनां	भाविनाः	३९	१७	प्रदेना	प्रदेना
२४	१०	दीनाने	दीने	३९	१९	निरपयत्वेन	निरपयत्वेन

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४३	१९	निवृत्तौ	निर्वृत्तौ	९८	११	लापा	लापो
४४	७	द्यत्वे	द्यत्वेन	९८	१८	लापावत्	लापवत्
४८	२	त्रेदः	त्रिन्नं	९८	१८	लापा	लापः
४८	६	धेयन्त्रा	धेयत्वा	९८	२५	लापावत्	लापवत्
४८	२६	तदाह	तमाह	९८	२५	लापा	लापः
५१	१९	स्यान्नित्य-	स्यान्नित्योऽनित्यश्च	१००	१०	रसन	रसने
		मनित्यञ्च		१०३	१२	विधा	विधाः
५३	१८	मपराणां	मपरेपां	१०३	२१	निवृत्त	निर्वृत्त
५९	२	पर्याया	पर्याया	१०३	२६	लापा	लापः
६०	८	पूर्व्या	पूर्व्याः	१०४	१०	मुदिष्ट	मुदिष्ट
६०	२४	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति	१०८	१६	प्रभा	प्रधा
६१	१५	जघन्य	जघन्था	११०	२२	परिमह	परिमह
६५	२१	मित्यर्थः	मित्यर्थः	११३	२३	क्रियेत्यर्थः	क्रियेत्यर्थः
७१	६	प्रयोजक	प्रयोजकं	११५	१५	विशेष	विशेषण
७१	७	लक्षणार्थ	लक्षणार्थः	१२५	७	भेद	भेदं
७१	२२	तेन प्रत्येकं	तेन	१२८	५	प्रविष्टस्य	प्रविष्टः
७४	२६	युपं यदा	युर्यदा	१३५	२४	वस्तु	वास्तु
७५	२	युपं बध्नाति	युर्वध्नाति	१३६	१८	विध्याना	विध्यापना
७५	२०	चक्रधरत्वादी	चक्रधरादी	१३७	१	प्रतिनियतदिवसा	प्रतिदिवसा
७७	१०	त्रिका	त्रिक	१४२	२४	मुहुं	मुहु
७७	१४	द्रष्टव्यमिति	द्रष्टव्य इति	१४४	१८	राद्रक	राद्रक
७८	३	प्रयोजकत्वे	प्रयोजकत्वे सति	१४७	१६	लक्षणम्	लक्षकः
७८	१६	पर्याय	पर्याये	१४७	२०	लक्षणं	लक्षकं
८३	९	समवाधा	समवधा	१४९	६	गुणपेक्ष	गुणापेक्ष
८६	१	चक्षुर्ज्ञानादीनि	चक्षुर्दर्शनादीनि	१५०	२४	विशुद्ध्य	विशुद्ध्य
८९	२३	निवृत्तिः	निर्वृत्तिः	१५३	२	नोत्कीर्यते	नोत्कीर्यते
९४	४	चत्वारो	चत्वारस्सप्त	१५३	२	उत्कीरणं	उत्कीरणं
९८	११	लापेव	लाप इव	१५८	२१	निस्पन्दो	निःस्पन्दो

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६५	१६	मुहूर्त्तिकाः	मूर्हूर्त्तिकाः	२१८	१	मांसश्च	मांसश्च
१६५	१९	शेषायुः	शेषायुः	२१८	१	त्याज्य एव	त्याज्यमेव
१६५	२०	मन्थना	मन्थाना	२२४	७	त्कर्षश्च	त्कर्षश्च
१६७	२	समयाश्चान्य	समयाश्च	२२४	२१	कानशा	कानाशा
१६७	९	भूतास्तमि- त्यादयः	भूतान् तमि- त्यादीन्	२३०	९	दुरं	दुःरं
१६९	९	स्यापत्र	स्याप्यत्र	२३१	१	ध्यायायति	ध्यायति
१७२	५	सन्तप्तोऽपि	सन्तापेऽपि	२३२	२२	विदाभिति	विदामिति
१७२	२८	न्यज्वा	न्यज्वा	२३६	७	सम्बन्ध	स बन्ध
१७४	४	सदुष्टाना	दुष्टाना	२३६	१९	त्पुद्गलैः	त्पुद्गलैः
१७५	१२	कूलोपसर्ग	कूलोपसर्ग	२३९	३	इत्यर्थे	इत्यर्थः
१७६	९	विभावयता	विभावयतः	२४२	७	फाय	फाय
१७६	२०	ताऽऽद्रियेत	तामाद्रियेत	२४२	२२	तेदव	तदेवं
१८१	९	व्यदेश	व्यपदेश	२४३	१६	व्यापारा	व्यापाराः
१८२	७	तीर्थान्तर- संक्रामतो	तीर्थान्तरं संक्रामतो	२४३	२७	तयोरेवो	तयोरेवो
१८४	१२	प्युपशम	प्युपशम	२४५	१	त्यर्थः	त्यर्थः
१८७	१५	पाविति	पा इति	२४५	१७	मित्येव	मित्येवं
१९०	१२	रूप	रूपे	२४६	२४	निर्वर्त्तना	निवर्त्तना
१९१	८	संयम	संयत	२४८	२	परिणमति	परिणमते
१९५	४	खिन्नादादि	खिन्नादि	२५२	२४	द्विधाः	द्विधा
१९८	२४	आद्य	आद्या	२५८	२	भेदास्तेषाम्	भेदास्तासाम्
२०२	१	द्वादर	द्वादर	२५८	२३	साममीस	साममी
२०२	१६	दलिकं	दलिकस्य	२५९	३	वरणमा	वरणे आ
२०३	८	छेदो	छेदोपरथापनीयः छेदो	२६०	२४	विशुद्धया	विशुद्धया
२१६	२	तीथे	तीर्थे	२६३	६	विधोदयो	विध उदयो
२१८	१	णीयम्	णीयः	२६५	४	फारोपयुक्तस्य	फारोपयोगयुक्तस्य
				२७१	६	शब्दे	शब्दे
				२८२	९	भेदा	भेदो
				२८२	१५	जीवा	जीवाः

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८५	१	पुरुषस्य रूप- भिलापो	पुरुषादेः रुपाद्यभिलापो	४८०	२०	पर्यायार्थिकाः	पर्यायार्थिकनय
२८६	२२	ह्यावरकं	ह्यावारकं	४८५	५	प्रायतोऽनेकधा	प्रायतो
२८८	१०	ज्ञेयताया	ज्ञेयताया	४८५	११	वक्रभिप्रायेण	वक्रभिप्रायेण
२८८	१९	दुष्यन्ति	दुःष्यन्ति	४८९	१४	कल्पतात्	कल्पनात्
२९३	२	मार्गणाः	मार्गणा	४९१	७	कुम्भः	कुम्भं
३०२	१०	जीना	जिना	४९४	२१	वासो	वासौ
३१०	२१	यज्ञैवं तत्रैवं	यदेवं तदेवं	४९५	१३	नामापि	नामपि
३१६	११	प्रकर्ष	प्रकर्ष	४९७	२०	भूमिकत्वा-	भूमिकत्वा-
३२६	१९	शमादिति	शमेति			सङ्ग्रहा	त्सङ्ग्रहा
३२६	२१	शमादित्यर्थः	शमेत्यर्थः	५००	१	शब्दानयभास	शब्दनयाभास
३३०	८	सत्त्वस्या	सत्त्वस्य	५०३	६	वर्त्तमानपि	वर्त्तमानमपि
३३३	१९	व्यभिचारात्	व्याप्त्यसिद्धेः	५०३	९	त्तत्तत्रा	त्तत्रा
३३६	१७	भापमाणो	भाष्यमाणो	५३४	१०	याधिकान्नुपति	याधिकान्नुपति
३४९	२०	चेष्टान	चेष्टाना	५३६	२६	रुक्त्व	रुक्त्य
३५३	१५	स्सतो	स्सतो	५४४	१३	शैक्षकब्राह्म	शैक्षकब्राह्म
३५६	२४	दृष्टान्तान्याह	दृष्टान्तानाह	५४८	१७	तक्कीडा	तत्कीडा
३६२	१०	कतया	कया	५५८	२०	सम्बन्धेन	सम्बन्धेन
३६७	२१	कृतिको	कृत्तिको	५६०	१०	प्रवाहो	प्रवाहः
३६९	१	बहयादिधर्म	बहयादिधर्म	५६१	१९	हेतया	हैतया
३७६	९	अत्र	तत्र	५६२	६	तेनः	तेन
३८१	१६	मुलब्धि	मुपलब्धि	५६५	१३	दक एवो	दकमेवो
३९१	१७	नादौ	नान्ते	५६५	१४	मिते	मितो
३९२	२६	गुणशब्दः	गुणशब्दः	५७४	२६	एवभूताः	एवभूताः
४०४	२६	अन्वयव्यति	अव्यति	५७७	३	दारभ्य	दारभ्य
४३०	३	वोत्पत्ति	वोत्पत्ते	५७७	५	क्रौंच	क्रौंच
४७६	१३	प्युचार	प्युपचार	५७९	१	नव	नवा
४८०	२०	द्रव्यार्थिणाः	द्रव्यार्थिजनयाः	५७९	१	न्यादिति	न्यायादिति
				५७९	३	नक्षत्रेण	नक्षत्रेण चन्द्राः

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८२	१	नान्तरं	नानन्तरं	५९२	१७	त्रिगस्तान्नि	त्रिणो नि
५८३	३	रञ्जु	रञ्जू	५९३	३	त्वागमा	दागमा
५८८	९	वेति	वेत्ति	५९३	७	मता	मत्ता
५८९	१०	हीन्दि	हीन्दि	५९३	१५	कादीनां	कानां
५८९	२१	विधेयम्	विधेया	५९५	३	वर्त्तना	वर्त्तन
५९०	५	उद्धटा	उद्धाट	५९५	१५	वकुश	वकुशोऽ
५९०	८	अरुणा	अरुणोदया	५९७	४	अविनय	विनय
५९०	१०	व्यते	व्यन्ते	५९९	७	सन्नन्तर	सन्नान्तर
५९०	१४	रना	रनायाः	५९९	१९	पाप्ते	प्राप्ते
५९२	८	उत्क्षि	विशिष्टभावाश्च उत्क्षि	६००	१४	कम	क्रम
५९२	१७	त्राणां	त्रिणां	६००	१८	निरोधशै	निरोधशै

हमारे आर्थिक साहाय्यकों की सूची ।

दनेवाले सज्जनों के शुभ नाम

फ़लौदी (मारवाड)

रुपये	नाम
३२७)	तपागच्छ श्री सघ (वि. स. १९९७ के चातुर्मास में हुई ज्ञान की आमदनी से)
३००)	श्रीमान् शेठ जमनालालजी सपतलालजी छाजेड.
१२१)	श्रीमान् शेठ माणिकचन्दजी अमरचन्दजी कोचर.
७५)	श्रीमान् शेठ लालचन्दजी मीलापचन्दजी ढढा
७५)	श्रीमान् शेठ कीसनलालजी सपतलालजी लूणावत.
७५)	श्रीमान् शेठ भभूतमलजी कानुगा.
४५)	श्रीमान् शेठ पद्मचन्दजी सपतलालजी कोचर.
४५)	श्रीमान् शेठ कषरलालजी कानुगा.
४५)	श्रीमान् शेठ पुनमचन्दजी उदयराजजी कानुगा.
३०)	श्रीमान् शेठ लखमीलालजी मीश्रीलालजी वैद.
३०)	श्रीमान् शेठ नेमीचन्दजी वैद.
३०)	श्रीमान् शेठ सपतलालजी गुलाबचन्दजी कोचर.
२१)	श्रीमान् शेठ लक्ष्मीलालजी मीश्रीलालजी कोचर
२१)	श्रीमान् शेठ नवनीधमलजी कोचर.
२१)	श्रीमान् शेठ सपतलालजी वैद.
१५)	श्रीमान् शेठ मगनमलजी कानमलजी कोचर.

- १५) श्रीमान् शेठ अजरचन्दजी लुकड
 १५) श्रीमान् शेठ अमरचन्दजी वैद.
 १५) श्रीमान् शेठ जेठमलजी कानुगा.
 १५) श्रीमान् शेठ जुगराजजी नाहर.
 १५) श्रीमान् शेठ सुगनचंदजी कोचर.

बीकानेर (राजपूताना)

- ३८५) जैन श्वेताम्बर श्री सघ, ह. श्रीमान् मोतीलालजी वैद.
 (वि. स. १९९८ के चालुमांस में हुई ज्ञान की आमदनी से)
 ३००) श्रीमान् बाबु नथमलजी सप्तलालजी रामपुरीया.
 १००) श्रीमान् बाबु भवरलालजी रामपुरीया.
 ३०) सतीबाई का उपाश्रय (ज्ञान की आमदनी से)
 ३०) श्रीमान् अभयराजजी नाहटा.

बगडी (मारवाड)

- ६७) जैन श्वेताम्बर श्री सघ.

साणंद (गुजरात)

- ७५) विजयआणसुर नानागच्छ, ह. माणेकचन्द केशवजी

ईंटर (महीकांठा)

- ७५) जैन श्वेताम्बर श्री सघ ह. शेठ आणदजी मगलजी की पेट्रो

जूना डीसा (गुजरात)

- ३०) जैन धर्मशाला का सघ, ह. न्यालचंद गोडीदास.

श्री लब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालाप्रकाशितग्रन्थसूची ।

१	जैनव्रतविधिसंग्रहः	०-८-०
२	हीरप्रश्नोत्तराणि	०-१२-०
३	श्रीपालचरितम्
४	तत्त्वन्यायविभाकरः (मूलम्)	०-८-०
५	पंचसूत्रम् सटीकम्
६	हरिश्चन्द्रकथानकम्
७	वैराग्यरसमंजरी
८	चैत्यवन्दनचतुर्विंशतिः	०-२-०
९	कविकुलकिरीट	०-८-०
१०	मूर्तिमंडन (गुजराती)	०-४-०
११	मूर्तिमंडन (हिन्दी)
१२	आरंभसिद्धिः सटीका	२-०-०
१३	तत्त्वन्यायविभाकरः (स्तोत्रवृत्तियुतः)	५-०-०
१४	सद्भावनाप्रकाश (हिन्दी)

